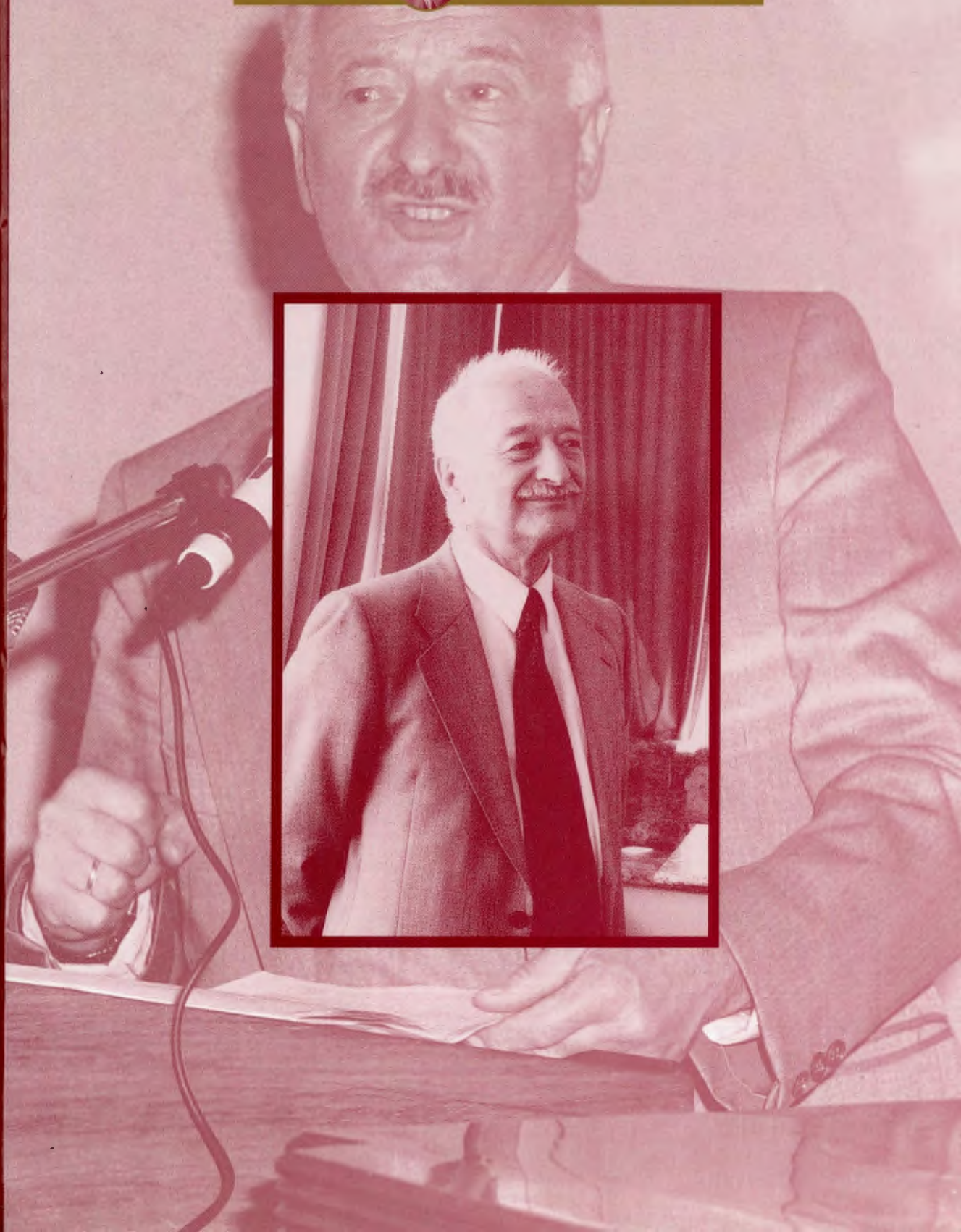
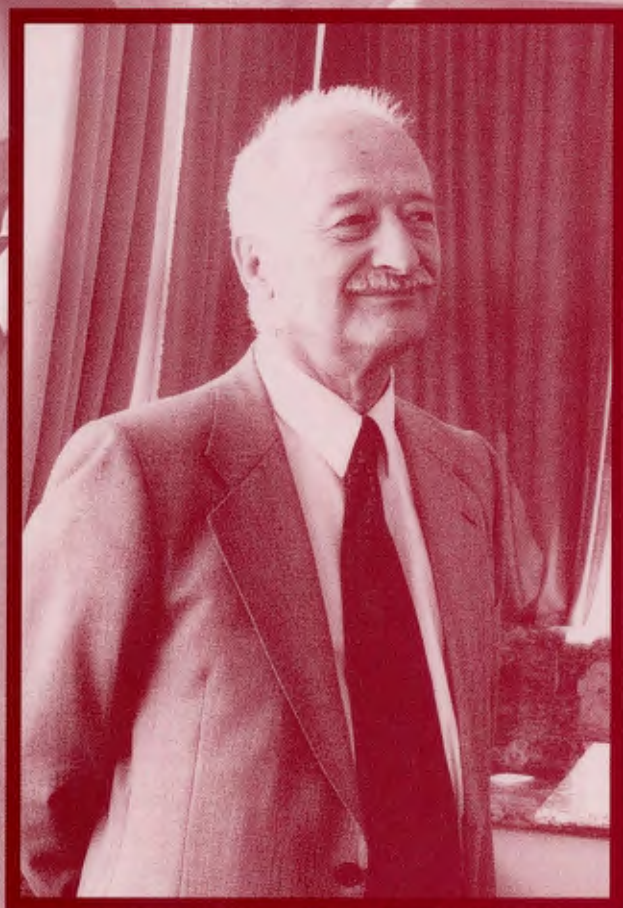

GESTRINOV ZBORNIK

GESTRINOV ZBORNIK

uredila

DARJA MIHELIČ

ZALŽBA
ZRC

Ljubljana 1999

GESTRINOV ZBORNIK

Urednica: *Darja Mihelič*

Prevodi: *Doris Debenjak, Božo Otorepec* (nemščina),
Sergio Settomini, Lea-Odila Širok, Tullio Vianello (italijanščina),
Cveta Puncer, Borut Telban, Boris Čibej, Irena Gantar Godina (angleščina),
Janez Šumrada (francoščina)

Oblikovalka: *Irena Mandelj*
Prelom: *Franc Čuden, Medit, d.o.o.*

Izdajatelj: *Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU*
Za izdajatelja: *Vincenc Rajšp*
Založnik: *Založba ZRC (ZRC SAZU)*
Za založnika: *Oto Luthar*

Tisk: *Littera picta, d.o.o., Ljubljana*

Tisk zbornika so finančno podprli:
Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0
prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9616182706>

CIP-kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)

GESTRINOV zbornik / uredila Darja Mihelič ; [prevodi Doris Debenjak ... et al.] -
Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999

ISBN 961-6182-70-6
1. Mihelič, Darja, 2. Gestrin, Ferdo
97637888

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije sodi publikacija med proizvode,
za katere se plačuje 5-odstotni davek od prometa s proizvodi.

Ferdo Gestrin, olje na platnu, Tomaž Perko, 1992, foto Igor Lapajne

Kazalo

DARJA MIHELIC̃ Predgovor	9
DUŠAN KOS Prvih osemdeset let Ferda Gestrina	13
FERDO GESTRIN Zgodovinar o sebi: akademik prof. dr. Ferdo Gestrin	19
OLGA JANŠA ZORN Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1946-1976	25
NATAŠA STERGAR Bibliografija akademika prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1977-1996	33
DRAGO SAMEC Dodatek k bibliografiji akademika prof. dr. Ferda Gestrina	43
SERGIO ANSELM I mediterranei e il Mediterraneo	45
PIER FAUSTO PALUMBO L'eredità gregoriana	57
IGNACIJ VOJE Prispevek k proučevanju dubrovniške komende	73
RADE PETROVIĆ Stare i nove manjine - jugoslavenski primjer	79
VASKO SIMONITI Usoda in življenje majhnih držav (jugovzhodna Evropa in južnoslovanski narodi)	93
PETER ŠTIH O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku	103
JOŽE KOROPEC Šentpavelski Remšnik do 15. stoletja	125
DUŠAN KOS Diplomatični diskurz o vzponu Žovneških gospodov	147
BOŽO OTOREPEC Zanimiva pritožba iz Novega mesta iz leta 1434	169
WALTER BRUNNER Eine Beschwerde der Bürger von Drachenburg/Kozje gegen den Vikar von Peilenstein/Pilštanj im Jahr 1592	173
HELFRIED VALENTINITSCH Mißwirtschaft und Korruption im Quecksilberbergwerk Idrija (Die Amtszeit des Verwalters Kienbach 1684-1696)	181

JOŽE ŽONTAR	
Reforme pri idrijskem rudniku leta 1747	193
MARKO ŠTUHEC	
"Ah, ljubi bog, kako bi si bil mogel umišljati, da si mi jo bil namenil!"	
Ta veseli dan ali Raigersfeld se ženi	203
VINCENC RAJŠP	
Verski sklad	217
OTHMAR PICKL	
Zur Organisation des Handels auf den Wasserwegen von Donau, Inn und Salzach am Ausgang des Mittelalters und in der frühen Neuzeit	229
MIHA KOSI	
K problemu mitnine v srednjem veku	247
EMA UMEK	
Promet po Savi in mitnina v Krškem (1569-1574)	263
EMA UMEK	
Promet po Savi in Ljubljani	271
DARJA MIHELČ	
Zgodovina mesarske obrti na Slovenskem	279
OLGA JANŠA ZORN	
Gospodarska in socialna zgodovina v delih Petra Pavla Radiča (Radicsa) - prispevek k zgodovini zgodovinopisja	301
STANE GRANDA	
Gospodarske razmere pri Slovencih v revolucionarnem letu 1848/49	315
PETER VODOPIVEC	
O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana	335
ŽARKO LAZAREVIČ	
"Aristokrati" in "demokrati" med združniki?	351
MIROSLAV STIPLOVŠEK	
Prizadevanja samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije jeseni 1927	365
JANKO PLETERSKI	
O brošuri Petra Kozlerja	379
VASILIJ MELIK	
Deželni poslanci kmečke kurije na Gorenjskem 1861-1895	387
EVA HOLZ	
Nekaj zanimivosti o slovensko-češkem sodelovanju v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja	393
IRENA GANTAR GODINA	
Spravna pogajanja in Slovenci	405

MARJAN DRNOVŠEK Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske v letih 1892-1913	413
FRANC ROZMAN Socialnodemokratski tisk v slovenščini in njegov vpliv na delavsko izobrazbo	433
FRANCE KRESAL Invalidi prve svetovne vojne v okviru jugoslovanske socialne zaščite	439
ANKA VIDOVIČ MIKLAVČIČ Slovenski jug - klub študentov JRZ	451
BRANKO MARUŠIČ Carzano 1917. Pogovori med Ljudevitom Pivkom in Cesarejem Pettorellijem Lalatto o politiki	461
MILICA KACIN WOHINZ Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu ob rob	471
TONE FERENC Štetje prebivalstva Ljubljanske in Reške pokrajine 1941. leta	485
BOJAN GODEŠA Ocene italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini o vlogi Ljubljanec v začetni odporniški dejavnosti	497
ALOJZ CINDRIČ Matrike kot vir za preučevanje slovenskega izobraženstva med leti 1585 in 1715 (Gradec - Dunaj - Siena)	501
JANEZ ŠUMRADA Načrti francoskih oblasti v Iliriji o ustanovitvi ljubljanske univerze	517
BOJAN ČAS Guglielmo Ferrero, zgodovinar in sociolog evropske kulture	535
OTO LUTHAR "Preteklost kot tekst" - ali kaj imajo skupnega jezik, ekonomija in ljubezen	547
PAUL FREEDMAN in GABRIELLE SPIEGEL Sredjeveško, moderno in postmoderno	557
IRENE PORTIS WINNER An Overview of Semiotics of Culture from the 1930 ^s to the mid-1970 ^s	575
CVETKA TÓTH Materialistična zarezka skozi celoten svet	585
AVTORJI	595

Predgovor

Po končani drugi svetovni vojni, v petdesetih in šestdesetih letih, je bilo v Sloveniji pisanje zbornikov ob življenjskih jubilejih slovenskih učenjakov širšega mednarodnega ugleda kar ustaljena praksa.¹ Morda je bil razlog temu v dejstvu, da je bilo tedaj takih uglednih mož pri nas razmeroma malo. Kasneje so se v slovenskem prostoru in zunaj njega uveljavili mnogi slovenski znanstveniki, vendar je institucija jubilejnih zbornikov vsaj na nekaterih področjih nekoliko "zaspala". Ne le, da je bil tisk drag, k čemur je prispevala svoje tudi gospodarska kriza, in da ni bilo jasno, katera ustanova (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Slovenska matica, Univerza, znanstvena ali strokovna društva ali celo država) naj bi prevzela izdajateljsko in uredniško breme tovrstnih objav; tudi kakovostna merila, ki so jim morali zadostiti prispevki za take priložnosti, so bila zastavljena zelo zahtevno, tako da ni bilo prav lahko pritegniti uveljavljenih piscev razprav. Tako sta v sedemdesetih in osemdesetih letih pri nas kar nekako upadla pogum in volja za izdajanje jubilejnih zbornikov.

Videti je bilo, da posebnega zanimanja in želje ter piscev, ki bi bili pripravljene pisati prispevke za take objave, pri nas primanjkuje. - Morda pa smo se le soočali s sušo tovrstnih pobud? Število možnih kakovostnih piscev prispevkov se je namreč v zadnjih desetletjih močno povečalo, veljalo je preveriti, kakšen je njihov odnos do jubilejnih zbornikov. K temu je računalniška tehnika namiznega založništva odpravila zaplete klasičnega stavljenja in olajšala ter pocenila tisk. V zadnjih letih je pisno produkcijo na vseh področjih poživilo tudi navdušenje nad lastno, samostojno slovensko državo. Pisanje zbornikov, ki želijo izkazati pozornost našim učiteljem in sodelavcem, se je po nekaj skromnejših začetkih razmahnilo² in doživlja pri naprošenih avtorjih prispevkov izjemno naklonjen odziv, pri čemer skušajo avtorji za tak zbornik dati od sebe vse najboljše.

Kaj pa je pravzaprav tisto bistveno, kar zavezuje in priteguje pisce, da napišejo razpravo v čast jubilarantom? - Nedvomno sta ključnega pomena naklonjenost in spoštovanje, ki ju čutijo do njega. To je tisti motiv, zaradi katerega so prispevki v jubilejnih zbornikih navadno pripravljene vrhunsko in skrbno, hkrati pa izžarevajo toplino.

Pričujoči zbornik posvečamo nestorju slovenskih zgodovinarjev, akademiku prof. dr. Ferdu Gestrinu, najvidnejši osebi sedanjega slovenskega zgodovinarstva. Odlikujeta ga njegov smisel za sintezo ter pretanjen občutek za odkrivanje in razreševanje različnih vprašanj, ki jih zastavlja zgodovina. Med sodobnimi slovenskimi znanstveniki bi težko našli osebo njegovega formata in ugleda.

Profesor Gestrin se je rodil 8. oktobra 1916 v skromni obrtniški družini. Težke življenjske razmere je premagal s trdim delom, saj se je bil že zgodaj primoran preživljati sam. Po maturi 1953 se je na Filozofski fakulteti vpisal na študij zgodovine, ki ga je junija 1940 zaključil z diplomom iz zgodovine in zemljepisa. Izbruh druge svetovne

1 Za zgodovinarje omenimo le Kosov zbornik, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 6-7, 1952-1953; Zwitterjev zbornik, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 19-20, 1965-1966; Hauptmannov zbornik, SAZU, Razprave (Ljubljana), 5, 1966.

2 Stoletnici rojstva Milka Kosa je bil posvečen simpozij v Ljubljani (10. decembra 1992), prispevki pa niso bili objavljeni v skupnem zborniku, ampak v Zgodovinskem časopisu (Ljubljana), 47, 1993 in ibidem 48, 1994. Stoletnico rojstva Josipa Žontarja je počastilo posvetovanje v Kranju (19. oktobra 1995), katerega prispevki so bili objavljeni v publikaciji Življenje in delo Josipa Žontarja. Ob stoletnici rojstva, Ljubljana-Kranj 1996. Ob osemdesetletnici rojstva Boga Grafenauerja je izšel Grafenauerjev zbornik (Ljubljana 1996). Enaki priložnosti, vendar z zamudo je namenjen pričujoči Gestrinov zbornik. Tečejo že priprave za Vilfanov zbornik (tudi ob osemdesetletnici), izražene pa so bile tudi pobude za pripravo Zwitterovega zbornika.

vojne ga je zatekel med služenjem vojaškega roka v Sarajevu. Nemci so njegovo enoto zajeli in ga odpeljali v vojno ujetništvo. Od tam se je vrnil v Ljubljano, kjer se je ob delu za Osvobodilno fronto preživljal s priložnostnimi zaposlitvami, okupator pa ga je tudi poslal na prisilno delo. Po vojni se je posvetil pedagoškemu poklicu kot profesor na dveh ljubljanskih gimnazijah in na učiteljskišću. V petdesetih letih (1954-1959) je bil republiški inšpektor za zgodovino na svetu za šolstvo. Od konca petdesetih let (1959) je bil zaposlen na Filozofski fakulteti v Ljubljani, od 26. oktobra 1960 kot docent za občo zgodovino srednjega veka. V začetku šestdesetih let je prebil daljši čas na študijskem izpopolnjevanju v Parizu pri profesorju Fernandu Braudelu na École Pratique des Hautes Études (sekcija za gospodarsko in socialno zgodovino). Leta 1962 je bil izvoljen za izrednega, 1971 za rednega profesorja Univerze v Ljubljani. Po upokojitvi 1983 je 1987 postal zaslužni profesor Ljubljanske univerze. Leta 1983 je bil izvoljen za dopisnega, 1987 pa za rednega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Profesor Gestrin je med zgodovinarji vseskozi zelo prisoten. Ključni področji, v kateri je usmeril svoj življenjski poklic in dejavnost in ki ju je vseskozi uspešno povezovali, sta: na eni strani delo vrhunškega znanstvenika in raziskovalca zgodovinske stroke, na drugi pa delo univerzitetnega profesorja in pedagoga, ki svoje znanstvene izkušnje posreduje in prenaša na fakultetne učence in sodelavce. Kot profesor in mentor je v svojih predavanjih, referatih in strokovnih nasvetih vselej jasno in sistematično posredoval svoje védenje in nasvete manj izkušenim kolegom. Svoje "varovance" še vedno vpeljuje v razumevanje globljega pomena izvornih zapisov, navaja jih k logičnemu razmišljanju in sklepom ter povezavi spoznanj v celoto. Čeprav ni več poklicno aktiven, so zelo dragoceni njegovi nasveti glede sintetiziranja zaključkov in zaporedja obravnavanih problemov v prvencih mladih raziskovalcev.

Njegovo raziskovalno in pedagoško dejavnost izkazujejo tudi profesorjeve objave, po katerih ga poznajo tudi mnogi, ki z njim (še) niso prišli v osebni stik. Številne med njimi so rezultat preučevanja izvornikov v domačih in tujih arhivih, druge so dragoceni sintetični pregledi, njegov opus pa zajema tudi več učbenikov in drugih prispevkov, namenjenih pedagoškemu delu.³ Njegove raziskave in objave časovno zajemajo izredno široko razdobje od antike do druge svetovne vojne. Zanje so značilni sodobni historični pristopi, pritegovanje novih virov za osvetljevanje na eni strani že obravnavanih, na drugi pa še neraziskanih plati zgodovinskega razvoja. V delih profesorja Gestrina ne prevladuje politična zgodovina, ampak predvsem gospodarski in družbeni elementi in pogledi. Profesor Gestrin se je posvečal tudi zgodovini posameznih krajev, med njimi zgodovini Ljubljane, Ptuja, Gutenwerda, Bleda, Radovljice, Iga in njegove okolice. Obsežno in posebej izstopajoče je njegovo delo na področju gospodarske zgodovine. Za svojo doktorsko disertacijo *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do 16. stoletja* (SAZU, Dela 15, Ljubljana 1965) je prejel raziskovalno nagrado sklada Borisa Kidriča. Pisal je o meščanski in kmečki trgovini ter o kreditnih poslih. Poleg odličnega poznavanja ekonomskih zakonitosti njegove raziskave metodično odlikujejo redne kvantifikacije, ki konkretizirajo opise gospodarskih procesov. Raziskovalno nagrado sklada Borisa Kidriča je dobil tudi za monografijo *Mitninske knjige v 16. in 17. stoletju na Slovenskem* (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 5, Ljubljana 1972). Kot vodilni strokovnjak za zgodovino prometa na Slovenskem je poleg številnih razprav objavil monografiji *Pomorstvo srednjeveškega Pirana* (SAZU, Dela 21, Ljubljana 1978), ki ji je sledila monografija *Tržaški pomorski promet 1759/60* (SAZU, Viri

3 Prim. tri prispevke z njegovo bibliografijo v tem zborniku, ki so jih pripravili Olga Janša Zorn (Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1946-1976 [ponatis iz: *Zgodovinski časopis /Ljubljana/*, 30, 1976, 263-268]), Nataša Stergar (Bibliografija akademika prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1977-1996 [ponatis iz: *Zgodovinski časopis /Ljubljana/*, 50, 1996, 333-339]) in Drago Samec (Dodatek k bibliografiji akademika prof. dr. Ferda Gestrina).

za zgodovino Slovencev 12, Ljubljana 1990). Gospodarsko zgodovino zgodnjega novega veka na Slovenskem je obravnaval tudi v knjigi Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem (Ljubljana 1991).

Z raziskavami v arhivih v Markah in drugje v Italiji je odkril tesne gospodarsko-migracijske vezi, ki so nekdaj pomenile most med obalama Jadrana. Objave njegovih izsledkov so v znanstvenih krogih mediteranskega prostora vzbudile široko zanimanje za tovrstno problematiko, ki so ji bili nato posvečeni številni simpoziji v Italiji in pri nas. Italijanska vlada ga je za njegovo delo odlikovala z redom Cavaliere Ufficiale. Izsledke dolgoletnega dela v italijanski arhivih je pred kratkim sintetiziral v knjigi Slovenske migracije v Italijo, ki je izšla pri Slovenski matici.

Pričujoči zbornik prinaša prispevke, ki so jih avtorji s skrbjo pisali prav zanj. Večina obravnava tematiko, ki se navezuje na delo in interese profesorja Gestrina. Jubilanta pa skuša zbornik **osvetliti tudi z življenjske plati**. Temu so namenjena začetna poglavja knjige. Uvaja jih malce prilagojen ponatis članka Dušana Kosa, ki ga je ob osemdeseti obletnici profesorja Gestrina priobčil Zgodovinski časopis.⁴ Sledi avtobiografski zapis iz istega glasila, ki je nastal po magnetogramskem zapisu profesorjeve lastne pripovedi na tretjem programu Radia Slovenija spomladi 1995.⁵ Bibliografija, ki je najzgovornejši pokazatelj strokovne in pedagoške dejavnosti profesorja Gestrina, je delo treh avtorjev: Olge Janša Zorn, Nataše Stergar in Draga Samca;⁶ slednji je v svoj prispevek vključil tudi zapise o profesorju. Ostale razprave v zborniku so razvrščene v tematske sklope.

V mednarodnem, mediteranskem krogu so profesorja Gestrina najbolj profilirale raziskave v arhivih v Markah. V prvi sklop razprav smo umestili tiste, ki osvetljujejo preteklost in **problematiko mediteranskega prostora**. Začenja jih sintetični prispevek Sredozemci in Sredozemlje Sergija Anselmija, sledi razprava Pier Fausta Palumba o gregorijanski dediščini. Ignacij Voje je v ta sklop prispeval članek o priljubljeni jubilentovi temi - o trgovski družbi komendi, kakršno je srečal v srednjeveškem Dubrovniku. Avtorja Rade Petrović in Vasko Simoniti sta se v svojih člankih Stare i nove manjine - jugoslovanski primjer oz. Usoda in življenje majhnih držav (jugovzhodna Evropa in južnoslovanski narodi), lotila problematike balkanske krize.

Naslednji blok prispevkov slika **zgodovino vzhodnoalpskega prostora**. Peter Štih je vanj prispeval študijo O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku, Jože Koropec o šentpavelskem Remšniku do 15. stoletja; Dušan Kos je za to priložnost osvetlil vzpon Žovneških gospodov skozi intenzivnost izdajanja listin na njihovem dvoru. Božo Otoresec in Walter Brunner sta vzela pod drobnogled konkretna izvornika, iz katerih sta izluščila svoji interpretaciji; prvi obravnava pritožbo iz Novega mesta iz 1434, drugi pa pritožbo tržanov Kozjega proti vikarju iz 1592. Tudi Helfried Valentinitz in Jože Žontar sta bila uglasena v obravnavani tematiki - zgodovini idrijskega živosrebrnega rudnika: prvi je opisal slabo gospodarjenje in korupcijo v njem v razdobju 1684-1696, drugi pa reforme pri njem izpred srede 18. stoletja. Prispevek Marka Štuhca Ta veseli dan ali Raigersfeld se ženi bi mogli imenovati tudi družabna kronika 18. stoletja. Osvetlitvi sodobnih dilem o izvoru in lastniških pravicah nad cerkvenim premoženjem je namenjen članek Vincenca Rajšpa Verski sklad, ki predstavlja nekak prehod v naslednjo, obsežno skupino razprav o **gospodarski zgodovini**.

Med seboj so uglaseni prispevki o zgodovini prometa. Lotili so se ga Othmar Pickl (organizaciji trgovine na rekah Donava, Inn in Salzach konec srednjega in v zgodnjem novem veku), Miha Kosi (K problemu mitnine v srednjem veku), ter Ema Umek v dveh

4 D. Kos, Prvih osemdeset let Ferda Gestrina, Zgodovinski časopis (Ljubljana) 50, 1996, 327-332.

5 Zgodovinar o sebi: akademik prof. dr. Ferdo Gestrin. Hiša mojega očeta, Zgodovinski časopis (Ljubljana) 50, 1996, 339-342.

6 Prim. op. 3.

prispevkih (Promet po Savi in mitnina v Krškem /1569-1574/ in Promet po Savi in Ljubljani). Drugi od njiju je nastal v sklopu priprav tretjega zvezka Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, ki bo namenjena zgodovini prometa na Slovenskem. Članek Darje Mihelič Zgodovina mesarske obrti na Slovenskem je vzorčno poglavje iz četrtega zvezka iste zbirke, ki bo obravnaval zgodovino obrti na Slovenskem. Historiografski obravnavi gospodarskih in socialnih tem v delih Petra Pavla Radiča se je v svoji razpravi posvetila Olga Janša Zorn, Stane Granda pa skozi pisanje Kmetijskih in rokodelskih novic opisuje gospodarske razmere pri Slovencih 1848/49. Peter Vodopivec predstavlja protekcionistične nazore ljubljanskega trgovca 18. stoletja, Valentina C. Supana, Žarko Lazarevič piše o združništvu in združnikih na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Miroslav Stiplovšek pa o prizadevanju samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije v letu 1927.

V naslednji sklop smo razvrstili prispevke, ki osvetljujejo **politično in populacijsko zgodovino od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne**: Janko Pleterski predstavlja malo znano brošuro Petra Kozlerja, Vasilij Melik pa govori o deželnih poslancih kmečke kurije na Gorenjskem 1861-1895. Eva Holz in Irena Gantar Godina sta se posvetili slovensko-češkemu odnosom: prva je postregla z zanimivostmi iz slovensko-českega sodelovanja v drugi polovici 19. in v 20. stoletju, druga pa piše o slovenskih odmevih na "spravna pogajanja" med Čehi in Nemci. Marjan Drnovšek je razčlenil okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske v letih 1892-1913. France Rozman predstavlja socialnodemokratski tisk v slovenščini in njegov vpliv na delavsko izobrazbo, France Kresal govori o invalidih prve svetovne vojne v okviru jugoslovanske socialne zaščite, Anka Vidovič Miklavčič pa o klubu študentov Jugoslovanske radikalne zajednice Slovanski jug. Politične dogovore z Italijani obravnavata Branko Marušič (Carzano 1917. Pogovori med Ljudevitom Pivkom in Cesarejem Pettorellijem Lalatto o politiki) in Milica Kacin Wohinz (Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu ob rob). Tone Ferenc je za to priložnost predstavil štetje prebivalstva Ljubljanske in Reške pokrajine 1941. leta, Bojan Godeša pa ocene italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini o vlogi Ljubljane v začetni odporiški dejavnosti.

Zadnja, šesta skupina prispevkov je nekoliko bolj heterogena, obravnava pa **tematiko šolstva in izobrazbe, teoretična historiografska in filozofska vprašanja**. Tu so umeščeni prispevki Alojza Cindriča (Matrike kot vir za proučevanje slovenskega izobraženstva med leti 1585 in 1715 /Gradec - Dunaj - Siena/), Janeza Šumrada (Načrti francoskih oblasti v Iliriji o ustanovitvi ljubljanske univerze), Bojana Časa (Guglielmo Ferrero, zgodovinar in sociolog evropske kulture), Ota Lutharja ("Preteklost kot tekst" - ali kaj imajo skupnega jezik, ekonomija in ljubezen ...), Gabrielle Spiegel in Paula Freedmana (Srednjeveško, moderno in postmoderno), Irene Portis Winner ("Pregled semiotike kulture od tridesetih do srede sedemdesetih let dvajsetega stoletja") in Cvetke Tóth (Materialistična zarezka skozi celoten svet).

Iskreno upamo, da bo pričujoči zbornik profesorju Gestrinu v veselje in da bo v njem zaznal hvaležnost, mu jo skušamo s svojimi prispevki izraziti.

V Ljubljani, dne 21. januarja 1999

Darja Mihelič

DUŠAN KOS

PRVIH OSEMDESET LET FERDA GESTRINA¹

"Pa saj imam ženitne ponudbe!", mežik in smeh. Tako je slavljencec na enem od srečanj ob njegovi osemdesetletnici oktobra 1996 elegantno komentiral hofiranje znanke, da mu po videzu prisoja kvečjemu šestdeset let. In res se ga danes cele generacije zgodovinarjev spominjajo po skoraj enakem videzu, gestah, humorju, da! - tudi ali predvsem po šarmu, kot ga v naših dneh poseblja zaslužni profesor ljubljanske univerze, akademik dr. Ferdo Gestrin - od 8. oktobra 1996 tudi "nosilec" osemdesetih pomladi. Kljub slavljenju v jeseni, je pomlad zanj pravzaprav tudi najbolj primeren izraz, ne pa leta ali jeseni! Je naslov voščila torej sploh pretiravanje?! Duh, ki ga izžareva nekdanji navdušeni športnik, telovadec in hribolazec, dolgoletni povojni predsednik telovadnega društva Partizan na Taboru, je nemara bolj kot pri kom drugem vplival na njegovo nrav, močno pa na njegovo filozofijo zgodovinskega raziskovanja in vsega, kar obkroža razumevanja življenja v preteklosti. Časi klasičnih kabinetnih zgodovinarjev, največkrat močno preresnih znanstvenikov, zaprtih med štiri stene in v silno ozek raziskovalni svet, so minili. Če želiš razumeti svet, ga moraš tudi doživljati. Prof. Gestrin je npr. izrazito praktična duša in kot tak znan po delovnih dosežkih zunaj zgodovinarstva, ki so med znanci sila cenjeni, javnosti pa manj znani: če omenim gradnjo hiše na Bledu pred leti, kjer se ni angažiral le kot naročnik, moram v zadnjem času namigniti na nakup prvega računalnika, katerega obvladovanja se je lotil s samo-umevnim zalotom, z mislijo, da se je potrebno problema predvsem lotiti. In prav ima.

Uvedba praktičnosti, življenskega realizma in optimizma v zgodovinarstvo pa je stvar, ki je v slovenskem okolju skoraj iznajdba prof. Gestrina. In to na vsaj dveh ravneh. Najprej v prenašanju osebnih značajskih potez v profesorjev odnos do okolja, zlasti do kolegov in znancev. Mislim predvsem na Gestrinovo veselje do življenja in dela - dovolj mu je le stisniti roko, tako, "po domače", močno, pa začutiš prirojeno radovednost do dogajanja in skoraj vnaprejšnjo osebno naklonjenost. Hitri gibi, kretnje, hoja, pogled naravnost naprej, odkrivajo osebnost, ki ne mara odlaganja problemov, tudi neprijetnih historičnih vprašanj, pač pa takojšnjo in energično razrešitev. Toda z odločnostjo, z jasno historično vizijo, gre pri prof. Gestrinu nujno zraven še nekaj: prijaznost, mehkoba, velika strpnost do dela drugih ljudi - pravi športni *fair play* bi rekli, spoštovanje prav vseh kolegov, kar je danes že skoraj izjema, še vedno skoraj pregovorna naklonjenost študentom, pa čeprav je že petnajst let v pokoju. In končno, slavohlepnost in znano nam "strokovno" intrigantstvo nista njegovi vrlini: nikoli ni (bil) najglasnejši v javnosti, nikoli ni (bil) "prvi", ni junak dopisovanja po rubrikah "pisem bralcev", ni pisal recenzij sedanjim in bivšim politikom. Toda mu je sploh mar za blišč slave? Lagali bi, če bi to apriorno zanikali. Ni ga človeka, ki bi mu priznanja ne godila. Tudi profesor bi gotovo to potrdil, toda razlike so v izvedbi - njemu je nagrada zgolj potrditev dela - seveda v tolikšni meri, kolikor mu jo slovenski znanstveni lobisti sploh naklonijo. Za več slave se mu osebno ni zdelo vredno truditi, da! - v filozofiji kandidiranja za nagrade celo poniževati in sklepati (kakšnih že?) kupčij. In prav značilno je, da se je zgodovinar - športnik Gestrin po vsakem priznanju še močneje vrgel v delo.

Praktičnost na realni zgodovinarstveni ravni je gotovo tudi posledica značajskih odlik in življenjske usode. Kakšna bi bila kariera Ferda Gestrina, če bi bil rojen v premožni

¹ Nekoliko posodobljen zapis, ki je pod istim naslovom prvič izšel v Zgodovinskem časopisu (Ljubljana), 50, 1996, 327-332.

družini, ki bi mu omogočila tako željeni študij medicine, si lahko samo predstavljamo. Dejstvo je, da so ga predvsem težke razmere po maturi leta 1935 pripeljale na ljubljansko Filozofsko fakulteto.² Študij zgodovine je (bil) pač vedno krajši in cenejši od "elitne" medicine. Toda kljub manj željeni usmeritvi, danes verjetno tudi profesor sodi, da je imel in še ima polno raziskovalno življenje in da je na svoj način tudi prispeval k razvoju slovenske družbe. Z medicino pa se tako ali tako srečuje tako kot vsi drugi. Na univerzi je imel srečo, saj je lahko poslušal predavanja eminentnih profesorjev Milka Kosa, Nikole Radojčiča in Balduina Sarie, proti koncu študija leta 1940 pa se je seznanil tudi z modernejšimi pogledi na zgodovino mladega docenta Frana Zwittera. Pa tudi kolegi niso bili od muh - bil je ista generacija z nedavno umrlim Bogom Grafenauerjem. Po diplomi junija 1940 ga je čakalo nekoliko banalno dejstvo, "služenje kralju in Jugoslaviji", kar ga je po nemški zasedbi direktno spravilo v vojno ujetništvo. V Ljubljano se je vrnil konec leta 1941 in takoj okusil razkorak med mirnodobnim akademskim oz. študentskim življenjem ter nujno preživetja, kar je reševal z njemu že znanim prijemanjem za razna dela. Po letu 1945 je najprej poučeval na dveh ljubljanskih gimnazijah in učiteljišču, nato pa pridobljeno pedagoško znanje soočil z delom na mestu republiškega inšpektorja za pouk zgodovine. Že leta 1946 je napisal prvi javni članek³ o zgodovinskem razvoju Trsta, pač v zvezi s tedanjemu osveščanju Slovencev ob prizadevanjih po za Slovenijo čim ugodnejših mejah. V tem času se je posvetil tudi pisanju različnih šolskih učbenikov zgodovine, ki jih je obnovljeno slovensko šolstvo potrebovalo na vseh ravneh. Več deset generacij slovenskih otrok je odraščalo, se šolalo in vzljubilo zgodovino prek čitank in učbenikov, ki jih je napisal sam ali skupaj z Milkom Kosom, Vasilijem Melikom, Metodom Mikužem, Jožetom Hainzem. Mimogrede, njegova zgodovinska čitanka za 7. razred (soavtor z V. Melikom) je v rabi še danes. Vseskozi pa je v njem zorela želja po raziskovanju. Po odkrivanju novega. Po odkrivanju zgodovinskih zakonitosti. Po premiku slovenskega zgodovinopisja naprej. Po mojem je Gestrin dokončno in skozi velika vrata vstopil med raziskovalce s svojim prvim, leta 1951 v Zgodovinskem časopisu objavljenem članku "Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku", kjer se je z za tiste čase novimi prijemi (pritegnitvijo izpovednosti kovancev ipd.) takoj spustil v globine starejše zgodovine mesta Ljubljane. In prav s temo, ki mu je posebej ljuba še danes. Odtlej so bile njegove ambicije predvsem v znanosti, kljub pedagoškemu delu na Višji pedagoški šoli (1950-1969), kjer je predaval slovensko zgodovino. Že leta 1950 je s prof. Melikom napisal skripta "Slovenska zgodovina 1813-1914", ki so bila podlaga za znano kasnejše temeljno delo "Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918", dolgo časa tudi "učbenik" na ljubljanskem oddelku za zgodovino. Med študenti je bil še posebej priljubljen zaradi tekočega jezika in jasnih misli. Da humorja ne omenjam.

Znanstveno delo, ki ga je sicer začel konec 40. let s pripravami na pisanje "Zgodovine narodov Jugoslavije", je odtlej postalo stalnica v Gestrinovem življenju. Iz Slovenije sta v redakciji sodelovala še Bogo Grafenauer in Fran Zwitter, ob tem projektu pa je prišel v stik še z drugimi tedanjimi vodilnimi jugoslovanskimi zgodovinarji. V 50. letih se je usmeril na tedaj skoraj nepoznano gospodarsko zgodovino srednjega in zgodnjega novega veka. Zanimanje zanjo je pokazal že z razpravo o gospodarski in socialni strukturi na posesti gornjegrajskega samostana leta 1426, ko je analizo urbarja objavil v jubilejnem Zgodovinskem časopisu ob 60-letnici Milka Kosa (1952/1953).

² Obsežna zapisa ob Gestrinovi šestdeset in sedemdesetletnici s podrobnimi biografskimi podatki sta v Zgodovinskem časopisu objavila Vasilij Melik (*Ljubljana*, 30, 255-261) in Ignacij Voje (*Ljubljana*, 40, 479-485). V Zgodovinskem časopisu (*Ljubljana*), 50, 339-342, je objavljen tudi njegov avtobiografski zapis Zgodovinar o sebi: akademik prof. dr. Ferdo Gestrin, ki je bil prvič predvajan na tretjem programu Radia Slovenije 26. 3. 1995.

³ Bibliografijo del prof. Gestrina je za obdobje 1946-1976 objavila Olga Janša-Zorn v Zgodovinskem časopisu (*Ljubljana*), 30, 1976, 263-268; za obdobje 1977-1996 pa Nataša Stergar, Zgodovinski časopis (*Ljubljana*), 50, 1996, 333-339.

Petdeseta leta so v njegovem življenju zaznamovana predvsem z zbiranjem podatkov za disertacijo, projekt posvečen gospodarski zgodovini, ki ga je okronal oktobra 1960 z uspešno obrambo, samo eno leto po izvolitvi v naziv asistenta za občo zgodovino srednjega veka na Filozofski fakulteti. Leta 1965 je delo izšlo pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti pod naslovom "Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do 16. stoletja" (Ljubljana 1965), zanj pa je leta 1965 prejel nagrado sklada Borisa Kidriča, nagrado za vrhunski dosežek v znanosti. Disertacija je nedvomno mojstrsko delo obvladovanja množice drobnih, navidez puščobnih podatkov iz notarskih knjig in drugih virov iz ljubljanskih, italijanskih in reških arhivov, še posebej pa odlično udejanjena ideja. To delo pa nima posebnega pomena le v Gestrinovem opusu. Do tedaj je veljalo, da je so na slovensko zgodovino vplivali predvsem gospodarski in družbeni vplivi s severa. Toda že s kvantifikacijsko metodo je Gestrin pokazal tudi velik pomen gospodarskih oz. trgovinskih odnosov kontinentalnih slovenskih dežel z zahodom, z italijanskimi deželami. V kasnejših delih je te tokove dokazal še na drugih področjih, od pobožnih romanj do migracij in kulturne zgodovine, ki so slovansko prebivalstvo vodili v italijanska mesta na zahodni obali Jadrana. Trgovina, najsi bo meščanska ali kmečka je ostala njegova večna tema še naprej.

Začetek šestdesetih let je bil za Gestrina odločilen še drugače. Leta 1961 se je v Parizu na *École Pratique de Hautes Études* več mesecev izpopolnjeval pri legendi Fernandu Braudelu. Ena od posledic stika s francosko gospodarsko zgodovinsko šolo je bila objava članka "Économie et société en Slovénie au XVI siècle" v kulturni francoski zgodovinarski reviji *Annales*. Nove ideje so trdno določile njegov primarni znanstveni interes - predvsem zaokrožanje problematike zgodnjeneoveške gospodarske in migracijske zgodovine, iskanje zakonitosti, nastanka in vzvodov prvobitnega kapitalizma na Slovenskem v 16. stoletju, kar je leta 1991 zaokrožil s sintetičnim zaključkom v delu "Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem" (Ljubljana 1991). Toda do tega dela ga je vodila pot po številnih italijanskih arhivih, v katerih je napravil več deset tisoč izpiskov, ki zadevajo stike laških dežel z vzhodno obalo Jadrana, ne samo Slovencev. Nedvomno so njegove objavljene razprave dale pogum in veselje mlajšim kolegicam in kolegom po vsej nekdanji državi, predvsem pa na Slovenskem, kjer so v 70. in 80. letih za njim odkrivali bogastvo piranskega arhiva, zlasti notarskih in vicedominskih knjig. Tako je popolnoma razumljivo njegovo sodelovanje, vse od leta 1971 naprej, na mnogih specializiranih kongresih o odnosih med italijanskimi in jugoslovanskimi zgodovinarji. Število njegovih člankov v italijanskih in slovenskih oz. jugoslovanskih revijah na temo migracij in gospodarskih odnosov pa je prav spoštljivo.

Za Gestrina je zgodovina trgovine z zahodom dobivala nove razsežnosti. Leta 1973 je pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti izdal delo "Mitninske knjige v 16. in 17. stoletju", ki je tudi prejelo nagrado za vrhunski znanstveni dosežek. Mitninske knjige pomenijo kazalec starejše trgovine, z njimi je postal še bolj poznan način poslovanja mitninskih uradov, obseg poslovanja in trgovanja, mere, denarna razmerja, identificirani so bili številni trgovci. Starejša trgovina z in na slovensko ozemlje je postala doumljiva in domača vsem, ne le njemu. V raziskavah je uporabljal posebno kvantifikacijsko metodo, s katero je izračunaval obseg in vrednost trgovanja med določenimi pokrajinami, kar je navsezadnje eno od bistvenih problemov zgodovine prometa in trgovine. Starejše gospodarske (neagrarne) zgodovine, ki so se je vse do srede 80. let lotevali sila redki Slovenci, ni imel le za deskripcijo, kopičenje podatkov iz gospodarskih odnosov, za golo statistiko, pač pa je težil tudi k ekonomskim abstrakcijam in teoriji znotraj zgodovine. Na to je ne nazadnje tudi vedno opozarjal. Teoretičnost je posebej vidna v njegovih raziskavah iz piranske zgodovine, zlasti "komende" v 14. stoletju (leta 1966) ter piranskega srednjeveškega pomorstva (1978).

In če je gospodarska zgodovina srčika Gestrinovega raziskovanja, je njen družbeni

del logično nadaljevanje. Mislim na njegove raziskave protestantizma, ki je na Slovenskem sočasen zgodnjemu kapitalizmu. Prav on je k mnogoterim raziskavam slovenskih protestantov dodal tudi ekonomsko osnovo.

Posebno ljubezen je profesor posvečal tudi krajevni zgodovini. V prvi vrsti rojstni Ljubljani. Bil je eden od organizatorjev interdisciplinarnega simpozija o zgodovini Ljubljane leta 1983, katerega rezultat je obsežen zbornik. V njem je tudi njegov pregledni članek o Ljubljani v 16. in 17. stoletju.⁴ Žal pa načrtovana monografija, ki bi jo napisalo več avtorjev, nikakor ne more steči. Drugi kraj je Bled s širšo okolico, kjer profesor ima "drugi" dom.⁵ Posvečal pa se je tudi drugim krajem in območjem, npr. Novemu mestu, Ptuju, Gutenwerdu, Ribnici, Pohorju, Domžalam, Lokvam, Radovljici, Kamniku in svetu pod Krimom.

V zadnjem desetletju, v času med slavljenčevo sedemdesetletnico in letošnjim jubilejem, se je njegov raziskovalni interes razširil tudi zunaj sicer široke pahljače gospodarske in družbene zgodovine. Gospodarskim slikom med obema obalama Jadrana je dodal politične in kulturne stike,⁶ stike posameznih slovenskih trgovcev z Italijo,⁷ problematiko trgovskih poti med Ancono in Nizozemsko⁸ ter seveda slovanske migracije in suženjstvo.⁹ Starejšo trgovino na Slovenskem je preučeval na primeru posameznih krajev in pokrajin ter njihove vloge v njej,¹⁰ zanimale so ga tudi cene.¹¹ Leta 1990 je skupaj z Darjo Mihelič pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti izdal poročila koprskih podestatov o celotnem uvoznem pomorskem prometu v tržaškem pristanišču za leta 1759/1760¹² s sila zanimivimi podatki za kvantifikacijo tega najvažnejšega habsburškega pristanišča in tekmeča Benetk na severnem Jadranu. Zanimali so ga vplivi Vojne krajine na slovensko gospodarstvo.¹³ V zgodnjih 90. letih je v več člankih¹⁴ zaokrožil pogled na prvobitni kapitalizem na Slovenskem in ga okronal z bleščečim delom "Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem" (Ljubljana 1991). Krajevna zgodovina je bogatejša za Gestrinove članke o razvoju Radovljice, vaških naseljih v domžalski občini in na Ižanskem.¹⁵ Ni se

⁴ Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Ljubljana 1984, 105-120.

⁵ Bled v fevdalnem obdobju - do konca 18. stoletja. Kronika (Ljubljana). 32, 1984, 119-130.

⁶ Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja. Kronika (Ljubljana), 33, 1985, 11-17; Le forze politiche di Slovenia e Venezia nel Medio evo. Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche, 5. I Rapporti politici e diplomatici (Roma), 1988, 73-83; L'apporto italiano allo sviluppo dell' economia slovena nel basso Medioevo. Proposte e ricerche (Ancona), 29, 1992, 142-151.

⁷ Ljubljanski Lanthieriji in trgovina v Fanu. Zgodovinski časopis (Ljubljana) 39, 1985, 193-202.

⁸ Over de door Ferdinand I geplande handelsweg van Ancona en Pesaro in Italle naar Nederland via Ljubljana. Lipa, Verenigin vienden van Slovenie (Združenje prijateljev Slovenije), *1993, 5-8.

⁹ Le migrazioni degli slavi in Italia nella storiografia jugoslava. Quaderni di Proposte e ricerche, 1988, No. 3, 247-271; Suženjstvo - prisilna migracija Slovanov v Italijo. Zgodovinski časopis 50 (1996), št. 1, str. 11-20.

¹⁰ Trgovsko prometni položaj Kamnika do začetka 17. stoletja. Kamnik 1229-1979. Zbornik razprav simpozija ob 750-letnici mesta (Kamnik 1985), 45-51; Lokev in boj za trgovske poti v srednjem veku. Lokev skozi čas (Ljubljana 1987), 23-33; Karta obsoške poti iz 17. stoletja. Zgodovinski časopis 41 (1987), št. 1, str. 97-101; Pomorski promet v Trstu leta 1760. Kronika 37 (1989), št. 1-2, 46-49; Trgovina in obrt v Radovljici do 17. stoletja. Radovljiški zbornik (Radovljica 1995), 58-76.

¹¹ Häutearten und Preise in Fano in den Jahrzehnten um 1500. Festschrift Univ. Prof. Dr. Othmar Pickl zum 60. Geburtstag (Graz 1987).

¹² Tržaški pomorski promet 1759/1760 (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 12, Ljubljana 1990).

¹³ Gospodarstvo na Slovenskem in Vojna krajina (Nekateri aspekti gospodarske zgodovine). Zgodovinski časopis 40 (1986), št. 4, 413-421.

¹⁴ Le regioni slovene e il farsi del loro primo capitalismo. Proposte e ricerche (Ancona) 27 (1991), 281-286; Vegetali per l'industria nella Slovenia del protocapitalismo. Proposte e ricerche (Ancona), 29 (1992), 142-151; Pojav podjetij v času od poznega srednjega veka do manufakturnega obdobja. Prispevki za novejšo zgodovino 34 (1994), št. 1, 5-17.

¹⁵ Radovljica - vas, trg in mesto do 17. stoletja. Zgodovinski časopis 45 (1991), št. 4, 517-547; Nastanek trga in mesta Radovljica. Radovljiški zbornik (Radovljica 1992), 30-36; Vaška naselja v domžalski občini v srednjem veku. Zgodovinski časopis 45 (1991), št. 1, 25-31; Ižansko ozemlje v srednjem veku. Kronika 42 (1994), št. 3, 1-5.

odrekel raziskavam družbene razsežnosti slovenske reformacije.¹⁶

Presenečenje je slovenskemu zgodovinarju napravil leta 1993 s knjigo "Svet pod Krimom" (Ljubljana 1993), ki jo je dolgo zaman ponujal velikim založbam. Seveda zaradi tematike - osvobodilnega boja in revolucije v drugi svetovni vojni na območju podkrimskega mikrosveta. O knjigi je bilo že dovolj napisanega, tudi s strani tistih, ki se na problematiko bolje spoznajo. Toda dejstvo je, da je kot medievist suvereno opravil z modernim problemom, ni mečkal in iskal kvadrature kroge.¹⁷ Obenem je napisal veliko gesel za Enciklopedijo Slovenije¹⁸ in za Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte.¹⁹

Pedagoška kariera prof. Gestrina je bila po letu 1959 vezana na oddelek za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete: od omenjenega leta kot asistenta, od novembra 1960 docenta, od leta 1962 izrednega in od 1971 rednega profesorja za občo zgodovino srednjega veka oz. fevdalizma. Čeprav se je leta 1982 umaknil iz rednega pedagoškega dela, je ohranil stike s študenti, zlasti s podiplomskimi, saj je bil v 80. in 90. letih izvrsten mentor več doktorandom, ki so si izbrali za temo disertacije starejšo slovensko gospodarsko ali socialno problematiko. Mentor, ki svetuje, ko študent to pričakuje. Ki ne uveljavlja svoje volje zato, da bi dokazal, da je najpametnejši. Ki je tolerantni tudi do njemu ne ravno bližnjih idej. In se iskreno veseli njihovih uspehov.

Z univerzitetno habilitacijo pa so prišle tudi funkcije, npr. prodekanstvo (1962-1964), predsedovanje znanstveni, kadrovski in habilitacijski komisiji, predsedovanje in članstvo v svetih inštitutov Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, delo na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, članstvo v upravnem odboru Slovenske matice, predsedovanje Zgodovinskemu društvu za Slovenijo (1966-1968), članstvo v uredniških odborih Zgodovinskega časopisa, Kronike itd. Profesor še vedno ohranja stike tudi z Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa in Inštitutom za slovensko izseljenstvo na Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Na prvem vodi in zaključuje velik projekt, ki mu je bil oče in mentor - *Promet na Slovenskem* - delo leksikalnega tipa v zbirki *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*.

Stalno in intenzivno delo v pokoju - lastnost, ki dandanes nasploh odlikuje zgodovinarje starejše generacije, je za Ferda Gestrina zakon. In kaj bi bilo boljšega, da mu zaželim kot voščilo? Še več dragocenih razprav? Saj vemo, da jih je trdno odločen še naprej pisati, in prepričan sem, da v tem trenutku, ko popravljam zadnje vrstice sestavka, gori tudi računalnik v njegovi sobi, v stanovanju na poljanski (po naključju!) Gestrinovi 1. Čeprav Gestrinov zbornik prihaja v njegove roke in med bralce s skoraj dvoletno zamudo, mu še enkrat želim še mnogo srečnih dni in optimizma. Še mnogo prijaznih srečanj in pogovorov, hudomušnih dovtipov in smeha ter ne nazadnje, še veliko porabljenega tiskalniškega papirja in računalniških disket in še mnogo ... vsega!

Vse najboljše, profesor!

¹⁶ Šestnajsto stoletje in reformacija. Zgodovinski časopis 39 (1985), št. 4, str. 318-384; Šestnajsto stoletje in Slovenci. Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije (Ljubljana 1987), 7-13.

¹⁷ S to temo (Svet pod Krimom v letih 1941-1942) je sodeloval že na simpoziju o Osvobodilni fronti 23. in 24. maja 1991, ki ga je organizirala SAZU; o tem je kasneje izšel tudi zbornik referatov.

¹⁸ Gesla: Barle Janko, Benetke, Bičarstvo, Bonomo Peter, Borza, Bruška verska pacifikacija, Buccellini, Cesar, Čolnarstvo, Delniška družba, Dunajski mir, Dunajski verski mir, Graška verska pacifikacija, Ig (zgodovina), Karl II., Mitnina, Otok, Pahor Miroslav, Podeželska trgovina, Pomorska trgovina, Pomorski promet.

¹⁹ Geslo: Die westjugoslawische Länder 1400-1650. Bd. 3 (Stuttgart 1986), 1128-1148.

ZGODOVINAR O SEBI: AKADEMIK PROF. DR. FERDO GESTRIN*

Hiša mojega očeta

(Spomini na mladost, predvajani 26. 3. 1995 na tretjem programu Radia Slovenija.)

Sem Ljubljčan, eden izmed zadnjih članov starega, v 18. stoletju v Ljubljano doseljenega "farbarskega" rodu. Ena veja se je vsidrala v Štelnarjih (Kongresni trg), druga pa na Forštatu, na Poljanah oz. Poljanskem nasipu, in iz nje sem izšel. Člani obeh so bili ugledni in meščansko premožni prebivalci glavnega mesta Kranjske. Bili so med njimi izobraženci, pravniki in profesorji ter duhovniki, višji uradniki, "farbarji" iz roda v rod in obrtni mojstri. Tudi oče je bil cenjen krojaški mojster in v njegovi delavnici so si dali krojiti nove talarje in druga duhovniška oblačila mnogi stolni korarji (kanoniki) in celo škof A. B. Jeglič. Oče, vdovec, se je že v petem desetletju življenja ponovno poročil z materjo, komaj dvajsetletnim kmečkim dekletom, izučeno šiviljo, doma v vasi blizu Šmarij (Šmarje-Sap). Poleg nekaj mesecev več kakor leto dni starejšega brata se je v zakonu rodila še več kakor poldrugo leto mlajša sestra; vsi trije rojeni v času prve svetovne vojske. Na družinsko blagostanje po končani vojski me opozarjajo spomini na doživetja v vrtcu na učiteljskišču, ki ga je vodila znana gospodična Vencajzova, pa na lepa oblačila očetove izdelave, ki sem jih nosil ob družinskih sprehodih. Še posebej živo mi je v spominu majestetično ponašanje in oblačenje babice, očetove nezakonske matere in tedaj vdove višjega ogrskega oficirja Hrovatha, ki smo jo vnuki imenovali "Hrvatovka". Naskrivaj in zlasti po njeni smrti smo se vsi trije nenadzorovano igrali z zlatino (verižice za lornjone, razne broške, ure, prstani, zlatniki), ki jo je hranila v šatulji, obloženi z rdečim žametom in razdeljeni v mnoge predalčke. Marsikaj smo tudi raznesli in poškodovali.

Blagostanje je vse bolj uničevala očetova zasvojenost z alkoholom, družinsko življenje pa je rušilo nerazumevanje med staršema. Prav na očetovo slabost je vezan eden izmed najzgodnejših spominov. Bilo je pozimi sredi noči. V spalnici sem z bratom spal v železni posteljici s poslikanimi končnicami in pleteno mrežo ob strani. Opiti oče se je glasno prepiral z materjo. Razjarjen se je nenadoma znesel nad bratom. Dvignil ga je z ležišča in ga vrgel po sobi. Brat je k sreči kakor maček padel na vse štiri, se plazil proti odprtim vratom in od strahu lulal po blesteče zglajenem parketu. Sam sem nato odracal za njim, ne da bi se me oče dotaknil. Na hodnik je pred očetom kmalu pritekla tudi mati in skupaj smo bosí v spalnih srajcah po snegu tekli k mamini sestri, poročeni v približno sto metrov oddaljeni hiši. Sestra, dojenček v povojih (štručka), je prepir prespala, ležeč ob vznožju materine postelje. Spomin na ta dogodek me je v študentskih letih rešil pijanstva, ko smo preveč na široko uživali akademsko svobodo. Star polpeto leto sem dočakal zlom zakona. Oče je zapustil družino in sem ga nato do smrti (1936) videl le enkrat, ko sem ga obiskal v bolnici. Umrl je in bil pokopan kot mestni revež na skrajnem robu pokopališča. Povod za očetovo odločitev je bil po pripovedovanju, ki sem ga kasneje z več strani poslušal, naslednji. Za večje delo naj bi oče dobil v gotovini 13.000 kron plačila. Zbral je prijatelje, najel vse ljubljanske izvoščke in v treh dneh pognal vsoto, s katero bi mogel kupiti hišo. Onesnaženemu, povaljanemu in z uničeno obleko mu je mati zaprla vrata. Nato sta delovala očetova osramočenost in "moški" ponos.

* Ponatis iz Zgodovinski časopis (Ljubljana), 50, 1996, 338-342.

Zame pa se je končalo kratko obdobje hiše mojega očeta in se začelo popotovanje po trnovi poti življenja in njegovi trdi samorastniški vzgoji.

Skrb za nas otroke je prevzel rednik, ki se je usedel na celotni očetov krojaški obrat in z materjo do poroke po očetovi smrti živel izven zakona. Nikakor ni bil slab človek, toda z nami si je nakopal na glavo veliko odgovornost, ki ji je bil vse manj kos, čim bolj smo otroci odraščali. Ne samo pri vzgoji, za katero ob celodnevem delu ni imel veliko časa. Kolikor je je bilo, je bila na plečih matere. Toda v glavnem smo se vzgajali sami med ljudmi in na ulici. Vedno teže je bilo tudi zaradi gmotnih problemov. Čimbolj se je bližal čas velike gospodarske krize, manj je bilo dela in delavnica je prinašala vedno manj. Življenje v družini je postajalo vedno bolj skromno in negotovo ter doseglo vrhunec slabega, ko sem zaključil nižjo gimnazijo. Že nekaj let pred tem smo morali otroci na nek način prispevati k gospodinjstvu. Sam sem moral vsake počitnice preživeti na kmetih pri raznih sorodnikih, kjer so me vključevali v vedno težja dela. Še ne 14 let star sem na veliki kmetiji vse počitnice nadomeščal velikega hlapca, ki je imel na skrbi živino. S tem sem si več let zapovrstjo zaslužil za šolske potrebščine. Vsa ta leta so bili dodatni vir družinske prehrane gozdni sadeži, ki smo jih otroci nabirali po Golovcu in gozdovih ob Savi. Zlasti kuhani kostanji so bili daleč v jesenski čas enkrat dnevno redni obrok hrane. Za dopolnilo družinskemu "proračunu" - in na skrivaj tudi zase - smo nabirali odpadle kosti na klavnici in drugje, v jeseni pa po kostanjevih drevedih pobirali divji kostanj in oboje prodajali po izredno nizki ceni pri Rohrmannu na današnjem Petkovškovem nabrežju. S sadjem, ki ga ni bilo na domačem jedilniku, smo se oskrbovali na tujih vrtovih, kar ni minilo brez pasjih ugrizov, ran od bodeče žice ali od stekla na betonski ograji ter palice, če so me ujeli. Že od druge gimnazije dalje sem podučeval sošolce, deloma za jedačo deloma za skromno denarno nagrado, vendar sem kmalu dobil tudi prave inštrukcije. V zvezi s tem se spominjam naslednjega dogodka. Za učenje s sošolcem sem dobil kos kruha in veliko rezino šunke. Da dobrot ne bi delil s prijatelji, sem na poti k njim jed z naglico goltal. Ob polnih ustih sem se začel dušiti. Rešil me je mladi slikar Nande Vidmar, ki je v mesto hodil po Poljanskem nasipu in smo ga mnogi poznali, ker nas je večkrat skiciral. Iz izkušnje sem, čeprav mlad, potegnil moralni nauk, ki sem se ga pozneje vedno držal.

Bolj kakor skromno, da ne rečem revno življenje, ki sem ga ob vragolijah predmestne klape, kateri sem pripadal, občutil kot nekaj samo po sebi razumljivega, me je prizadelo vzdušje v šoli. Doživljal sem leta dolgo psihične travme, ko je bilo v razredu treba dajati podatke o razbiti družini, o očetu in redniku. Bil sem edini v razredu s tako usodo in pred sošolci sem se neskončno sramoval. V prvem razredu, še ne šest let star, sem bil tudi edini levak. Po takratnih pedagoških načelih, da je samo desnica roka pisanja, sem bil nešteto krat kaznovan. Starejša in nekoliko grbasta učiteljica me je ob prekršku z bambusovo tenko paličico po svoji uvidevnosti tepla po vrhu zaprte leve roke. Bolečino sem trdovratno prenašal brez glasu in s solzami v očeh. S trpinčenjem oz. z vzgojnimi ukrepi je prenehala šele potem, ko se je levica uklonila desnici. Še danes pišem z desnico, za vsa druga dela pa sem ostal levak. Zadnje razočaranje v osnovni šoli na Ledini sem doživel, ko sem moral z motivacijo, da sem premlad za vpis na gimnazijo, končati še peti razred. Pomiril sem se šele, ko sem sošolca, soseda v klopi in sina bogatega trgovca, dohitel v prvi gimnaziji na Poljanah. Z učenjem nisem imel težav, šele v tretji gimnaziji sem moral vzeti knjige v roke, ker drugače ni več šlo. Uspešno sem zaključil nižjo gimnazijo in bil oproščen tedaj na novo uvedene male mature.

Silno rad sem tedaj tudi že bral. Vzodbudo sem dobil pri Kunaverjevih, pri bratu Sivega Volka, ki je imel veliko mladinskih knjig ter mi jih je izbiral in posojal. Iz neznanih vzrokov so mi doma branili in prepovedovali to "razvado". Vendar je bila želja po branju neustavljiva. Velikokrat sem si pomagal tako, da sem se zatekel v kletne prostore in ob svečnih ostankih, nabranih tudi na pokopališču, prebiral ure in ure vse,

kar sem dobil v roke. Ponoči mi je za branje v postelji pogosto služila ulična svetilka nad bližnjo tramvajsko postajo. Postajal sem že tedaj knjižni molj, kar sem še danes.

Iz ljubezni do knjig in sle po znanju je v meni zrasla želja, da bi po mali maturi nadaljeval šolanje. Bil sem edini v pobalinski tovarišiji, ki se je tako odločal. Toda po rednikovem sklepu naj bi šel v uk k finomehaniškemu mojstru. Z mladostno ihto sem se uprl rednikovi zahtevi, češ da hočem končati gimnazijo. Odgovor je bil odločen ne, da je to sicer moja želja, vendar da me ne bo več redil in vzdrževal, kar se je res zgodilo. Rednikovo odločitev sem z odraščanjem vse bolj razumel. Gospodarska kriza je bila tedaj na vrhuncu in krojaška obrt ni prinašala dovolj zaslužka. Tudi tedne ni bilo pravega dela ali pa so ljudje prinašali v popravilo samo stara oblačila. Zvoljo velike konkurence so močno padle tudi cene krojaških uslug. Temu so se pridružile še stanovanjske odpovedi zaradi neplačanih stanarin ter najemi vedno slabših in cenenih stanovanj ter lokala, ki mu niso sledili vsi stari klienti. Par poletnih mesecev smo preživeli celo pod kostanji pred šentpetrsko kasarno. Še vedno sem živel "doma", kjer me je čakalo le ležišče.

Po dveh letih, ki sta mi ostali v zavesti zlasti po nemoči, po spominih na bivanje v kletnih, zadušnih in po kloaki zaudarjajočih prostorih, po stradanju, slabo plačanih inštrukcijah in iskanju vsakovrstnih zaslužkov, sem postal v zadnjih dveh gimnazijskih razredih domači učitelj, vzgojitelj in spremljevalec umsko zaostalega zadnjega otroka, sina ugledne ljubljanske družine. Za nagrado sem dobival hrano in imel stanovanje. Kljub včasih mučnim situacijam, ki jih je varovanec povzročal doma, na cesti ali kjerkoli drugje, mi je ostal ta čas v lepem spominu. Iz "predmestnih" vzgojno razpuščenih razmer sem prišel v uglajeno meščansko sredino. V njej sem pridobival prvine bontonskega obnašanja in odnos do kulturnega ustvarjanja, zlasti do literature. Iz razgovorov pri družinskih skupnih obedih sem spoznaval svobodomiselnih, liberalnih ideje in poglede, še posebej glede vere in Cerkve ter politike, a hkrati razširjal vedenjsko obzorje. V družini, kjer je usoda koroških sorojakov še poglobljala narodno zavest, sem se tudi sam navzemal rodoljubja in postajal v takratnih političnih razmerah diktature in vsejugoslovanskih strank slovenski narodnjak. Iz bogate domače knjižnice sem prebral vse do tedaj izišle letnike Ljubljanskega zvona in Dom in sveta, Slovana, domače klasike in številne romane, zlasti ruskih avtorjev, ki jih je oboževala srčno dobra in tudi kot ženska lepa gospodarica. Osvojil sem tako obsežno slavistično znanje, da je profesor slovenščine ob maturi in po njej hotel pri meni doseči, da bi si izbral ta študij.

Tudi dogajanja na gimnaziji, ki jih je bilo povezovati z neposrednim političnim razvojem, so vplivala na rast slovenske samozavesti. Iz slovenske čitanke smo morali trgati Cankarjeva besedila. Kot učne knjige so šolske oblasti predpisovale v cirilici tiskane učbenike za posamezne predmete. Na šolo so začeli prihajati posamezni profesorji iz srbohrvaškega dela kraljevine Jugoslavije. Z menjavo režima se je na zavodu menjal ravnatelj, prihajali pa so tudi posamezni novi profesorji za za jugoslovansko vzgojo najpomembnejše predmete. Tako je v času vsiljene kraljevske ustave (1931) prišel na gimnazijo za klerikalne vladavine kazensko v Kočevje prestavljeni starejši profesor. Bil je velik "jugoslovenar", toda kot človek dobričina. Iz spominov nanj samo en doživljaj. V 6. ali 7. gimnaziji je ob neki priliki ves v zanosu razlagal, kako se bodo jugoslovanska "plemena" jezikovno in kulturno zlila v enoten narod. Kot prisposodo k temu razvoju je uporabil vzporednici, ki da se v neskončnosti združita. Po trenutku tišine se je iz zadnje klopi zaslišal glas sošolca, poznejšega pesnika in javnega delavca, tedaj pa vodje literarnega krožka, da se vzporednici nikdar, tudi v neskončnosti, ne strneta. Vsi drugi, nekako nabiti slovenstva pod vplivom punktacij, smo bruhnili v krohot, nekateri so tudi zaploskali. Profesor se je zmedel in brez besed zapustil razred. Ustrašili smo se, da bo dogodek prijavil ravnatelju, vendar je incident minil brez posledic.

Tudi sicer smo bili v razredu, čeprav nazorsko različno opredeljeni, narodnostno aktivni. V manjšem pevskem zboru je bila večina iz vrst sošolcev, ki so vplivali na to, da se je večkrat čula, celo na šolskih proslavah, pesem "Slovenec sem". V mladeniški razboritosti smo se tudi s pestmi spopadali z bolj jugoslovanarsko usmerjenim sosednjim, za stopnjo višjim razredom.

Na gimnaziji sem imel k sreči veliko dobrih profesorjev, ki so z obsežnim znanjem in trezno besedo močno vplivali na moj duhovni razvoj, razširili intelektualne sposobnosti, vzgojili smisel za analizo in sintezo. Pri njihovih predmetih sem dobil smisel za učenje in toliko znanja, da matura ni bila nikak problem, prav tako ne študij na fakulteti. Mednje je šteti oba latinista prof. A. Sovreta in I. Škerlja, slavista F. Koblarja, matematika I. Kavška, germanista dr. L. Sušnika, romanista prof. F. Perica, ki je pribežal v Ljubljano, ko so fašisti v Trstu ukinili časopis Edinost, kjer je bil urednik; vseč mi je bil tudi zgodovinar S. Kranjec. Bolj kakor sta pritegovala s svojo snovjo, sta nas dijake ustrahovala s posebno metodo dela prof. Kozina in prof. Medveš. Prvi je po prvi ocenjevalni konferenci razred za svoje ure predsedel po svoje: negativno ocenjeni dijaki so sedeli v prvih klopih, njim so po uspehu sledili ostali, odličnjaki v zadnjih. Nato je spraševal samo (oz. predvsem) negativne dijake; toda gorje, če ni na slučajno postavljeno vprašanje pozitivno odgovoril dober dijak. Takoj se je moral preseliti v prvo klop. Prof. Medveš pa je ob prihodu na šolo pri pouku fizike uvedel za nas nenavadno metodo. Ob vsaki uri je za uvod vprašal nekaj dijakov. Že drugo uro pouka sem bil poklican na kateder, seveda sem bil nonparatus. Profesor je seveda razglasil, da smo vsi trije, tedaj vprašani, dobili negativne ocene. "Besen" nad nenavadnim načinom dela novega profesorja sem pred svojo klopjo hotel s tiho psovko izraziti nejevoljo. Toda psovko sem izrekel s polnim glasom. V hipu me je prešinila misel na izključitev in s tem na konec šolanja. Toda profesor se je samo obrnil proti razredu in dejal: "To je vaša stvar!" in nadaljeval z razlago. Vse leto sem imel v fiziki negativno oceno, čeprav sem obvladal debelo Reiserjevo učno knjigo Fizika. Šele zadnjo učno uro v letu sem dobil pozitivno oceno. Ne glede na vse sem bil tedaj in sem še danes hvaležen že pokojnemu profesorju; veliko mi je povedal s svojim ravnanjem in prispeval na moji poti k temu, kar sem.

Če je gimnazija dala dovolj temeljito znanje, pa se je vse drugo - etične oz. moralne norme, značajske poteze, odnos do dela (v zrelih letih so me označevali za fanatika dela), svetovni nazor itd. - počasi oblikovalo na samorastniški poti, vsaj v temeljih, v času do mature. Ves ta čas sem bil v nekakšnem nemirnem, vsekakor podzavestnem iskanju.

Sprva sem z delom lokalne mladeniške klape, ki je med drugim ustanovila nogometni klub Herkules, imenovan po močnih, kovinskih hlačnih gumbih - igrišče pa je bila neprometna ulica za jezuitskim kolegijem, hodil k dijaškemu Orlu v Ljudski dom, kjer je bil voditelj tudi Miško Kranjec. Po ukinitvi Orla sem se preselil k Sokolu na Tabor, kjer mi zavoljo prevelikega števila naraščajnikov ni bilo všeč. Potem sem bil skoraj dve leti pri Mladih borcih v Delavskem domu, vodil nas je Jože Slak, poznejši narodni heroj. Kulturna in športna dejavnost organizacije (dramatika, lutkarstvo, rokoborba, taborništvo, izleti) pa tudi njena pravila, usmerjena v poštenost, samozavest in človekoljubje, so me navduševala. Ko so oblasti dejavnost preprečile in voditelje kazensko preganjale, sem se z bratovo pomočjo vključil v dramski krožek Ferda Delaka, ki je vodil Delavski oder v isti hiši.

Hkrati sem bil, kakor velik del klape z ulic okoli cerkve sv. Jožefa, član kongregacije pri jezuitih. Poglavitna privlačnost so bila igrišča in prostori za namizni tenis ter dramska dejavnost pod vodstvom igralca E. Gregorina, ki sem ga osebno spoznal kot statist pri Pasijonu po 5 dinarjev za predstavo. To smer iskanja sem zaključil pri Mladcih prof. Tomca. Kako je do tega prišlo v zadnjem gimnazijskem razredu, se ne

spominjam več. Epizoda se je zaključila takoj po maturi, odpor proti njihovim pogledom je bil premočan.

Ob vsem tem se je verska vzgoja, ki sta mi jo v mladosti dala iz verne kmečke družine izhajajoča mati, nato pa šolski verouk, vse bolj izgubljala. Ob rastoči življenski kritičnosti samohodca in spoznavanju licemerstva pri predstavnikih Cerkve, kjerkoli sem se srečeval z njimi, so namesto etičnih in moralnih načel katoliške vere pridobivale v meni veljavo splošne, občečloveške "strahu božjega" osvobojene vrednote. Vedno bolj se mi je upiralo militantno nastopanje profesorja verouka pri dokazovanju nujnosti religije in trdnosti katoliških verskih resnic. V jezuitski sredini pa me je še posebej motila njihova težnja po obvladanju duš in klerikalna mentaliteta. Utrjeval se je dvom v vero in Cerkev, z njim pa osnova za poznejšo prekinitev z obema. Hkrati se je izoblikovalo še eno, osebno zelo pomembno načelo, ki sem se ga držal vse življenje: ne dopustiti, da te kdorkoli povozi, ostani sam svoj in kritičen do vsega.

OLGA JANŠA ZORN

**BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. FERDA GESTRINA
ZA LETA 1946-1976***

Bibliografija je skušala zajeti vse delo prof. dr. Ferda Gestrina, ki se nanaša na zgodovino; dela so razporejena tako, da so pri publikacijah vsakega leta na prvem mestu knjige, sledijo razprave, članki in ocene. Bibliografija ne upošteva prevodov, dveh člankov v Prosvetnem delavcu (1955 in 1958) in dveh izjav v Naših razgledih (o šolski reformi NR 14. V. 1955 in v zvezi z zaključnimi izpiti NR 26. VI. 1965). Starejša bibliografija profesorja Gestrina je bila objavljena v publikaciji Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, druga knjiga 1956-1966, Ljubljana 1969, str. 36-37; za vsako študijsko leto posebej pa izhajajo Poročila o delu Filozofske fakultete v Ljubljani (od 1960/61 naprej), ki vsebujejo bibliografske podatke za posamezna leta.

1946:

Ves zgodovinski razvoj Trsta - zgovoren dokaz upravičenosti naših zahtev. Ljudska pravica 21. VII. 1946 (Podpis F. G.)

1948:

Zgodovina od začetka 18. do začetka 19. stoletja. (Izšlo kot pomožni tekst za srednje šole). Ljubljana, Državna založba Slovenije 1958, 52 str.

1949:

Teze za slovenačku istoriju. Ilirske provincije. Savremena škola IV, 1949, str. 25-28. (Anonimno.)

1950:

Skupaj z Vasilijem Melikom: **Slovenska zgodovina 1813-1914.** Ljubljana, Državna založba Slovenije 1950, 168 str. (lastni tekst str. 52-168). Izšel tudi srbski prevod (Beograd 1951) in hrvaški popravljeni prevod (Zagreb 1952).

Ocena: Albert Kos, Družbeni nazor slovenskih protestantov. Ljubljana 1946. Zgodovinski časopis IV/1950, str. 252-256.

Ocena: F. Petrè, Rod in mladost Ivana Cankarja. Zbirka "Pogledi" 11-14. Ljubljana 1947. Zgodovinski časopis IV, 1950, str. 256-258.

Ocena: Zgodovinski časopis. Slovenski poročevalec 31. III. 1950. (Podpis G. F.)

1951:

Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku. Zgodovinski časopis V, 1951, str. 192-209.

Radnički pokret u Sloveniji do I. imperijalističkog svjetskog rata. Nastava historije u srednjoj školi I, 1951, str. 40-51.

* Ponatis iz Zgodovinski časopis (Ljubljana), 30, 1976, 263-268.

Odnos družbenih razredov. Slovenski poročevalec 9. IX. 1951. (Družbeni razredi v dobi reformacije.)

Ocena: Ferdo Hauptmann, Rijeka od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe. Zagreb 1951. Zgodovinski časopis V, 1951, str. 375-378.

Ocena: Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V., Socialistično gibanje v Sloveniji 1869-1920. Beograd 1951. Zgodovinski časopis V, 1951, str. 394-398.

1952:

Zgodovina za tretji razred nižjih gimnazij. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1952. 175 str. (Ponatis 1953.)

Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija. Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952, str. 15-56.

Pod vplivom Pariške komune je delavsko gibanje dobilo hitreje socialistično smer. Odmev Pariške komune na Slovenskem. Delavska enotnost I. V. 1952.

1953:

Sodeloval pri publikaciji: **Zgodovina narodov Jugoslavije.** Prva knjiga: Do začetka XVI. stoletja. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1953. Skupno z M. Garašani-
nom poglavje Naši kraji v dobi praskupnosti, str. 33-36 in z J. Klemencem poglavje
Naši kraji v rimski dobi, str. 41-67. Izšlo tudi v hrvaščini (Historija naroda Jugo-
slavije I, Zagreb 1953) in v srbsčini (Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953).

Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426.
Zgodovinski časopis VI-VII, 1952-1953, str. 473-514.

Prvi koraki delavskega gibanja in odmevi Pariške komune na Slovenskem.
Socialistična misel I, 1953, str. 293-301, 360-368.

1954:

Reformacija u Slovenačkoj. Historijski pregled I/2, 1954, str. 13-21.

Pobeda protivreformacije u Slovenačkoj. Historijski pregled I/4, 1954, str. 28-32.

Ocena: dr. Vlado Schmidt, Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju.
Pedagoški tisk, zvezek 6. Ljubljana 1952. Zgodovinski časopis VIII, 1954, str. 285-
286.

Ocena: Janko Kersnik, Zbrano delo, V. knjiga: Podlistki, članki, ocene, dodatek. Uredil
in z opombami opremil Anton Ocvirk. Ljubljana 1952. Zgodovinski časopis VIII,
1954, str. 299.

1955:

Bonomo Pietro. Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 683.

1956:

Skupaj z Jožetom Hainzem in Metodom Mikužem: **Zgodovina za IV. razred nižjih
gimnazij.** Ljubljana, Mladinska knjiga 1956. 216 str. (lastni tekst 5-44 in 59-89).
Ponatisi 1958 (Zgodovina za VIII. razred osnovne šole) 1961 in 1963.

1957:

Zgodovina za tretji razred nižjih gimnazij. Ljubljana, Državna založba Slovenije
1957. 134 str. (Ponatisi 1960, 1961, 1962).

Trgovina z medom in voskom na Reki v 16. stoletju. Slovenski čebelar LIX, 1957, str. 165-169.

1959:

Sodeloval pri publikaciji: **Zgodovina narodov Jugoslavije.** Druga knjiga: Od začetka XVI. stoletja do konca XVIII. stoletja. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1959. Skupno z B. Grafenauerjem in F. Stelctom poglavje Kmečki upori in reformacija v slovenskih deželah, str. 299-306, 310-326, 327-328 in skupno z B. Grafenauerjem poglavje Zmaga deželnega kneza in utrditev fevdalnega reda v slovenskih deželah, str. 568-572. Izšlo tudi v hrvaščini (Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959) in v srbsčini (Istorija naroda Jugoslavije II, Beograd 1960).

Šola in muzej. Sodobna pedagogika X, 1959, str. 3-7.

1960:

Še o tradiciji Martina Krpana. Jezik in slovstvo V, 1959-1960, str. 191-192.

1961:

Sodeloval pri publikaciji: **Pomniki naše revolucije.** Ljubljana, Mladinska knjiga 1961, 288 str. in priloge. (Uredili Ferdo Gestrin, Miro Luštek, Metod Mikuž, Edo Turnher).

1962:

Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju. Pomorski zbornik II. Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962. Zagreb 1962, str. 1489-1515.

Pomorstvo v Piranu v letih 1325-1355. Slovenski pomorski zbornik, Koper 1962, str. 31-41.

Économie et société en Slovénie au XVIe siècle. Annales Economies Sociétés Civilisations XVII, 1962, str. 663-690.

Gospodarske osnove razrednih bojev na Slovenskem konec XV. in v XVI. stoletju. Jugoslovenski istorijski časopis I/2, 1962, str. 33-47.

Oris razvoja pomorstva v Slovenskem Primorju. Kronika X, 1962, str. 90-94.

Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju. (Oris razvoja.) Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 5-26.

Prispevek k razlagi imena Tavčar. Jezik in slovstvo VII, 1961-1962, str. 58-59.

Koper. Historija. Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 307.

Ob sedemdesetletnici akademika Milka Kosa. Kronika X, 1962, str. 190-191.

Jože Hainz. Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 230-231.

Ocena: O. Saukrausky, Agoritschach. Geschichte einer protestantischen Gemeinde in gemischtsprachigen Südkärnten. Kärntner Museumsschriften XX. Geleitet von Gotbert Moro. Klagenfurt 1960. Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 255-256.

Ocena: Josip Žontar, Ločan Volbenk Schwarz. Prispevek k zgodovini finančnega gospodarstva v dobi Friderika III. in Maksimiljana I. Loški razgledi 4, 1957. - Villach und der Südosten. Zur Geschichte der wirtschaftlichen und verwandtschaftlichen Beziehungen Villachs und seiner Bewohner zu Krain, dem Küstenlande und Kroatien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. 900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte. Villach 1960. - Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim

- ozirom na slovenske pokrajine. Zgodovinski časopis X-XI, 1956-1957. Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 256-259.
- Ocena: Grete Mecenseffy, Geschichte des Protestantismus in Österreich. Graz-Köln 1956. Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 259-261.
- 1963:
- Arhivi i planski istorijski rad.** Arhivist XIII, 1963, str. 7-19.
- Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja.** Kronika XI, 1963, str. 73-85.
- Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja.** Kronika XI, 1963, str. 139-148.
- Mijo Mirković.** Zgodovinski časopis XVII, 1963, str. 257-258.
- Ocena: V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I. del. Ljubljana 1963. Zgodovinski časopis XVII, 1963, str. 276-278.
- Ocena: M. Rupel, Primož Trubar, Življenje in delo. Ljubljana 1962. Zgodovinski časopis XVII, 1963, str. 278-280.
- 1964:
- Prispevek k poznavanju gradiva za slovensko zgodovino v tujini.** Arhivi v Markah. Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 239-242.
- Trst.** Enciklopedija Leksikografskog zavoda 7, Zagreb 1964, str. 507.
- Mirko Rupel.** Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 255-256.
- Ocena: V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 2. del (1805-1848). Ljubljana 1964. Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 278-280.
- Ocena: Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884-1894. Ljubljana 1963. Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 282-284.
- Ocena: V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I. Ljubljana, 1963. Zbornik za historiju školstva i prosvjete I, 1964, str. 195-196.
- 1965:
- Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja.** Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti, razred za zgodovinske in družbene vede 15. Ljubljana 1965, 296 str. + zemljevidi v prilogi.
- Študentje iz jugoslovanskih dežel na univerzi v Femu (1629-1774).** Zbornik za historiju školstva i prosvjete II, 1965, str. 83-93.
- Melik Vasilij.** Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 72.
- Piran.** Historija. Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 503.
- 1966:
- Skupaj z Vasilijem Melikom: **Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918.** Ljubljana, Državna založba Slovenije 1966, 364 str.
- Piranska komenda v 14. stoletju.** Prispevek k problemu tehnike trgovine v srednjem veku. Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, razred za zgodovinske in družbene vede V, 1966 (Hauptmannov zbornik) str. 239-268.
- Slovani v službi pri Malatestovih organih v Fanu (1434-1455).** Zgodovinski časopis XIX-XX, 1965-1966, str. 161-180.
- L'amministrazione del comune di Fano nel secolo XV.** Rivista di Fano I, 1966, str. 1-4.

Ocena: Vodnik po arhivih Slovenije. Delo 23. I. 1966.

1967:

O nameravani trgovski poti iz Ancone in Pesara v Italiji na Nizozemsko prek Ljubljane za Ferdinanda I. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 202-204.

Dokument iz predprekratne dobe. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 204-210.

Ocena: 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega (s sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil Sergij Vilfan), Ljubljana 1959; Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS (sestavil kolektiv ustanove), Ljubljana 1960; Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 269-271.

Ocena: The Cambridge Economic History of Europe III.: Economic Organization and Policies in the Middle Ages. Edited by M. M. Postan - E. E. Rich - E. Miller, Cambridge 1963. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 286-289.

Ocena: Emile G. Léonard, Histoire générale du protestantisme I-III. Paris 1961-1964. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 289-291.

Ocena: V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, III. del, Ljubljana 1966. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 302-304.

Ocena: V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I-III, Ljubljana 1963-1966. Zbornik za historiju školstva i prosvjete III, 1967, str. 249-250.

1968:

Sodeloval pri publikaciji: **Zgodovinski atlas.** Zagreb, Učila; Ljubljana, Državna založba Slovenije 1968. III str. + 66 zamljevidov. Uredniški odbor: Josip Lučić, Olga Salzer, Josip Kampuš, Ferdo Gestrin.

Slavi negli organi amministrativi dei Malatesta a Fano nella prima metà del secolo XV. Studia Picena XXXVI, 1968, str. 1-11.

Land Occupation, Settlement and "Frontiers" of Slovenia from the 16th to the Beginning of the 20th Century. Ljubljana, University 1968, 62 str. (Referat za mednarodni kongres gospodarskih zgodovinarjev v Bloomingtonu, Indiana, ZDA).

Le projet d'une voi commerciale... (diskusijski prispevek na XII. mednarodnem kongresu zgodovinarjev na Dunaju). XIIe Congres international des sciences historiques. V. Actes, Wien 1968, str. 472-474.

Reformacija i protureformacija. Kod Slovenaca. Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 55-56.

Spindler Christoff. Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 499.

Ocena: Pomorski zbornik I-II, Zagreb 1962 in III, Zagreb 1963; Pomorski zbornik I-V, Zadar 1963-67. Zgodovinski časopis XXII, 1968, št. 1-2, str. 165-166.

Ocena: M. Ostravsky, Beiträge zur Kirchengeschichte im Patriarchate Aquileia, Kärntner Museumsschriften 30 (geleitet von G. Moro), Klagenfurt 1965. Zgodovinski časopis XXII, 1968, št. 1-2, str. 151-152.

1969:

Skupaj z Milkom Kosom in Vasilijem Melikom: **Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovnih šol.** Ljubljana, Državna založba Slovenije 1969, 70 str.

Trgovsko prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja). Novo mesto 1365-1965. Prispevki za zgodovino mesta. Maribor & Novo mesto 1969, str. 130-143.

- Prispevek h gospodarski zgodovini Ptuja v prvi polovici 16. stoletja.** Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta 5, 1969 (Bašev zbornik), str. 228-235.
- Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma.** Kronika XVII, 1969, str. 1-8. (Hrvaško-srbski prevod v Pouku zgodovine - Nastavi istorije 1969-1970, št. 4, str. 42-51.)
- Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje.** Kronika XVII, 1969, str. 65-71. (Hrvaško-srbski prevod v Pouku zgodovine - Nastavi istorije 1970-1971, št. 4, str. 33-42.)
- Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918).** Kronika XVII, 1969, str. 129-138. (Hrvaško-srbski prevod v Pouku zgodovine - Nastavi istorije 1972, št. 2, str. 37-50.)
- Prispevek k poznavanju našega pomorstva v 16. stoletju iz gradiva italijanskih arhivov (Fano).** Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu XIV, 1969, str. 163-170.
- Metod Mikuž - šestdesetletnik.** Zgodovinski časopis XXIII, 1969, št. 3-4, str. 193-199.
- 1970:
- K poznavanju reškega pomorstva v Markah v Italiji (XV.-XVII. stol.)** Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XV, 1970, str. 39-49.
- Ocena: Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle 11e - 18e siècles, Civilisations et sociétés 10, Paris 1968. Jugoslovenski istorijski časopis IX/1-2, 1970, str. 206-207.
- Ocena: F. Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs, Wien 1969. Jugoslovenski istorijski časopis IX/1-2, 1970, str. 210-211.
- Ocena: P. Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek četrti. Viri za zgodovino Slovencev, knjiga četrta, Ljubljana 1963. Zgodovinski časopis XXIV, 1970, št. 3-4, str. 307-308.
- Ocena: Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapredjenje pomorstva Jugoslavije, knjiga 8 (1970), Zadar. Zgodovinski časopis XXIV, 1970, št. 3-4, str. 308-309.
- 1971:
- Skupaj z Vasilijem Melikom: **Zgodovinska čitanka za sedmi razred osnovnih šol.** Ljubljana, Državna založba Slovenije 1971, 121 str. (Ponatis 1976. leta.)
- Pregled zgodovine Slovencev.** Slovenija, portret v podobi. Ljubljana 1971, str. 23-34.
- Uticaј pariške komune na politički razvoj u Sloveniji.** Pariška Komuna 1871-1971, Beograd 1971, str. 1037-1050, z izvlečki poročil našega časopisja o Komuni str. 1051-1070.
- Otok,** 1971 (tipkopis ob razstavi Slovenija v zgodnjeh slovenski dobi), str. 1-5.
- Gospodarske povezave jugoslovanskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju.** Istorijski časopis XVIII, 1971, str. 155-163.
- Povezava jugoslovanskih dežel z Italijo.** Le relazioni tra le due coste adriatiche. Italjug I/10, 1971, str. 18-20. (Dvojezično.)
- Piskač Andrej iz Ljubljane (ok. leta 1472).** Muzikološki zbornik VII, 1971, str. 5-7.
- Ocena: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Die Vorträge des 1. Internationaler Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970), Herausgegeben von Othmar Pickl, "Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte", Band 1, Graz 1971. Jugoslovenski istorijski časopis X/1-2, 1971, str. 235-236.

Ocena: Bogo Grafenauer, Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter. Ljubljana 1966. Zgodovinski časopis XXV, 1971, št. 1-2, str. 133-134.

Ocena: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Uredili dr. Vlado Schmidt, dr. Vasilij Melik in France Ostanek. Ljubljana 1970. Zgodovinski časopis XXV, 1971, št. 1-2, str. 141-143.

Ocena: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationaler Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Herausgegeben von Othmar Pickl. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 1, Graz 1971. Zgodovinski časopis XXV, 1971, št. 3-4, str. 306-310.

Ocena: Arhivi v Sloveniji, Ljubljana 1970. Sestavila in uredila s sodelovanjem arhivov Jože Žontar in Sergij Vilfan. Zgodovinski časopis XXV, 1971, št. 3-4, str. 310-311.

1972:

Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Viri za zgodovino Slovencev 5, Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1972, 492 str.

Prispevek h kulturnemu življenju Slovanov v Markah v Italiji (XIV.-XVII. stoletje). Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962), Zagreb 1972, str. 89-96.

Nota sulle antiche relazioni tra le due coste Adriatiche. Fano, Supplemento V, 1972, str. 1-7.

Nekaj virov za pomorske zveze Reke in drugih naših pristanišč s Senigalijo (1802-1811). Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVII, 1972, str. 81-92.

Freisinški trg Otok (Gutenwerth). Zgodovinski oris. Zgodovinski časopis XXVI, 1972, št. 1-2, str. 33-37.

Mednarodni kongres o povezavah obeh obal Jadranskega morja v Brindisija, Lecce in Tarantu (15.-18. oktobra 1971). Zgodovinski časopis XXVI, 1972, št. 1-2, str. 143-146.

In memoriam akademiku in profesorju dr. Milku Kosu. Zgodovinski časopis XXVI, 1972, št. 1-2, str. 5-10.

Ocena: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek Agrarno gospodarstvo. Ljubljana 1970. Zgodovinski časopis XXVI, 1972, št. 1-2, str. 169-171.

Ocena: Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, I, Od začetka do leta 1848, Celje 1971. Zgodovinski časopis XXVI, 1972, št. 3-4, str. 412.

Ocena: Celjski zbornik 1971-1972. Zgodovinski časopis XXVI, 1972, št. 3-4, str. 413-414.

Ocena: Hans Hermann Frensig, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe. Buchereihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 24, München 1970. Zgodovinski časopis XXVI, 1972, št. 3-4, str. 414-416.

1973:

Skupaj z Vasilijem Melikom: **Zgodovina za sedmi razred.** Ljubljana, Državna založba Slovenije 1973, 152 str.

Le relazioni economiche tra le due sponde adriatiche tra Quattro e Cinquecento. Congressi Salentini II, Momenti e problemi della storia delle due Sponde adriatiche - Atti del I^o Congresso internazionale sulle relazioni fra le due Sponde adriatiche

- (Brindisi - Lecce - Taranto 15-18 ottobre 1971), Lecce 1973, str. 87-102. Izšlo tudi v posebni publikaciji *Recenti e antichi rapporti fra le due Sponde dell'adriatico*, Amministrazione provinciale Brindisi, Quaderno n. 2, 1972, str. 9-22.
- Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov.** Kmečki punti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov. Situla 13, Ljubljana 1973, str. 45-67.
- Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca XV. do srede XVII. stoletja.** Jugoslovanski istorijski časopis XII/3-4, 1973, str. 72-80.
- Kmečka trgovina in upori.** Kronika XXI, 1973, str. 1-4.
- Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvatskem v XVI. stoletju.** Zgodovinski časopis XXVII, 1973, št. 3-4, str. 207-218. Hrvaški prevod: *Trgovina i seljačke bune u Sloveniji i Hrvatskoj u 16. stoljeću*. Radovi V, 1973, str. 193-204.
- Trgovina in kmečki upori.** Kaj se je dogajalo na Slovenskem in Hrvatskem v 16. stoletju. Delo 24. II. 1973 (sobotna priloga).
- Ocena: *Pomorski zbornik Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije*, knjiga 10, 1972. Zgodovinski časopis XXVII, 1973, št. 1-2, str. 157-158.
- 1974:
- Piranske ladjedelnice in ladjedelci v poznem srednjem veku.** Kronika XXII, 1974, str. 170-178.
- Pregled zgodovine Slovencev.** Slovenski jezik, literatura in kultura. Informativni zbornik. Ljubljana 1974, str. 251-266.
- 1975:
- Piranska popotovanja v 15. stoletju.** Kronika XXII, 1975, str. 74-80.
- Gospodarstvo in družba zahodnojugoslovanskih dežel od 15. do srede 17. stoletja.** Zgodovinski časopis XXIX, 1975, št. 1-2, str. 45-76.
- Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju.** Zgodovinski časopis XXIX, 1975, št. 1-2, str. 89-108.
- Ocena: *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stamme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin 1972. Zgodovinski časopis XXIX, 1975, št. 1-2, str. 159-160.
- 1976:
- Karitativna dejavnost v Piranu v poznem srednjem veku.** Kronika XXIV, 1976, str. 79-84.
- Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja.** Zgodovinski časopis XXX, 1976, št. 1-2, str. 23-35.
- Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju.** Zgodovinski časopis XXX, 1976, št. 3-4, str. 269-277.
- Mednarodni kongres o gospodarskih in kulturnih zvezah med Markami in vzhodno jadransko obalo od 13. do 19. stoletja.** Zgodovinski časopis XXX, 1976, št. 1-2, str. 166-167.
- Ocena: *Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973-1803)*, Škofja Loka 1973. Zgodovinski časopis XXX, 1976, št. 1-2, str. 169-170.
- Ocena: *Veselin Kostić, Dubrovnik i Engleska 1300-1650*. Beograd 1975. Zgodovinski časopis XXX, 1976, št. 1-2, str. 170-171.

NATAŠA STERGAR

BIBLIOGRAFIJA AKADEMIKA PROF. DR. FERDA GESTRINA ZA LETA 1977-1996*

Bibliografijo akad. prof. dr. Ferda Gestrina do leta 1976 je objavila Olga Janša-Zorn v Zgodovinskem časopisu 30, 1976, št. 3-4, str. 263-268. Delne bibliografije za zadnji dve desetletji so izšle v publikaciji Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev, Ljubljana 1995, str. 22-24, v Letopisih SAZU in v letnih Poročilih o delu Filozofske fakultete.

Bibliografija za leta 1977-1996 je urejena kronološko; najprej so v okviru enega leta razvrščene samostojne publikacije, razprave, članki in enciklopedična gesla, temu sledijo v svetlem tisku uredništva, diskusije, spremne besede in ocene. Kratice, ki sem jih uporabila, pa so uveljavljene v Slovenskem biografskem leksikonu in v Enciklopediji Slovenije.

1976

Zahodnojugoslovanske dežele od 15. do srede 17. stoletja. - JIČ 15 (Beograd), 1976, str. 21-39.

1977

II. mednarodni kongres o povezavi med obema jadranskima obalama. Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali (Bari 29.-31. oktobra 1976). - ZČ 31, 1977, št. 1-2, str. 226-228.

Franjo Veselko (1905-1977). - ZČ 31, 1977, št. 4, str. 535.

Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću. - Radovi 10 (Zagreb) 1977, str. 395-404.

Pomorstvo Pirana v poznem srednjem veku. - Kronika 25, 1977, št. 3, str. 149-156.

Prispevek k poznavanju povezav Pirana s slovenskim zaledjem. Oskrba Pirana z mesom v desetletjih okoli srede 15. stoletja. - Slovensko morje in zaledje 1, 1977, št. 1, str. 13-19.

Srečko Vilhar (1907-1976). - ZČ 31, 1977, št. 3, str. 375-376.

Trgovanje mornarjev iz jugoslovanskih dežel v Angliji leta 1504. - ZČ 31, 1977, št. 4, str. 477-490.

Versko življenje in institucije Slovanov v Markah od 15. do 17. stoletja. - ZČ 31, 1977, št. 3, str. 277-285.

Vprašanje o konceptu stroke. Podlaga za razpravo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. - Anthropos 1977, str. 171-180. (soavtorji T. Ferenc, B. Grafenauer, J. Pleterški et al.)

Zgodovinska čitanka za sedmi razred osnovnih šol. Ljubljana 1976. 121 str. (soavtor V. Melik)

Ocena: Ignacij Voje, Kreditna trgovina u srednjevekovnom Dubrovniku, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XLIX, odjelenje društvenih

* Ponatis iz Zgodovinski časopis (Ljubljana), 50, 1996, 333-339.

nauka, knjiga 29, Sarajevo 1976, str. 390 + 24 tabel v prilogah + 1 grafikon. - ZČ 31, 1977, št. 1-2, str. 229-230.

1978

Ein Beitrag zur Quantifizierung der bäuerlichen Handelstätigkeit im späten Mittelalter und im 16. Jahrhundert in Slowenien. - V: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege (Nürnberg) 1978, str. 481-492.

Il commercio dei pellami nelle Marche del XV e della prima metà del XVI secolo. - Atti e memorie, N.S. - anno 82° (Ancona) 1978, str. 255-275.

Le migrazioni degli Slavi in Italia. Risultati della storiografia jugoslava. - V: Zbornik 7. zasedanja jugoslovansko-italijanske zgodovinske komisije. Ljubljana 1978, str. 7-38.

Migracije Slovanov v Fano v 15. stoletju, njihova poselitev v mestu in družbena struktura. - ZČ 32, 1978, št. 3, str. 233-242.

Migracije Slovanov v Italijo. Rezultati jugoslovanske historiografije. - ZČ 32, 1978, št. 12, str. 7-21.

Objektivne in subjektivne sile. - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 18/19, 1978/79, št. 1-2, str. 104-105.

Pomorski promet mest Slovenskega primorja v 15. in 16. stol. - Acta historico-oecconomica Iugoslaviae 5, (Zagreb) 1978, str. 105-113.

Pomorstvo srednjeveškega Pirana = La marineria di Pirano nel Medio Evo. Ljubljana 1978, 146 str.

Prispevek h kvantifikaciji kmečke trgovine v poznem srednjem veku in 16. stoletju - JIČ 17 (Beograd), 1978, št.1-4, str. 169-178.

Stoletno izseljevanje Slovanov v Italijo. Razkritja iz doslej neznanega ali neuporabljenega gradiva iz arhivov. - NRazgl 23.6.1978.

III. mednarodni kongres o povezavi med obema jadranskima obalama: I rapporti popolari e demografici. - ZČ 32, 1978, št. 3, str. 338-340.

Ocena: Lexikon des Mittelalters. Erster Band/Erste Lieferung: Aachen - Ägypten, München - Zürich (Artemis Verlag) 1977, str. 112 (dvokolonskih 224). - ZČ 32, 1978, št. 1-2, str. 166-167.

Ocena: Tomislav Raukar: Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Sveučilište u Zagrebu - Institut za hrvatsku povijest, monografije 6, Zagreb 1977, 325 strani. - ZČ 32, 1978, št. 3, str. 347-349.

Ocena: Jancz Höfler: Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem. Partizanska knjiga, Ljubljana, Znanstveni tisk. Ljubljana 1978, 164 strani + 26 strani fotografij. - ZČ 32, 1978, št. 4, str. 509.

1979

Forme di vita religiosa ed istituzioni religiose degli Slavi nelle Marche (sec. 15-17) e gli influssi italiani sulla riforma in Slovenia. - V: Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali. Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche. Centro di studi sulla storia e civiltà adriatica (Roma) 1979, str. 171-185.

Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918. Sarajevo 1979, 372 str. (soavtor V. Melik)

La migrazione slava a Fano nel quattrocento: l'insediamento e la collocazione sociale. - Rivista storica del Mezzogiorno (Lecce) 14, 1979, str. 129-147.

Migracije Slovanov v Fano, njihova poselitev v mestu in družbena struktura. - JIČ (Beograd) 18, (1979), str. 21-28.

Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospodarstva Jablje. - V: Zbornik občine Domžale. Domžale 1979, str. 23-59.

Začetki slovenskega narodnega gibanja v okviru propadajočega fevdalizma (do 1848). Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije. Afirmacija slovenske narodne celote. Demokratična in socialna prebuja na Slovenskem. - V: Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 388-597. (soavtor V. Melik)

Ocena: Lexikon des Mittelalters. Erster Band /Zweite, Dritte und Vierte Lieferung: Ägypten - Apotheke, München - Zürich (Artemis Verlag) 1978-1979, 225-800. (dvokolonskih) strani - ZČ 33, 1979, št. 3, str. 492-493.

Ocena: Peuples Méditerranéens - Mediterranean Peoples. Revue trimestrielle, Paris. - ZČ 33, 1979, št. 3, str. 493-494.

Ocena: Europäische Wirtschaftsgeschichte. Herausgegeben von C. M. Cipolla und K. Borchard. Band 1, Mittelalter. Mit Beiträgen von J. Bernard, C. M. Cipolla, G. Duby, J. Le Goff, E. Miller, R. Roehl, J. C. Russell, S. L. Thrupp, L. White jr.; Gustav Fischer Verlag, Stuttgart - New York 1978. - ZČ 33, 1979, št. 4, str. 625-626.

1980

IV. mednarodni kongres o povezavi med obema jadranskima obalama: Gospodarske in trgovske zveze. - ZČ 34, 1980, št. 1-2, str. 230-232.

Rapporti commerciali tra le terre slovene e l'Italia dal 13 al 16 secolo. - Italjug (Roma) 10, 1980, št. 5, str. 15-21.

Vasilij Melik - šestdesetletnik. - ZČ 34, 1980, št. 4, str. 391-397.

Ocena: Hrestomatija izvora za opšto istoriju srednjeg veka. Prvo izdanje. Odabrao i uredio dr. Marko Šunjić, Sarajevo (IGKRO "Svjetlost" - OOUR Zavod za udžbenike) 1980, 379 strani. - ZČ 34, 1980, št. 1-2, str. 235-236.

Ocena: Jean Claude Hocquet, Le sel et la fortune de Venise, I-II, Lille (Presses de l'Université de Lille) 1978/79. Vol. 1: Production et monopole, 1978, 352 strani; Vol. 2; Voiliers et commerce en Méditerranée 1200-1650, 1979, 740 strani. - ZČ 34, 1980, št. 1-2, str. 236-238.

1981

Bibliografija dr. Miroslava Pahorja. - ZČ 35, 1981, št. 1-2, str. 152-156.

9. zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino. - ZČ 35, 1981, št. 3, str. 311-312.

Dr. Miroslav Pahor (1922-1981). - ZČ 35, 1981, št. 1-2, str. 149-152.

In memoriam dr. Miroslavu Pahorju. Kronika 29, 1981, št. 1, str. 53-55.

Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja. - ZČ 35, 1981, št. 3, str. 223-241.

Jože Šorn - šestdesetletnik. - Kronika 29, 1981, št. 1, str. 62-63.

Povezave slovenskih dežel z italijanskimi v obdobju Beneške republike. I rapporti tra le regioni slovene e italiane all'epoca della Repubblica di Venezia. - Italjug (Roma) 11, 1981, št. 2, str. 8-11.

Prispevek k poznavanju trgovskega poslovanja na Reki v 15. stoletju. - Kronika 29, 1981, št. 1, str. 8-12.

Ocena: Lexikon des Mittelalters, Erster Band, 5.-10. Lieferung, München und Zürich (Artemis Verlag) 1979-1980, str. 1026-2107. - ZČ 35, 1981, št. 1-2, str. 164-165.

Ocena: Helfried Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575-1659. Produktion - Technik - rechtliche und soziale Verhältnisse - Betriebsbedarf - Quecksilberhandel. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, Band XXXII. Graz: Historisches Landeskommission für Steiermark, 1981. 439 strani. - ZČ 35, 1981, št. 4, str. 378-382.

1982

Contributo alla conoscenza dell'attività commerciale a Fiume nel quindicesimo secolo. - Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno (Trieste) 1982, str. 75-81.

10. zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino. - ZČ 36, 1982, št. 1-2, str. 153-154.

Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja = Gli Italiani nelle regioni slovene dal Duecento al Seicento. - Italjug (Roma) 12, 1982, št. 4, str. 12-16.

Marginalije k Valenčičevi razpravi o tovarništvu na Kranjskem. - ZČ 36, 1982, št. 4, str. 347-354.

Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju. - ZČ 36, 1982, št. 3, str. 205-211.

8. mednarodni kongres gospodarskih zgodovinarjev v Budimpešti (16.-20. avgusta 1982). - ZČ 36, 1982, št. 1-2, str. 154-156.

Prometno trgovski položaj pohorskega območja v srednjem veku. - ZČ 36, 1982, št. 1-2, str. 5-17.

Reformacija v Ribnici in okolici. - Kronika 30, 1982, št. 2, str. 95-101.

Slavic migration to Italy in the 14th to 17th centuries. - V: Eight international economic history congress. B/8: Migrations, population and occupation of land. Budapest, Akademiai Kiadó 1982, str. 8-17.

Spremna beseda. - Celjski zbornik 1982, str. 5-7.

Diskusija o pozitivizmu v zgodovinski vedi. - Anthropos 1982, str. 230-231.

Ocena: Evgipij, Življenje svetega Severina. Uvod, prevod in komentar napisal Rajko Bratož. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1982. VII + 468 strani in 3 karte. - ZČ 36, 1982, št. 3, str. 253-254.

Ocena: Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave. Leto 1, 2/3 in 4/5. Koper: Lipa, 1977, 1979, 1981, 225, 299 in 218 strani. - ZČ 36, 1982, št. 3, str. 257-258.

Ocena: Wilhelm Wadl, Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867. Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv 1981, 246 strani. (Serija Das Kärntner Landesarchiv; Bd. 9). - ZČ 36, 1982, št. 3, str. 254-255.

1983

Celjski grofje in obsodba slovenskih zgodovinarjev. - NRazgl 8. 4. 1983.

Dr. Pavle Blaznik - osemdesetletnik. - Kronika 31, 1983, št. 1, str. 69-70.

Od Luthra do Trubarja. Ob nekaterih zgodovinskih obletnicah reformacije. - Prešernov koledar 1983, str. 87-99.

Rapporti commerciali tra le terre slovene e l'Italia dal XIII all XVII secolo. - V: Le relazioni economiche e commerciali. Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche. Centro di studi sulla storia e la civiltà adriatica (Roma) 1983, str. 61-84.

Diskusija: Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Okrogla miza 1. oktobra 1982 na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju. - ZČ 1983, št. 1-2, str.

93-114. (soavtorji N. Klaić, B. Grafenauer, I. Voje et al.)

1984

- Bled v fevdalnem obdobju - do konca 18. stoletja.** - Kronika 32, 1984, št. 2-3, str. 119-130.
- Dr. Pavle Blaznik. In memoriam.** - ČZN 20, 1984, št. 2, str. 177-178.
- Družbeno ozadje kulturnih gibanj v 16. stoletju.** - V: 20. Seminar slovenskega jezika in literature. Ljubljana 1984, str. 5-19.
- Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja.** - Kronika 32, 1984, št. 1, str. 10-15.
- Ljubljana v 16. in 17. stoletju.** - V: Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Posvetovanje o zgodovini Ljubljane 16.-17. 11. 1983. Ljubljana 1984, str. 105-120.
- Mednarodno znanstveno posvetovanje "Italija in jugoslovanske dežele ob koncu srednjega veka (14.-15. stoletje)", Beograd 7.-10. junija 1984.** - ZČ 38, 1984, št. 1-2, str. 141-142.
- Migracija Slovena u Italiju kroz vekove.** - Istorijski časopis (Beograd) 31, 1984, str. 67-77.
- Migracije Slovanov v Italijo skozi stoletja.** - Glasnik Slovenske matice 8, 1984, št. 1, str. 49-57.
- O vzrokih reformacije na slovenskem vzhodu.** - Dialogi 1984, št. 1, str. 58-60.
- V. mednarodni kongres o povezavah med obema jadranskima obalama: I rapporti culturali ed artistici (Vasto, San Salvo, Ortona, Chieti, Termoli, 23.-26. junija 1984).** - ZČ 38, 1984, št. 1-2, str. 142-143.
- Spremna beseda. - V: D. Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga: 1281-1287/89. Ljubljana 1984, str. 7-8.
- Spremna beseda. - V: Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Posvetovanje o zgodovini Ljubljane 16.-17. 11. 1983. Ljubljana 1984, str. 5-8.

1985

- Fran Zwitter - osemdesetletnik.** - Glasnik Slovenske matice 9, 1985, št. 1-2, str. 77-80.
- Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja.** - Kronika 33, 1985, št. 1, str. 11-17.
- Ljubljanski Lanthieriji in trgovina v Fanu.** - ZČ 39, 1985, št. 3, str. 193-202.
- Šestnajsto stoletje in reformacija.** - ZČ 39, 1985, št. 4, str. 381-384.
- Trgovsko prometni položaj Kamnika do 17. stoletja.** - V: Kamnik 1229-1979. Zbornik razprav simpozija ob 750-letnici mesta. Kamnik 1985, str. 45-51.
- Zgodovinska čitanka 6.** Ljubljana 1985, 71 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik).
- Ocena: Toma Popović, Pisma Bartolomeu Bordžaniju (1593-1595), Beograd: SANU 1984, 249 str. Spomenik; 124, Odelenje istorijskih nauka; 3. - ZČ 39, 1985, št. 3, str. 304-305.

1986

- Bogo Grafenauer - sedemdesetletnik.** - ZČ 40, 1986, št. 1-2, str. 141-143.
- Gospodarstvo na Slovenskem in Vojna krajina (Nekateri aspekti gospodarske zgodovine).** - ZČ 40, 1986, št. 4, str. 413-421.

- Grafenauer Bogo.** - Enciklopedija Jugoslavije 4, (Zagreb) 1986, str. 539.
Povijesni atlas. Zagreb 1986, 88 str. (soavtorji J. Lučić, L. Doklestić, B. Drašković et al.)
Die westjugoslawischen Länder 1400-1650. - V: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 3 (Hrsg. H. Kellenbenz). Stuttgart, Klett-Cotta 1986, str. 1128-1148.
Zgodovina 7. Ljubljana 1986, 159 str. (soavtor V. Melik)
Zgodovinska čitanka 6. Ljubljana 1986, 71 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)
Zgodovinska čitanka 7. Ljubljana 1986, 122 str. (soavtor V. Melik)

1987

- Barle Janko.** - ES 1, 1987, str. 187. (soavtor D. Cvetko)
Benetke. - ES 1, 1987, str. 236-237.
Bičarstvo. - ES 1, 1987, str. 266.
Bonomo Peter. - ES 1, 1987, str. 327.
Borza. - ES 1, 1987, str. 334.
Bruška verska pacifikacija. - ES 1, 1987, str. 403.
Buccellini. - ES 1, 1987, str. 403.
Häutearten und Preise in Fano in den Jahrzehnten um 1500. - V: Festschrift Univ. Prof. Dr. Othmar Pickl zum 60. Geburtstag, Graz 1987, str. 135-138.
Karta obsoške poti iz 17. stoletja. - ZČ 41, 1987, str. 97-101.
Lokev in boj za trgovinske poti v srednjem veku. - V: Lokve skozi čas, Ljubljana 1987, str. 23-33.
**VI. Mednarodni kongres o povezavah med obema jadranskima obalama. I rap-
 porti politici e diplomatici.** - ZČ 41, 1987, str. 349-351.
Šestnajsto stoletje in Slovenci. - V: Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije, Ljubljana 1987, str. 7-13.
Zgodovina 7. Ljubljana 1987, 155 str. (soavtor V. Melik)
 Uvod. - V: Miroslav Pahor, Janez Šumrada, Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. Ljubljana 1987, str. VII-XI.
 Diskusija: Posvet o krajevnem zgodovinopisju v Kranju 8. maja 1985. - Kronika 34, 1986, str. 94-106. (soavtorji V. Melik, M. Drnovšek, F. Benedik et al.)
 Diskusija: Zgodovinopisje na Slovenskem danes. - ZČ 41, 1987, št. 1, str. 147-172. (soavtorji J. Vodušek, B. Grafenauer, J. Pleterški et al.)

1988

- Akademik prof. dr. Fran Zwitter.** - JIČ (Beograd) 23, 1988, str. 329-331.
Cesar. - ES 2, 1988, str. 48.
Čolnarstvo. - ES 2, 1988, str. 142-143.
Delniška družba. - ES 2, 1988, str. 214. (soavtor S. Granda)
Dunajski mir. - ES 2, 1988, str. 404.
Dunajski verski mir. - ES 2, 1988, str. 404.
Fran Zwitter. - Delo 16. 4. 1988.
Gradivo za zgodovino Slovencev v italijanskih arhivih. - Arhivi 11, 1988, št. 1-2, str. 11-15.

- Le forze politiche di Slovenia e Venezia nel Medio evo.** - Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche, 5. I Rapporti politici e diplomatici (Roma) 1988, str. 73-83.
- Le migrazioni degli slavi in Italia nella storiografia jugoslava.** - Quaderni di Proposte e ricerche (Ancona) 1988, No. 3, str. 247-271.
- Odgovor Nadi Klaić.** - ZČ 42, št. 1, 1988, str. 123-124.
- Prof. dr. Nada Klaić (1920-1988).** - ZČ 42, št. 3, 1988, str. 457-458.
- Zgodovina 7.** Ljubljana 1988, 155 str. (soavtor V. Melik)
- Zgodovinska čitanka 6.** Ljubljana 1988, 67 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)
- Zgodovinska čitanka 7.** Ljubljana 1988, 122 str. (soavtor V. Melik)
- Diskusija: Janez Evangelist Krck. - 2000, časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja 1988, št. 40/41, str. 39-55. (soavtorji Perovič, F. Rozman, M. Zečević et al.)
- Ocena: H. Hassinger, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts. Band 1.: Regionaler Teil. Erste Hälfte: Westkärnten - Salzburg mit einer Karte. Stuttgart: Steiner, 1987, 639 strani. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit; Band XVI/1, Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit, Teil V). - ZČ 42, 1988, št. 3, str. 479-481.
- Ocena: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije, Vol. 11, 12 in 13, Zagreb: 1984, 1985 in 1986. Str. 250, 247 in 246. - ZČ 42, 1988, št. 4, str. 609-610.

1989

- Grafenauer Bogo.** - ES 3, 1989, str. 368-369.
- Graška verska pacifikacija.** - ES 3, 1989, str. 376.
- Ljubljana - nastanek mestne naselbine.** - ZČ 43, 1989, št. 4, str. 473-476. (objavljeno tudi v: Dnevnik 8. 11. 1989)
- Pomorski promet v Trstu leta 1760.** - Kronika 37, 1989, št. 1-2, str. 46-49.
- Zgodovina 7.** Ljubljana 1989, 155 str. (soavtor V. Melik)
- Zgodovinska čitanka 6.** Ljubljana 1989, 67 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)
- Zgodovinska čitanka 7.** Ljubljana 1989, 122 str. (soavtor V. Melik)
- Diskusija: Žrtve druge svetovne vojne pri nas. - Borec 41, 1989, št. 5/6, str. 587-648. (soavtorji Z. Čepič, J. Dežman, D. Guštin et al.)
- Diskusija: Varstvo arhivskega gradiva v Pokrajinskem arhivu Koper. - Primorska srečanja 1989, št. 100, str. 694-699.

1990

- Ig.** - ES 4, 1990, str. 101. (zgodovina)
- Kapitalizem.** - ES 4, 1990, str. 402-404. (soavtor S. Granda)
- Karel II.** - ES 4, 1990, str. 416.
- Povijesni atlas.** Zagreb 1990, 88 str. (soavtorji J. Lučić, L. Doklešić, B. Drašković et al.)
- Tržaški pomorski promet 1759/1760.** Ljubljana 1990, 227 str. (soavtorica D. Mihelič)
- Zgodovina 7.** Ljubljana 1990, 155 str. (soavtor V. Melik)
- Zgodovinska čitanka 7.** Ljubljana 1990, 122 str. (soavtor V. Melik)
- Zgodovinske primerjave.** - Dve domovini 1, 1990, str. 33-41.

1991

Industrijske rastline (lan, konoplja, murve) na Slovenskem. - Kronika 39, 1991, št. 3, str. 39-44.

Le regioni slovene e il fasi del loro primo capitalismo. - Proposte e ricerche (Ancona) 27, 1991, str. 281-286.

Ob osemdesetletnici Janeza Kramarja. - ZČ 45, 1991, št. 3, str. 489-490.

Radovljica - vas, trg in mesto do 17. stoletja. - ZČ 45, 1991, št. 4, str. 517-547.

Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem. - Ljubljana 1991, 313 str.

Svet pod Krimom v letih 1941-1942. - V: Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991, str. 149-159.

Vaška naselja v domžalski občini v srednjem veku. - ZČ 45, 1991, št. 1, str. 25-31.

Zgodovina 7. - Ljubljana 1991, 155 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 6. - Ljubljana 1991, 67 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. - Ljubljana 1991, 122 str. (soavtor V. Melik)

Urednik: Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991, 303 str. (sourednika B. Grafenauer, J. Pleterški)

Ocena: J. Kolanović, Spisi kancelarije šibenskog kneza Fantina de Cha de Pesaro 1441-1443. Šibenik: Muzej grada, 1989, 543 strani. (Povijesni spomenici Šibenika i njegova kotara, svezak III). - ZČ 45, 1991, št. 1, str. 154-156.

1992

Alan John Percival Taylor (1906-1990). - V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 42, 1992, str. 171-172.

L'apporto italiano allo sviluppo dell'economia slovena nel basso Medioevo. - Proposte e ricerche (Ancona) 29, 1992, str. 142-151.

Nastanek trga in mesta Radovljica. - Radovljiški zbornik (Radovljica) 1992, str. 30-36.

Prof. Bogomir Stupan - devetdesetletnik. - ZČ 46, 1992, št. 3, str. 401.

Vegetali per l'industria nella Slovenia del protocapitalismo. - Proposte e ricerche (Ancona) 28, 1992, str. 101-111.

Zgodovina 7. - Ljubljana 1992, 154 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 6. - Ljubljana 1992, 67 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. - Ljubljana 1992, 122 str. (soavtor V. Melik)

Ocena: Sette città jugo-slave tra Medioevo e Ottocento: Skopje, Sarajevo, Belgrado, Zagabria, Cetigne, Lubiana, Zara. A cura di Sergio Anselmi. Sedam jugoslavenskih gradova između srednjeg vijeka i XIX stoljeća: Skopje, Sarajevo, Beograd, Zagreb, Cetinje, Ljubljana, Zadar. Uredil Sergio Anselmi. Ancona 1991, 243 strani. - ZČ 46, 1992, št. 2, str. 281-282.

Ob ponatisu Zgodovinskega časopisa 21/1967, šte. 1-4. - ZČ 21, 1967, št. 1-4, ponatis 1992, ovitek.

1993

Jože Koropec - sedemdesetletnik. - ZČ 47, 1993, št. 1, str. 134-135.

Milko Kos in njegovo delo. - ZČ 47, 1993, št. 2, str. 181-183.

Mitnina. - ES 7, 1993, str. 163-164.

Over de door Ferdinand I geplande handelsweg van Ancona en Pesaro in Italie naar Nederland via Ljubljana. - Lipa, Vereniging vrienden van Slovenie (Združenje prijateljev Slovenije) 1993, št. 2-4, str. 5-8.

Svet pod Krimom. Ljubljana 1993, 204 str.

1994

Ko je solidarnost še prevladovala nad političnim in idejnim nasprotjem. - Republika 20. 3. 1994.

Ižansko ozemlje v srednjem veku. - Kronika 42, 1994, št. 3, str. 1-5.

"Legionarji civilizacije in visokega poslanstva Rima" ropajo in požigajo. - Republika 3. 4. 1994.

Okopi, ki so začeli nastajati že daleč pred izbruhom druge svetovne vojne. - Republika 13. 3. 1994.

Otok. - ES 8, 1994, str. 207.

Pahor Miroslav. - ES 8, 1994, str. 222.

Podkrimske vasi med kapitulacijo Italije in nemško ofenzivo. - Republika 17. 4. 1994.

Pod nemško okupacijo in domobranksko prevlado. - Republika 24. 4. 1994.

Pojav podjetij v času od poznega srednjega veka do manufakturnega obdobja. - Prispevki za novejšo zgodovino 34, 1994, št. 1, str. 5-17.

Prvo osvobojeno ozemlje in italijanska ofenziva nanj. - Republika 27. 3. 1994.

Vaške straže, Cerkev in krepitev kvizlinštva po italijanski ofenzivi. - Republika 10. 4. 1994.

Zgodovina 7. - Ljubljana 1994, 154 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovina ne more biti učiteljica za tiste, ki je ne poznajo. - Svobodna misel 22. 4. 1994.

O avtorici. - V: Eva Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju: predelana doktorska disertacija. Ljubljana 1994. (besedilo na zavihku)

1995

Bogo Grafenauer. - Delo 20. 5. 1995.

Podeželska trgovina. - ES 9, 1995, str. 8-9.

Pomorski promet. - ES 9, 1995, 129-131. (zgodovina do 1945)

Slovani v Pesaru od 15. do 17. stoletja. - ZČ 49, 1995, št. 3, str. 341-351.

Tovorništvo. - Zgodovina v šoli 4, 1995, št. 1, str. 3-9.

Trgovina in obrt v Radovljici do 17. stoletja. - Radovljiški zbornik (Radovljica) 1995, str. 58-76.

O avtorju in delu. - V: Marko Štuhec, Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir. Ljubljana 1995, str. 199-200.

1996

Contributo alla storia di Senigallia nella prima metà del Quattrocento. - Proposte e ricerche (Ancona) 36, 1996, str. 27-40.

Delo dr. Josipa Žontarja za gospodarsko in socialno zgodovino. - V: Življenje in delo Josipa Žontarja. Ob stoletnici rojstva. Ljubljana-Kranj 1996, str. 33-40.

Slovani in Senigallia v 15. stoletju. - V: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 375-389.

Suženstvo - prisilna migracija Slovanov v Italijo. - ZČ 50, 1996, št. 1, str. 11-20.

Ocena: Die "britische" Steiermark 1945-1955. Herausgegeben von Siegfried Beer unter wissenschaftlicher Mitarbeit von Felix Schneider und Johannes Feichtinger. Graz: Im Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark 1995. 763 strani. - ZČ 50, 1996, št. 3, str. 473-474.

Ocena: Ignacij Voje, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1996. 271 strani. - ZČ 50, 1996, št. 3, str. 456-457.

Ocena: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana: SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, 1995. 382 strani. (Razprave; 17). ZČ 50, 1996, št. 1, str. 154-155.

Sourednik: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana, Maribor 1996, 703 str.

O avtorju. - V: Ignacij Voje, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja. Ljubljana 1996. (besedilo na zavihku)

DRAGO SAMEC

**DODATEK K BIBLIOGRAFIJI AKADEMIKA
PROF. DR. FERDA GESTRINA**

1986

Zgodovinar gleda tudi v prihodnost : ob 70-letnici posebej za Dnevnik. - Dnevnik 35, 1986, št. 276 (11. 10.), str. 12, s sliko. (Zapisal Sandi Sitar.) (Intervju).

1996

Bogo Grafenauer (1916-1995). - Letopis SAZU, 46, 1995 (1996), str. 131-133, s sliko. Zgodovinar o sebi : akademik prof. dr. Ferdo Gestrin : Hiša mojega očeta : (spomini na mladost, predvajani 26. 3. 1995 na tretjem programu Radia Slovenija). - ZČ 50, 1996, št. 3, str. 339-342.

1997

Nesreča ali naklepni umor. - Prispevki za novejšo zgodovino 37, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 301-318. (Ižansko v letu 1943.)

Slovanske migracije v Italijo. - Zgodovina za vse 4, 1997, št. 2, str. [5]-13.

Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku. - ZČ 51, 1997, št. 2, str. 157-164. Ponatis v Annales: anali za istrske in mediteranske študije (Koper), 10, 1997, series historia et sociologia 4, str. 177-184 : ilustr. (Izšlo v letu 1998).

[Karta] **Območje trgovanja trgovcev s Slovenskega v 15. in 16. st.** (sestavil Ferdo Gestrin). - ES 11, 1997, str. 188 (v geslu Vaska Simonitija: Slovenci. Upravne, politične in gospodarske spremembe).

1998

Slovanske migracije v Italijo. - Ljubljana, Slovenska matica, 1998, 295 str.

Biografski zapisi:

Zwitter, Fran: Gestrin, Ferdo. - EJ (Zagreb), 3 : Dip-Hiot, 1958, str. 455.

Kos, Milko & Zwitter, Franc & Grafenauer, Bogo: Dr. Ferdo Gestrin. - Objave Univerze v Ljubljani, 1961, št. 24, str. 70-77. (Izvolitev za docenta.)

Kos, Milko & Zwitter, Fran & Grafenauer, Bogo: Dr. Ferdo Gestrin. - Objave Univerze v Ljubljani, 1963, št. 32, str. 43-47. (Izvolitev za izrednega profesorja.)

Dr. Ferdo Gestrin, izredni profesor za občo zgodovino srednjega veka. - ULBB 2 : 1956-1966, 1969, str. 36 (sledi bibliografija.)

Štiglic-Stritar, Ruda: Gestrin dr. Ferdo. - Jugoslovenski sodobniki : Ko je ko u Jugoslaviji (Beograd), 1970, str. 301.

Gestrin, Ferdo. - Leksikon Cankarjeve založba (Ljubljana), 1973, str. 283.

Gestrin, Ferdo. - Mala splošna enciklopedija (Ljubljana, Beograd), Prva knjiga: A-G, 1973, str. 548.

Melik, Vasilij: Ferdo Gestrin 60-letnik. - Delo 18, 1976, št. 240 (13. 10.), str. 8.

- Melik, Vasilij: Ferdo Gestrin - šestdesetletnik. - ZČ 30, 1976, št. 3/4, str. 255-261, s sliko.
- Gestrin, Ferdo. - Opća enciklopedija Leksikografskog zavoda (Zagreb), 3: Foc-Iw, 1977, str. 151.
- Dr. zg. znan. Ferdo Gestrin, red. prof. za občo zgodovino srednjega veka. - ULBB 3: 1966-1976, I. del, 1979, str. 17-18 (sledi bibliografija.)
- Ferdo Gestrin. - Letopis SAZU, 34, 1983 (1984), str. 65-68, s sliko.
- Peršič, Janez: Ferdo Gestrin sedemdesetletnik. - Delo, 28, 1986, (21. 10.), str. 6, s sliko.
- Gestrin, Ferdo. - EJ (Zagreb), 4 : E-Hrv, 1986, str. 367 (brez podpisa.)
- Šumrada, Janez: Prof. Ferdo Gestrin - sedemdesetletnik. - Kronika, 34, 1986, št. 1/2, str. 107-108.
- Voje, Ignacij: Prof. Ferdo Gestrin. Sedemdesetletnica. - Naši razgledi 35, 1986, št. 21 (7. 11.), str. 608-609.
- Voje, Ignacij: Ferdo Gestrin - sedemdesetletnik. - ZČ 40, 1986, št. 4, str. 479-485.
- [Sitar, Sandi: Prof. dr. Ferdo Gestrin]. - Dnevnik 35, 1988, št. 276 (11. 10), str. 12, s sliko (sledi intervju).
- Ferdo Gestrin. - Letopis SAZU, 38, 1987 (1988), str. 71-73, s sliko.
- Ferdo Gestrin. - Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob petdesetletnici : biografski zbornik (Ljubljana), 1988, str. 25-26, s sliko.
- Peršič, Janez: Gestrin, Ferdo. - EJ (izdaja v slovenskem jeziku), (Zagreb), 4 : E-Hrv, 1989, str. 363.
- Grafenauer, Bogo: Gestrin, Ferdo. - ES 3 : Eg-Hab, 1989, str. 211, s sliko.
- Gestrin, Ferdo. - Kdo je kdo za Slovence (Ljubljana), 1991, str. 68.
- Gestrin, Ferdo. - Kdo je kdo za Slovence (Ljubljana), 1993, str. 58.
- Gestrin, Ferdo. - Leksikon Cankarjeve založbe. 3. izdaja, 1994, str. 321, s sliko.
- Gestrin, Ferdo. - Menaše, Luc: Svetovni biografski leksikon (Ljubljana), 1994, str. 333.
- Dr. zg. znan. Ferdo Gestrin, dipl. fil., red. prof. za občo zgodovino v pokoju. - ULBB 4 : 1977-1986, I. del, 1995, str. 22 (sledi bibliografija.)
- Auersperger, Alenka: Prof. dr. Ferdo Gestrin, 80-letnik. - Delo, 38, 1996, št. 240 (16. 10.), str. 11, s sliko.
- Voje, Ignacij: Akademik prof. dr. Ferdo Gestrin - osemdesetletnik. - Glasnik Slovenske matice, 20, 1996, št. 1-2, str. 60-62, s sliko.
- Granda, Stane: Ob osemdesetletnici akad. prof. dr. Ferda Gestrina. - Kronika 44, 1996, št. 2/3, str. 92-94, s sliko.
- Kos, Dušan: Prvih osemdeset let Ferda Gestrina. - ZČ 50, 1996, št. 3, str. 327-332, s sliko.
- Granda, Stane: Nagovor ob počastitvi jubileja prof. dr. Ferda Gestrina v krogu slovenskih zgodovinarjev. - ZČ 50, 1996, št. 3, str. 332-333.
- Žitnik, Janja: Odločen korak v novo desetletje življenja : portret akademika prof. dr. Ferda Gestrina. - Dve domovini = Two Homelands 8, 1997, str. 163-169, s sliko.

SERGIO ANSELMINI

I MEDITERRANEI E IL MEDITERRANEO

*A Ferdo Gestrin con l'affetto e la stima di sempre offro
il testo inedito della mia ultima lezione accademica nella
Università di Ancona, così come esso è stato registrato.*

s. a.

1. I numerosi mediterranei del mondo hanno svolto un ruolo economico-culturale di consistente rilievo, caratterizzandosi come "mari tra terre", o "interni", e bacini di naturale convergenza tra popolazioni rivierasche, a volte diverse, ma costrette dalla geografia a costituire reti di scambio anche quando si sono trovate in conflitto tra loro.

La trasferibilità delle esperienze è il tratto caratteristico delle società evolute, come in generale sono quelle che gravitano sui mediterranei, specialmente se, sulle coste di essi, arrivano anche le influenze di retroterra culturalmente importanti per elementi tratti da altri modi di vivere, da tecniche e abitudini consolidate in aree lontane.

Innovazione, prestito culturale, scambio sono tratti comuni a quasi tutti i quadri geoantropici, ma essi si manifestano in forma più incisiva nei mediterranei, che possono essere di maggiore o minore ampiezza, e a volte sono laghi; ma anche questi, pur non essendo aperti all'esterno (gli oceani), diventano "mari mediterranei", per la complessità delle situazioni culturali che mediano e per quelle che creano attraverso di esse.

I mediterranei più noti, oltre a quello che i latini chiamarono "nostrum", soppiantando altre denominazioni per la massiccia presenza imperiale romana su ogni sua sponda e immediato retroterra, sono il Baltico, il Caraibico, la baia di Hudson, il sistema dei grandi laghi nordamericani, il mare del Nord, il mare di Ohotsk, il Cinese meridionale, i mari di Giava, di Celebes, degli Arafura e di Sulu, il mare del Giappone, il mar Giallo, il Golfo persico, il mar Rosso, i laghi Vittoria, Tanganika e Niassa in Africa, il Caspio, l'Aral, il Bajkal, il Balhas in Asia. Si potrebbe insistere, individuando caratteri e peculiarità, che qui non sembra necessario evidenziare al di là dell'affermazione più generale relativa al fatto che non tutte le culture mediterranee raggiungono identiche altezze e complessità.

Il mediterraneo europeo-africano-asiatico, tagliato verticalmente dalla penisola italiana, è l'unico alla convergenza di tre continenti. Esso si presenta, per gli elementi storico-culturali che vi insistono, come un mare "antico" nel quale alcuni grandi fiumi, inclusi quelli del mar Nero, portano, con le loro acque, influenze di lontana provenienza, e attraverso le quali non pochi tratti tipici delle terre marittime raggiungono remote aree interne.

Esso si estende per 3800 km circa nel senso dei paralleli fra Europa, Asia, Africa, e ha una superficie di 2.505.000 kmq, con una profondità media di 1450 metri e una massima di 5020; comunica con l'oceano Atlantico, con il mar Rosso e con il mar Nero, che secondo alcuni non sarebbe propriamente mediterraneo, ma che vive in simbiosi con esso.

I due grandi bacini occidentale e orientale, separati dalla penisola italiana, entrano in comunicazione tra loro attraverso il canale di Sicilia, tra capo Lilibeo e capo Bon. Ma le due grandi ali mediterranee costituiscono numerosi e più caratterizzati bacini: quello algero-provenzale, il tirrenico, l'adriatico, lo jonico, il levantino, nei quali la geografia individua il mare della Spagna, il mar di Sardegna, il mar Ligure, il mar Tirreno, lo Jonio e l'Adriatico, l'Egeo, il mar di Levante, ai quali occorre aggiungere il mar Nero per completezza di lettura geografica.

Molto diversa la forma delle coste e la presenza di corsi d'acqua dolce sulle stesse. Ciò è dovuto alle remote spinte e contropunte continentali che hanno modellato (e impercettibilmente modellano) non solo i litorali, ma l'intero sistema idrogeologico che li definisce. Ad esempio, le coste iberica, francese e italiana sono ricche di fiumi, fiumiciattoli e torrenti, mentre ciò accade meno lungo la Dalmazia, perché il Danubio raccoglie quasi tutte le acque balcaniche, convogliandole nel mar Nero, ove sfociano altresì il Bug, il Dnieper, il Don. Anche Grecia e Turchia versano parecchie acque dolci in mare; non così la fascia siriano-libanese-israeliana. Il Nordafrica, se si esclude il Nilo padre dei fiumi (con un bacino grande quasi quanto il Mediterraneo), non ha che pochi corsi d'acqua e solo tra Tunisi e Ceuta.

Anche gli arcipelaghi a più intensa presenza insulare variano sensibilmente gli ambienti, dando luogo a sistemi complessi come quelli dalmata ed egeo, ove si va di terra in terra, navigando a vista.

Tra le isole maggiori: Balcani, Sardegna, Corsica, Sicilia, Creta e Cipro. Numerose quelle minori, ma importanti, da Malta a Rodi, da Corfù e Cefalonia all'Elba.

Quello del quale qui si parla è un mare molto pescoso nelle piattaforme del medio-alto Adriatico e del Mediterraneo centrale, ma tutte le coste sono ricche di fauna marina, anche se non tutti i paesi mediterranei ne profittano in eguale misura, e si dovrebbe dire "fortunatamente", perché i moderni sistemi di cattura hanno incidenza micidiale sulle specie ittiche. Se si escludono Francia, Spagna e Marocco, che operano soprattutto in Atlantico, Italia e Turchia sono i maggiori pescatori mediterranei, anche se la seconda molto utilizza i fondali del mar di Marmara e quelli del mar Nero, ai margini del Mediterraneo più tradizionale.

È l'Italia il più attivo pescatore dell'intero comparto, potendo essa utilizzare il ricchissimo Adriatico e le acque internazionali tra Sicilia ed Africa.

La temperatura media del clima mediterraneo è di 10-20°C, con minime superiori allo zero e precipitazioni relativamente modeste. La forte evaporazione e le scarse precipitazioni fanno sì che il Mediterraneo abbia un bilancio idrogeologico passivo, colmato però dagli apporti del mar Nero e dell'Atlantico.

Le acque di superficie sono abbastanza calde (13,5°) e salate (36‰). Consistente la presenza di vulcani e di movimenti tettonici, soprattutto nella parte centro-orientale.

2. Questo *nostro* mediterraneo, nel quale navigarono fenici, egiziani, greci, cartaginesi, romani, arabi, iberici, veneziani, genovesi, marsigliesi e poi turchi, inglesi, olandesi e altri nordici, ha raccolto anche non pochi aspetti delle culture montane delle catene che quasi lo stringono da ogni parte, tanto che si è potuto dire che esso è un mare tra montagne, precisandosi così meglio il concetto altrimenti tautologico di "mare tra terre".

In età romana il Mediterraneo è al centro della grande storia occidentale e i rivieraschi delle coste nordafricane, illiriche o di quelle greco-anatoliche - qualunque sia la loro origine - non sono meno *romani* di quelli dei minori bacini interni a esso, di Catalogna, Provenza, Liguria, Veneto, Friuli, Istria, almeno fino alla disgregazione politica dell'assetto imperiale antico, secoli V-XII, nel quale, altre presenze, come quelle slave, arabe, vareghe, franco-germaniche produrranno modificazioni e innesti.

È a seguito delle divisioni interne (dalla diarchia alla tetrarchia romano-greca) e delle pressioni esterne che l'acquisita immensa unità politica si frantuma. Le *Völkerwanderungen* "barbariche" o migrazioni di genti asiatiche nomadi, spinte verso occidente dalla dottrina dell'impero mondiale senza confini (come la steppa dalla quale provengono), secondo la via indicata dal corso del sole, si scontrano con le popolazioni slave e con quelle già stanziate tra impero romano e monti Urali, le quali, pressate da est, si muovono verso ovest, ove superano facilmente il confine.

I "regni romano-barbarici" dei secoli V-VIII, mentre il cristianesimo stenta ancora ad affermarsi in Occidente e l'eredità classica sembra ritirarsi nella culla greca dalla quale era uscita, influenzando culturalmente Roma, sono l'espressione significativa del nuovo e composito assetto politico. Visigoti, vandali, franchi, longobardi nel Mediterraneo centro-occidentale, bizantini a oriente, mentre nei Balcani gli slavi del sud (sloveni, croati, serbi, bulgari) cercano propri spazi su quanto resta dell'antico assetto romano che aveva avuto limiti esterni in Pannonia (Danubio) e nella Dacia (Romania).

Nell'VIII secolo l'irruzione araba limita ulteriormente l'impero d'oriente (dalla Persia al Maghreb), che tuttavia conserva le grandi isole mediterranee, la Puglia, Roma, Ravenna e l'Adriatico istriano-dalmata, potendo ancora contare sulla propria potente squadra navale.

L'Europa nasce intorno a questo mare ormai così diversamente ordinato quale sintesi di eredità romano-cristiana, Islam, germanesimo, con influenze greco-bisantine ed ebraiche. E da esso occorre muovere per individuare l'altro polo europeo, il mediterraneo baltico, che già nel XIII secolo si unisce organicamente a quello meridionale attraverso la "spina dorsale", costituita dall'asse Mosa-Reno-Rodano-Laghi alpini e subalpini-Po-Adige, oltreché, per alcuni aspetti, con il Danubio.

Già i carolingi intuiscono la necessità di uscire dall'area Loira-Weser per attingere il mare caldo, superando le Alpi, che mai hanno costituito una barriera insuperabile (come gli Appennini, del resto) per popolazioni mobili, eserciti, carovane mercantili.

La stessa tendenza al Sud è degli imperatori sassoni, dei franconi, degli svevi, come anche dei normanni e, più tardi, dei francesi usciti dal secolare conflitto con gli inglesi.

Assumendosi il Mille come concetto e non come anno di riferimento immediato, si può affermare che nella transizione alto-basso medioevale il Mediterraneo tende a ri-assumere tratti abbastanza omogenei, al di là delle situazioni politiche e religiose che lo definiscono: il cristianesimo occidentale, con riferimento Roma, quello orientale, con riferimento Costantinopoli, l'Islam di tutto il Nordafrica e di alcune isole o parti di esse e della Spagna meridionale.

L'omogeneità culturale non concerne gli aspetti più propriamente colti o di fede, ma una nuova quotidianità, nella quale cose, situazioni e parole si interpolano. Restano alcune primazie, specialmente in area orientale, ove si ha un più alto sentimento della tradizione imperiale e dove giunge più vicina l'influenza della coltissima Bagdad, nella quale il platonismo si era incontrato con le teorie scientifiche musulmane. Sembra - a questo proposito - che sulle soglie dell'anno Mille l'imperatore di Bisanzio rispondesse all'ambasciatore occidentale Liutprando, vescovo di Cremona, il quale rivendicava la romanità italiana: "Voi non siete romani, voi siete longobardi", quasi a troncare una conversazione di pesante confronto fra due civiltà e chiudere, con una definizione di inferiorità civile, ogni volontà di paritetiche trattative.

In effetti intorno al Mille l'Occidente nel suo complesso è meno colto e raffinato delle città greche e musulmane, come, più estesamente, di quelle indiane e cinesi. Ma è anche vero che gli innesti *barbarici* migliorano la linfa vitale dei latini, che aprono i propri territori, non potendo fare altrimenti, alle tecniche settentrionali e del nord-est, ove più avanzata - ad esempio - è la lavorazione del ferro.

Venezia è certamente un singolare esempio di integrazione etnico-culturale, anche se è difficile dire le ragioni vere della sua nascita in una delle regioni più scomode e malsane d'Europa. È indubbio, però, che una forte carica di vitalità caratterizza le popolazioni che vi si insediano, come, del resto, nella Camargue, mentre la palude padana viene drenata e rimessa a coltura dopo l'inforestamento alto medioevale attraverso l'opera di genti indigene e forestiere guidate dalle città dell'antica via Aemilia.

La convergenza dal nord e dal sud nella penisola italiana porta al farsi di una cesura "di resistenza intermedia", quella dello Stato Pontificio, che costituirà per secoli una

barriera all'unificazione italiana e favorirà due trascinamenti culturali centrifughi, che nel tempo avranno guide diverse.

Alla ricchezza culturale di un sud arabo-normanno-tedesco-italico, espresso assai bene da Federico II di Svevia, corrisponde l'iniziativa di Genova, di Venezia e delle città toscane in cerca di mercati, spesso in lotta tra loro e talmente forti da condizionare le imprese crociate volte anche a recuperare un primato occidentale nell'area bizantina e della prima penetrazione turca verso il Mediterraneo.

Le carte nautiche del Trecento dicono molto bene le aspirazioni di queste città, che, come l'Olanda del '600, hanno bisogno di strumenti il più possibile esatti per muoversi con sicurezza, anche se occorrerà attendere il Quattrocento per avere idee abbastanza chiare delle acque da navigare, nelle quali più aumentano i traffici, più aumenta la presenza di corsari e pirati, nel caos di quella che allora sembrava essere una naturale guerra di tutti contro tutti in un mondo nel quale il mare sembra essere "res nullius".

3. Nel XV secolo Venezia, Genova, Firenze, Barcellona, Marsiglia, Napoli hanno già vissuto la lunga fase delle imprese crociate e degli insediamenti coloniali nel Nord-Africa e nel Levante fino a Caffa (mar Nero), consolidandosi e creando, con l'economia mercantile mediterranea, l'area più monetizzata del mondo. A tale proposito basterebbe ricordare che già a fine Duecento Firenze, Pisa, Genova, Venezia (e subito dopo Napoli), onde incrementare le attività commerciali, coniano la nuova moneta d'oro (della quale è simbolo il fiorino), quasi scomparsa nell'alto Medioevo, e inventano le nuove pratiche commerciali: dalle società e compagnie alle lettere di cambio, dalle assicurazioni alle nuove scritture ragionieristiche.

Il Mediterraneo, da tempo uscito dalla economia naturale, fa saltare quasi ovunque il sistema curtense, specialmente nell'Italia centro-settentrionale, ove le città ri-nascono "ad libertatem", attraendo uomini di ogni provenienza i quali, per le abilità che recano seco, contribuiscono al realizzarsi della prima grande rivoluzione industriale, quella manifatturiera, sostenuta dal sistema delle corporazioni e dal regime di scambi ineguali tra sofisticati prodotti di bottega in export e materie prime di lontana origine: dal cuoio all'avorio, dalle spezie ai coloranti, dalle gemme ai legni esotici, ai metalli preziosi, alle fibre vegetali e animali (dal cotone al pelo di cammello), contro tessuti, mobili, vetri, farmaci, armature e balestre, giocattoli e gioielli, intarsi, cordovani, ninnoli e veli di seta.

In Adriatico, specialmente tra Ravenna e l'Abruzzo, con perno Ancona, si verifica una intensa migrazione dal nord-est. Balcanici di Schiavonia e poi albanesi saltano il mare e si fermano nelle città rivierasche e nelle loro *villae*.

Ciò avviene mentre le campagne, ricolonizzate al fine di assicurare derrate alimentari alle popolazioni inurbate, si coprono di poderi, a volte organizzati in grandi tenute agricole. Esse danno luogo a sistemi coloniali al servizio delle città, che ne traggono legnami, bestiame, granaglie, facendone altresì contadi di resistenza ad eventuali incursioni ostili, abitando stabilmente in molta parte di esse i coloni parziari, gli affittuari, i mezzadri.

La crescita mercantile delle città mediterranee, ove il reddito può essere investito anche in opere di non immediata utilità (cattedrali, palazzi civici, affreschi e altre opere d'arte, giardini, fontane monumentali) trova riscontro, sia pure a un livello meno compatto, in quelle anseatiche, dei Paesi Bassi, di Francia e d'Inghilterra, affacciate sull'altro mediterraneo e sulle vie fluviali che recano ad esso.

Ma è ancora il mediterraneo meridionale che svolge opera trainante, essendo esso il *centro* della grande politica e dell'economia, come provano l'ormai quasi accettato primato del Papa e il rispetto dei Paesi nordici per Roma, Firenze, Marsiglia e per le altre città che vi insistono e come conferma la vivace presenza delle banche fiorentine e di navi ragusee, genovesi, veneziane nelle acque e nei centri urbani settentrionali.

La linea commerciale Inghilterra, Paesi Bassi, Reno, valichi alpini, Milano, Firenze, Ancona, Ragusa (Dubrovnik), Costantinopoli e quella Baltico, Germania, Venezia, Costantinopoli, o l'altra, che oltre al Reno segue il Rodano fino al golfo del Leone, esprimono adeguatamente, ove le si segua nei flussi di merci, capitali, tratti culturali, il significato peculiare del Mediterraneo, nel quale arrivano generi di Moscovia e di Polonia, di Inghilterra, di Francia e di Germania, così come, con itinerario inverso, da esso partono prodotti di Italia, Anatolia ed Egitto, in un interscambio continuo.

Allora l'oro nasceva tra i selvaggi del Senegal, si fermava nel Nordafrica musulmano, per finire nei capaci forzieri di mercanti e banchieri toscani, genovesi, veneziani, che potevano tranquillamente reinvestirlo su piazze inglesi, tedesche e russe fino a Novgorod.

Ancora nella transizione al XVI secolo, nonostante le grandi vicende oceaniche, il mare Mediterraneo con tutti i suoi bacini, ove sempre più forte è l'influenza della nuova talassocrazia turca (che certo limita l'espansione economica occidentale, ma non cerca la rottura con essa), è il luogo deputato alle grandi interazioni est-ovest, nord-sud.

Quando Carlo VIII, nel 1494, conquista Napoli, pensando a operazioni nel vicino oriente, Colombo è già stato in America e Vasco da Gama sta per raggiungere l'India. Spagnoli, portoghesi, inglesi, francesi sono sulle grandi rotte oceaniche, ma le complesse se non contraddittorie continuità mediterranee restano prevalenti rispetto alle fratture, che assumeranno consistente peso nel Cinquecento inoltrato, quando, con movimento inverso a quello precedente, saranno le navi nordiche a raggiungere il Levante.

Tuttavia, per ancora un centinaio di anni la quotidianità delle relazioni privilegia gli antichi modi di commerciare, navigare, produrre, vivere, anche perché la conoscenza delle situazioni mediterranee premia le abilità degli antichi rivieraschi, e le navi spagnole da Siviglia cercano di evitare, scoraggiandola con continue insidie, la presenza delle altre bandiere atlantiche. È allora che Spagna e Sublime Porta danno luogo a una guerra senza quartiere nelle acque mediterranee fino alla battaglia di Lepanto (1571), che vede la vittoria della "santa lega" alla quale partecipano anche gli Stati italiani, ma che sembra caratterizzarsi come un successo di marginale significato, pur nell'enfasi con la quale venne presentato dalla cristianità.

In effetti, qualche anno dopo, mentre la Turchia ricostituisce sveltamente la propria flotta, l'Inghilterra distrugge (1588) quella di Filippo II inviata nelle acque inglesi, quasi ad affermare una superiorità che era nell'aria. E qui, parafrasando un concetto già usato, si potrebbe aggiungere che ormai l'oro nasce tra i selvaggi d'America, muore nella Spagna cattolica per rinascere nelle attive città protestanti.

Nonostante queste affermazioni generalissime, il Mediterraneo sembra essere il luogo deputato dell'Occidente per individuare nel tempo la futilità del dibattito su continuità e fratture, nato da superficiali letture dei lavori di Pirenne e Dopsch.

Tutte le grandi città della transizione alto-basso medioevale mediterranea ripropongono la rete urbana dell'antichità classica, con una continuità che è stata evidenziata dai moderni medioevisti, pur dovendosi riconoscere la diversità intrinseca dell'essere e del vivere esistente tra le città antiche e quelle medioevali.

Lo stesso problema può essere posto in ordine alle più grandi trasformazioni culturali dei secoli XV e XVI, quando sembra che l'intero sistema sul quale si reggeva la società occidentale stia per crollare.

La "scoperta" dell'America e delle vie oceaniche, con la circumnavigazione del globo, l'espansione turca (che sembrava inarrestabile), la presenza di esseri umani oltre Atlantico, la sfericità della terra, la teoria copernicana, la diffusione della stampa a caratteri mobili, la riforma luterana e le altre che a essa direttamente o indirettamente si collegano (in particolare quella calvinista), l'arrivo in Europa di piante, pesci, animali, legni, coloranti fino ad allora sconosciuti, l'approdo in Italia (Firenze e Roma, soprattutto) dei filosofi e dei letterati greci che lasciano la loro terra ormai in mano ai turchi, recando opere

sconosciute di Platone e di Aristotele (sconvolgendo così un sapere consolidato), sono tutti elementi che fanno pensare a una profonda frattura, che però è tale solo per coloro che la vivono ad alta soglia culturale, e cioè per *i meno* (anche se importanti), laddove le maggioranze avverteranno il cambiamento con tali lentezze che quando esso le toccherà da vicino, quasi non avrà peso, avendo l'ambiente assorbito i colpi dell'innovazione.

La controriforma cattolica, prevalentemente mediterranea, è il corrispettivo certo della rivoluzione protestante, ma i fatti si mescolano a tal punto che gli stessi grandi imperi debbono scontare nei propri territori la compresenza di cristianesimi diversi e pertanto, tranne inevitabili durezza contingenti, il sistema degli Stati europei trova forme di integrazione volte anche a superare alcune rigidità del mercato, che pur nei suoi tratti nuovi deve accettare il robusto persistere di realtà vecchie.

Il problema è complesso, ma esso risulterà di meno ardua risposta se nell'ambito della unità mediterranea si riconoscono e si accettano senza distorcenti pregiudizi parecchi quadri culturali diversi, che recano elementi particolari (tessere di un mosaico, si potrebbe dire), ma componibili nel generale disegno. Sia a misura popolare, sia a quella colta o di governo, non si leggono a est e a ovest, a nord e a sud del mare interno differenze profonde. E questo perché la dinamica delle cose e delle idee non le giustifica. I livelli di comportamento e di sensibilità sono gli stessi, regolati dai gradi di una scala comune a cattolici, protestanti, ortodossi e islamici, nella quale durezza esterne e raffinate sofisticazioni fanno parte della quotidiana avventura. Ad esempio: tutti parlano di amore di dio, compassione e pietà, e tutti praticano la tortura, la schiavitù, la guerra di corsa e la pirateria, le più crudeli tecniche di messa a morte, le mutilazioni, la rigorosa separazione di ceti, accanto a pubbliche professioni di religiosità devota e a privati piaceri della tavola e dei sensi, alla affermazione di ogni possibile privilegio, alla mollezza e alla violenza.

Tutto ciò è possibile e - entro limiti ragionevoli - risulta accettabile, se non contrasta eccessivamente con la prassi della continuità naturale. Mai come allora si è tanto insistito sulla "natura" e sulla ineluttabile "continuità culturale" di essa, proprio per impedire il farsi di nuovi assetti sociali, giuridici, politici e, più in generale, economici che avrebbero contrastato le rendite da posizione. Insistenza inutile, essendo sempre la realtà, specialmente economica, più forte delle istituzioni e degli statuti.

La transizione cinque-seicentesca, che sembra scomporre la magmatica Europa ed è forte nel Mediterraneo (per metà controllato dai turchi e dai loro alleati delle Reggenze, per le quali disinvoltamente combattono corsari inglesi, francesi, olandesi, italiani, greci), non è poi tale da consentire il riconoscimento di fratture più forti delle continuità.

Che sussista un rovesciamento di pesi all'interno dell'Europa dal XVII secolo in poi è più che vero, ma esso, se riferito ad allora, sembra piuttosto l'effetto dell'enfasi posta su quegli eventi da chi li ha giudicati sulle vicende del Settecento, individuando nella lunga "depressione barocca" la causa di una stagnazione che altro non era se non una perdita di velocità dopo che le economie mediterranee avevano girato a un regime di gran lunga più alto di quello dei Paesi settentrionali.

Questi, partendo in ritardo, ma profittando delle esperienze dei primi arrivati, marceranno poi più in fretta fino a condizionare l'ambiente mediterraneo, che dovrà perdere un primato, ma con tale ricchezza di elementi, che fino alla rivoluzione industriale inglese e alla sua diffusione non può essere individuato come sostanziale emarginazione.

Ove si pensi all'assetto feudale della Francia prerivoluzionaria o alla vita sociale nelle campagne inglesi, della Prussia, di Baviera, di Polonia, dei Balcani, non si può certo dire che il mondo rurale italiano, ossia "quello dei più" nella Penisola, sia in ritardo rispetto agli altri per colture agricole, tassi di rendimento (yield ratios), tecniche di lavorazione dei campi, tenore di vita dei contadini.

È appena il caso di ricordare che in area ottomana le cose vanno in modo difforme,

ma si sa che il sistema turco (rapporti di produzione e insediamenti urbani) è molto diverso da quello dei Paesi settentrionali dell'area mediterranea, sia per caratteri propri, sia per sfasature cronologico-culturali. Anche qui, però, la prudenza suggerisce di evitare radicali contrapposizioni fuorvianti, perché esse possono non considerare tutti gli elementi del contesto.

Nel XVIII secolo Londra, Parigi, Amsterdam e Lione conoscono crescite demografiche impressionanti, mentre le città italiane e spagnole, che le avevano già vissute, sembrano in fase recessiva. È da chiedersi, tuttavia, che cosa significhi, al di là dei primati intrinseci, la presenza di poche "first best towns" rispetto alle numerose "second best" dell'area mediterranea (tutte ben collegate tra loro, provviste di pubblici servizi, ricche e colte), nella quale va comunque segnalata l'anomalia di Costantinopoli, la più popolosa città del mondo euro-mediterraneo, alla quale, per peso economico, segue Algeri, mentre il resto ha modesta consistenza, Balcani inclusi.

4. I centri decisionali della nuova economia e la dinamica di essi hanno suggerito agli storiografi due celebri espressioni: *l'uscita del Mediterraneo dalla grande storia* (Braudel); *la semiperiferizzazione del Mediterraneo europeo* (Wallerstein), alla quale segue la *periferizzazione* del sud-est ottomano.

Si tratta di espressioni felici e chiare (anche se schematiche), che inducono a riflettere sul perché un'Italia che ha tanto contribuito alla scoperta dei nuovi mondi sia poi stata semiperiferizzata da coloro che questi mondi hanno economicamente manovrato e non sia stata in grado di mitigare la recessione dell'area islamica.

Basterà forse precisare che la storiografia contemporanea ha fortunatamente perso il gusto per la filosofia della storia e ritiene fuorviante qualsiasi processo teleologico, volto a leggere gli eventi in forma lineare e progressiva: di qui la rinuncia a discutere la questione, essendo ovvio che le civiltà, come gli uomini, vivono fasi e sviluppi discronici.

Nel Mediterraneo del XVIII secolo, alla progressiva "decadenza" ottomana e spagnola corrisponde la crescita delle presenze francesi e inglesi, nonché l'ascesa asburgica, che gradatamente recupererà le posizioni già tenute dai turchi nei Balcani, mentre la Russia guarda sempre più intensamente al mar Nero e oltre lo stesso.

Intorno all'ultimo terzo del Settecento le differenze tra numero di navi, tonnellaggio globale e tonnellaggio unitario medio tra gli Stati che praticano il Mediterraneo sono tali da confermare ogni indicazione sul *ribaltamento degli equilibri* (Cipolla). A maggior titolo, ciò vale per gli effetti della rivoluzione industriale, che fa registrare questi "decollì": Inghilterra fine XVIII; Francia 1830; Germania 1850; Italia 1895. È chiaro che le date hanno valore indicativo.

È nel riferimento a queste vicende e all'andamento demografico che si conferma l'iter di un processo dalle numerose combinazioni spesso tra loro contraddittorie. Il caso dell'Italia è esemplare, con metà Penisola allineata sull'Europa centrale e metà proiettata verso il Nordafrica, come confermano i macromisuratori sociali: popolazione, dimensione della famiglia, alimentazione, vita media, mortalità infantile, ecc.

L'insuccesso napoleonico volto a fare del Mediterraneo un lago francese è anche il segno di un insistito interesse inglese per questo mare, che sarà in primo piano nelle aspirazioni conservatrici della "santa alleanza", e nel quale per la prima volta staziona una squadra navale degli Stati Uniti, sia a tutela delle proprie unità mercantili, sia per contribuire alla guerra contro le Reggenze (Tripoli, Tunisi e Algeri soprattutto), ormai sfuggite anche ai più compiacenti controlli di Costantinopoli.

Il ritardo di Spagna e Turchia, dovuto a ragioni del tutto diverse, favorisce il farsi di un *nuovo* Mediterraneo, nel quale, per il persistere di elementi conservatori volti alla difesa di quanto resta del passato, si formano bacini economicamente più ristretti,

soprattutto lungo l'asse ovest-est che tocca anche l'Italia, la Grecia e l'Adriatico, mentre il mar Nero si marginalizza in misura crescente, pur essendo frequentato dai mercanti ponentini di granaglie.

5. La storia remota consegna a quella più prossima alle grandi trasformazioni tecniche ed alla esplosione demografica dell'Ottocento un Mediterraneo che dal 1869 si collega direttamente con l'oceano Indiano attraverso il mar Rosso. In esso compaiono la forte presenza di stabili presidi militari inglesi (Gibilterra, Malta, Cipro) e la compresenza economica franco-inglese a Suez, mentre acquista consistenza politica la "questione d'Oriente", nata per l'esigenza russa di uscire dal mar Nero.

Il sommovimento balcanico pone non pochi problemi ad Austria, Russia e Turchia, mentre ricompare l'iniziativa serba, ribellatasi alla Sublime Porta quasi contemporaneamente alla Grecia. La "bilancia del potere" coinvolge tutti i più importanti Stati occidentali, tesi a contrastare l'avanzata russa verso Occidente e ad evitare vuoti nell'area del decrepito impero ottomano.

La conquista francese dell'Algeria e l'indipendenza della Grecia sono gli elementi forti della prima metà del XIX secolo, mentre l'unificazione italiana e la lenta erosione dei residui Stati barbareschi del Nordafrica sono l'elemento consistente del secondo Ottocento e del primo Novecento, quando anche l'Albania acquista un proprio status indipendente.

Le trasformazioni politiche di questa intensa fase di rimescolamento di influenze portano all'accentuarsi di piccole economie di area nelle quali gli elementi culturali giocano un ruolo notevole, contribuendo a determinare squilibri che ancora è possibile notare. Più avanzano le tecniche (commercio, finanza, agricoltura, industria), più aumentano le distanze tra i territori nei quali si impone risolutamente *il nuovo*, anche con spietata durezza, e altri nei quali si resiste disperatamente secondo *il vecchio*, irrigidendosi in pratiche e costumi perdenti.

La Turchia è forse l'esempio più chiaro della contrapposizione tra sforzo di conservare quel che resta di un antico impero, secondo la sua cultura, e necessità politica di avvicinarsi al mondo europeo, come parzialmente avviene con la fondazione della repubblica (1923) ad opera di Kemal Ataturk.

Le difficoltà nascono anche dal fatto che le potenze europee si inseriscono negli sforzi degli uni e degli altri, nel tentativo di conquistare posizioni (è il caso della Germania) nonostante le dichiarazioni sancite a Berlino nel 1878, che ribadivano la garanzia dell'esistente, pensandosi ormai risolti tutti i problemi politici d'Europa, cominciando da quelli delle nazionalità, che invece rampolleranno sullo sterminato tappeto di milioni di cadaveri durante e dopo le due guerre mondiali.

L'unità economica mediterranea, via via attenuatasi per le spinte crescenti delle potenze industriali e non recuperata attraverso le cosiddette "pedagogie coloniali", fa del Mediterraneo un mare sul quale si specchiano situazioni molto diverse. La prima guerra mondiale, infatti, ha accentuato le differenze.

L'arco che va dalla Siria all'Atlantico, chiaramente arabo e di influenza turca, è dominato dalle economie europee (la Francia va in Tunisia nel 1881, l'Italia sbarca in Libia nel 1911), in particolare da Francia, Inghilterra, Italia, Spagna e da minoranze greche, armene, ebraiche.

Le esigenze coloniali compromettono le possibilità di crescita autoctona dei Paesi sottratti al dominio ottomano, che da allora restano recessivi, pur disponendo di notevoli ricchezze naturali.

6. Si affacciano oggi sul Mediterraneo, direttamente o indirettamente, 21 Paesi, undici dei quali europei (Spagna, Francia, Italia, Slovenia, Croazia, Bosnia Herzegovina, nuova

Jugoslavia - Montenegro e Serbia -, Macedonia, Albania, Grecia, Malta), un Paese euroasiatico, la Turchia, tre Paesi asiatici (Siria, Libano, Israele, l'ultimo dei quali più anomalo per condizione culturale), cinque Paesi africani (Egitto, Libia, Tunisia, Algeria, Marocco) e la greco-turca Cipro. Nel 1995, secondo i dati ufficiali più recenti, essi facevano globalmente contare 406.606.000 abitanti, dei quali il 40,54% (164.858.000) facenti parte della Unione Europea (Spagna, Francia, Italia, Grecia), produttori di eccedenze agricole, 27.099.000 dell'Europa balcanica, in riassetto o in sofferenza per difficoltà varie e tensioni interne (ex fed. soc. di Jugoslavia più Albania), 6.588.000 appartengono a Paesi di complessa classificazione (Israele, Malta, Cipro), 78.980.000 a Turchia, Siria, Libano, 129.081.000 al Nordafrica (Egitto, Libia, Tunisia, Algeria, Marocco), con agricolture povere anche se in crescita, e scarsa industrializzazione.

Il peso degli *interni*, soprattutto nelle due fasce nord e sud, aggrava gli squilibri, accentuando divari di ogni genere e nutrendo ondate integralistiche nell'area musulmana, che spinge molti uomini verso i Paesi del benessere industriale, quasi a recuperare ciò che sarebbe stato tolto loro dalla colonizzazione.

Argomento forte sul piano propagandistico interno, ma debole nella sostanza e contraddittorio, perché il radicalismo islamico vuole migliori redditi individuali, ma all'interno di una cultura religiosa di tipo statico. Il che sarà forse possibile (e nella penisola arabica sembra sia stato realizzato grazie alle disponibilità petrolifere e a regimi politici di tipo monarchico fortemente autoritari), ma non sembra ancora manifestarsi nei Paesi della forbice "democrazia-islam", per altro appesantiti da demagogie messianiche, insidie interne ed esterne, privilegi consolidati, regimi militari, sacche di più accentuata povertà, senso di frustrazione per la potenza tecnica degli ex-colonizzatori e dei loro alleati.

Tutto questo pone problemi di eccezionale rilevanza all'Europa, che non può pensare al persistere di un confine meridionale che tagli il Mediterraneo da Gibilterra al Bosforo. Nonostante i problemi posti dalla prossimità di due economie a diverso tasso di velocità e da due regimi demografici quasi antitetici tra loro, il problema mediterraneo è certamente tra quelli che vanno "ripescati" e affrontati anche con l'ausilio della memoria storica. E se è vero che la collana di città rivierasche europee ed europeizzanti è di alta o buona qualità (Malaga, Alicante, Valencia, Barcellona, Montpellier, Marsiglia, Tolone, Nizza, Genova, Livorno, Civitavecchia, Napoli, Salerno, Messina, Palermo, Cagliari, Trapani, Malta, Catania, Reggio Calabria, Taranto, Bari, Pescara, Ancona, Ravenna, Venezia, Trieste, Pola, Fiume, Zara, Spalato, Ragusa, Corfù, Patrasso, Pireo-Atene, Salonicco, Smirne, Beirut, Tel Aviv-Giaffa, ecc., con centinaia di altri centri rivieraschi importanti, produttivi e bene attrezzati civilmente, che proiettano all'esterno influenze di grandi e mediograndi città dell'interno), non è meno vero l'allungarsi della collana lungo il Maghreb, soprattutto centrale, e nella fascia siriana, ove però essa si dimostra costituita da pietre di qualità diversa e in qualche caso di eccessiva dimensione, come a proposito de Il Cairo e dintorni. Alcune città e alcune situazioni non possono non preoccupare, soprattutto un Paese come l'Italia, che per posizione geografica ha un ruolo necessariamente primario, se non determinante.

Due mondi contrapposti si fronteggiano, non ostili, ma non propriamente amici e integrati, che però avrebbero molto da guadagnare, reciprocamente, ove tornassero a prevalere gli elementi unificatori che già fecero del Mediterraneo un mare di intense relazioni commerciali e culturali. Le difficoltà sono note: squilibrio demografico, diversa qualità della vita, differente peso delle regioni più lontane da esso: da quelle dell'Africa e dell'ormai disgregato sistema comunista, a quelle caucasiche, alle ricche nazioni situate a nord delle Alpi, Germania in testa, per le quali la *questione mediterranea* va vista insieme alla *questione araba e islamica*, forse altrettanto importante di

quella della ex URSS e dei suoi satelliti europei. Pare invece che così non sia per i notevoli problemi e costi della nuova frontiera a est, anche se le recenti vicende di Slovenia e Croazia sembrano riportare più direttamente il mondo tedesco in Adriatico e quindi nel Mediterraneo.

Allo storiografo non può competere la proposta sul da farsi, né gli si addice il richiamo meccanico all'*historia magistra*, che quasi mai insegna direttamente qualcosa, ma è suo indubitabile compito spiegare, con il passato, lo stato del presente (accelerazioni, ritardi, recuperi, cadute e via seguitando) e fornire ai politici, agli economisti, agli imprenditori, ai sociologi, ai pianificatori gli elementi - le continuità e le fratture culturali delle quali s'è detto, ad esempio - che individuando le ragioni remote e prossime del panorama attuale, lo rendono più chiaro e comprensibile e quindi "plasmabile" secondo i congiunti interessi delle due grandi aree mediterranee considerabili - anche nei dati quantitativi - assai lontane tra loro.

Come realizzare un Mediterraneo economicamente omogeneo senza correre il duplice rischio di offendere sensibilità culturali delicate e senza ulteriormente danneggiare un ambiente ad alto rischio di degrado, essendo noto il rapporto tra numero degli uomini, livelli di reddito, industria e consumo della natura?

Se questo vale per quasi tutti i mediterranei (come per i grandi laghi), a maggior ragione vale per il Mediterraneo euro-asiatico-africano, che come sappiamo è inquinato da ricchezza e da preoccupanti disuguaglianze nella povertà.

E se è giusto essere preoccupati per i segni che il pessimismo dell'intelligenza ci svela, è anche ragionevole dubitare della fondatezza delle nostre paure. L'uomo è certamente un animale pericoloso per le tecniche delle quali dispone, ma è anche un essere duttile, ovvero lentamente adattabile alle situazioni imprevedute che nelle urgenze del presente parrebbero insopportabili.

Il fatto è che il Mediterraneo a noi storicamente familiare è ormai un palcoscenico sul quale *altre commedie* dovranno essere recitate, così come nell'Atlantico, che va perdendo la propria centralità a vantaggio del Pacifico.

Può non piacere, così come non piacque il rimescolamento medioevale ai raffinati epigoni del mondo classico, ma nel medioevo nacquero i fondamenti di un sistema che ha colorato di sé, e positivamente a conti fatti, gran parte del mondo.

Il problema semmai è un altro, quello del tempo.

L'uomo mediterraneo tardoromano ha avuto a disposizione almeno un millennio per sintonizzarsi con le innovazioni tecnico-politiche stratificatesi (ai nostri ritmi) con esasperante lentezza. Sarà egli in grado di assorbire pacificamente le novità che ogni anno e con accelerazione progressiva i "dark Satanic Mills" di William Blake scodellano e scodelleranno sulla sua mensa? Non chiedetelo al professore che vi saluta consegnandovi, pur nella malinconia degli epiloghi, "quasi cursores vitae", la fiaccola dell'eterna staffetta.

POVZETEK

Sredozemci in Sredozemsko morje

Prof. Sergio Anselmi je bil redni predavatelj ekonomske zgodovine na univerzi v Anconi, zaradi dosežene predpisane starostne meje je predavanja opustil in je sedaj direktor Središča za zgodovinske študije pri univerzi Republike San Marino.

V šestih točkah razčlenjena tema se dotika zemljepisno-zgodovinskih makropojavov, katerih razvoj obsega izjemno dolgo obdobje.

1. Vloga sredozemelj, v smislu morij med kopnim (pa tudi velikih jezer), kot ba-

zenov naravne konvergence kultur in ekonomije obrežnih ljudstev z daljnimi, na morje iztekajočimi se vplivi, ki sem prispejo po velikih rekah - kot so v primeru evropskega Sredozemskega morja Nil, Rhona, Pad, idr., pa tudi Donava - in po karavanskih poteh. Ta del raziskuje tudi fizične vidike Sredozemskega morja: velikost, globino, otoke, notranja morja, podnebje, slanost.

2. Prastara zgodovina Sedozemskega morja in njegov razvoj v smislu zemljepisnega območja, v katerem se pred letom tisoč in v naslednjih stoletjih ustvari trdna kulturna homogenost z različnimi primati, ki pa so vsi primerni za doumevanje globokega pomena sredozemskosti.

3. Od 14. do 15. stoletja je Sredozemsko morje z denarno trgovino najbolj urejeno območje na svetu, v katerem si italijanska mesta, Marscille, Barcelona, Dubrovnik, Carigrad, Alžir in atlantska Sevilija ustvarijo visoko moderniziran sistem kulturnih in ekonomskih odnosov, ki se prične pospešeno razvijati po turškem zavzetju Carigrada, leta 1453 in v obdobju velike kolonialne ekspanzije. Dobre trgovske tehnike, odlične manufakture, izvoz-uvoz, razvito kmetijstvo, uporaba ekonomskega presežka za umetniška dela (od arhitekture do poezije), kartografija. Sredozemsko morje je tisto, v katerem se tedaj kažejo značilnosti vzpona, rasti. Iz časa renesanse je ostal zapis, ki pravi: "Zlato se rodi med divjaki Senegala, umre v muslimanski severni Afriki, prispe do florentinskih, genovežanskih in beneških zakladnic in se tu ponovno rodi." Vendar pa bi se moglo kmalu zatem - v sredini 17. stoletja - reči, da se je zlato rojevalo med divjaki Amerike in umiralo v katoliški Španiji, da bi se ponovno rodilo v protestantskih deželah.

To pa ni pomenilo "zloma" sredozemskih ekonomij in prav tako ne nazadovanja. Le hitrost rasti že tako "zaostale" centralne Evrope, južnega Baltika in Severnega morja je bila takšna, da je tem območjem dovoljevala ustvarjanje okoliščin za prevlado nad učeno upehanostjo katoliškega, muslimanskega in ortodoksnega Sredozemlja.

4. Izhajajoč iz predpostavk Braudela, Cipolle, Wallersteina (Sredozemlje ni več del velike zgodovine, preobrat v medevropskih in svetovnih ravnovesjih, polovična periferizacija "evropskega" Sredozemlja in "periferizacija" otomanskega jugo-vzhoda), avtor odkrije sredozemsko cezuro-zarezo, ki poteka tudi prek italijanskega polotoka: to sta evropski Sever in evropski Jug, ki pa je skorajda že popolnoma izključen iz dejavnjšega konteksta. Toda, v odnosu do Sredozemlja v dolgem obdobju, še dodaja avtor, bi bilo napačno razmišljati o pravih in resničnih kulturnih razmejitvah, kajti stoletja moderne dobe niso bila takšna, da bi v vsakodnevnem življenju dopuščala priznavanje močnejših prelomov kontinuitete. Samo z rezultati industrijske revolucije in demografske rasti (tudi med obrobjem in polobrobjem) se med 19. in 20. stoletjem pojavijo značilnosti drugačnega Sredozemlja, v katerem *novo* in *staro* in sobivata.

5. Bolj kot se razvijajo tehnike (trgovina, industrija, finance, kmetijstvo, oboroževanje), bolj se povečujejo razdalje med "moderniziranimi" območji in tistimi, ki so okostenela v dejavnostih ter navadah, obsojenih na poraz.

6. Na Sredozemsko morje gravitira, neposredno in posredno (1995), več kot 406.000.000 prebivalcev, od katerih jih je 40,54% iz Evropske unije. Pritisk nekaterih držav, ki ležijo izza "obrežnih", povečuje neravnovesja in poudarja vsakovrstna razhajanja. Nasproti si stojita dva nesovražna, različna svetova, ki pa tudi nista prav prijateljska in povezana, čeprav bi vzajemno lahko veliko pridobila, in sicer v primeru, da bi ponovno začeli prevladovati združevalni elementi, ki so nekoč prispevali k temu, da je Sredozemsko morje postalo morje močnih trgovskih in kulturnih odnosov. Vendar, kako naj se udejani ekonomsko homogena Sredozemlje, ne da bi pri tem morali raniti kulturno občutljive stvarnosti in ne da bi morali še bolj poškodovati okolje z visoko stopnjo tveganja degradacije, glede na to, da poznamo odnos med številom ljudi, dohodkom na prebivalca, industrijo in izkoriščanjem narave? In če to velja za skorajda

vsa sredozemlja (kot recimo, za velika jezera) velja še toliko bolj za evro-azijsko-afriško Sredozemlje, za katerega vemo, da je onesnaženo z bogastvom in zaskrbljujočo neenakostjo v revščini. In če je prav, da smo zaskrbljeni zaradi znakov, ki nam jih odstira pesimizem inteligence, je pravilno, da tudi trezno dvomimo v utemeljenost naših strahov. Zaradi tehnike, s katero razpolaga, je človek zagotovo nevarna žival, vendar pa je tudi prožen, oziroma se je sčasoma sposoben prilagajati nepredvidljivim okoliščinam, ki se s stališča današnje stiske zdijo nevzdržne. Dejstvo je, da je nam znano Sredozemlje postalo oder, na katerem se bodo morale - enako kot na Atlantiku, ki izgublja svojo centralnost na račun Pacifika - odigrati *druge komedije*. Morda nam to ni všeč, tako kot izbranim naslednikom klasičnega sveta ni bil povšeči srednjeveški zasuk. Vendar pa so se v srednjem veku ustvarili temelji sistema, ki je na koncu koncev, v pozitivnem smislu, obarval dobršen del sveta.

Če že obstaja kakšen problem, potem je to čas. Poznorimljanski sredozemski človek je imel na razpolago vsaj tisočletje, da se je uglasil s tehnično-političnimi novotarijami, ki so se (glede na naše ritme) izoblikovale z brezupno počasnostjo. Pa bo sposoben mirno vsrkati novosti, ki jih "dark Satanic Mills" Williama Blake-a vsako leto zlivajo - in jih bodo zlivali - na njegov oltar z naraščajočim pospeškom?

PIER FAUSTO PALUMBO*

L'EREDITÀ GREGORIANA

I - La vita Gregorii di Paolo di Bernried

Tra i pellegrini affluenti da ogni parte d'Europa *ad limina Petri*, l'anno del concordato di Worms, era un oscuro prete tedesco, Paolo, dalla cittadina, dove si era riparato sfuggendo alle persecuzioni di Enrico V, detto di Bernried. Lo guidava nella Roma dell'ultimo papa cluniacense, Calisto II, la sua pietà, ma anche il desiderio di vedere i luoghi, udire le persone, conoscere le carte raccolte nei registri della cancelleria papale, tutto quello che serbava vivo il ricordo del pontefice, cui negli anni della giovinezza e nelle meditazioni del chiostro aveva consacrato la sua ammirazione e il suo culto. Forse lo stesso Calisto fu tra coloro che Paolo consultò, riverente alla maestà dell'ufficio e alla solidarietà che l'aveva avvinto al grande predecessore. E a Roma raccolse le fonti, riversate poi nel racconto, e forse scrisse in parte quella *Vita Gregorii VII* che, ritornato a Bernried, compì sei anni dopo, quando ormai Calisto II era morto e il successore, Onorio, forzato proprio allora - 1128 - a riconoscere la nuova potenza dei Normanni sotto Ruggero II, era all'agitata fine del suo pontificato.¹

A differenza dei protagonisti della lunga lotta tra Impero e Papato per la primazia (l'uno aveva preceduto l'altro: ma il regno di Dio si poteva ritenere stabilito sin dall'atto della creazione) e degli annalisti coevi d'entrambe le parti, Paolo guarda al conflitto che aveva diviso il mondo cristiano, e al pontefice che n'era stata la figura dominante, come a un momento irripetibile nella vicenda dell'umanità e la trasfigura nella leggenda. E ne deriva quella ch'è la caratteristica del suo racconto: l'essere insieme storia e agiografia, realtà e mito. Esperto costruttore di vite di santi (*Vita beatae Herlucae*),² accompagna gli episodi salienti della biografia del suo Ildebrando - a cominciare dal nome, di comune accezione, germanica, ch'è per lui annuncio di tempesta e di fiamma - col ricorso ai miracoli che l'avrebbero costellata: quasi a indicare una via che avrebbe peraltro tardato a realizzarsi sino al 1606, quando Paolo V si sarebbe risolto a patrocinare la canonizzazione; o dal richiamo al primo, grande, Gregorio. Introdotti da sogni e da vaticini si susseguono gli eventi che ne avrebbero contraddistinto l'esistenza da quando, affidato alle cure dello zio, abate di S. Maria sull'Aventino (Giovanni

* Le pagine che seguono costituirono, nella loro essenza, il c. II (Le condizioni della Chiesa alla vigilia dello scisma) del volume su Lo scisma del MCXXX (Roma 1942) e non compaiono invece nella 2a edizione rinnovata di esso (1995): troppo vasto e impegnativo il tema, rispetto alla materia del libro, e piuttosto preannuncio dell'opera, cui tuttora attendiamo, su Roma, la Chiesa e l'Impero dalla riforma gregoriana a Innocenzo III.

¹ Paolo di Bernried, *Vita Gregorii VII*, in: F. C. Watterich, *Vitae Pontificum*, Lipsiae 1862, I, 501 sgg.; altre edizioni in: J. P. Migne, *Patrologia Latina*, Parisiis 1844 sgg., vol. 148, e in *Acta Sanctorum*, Antwerpiae 1643 sgg. (Bruxelles 1894-1925⁴, vol. 6), ad May 25. Su Paolo, in particolare: W. M. Petz, *Das Originalregister Gregors VII im Vatikan. Exkursus I*, in: *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* (Wien), 165, 5, 1911. Per il viaggio a Roma, o. c., vol. sullo Scisma, 243. Cfr. inoltre J. May e M. Hermann in: *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* (Hannover), 12, 1887 e idem 14, 1889; J. Greving, *Ein Beitrag zur Kenntnis der Quellen und Anschauungen aus der Zeit des Gregorianischen Kirchenstreites*, in: *Kirchengeschichtliche Studien*, II, Münster 1893; U. Balzani, *Le Cronache italiane del Medio Evo*, Milano 1909³, 187-192; H. X. Arquillière, *S. Grégoire VII*, Paris 1934, 408-412 (e passim).

² In *Acta Sanctorum*, aprile, II, 522 sgg. (e frammenti in *Monumenta Germaniae Historica* /M. G. H./, *Scriptores* /S. S./, IV, 383, 427).

Graziano, poi Gregorio VI, donde l'inclinazione a ripeterne il nome), vi avrebbe trascorso la fanciullezza; frequentando altresì la *schola* del Laterano. Accennato a un'origine tòsca del padre (ma lasciando in ombra, come altre fonti, quella materna, romana, di tanto maggior interesse se - come parve di poter dimostrare al Fedele - per tal via se ne stabilisse un collegamento con i Pierleoni, anche a spiegarne una solidarietà che non venne mai meno) e ad una dimora in Francia (forse a Cluny), di cui sappiamo anche ben poco, se ne attribuisce a Leone IX l'elevazione a suddiacono e la cura confidatagli del monastero di S. Paolo, perchè ne facesse risorgere la comunità, caduta nel disordine e nell'ignominia. Poi la missione in Francia, delegato al sinodo di Lione, ove s'incontrò con uno degli amici e consiglieri di tutta la vita, Ugo abate di Cluny, e fu riproposta la versione berengariana del dogma della transustanziazione. Alla morte di Stefano X seguivano la scisma di Giovanni 'Mincio' (Benedetto X) e le elezioni di Gerardo, vescovo di Firenze (Nicola II) e di Anselmo di Baggio (Alessandro II), patrocinate da Ildebrando, da Alessandro posto al proprio fianco come arcidiacono. Presagita da visioni e altri miracoli segue poi l'esaltazione, per parte di popolo e clero, al seggio pontificale, tra sporadici accenni alla contessa Matilde, al nipote Rustico (che avrebbe poi difeso arditamente il Settizonio contro le schiere di Enrico IV) e alla malattia che lo tenne a lungo infermo (e qui la notazione su i pericoli, tristemente famosi, e di cui furono vittime eserciti tedeschi, delle estati romane). Anticipata già nel prologo la dura condanna di Enrico, segue, lasciando la parola ai documenti della cancelleria gregoriana, la vicenda della lotta tra imperatore e pontefice, preceduta dai crimini di Cencio, *perditionis filius*, culminati nell'attentato, ferimento e sequestro, del pontefice piamente officiante, la notte di Natale del 1075, nella basilica Liberiana, e aperta, la quaresima del '76, dall'altra, inaudita, scena in Laterano dell'intimazione, recata dal messaggero di Enrico, a discendere dal soglio Ildebrando "lupo rapace" e della successiva condanna del re. Al pentimento inscenato in Canossa, con cui questi precede, ed evita, per allora, il giudizio davanti ai sudditi e la propria deposizione, e all'assemblea di Forchheim che gli surroga Rodolfo di Svevia, si dedica ampio spazio. Poi, però, il racconto, anche solo per episodî, quali che ne fossero i motivi, s'interrompe e, senza neppure un accenno alle campagne di guerra di Enrico contro Roma e alle stragi e al saccheggio operative dai Normanni di Roberto il Guiscardo, chiamati in soccorso dal pontefice, si passa alla sua morte in esilio pronunciando le famose parole: *Dilexi iustitiam, odivi iniquitatem, propterea morior in exilio*.³ Ma resta, di Paolo di Bernried, il grande merito di aver riportato numerose epistole del pontefice, che non ci sarebbero altrimenti pervenute, non comprese nel *Registrum*, probabilmente limitato - nel testo superstite - a quelle scelte dallo stesso Gregorio e tra le quali fu inserito quel '*Dictatus papae*', ch'è l'enunciato dei principî che ne avevano ispirato l'azione.

II - I grandi momenti della storia del papato

Quel riandare a questioni ed eventi che potevano apparire, proprio al tempo di Paolo di Bernried, nell'atmosfera concordataria intervenuta fra Papato e Impero, superati, era profondamente significativo. In realtà, se la lotta per le investiture sembrava chiudersi con una transazione, la riforma morale già anteriormente perseguita era tutt'altro che compiuta: e il Papato proseguiva la sua azione sulla via tracciata dal grande riformatore.

A oltre quarant'anni dalla morte, Gregorio VII era più che mai presente nella memoria e nella coscienza dei contemporanei. La sua personalità domina la Curia romana e la Cristianità. La sua opera, proseguita dal gruppo superstite degli antichi colla-

³ Che peraltro non fu il primo ad attribuire a Gregorio VII: ma il chierico Bardo (o Bardone) nella Vita Anselmi lucensis episcopi (il nipote di Alessandro II, curatore d'una delle prime raccolte canonistiche per mandato di Gregorio), di cui si veda il testo nei M. G. H., S. S., XII, c. 38.

boratori, fruttifica e si espande. Pro e contro le soluzioni da lui indicate la polemica è ben lungi dal placarsi o dall'assumere indirizzi diversi.

Uno dei più accesi gregoriani era stato il vescovo d'Ostia e legato in Germania che, dopo la breve parentesi del pontificato di Vittore III - l'antico abate di Montecassino, Desiderio -, ascende al pontificato col nome di Urbano II; uno dei più umili e oscuri, e che tutto doveva a Gregorio, il successore d'Urbano, Pasquale; seguace del partito intransigente, Gelasio; testimone immediato dell'azione gregoriana, Calisto II. I grandi problemi che si presentano nella vita della Chiesa si rifanno alle posizioni gregoriane. È il richiamo ad esse che fa insorgere contro il '*privilegium*' estorto da Enrico V, degno continuatore del padre, all'infelice Pasquale, suo prigioniero. Ed è riprendendone il disegno che Urbano si era fatto l'animatore del moto, non più arrestabile, delle crociate. Sono principî della riforma che papi, legati, vescovi riescono a mano a mano a imporre a re, signori, città. Anche nelle questioni minori, e nella prassi quotidiana, i pontefici s'incontravano con provvedimenti attestanti l'instancabile attività di Gregorio. Il cardinale Pietro Pierleoni, legato in Francia e in Inghilterra, è costretto a rinunciare ai suoi compiti nell'isola in presenza di un legato perpetuo nella persona dello stesso primate, l'arcivescovo di Canterbury, per concessione di Gregorio (e in conseguenza della sua scelta a favore del duca Guglielmo e della conquista normanna). Innocenzo II, allorchè vuol comporre il dissidio tra Genova e Pisa, s'incontra col vicariato per la Corsica attribuito da Gregorio all'arcivescovo pisano Landolfo.

Anche se con Calisto venivano meno i pontefici testimoni diretti dell'opera sua, non potevano mancare i successori di sentirne o'influsso potente: Onorio II aveva iniziato la sua carriera alla curia di Urbano II, pochi anni dopo la morte di Gregorio, e ne aveva conosciuto la grande collaboratrice, Matilde di Canossa; Innocenzo II era quel *Gregorius card. diaconus Sancti Angeli* che papa Calisto aveva delegato, con l'allora vescovo d'Ostia, Lamberto, e il cardinale Sasso d'Anagni, alle trattative con Enrico V concluse dal patto di Worms; come Innocenzo anche Anacleto II era stato legato papale: un ufficio che Gregorio aveva perfezionato, elevandone le funzioni nei confronti delle gerarchie locali e facendone il tramite dello stesso pontefice; ma - quel che importa di più - la sua stessa famiglia era stata strettamente legata a Gregorio ed era stato questi a consacrare l'ascesa dei figli di Benedetto Cristiano.

Nella storia della Chiesa si va per grandi momenti: in Gregorio Magno, Niccolò I, Gregorio VII, Alessandro III, Innocenzo III non si esprime solo la grandezza storica della Chiesa ma del Medio Evo. Se il primo Gregorio era stato il salvatore di Roma - della sua funzione di città unica - e della cultura antica, l'apostolo che, mentre trattava con Bizantini, Franchi e Goti, convertiva gli Anglosassoni, evangelizzava i Longobardi, dinanzi a Gregorio VII non era più il mondo della barbarie da redimersi con la fede: quella che l'attendeva era una lotta, lunga ed estenuante, contro i mali nascosti tra le forme pressochè civili del mondo contemporaneo e nella stessa società ecclesiastica. Eliminare da questa le varie forme d'influenza laica, usurpazioni e privilegi divenuti ormai inveterate abitudini, significava rinnovare la vita stessa del clero e ristabilire nella loro interezza i principî in base a cui si svolgeva la funzione della Chiesa. Se abolire le investiture laicali significava intaccare la struttura stessa dell'Impero e avrebbe avuto per conseguenza rivolgerne le forze contro il Papato, la riforma dei costumi del clero avrebbe scatenato resistenze non minori: e le reazioni, intrecciandosi, si sarebbero ripercosse sull'esistenza della Chiesa. Gregorio VII non si arrestò dinanzi al pericolo, non ne temè le conseguenze, non lo sfiorò neppure il dubbio che i suoi successori non avrebbero persistito nella via intrapresa, perseverando nella lotta.

Pasquale II, anzi, andò oltre. Quasi a compenso della rinuncia dell'Impero alle investiture offrì quella della Chiesa - o meglio, delle chiese - alle regalíe: provocando la rivolta dei vescovi tedeschi e dell'Italia settentrionale, grandi feudatari ecclesiastici.

Allo *statu quo* non erano interessati solo essi e l'Impero: ma anche i regni che s'apprestavano ad esserne i concorrenti e i principi laici, che, tutti, ne traevano utilità. Enrico V, forzando il papa prigioniero al '*privilegium*' (*Cogor pro ecclesiae liberatione ac pace hoc pati, hoc permettere, quod pro vita mea nullatenus consentirem*), dopo aver ottenuto un'incoronazione, che avrebbe dovuto seguire gli accordi, astutamente previsti impossibili, rinnovando l'esempio paterno di quando, prevalendo in Gregorio VII il sacerdote sul politico, precedendone supplice e penitente a Canossa la venuta in Germania e il giudizio, con l'assoluzione ottenuta, salvò sè e la corona, riprendendo una lotta che avrebbe condotto alla perdita di Roma, all'esilio e alla morte, l'avversario.

Alessandro III verrà dopo un lungo periodo di ardua convivenza con le istituzioni repubblicane di Roma e segnerà, col suo avvento, la ripresa del conflitto con l'Impero, al tempo del massimo fiorire per l'impulso di una personalità come quella del Barbarossa (già delineatasi sul finire del pontificato del predecessore, Adriano IV) e si troverà a lottare con ben quattro antipapi, suscitati contro dall'Impero stesso. Sarà - dopo Gregorio VII, il mistico assertore della teocrazia papale - il fine diplomatico e il tenace negoziatore, che, al termine d'una lotta trentennale, condivisa, non senza suo merito, dai Comuni lombardi, avrà rinnovate le strutture della Chiesa e allargato ai nuovi regni la sua obbedienza.

Il momento in cui Innocenzo III si troverà anch'egli a lottare contro l'Impero sarà profondamente diverso: la riforma aveva ormai trionfato nei suoi principi essenziali; la potenza degli Hohenstaufen era venuta declinando dopo la morte del Barbarossa. La politica italiana e l'infausto (per la Germania e per l'impero stesso) innesto con la dinastia normanna di Sicilia l'avevano anzi avviata alla rovina come monarchia e come potenza universale. Uno dei due massimi poteri si sarebbe eliminato da sè: quello destinato a rimanere, la Chiesa, avrà a fronte, sotto i successori d'Innocenzo, un potere che solo una forte personalità, come quella di Federico II, riuscirà ancora a rappresentare, ma destinato a venir meno tra le lotte dei vari contendenti. E già al tempo di Federico la divisione tra dominî d'Italia e di Germania avrebbe fatto trovare di fronte al Papato una monarchia italiana, non più un Impero saldamente unitario, che, solo, poteva contrapporsi alla universalità della Chiesa.

Poi verrà Bonifacio VIII, con cui anche la grande potenza del Papato tramonta: per l'affermarsi delle monarchie nazionali, l'espandersi dei particolarismi signorili e comunali, e quindi l'abbandono di Roma e l'esilio avignonese.

Potrà forse, anche posteriormente, stupire: ma, accanto a un Gregorio VII indomito lottatore per la riforma del clero e per la in gran parte connessa purificazione della vita anche non soltanto pubblica, vi era il mistico, il confessore e il testimone di Cristo, che gl'impediva di usare sino a fondo delle armi della vittoria: e lo dimostrò quando, nel momento risolutivo, non seppe usarla: venendone la sconfitta più grande della sua vita. E fu il momento dell'elezione - conseguenza della condanna papale di Enrico IV - di Rodolfo di Svevia. Se allora, anzi che attardarsi tra dubbi di legittimità e di giustizia (nel senso lato di questa che fu suo) e lasciando vincere la flessibilità del sacerdote sulla durezza del politico, sino a offrire il destro all'avversario di sfruttare il pentimento, e l'assoluzione, di Canossa a rimontare la china, avesse insistito sulla via ormai tracciata, eliminandolo dalla contesa, senza attendere anni prima di giungerne alla definitiva condanna, le sue sorti personali e quelle - cui tanto più teneva - della Chiesa sarebbero state ben diverse, con conseguenze di portata storica. Vi sarebbe stato, secondo ogni probabilità, un anticipato rafforzarsi dei regni (di quei '*reguli*' o reucci, che ancora nel secolo successivo il cancelliere Rinaldo di Dassel avrebbe fatto oggetto del suo disprezzo, allorchè il Barbarossa si trovò presso che al punto, cui Gregorio era giunto, di umiliare l'altro potere) e un più rapido venir meno del concorrente universalismo dell'Impero.

Senza dimenticare che quello germanico era sorto in antagonismo all'altro, più antico, che sopravviveva sul Bosforo ed esercitava tuttora, pur dopo le conquiste normanne, potente attrazione sull'Oriente mediterraneo e le terre italiche meridionali: anche se restava aperta la ferita che Michele Cerulario aveva inferto alla Chiesa romana col distacco, che sarebbe stato definitivo, di quella orientale.

Un altro problema irrisolto avrebbe, se pure in grado minore, angosciato la vita di Gregorio, tornando a rendere insicura la sede stessa del Papato: il problema di Roma. Non vi sarebbe stato bisogno di attendere la '*restitutio Senatus*' ed Arnaldo da Brescia, e poi Cola di Rienzo, per coglierne l'importanza. Mentre sorgevano, e si affermavano, in Lombardia e nelle regioni finitime, le più progredite, le istituzioni comunali e le attività economiche vi prendevano a fiorire, eliminando ogni traccia di mercati chiusi (la così detta economia curtense), la piccola Roma, circondata dalle terre selvagge della Campagna e condizionata da poche famiglie che ne detenevano i punti strategici, restava avvinta alle memorie del passato, mentre la sua sussistenza al flusso inesausto dei pellegrini, e quindi alla presenza della curia papale. Un triste retaggio anche per i successivi pontefici.

Era davvero un singolare contrasto quello tra la Chiesa rinnovata e rinsaldata dalla forza irresistibile del grande pontefice, che si levava così alta nel mondo, e lo spettacolo offerto dalla sua sede terrena: la metropoli d'un tempo, ridotta ad una grama esistenza e con tanto scarsa presa su quello che pur si diceva Patrimonio di S. Pietro.

Roma che aveva assistito alla preparazione e all'ascesa di Ildebrando, che lo aveva visto restauratore del suo più celebre monastero, vigile custode dell'erario papale ed energico capo delle *militiae* sotto Nicola e Alessandro II, quando ad esser colpiti sono i potenti si rivela, non meno di altri periodi del passato, un'assai instabile sede. Quel popolo, che nella tragica notte di Natale del 1075 era insorto a difesa del pontefice tratto prigioniero in una torre di Cencio in Parione, lo abbandona e maledice allorchè, dieci anni dopo, nel tumulto della lotta tra Enrico IV e Roberto il Guiscardo venuto a liberarlo dall'assedio in Castel S. Angelo, uno dei più sanguinosi massacri che la città ricordasse fu compiuto dai Normanni inferociti dalla resistenza.

Se nuovamente i Romani si sollevaranno nel 1111 contro le truppe imperiali, impadronitesi del mite Pasquale II, pochi anni dopo, nel 1116, gli vanno contro per la scelta del nuovo prefetto, alleati questa volta con l'imperatore e il suo antipapa, fino a costringerlo alla fuga. Ancor peggio: sul finire di gennaio del 1119 l'elezione del successore, il venerando Gelasio II, è turbata dai Frangipane. Un altro Cencio s'impadronisce dell'eletto, lo trae nella torre poi detta 'dell'iniquità': ma, di fronte all'insorgere, concorde, di ottimati e popolani, è costretto, come il suo omonimo assalitore di Gregorio VII, a chieder la misericordia del proprio prigioniero. Un preludio alle scene di violenza che, nel febbraio 1130, faranno da sfondo alle elezioni, contrapposte, di Innocenzo e Anacleto II.

Sarà solo molto successivamente, dopo la morte anch'egli lontano da Roma (e fatta segno la sua salma al lancio di pietre, quando lo si portò all'ultimo riposo in Laterano, per i non sopiti rancori per la strage senza sua colpa del 1167), di Alessandro III, che la condizione temporale del Papato, e il problema dei rapporti invano così a lungo tentati di stabilire con la città, potrà avviarsi a soluzione: nel quadro del rafforzamento dello Stato temporale, dovuto a Innocenzo III, assorbendo - non ostante le sempre frequenti crisi -, per secoli, non più solo l'idea ma anche la vita municipale di Roma.

III - Verso Worms: il lento declino delle idee teocratica e imperiale

Dopo Gregorio VII, la lenta adeguazione alla realtà contingente, una graduale attenuazione delle grandi idee agitate nel tentativo di realizzare, andando al di là delle

posizioni di Nicola II, la teocrazia terrena, mostra il distacco tra l'opera ardita del riformatore e quella dei suoi continuatori. Si fanno rari i toni accesi, risoluti, nella politica, di una volontà animata da una fede eroica nell'ambito religioso, che Ildebrando aveva impresso: quella che vi subentra, nei successori, è una linea ondeggiante ed incerta che subentra ad una netta e precisa. Le posizioni gregoriane non sono abbandonate: ma l'ambiente intorno, le condizioni esterne, vengono acquistando un'influenza che prima non avevano, o, per meglio dire, che Gregorio VII si era rifiutato di considerare.

Anche l'immediato successore, Urbano II, pur benemerito, in ogni senso, della Chiesa, non ha il polso fermo e la tempra energica di Gregorio; lo stesso Calisto II, la più notevole figura di pontefice del secolo avanti Alessandro III, cede all'ambiente: nell'antico gregoriano fervente, e però artefice di Worms, è palese una maggior cura della regolarità dei rapporti politici e delle forme sociali, come se con lui il diplomatico, anche fine, anche geniale, succedesse al politico dall'ampia visione anticipatrice.

Dall'Inghilterra, in cui con lettere paterne aveva seguito l'azione politica di accentramento statale del primo re normanno, Guglielmo, alla Polonia presso il cui duca, Boleslao, invia legati con missive tendenti a rafforzare le verità della fede nella vasta regione non ancora compiutamente evangelizzata, dalla Russia, in cui il principe di Kiev veniva dichiarato protetto di S. Pietro, alla Danimarca, con cui sorgono regolari rapporti diplomatici, dalla Francia, per le cui chiese spiega fervida attività, all'Ungheria, ove il potere della Chiesa si consolidò, dalla Mauritania, il cui sultano gli scrive pregandolo di una consacrazione episcopale, allo stesso Impero di Costantinopoli nella cui alleanza contro gl'infedeli spera insieme come impegno per la Crociata e un'ancor possibile riunione delle due Chiese, Gregorio VII aveva esteso la fila della sua attività, vero rinnovatore della grandezza della Chiesa.

Aveva rinsaldato, per virtù della fede, l'*Orbis Romanus*, veduto in monarchi, principi e signori i *militēs S. Petri*, fissato la supremazia della Chiesa su i poteri civili in un aforisma ch'è l'espressione suprema della teocrazia medioevale: "La dignità regale è nata dall'orgoglio umano, la vescovile è stata istituita dalla pietà divina; l'una cerca senza riposo una gloria vana, l'altra aspira sempre alla vita celeste".⁴ Si era assunto la responsabilità, che parve anche allora inaudita, di deporre imperatori, ritenuti superiori a qualunque altro potere perchè direttamente investiti da Dio, e re, non lontani dal ritenersi rappresentanti della volontà popolare, e dal 1076 considerato vacante l'Impero. Aveva ritenuto che la grandezza e la funzione della Chiesa dovessero fondarsi, non sull'accordo coi potenti, ma su un regime di libertà. Questa anzi la sua aspirazione: per cui ridurre alla lotta contro l'Impero l'opera sua vuol dire impicciolirla e vederla in una falsa prospettiva. Quello che le contingenze fecero divenire il dramma della società, era, nella sua concezione, un semplice episodio della lotta per la riforma.

L'idea dell'illimitato potere del *Vicarius Petri*, pur posto a servizio dell'umanità e della fede, fu quella che le necessità politiche - e per aver politicamente voluto raggiungere la libertà chiesastica era fallito il grandioso piano di Gregorio - maggiormente attenuarono nei successivi decenni. Nessun altro pontefice, del resto, avrebbe potuto porre a fronte la fedeltà al re e quella verso la Chiesa senza una esitazione od un dubbio. La sua tempra era veramente superiore alla realtà, che dominava: la Chiesa visse con lui l'illusione di una supremazia spirituale libera dalle contingenze della vita quotidiana.⁵

⁴ Registro di Gregorio VII, 1. IV, ep. 2, in P. Jaffé, Monumenta Gregoriana. Bibliotheca rerum germanicarum, II, Berolini 1865; e nell'edizione Hannover 1920-23, II (M. G. H., Epistolae selectae).

⁵ Tra la copiosissima bibliografia su Gregorio VII, oltre le opere, variamente discutibili, del Gfrörer, del Martens, del Delarc, del Fliche, del Wühr, del Morghen, dell'Arquillière, sono da tenersi presenti le pagine, pur compromesse dalla settarietà filo-germanica, di A. Dempf (Sacrum Imperium. La filosofia della storia e dello Stato nel Medio Evo e nella Rinascenza politica, Messina 1934, c. IV: L'unità e la libertà della Chiesa). E si veda l'attento studio di E. Voosen, Papauté et pouvoir civil à l'époque de Gregoire VII, Gembloux 1927.

Davvero un difficile retaggio. Troppo breve il pontificato dell'eletto a succedergli, Vittore III, perchè potesse lasciar traccia durèvole: ma i pochi mesi bastarono a mostrare la divisione degli animi nella Chiesa e nello stesso collegio cardinalizio. All'indomani dell'elezione, i due maggiori esponenti della riforma, i collaboratori più stimati, con Anselmo di Lucca, di Gregorio VII: Ugo arcivescovo di Lione e Ottone vescovo d'Ostia, si dichiarano contro Vittore, e ugualmente molti altri ferventi gregoriani, tra i quali l'abate Riccardo di Marsiglia e il monaco normanno Guimondo, che aveva opposto un fermo rifiuto all'invito del re Guglielmo di recarsi in Inghilterra e che di lì a non molto sarebbe stato vescovo d'Aversa e cardinale. Non che il dotto Desiderio, rinnovatore, in un lungo operoso trentennio di governo dell'abbazia, della cultura cassinese, non fosse giudicato degno della tiara: l'ostilità del partito intransigente era dovuta all'atteggiamento, di mediazione e di conciliazione, assunto da Desiderio verso Enrico IV. Nessuno poteva porre in dubbio la sua fedeltà ai principî della riforma; ma la sua opera a favore dei Normanni sotto Gregorio, l'amicizia con Giordano di Capua, mal vista dal pontefice scomparso, apparivano elementi fatalmente determinanti per la sua azione futura.⁶

Per questo, sarà piuttosto Urbano II, successore designato di Desiderio,⁷ il diretto continuatore di Gregorio VII: egli richiama a sè i pochi gregoriani che avevano persistito nel loro atteggiamento di sfiducia verso Vittore III, come Ugo di Lione e Riccardo di Marsiglia; assicura vescovi e prelati di Germania della sua fedeltà alle idee, ed anche alle direttive politiche, di Gregorio; ne rinnova, in uno scambio di messaggi con Alessio Comneno, il disegno di riunione delle due Chiese; ne conferma le sanzioni contro i simoniaci, gli scismatici, i preti coniugati o concubinari; torna a proibire le investiture laiche. Il dodicennio del suo pontificato rimane il periodo di maggior tensione spirituale, ad assicurare continuità all'opera d'Ildebrando. Anche se una discesa di tono si avverte: ma deriva, sopra tutto, dalla diversa personalità dei due pontefici. La lotta contro l'imperatore e il suo antipapa continua; la vitalità e l'attualità delle direttive gregoriane è attestata dall'allargarsi continuo della sfera in cui agiscono; nel concilio di Clermont la crociata è decisa e grande è il merito personale del pontefice nella predicazione di essa; eppure, rispetto all'interiorità della riforma gregoriana, proprio questa iniziativa sarebbe apparsa un diversivo, e avrebbe indotto a compromessi ed errori l'opera del Papato.

Ma a Roma, intanto, predominava l'antipapa imperiale Guiberto: come Gregorio negli ultimi mesi di vita, il pontefice è esule forzato dalla sua sede, trascorre la maggior parte degli anni tra una città e l'altra dei dominî normanni od in Francia; le necessità politiche - che ricominciano così a prevalere - lo traggono ad ammettere le ordinazioni conferite da sacerdoti condannati e deposti quali simoniaci; per arginare le forze imperiali e continuare la lotta contro l'antipapa si presta a combinazioni che Gregorio avrebbe condannate, come il matrimonio della quarantenne Matilde con il diciottenne Guelfo di Baviera, con la conseguenza di volgere il duca di Baviera, preoccupato delle sorti della vistosa eredità matildina, dalla parte del suo nemico Enrico IV. Le tesi gregoriane si affermano con forza nel concilio di Piacenza del marzo 1095 ed in quello di Clermont del successivo novembre. Il re di Francia è scomunicato per il suo matrimonio con Bertrada, il re d'Inghilterra biasimato a sèguito delle lagnanze del-

⁶ Le vicende dei mesi che seguono la morte di Gregorio VII, diviso il clero tra Roma e Salerno, sono assai oscure. Non pare probabile un intervento nella nuova edizione dei principî normanni, ma le cause per cui si ritardò per un anno non sono facili da determinare. Su Vittore III si veda gli scritti di F. Hirsch, in: *Forschungen zur deutschen Geschichte*, VII (1867), e di A. Fliche in *Revue d'histoire ecclésiastique*, XX (1924); e sul conflitto con Ugo di Lione il saggio del Rony, *L'élection de Victor III. Conflit entre le nouveau pape et Hugues archevêque de Lyon*, in *Revue d'histoire de l'Église de France*, XIV (1928), nonché la monografia di W. Lühe, *Hugo von Die und Lyon, Legat von Gallien, Strasbourg*, 1898.

⁷ E l'averlo scelto implica nel grande abate la coscienza di una sua reale inferiorità rispetto al compito immane.

l'arcivescovo Anselmo, il partito di Enrico IV perde terreno avanti la forza compatta del clero gregoriano; ma, ciò non ostante, Urbano non riesce a dare continuità alla categorica affermazione di Gregorio VII, di una supremazia spirituale che avesse per base terrena il centralismo chiesastico e per presupposto di non sfuggire - ma di non inchinarsi mai - alle manovre della politica.⁸

La decadenza e il distacco - non dalle idee di riforma, che, pur attenuate, persistono, ma dall'ardore spirituale in cui va vista la teocrazia gregoriana - si avvertono sempre più durante il lungo pontificato di Pasquale II. Morto Guiberto, un anno dopo Urbano e appena scelto il suo successore, la cui elezione aveva tentato d'impedire penetrando nuovamente in Roma, tre altri antipapi ne prendono il posto, nell'arco d'un decennio: Teodorico, Alberto, Maginolfo. In Germania si ha una svolta nella politica imperiale verso la Chiesa, che tornerà a svantaggio di questa: la ribellione del figlio all'imperatore, scaltramente attribuita a ragioni di politica religiosa; ed è con l'appoggio del clero che si ha la deposizione del tenace avversario di Gregorio VII. Riuscito a fuggire dalla sua prigione, Enrico IV muore nell'imminenza d'una battaglia contro il figlio snaturato. Ma, conseguito l'intento, questi gettava la maschera, e Roma veniva a trovarsi avanti a un nemico non dissimile per scaltrezza e ipocrisia dall'antico, ma assai più forte per la tolta scomunica, gli appoggi di principi e signori, la freschezza e la vigoria che poteva recare nella lotta.

Come il padre, ma con maggior risolutezza ed audacia, muove contro Roma: le trattative condotte tra le due parti hanno un risultato imprevisto dall'alto clero germanico, che si ribella all'idea avanzata dal papa di restituire al potere laico le regalie e le decime ecclesiastiche - sarebbe stato veramente un ritorno agli ideali della Chiesa primitiva ancor vivi solo presso talune anime superiori -, facendo recedere Pasquale dal corrispettivo impegno dell'incoronazione, e, così, incorrendo nella violenta rappresaglia in San Pietro.⁹ Tratto prigioniero coi cardinali che lo circondavano, mentre una mischia feroce s'iniziava tra romani e tedeschi, il pontefice resisteva per due mesi alle pressioni, infine cedendo e rinnovando il diritto dell'imperatore all'investitura dei vescovi e abati. Il precedente concordato di Sutri, che d'un colpo abbatteva la potenza terrena e feudale della Chiesa, risperchiava le personali aspirazioni di Pasquale: ma l'alto clero era insorto, difendendo i suoi privilegi secolari. Ora, però, contro l'imprevedibile cedimento del pontefice alla volontà imperiale, a difesa dei principî teocratici lo sdegno e la protesta si levano da ogni parte: il papa è indotto a tornare sull'accordo stabilito e, nel concilio del marzo 1112, a revocarlo come subito per violenza. Poco più tardi, un'assemblea del clero francese presieduta da Guido di Vienne, il futuro Calisto II, scomunicava Enrico V. L'iniziativa, che il pontefice non poteva assumere, perchè astretto dal giuramento, cui l'aveva obbligato lo stesso imperatore, veniva dalla periferia. Anche se i principî della riforma si mantenevano intatti, erano di continuo smentiti dalla realtà.¹⁰ Quella della purificazione della Chiesa stava divenendo retorica: non solo

⁸ Su quest'ultimo scorcio dell'XI secolo e l'opera di Urbano II si veda le pagine con cui si chiude il volume di J. Gay, *Les Papes du XI siècle et la Chrétienté*, Paris 1926 (trad. it. Firenze 1929). Cfr. pure A. Fliche, *L'élection d'Urbain II*, in: *Moyen-âge*, XIX (1916); W. Holtzmann, *Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Papst Urban II*, in: *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928); lo studio di B. Leib sulle relazioni religiose tra latini e greco-russi sotto Urbano II: *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI siècle*, Paris 1924; l'articolo di R. Crozet, *Le voyage d'Urbain II en France*, in: *Revue Historique*, 1937, 271-310; e le recenti ricerche di A. Becker, *P. Urban II (1088-1099)*, Stuttgart 1964.

⁹ Una spiegazione dei fatti non è agevole. Si potrebbe essere indotti a pensare ad un doppio giuoco da parte di Enrico: che contando sul rifiuto dei membri dell'alto clero tedesco, suoi soggetti, avesse voluto far giungere, nella sicurezza di nulla in definitiva concedere, Pasquale II sino alla incoronazione. È uno degli episodi culminanti della lotta delle investiture, studiato pressochè esclusivamente dalla storiografia germanica. Si veda il nostro *Pasquale II: dal concordato di Sutri al 'privilegium'*, ora nel *Studi medievali*, Roma 1991³, 43-62.

¹⁰ Sul pontificato di Pasquale II, veda i lavori di E. Franz, *Papst Pascal II. Diss.*, Breslau 1877; di W.

Pasquale II si guardava ancor più di Urbano dal perseguire le ordinazioni degli scismatici ma persino attorno a lui si veniva stabilendo una singolare intesa tra idee di riforma e opere di simonia, che la sua scarsa fermezza non riusciva a reprimere.¹¹ E tra i Pierleoni, Frangipane ed altre famiglie arde il conflitto, quando è da procedersi alla scelta d'un nuovo prefetto della città.

Il breve pontificato del successore di Pasquale, Gelasio II (il dotto cancelliere Giovanni di Gaeta), trascorre tra le ansie e i tumulti causati dalla nuova discesa d' Enrico V. Ben più fermo del suo predecessore è il vecchio papa che attraverso Urbano suo protettore aveva sentito vivo l'influsso gregoriano: ma contro di lui un antipapa è creato da Enrico, Maurizio Burdino, che prende il nome, poco in verità opportuno, di Gregorio VIII. La brevissima permanenza nell'Urbe è turbata dalle violenze del partito filo-imperiale. Le relazioni con Enrico, già tesissime nell'ultimo periodo del pontificato di Pasquale, anche per l'eredità matildina, contestata dal sovrano, e la violenza occupazione delle terre che la costituivano, sembrano precipitare: la scomunica che Gelasio sul chiudersi della vita commina contro l'imperatore e l'antipapa suo complice, il successore Calisto II - eletto in esilio, come in esilio, a Cluny, era morto Gelasio - la rinnoverà ancor più solenne e con la formula, usata già da Gregorio contro Enrico IV, che scioglieva i sudditi dal giuramento di fedeltà.

Calisto rinnova il divieto delle investiture laiche e conferma la fedeltà alle idee della riforma. Tempra energica di pontefice, il suo atteggiamento ispira timore e rispetto ad Enrico: l'appartenenza, da laico, alla più alta nobiltà, e la fermezza con cui aveva affermato al concilio di Reims il diritto della Chiesa, si imponevano all'imperatore, scosso proprio in quegli anni dal prepararsi a nuova lotta delle province sassoni e di Magonza. Principi e vescovi tedeschi col loro continuo agitarsi non gli offrono più le garanzie di sicurezza senza le quali il potere centrale non poteva esercitare la sua funzione. Contraria in Germania all'imperatore era ormai l'opinione pubblica, aliena, per difetto di cultura e per l'ancor scarsa compattezza territoriale, dal sentire come sua la lotta contro la teocrazia. Le ragioni che condurranno a Worms maturano: motivi di una transazione piuttosto che di una pace. A far aderire Enrico al conciliabolo di Würzburg, preliminare di Worms, è la consapevolezza del declino imperiale, segnato dal disperdersi di quel circolo di laici ed ecclesiastici e di polemisti che aveva prestato all'affermarsi di quell'idea l'inderogabile supporto.

D'altra parte, la resistenza ai sempre nuovi tentativi di tornare allo stato precedente alla riforma gregoriana richiedeva l'attenzione della Chiesa: e però le condizioni lacrimevoli di Roma e del Lazio, la difesa contro l'antipapa e i conti di Ceccano in continua aperta rivolta, servivano da contrappeso a sormontare il rigore dell'intransigenti. E Calisto stesso non sempre riesce a dominare l'ambiente, a realizzare nella prassi quotidiana quei principi di riforma, cui pure ispirava le relazioni di politica religiosa con gli Stati cristiani.¹²

La buffonesca, e pur tragica nel suo significato, entrata a Roma dell'antipapa Bur-

Schum, Die Politik Papst Paschals II gegen Kaiser Heinrich V im 1112, *Jahrbücher der Akademie Erfurt*. Neue Folge VIII, 1877; di L. Raby, *Les papes Paschal et Gelase dans la querelle des Investitures*, Bruxelles 1908. Per il periodo successivo a Urbano II, per cui non può tenersi presente il libro del Gay sui papi dell'XI secolo, si veda A. Cartellieri, *Der Vorrang des Papsttums zur Zeit der ersten Kreuzzüge (1095-1150)*, München-Berlin 1941 ch'è, del resto, il sèguito del precedente volume: *Der Aufstieg des Papsttums im Rahmen der Weltgeschichte (1047-1095)*, ibidem 1936.

¹¹ Guiberto, abate di Nogent-les-Vierges, caratteristica figura di mistico e di scrittore, ha tramandato vivo e schietto il ricordo della scarsa buona fede dei prelati di curia, oltre che della simonia in uso nelle elezioni episcopali di Francia, specialmente nel *De vita sua sive monodiarum libri tres*. Si veda B. Monod, *Le moine Guibert et son temps (1053-1124)*, Paris 1905, 110-24.

¹² Su Calisto II, oltre i due volumi di M. Mauer, *Papst Calixt II*, München 1886-89, ormai invecchiati, l'opera di U. Robert, *Histoire du pape Callixte II*, Paris 1890. E cfr. la raccolta delle lettere curata pure dal U. Robert, *Bullaire du pape Callixte II (1119-24)*, *essai de restitution*, Paris 1890.

dino, vinto e catturato a Sutri, sua roccaforte, da un piccolo esercito capitanato da un cardinale, Giovanni di Crema, non era certo, nemmeno per i contemporanei, un'edificante manifestazione di spiritualità.¹³ Era la stessa curia a offrire, del resto, una singolare testimonianza del modo di concepire la politica religiosa e i reati di simonia.¹⁴ Ma, quel che più importa, è che anche sotto un pontefice come Calisto, quarant'anni dopo la scomparsa di Gregorio VII, la Chiesa restringeva d'assai la sua autorità sugli Stati e ammetteva l'espansione dei poteri laici. Il tono di supremazia spirituale dei tempi tra Leone IX e Gregorio VII, ed anche dello stesso Urbano II, si è venuto moderando, quasi ammorbidendo: la sovrumana vigoria della potestà religiosa cede dinanzi alle contingenze politiche, che prima non l'avrebbero fermata. È un momento significativo di questo ripiegare su i problemi e le necessità attuali, tanto della Chiesa come dell'Impero, quello che il concordato del 1122 esprime.

IV - Il concordato del 1122

La pubblicistica dei due partiti accompagna per tutta la sua durata la lotta tra Papato ed Impero.¹⁵ Le maggiori personalità dei due secoli, XI° e XII°, partecipano variamente alla polemica: che resta il maggior documento del pensiero, e della cultura, del periodo. L'eco e gli insegnamenti della secolare controversia rimarranno vivi nelle età successive: Dante e Marsilio da Padova daranno, della vitalità del problema, da cui era sgorgata così gran parte della vita medievale, la maggior prova.

Gregorio VII, continuando la lotta iniziata dai suoi predecessori e rispondente ad una intima necessità della Chiesa del suo tempo, aveva avuto accanto, ispiratori e collaboratori, Pier Damiani, Umberto di Silva Candida, Deusdedit. Cluny e la chiesa borgognona erano il crogiuolo in cui fondevano le grandi idee di rinnovamento della vita religiosa, che avrebbero dominato poi alla corte papale. La *pataria* milanese era la manifestazione popolare della condanna degli abusi del clero, alleata quindi della riforma. Ildebrando domina anche attraverso queste personalità e questi movimenti, animati del suo stesso fervore.

Dalla parte dell'Impero polemisti di non minor ardore sostengono la lotta: avanti e dopo Gregorio, Wenrico di Treviri, Pietro Crasso, Guido di Ferrara, un cardinale scismatico, Benone, e l'anonimo autore del *De unitate Ecclesiae conservanda*, si fanno forti di esempi del passato per negare valore alla riforma; Farfa, a poca distanza da Roma, è un fervente centro di propaganda imperiale. Più tardi, a difendere la causa dell'antipapa Burdino e a dichiararne valida la contro-elezione, saranno i maestri della scuola di Bologna: tra cui Irnerio. A volta a volta gli abati di Cluny e i cardinali legati in

¹³ Vita Calixti, in: Liber Pontificalis, Paris 1892, II, 323, e in F. C. Watterich, II, 117. Sulla figura, non priva di dignità, di papa Burdino, cfr. il saggio di C. Erdmann, Mauritius Burdinus (Gegen Papst Gregor VIII), in: Quellen und Forschungen, XIX (1927).

¹⁴ Si veda il juramentum Cafari et Berizonis, prestato in nome di Genova, innanzi al pontefice (Archivio storico Genova, Mat. Pol., Trattati, mazzo I). Editto per la prima volta dal Pertz in M. G. H., S. S., XVIII, 356 sgg.; poi dal T. Belgrano, Annali Genovesi di Caffaro e dei suoi continuatori, Fonti per la storia d'Italia, pubblicati dell'Istituto storico italiano, Roma 1890, I, LXXV, 20; e riferito anche da M. C. Canale, Nuova istoria della Repubblica di Genova, Firenze 1858, I, 111-112, e da C. Imperiale di S. Angelo, Caffaro e i suoi tempi, Torino 1894, 387-390, n. 22. Appare dall'atto il modo, sorprendente, a base di donativi, tra i maggiorenti della cerchia papale, con cui Genova mirava a ottenere il diritto metropolitico sulle chiese còrse.

¹⁵ La raccolta dei Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI et XII conscripti, occupa tre volumi dei M. G. H. (Berlin-Hannover 1891-1892-1897). Sulla grande polemica si veda: C. Mirbt, Die Publizistik in Zeitalter Gregors VII, Leipzig 1894; A. Solmi, Stato e Chiesa secondo gli scritti politici da Carlomagno al concordato di Worms, Modena 1901; A. Fliche, Les théories germaniques de la souveraineté à la fin du XI siècle, in: Revue Historique, CXXV (1917), 1-67; G. Tellenbach, Libertas, Kirche und Weltordnung in Zeitalter des Investiturstreites, Stuttgart 1936. Invecchiato il volume dell'Ibach, Der Kampf zwischen Papstthum und Königthum von Gregor VII bis Calixt II, Frankfurth 1884.

Germania, vescovi tedeschi e grandi feudatari, tentano di fare da mediatori. Ma il contrasto è profondo tra le due affermazioni, della supremazia spirituale della Chiesa, com'esse icasticamente delineata dal *Dictatus Papae*, e dell'Impero quale diretta emanazione del popolo, solo il cui parteciparne alla scelta poteva sancire l'obbligo di obbedienza al pontefice eletto.

La Chiesa aveva innalzato nel 1061, senza il consenso imperiale, Alessandro II: l'Impero aveva risposto con la creazione d'un antipapa. Per decenni la posizione, variata solo di quando in quando da debolezze momentanee dell'una parte o dell'altra, era rimasta immutata. La soluzione, con l'abbandono d'una delle due posizioni, non era facilmente ammissibile. Però, un appianamento, quasi un armistizio, si faceva strada nel pensiero di alcuni tra i rappresentanti delle due parti.

Contemporaneo alla stesura del *De vita christiana* del rigido ed eroico Bonizone è un gruppo di lettere di Ivo di Chartres, vescovo e canonista, in cui l'autore non teme di negare il primato e la superiorità della Chiesa sull'Impero. Da questa sostanziale premessa passa ad affermare la necessità di una riconciliazione dei due poteri, cui non si vede perchè dovrebbe opporsi la Chiesa, dato che l'imperatore, e cioè il potere laico, non può concedere l'investitura che su beni temporali nè ha mai preteso di conferire, con essa, alcuna autorità spirituale.¹⁶ La distinzione del canonista rappresentava il pensiero più moderato dei circoli ufficiali negli Stati dell'Occidente: tra le chiese nazionali, allora in formazione, e i governi, in Francia e in Inghilterra, viene appunto adottata, negli anni avanti il concordato di Worms, la formula espressa da Ivo di Chartres. Il clero locale, animato dal consueto spirito d'indipendenza e propenso all'intesa con i governi feudali, aveva preceduto, compromettendola, l'azione del Papato.

Già avanti di riunire a Reims il concilio, Calisto aveva mandato a esplorare l'animo di Enrico e aveva fatto sua la persuasione degli intermediari, di un atteggiamento favorevole all'accordo. Ma questo non si era raggiunto; anzi, fedele al suo programma, il papa aveva chiuso il concilio rinnovando la scomunica e la condanna dell'imperatore. I due vertici dovevano tuttavia incontrarsi: a Würzburg, nell'ottobre del 1121, si chiarivano le premesse di un concordato, di cui, l'anno successivo, a Worms, il 23 di settembre, si addiveniva alla definizione. Enrico rinunciava al diritto d'investitura episcopale, nei modi fin allora usati, con l'anello e il pastorale, simboli d'impero spirituale; sostituiva ad essi lo scettro, segno d'autorità politica, ma manteneva l'investitura. E la Chiesa ammetteva (il che sarebbe stato gravido di conseguenze) una diversa modalità d'esecuzione tra la Germania e gli altri paesi dell'Impero. In Germania l'investitura doveva precedere la consacrazione; mentre in Italia, Borgogna, Provenza, doveva essere l'inverso. Sostanzialmente, l'Impero e la Chiesa restringevano, cercando di diminuire l'interferenza e l'attrito, la sfera dei rispettivi poteri: in Germania l'una diminuiva la propria influenza a vantaggio dell'altro e consentiva lo stabilirsi di una chiesa nazionale controllata dal re; negli altri paesi l'Impero limitava le sue pretese, rinunciando a intervenire direttamente nelle elezioni chiesastiche.¹⁷

¹⁶ Cfr. A. Esmein, *La question des investitures dans les lettres d'Yves de Chartre*, in: *Études de critique et d'histoire*, Paris 1889, 139 sgg.

¹⁷ I testi del patto in: M. G. H., *Sectio IV, Leges*, vol. I, n. 107 sgg., Berlin 1893, e in: *Constitutiones*, I, nn. 107-8, 159-61; e veda K. J. Hefele, *Histoire des Conciles*, nuova edizione par. H. Leclercq, Paris 1907-13, vol. V, 1, 619-20. Ricca la letteratura sul concordato: in particolare da ricordare gli studi di T. Sickel e di H. Bresslau, *Die kaiserliche Ausfertigung des Wormser Konkordats*, in: *Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung* (Innsbruck), VI, 1885; di D. Schäfer, *Zur Beurteilung des Wormser Konkordats*, in: *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften Berlin, Philosophisch-historische Klasse*, 1905; di E. Bernheim, *Das Wormser Konkordat und seine Vorurkunden*, *Historische Studien* (Breslau), 81, 1906; di H. Rudorff, *Zur Erklärung des Wormser Konkordats*, Weimar 1906 (*Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte in Mittelalter und Neuzeit*, 4); di A. Hofmeister, *Das Wormser Konkordat: zum Streit um seine Bedeutung*, nelle *Forschungen und Verss. zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, Festschriften D. Schäfer, Jena 1915. Una sintesi delle ripercussioni del

Il concordato non faceva parola dell'elezione del pontefice: dall'una parte si riteneva superfluo, dandolo per risolto all'avvio stesso della riforma, dall'altra si stimò opportuno non tornare su quel punto. Oggetto del concordato era una questione secondaria: l'investitura dei principi-vescovi; però essa coinvolgeva, per presupposti e conseguenze, l'intero campo delle relazioni tra Stato e Chiesa, sulla stretta subordinazione dei vescovadi e delle abbazie all'imperatore fondandosi l'organismo statale in Germania. Ma questo principio, riconosciuto una necessità politica, veniva salvaguardato dalla diversa forma d'investitura, più solenne e precedente la consacrazione - quasi a dare il segno della diretta autorità - nelle chiese tedesche. E, inoltre, nei cinquant'anni di fase acuta della lotta, anche la costituzione germanica aveva dovuto modificarsi: usciva rafforzata dalla lunga controversia la media nobiltà, cui il frazionamento dei ducati nazionali apriva una partecipazione diretta alla vita politica.

Concordato, non pace: nessuno dei due poteri ammetteva la superiorità dell'altro; quello cui consentivano era solo un *modus vivendi*, di reciproco riconoscimento dei diritti. Nello spirito della riforma, una sola avrebbe dovuto essere la soluzione giusta: poichè la Chiesa ha la supremazia sulle attività spirituali e lo Stato sulle profane, l'accordo doveva consistere nella rinuncia della Chiesa alle regalie e ai privilegi feudali dei vescovi e nel riconoscimento da parte dello Stato della libertà delle elezioni e degli uffici episcopali.¹⁸ Quale, in sostanza, doveva esser stato il pensiero di Pasquale II; nè molto diverso quello che avrebbero adottato gli Stati moderni: solo che con il decadere, lento ma inesorabile, dei diritti feudali il potere laico avrebbe mantenuto in parte il suo diritto di prelazione o di conferma.

Tuttavia, se la Chiesa all'aspirazione di alcuni decenni, l'Impero veniva meno ad una potestà esercitata per secoli: basti pensare alla differenza, tra il potere imperiale di Enrico III e quello di Enrico V, firmatario di Worms. Dove quarantotto anni prima Enrico IV aveva indetto l'assemblea che doveva deporre Ildebrando, il figlio era costretto a riconoscere che in nulla la sua si era avvantaggiata sull'azione paterna.

La prova che neppure Enrico V considerasse quella di Worms una vittoria, è offerta dal suo iroso scatenarsi, pochi mesi dopo, alleato dell'Inghilterra, contro la Francia, soccorritrice generosa della Chiesa nell'ultimo periodo di lotte, da Urbano a Calisto. Ma erano gli ultimi guizzi della grande fiammata, che per così lungo spazio aveva tenuto desto l'Impero. Morto di lì a poco, nel 1125, Enrico, innovatosi nella successione il principio elettivo, il successore, Lotario, anche quando l'occasione propizia si presenterà, e avrebbe tentato di approfittarne, si guarderà però bene dal rinnovare la lotta per riacquistare i privilegi di un tempo: il potere dello Stato su i vescovi e il clero aveva perduto ormai parte della sua efficacia; ad altri problemi e ad altre mete si veniva rivolgendo l'attività dell'Impero.

V - Vita religiosa e vita morale

Negli anni che precedono e seguono il concordato la Chiesa è in declino, non riuscendo ad approfondire il suo rinnovamento interno nè a superare le contingenze della realtà politica. Ma il pensiero religioso conserva la sua posizione di supremazia nel mondo delle idee, che la riforma gregoriana era valsa a suscitare.

Tra Umberto di Silva Candida e Bernardo di Chiaravalle, l'*Adversus simoniacos* e il

patto in Germania offre la Storia del Medio Evo dalle invasioni barbariche alla fine delle Crociate di S. Hellmann (Firenze 1930, 280 sgg.).

¹⁸ Umberto di Silva Candida aveva preveduto e regolata - egli così severo spiritualista - l'obiezione a favore del potere temporale della Chiesa nei suoi Libri tres adversus simoniacos (c. 199; in M. G. H., Libelli de lite, I, 111 sgg.), affermando che chi ha la *possessio* ha anche la cultura, cioè che alla dignità episcopale compete pure l'amministrazione della *possessio*, dei beni della Chiesa. Ma perchè ha la *possessio*? o, piuttosto, su che cosa la fonda? Vi risponderà, ad unanimità inoltrato, il Valla.

De Consideratione, v'è una linea di continuità evidente, che mira ad armonizzare pensiero ed azione e ad animar questa di fede operosa. Con Bernardo siamo alle ultime propaggini della cultura borgognona, che con Umberto era al suo sorgere.¹⁹ La Borgogna non aveva solo espresso tempre di pensatori o di missionari della riforma; ma anche uno dei centri maggiori di meditazione e di slancio della fede: Cluny. Il grande monastero rappresentò, nella lotta delle investiture, l'anello di congiunzione tra Papato ed Impero. L'abate Ugo personalmente era intervenuto nel conflitto, così come Desiderio di Montecassino nella lotta con i Normanni, o avrebbe fatto, più tardi, un altro abate di Cluny, Pietro il Venerabile, a placare uno scisma e a stringere i rapporti tra pontefice e imperatore. E Bernardo ritraeva dalle solitarie meditazioni del chiostro il suo slancio appassionato e la sua tenacia inflessibile a dominare gli eventi.

La funzione del monastero in questo tempo è ancora più alta di quella, quasi esclusivamente culturale, anzi missionaria della cultura esercitata nell'età di Paolo Diacono, quando era stato rifugio alle invasioni e sicuro porto dell'anima. Da Cluny, come da altri monasteri di Francia o d'Italia, tra XI° e XII° secolo escono tempre di lottatori, anime ardenti di polemisti, vigorose figure di pontefici, vescovi e abati. Anzi che conservare e custodire gelosamente la cultura, ora il chiostro l'espande vittoriosa. Il suo compito acquista valore quasi di preparazione alla vita: e nelle grandi anime infonde, insieme al senso della responsabilità, il fervore d'una missione da compiere.

Come la seconda metà dell'XI°, il XII° è un secolo di grande rigoglio spirituale. Principi e problemi di vita religiosa sono ancora predominanti. Ma più larghi interessi umani si schiudono: spesso la questione teologica è intesa come problema morale e il commento al canone si apre a norme di vita pratica. Il mondo è concepito - svanite le paure e le superstizioni del Mille - *sub specie aeternitatis*, con occhio religioso: ma con una serenità che non contrasta, in cui anzi matura il fervore delle attività cittadine. Un'evoluzione sociale si avvia: il diffondersi dell'artigianato si accompagna al progresso delle coltivazioni. Pressocchè ovunque sorgono i comuni: istituzioni di libertà. E li accompagnano un monachesimo più aderente alla vita, d'ispirazione quasi sempre benedettina (gli ordini mendicanti erano ancora in germe nel pensiero di qualche asceta, come Pier Damiani). Mentre i volgari si formano, la poesia e la prosa latina rifioriscono. Ma proprio negli anni che precedono e seguono il concordato di Worms, Bernardo, da Clairvaux passato a Cîteaux, vi aveva fatto sorgere la nuova congregazione cistercense, che sarebbe rapidamente salita a gran fama; Norberto di Magdeburgo istituiva l'ordine dei Premonstratensi; un altro monaco, Pietro, trasferita la comunità di eremiti, fondata da S. Stefano mezzo secolo prima, nell'abbazia di Grandmont, la spingeva ad uscire dall'isolamento.

Vivi erano gli echi della crociata ancor dopo Worms: a quando a quando in una chiesa gremita di fedeli, o in una piazza, si levava la voce di un predicatore, incitante, dietro il ricordo di Urbano II e l'esempio ora di Bernardo, a una ripresa della lotta contro gli infedeli. Nel 1128, al concilio di Troyes, l'abate faceva approvare la regola di un nuovo ordine tra religioso e cavalleresco: i Templari. La minaccia mussulmana si profilava d'ora in ora più grave su i regni cristiani d'oriente, che la dispersione delle forze della prima crociata aveva lasciato privi di una robusta struttura che ne garantisse l'esistenza di fronte ai potentati islamici e alle mire dell'impero greco di Costantinopoli. I cavalieri di S. Giovanni, cui la successiva vicenda avrebbe riservato di mutare il nome

¹⁹ Accade quasi sempre a studiosi che abbiano approfondito le loro ricerche non su un determinato periodo, ma su uno specifico movimento intellettuale o su una particolare regione, di vedere solo là quello che è apporto del tempo o s'inserisce in più vaste tensioni spirituali. Così, dopo le dotte rievocazioni dello Huizinga, il Dempf è stato tratto nel suo *Sacrum Imperium* a esagerare nel quadro della cristianità e della riforma l'importanza di Cluny e della Borgogna. A pp. 112-13 giunge a dire che gli abati cluniacensi "determinarono in buona parte la politica mondiale del secolo XII". Il che è, veramente, troppo: nello scriver storia occorre saper intendere e serbare le proporzioni.

più volte seguendo i forzati spostamenti di sede, erano già sorti a difesa dei pellegrini che si recavano ai luoghi santi e Pasquale II ne aveva benedetto l'istituzione. Bernardo, dando una regola affine a quella cistercense ai Templari, li destinava a compiti più di tutela militare che spirituale, non prevedendo che avrebbero poi offerto lo spettacolo di continue rivalità con l'ordine che li aveva espressi.

L'anno precedente al concilio di Troyes e all'approvazione della regola dei Templari, una squadra veneziana, dopo aver costretto Tiro a capitolare ad Ascalona, aveva annientato le forze navali egiziane: più che il rinsaldarsi dei regni cristiani, quei successi segnavano l'affermarsi della potenza marittima delle repubblica di S. Marco, in gara con Genova e con Pisa per il predominio nel Mediterraneo.

Movimenti popolari dominati dall'idea della purificazione della Chiesa agitano le coscienze. Gregorio VII, nella sua lotta per la riforma, contro i sacerdoti indegni, era ricorso alla collaborazione del popolo. E le masse, incitate da Arialdo o Erlembaldo, da Anselmo di Baggio o Pietro di Bruys, perseguivano i sacerdoti simoniaci o concubinari: che, nelle città dell'alta Italia, ed in Francia, si vedono esposti al pubblico ludibrio e nuovi sacerdoti li sostituiscono. Vendette atroci e resistenze, coalizioni anche a volte, contro i riformatori, ne diradano, ma invano, le schiere. L'atmosfera di violenza e il diritto laico di censura finiscono per infastidire la Chiesa: i riformatori, fattine accorti, rispondono denunziandone l'estraniarsi dalle sue origini e dalla sua missione. La distanza tra il clero e il popolo, già animati da una stessa idea di purezza, aumenta sino a farsi incolmabile: il martire milanese Arialdo attende invano la sua beatificazione, persino quella di Gregorio VII ritarda più secoli, i predicatori della riforma sono scacciati dalle chiese e dai conventi ancor prima che si manifesti in essi il bisogno di far parte per sé stessi. Allora è che lapataria, ispirata e protetta da Ildebrando e dai suoi immediati successori, diviene oggetto di persecuzione. L'un eccesso trae l'altro: anche i riformatori finiscono, vistisi al bando della Chiesa, per varcare la stretta misura che li separava dall'eresia. I patarini vengono a confondersi con i catari e i manichei, la polemica contro l'ammissione del Vecchio Testamento riprende, monaci e preti fuggiaschi dal loro convento o dalla diocesi recano il loro rancore personale nella formazione delle sette. Mentre le ultime controversie teologiche, quali quella di Berengario di Tours sulla transustanziazione, non avevano che un valore secondario nei confronti del dogma, e gli stessi insegnamenti di Abelardo non lo intaccavano, riducendosi a un eccesso di sottigliezza e di logica, spesso degenerante in sofisma, il carattere laico delle nuove eresie le distingueva dalle antiche, le faceva assai gravide di pericolo per la ortodossia. La predicazione, contemporanea o quasi, di Pietro di Bruys, di Enrico di Tolosa, e più ancora di Arnaldo, che prendendo le mosse dalle posizioni gregoriane le oltrepassavano nella negazione alla Chiesa ed al clero del diritto di possedere e nella esaltazione, per contro, della povertà evangelica, nel rifiuto di obbedienza ai vescovi e di averli intermediari verso Dio, preoccupava fortemente la Chiesa. Le idee generatrici dello Stato laico nascono ora e si diffondono rapidamente per l'autorità negata alle gerarchie ecclesiastiche locali indegne: e l'eresia si lega al sorgere del comune, le sette al fiorire dell'artigianato. Il pensiero e la cultura si svincolano dall'ambiente monastico e chiesastico e elevano il tono della vita che si spande libera e rigogliosa nelle città e nelle campagne. L'opera delle scuole acquista grande importanza: a Parigi, Guglielmo di Champeaux, Abelardo, i due di San Vittore, poi anche Arnaldo - scuole di filosofia morale, maestra di vita -; a Bologna, si afferma con Irnerio e Ugo di Porta Ravennate, l'esegesi del diritto romano. Pochi anni ancora, e la cultura araba rifiorirà in Sicilia. Anche l'annalistica esce dai chiostrì: come mostrano Caffaro e Falco Beneventano. La Chiesa non rimane indietro in questo moto di cultura: Gelasio II importa nella cancelleria romana il *cursus*, quello '*stilus romanae curiae*', di cui già aveva, scrittore al tempo di Urbano, cancelliere sotto Pasquale, diffuso l'esempio, e Onorio II ne fa la tipica espressione del *dictamen romanum*. La formazione del diritto ecclesiastico è in

atto con le raccolte dei canonisti, da Deusdedit e Anselmo da Baggio a Ivo di Chartres e Graziano. Ma, anche in questo campo, in una scuola laica dell'Italia settentrionale, ancor prima del rinnovarsi del diritto romano, era stato stabilito il testo della *Lombarda*, la raccolta sistematica delle leggi longobarde. Dall'ambito della stessa Chiesa, e da un sopravvenuto, più acceso, rigorismo gregoriano, si leva la condanna delle regalie e dei privilegi feudali vescovili: è la voce di Gerhoh, possente figura di monaco che preannuncia lo sviluppo del simbolismo tedesco.²⁰ Nell'ultima sua opera - il *De investigatione Antichristi* - scritta dopo il fallimento della nuova crociata e il succedersi di tragici eventi per la Cristianità nel ventennio 1140-1160, incapace di ritrovare il filo logico della intricata vicenda e di spiegare le *novitates huius temporis*, stimerà più opportuno ascriverle al progressivo diffondersi dello spirito dell'anticristo.²¹ Così, ancor prima di Giocchino di Fiore, il Maligno farà la sua comparsa tra le ideologie etico-religiose.

Col concordato del 1122 non si era chiuso il dissidio tra Chiesa ed Impero. La morte di Enrico V prima, poi l'elezione di un sovrano come il pio Lotario, avevano fatto apparire durevole un patto, che - era facile prevedere - sarebbe stato solo una tregua. Lo stesso Lotario, richiesto d'aiuto da Innocenzo II, non si asterrà dal pretendere la retrocessione degli antichi diritti d'investitura: la storiografia germanica - fin dal giudizio dei contemporanei - lo ha accusato di essersi lasciato sfuggire l'occasione di ristabilire il primato imperiale. Ma il suo tentativo sarà, pochi anni dopo, ripreso e fatto proprio, con ben altra forza, dal Barbarossa.

Del concordato i rigidi seguaci dei due partiti, ancor numerosi, rimasero - e non poteva esser diversamente - insoddisfatti. Vi era, del resto, nel compromesso, una norma che l'Impero poteva sfruttare a suo beneplacito, investendo la stessa sostanza del problema: in caso di contrastata elezione, l'imperatore doveva assenso e assistenza alla *pars sanior*.²² Il patronato ideale, lasciato indovinare, più che espresso, nella formula, poteva divenire un arbitrato sovrano: e ciò non sarebbe sfuggito all'occhio esercitato dei consiglieri, tutti ecclesiastici, anche se, spesso, uomini di Stato e di guerra.

È un breve manipolo di abati e arcivescovi che tiene, specialmente sotto Lotario, stretto il rapporto tra Chiesa ed Impero: Bernardo, Pietro il Venerabile, Goffredo di Vendôme, Norberto di Magdeburgo. La giustificazione da essi addotta alla necessità dell'accordo era espressa in forma biblica: Cristo ha voluto la pace fra loro, le due spade devono collaborare, afferma Goffredo.²³ Non va diviso ciò che Dio ha congiunto, è il pensiero di Bernardo, che ricava la stretta unità tra *Regnum e Sacerdotium* dall'esempio di Cristo *sommo sacerdote e re*.²⁴

In Goffredo ha maggior peso l'esperienza, la consapevolezza che la lotta tra i due poteri ha per fine immediato di far perdere alla Chiesa la libertà (ma non la vera

²⁰ Se ne veda le opere pubblicate nei M. G. H., *Libelli de lite*, o. c., III, 131-525. Consigliere, come Bernardo, dei papi contemporanei, ebbe a patire persecuzioni per la libertà e l'asprezza del suo linguaggio. E su di lui: A. M. Lazzarino del Grosso, *Società e potere nella Germania del XII secolo*: G. di R., Firenze 1974.

²¹ *Ibidem*, III, 394. Il trattato fu composto dopo il 1160. Sul simbolismo tedesco del XII secolo: il c. VI dell'opera del Dempf, che dà, peraltro, all'argomento eccessivo peso.

²² Veda il testo a p. 160 del I vol. delle *Constitutiones et Acta publica Imperatorum et Regum* (M. G. H., *Leges*, Sectio IV).

²³ Gottfriedi Abbatis Vindocinensis Opera, in: *Libelli de lite*, o. c. II, 676: le parole dell'abate sono rivolte a Calisto II poco dopo la conclusione del trattato di Worms.

²⁴ S. Bernardi Claeravallensis Opera omnia, ed. Mabillon. o. c., *Epistolae*, n. 344; anche in Migne, vol. 182. È la lettera a Corrado III, ispirata dalla rivolta romana contro il pontefice. La stessa ragione lo traeva a quel tempo a indirizzare ai Romani un'altra lettera famosa (*ibidem*, n. 243). In essa - vero precursore delle invettive di Dante ai Fiorentini - li esortava a uscire dalla pervicacia del loro orgoglio, ad umilirsi dinanzi al pontefice e all'imperatore. Persistendo nel loro proponimento, essi non facevano altro che privarsi del "capo" e degli "occhi" - i due poteri: l'Impero e la Chiesa -, senza i quali non poteva esservi vita vera.

secondo i principî gregoriani) e all'Impero il diritto stabilito a suo vantaggio della tradizione. In Bernardo prevale il concetto mistico che fa del regno profano il dominio dell'ambizione, del Papato il ministero delle fede: egli è, risolutamente - con animo compreso della disciplina del chiostro per l'indipendenza reciproca, assoluta, dei due poteri. Politico dal monastero, asceta nella politica, è talmente lontano dal pensiero della inframmettenza, non del resto tanto lontana, dell'impero nelle elezioni papali, da rivolgere, proprio lui, all'imperatore Lotario l'invito a scendere nella Penisola per intervenire nelle contese romane: la lezione del passato (dal primo appello d'un pontefice a un re straniero per le cose d'Italia - Stefano II a Pipino - all'ultimo ancor deprecato episodio dell'intervento imperiale, con l'insorgere e la resistenza dell'antipapa Burdino) non l'arresta. Fermo nel suo atteggiamento di umiltà dinanzi all'eterno, di sdegno e di condanna per le ambizioni in cui assommava, non ostante la loro varietà, le vicende del mondo, per Bernardo *res stant et erunt*. La realtà l'interessava solo in quanto veniva a discostarsi dalle norme ben chiare nel suo spirito; l'umanità avvenire non lo attraeva, con le sempre nuove definizioni di compiti e di problemi di vita pratica che avrebbe recato seco. Questa posizione del grande moralista dinanzi alla realtà e alla storia non può non tenersi di continuo presente a comprendere il ruolo sostenuto nelle agitate vicende della politica, la sua partecipazione alle lotte più tumultuose e tenaci del suo tempo: quelle dello scisma del 1130.

POVZETEK

Gregorijanska dediščina

Med romarji, ki so se v letu wormskega konkordata (1122) stekali z vseh strani Evrope *ad limina Petri*, je bil tudi nemški duhovnik Pavel iz Bernrieda. V Rim ga je poleg zvedavosti, da bi spoznal nove kraje in ljudi, pripeljala tudi želja, da bi spoznal listine v registrih papeške pisarne in sicer vse, kar je bilo ohranjeno o življenju in delu papeža Gregorja VII. V Rimu je zbral vire in jih čez šest let povzel v delu *Vita Gregorii VII* (1128).

Avtor prispevka podaja zgodovino papeštva do wormskega konkordata, pri čemer ugotavlja, da je velika zasluga Pavla iz Bernrieda, da posreduje številna papeška pisma, ki jih sicer ne bi poznali, saj jih papeški seznam ne vsebuje.

IGNACIJ VOJE

PRISPEVEK K PROUČEVANJU DUBROVNIŠKE KOMENDE

Tako kot je v pretežnem delu Sredozemlja v zadnjih stoletjih srednjega veka prišlo do nove stopnje v razvoju trgovskega prometa, se je tudi v Dubrovniku iz najrazličnejših motivov (širjenje trgovskega poslovanja, lažja pot do dobička, zmanjševanje tveganja pri trgovskem poslovanju in pomorskem prometu itd.) začelo uveljavljati trgovanje s pomočjo trgovskih družb. V trgovsko družbo sta se občasno ali za daljši čas povezovala dva udeleženca ali več, prvenstveno iz vrst trgovcev in pomorščakov. S trgovskimi srednjeveškimi družbami, ki so se najprej uveljavile predvsem v pomorski trgovini, kasneje tudi v trgovskem prometu po kopnem, so se združevala finančna sredstva posameznikov, se utrjevala medsebojna povezovanja poslovnih ljudi v mestu in zunaj njega. To pa je povzročilo, da sta se krepila splošna gospodarska vloga in moč Dubrovnika. Na ta način so se v Dubrovniku zakoreninile nove organizacijske oblike trgovine, ki so ustrezale višji stopnji gospodarskega razvoja.

Dubrovniška komenda se v svojih osnovah, po gospodarskem pomenu in tudi po pravnih normah ne oddaljuje bistveno od pojma komende na splošno. Značilen zanjo je pogodbeni odnos dveh strank - katerih pripadnost ni nujno vezana na trgovski poklic, a tudi ne na družbeno različen položaj -, ki se kaže v tem, da je ena stranka (*socius stans*) pod določenimi pogoji dala blago oziroma denar drugi stranki (*socius tractans*), ki je opravila posel v pomorski trgovini po navodilih in želji prve stranke, stansa, ali po lastni presoji v čim večjo korist obeh pogodbenih partnerjev. Treba je opozoriti, da se v arhivskem gradivu ta oblika tehnike trgovine v Dubrovniku nikjer ne označuje z imenom "komenda". Zanj se v Dubrovniku uporablja naziv *collegantia*. Uporaba različnih terminov ne ustreza vedno vsebini pogodbe. Termin *commenda* se uporablja v Genovi, dočim v Benetkah za enako obliko trgovskega združevanja uporabljajo ime *collegantia*.¹

V obdobju, ko je Dubrovnik priznaval beneško nadoblast, so se v dubrovniški trgovski praksi uveljavile tudi nekatere oblike, ki so bile razširjene v Benetkah. Zato so Dubrovčani od Bencčanov prevzeli določeno terminologijo trgovskega poslovanja. Termin *collegantia* je v Benetkah označeval komendo. Pod istim izrazom je bila komenda znana tudi v Dubrovniku.

Osnovne določbe o dubrovniški komendi so zapisane v Dubrovniškem statutu iz leta 1272.² Pozneje, ko so naraščali posli in se je trgovina prek trgovskih družb vse bolj krepila, so določbe Statuta ostale samo podlaga za uveljavljanje mnogo širše dejavnosti.³

V pogodbe so družabniki vnašali določbe, ki jih je narekovala praksa. Iz določb Dubrovniškega statuta izhaja, da se je takšna pogodba lahko sklepala izključno v zvezi s pomorsko trgovino. V Statutu se omenja le enostranska koleganca (kapital je vanjo vložila le ena stranka), čeprav je v času, ko je bil Statut objavljen, v Benetkah prevladala dvostranska koleganca (kapital sta prispevali vanjo obe strani). Koleganca, ki je bila regulirana z Dubrovniškim statutom, je odgovarjala unilateralni koleganci beneš-

¹ A. Saporì, *Il mercante italiano nel medioevo*, *Questioni di storia medievale* (Milano), 8, 1946, 691-722.

² V. Bogišić - C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*. *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, Zagrabiae 1904, liber III, cap. 13, 46; liber VII, cap. 50, 51.

³ Z. Šundrica, *Tipovi pomorsko-trgovačkog poslovanja*, v *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta*, Dubrovnik 1972, 15-16. Gregor Čremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem veku*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Sarajevo), 36, 1929, 61-69.

kega prava. Podatki o njeni uporabi v vsakodnevnom življenju pa dajejo zelo raznoliko sliko. Dejstvo je, da je bila koleganca v dubrovniškem pravu realna pogodba. Koleganca je bila vedno enostranska, to se pravi, da je kapital vlagal le *socius stans*.

Tudi v primeru, če bi traktator dodal k prevzetemu kapitalu svoj delež, tako da bi se končni obračun in delitev dobička nanašala na celotno vsoto, bi pogodba kljub temu ohranila enostranski karakter. Formular dubrovniške komende je zelo jaseen, enostaven in brez nepotrebnega besednega balasta, ki je sicer prisoten v mnogih italijanskih in dalmatinskih notarskih instrumentih. Konciznost pogodb o trgovskih družbah je odraz realnosti in praktičnosti srednjeveškega trgovskega poslovanja v Dubrovniku. Udeležencem dubrovniške trgovine je bilo jasno, da se lahko vsak trgovski posel opravlja tekoče samo tedaj, če je vsebina sklenjenih pogodb popolnoma jasna. V primeru sporov je sodišče lahko uveljavilo zakonska določila.

Prvi civilni notar in kancelar v Dubrovniku Tomasino de Savere iz Lombardije - službo je nastopil leta 1277 - je tako kot pri zadolžnicah tudi pri pogodbah o komendah upošteval prejšnje formularje. V tekstu posebej omenja, da je posel sklenjen *cum consuetudine Ragusii*. Kljub temu lahko trdimo, da je prav dokončna oblika formularja njegovih pogodb postala podlaga tudi za kasnejši razvoj pogodb o trgovskih družbah v Dubrovniku.⁴ Navajam besedilo pogodbe o komendi Tomasina de Savere:

*Die XXVII februarii 1282. Ragusii, etc. Ego quidem Marinus, filius quondam Michaelis Calende Mayneri, confiteor quod accepi a Boni amica mea, filia quondam Lucari Calende Stepancie, in collegantia cum consuetudine Ragusii solidos denariorum grosorum viginti quinque, cum quibus debeo negotiari hic in Ragusio et non debeo dictos solidos aliquo modo extrahere de Ragusio. Et de lucro quod Deus dederit cum dictis solidis debeo habere medietatem et aliam medietatem dicti lucri dabo dicte Boni. Quos solidos predictos cum medietatem lucri inde habiti dabo eidem Boni usque ad unum annum proxime venturum. Si vero ultra dictum terminum etc. Super se et super omnia mea bona etc. Hec autem etc. Testis Martolus de Zereus, iudex.*⁵

Šele iz druge polovice 14. stoletja so znani podatki o dvostranski koleganci, ko se pogodba in formulacija teksta oblikujeta na ustrezen način.⁶ V tem primeru že lahko govorimo o trgovski družbi (*societas*), kjer v pogodbi družabniki obvezujejo drug drugega in v pogodbo celo vključujejo skupno imovino.⁷ Iz podatkov je razvidno, da so imeli Dubrovčani že v 14. stoletju praktičen smisel za to, da so obstoječe pravne predpise modificirali glede na potrebe. Razlike v obvezah, ki so jih prevzemali družabniki v pogodbah, sklenjenih v notariatu, so bile velike. Nekatere pogodbe bistveno odstopajo od določil koleganc (komend), ki so bila predpisana v Statutu in še bolj od koleganc, ki so delovale po beneškem pravu. Te razlike so tako pomembne in tolikšne, da lahko govorimo o več variantah pogodb o kolegancah po dubrovniškem pravu. Do izraza pride specifičnost dubrovniške trgovske prakse. Ena od variant je uporabljena običajno takrat, kadar je v pogodbi naglašeno, da bo traktator z vloženim kapitalom posloval v balkanskem zaledju. Te pogodbe imajo v večini primerov vse več elementov, ki se pojavljajo v pogodbah o trgovskih družbah - *societas*. Podlaga za takšno obliko pogodbe je bilo neposredno bizantinsko pravo.⁸

⁴ I. Voje, Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976, 11-16, 27-38, 67-68.

⁵ G. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomasina de Savere 1278-1282, 1., Zagreb 1951, 256.

⁶ Povijesni arhiv u Dubrovniku (PAD), Diversa cancelariae, knj. XXII, fol. 73 - 4. 8. 1370.

⁷ V pogodbi o trgovski družbi je omenjena tudi naslednja določba: *Et volunt et contentantur quod unus possit obligare alium pro societate in tanta quantitate quanta accipiet et sibi placuerit accipere pro societate, promittentes et se obligantes habere firmum et ratum quidquid factum fuerit per unum quicumque ipsorum occasione societatis*, HAD, Diversa cancelariae, knj. XVIII, fol. 77v - 30. 7. 1354.

⁸ J. Danilović, O ugovoru "collegantia" u dubrovačkom pravu u periodu mletačke vlasti. Zbornik Filozofskog fakulteta (Beograd), XI/1, 1970, 289-305.

Od zadnje četrtine 13. stoletja pa do sredine 14. stoletja se je komenda v Dubrovniku omejevala na en sam trgovski posel, v katerega je stans vložil kapital. Okoli srede tega stoletja - vsekakor v najtesnejši zvezi s porastom trgovine in s tem povečane vloge Dubrovnika kot središča prehodne trgovine - pa je v vsebini komende prišlo do sprememb, ki so jih narekivale takratne razmere. Bistvo sprememb se kaže zlasti v tem, da se tedaj uveljavi mnogo večja traktatorjeva svoboda v neposrednem trgovskem poslovanju. Te spremembe so sprostile odnos med stansom in traktatorjem. Nekatere klavzule so izginile, ker so postale ovira trgovskemu poslovanju. Odnosi v komendi so sami po sebi ustvarjali neka nesorazmerja med stansom in traktatorjem; povzročali so gospodarsko neenakost, podrejenost in tudi izkoriščanje delovne sile traktatorja. Traktator je v okviru komende opravljal trgovske posle s tujim blagom ali denarjem, ki mu ga je zaupal stans. Stopal je v neke vrste delovni odnos, pri čemer je bilo plačilo odvisno od rezultatov trgovskega poslovanja. Vsa nakazana nesorazmerja med stansom in traktatorjem v komendi pa je treba pripisati kapitalističnim elementom, ki se postopoma javljajo že v komendi. Ti so deloma nasploh značilni za dobo, v kateri se že na široko uveljavlja kreditna trgovina in akumulacija trgovskega kapitala. Komenda je bila torej oblika tehnike trgovskega poslovanja, v kateri se je na svojstven način razvijal proces akumulacije trgovskega kapitala. Oblika izkoriščanja delovne sile traktatorja ob naložbi kapitala se zakriva tudi s tem, da se je traktatorju, kadar je bil v okviru komende njegov delež dobička večji od vrednosti storitev, ki jih je opravil, prav tako povečal trgovski kapital kakor stansu.⁹

Komenda je postopoma izgubila svoj prvotni značaj. Vedno večje proizvodne možnosti Dubrovniku so zahtevale investiranje v trgovino, za kar so bila potrebna mnogo večja sredstva od onih, s katerimi so v 13. in v prvi polovici 14. stoletja razpolagali posamezniki. Zato se poveča težnja po povezovanju trgovcev v prave trgovske družbe. Seveda pa je na podlagi arhivskega gradiva težko točno ugotoviti, kdaj se je izvršil prehod iz komende v pravo trgovsko družbo - *societas*. Pri trgovskih družbah, ki se v dubrovniških arhivskih virih označujejo kot *societas sive collegantia* ali *societas et collegantia*, so družabniki na tak ali drugačen način aktivno sodelovali pri trgovskem poslovanju družbe. Zato traktator ni bil več potreben in je torej odpadla vsaka oblika izkoriščanja tujega dela, dobiček pa so si družabniki delili v enakih delih. Vse te oblike tehnike trgovine je mogoče označiti za oblike, ki so zrasle iz potreb dubrovniške pomorske trgovine, ko se je le-ta v Dubrovniku širše razmahnila in ko se je ta proces odvijal tudi v odnosih Dubrovniku z drugimi tržišči - predvsem z državami v balkanskem zaledju in mesti v Italiji. Med cilji pravih trgovskih družb - *societas* sta bila zlasti dva elementa: olajšati poslovanje oziroma ustvariti boljše organizacijske oblike v trgovini ter omogočiti njeno finansiranje.¹⁰

⁹ F. Gestrin, Pomorstvo srednjeveškega Pirana. SAZU, Dela 21 (Ljubljana), 1978, 72-75.

¹⁰ I. Voje, Poslovanje dubrovniških trgovskih družb na Balkanskem polotoku v drugi polovici XV. stoletja. Zgodovinski časopis (Ljubljana), 28, 1974, 215-222; idem, Trgovske zveze med Dubrovnikom in Markami v 14. in 15. stoletju. Zgodovinski časopis (Ljubljana), 30, 1976, 279-290; idem, Poslovanje dubrovniških trgovskih družb v srednji in južni Italiji v 15. stoletju. Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 3-4, 1980, 237-250; idem, Argentum de glama. Istorijski časopis (Beograd), 16-17, 1970, 15-43. Primer variante, ko vsi družabniki vlagajo vzajemno svoj delež in skupaj prevzemajo rizik poslovanja: *Nos Stipanus Stoysalich ex una parte et Radivoy Vochcich meo proprio nomine et nomine Vlatchi fratris mei pro quo Vlatcho fratre meo ego Radivoy super me et bona mea me constituo et de rato promito ex alia parte confitemur quod super me et omnia mea bona nostra quod in dei nomine fecimus et contraximus inter nos societatem et collegantiam inter nos duraturam annis duobus proxime et tantum plus quantum fuerimus inter nos concordēs tacite vel expresse. In qua quidem societate et collegantie ego ipse Stipanus posui de meis propriis denariis ducatos auri septingentes presente et ita verus confitente dicto Radivoi suo et dictos nomine. Et ego Radivoy predictus meo et dicto nomine similiter posui de denariis propriis mei et dicti Vlatchi fratris mei ducatos auri septingentos quinquaginta presente et ita verum esse confitente dicto Stipano. Cum quibus denariis ut supra positus in*

Dotakniti pa se je treba še enega vprašanja, ki v dubrovniškem, pa tudi v tujem zgovinopisju ni dobilo dokončnega odgovora. Večinoma ocenjujejo komendo ali koleganco kot enega od načinov kreditiranja. V tej zvezi se postavlja vprašanje, ali moremo in smemo družabnika (*stansa*), ki je vložil kapital v koleganco (komendo), označiti kot kreditorja (upnika), traktatorja pa kot dolžnika. Momčilo Spremić to trditev utemeljuje z naslednjim: Dubrovčani so skoraj redno vpisovali pogodbe o trgovskih družbah v notarsko knjigo dolgov - v serijo "Debita notariae". To naj bi se dogajalo predvsem zato, da bi pisno registrirali medsebojne kreditne obveznosti.¹¹ Pogodbe o trgovskih družbah je vpisoval v knjige Debita notariae notar Tomasino de Savere v 13. stoletju, redno pa so jih vpisovali notarji v knjige zadolžnic od tridesetih let 15. stoletja dalje. To pa seveda ne pomeni, da bi pogodbo o trgovski družbi enačili s kreditno pogodbo - zadolžnico. Čeprav sta včasih *socius stans* in *socius tractans* formalno ustrezala položaju upnika in dolžnika, pa se struktura pogodbe komende oz. kolegance tako bistveno razlikuje od zadolžnice, da notarji v nekaterih primerih to posebej poudarjajo. Upnik je 21. septembra 1363 predložil dubrovniškemu knezu v rzsodbo spor, ki je nastal med njim in dolžnikom. Upnik je zahteval izplačilo 1580 dukatov kot ostanek dolga v višini 2000 dukatov. Ob tej priliki se sklicuje na *unum instrumentum publicum scriptum manu Soffredi...* Ta instrument je zadolžnica, ki je bila registrirana 24. julija 1359.¹² Oskrbniki zapuščine pokojnega dolžnika sicer priznavajo dolg, toda vztrajajo, da je dolžnik *habuisse dictos denarios de ipso Marino de Vitagne* (upnik) *in collegantia sive societate et non in debito*. To pomeni, da je obstajala pravna razlika glede obveznosti med listino o koleganci in listino o dolgu. Čeprav v tem primeru lahko dokažemo, da gre za zadolžnico, vseeno daje sodišče pravico dolžniku oz. oskrbnikom zapuščine, da zahtevajo od upnika, naj pod prisego izjavi ali gre za dolg ali za koleganco.¹³ Podoben primer srečamo tudi v nekem drugem sporu, ko Junije Gradić izjavlja *dictum instrumentum fuisse societatis et non debiti*.¹⁴

S pravnega stališča je pomembna ugotovitev, da zadolžnica v nobeni klavzuli ne prejudicira *cartam societatis*. Takšno določbo najdemo v kreditni pogodbi, ki je bila sklenjena 13. novembra 1337 med Franom Rastićem in Palom Rastićem. Frane je od Pala vzel na kredit 500 perperjev. Enaka določba je bila vpisana v naslednji zadolžnici, v kateri se kot dolžnik omenja Sima Restić. Tudi on je vzel od Pala na kredit 500 perperjev.¹⁵ Vsi trije so bili družabniki v trgovski družbi, ki so jo ustanovili 22. sep-

presenti societate ego Stipan predictus et similiter ego Radivoy et dictus Vlachus frater meus et quilibet nostrum tenere debemus nos et personas cuiuslibet nostrum dilligenter et solicite exercere in Strebeniza et omni alia terra et loco Sclavonie et tam per terram quam per aquam in illis trafighis, mercationibus et exerciis et pro ut nobis et cuilibet nostrum melius videbitur pro vtilitate presentis nostre societatis et collegantie. Et totius lucri quod sequetur ex presentis nostre societate et collegantie fieri et fieret, debeant tres partes quarum una tertia pars sit et esse debeat mei Stipani et alia due partes sint et esse debeant mei Radivoy, et dicti Vlatchi fratris mei, et similiter et esse debeant de omni damno quod scipientur quod avertat deus. Et in fine presentis societatis quilibet nostrum trium sociorum predictorum tenetur et debet dare et ostendere societate nostre predictae rationem ad clarum factum de omnibus et singulis gestis traficatis et administratis per quilibet nostrum in presenti nostre societate. Et tunc quilibet partium videlicet tam ego Stipanus quam ipsi Radivoy et Vlachus extrahere et accipere debemus ex monte societatis capitale suprascriptis per quilibet nostrum ut supra positus in presenti societate cum parte lucri sive damni cuiuslibet nostrum spectanti et venientis secundum formam presentis societatis et collegantie. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Renuntiantes etc. Hec autem carta etc. Judex ser Johannes de Volcio et Nicola de Stella testis, PAD, Debita notariae, knj. XIX, fol. 170 - 11. 5. 1440.

¹¹ M. Spremić, Dubrovnik i Aragonci (1442-1495), Beograd 1972, 109-118; idem, Dubrovačka trgovačka društva u Despotovini Đurda Brankovića. Zbornik Filozofskog fakulteta (Beograd), 13/1, 1976, 85-102.

¹² PAD, Debita notariae, knj. IV, fol. 75v.

¹³ PAD, Diversa notariae, knj. VIII, fol. 51v.

¹⁴ PAD, Debita notariae, knj. VII, fol. 124 - 12. I. 1368.

¹⁵ *Et volo quod hec carta in nulla clausula debeat prejudicare carte societatis quam habeo cum dicto Palle et Syme fratri suo*, ibid., knj. II, fol. 192.

tembra 1335. V družbo so vložili zelo velike vsote kapitala: Frane je vložil 1700 perperjev, Pale 1900 perperjev in Sima 1780 perperjev. Trgovska družba naj bi poslovala tri leta.¹⁶ Pale Restić je še v času obstoja in delovanja trgovske družbe kreditiral svoja družabnika Frana in Simo.

Iz nekaterih popravkov v tekstu notarske imbreviature je prav tako razvidno, da je notar točno ločil bistvo formularja zadolžnice od formularja pogodbe o trgovski družbi. Vpisana je zadolžnica, toda tekst ni popoln, ker se konča pri navedbi vsote. Sledi opomba na margini: *cassa quia sequitur infra*. Dejansko sledi tekst pogodbe o trgovski družbi z istimi partnerji, ki so omenjeni v nedokončani zadolžnici.¹⁷ V nekem drugem primeru je začel notar pisati formulo zadolžnice, toda jo je prečrtal in namesto nje vpisal pogodbo o trgovski družbi.¹⁸

V slovenskem zgodovinopisju se je problematike trgovskih družb prvi lotil Ferdo Gestrin. Možnost za to mu je nudilo bogato gradivo Piranskega arhiva, predvsem od leta 1325 dalje, ko so ohranjene serije knjig vicedominskega urada. Mesto Piran je bilo v srednjem veku eno pomembnejših središč neposredne in prehodne, zlasti pomorske trgovine ob obali slovenske Istre.¹⁹ Ferdo Gestrin se je začel ob piranskem gradivu ukvarjati tudi s teoretskim proučevanjem ustanavljanja in poslovanja trgovskih družb. Najprej je v posebni razpravi obdelal delovanje komende v Piranu v 14. stoletju.²⁰ V knjigi o pomorstvu srednjeveškega Pirana pa je v posebnem poglavju razširil proučevanje tehnike trgovine še na ostale oblike trgovskih družb, na *societas* in *compagnia*.²¹ V zvezi z opisano vsebino komende in kolegance ter z označitvijo drugih sočasnih oblik tehnike pomorske trgovine v srednjem veku si Gestrin zastavlja vprašanje, kaj pravzaprav pomenijo te oblike po svoji gospodarski vsebini. Odklanja tezo, po kateri nekateri zgodovinarji ocenjujejo komendo kot posojilo.²² Dubrovniško arhivsko gradivo potrjuje Gestrinove ugotovitve, do katerih je prišel na podlagi sicer skromnejšega piranskega arhivskega gradiva. Že dejstvo, da je bil traktor udeležen pri gospodarskih rezultatih podjetja, dokazuje, da komenda ni bila posojilo. Razliko med komendo in posojilom lahko zaznamo tudi, če primerjamo in analiziramo besedilo - formular komendine pogodbe in zadožnice. Razne formalne podobnosti (npr. tudi terminologija) ne zmanjšujejo veljavnosti ugotovitve, da sta zadolžnica in pogodba o komendi pravno bistveno različni. Komendo bi po Gestrinu lahko označili kot pogodbo o investiciji in hkrati kot pogodbo o službi oziroma delu.

V svojih delih je dal Ferdo Gestrin tisto metodološko podlago, na osnovi katere bo možno dalje razvijati njegove teze ob analizi mnogo obsežnejšega in konkretnjšega dubrovniškega arhivskega gradiva in ob tem proučevati specifičnosti dubrovniških trgovskih družb v vsej njihovi razsežnosti.

¹⁶ Ibid., knj. II, fol. 53v.

¹⁷ Ibid., knj. XII, fol. 124v, 169.

¹⁸ Ibid., knj. XIV, fol. 386; ali primer: *Ego Malchus Pribilovich confiteor quod super se et omnia mea bona (obligo me dare et solvere Dobromano Dabixinovich oleario ducatos auri sex)* - ta tekst, ki je tekst obligacije v zadolžnicah, je prečrtan - *quod habui et recepi a Dobromano Dabixinovich in societate ...*, ibid., knj. XXIII, fol. 10 - 17. 3. 1447.

¹⁹ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Dela SAZU (Ljubljana), 15, 1965.

²⁰ F. Gestrin, Piranska komenda v 14. stoletju. Prispevek k problemu tehnike trgovine v srednjem veku, Razprave SAZU (Ljubljana), 5, 1966 (Hauptmannov zbornik), 241-268.

²¹ F. Gestrin, Pomorstvo srednjeveškega Pirana. Dela SAZU (Ljubljana), 21, 1978, 60-75; deloma se je dotaknil te problematike tudi v knjigi Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Ljubljana 1991, 121-123, 170, 190.

²² F. Gestrin, ocena: Tomislav Raukar, Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977. Zgodovinski časopis (Ljubljana), 32, 1978, 347-349.

RIASSUNTO

Contributo allo studio della commenda a Ragusa

L'autore constata che a Ragusa la commenda non si discosta sostanzialmente, sotto l'aspetto economico e giuridico, dalla commenda in genere. Le norme fondamentali sulla commenda ragusea sono contemplate nello Statuto di Ragusa del 1272. Più tardi, con la crescita degli affari e del commercio attraverso le imprese commerciali, le norme statutarie rimasero solo quale fondamento per attività ben più vaste. I soci infatti introducevano nuove norme dettate dalla prassi. Nel periodo in cui Ragusa riconosceva il dominio veneziano, nella prassi commerciale ragusea si affermarono anche alcune forme diffuse a Venezia. I ragusei adottarono perciò la particolare terminologia commerciale dei veneziani. A Venezia la commenda era indicata con il termine *colleganza*, e così era denominata anche a Ragusa. I ragusei modificavano a seconda delle necessità le norme giuridiche vigenti già nel XIV secolo. Le differenze sono così notevoli e numerose che possiamo parlare di diverse varianti di contratto di colleganza secondo il diritto raguseo. Emerge evidente la specificità della prassi commerciale ragusea.

L'autore ha preso in considerazione anche una questione che nella storiografia ragusea e mondiale non ha ancora trovato una risposta definitiva. La commenda o colleganza viene considerata dai più come una delle forme di credito. In merito si pone la questione se si possa e si debba indicare il socio (*stans*), che ha investito del capitale nella colleganza (commenda), come un creditore ed il trattario come un debitore. Benché alle volte il *socius stans* ed il *socius tractans* corrispondevano formalmente alle condizioni di creditore e di debitore, la struttura del contratto della commenda o colleganza si distingue a tal punto dall'obbligazione che i notai in alcuni casi lo mettono in particolare evidenza. Nel saggio sono indicati diversi esempi.

Nella storiografia slovena, la problematica delle società commerciali è stata affrontata per primo da Ferdo Gestrin, grazie al ricco materiale custodito dall'Archivio di Pirano. Nei suoi lavori, Gestrin ha gettato le basi metodologiche che permetteranno in futuro di sviluppare le sue tesi, analizzando il ben più vasto materiale dell'Archivio di Ragusa, nonché di studiare in tutte le sue espressioni le specificità delle società commerciali ragusee.

RADE PETROVIĆ

STARE I NOVE MANJINE - JUGOSLAVENSKI PRIMJER

Kada se raspravlja o ulozi manjina u novoj evropskoj realnosti, odmah se nameće i pitanje: kakvu ulogu mogu imati nacionalne manjine, stare ili nove, na bivšem jugoslavenskom prostoru odnosno u okvirima novostvorenih, nezavisnih nacionalnih država. Da bi na to zanimljivo i kompleksno pitanje što preciznije odgovorili neophodno je prije svega upoznati se sa novom realnošću, sa novim stanjem koje je stvoreno poslije raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. I odmah se može odgovoriti sljedeće: stanje je još kompleksnije i komplikovanije nego što je bilo ranije, posebno i zbog toga što je broj nacionalnih manjina povećan. Nekadašnji jugoslavenski konstitutivni narodi postali su manjine. I to su te nove nacionalne manjine, uz uvijek veoma brojne stare.

Danas govoriti o bilo kojoj temi koja ima istorijsku dimenziju a vezana je za "jugoslavenski prostor", pa i širi balkanski, postaje veoma delikatno. Ponekad čak i opasno. Varijante tih opasnosti veoma su brojne te ponekad i veoma suptilne. Primjera je bezbroj. Sve ovo odnosi se i na razgovor o nacionalnim manjinama ili "narodnostima" kako su one nazivane u socijalističkoj Jugoslaviji, počevši od 1963. godine (ustav). I to kako o onim "starim" (Albanci, Mađžari, Slovaci, Česi, Rusi, Rusini, Turci, Talijani, Bugari, Rumuni, Poljaci, Grci, Nijemci itd.) tako još i više "novim" - Srbi, Hrvati, Muslimani iliti Bošnjaci a ne Bosanci, Slovenci, Makedonci i Crnogorci. Poseban problem su nekadašnji Jugoslaveni, dok je situacija sa Jevrejima puno jasnija. Za Jugoslavene,¹ u pojedinim sredinama, određene nacije se "otimlju". Njihov broj im dobro dodje da povećaju broj "svojih" pripadnika i možda dosegnu željenu cifru od 51% što bi im onda omogućilo da imaju apsolutnu a ne relativnu većinu. Težnja za apsolutnom većinom je beskrajna, naravno "u ime demokratskog razvitka, a ne ne daj Bože hegemonije"!

Uza sve ovo postoji još i cio niz poteškoća koje prvenstveno proizlaze iz pomanjkanja sadašnjih podataka toliko neophodnih u razmatranju ove osjetljive materije. Već na samom početku razgovora o bilo čemu iz problematike nacionalnih manjina, izbija spor oko, uzmimo, broja pripadnika određene manjine koja živi u nekoj državi. I dok jedni umanjuju stvarni broj, drugi ga svjesno i namjerno uvećavaju, kako bi i na taj način što jače naglasili potrebu "rješavanja" tog pitanja. O drugim pojedinostima i karakteristikama da i ne govorimo. Već, na primjer, mjesecima traje spor između Grčke i Albanije, među ostalim i oko broja pripadnika grčke nacionalne manjine u južnoj Albaniji. I dok Grčka govori o 400.000 sjevero-epirskih (ili albanskih) Grka, Albanija ne poriče njihovo postojanje ali cifru svodi na nekih 60.000. Istina ni ovaj broj nije malen, ali je ipak u punom nesrazmjeru sa grčkim tvrdnjama. Ili pak neprekidni sporovi oko broja Hrvata u Srbiji, posebno Vojvodini,² i Saveznoj Republici Jugoslaviji uopće, odnosno Srba u Makedoniji ili Hrvatskoj. Isto tako i Muslimana (Bošnjaka ne Bosanaca) u Hrvatskoj. Tu je uvijek i problem koliko se muslimana izjašnjava kao Hrvat. Dugo traje spor oko broja Albanaca u Makedoniji, iz čega proizlaze važna pitanja

¹ Prilikom popisa stanovništva u kategoriju "Jugoslaven" upisivani su oni koji su se tako izjasnili, a poticali su iz svih nacija i nacionalnih manjina (narodnosti). To izjašnjavanje je bilo u smislu nacionalnom (a ne u smislu državljanstva, iako i to postoji). Djeca iz mnogobrojnih mješovitih brakova izjašnjavala su se pretežno kao Jugoslaveni. Najbrojniji su bili oni iz redova Srba, Hrvata i Muslimana. Promjene se uočavaju između jednog popisa stanovništva i drugog, a zavisile su često i od trenutnih političkih stavova.

² Tu se pokreću i pitanja nacionalnog imena, Bunjevci, Šokci itd.

ustrojstva nove države tj. da li će ostati unitarna ili se pak transformirati u federativnu. I najnovi popis bilježi oko 22% Albanaca (tako je bilo i 1991. godine) dok Albanci tvrde da ih je oko 33%.³ Kako sve to pomiriti? Poznata su i prepiranja oko broja pripadnika talijanske nacionalne manjine kako u Sloveniji tako i u Hrvatskoj. Ili uzmimo položaj talijanske nacionalne manjine u Sloveniji te slovenačke u Italiji. Primjera se može redati bezbroj. Ali su dovoljni i ovi koje smo naveli za ilustraciju tvrdnje o poznatim sporenjima oko pripadnika određene nacionalne manjine u nekoj državi ili pojedinoj njenoj regiji. Ta sporenja nerijetko dobivaju i međunarodne dimenzije te tako još i više "zagadjuju" atmosferu koja je i onako zagadjena.

No i pored svega toga postoje dosta pouzdani podaci, službenog karaktera, koje su dali zadnji popisi stanovništva u SFR Jugoslaviji iz godine 1981. i 1991. Oni su, bar za sada, do novih popisa u pojedinim novim državama, ipak najsigurnija osnova za praćenje problematike nacionalnih manjina u cjelini. I to ne samo "starih" nego i "novih" koje su nastale upravo kao rezultat raspada Jugoslavije, gdje nke današnje "nove" nacionalne manjine to nijesu bile. Iako smo svjesni da su nastale ogromne promjene ipak podaci dobiveni popisom 1981. čine nam se najpouzdanijim za našu analizu.⁴ Ali koristimo i druge.

Tema o kojoj je riječ ide u onu grupu koju obično nazivamo "pojave dugog trajanja". Na Balkanu nacionalne pa i druge manjine su toliko mnogobrojne i raznovrsne da je to jedna od izuzetno važnih karakteristika ovog prostora. Nema države koja nema nacionalnu manjinu, jednu ili više njih, ponekad i veoma brojnih. To je u najužoj vezi sa svojevremenim trasiranjem granica pojedinih nacionalnih država (Grčke, Rumunije, Bugarske, Turske, Albanije, Jugoslavije, Mađarske, Austrije, Italije). Neki zaista istaknuti historičari i vrsni poznavaoči Balkana (Nikola Jorga iz Rumunije) čak su tvrdili da je nemoguće na Balkanu razgraničiti pojedine narode, pa sa njima i manjine, a da to ujedno bude pravedno i ne izaziva povremene ili trajne trzavice ili otvorene sukobe. Ponekad čak i ratove. Jugoslavenski prostor je samo umanjena slika svega toga balkanskog. Poznate su riječi Nikole Pašića, predsjednika Srpske vlade u toku prvog svjetskog rata. On koji je za mnoge uvijek bio simbol velikosrpskog poimanja stvari uporno je tvrdio, u više navrata, da je nemoguće povući pravednu granicu između Hrvata i Srba a samim tim i Muslimana odnosno danas Bošnjaka. Za takve sredine, gdje je izmješano stanovništvo raznih vjera i nacija, on nije vidio rješenje ni u modelu federativne države. Zato je i njegova koncepcija prve jugoslavenske države izrazito unitaristička i centralistička a ne nacionalno pluralistička i federativna.⁵ Istina to je tada bilo najuže vezano i sa stanjem moderne nacionalne svijesti kod svih stanovnika na tadašnjem jugoslavenskom prostoru. A poznato je da je i to bilo veoma raznovrsno. I dok su jedni imali već jako razvijenu nacionalnu svijest drugi su tragali za vlastitim identitetom. Neki od tih procesa i danas traju. Šta onda danas reći na riječi Nikole Pašića o federaciji kada je propala i Titova federacija za koju se mislilo i govorilo da je najidealnije rješenje za jugoslavensku višenacionalnu, višekulturnu i viševjersku realnost.

Gledajući istorijski i idući od početka 19. stoljeća može se pratiti ova problematika u nekoliko razdoblja.

Prvo doba je 19. stoljeće i nastanak prvih nacionalnih država na jugoslavenskom prostoru - Srbije i Crne Gore. Tako je u procesu nastanka i izgradnje prve srpske moderne države jedno od pitanja koje je trebalo rješavati bilo i pitanje "oslobodjenja" ne samo od turske vlasti nego i od turskog ili muslimanskog stanovništva. Ovo posebno iz

³ I po popisu iz 1994. godine Makedonija ima oko 1.930.000 stanovnika.

⁴ Statistički godišnjak SFRJ. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1985, citirano prema: S. Bianchini, Sarajevo le radici dell'odio (Sarajevo - korijeni mržnje), Roma 1993, na više mjesta.

⁵ Izjava listu Morning Post (London), 17. 10. 1918; B. Petranović-M. Zečević, Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata, Beograd 1988, 74.

gradova. Znači gradove je trebalo nacionalno ili vjerski "čistiti". To traje dugo ali se vrši u saglasnosti sa turskim vlastima, pa najvećim dijelom i na bazi međunarodnih ugovora. Mnogi su tada (do 1878. godine) muslimani napustili Srbiju te se preseljavali u Bosnu i Hercegovinu i druge krajeve koji su bili pod turskom vlašću. Bilo je pri tome i nasilja ali nije nikad dobivalo velike dimenzije kao što se to desilo u sadašnjem bratoubilačkom ratu.

Poslije 1878. godine muslimani su u Crnoj Gori zaštićeni odredbama Berlinskog kongresa i to kao "vjerska manjina". Zato je na teritoriju Crne Gore ostao i jedan broj džamija. Poznata su iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine, poslije 1878. godine i za vrijeme austrougarske uprave. Mnogi sele u Tursku ne samo iz vjerskih i nacionalnih razloga nego i ekonomskih. Treba se sjetiti samo poznate pjesme još poznatijeg i velikog Mostarca Alekse Šantića "Ostajte ovdje!", upućene i hercegovačkim muslimanima. I njegov spomenik u Mostaru je tokom ovog rata srušen kao i brojni spomenici pjesnicima i općenito piscima. Potsjetimo se samo na onaj Andrićev u Višegradu, koji je bačen u Drinu "da bi naučio plivati".

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca na oko 12.000.000 stanovnika imala je oko 2 miliona nacionalnih manjina. Među njima društveno i politički bila je najznačajnija njemačka nacionalna manjina, iako nije bila i najbrojnija. Manjinsko pitanje bilo je stalno "otvoreno" iako su bile poduzimane neke mjere oko zaštite nekih osnovnih prava. Ipak tu je bilo više nepravde nego pravde.

Burni događaji tokom drugog svjetskog rata i konkretna situacija na jugoslovenskom prostoru donijeli su brojne promjene. Po nekim nacionalističkim programima pojedine pripadnike nacionalnih manjina trebalo je jednostavno "izbrisati" kako bi se kabinetski zamišljeni "vlastiti" nacionalni prostor što bolje "očistio" ne samo od pripadnika pojedinih naroda (Srba, Hrvata, Muslimana, Slovenaca itd.) nego i pojedinih nacionalnih manjina. To "čišćenje" je po nekim trebalo provesti "do uva". Razlozi za to ponekad su ležali i u vezivanju pripadnika pojedinih manjina sa silama okupatora pa i domaćih kvislinga. S druge pak strane partizanski pokret, generalno uzevši, nacionalne manjine tretira kao ravnopravne. U odlukama Drugog zasjedanja Avnoja to se lijepo vidi. Najistaknutiji izuzetak je ipak njemačka nacionalna manjina, koja zbog svog položaja i odnosa prema Trećem Rajhu, poslije drugog svjetskog rata praktično izčezava. Jedan broj njenih pripadnika borio se na strani Narodnooslobodilačkog pokreta. Sva su ova pitanja još uvijek nedovoljno proučena i naučno interpretirana te i neoslobodjena od poznatih političkih i navijačkih strasti.

Socijalistička Jugoslavija u okviru koncepta rješavanja nacionalnog pitanja garantirala je sva prava i nacionalnim manjinama. Taj primjer se dugo vremena iznosio kao veoma pozitivan na brojnim skupovima kako domaćim tako i međunarodnim. Po ustavu iz 1963. bila je zamijenjena formulacija "nacionalna manjina" i uveden termin "narodnost", kako bi se što više istakao ravnopravan položaj nacionalnih manjina u odnosu na konstitutivne i većinske narode u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Sa otvaranjem globalne krize u jugoslovenskom društvu i ovdje su se počeli javljati ozbiljni problemi, prije svega sa veoma brojnom albanskom narodnošću na Kosovu i Metohiji ali i u Makedoniji i Crnoj Gori. Pa i danas, kada su već stvorene nove nacionalne i nezavisne države i kada se ponovo pregovara sa Italijom oko revizije Osimskih ugovora, ističe se pozitivan primjer rješavanja pitanja položaja talijanske nacionalne manjine, uzmimo u Sloveniji, uspoređeno sa još uvijek otvorenim pitanjem položaja, daleko brojnije slovenačke manjine u Italiji. I to je samo jedan dio pozitivnog jugoslovenskog naslijeđa u oblasti politike prema nacionalnim manjinama.

Uz ovaj sasvim kratak pregled istorijskog hoda nacionalnih manjina na jugoslovenskom prostoru, treba dodati i još ponešto.

Naše doba sve više stavlja u centar pažnje istorijske dimenzije onoga što zovemo

manjinom. To su pitanja: kakav je odnos "starosjedilaca" (većine) i manjine, odnosno da li neka manjinska grupa zaista može biti tretirana kao manjina ako na odredjenom prostoru živi stojećima? Da li su manjinska prava, samo dio ljudskih prava? Uostalom, kao i nacionalna prava. Kako osigurati manjinama kao i svim građanima sva ljudska, što znači i građanska prava? Da li ih politikom i konkretnim mjerama svjesno "tjerati" u geto ili pak afirmirati kao ravnopravne građane koji su rođeni na istom prostoru kao i većinski narod ili su kasnije došli. Jasno je da se ovdje radi o dubljim pitanjima razvitka demokracije i slobode. Jer brojne deklaracije, rezolucije i drugi akti koji govore o ravnopravnosti svih građana ne mogu negirati konkretnu praksu postojanja građana prvog, drugog pa i trećeg reda. A to je danas najvećim dijelom realnost na jugoslavenskom prostoru. Puno je straha, a on je ponekad iracionalan.

Tu su još i pitanja vjere, kulturnog razvoja, pisma i jezika, ali i ekonomskog položaja. Jedno od najdelikatnijih pitanja je sigurno i pitanje veze sa maticom sa matičnom zemljom, iako i to opet otvara cio niz pitanja, što je to matica ili matična zemlja.

Nacionalne manjine na jugoslavenskom prostoru mogu se podijeliti na one koje su imala ili imaju neposrednu vezu odmah preko granične linije sa svojom maticom, i one koje to nemaju. U prvu grupu idu Slovenci u Italiji i Talijani u Sloveniji, ali isto tako i Madžari. Ili pak Talijani i Madžari u Hrvatskoj, te posebno Hrvati u Mađarskoj i Austriji. Ili uzmimo Madžari i Srbi, te Srbi i Rumuni odnosno Srbi i Bugari. Posebno karakterističan je problem Albanaca kako u Srbiji tako i Crnoj Gori i Makedoniji. Sa "novim" nacionalnim manjinama to pitanje postaje još i delikatnije i osjetljivije. Sada jedan broj nekadašnjih konstitutivnih naroda postaje nacionalna manjina u novostvorenoj državi. Uzmimo samo primjer Hrvata u Sloveniji. Hrvati su sada postali najveća tj. najbrojnija nacionalna manjina u Republici Sloveniji (oko 55.625).⁶ Možda je ovaj broj nešto i manji ali sigurno je da će Hrvati ostati i dalje najveća nacionalna manjina u Sloveniji. Brojni su i drugi primjeri kako za Srbe, Muslimane (Bošnjake), Crnogorce, Makedonce pa i Slovence, uzmimo upravo u Hrvatskoj (22.376).⁷ Drugu grupu čine one manjine koje imaju svoju maticu dalje ili daleko od zemlje u kojoj žive kao Rusi, Rusini, Česi, Slovaci, Turci itd. Opet, jedan broj manjina su Slaveni dok drugi to nijesu. Dodamo li ovome brojne gastarbajtere ili još brojnije danas izbjeglice (neki ih nazivaju izjelice) posebno u Hrvatskoj, Sloveniji te Saveznoj Republici Jugoslaviji onda tek možemo naslućivati što se sve iz ovoga može izleći. Procesi su još u toku. Neobično je važna i teritorijalna rasprostranjenost nacionalne manjine.

Obično se kaže da je bogatstvo jedne zemlje u raznovrsnosti a da su manjine most za dobre odnose. Ima puno takvih primjera. Ali ne treba takodjer zaboraviti da su manjine veoma često služile za brojne manipulacije matične zemlje koje su se ne rijetko završavale u krvi. I velesile ponekad učestvuju u tim manipulacijama. Primjeri sa jugoslavenskog prostora danas toliko su brojni i poučni da ih posebno ne treba ni navoditi. Treba se sjetiti i prvog svjetskog rata i propasti Austro-Ugarske.

Uzimajući sve ovo u obzir pogledajmo kako sada izgleda nova realnost na jugoslavenskom prostoru. Tu su nove nacionalne i nezavisne države - Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) te Makedonija. Svaka od njih sa brojnim nacionalnim manjinama kako starim tako i novim.

Polazeći od činjenice da u svijetu postoji oko 180 država, a da ih je manje od 20 koje imaju izrazitu jednonacionalnost (95% i više pripadnika jedne nacije), države na jugoslavenskom prostoru možemo razvrstati u četiri grupe:

⁶ Popis iz 1981. godine.

⁷ Isto.

- I. Republika Slovenija
- II. Republika Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija
- III. Republika Makedonija
- IV. Republika Bosna i Hercegovina.

I. Republika Slovenija

Slovenija je nacionalno najhomogenija država sa cirka 92% Slovenaca. Manjine čine prema tome svega oko 8%. Ovi brojevi mogu biti nešto i drugačiji, ali ne mijenjaju suštinu naše teze. Po ovim procentima Slovenija je najbliža onoj grupi od 20 zemalja (država) u svijetu koje imaju najhomogenije stanovništvo (cirka 95% i više pripadnika većinskog naroda). U konkretnom slovenačkom slučaju od cirka 1.891.864 stanovnika Slovenaca je bilo 1.712.445 (oko 92%) a pripadnika nacionalnih manjina oko 181.718 (oko 8%). Stare nacionalne manjine su: Mađari (9.426), Talijani (2.187, dok se nedavno pomenula i cifra od oko 3.000), Albanci (1.985), te Česi (433), Slovaci (144), Bugari (105), Rusi (94), Turci (87), Rusini (54). Puno su ipak brojnije pa time i značajnije nove nacionalne manjine. To su Hrvati (55.625), Srbi (42.182), Muslimani (13.425), Crnogorci (3.217), Makedonci (3.288), te ostali (3.206). Otvoreno je i pitanje Jugoslavena (26.263).

Sasvim je jasno da je jedan broj pripadnika novih manjina smanjen u odnosu na naprijed navedene cifre. Mislimo prije svega na iseljavanje iz Slovenije (neka vrsta "etničkog čišćenja") ranijih brojnih federalnih činovnika (carina, pogranična policija i druge službe) kao i oficira i građanskih lica na radu u bivšoj Jugoslavenskoj Narodnoj Armiji iz svih nacija, od Srba pa do Crnogoraca. Isto tako odselio se i određeni broj Slovenaca (opet neka vrsta "etničkog čišćenja") iz bivših republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, tako da bi se možda moglo očekivati da je procenat Slovenaca i veći od 92%. Odnosno nacionalnih manjina ispod 8%. To će vjerovatno pokazati novi popis stanovništva. Ipak je neosporno, kao prvo, da se broj nacionalnih manjina osjetno povećao sa nekoliko novih i najbrojnijih. I drugo, da su Hrvati postali najveća nacionalna manjina. Ima ih skoro 20-ak puta više nego, uzmimo, Talijana. Osim toga Hrvati su i po tome posebno značajni što je Republika Hrvatska granična zemlja sa Slovenijom, dok drugi to nijesu (Srbi, Muslimani i ostali). Već smo rekli da brojne izbjeglice (prognanici) obogaćuju ovu sliku. A i pitanje brojnih gastarbajtera mora se sada valorizirati u svijetlu novo nastalih odnosa. Vjerovatno u povećanom broju pripadnika novih nacionalnih manjina leži i dio pooštrenih razloga za teže dobivanje slovenačkog pasoša. Nešto od toga će se postepeno mijenjati sa punim ulaskom Slovenije u Evropsku Uniju. Razumljivo je ipak da sve ovo stavlja mladu državu pred nove probleme ali i zadatke, od čijeg što uspješnijeg i savremenog rješenja će u mnogome zavisiti stabilan i harmoničan razvoj na svim poljima. Da li će se Republika Slovenija razvijati kao "otvoreno društvo" ili ne u mnogome zavisi od demokratskog rješavanja pitanja prava i obaveza nacionalnih manjina. Ono što je neosporno, njeni problemi su daleko manji nego svih ostalih novih država na jugoslavenskom prostoru, s obzirom da je Slovenija nacionalno najjednačena, a da su nacionalne manjine rasprostranjene na širokom prostoru, tj. nijesu teritorijalno koncentrirane.

Van Slovenije, uvijek na jugoslavenskom prostoru, bilo je Slovenaca u Hrvatskoj (25.136), Srbiji 12.006 (Uža Srbija 8.207, Vojvodina 3.456, Kosovo 343), Bosni i Hercegovini (2.755), Makedoniji (648), Crnoj Gori (564). U Italiji, i to najvećim dijelom uz granicu, živi velika slovenačka manjina. Računa se na oko 90.000 - u pokrajini-regiji Friuli - Venecija Gjulija odnosno u provincijama Trst, Gorica i Udine. Za Slovence u Austriji i Mađarskoj nemamo podatke, dok oni u velikom svijetu nijesu obuhvaćeni ovom analizom.

U drugu grupu ulaze Hrvatska (78,1%) i Savezna Republika Jugoslavija (oko 77%).

II. Republika Hrvatska

Po popisu iz 1981. godine jasno je da su podaci nešto drugačiji od onih koje je objavio hrvatski statistički zavod u Ljetopisu statističkom za 1992. Zato se služimo podacima iz Ljetopisa, a na odgovarajućim mjestima, gdje su neke razlike veće, iznijecemo i ranije podatke. Hrvatska je po popisu iz 1991. godine imala 4.784.265 stanovnika.⁸ Od toga Hrvata je bilo 3.736.356 (78,1%) te nacionalnih i ostalih manjina 1.047.909 (21,9%). Sadašnje stanje je: procenat Hrvata je povećan a manjina smanjen. Abecednim redom navedeni, po podacima iz Ljetopisa, pripadnici nacionalnih i ostalih manjina su: Albanci (12.032), Austrijanci (214), Bugari (458), Crnogorci (9.784), Česi (13.086), Grci (281), Makedonci (6.280), Muslimani (43.469), Nijemci (2.635), Poljaci (679), Romi (6.695), Rumuni (810), Rusi (706), Rusini (3.253), Slovaci (5.606), Slovenci (22.376), Srbi (581.663 ili 12,2%), Talijani (21.303), Turci (320), Ukrajinci (2.494), Vlasi (22), Židovi (600). Zatim "Ostali" (3.012), "Neopredjeljeni" (73.376 ili 5%), "Nepoznati" (62.926), "Regionalna pripadnost" (43.493), te Jugoslaveni (106.041 ili 2,2%).⁹

Bitne promjene su vezane za Srbe koji su najbrojniji. Osim toga po svim hrvatskim ustavima poslije 1945. godine Srbi su bili konstitutivan narod u Republici Hrvatskoj, bilo narodnoj ili socijalističkoj. Po Ustavu Republike Hrvatske od 22. prosinca 1990. godine Srbi su postali nacionalna manjina kao i ostali. Na tom pitanju izbio je žestok spor koji je prerastao u pobunu i pravi rat u određenim zonama Hrvatske koje naseljavaju pretežno Srbi. Podršku pobunjenim Srbima dali su Srbija i Crna Gora odnosno Savezna Republika Jugoslavija. Pale su mnoge žrtve sa još brojnijim prognanicima i izbjeglicama, kako Srbima tako i Hrvatima. Cirkulira cifra od 300.000 Srba koji su poginuli, izbjegli iz raznih razloga, ili su bili prognani. Prelazili su kako u Bosnu i Hercegovinu tako i u Saveznu Republiku Jugoslaviju, pretežno Srbiju. Puno ih je otišlo i u "bijeli svijet". Nemamo podataka koje bi mogli suprotstaviti ovoj zaista velikoj cifri, ali nam se ipak čini da je pretjerana. No i pored svega toga dok ne budu iznijeti precizniji podaci, Srbi su i dalje najbrojnija nacionalna manjina u Republici Hrvatskoj.¹⁰ Mnogo toga oko "srpskog pitanja" u Hrvatskoj još uvijek je otvoreno, počevši od UNPA-zona pa do Srba u gradovima Hrvatske, odnosno od neprihvatanja manjinskog statusa pa do ideja o autonomiji ili čak federaciji. Mnogo toga zavisi od globalnih rješenja za cijelo srpsko-hrvatsko-bosansko jezičko područje. Nadati se je i poželjeti da se pozitivna rješenja što prije pronadju i tako definitivno zaustavi jedan krvav i po mnogo čemu iracionalan rat, ne samo na bojnopolju. Pozitivna tradicija iz hrvatsko-srpskih odnosa tome može pomoći, s tim da nepozvani ne odmažu.

Sa Muslimanima je situacija nešto drugačija. I tu je poslije popisa 1991. godine bilo primjedbi koje su javno iznijete i u tisku. Prof. Šemso Tanković, sveučilišni profesor i statističar, predsjednik Stranke Demokratske Akcije za Hrvatsku (muslimanska stranka), procjenio je da u Hrvatskoj ima oko 6,5% Muslimana ili oko 300.000. Po jednim podacima u Hrvatskoj je bilo 1981. godine 23.740 Muslimana, a po Ljetopisu već citiranom puno više - 43.469, ali ipak puno ispod broja od 300.000. Da li se i ovdje radi o toliko historijski poznatom "opredjeljivanju" muslimana ili kasnijem stvarnom de-

⁸ Po popisu iz 1981. godine imala je oko 4.601.469 stanovnika.

⁹ Po popisu iz 1981. godine bilo ih je 379.057.

¹⁰ Ogroman izbjeglički val Srba iz Zapadne Slavonije i Kninske krajine, Korduna i Banije u pravcu Bosne i Hercegovine i Savezne Republike Jugoslavije, poslije kratkih vojno-policijskih akcija Hrvatske ("Blijesak" i "Oluja") 1995. godine, stubkom je promijenio historijsku situaciju Srba u Hrvatskoj. Kada se bude vršio popis stanovništva u Republici Hrvatskoj dobiće se i tačan broj Srba.

klariranju kao Muslimani iliti u zadnje vrijeme Bošnjaci (ne Bosanci) ali i kao Hrvati, teško je precizno reći. Podaci koje je objavio Ljetopis na to upućuju, bar na prvi pogled.

Neobično oscilira i broj Jugoslavena. Dok ih je po podacima iz 1981. godine bilo 379.057, u Ljetopisu se navodi broj od 106.041. Vjerovatno se ovdje radilo o daljem raščlanjivanju veće cifre. Nijesu ne zanimljive cifre relativno velikog broja "Nepredjeljenih", "Nepoznatih" i onih koji su izjavili "Regionalnu pripadnost".

Ne ulazeći u brojne druge pojedinosti, za našu temu je bitno da se broj nacionalnih manjina povećao. Uz značajan broj, neke od njih, kao Slovenci, Srbi, Muslimani-Bošnjaci i Crnogorci imaju i neposrednu vezu sa matičnom državom ili nacijom - Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom odnosno Saveznom Republikom Jugoslavijom. A od stranih manjina to su Talijani (sa Italijom), i Madžari (sa Madžarskom). Hrvati u Austriji takvu vezu nemaju.

U Hrvatskoj postoje i brojne izbjeglice i prognanici iz Bosne i Hercegovine, pretežno Muslimani-Bošnjaci i Hrvati iz Bosne i Hercegovine ali i nešto Srba i drugih. Od ranije je poznat fenomen i gastarbajtera. Izbjeglica ima oko 400.000, što je zaista ogroman broj, sa svim problemima koji iz toga proizlaze. A vjerovatno bi bio jedan broj i onih koji bi željeli da tu trajno ostanu. Zato su i u Hrvatskoj, sada još i više možda nego ranije, nacionalne manjine postale mjerilo istinskog demokratskog razvoja uz osiguranje evropskih standarda u ovoj osjetljivoj oblasti. Donijeti su još 1991. moderni propisi kao Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj. Medjutim, praksa je nešto drugačija, iz brojnih razloga pa činjenice da je država djelimično bila u ratu, te sigurno nije na nivou citiranog ustavnog zakona. Hrvatske vlasti javno izražavaju spremnost da srpskoj manjini osiguraju sva prava po evropskim standardima.

Godine 1981 Hrvata u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji je bilo 4.428.005. Van Hrvatske najveći broj je živio u Bosni i Hercegovini (758.140), Srbiji 149.368 (Uža Srbija 31.447, Vojvodina 109.203, Kosovo 8.718), te nešto manje u Sloveniji (55.625), Crnoj Gori (6.904) i Makedoniji (3.307).

II. Savezna Republika Jugoslavija

Prema podacima iz 1981 ima 77% Srba i Crnogoraca, kao konstitutivnih naroda, ili oko 6.748.596 stanovnika (Srbi 6.201.562 a Crnogorci 574.954) živi u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Nacionalne manjine broje 23% stanovnika ili 3.535.306, od čega stare nacionalne manjine 2.359.686 a nove 1.175.620 stanovnika. Savezna Republika Jugoslavija ima ukupno 10.283.902 stanovnika. Najveće stare nacionalne manjine su: Albanci (1.768.097), Madžari (390.706), Slovaci (73.240), Rusi (53.852), Bugari (36.209), Rusini (19.776), Turci (13.957), Česi (3.277) i Talijani (572). A od novih nacionalnih manjina to su: Muslimani (293.246), Hrvati (156.272), Makedonci (49.864) i Slovenci (12.570). Tu su još i veoma brojni Jugoslaveni (473.184) i nešto manje brojni "Ostali" (169.564).

Sasvim je jasno da je i ova slika danas dosta izmijenjena. Osim toga na teritoriji Savezne Republike Jugoslavije ima oko 400.000 izbjeglica i prognanika pretežno iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Spominje se čak cifra od oko 350.000. Detaljnijih i pouzdanih podataka još uvijek nema. A bili bi jako korisni.

Od starih nacionalnih manjina najveće su albanska i madžarska. Od novih na prvom mjestu su Muslimani (neki se nazivaju i Bošnjaci, najvećim dijelom su Sandžaklije) i Hrvati. Vjerovatno je došlo i do raslojavanja Jugoslavena, pa će biti zanimljivo vidjeti nove podatke kad bude vršen novi popis. Istina suština naziva Jugoslaven se promijenila. Zanimljivo je da se poznati književnik Aleksandar Tišma izjašnjava kao "ex Jugoslaven", a u tome nije usamljen. Pitanje manjina, posebno onih novih je i dalje

otvoreno, naročito zbog toga što još uvijek Savezna Republika Jugoslavija, Republika Hrvatska te Republika Bosna i Hercegovina nijesu potpuno normalizirali odnose. No najveću težinu nekako ima albanski problem na Kosovu. Brojnost "manjine", koja je tamo velika većina, kao i činjenica da se nalaze na granici prema Republici Albaniji i Republici Makedoniji problematici Albanaca u Saveznoj Republici Jugoslaviji daje poseban značaj i međunarodne dimenzije. Ne zaboravljamo naravno ni brojne Albance u Crnoj Gori. Kao i u ostalim novostvorenim državama pitanje nacionalnih manjina je i za Saveznu Republiku Jugoslaviju jedno od temeljnih pitanja njenog daljeg, razumije se demokratskog razvoja. Interes Hrvatske za Hrvate u Vojvodini kao i Bosne i Hercegovine za Muslimane u Sandžaku (srpskom i crnogorskom) cijeloj ovoj složenoj problematici daje i posebnu dimenziju. Pri tome ne gubimo iz vida ni sadašnju stravičnu zavadjenost i mržnju, koje ipak dominiraju. Obično se kaže da je najbolji lijek za to vrijeme.

Ako pak izdvojeno analiziramo Crnu Goru i Srbiju, te unutar ove posljednje Kosovo i Vojvodinu dobivamo ovu sliku:

Republika Crna Gora: Od ukupno 584.310 stanovnika u Crnoj Gori, bilo je svega 56% Crnogoraca ili 400.488. Na manjine, stare i nove, otpada preostalih 44% ili 183.822. Van Crne Gore je bilo 178.535 Crnogoraca, od čega najviše u Srbiji 147.466 (Uža Srbija 77.134, Vojvodina 43.034, Kosovo 27.028). Od starih manjina bilo je Albanaca (37.735), Mađžara (238), Rusa (159), Turaka (67), Čeha (52), Talijana (45), Slovaka (33), Bugara (24) i Rusina (19). U nove manjine ubrajamo Muslimane (neki se danas nazivaju i Bošnjaci) 78.080, Hrvate (6.904), Makedonce (875), Slovence (564). Brojni, ali ne prebrojni, su bili Jugoslaveni (31.243) te dosta mali broj Ostalih (2.136). Crnogorci su još bili u Bosni i Hercegovini (14.114), Hrvatskoj (9.818), Makedoniji (3.920) i Sloveniji (3.217).

Iz svega proizlazi da su najbrojnije manjine Muslimani i Albanci, a puno manje Hrvati i ostali. Muslimanima i Albancima treba dodati i vjersku komponentu, kao uostalom i u Srbiji. Broj onih koji su se izjasnili kao Srbi bio je izrazito malen (19.407).¹¹ Hrvati pak koncentrirani su u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju (Kotor, Budva, Bar). Njihov položaj nije loš izuzev pojedine izolirane incidente.¹² Muslimani, od kojih se neki danas izjašnjavaju kao Bošnjaci, najbrojniji su u crnogorskom dijelu Sandžaka (općine Plav, Berane-Ivangrad, Rožaje, Plevlja i Bijelo Polje) ali i u Baru, Ulcinju i Podgorici.

Republika Srbija: Od ukupno 9.313.676 stanovnika koje je imala Srbija 1981. godine¹³ na Srbe je otpadlo 6.182.155 (66,3%) te Crnogorce 147.466 (1,6%) dok su nacionalne manjine brojile oko 2.984.055 (33,1%). Srbija je nekako najbogatija nacionalnim manjinama i to veoma brojnim, kako starim tako i novim. Stare nacionalne manjine su: Albanci (1.303.034), Mađžari (390.468), Slovaci (73.207), Rusi (53.693), Bugari (36.185), Rusini (19.757), Turci (13.890), Česi (3.225), Talijani (527) i drugi. Nove nacionalne manjine čine Muslimani (215.166), Hrvati (149.368), Makedonci (48.989), Slovenci (12.006). Muslimani, od kojih se neki danas nacionalno deklariraju kao Bošnjaci, pretežno su naseljeni u srpskom dijelu Sandžaka (današnje općine Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Prijepolje, Priboj i Nova Varoš) koji najdirektnije graniči sa

¹¹ Podaci za 1981. godinu.

¹² Intervju Msgr. Iva Gugića, biskupa Kotorskog, Vrijeme gradi, vrijeme razgradjuje. Dubrovački vjesnik (Dubrovnik), 20. 8. 1994, 7.

¹³ J. Pirjevec, Il giorno di San Vito, Jugoslavia 1918-1992, Storia di una tragedia (Vidovdan, Jugoslavija 1918-1992, povijest jedne tragedije), Torino 1993, 546, navodi ove procenete za Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju: Srbi 36,3%, Hrvati 19,7%, Muslimani 8,9%, Slovenci 7,8%, Albanci 7,7%, Makedonci 5,9%, Crnogorci 2,5%, Mađžari 1,9% i Ostali 3,9%; postoji i slovenačko izdanje Pirjevčeve knjige: Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije, Koper, 1995.

Bosnom i Hercegovinom. Ima ih dosta i u Beogradu, posebno onih iz Bosne i Hercegovine. Hrvati su u Vojvodini i Beogradu. Visok je i broj Jugoslavena (441.941) posebno u užoj Srbiji (272.050) i Vojvodini (167.215) dok je na Kosovu to zanemarljivo malo (2.676). Ostalih je bilo oko 167.428. Srba u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji bilo je 1981. godine oko 8.140.450.

Unutar Republike Srbije postoje i dvije Autonomne pokrajine - Vojvodina i Kosovo. U njima je stanje ovakovo:

Vojvodina: Imala je 2.034.772 stanovnika, a od toga su Srbi 1.107.375. i Crnogorci 43.304. To je iznad 50%. Vojvodina je uvijek bila poznata po brojnim nacionalnim manjinama koje su se tu ukrštavale kao na nijednom prostoru bivše Jugoslavije. Ona je poznata i kao zemlja doseljenika - "dodjoša". Uvijek je bila isticana i harmonija u odnosima, uz uobičajene teškoće koje normalno prate te odnose. Nove nacionalne manjine su: Hrvati (109.203), Makedonci (18.900), Muslimani (4.930), Slovenci (3.456). Kao što je već navedeno velik je i broj Jugoslavena (167.215), dok su "Ostali" brojali oko 42.010 stanovnika. Stare nacionalne manjine, slavenske ili neslavenske, su: Mađžari (385.356), Slovaci (69.549), Rusi (47.289), Rusini (19.305), Albanci (3.814), Česi (2.012), Bugari (2.525), Turci (1959), Talijani (146) i drugi. Granično su vezani sa matičnim zemljama Mađžari i Hrvati kao i nešto Rumuna. Ali su veoma važne i veze vojvodjanskih Srba sa Srbima u Hrvatskoj (Slavoniji i Sremu) kao i onim malo-brojnijim u Mađžarskoj i Rumuniji. Veliki je broj izbjeglica Srba došao u Vojvodinu. Inače Mađžara u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji 1981. godine bilo je oko 426.796.

Od ukupno 1.730.367 Albanaca koji su živjeli u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji 1981. godine na Kosovu ih je bilo 1.226.736. Upoređeni sa ukupnim brojem stanovništva na Kosovu (1.584.440) oni su činili većinu od oko 77%. Ostale manjine su dosta male, mislimo na stare. To su: Turci (12.513), Bugari (161), Mađžari (147), Česi (43), Slovaci (37), Talijani (23), Rusi (17), Rusini (5). Od jugoslavenskih naroda tu je bilo: Srba (209.497), Muslimana (58.562), Crnogoraca (27.028), Hrvata (8.718), Makedonaca (1.056), te Slovenaca (343). Veoma brojni su bili "Ostali" (35.108) za koje je teško reći ko su, te malobrojni Jugoslaveni (2.676). Stanje je danas jako promjenjeno tako što je puno porastao inače velik broj Albanaca a smanjen ionako mali broj Srba i Crnogoraca kao i drugih jugoslavenskih naroda. Po sastavu stanovništva Kosovo je postalo jedna od najneuralgičnijih tačaka Balkana. To je povezano i sa činjenicom da se brojni Albanci nalaze kako u Makedoniji i Crnoj Gori, pa i u samoj Srbiji, tako i u Grčkoj. Njihov demografski prirast je izuzetno velik. Na Kosovu, s obzirom na prošlost srpskog naroda kao i činjenicu da se tamo nalaze neki od najznačajnijih spomenika srpskog naroda i posebno Srpske pravoslavne crkve, može se govoriti o izvjesnom sukobu historijskog i prirodnog prava, tj. prava na prošlost i prava na budućnost. Naći skladnu mjeru i pomiriti toliko različite interese pravo je umijeće. U zaista napetoj situaciji koja tamo vlada, posebno zbog velikog sužavanja tradicionalnih autonomnih prava u ovoj pokrajini, poželjeti je da se iz svega što prije izadje i nadju rješenja na savremenim osnovama i postojećim evropskim standardima. Religijske razlike ovdje još više utiču na povećanu napetost.

III. Republika Makedonija

Mješavina naroda i narodnosti (nacionalnih manjina) jedna je od glavnih karakteristika i za Makedoniju. Podaci koje donosimo to lijepo ilustriraju. Imala je 1.909.136 stanovnika, a od toga 1.279.323 Makedonaca (od ukupnih 1.339.727 u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji) ili oko 68%, dok je na sve ostale otpadalo oko 626.527 stanovnika (32%). Tu su najbrojnije stare nacionalne manjine, na prvom mjestu

Albanci, njih oko 377.208 (oko 22%) te Turci (86.591). Ostalo su bili Bugari (1.980), Mađari (280), Česi (164), Rusi (97), Rusini (23), Talijani (96), Slovaci (67) i neke druge manje grupe. Od novih to su: Srbi (44.468), Muslimani (39.513), Crnogorci (3.920), Hrvati (3.307) i Slovenci (648). Ostalih je bilo relativno mnogo (51.950) dok su Jugoslaveni relativno najmalobrojniji (14.225).

Jasno je iz prednjih cifara da je osnovni problem makedonsko-albanski. To na neki način predodređuje i teritorijalna rasprostranjenost Albanaca. Oni se najvećim dijelom nalaze uz zapadnu Makedonsku granicu i nadovezuju se direktno na Albanca u Albaniji. To su mjesta Gostivar, Tetovo, Debar i Kičevo te Skopje kao velika gradska aglomeracija u kojoj se nalaze brojni stanovnici iz svih nacionalnih grupa. Na sjevernoj granici Makedonija je u direktnoj vezi s Kosovom kao i onim predjelima južne Srbije gdje ima dosta Albanaca. Ovo je rezultiralo zahtjevom, poslije propasti Jugoslavije, jako prisutnim, da se albanskoj manjini prizna status konstitutivnog naroda što onda direktno treba da vodi u federativnu državu Makedoniju. Tu se potežu brojni argumenti od kojih je uvijek najači onaj brojčani. Naime stalno se tvrdi, iz redova Albanaca, da njih ima oko 33% kako to pokazuju statistike. Nije za potcijeniti ni broj od oko 100.000 što Srba, Muslimana i Crnogoraca. Uz istorijsko osporavanje makedonske nacije kao one koju je "izmislio" Tito jednako kao i crnogorsku i muslimansku, kako bi oslabio Srbiju pa i Hrvatsku, pitanje odnosa Makedonaca i Albanaca dominira i sadašnjom političkom scenom. Ne treba pri tome zaboraviti da veliki dio svijeta priznaje Makedoniju i Makedonce i ne obazire se na naprijed iznijeta osporavanja.

Spor između Srpske pravoslavne crkve i Makedonske pravoslavne crkve koja se odvojila od prve i proglasila svoju autokefalnost dosta opterećuje odnose između Srba i Srbije te Makedonije. Stalni pozivi da se Makedonci vrate matičnoj crkvi nijesu dali nikakve rezultate, ali nijesu pomogli ni tome da Makedonska pravoslavna crkva bude šire priznata od svih drugih nacionalnih pravoslavnih crkava. I pred mladom makedonskom državom su isti i slični problemi kako i drugdje na jugoslavenskom prostoru: kako osigurati svim građanima ravnopravan tretman u modernoj pravnoj državi, te politički ih angažirati da svi učestvuju u demokratskom upravljanju državom. Što znači da to pravo ne pripada samo vodećem, većinskom narodu. Pitanja dosta jasna, često čak i deklarativno prihvaćena ali koja uvijek nalaze na brojne prepreke na putu do istinske realizacije. Na ovom području ni međunarodni faktori nijesu za potcijeniti. Jedan broj Makedonaca živi u Grčkoj, Bugarskoj i Albaniji.

IV. Republika Bosna i Hercegovina

Govoriti o stvarnom stanju danas je izuzetno teško. Zato pribjegavamo određenoj projekciji, ali ipak na bazi pouzadnih podataka.

Za ovu, treću po broju stanovnika, nekada u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji federalnu jedinicu-državu, nikad u pravom planu nijesu bili odnosi između konstitutivnih naroda i nacionalnih manjina. Tu su na prvom mjestu bili odnosi između tri konstitutivna naroda - Muslimana (danas Bošnjaka), Srba i Hrvata. Nacionalne manjine čak ni po broju nijesu bile velike. Po popisu iz 1991. godine registrirane su ove stare manjine: Albanci (4.394), Mađari (945), Česi (690), Talijani (616), Slovaci (350), Rusi (302), Turci (277), Bugari (180), Rusini (111) i drugi još manji. Po istom popisu u Bosni i Hercegovini bilo je ukupno 4.354.911 stanovnika a od toga relativna većina su bili Muslimani sa 1.903.096 (43,7%), zatim dolaze Srbi sa 31.363.087 (31,3%), Hrvati 753.400 (17,3%), brojni Jugoslaveni (238.270 ili 5,5%) i "Ostali" (95.808 ili 2,2%).¹⁴

¹⁴ A. Markotić, Bosnia and Herzegovina (The country, People, Religions, Nations). Publication for Human Rights and Peace, Sarajevo, February 1992, 10-13.

Pedeset godina ranije - 1941. godine, po jednom proračunu, slika je bila obratna kada je riječ o Muslimanima i Srbima. Tada je bilo 1.261.300 (44,25%) Srba, 880.720 (30,89%) Muslimana, 672.120 (23,58%) Hrvata te Ostalih 36.256 (1,28%).

No za Bosnu i Hercegovinu bitno da u zadnjih 200 godina niko nije imao apsolutnu većinu (51%) nego uvijek relativnu (ispod 50%). To se odnosi uvijek na Srbe i Muslimane kao relativno najbrojnije. U tome se nalazi cijela sudbina Bosne i Hercegovine. Iz nje je uvijek proizlazila "filozofija" suživota u višenacionalnoj, višereligijskoj i višekulturnoj zajednici. Tome je sigurno jako doprinosila izuzetna izmješanost stanovništva, opet naročito između Muslimana i Srba. Hrvati su u pojedinim zonama (Zapadna Hercegovina i neke druge) puno kompaktniji. No za Bosnu i Hercegovinu je historijski bilo karakteristično "otimanje" o to, čija je Bosna i Hercegovina. Da li srpska, hrvatska ili muslimanska? Ili pak "i muslimanska i srpska i hrvatska", što je bio čvrst temelj njenog postojanja i uspješnog razvitka od 1945. pa do 1992. I dok velika srpska zajednica ima kontinuitet i oslonac sa Srbijom isto to ima i nešto manja hrvatska zajednica sa Hrvatskom. Zbog centralnog položaja Bosne i Hercegovine u sklopu jugoslavenskih zemalja Muslimani nijesu imali nikakav oslonac na neku muslimansku državu na svojim granicama. To je neobično važno i za ovaj krvavi i bratoubilački rat koji je na neki način - interpretacija Dejtona - još u toku. Zato su Bosna i Hercegovina, kao *istorijske zemlje* bile država-federalna jedinica. Znači da tu nije važio princip apsolutno većinskog naroda, jer takvog nije bilo. Tendencije da se predje broj od 51% stanovništva registrovane su kod Muslimana i Srba, iako je to često vješto prikrivano. Tu je broj od 5,5% Jugoslavena i Ostalih 2,2%, zabilježen na zadnjem popisu stanovništva, bio dobro došao za ta post-popisna "preračunavanja". A nerijetko su potezani i raniji popisi pa tako i ona valorizacija iz 1941. godine. Nekad na oko veoma jaka svijest, između tri konstitutivna naroda, o zajedničkom životu u zajedničkoj domovini iznenadjujuće brzo i stravično je narušena ratom. Nacionalne manjine ovdje nijesu imale nikakvu bitnu ulogu. Sve je vezano za konstitutivne narode i njihove lidere. Stravična etnička čišćenja i svakovrsni progoni Muslimana ali i Hrvata i Srba kao i ostalih oznaka su faktički podjeljene zemlje. Tragedija! A ideja o cjelovitoj Bosni i Hercegovini kao centralnoj jugoslavenskoj oblasti koja povezuje kako Srbiju i Crnu Goru tako i Hrvatsku, što znači Srbe, Hrvate, Muslimane i druge, danas se ne čini više realnom. Puno su prisutnije ideje o njenoj podjeli i to po najgorem "ključu" onom nacionalno-konfesionalnom. Ko zna možda ćemo dočekati i drugačija rješenja. A da bi se to dogodilo, poslije svih strahota, brojnih poginulih, ranjenih, prognanih i izbjeglih, trebaće ne samo praštati da bi bilo opraštano, nego još i više: zaboraviti! Veliki pisac i poznavalac čovjeka, posebno onog balkanskog, tu misao je formulirao ovako: "Zaborav sve leći, a pesma je najljepši način zaborava, jer u pesmi se čovek seća samo onoga što voli."¹⁵

Bosna i Hercegovina je međunarodno priznata kao nezavisna država tri konstitutivna naroda, Muslimana, Srba i Hrvata u svojim granicama, koje su i historijske (Berlinski kongres 1878, Vidovdanski ustav 1921) 6. aprila 1992. godine. Malobrojne nacionalne manjine tome nijesu bile prepreka. Uostalom, kao ni uzrok brutalnom ratu koji je počeo istog dana. One dijele sudbinu onih sa kojima žive, kao i u prošlosti, pa bilo u dobru ili zlu. Zanimljivi su i podaci o Federaciji Bošnjačko-Hrvatskoj i Konfederaciji Hrvatsko-Bošnjačkoj, te Republici Srpskoj.¹⁶

¹⁵ Ivo Andrić, Na Drini ćuprija, Zagreb 1982, 86.

¹⁶ Po jednom proračunu u Federaciji Bošnjačko-Hrvatskoj, formiranoj na bazi Vašingtonskog sporazuma, ima oko 61% Bošnjaka (muslimani i eventualno još neki drugi), 22% Hrvata (to su dva konstitutivna naroda) i oko 17% Srba, čije statusno pitanje je otvoreno odnosno smatraju ih manjinom u ovoj Federaciji, dok su Srbi u Republici Srpskoj konstitutivan narod. Srpsko Gradjansko Vijeće u Sarajevu opetovano traži da se i Srbima u Federaciji prizna status konstitutivnog naroda kako je to utvrđeno i u Dejtonskim ugovorima. Po Dejtonskim ugovorima Bosnu i Hercegovinu sačinjavaju dva entiteta: Federacija Bošnjačko-Hrvatska i Republika Srpska. Veoma je teško nešto preciznije reći o broju

Zadatak ovog rada je bio da ukaže na to, da je poslije raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije došlo do porasta broja nacionalnih manjina u svim novonastalim državama. I to je potpuno novi momenat, koji bi u budućnosti mogao dovesti do novih podjela i sukoba. Stoga treba pažljivo rješavati pitanje nacionalnih manjina, posebno onih novih koje su relativno brojnije. Tu treba polaziti od činjenice da u svijetu u oko 160 država žive zajedno i većine i manjine (ranije smo naveli da su samo 20-ak država nacionalno homogene) a u svim njima nema konflikata. Naprotiv, od oko 3.500 etničkih (nacionalnih) skupina i oko 7.000 jezičkih i dijalekatskih grupa, samo maleni broj je uključen u sukobe i ratove.¹⁷ Znači, da većina nacionalnih i drugih manjina živi zajedno u miru sa većinskim stanovništvom, bez obzira i na određene napetosti. Znači treba nalaziti savremena rješenja, na osnovama moderno shvaćene kategorije "državljanstva" i osnovnih prava čovjeka i građanina. Uz nedavna upozorenja dr. Butrosa Galija, generalnog sekretara Ujedinjenih naroda, da su u svijetu u stalnom porastu razarajući nacionalizmi i separatizmi, koji ako se nastave razvijati, mogu da ugroze stabilnost svjetskog poretka, treba navesti i neke činjenice. U svijetu je poslije 1945. godine ubijeno pedeset miliona ljudi, bilo u ratovima, revolucijama, oslobodilačkim pokretima i neredima. A trideset miliona je bilo prisiljeno da ide u izbjeglištvo. A od cirka 100 ratova koji su bili u zadnjih pedeset godina više od polovine može se označiti kao nacionalni (etnički) ratovi. To opet znači da žarka želja da mnogobrojne nacionalne i druge grupe formiraju vlastitu nacionalnu državu - fetišizirajući pravo naroda na samoopredjeljenje i otepljenje - ne mogu biti uvijek zadovoljene. Iz jednostavnog razloga što pravo jednog na samoopredjeljenje ne može biti ujedno i pravo za uništenje drugoga. Jači ne bi smio imati pravo i da tlači. A pravo čovjeka na dostojan život, pa i u mješovitim nacionalnim i drugim zajednicama, trebalo bi da bude vrhunsko pravo. Nacionalna i manjinska prava su samo dio općih ili osnovnih ljudskih prava. Tako bi trebalo gledati i na nacionalne manjine na jugoslavenskom prostoru općenito i pojedinačno, a u okviru nove evropske realnosti i ukupne saradnje, pa i one kulturne.

SUMMARY

Old and New Minorities - the Case of Yugoslavia

The treatise *Old and New Minorities - the Case of Yugoslavia* deals with the condition on the territory of the former Yugoslavia and in the new independent states, which were formed from 1991 to 1992, after the decline of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia. An analysis on national structure of the population with a special regard

stanovništva u Republici Srpskoj i pogotovo njezinoj nacionalnoj strukturi. Srbi su konstitutivan narod, a pitanje Bošnjaka i Hrvata je otvoreno, odnosno smatraju ih manjinom, premda su po Dejtonu sva tri naroda konstitutivna u Bosni i Hercegovini. Po proračunu dr. Žarka Papića u Republici Srpskoj živi najviše oko 550.000 stanovnika ili 32% od predratne srpske populacije, u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini, dok na teritoriju Federacije živi oko 150.000 Srba. Veliki broj su izbjeglice u Saveznoj Republici Jugoslaviji (oko 400.000) i drugim zemljama (oko 200.000), dok je u toku rata poginulo Srba, vojnika i civila, oko 100.000. Po Papiću u Sarajevu živi oko 40.000: Ž. Papić, *Bosanski Srbi na raskršću*. Ni Pale ni Beograd, "Oslobodjenje" Evropsko Nedjeljno Izdanje (Sarajevo, Ljubljana, Zagreb), 9-16. 11. 1995, 15. No, ipak svi podaci su danas dosta nepouzdati, dok se ne obavi novi popis. To važi za sve pa i za nacionalne manjine. A u eventualnoj budućoj Konfederaciji i Hrvatsko-Bošnjačkoj bilo bi oko 4.300.000 Hrvata, 2.300.000 Bošnjaka i dosta Srba, te druge manjine.

¹⁷ F. Cotti, *La comunità internazionale e la Svizzera di fronte ai conflitti etnici contemporanei*. *Balceni in Fiamme. Quale pace etnica?* (Balkan u plamenu. Kakav nacionalni mir?), a cura di Roberto Papini e Rade Petrović, Firenze 1995.

on national minorities was made on the basis of the results of the population censuses carried out in SFRJ in 1981 and 1991. Results of some new researches made after the mentioned censuses are also entered in the treatise. The author lays out for the first time a thesis about "old" and "new" national minorities. In the category of "old" national minorities (nationalities) Albanians, Hungarians, Russians, Rusines, Ukrainians, Slovacs, Czechs, Italians, Bulgarians, Turks and numerous other minorities considered for a long time as such are stated. The category of "new" national minorities, now in the newly formed states, comprises Serbs, Croats, Muslims (now Bosniacs), Slovenes, Macedonians and Montenegrins. Consequently, all who had in the former SFRJ the status of constitutional nations and not of a minority (nationality as named after 1963). There are certain exceptions. Thus in the Federal Republic of Yugoslavia Serbs and Montenegrins are constitutional nations, while in Bosnia and Hercegovina such are all three nations: Muslims (Bosniacs), Serbs and Croats - as in former Yugoslavia. Proceeding from all the mentioned propositions the following classification was made:

The first is the Republic of Slovenia as a nationally most homogenous with 92% - or maybe even 95% - of Slovenes, while the national minorities, "old" or "new", are relatively not numerous and territorially not concentrated, although some lean to their native countries. Because of such a situation all Slovene problems considering minorities are easier to solve. The next is the Republic of Croatia and then the Federal Republic of Yugoslavia. In Croatia there are approximately 78% of Croats and the percentage grew pretty much during the war, particularly after some short military - police actions (*Blijesak, Oluja*) and with those connected massive emigrations of Serbs in Bosnia and Hercegovina and in the Federal Republic of Yugoslavia. The Serbs have in the Republic of Croatia always been a constitutional nation, but after the changes performed in 1991 they became a national minority. This fact was a basis for the rebellion of Serbs in some parts of Croatia (in the later proclaimed Srpska Republika Krajina - Serbian Republic Krajina), which at first had the support of SFRJ and later of Republika Srpska (the Serbian Republic) in Bosnia and Herzegovina and of the Federal Republic of Yugoslavia. National minorities are as well numerous in the Republic of Croatia. The Federal Republic of Yugoslavia (Serbia with Kosovo and Vojvodina and Montenegro) has 77% of Serbs and Montenegrins as constitutive nations while 23% are national minorities, some very large (of the "old" minorities Albanians, Hungarians and of the "new" Muslims). There were 6.201.562 Serbian citizens and noticeably less Montenegrins - 547.954; of those many lived outside Montenegro. During the war the number of Serbs in the Federal republic of Yugoslavia grew considerably with refugees coming from Bosnia and Herzegovina, Croatia and a few from Slovenia. Numerous and strong national minorities, Slavic and non-Slavic, are one of the characteristics of the national and religious structure in the present Federal Republic of Yugoslavia.

In the Republic of Macedonia 68% of the population are Macedonians and 32% are members of national minorities. Most numerous are Albanians - 22% according to population censuses, including the one in 1994. In Macedonia as well as in the Federal republic of Yugoslavia the Albanians are demanding the status of a constitutional nation with all rights the status brings, which is causing heavy conflicts. The situation is most complicated in Bosnia and Herzegovina where most deep and tragic changes happened during the terrifying fratricidal war. According to the 1991 census none of the three constitutional nations (Muslims, Serbs, and Croats) had an absolute majority (51%). By that census there were 43,7% Muslims, 31,3% Serbs and 17,3% Croats. Yugoslavs were numerous too, 5,5%, while 2,2% were other nationalities. National minorities never presented a problem in Bosnia and Herzegovina, probably because they are few and territorially not concentrated. The essence of the conflict was in Bosnia and Herzegovina always the relation between its three historical nations. During the war Republika

Srpska (the Serbian Republic) was formed, then Federacija Bošnjačko-Hrvatska (the Bosniac-Croatian Federation) in the frame of which existed Herceg-Bosna (Herceg-Bosnia). While in the Serbian Republic the Serbs are the constitutional nation and at the same time the most numerous, in the Bosniac-Croatian Federation such are the Bosniacs (Muslims) and the Croats, and Bosniacs being the most numerous. As a result of the war, "ethnic cleansing" and "human" deportations of the population a fairly strong homogenisation of the population was performed - national and territorial concentration. Thus there is the territory under the control of Serbs (the Serbian Republic) and the one under the control of Bosniacs and Croats in the frame of the Bosniac-Croatian Federation. All processes are still in due course and in close connection with Dayton.

Everyone concerned stands before a serious problem - defining European criteria for the new situation.

VASKO SIMONITI

USODA IN ŽIVLJENJE MAJHNIH DRŽAV (jugovzhodna Evropa in južnoslovanski narodi)

Odkar so se Južni Slovani naselili na Balkanski polotok in so se iz barbarskih plemenskih gmot oblikovali v narode, si niso mogli zagotoviti trajnih lastnih nacionalnih držav. Strah pred neposredno dominacijo različnih velikih imperialnih sil so skušali premostiti tako, da so se dvakrat združili v skupno državo. Od okoli tisoč štiristo let bivanja na balkanskem prostoru so južnoslovanski narodi preživeli skupaj sedemdeset let v dveh med seboj popolnoma različnih družbenopolitičnih okvirih. V tako dolgi dobi ločitve se zdi lahko sedemdeset let sobivanja v 20. stoletju zgolj eksperiment. Ne prvi poskus v monarhistični Jugoslaviji ne drugi v komunistični namreč nista uspela. Ko imenitni hrvaški pisatelj Miroslav Krleža oriše vzroke za nasprotja v Kraljevini Jugoslaviji in pričakuje, da bo proletariat kos zgodovinski nalogi in bo presešel neskladja v mnogonacionalni državi, v svojem eseju Teze za neko diskusijo iz leta 1935 med drugim zapiše: "Pri razbiranju te problematike je treba upoštevati, da se na tem našem ozemlju Bizanc in Rim bijeta že več kot devet stoletij in da so zoper južnoslovansko biološko substanco negativno razpoložene cele serije sovražnih nam sil: germanskih, avstrijskih, pangermanskih, italijanske iredente, fevdalno madžarskih, dinastično bolgarskih, arnavtsko nacionalističnih itd. Treba je vzeti v poštev tudi to, da na našem ozemlju stihijsko delujejo razdorni elementi notranjih nasprotij kot plod stoletnega razkola, zatiranja in sovražnih okupacij, kakor še vedno žive moči, ki danes delujejo razdiralno kot tri nacionalne formule. Vse pa preprečuje nasilje".¹

V drugi svetovni vojni so dobili nacionalni ekskluzivizmi na ozemlju Jugoslavije možnost, da so se dodobra razživeli, hkrati pa je dobila priložnost tudi "anacionalna" komunistična partija, kateri je uspelo ob vojaškem uporju proti okupacijskim silam izvesti socialno revolucijo in prevzeti oblast. Pitanje z bratstvom in enotnostjo, ki smo ga bili deležni po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji, pa se je pokazalo kot demagogija totalitarne oblasti. Sožitje južnoslovanskih narodov v skupni državi je temeljilo na sili in prisili, na moči oblasti in strahu pred njo.

Želje in agresivnosti po pocnotenju ter parole o prežemanju narodov, ki naj bi ohranili svoje posebnosti na folklorni ravni, so, potem ko se je iz najrazličnejših vzrokov sesedel sistem ideološkega kolektivizma, rodile obraten rezultat od pričakovanega - vojno. Ob razpadu socialistične Jugoslavije je tako izbruhnila na njenem nekdanjem teritoriju vojna za dokončno (?) oblikovanje nacionalnih držav. S silovito energijo desetletja pritajenih čustev in strasti so se začela pobijanja s ciljem priključiti dotodanjim republiškim ozemljem nova ozemlja, odvzeti torej drugim tista ozemlja, za katera vpletene strani mislijo, da jim pripadajo. Razsežnost teritorialnega zaokroževanja se je odvijala seveda na mikro ravni. Frančiškanski provincial Bosne Srebrene je izjavil: "Opazil sem, da so v muslimanskih vaseh požgane hrvaške in srbske hiše, v hrvaških vaseh muslimanske in srbske, v srbskih pa muslimanske in hrvaške hiše."² Zaščitni znak vojne je postalo etnično čiščenje, pri čemer so si vojskujoče strani prizadevale uničiti pri svojih nasprotnikih še vse tisto, kar je spominjalo na kakršnokoli njihovo duhovno prisotnost na določenem zavzetem teritoriju (v to je spadalo zlasti uničevanje sakralnih objektov in celo pokopališč). Pri tem so nasprotujoče si vojske v zadnjih petih

¹ M. Krleža, Deset krvavih let in drugi politični eseji, Ljubljana 1962, 353, 354.

² Delo, 36/19, 24. januarja 1994, 6.

letih v dejanjih sledile misli svojih politikov, da kdor uniči kulturo nekega naroda, mu vzame njegovo preteklost, zgodovino, tradicijo in identiteto.

Nerealizirane nacionalne razsežnosti in nepriznavanje življenja zgodovinsko pogojenih razlik, ne da bi jih vsiljevali drugim, so torej med vrsto drugih vzrokov, pokopali skupno državo. Nekateri so se ob gledanju te južnoslovanske tragedije cinično zmrdovali, češ da gre za anahronizem, ki sodi v ropotarnico 19. stoletja in bi ga bilo moč v 20. stoletju preseči. Morda je to res anahronizem, če ta jugovzhodni evropski prostor primerjamo z državami zahodne Evrope, s čimer seveda posredno v istem trenutku priznamo, da ta prostor ni v nobenem razvojnem pogledu del razvitega sveta. Nerazvitost pa seveda le stežka preseče konfliktnost, še posebej, če vemo, da je ta prostor doživljal popolnoma nasprotujoče si zgodovinske usode. Soočeni z razlikami na vsakodnevni ravni so ljudje v bivši Jugoslaviji večinoma menili, da jih tudi poznajo in razumejo, uradna smer politike pa se je bolj kot za preučevanje in identificiranje razlik zavzemala, da se ugotavlja ter kar se da veliko govori in piše o tistih stvareh, ki naj bi južnoslovanske narode povezovala. Povezovalo pa jih v zgodovini ni prav veliko, razen strahu pred močnejšimi zunanjimi silami in represivno oblastjo znotraj države.

Vpogled v politično (in z njo vojaško) zgodovino jugovzhodnoevropskega ozemlja, ki je bilo naseljeno večinoma s slovanskimi sorodniki v 6. in 7. stoletju, kaže, da je to področje predstavljalo "mejne dežele imperijev".³ "Dihalo" je praktično vse do konca 20. stoletja v ritmu njihove moči in nemoči. Na vzhodu Balkana je imel Bizanc od 7. do 12. stoletja (seveda z različnimi teritorialnimi nihanji in pojavom nekaterih močnih nasprotnikov - npr. bolgarskim cesarstvom) dominantno vlogo, na zahodu frankovsko in nemško cesarstvo z Rimom, na jugu so za nekaj časa prevzeli pobudo Normani in od 11. stoletja naprej je postajala vse bolj vplivna Beneška republika, na severu pa je proti jugu širila svoje vplivno področje od 11. stoletja naprej vse do prvih desetletij 16. stoletja Madžarska. Počasi se oblikujoče etnične/narodne slovanske skupnosti so tako pod različnimi vplivi iskale v tem prehodnem, petsto let trajajočem obdobju, svojo individualnost in ravnotežje, pri čemer jim je uspelo oblikovati različno dolge bolj ali manj neodvisne državne tvorbe. Vsa upravna središča (metropole), ki so diktirala vojaško-politične, gospodarske in kulturne življenske vzorce, so bila zunaj oz. na robu tega, sicer zanimivega, vendar perifernega območja.

Konec 12. stoletja oz. v začetku naslednjega, potem ko so pohodniki četrte križarske vojne z zavzetjem Konstantinopla za dobrega pol stoletja vzpostavili latinsko cesarstvo, so se na Balkanu oblikovale samostojne države, ki so se otesle bizantinske nadoblasti. Medtem ko je Hrvaška že stoletje prej izgubila svojo samostojnost in je padla pod nadoblast Madžarske, majhne novonastale samostojne države niso oblikovale zahodnoevropskega fevdalnega državnega modela, ampak so sledile duhovni in državni tradiciji Bizanca. Le Bosna, ki je ležala v "mrtvem kotu" med vzhodom in zahodom, je oblikovala posebno državno identiteto. Bizanc, sicer obnovljen in zazrt v veličino svoje preteklosti, pa je izgubil gospodarsko in politično prednost, ki ga je skoraj šest stoletij postavljala v superioren položaj do barbarskega zahoda. Postal je le ena od balkanskih držav. Sredi 14. stoletja, ko je dosegla svoj teritorialni zenit, je nemanjška Srbija prevzela na vzhodnem delu Balkana za nekaj časa politično pobudo in skorajda vrgla s tečajev vse manjše bizantinsko cesarstvo. Ob izgubljeni oz. usihajoči imperialni moči Bizanca pa je v njegovi nekdanji interesni domeni prekinila neprestano vojaško prežo

³ Ta zelo primeren izraz za področje jugovzhodne Evrope uporabita J. R. Lampe in M. R. Jackson v: *Balkan Economic History (1550-1950)*, Bloomington 1982; na vprašanje ali je Balkan predstavljal za imperije področje mejnih dežel pa daje jednat odgovor J. R. Lampe v preglednem članku *Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520-1914* (v: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe /Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century/*, Berkely-Los Angeles-London 1989, 177-209).

malih državic za teritorialnim plenom nova velika imperialna sila, ki je v krščansko nepomirljivo razdeljeni svet na Balkanu (na katolištvo in pravoslavje ter v njegovem središču na prisotno heretično bosensko cerkev) vnesla nov verski element - islam. Turki, ki jim je vladala dinastija Osmanov, so pometli z balkanskimi državnimi tvorbami, odstranili obstoječe družbene strukture ter zavrli razvijajoči se fevdalizem na Balkanu in ga potisnili nazaj na primitivne patriarhalne osnove. V približno dvesto letih so do srede 16. stoletja zasedli skorajda celo jugovzhodno Evropo in mejo potisnili globoko na zahod na hrvaško in madžarsko ozemlje do črte, ki je v grobem potekala od Obrovca na Jadranskem morju do Budima na severu.

Vzporedno z neprenehnim turškim osvajalnim diktatom pa so od 14. do 16. stoletja gradili svojo imperialno domeno Habsburžani v zahodni in srednji Evropi. V začetku 17. stoletja so vzpostavili z osmanskim imperijem vojaško ravnotežje, potem pa premoč, ki se je kazala v izrivljanju Turkov z Balkana in ob koncu 17. stoletja postaviti meje, ki je še danes uradna državna meja med Bosno in Hercegovino ter Hrvaško. Avstrija, ki je postala ob koncu 17. stoletja pomembna evropska sila, je na Balkanu želela turško oblast zamenjati s svojo. Ta usmeritev habsburške imperialne hiše je ostala z določenimi odstopanji odločujoča v njeni zunanji politiki vse do zloma Avstro-Ogrske.

Z utrditvijo Turkov na Balkanu so ponovno odločali o njegovi usodi centri izven njega oz. na njegovem robu - Benetke, Dunaj, Istanbul. Na celotnem področju, ki je sodilo v interesne sfere omenjenih metropol, je uživala samostojnost le mala Dubrovniška republika. S trdnimi zidovi, sposobno in spretno diplomacijo ter ne nazadnje s tihim soglasjem velikih sil je uživala svojo zlato dobo. Toda kaj je pomenil Dubrovnik, ki se je po kulturni omikanosti in gospodarskem razcvetu lahko primerjal z razvitimi italijanskimi državnicami, v očeh zahodnjaka? Zgolj periferno in zaostalo mesto. Tako je npr. cerkvena premestitev vanj veljala za pregnanstvo. Lodovico Beccadelli, ki je bil v 16. stoletju imenovan za nadškofa v Dubrovniku, je v svojih pesmih, posvečenih Michelangelu Buonarottiju, mesto, potem ko ga je spoznal, sicer slavil: "Otoki, z bogom! Duša moja nema, / Dubrovnik, tebe, mili, zdaj objema, / dragulj Ilirije in njena nada, /..." vendar pa je hkrati zapisal tudi o svojem duhovniškem poslanstvu: "Skoz mrak dolin in čez gorâ slemena, / sem nosil z mukami ga in solzami./". Zaledje te aristokratske plemiške države ni bilo za pesnika in prevajalca Beccadellija nič drugega kot "dom divjih plemen".⁴

Odsotnost središč, iz katerih so izžarevali tisti impulzi, ki so oblikovali življenske vzorce, norme in mentaliteto različnih civilizacijskih krogov, je dejansko pogojevala tudi duhovno zaostajanje in razvojno neistočasnost na prostoru jugovzhodne Evrope.⁵ V začetku 7. stoletja se je končalo poznorimsko oz. zgodnjebizantinsko obdobje in začelo se je obdobje srednjeveškega bizantinskega cesarstva. Vendar helenizirani Bizanci, ki je sicer prilagajal svoj upravni in vojaški sistem razmeram na Balkanu, ni vstopal v srednji vek, ampak so v razvojnem in družbenem smislu vstopali vanj nekdanje zahodno rimsko cesarstvo in barbarski prišleki, ki so poselili Balkan. Razvojni vplivi (verski, politični, kulturni, gospodarski) so se tako širili iz svojega središča na jugu proti severu in zahodu. Od konca 11. stoletja, ko so fevdalni odnosi prevladali povsod v evropskih državah in je bledeel politični, vojaški in gospodarski pomen Bizanca, pa so se začeli razvojni vplivi širiti v obratni smeri - od severa proti jugu. Posledice so se kazale v tem, da so se zaradi pokrajinskih posebnosti ter različnih zunanjih vplivov (in s tem različnega notranjega razvoja) na celotnem področju razvili zelo različni tipi fevdalnega reda. Fevdalizem se je ponekod razcvetel prej, drugod pozneje, ponekod pa so se nerazkrojene rodovne oblike ohranile še pozno v visoki srednji vek. Od 12. stoletja naprej je postala perifernost Balkanskega polotoka vse bolj očitna v odnosu do zahodne

⁴ A. Gradnik, *Italijanska lirika (slovenski prevodi)*, Ljubljana 1940.

⁵ K. Kaser, *Südosreuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien-Köln 1990, 130-142.

Evrope, ob istem času pa se je začela na tem evropskem jugovzhodu vse bolj prepoznati tudi neistočasnost razvoja različnih pokrajin in dežel.⁶ Srbija in Bosna, npr., nista razvili meščanstva, ki bi imelo kakršnokoli politično moč; na drugi strani - v prostoru zahodnega krščanstva - pa je npr. Slavonija doživljala drugačen družbeni in ekonomski razvoj od osrednje Hrvaške, ta pa od Dalmacije. Razvojne razlike so tako nastale med pokrajinami, ki so bile pod različnimi zunanji silami, vendar so sodile v okvir zahodne krščanske cerkve,⁷ zlasti pa so bile očitne razvojne razlike med pokrajinami, ki so sodile v okvir zahodne in vzhodne krščanske cerkve. Nerealne ocene nevarnosti ob vstopu turških osvajalcev na Balkanski polotok, precenjevanje lastnih krščanskih sil, partikularistični interesi velikih fevdalcev, nepoznavanje družbene ureditve, vojaškega in verskega ustroja novih prihajalcev, vse to je pomagalo osmanskim Turkom, da so z večino državnih tvorb, potem ko so se odločili in so jim možnosti na njihovih vzhodnih mejah v Mali Aziji dopuščale, relativno hitro opravili. Toda tako kot Bizanc ni vstopil v srednji vek zaradi svoje razvitosti, tako tudi turški imperij, ki je prekril Balkanski polotok, ni vstopil v novi vek ob koncu 15. stoletja zaradi svoje nerazvitosti. Začetka modernega kapitalizma, vzpona meščanske družbe, pa renesanse, reformacije, velikih odkritij ter kasneje razsvetljenstva, ozemlja in narodi pod turško oblastjo niso bili deležni. Evropska duhovna zgodovina je bila srednje in zahodnoevropska in miselne kategorije tega sveta so se končale na mejah osmanskega imperija.

V 17. in 18. stoletju je turški imperij začel doživljati hude notranje gospodarske in politične krize, ki jih je skušal reševati tudi navzven, tako da se je vpletal v številne vojne. Te pa so mu na Balkanu prinesle občutne teritorialne izgube. Z nekdanjo teritorialno širitvijo osmanskega imperija na Balkanu in z njegovim umikanjem z njega pa so bile povezane usodne selitve prebivalstva (hkrati z njimi pa tudi drugi družbeni procesi, med katerimi je bil na eni strani zlasti pomemben proces islamizacije, na drugi strani pa proces ohranjanja identitete podrejenih narodnih skupnosti, pri čemer je imela ključno vlogo pravoslavna cerkev). Z uničenjem srednjeveške državne in etnične razporeditve so namreč nastali v obdobju od 15. do 18. stoletja takšni prebivalstveni premiki, kakršnih ni bilo od selitve Slovanov v 6. in 7. stoletju. Migracije so potekale v smeri sever in severozahod ter na jug. Ljudje so se selili v Dalmacijo in preko Jadrana v Italijo, na Hrvaško (Vojna krajina), v Vojvodino, na Madžarsko, v manjši meri v Slovenijo in Avstrijo ter celo v Rusijo. Ob potiskanju turške meje nazaj na Savo in Donavo pa se je umikalo iz izgubljenih turških pokrajin muslimansko prebivalstvo, ki se je močneje zgoščilo zlasti v Bosni in Hercegovini.⁸ Etnična slika, ki smo jo poznali na področju bivše Jugoslavije vse do njenega razpada pred nekaj leti, je v glavnih črtah nastala prav v obdobju turške vladavine kot posledica spopada metropol (Dunaja, Istanbula in delno Benetk) za vpliv in posest na Balkanu. Potem, ko je bil med velikima rivaloma odločen boj za Panonsko nižino v korist Avstrije, se je kljub velikim vojniam ohranilo ravnotežje sil na Balkanu vse do konca 18. stoletja. V boj proti Turčiji se je dejavno vključila še vse

⁶ K. Kaser, o. c. 1990, 143-154, 155-168.

⁷ Tu velja omeniti zanimivo razliko v razvoju fevdalizma in njegovem vplivu na kasnejši družbeni razvoj in družbene strukture v državah t.i. vzhodne srednje Evrope (Češka, Slovaška, Poljska in Madžarska). V celotni tej regiji (seveda z določenimi niansami, še zlasti pa v slednjih treh deželah med katere je sodila v okviru Madžarske tudi Slavonija) so uvedli zahodnoevropske fevdalne modele in norme, vendar so jih v znatni meri prilagodili vzhodnoevropskim. Tako se je položaj te vzhodne srednjeevropske regije kazal v precejšnji hibridni urbanizaciji (mesta in trgi niso uživali "svobod" zahodnoevropskih mest), v politični in pravni dominaciji izredno številnega plemstva, v tlačanskem položaju kmeta ter v ekonomski zaostalosti. Glej Jenő Szűcs, Oris triju povijesnih regija Evrope (v: Bibó-Huszár-Szűcs, Regije evropske povijesti), Zagreb 1995.

⁸ B. Grafenauer, Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadaljni narodnostni razvoj, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 45, 1991, 203-209; I. Voje, Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju (16. do 18. stoletje), Zgodovinski časopis (Ljubljana), 46, 1992, 323-333.

močnejša Rusija, ki je predstavljala v hirajočem osmanskem cesarstvu zaščitnico pravoslavja in brez katere se poslej ni moglo rešiti t.i. vzhodnega vprašanja (to je dejansko pomenilo, kako si razdeliti vpliv nad ozemlji in sama ozemlja po uničenju turškega imperija). Na prelomu v 19. stoletje je po propadu Beneške republike prevzela njeno ozemlje vzdolž vzhodne obale Jadrana sprva Avstrija, nato za poldrugo desetletje ekspanzivna Francija in nato ponovno Avstrija. Proces, ko se je začela ostrina Avstrije in Turčije na razmejitvenem Balkanu krhati, pa je zajemal časovni lok 19. stoletja in vse do končnega zloma v drugem desetletju 20. stoletja. Avstrijski dvor, ki je vodil v preteklem stoletju neuspešne vojne na zahodu (cesarstvo je doživljalo tudi teritorialne spremembe), je imel na Balkanu sicer še vedno politično in vojaško pobudo, vendar znotraj monarhije ni mogel zadržati nacionalnega vrenja (1848). Medtem ko je bilo centralistično in absolutistično cesarstvo spremenjeno z nastankom avstroogrskega sporazuma (ni pa bilo temu cesarstvu še videti konca), se je delitvena bilanca že začela z dobesedno razkrajajočim se osmanskim cesarstvom. Na kose so ga trgale zunanje sile (Francija, Anglija, Rusija, Avstrija), znotraj pa ga je pretresala fevdalna anarhija. Vedno bolj se je kazalo, da glavni nasprotnik habsburške monarhije na Balkanu ni več nekdanj mogočni "dedni sovražnik krščanstva", ampak dejansko Rusija, katere vpliv se je z njenimi panslavističnimi in vsepravoslavniimi nazori vse bolj uveljavljal. Številni upori na Balkanu so preraščali v nacionalna osvobodilna gibanja (leta 1830 je postala neodvisna Grčija, leto pred tem sta dobiili avtonomijo Vlaška in Moldavija, leta 1861 sta se obe kneževini združili v Romunijo, sedemnajst let kasneje je postala Romunija neodvisna država. Bolgarija je postala vazalna kneževina turške države leta 1878, trideset let kasneje je dobila še neodvisnost. Pet let kasneje, po prvi balkanski vojni, so priznale evropske sile predvsem zaradi interesa Italije in Avstro-Ogrske neodvisnost še Albaniji). Ozemlje bivše Jugoslavije, ki je bilo v sklopu osmanske države, je skladno z omenjenimi političnimi in vojaškimi dogajanja doživljalo podobno usodo. Številni upori proti razpadajoči turški oblasti so zmanjševali njen vpliv in ko so velike evropske sile leta 1878 na Berlinskem kongresu določile nov zemljevid Balkana, sta tudi Srbija in Črna gora postali neodvisni državi, Bosna in Hercegovina pa je prišla pod upravo Avstro-Ogrske. Meja habsburškega cesarstva je bila potisnjena na Drino - staro ločnico krščanskega sveta. Novonastale male pravoslavne države na Balkanu so začele iskati medsebojno ravnotežje in skušale uveljaviti svoje interese. Prihajale so v medebojne spore in vojaške konflikte (npr. srb-sko-bolgarska vojna leta 1885), ali pa so vzpostavljale zavezništva (npr. Balkanska zveza leta 1912, balkanski vojni 1912/13), da bi dokončno iztisnile Turčijo z Balkana in si razdelile ozemeljski plen (npr. Makedonijo). Kot dediščina večstoletne oblasti turškega imperija, pa se je od Carigrada do vključno Bosne in Hercegovine razprostiral bolj ali manj širok pas naseljenega muslimanskega prebivalstva.

V okvirih dveh cesarstev, od katerih je bilo eno že povsem inferiorno, vendar pa drugo ne toliko močno, da bi nad teritorijem prvega vzpostavilo svojo oblast, so se v 19. stoletju začeli južnoslovanski narodi, ki so z oblikovanjem družbene elite artikulirali svojo narodno politično voljo, ozirati drug proti drugemu, in to ne glede na to, ali so bili njihovi nacionalni programi medsebojno izključujoči ali povezovalni. Namen je bil, da prostor, na katerem prebivajo odvisne narodne skupnosti, posredno ali neposredno izključijo iz obstoječega okvira habsburške oz. osmanske monarhije. Tako so v povezovanju z drugimi narodnimi skupnostmi posamezne nacionalne politične elite Slovencev, Hrvatov in Srbov - v kolikor so druge južnoslovanske narode sploh prepoznavale in priznavale - videle predvsem možnost, da dosežejo lastno nacionalno samorealizacijo. Želja po kulturnem in jezikovnem poenotenju, zlasti pa končno tudi želja po politični združitvi južnoslovanskih narodov, je bila tako stvar zornega kota posameznih strani, predvsem Srbije in Hrvaške, ki sta mejili druga na drugo, vendar pa pripadali različnima kulturno-zgodovinskima svetovoma. Tako sta že pred razpadom obeh mno-

gonacionalnih monarhij izoblikovani nacionalni ideologiji Hrvatov in Srbov trčili predvsem na področju Bosne in Hercegovine. Obe strani, ki sta vsaka sebi pripisovali pravico do večjega dela bosanskohercegovskega ozemlja, sta namreč odrekli Muslimanom samosvojo individualnost in jim pripisovali srbsko oz. hrvaško nacionalno pripadnost. Toda brez dejanske pridobitve Muslimanov nobena stran ni mogla uveljaviti večinskih teritorialnih zahtev.⁹ V 19. stoletju se je tako povsem jasno pokazalo, da vsako od imperialnih središč skozi več stoletij ni ustvarjalo na svojem interesnem območju "zgodovinske enotnosti" ampak, kot pravi Mathias Bernath, zgolj "dogodkovno enotnost" (*Geschehenseinheit*).¹⁰ Imperialni sili sta delovali kot "dinastična transregionalna monocephalosa", v katerih se je ohranila vsa jezikovna, etnična, socialna in tudi kulturna raznolikost, ki pa je vzpodbujala v sovraštvo in neprenehni konflikt tudi zaradi delnega preoblikovanja "naravnega" prostora konfesionalno razprtih narodnih skupin.

Na pogorišču prve svetovne vojne so ugasnila štiri cesarstva (rusko, nemško, habsburško in osmansko), ki so stoletja obvladovala srednjo, vzhodno in jugovzhodno Evropo. V Evropi - razdeljeni na zmagovalce, premagance in Sovjetsko Rusijo - so se jasno izrisale nove in korenito spremenjene meje šele nekaj let po koncu prve svetovne vojne. Nastale so nove male nacionalne države s praviloma velikimi narodnostnimi manjšinami, med njimi pa tudi mnogonacionalna Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (kasneje preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo). Od prvega trenutka se je v novi državi kazalo, da so bili vsi predhodni dogovori narodnih političnih elit predvsem papirnata igra. Ko se je država ogrnila v plašč parlamentarizma, je nova ustava povsem zaobšla narodno načelo in uveljavila centralistično organizacijo države po zahodnoevropskem načelu "en narod - ena država". V novo državo pa so vstopili izoblikovani in socialno strukturirani narodi, ki so bili obremenjeni s povsem različno kulturno-civilizacijsko dediščino in so doslej živeli večinoma nesamostojno in pod neposrednim vplivom nasprotujočih si metropol, ki so si delile Balkan. Novi, centralistično upravno-politično naravnani režim teh razlik ni upošteval. Vse zahteve po priznanju mnogostranske raznolikosti v okviru skupne države je državni režim v Beogradu sedaj zavračal s tezo, da so Srbi, Hrvati in Slovenci le "plemena" enega samega "jugoslovanskega naroda", medtem ko drugim nacionalnim in etničnim skupnostim ni priznaval niti tega (Makedoncem, Muslimanom, Črnogorcem, Albancem). Unitaristični koncept državne politike, ki ni izpolnila pričakovanja nikogar razen Srbije, se je kmalu znašel pred nepremostljivimi problemi, ki so jih pogojevale kulturno-zgodovinske, nacionalno-politične in ekonomsko-razvojne razlike in interesi. Poskus, ko je tik pred začetkom druge svetovne vojne dobila Hrvaška poseben, avtonomnejši položaj od drugih znotraj Jugoslavije, naj bi reševal "hrvaško vprašanje". Toda ustanovljena Banovina Hrvaška, kateri so bili priznani celo nekateri elementi državnosti in bili priključeni deli Bosne in Hercegovine, je vzpodbudila velikosrbske težnje. Obstoječo teritorialno banovinsko ureditev naj bi presegli tako, da bi se s Srbijo zvezala "srbska" ozemlja, to je Vojvodina, Črna gora in seveda Bosna in Hercegovina. Alternativno za ohranitev negotove skupnosti narodov v okviru ene države je ponujala Komunistična partija Jugoslavije, ki je v času svojega obstoja izoblikovala tudi odnos do nacionalnega vprašanja. Ne da bi prepoznala vse narode je načeloma priznavala narodom v okviru Jugoslavije enakopravnost, vendar je bila zanjo znotraj posameznega naroda bistvena "samoodločba" proletariata, ki se iz naroda izdvoji in kot njegova avantgarda nadnacionalno povezuje. Marginalizirana in prepovedana v monarhiji je revolucionarna ideologija komunistične partije dobila možnost uveljavitve, ki jo je v polni meri izkoristila šele v

⁹ Vpogled v problematiko nacionalnega vprašanja ponuja imenitna knjiga, ki jo je napisal I. Banac, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji (Porijeklo, povijest, politika), Zagreb 1988.

¹⁰ M. Bernath, Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte (Osteuropa Institut an der Freien Universität Berlin, Historische Veröffentlichungen), Band 20, Berlin 1973, 142.

času druge svetovne vojne. Medtem ko so se nacionalna nasprotja med vojno do skrajnosti zaostri in so se manifestirala zlasti na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini predvsem v pokolih srbskega, muslimanskega in hrvaškega prebivalstva, so komunisti uspeli povezati dele prebivalstva v osvobodilno vojno proti okupacijskim silam. Pri tem so sledili svojemu cilju revolucije - vzpostavitvi novih družbenih odnosov po vojni, ki naj bi reševali in rešili tudi razredno in nacionalno vprašanje. V času druge svetovne vojne je tako potekala na teritoriju Jugoslavije vojna v treh oblikah: kot mednacionalna vojna, kot vojna znotraj ideološko razdvojenih narodov in kot vojna proti okupatorjem z revolucionarnim ciljem komunistične partije kot najsposobnejše povezovalne sile.

Že pred prvo svetovno vojno, še preden sta propadla izživeta avstroogrski in osmanski imperij, je bila ustvarjena asimetrija svetovnih metropol, ki so doslej uveljavljale svoj interes na Balkanu. Ob "počasni" rasti novih, globalnih in ideološko nasprotujočih si svetovnih imperijev - Sovjetske zveze in Združenih držav Amerike, so bili po prvi svetovni vojni nakopičeni centri moči v zahodni Evropi. Uveljavitev novih ideologij (fašizma in nacizma) in poskus nove razdelitve interesnih območij sveta sta rezultirali v drugo svetovno vojno (1939-1945), iz katere sta izšli Sovjetska zveza in Združene države Amerike kot novi globalni metropoli. V povojni Evropi, sicer precej popravljenih državnih mej in imperialnih interesov (npr. tudi z ukinitvijo pred vojno nastalih malih baltskih držav in njihovo vključitvijo v Sovjetsko zvezo), je bila ponovno postavljena simetrija. Sekularizirana revolucionarna ideologija komunizma, ki je bila vsiljena v Evropi na interesnem območju Sovjetske zveze, je začela nadomeščati vse dotakratne ideološke obrazce in možnosti političnega življenja. Kot necerkveni in načeloma nadnacionalni ideološko istosmerni kolektivizem je skušala preseči tudi različno kulturno-zgodovinsko in civilizacijsko dediščino na vsem tistem teritoriju, kjer je postala sestavni del vladajoče elite.

Jugoslavija, ki je sledila po drugi svetovni vojni sovjetskemu vzorcu državne ureditve, je postala federativno urejena skupnost posameznih republik, katerih meje so deloma sledile narodnim/etničnim mejam in deloma zgodovinskim merilom. Toda federalizem, ki naj bi zagotavljal določeno samostojnost znotraj republiških okvirov, je bil svojevrstno zanikan z enopartijskim, izrazito centralistično in hierarhično organiziranim sistemom, v katerem je imela vso politično moč totalitarna komunistična partija. Potem, ko je zlasti od srede šestdesetih let naprej začel "nadmacionalni" državopartijski pritisk popuščati zaradi mednarodnih okoliščin ter iskanja politično in ekonomsko ustrežnejše (uspešnejše) formule, pa so začele vse bolj prihajati do izraza avtonomistične težnje posameznih republik ter manjšinske težnje znotraj njih. V iskanju mednacionalnega ravnotežja (in celo s poskusom oblikovanja jugoslovanske nacionalnosti) ter ob hkratnem vztrajanju na ohranitvi nedemokratskega sistema, ki se je izkazal tudi kot ekonomsko povsem neuspešen, se je znašla komunistična Jugoslavija v začetku osemdesetih let pred vsebinsko enakimi problemi kot nekdanja monarhija Jugoslavija. Jugoslovanska skupnost, ki naj bi temeljila na starih in v realnem socializmu "obogatenih" načelih svobode, enakosti, bratstva in enotnosti, je bila pred dokončnim razkrojem. Potem, ko se je sovjetski imperij v osemdesetih letih krusil in končno razpadel po padcu berlinskega zidu, s čimer sta bila porušena globalna simetrija in ravnotežje, so prve svobodne demokratične volitve napovedale leta 1990 definitivni konec Jugoslavije. Kot nobena družba sama po sebi ne ustvarja enakosti in enotnosti, tako je tudi noben politični sistem ni mogel zagotoviti, če najprej ni temeljil na svobodi različnosti. Nobena Jugoslavija - ne prva ne druga - take zasnove ni sprejela, ampak je šla po poti, ki je v "zgoščenem" času 20. stoletja želela "prehiteti zgodovino". Tako so se morda iskrena razmišljanja kreatorjev monarhične Jugoslavije o "troimenskem narodu" pokazala za absurdna, enako pa morda iskrena razmišljanja tvorcev komunistične Jugoslavije o "bratstvu in enotnosti".¹¹

¹¹ O tem ter o političnih konceptih in verskih razsežnostih na tleh nekdanje Jugoslavije še v prispevku *Historične konstante na tleh bivše Jugoslavije in neupoštevanje le-teh pri oblikovanju multinacionalne*

Leta 1991 so proglasile svojo državno samostojnost Slovenija, Hrvaška in Makedonija, v naslednjem letu še Bosna in Hercegovina, dve republiki, Srbija in Črna gora, pa sta ostali povezani v skupni državi z imenom Zvezna republika Jugoslavija. Sloveniji je po kratkotrajnem vojnem prerivanju uspelo zagotoviti in oblikovati nacionalno državo v danih in zanjo nespremenljivih teritorialnih okvirih, medtem ko so na področju Hrvaške in v Bosni in Hercegovini vsa pritajena nasprotja izbruhnila v silovito mednacionalno vojno. Z bestialnimi in do skrajnosti surovimi metodami etničnega čiščenja so si vpletene strani prizadevale oblikovati nove meje in znotraj njih čimbolj povezati nacionalna telesa. Skozi transformirano religiozno vsebino je stopila v ospredje z vso zgodovinsko dediščino obremenjena nacionalna ideja. Po štirih letih vojne - v kateri je iskala Srbija oporo predvsem pri pravoslavnih zaveznicah, Muslimani (Bošnjaki) predvsem v muslimanskem svetu in Hrvati predvsem v zahodni Evropi in Združenih državah Amerike - pa, kljub sklenjenim mirovnim pogodbam med sprtimi stranmi predvsem pod pritiskom (tudi vojaških sil NATO-a) in pokroviteljstvom Združenih držav Amerike, proces mirnega oblikovanja nacionalnih držav na tleh bivše Jugoslavije verjetno še ni končan. "Zgodovinska" mirovna sporazuma iz leta 1995 - prvi, sklenjen v Erdutu, naj bi urejal mirno rešitev hrvaško-srbskega vprašanja, drugi, sklenjen v Daytonu (Američani so tri predsednike sprtih strani skorajda zaprli za tri tedne in jih prisilili v pogajanja) pa je zahteval ponovno vzpostavitev celovite Bosne in Hercegovine - še nista uresničena; a balkanizacija dobiva še nove razsežnosti z odprtjem nacionalno eksistencialnih vprašanj, ki - prvič - zadevajo položaj Črne gore v okviru Zvezne republike Jugoslavije, ki so - drugič - povezane s krvavim bojem na Kosovu za oblikovanje nove neodvisne republike oziroma Albanije popravljenih mej in, ki - tretjič - nalagajo novo opredelitev položaja Albancev v Makedoniji, saj bo sicer verjetno prišlo do relativizacije obstoja Makedonije v okviru obstoječih mej ...

Medtem ko so v Zahodni Evropi od 16. stoletja naprej - zlasti pa od vestfalskega miru sredi 17. stoletja vse do vključno 20. stoletja - potekali konflikti sprva med vladarji, nato med nacionalnimi državami in nazadnje med ideologijami,¹² se je na prostoru jugovzhodne Evrope (pa tudi na prostoru srednje vzhodne Evrope) odvijal konflikt predvsem med imperialnimi silami, ki so pripadale različnim civilizacijskim krogom, oz. so ustvarjale različne civilizacijske-kulturne vsebine. V tem teritorialnem valovanju imperialnih sil so nastajale, pa tudi propadale in znova nastajale majhne države. S koncem bipolarnosti, ki sta ga utelešala dva ideološko in civilizacijsko izključujoča ter pravzaprav neevropska hegemoni (Združene države Amerike in Sovjetska zveza), je po letu 1990 - po gospodarskem in političnem samosesutju Sovjetske zveze - nastalo 22 novih malih nacionalnih držav (nekatero tudi z močnimi narodnimi manjšinami), med njimi tudi mnogonacionalna Bosna in Hercegovina, ki pa je dejansko razdeljena na hrvaško, muslimansko in srbsko območje.¹³ Prav vsi so torej izrabili zgodovinsko priložnost, ki se jim je ponudila ob koncu drugega tisočletja in zdi se, da se s krvavo vojno z zakasnitvijo zaključuje na tleh nekdanje Jugoslavije večstoletni zgodovinski proces nastajanja nacio-

države, *Anthropos* (Ljubljana), 26, 1994, 4-6, 214-237.

¹² Prim. S. P. Huntington, *The Clash of Civilizations?*, *Foreign Affairs* - Summer 1993, 22-49 (prevod *Nova revija* (Ljubljana), 15, 1996, 172/173, 171-187).

¹³ Na dejansko notranjo razdeljenost Bosne in Hercegovine kaže tudi njena upravno politična razdeljenost po volitvah jeseni 1996: poleg "zveznega" parlamenta Bosne in Hercegovine obstajata še posebej parlament Republike srbske in posebej parlament federacije Bošnjakov in Hrvatov, poleg tega pa je še v desetih kantonalnih prav toliko kantonalnih parlamentov in kantonalnih vlad. Vrhu tega formalna suverenost Bosne in Hercegovine še najbolj odgovarja dejanski ureditvi protektorata, saj so bili za sodnike ustavnega sodišča in za guvernerja bodoče narodne banke imenovani tujci, prav tako pa je tudi vsa zakonodajna in izvršilna administracija v rokah tujih pooblaščenecv. V tej fantomski državi obstajajo tudi tri nacionalne vojske, vendar pa glavno oboroženo silo predstavljajo sile NATO-a, *Delo* (Ljubljana), 13. novembra 1996, 7.

nalnih držav v Evropi. Medtem ko morda že začenja obdobje nove izkušnje za "staro celino", čeprav se proces oblikovanja nacionalnih držav še ni končal (in v njem tudi vsem narodnim skupnostim verjetno ne bo uspelo doseči cilja - lastno državo), pa za prostor Bosne in Hercegovine še ni prepričljivih zagotovil, da bo postal stabilno področje. Pesimističnim pogledom v prihodnost ponujajo podlago tudi odmevna razmišljanja analitika svetovnih političnih in družbenih procesov Samuela Huntingtona, ki predvidevajo, da bo vzdolž kulturnih prelomnic, ki ločujejo civilizacije drugo od druge, v prihodnosti prihajalo do najpomembnejših nasprotij.¹⁴

Večina prejšnjih komunističnih držav in dežel (ki so postale države v preteklih šestih letih) vidi svojo prihodnost in varnost v zahodnoevropskih gospodarskih in političnih integracijah, zato so tudi skoraj vse zaprosile za članstvo v Evropski skupnosti. Istočasno pa so se v mednarodnih odnosih začele ponovno pojavljati nekatere analitične kategorije, kot so agresivni nacionalizem, etnopolitika, geopolitika, narava nacionalnih držav, vprašanje meja ipd., ki so se zdele zaradi izkušnje z drugo svetovno vojno presežene in pometene pod preproge političnih strategov.¹⁵ Medtem ko skušajo male novonastale države zaščititi nacionalni prostor z varnimi mejami (to jim naj bi omogočala tudi vključitev v družino zahodnoevropskih držav), na regionalni ravni zahodnoevropskim gospodarsko dinamičnejšim državam stojijo na poti novonastale majhne in gospodarsko šibke države s še ne dobro oz. uspešno izoblikovano politično strukturo. Take majhne novonastale države, ki naj bi ovirale rast velikih sil, so po prvi svetovni vojni ekspanzivne in pohlepne zahodnoevropske politike poimenovala z izrazom *Kleinstaatengerümpel*,¹⁶ njihov nastanek pa tudi kot komično opereto.¹⁷ Po letu 1990 je opaziti nekatere podobne pojave, ki spominjajo na omenjeni odnos do malih držav. Pojavljati so se začele nekatere zahteve in postavljati nekateri pogoji (npr. Italije do Slovenije), ki - prej kot na povsem logično, opravičeno in nujno zahtevo po normativni prilagoditvi male novonastale države razvitejšim evropskim državam - kažejo na ponovno prebujene geopolitične ambicije močnejših sosed. Take geopolitične ambicije pa izvirajo tudi iz občutka sorazmerne prikrajsanosti¹⁸ v preteklosti, ko so se v času po drugi svetovni vojni določale mirovne in mejne pogodbe.¹⁹ Gospodarsko neenakopravne, vendar v precejšnji meri obremenjene s skupno zahodnoevropsko oz. srednjeevropsko duhovno izkušnjo, bodo morda postale nove majhne južnoslovanske nacionalne države (oz. nekatere izmed njih) objekt tistih močnejših držav v srednjeevropski regiji, ki so v njej že enkrat dominirale (Avstrija), oz. bi v njej morda rade dosegle to prevlado (Italija). Vendar, če so imperialni zlomi skozi različna zgodovinska obdobja povzročali njihovo teritorialno fragmentacijo in nastanek novih malih držav, je tudi ponovna rast imperijev lomila samostojnost malih držav. Ostajata vprašanji: Kdaj začne vključitev novih periferij v imperij, imperiju samemu postajati dejansko nasprotje? Ali majhne države, potem ko se vzpostavijo kot državne skupnosti, ostajajo politične periferije v odnosu do nekdanjih

¹⁴ S. P. Huntington, o. c. 1993, 22-49. Avtor je nadvse odmevno razpravo razširil v obsežno knjigo: *The Clash of Civilizations (And the remaking of world order)*, Simon and Schuster, 1996. Nasproti pesimističnim stališčem seveda stojijo optimistična, prim. P. Glynn, *The swelling democratic tide*, *Times Literary Supplement*, April 11, 1997, 10-11.

¹⁵ I. Simoniti, *Svet po 1990. letu* (v: B. Russett & H. Starr, *Svetovna politika - izbira možnosti*), Ljubljana 1996, 9-60.

¹⁶ G. Parker, *Western geopolitical Thought in the Twentieth Century*, London & Sydney 1985, 60-65.

¹⁷ *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenacca 1914-1919*, sabrao ih Ferdo Šišić, Zagreb 1920, 189-210, 273.

¹⁸ B. Russett & H. Starr, *Svetovna politika (izbira možnosti)*, Ljubljana 1996 (prevod *World Politics. The Menu for Choise*, 1992).

¹⁹ Geopolitične vsebine problemov, ki so se zdeli rešeni s Pariškimi mirovnimi sporazumi, Osimskimi sporazumi in Rimskimi sporazumi, se ponovno skušajo aktualizirati s tezami o "italijanstvu Istre in Dalmacije" in enotnosti italijanske manjšine na območju dveh novonastalih malih držav - Hrvaške in Slovenije, itd.

metropol? Po načelu suverenosti in mednarodnega prava so danes vse države pravno enake, vendar so, kot je možno opaziti že "s prostim očesom", tudi v današnji Evropski skupnosti nekatere države bolj enake kot druge (npr. Francija in Nemčija).²⁰ Toda, če z vključevanjem in vključitvijo novonastalih malih nacionalnih držav v Evropsko skupnost (ki še vedno ni pretežno nič drugega kot skupnost nacionalnih držav) ne bo jasno prepoznavna težnja po njihovi politični enakopravnosti, tudi koncept Nove Evrope niti nov koncept Srednje Evrope ne bosta uspela.

SUMMARY

The Destiny and Life of Small States (South-eastern Europe and South-Slavic Nations)

An insight into the stratified and heterogeneous history of the South-East-European territory, which was inhabited mainly by Slavic relatives in the 6th and 7th centuries reveals that South Slavs - after having shaped their dynastic formations, or when they have as formed nations articulated their political will - could not secure themselves permanent and own (national) states. They "breathed" under the influence of great empires as long as to the end of the 20th century in the rhythm of their power and weakness. All the administrative centres - capitals, which dictated and formed the military-political, economic and cultural (systems of values, mentality and life) patterns and forms, were on the border of the peripheral South-East-European territory (the Frank Empire, Rome, Constantinople, Venice, Vienna, Istanbul and Moscow as well). In the constant rivalry and thus constant territorial fluctuation of great forces new small states would emerge, decline and again emerge. In fear of direct domination of the great empire forces the South Slavic nations united twice into a common state but both attempts tragically failed.

With the end of bipolarity, which was embodied by two ideologically and civilisational excluding and actually non-European hegemonists (USA and Soviet Union), after 1990 - after an economic and political self-ruin of the Soviet Union - a number of new small national states emerged; five of them on the territory of the former Yugoslavia. Actually they all used the historical opportunity, which offered itself at the end of the second millennium. It seems that with the bloodstained war on the grounds of former Yugoslavia a historical process several hundreds of years long of emerging of national states in Europe is with delay concluding. But there is no guarantee for the safety and survival of those states. If empire breakdowns through different historical periods caused their territorial fragmentation and formation of new small states, the repeated growth of empires again broke the independence of small states. A question remains - when does the inclusion of new peripheries into an empire become its actual opposition, and do small states, after being established as national communities, remain political peripheries in the relation towards former capitals? By the principle of sovereignty and international law all states are today legally equal, but they are, as can be "visible to the naked eye" in the actual European community some states more equal than others. But - if with the inclusion of (some) new small national states into the European community - which is mainly still nothing else but a community of national states - the aspiration for their political equality will not be clearly recognisable, neither the concept of the New Europe nor the concept of the Central Europe will succeed.

²⁰ Zakaj so "nekatero države bolj enake kot druge" glej B. Russett & H. Starr, o. c. 1996, 136-139 (prevod World politics; The Menu for Choice, 1992). Izmed obsežne literature, ki je nastala prav v zadnjih letih o vprašanju majhnih držav in regijah, izdajamo Small States and the Security Challenge in the New Europe (Brassey's Atlantic Commentaries, No 8), London-Washington 1996; The Regions and the New Europe (Patterns in core and periphery development), Manchester University Press 1995; Adrian Hyde-Price, The International Politics of East Central Europe, Manchester and New York 1996.

PETER ŠTIH

O VZHODNI MEJI ITALIJE IN O RAZMERAH TER RAZMERJIH OB NJEJ V ZGODNJEM SREDNJEM VEKU

Znameniti Pavel Diakon, Langobard iz Čedad v Furlaniji ob vzhodni meji Italije, je proti koncu 8. stoletja zapisal, da je "vsa Italija, ki se razprostira proti jugu ali bolj proti jugovzhodu, obdana z valovi Tirenskega in Jadranskega morja, na zahodu in severu pa jo grebeni Alp tako oklepajo, da je vanjo mogoče priti samo po ozkih soteskah ali čez najvišja slemena gora; z vzhodne strani pa, kjer se dotika Panonije, je širok in zelo raven dohod".¹ Po prevladujočem mnenju zgodovinarjev je pisec z njim mislil na 40 kilometrov dolgo Vipavsko dolino,² ki se od furlanske ravnine in reke Soče zajeda v gorato notranjost in se z ugodnimi kraškimi prehodi nadaljuje proti panonskemu prostoru. Tu so že v prazgodovini in v antiki potekale poti in ceste, ki so povezovale Italijo s Podonavjem in Balkanom in prav ob njih je morda iskati tudi istrski vhod, *Histriae aditus*, skozi katerega so po pričevanju papeža Gregorja I. leta 600 Slovani že silili v Italijo.³ Ker naj bi takrat v okvir bizantinske Istre spadalo na severu tudi področje tržaškega in notranjskega Krasa do zgornje Vipavske doline, Nanosa, Javornikov in Snežnika,⁴ sta morda Gregor I. in Pavel Diakon imela v mislih isti prostor.⁵

- ¹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (/ed. G. Waitz/, *Monumenta Germaniae historica* [=MGH/ *Scriptores* /=SS/ rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae 1878; = PD HL) II 9. Slovenski prevod je povzet po: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov* (*Historia Langobardorum*), Maribor 1988, 67.
- ² Npr. L. Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (Innsbruck) (= MIOG) 36, 1915, 231; idem, *Krain. Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4*, Wien 1929, 340; M. Kos, K postanku slovenske zapadne meje, *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede* (Ljubljana) 5-6, 1930, 336 (samo delni ponatis v: M. Kos, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*, Ljubljana 1985, 170); idem, *Postanek in razvoj Kranjske*, v: M. Kos, *Srednjeveška* (kot v tej op.) 243; B. Grafenauer, *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete*, *Arheološki vestnik* (Ljubljana) (= AV) 21-22, 1970-1971, 19; idem v komentarju k Pavel Diakon, *Zgodovina* (kot v op. 1) 88 in op. 28; P. Štih-J. Peršič, *Problem langobardske vzhodne meje*, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) (= ZČ) 35, 1981, 333; R. Bratož, *Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju*, ZČ 46, 1992, 303 in op. 33. Drugače menijo npr. J. Mal, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*, Ljubljana 1939, 13 (nekje na področju Istre); I. Pirkovič, *Langobardi v panonski fazi*, AV 21-22, 1970-71, 188 sl. (Krško polje); J. Šašel, *L'organizzazione del confine orientale d'Italia nell'Alto Medioevo*, v: J. Šašel, *Opera selecta, Situla* (Ljubljana) 30, 1992, 818 (Ljubljanska kotlina). Vsa tri drugačna mnenja so v nasprotju s Pavlovo izrecno navedbo, da se Italija na vzhodu (kjer ima "širok in zelo raven dohod") začinja (oz. končuje) s teritorijem, ki je spadal pod *civitas* Forum Iuli in ki je segal do vzhodnega roba furlanske nižine, verjetno celo do Soče, v nobenem primeru pa ne čez kraške prelaze proti Kranjski ali v osrednjo Istro (gl. spodaj op. 7).
- ³ Gregorii I Papae registorum epistolarum I (/ed. P. Ewald-L. M. Hartmann/, *MGH Epistolae* II, Berolini 1957², X 15; F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* [= *Gradivo*/ I, Ljubljana 1902, 131); M. Kos, *K poročilu Pavla Diakona o Slovincih*, v: M. Kos, *Srednjeveška* (kot v op. 2) 164; B. Grafenauer, *Naselitev Slovanov* (kot v op. 2) 23. Vendar besedno zvezo *Histriae aditus* lahko razumemo tudi tako, da so Slovani "skozi Istro" že začeli siliti v Italijo: gl. L. Margetic, "Histria" u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća, *Živa antika* (Skopje) 32, 1982, 171 sl. in prim. R. Bratož, *Nekatera nerešena* (kot v op. 2) 303 sl. in B. Grafenauer, *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu*, v Pavel Diakon, *Zgodovina* (kot v op. 1) 334 in op. 50.
- ⁴ Gl. spodaj op. 44, 45.
- ⁵ M. Kos, *K poročilu* (kot v op. 3) 210; B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, ZČ 4, 1950, 72; P. Štih, *Istrski vhod*, *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana) 4, 1990, 183.

Prav na tem, z gozdovi močno poraščenem in z vodo skromnem dinarsko-kraškem svetu, ki se je razprostiral med Furlansko nižino in Vipavsko dolino na eni strani ter Ljubljansko kotlino v porečju Save na drugi, je potekala meja med langobardsko Italijo in avarsko Panonijo. Po Pavlovem opisu selitve Langobardov iz Panonije v Italijo leta 568 se je njihov kralj Alboin na "skrajni meji Italije", povzpel na Kraljevo goro, *Mons regis*, in si v biblijski maniri⁶ ogledal novo domovino. Ta se je na vzhodu začela s provinco Benečijo (*Venetia*), katere najbolj vzhodni *civitas* je bil Forum Iuli - Čedad, na katerega teritoriju je Alboin stopil na tla Italije.⁷ Kot se zdi, je ta meja nato ostala v glavnem nespremenjena še več kot dve stoletji. Šele frankovsko-avarske vojne, katerim je sledila nova politična in upravna organizacija novoosvojenega prostora, so razširile področje oblasti frankovskega furlanskega duksa daleč proti vzhodu. Toda še leta 791, ko je Karel Veliki začel z vojno proti Avarom, je meja med frankovsko Italijo in Avarijo bržkone potekala še po trnovskih gozdovih in kraških prelazih: *uualum*, ki ga je v Avariji (*partibus Avariae*) zasedel frankovski oddelek, ni mogel ležati daleč od vzhodne meje Furlanije,⁸ ki je bila še leta 788 cilj avarskega napada, verjetno sproženega s prostora kasnejše Kranjske.⁹

Pomen, ki ga je v zgodovini imel ta sam po sebi revni svet med Furlansko nižino in

⁶ PD HL II 7, 8. Pavlov opis selitve Langobardov v Italijo sproža pomisleke o historičnosti njegovega poročila. Odhod iz Panonije v Italijo po Veliki noči (pashi) spominja na odhod Izraelcev iz Egipta (2 Mz 12), njegov opis, da se je Alboin na meji Italije povzpel na Kraljevo goro, od koder si je ogledal novo domovino, pa spominja na prihod izbranega ljudstva v obljubljeni deželo (4 Mz 27, 5 Mz 34); paralele z bibličnim tekstom so očitne, tako da je Pavlov opis možno razumeti kot literarni topos. Prim. H. Krahwinkler, Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts, Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien) 30, 1992, 29 sl. in op. 5, 6.

⁷ PD HL II 9; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 12-14; H. Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. MIÖG Ergänzungsband 31, 1995, 69. O obsegu čedajskega mestnega teritorija gl. S. Stucci, La centuriazione romana del territorio tra il Tagliamento e l'Isonzo, Studi Goriziani (Gorizia) 12, 1949, 77 sl., zlasti 84 sl.; A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Ricerche storico-topografiche, Bern 1954, 35.

⁸ Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918. Nach J. F. Böhmer neu bearbeitet von E. Mühlbacher, vollendet von J. Lechner. Regesta Imperii 1, 2. Aufl. Innsbruck 1908 (= BM²), 315 (Gradivo I, 281). Za leto 791 poročajo poleg tega Annales Laureshamenses (/ed. G. H. Pertz/, MGH SS 1, Hannoverae 1862, 34) a. 791, da je frankovska italska vojska vpadla najprej v Ilirik in nato še v Panonijo, kar bi govorilo za večji obseg in pomen te vojaške operacije, kot jo nakazuje Karlovo pismo. Na podlagi tega poročila so nekateri tudi sklepali, da je bil napad usmerjen proti hrvaškemu prostoru vzhodno od Istre (npr. J. Mal, Probleme /kot v op. 2/ 14). L. Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik historijskog zavoda JAZU (Zagreb) 8, 1977, 60 pa celo meni, da je ta pohod šel skozi Liburnijo, Liko, severozahodno Bosno do Slavonije in da sta Posavina ter dalmatinski Hrvati že takrat prišli pod frankovsko oblast, za kar pa v viru, ki celotno operacijo opiše z: *exercitus... introivit Illyricum et inde in Pannonia*, ni nobene podlage. Še posebej ker vir naprej pravi, da je vojska *fecerunt ibi similiter...sicut rex [Carolus] fecit cum exercitu suo ubi ipse erat*. Za Karlov pohod v Avarijo 791 se pa ve, da je prišel do reke Rabe, nakar se je vojska vrnila na Bavarsko, ne da bi že tedaj prišlo do teritorialne ekspanzije frankovske države (gl. lit. v naslednji op.). Glede razmerja Annales Laureshamenses do Chronicon Moissiacense (/ed. G. H. Pertz/, MGH SS 1, Hannoverae 1862, 299) a. 791, ki ima samo *introivit in Illyricum*, prim.: L. Hauptmann, Krain (kot v op. 2) 338-340.

⁹ Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829., qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi (ed. /G. H. Pertz/ F. Kurze, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae 1895; = ARF) a. 788; Annales qui dicuntur Einhardi (= AEinh.; ibid.) a. 788. Napad je morda segel celo do Verone: A. Kollautz, Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien, Carinthia I (Klagenfurt) 155, 1965, 628 sl.; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 147 in op. 163. O avarsko-frankovskih dogodkih 788-791, gl.: J. Déér, Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches, v: Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben I (Hrsg. W. Braunsfels), Düsseldorf 1966², 753 sl.; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda I, Ljubljana 1978³, 432 sl.; W. Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr., München 1988, 314 sl.; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 146 sl.; H. Wolfram, Salzburg (kot v op. 7) 82; idem, Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378-907, Wien 1995, 233.

Ljubljansko kotlino, je narekovala geografija. Tu se stikajo tri velike naravne enote in dva polotoka: mediteranski, alpski in dinarsko-kraški svet ter Apeninski in Balkanski polotok, ki sta imela v antični zgodovini Evrope še posebej pomembno vlogo. Prav tu poteka tudi najkrajši in najlažji prehod čez celoten gorski obod, ki se razteza od Marseilla v Franciji do Soluna v Grčiji in ki ločuje mediteransko in kontinentalno Evropo. To je prostor, kjer se Panonska nižina najbolj približa Sredozemlju in kjer najvišji kraški prehod pri Postojni - ti. Postojnska oz. Jadranska, pa tudi Iliro-italska vrata - ne seže nad 610 metrov nadmorske višine. Tu poteka tudi kontinentalno razvodje in hidrografska bazena Sredozemskega in Črnega morja dosejata svojo največjo bližino. Z reko Pivko sta celo povezana; njene vode, ki poniknejo v Postojnski jami zahodno od Postojnskih vrat, pritečejo ponovno na površje na severovzhodu in se kot Ljubljanica zlivajo v Savo.¹⁰ Zato ne čudi, da je bil pri izviru Ljubljanice stoječi Nauportus (današnja Vrhnika), ki je že v prazgodovinsko-keltski dobi imel vlogo *portorium-a*,¹¹ neločljivo povezan z antičnimi predstavami in razlagami o bifurkaciji Donave, katere en krak naj bi se izlival v Jadransko, drugi pa v Črno morje.¹²

Zaradi omenjenih geografskih danosti in naravnih prehodov so tu že v prazgodovini obstajale prometne poti, ki so povezovale mediteranski bazen s Podonavjem. Mitična zgodba o Argonavtih (v varianti, ki jo je izoblikoval helenistični pesnik Apollonij z Rhodosa v 3. stol. pr. n. š.), ki naj bi iz Črnega morja zapluli po Donavi, Savi in Ljubljanici do Nauporta, kjer naj bi ladjo prenesli (že Plinij je povezoval etimologijo Nauporta *Inavis, portarel* s sago o Argonavtih)¹³ preko Krasa v Jadransko morje, od koder naj bi se nato vrnil nazaj v Grčijo, priča o pomembnosti in o splošnem poznavanju te poti že pri grških geografih in zgodovinarjih.¹⁴ Strabo v svoji Geografiji (4.6.10; 7.5.2) iz začetka 1. stoletja našega štetja poroča, da Japodi preko Okre, ki leži na njihovem ozemlju in je najnižji del Alp, z vozovi tovorijo blago iz Akvileje v Nauportus, od tam pa ga z ladjami prevažajo po rekah do Donave. Jaroslav Šašel¹⁵ je prepričljivo pokazal, da Strabove Okre ni enačiti s prelazom Ad Pirum (Hrušica, 873 m) v Trnovskem gozdu, preko katerega je v antiki potekala glavna cestna magistrala - v literaturi deloma imenovana tudi *via Gemina*¹⁶ -, ki je iz Akvileje preko Emone povezovala severno Italijo s Podonavjem, ampak, da je ta najnižji del Alp iskati pri Razdrtem (575 m) pod visoko planoto Nanos (900-1300 m), s katere si je bržkone Alboin leta 568, če si sploh je, ogledal Italijo. Cesta (*via publica*) čez Ad Pirum je bila zgrajena za časa cesarja Avgusta zaradi potreb vojske po zasedbi severozahodnega Balkana in je

¹⁰ A. Melik, Slovenija. Geografski opis. Ljubljana 1963², 7 sl.; idem, Slovensko Primorje. Slovenija II/4, Ljubljana 1960, 5 sl. in zemljevid o podzemnih povezavah kraških voda med str. 192 in 193; J. Šašel, Sistemi di difesa della "porta illirico-italica" nel Tardo Antico, v: J. Šašel, Opera selecta (kot v op. 2) 795 sl.; L. Hauptmann, Krain (kot v op. 2) 315 sl.; B. Grafenauer, Zgodovina (kot v op. 9) 17 sl., zlasti 29 sl.

¹¹ J. Šašel, Keltisches *portorium* in den Ostalpen (zu Plin. n. h. III 128), v: J. Šašel, Opera selecta (kot v op. 2) 500 sl. Gl. tudi A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Dissertationes Pannonicae musei nationalis Hungarici I/5, Budapest 1936, 43.

¹² R. Katičić, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina, v: R. Katičić, Illyricum Mythologicum, Zagreb 1995, 45 sl.; M. Kozličić, Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku, Split 1990, 128 sl. R. Bratož, Grška zgodovina. Kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo, Ljubljana 1997, 251.

¹³ J. Šašel, Keltisches *portorium* (kot v op. 11) 502 sl., z vsebinsko in etimološko analizo zadevnega Plinijevega mesta.

¹⁴ Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I/1, Leipzig 1884-1886, 503 sl., 524; R. Katičić, Podunavlje i Jadran (kot v op. 12) 50; M. Kozličić, Historijska geografija (kot v op. 12) 35 sl.; R. Bratož, Grška zgodovina (kot v op. 12) 245 sl.

¹⁵ J. Šašel, Okra, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino (Ljubljana) 22, 1974, 9 sl.; idem, Strabo, Oera and Archeology, v: J. Šašel, Opera selecta (kot v op. 2) 630 sl.

¹⁶ J. Šašel, Via Gemina, AV 24, 1973, 901 sl.

glede na staro pot čez Okro za en dan skrajšala potovanje na odseku Akvileja-Emona.¹⁷

Ta cestna aorta je bila nato vso antiko in zgodnji srednji vek strateškega pomena za povezavo Italije z vzhodom in obratno. Na njej so se v 4. stoletju spopadali pretendenti za cesarski naslov: Magnencij in Konstancij II. (354), Maksim in Teodozij (388) ter Teodozij in Evgenij (394).¹⁸ V 5. stoletju so po tej poti vdrl v Italijo Alarikovi Vizigoti (401 in 410), Atilovi Huni (452) in Teoderikovi Ostrogoti (489); na svoji poti iz Italije v Obrežni Norik pa je po njej verjetno marširal tudi Odoaker (v zimi 487).¹⁹ Po tej cesti so se poleti 488 skupaj s posmrtnimi ostanki sv. Severina verjetno valili tisti provinciali Obrežnega Norika, ki so bili evakuirani v Italijo.²⁰ V 6. stoletju so tod na svoji poti v novo domovino potovali Langobardi (568)²¹ in v 7. stoletju Avari, ki so 611 najprej opustošili Čedad in nato 664 v Vipavski dolini - verjetno v širšem prostoru bitke med Evgenijem in Teodozijem iz leta 394 - premagali furlanske Langobarde.²² Bržkone po tej poti je v 8. stoletju, okrog 740, furlanski vojvoda Ratchis vpadel v Karniolo, deželo Slovanov²³ in v letih 795 in 796 sta se na svojem pohodu v Avarijo tod - vsaj deloma - morali valiti frankovski vojski pod Vojnomirom Slovanom in Pipinom.²⁴

Strateški pomen, ki ga je imel ta gorsko-kraški svet v današnji zahodni Sloveniji za obrambo najobčutljivejše meje Italije, je narekoval izgradnjo posebnega obrambnega sistema, sestavljenega iz dolinskih zapor, signalnih stolpov in kaštelov, ki je izpričan že v 3. stoletju. Potekal je od Tarsatice (Trsat pri Reki) v Kvarnerskem zalivu na jugu do Ziljske doline na severu. Po Ammianu Marcelinu, oficirju v 4. stoletju, se je zanj uveljavilo ime *claustra Alpium Iuliarum*.²⁵ V 5. stoletju so zapore uporabljali priložnostno le še na posameznih odsekih, v 6. pa je moral obrambni sistem že v celoti propasti: Langobardi so po pričevanju svojega zgodovinopisca stopili na tla Italije brez vsakih zaprek, *sine aliquo obstaculo*.²⁶ Sistem, ki so ga za obrambo vzhodne meje

¹⁷ J. Šašel, Rimske ceste v Sloveniji. Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975, 96; idem, Okra (kot v op. 15) 16.

¹⁸ *Claustra Alpium Iuliarum I*, Fontes (ur. J. Šašel, P. Petru), Katalogi in monografije Narodnega muzeja (Ljubljana) 5, 1971, št. 9, 12-15, 18, 22, 24-27, 29, 30-34, 38-41, 44-46, 48; J. Šašel, *The Struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum*, v: J. Šašel, *Opera selecta* (kot v op. 2) 716 sl.; P. Petru, *Zaton antike v Sloveniji* (razstavní katalog, Ljubljana 1976) nepag. (cap. Politični dogodki 4. stoletja); R. Bratož, *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev*, ZČ 48, 1994, 5 sl. (tudi kot posebna publikacija v Zbirka Zgodovinskega časopisa /Ljubljana/ 12, 1994); M. Springer, *Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem. Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit* (ur. R. Bratož), *Situla*, (Ljubljana) 34, 1996, 45 sl.

¹⁹ *Claustra* (kot v op. 18) št. 21, 28, 36, 37; P. Petru, *Zaton antike* (kot v op. 18) nepag. (cap. Huni in obdobje gotske vladavine); H. Wolfram, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, München 1990, 158, 278 sl.; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 2) 19.

²⁰ R. Bratož, *Evgipij. Življenje svetega Severina*, Ljubljana 1982, 148; idem, *Odnosi med Germani in Romani na ozemlju Spodnje Avstrije v drugi polovici 5. stoletja*, AV 33, 1983, 162.

²¹ Prim. C. G. Mor, *La marcia di re Alboino (568-70)*, *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda*, Milano 1964, 179 sl. (nekoliko skrajšan slov. prevod: *Pohod kralja Alboina 568-570*, *Kronika* 17, 1969, 9 sl.).

²² Gl. spodaj op. 32.

²³ PD HL VI 52.

²⁴ Prim. W. Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 318 sl. *Drava pri Ptujju* (Poetovio) je bila že v času Hadrijana premoščena s kamnitim mostom, ki je v svoji funkciji ostal vse do visokega srednjega veka (B. Saria, *Poetovio*, *Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft* /Stuttgart/ XXI 1, 1951, 1168; F. Baš, *Historično-geografski razvoj Ptujja*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* /Maribor/ 28, 1933, 93 sl.; B. Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, ZČ 24, 1970, 171). Ta okoliščina se mi zdi za načrtovanje smeri vojaškega pohoda, ki je zvezan z logističnimi problemi, precej pomembna.

²⁵ *Claustra* (kot v op. 18); J. Šašel, *Alpium Iuliarum Claustra*, v: J. Šašel, *Opera selecta* (kot v op. 2) 386 sl.; P. Petru, *Zaton antike* (kot v op. 18) nepag. (cap. Poznorimska obramba v Sloveniji).

²⁶ PD HL II 9. Pavlovo poročilo, da so Avari 664 pri Ajdovščini v Vipavski dolini premagali upornega furlanskega vojvodo Lupusa (PD HL V 19) ne daje po mojem mnenju nikakršnih osnov za sklepanje, da so bile zapore takrat še v uporabi, kot je mislil P. Petru, *Claustra Alpium Iuliarum und die*

vzpostavili Langobardi, pa ni šel več po gorskih višinah ampak se je umaknil proti zahodu na sam rob furlanske nižine: tam je potekal ti. "langobardski limes" - ime nima podlage v virih in je historiografsko -, sestavljen iz *castra* in *castella*, ki so zapirala izhode rečnih dolin iz gorskega oboda v ravnino.²⁷ Pred njim se je ustavila kasnejša slovanska naselitev in "limes" je pomembno vplival na oblikovanje slovensko-romanske etnične meje.²⁸

Alpske zapore so bile v antiki otipljiva meja Italije, zadnja fizična pregrada, ki je zapirala pot vanjo. Upravna in politična meja Italije pa je največji del antike potekala drugje, bolj proti vzhodu, na razvodju med Savo in Savinjo, na prelazu Atrans (Trojane, 594 m), kjer je bila (mejna) postaja na že večkrat omenjeni magistrali Akvileja-Emona-Poetovio.²⁹ Emona - in njen mestni ager, ki se je raztezal od Hrušice na zahodu do Trojan na vzhodu³⁰ - je namreč najkasneje od 1. stoletja pa vse do konca 5. stoletja spadala v Italijo.³¹

V drugi polovici 6. stoletja je nato meja Italije - če je verjeti Pavlu Diakonu, ki nam o tem poroča konec 8. stoletja - že morala potekati zahodno od nekdanje Emone in vzhodno od Vipavske doline; se pravi po gorsko-kraškem svetu med Furlanijo in Ljubljansko kotlino, kjer je tekla tudi še konec 8. stoletja. Kajti Alboin je na tla Italije stopil na mestnem področju Forum Iulii (Čedad), ki je na vzhodu segalo do roba furlanske nižine oz. do srednje Soče, na katero se je navezovala Vipavska dolina, ki je po podatkih za leto 664 tudi bila v Furlaniji.³² Če drži Šašlovo mnenje, da izvira opis *Car-*

spätromische Verteidigung in Slowenien, AV 29, 1978, 509; podobno tudi H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 2) 48 in op. 95.

²⁷ Znamenito mesto v PD HL IV 37, kjer se naštevajo *castra*, v katera so se ob avarskem plenjenju Furlanije 611 zatekli ogroženi prebivalci (poleg Čedada še Krmin, Neme, Osoppo, Artegna, Ragogna, Humin in Invillino), je temeljno sporočilo o obstoju ti. "langobardskega limesa" (prim. M. Kos, K postanku /kot v op. 2/ 337 sl. in zlasti 348 sl.; B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 425 sl.; idem, v komentarju k Pavel Diakon, Zgodovina /kot v op. 1/ 190 in op. 60; P. Štih-J. Peršič, Problem /kot v op. 2/ 334 sl.; V. Bierbrauer, Invillino - Ibligo in Friaul I, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte /München/ 33, 1987, 21 sl.), čeprav so našete tudi utrdbe, ki niso stale ob meji ampak v notranjosti Furlanije, ob glavnih cestah, katere so kontrolirale (prim. H. Krahwinkler, Friaul /kot v op. 6/ 40 in zlasti op. 60; L. Bosio, Il castello longobardo di Invillino /castrum Ibligo/, i castra di Paolo Diacono e le vie romane della Venetia orientale, v: V. Bierbrauer, Invillino /kot v tej op./ 433 sl.). Pri ti. "langobardskem limesu" ni šlo za nek (arimanski) limitanski obrambni sistem z zidovi, terasami in trdnjavami (V. Šribar, Existierte der Langobardische Limes und sein Verhältnis zum slowenischen ethnischen Raum?, Balcanoslavica /Prilep/ 11-12, 1984-1985, 47 sl.), ampak je bil koncept obrambe zasnovan "točkovno" in "globinsko": posamezne utrjene točke (*castra*), postavljene v globini langobardskega ozemlja (in ne na samem mejnem pasu), so na stiku ravnine z gorskim svetom zapirale poti, ki so po dolinah vodile v Furlansko nižino (npr. Humin je kontroliral izhod Tagliamenta v ravnino, Čedad je zapiral dolino Nadiže, Krmin je kontroliral dolino Idrije, Solkan dolino Soče in Ajdovščina verjetno Vipavsko dolino; za slednja dva kraja, ki ju Pavel Diakon ne omenja, gl.: za Solkan M. Kos, K postanku /kot v op. 2/ 359 sl. in D. Svoltšak, T. Knific, Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana /Nove Gorice/, AV 35, 1984, 277 sl.; za Ajdovščino pa idem, Vipavska dolina. Zgodnjesrednjeveška najdišča, Situla /Ljubljana, Nova Gorica/ 17, 1976, 53 sl., 79 sl.). Takšen "točkovo-globinski" obrambni sistem so imeli Langobardi tudi proti Frankom (Aosta) in Bavarcem (v Tridentu): V. Bierbrauer, Il ducato di Tridentum, razstavni katalog I Longobardi (ur. G. C. Menis), Milano 1990, 113 sl.

²⁸ M. Kos, K postanku (kot v op. 2) 340 sl.; B. Grafenauer, Slovensko-romanska meja - ločnica in povezava, ZČ 41, 1987, 5 sl.

²⁹ J. Šašel, Rimske ceste (kot v op. 17) 75 sl. (viri: Tabula Peutingeriana št. 2, Itinerarium Antonini št. 9, Itinerarium Burdigalense/Hierosolymitanum št. 15, miljniki št. 49 = CIL III 3705, ki priča, da je na Trojanah stal izhodiščni miljniki), 90.

³⁰ J. Šašel, Emona, v: J. Šašel, Opera selecta (kot v op. 2) 574.

³¹ Nazadnje o tem z navedbo in komentarjem vseh virov: J. Šašel, Zur Verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas, v: J. Šašel, Opera selecta (kot v op. 2) 707 sl., zlasti 713 sl.

³² Gl. zgoraj op. 7. PD HL V 19 poroča, da je kagan z vojsko prišel v Furlanijo ter *in loco qui Flovius dicitur* premagal furlanskega vojvodo Lupusa. *Locus Flovius* se običajno lokalizira v Ajdovščino v Vipavski dolini, čeprav ta lokalizacija ni povsem nesporna. Temelji na antični označbi *Fluvius Frigidus*

neole v Kozmografiji anonimnega ravennskega geografa,³³ ki jo kljub določenim problemom³⁴ lahko lokaliziramo v zgornje Posavje,³⁵ iz časa pred sredo 6. stoletja, potem se je vzhodna meja Italije s Trojan na kraške prelaze premaknila že v času ostrogotske vladavine,³⁶ kajti Emona (*Atamine*) po opisu v Kozmografiji ne samo, da ni ležala v Carneoli ampak v še bolj vzhodni Valeriji.³⁷ Nespremenjen potek meje na tem področju še konec 8. stoletja pa nakazujejo spopadi med Franki in Avari iz let 788 in 791.³⁸

Toda kot izpričuje arheološko gradivo velikega grobišča "iz časa preseljevanja ljudstev" v Kranju, so morali Langobardi še vse do preloma 6. v 7. stoletje, ko se pokopi končajo,³⁹ kontrolirati od glavne poti v Italijo odmaknjeno zgornje Posavje (Go-

- za trdnjavo v Ajdovščini (Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini): prim. J. Šašel, *Castra, Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart) Suppl. 12, 1970, 138 sl.; idem, *Rimske ceste* (kot v op. 17) 90 (Castra), 91 (Fluvius Frigidus); P. Petru, *Ajdovščina, Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 121 (Ajdovščina); *Claustra* (kot v op. 18) 43; T. Knific, *Carniola in the early Middle Ages*, *Balcanoslavica* (Prilep) 5, 1978, 113; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 2) 48 in op. 95. Skeptično o tej lokalizaciji zlasti B. Grafenauer v komentarju k Pavel Diakon, *Zgodovina* (kot v op. 1) 235 in op. 23 z navedbo nekatere starejše literature in tudi drugih mnenj. Tudi za kasnejši čas imamo potrjeno, da je (vsaj) spodnji del Vipavske doline zahodno od Vrtovinskega potoka, ki je z darovnicama cesarja Otona III. (*fed. T. Sickel*, *MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 2, 2. Die Urkunden Otto des III., Hannoverae 1893, 402, 412) prišel v last oglejskega patriarha in furlanskega grofa, spadal v Furlanijo: za Gorico je okrog leta 1070-1080 v tradicijski notici briksenškega škofa Altvina rečeno, da leži v *regno Italico comitatu Foriulanense* (O. Redlich, *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen*, *Acta Tirolensia, Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols* I, Innsbruck 1886, št. 240).
- ³³ *Ravennatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* (ed. M. Pinder et G. Parthey), *Berolini* 1860 (ponatis Aalen 1962), IV 21 (221 sl.), IV 22 (223) in IV 37 (293). O Kozmografiji prim. W. Wattenbach-W. Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger* I. Heft, Weimar 1952, 69 in op. 113; A. Lhotsky, *Quellenkunde zur Mittelalterlichen Geschichte Österreichs*, *MIÖG Ergänzungsband* 19, 1963, 142; o predlogah Kozmografije pa J. Schnetz, *Untersuchungen über die Quellen der Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna*, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaft, Phil.-hist. Abt.*, Jg. 1942, Hf. 6, München 1942, 7-87; U. Schillinger-Häfele, *Beobachtungen zum Quellenproblem der Kosmographie von Ravenna*, *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn* (Bonn) 163, 1963, 238 sl.
- ³⁴ Prim. L. Dillemann, *Patria Carneola. Anonymus Ravennas, Cosmographia* IV 21, *Philologus* (Berlin-Wiesbaden) 116, 1972, 319-322; K. Bertels, *Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter*, *Carinthia I* (Klagenfurt) 177, 1987, 120.
- ³⁵ J. Šašel, *Alpes Iuliana*, AV 21-22, 1970-71, 34 sl.; idem, *Carniola (Carneola)*, v: J. Šašel, *Opera selecta* (kot v op. 2) 588. Tudi ostale zgodnjerednjeveške omembe Karniole in Karniolcev se nanašajo na (slovensko) Posavje: P. Štih, *Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku*. Zbornik Brižinski spomeniki, *Dela SAZU* (Ljubljana) II/45, 1996, 13 sl.
- ³⁶ J. Šašel, *Alpes Iuliana* (kot v op. 35) 37 sl.; idem, *Carniola* (kot v op. 35) 590. Prim. L. Hauptmann, *Krain* (kot v op. 2) 329-335, ki postavlja premik meje v leto 488, ko je bil deloma evakuiran tudi Obrežni Norik.
- ³⁷ J. Šašel, *H krajevnima imenoma Emona in Ljubljana*, *Linguistica* (Ljubljana) 24, 1984, 251-253; idem, *Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr.*, v: J. Šašel, *Opera selecta* (kot v op. 2) 825. Pri tem je potrebno dodati tole: Šašlovo dokazovanje, da se v anonimnem *Atamine* skriva Emona (*Ad /A/Emonam - Atamona - Atamin/e/*), izhaja iz vrste primerov, ki kažejo, da so antična krajevna imena s sufiksom -ona dobila v slovanskem jeziku končnico -in (npr. *Salona-Solin, Scardona-Skradin, Aenona-Nin, Flanona-Plomin, Albona-Labin, Ortaona-Vrtovin*) in zato za sufiks -in v *Atamine* predvideva slovansko posredništvo. To pa pomeni, da oblika *Atamine* ni mogla nastati pred koncem 6. stoletja (s tem pa tudi ne opis v Kozmografiji!), ko so Slovani poselili prostor današnje Slovenije. Ker pa je tudi ime *Atamine* utonilo v pozabo, bi lahko celo sklepali, kot je poudaril že Šašel, da so prvi "emonski" Slovani preživeli tu le določen čas. Gl. tudi J. Šašel, *Zur Verwaltungstechnischen Zugehörigkeit* (kot v op. 31) 713, št. 25. O problemu Valerije, *quae et Media appellatur provincia* nazadnje in z zelo svežo interpretacijo H. Wolfram, *Salzburg* (kot v op. 7) 69 sl.
- ³⁸ Gl. zgoraj op. 8 in 9.
- ³⁹ Dosedaj sta grobni inventar grobišča v Lajhu v Kranju najtemeljiteje ovrednotila: J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, München 1962, 121 sl. in Z. Vinski, *Ovrednotenje grobnih pridatkov* (v: V. Stare, *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*, *Katalogi in monografije Narodnega muzeja* 18, Ljubljana 1980), 17 sl. Iz kronološkega okvirja 6. stoletja izstopa zlasti grob št. 266 (oz. št. 50), kjer je bila najdena langobardska četrtsilikva (povsem enaka je bila najdena še na Rifniku), ki jo P. Kos, *Neue*

renjsko). Kranjske grobove langobardskih vojakov, ki imajo (tudi) analogije s Furlanijo,⁴⁰ je - glede na doseženo stanje raziskav v zvezi z (o)vrednotenjem tamkajšnjega arheološkega gradiva - razumeti na način, da je bil kastel *Carnium*, čeprav ležeč že onkraj meje Italije, predstraža furlanskega dukata.⁴¹ A le malo zatem, ko je bilo zaradi avarsko-slovanskega vala konec langobardskega vpliva v zgornjem Posavju, je prišlo v dvajsetih letih 7. stoletja na severovzhodu Furlanije do spremembe meje in do razširitve langobardske oblasti na *Scavorum regio Zellia* v Kanalski dolini do Meglarij/Maglern, ki so na koroški strani zapirale staro antično cestno povezavo (*Via Iulia Augusta*) med furlanskim in noriškim oziroma karantanskim prostorom. Tam živeči Slovani so bili nato do okrog 740 podvrženi gospodstvu furlanskih vojvod, katerim so plačevali poseben tribut.⁴²

Posebno vprašanje je, kje je potekala vzhodna meja bizantinske Istre. Langobardska invazija leta 568 je razbila nekdanjo 10. regijo Italije, od avgustejske dobe enotno Bencčijo in Istro (*Regio X Venetia et Histria*), na dva dela, vendar je Istra še naprej ostala v Italiji: v upravnem oziru je bila podrejena eksarhu v Ravenni.⁴³ V srednjem veku je bil Kras del Istre in tržaške škofije, ki ima zagotovljeno kontinuiteto z antiko.⁴⁴ V kolikor se je severovzhodna meja škofije pokrivala s politično mejo polotoka in v kolikor stanje visokega srednjega veka odgovarja onemu v zgodnjem srednjem veku, potem je meja bizantinske Istre - in s tem Italije - potekala od rečice Timav v najsevernejšem delu Tržaškega zaliva do zgornje Vipavske doline, Nanosa, Javornikov in Snežnika, od koder se je spustila na Kastav, star kaštel nad Reko, se nato povzpela na

langobardische Viertelsliquen, Germania (Berlin) 59/1, 1981, 97 sl.; idem, Klefova novca?, AV 32, 1981, 584 sl., datira v drugo polovico 7. stoletja, kovana pa naj bi bila v Čedadu. Šibka točka te splošno sprejete opredelitve (gl. W. Hahn, Die Kleinsilbermünzen der langobardischen Herzöge von Friaul, v: Studia numismatica Labacensia Alexandro Jeločnik oblata, Situla (Ljubljana) 26, Ljubljana 1988, 317 sl.; D. Svolfšak v: katalog razstave I Longobardi (ur. G. C. Menis), Milano 1990, 63; katalog razstave Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem (pripr. T. Knific, M. Sagadin), Ljubljana 1991, 63) je, da k tema dvema novcema ni znana nobena neposredna parelela. Časovna opredelitev temelji na podobnosti v izdelavi (ne pa v ikonografiji!) osminskih silikev, krajevna pa v stilni podobnosti motiva na sprednji strani novca (gl. odličen posnetek v katalogu Pismo brez pisave, l. cit.) z upodobitvami čedajskih umetnikov na drobnih kovinskih predmetih (vendar teh paralel avtor ne konkretizira).

- 40 Z. Vinski, Ovrednotenje (kot v op. 39) 25 sl.; T. Knific, Vojščaki iz mesta Karnija, Kranjski zbornik (Kranj) 1995, 23 sl., zlasti 33 sl.
- 41 Z. Vinski, Ovrednotenje (kot v op. 39) 19; T. Knific, Misli ob poskusu historičnega okvirja, AV 32, 1981, 598; idem, Carniola (kot v op. 32) 116; D. Vuga, Misli k vojaško-političnim dogajanjem v jugovzhodnih Alpah v 6. stoletju, AV 33, 1982, 174.
- 42 PD HL IV 38. H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 45; W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) 259; B. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 27) 472 sl. Glede lokalizacije *Zellia* in *Medaria* gl. M. Kos, K zgodovini kralja Sama in njegove dobe, v: M. Kos, Srednjeveška (kot v op. 2) 154; B. Grafenauer, v komentarju k Pavel Diakon, Zgodovina (kot v op. 1) 192 in op. 66 in 67; K. Bertels, Carantania (kot v op. 34) 99 sl. O poselitveni zgodovini tega jugozahodnega konca Koroške gl. H. Krawik, Zur frühen Besiedlung der "Regio Zellia", Carinthia I (Klagenfurt) 186, 1996, 463 sl.; o pomenu Meglarij gl. G. Moro, Zum Alter der Siedlung Hermagor, Carinthia I (Klagenfurt) 159, 1969, 461 sl.; o rimski cesti skozi Kanalsko dolino pa J. Šašel, Rimske ceste (kot v op. 17) 76, 78 sl. in H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 16.
- 43 J. Ferluga, Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Stuttgart) 35, 1987, 165; idem, L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, AV 43, 1992, 175 sl.
- 44 Za Kras kot del Istre: L. Hauptmann, Krain (kot v op. 2) 354 sl. Za obseg tržaške škofije na Krasu: J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska II/1, Tržaška škofija (kseroksirana druga redakcija: oktober 1995) 11 sl. (s seznamom župnij in podružničnih cerkva). O kontinuiteti tržaške škofije: R. Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, ZČ 40, 1986, 382 (za pozno antiko); idem, Istrska cerkev v 7. in 8. stoletju (La chiesa istriana nel VII. e nell'VIII secolo). Prispevki o Rižanskem placitu, Istri in Furlaniji, Kortina '93 (ur. M. Župančič), Koper 1993, 67 sl. (za zgodnji srednji vek).

Učko in ob izlivu Rače v Plominskem zalivu spet dosegla morje.⁴⁵ Notranjo upravno strukturo bizantinske Istre so opredeljavala *civitates* in *castella* s pripadajočimi bolj ali manj obsežnimi teritoriji. Posebno mesto v provincialni strukturi pa je imel Trst s svojo okolico. Bil je vojaško organiziran *numerus*,⁴⁶ katerega začetke nekateri povezujejo z obrambnimi ukrepi pred langobardskimi, avarskimi in slovanskimi vpadi v Istro okrog leta 600.⁴⁷

Vendar v prvem planu našega zanimanja ni toliko vprašanje, kje točno je potekala vzhodna meja Italije v posameznih časovnih horizontih zgodnjega srednjega veka, ampak predvsem kakšna je bila. Na zahodni strani meje - le-to je času odgovarjajoče potrebno razumeti kot širšo (demilitarizirano) ozemeljsko cono (v kolikor ne gre za rečno, ali kako drugače izrazito geografsko mejo) - se je začnela bogata Italija - tako Kasiodor še v 6. stoletju slavi Istro kot vina, olja in žita bogato deželo in jo imenuje Kampanijo Ravenne (*Ravennae Campania*); pač v smislu, da ima za ostrogotsko kraljevsko mesto Ravenna isti pomen, kot ga je nekoč imela Kampanija za cesarski Rim⁴⁸ - z vso svojo zgodovino in tradicijo, na vzhodni strani pa se je s Slovani, ki so bili povrženi gospostvu Avarov začel *barbaricum*, ki se je pod naletom novih ljudstev v drugi polovici 6. stoletja dokončno ločil od rimske ekumene in v veliki meri tudi od antične tradicije.⁴⁹ Meja ni ločevala samo dveh različnih političnih organizmov in dveh političnih sfer ampak tudi dva različna načina življenja, dve različni ekonomiji in dva različna pogleda na bogove. Skratka, meja je ločevala dva svetova. Toda, je med njima, če uporabim pojme politične Evrope iz druge polovice 20. stoletja, potekala "železna zavesa" oziroma "berlinski zid" ali pa morda le "zelena meja"?

Pojmov, s katerimi je v zahodnih virih tistega časa označen prostor, ki se je začel na vzhodni meji Italije, je bilo več. Na antično tradicijo se je navezoval pojem Panonije, ki je v zgodnjem srednjem veku dobil nove vsebine.⁵⁰ Po Pavlu Diakonu (pred 799) se je Panonija razprostirala vse do znamenite Kraljeve gore na meji Italije, s katere se je odpiral pogled na furlansko ravnino.⁵¹ Enaka predstava je zastopana tudi v *Annales regni Francorum*: tako vojska, ki je 795 šla nad Avare, kot tista, ki je 819 nameravala

⁴⁵ M. Kos, K poročilom (kot v op. 3) 164; idem, O starejši slovenski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU (Ljubljana) I/1, 1950, 59; A. Degrossi, Il confine (kot v op. 7) 84 sl.; J. Ferluga, L'Istria (kot v op. 43), 178. Drugače L. Margetič, Napomene o Augustovim granicama tergestinskog agera, v: L. Margetič, Istra i Kvarner. Izbor studija, Rijeka 1966, 15 sl.; idem, "Histria" (kot v op. 3), 171 sl. V tem kontekstu je tudi delo istega avtorja O sjeverozapadnoj granici Hrvatske prema Istri u doba hrvatskih narodnih vladara, Spomenica Ljube Bobana, Zagreb 1996, 49 sl.

⁴⁶ Notranjo strukturo zgodnjerednjeveške Istre osvetljuje v prvi vrsti listina rižanskega placita iz okrog 804: A. Petranović, A. Margetič, Il placito del Risano, Atti Centro di Ricerche Storiche - Rovigno (Trieste-Rovigno) 14, 1983-1984, 55 sl. (slovenski prevod: R. Bratož, Rižanski zbor, v: Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 86 sl.). Od številne literature povezane z rižanskim placitom navajam samo novejšo in z bogato bibliografijo opremljeno delo H. Krahwinklerja, Friaul (kot v op. 6) 199-243 (za mesta in kaštele: 227 sl.).

⁴⁷ Prim. J. Ferluga, Überlegungen (kot v op. 43) 167 sl.; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 231; L. Margetič, La situazione nell'Italia bizantina nella seconda metà del secolo VI e l'Istria, v: L. Margetič, Histria et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici, Collana degli Atti Centro di Ricerche Storiche - Rovigno (Trieste) 6, 1983, 105 in op. 6; idem, O nekim pitanjima rižanskog placita, v: L. Margetič, Istra i Kvarner. Izbor studija, Rijeka 1996, 126 sl.

⁴⁸ R. Matjašič, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (*Cass. Var. XII*, 22, 23, 24), ZČ 42, 1988, 365.

⁴⁹ Prim. H. Wolfram, Grenzen und Räume (kot v op. 9) 17. O nekaterih vprašanih (dis)kontinuitetah z antiko v slovenskem prostoru gl. predvsem zbornik *Alpes Orientales V*, Dela SAZU (Ljubljana) III/ 24, 1969, ki je v celoti posvečen tej problematiki.

⁵⁰ Gl. za antiko A. Mócsy, Pannonia, Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft (Stuttgart) Suppl. 9, 1962, 516 sl.; za zgodnji srednji vek pa A. Schwarz, Pannonien, Lexikon des Mittelalters (München-Zürich) 6, 1993, 1655 sl.; H. Wolfram, Salzburg (kot v op. 7) 68 sl.

⁵¹ PD HL II 8, 9, 14. Enkrat (PD HL V 2) uporablja Pavel Diakon za avarsko gospostveno področje vzhodno od Italije celo izraz *Scythia*.

pokoriti upornega Ljudevita, sta bili poslani iz Italije naravnost v Panonijo.⁵² V tej predstavi, ki jo med drugim najdemo tudi v naraciji neke veronske listine iz leta 837,⁵³ se, kot je pred kratkim pokazal Herwig Wolfram, zrcali miselni svet Izidorja iz Seville, v katerega vplivnih *Etymologiae* meji Panonija neposredno na Italijo.⁵⁴ Še nekaj je pomembno: pojem Panonija je bil uporabljan tudi kot sinonim za deželo Avarov in antično provincialno ime je tako lahko označevalo tudi nekdanji noriški prostor vzhodno od Aniže in celo medrečje med Donavo in Tiso zunaj meja nekdanjega Rimskega imperija.⁵⁵

Drugo ime za deželo Avarov (*Avarorum patria*⁵⁶) je bila *Avaria*, ki se je tudi začejala na vzhodni meji Italije. Prvič je zabeležena presenetljivo pozno med langobardskimi sosedi v tistem zakonu kralja Ratchisa iz leta 746, s katerim je kralj hotel doseči kontrolo nad pošiljanjem odposlancev v tujino.⁵⁷ Izraz se nato ponovno pojavi šele v zadnjem desetletju 8. stoletja, a tudi tokrat v krogu aktualnega gospodarja Italije, Karla Velikega. Pismo, ki ga je poslal svoji ženi Fastradi septembra 791, poroča, da je avarska utrdba, ki jo je nedaleč od italške meje zasedla frankovska vojska, ležala v *partibus Avariae*.⁵⁸ Isti pojem uporablja tudi naracija Karlove listine iz leta 799, s katero je pomilostil prominentnega Langobarda Aia in mu vrnil zaplenjeno premoženje. Iz nje zvemo, da je Aio, verjetno zaradi udeležbe v neuspelem uporu furlanskega duksa Hrodgauda proti Karlu Velikemu (774/76), zbežal iz Italije na avarsko področje (*partes Avariae*), kjer ga je nato na vojaškem pohodu 796 "našel" kralj Pipin.⁵⁹ V listini s katero je nato leta 816 Ludvik Pobožni potrdil Aiu očetovo darovnico iz 799 pa se namesto *partes Avariae* uporabljata pojma *regnum Avarorum* in *Avaria*.⁶⁰ Walter Pohl je pri tem točno opazil, da je paradokсно šele vključitev v frankovsko državno organizacijo naredila iz "avarskega področja" Avarijo.⁶¹ Vendar raztezanje avarskega imena do Italije še ne pomeni, da je avarski naselitveni prostor segal tako daleč na zahod⁶² ampak odraža avarsko ime v prvi vrsti politično in vojaško oblast nad vpadnim prostorom v Italijo. O tem nam priča tudi avarska utrdba na meji Italije, ki so jo leta 791 zasedli Franki in njeno posadko deloma pobili, deloma pa zajeli. Kaganova kontrola nad kontaktnim prostorom z langobardsko državo v zgornjem Posavju ni vprašljiva,⁶³ vprašanje je le, če je bila kontinuirana. Po porazu pred Konstantinoplom 626 Avari za več

⁵² ARF (kot v op. 9) a. 796, 819, 820, 822.

⁵³ *Hunni, qui inter Italiam, et Danubium in Pannoniis habitabant*. Citat po Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 147 in op. 163.

⁵⁴ H. Wolfram, Salzburg (kot v op. 7) 69.

⁵⁵ H. Wolfram, Grenzen und Räume (kot v op. 9) 211; idem, Salzburg (kot v op. 7) 70 in op. 13.

⁵⁶ Npr. PD HL IV 37.

⁵⁷ *Leges Langobardorum* (Hrsg. F. Bluhme, A. Boretius), MGH, Leges 4, 1868, 190. Analizo in historično ozadje nastanka tega Ratchisovega zakona (c. 9) gl. pri. G. Tangl, Die Passvorschrift des Königs Ratchis und ihre Beziehung zu dem Verhältnis zwischen Franken und Langobarden vom 6.-8. Jahrhundert. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken (Tübingen) 38, 1958, 1 sl., zlasti 28. Prim. L. Hauptmann, Krain (kot v op. 2) 341; B. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 27) 476; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 64.

⁵⁸ Gl. zgoraj op. 8; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 148 in op. 167.

⁵⁹ MGH Diplomata Karolinorum 1. Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen (Hrsg. E. Mühlbacher), Hannoverae 1906 (= D. Kar. I.), 187; O Langobardu Aiu, ki je bil nato kot *comes* tudi na rižanskem zboru leta 804 in o njegovi razburljivi življenski poti gl. H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 137-142.

⁶⁰ V. Joppi-E. Mühlbacher, Unedirte Diplome aus Aquileja (799-1082), MIÖG 1, 1880, št. 3.

⁶¹ W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) 309.

⁶² Za naselitveni prostor Avarov gl. npr. D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schriftum und Fundorte, Budapest 1956; W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) zemljevid št. 4 na str. 510-511; Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren, Katalog der Burgenländischen Landesausstellung (Red. F. Daim u. a., Eisenstadt 1996) zemljevidi na str. 458 in 459.

⁶³ Prim. B. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 27) 475 sl.

kot trideset let izginejo iz vizirja takratnih piscev in šele v začetku šestdesetih let 7. stoletja jih ponovno srečamo na furlanski meji.⁶⁴ Vmes pa, oziroma že pred 626, je med Slovane, ki so se bržkone severno od Donave uprli avarski oblasti, prišel frankovski trgovec Samo in se v boju proti avarski in frankovski sili uspel uveljaviti kot njihov vladar ter etabrirati politično tvorbo in zvezo slovanskih plemen, kateri je zelo verjetno pripadala tudi posebna slovanska krajina (*marca Vinedorum*) na prostoru kasnejše Karantanije pod knezom Valukom.⁶⁵ Na vprašanje, ali je Sameva plemenska zveza v tem času avarske krize kontrolirala tudi vpadni prostor v Italijo južno od Karavank⁶⁶ pa na podlagi virov ni mogoče dati pozitivnega odgovora, niti ni mogoče v tem času potrditi oziroma zanikati avarske oblasti nad tem področjem.

Drugače pa je bil najzahodnejši del Avarije slovansko naselitveno področje in v poročju zgornje Save ga je pokrivalo še eno ime. To je bila *Carniola*, omenjena pri anonimnem ravenskem geografu in pri Pavlu Diakonu. Pri slednjem je izrecno označena kot dežela Slovanov, *Sclavorum patria*.⁶⁷ Slovanska prisotnost med panonsko in furlansko nižino v 7. stoletju je v literarnih poročilih dovolj jasno dokumentirana,⁶⁸ posebno barvitost pa ji daje Pavlova zgodovina lastnega izvora, *genealogia*, katere dramatični vrhunec je beg njegovega pradedna Lopichisa okrog leta 620 iz avarskega ujetništva v Italijo.⁶⁹ Po Pavlovi pripovedi se je očitno nekje na področju kasnejše Kranjske (namreč nekaj dni hoda od Italije) nahajala slovanska vas s hišami, kjer je, lahko si mislimo, poljedelstvo in pašništvo narekovalo ritem življenja. V vasi je živela tudi preudarna in izkušena stara ženska, ki je morda razumela tudi germansko in ki se je zaradi svojega plemenitega dejanja - pomoči mlademu langobardskemu ubežniku - bala. To pomeni, da je menila, da se ubežnik, ali pa oba, nahaja(ta) v nevarnosti, ki bi lahko bila plemensko-politično utemeljena ali pa, da se je bala avarskih kazenskih ukrepov. Kmetica je tudi vedela, kje leži Italija oz. Forum Iuli in je Lopichisu pokazala pravo smer.⁷⁰

⁶⁴ Gl. W. Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 255, 275.

⁶⁵ Fredegar, *Chronicae* (Hrsg. B. Krusch), MGH SS rerum Merovingicarum 2, Hannoverae 1888, IV 48, 68, 72, 74, 75 (Gradivo I, 154, 163, 164-166); L. Hauptmann, *Politische Umwälzungen* (kot v op. 2) 245 sl.; M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Razprave znanstvenega društva (Ljubljana) 11/3, 1936, 22 sl.; idem, *K zgodovini kralja Sama* (kot v op. 42) 151 sl.; B. Grafenauer, *Novejša literatura o Samu in njeni problemi*, ZČ 4, 1950, 151 sl.; H. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karanien und Pannonien, Wien-Köln-Graz 1979, 73 sl.; idem, *Grenzen und Räume* (kot v op. 9) 301 sl.; W. Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 256 sl.

⁶⁶ To je npr. domneval B. Grafenauer, *Ustoličevanje* (kot v op. 27) 472; idem, *Zgodovina I* (kot v op. 9), zemljevid na str. 354. Tudi L. Margetič, *Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji*, AV 43, 1992, 164 je prepričan, da je Carniola spadala v okvir Sameve države. Nekoliko drugače M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, 81, ki je menil, da so se Slovani južno od Karavank "otresli" obrske nadoblasti, ne trdi pa izrecno, da so spadali v Samo plemensko zvezo.

⁶⁷ *Ravennatis anonymi Cosmographia* (kot v op. 33) IV 21, 221 sl.; PD HL VI 52. V ARF (kot v op. 9) a. 820 pa se omenjajo *Carniolenses*. To je edina omemba gentilnega imena Slovanov, ki so bivali v Posavju; prim. P. Štih, *Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naselitvenem prostoru v Vzhodnih Alpah*, v: *Slovenci in država*, Razprave SAZU (Ljubljana) I/17, 1995, 37 sl.; idem, *Kranjska* (kot v op. 35) 13 sl.

⁶⁸ Gl. Gradivo I, 112, 116, 126, 131, 138, 140, 146-148, 153, 164, 178, 179 itd.

⁶⁹ PD HL IV 37; prim. H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 43. Znamenito 37. poglavje četrte knjige *Zgodovine Langobardov* velja za osrednje poglavje celotne Pavlove *Zgodovine*. Od ostalih izstopa že po svojem obsegu in v njem se najjasneje kaže navezanost Pavla Diakona na svoj langobardski *gens*, na svojo družino in na svojo domačo pokrajino Furlanijo. Strukturno se poglavje deli v dva dela - na opis avarskega napada na Čedad in na genealogijo Pavla Diakona - in v celoti ga je podrobno analiziral v še neobjavljeni razpravi H. Krahwinkler, *Circa haec tempora...*, *Gedanken zu Paulus Diaconus, Historia Langobardorum* IV 37.

⁷⁰ Gl. J. Šašel, *Der Ostalpenbereich* (kot v op. 37) 824.

Sedaj pa k vprašanju, kakšna je bila ta vzhodna meja Italije, ki politično seveda ni bila enotna. Na zahodni strani meje sta bili področji bizantinske in langobardske oblasti,⁷¹ na vzhodni pa področje avarske oblasti, kateri so bili poleg posavskih Slovanov do dvajsetih let 7. stoletja podrejeni tudi Slovani koroškega Podravja, ki so tedaj postali bolj ali manj samostojen politični subjekt.⁷² Na prvi pogled je bila to meja med sovražniki, ki so se neprestano bojevali. Že 599 so Bizantinci verjetno v Istri premagali Slované.⁷³ Tri leta kasneje so po tej pokrajini plenili združeni Avari, Slovani in Langobardi. Okrog 611 so Avari požgali Čedad in oplenili Furlanijo, Slovani pa so pustošili po Istri.⁷⁴ Nekoliko kasneje so Langobardi osvojili slovansko *regio Zellia*. 664 so Avari ponovno vdrl v Furlanijo, premagali vojsko furlanskega vojvode in plenili po pokrajini. Nedolgo zatem so bili v dolini Nadže poraženi Slovani, ki so hoteli napasti Čedad. Okrog leta 705 so Slovani uničujoče porazili furlansko vojsko. Do ponovnega slovansko-langobardskega spopada je prišlo okrog 720 pri kraju *Lauriana*, katerega lokalizacija je nejasna, je pa ležal na področju, ki je bilo pod oblastjo furlanskega duksa. Okrog 740 je furlanski vojvoda Ratchis vpadel v slovansko *Carniolo*.⁷⁵ Leta 788, že v novih političnih razmerah, ko je Karel Veliki svoji neposredni oblasti podvrget Bavarce in Karantance in prejkone tudi že bizantinsko Istro, so Avari, ki so sedaj od Donave pa do Jadrana mejili na frankovsko državo, zadnjič vdrl v Furlanijo in bili poraženi. Tri leta kasneje je Karel uradno začel avarske vojne prav s sunkom iz Furlanije. Odločilni frankovski vojaški uspehi pa so bili doseženi v letih 795 in 796 na dveh vojaških pohodih, ki sta se začela v Furlaniji in končala z oplenitvijo kaganovega ringa.⁷⁶

Toda stvari so mnogo bolj diferencirane, kot se zde na prvi pogled, in razumljive šele, če jih obravnavmo v širšem kontekstu. Pri tem gre: 1. - za avarsko-langobardske odnose, ki jih v prvi vrsti opredeljuje razmerje med langobardskim kraljem in avarskim kaganom; 2. - za slovansko-langobardske odnose, kjer na langobardski strani zlasti izstopa vloga furlanskih vojvod in 3. - za notranjepolitične odnose med Langobardi samimi, kjer sta stranki, vpleteni v tradicionalni spor med centralno kraljevo oblastjo v Paviji in regionalno vojvodsko oblastjo v Čedadu, iskali v boju za prevlado zaveznike tudi izven državnih meja.

Prva faza langobardsko-avarskih odnosov spada še v panonsko obdobje langobardske zgodovine pod Alboinom. Le nekaj let zatem, ko so Avari prišli do spodnje

⁷¹ Ta razcepljenost vzhodne meje Italije med dve politični sili je (kot se zdi) z dvema izjemama trajala do frankovske osvojitve Istre, ki je tradicionalno datirana v leto 788. Prva (delna) izjema bi lahko bila devetdeseta leta 6. stoletja, ko je bil furlanski vojvoda Gisulf II. bizantinski federat (gl. spodaj op. 86). Takrat naj bi furlanski Langobardi obvladovali vsaj področje severne Istre okrog Buzeta, kjer je bil na Brešču odkrit tudi ti. knežji grob langobardskega konjenika s konjsko opremo in orožjem iz tistega časa (B. Marušič, Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešču i kod Malih vrata izpod Buzeta u Istri, Arheološki radovi i rasprave (Zagreb) 2, 1962, 455 sl., zlasti 460 sl.; idem, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju 1, Pula 1987, 81 sl.; L. Margetić, Neka pitanja boravka (kot v op. 66) 157, 159 sl.). Drugič naj bi Langobardi zagospodovali Istri med 751 (padec eksarhata) in 774 (padec Pavie), o čemer pa nimamo povsem zanesljivih poročil. Nazadnje o tem L. Margetić, Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke, v: Prispjevki o Rižanskem placitu, Istri in Furlaniji, Kortina '93 (ur. M. Župančič), Koper 1993, 7 sl.

⁷² Fredegar, *Chronicae* (kot v op. 65) IV 72; PD HL V 29 (Gradivo I, 164). Za literaturo gl. op. 65.

⁷³ Pismo papeža Gregorja I. eksarhu Kaliniku (Gradivo I, 126); prim. L. Margetić, La venuta degli Slavi in Istria, v: L. Margetić, *Historica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici, Collana degli Atti Centro di Ricerche Storiche - Rovigno (Trieste) 6, 1983, 145.*

⁷⁴ PD HL IV 24, 37, 40. Kot kaže primer kaštela Nezakcija (Nesactium) v zaledju Pule, ki je bil uničen okrog leta 600 in v katerem so našli tudi dve trokrilni avarski puščici ter primer požgane bazilike v Vrsarju, je avarsko (in slovansko) pustošenje Istre med 599 in 611 segalo vse do juga in zahoda polotoka: B. Marušič, Istra u ranom srednjem vijeku. Arheološko-povijesni prikaz, Pula 1960, 14 sl.; idem, Materijalna kultura Istre (kot v op. 71) 91.

⁷⁵ PD HL IV 38 (gl. zgoraj op. 42); V 19, 20, 23; VI 24, 45, 52.

⁷⁶ Gl. zgoraj op. 8, 9, 24.

Donave, je langobardski kralj pozimi 566/67 sklenil z avarskim kaganom prvo večno zvezo (*foedus perpetuum*), ki je bila naperjena proti Gepidom.⁷⁷ Ob langobardski selitvi v Italijo poroča njihovo lastno izročilo, da so z Avari sklenili pisno pogodbo (*carta conscriptionis*) o zavezništvu in prijateljstvu (*pactum et foedus amicitiae*), ki je Avarem prepuščala Panonijo, Langobardom pa za obdobje dvestotih let zagotavljala nemoteno vrnitev v staro domovino in jim zagotavljala avarsko pomoč v Italiji.⁷⁸ Druga faza v teh odnosih je povezana z obdobjem, ko je bil langobardski kralj Agilulf. Že kmalu po nastopu vlade je 591/92 sklenil z Avari prvi sporazum (*pax*),⁷⁹ ki mu je 596 sledil drugi in nato okrog 601 še tretji, večni (*pax perpetua*).⁸⁰ O usklajenih skupnih interesih (nujno povezanih z razmejitvijo in spoštovanjem oblastno-interesnih sfer med obema stranema), ki so jih definirali ti sporazumi in o obojestranski podpori langobardskega kralja in avarskega kagana pričajo trije dogodki iz prvih let 7. stoletja: okrog 601 je poslal najprej Agilulf svojemu avarskemu zavezniku rokodelce, da so mu zgradili ladje, s katerimi je nato "osvojil nek otok v Trakiji".⁸¹ 601 ali 602 so nato Langobardi, katerim je marca 601 poteklo premirje z eksarhatom, sodelovali v avarsko-slovanskem opustošenju bizantinske Istre,⁸² kagan pa je uslugo vrnil s slovanskim kontingentom, ki ga je leta 603 poslal Agilulfu na pomoč pri obleganju Cremona.⁸³

Zdi se, da so Avari pomagali Agilulfu celo pri reševanju njegovih notranjepolitičnih problemov. Leta 611 so vpadli v Furlanijo, katere vojvode so tradicionalno vodili avtonomno politiko. Avari so v boju ubili furlanskega duksa Gisulfa II., požgali Čedad in oplenili pokrajino. Nihče ni priskočil ogroženim Furlanom na pomoč, pa vendar kagan ni izkoristil svoje zmage za nadaljnji prodor ampak se je umaknil v Panonijo.⁸⁴ To napeljuje na zaključek, da je bila avarska akcija dogovorjena z Agilulfom,⁸⁵ kateremu preveč samostojen položaj furlanske vojvodine in njenega vojvode Gisulfa II., ki je v devetdesetih letih 6. stoletja imel celo status bizantinskega federata⁸⁶ in se je lahko skliceval na svoje sorodstvo s kraljem Alboinom, katerega je že pred koncem 8. stoletja

⁷⁷ PD HL I 27; Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 50 sl.

⁷⁸ *Historia Langobardorum codicis Gothani* (ed. G. Waitz), MGH SS rerum Langobardorum, 1878, cap. 5; gl. tudi PD HL II 7 in prim. *Origo gentis Langobardorum* (ed. G. Waitz), *ibid.*, cap. 5: Langobardi naj bi se v Italijo preselili na Narsesovo povabilo (Gradivo I, 70); H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 29 in op. 1; W. Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 51.

⁷⁹ B. Grafenauer, *Naselitev Slovanov* (kot v op. 3) 27 je predpostavljal, da sklenitev "miru" implicira predhodne boje med Avari in Langobardi, za kar pa ni nobene potrditve v virih. *Pax* je v naših treh primerih potrebno razumeti širše, kot politični sporazum o vprašanih skupnega interesa med dvema političnima subjektoma. Prim. tudi PD HL V 2 in gl. L. Margetič, *Neka pitanja boravka* (kot v op. 66) 167 in op. 116.

⁸⁰ PD HL IV 4, 12, 24.

⁸¹ PD HL IV 20. O otoku v Trakiji gl. W. Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 159 in 389 z op. 4; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 39.

⁸² PD HL IV 24. Prim. L. Margetič, *Neka pitanja boravka* (kot v op. 66) 159-161. Po vsej verjetnosti ni šlo za furlanske Langobarde pod Gisulfom II., ki so v tistem času bili še bizantinski zavezniki, ampak za tiste, ki so stali pod kraljevo komando: A. Kollautz, *Awaren, Lagobarden und Slawen* (kot v op. 9) 625. Gl. tudi op. 71 in 86.

⁸³ PD HL IV 28; gl. B. Grafenauer v komentarju k Pavel Diakon, *Zgodovina* (kot v op. 2) 187 in op. 36; W. Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 159 sl..

⁸⁴ PD HL IV 37.

⁸⁵ M. Brozzi, *I primi duchi longobardi del Friuli e la politica bizantina verso il ducato*, AV 21-22 (1970-1971) 78; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 39 sl.; Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 239.

⁸⁶ *Epistolae Austrasicae* (ed. W. Gundlach), MGH *Epistolae* 3, 1892, št. 41 (Gradivo I, 99). Gisulf se je nato leta 603 začasno spravil z langobardskim kraljem Agilulfom (PD HL IV 27). Že Gisulfov oče Grasulf je bil verjetno v bizantinski službi. Gl. M. Brozzi, *Il ducato longobardo del Friuli*, *Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli* (Udine), 6, 1975, 28 sl., 51 sl.; *idem*, *I primi duchi* (kot v op. 85) 76 sl.; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 37 sl. in op. 37; L. Margetič, *Neka pitanja boravka* (kot v op. 66) 158 sl.

obdajala avreola legendarnega bojevnika,⁸⁷ ni šel v koncept kraljeve politike krepite centralne oblasti.⁸⁸ Ali je bilo slovansko plenjene po bizantinski Istri 611⁸⁹ v povezavi z dogodki v sosednji Furlaniji, je težko presoditi.

Vsekakor ni bilo zadnjič, da so Avari direktno posegli v langobardske interne zadeve. 663 se je furlanski vojvoda Lupus, znan po tem, da mu je uspelo v spektakularni akciji opleniti bizantinski Gradež in odnesti cerkveni zaklad,⁹⁰ uprl langobardskemu kralju Grimoaldu. Grimoald je bil sin leta 611 ubitega furlanskega vojvode Gisulfa II. in Avari so ga kot ujetnika odpeljali v Avarijo, od koder je še kot deček pobegnil.⁹¹ Sedaj je kralj naredil točno to, kar je nekoč njegovega očeta stalo življenje. Ker bojda ni hotel povzročiti državljanske vojne med Langobardi, je, kot poroča Pavel Diakon, "ukazal" (*mandavit*) avarskemu kaganu naj pride z vojsko v Furlanijo in premaga Lupa. Bržkone v Vipavski dolini je uporni vojvoda leta 664 izgubil bitko in življenje.⁹² Njegov sin Arnefrit, ki je hotel zasesti očetov položaj, je moral pred Grimoaldom pobegniti v Karantanijo, od koder je nameraval doseči zastavljeni cilj. Toda ko je s svojimi slovanskimi zavezniki prišel do Nem/Nimis severno od Čedad, je padel v boju.⁹³ V furlansko dramo sta torej bili vpleteni kar dve zunanji sili.

Nedolgo po teh tragičnih dogodkih so Slovani še enkrat vdrli v Furlanijo. Njihov cilj ni bil nič manj kot Čedad, vendar jih je novi furlanski vojvoda Vektari premagal v dolini Nadiže, kjer so se utaborili.⁹⁴ Kdo so bili ti Slovani in od kje so prišli? Dolina Nadiže povezuje Čedad s Kobaridom v dolini Soče, po kateri gre nato povezava s koroškim prostorom preko prelaza Predel (1156 m) in Trbiža. To je bila tretja pomembna smer, ki je poleg poti skozi Kanalsko dolino in čez Plöckenpaß (1360 m) povezovala

⁸⁷ PD HL I 27; II 28: Alboin je bil zmagovalc nad Gepidi. Njihovega kralja Kunimunda, svojega tasta, je v boju lastnoročno ubil in dal iz njegove lobanje narediti čašo za pitje, ki jo je Pavel Diakon v svojem času še videl na langobardskem dvoru. Alboin je bil tudi tisti, ki je Langobarde popeljal v novo domovino. Po Pavlovem pripovedovanju naj bi se Alboinova plemenitost, slava, vojna sreča in hrabrost opevali pri Bavarcih, Saksoncih in drugih germanskih ljudstvih. Pod Alboinom naj bi se kovalo tudi posebno orožje. Že v času, ko je živel Pavel Diakon, je dal veronski vojvoda Giselpert odpreti Alboinov grob iz katerega je pobral njegov meč.

⁸⁸ Gl. J. Jarnut, *Geschichte der Langobarden*, Stuttgart 1982, 42 sl., 46.

⁸⁹ PD HL IV 40.

⁹⁰ PD HL V 17. Da bo ironija zgodovine bolj popolna, je moral glavni del tega zaklada sestavljati prav zaklad, ki ga je leta 568 na svojem begu pred Langobardi v Gradež rešil oglejski patriarh Pavel (Pavlin): PD HL II 10.

⁹¹ PD HL IV 37.

⁹² PD HL V 18-21. Glede lokalizacije *locus qui Flovius dicitur* gl. zgoraj op. 32.

⁹³ PD HL V 22. To poglavje Pavlove Zgodovine prinaša znamenito najstarejšo omembo karantanskega imena: *ad Sclavorum gentem in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum*. Čeprav povezuje *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (c. 4) karantansko ime že s Samovo dobo, je nesporno najstarejša omemba karantanskega imena prav pri Pavlu Diakonu, ne glede na to, da izvira izraz morda šele iz časa, ko je Pavel pisal svojo zgodovino (787/788-799). Seznam vseh omemb karantanskega imena (do 900) gl. v *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa* (Hrsg. J. Ferluga-M. Hellmann-H. Ludat), Serie A. Lateinische Namen bis 900, Bd. II/7 (Wiesbaden 1982) 306-319. Vsebinski in problemski komentar najstarejših omemb karantanskega imena gl. pri: B. Grafenauer, *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do IX. stoletja*, *Jugoslovanski istorijski časopis* 3 (1963) 19 sl.; idem, *Zgodovina I* (kot v op. 9) 363; H. Wolfram, *Conversio* (kot v op. 65) 76 in op. 10 in 11; P. Štih, *Plemenske in državne tvorbe* (kot v op. 67) 26 in op. 37 in zlasti Bertels, *Carantania* (kot v op. 34) 107 sl.

⁹⁴ PD HL V 23. Lokalizacija *Broxas*, kjer so se Slovani utaborili, ne predstavlja kakšnega večjega problema, kot je to npr. mislil Bertels, *Carantania* (kot v op. 34) 111 (nicht lokalisirbarer Broxas). To so nesporno Brišče/Brischis v dolini Nadiže, kar potrjuje tako Berengarjeva listina iz leta 888, kjer se ob *Broxas* omenja tudi cerkev sv. Janeza v Landarju v dolini Nadiže (*ecclesia sancti Ioannis in Antro*: *Gradio* II, 289), kot tudi, da je do slovansko-langobardske bitke prišlo v dolini reke Nadiže, pri mostu čeznjo (*pons Natisonis fluminis*); ta je običajno identificiran s Ponte di S. Quirino, ki leži nekaj kilometrov zahodno od Brišč (gl. M. Kos, *K postanku* /kot v op. 2/ 353; H. Krahwinkler, *Friaul* /kot v op. 6/ 51 in op. 109).

koroški in furlanski prostor. Pot, ki je vodila po njej, je bila zagotovo precej starejša od ceste, ki se prvič omenja leta 1345 (*strata de Plez*; imenovana po Bovcu/Plezzo)⁹⁵ in ki v poznem srednjem veku ni bila nepomembna.⁹⁶ Iz Posočja so poti vodile tudi v Posavje in slovanski napadalci bi lahko prišli tudi iz kranjske smeri.⁹⁷ Toda, ali ni bil morda neuspešen poskus slovanskega napada na Čedad nadaljevanje borbe dveh frakcij v Furlaniji, od katerih se je kraljeva povezala z Avari, Lupova oz. Arnefritova pa s karantanskimi Slovani?⁹⁸ Vektari je bil nedvomno Grimoaldov varovanec. Ni bil domačin, izviral je iz Vicenze in za furlanskega vojvodo je bil lahko postavljen (*ordinatus*) le s pomočjo kralja, ki je pripadal stari furlanski vojvodski hiši: njegov (pra?)ded Gisulf I. je bil *nepos* kralja Alboina in prvi langobardski *dux* v Italiji.⁹⁹ Slovani so v vzhodno Furlanijo prišli šele, ko so zvedeli, da je Vektari pri kralju v Paviji. To bi lahko pomenilo, da je nasprotna stran hotela izkoristiti vojvodovo odsotnost, dala poklicati svoje slovanske zaveznike in z njihovo pomočjo nameravala prevzeti oblast v Čedadu. Namero ji je preprečila predčasna Vektarijeva vrnitev.¹⁰⁰

Grimoald je torej nadaljeval s tradicionalno politiko langobardskih kraljev do Avarov. Z njimi je imel tudi formalno sklenjen *pax*, ki je zadeval tako skupne interese kot interese vsake strani posebej. Kaj je slednje lahko pomenilo, nam ilustrira tudi naslednja Pavlova zgodba. Grimoald se je na langobardski prestol povzpel kot uzurpator z umorom kralja Godeperta (661), katerega brat in sovladar Perctarit je zbežal k Avarom, kjer ga je kagan prijateljsko sprejel in prisegel, da ga ne bo izročil njegovim osebnim sovražnikom. Ko je Grimoald po svojih poslancih zagrozil, da bo prelomil mir, če bo kagan imel pri sebi Perctarita, je le-ta odslovil prominentnega azilanta, "da se Avari ne osovražijo pri Langobardih zavoljo njega". Vendar kagan ni prelomil dane prisege in Perctarita ni izročil Grimoaldu.¹⁰¹ Tradicija dobrih langobardsko-avarskih odnosov se je nadaljevala tudi v 8. stoletju. Za Liutpranda (712-744), za katerega vlade je dosegla langobardska država svoj vrhunec, pravi Pavel Diakon v stavku, s katerim zaključuje svojo Langobardsko zgodovino, da je bil temeljni princip njegove uspešne zunanje

⁹⁵ J. Zahn, *Austro-Friulana*, *Fontes rerum Austriacarum* II 40 (Wien 1877) št. 42 in št. 179.

⁹⁶ M. Kos, *Gospodarska problematika Bovškega v preteklosti*, v: M. Kos, *Srednjeveška* (kot v op. 2) 349 sl.; F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, *Dela SAZU* (Ljubljana) I/15, Ljubljana 1965, 210 sl.; J. Šumrada, *O popravilu bovške ceste na prelomu iz 14. v 15. stoletje*, *ZČ* 41 (1987) 313 sl.

⁹⁷ H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 50; B. Grafenauer, *Slovenci na zahodni meji. Vprašanja srednjeveške kolonizacijske zgodovine Beneške slovenije s posebnim ozirom na naselitev Slovanov*, *Prešernov koledar* 1978, Ljubljana 1977, 103, nasprotno meni, da je šlo za Slovane, ki so bili že naseljeni v bližini. Proti temu mnenju P. Štih-J. Peršič, *Problem* (kot v op. 2) 337. O ti. "prečnih" poteh iz Kranjske v Furlanijo gl. F. Gestrin, *Trgovina* (kot v op. 96) 210.

⁹⁸ Da je šlo pri poskusu napada na Čedad za Slovane karantanskega prostora bi morda govorilo tudi to, da Pavel Diakon označuje napadalce s terminom *Scavorum gens*. Ta izraz pa uporablja za karantanske Slovane (gl. zgoraj op. 93 in sp. op. 111), katere je že Herman iz Reichenaua iz 11. stoletja povezal z bitko z Vektarijem, ki jo je posnel po Pavlu Diakonu: *Slavi de Carnunto, quod Carantanum dicimus, cum exercitu Venetiam vastantes, duce Nuectario cum 25 suorum super eos irruente, pauci ex quinque milibus effugere vix potuerunt* (*Herimanni Augiensis chronicon* /Hrsg. G. H. Pertz/, *MGH SS V*, 1844, 95).

⁹⁹ *PD HL II* 9; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 31 sl., 40 ter skica III/2 na str. 310.

¹⁰⁰ Gl. L. Margetič, *Neka pitanja boravka* (kot v op. 66) 163. Zgodbo je Pavel Diakon verjetno povzel po lokalnem izročilu v Čedadu: P. Štih, v *oceni knjige R. Bratoža Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, v *ZČ* 45, 1991, 152.

¹⁰¹ *PD HL IV* 51; V 2. Zgodbo o kaganovi prisegi Perctaritu pred malikom je Perctarit kasneje, ko je po Grimoaldovi smrti (671) ponovno postal langobardski kralj, sam povedal yorškemu škofu Wilfridu, ki se je ta na romanju v Rim ustavil na njegovem dvoru (*Vita Wilfridi I. episcopi Eboracensis auctore Stephano* /ed. Wilhelm Levison/, *MGH SS rerum Merovingicarum* 6, 1913, cap. 28). Citat po H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 52 in op. 115; W. Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 9) 201, 275. O širšem kontekstu te zgodbe J. Jarnut, *Geschichte* (kot v op. 88) 58 sl.

politike skrbno varovan mir s Franki in Avari.¹⁰²

Po slovanskem polomu pri Briščih v dolini Nadiže v šestdesetih letih 7. stoletja, je do ponovnega slovanskega vpada v vzhodno Furlanijo prišlo nato šele za časa vojvode Ferdulfa kmalu po letu 700 in tudi njegovi vzroki so prejkone koreninili v notranje-političnih sporih v Furlaniji. Pavel Diakon namreč poroča, da je bil sam furlanski vojvoda tisti, ki je vzpodbudil slovanske roparje (*latrunculi*) in vojsko (*exercitus*) k vpadu, da bi se tako uveljavil nasproti "skuldahisu" (*rector loci illius, quem "sculdahis" lingua propria dicunt*), to je (kraljevemu) nosilcu lokalne oblasti. Konflikt med vojvodo in skuldahisom Argaitom, ki se je končal s katastrofalnim langobardskim porazom proti Slovanom, v katerem je bojda padlo vse furlansko plemstvo (*nobilitas*), prikazuje pisec sicer kot osebno-prestižno nasprotje,¹⁰³ vendar je bolj verjetno, da je spor temeljil v političnih razlikah. V Pavlovi pripovedi gre povsem očitno za redukcionizem, ki je značilen za zgodnj srednjeveško razumevanje in kjer so stvari splošne narave reducirane in personificirane.¹⁰⁴ Argait namreč ni bil nikakršen nepomemben "lokalni uradnik" ampak *vir nobilis*, torej oseba zelo visokega družbenega ranga, ki je očitno razpolagal celo s svojim lastnim oboroženim spremstvom; načelna tesnejša povezanost institucije skuldahisa s kraljem¹⁰⁵ bi bila lahko lahko eden od vzrokov nasprotja med Argaitom in Ferdulfom. Od kod so prišli Slovani, ki so uničujoče porazili furlansko vojsko, pa ostaja odprto vprašanje.¹⁰⁶

Polom je bil opran šele okrog 720 pri kraju *Lauriana* z bojda bleščečo zmago furlanskega vojvode Pemma nad Slovani, s katerimi pa je kar na bojišču sklenil mir (*concordia pacis*), kar relativizira langobardski triumf in daje slutiti, da je šlo za razmeroma nepomemben incident, ki pa je piscu rabil, da je izravnal Ferdulfov poraz.¹⁰⁷ Kakorkoli že, dogodek ni do takšne mere vplival na furlansko-slovanske odnose, da ne bi mogel Pemmo v določenem trenutku svoje politične poti, ko se je znašel v stiski, razmišljati o begu k Slovanom. Okrog leta 737 je namreč ponovno udarila na plan že tradicionalna polarizacija med kraljestvom in vojvodstvom, do katere je prišlo ob cerkvenopolitičnem sporu, v katerega središču sta stala Kalikst, prvotno arhidiakon v Trevisu, ki je postal

¹⁰² PD HL VI 58.

¹⁰³ PD HL VI 24.

¹⁰⁴ H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 58.

¹⁰⁵ O skuldahisu, njegovem položaju in njegovem razmerju do krone gl. H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 58 in op. 140-145 ter tam navedene vire in literaturo.

¹⁰⁶ Po večinskem mnenju je šlo pri slovanskem plenjenju langobardskih čred ovac za spopade za pašnike v goratem svetu vzhodno od furlanske nižine, kar *implicite* podrazumeva bolj ali manj stalno slovansko prisotnost - tj. naslitev - v tem prostoru (M. Kos, K postanku /kot v op. 2/ 341 sl., 173 sl.; B. Grafenauer, Slovenci na zahodni meji /kot v op. 97/ 103; P. Štih-J. Peršič, Problem /kot v op. 2/ 338). H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 55 sl. in op. 133, postavlja tezo, da je pri Slovanih iz leta 705 šlo za *skamare*, neke vrste organizirano združbo poklicnih roparjev, medtem ko L. Margetič, Neka pitanja boravka (kot v op. 66) 163 meni, da *latrunculi* Pavlovega poročila ne pomenijo roparjev, ampak vojaške izvidnike (*praecursores exercitus*), ki so šli pred glavino slovanske vojske (*exercitus Sclavorum*).

¹⁰⁷ PD HL VI 45. Lokalizacija kraja *Lauriana* je sporna. V slovenskem zgodovinospisju je že od prejšnjega stoletja uveljavljeno mnenje, da gre za Lavariano južno od Vidma (S. Rutar, Kakšno važnost imajo Pavla Dijakona knjige "De gestis Langobardorum" za starejšo zgodovino Slovencev, Letopis Matice slovenske 1885, 324; M. Kos, K postanku /kot v op. 2/ 174; B. Grafenauer, v komentarju k Pavel Diakon, Zgodovina /kot v op. 2/ 290 in op. 70), medtem ko so furlanski zgodovinarji topogledno precej bolj skeptični (M. Brozzi, Il ducato /kot v op. 86/ 39 in op. 90: "Non e possibile individuare nel territorio friulano la località di Lauriana"), obstajajo pa tudi drugi predlogi, ki segajo od doline zgornje Drave do Lovrana na vzhodni obali Istre (za posamezne predloge lokalizacije gl. H. Krahwinkler, Friaul /kot v op. 6/ 60 in op. 155). Slabo utemeljen je tudi predlog L. Margetiča, Neka pitanja boravka (kot v op. 66) 164, da gre za današnja Ladra pri Kobaridu (gl. P. Štih, Glose k srednjeveškemu delu Rutarjeve Zgodovine Tolminskega, Kronika /Ljubljana/ 42, 1994, 24 in op. 29). Skladno s tem, da je slovensko zgodovinospisje *Lauriano* lokaliziralo v furlansko ravnino, je tudi interpretiralo bitko iz okrog 720 kot neuspeh poskus, da bi Slovani zasedli (poselili) ravnico (M. Kos, B. Grafenauer /kot v op. 106/; drugače L. Margetič, *ibid.*, 164).

oglejski patriarh s soglasjem langobardskega kralja Liutpranda¹⁰⁸ in je svoj sedež imel v Krminu ter Amator, škof v Iulium Carnicum-u (Zuglio), ki pa je svoj sedež (tako kot že njegov predhodnik) imel v vojvodskem Čedadu. Amator je torej rezidiriral na področju Kalikstove dijeceze in spor je bil že iz cerkvenopravnega stališča neizbežen. Napetosti pa so se še zaostrele, ker je imel Amator podporo furlanskega vojvode in vodilnega langobardskega sloja, Kalikst pa je lahko računal na podporo kralja in preprostega ljudstva (*vulgus*). Na drugi strani pa je bila tudi za kralja oziroma vojvodo pomembna cerkvena podpora za okrepitev svojega položaja v dukatu. V sporu je najprej Kalikstu uspelo pregnati Amatorja iz Čedada in prenesti v mesto svoj sedež, nakar je Pemmo patriarha zaprl v kaštel *Potium*. Kraljeve reakcije ni bilo treba dolgo čakati: Pemmo je bil odstavljen in je nameraval zbežati "*in Sclavorum patriam*". Namere mu ni bilo treba uresničiti, saj je njegov sin Ratchis, ki je postal novi furlanski vojvoda, dosegel očetovo pomilostitev pri kralju.¹⁰⁹ Kljub temu se postavlja za našo temo pomembno vprašanje h katerim Slovanom, karantanskim ali karniolskim, je nameraval pobegniti vojvoda? Nekega trdnega odgovora na to vprašanje ni mogoče dati. Če izhajamo iz besednjaka Pavlovega teksta, potem se zdi bližji zaključek, da je Pemmo nameraval pobegniti h karniolskim Slovanom, saj se zdi, da je pisec uporabljal diferencirano terminologijo za dve različni slovanski skupnosti. S pojmom *Sclavorum patria*, ki ga povezuje s Pemmovim begom namreč Pavel Diakon že v sledečem poglavju svoje langobardske zgodovine eksplicitno označuje Karniolo,¹¹⁰ medtem ko na nekem drugem mestu povezuje karantanski prostor s pojmom *Sclavorum gens*.¹¹¹ Na drugi strani pa, če pomislimo, da je ležala Karniola v avarski interesni in politični sferi, katerih kagani so imeli tradicionalno dobre odnose z langobardskimi kralji - tudi z Liutprandom - potem se zdi manj verjetno, da bi Pemmo bežal na slovansko ozemlje pod kontrolo kraljevega "zaveznika", ozemlje katerega je njegov sin Ratchis nekoliko kasneje tudi vojaško opustošil.¹¹² Pa tudi primer Arnefrita iz okrog 664 kaže, da so visoki furlanski ubežniki politični azil iskali pri karantanskih Slovanih. Tradicija bi torej govorila za Karantance.¹¹³ Ti so prav v času, ko je v Furlaniji gospodoval Ratchis, njim pa je verjetno že vladal Borut,¹¹⁴ dosegli pomemben politični uspeh: Slovani iz *regio Zellia* so nehali plačevati tribut vojvodom v Čedadu,¹¹⁵ kar pomeni, da so se morali vrniti v karantansko politično sfero. Nevtralen način, na katerega o tem poroča Pavel Diakon, dopušča možnost, da se je to zgodilo na podlagi političnega dogovora

¹⁰⁸ PD HL VI 45.

¹⁰⁹ PD HL VI 51; P. Paschini, *Storia del Friuli I*, Udine 1934, 133 sl.; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 61.

¹¹⁰ PD HL VI 51 (*in Sclavorum patriam fugeret*), 52 (*in Carniolam Sclavorum patriam...ingressus*).

¹¹¹ PD HL V 22. Gl. zgoraj op. 93 in 98. Vendar je potrebno opozoriti, da se na karantansko-koroški prostor nanašata še dva termina, ki ju uporablja Pavel Diakon, pa čeprav ju ne povezuje direktno s karantanskim imenom: *Sclavorum provincia* in *Sclavorum regio* (PD HL IV 7, 38); prim. K. Bertels, *Carantania* (kot v op. 34) 92 sl., 99 sl.

¹¹² PD HL VI 52; prim. Bertels, *Carantania* (kot v op. 34) 113 sl.

¹¹³ V tem smislu je že H. Megiser, *Annales Carinthiae. Das ist Chronica des löblichen Erzherzogthums Khärndten*, Leipzig 1612, 424 pisal, da je hotel Pemmo zbežati h Hotimirju, knezu Karantancev, s katerimi je imel sklenjen sporazum.

¹¹⁴ Ratchis je bil vojvoda v Furlaniji od 737/738, ko je nasledil očeta, do 744, ko je po Liutprandovi smrti postal langobardski kralj (H. Krahwinkler, *Friaul* /kot v op. 6/ 62 in op. 168). Karantanski knez Borut pa vstopi v zgodovino ob usodnih dogodkih za Karantance, ki jih nekateri datirajo malo pred 743 (M. Kos, *Conversio* /kot v op. 65/ 26; H. Wolfram, *Conversio* /kot v op. 65/ 77), drugi pa po 743 oziroma okrog 745 (B. Grafenauer, *Priključitev Karantanije na zapad /Hronološka vprašanja/, Čas /Ljubljana/ 36, 1942, 17 sl. /naj dodam, da je prav na podlagi te razprave M. Kos spremenil svoje prvotno mnenje in se priključil Grafenauerjevemu/). V vsakem primeru dovoljuje povsem konsolidirana (in dedna) oblast kneza Boruta, ki je ni zamajal niti radikalen politično-verski preobrat Karantancev pod njegovim vodstvom, da začetek njegove vlade pomaknemo vsaj še za nekaj let nazaj.*

¹¹⁵ Gl. zgoraj op. 42.

med furlanskim vojvodom in karantanskim knezom. Vendar je to domneva, ki je ni mogoče konkretnje podpreti, saj vemo o razmerah in razmerjih na stičišču bavarskega, furlanskega, karantanskega, slovanskega in avarskega sveta v kritičnem obdobju 735-745 premalo.

Gornji primeri kažejo oz. dajejo slutiti vso kompleksnost medsebojnih odnosov na meji in ob njej. Boj za kontrolo nad prvim in najpomembnejšim langobardskim dukatom v severni Italiji, ki je v 6., 7. in 8. stoletju potekal med centralno silo v Paviji in regionalno v Čedadu,¹¹⁶ je v furlanske zadeve vpletal avarske in slovanske sosede z druge strani meje. Tradicionalni kraljevi zavezniki so bili kagan in njegovi Avari, nosilci furlanske avtonomije pa so pomoč iskali pri sebi približno enako močnih Slovanih karantanskega in morda tudi kranjskega prostora. Te lokalne politične sile z obeh strani meje so sicer bile regionalno pomembne, niso pa seveda bile zmožne politike velikega stila.

Meja torej ni bila zapahnjena. Ljudje in z njimi informacije so potovali z ene na drugo stran. Natančno se je vedelo, kdo je kaj pri sosedu in kje ga najti. Kaganovi in kraljevi poslanci (*legati*) so bili pogosto na poti in nekaj njihovih misij nam je tudi poznanih. Mir med Agilulfom in kaganom iz leta 596 je bil sklenjen preko avarskih poslancev, ki so prišli v Milano. Leta 601 ali 602 so obratno, v Avarijo potovali Agilulfovi poslanci in sklenili s kaganom "večni mir". Z njimi se je vrnil tudi kaganov legat, ki je svojo mirovno misijo nadaljeval pri frankovskem kralju.¹¹⁷ Ponovno srečamo poslanca langobardskega kralja pri kaganu v šestdesetih letih 7. stoletja. V svoji prvi misiji so dosegli, da je odpovedal gostoljubje ubežnemu Perctaritu, v drugi pa, da je vojaško interveniral proti upornemu Lupu v Furlaniji.¹¹⁸ Leta 746 je langobardski kralj Ratchis - predtem furlanski vojvoda, ki je zelo dobro poznal razmere na avarski meji, čez katero je tudi vpadel v Carniolo - izdal zakon, ki je prepovedoval pošiljanje odposlancev (*missi*) preko meje brez kraljevega dovoljenja. Med taksativno naštetimi "deželami" je tudi Avarija.¹¹⁹ Zakon predstavlja poskus narediti stike s tujino odvisne od kraljevega privoljenja. To ne pomeni le kontrolirati jih, ampak jih v veliko primerih tudi preprečiti. Hkrati priča, da so poleg kralja tudi nižji in drugi nosilci oblasti ter posamezniki iz najvišjega družbenega sloja (*iudex aut quiscumque homo*) - težko si je namreč predstavljati, da bi si navadni ljudje lahko privoščili pošiljati odposlance v tako oddaljene kraje - vzpostavljali, imeli in vzdrževali stike s tujino.¹²⁰

Toda niso potovali samo diplomati vseh vrst. Čez mejo so prehajali tudi vojaški kontingenti, pa rokodelci¹²¹ in nenazadnje politični emigranti. Perctarit iz 7. in Aio iz zadnje tretjine 8. stoletja gotovo nista bila edina Langobarda, ki sta pobegnili v Avarijo, je pa njuno ime edino znano. Primer Arnefrita in Pemma kaže, da so furlanski Langobardi iskali politični azil tudi pri Slovanih v Karantaniji in morda tudi pri onih v Posavju.¹²² Obraten primer, da bi nekdo iz Avarije iskal zatočišče v Italiji, ni znan. Edino način, kako je skrivnost Slovenomir omenjen v Frankovskih državnih analih za leto 796,¹²³ pušča odprto možnost, da bi ga morda lahko šteli za eminentnega pre-

¹¹⁶ Prim. J. Jarnut, *Geschichte* (kot v op. 88) 33 sl.; H. Krahwinkler, *Friaul* (kot v op. 6) 36 sl.; M. Brozzi, *I primi duchi* (kot v op. 85) 75 sl.

¹¹⁷ Gl. zgoraj op. 80.

¹¹⁸ Gl. zgoraj op. 92, 101.

¹¹⁹ Gl. zgoraj op. 57. Naštete so naslednje sosede: Rim, Ravenna, Spoleto, Benevent, Frankovska država, Bavarska, Alemanija, Recija in Avarija.

¹²⁰ G. Tangl, *Die Passvorschrift* (kot v op. 57) 28.

¹²¹ Gl. zgoraj op. 81, 83.

¹²² Gl. zgoraj op. 59, 93, 101, 109 sl.

¹²³ ARF (kot v op. 9) a. 796: *Heinricus dux Foroiulensis missis hominibus suis cum Wonomyro Slavo in Pannonias hringum gentis Avarorum... spoliavit*. Iz tega bi sledilo, da je komando nad frankovsko vojsko imel Vojnomir!

bežnika, ki pa je moral v frankovski službi narediti silovito kariero. Vsekakor si je težko predstavljati, da bi Franki poveljstvo nad svojimi elitnimi enotami, ki so 795 zavezale kaganov ring, zaupali slovanskemu plemenskemu knezu (ne glede na to ali ga iščemo v slovenskem ali pa hrvaškem prostoru) iz Avarije.¹²⁴

V kontekstu obravnave ljudi, ki so prehajali čez mejo, je potrebno še enkrat omeniti Pavlovo zgodovino lastnega izvora, po kateri se je od petih bratov, ki so jih po padcu Čedada 611 kot ujetnike odpeljali Avari, vrnil samo njegov praded, drugi so ostali v Avariji.¹²⁵ Pri tem historičnost tega Pavlovega podatka sploh ni najpomembnejša. Bistveno je, kot je poudaril že Harald Krahwinkler, da je delovalo to izročilo konec 8. stoletja avtorju in njegovim bralcem verodostojno, kot nekaj, kar se je (furlanskim) Langobardom resnično dogajalo. Zato se, ob upoštevanju primerov Perctarita in Aia, lahko strinjamo tudi s Krahwinklerjevo previdno formulirano predpostavko, ki ne izključuje obstoja neke langobardsko-furlanske "emigrantske kolonije" pod avarsko zaščito.¹²⁶ Življenje med Avari oz. na njihovem gospostvenem prostoru je pripeljalo tudi do akulturacije s tradicijami stepskih ljudstev: lok in tulec, ki ju je na svojem begu v Italijo imel Lopichis, praded Pavla Diakona, ki je odrasel v Avariji, sta lahko pričeli takšnega procesa.¹²⁷ Prav na področju avarske oblasti, kamor je prišel kot ujetnik, se je mladi Raduald, sin 611 ubitega furlanskega vojvode Gisulfa II., lahko naučil slovanskega jezika, s katerim je kasneje (642) v Beneventu govoril s slovanskimi napadalci, ki so z ladjami prišli z vzhodnojadranske obale in se izkrcali pri Sipontu.¹²⁸ O povezavah, ki jih je imel langobardsko-furlanski prostor z avarsko-slovanskim svetom pa pričča tudi pet langobardskih novcev iz časa po 568, ki so bili najdeni v slovenskem prostoru, na Rifniku in v Kranju (dva, domnevno skovana v Čedadu, naj bi bila celo iz druge polovice 7. stoletja).¹²⁹

S koncem langobardskega gospostva in z vzpostavitvijo frankovske oblasti so se spremenile tudi razmere na meji. Tradicionalno dobrih odnosov, ki so povezovali avarskega kagana z italjskimi sosedi je bilo konec, saj s frankovskim vladarjem ni mogel doseči ustreznega *modus-a vivendi*. 782 so avarski odposlanci sicer prišli *pacis causa* h Karlu Velikemu, toda dosegli niso nobenega sporazuma: frankovski vladar jih je le "poslušal in odpustil".¹³⁰ Odnosi so se očitno vedno bolj zaostrovali: že 776 je kagan

¹²⁴ V tej smeri že: W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) 319; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 150; H. Wolfram, Salzburg (kot v op. 7) 82. Nekaj o različnih predlogih Vojnomirovega izvora v P. Štih, Kranjska (kot v op. 35) 17 in op. 84-86.

¹²⁵ PD HL IV 37.

¹²⁶ H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 138 in op. 116.

¹²⁷ PD HL IV 37; W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) 192 sl. in 403 op. 26. O loku kot tipičnem orožju stepsko-nomadskih ljudstev gl. A. Bracher, Der Reflexbogen als Beispiel gentiler Bewaffnung. Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I (Hrsg. H. Wolfram u. W. Pohl), Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 12, ÖAW phil.-hist. Kl. 201 (Wien, 1990) 137 sl. Posebej o oborožitvi Avarov pa N. Hofer, Bewaffnung und Kriegstechnologie der Awaren, v Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren, Katalog der Burgenländischen Landesausstellung (Red. F. Daim u. a., Eisenstadt 1996) 351 sl.

¹²⁸ PD HL IV 37, 39, 44. Po drugem mnenju (B. Grafenauer, v komentarju k Pavel Diakon, Zgodovina /kot v op. 2/ 194 in op. 85; J. Šašel, Der Ostalpenbereich /kot v op. 37/ 828) naj bi se Raduald slovanskega jezika naučil od slovanskega prebivalstva iz okolice Čedada oz., da je bila dvorna služinčad v Čedadu vsaj deloma slovanskega izvora. To mnenje je problematično v toliko, ker se zdi, da je slovanska kolonizacija dosegla bližino Čedada šele kasneje in ne že v prvi tretjini 7. stoletja: P. Štih-J. Peršič, Problem (kot v op. 2) 337 sl.

¹²⁹ P. Kos, The monetary circulation in the Southeastern Alpine region ca. 300 B. C. - A. D. 1000, Situla (Ljubljana) 24, 1986, 229; idem, Neue langobardische (kot v op. 39) 97 sl.; idem, Klefova novca? (kot v op. 39) 584 sl. Gl. op. 39 zgoraj.

¹³⁰ AEinh. (kot v op. 9) a. 782; J. Déér, Karl der Große (kot v op. 9) 755; W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) 314.

nudil azil udeležencem neuspelega upora furlanskega vojvode Hrodgauda,¹³¹ 787 je sklenil zvezo z upornim bavarskim vojvodo Tasilom III.¹³² in naslednje leto neuspešno napadel tako ob Donavi na severu, kot v Furlaniji na jugu.¹³³ 790 je nato prišlo do zadnjega poskusa na miren način rešiti spor med Avari in Franki, ki se je nanašal na vprašanje meje med obema silama: v ta namen je v Worms prišlo avarsko poslanstvo, svoje odposlance pa je h kaganu poslal tudi Karel, vendar do dogovora ni prišlo in to naj bi bil tudi vzrok za vojno,¹³⁴ ki je sledila. Zmagoslavne in dobro poznane Karlove avarske vojne (791, 795, 796) so pripeljale do zloma avarske države in razširitve frankovskega gospostva vse do srednjega toka Donave. Novoosvojeno ozemlje je zelo kmalu dobilo novo organizacijsko strukturo. Upravno področje furlanskega vojvode, ki je še naprej imel svoj sedež v Čedadu, se je enormno povečalo. Iz Furlanije je preko Istre in današnje Slovenije segalo v medrečju med Dravo in Savo morda celo do Srema, vanj pa je bil vključen tudi širši prostor Siska in severozahodnega dalmatinskega zaledja.¹³⁵ Stara meja Italije, ki je na kraških prelazih med furlansko nižino in ljubljansko kotlino ločevala dve politični sferi, je izginila. Toda ne za dolgo. Leta 828 je bil na državnem zboru v Aachnu odstavljen mogočni furlanski vojvoda Balderik, zmagovalc nad upornim Ljudevitom, kateremu so pripisali krivdo za bolgarsko okupacijo Panonije severno od Drave, ki se je zgodila leto poprej. Balderikovo upravno območje je bilo razdeljeno med štiri grofe,¹³⁶ v bavarsko Vzhodno krajino, katere prefekt je bil po novem zadolžen za obrambo celotne jugovzhodne meje, pa je prišlo zgornje Posavje, Karantanija in Panonija severno in južno od Drave.¹³⁷ Italija je bila odrezana od Panonije in njena meja se je vrnila na kraške prelaze. Kljub tej upravni reformi, s katero je največji del slovenskega prostora za dolgo časa prišel v okvir bavarske politične sfere, pa so bila prav v času po koncu avarskih vojn vzpostavljena izhodišča, ki so taisti prostor skoraj za tisoč let povezala s Furlanijo. Drava je že 796 postala meja med salzburško in oglejsko cerkveno provinco v Panoniji in nato 811 še v Karantaniji.¹³⁸ Misijon novoosvojenega ozemlja, o katerega izhodiščih so se že 796 nekje ob Donavi v Panoniji dogovorili škofje¹³⁹ - med njimi sta bila tudi oglejski patriarh Pavlin in salzburški škof Arn -, ki so spremljali Pipina na njegovem vojaškem pohodu v Avarijo, se je lahko začel. Toda v razliko od salzburškega delovanja v Panoniji, ne vemo o oglejskem misijonu takorekoč nič. Zdi se, da se je Oglej odločneje posvetil nalogi, na katero je Alkuin pozival svojega prijatelja Pavlina, šele v času patriarhov Ursa in Maksencija v prvih desetletjih 9. stoletja ter, da je svoje misijonarje bolj kot v Panonijo usmerjal v bližnja in manj nevarna slovanska področja Karantanije in Kranjske.¹⁴⁰ Eden

¹³¹ H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 119 sl., zlasti 139.

¹³² H. Wolfram, Grenzen und Räume (kot v op. 9) 91 sl.

¹³³ W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) 314.

¹³⁴ AEinh. (kot v op. 9); W. Pohl, Die Awaren (kot v op. 9) 315.

¹³⁵ Skrajne "meje" prostora, ki je spadal pod komando furlanskega vojvode so razvidne predvsem iz žalostinke patriarha Pavlina nad smrtjo furlanskega vojvode Erika, ki je bil 799 ubit pri Trsatu (Gradivo I, 329) in iz ARF (kot v op. 9) ob opisovanju upora Ljudevitovega Posavskega. Gl. H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 154 sl., 186 sl.; H. Wolfram, Grenzen und Räume (kot v op. 9) 218 sl., 241 sl.; pa tudi L. Hauptmann, Nastanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino (Ljubljana) 2, 1920, 210 sl.

¹³⁶ ARF (kot v op. 9) a. 828.

¹³⁷ Nazadnje o tem H. Wolfram, Grenzen und Räume (kot v op. 9) 218 sl., zlasti razpredelnica na str. 223.

¹³⁸ Conversio (ed. M. Kos ali H. Wolfram, kot v op. 65) cap. 6; D. Kar. I. (kot v op. 59) 211.

¹³⁹ Concilia aevi Karolini I 742-817 (ed. A. Werminghoff, MGH Concilia II, 1/1, Hannoverae-Lipsiae 1906) 172 sl. (Gradivo I, 303).

¹⁴⁰ Za cerkvenoupravno ureditev in začetke misijona v Avariji, za kar obstaja številna literatura, gl. od novejših del: F. M. Dolinar, Paolino e gli Sloveni, Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato, Udine 1988, 135 sl.; R. Bratož, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja, Zbirka zgodovinskega časopisa (Ljubljana) 8, 1990, 50 sl.; idem, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811),

- in hkrati edini poznani - od teh oglejskih misijonarjev bi morda lahko bil tisti Blancidius, ki se je po letu 801 tostran Donave, v gorati deželi Slovanov, katerih jezika ni poznal, počutil kot "regljajoča žaba v močvirju" in ki je svoje italske prijatelje pozdravljal kot *Noricus*.¹⁴¹

Vendar: kakor so vojaki in misijonarji odhajali na vzhod, tako so romarji prihajali v Furlanijo. Cilj njihovega potovanja je bil neznan samostan, kjer so hranili evangeliar, za katerega so verjeli, da se v njem nahaja tudi avtograf Markovega evangelijskega. Na robove strani tega kot relikvija čaščenega kodeksa, ki je danes poznan pod imenom Čedajski evangeliar, so vpisana imena številnih romarjev iz druge polovice 9. in začetka 10. stoletja,¹⁴² ki so prišli iz obsežnega alpsko-jadransko-podonavskega prostora in ki živo ponazarjajo povezovalno vlogo, ki jo je Furlanija imela v tistem času, pa tudi kasneje.¹⁴³

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ostgrenze Italiens im Frühmittelalter

Die historische Bedeutung, welche die zwischen der Friulanischen Ebene und dem Ljubljanaer Becken gelegene karge und wasserarme gebirgige Karstwelt hatte, war durch ihre geographische Lage bedingt: sie liegt am Berührungspunkt der mediterranen und der alpinen Welt, der dinarischen Karstwelt sowie der Appenin- und Balkanhalbinsel. Das ist der Raum, wo die Pannonische Ebene am nächsten an das Mittelmeer heranreicht, wo die höchsten Übergänge nicht höher als 610 m sind. Hier verläuft auch die kontinentale Wasserscheide, und die hydrographischen Becken des Mittelmeers und des Schwarzen Meers liegen da am nächsten nebeneinander. Die mythische Sage von den Argonauten, die ihr Schiff über diese Karstübergänge getragen haben sollen, zeugt von allgemeiner Kenntnis und Bedeutung dieses Wegs bereits in der urgeschichtlichen Zeit, der über das erwähnte Gebiet das Mittelmeer mit dem Donauraum verband. Im Augusteischen Zeitalter wurde in diesem Gebiet die Straße erbaut, die von Aquileia über Emona nach Poetovio führte und während des ganzen Altertums und im Frühmittelalter für die Verbindung Italiens mit dem Osten und umgekehrt von strategischer Bedeutung war. Die Bedeutung, die diese gebirgige Karstwelt für die Verteidigung der am meisten gefährdeten Grenze Italiens hatte, gab Anlaß zum Ausbau eines besonderen Abwehrsystems (*claustra Alpium Iuliarum*), das noch im 5. Jahrhundert funktionierte. Die Alpen-Sperren stellten in der Antike eine handfeste, physische, jedoch keine politische und Verwaltungsgrenze dar. Letztere verlief seit dem 1. Jahrhundert bis Ende des 5. Jahrhunderts westlicher, denn Emona und sein Stadtlager gehörten in dieser Zeit

Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter (Hrsg. G. Hödl u. J. Grabmayer), 2. St. Weiter Historikergespräche, Wien-Köln-Weimar 1993, 175 sl.; H. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 6) 158 sl.; H. Wolfram, Grenzen und Räume (kot v op. 9) 224 sl.

¹⁴¹ Gradivo II, 2. Mnenja o Blancidiusu, ki naj bi bil tudi Alkuinov učenc, so deljena: nekateri ga imajo za oglejskega, drugi pa za salzbürškega misijonarja. Gl. H. Krahwinkler, Friaul, (kot v op. 6) 164 in op. 259 ter tam predstavljeno temeljno literaturo.

¹⁴² Die Evangelienhandschrift zu Cividale (ed. C. L. Bethmann), Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde (Hannover) 2, 1877, 111 sl. Samo izbor imen prinašajo: Gradivo II, 328; Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia (ed. F. Rački), Zagrabiae 1877, 194; Magnae Moraviae Fontes historici III (ed. L. Havlík), Brno 1969, 330 sl.

¹⁴³ Za vlogo Furlanije kot "kontaktne cone" v visokem srednjem veku gl. nazadnje: R. Härtel, Friaul als Brücke zwischen Nord und Süd, v: Kommunikation und Mobilität im Mittelalter. Begegnungen zwischen dem Süden und der Mitte Europas (11.-14. Jahrhundert) (Hrsg. S. v. Rachewiltz u. J. Ridmann), Sigmaringen 1995, 291 sl.

zu Italien. Im 6. Jahrhundert - vielleicht bereits unter ostgotischer Herrschaft, mit Sicherheit aber zur Zeit der langobardischen Herrschaft - wurde die Ostgrenze Italiens gegen Westen verlegt und verlief auf der gebirgigen Karstwelt zwischen Friaul und dem Save-Gebiet. Das von den Langobarden errichtete Abwehrsystem, der sogenannte "langobardische limes", wurde an den Ostrand der Friulanischen Ebene verlegt: dort versperrten die Festungen die Ausgänge der Flußtäler am Gebirgsrand in die Ebene. An der Westseite dieser Grenze begann das reiche Italien mit all seiner Geschichte und Tradition, östlich davon lag das mit Slawen besiedelte und unter awarischer Herrschaft stehende *barbaricum*, das sich mit dem Andrang neuer Völker in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts endgültig von der römischen Ökumene und in großem Maße auch von der antiken Tradition löste. Die Grenze trennte nicht nur zwei politische Sphären, sondern auch zwei verschiedene Lebensformen, zwei verschiedene Wirtschaftsordnungen und zwei verschiedene Götterauffassungen. Kurzum, sie trennte zwei Welten. Dennoch bestand zwischen dem langobardischen Italien und dem awarischen Pannonien kein "Eiserner Vorhang". Gegenseitige Interessen, vor allem die des langobardischen Königs und des awarischen Khagans, trugen dazu bei, daß zwischen ihnen über zwei Jahrhunderte lang gute nachbarschaftliche Beziehungen herrschten. Die Quellen berichten über die Verbindungen zwischen den Nachbarn, über Gesandte, Soldaten und Handwerker, welche über die Grenze reisten, ferner über politische Fraktionen im langobardischen Friaul, die in ihrem Machtkampf Verbindungen mit dem Ausland knüpften, und nicht zuletzt über politische Emigranten, die nach Osten flüchteten und beim awarischen Khagan Zuflucht suchten und fanden. Mit dem Ende der langobardischen und mit der Errichtung der fränkischen Herrschaft war das Zeitalter traditionell guter Beziehungen an der Grenze zu Ende. Die siegreichen Awarenkriege Karls des Großen dehnten die fränkische Herrschaft bis zum Mittellauf der Donau aus. Das Verwaltungsgebiet des friulanischen Herzogs wurde stark erweitert und die alte Grenze Italiens, die auf den Karstübergängen zwei politische Sphären getrennt hatte, verschwand bis 828. Damals wurde das Verwaltungsgebiet des friulanischen Herzogs unter vier Grafen geteilt. Italien wurde von Pannonien abgeschnitten und seine Grenze wurde wieder auf die Karstübergänge verlegt. Trotz dieser Verwaltungsreform, durch welche der überwiegende Teil des slowenischen Raumes in den Rahmen der bayerischen politischen Sphäre gelangte, wurden am Ende des 8. Jahrhunderts jene Voraussetzungen geschaffen, welche die Verbindungen dieses Raumes mit Friaul für beinahe tausend Jahre herstellen sollten. Mit der Festlegung der Grenze zwischen den Kirchenprovinzen auf der Drau und mit dem Beginn der Missionstätigkeit öffneten sich für die Patriarchen von Aquileia die seit dem 6. Jahrhundert geschlossenen Türen nach Osten.

JOŽE KOROPEC

ŠENTPAVELSKI REMŠNIK DO 15. STOLETJA

Na ozemlju Slovenije so v jami Betalov spodmol (2 km severozahodno od Postojne) našli sledove človeških bitij, ki so tu živela pred 100.000 leti. V Vasi (jugozahodno od Remšnika) je arheolog Srečko Brodar na nadmorski višini 780 m v jami pod Herkovimi pečmi odkril več kot 50.000 let staro kamnito orodje iz stare kamene dobe. Na Zgornji Kapli in v Ožbaltu ob Dravi so našli kamnite sekire, nad Remšnikom pa grobove iz stare železne - halštatske dobe.

Pred 22 stoletji so si keltsko-ilirski Noričani ustanovili v vzhodnih Alpah plemensko zvezo. V njej so živeli tudi Tavriski. Rimska oblast je posegla v ta svet v letih 13-9 pr. Kr. Trajala je več stoletij. Takratni remšniški domačini in njihovi sosede so živeli v veliki svetovni državi. V Breznu in Ožbaltu so se ohranili sledovi rimske ceste.

Druga tretjina prvega tisočletja našega štetja je bila burna, nabita s presenečenji in spremembami. V ta razrvani čas so v zadnji tretjini 6. stoletja prihajali v remšniški svet tudi naši glavni slovenski predniki v obrsko-slovanski plemenski zvezi, v 8. in 9. desetletju predvsem s koroške strani ob Dravi navzdol.

Zaradi nevšečnih a potrebnih avarskih obrskih zaveznikov so se redki prišleki ob naselitvi najraje odločali za hribovita zemljišča. Naseljevanje ni potekalo načrtno, tudi ne brez trenj in napetosti, zahtevalo je svoj čas. Maloštevilni staroselski domačini so se ponekod postopno stopili z novimi prišleki.

Okoli 623 se je slovanska plemenska zveza pod vodstvom Sama, ki je segala od češkega do karantanskega - novega slovenskega - prostora, otrešla Avarov. Slovencem je takrat načeloval Valuk. Karantanija se je kot samostojna slovenska kneževina obdržala do časov kneza Boruta okoli 745, ko je bila vključena v frankovsko državo. Germanski Franki vladarja Karla Velikega (768-814) so v zadnjem desetletju 8. stoletja strli (ponekod tudi s slovensko pomočjo) avarsko silo v Panoniji in zavladali slovenskemu svetu tudi južno in vzhodno od Karantanije. Okoli 800 je bila reka Drava (*Dravis*, 670) določena za mejo med krščanskima cerkvenima območjema oglejskih patriarhov in salzburške nadškofije.

Remšniški svet leži na levi strani Drave. Pred težavami z jugovzhoda je Remšniško ščitil Dravski gozd, ki je na vzhodu segal do Selnice ob Dravi in do Ruš. V njem so videli Franki (in za njimi Nemci) svojo začasno mejo z Ogrji. Po kozjaških kobanskih vrhovih in slemenih so se med 9. in 12. stoletjem razmejevale vojvodina Koroška in mejni grofiji Karantanska - pozneje Štajerska - in Podravska ali Ptujška marka.

Dravska dolina z vzpetinami na obeh straneh Drave je opazneje stopila v luč zgodovine šele v zvezi z začetno dobo šentpavelskega (St. Paul) samostana, ustanovljenega 1091 severozahodno od Dravograda v Labotski dolini (Lavanttal). Takrat so Dravsko dolino obvladovali Aribonci. Na začetku 12. stoletja je postala Dravska dolina pretesna za Aribonce in njihove nasprotnike Spanheime, imenovane po gradu Spanheim ob izlivu reke Main v Ren. Odločitev je padla v okviru boja med nemškim cesarjem in papežem 1106. Z zmago Rima in njegovih zaveznikov Spanheimov je posestna zgodovina Dravske doline doživela velike spremembe. Moč Bernarda Spanheima, mejnega grofa Podravske marke s prestolnico na mariborski Piramidi in njegove žene Kunigunde je izrinila Aribonce in Koroško do Vrat vzhodno od Dravograda.

Okoli leta 1140 je Bernard Spanheimski pred odhodom na drugo križarsko vojno (1147) namenil Št. Pavlu obširne posesti med krajema Vrata (Chemenaten) in Brezno (Frezen). S pohoda se ni vrnil. Na položaju mejnega grofa marke (gledano s koroške

strani) onstran Dravskega gozda ga je nasledil sorodnik Otakar Traungauski, mejni grof v severni sosedni Štajerski, imenovan po pokrajini Traungau ob reki Traun, južnem donavskem pritoku pri Linzu. Sčasoma sta se obe sosednji krajini združili pod Traungauci v eno, ki se je začela imenovati Štajerska marka - Steiermark po Traungauskem izhodiščnem kraju Steyr blizu reke Traune v Zgornji Avstriji jugovzhodno od Linza.

Na dele bogate Bernardove zapuščine med severnim dravskim pritokom Črmenico (*Semernik* 1221-1222) pri Ožbaltu in kozjaško Velko pri Vratih je šentpavelska benediktija morala čakati do smrti njegove vdove Kunigunde okoli 20. julija 1161, ko se prvič omenja tudi Vižinga (*Fusingen*, jugozahodno od Remšnika). Tu si je ob spodnjeviženskem potoku Suhi Ortoľ Starejši Trušenjski - Dravograjski prisvojil mlin, sicer namenjen admontskemu samostanu (severozahodno od Leobna). Še po tem letu je samostan Št. Pavel imel težave z Bernardovimi in Kunigundinimi sorodniki. V zadnjih desetletjih 12. stoletja je benediktija bila drobní boj proti njim in tudi proti Traungavcem, katerih Štajerska je 1180 postala vojvodina.

Benediktinci so že pred 1184 gradili v Breznu cerkev. Kot šentpavelsko posest pozna njo in okoliške gozdove listina iz 17. junija 1196 (*ecclesia Vresne*).

Remšniško kapelo so zgradili na posesti krških (Krka - Gurk na Koroškem) kanonikov. Oglejski patriarh Ulrik II. (1161-1182) je to odobril 24. marca 1169 in se pri tem zgledoval po svojem predhodniku patriarhu Peregrinu (1131-1161), ki je Krki podaril nekaj remšniške posesti. Kakor je imela salzburška nadškofija mnoge posesti na desni strani Drave, tako je imel Oglej svoje čase tudi posest na njenem levem bregu v delu Remšnika.

Na Remšniško je posegal tudi Rajnbert iz Cmureka (Mureck, severozahodno od Maribora). Ko mu je opat dal 60 mark in konja, se je okoli 1200 umaknil od tod.

Novi salzburški nadškof Eberhard II. (1200-1246) je hitro dosegel, da se je tudi remšniški župnik odločil Št. Pavlu v prid. Dne 27. avgusta 1201 je nadškof z dovoljenjem labotskega župnika dopustil izločitev remšniške fare pri Jurijevi kapeli iz labotske fare v prostoru med reko Suho (*Zovchen*) in reko Črmenico (*Wudemunde*) s pravico do tretjine desetine. Med pričami o tem je bil v Brežah (Friesach, severno od Celovca /Klagenfurt/) tudi remšniški župnik Arnold. Tako je papež lahko že 23. marca 1202 potrdil remšniško faro Št. Pavlu.

Krka ni takoj popustila. Oglejski patriarh Volfger (1204-1218) je šč 22. novembra 1214 priznaval Krki njene pravice do Remšnika. Vojvodovim ljudem je opat okoli 1200 priznal pravico do gozdov od Velke do Črmenice.

Salzburški nadškof je že pred 25. julijem 1225 zaupal remšniško faro Sv. Andražu v Labotski dolini, kjer je bila 10. maja 1228 ustanovljena nova lavantinska škofija. Uradna nadškofova listina o njenem obsegu je okoli aprila 1244 potrdila ustanovitev.

Dne 8. marca 1237 je Dravograd postal sedež župnije, ki je bil sem premeščen iz Labota. Župnik je bil hkrati arhidiakon. V Dravogradu so ustanovili kor - kapitelj kanonikov.

Šentpavelskemu samostanu so povzročala težave vprašanja o odvetništvu nad njegovimi posestmi. Opati kot cerkveni dostojanstveniki niso imeli pravice izvajati smrtné obsodbe nad težkimi zločinci. To so namesto njih opravljali posebni odvetniki. Papež je že 1099 Št. Pavlu določil za dednega odvetnika Engelberta II. Spanheima. Če bi njegov rod izumrl, bi imeli opati svobodno izbiro novih odvetnikov. Odvetništvo je pomenilo pravno varuštvo.

Dne 10. februarja 1239 je v sporu za remšniško odvetništvo med opatom in Otonovim sinom Henrikom II. Dravograjskim (1238-1254) prišlo do pomiritve. Henrikova hotenja so bila zelo omejena, odvetništvo mu je bilo priznano le kot dosmrtni šentpavelski zajem. Če bi Henrik prelomil dogovor, bi z odvetništvom razpolagal opat. Na osnovi te rzsodbe je prišlo 9. avgusta 1240 do ponovne poravnave. Henrik je dogovor

kršil in ni mogel dokazati neomejene lastninske pravice do odvetništva. Moral je plačati 600 mark kazni. Opat je zavaroval samostansko pravico do razpolaganja z odvetništvom s tem, da je dosegel zanj vojvodovo varstvo za okoliš med Velko in Črmenico (*Semernek*).

Sorodnik Dravograjskih Sigfrid Radeljski (1247-1271) je 9. junija 1251 obsodil protipravna ravnanja svojih prednikov v Radljah. Priznal je, da je radeljsko zemljiško gospostvo z remšniškim odvetništvom šentpavelsko, zato je to prevzel le kot dosmrtni zajem zase in za ženo. Brezenskemu župnišču je bila že pred 1265 podložna vas Črešnjevec (Gerečja vas, jugozahodno od Selnice). V Breznu so občasno župnikovali šentpavelski benediktinci. Po Sigfridovi smrti se Št. Pavlu ni mudilo z oddajo Radelj. Sigfridov nečak, plemič Offo Emerberg "Radeljski" je dobil šele 6. julija 1278 remšniško odvetništvo "na planini" (*in monte*). Prehitel ga je grof Henrik Pfannberg, ki je po opatovi volji dobil radeljsko zemljiško gosposčino z remšniškim odvetništvom na planinah in v dolinah že 13. junija 1278. Tu najprej naletimo na dvoje šentpavelskih delov na Remšniku.

V latinščini spisana urbarja v letih 1289-1290 in 1371-1372 sta služila Šentpavelskemu samostanu tudi za pregled podložniških posesti in njihovih obveznosti v odvetniškem in v lastnem delu na Remšniku.

Urbar 1289/90 (U1): odvetniški del Remšnik (*advocatia Remsnich*)

zaporedje	ime	dajatev
450	Primoževa vdova	18 d(enaričev)
451	Hertvik	28 d
452	Janšic	a
453	Albert	c+1 m ovsa+1 sir
454	Miha	c
455	Miha	18 d
456	Ditmar	a
457	Matej	30 d
458	Ulrik	c+sir
459	Prauhart	b
460	Juri	a
461	Janes	a
461 A	Konrad, čevljar	a
462	Zebodein	b-1 sir
463	Janšic	b
464	Henrik	b
465	Hertvik	c+1 sir
466	Rupert	b
467	Janšic	b
468	Martin	b
469	Herman	b
470	Hertvik	c+1 sir
471	Janko	28 d, 2,5 m rži, 2 m ovsa, 2 pl, 7 sirov, 5 piščet, 50 jajc
472	Eberhart	b
473	Filip	c
474	Jans	28 d, 2,5 m rži, 2 m ovsa, 2 pl, 7 sirov, 5 piščet, 50 jajc
475	Ulrik	a
476	Ditwin	c+1 sir
477	Zwaentiz	c+1 sir

zaporedje	ime	dajatev
478	Jančic	28 d
479	Span	c+1 sir
480	Zwaentz	c+1 sir
481	Pusnych	c+1 sir
482	Chrewtzaer	b
483	Scuoniach	b
484	Zoboden	a
485	Matej	b
486	Oto	a
486 A	pusto	2 pl, 4 siri, 5 piščet, 50 jajc
487	kovač, pri Vratih - <i>porta</i>	12 d
488	Ernst, v Gortini	64 d, 9 m rži, 2 pl, 5 piščet, 20 jajc
489	Goronšic	64 d, 7 m rži, 2 pl, 5 piščet, 20 jajc
489 A	Georius, v Ribičju	160 d, 3 m rži, 7 m ovsa; razveljavljeno
490	Ulrik, v Ribičju	160 d
491	Georius	7 d, 3 m rži, 7 m ovsa, 2 pl, 50 jajc
492	Miha	25 d
493	Janes, v Vižingi	7 d, 2 m pšenice, 7 m ovsa, 2 pl, 5 piščet, 50 jajc; ni poravnal
494	tu ribič	7 d, 2 m pšenice, 7 m ovsa, 2 pl, 5 piščet, 50 jajc
495	Herman (drugi)	č
496	Štefan	č
497	Perwinus	č
498	Henrik, kmetija - <i>mansus</i>	č
499	Sidaer	č
500	mlinar - <i>pistor</i>	č
501, 502, 503	tu izbrisani	
504	Jančic	a
505	Miha	a

 Urbar 1289/90 (U1): lastni del Remšnik (*Remsnych*)

zaporedje	ime	dajatev
501	Lamprecht	a
502	Golien	a
503	Georius	a
506	Ernst	a
507	Henrik	a
508	Ulrik	b
509	Henrik	a
510	Jelen	a
511	Ernst	a
512	Ditmar	a
512 A	Jakob	a
513	Ulrik Ratisponensis (iz Regensburga)	b+0,5 m rži
514	Pernhard	a
515	Martin	a
516	Zobodinus	a

zaporedje	ime	dajatev
517	Herman	a
518	Lopantz	a
519	Zernvnich	13 d (U2: št. 1512)
520	Smerdinach	a
521	Ulrik (oskrbnikov brat)	a
522	Ulrikov sin	a
523	Lube	b
523 A	Ulrik	b (prej omenjeni)
524	Ruthart	a
525	Choglaer	a
526	Rainhart	a
527	Štefan	a
528	Cosiak	a
529	Gelen (oskrbnik - judex)	a
530	Henrik	24 d
530 A	Lenart	28 d
531	Friderik	a
532	Konrad	a
533	Rudbert	a
534	Klavž	b
535	Jans	a
536	Poldrug	c+1 sir
537	Štefan	b
538	Puznik	a
539	Rulko	a
540	Zobodin	b
541	Henrik	a
542	Cuptzo	b-piščeta
543	Herman Cherspaum	c+sir
544	Juri	a
545	Gelen	a
546	Jasdram	a
547	Lube	20 d
548	Jakob	a
549	Podigriz	a
550	Zobodin	a
551	Herman	a
552	Ulrik	b
553	Bosnutig	a
554	Jensil	b
555	Zwaetz	a

Legenda:

d(enarič)

m(ernik) - *mensura* = okoli 60 litrov

pl(eče)

vrednost ovce = 12 d

vrste dajatev:

a = 12 d, 1 m rži, 2 m ovsa, 2 pl, 4 siri, 5 piščet, 50 jajc

b = 18 d, 1,5 m rži, 2 m ovsa, 2 pl, 5 sirov, 5 piščet, 50 jajc

c = 24 d, 2 m rži, 2 m ovsa, 2 pl, 5 sirov, 5 piščet, 50 jajc

č = 12 d, 3 m pšenice, 2m ovsa/rži, (2 pl,) 5 piščet, 50 jajc

V *odvetniškem* delu je 1289 bilo 56 neopredeljenih posesti s tekočimi številkami 450-500 in 504-505. Le posest 498 je bila označena kot kmetija - *mansus*. Številke 501-503 so bile tu izbrisane, ker so sodile v lastni del.

Med odvetniškimi se omenjejo tudi posest v Gortini (zahodno od Mute), dve posesti v Ribičju (*Višarn, Višern*) pri spodnji Gortini, posestnik v Vižingi, čevljar, kovač v Vratih (vzhodno od Dravograda), mlinar, ribič v Vižingi, Primoževa vdova brez imena. Iz številčnega zaporedja moremo sklepati na sosodstvo popisanih posestnikov. S priimki je bilo vpisanih šest posestnikov. Šentpavelski terenski oskrbnik v tem delu ni omenjen.

Podložniške obveznosti so bile v odvetniškem delu zvečine zahtevnejše kakor v lastnem. Kar 31 posesti je bilo močnejše obremenjenih kakor v skupini podložnikov, ki so plačevali tip dajatev a. Na posesti 481 je Pusnych posest že obnavljal in bil v skupini višjih dajatev (c). Edinole pušča je imela drobne obveznosti. V posameznih skupinah je bilo 55 aktivnih posesti, od katerih jih je 9 plačevalo obveznosti le v denarju (12 do 16 d), drugi pa so plačevali različno visoke dajatve v obliki denarja, žita (pšenice, rži, ovs), plečet, sira, piščet in jajc (dajatev a jih je plačevalo 10, dajatev b 12, c 11 in č 6).

V *lastnem* delu je živelo prav tako 56 posestnikov, med njimi 16 s priimki. Puznik (538) je živel na obnovljeni bivši pušči, Ruthard (524) na krčevini, Smerdinek (520) pri Brezniškem potoku (*Stinkenpach*), Zernwnich na kmetiji (U2: 1512).

V tem delu je omenjen oskrbnik dvakrat, obakrat v zvezi s podložniško posestjo. Pri posesti 521 je zapisan podložnik Ulrik kot oskrbnikov (*officialis*) brat, pri posesti 529 pa je posestnik oskrbnik (*judex*) Gelen. *Judex* (latinski *iudex*) pomeni sodnika. Št. Pavel je imel v obeh delih - tako v odvetniškem kot v lastnem - pravico soditi v ne preveč zločinskih primerih. Na terenu je to za lažje primere prepuščal svojemu oskrbniku, sicer podložniškemu kmetovalcu. Na Remšniku je to bil podložnik Jelen - Gelen (529), Ulrikov brat (521) in Ulrikov stric (522).

Zanimiv je tudi prišlek Ulrik iz oddaljenega obdonavskega Regensburga. Naseljen je bil blizu Herkovih peči v kraju Vas.

Že v času tega urbarja moremo domnevati, da so bile na domačijah med drobnico tudi koze. Podložnik na posesti 528 se je pisal "Cosiak". Pozneje je bila na Remšniku razširjena obveznost oddaje kozliča. Severozahodno od Brezna in severno od Vrat poznamo kraja Kozji Vrh. Obmejnemu Kobanskemu pravijo tudi Kozjak. Pri podložniku Goronšicu beleži zapis nekdanji slovenski on (= o), sodobna oblika priimka bi bila Korošic ali Korošec.

Le z denarno dajatvijo so bile obremenjene 4 posesti (13, 20, 24 in 28 d), ostale pa z različno visokimi dajatvami v obliki denarja, žita (rži, ovs), plečet, sira, piščet in jajc (dajatev a jih je odrajtovalo 40, b 10 in c 2).

Po čem so se odločali pri delitvi šentpavelskega Remšnika na odvetniški in lastni del? - Upoštevanje papeževo določilo o odvetništvu za zaščito in za izvrševanje smrtnih obsodb za zločine se je verjetno glede na ozemeljsko premešanost podložnikov v obeh delih uveljavila starost podložniških posesti. Starejše so postale odvetniške, mlajše pa lastne, ker se je samostan lahko skliceval na veljavnost davne papeževe odločbe le za prvotno nizko število podložniških gospodarstev.

Kaj bi rekli o piscu remšniškega dela tega šentpavelskega urbarja? Zapisal je imena po posluhu: Jančic, Janes, Janko, Jans, Janšic; Hansov in Johanov ne omenja. Ločil je imeni Georius in Jurij, pri Goronšicu zapisal nosnik -on. Zabeležil je nazive Golien, Jelen, Cosiak, Lube, Smerdinach.

Pred koncem 13. stoletja sta 22. marca 1289 omenjeni na remšniškem višavju dve kmetiji - hubi. V Spodnji Vižingi teče skozi zaselek Ehart v letu 1300 prvič omenjen Ehartov potok (*Egarde*). Do tega časa sta bili na obrobju šentpavelskega Remšnika tako na zahodu ob Suhi kakor na vzhodu ob Črmenici zaradi Dravskega gozda obvozni poti

v severno ali južno smer. Dravski vodni promet je okoli 1290 gozd že prebil, začela ga je posnemati kopna pot.

Ulrik Vovbrški (Vovbre /Haimburg/, severovzhodno od Velikovca /Völkermarkt/) je bil od 1286 zemljiški gospod v Dravogradu. Leta 1303 ga je nasledila hči Elizabeta, poročena pred 1300 z drugim možem Henrikom Hohenlochom. Ko je Hohenloch 5. avgusta 1304 prodal dravograjsko gosposčino koroškim vojvodom Goriško-Tirolskim, je bilo posebej določeno, da ta prodaja ne vključuje pravice do odvetništva na šentpavelskem Remšniku. Henrik in Elizabeta sta posedovala tudi radeljsko gospostvo.

Št. Pavel si je utrdil svojo remšniško posest tudi ob Dravi, ko mu je 20. junija 1305 vuzeniški župnik Weriland podaril pravico do dohodkov v Gortini, Ribičju in Vižingi.

Sredi julija 1311 je bilo v falskem gradu na desnem bregu Drave sklenjeno, da opat po Offu Emerbergu oddaja remšniško odvetništvo grofu Ruprehtu Chastelu, njegovi ženi Wendeli in hčerki Ani v dosmrtni zajem. Kot odvetnik je grof dobil pravico do sojenja zaradi umorov, vlomov, posilstev, cestnih ropov in povzročeni težjih poškodb. Letno naj bi za to pobiral 20 mark. Nad opatovim remšniškim oskrbnikom (*amtman*) Henrikom in nad Hermanom v Vižingi ter njunimi potomci ne bi imel oblasti. Opatu je letno dajal 10 mark. Če bi Rupreht pogodbo prekršil, bi bil kaznovan z globo 20 mark, ki jih je moral zajamčiti z dohodki s svojih 27 kmetij drugod.

Opat je 9. februarja 1312 podelil v zajem radeljsko gospostvo Habsburžanoma, vojvodoma Frideriku I. (+1330) in Leopoldu I. (+1326), ki naj bi v roku enega meseca sprostila odvetništvo na Remšniku in v ravnini ter ga ščitila pred Hohenlochom. Hohenlochovi ne bi smeli pobirati višje odvetščine. Težke obsojence naj bi opatov sodnik (*richter*) izročil deželnemu sodniku. Za zaščito bi samostan vojvoda letno nagradil z enim funtom.

Hohenloch je 4. julija 1312 obljubil, da bo spoštoval določilo v svojem sporazumu s Št. Pavlom glede posesti brezenske cerkve. Sporno je bilo, ali ima odvetnik pravico do dohodkov in desetine s posesti, ki mu jo je opat prodal. Odločeno je bilo, da Brezno obdrži svojo posest, odvetniško pravico pa Hohenloch.

Do ponovnega sporazuma o odvetništvu odvetniškega in tudi lastnega dela (*eigen*) na Remšniku je prišlo med opatom in Hohenlochom 3. februarja 1313 v Gradcu. Opat je priznal Hohenlochu, njegovi ženi in njunim morebitnim otrokom v dosmrtni zajem odvetništvo v lastnem delu, obdržal pa svojo pravico do desetine. Odvetnik ne bi smel ničesar odtujiti. Opat je za to prejel 300 mark. Hohenlochovi so dolgovali samostanu 10 funtov tudi za lastni del.

Kolon IV. Vuzeniški je 10. avgusta 1319 priznal zase, za ženo in dediče, da je tudi njihova pravica do dela desetine na Remšniku samostanska last, ki so jo tako predniki kot tudi on sprejemali le v dosmrtni zajem. Opat je za to Kolona nagradil.

Že leta 1311 opatov remšniški oskrbnik Herman je 4. julija 1323 izročil 6 mark za kupljeno posest, namenjeno letni ustanovi in 10,5 funta (po okoli 0,56 kg) imenja za večno luč v brezenski cerkvi. Šentpavelsko fevdno posest je kupil od Matejevega sina Seifrida v Radljah. Posestnik te posesti naj bi letno dajal vuzeniški cerkvi 14 funtov svetilnega olja in 12 funtov voska. Ob tej priliki sta Herman in brezenski župnik Ernest utišala spor o umrščini.

Po Henriku Hohenlochu je po volji deželnega vladarja 15. marca 1326 prevzel v dosmrtni zajem remšniško posest in odvetništvo Ulrik Walsee, ki se je obvezal, da bo samostanu letno izplačeval 10 mark.

Bratoma Frideriku I. in Leopoldu I. sta 6. aprila 1332 v poscdovanju radeljskega zemljiškega gospostva sledila njuna brata Albreht II. in Oto. 9. julija 1332 je upravljaval Radlje z odvetništvom v lastnem delu na Remšniku Henrik Viltuški.

Ulrikova sinova Walseeja Ulrik in Friderik sta 21. junija 1333 prevzela višjo sodno oblast - *gericht* v remšniškem lastnem delu na način kot prej Hohenloch in njun oče

Ulrik. Med njima in opatom se je takoj vnel spor. Razsodniki so ga 12. julija 1333 razrešili v korist samostana.

Brezenski župnik je bil za pričo pri pogodbi 24. aprila 1336. Del desetine na Remšniškem so še vedno dobivali vuzeniški zemljiški gospodje. O tem poročajo listine 30. novembra 1344, 21. decembra 1361, 19. junija 1363 in 25. novembra 1363.

Ko se je zadnji Vuzeniški Kolon VIII. poročil, je 30. novembra 1344 zapisal svoji ženi dosmrtno pravico tudi do vuzeniškega dela remšniške desetine. Leta 1361 je opat sporočil vojvodu Rudolfu IV. Habsburžanu, da bo po Kolonovi smrti dobil vuzeniško gosposčino, vendar brez pravice do desetine na Remšniku. V to sta privolila v letu 1363 najprej vojvoda 19. junija, za njim pa Kolon 25. novembra.

Pred nastankom drugega šentpavelskega urbarja so se 1. marca 1366 dogovorili zadolženi Št. Pavel in Petrova vdova Katarina Poldrug in pokojnikovi sorodniki o dolgu. Opat jim je zajamčil poravnavo dolga 100 funtov z zastavo svojega dvora - *hof* na Remšniku. Pogodbo je pečatil Hensel Poldrug.

V letih 1371-1372 nastali šentpavelski urbar (U2) je na Remšniku poznal že tri dele: odvetniškega, lastnega in med obema vmesnega z nazivom Remšnik - *Remsnikg*.

Urbar 1371/72 (U2):

Urad v **odvetniškem delu** na planini **Remšnik**

Officium in advo(ca)cia in monte Remmsnich

zaporedje	ime	dajatev
1584	Hartvik Nisant	B+9 d za kor, 0,5 m rži, 1 sir; oskrbniku 30 d za ribolov; oskrbniku v Puchpach 6 d za zbor in voz sena
1585	po Petru Zepetz Jakob Wielnach	B
1586	po Klavžu Mazzenko Filip na Zienes	B
1587	po Zwantesu Martin Peronich	B
1588	Janez Poldrug	B; oskrbniku in odvetniku ter drugim 300 d
1589	po Klavžu Miha na Ort	B
1590	Jakob in Klavž v manjšem Šrotu	B+12 d, 1 m rži, 3 siri
1591	po Hartviku Janez na Chogel	B+6 d, 1 sir
1592	Herman Slaher in Martin	B+12 d, 3 siri
1593	Zwantes in Jelen na Valant	B+8 d, 0,5 m rži, 3 siri
1594	po očetu Hermanu Klavž pod Holtz in Ulrik in Bernard	B-0,5 m rži, 1 sir
1595	Ulrik in Klavž v Grub	B+6 d, 0,5 m rži, 1 sir
1596	Janez Zerrsen (Seršen) in Jannso na Kunčin	28 d
1597	Janssel Pušnich in Jakob	B+8 d, 2,5 m rži, 2 m ovsa, 3 siri
1598	Janes Chastman	B+0,5 m rži
1599	Janssel Šudnich	B
1600	Klavž Zelnich	B
1601	po Bešayderu Zwante in Jakob	B
1602	po Mihju Zwantzko Zniman	B+1 sir
1603	po Petelnitzu Janes Rapnich (ne živi tu)	B
1604	isti Janes Rapnich in Ulrik	B+20d
1605	po Geroldu Henrik	B+4 d za kor-0,5 m rži, 1 sir-1 m ovsa županu, +1 m ovsa oskrbniku
1606	tu Bernhardov Klavž	B+6 d, -rž, 1 sir
1607	tu Oto	20 d

zaporedje	ime	dajatev
1608	Jannsel Pačan in Jakob Goritnich	B+6 d, 0,5 m rži, 1 sir
1609	Juri v Lacken	B+12 d
1610	Miha Predom	B-4 d, 0,5 m rži
1611	po Konradu Venderu Jelienco Lantfrido in Janez	B+6 d, 0,5 m rži, 1 sir
1612	po Hermanu Hartvik Wiaternach	B-6 d, 0,5 m rži, 1 sir
1613	po Perhtoldu Klavž Passiak	B
1615	tu po Scuffu Ulrik Matsnich	B-6 d, 0,5 m rži, 1 sir
1616	po Jelenu Suppanu Klavž	B-6 d, 0,5 m rži, 1 sir
1617	po Jelienu Martin in Ditmar	B+1 sir
1618	po Janezu Jakov pod Chrawtz	B
1619	po Janezu ob poti - weg Rajnprehtova vdova Kuna	B-4 d, 0,5 m rži, 1 sir
1620	Klavž Span	B+6 d, 1 sir
1621	Martin Svaronich in Jakob	B+6 d, 1 sir
1622	Ulrik Fnyak	B
1623	Volmer na Prienko	B-6 d, 0,5 m rži, 1 sir
1624	Bernhardova huba dolgo prazna	

Urbar 1371/72 (U2):

Šentpavelska posest na planini **Remšnik (lastni del)**

Predium sancti Pauli in monte Remmsnik

zaporedje	ime	dajatev
1482		
1483	po Mihi Janes Šreyber	A
1484	po Jakobu Janes Silker	A, pozneje pusto - ödt
1485	sirnica	
1486	po Ulriku Herman Gozzinach, nato Adelper	A; sirnica 16 ovc = 600 d
1487	Herman Dyehčar	A
1488	Jakob Lientz	A
1489	po Marchelu Ulrik Hammerl - Smidel	A, pozneje pusto
1490	po Jelenu Miha Wanke	A
1491	po Klavžu tesar Klavž, nato Miha Placeter	A, pozneje pusto
1492 in prazni domec	po Jakobu Martin na Plarren, nato Miha	A; prazni domec - hofstet
1493 in prazni domec	Konrad Gazzinnach, nato bratranec Jakob	A; prazni domec
1494 in domec	po Ditmaru in Ulriku Jakob Wurrleb, nato Tomaž na werdi	A; domec 8 d
1495 in domec	po Martinu Jannsel pri Stinckenpach, nato Janso Hitter	A; domec 8 d
1496 in domec	tu po Ulriku Jannsel, nato Lenart Remencko	A; domec 8 d
1497 in domec	Jannsel Span, nato Offo	A; domec 8 d
1498 in domec	po Pernhardu Juri Putz, nato Marchel in Ulrik Urleb	B, 90 d za drobno in domec 8 d

zaporedje	ime	dajatev
1499 in domec	po Ruchartu Jelen	A; domec 8 d
1500 in prazni domec	po Jakobu Janssel Gunte	A; prazni domec
1501	po Martinu Klavž in Jakob ob poti - weg, nato Bobanczin	A+5 d za ribolov; Jakob 51 d za drobno, 1 m rži, 2 m ovsa, Klavž 0,5 m rži, 1 m ovsa, 1 pl; sirnica 10 ovc = 375 d
1502	po Ulriku Janes Bragnatz, nato Jakob Bragnawcz	A, pozneje Ožbalt Wore domec 75 d
1503	po Janesu Poze Janes in Štefan, nato Miha	C
1504	po Zwantzu Miha na Bragnač, nato Ožbalt Wore (gl. št. 1502)	B, oskrbniku 1 m ovsa, 10 jajc, 6 d za zbor, 6 d za dar
1505	po Bernhardovem Mihu Hartvik Borina	A; domec
1506	po Martinu Ulrik Chontznich, nato sin Janso Obezar	A
1507	po Ulriku Weber am Ekk, nato Janes Mrawlackg	A (1 m rži, 2 m ovsa, 2 pl, za drugo 66 d); sirnica 15 ovc = 500 d
1508	Janns Lopantz	A
1509	po Jakobu Janns Ladinnach	A
1510	po Jakobu Hartvik Chusiak, nato Lenart	A
1511	po Hermanu Jelen Lotinach, nato Janso	75 d za domec
1512	po Jakobu Janes Wolfram, nato Martin "Nazernoyen"	18 d za domec (U1: št. 519 - 13 d)
1513	po Wagneru Janns in Jakob Podersalnickg	C-0,5 kozliča; oskrbniku Janezu Poldrugu +4 siri, -1 m ovsa
1514	po Jakelu Martin Klič, nato Klavž in Lenart in Bricznickin	A; za domec oskrbniku
1515	Martin Briesnik in sin Micheu Chayser, nato Bricznickin	A-12 d, 1 m rži, 2 m ovsa, 2 plečeti, za kozliča 4 sire, 10 piščet, 100 jajc da 66 d in sirnica 18 ovc = 675 d
1516	Herman Gliē am Ekk, nato Reynhart	75 d za domec
1517	po Reynhardu Janes, nato Ulrik	A
1518	po Jelenu Tultzu Zwantz, nato Ulrik	A; na robu: 51 d; nato pusto
1519	po Štefanu Ernst pri Puchpach, nato Klavž	B+90 d za drobno, oskrbniku 2 d, 1 m ovsa, 20 d za ribolov, 6 d za zbor, 5 d za dar, 10 jajc
1520	po Hartviku Ulrik Helbling, nato Hertel	A
1521	po Zobočni Martin Weber, nato Ulrik Oznuteckg	A
1522	po Elseni Janns in Ruprehtova Kuna	B (Kuna za pol kozliča, 2 sira, 5 piščet, 50 jajc 54 d, Janns +0,5 m rži, 1 m ovsa; sirnica za 9 ovc in 6 sirov 357 d)
1523	po Woyniku Ulrik, nato Luebas	A
1524	po Jansselu Miha Pilch v Puchpach = Pirchach	A; pozneje pusto
1525	po tkalcu Rudolfu Jakel an der Leyten, nato Janso Osinackg	A; sirnica 18 ovc, kakor št. 1515
1526	po Jastramovem sinu Martinu Juri in Klavž v Leyten, nato v Lacken Klavž in Ulrik	kakor št. 1515; sirnica
1527	po Ulriku Zebanu Zwantzko in Herman	kakor 1515; sirnica

zaporedje	ime	dajatev
1528	po Zwantzu Kristan Adam, nato Miha	A
1529	po Štefanu Ulrik Marolt, nato Klavž	38 d za domec, oskrbniku 6 d za zbor
1530	po Jakobu Klavž v Duell, nato Janso Dolnickg	kakor št. 1498 (b+2 sira)
1531	po Medwetu Klavž Gošach, nato Janso	A
1532	po Storianzu ali Volmaru Štefan, nato Miha	A
1533	Ulrik in Perhtold pod Graditz, nato Erhart in Druleckg	A
1534	Perhtold v Cherspaum	C, oskrbniku 4 sire; na robu: 4 marke
1535	Klavž na Geroltslaim	kakor št. 1534 (C), -0,5 m rži
1536 kmetija = mansus	Klavž na Kubses	kakor št. 1534 (C)
1537	po Mihi Jakob Abid, nato Klavž Czehmaister	C-kozliča, +2 sira, 66 d za kozliča, 4 sire, 10 piščet, 100 jajc 66 d; oskrbniku 2 d, 25 d za ribolov, 6 d za zbor, 6 d za dar, 1 m ovsa, 4 sire, 10 jajc; sirnica 16 ovc = 600 d
1538	po Jakobu pod Chalch Juri in Janes, nato Janso Strielecz (Strielcz) in Janso	A
1539	po Ulriku blizu "Cappella" Jakob na Bidentz, nato Lipnik	A
1540 pol kmetije	po Lamprehtu Miha, nato Peter Tretinackg	pol A, 51 d za pol kozliča, 8 sirov, 5 piščet, 50 jajc, 10 d za ribolov
1541	Stoyan, nato Klavž	A (1 m rži, 2 m ovsa, 1 pl, 66 d za kozliča, sir, piščeta, jajca); sirnica 16 ovc = 600 d
1542	tu Jansel Šranger, nato Jakob	A

Urbar 1371/72 (U2):

Šentpavelska posest na **Remšniku - Remmsnik** (vmesni del)

zaporedje	ime	dajatev
zaporedje	ime	dajatev
1543		
1555	Klavž Lientz, nato Hainzlin Norett	2 m ovsa, kozliča, 12 sirov, 5 piščet, 50 jajc, nato za vse 51 d; oskrbniku 2 sira, 10 d za ribolov, (4) 5 d za dar; brezenskemu župniku 28 d, 2 m pšenice, 3 m rži, 2 kruha, čehuljo lanu, 1 pišče, 20 jajc
1544	Ulrik Novak, nato Jakob Lippnickg	kakor št. 1543
1545	tu Janes	kakor št. 1543, namesto pšenice rž; na robu za vse 240 d, pozneje pusto
1546 domec	tu Martin Mosgan, nato Klavž Kurnickg	90 d, oskrbniku 6 d, 10 jajc
Velka - Welich (5)		
1547 domec	tu Miha, nato Martin	50 d, oskrbniku 10 d
1548 domec	tu Miha, nato Wagner	kakor št. 1547
1549 domec	prej Jakob	dolgoval 20 d, prazno
1550 domec	Ulrik Ware, nato Martin	70 d
1551 2 njivi	po Hermanu v Ribičju (<i>Višarn</i>) Miha	50 d

(Sp.) Vižinga - Fawsing (29)		
zaporedje	ime	dajatev
1552 domec	Peter Višer	120 d
zaporedje	ime	dajatev
1553 domec-kmetijica	tu Klavž nato Röttenberger	120 d
1554	Miha na Molw, nato Prödel	60 d; župniku 10 d, 6 m rži
1556	tu Janes, nato Štefan Weber	kakor št. 1555; župniku namesto pšenice rž
1557	Ulrik Noak, nato Zwete	kakor št. 1543
1559 domec	po Pernhartu Jelen v Wald, nato Herman	1 m ovsa, pol kozliča, 6 sirov, 2,5 piščeta, 25 jajc; oskrbniku 2 d za dar; trdi, da obema za vse dolguje 27 d, oskrbniku 0,5 m ovsa; "Gerihthaber" 2 libri (po ok. 0,56 kg) voska; župniku 45 d, 2 dni dela
1560	po Klavžu Klavž, nato Muchicz	2 m ovsa, kozliča, 12 sirov 5 piščet, 50 jajc, oskrbniku 2 sira, 10 jajc, 15 d za ribolov, 5 d za dar, nato za vse 72 d, 2 m rži, 2 m ovsa, 2 libri voska; župniku 6 d, 1 m rži, 4 m ovsa, 4 sire, 5 piščet, 50 jajc, 2 dni dela
1561 domec	Janssel na Hawgleins, nato Hansel v Breznu	gospodu in oskrbniku 60 d
1562 domec	tu Marchel na Risen, nato Remencko v Breznu	60 d
1563 domec	Klavž Jas	75 d; pozneje pusto
1564 pol kmetije in sirnica	Ulrik v Dyetwein, nato Jakob	pol kozliča, 2,5 piščeta, nato 20 d, 1 m rži, 2 m ovsa; oskrbniku 1 sir, 5 jajc, 3 d za dar; župniku 1 m rži, 4 m ovsa; sirnica = 9 ovc = 337,5 d
1565 pol kmetije in sirnica	tu Jakob in Ulrik, nato Jakob	kakor št. 1564; župniku; sirnica 12 ovc = 450 d
1566	po Štefanu Andre, nato Peter Pettawer	kakor št. 1560, nato 54 d, 1 m rži, 2 m ovsa; župniku
1567 pol kmetije	po Ulriku Klavž Plotznik, nato Jakob Ploisnickg	pol kozliča, 2,5 piščeta, 25 jajc, oskrbniku 1 sir, 10 jajc, 2 d za dar, nato obema 1 m rži, 2 m ovsa; župniku
1568 pol kmetije in sirnica	po Ulriku Herman, nato Jakob Ploisnickg	kakor št. 1567, nato za male dajatve 18 d; sirnica 9,5 ovc = 356 d
1569	po Jakobu Jakob na Ekk, nato Jakob Lipnik	1 m rži, 2 m ovsa, kozlič, 12 sirov, 5 piščet, 50 jajc, oskrbniku 2 sira, 10 jajc, 10 d za ribolov, 4 d za dar, nato skupaj 66 d, 1 m rži, 2 m ovsa
1570	po Petru Jakob Denarer	kakor št. 1569, nato 51 d; župniku; sirnica 15 ovc = 575 d
1571	po Lizi Zwantei	kakor št. 1569, nato 1 m rži, 2 m ovsa, 55 d za male dajatve, oskrbniku 20 d; župniku
1572	po Vlini Peter v Šrot, nato Klavž	kakor št. 1570; župniku; sirnica 16 ovc = 600 d

zaporedje	ime	dajatev
1573	po Frideriku Klavž, nato Ulrik Hartman	kakor št. 1570; gospodu 52 d, za 2 domčarja 18 d, oskrbniku 20 d; župniku
1574	po Martinu Ulrik Plozzenekk	gospodu kakor št. 1560, nato 52 d, 1 m rži, 2 m ovs, oskrbniku 2 sira, 10 jajc, 6 d za dar, nato 20 d; 2 domčarja
1575	po Zobodinu, Henriku in Ulriku Jelen, Janns in Zwante, nato Ulrik Godecz	kakor št. 1560, za 3 domčarje 24 d, oskrbniku 2 sira, 10 jajc, 6 d za dar, nato 33 d, 1 m rži, 2 m ovs; župniku; sirnica 23 ovc = 900 d
1576 pol domca	po Jelenu Jelen Pornas, nato Višer	gospodu za sodstvo 50 d, za drugo pol kozliča, 1,5 piščeta, 15 jajc; župniku pol domca
1577	po Ulriku Jannso pri s. Oswaldu, nato Jakel Grizold	40 d, 2 m ovs, pol kozliča, 6 sirov, 2,5 piščet, 20 jajc
1578 domec	Klavž Josep, nato Štefan Golobernik	60 d, 0,5 m rži, 1 m ovs, pol kozliča, 6 sirov, 2,5 piščeta, 25 jajc, nato za vse 144 d; župniku; nato 60 d, še pozneje pusto
1579	Miha Verig, nato Rechberger	1 m ovs, pol kozliča, 6 sirov, 2,5 piščeta, 25 jajc, oskrbniku 2 sira, 10 d za ribolov, 2 d za dar; nato gospodu 36 d, oskrbniku 1 m ovs, župniku 30 d, pozneje pusto
1580	po Ulriku Wagneru Miha Ilmnich	kakor št. 1579, pozneje pusto
1581 domec	po Marjeti Lippinkin Janns	0,5 m rži, 1 m ovs, pol kozliča, 6 sirov, 2,5 piščeta, 25 jajc, nato gospodu 32 d, oskrbniku 2 sira, 10 d za ribolov, 2 d za dar; pozneje pusto
1582 (domec)	po Ulriku Rinchu Jelen pri Prunn, nato stari Godecz in Rechberger	gospodu in oskrbniku 60 d, Rechberger 40, Godecz 20; župniku
1583 pol kmetije	Janns na Geroltslan	38 d, 2 (3) m rži, 4 (5) m ovs, pol kozliča, 1 pl, 17 sirov, 5 piščet, 50 jajc; oskrbniku 20 d; gospod je to dobil od nekega Pernharta

V odvetniškem delu je bilo 40 posesti (v U1: 56 posesti), praviloma označenih kot hube. V njem so pri sedemnajstih zapisani tudi prejšnji posestniki, prejšnje obveznosti, večkrat tudi še poznejši robni pripisi in opombe. Dolgo je bil v sproti rabi. V tem delu so bile tudi sirnice - švajge, ki jih pa niso popisali, ker niso imele obveznosti do samostana, temveč do odvetnika. Na 11 posestvih sta živeli hkrati po dve družini, na dveh celo po tri. Do tega je lahko prihajalo tudi zaradi spojitve sosednjih posestev. Na kmetiji 1619 je gospodarila vdova Kuna, kmetija 1624 je bila že dolgo brez gospodarja. Posest 1603 je bila pridružena posesti 1604, obenem pa ostala posebna enota.

V obeh omenjenih generacijah je bilo že kar 35 posestnikov s priimki, od tega polovica z izrazito slovenskimi. Med priimke se je uvrstila tudi beseda *Suppan*. Lantfridu pa je bilo ime Jelienko. Krajevno označene so bile le ledine: Grub, Holtz, Chogel, Chrawtz, Kunčín, Lacken, Ort, Šrot in Weg.

V odvetniškem delu so obveznosti, označene z B, pomenile obveznosti, ki so bile pri U1 označene z b, k temu pa še 11 d gospodu za šentpavelski kor, 2 m rži županu, 6 d, 2 m rži in voz sena oskrbniku v Pubahu - *Puchpach*, 30 d za ribolov, zbor in dar, občasno kole remšniškemu oskrbniku, 44 d za drobne dajatve in dvakrat letno davek (*steura*) odvetniku.

V U2 je bilo v *lastnem* delu 59 posesti (v U1 56). V treh generacijah je v njem navedenih kar 161 posestnikov: pred 1371: 47, 1371/72: 67, po 1372: 47, pri vseh teh s priimki že 67. Po dvoje posestnikov na eni posesti je bilo 14. Pred 1371: 1, 1371/72: 9, po 1372: 4; po trije posestniki na eni posesti po 1372: 1. V popisu je našlo mesto v soglasju z duhom časa le četvero žensk: Bobanczin, Brieznicin in Elisabeta - Elsen ter Ruprechtova vdova Kuna. V urbarju so zabeležene ledine: Duell, Geroltslaim, Graditz, Chalch, Cherspaum, Lacken, Leyten, Plarren, Puchpach ali Pirchach, Stinkenpach, Weg in "na werdi" ter kraja Egg in prvič omenjena Cappella (pri zaporeni številki 1539) - sedanja Zgornja Kapla.

Posesti so bile označene kot: kmetije (48), kmetija - pozneje domec (1), polovična kmetija (1), domci (4), poznejše pušče (5). Pri kmetijah je živelo 8 domčarjev - hofstetter in tri prazna bivališča zanje. 10 kmetij je imelo tudi pridružene sirnice. Med podložniki so živeli tudi Janes Šreyber, tesar Klavž, tkalec Rudolf, dva Webra in Wagner ter vrsta njih z lepimi slovenskimi priimki. Pri obveznostih je bilo 44 podložnih posestev v skupini A, 5 v skupini B, 6 v skupini C, 4 domci pa so oddajali le od 18 do 75 d. Obveznosti v skupinah A, B, C so bile zahtevnejše kot v U1 skupine a, b, c. V skupini A je bilo treba oddati za gospoda 2 m rži, 4 m ovsa, 2 pl in 102 d, za oskrbnike 1 m ovsa, 2 sira, 10 jajc, 20 d za ribolov, zbor in dar in opraviti tri dni dela pri košnji, pletvi in žetvi.

V skupini B je gospod dobival 2,5 m rži, 4 m ovsa, 2 pl, za ostalo 108 d, upravnik kakor v skupini A in še 8 d, v skupini C gospod 3 m rži, 4 m ovsa, 2 pl in za gospoda in oskrbnika - upravnika 120 d. Pri kmetiji je vsak domčar bil obremenjen z 8 d. Kmetije s sirnicami so uživale nekaj olajšav, je pa bilo treba oddati za vsako ovco 37,5 d.

V *vmesnem* delu je bilo v tem šentpavelskem urbarju popisanih med lastnim in odvetniškim delom pod naslovom *Remšnik* četrto podložniških posesti, pri Velki - Welich 5 (1 v Ribičju) in v (Spodnji) Vižingi - Fausing 29 posesti, vsega v vmesnem delu 39 posesti: tri kmetije s sirnicami (pri enem teh kmetov tudi trije domčarji), 14 kmetij (pri dveh po dva domčarja), tri polovične kmetije s sirnicami, dve polovični kmetiji, 13 domcev (od tega pozneje 5 pustih), en prazni domec, dva polovična domca in dvojna njiva. Prevladovala je drobna posest.

Na enem posestvu sta živeli pred 1371 po dve družini in po 1372 na drugem posestvu, na kmetiji 1575 s sirnico in tremi domčarji tri posestniške družine pred 1371 in v času urbarja tri druge. V urbar je bilo zapisanih za čas pred 1371 letom 18 družin, za čas po 1372 letu 26 družin, tako vsega 83 gospodarjev, od tega s priimki 37, tudi z mnogimi izrazito slovenskimi.

Urbar omenja 9 ledin: Ditnerjev vrh - Dyetwein, Ekk, Geroltslan, Hauglein - kogel, Molw, Prunn - studenec, Rißen, Šrot in Wald - gozd.

Podložniki od Suhe do Črmenice so imeli obveznosti do samostana, šentpavelskega oskrbnika na Remšniku in do brezenskega župnika. Živeli so v obdravskem remšniškem svetu v vaseh, zaselkih, razloženih naseljih in na samnah.

Za samostan se je tu oddajalo po dvigu zastarelih obveznosti: 20-90 d, denar in 2 funta voska; 20-55 d in 1 m rži, 2 m ovsa; 38 d, pol kozliča, pl, 17 sirov, 5 piščet, 50 jajc; 1 m ovsa, pol kozliča, 6 sirov, 2,5 piščanca, 25 jajc, torej precej različno.

Za oskrbnika se je plačevalo tudi različno: 10 ali 20 d; 3 d za dar, 0,5 m ovsa, "Gerithhaber" sir, 5 jajc; 6 d, 10 jajc; 10 d za ribolov, 2 d za dar, 2 sira; 10 d za ribolov, 5 d za dar, 1 m ovsa, 2 sira; 1 m ovsa.

Samostan in oskrbnik sta prejela 18-144 d; 40 d, 2 m ovsa, pol kozliča, 6 sirov, 5 piščet, 20 jajc; 33-66 d, 1 m rži, 2 m ovsa; 50 d za sodstvo, pol kozliča, 1,5 piščeta, 15 jajc; 72 d, 2 m rži, 2 m ovsa, 2 funta voska; 1 m rži, 2 m ovsa.

Samostanu, oskrbniku in župniku je bilo v dveh primerih treba plačati 120 ali 240 d.

Od domčarjev pri kmetijah se je za vsakega plačevalo po 8 d, za sirnice od ovce 37,5 d, posesti s sirnicami so imele olajšave. Za brezenskega župnika ni bilo zabeleženih obveznosti pri 16 posestih, ena na Remšniku, ob Velki vseh 5 in pri Spodnji Vižingi 10. Med njegovimi obvezniki je bilo za 11 pripisano samo, da to so, pri 12 pa, da se od njih zahteva: pri 5 po 28 d, 2 m pšenice ali rži, 3 m ovsa, 2 kruha, čehuljo (17 dkg) lanu, pišče in 20 jajc; pri dveh po 30 d, pri 5 pa: 1 m rži, 4 m ovsa, 23 m rži in ovsa, 10 d in 6 m rži, 6 d, 1 m rži, 4 m ovsa, 4 sire, 5 piščet, 20 jajc in 2 dni dela, 45 d in 3 dni dela. Zarodki birokracije so že poznali pol kozliča in celo pol piščanca. Vmesni del je nastal po 1290 po volji samostana. Dogajalo se je, da je prišel v Brezno za župnika tudi kakšen ostareli samostanski predstojnik. Brezenskemu župniku je že pred 1371 postalo podložno sicer oddaljeno naselje Črešnjevce ob Dravi - Gerečja vas JZ od Selnice. Župniku v prid se je porajal tudi vmesni del. Obdravska cesta in njena bližina sta bili v radeljskem deželskem sodnem območju. V zaporedju se v vmesnem delu še ustavim pri številki 1558. Pisec je še vedel za nekdanjo podravske mejno grofijo ali marko - Marchia. Na tem ozemlju je samostanski pooblaščenec imel pravico nastavljeni in odstavljeni podložniki. Njemu je moral po smrti posestnika naslednik plačati umrščino. Če je podložnik svojo posestno pravico prodal, je moral plačati oskrbniku 60 d. Za dednega naslednika to ni veljalo. Oskrbnik se je moral posebej brigati za most preko potoka pri prvič omenjenem kraju Ožbaltu - sanctus Oswaldus. Samostan ni imel pravice do desetinskega deleža, je pa Jakobova kapela pri Št. Pavlu imela pravico do dela desetine v remšniški Jurijevi župniji.

Šentpavelski remšniški svet ni bil v času obeh urbarjev podrejen bližnjemu glavnemu samostanskemu upravnemu središču na desnobrežni Fali. Kljub močni spremembi meje po 1161 med Koroško in Štajersko so v koroškem Št. Pavlu videvali Remšnik v Koroški. Cerkveno je bilo Remšniško v koroškem dravograjskem arhidiaconatu in v škofiji s sedežem v koroškem Št. Andražu. Celo koroška Krka se je skušala svoje čase tu zasidrati.

V obeh urbarjih je bilo zapisanih z imeni naslednje število oseb:

56 oseb Janez, 55 Ulrik, 45 Jakob, 36 Klavž, 27 Miha, 19 Martin, 16 Herman, Štefan, 13 Jelen, 9 Henrik, 7 Zebodin, 6 Ernest, 5 Hertvik, Jurij, 4 Lenart, Marjeta, Pernhart, 3 Fridrik, Liza, Perhtold, 2 Andre, Ditmar, Georg, Lamprecht, Markel, Matej, Rejnhart, Rupert, 1 oseba Adelper, Albert, Ditvin, Eberhard, Filip, Kristan, Kuna, Offo, Oto, Ožbalt, Pervin, Primož, Rajnspreht, Rudolf, Stojan, Tomaž.

Po smrti zadnjega Trušenskega Kolona VIII. Vuzeniškega 1374 je po prizadevanju vojvode Albrehta III. opat 13. julija 1374 dal v zajem pravico do dela desetine na Remšniku Juriju Liechtensteinu, vendar jo je že 25. januarja 1378 odkupil za samostan.

Hertel Aydniker se je 10. oktobra 1379 odpovedal posedovanju 5 kmetij na Remšniku, ko mu je samostan plačal 60 funtov.

Remšniški župnik in hkrati dravograjski kanonik Konrad Krautberger - župnik že 1382 - je 4. aprila 1386 zamenjal z dravograjskim dekanom dohodke.

Dne 22. septembra 1389 je opat potrdil, da je Hensel Poldi dal za mašno ustanovo pri Katarinini Capelli šentpavelske fevdne posesti pri Jurijevi cerkvi: kmetije, ki so jih posedovali Albreht, Jakob, Gelien, Klavž, Stampher, Janesov domec in vse kleti - chel-lerstett.

Reicher Chatzendorf in Urša z dediči sta 8. septembra 1395 prodala samostanu dve šentpavelski fevdni kmetiji na Remšniku za 36 funtov. Peter Šenk je za eno teh oddajal 240 d in v Radlje za "chörsteuer" 15 d, Miha Zobodin za drugo 2 funta in v Radlje za sodstvo 20 d.

Krištof Arveški (Arvež - Arnfels SV od Remšnika) je 4. septembra 1403 prodal samostanu s pravico odkupa za 42 funtov sledeče šentpavelske fevde: 1 kmetijo ob Pubaherjevem potoku (pod Breznom se izliva v Dravo), zanjo je podložnik Malchov sin

Klavž oddajal letno 2 funta, 1 jagnje in 3 kure; polovično kmetijo pri Brezniškem potoku - Stinkenpach: zanjo je podložnik Klavžev Janes oddajal 95 d, 0,5 m rži, 3,5 m ovs, jagnje, 10 sirov, 50 jajc in funt voska; polovično kmetijo pri Brezniškem potoku, od te je podložnik Hertvik Charoczel oddajal 24 d, 0,5 m rži, 3,5 m ovs, pol ovce, jagnje, pleče, 14 sirov, 5 kur in funt voska.

Dne 3. junija 1405 je Krištof prodal za 32 funtov na Remšniku še kmetijo We-solanyh, zanjo je oddajal Gretzel 2 funta, 2 jagnjeti, 3 kure in 45 jajc, dalje še četrtno kmetije, za katero je oddajal Miha Šenk 5 d, 0,5 m rži, 2 m ovs, pleče, 75 sirov, 3 kure, 25 jajc.

Selniški župnik Florjan je 30. avgusta 1405 odstopil opatu za zamenjavo tudi svojo pravico do desetine na meji med Remšnikom in Wurmatom (SV od Ožbalta) na bregu "Gerišla".

Vojno med Št. Pavlom in škofom v Bambergu, zemljiškim gospodom na Muti, je med 1406 in 1407 čutil tudi Remšnik.

Med šentpavelskimi fevdi se 18. marca 1408 omenjajo na remšniškem področju kmetija, poldruga kmetija, 8 in pol kmetije, sirnica, v ravnini pa najstarejši znani *kozolec - kozlic* v Sloveniji.

Gašper Röttenberger je 4. maja 1413 ostal dolžan samostanu za remšniški urad - *ambcz.*

Hertel Ivniški (Ivnik - Eibiswald SV od Radelj) je 4. julija 1415 prodal samostanu za 76 funtov svojo sirnico, ležečo na travniku nad remšniško cerkvijo. Letno je oddajala 200 sirov. Listino je pečatil šentpavelski oskrbnik Leotold Julibecken.

V okrožnici lavantinskega škofa zveemo 5. maja 1421, da je brezenska cerkev bila posvečena Blaženi Mariji Devici.

Rajnpreht Walsec je 16. februarja 1427 pozval vojvodo Friderika V., da odloči med Št. Pavlom in Walsecejevim oskrbnikom v Radljah, ki jih je imel Walsec v zastavi, glede sodstva in odvetništva na Remšniku.

Opat je 4. septembra 1432 določil po smrti remšniškega župnika Klemena za njegovega naslednika Pavla iz Pliberka (Bleiburg Z od Dravograda) v času, ko je v Breznu župnikoval benediktinec Janez.

Od 19. maja 1437 je Št. Pavel dobil v zastavo vladarjeve Radlje. S tem se je končal stoletja dolg boj za remšniško odvetništvo. V času, ko je bil opatov oskrbnik - amtman na Remšniku Henrik Šnicer, je opat 24. septembra 1438 namenil svojemu samostanu letni dohodek 18 funtov v remšniškem uradu. To je že bil čas habsburško-celjske vojne 1438-1443. Opat je bil na habsburški strani. Iz okolice Radelj je poslal okoli 300 mož pomoči svojemu vladarju ne glede na to, da so imeli Celjski v posesti Dravograd, Vuzenico, Muto, Žlemberk - Schmiernberg (SZ od Maribora) in Limbuš in da so lahko zaradi tega pritiskali od vseh strani na šentpavelsko posest med Pohorjem in Kozjakom. Za utrjevanje Radelj je Št. Pavel prodal svoje posesti pri Ljubljani.

Ko so Radlje postale zopet habsburške, je cesar (1440-1493) Friderik III. Habsburški 16. avgusta 1453 priznal ob nagradi 1200 ogrskih zlatnikov, da ima Št. Pavel sam *vsó sodno pravico* na Remšniku. V Radlje bo pošiljal le že obsojene na smrt. Poslej je imel na Remšniku samostan svojega opolnomočenega sodnika. Kljub četrtno tisočletja ponavljajočim se odvetniškim zdraham ni znan primer sodne obravnave zločinov.

Leta 1457 je bila omenjena fevdna posest pri cerkvi Sv. Martina - sand Mertten v Spodnji Vižingi v radeljski župniji.

Dne 8. septembra 1459 je cesar Friderik III. odločil o meji radeljskega deželskega sodnega območja. V njem so bili potok Radeljca - Janžev potok (Riecken) - Ehartov potok - Martinova cerkev v Spodnji Vižingi - širše področje obdravske ceste - Ožbaltova cerkev - sredina mosta na potoku pri Ožbaltu. Na V je remšniška sodna oblast segala do Črmenice, na S do grebenov Kozjaka.

Št. Pavel je že hitro po uvajanju "cerkvene desetine", v resnici milejše petnajstina - puščal tretjino tega dohodka krajevnim duhovnikom, sam pa razpolagal na Remšniku z dvema tretjinama tako, da ju je občasno dajal v zajem, vuzeniškim zemljiškim gospodom celo v dosmrtni zajem. Pregled desetinske obveznosti kaže količino pridelave žitaric. Merili so jih z mero ška (blizu 30 l). V času, ko tu še ni bilo koruze in krompirja, so bile žitarice glavni vir prehrane. Pri oceni količine pridelka moramo upoštevati takratno skromno rodnost njiv ob nadvse težavnem obdelovanju.

Ohranjeni so šentpavelski sezname o desetini za župniji Kapla in Remšnik. Brezenske desetine samostan ni več dobival. Seznama omenjata v Kapli 76 desetinskih obveznikov, na Remšniku 71. Nekateri so bili v tekočem letu oproščeni plačevanja desetine. Na Kapli je med 76 obvezniki 68 imelo že priimke, na Remšniku pa vsi (71). Pri štirih priimkih na Kapli je oznaka spodnji - zgornji, na Remšniku pri petih. Na Kapli je bilo 43, v Remšniku pa 32 domačij s hišnimi imeni. V primerjavi s številom družin leta 1372 je bilo v letu 1463 50% več domačij.

Pri Kapli in na Remšniku je v letih 1460-63 za samostanske desetine skrbel Jakob Frelih. Leta 1462 je bilo celo treba pomiriti spor o višini desetine pri Kapli. Desetino se je dajalo od žita, izmerjenega v ška (po 30 litrov), pa tudi od kokoši in prediva.

Desetina 1463: Zgornja Kapla - *Sand Katrein an Remsnek*

zaporedna št.	oseba	pšenica	rž	oves
1	Jakob Pošnik	3		3
2	Jancz Himelrajh	5		10
3	Chakawl (Kokol)		1	1
4	Volmar			
5	Kogler	3		
6	Ulrikova pod "kalich"	1	1,5	1
7	Štefan Dulko	1	1,5	6
8	Peter Kneping	1	1	7
9	Abvid	1,5	3	4
10	Klavž Gradišnik		1	
11	Peter Priešnik (= Brišnik)	2	2	8
12	Pšajder	1		12
13	Simon Vulšnik	1	2	5
14	Jakob Vulšnik	1	2	7
15	Geytz			
16	Rupreht Valand		2	3
17	Ulrik pod "kalich"			
18	Juri Peranb	2,5	2	7
19	Miha Filip	3,5	2,5	11
20	Dolnik	4	2	14
21	Nisanc	1		6
22	Vidmer	0,5	0,5	1,5
23	Grečerjeva	1	1	3
24	Veber	2	1	
25	Mesner		1	1
26	Janez Lipnik	1		4
27	Bernard Sterce	2	1	4
28	Šlaher		10	9
29	Klavž Črišnik	2	1	4
30	(zgornji) Kupčonik	1		4

zaporedna št.	oseba	pšenica	rž	oves
31	spodnji Kupčonič	1		3
32	Jelen pod "holcz"	1	1	9
33	Jelinak		1	3
34	(spodnji) Krampl			1,5
35	zgornji Krampl			2
36	mladi Holcman	1	1	5
37	Juri Holcman	1		5
38	Bresak	2	1	7
39	Hurnas		2	6
40	Šranger	2	2	11
41	Svete v Šrotu	2	1	8
42	Klavž v zgornjem Šrotu	5		12
43	Valpat	1		4
44	Orter ali Cepel	1	2	10
45	Hartman	1	2	3
46	Arlab	5	1	2
47	Plošnik		1	5
48	Pšajder		2	9
49	Jakob Lipnik	1	1	11
50	Span	2	2	13
51	Narant			
52	zgornji Svaronik	1	1	5
53	spodnji Svaronik	1	1	5
54	Harnos	2		5
55	Helbing		1	3
56	Janez Lubas	0,5		2
57	Škudnik			7
58	Elisnik	1	2	10
59	Osnutel	1	2	5
60	Miha Rempret		2	7
61	Kastman			
62	Stojan	2	1	9
63	Lovrenc Pušnik	1		6
64	Golobernik		1	2
65	Peter Pušnik			
66	Tretinak	0,5	0,5	4
67	Pokrižnik			
68	Kastman	2	2	7
69	Pohonik		1	4
70	Šerovašnik		3	8
71	Šelbnik		1	1
72	Adam	3	1	7
73	Šumajd		1	1
74	Štefan v laken			
75	Peter Mačelbnik		1	
76	Pavel Grace	1	1	5

Desetina 1463: Remšnik - Sand Gorgen

zaporedna št.	oseba	pšenica	rž	oves
1	Grevien	1	1	3,5
2	Tomaž Pašan	0,5	1	4
3	Peter Lanfrid	3	1	6
4	(spodnji) Kolar	2		6
5	Miha Lanfrid	3		10
6	zgornji Kolar	1		7
7	Janez Prisnik	1	1	9
8	Poglan		1,5	7
9	Šlajher na "kogl"	1		3
10	Voho Muler		1,5	
11	Bernhart		2	4
12	Ditvnik			
13	domčar Sešo	1		4
14	Šalaver	1		2
15	Ledinek	0,5		5
16	Lopanc	1		8
17	Otiš	1		6
18	Pribalnik	2		10
19	Korotnik			3
20	Mravlak	0,5		4
21	Kanečnik	1,5		4
22	Moran (= Mori)	2		10
23	Očart	2	1	
24	Pragnavc	5		10
25	zgornji Holer	1	1	2
26	spodnji Holer	1		2
27	stari Miko			5,5
28	Jakob Malčnik			
29	zgornji Posi	1	1	
30	spodnji Posi	1		7
31	Nasb v remšpreg	1	1	7
32	Mikla	3		9
33	Kesar	1		2
34	Babanc	1		10
35	Repnik	1,5	1	7
36	Svecko			
37	Helbing	2	1,5	11
38	Šenk	1		2
39	tkalec Šlaher		0,5	2
40	Gribic	1		7
41	Golien (Jolien)			8
42	spodnji Gradišnik	0,5		
43	zgornji Gradišnik	1		6
44	Hiter	0,5		6,5
45	Seši	1	1	6
46	Markl	1,5		5
47	Volšnik	1,5		7
48	Dewyk (Divjak)		1,5	6
49	mladi Ofo		1,5	7

zaporedna št.	oseba	pšenica	rž	oves
50	stari Ofo		3	7
51	Kajzer		2	7
52	stari Vering	2		5
53	Florant	2		6
54	Vid Hans	1		6
55	Verdnik	2		6
56	Plac	2		8
57	Petaver		1	4
58	Kajzer	2		4
59	Štefan Mosgan	1		10
60	Golo			
61	Greverova na regensperg (Vas)			4
62	Geweyl			
63	Vajs		1	1
64	Šrajber	0,5		2
65	Kresold (Grizold)	0,5		4
66	Cmesnik			8,5
67	Šilker	0,5		2,5
68	Sasmarsnik	2		11
69	Dičernik		0,5	8
70	Volšak		1	2
71	Obreht Kurnik	2		13

Na Kapli je samostan dobil na račun desetine 62 škafov pšenice, 64 škafov rži, 354 škafov ovsu ter 32 kur in 49 čehulj prediva, na Remšniku pa 69 škafov pšenice, 27,5 škafa rži, 361 škafov ovsu ter 25 kur in 39 čehulj prediva.

V seznamih omenjeni srednjeveški vzdevki, priimki in hišna imena žive še danes v imenih krajev in ledin: Brezni vrh, Brezno, Ditmerjev vrh, Javnik, Sp. in Zg. Kapla, Kozji Vrh, Ožbalt, Radelca, Sršenov vrh, Tolsti vrh, Vas, Sp. Vižinga.

Z desetinskimi seznami leta 1463 se ni izteklo obdobje šentpavelskega Remšniškega. Pri *Vižingi* so šentpavelski podložniki še blizu sto let poslušali *viže* šumečih dravskih brzic (Wasserfall - Fala), viže drobnice - ovc in koz (Kozji vrh, Kozjak, kozolec), viže *sinic* (*sinica* = *remic* na *Remšniku*). Št. Pavel je odločal o Remšniškem do leta 1557, ko ga je prodal arveškemu zemljiškemu gospodu. Za teh 95 let so ohranjeni mnogi zelo bogati viri. Za to zasluži samostanski Remšnik posebno obravnavo svoje bogate preteklosti.

Viri in literatura

Pregledi v:

- J. Koropec, Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, 174-185.
- J. Koropec, Posestne razmere okoli Radelj do 17. stoletja, Radlje skozi čas, Radlje 1983, 27.
- P. Blaznik, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške, Maribor 1986, 1988.

ZUSAMMENFASSUNG

Das St-Paulsche Remšnik bis zum 15. Jahrhundert

Das Gebiet von Remšnik umfaßte den Bereich westlich von Maribor zwischen der heutigen österreichisch-slowenischen Staatsgrenze und dem Fluß Drau vom linken Drau-Nebenfluß Suha im Westen bis zur Črmenica im Osten.

Die ältesten Spuren vom Menschen in diesem Gebiet reichen mehr als 50 Jahrtausende zurück. In den ersten Jahrhunderten nach Christi lebten die Bewohner dieser Gegend in einem großen Weltreich. Entlang der Drau verlief eine römische Straße als Verbindung zwischen Pannonien und Norikum.

Die slowenischen Vorfahren kamen hierher insbesondere im letzten Drittel des 6. Jahrhunderts und zwar von Kärnten aus entlang der Drau. Etwa vom Jahr 623 bis etwa zum Jahr 745 lebten hier die slowenischen Einheimischen ein selbständiges Leben. Und konnten sich später halten trotz der 12 Jahrhunderte dauernden fränkischen bzw. deutschen Herrschaft.

Schon bald nach der Gründung im Jahre 1091 bekam die Benediktinerabtei St. Paul immer größere Gebiete an der Drau zwischen Dravograd und Maribor. Nach dem Jahre 1161 gehörte Remšnik zur Steiermark, St. Paul aus Kärnten war noch lange der Ansicht, daß es zu Kärnten gehöre. Deshalb lebte Remšnik ein besonderes Leben als besonderer Bestandteil der Ländereien von St. Paul. Das Kloster begann hier noch vor dem Ende des 12. Jahrhunderts auch mit der Errichtung eines Kirchennetzes mit der Gründung von Pfarreien.

Vom 12. Jahrhundert bis zu den Jahren 1437 bzw. 1453 hatte das Kloster Schwierigkeiten mit den obligaten Vogten für die hohe Gerichtsbarkeit und zugleich auch zum Schutz. Laut Bestimmungen von Papst und Herrscher mußte der Vogt ein Angehöriger der Familie der Spanheimer sein, später konnte es auch ein Verwandter der Familie sein - diese waren Grundherren auch in der Remšnik benachbarten Herrschaft Radlje. Mitte des 13. Jahrhunderts kam es zu einer Teilung des dem Kloster gehörenden Remšnik in zwei Teile. Im Vogteiteil lagen die ursprünglichen Remšnik-Gehöfte, die später entstandenen lagen im Kloster-Teil. Beide waren gebietsmäßig nicht getrennt. Es kam immer wieder zu Streitigkeiten um die Vogtei, so daß die staatliche Obrigkeit einschreiten mußte.

Anspruchsberechtigt waren viele Verwandte und der Abt konnte unter ihnen frei wählen. Das Kloster verlieh die Vogtei nur als lebenslanges Lehen, das in der Regel an den Herren der Herrschaft Radlje verliehen wurde. Letztere Herrschaft hatte auch die Hohe Gerichtsbarkeit für den engeren Bereich von Remšnik an der Drau. Trotz fast ein Vierteljahrtausend immer wieder aufflammenden Streitigkeiten um die Vogtei ist kein Fall einer gerichtlichen Verhandlung von Straftaten bekannt.

Sowohl auf der Drau als auch auf der Straße entlang der Drau nahm der Verkehr um das Jahr 1300 beträchtlich zu. An der Nordseite verlief der Verkehr mit den Nachbarn entlang zweier Wege im östlichen und im westlichen Randbereich von Remšnik.

Einen zufriedenstellenden Einblick in das Alltagsleben von Remšnik ermöglichen die ersten zwei Urbare von St. Paul aus den Jahren 1289/90 und 1371/72. Vor der Entstehung des zweiten entstand neben dem Kloster- und dem Vogteiteil auch ein drittes Organisationselement zugunsten der Pfarrer von Brezen. Unter ihnen gab es auch angesehene Benediktiner.

Im ersten Urbar kommen im Kloster- und Vogteiteil je 56 Familien vor. Im Vogteiteil sind sie stärker mit Abgaben belastet. Im zweiten Teil waren die Belastungen noch größer. Die Anzahl von 138 Gehöften in allen drei Teilen entsprach allerdings dem natürlichen keineswegs dem Bevölkerungszuwachs. Die Untertanen waren in der

Theorie "freie stift" Besitzer, doch blieben auf Gehöften immer dieselben Familien.

Das Gebiet von Remšnik war nicht dem Klosterbesitzum Fala am rechten Draaufer untergeordnet. Von der Abtei wurde Remšnik zu Kärnten gezählt. Kirchlich gehörte es dem Kärntner Archidiakonats von Dravograd an und dem Kärntner Bistum von Lavant. Sogar das Bistum Gurk versuchte hier Fuß zu fassen.

Die Kriege zwischen St. Paul und dem Bamberger Bischof, dem Herren von Muta, in den Jahren 1406 und 1407 und den Krieg zwischen den Habsburgern und denen von Cilly in den Jahren 1438-1443 bekam auch Remšnik zu spüren.

Für das Jahr 1463 ist das St.-Pauler Verzeichnis der Zehentpflichtigen in den Pfarreien Kapla (76 Zehentpflichtige) und Remšnik (71 Zehentpflichtige) überliefert. Als Besonderheit dieses Verzeichnisses ist zu erwähnen, daß die Einheimischen in großer Mehrheit nur mit Hausnamen eingetragen sind.

Das Kloster herrschte über Remšnik bis zum Jahre 1557, als es an den Grundherren von Arveg verkauft wurde. Für diese letzten 95 Jahre unter St. Paul sind sehr viele, reiche Quellen erhalten, die eine gesonderte Betrachtung verdienen.

DUŠAN KOS

DIPLOMATIČNI DISKURZ O VZPONU ŽOVNEŠKIH GOSPODOV

Diplomatični postulati

Ko se je Robert Schwanke leta 1939 v preglednem članku o pisarni grofov Celjskih v letih 1341-1456 dotaknil tudi listin iz obdobja pred letom 1341, je navrgel, da pisarna Celjskih dolgo ni imela posebnega pomena. Ta naj bi se povečal šele po letu 1436, ko naj bi v pisarni nastalo relativno največ listin. Kljub vsemu pa celjska pisarna menda nikoli dosegla npr. nivoja pisarne goriških grofov, ki je bila vzorna že v 13. stoletju.¹ Če bi takšne trditve jemali pozitivistično, torej po številu izdanih oz. izgotovljenih listin, ki so prišle iz žovneško-celjske pisarne in po številu pisarjev, bi k temu lahko še navrgli, da žovneško-celjska pisarna ni dosegla tako nivoja pisarne koroških vojvod do propada spanheimske vladavine leta 1269,² kakor tudi ne za časa grofov Tirolsko-goriških kot koroških vojvod (do leta 1335).³ Zanimivo je, da se je Schwanke v obsežnem izpitnem delu na dunajskem Inštitutu za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje iz leta 1938⁴ takim sodbam previdno izognil, v omenjenem, leto dni mlajšem članku oz. povzetku naloge pa mu prsti niso dali miru, da se ne bi obregnil ob stvari, katerim prej ni posvetil večje pozornosti.

Toda nobena stvar, še posebej v diplomatiki, ni tako preprosta kot se zdi. Obstoj pisarne pri srednjeveških gospodih je zagotovo eden od zunanjih znakov imenitnosti, stopnje razvitosti uprave, gospodarske in politične moči oz. pretenzij in vizij. Kdaj lahko pri nekem izstavitelju govorimo o formiranju pisarne, katere člani niso le pisali listin, pač pa so bili zaposleni tudi s svetovalnimi in administrativnimi posli, ni lahka odločitev.⁵ Zato je nesmiselno začenjati tovrstne (diplomatične) raziskave z neko letnico, ki navadno izhaja iz podelitve naslova ali nastopa neke funkcije, saj se ne moremo obnašati, kot da pred tem ni bilo nič. Tudi pri Celjskih so takšni pomisleki tehtni: 16. april 1341 je zanje v osnovi pomenil le formalni povzdig iz svobodnih gospodov Žovneških v grofe Celjske, njihova povečana politična aktivnost pa je imela korenine že v prejšnjih desetletjih in je izhajala iz drugačnih osnov. Že pred letom 1341 so izstavljali listine, v 30. letih 14. stoletja v že kar spoštljivem številu glede na širšo okolico, zato bi bilo neprimerno obstoj organizirane združbe pisarjev ali vsaj enega samega profesionalca v službi Žovneških

¹ R. Schwanke, Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Cilli (1341-1456), Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck), Erg.-Bd. 14, 1939, 414. O goriški pisarni gl. K. Starzacher, Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Görz, besonders für die Zeit 1270-1350 (tipkopis: Prüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1935).

² W. Höflechner, Zum Urkundenwesen der Herzöge von Kärnten bis 1269, Carinthia I (Klagenfurt) 159, 1969, 59-127.

³ W. Köfler, Studien zum Kanzlei- und Urkundenwesen Meinhards II. (1271-1295). Vorarbeiten zum Tiroler Urkundenbuch (tipkopis: Prüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1968). R. Heuberger, Das Urkunden- und Kanzleiwesen der Grafen von Tirol, Herzöge von Kärnten aus dem Hause Görz (bis 1335), Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck), Erg.-Bd. 9, 1915, 50-177, 265-394.

⁴ R. Schwanke, Die Kanzlei der Grafen von Cilli (1341-1456) (tipkopis: Prüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1938).

⁵ O problematiki pisarn gl. O. Redlich, Die Privaturkunden des Mittelalters. Urkundenlehre III (izd. W. Erben, L. Schmitz-Kallenberg, O. Redlich), München in Berlin 1911, 153 sl.

apriorno zanikati.⁶ Šest desetletij po Schwankejevih raziskavah je potrebno ovrednotiti tudi listinsko poslovanje Žovneških do leta 1341, torej v času, ki raziskovalce zgodovine Celjskih že vsaj sto let ne privlači. Največkrat zaradi navidezne neaktivnosti, "nepomebnosti", politične skromnosti ipd., ki pa izhaja iz normalnega manjšega obsega virov do začetka 14. stoletja nasploh, pa tudi manjše "privlačnosti" statusa Žovneških gospodov. Grof, da ne govorimo o knezu (po 1436), se vendar mnogo lepše sliši kot svobodni gospod! In šele grof je po takšnih nazorih samostojna politična osebnost, subjekt daljnosežne politike, celo vizij in vplivov na vse mogoče človeške dejavnosti, morda celo na vreme.

Po tem uvodu naj se posvetim posebnemu segmentu "prazgodovine" Celjskih, na videz enemu najbolj dolgočasnih, ki kot avra obdajajo "naše svete grofe". Gre za problematiko morebitnega obstoja trdnejše organizacije v izstavljanju listin, njihovih značilnosti in aplikacije takšnih - pretežno pravno-diplomatičnih - ugotovitev na zgodovino Žovneških.

Tipologija listin in Žovneški

Če se naslonimo na ohranjene listine,⁷ so Žovneški od okrog leta 1228 in do tistega "usodnega" 16. aprila 1341, ko so jih v listinah začeli pisarji namesto "plemeniti gospodje" naslavljati z "milostljivi gospodje grofje", sami izstavili le 28 listin, še 6 pa skupaj z drugimi soizstavitelji. Skupaj samo 34! Seveda je to le preostanek neugotovljivega števila vseh listin, ki so se po izročitvi znašle v arhivih prejemnikov. Ti so večinoma slabo ohranjeni, morda so tu opaznejša izjema le listine za cerkvene (zlasti samostanske) prejemnike, ki so praviloma mnogo bolje varovali listine s pridobljenimi pravicami kot laiki. Vendar takšna skromnost tudi ni zgolj naključna oz. posledica bolj ali manj slabega varovanja arhivov. Mnogo več je listin, ki so jih Žovneški prejeli: 75 (brez listine o povzdigu v grofe). Skoraj vse se danes nahajajo v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani v posebnem korpusu celjskih listin.⁸ Te so sicer formalno izstavili drugi izstavitelji za Žovneške, vendar so v precejšnji meri delo pisarjev v žovneški službi, kot bo pokazala podrobnejša analiza. Žovneški so bili torej večinski prejemniki listin oz. celo prejemniški izstavitelji, kot je pravilno domneval Schwanke za čas po letu 1341.⁹

Najprej nekaj besed o vprašanju, zakaj je prva žovneška izstavljena listina šele iz časa okrog leta 1228 (CKL 17)? Ta listina za benediktinski samostan v Gornjem Gradu (15 km severozahodno od Žovneka), kateremu so Žovneški do leta 1341 izstavili devet listin (CKL 17, 48, 52, 53, 60, 141-143, 191), je bila morda celo res prva za to ustanovo, ki so jo Žovneški ob prenosu določene pravice izstavili po vseh predpisih. Dotlej so s cerkvenimi ustanovami, ki so bile do približno srede 13. stoletja skoraj edini pre-

⁶ D. Kos, Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave (Ljubljana) 14, 1994, 185.

⁷ Objavljene v: D. Kos, Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341, Ljubljana, Celje 1996, odslej cit. CKL. Mnogo teh listin vsebinsko navaja F. Krones, ko opisuje zgodovino Žovneških oz. Celjskih v: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, I, Graz 1883, 25-88 ter 114-186 (popis listin in objava nekaterih pomembnejših). Žovneške listine je izčrpneje uporabljal tudi K. Tangl v: Die Freien von Suneck, Ahnen der Grafen von Cilli, Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark (Graz) 10, 1861, 89-178; 11, 1862, 155-194; 12, 1863, 49-82; 13, 1864, 47-106. Dosedanje objave žovneških listin so našete v CKL (posebej gl. seznam kratice, objavljenih in neobjavljenih virov na str. 21-26).

⁸ O historiatu celjskih listin in njihovih kasnejših nahajališčih gl. v: H. Dopsch, Die Grafen von Cilli - Ein Forschungsproblem?, Südostdeutsches Archiv (München) 17-18, 1974-1975, 32-33; Inventare österreichischer staatlicher Archive V/6. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs (izd. L. Bittner), Bd. I, Wien 1936 in Bd. III, Wien 1938, 15 sl.

⁹ R. Schwanke, Kanzlei (kot op. 4), 2.

jemniki "pravih listin" na podkaravanškem teritoriju, verjetno večinoma poslovali še po ustnem običaju: pravice so jim laiki izročali ustno in simbolno, cerkveni prejemniki pa so jih zapisali v svoje upravne knjige, ki so danes večinoma izgubljene.¹⁰ Tako jih je bilo od že omenjenih 28 listin kar 15 namenjenih cerkvenim ustanovam. To je v skladu s splošnimi trendi, ko je večina pisnega pravnega prometa še potekala med laiki (plemstvom) in Cerkvijo, saj je šlo pretežno za podarjanja posesti in drugih pravic. Ostala dejavnost med laiki, je bila še vedno predvsem omejena na ustno izročilo, npr. pri političnih in družinskih zadevah.¹¹ Poleg gornjegrajskega samostana, ki je sploh največji skupni prejemnik ohranjenih žovneških listin, je tri listine prejela krška škofija (CKL 40, 41, 72), po dve žička kartuzija (CKL 33, 152) in štajerski deželni knezi Habsburžani (CKL 80, 161), po eno pa špital na Kozjem hrbtu (CKL 30), gospodje Turjaški (CKL 25), plemič Pingus (CKL 45), bratje Jamski (CKL 47), neki Winkler (CKL 119) in gospodje Planinski (CKL 189). Kar štiri listine so nastale ob reševanju notranje-družinskih oz. sorodniških zdev (CKL 31, 57, 76, 78, 189). Listine, kjer so bili Žovneški soizstavitelji in njihovi pisarji najverjetneje niso imeli z njimi nič opravka, so bile za koroške vojvode grofe Tirolsko-goriške (CKL 73), krško škofijo (CKL 91, 92) in Ulrika z Wallseeja (CKL 116). Soizstaviteljski listini za gornjegrajski samostan (CKL 191) in neznanega naslovnika (CKL 86) pa sta verjetno nastali v žovneški režiji.

Za kakšen tip zapisov gre in za koga so jih Žovneški izstavljali, ali drugače, kakšne so bile njihove listine po vsebini? Seveda bi vse lahko definirali s klasično oznako, da gre za "listine", to je zapise o pravnem dejanju v določeni (predpisani) obliki in overljene na predpisan način, s katerimi se da vedno dokazati zapisano dejanje. Še podrobneje pa, da gre za privatne listine, to je listine, katerih "javna veljava" je bila v zvezi z javnopravno vlogo izstaviteljev.¹²

Žovneški so se kot svobodni gospodje začeli tu in tam pisno sporazumevati o nekaterih notranjerodbinskih zadevah prej kot ministeriali. Zato ne preseneča, da je njihov prvi "čisti" dedovanjski sporazum že iz leta 1262, ko sta se brata Leopold III. in Ulrik I. sporazumela o dedovanju (CKL 31). Po dikciji intitulacije sta listino formalno izstavila oba, vendar govori v njej v prvi osebi le Leopold. Očitno je Leopold, ki je bil z ženo Margareto Vovbrško brez (živih) otrok, listino izstavil v bratovo korist, saj je ta imel sina Ulrika II. in hčerko Ano, poročeno z Ofom Marenberškim. Leopold je želel z listino preseči morebitne spore po svoji smrti glede dela žovneške posesti, ki bi jo lahko njegova žena skušala prenesti na Vovbrške. Vendar ta listina po Leopoldovi smrti leta 1286 ni povsem zadoščala: vdova je tega leta verjetno pod družinskim pritiskom najprej odstopila od dela posesti v korist gornjegrajskega samostana (CKL 52, 53), oglejski patriarh Rajmund pa je podelil Leopoldove oglejske fevde njenemu svaku Ulriku II. (CKL 56). Leta 1288 se je morala v zameno za doživljensko oskrbo še svečano odreči vsem pravicam do gradov Žovnek, Šenek, Ostrovica in Libenštajn (CKL 57), torej vsej jedrni alodialni žovneški rodbinski posesti. Ko je okrog leta 1307 umrla tudi sestra Ulrika II. Ana, se je njen sin Ulrik Marenberški, ki je vseskozi gojil določene aspiracije do vabljive žovneške dediščine (ne nazadnje je imel v 2. in 3. polju svojega kvadriranega grba v pečatniku upodbljen kar žovneški grb), moral skupaj z ženo v posebni listini odpovedati krškemu fevdu gradu Lemberg pri Poljčanah in drugi materini in očetovi podedovani posesti. Seveda proti izdatni odškodnini, ki mu jo je izplačal stric Ulrik II. (CKL 76). Istega leta je Marenberški izstavil stricu še potrditveno listino o prejemu manjše vsote denarja (CKL

¹⁰ D. Kos, Pismo (kot op. 6), 15-16.

¹¹ Prav tam, 33 sl.

¹² D. Kos, Pismo (kot op. 6), 7. H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien 1, Leipzig 1889, 1 sl. R. Mell, Beiträge zur Geschichte der steierischen Privaturkunde, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 8, Graz und Wien 1911, 1 sl. L. Santifaller, Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse, Weimar 1937, 4 sl.

78).¹³ K žovneškim notranjerodbinskim izstaviteljskim listinam smemo pogojno uvrstiti tudi listino Friderika Žovneškega iz leta 1339, s katero je dovolil svaku Henriku III. s Planine, da lahko ta še po izteku zastavnega roka reši iz zastave polovico gospostva Planina, ki jo je Frideriku zastavil Henrikov brat Ulrik II. (CKL 189).

Večina žovneških listin zadeva, kot je bilo običajno, zlasti posestne spremembe. Prva znana ohranjena listina iz okrog leta 1228 naznanja, da je Gebhard II. zastavil neko odvetništvo gornjegrajskemu samostanu (CKL 17). Največ listin so Žovneški izstavili v zvezi s poklanjanjem zemljiške posesti in pravic cerkvenim ustanovam. Kot rečeno je bil glavni prejemnik njihov sosed in odvetniški varovanec gornjegrajski samostan, s katerim pa so bili Žovneški v latentnem konfliktu.¹⁴ Zanimivo je, da je kar sedem njihovih listin v več kot polstoletnem obdobju zadevalo predajo patronata nad župnijo Braslovče: prvič je patronat leta 1278 samostan prejel od Leopolda III. (CKL 48), leta 1286 poleg potrditve daru še nekaj dodatne posesti od njegove vdove (CKL 52, 53), leta 1291 je predajo potrdil brat Gebhard III. (CKL 60), leta 1332 pa še pranečak Friderik (CKL 141, 142, 143). In šele s Friderikovimi listinami sta patronat in župnija dokončno prešla na samostan - kot odškodnina za neko povzročeno škodo v višini 600 mark denaričev. V istem letu je oglejski patriarh Pagan to transakcijo tudi potrdil (CKL 144). Ker je bila uprava žovneških posesti vseskozi enovita in vsakokratni dediči niso do izumrtja nikoli realno delili jedrne posesti tako kot npr. Goriški grofje,¹⁵ so takšne parcialne potrditvene listine razumljive. Kljub enkratni predaji so posamezni moški člani rodu slejkoprej morali dati posebne izjave, s katerimi se je samostan lahko zavaroval pred morebitnimi težavami z dediči. Vsem pričakovanjem navkljub pa so klasične darovnice pri Žovneških sila redke. Zdi se, da razen gornjegrajskega samostana, kjer je bila prvotno grobnica Žovneških,¹⁶ do dosege grofovske časti zares niso osrečili mnogo cerkvenih ustanov. Ali smemo v tem iskati izrazitejšo stopnjo enostavne skoposti, zlasti v primerjavi z manj premožnimi donatorji v 13. stoletju,¹⁷ ali pa gre za izvajanje skrbnejše rodbinske strategije kopičenja premoženja in ustvarjanja gospodarske baze za politični vzpon, je težko soditi. Še posebej ker ne vemo, kakšen odnos so imeli Žovneški do Cerkve v času nepisanega poslovanja do srede 13. stoletja. Vsekakor pa gre sodeč po virih za zanimiv fenomen obratnosorazmernosti obdarovanja Cerkve glede na donatorjev ugled in premoženje, ki se je generalno spremenil šele s formalnim statusnim premikom družine. Tako so Žovneški tu in tam le skromno obdarovali bližnje cerkvene ustanove, npr. špital na Kozjem hrbtu leta 1261 (CKL 30) in žičko kartuzijo leta 1262 ter 1334 (CKL 33, 152).

Nekaj listin so Žovneški izstavili v zvezi s fevdi. Tako je Konrad I. leta 1241 z dvema listinama potrdil podelitev nekaj dolenskih fevdov vazalu Herbardu Turjaškemu (CKL 25, 26); Ana Šternberška, vdova po Ulriku I., in otroka Ulrik II. ter Ana (Marenberška) leta 1275 vitezu Rudolfu Pingusu in ženi nekaj kmetij (CKL 45); Anin svak Gebhard III. naslednje leto nekaj kmetij na Notranjskem bratom iz Jame pri Postojni (CKL 47). Glede na dejstvo, da so bile podelitve manjših fevdov malim vazalom še daleč v 14. stoletju v slovenskih deželah večinoma ustne, je skromno število žovneških fevdnih listin razumljivo. Dokler fevdni gospod ni vpeljal "knjigovodstva" v poslovanje s fevdi, to pa se je pri velikih cerkvenih fevdnih gospodih zgodilo šele po sredi 13. stoletja, pri posvetnih pa šele v 14., tovrstnih listin ni mogoče pričakovati. Domnevati smemo, da Žovneški niso imeli sistematičnega nadzora nad svojimi fevdi, čeprav so

¹³ Prim. F. Krones, *Chronik* (kot op. 7), 51.

¹⁴ Prav tam, 24-26.

¹⁵ D. Kos, *Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem* (posebej v 14. stoletju), *Celjski zbornik* 1994 (Celje), 1994, 43.

¹⁶ D. Kos, *Plemiška darovanja cerkvenim ustanovam* (s posebnim ozirom na 14. stoletje), *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 47, 1993, 45.

¹⁷ Prav tam, 32-36.

svojim ministerialom oz. vitezom nedvomno *morali* podeliti precej drobnih fevdov, če so resno računali na njihovo zvestobo v političnih strategijah. Vazali pa so bili večinoma zadovoljni z ustnim fevdnim ceremonijalom. Drugače je bilo pri velikih fevdih, toda te so Žovneški - tudi kot grofje Celjski - zgolj *prejemali*, ne pa izdajali (gl. v nadaljevanju). Izjemoma so sami izstavili potrdilno listino za prejeti večji fevd, npr. leta 1304 za tri leta prej kupljeno gospostvo Rogatec v korist fevdnega gospoda, krškega škofa Henrika III. (CKL 72). Nekoliko drugače je bilo s fevdi, ki so jih Žovneški vazali podarili Cerkvi. V takem primeru se je fevd moral spremeniti v prostolastno posest, saj Cerkev ni smela oz. hotela na tak način postati vazal posvetnega fevdnega gospoda. Poleg tega z darom v takem primeru vsaj teoretično niti ne bi mogla prosto razpolagati. Listine, s katerimi so fevdni gospodje potrjevali že opravljene darove vazalov, so v 13. in 14. stoletju relativno pogoste, saj so bili vazali pogosto tudi ministeriali in so potrebovali gospodovo formalno potrdilo za transakcijo z njegovim fevdom.¹⁸ Zato je listina, s katero sta Friderik in žena Diemut Žovneška leta 1337 naznanila, da se strinjata, da njun "služabnik" (to je podrejeni plemič) Eberl iz Mozirja lahko podari gornjegrajskemu samostanu dve fevdni kmetiji, logična (CKL 168). Podobno vsebino smemo domnevati v nepopolnem registru ohranjeni Friderikovi listini iz leta 1340 za Leopolda Čreteškega in stiški samostan (CKL 196).

Poslovanje z večjimi vsotami denarja, zlasti v zvezi z zadolževanjem, je s porastom finančnega poslovanja med plemstvom v 13. stoletju zahtevalo potrdilo oz. posebno listino. Takšne listine so imele navadno prej značaj reverza, ki je bil lahko ob vračilu dolga pogosto uničen, kot pa "prave" listine, ki so dokazovale ali celo vzpostavljale popolno in dokončno spremembo pravnega stanja. V takšen kontekst smemo postaviti nastanek listine Friderika Žovneškega, ki je leta 1336, takoj po prejemu več gradov (zaradi podpore Habsburžanom proti češkemu kralju pri obrambi Koroške in Kranjske)¹⁹ v zastavo od avstrijskih vojvod Albrehta II. in Ota I., naznanil pripravljenost vrniti zastavljeno posest takoj po poravnavi dolga (CKL 161). Nekoliko drugačen značaj ima Friderikova listina iz leta 1327, s katero je podaril ženi (verjetno svojega) viteza Henrika Winklerja nekaj denarja oz. posesti za jutro (CKL 119).

Med "slučajne" žovneške listine smemo uvrstiti tudi dve listini iz leta 1265, s katerima sta brata Ulrik I. in Leopold III. posebej naznanila, da sta se poravnala s krškim škofom Ditrikom II. glede nekih neimenovanih sporov (CKL 40, 41). Gre za tipični poravnalni listini (... *ad amicabilem compositionem* ...), kakršne so bile na tem ozemlju pogoste v 13., še bolj pa v 14. stoletju. Navadno so bile izstavljene kot garancija za "zmagovalca" v sporu, čeprav mu takšna zunajinstitucionalna (prijateljska) poravnava pravzaprav ni zagotavljala stoddotne uresničitve priborjenega.²⁰ Skoraj odveč je pripomniti, da sta obe listini nastali v režiji krškega škofa oz. v njegovi pisarni in po istem obrazcu.

Mnogo več listin z aktivno udeleženi Žovneškimi so le-ti prejeli. V nadaljevanju bomo videli, da so od 20. let 14. stoletja v bistvu nastajale v žovneški režiji, to pomeni, da so bili njihovi avtorji pisarji, ki so bili v službi Žovneških. Zakaj je teh listin v primerjavi z izstaviteljskimi tako veliko, je mogoče razložiti vsaj z dvema dejstvoma. Prvi je v zvezi s politično ekspanzijo rodbine po letu 1308, ko so postali Žovneški skupaj z jedrno posestjo vazali deželnih knezov, to je Habsburžanov (CKL 80), ter po letu 1322, ko so dedovali po grofih Vovbrških. Od tega obdobja naprej že bežen pogled na listine z udeleženi Žovneškimi jasno kaže, da so z vsestranskimi strategijami kopicili velike fevde, posojali denar, prisiljevali nekdanje ministeriale izumrlih Vovbrških med svojo klientelo, izkori-

¹⁸ D. Kos, Pismo (kot op. 6), 28-29. D. Kos, Darovanja (kot op. 16), 47-48.

¹⁹ F. Krones, Chronik (kot op. 7), 68-70.

²⁰ D. Kos, Imago Iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku, Zbirka ZRC (Ljubljana) 3, 1994, 97-106.

ščali finančne zagate nekdanj trdnega okoliškega plemstva (npr. gospodov Svibenskih in Planinskih) itd. Drugič, narava takšnih aktivnosti je zahtevala *priznavanje* novega stanja s strani njihovih partnerjev (bolje: "žrtev"), zato je večina listin iz tega obdobja, ki so vsebinsko mnogo pomembnejše kot izstaviteljske žovneške, prejemniških.²¹

Kdaj se je začel vzpon Žovneških in kam je bil usmerjen, smemo določiti s tipičnimi prejetimi listinami in seveda z njihovo vsebino. Vsebinsko lahko večino takih listin in pravnih dejanj umestimo v pet glavnih skupin: 1 - listine o prejemu fevdov in podobnih pravic; 2 - listine o nakupu fevdov; 3 - listine o nakupu zemljiške posesti in drugih pravic; 4 - listine o zastavnih zadevah; 5 - listine o prejetih obljubah zvestobe različnih vitezov. Ostale listine sodijo v vmesni prostor.

Najštevilnejše so listine iz prvih dveh skupin, ki zadevajo kopičenje fevdov v rokah Žovneških po letu 1286, največ pa jih je iz obdobja Friderika Žovneškega (po 1314). Odveč je pripomniti, da gre pri večini fevdnih listin za dobre izdelke iz pisarn velikih cerkvenih gospodov, pogosto z daljšimi naracijami, ki nas pouče o prejšnjih vazalih in predzgodovini podelitve fevdov Žovneškim. Tako so si Žovneški izprosili, kot je pogosto izrecno omenjeno, listine za njihove stare oglejske fevde ali na novo pridobljene od različnih oglejskih vazalov (CKL 56, 71, 158, 167, 184). Zanimivo je, da se Žovneškim ni ljubilo k patriarhom in so raje pošiljali opolnomočence, ki so jim zatem prinesli listine kot potrdilo (npr. v CKL 71, 184). Po izumrtju grofov Vovbrških leta 1322 si je Friderik Žovneški priboril precejšen del njihove dediščine, tudi več velikih cerkvenih fevdov. Med njimi so bili najštevilnejši in najpomembnejši krški fevdi, katerih veljavno posestništvo so si Žovneški skoraj praviloma dajali pisno potrjevati od škofov: leta 1334 za grad Ekenštajn (CKL 149) leta 1336 za Šalek (CKL 164), leta 1340 za Helfenberg in Podsredo (CKL 203, 204, 206). V zgornji Savinjski dolini pa so po Vovbrških prevzeli tudi oglejske fevde leta 1335 (CKL 158) in šentpavelski fevd grad Forhtenek leta 1336 (CKL 162).²² Nekaj je listin o fevdih dinastov in deželnih knezov, večinoma sorodnikov Žovneških, npr. grofov Pfannberških leta 1303 (CKL 69) in vojvode Albrehta II. leta 1339 (CKL 185).

Šele od leta 1300 so ohranjene listine o nakupih večjih, zanimivo da samo krških fevdov, ki so jih Žovneškim izstavili prodajalci - dotedanji vazali: leta 1301 za gospostvo Rogatec (CKL 66), leta 1322 in 1329 za Kostrivnico (CKL 113, 126), leta 1338 in 1339 za Podsredo (CKL 173, 194) in stolp v Šmartinu (CKL 178) ter leta 1341 za Prežin (CKL 207, 209, 210). Pogosto so se prodajalci zavezali, da bodo kupcu pri fevdnem gospodu, ki se ga v 14. stoletju pred nakupom niti ni več spraševalo za dovoljenje, izprosili za naknadno potrditev transakcij. Ohranjena pa je le ena samostojna listina, s katero je krški škof leta 1322 potrdil prodajo Kostrivnice (CKL 114). Lahko pa je takšno dejanje vsebovano kot naracija v neki kasnejši listini (npr. v CKL 192; gl. v nadaljevanju).

Smiselno podobne listine kot fevdne so tiste, s katerimi so Žovneški prejeli dedne patronatske in odvetniške pravice od oglejskega patriarha (leta 1237), žičkega priorja leta 1334 in gornjegrajskega opata leta 1337 (CKL 24, 153, 169, 170).

Listine o nakupu ali prejemu alodialne posesti v zastavo so manj pogoste, kar je glede na splošno strukturo zemljiške posesti na Slovenskem Štajerskem in Kranjskem (prevlada fevdov)²³ pričakovati. Pri takih transakcijah je šlo za različno obsežne pravice in posest, kar pa je kljub vsemu šele od začetka 14. stoletja praviloma zahtevalo pisni dokaz. Tako je tudi najstarejša prejeta listina o žovneškem nakupu šele iz leta 1308 (CKL 79). Listine so običajni transakcijski zapisi, večinoma v nemškem jeziku, z dodanimi garancijskimi in

²¹ O prejemniški izdelavi listin gl. v: O. Redlich, *Privaturkunden* (kot op. 5), 124-130.

²² Prim. F. Krones, *Chronik* (kot op. 7), 56 sl.

²³ D. Kos, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Zbirka ZRC (Ljubljana) 1, 1994, 142-147.

odškodninskimi klavzulami.²⁴ Sicer pa so bili nakupi - sodeč po listinah - strategijsko manj domišljeni kot žovneški boj za velike cerkvene fevde in deželnoknežje zastavščine. Zdi se, da so bili nakupi dodatni ukrep, s katerim so Žovneški zaokrožali večje fevde. Pogosto je prišlo do njih zaradi finančnih zagat nižjega plemstva. Takšni so bili npr. nakupi oz. zastave v CKL 79, 106, 165, 175, 180, 181, 202 in 205. Podobno velja za zastavnice v korist Žovneških, ki se pojavljajo od leta 1267 (CKL 43). Večji nakupi oz. zastave pa so bili obelodanjeni v listinah o deželnoknežji zastavi deset let leta 1314 (CKL 107) in štirih gradov v laškem gospostvu leta 1336 (CKL 160), o nakupu oz. zastavi gradu Smednik leta 1328 od Planinskih (CKL 122-125), o znameniti menjavi gospostva Guštanj za Celje leta 1333 z Aufensteini (CKL 146), o nakupu posesti okoli Smednika leta 1334 od Kranichbergov (CKL 148), o prejemu zastavljene polovice gradu Planina od Planinskih leta 1339 (CKL 187) in o zastavljenem deležu na gradu Prežin od Prežinskih leta 1341 (CKL 208). V zvezi z zastavščinami so tudi listine o soglasju soupravičencev za takšno dejanje, ki so jih zahtevali Žovneški za garancijo, npr. ob omenjeni zastavi Planine leta 1339 (CKL 188). Posebna oblika listine za Žovneške je bila naznanilo upnikov, da so prejeli od Žovneških nekaj v zastavo: leta 1326 sta to storila Wulfing Edling z Guštanja in Diepold II. s Kacenštajna, ki sta prejela gradove Žovnek, Lemberg in Rogatec v zameno za poplačilo žovneških dolgov pri Židih (CKL 118). Podoben značaj ima listina iz leta 1329, s katero so bratje Wallseeji potrdili sporazum o več žovneških gradovih, ki so jih prejeli v zastavo od Friderika Žovneškega (CKL 127). Obe listini sta bili namenjeni Žovneškim. Navadno je takšno listino izstavil dolžnik, tu pa si je dolžnik zaradi velikega ugleda pridržal delno diktiranje pogojev za začasno odtujitev svoje posesti. V sklop zastavnih listin sodi tudi gornjegrajska listina iz leta 1337, s katero sta opat in konvent naznanila, da je Friderik Žovneški rešil iz zastave odvetništvo in sodišče v Gornjem Gradu in ju zato spet prejel od izstaviteljev (CKL 169). Posebni obliki prejema posesti sta tudi listini v korist Žovneških, s katerima se je njihov partner odpovedal določenim pravicam (CKL 104, 186).

V sklop upniško-dolžniških in poroštvenih razmerij sodi še nekaj vsebinsko različnih listin za Žovneške. Npr. listina, s katero sta sinova Ulrika III. Liechtensteinskega leta 1301 obljubila Ulriku II. poroštvo nasproti očetu, ki je Ulriku prodal gospostvo Rogatec (CKL 67). Ulrik II. je leta 1307 prejel listino od Hartnida Ptujkega, s katero je bil osvobojen nekega poroštva (CKL 77), zato pa so bili Žovneški s tremi listinami v letih 1311, 1334 in 1340 imenovani za poroke drugim plemičem (CKL 96, 155, 198). Friderik je bil tudi prejemnik listine ljubljanskih Judov, ki so leta 1338 potrdili, da je poravnal svoje dolgove (CKL 176). Logična je bila prejeta listina, kadar so bili Žovneški upniki (CKL 139). Posebna oblika listine z dvema pravnima dejanjema je listina Nikolaja in Ota Šaleških, ki sta leta 1335 naznanila, da sta odkupila od Friderika Žovneškega zastavljeno polovico gradu Šalek. Drugo dejanje je bila naznanitev, da sta to polovico nato prejela od Friderika v fevd (CKL 159). V bistvu podobna je listina Henrika in Sigune Gradeniških iz leta 1339, s katero sta najprej v naraciji naznanila vrnitev fevda oglejskemu patriarhu, ta pa je fevd na njuno prošnjo nato podelil Frideriku Žovneškemu. Drugo dejanje je naznanilo, da posest sedaj prejemata od Friderika v sekundarni fevd (CKL 192). Posebna je priznavalna listina Ulrika Aigla, s katero je leta 1330 potrdil prejem manjše vsote denarja od Friderika Žovneškega za obljubljeni poroštvo in določene službene stroške v žovneškem Rogatcu (CKL 128). Ta listina je bila v bistvu bolj reverz, manj pa klasična listina o pravnem dejanju.

Listine z izrazitejšo politično konotacijo, ki sodijo v peto skupino, so začele pri Žovneških nastajati šele s podreditvijo nekdanj vovbrških, deželnoknežjih in ptujskih vitezov v 30. letih 14. stoletja. Ta proces je v sozvočju s politično oz. teritorialno okre-

²⁴ D. Kos, Pismo (kot op. 6), 134-139. R. Schwanke, Kanzlei (kot op. 4), 25-27.

pitvijo Žovneških na Savinjskem, kar je šlo v korak z že omenjenim kopičenjem večjih gospostvenih centrov na tem območju. Podreditev nekaterih plemičev očitno ni bila enostavna, zato je Friderik Žovneški viteze pogosto prisilil še v pisno izjavo o zvestobi skupaj z družinami. Takih listin, navadno zelo kratkih, je iz obdobja 1332-1341 ohranjenih šest: Wulfing Edling leta 1332 (CKL 140), Rudolf II. z Zbelovega leta 1336 (CKL 163), Friderik Žamerški leta 1337 (CKL 171), Diepold II. s Kacenštajna leta 1338 (CKL 179), Guncel III. s Turna leta 1339 (CKL 195) in Herman z Žebnika leta 1340 (CKL 200). Večina osebnih podreditev, eden tipičnih načinov Žovneških oz. Celjskih pri obvladovanju teritorija, se je pred tem in kasneje vendarle dogajala brez posebnih listin. Zdi se, da so jih Žovneško-Celjski zahtevali predvsem pri upirajočih se plemičih. Za bolj poslušne pa so namesto prisile uporabljali tudi korenček v obliki posojil in dovoljenj za bivanje na rodnem gradu tudi po prodaji Žovneškim.²⁵

"Politične" so tudi drugačne listine. Ko je Friderik Žovneški leta 1334 postal kranjski deželni glavar, je od deželnega kneza prejemal ukaze o službenih zadevah. Listine upravnega značaja, ki jih smemo uvrstiti med mandate - torej listine za enkratno uporabo, s konkretnim ukazom v neki zadevi - so redke, saj v bistvu niso imele trajne pravne vrednosti. Poznana mi je ena sama: leta 1339 je vojvoda Albreht II. Frideriku naročal zaščito jurkloštrske kartuzije (CKL 193). Ta listina je podobna tisti iz leta 1310 od vojvode Friderika III., ki je Ulriku II. naročil varovati isto kartuzijo (CKL 85), čeprav Ulrik tedaj ni opravljal nobene deželne funkcije. Tedaj je bil v dobrih odnosih s Habsburžani, morda mnogo boljših kot tedanji deželni funkcionarji. Poleg tega je bil najpomembnejši gospod in deželnoknežji vazal na Savinjskem.

Še eno vrsto prejetih listin velja omeniti: sporazume o rešenih sporih. Listina o končni rzsodbi Herdegna Ptujkega, štajerskega maršala, je tipična pisna rzsodba,²⁶ ki jo je prejel Friderik Žovneški leta 1334 kot (očitno) zmagovita stran v sporu s sinom slavonskega bana (CKL 147).

Žovneška geografija

Politična oz. družbena aktivnost določene osebnosti in rodbine v srednjem veku se zaznava tudi na podlagi geografske mobilnosti. Ali drugače: bolj kot je nekdo v gibanju, večjo vlogo (verjetno) ima v javnem življenju regije. Na tem mestu ne nameravam analizirati mobilnosti vseh Žovneških, pač pa samo tisto, ki se odraža v listinah, kjer so bili Žovneški izstavitelji ali prejemniki. Le v teh se jasno kaže njihovo poslovanje v korist rodbine, strategije itd. Po drugi strani pa se da njihova prisotnost pri dejanjih tretjih oseb, kjer so se ovekovečili le kot priče dejanja (in listine), razlagati tudi samo s slučajnostjo, družabnostjo oz. marginalno aktivnostjo. Do leta 1341 pride v poštev le 109 listin. Večina jih je brez navedbe datuma, vendar se le za 12 ne da niti domnevati o natančni lokaciji (CKL 29, 38, 78, 79, 86, 96, 104, 107, 128, 148, 163, 196).

Do zadnjega desetletja 13. stoletja sta bila najpomembnejša kraja poslovanja (in življenja) Žovneških predvsem izvorni grad Žovnec in v 13. stoletju njihov občasno morda še pomembnejši grad Lemberg pri Poljčanah. V prvem je tedaj zanesljivo nastalo vsaj pet listin (CKL 30, 48, 52, 53, 57), v drugem pa dve (CKL 31, 45). V precejšnji meri je šlo za notranje rodbinske zadeve, ki so se "morale" reševati doma. Po Lembergu so se nekateri Žovneški občasno tudi imenovali, kar pomeni da je imel grad vlogo sekundarnega izvornega gradu oz. samostojnega bivališča za eno od bratovskih linij. Lemberg je bil do leta 1341 še trikrat kraj pravega poslovanja in izstavljanja (CKL 122, 123, 145), nato pa ne več.²⁷

²⁵ D. Kos, Grad (kot op. 23), 136.

²⁶ D. Kos, Imago (kot op. 20), 79-96.

²⁷ D. Kos, Grad (kot op. 23), 140 (tabela). Prim. F. Krones, Chronik (kot op. 7), 29-30.

Fevde in podobne pravice so Žovneški skoraj vedno *prejemali* zunaj obeh gradov, kar je bilo zaradi teoretično obvezne osebne prisotnosti vazala nujno, a se je temu dalo po zastopnikih tudi izogniti.²⁸ Za oglejske fevde in pravice so Žovneški prihajali k patriarhom; v njihovi pisarni pa so tudi nastale vse zadevne listine: največkrat v Vidmu/Udine (CKL 56, 158, 167, 184), enkrat v Čedadu/Cividale (CKL 24) in Huminu/Gemona (CKL 71). Svoje fevde pa so Žovneški podeljevali tudi zunaj obeh gradov, največkrat mimogrede, na potovanjih, in oddaljenejšim vazalom. To velja tako za vas Perovo pri Kamniku, kjer se je leta 1241 mudil Konrad I. v spremstvu avstrijskega vojvode Friderika II. in tam podelil nekaj fevdov Herbardu Turjaškemu (CKL 25, 26), kot za Trst, kjer je leta 1276 Gebhard III. (mimogrede?) podelil nekaj fevdov notranjskim plemičem iz Jame (CKL 47).

Kakorkoli, v vsem 13. stoletju je zgornja Savinjska dolina pomenila tisto območje, ki ga Žovneški ne pri pravnem poslovanju, ne pri drugih izpričanih javnih aktivnostih (še) niso pogosteje prestopali. Takšna omejenost je bila v skladu z njihovo usmerjenostjo k lokalnim razmeram ter utrjevanju starih rodbinskih posesti. Medtem ko so se njihovi rivali gospodje Ptujski, Planinski in Svibenski zapletali v neobvladljive politične intrige, špekulativne nakupe posesti in izgubljali energijo širom po Kranjskem in Štajerskem, so Žovneški utrjevali tisto, kar so lahko - staro alodialno posest in velike cerkvene fevde. Zato ne preseneča, da so v tem obdobju poslovali tudi v manjših naseljih blizu Žovneka, npr. v Gotovljah (CKL 60), Rogatcu (CKL 43) ter Gornjem Gradu, kjer so jim bile vedno na voljo tudi pisarske usluge benediktincev (CKL 17 in najbrž še del nelokaliziranih listin). V pomembnejših zadevah pa so odhajali tudi nekoliko dlje po Štajerskem, če je bilo to oportuno, ne glede na morebitni nižji ugled partnerja. Večkrat so poslovali v Mariboru (CKL 40, 41, 76, 106), Gradcu (CKL 69, 80, 85), Judenburgu (CKL 66, 67), po enkrat pa v Slovenski Bistrici (CKL 72) in Ptujju (CKL 77).

Lokalno omejenost so Žovneški presegli okoli leta 1308, ko so se definitivno priključili habsburški stranki med vojno za češko dediščino s koroškimi vojvodami iz tirolsko-goriške hiše. Še leta 1306 je bil Ulrik II. soizstavitelj listine in eden od medijev pri nekih poročnih zadevah koroškega vojvoda Henrika in žene Ane v bavarskem Landshutu (CKL 73) - prvič je bil zanesljivo politično neposredno aktiven tako daleč zunaj Štajerske.²⁹ Odtlej so Žovneški ne le uspeli nakopičiti večjo (fevdno) posest, si podrediti lokalne viteze, pač pa tudi dejavno posegali v deželno politiko, se povezovali in poslovali z mogočnimi sodeželani, prestopali štajersko mejo in se utrjevali na Kranjskem, kjer so celo prej prevzeli najpomembnejše deželne funkcije (glavarstvo) kot na Štajerskem. Tam jim Habsburžani zaradi prehude konkurence, zvestobe in vojaških uslug niso mogli plačevati drugače kot zastavščinami. Vseh tako pomembnih poslov ni bilo več mogoče sklepati le doma, pač pa se je bilo potrebno že zaradi psiholoških in diplomatskih fines podajati tudi k oddaljenim partnerjem.

Leta 1333 je dokončno postalo njihovo celotno celjsko gospostvo. Morda smemo razlagati njihovo popolno "odsotnost" iz Celja do leta 1333 z izogibanjem v resnici sovražno razpoloženega tekmeca Konrada Aufensteinskega, s katerim je bil Friderik Žovneški zaveznik v odkriti fajdi že leta 1323 zaradi vovbrške dediščine, fajda pa je trajala ob podpori Friderikovih zaveznikov grofov Pfannberških idr. vse do leta 1331, ko je prišlo do poravnave in Friderikovega prevzema polovice Celja (prim. CKL 116, 117, 133, 136, 137).³⁰ Po dokončnem prevzemu Celja sta trg in grad nad njim dobila novo vlogo. Postala sta glavni sedež Žovneških oz. Celjskih in tam se je odtlej tudi

²⁸ D. Kos, Pamet pod šlemom, zvestoba denarju. Plemiški karierizem v luči uradovanja, služenja in vojskovanja v poznem srednjem veku, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 66 (31), 1995, 216.

²⁹ Prim. F. Krones, Chronik (kot op. 7), 45-46.

³⁰ Prav tam, 58-67.

odvijala večina poslovanja z regionalnim plemstvom vse do 15. stoletja, ko so Celjski prenesli težišče delovanja zunaj Štajerske, predvsem v Avstrijo, Ogrsko in Slavonijo. Zato je večina njihovih listin, ne glede na izstaviteljsko ali prejemniško zvrst, od leta 1333 lokalizirana prav v Celje, verjetno na stari celjski grad. Žovnek in Lemberg (CKL 145) sta izginila iz njihovega interesa; prepuščena sta bila njihovim gradiščanom.³¹ Večino celjskih listin, ki jih je po letu 1333 več kot sto in jih mnogo eksplicitno ni lokaliziranih, smemo skupaj s pravnimi dejanji umestiti v center nastajajoče celjske grofije. Do leta 1341 je takih vsaj 19 (CKL 146, 151-153, 175, 177, 178, 186-189, 198-200, 205, 207-210). S prenosom delovanja v Celje se je zmanjšalo tudi poslovanje v manjših spodnještajerskih trgih in vaseh ter tujih gradovih. Tja je Friderik zahajal le še zaradi sodnih zadev, npr. na ptujski Lihtenek (CKL 147), v "svoj" Žalec (CKL 191); zaradi osebnih oz. rodbinskih poslov npr. na Ptuj (CKL 113), v Krško (CKL 181), Wildon (CKL 126) in Slovensko Bistrico (CKL 211).

V poslovanju s cerkvenimi ustanovami, najsi je šlo za fevde, odvetništva, nakupe ipd., so se Žovneški še vedno podajali v svoja spodnještajerska upravna središča, npr. v Gornji Grad (CKL 168, 169, 170) in Braslovče (CKL 140, 141, 159, 179), pa tudi v Videm/Udine (CKL 158, 167, 184), krška Podčetrtek (CKL 91, 92) in Vitanje (CKL 114, 149, 164, 203, 204, 206) ter v koroški samostan Št. Pavel (CKL 162).

Friderik Žovneški je bil prvi, ki je pogosteje prestopal regionalne meje, saj je bil močno vpleten v deželno politiko, iz katere je znal potegniti marsikaj koristnega. Zato je bil pogosto v glavnem štajerskem mestu Gradcu (CKL 116, 127, 133, 136-139, 142, 143, 155, 173, 193, 202), kasneje pa tudi pri vojvodah na Dunaju (CKL 160, 161, 185). V njegovem času je postala Kranjska sila pomembna v rodbinski politiki. Še preden je postal kranjski deželni glavar (1334), je spoznal pomen Ljubljane kot najpomembnejšega mesta med Dravo in Istro, povezovališča Podonavja in Jadrana ter najprivlačnejšega mesta kranjskega plemstva, tirolsko-goriškega uradništva, italijanskih bančnikov in Judov.³² Prve posle je v Ljubljani sklenil že leta 1328 (CKL 124, 125), nato pa več od leta 1334, ko je kot glavar moral uradovati v mestu, istočasno pa je spletal svoje posle (CKL 165, 171, 176, 180, 192, 194, 195).

Geografska mobilnost neposrednih aktivnosti Žovneških se ustrezno odkriva v krajih njihovega poslovanja in izstavljanja listin. Zato smemo žovneškimi listinam do leta 1341 kljub relativni majhnemu številu pripisati tudi določeno vrednost za globlja vprašanja v življenju Žovneških.

Statusni in družinski položaj v luči pečatenja in intitulacijske samozavesti

Najprej beseda, dve ali tri o tipih pečatov Žovneških. V skladu z modo, fizično obrabo, spremembami znotraj rodbine in drugimi, morda slučajnimi dogodki (izguba pečatnikov ipd.), je večina Žovneških pečatila vsaj z dvema pečatnikoma. Seveda sukcesivno, kar pomeni, da je posameznik po nekem obdobju dobil nov tipar. Na ohranjenih 212 originalnih ali kasneje prepisanih listinah do leta 1341 je danes moč še videti 37 bolj ali manj ohranjenih pečatov devetih Žovnečanov (vključno z dvema ženskima članicama rodbine) in sorodnika Ulrika Marenberškega.

Prvi ohranjeni pečat je last Konrada I. na CKL 17 iz okrog leta 1228. To je bil njegov prvi pečatnik, medtem ko je na CKL 23 iz leta 1234 drugi, na CKL 25 iz 1241 pa tretji različni pečat. Na prvem je poleg napisa s titulacijo po Žovneku le grb z eno prečko, medtem ko ima na drugih dveh grb dve prečki. Vsebinsko torej ne gre za pomembne razlike, zato smemo spremembe v tako kratkem razdobju pripisati modi oz.

³¹ D. Kos, Grad (kot op. 23), 80, 109, 140, 152.

³² Prav tam, 170, 176-180.

morebitni napaki v podobi grba v prvem Konradovem tiparju (pravilen žovneški grb ima dve prečki).

Njegov sin Gebhard III. je imel tri različne tiparje. S prvim je pečatil na izgubljenem originalu CKL 28 leta 1255, drugi tip pečata pa je ohranjen šele na CKL 33 in 35 kjer sta poleg legende z žovneškim imenom namesto dveh prečk v grbu dva prekrižana meča. Enaka podoba je na tretjem tipu pečatnika na CKL 47 iz leta 1276. Zakaj je njegova podoba odstopala od rodbinskega pečatnika, do katerega je imel tako kot brata Leopold III. in Ulrik I. vso pravico, ni jasno. Možni so povsem subjektivni razlogi.

Po dva različna tiparja sta imela njegova brata Ulrik I. in Leopold III. Prvi znani Ulrikov pečat ima žovneško titulacijo in namesto grba upodobljenega viteza v verižni srajci z lončastim šlemom ter potegnjenim mečem (CKL 31). Na drugem pečatu na CKL 33, 35 in 36 pa je povsem spremenjena ortografija in leंबरška titulacija v legendi, ter grb z dvema prečkama. Enako podobo sta imela oba znana Leopoldova pečatnika, drobna razlika pa je bila le v legendi (sicer žovneške) titulacije. Očitno je Ulrik (vsaj) v 60. letih živel na Lembergu, medtem ko sta Gebhard in Leopold (oba brez otrok) živela na Žovneku. Le Ulrik je s sinom Ulrikom II. nadaljeval moško linijo Žovneških, očitno pa mu je bilo kot mlajšemu (tretjerojenemu?), a perspektivnejšemu bratu prihranjeno posebno bivališče na tedaj pomembnejšem gradu Lemberg.³³ Tako kot Gebhard pa v Leopoldovem času občasno še ni bil edini nosilec rodbinske politike, zato sta si dala oba namesto grba v tipar brezskrbno upodobiti modni lik, brez pravega rodbinskega znaka.

Leopoldova žena Margareta, ki je kot rojena grofica Vovbrška imela dovolj ugleda za posedovanje pečatnika in samostojno pečatenje, je pečatila tri svoje listine (CKL 52, 53, 57), vendar pečati niso ohranjeni.

Ulrik II. je med letoma 1275 in 1317 pečatil kar s štirimi različnimi pečatniki. S prvim je leta 1275 pečatil CKL 45 (morda še CKL 52, 54), kjer je bil - tako kot v intitulaciji skupaj z materjo Ano - tudi v legendi imenovan po Lembergu. Ker sta strica Gebhard III. in Leopold III. tedaj še živela na Žovneku, oče pa je bil že pokojen, je logično, da je prevzel njegov grad, seveda pa ne tiparja. Njegov naslednji znani pečat na CKL 65 iz leta 1300 (najbrž tudi še v kasnejših izgubljenih CKL 72, 73, 80, 81) vsebuje poleg žovneškega grba in modnega šlema s perjanico (takšne pečatne podobe so bile v 14. stoletju priljubljene pri večini plemstva), tudi žovneško titulacijo v legendi. Tedaj sta bila oba strica že pokojna, on pa edini odrasli Žovnečan, vodja rodbine in zato upravičen do Žovneka. Tretji tipar se prvič pojavi leta 1310 (CKL 84, 88, verjetno še na CKL 89, 91, 92, 94) in se od prejšnjega razlikuje le po uncialni črki E (namesto kapitalne) v imenu. V četrtem pečatu, prvič znanem leta 1312 na CKL 100 (tudi na CKL 108 in najbrž 103, 105), je razlika od prejšnjega le v vstavljeni besedi *LIBERTINI* med osebnim in izvornim imenom. Medtem ko prva dva Ulrikova tiparja jasno odražata njegov položaj oz. statusno spremembo znotraj rodbine, pa sta zadnja dva najbrž le posledici modnih sprememb ali izgube drugega in tretjega tiparja.

Ulrikov nečak Ulrik Marenberški, sin sestre Anc (poročene z Ofom Emmerberško-Marenberškim), je gojil določene upe do materine dediščine. Konec koncev je ob krstu dobil enega od tradicionalnih žovneških imen. Ko pa je postal polnoleten, si je omislil tipar, kjer je bil sicer imenovan po očetovem Marenberku, toda za podobo je imel kvadriran ščit, kjer sta bili 1. in 4. polje prazni (verjetno predvidena za marenberški grb), v 2. in 3. (po pomenu sekundarnih) pa so bile žovneške prečke (CKL 76, 78). Obe listini pečateni z njegovim pečatom omenjata, da je bil poplačan z denarjem v zameno za odpoved delu gradu Lemberg, ki ga je zahteval po materi, saj je že njegov oče leta 1278 izgubil rodni Marenberk, sicer fevd samostana St. Paul. Ulrik je z ženo Wendel še živel na Marenberku, a je kmalu zatem umrl.³⁴

³³ Prim. tudi F. Krones, *Chronik* (kot op. 7), 31.

³⁴ D. Kos, *Grad* (kot op. 23), 84-85.

Zadnji Žovneški in prvi Celjski, Friderik, sin Ulrika II., je do leta 1341 pečatil s tremi tiparji, ki pa niso odražali notranjih rodbinskih razmerij oz. posebnosti. Prvi ohranjeni pečat je obešen na CKL 116 iz leta 1325 (tudi na CKL 119 in najbrž na CKL 117 in 121) in je vsebinsko moden: poleg ščita z grbom in šlema z okrasjem še enostavna "žovneška" legenda. Drugi tip, ki se prvič pojavi leta 1330, je zelo podoben, le da ne pozna več uncialne črke E, pač pa kapitalno E, in v imenu Žovnek tudi kapitalni diftong AE (CKL 129, 130, 132, 134, 136, 137, 161 in najbrž še na CKL 141-143, 150, 152, 166, 168, 172, 174). Tretji tip se pojavi leta 1338 (CKL 177; tudi še na CKL 182, 183, 189, 197, 198 in najbrž še na CKL 191 in 201). Sprememba je predvsem v velikosti perjanice in vstavljenim *LIB'I* (= LIBERI).

Friderikova žena Diemut, po rodu Wallseejevka, je pečatila s svojim tiparjem le dve listini: prvič skupaj z možem listino s finančno pomembno vsebino leta 1332 za gornjegrajski samostan - za to je Friderik nemara potreboval njen pristanek in pečat (CKL 142). Neohranjen pa je njen pečat na CKL 172 iz leta 1337, kjer je šlo za notranjo wallseejevsko zadevo in njen pristanek k dejanju brata Ulrika. V ohranjenem pečatu se lepo zrcali Diemutin visoki rod, njena samozavest in pomembnost. V legendi se sicer imenuje po Žovneku, toda pečatna podoba je v znamenju alinacije žovneškega in wallseejevskega grba: na drevesu z dvema vejama visita po en ščit z grbom - desni je žovneški, levi pa wallseejevski.³⁵

Socialni in družbeni položaj Žovneških lahko opazujemo skozi dva listinska običaja. Prvi je njihovo pričanje in pečenje ne le v izstaviteljskih, pač pa predvsem v prejetih listinah, ter v listinah v tujih zadevah in v tistih, ki so zadevale Žovneške, vendar ne v celoti. Število sopečatnikov je raslo s pomembnostjo listine oz. pravnega (javnega) dejanja. Pri tem je zgovoren njihov izbor in vrstni red - tako v napovedi v koroboraciji, kot tudi v dejanski (včasih odstopajoči) razvrstitvi obešenih pečatov (od najpomembnejše leve pozicije proti manj pomembnim na desni strani plike). Vse to ni bila posledica naključij ali samovolje pisarjev. Bilo je v sozvočju tudi z značajem listin, pomenom pravnega dejanja, sorodstvenimi vezmi in posebnimi prejemnikovimi zahtevami.³⁶ V tej analizi se odpovedujem pretresu vrstnega reda prič, saj ustreza razvrstitvi pečatov, poleg tega pa so prič v zadevnih listinah pogoste le v prvi polovici 13. stoletja, v večini žovneških listin do leta 1341 pa jih sploh ni.

Vse žovneške izstaviteljske listine so bile, tako kot je bil običaj pri pečenju zmožnih osebah,³⁷ pečatene vsaj z izstaviteljevim pečatom. V takšnih, pa tudi v listinah o tujih ali le delno žovneških zadevah, je *svobodne gospode* Žovneške od prve tretjine 13. stoletja na ugledno prvi poziciji lahko zamenjala le statusno uglednejša osebnost, npr. škof (CKL 17, 28), vojvoda ali grof (CKL 23, 36, 37). Primarna pozicija pa je bila tudi ob takih osebah prihranjena Žovneškim, če je šlo za izrazito notranjerodbinsko dejanje: leta 1288 je Margareta Vovbrška prepustila nečaku Ulriku I. vse svoje pravice do žovneške dediščine (CKL 57). Pečatila je sama, na prvi poziciji, medtem ko je brat grof Ulrik Vovbrški, ki ji je nemara stal ob strani kot svetovalec, prišel na drugo, sorodnik grof Ulrik Pfannberški pa na tretje mesto. Še zgovornejši primer je CKL 80, s katero je Ulrik II. leta 1308 priznal Habsburžanom fevdno gospostvo z rodbinsko posestjo. Na prvem mestu je (bil) Ulrikov, šele nato pečat krškega škofa in Hartnida Ptujkega. Sicer pa so izstaviteljske listine Žovneški največkrat pečatili sami, oz. je to npr. za mater storil sin (CKL 45).

Nekoliko drugače je bilo, če sorodstvo med izstaviteljem in sopečatnikom ni bilo v isti črti. Tako je že omenjena Margareta leta 1286 izstavila listino skupaj z nečakom

³⁵ Prim. R. Schwanke, *Kanzlei* (kot op. 4), 58.

³⁶ D. Kos, *Pismo* (kot op. 6), 83. O. Redlich, *Privaturkunden* (kot op. 5), 113 sl.

³⁷ D. Kos, *Pismo* (kot op. 6), 83-84.

Ulrikom I. (CKL 52). Ker je imela pečat, sta pečatila oba, toda Margareti je Ulrik prepustil prvo mesto, saj je šlo za dejanje, ki je predvsem zadevalo dušni mir njenega pokojnega moža.

Ko so začeli v zadnji tretjini 13. stoletja na Kranjskem in Štajerskem v vedno večjem številu izstavljeni listine tudi nižji plemiči in meščani, so se na novo izoblikovala "pravila" sopečatenja. Najprej se je uveljavilo tisto, da je - ne glede na izstaviteljev status in ugled - njegov pečat vedno omenjen prvi oz. vsaj visi na prvi poziciji. Tako je Ulrik II. od leta 1286 pečatil več listin v tujih zadevah, vendar kljub velikemu ugledu večinoma na drugem ali še kakšnem nižjem mestu - odvisno od statusa sopečatnikov (CKL 54, 61-63, 84, 89, 94, 100, 103, 108; Friderik: CKL 117, 129, 130, 132, 134, 197, 201). Če pa izstavitelj ni imel pečata, je obveljal statusni vrstni red znotraj sopečatnikov tudi glede na zavzemanja prvega mesta. V tem primeru so Žovneški lahko zasedli prvo ali celo edino mesto (CKL 65, 88, 105, 166, 174, 177, 182, 183). Drugo pravilo je bila izrecno navedena izstaviteljeva prošnja tretjim osebam za sopečatenje zaradi različnih razlogov. Prvič je bil nek Žovneški naprošen v neki listini gornjegrajskega opata in konventa iz leta 1309 (CKL 81). Zatem pa so Žovneški, zlasti Friderik, zaradi izrecne prošnje še nekajkrat sopečatili v tujih zadevah (CKL 94, 105, 166, 174, 177, 197, 198, 201). Tretje pravilo, ki pa se je v 14. stoletju že kršilo, je bilo absolutna prednost pečatov cerkvenih pravnih in fizičnih oseb (konventskih, opatovskih, župniških itd.) pred posvetnimi. In tudi Žovneški so se temu pravilu vedno uklonili. V že omenjeni CKL 81 je pečat Ulrika II. šele na zadnjem, osmem mestu, saj so vsi pred njim pripadali različnim cerkvenim dostojanstvenikom, vendar ne najvišjim (npr. škof). To pravilo seveda velja tudi za listine, ki so jih Žovneški izstavili skupaj z cerkvenimi dostojanstveniki (CKL 91, 92), z višje rangiranimi posvetnimi osebami (CKL 73, 116) ali za tiste, ki so jih neposredno zadevale, npr. sodne listine (CKL 136, 137, 150, 191, 198).

V 13. stoletju, ko je bilo istočasno aktivnih več Žovneških, se pojavi zanimivo vprašanje, kako so se posamezni člani kot sopečatniki razvrščali. Po pomembnosti? Najbolj logična je razvrstitev kot je v CKL 17: na prvem mestu je Gebhard II., na drugem pa sin Konrad I. Konradovi sinovi Gebhard III., Leopold III. in Ulrik I. so se od 60. let med seboj razvrščali različno. Morda gre pri tem za odsev bolj ali manj enakopravnega skupnega upravljanja z rodbinskimi zadevami, lahko pa tudi za slabotnost prvo- (Gebhard III.?) in drugorojenca (Leopold III.?), ki sta bila za nameček še brez otrok, tako da se jima je tretjerojeni Ulrik III. počutil enakovrednega. Listina z aktivnim četrtim bratom Konradom II. pa ni ohranjena. Tako je bil vrstni red v izstaviteljski CKL 33 takšen: Gebhard, Ulrik, Leopold. V CKL 35, 36 in 37 - vse je izstavil koroški vojvoda Ulrik III. na isti dan - pa se red povsem menja, zlasti med Gebhardom in Ulrikom: v prvi je (poleg še nekaterih drugih) naveden najprej Ulrik, nato pa Gebhard in Leopold. V naslednji stoji Leopold pred Ulrikom (Gebharda ni), v zadnji pa je Gebhard pred Leopoldom (Ulrika ni). Kljub tako maloštevilnim skupnim bratovskim pečatenjem pa enačba iz vrstnih redov potrjujejo zgornjo misel o dogovorjenih medbratovskih odnosih. Gebhard je bil formalno "glavni", vedno pred Leopoldom. Toda če Gebharda ni bilo (oz. ni želel/mogel pečatiti), je med Leopoldom in Ulrikom tekla tihi boj za sekundariat. Formalno ga je dobil Leopold. Če pa je bil zraven tudi Gebhard, je bil le-ta bolj naklonjen Ulriku, ki mu je neposredno sledil kot sopečatnik, včasih pa je Ulriku Gebhardova naklonjenost celo prepustila prednost. Da pri tem ne gre le za naključne znake medbratovskih odnosov, potrjuje tudi podobno razmišljanje F. Krones, a na podlagi analiz listin iz 50.-70. let 13. stoletja.³⁸

Ohranjene so tudi tri žovneške izstaviteljske listine, ki so brez napovedi pečatov. V CKL 25 iz leta 1241 je napoved verjetno izpuščena zaradi obilice prič, med njimi tudi

³⁸ F. Krones, Chronik (kot op. 7), 31.

grofov. Zdi se, da so v obdobju porasta pomena pečatenja pomembne priče v koroboraciji še lahko zamenjale izstaviteljev pečat, a ne več kot glavno overovitveno sredstvo. Povsem enako bi lahko trdili za CKL 40 in 41 iz leta 1265. CKL 30, ki je ohranjena le v kopialem prepisu, je brez navedbe pečata in koroboracije gotovo zgolj zaradi prikrojenosti teksta pri prepisovanju.

Drugi listinsko-statusni običaj je intitulacijski plural, to je pisarjevo pisanje osebne zaimka v prvi osebi množine tik pred izstaviteljevim imenom. To je bilo odvisno od izstaviteljeve samozavesti, ugleda, še bolj od formalnega ranga, deloma pa od priznavanja okolice in pisarja. Nedvomno je večina plemstva in nižje duhovščine v tem oziru sodila v povprečje, ki ni presegalo singularja in listine so se večinoma začenjale z "jaz" (ego, ich). Tako je bilo tudi, če je formalno nastopal kot soizstavitelj še izstaviteljev sorodnik (največkrat brat, sestra ali žena). Načelno bi morali pred naslednjimi vrsticami postaviti trditiv, da Žovneški v tem do leta 1341 kot "le" svobodni gospodje niso odstopali od sodeželanov in so se njihova imena večinoma uvajala z "jaz". Celo v primeru CKL 116 iz leta 1325, ko je Friderik Žovneški nastopal kot eden od štirih soizstaviteljev, je bil imenovan v ednini, medtem ko je bilo pred njim ime grofa Ulrika Pfannberškega uvedeno z "mi". Zaimek "mi" je bil rezerviran za višjo duhovščino (od opata navzgor), grofe in vojvode. Po povzdigu leta 1341 je Frideriku kot *grofu Celjskemu* avtomatično pripadlo poleg različnih prilastkov tudi naslavljanje z "mi" in takšno prakso so nato upoštevali pisarji vse do leta 1456. Toda v nekaj listinah izpred leta 1341 se Žovneški vendarle imenujejo "mi".³⁹ Je šlo za slučajne napake ali že za odsev agresivnejše samozavesti? Ob tem se velja ustaviti pri vseh znanih (osmih) primerih.

Prvič se plural pojavi že v listini Konrada I. iz leta 1241 (CKL 25), a najbrž zato, ker je njen avtor kar notar avstrijsko-štajerskega vojvode Friderika II. Ta je brez premisleka uporabil zaimek, ki ga je sicer vedno uporabljal za svojega gospoda. Druga je CKL 57 iz leta 1288 vdove Margarete, ki je bila po rodu grofica Vovbrška. Prav njen rojstni status, ki je prišel po moževi smrti spet v ospredje, pa tudi prisotnost brata Ulrika in sorodnika grofa Ulrika Pfannberškega ob dejanju, je botrovala odločitvi notarja Lea za pluralno obliko. Že nekajkrat v tej razpravi je bil z različnimi diplomatičnimi prijemi ugotovljen visok nivo aktivnosti in samozavesti Friderika Žovneškega. Latinska CKL 141 iz leta 1332 je prva znana, kjer Friderik očitno ni imel nič proti, ko mu je pisar (gornjegrajski menih ali nek duhovnik iz Zgornje Savinjske doline) pred imenom zapisal "mi". Nekaj mesecev kasneje ne on ne žena Diemut nista nasprotovala pluralnemu zaimku pred njunima imenoma (bila sta izstavitelja) v listini za Gornji Grad, ki jo je v Gradcu napisal tamkajšnji profesionallec. Vabljava je misel, da je bil pisar impresioniran nad nastopom oz. njunim ugledom, seveda pa je možna tudi razlaga o pretirani ustrežljivosti. Vsekakor smemo v teh letih pripisati Friderikovo občasno pluralno naslovitev, npr. leta 1334 v Celju v eni (CKL 152) od dveh listin (druga je CKL 153), ki ju je na isti dan v dveh dejanjih v zvezi z žičko kartuzijo napisal njegov pisar, predvsem Friderikovi samozavesti. Okoli leta 1337 je prišlo do definitivnega preloma, ko je plural uporabil v Gornjem Gradu drugi Friderikov pisar, razen če ni pri tem mislil tudi na soizstaviteljico Diemut, ki pa jo (posredno skozi pisarjev tekst) Friderik imenuje "naša žena Diemut" (CKL 168). Tedaj se je Friderik že počutil tako močan, da so ga njegovi pisarji imenovali le še v pluralu. To je razvidno tudi iz naslednjih, pravzaprav zadnjih dveh pravih izstaviteljskih listin pred povzdigom v Celjskega grofa (ostalih 22 je prejemniških oz. prejetih!), ki sta avtorstvo dveh različnih pisarjev (CKL 189, 191). V prvi je izstavitelj sam, čeprav je njegovemu imenu obešena sintagma "in naši dediči". V drugi je soizstavitelj njegov vitez Konrad s Hornegga (kot sorazsodnik), katerega ime pa začenja singularni osebni zaimek. Torej ne gre za rabo plurala zaradi dveh izstaviteljev.

³⁹ Prim. R. Schwanke, *Kanzlei* (kot op. 4), 9-10.

Kaj razkriva Friderikovo prevzetje intitulacijskega plurala glede na njegovo družbeno aktivnost? Nedvomno to, da se je v drugi polovici 30. let 14. stoletja izjemno dvignil tudi Friderikov formalni ugled, ki je logično rasel glede na realno moč, a z določenim zamikom. Zdi se, da se je ugled dvignil po absolutnem prevzemu Celjskega gospostva leta 1333 in večjih krških fevdov, še bolj pa z nastopom funkcije kranjskega deželnega glavarja leta 1334. Stopnjo ugleda, bolje - njen kakovostni premik, je v primeru Žovneških torej mogoče skoraj empirično izmeriti ali vsaj zaznati tudi s pomočjo navidezno neupravičenega prevzema intitulacijskega plurala. In v tem je rezultat skoraj enak ugotovitvam analiz drugih diplomatičnih elementov (gl. zgoraj in v naslednjem poglavju). Družbeni premik Žovneških smemo prestaviti na višjo stopnico vsaj za desetletje če ne dva pred letom 1341. Friderik je postal potemtakem v svojih očeh in očeh okolice enakovreden grofom najkasneje do leta 1337. Tega se je zavedal, to je hotel in to so mu sodobniki napol formalno priznavali. Naslednjo, posledično hipotezo, da je povzdig leta 1341 le formaliziral zatečeno stanje, pa je potrebno nujno postaviti v širši politični kontekst boja med Habsburžani in cesarjem Ludvikom Bavarskim. Toda to je druga zgodba.

Žovneška pisarna?

Če po Schwankeju "nepomembno" pisarno Celjskih grofov do leta 1436 primerjamo npr. s habsburško, tirolsko, luksemburško itd. pisarno v srednji Evropi, oznaka seveda drži. Toda te pisarne so otoki v morju srednjeveškega povprečja. Na tem mestu se bom posvetil vprašanju, kakšno raven je doseglo žovneško poslovanje in izstavljanje listin, kakšne so bile po diplomatičnih znakih in kje so nastale - v izstaviteljevi ali prejemnikovi režiji? S tem bo mogoče soditi o žovneških pisarjih, pa tudi o "celjski pisarni" po letu 1341, ko je bila lahko glede na intenziviranje grofovske politike bolj razvita kot pred tem. Obenem bo, to lahko že predvidimo, potrjena zgoraj zapisana hipoteza o "pogrofovljenju" Žovneških že pred letom 1341, če ta izraz razumemo neortodoksno in v družbenem kontekstu. "Žal" sodi odločilni razcvet Žovneških v 20. in 30. letih 14. stoletja v čas, ko so iz listin izginjali sezname prič. Nedvomno bi ob drugačnih navadah v mnogih uspeli najti ime pisarja, tako pa smo pri identifikacijah žovneških pisarjev in njihovem številu odvisni le od paleografske analize izstavljenih in prejetih (to je prejemniških) listin, od preučitve diktata in občasnih omemb oseb, ki bi jih pogojno lahko povezali z izgotavljanjem listin in upravo na žovneškem "dvoru". Listine, ki so jih nedvomno sestavili in zapisali pisarji nežovneške provenience, za podrobnejšo analizo ne pridejo v poštev. Schwanke za čas do petdesetih let 14. stoletja ne pozna nobenega pisarja po imenu, prav tako ni naklonjen domnevi o "kanclerju" (vodji pisarne).⁴⁰ Načelno bi smeli pritrditi domnevi, da pisarne v klasičnem pomenu besede do srede 14. stoletja na celjskem dvoru še ni bilo. Temu ustreza tudi organizacija samega dvora, saj se prvi dvorni mojster Celjskih grofov pojavi v virih šele leta 1364 (vitez Rudolf Gaberniker), posvetovalno telo ("svet") pa še kakšno desetletje kasneje.⁴¹

V prvem obdobju Žovneških (okrog 1130 - okrog 1228) ni znana nobena njihova izstaviteljska, celo ne prejeta listina. Tudi če izhajamo iz domneve, da so Žovneški tedaj poslovali tudi pisno in ne le ustno, je najverjetneje, da so se posluževali najbližjih uveljavljenih pisarskih mest v samostanih ali župnijah. Tudi drugi visoki, a ne najvišji gospodje v 12. stoletju niso ravnali drugače. Prva žovneška listina iz okrog 1228 (CKL 17) je nastala tam, kjer je bilo glede na naslovnika in dejanje najudobneje: v prejemnikovi pisarni v samostanu Gornji Grad.

Tudi v naslednjih desetletjih Žovneški niso premgli profesionalnega pisarja, oz. bolje

⁴⁰ R. Schwanke, Beiträge (kot op. 1), 414-418.

⁴¹ D. Kos, Pamet (kot op. 28), 210-211.

- vsaj za izdelavo listin ga niso rabili. Zato celo listini Konrada I. iz leta 1241, ki sta nastali v Perovem pri Kamniku (CKL 25, 26), nista delo nekega žovneškega pisarja, pač pa delo pisarja avstrijsko-štajerskega vojvode Friderika II., ki se je, kot je to označeno v dataciji, tedaj mudil v svojem mestu Kamniku. Na njegove navade opozarja začetek z *Nos* - pluralno intitulacijo pa so žovneški pisarji za svoje gospode začeli (nekonistentno) uporabljati šele po letu 1332 (gl. zgoraj).⁴² Prvič se neki pisar omenja v izstaviteljski CKL 30 iz leta 1261, ki pa je ohranjena le v povzetku iz 14. stoletja in originalnega diktata ni mogoče zanesljivo rekonstruirati (vpis se npr. v romanski maniri začenja z letnico, dispozicijskim glagolom in osebnim zaimkom, na koncu vpisa pa je zapisan še dan): med pričami je na zadnjem mestu - celo za žovneškimi ministeriali - zapisan tudi "notar Ditmar". Glede na to, da je listina nastala na gradu Žovnek (*in stuba Sevnek*), je mogoče domnevati, da gre za osebo, ki je bila v službenem odnosu z Žovneškimi. Moramo pa dopustiti možnost, da gre za nekega okoliškega duhovnika oglejske patriarhije, kakršni so tedaj občasno pisarili za laiške naročnike, ne da bi skrivali izvor svojega znanja.⁴³ Naslednje leto je na gradu Lemberg dedovanjski sporazum med Leopoldom III. in Ulrikom I. (CKL 31) napisal pisar, katerega poreklo je bilo nedvomno romansko ali pa je bil tam izobražen. Na to opozarjata skoraj kvadratni format in pisava, ki odstopa od kurzivne pisarniške gotice, ki se je pisala vzhodno od Soče. Še bolj pa začetek s klasično javno-notarsko invokacijo *In nomine dei eterni*, ki pa ji sledi klasična objektivna publikacija (*Noverit ...*), beseda *interfuisse* v dokaj neobičajni uvedbi prič,⁴⁴ medtem ko je zaključna datacija v slogu kontinentalnih formul. Če k temu dodamo, da sporazum ni bil le pomembno pravno in svečano družinsko, pač pa tudi sakralno simbolno dejanje, saj sta brata prisegla z iztegnjeno roko nad relikvijami svetnikov pred kapelo pod gradom (v dataciji: *iuxta capellam sitam sub castro Lengenburch in pede montis*), pri čemer je bil verjetno zraven vsaj en duhovnik, je najverjetnejša domneva, da je bil to nek okoliški župnik ali duhovnik, ki je nato napisal listino. Podobna "župniška" izdelava kasnejših listin v 13. stoletju je razvidna tudi iz CKL 33 iz leta 1262 za žičko kartuzijo, ki so jo formalno izstavili trije bratje Žovneški. Začenja se z trinitatno invokacijo, "spominsko" arengo s poudarjanjem pomena zapisa, kurzivna pisava pa je zelo lepa, z zapletenimi okraski in velikimi črkami. Morda je bil njen avtor kar ponikvanski župnik Oto z Miltenberga, ki je kot priča naveden na zadnjem mestu, celo za nižjimi žovneškimi militi. Takšna pozicija je bila ponavadi prihranjena pisarjem. Možno je tudi avtorstvo nekega žičkega pisarja (meniha), vendar tip pisave ne ustreza takrat običajnejši okosteneli, napol knjižni pisavi, v kakršni so nastajale samostanske listine v 13. stoletju. Še nekaj listin s podobnim nastankom velja omeniti: CKL 48 Leopolda III. iz leta 1278 za gornjegrajske benediktince, ki jo je na Žovneku napisal morda kar braslovški župnik Bertold, ki je bil v njej prvonavedena priča. Listina je še v stari maniri, saj se začenja z objektivno publikacijo itd. Pri poslovanju s pomembnejšimi prejemniki so se Žovneški posluževali njihovih pisarskih uslug vse do začetka 14. stoletja. Tako sta CKL 52 in 53 vdove Margarete iz leta 1286 za gornjegrajski samostan prejkone nastali na Žovneku v režiji okoliških duhovnikov, ki so bili naštetih med pričami (poleg že omenjenega Bertolda še Martin, polzelanski župnik Hartwik, žalski župnik Herman, celjski župnik Oto, vranski vikar Konrad in gotoveljski župnik Hugo). Na to opozarjajo nekateri romanski elementi v obeh, npr. enaki "notarski" invokaciji, izdatni - a različni arengi, konservativna pisava, pokončen format pri prvi itd. Možno je, da je avtor (verjetno) obeh listin kateri od omenjenih menihov. Podobno velja

⁴² Prim. D. Kos, Pismo (kot op. 6), 120-121.

⁴³ O. Redlich, Siegelurkunde und Notariatsurkunde in den südöstlichen Alpenländern, Carinthia I (Klagenfurt) 103, 1913, 23 sl. D. Kos, Javni notariat in notarski instrument na Kranjskem do uvedbe državnega notarskega reda leta 1512, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 274-277.

⁴⁴ D. Kos, Pismo (kot op. 6), 157-158.

za le v regestu ohranjen povzetek listine Gebharda III. za Gornji Grad iz leta 1291 (CKL 60), ki je sicer nastala v Gotovljah.

Ker so bili Žovneški vsaj do 70. let 13. stoletja v pisnem pravnem poslovanju očitno odvisni od prejemnikovih ali priložnostnih pisarjev, ne preseneča, da sta prejemniški tudi skoraj identični CKL 40 in 41 Ulrika I. oz. Leopolda III. za krškega škofa Ditrika II. iz leta 1265. Nastali sta po poravnavi v Mariboru na isti dan in po istem formularju, ki ga lahko pripišemo nekemu notarju krškega škofa, ne pa olomouškega škofa Bruna, ki je še dan prej v Mariboru razsodil med Svibenskimi in Podsreškimi (CKL 39). Omenim naj le poduhovljeno datacijo, ki se končuje z, za sodobne "privatne" listine nena- vadno sintagmo *regnante domino Iesu Christo cum deo patre et sancto spiritu in secula seculorum amen*. Enaka je tudi v Ditrikovih listinah iz leta 1264 za Henrika Prežin- skega, ki je nastala na gradu Pilštajn in v listini iz leta 1267 za kartuzijanski red (nastala na Podčetrtku).⁴⁵ V tej se omenja tudi župnik Ditmar iz Radenteina na Koroškem, ki bi znal biti avtor vseh treh listin. Zanimivo je, da je Leopoldova listina pisana nekoliko manj skrbno, bolj kurzivno in okrajšano kot Ulrikova.

Celo v poslovanju z okoliškimi plemiči so Žovneški v tem času izkazovali skoraj neverjetno stopnjo nesamozavesti glede na organizacijo lastne listinske prakse: ko je Henrik z Rogatca leta 1267 izstavil listino za Gebharda III. (CKL 43), so kot priče na- vedeni le žovneški militi, avtor listine pa je bil neki Konrad, notar "grofa Henrika". Neverjetno je, da bi Konrad imenoval Henrika za grofa in bi bil njegov profesionalni pisar. V pošte v pa bi prišel grof Henrik Pfannberški.

Okoli leta 1275 se je stanje delno "izboljšalo". Tega leta je fevdno listino (CKL 45) grofice Ane Šternberške in otrok, to je na Lembergu bivajoče vdove po Ulriku I., za viteza Rudolfa Pingusa na Lembergu napisal Wichard *annotator*, ki ga smemo imeti za prvega znanega žovneškega pisarja. Listina se začneja s spretno spominsko arengo, kar kaže na relativno usposobljenega pisarja. Zdi se, da je tedaj Wichard prejkone služboval le pri Ani in sinu Ulriku II. Zato ne preseneča, da so se v istem obdobju posluževali uslug domačih profesionalcev tudi v pisarsko bolj razvitih okoljih: CKL 47 je leta 1276 v Trstu napisal nek tamkajšnji javni notar, kar potrjujejo mnogi zunanji in notranji znaki (formule), ki so blizu javnonotarskim, čeprav je listina pečatna.

Šele leta 1288 je na Žovneku zanesljivo pisal profesionalec, neki "notar Leo", ki je avtor CKL 57 v modernejši diktatni obliki ("nos" listina, kurzivnejša pisava, pokončen format). Toda za Lea ni mogoče zagotovo trditi, da je bil v žovneški službi, saj je bilo ob dogodku zraven precej pomembnih oseb, v katerih službi bi lahko bil. Omeniti gre vsaj grofa Ulrika Vovbrškega in Ulrika Pfannberškega.

Kljub temu, da se je po letu 1300 Ulrik II. Žovneški spustil v širokopoteznejšo poli- tiko, ki je zajela tudi intenzivnejše pisno poslovanje, še približno dve desetletji trdnejše listinske prakse pri Žovneških prejkone ni bilo. V poslovanju s cerkvenimi gospodi, zlasti v fevdnih zadevah, so tudi žovneške izstaviteljske listine pisali cerkveni pisarji: CKL 72, 91 in 92 iz leta 1304 (Slovenska Bistrica) oz. 1311 (Podčetrtek) je napisal pisar krškega škofa Henrika III., "pisar" Leutvin, ki se je sicer omenjal le v prvi, ki jo je izstavil Ulrik II. Drugi dve pa sta Ulrik in škof izstavila za tretje osebe. Podobno velja za poslovanje npr. z avstrijsko-štajerskimi vojvodami, pretežno v Gradcu (CKL 80 - vrhovni pisar avstrijskih vojvod magister Bertold?, CKL 85, 107) in drugimi visokimi gospodi, npr. grofi (CKL 104 in 116 - najbrž pfannberški pisar). Vse te listine so zve- čine nemške, v sodobnem diktatu (začetek z "ich" oz. "wir", publikacija, ki predvideva videnje in slišanje listine, odškodninska klavzula) in zunanji obliki (podolžen format). V večjih mestih so se posluževali uslug anonimnih profesionalcev, kadar so npr. po-

⁴⁵ A. Jaksch, *Monumenta historica ducatus Carinthiae II*, Klagenfurt 1898, št. 661, 680. Podoben za- ključek je tudi v št. 638 iz leta 1260).

slovali z okoliškimi nižjim plemstvom (npr. CKL 76, 77 - "Seifrid, pisar iz Kostrivnice",⁴⁶ CKL 78, 96 - neki slovenjebistriški pisar?, CKL 106 - neki mariborski pisar?, CKL 113 - neki ptujski pisar?) ali uslug okoliških polprofesionalcev, npr. pisarjenja večjih duhovnikov (CKL 79 - ponikvanski župnik Ditmar?).

Zdi se, da se je Friderik Žovneški naslonil na stalnega pisarja šele okoli leta 1326. Zatem se je do leta 1341 zvrstilo več oseb, ki so pisale v njegovi službi ali celo v tujih zadevah. Nastavitev stalnega pisarja je bila v zvezi s povečano Friderikovo aktivnostjo. Najbrž je bil prvi stalni tisti anonimni pisar, ki je leta 1328 za Friderika napisal skoraj identični CKL 122 in 123, ki sta ju na Lembergu izstavila Henrik III. in Elizabeta s Planine. V obeh je pričal tudi braslovški župnik in savinjski arhidiakon Janez, ki bi utegnil biti avtor listin. Za tega pisarja je bila značilna raba besed *nu* in *du* v pomenu "zdaj" oz. "ko", pisanje imena "Žovnek" kot *Seunek*, tu pa tam diftonga *ae*, značilne datacijske formule (*Daz ist geschaehen und der brief geben ... nach Christs gepürt du man zalte ... ali dū ergangen sint ...*), še posebej pa pisanje besede "trideset" z dvema črkama *z* (*dreizzckystem*). Nekaj mesecev kasneje sta v isti zadevi in na isti dan v Ljubljani nastali CKL 124 in 125 izstavitelja Ulrika II. s Planine, ki pa v nekaterih ortografskih in diktatnih elementih odstopata od prvih dveh (pisanje *Sewnek*, namesto črke "y" večinoma črka *i*, datacija: *Der brief ist geben ... do von Christes gebürd ergangen waren ...* itd.). CKL 125 je napisana lepše kot ostale. Če zanemarimo nekatera odstopanja, bi lahko šlo v vseh štirih listinah za avtorstvo istega pisarja. Menim, da bi lahko šlo za dve osebi, ki sta imeli nekatero skupno diktatno vzorce. Še težje je presoditi, ali sta bili obe osebi v službeni odvisnosti od Friderika.

Iz tega obdobja ima nedoločljivo avtorstvo več žovneških listin. CKL 119, ki jo je leta 1327 v Kranju izstavil Friderik za (svojega?) viteza Winklerja, je morda delo profesionalca iz okolice Kranja. CKL 126 iz 1329 je delo neznanca, gotovo pa ne iz Friderikove okolice. CKL 127 in 129 iz leta 1329 oz. 1330 sta izdelka nekega graškega pisarja, morda celo v wallseejevski službi. Graška pisarska provenienca velja tudi za CKL 139 iz leta 1331 in CKL iz leta 1332, medtem ko je Friderikova latinska CKL 143 iz istega leta diktatno (začetek z dativno sestavljeno inskripcijo) delo nekega cerkvenega pisarja. Po Schwankeju sta CKL 142 in 168, obe za gornjegrajski samostan, delo istega pisarja.⁴⁷ Ni pa jasno ali gre za žovneškega ali samostanskega pisarja, saj je bila prva izdana v Gradcu, druga pa v Gornjem Gradu. CKL 128 je v pisavi presenetljivo lep izdelek, ki tudi diktatno odstopa od sočasnih listin v zadevah Žovneških. Morebiti je delo nekega pisarja iz Rogatca, kjer je ta listina (za Friderika) najbrž nastala. Podobno velja tudi za CKL 145, ki jo je leta 1332 za Friderika izstavila grofica Ana Šternberška na Lembergu, njen avtor pa bi utegnil biti tudi nežovneški pisar.

Do srede 30. let, v nekaterih primerih pa še kasneje se je Friderik tu pa tam še "uklanjal" pisarjem v službi pomembnejših poslovnih partnerjev, zlasti če je imel vlogo prejemnika: npr. leta 1333 in 1334 nekemu aufensteinskemu pisarju v Celju oz. Pliberku (CKL 146, 150), leta 1334 nekemu ptujskemu pisarju za prejeto razsojevalno latinsko listino (CKL 147), škofijskim krškim pisarjem (CKL 149, 164 ter 203, 204) oz. šentpavelskemu (CKL 162) za prejete fevdne listine. Isto velja za listine, ki so nastale zunaj Slovenske Štajerske, zlasti za pisne izdelke pisarjev avstrijsko-štajerskih vojvod o zastavnih, fevdnih in upravnih zadevah (CKL 160, 185, 193), listine graških pisarjev (CKL 201, 202) in seveda oglejskih pisarjev o fevdih (CKL 158, 167, 184).

V CKL 140 iz leta 1332, ki jo je v Braslovčah za Friderika napisal neznani pisar,

⁴⁶ Grad Kostrivnica je bil tedaj (1307) v rokah gospodov iz Podsrede, od srede 13. stoletja ene od vej gospodov Svibenskih in v sorodu z gospodi Ptujskimi (D. Kos, Grad, kot op. 23, 75). Prav Hartnid s Ptuja pa je na Ptuj izstavil CKL 77.

⁴⁷ R. Schwanke, *Kanzlei* (kot op. 4), priloga, str. 1a in 1b.

pridejo prvič do izraza trije elementi, ki v kasnejših listinah otežkočajo enačenje oz. razlikovanje pisarjev v žovneških listinah: enostaven diktat, samosvoje pisanje velike črke *S* in modnega *h* z daljšo zavito zaključno potezo. Zelo podobna je npr. pisava v listini CKL 151 iz leta 1334, ki pa je po ortografiji precej drugačna. Tudi avtorstvo latinske CKL 141 za gornjegrajski samostan iz leta 1332 je negotovo: Friderikov pisar, braslovški župnik Janez ali samostanski menih? Materiala za primerjavo je premalo.

V CKL 148 iz leta 1334 je spet opaznih dovolj elementov, ki omogočajo enačenje več žovneških listin, tako izstaviteljskih kot prejemniških. Govoriti smemo o *drugem* stalnem žovneškem pisarju, ki je bil v Friderikovi službi do okoli leta 1338 in je verjetno napisal še CKL 157, 159, 161, 165, 171 in 173. Njegovi posebni znaki, ki pa niso vedno uporabljeni, so: "podvajanje" črke "n" v nekaterih tipičnih besedah (*tunn*), pisanje imena "Žovnek" (*Sewnek*), dve obliki datacije (*Der geben ist nach Christes geburd ... dreizichistem iar ... ipd.* ter *Der brief ist geben dacz ..., do von Christes gepurd ergangen waren ... ipd.*), včasih podvojena črka "f" (*ffridereich*), hitro enopotezno pisanje začetne črke *S* v imenih ter večinoma enostavna inicialka *I*, včasih okrašena s pikami (v *Ich*). Manj zanesljivo pa se je mogoče pri iskanju podobnosti zanesti na pisavo v celoti: v vseh listinah žovneških pisarjev od okrog leta 1332 do 1339 je skoraj enaka, pravilna, kurzivna s podobnimi detajli pri črkah, ki bi bile pri tem tipu pisave lahko najbolj v pomoč: d, D, f, g, G, h, H, k, l, L, p, P, r, s, S.

Zdi se, da so CKL 151, 152, 153 in 155 vsaj po diktatu delo *tretjega* žovneškega pisarja, ki je stalno pisal za gospode. Morda sta si z drugim celo delila delo, morda je bil tretji nekoliko starejši in je kasneje prepustil glavnino dela zgoraj omenjenemu, sam pa je le izjemoma še pisal listine. Po pisavi je bil zelo podoben "drugemu" pisarju, le nekaj ortografskih in formularnih elementov je bilo drugačnih, npr. raba datacijske sintagme *do von Christes gepurd ergangen waren*. Schwanke celo enači njegovo CKL 152 z 161 "drugega" pisarja in celo CKL 191,⁴⁸ ki pa jo jaz raje pripišem nekemu *četrtemu* stalnemu žovneškemu pisarju, ki je pisal za gospode po letu 1338. Ta pisar je nemara napisal največ žovneških listin, zvečine kot prejemniških izdelkov: CKL 175, 176, 178-181, 186-195, morda tudi 196. Tega pisarja odlikujejo nekoliko lepša pisava kot pri prejšnjih, drugače strukturirana začetna črka *S*, inicialka *I* z dvema kratkima prečnima črticama, pisanje besede "trideset" (*dreizzikstem*) in datacijska sintagma *ergangen waren*.

S CKL 198 iz leta 1340 je nastopil hipotetični še *peti* pisar, ki je pisal še po letu 1341⁴⁹ (do leta 1341 še: CKL 199, 200, 205-211). Njegove posebnosti so pogostejša uporaba črke *z* namesto "s" (npr. v besedi *vierzikstem* ali *vierzigistem*), majhne črke (zlasti *e*) nad samoglasnikom v pomenu preglasa ali celo črkama "w" in "n", in trdnejša datacijska formula (*Der geben ist dacz ...*). Morda gre za prvega poimensko navedenega celjskega pisarja Johannesesa, leta 1352 z nazivom *archidiaconus Carniolae, ambaxiator comitis Cylie*, kot domneva Schwanke. Od leta 1357 pozna še delovanje "vrhovnega pisarja" Henrika, sicer celjskega župnika. Po drugi strani Schwanke preostro meni, da je Friderik po letu 1341 oblikoval novo pisarno, v kateri naj ne bi bilo starih žovneških pisarjev, saj npr. nekaj zadnjih Friderikovih listin pred 16. aprilom 1341 nosi enak zaključni pisarski znak (resnici na ljubo so si vsi precej podobni) kot pisar, ki ga označuje z B in je menda deloval le v letih 1345-1369.⁵⁰ Morda gre prav za Johannesesa ali Henrika.

Kronološko med listinami zadnjih treh pisarjev tičijo CKL 177 (lepša pisava, bolj podobna CKL 159, torej "drugemu" pisarju), CKL (182 - povsem samosvoja, z majhnimi črkami), CKL 189 (drugačna pisava). Čeprav so večinoma nastale v Celju ali

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Prim. listine v Arhivu Republike Slovenije: nekdanji repertorij I iz državnega arhiva na Dunaju: 1341, maj 28., Celje. Zbirka celjskih listin: 1341, avgust 6., Celje; 1341, september 3., Celje; 1341, december 5., Celje; 1342, april 30., Celje itd.

⁵⁰ R. Schwanke, *Kanzlei* (kot op. 4), 84-85, 93-94.

okolici, ni jasno kdo so bili avtorji: najbrž okoliški (pol)profesionalni pisarji ali pomožni žovneški pisarji. Nedvomno pa so izhajali iz okoliških župnij, kjer so imeli solidne prebende, v resnici pa so službovali pri Žovneških oz. Celjskih.⁵¹

Pet stalnih pisarjev v službi Friderika Žovneškega ni zanesljivo dejstvo. Zaradi podobnosti v diktatu in pisavi ter majhnih odstopanj, ki so bila lahko posledica razvoja pisave posameznega pisarja, gre lahko za samo štiri osebe, kot na primeru sedmih listin pred 16. aprilom 1341 sodi Schwanke.⁵² Toda tudi štiri osebe v manj kot petnajstih letih so dovolj, da prisodimo listinski praksi Friderika Žovneškega značaj dobro organizirane in konsistentne uprave, še posebej če jo primerjamo s spodnještajersko plemiško okolico.

Konec začetka

Če vzamemo za hipotezo, da je za Žovneške v letih 1328-1341 izmenično, včasih tudi istočasno, delovalo pet ali pa tudi le štirje stalni pisarji (kaj pomeni "stalnost" v 14. stoletju je sicer zgodba za novo razpravo), je Schwankejeva zgodba o domnevni neizoblikovanosti pisarne grofov Celjskih pred letom 1341 (da ne govorimo o letu 1436) in njeni neaktivnosti, kvečjemu relativna, če ne netočna. Odvisna je od predstavnega sveta opazovalca in prejudiciranja pomena in vloge Celjskih v službi ideologije ali vsaj tradicije. Za časa seniorstva Friderika Žovneškega (od okrog leta 1318), zlasti pa od 20. let 14. stoletja naprej, se je začelo oblikovati trdnejše listinjenje na njegovem dvoru. To je bil čas preloma z zastarelo in neaktivno žovneško rodbinsko, gospodarsko in politično tradicijo, saj je Friderik v nekaj letih postal vodilna ali vsaj najagilnejša osebnost južno od Drave. Toda lastno profesionalno listinsko prakso je sklenil utrditi "šele", ko je postal kranjski deželni glavar (1334) in s tem intenziviral pisno poslovanje. Upoštevati moramo, da mnogo njegovih zapisov, ki so izhajali iz glavarске funkcije zaradi enkratnosti dejanja, to je izgube pravne vrednosti za prihodnost, ni ohranjenih. Za tovrstno poslovanje je moral imeti ob sebi vsaj enega pisarja, kjerkoli se je nahajal. Istočasno je moral v Celju sedeti vsaj še en pisar, ki je "pisno upravljal" celjsko gospostvo. S Schwankejem se lahko strinjamo le v opredelitvi "pisarne". Po opravljeni večplastni diplomatični analizi listin, ki v rezultatu ustreza vsebinski analizi zgodovine Žovneških, je jasno, da prave pisarne, z več istočasno delujočimi pisarji, ki bi pisali po strogih pravilih in formularjih, izdelovali koncepte, vodil pa bi jih kancler, do srede 14. stoletja ni bilo. Toda številnost pisarjev in njihovih izdelkov, ohranjanje osnovnih diktatnih pravil in ohranjenost listin do danes priča, da je Friderik Žovneški vedel, kaj pomeni dobra uprava za politični in gospodarski uspeh. Za nas je to dokaz, da diplomatika lahko tudi sama odstre prikrite vzvode politične in družbene zgodovine, ter, da so Žovneški "postali" Celjski še pred letom 1341. Njihov "neverjetni" vzpon v naslednjih desetletjih jim je bil skoraj "zapisan" v krvi - v genih Friderika Žovneškega, v njegovi sposobnosti, premočrtnosti, agresivnosti in vizionarstvu, in ni bil le določen s srečnimi naključji in političnimi zvezami.

⁵¹ Prav tam, 85-86 (seznam pisarjev do 60. let 15. stoletja).

⁵² Prav tam, 93.

ZUSAMMENFASSUNG

Diplomatischer Diskurs über den Aufstieg der Herren von Soneck

Unter der Voraussetzung, daß in den Jahren 1328-1341 an dem Hof von Cilli wechselweise, manchmal aber auch parallel, fünf oder auch nur vier ständige Schreiber wirkten, kann angenommen werden, daß erst ab der Zeit des Seniorats von Friedrich von Soneck (um das Jahr 1318) und insbesondere seit den 20er Jahren des 14. Jahrhunderts sich die Ausstellung von Urkunden an seinem Hof klarer herausgebildet hat. Es war die Zeit des Bruches mit der veralteten und wenig aktiven Familien-, Wirtschafts- und Politiktradition derer von Soneck, denn Friedrich avancierte in wenigen Jahren zur agilen Persönlichkeit südlich der Drau. Doch "erst" nachdem er Landeshauptmann von Krain (1334) geworden war, beschloß er die eigene professionelle Urkundenpraxis zu festigen, womit er seine schriftliche Geschäftserledigung intensivierte. Nach einer mehrschichtigen diplomatischen Analyse der Urkunden, die im Ergebnis einer inhaltlichen Analyse derer von Soneck entspricht, ist es klar, daß es bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts noch keine Rechtskanzlei mit mehreren gleichzeitig tätigen Schreibern, die nach streng vorgegebenen Regeln und Formulären Konzepte ausarbeiten würden unter der Leitung eines Kanzlers, gegeben hat. Doch belegen die Zahl der Schreiber und ihrer Erzeugnisse, die Aufrechterhaltung der grundlegenden Diktatregeln und der Erhaltungszustand der Urkunden bis heute, daß Friedrich von Soneck um die große Bedeutung einer guten Verwaltung für den politischen und wirtschaftlichen Erfolg gewußt hat. Und das ist wiederum ein Beleg dafür, daß die Diplomatie auch selbst die verborgenen Hebel der politischen und gesellschaftlichen Geschichte finden kann und daß die Herren von Soneck noch vor dem Jahre 1341 zu Grafen von Cilly "erhoben" waren, um nach der Verwendung des Intitulationsplurals zu urteilen sogar spätestens ab dem Jahre 1337. Ihr "unglaublicher" Aufschwung in den nächsten Jahrzehnten war in ihrem Blut vorgegeben - in der Fähigkeit, Zielsicherheit, Aggressivität und den Visionen des Friedrich von Soneck, es handelte sich also nicht vornehmlich um glückliche Fügungen und politische Verbindungen.

BOŽO OTOREPEC

ZANIMIVA PRITOŽBA IZ NOVEGA MESTA IZ LETA 1434

Med ohranjenimi srednjeveškimi listinami zavzemajo - poleg raznih privilegijev in podelitev - veliko večino listine o prenosu lastništva nad nepremičninami, kar je za trajnost posesti in pravno varnost tudi razumljivo. Za podobo vsakdanjega življenja pa so žal zelo redki drugačni zapisi, kot privatna pisma, poročila in podobno. Med redkosti sodijo tudi razne pritožbe proti določenim osebam ali proti doživetim krivicam. Iz takih pritožb je včasih možno videti stanje pravne varnosti in zapostavljanje nižjih stanov v srednjeveški družbi.

V Tirolskem deželnem arhivu v Innsbrucku hranijo v arhivski seriji imenovani *Fridericiana* (po Habsburžanu vojvodi Frideriku Starejšemu, ki je umrl leta 1439) zanimivo pritožbo Novomeščanke Magdalene Wilpacher proti novomeškemu mestnemu sodniku Mihaelu Muleju (Muleich), ki lepo prikazuje pravne razmere tistega časa. Pritožba sama je nedatirana, toda po nálogu vojvode Friderika, ki nosi datum 19. november 1434 in se nanaša na reševanje te pritožbe, je moč sklepati, da je bila napisana poleti ali jeseni 1434.¹

Besedilo obsega cno gosto popisano stran, pisano v gotski kurzivi tistega časa z roko izvežbanega pisarja, očitno po nareku omenjene Magdalene Wilpacher. Na zadnji strani je z drugo roko zapisano: *Ainer ellenden frawen suplication contra richter in der Metling*.

Ker je težko podati misel in stil tega pisanja na kratko ali v prevodu, je smiselno da ga objavimo v celoti:

Durchlauchtiger Hochgeborner Furst Edler genadiger Herr. Als ich arme vormalen mit klag an Ewer furstleich gnad pracht hab, das mir der Michel Muleich yecz richtter ze Ruodolfswerd mein leylachen und phaitten bey meinen nachtpawren genant Michse Jucha underwunden und genomen hat an rat und wissen meiner nachtpawren an recht frag und urtail domit er mich pracht hat umb mein und meiner kynder guett wider got und recht. Und wie er aine verprant hat mit seinen gehilffen die nye zu dem recht vergwist warden ist als landts recht ist und mit was zeugen sy sey uberwunden habent. Und das er nechttleich fluchttig warden ist aus der stat von sein nachtpawren als die Turken vor der stat gewesen sind. Desselben ich mich als an mein frumb erber nachtpawren geczogen hab und noch heuttigs tag und an nyemandt anders. Darumb mir Ewer furstleich gnad ein verhoren geschafft hat durch den Jorigen Aphalttrer unsern haubttman und mein nachtpawren, daran wer ich penugig gewesen und hiet sew zu paiderseit nichts zu zeichen. Aber der egenant richtter hat den ring pesaczt mit edlen lawtten und mit einem redner furkomen als zu einem rechtten sich zu veranttwurten. Darauff hab ich arme mich nicht verstanden und hab doch angeruefft edel und unedel durch got und des rechten willen. Das ayner mein wortt geret hiett, des hat kayner wellen tun, wenn ich layder nyemant gemyetten mag, also pin ich arme alayn under in gestanden, trawrig und elend als aine die nyemant hat. Und was mein nachtpawren veraintleich in der sprach uberain worden sind, das ist in und mir albeg zeprochen und zestortt worden und underredt von den edlen, damit ich nicht genugig pin mit der verhorung. Und pit Ewer furstleich gnad schreib darumb meinn nachtpawren das sy Euchs aigenleich in schrift zu schiken, oder aber ein ganzze verhorung under mein nachtpawren die will ich aber Ewren zupringen und peger und vader den egenanten richtter mit sambt der

¹ Tirolski deželni arhiv v Innsbrucku, oddelek *Fridericiana*, fascikel 40, št. 23.

verhorung mit mir fur Ewr furstleich gnad fur Ewr rett oder fur Ewr anbeltt sich zu verantwortt. Do will ich leib und leben seczen in Ewer furstleich gnad pin ich unrecht. Wirt Ew aber icht geschriben von mein nachtpawren des ich recht hab, das las mich und meine kinder Ewer furstleich gnad genyessen. O, genediger edler furst bedenkt mein ellend, mein martter, mein verr weg durch fremde landt mit ringer zerung und ich auch der sprach nichtt kann. Auch las euch nemleich underweissen was gelub er tan hat domitt man in nach der flucht wider auf genomen hat, was punt mann im auf gesaczt hat. Auch genadiger furst schafft mit mein purigen das sy Ewer gnad verschreiben wie sy fur mich purig gewesen sind ob ich dem rechten nicht gehorsam gewesen pin. Auch genadiger furst pin ich arme grosleich verfangen in der verhorung wann ich arme nyemant gehabt hab der mich mit ainem wortth getrost oder geholffen hiett wenn mein frumb erber nachtpawren nement sich nicht geren an gegen den edlen sich wider zesezen. Darumb genadiger furst schafft mir und dem egenanten richtter ein recht fur Ewer furstleich gnad fur ewer rett oder ewren anbalt, so will ich stellen mein leib und leben. Aber dort inn vor denn lantlautten nichtt, wenne ich arme nyemant ze myetten hab. Auch genadiger furst das er in der zeit mit mir in ubel nicht ze schaffen hab. Genadiger furst gedenkt an mein ellend und armut damit ich aus der tewrung kom durch Gott willen, wen ich arme als gar umb sust nicht geren verluer mein haus und hofstat und gaden und all ander mein varunde habe.

Iz pritožbe je torej razvidno, da se je omenjena ženska nekoč prej pritožila proti novomeškemu mestnemu sodniku Mihaelu Muleju zaradi zaplembe rjuh in srajc, spravljenih pri sosedu, razen tega pa ga je prijavila zaradi sežiga neke ženske ter bega iz mesta, ko so bili pred mestom Turki. Na to pritožbo je vojvoda Friderik Starejši naročil Juriju Apfaltrju, deželnemu glavarju v Metliki, naj stvar preišče, ta pa je sklical deželno pravdo z odvetnikom, v kateri je tožiteljica izgubila, ker si ni mogla najeti odvetnika, očitno pa tudi zato, ker ni bila pripadnica plemiškega stanu, o čemer lepo govori njen stavek: *Das ayner mein wortt geret hiett, des hat kayner wollen tun.* Nihče se ni hotel zanjo zavzeti, tudi sosedje ne, ker tudi ti *nement sich nicht geren an gegen den edlen sich wider ze seczen*, neradi nasprotujejo plemičem. Tožiteljica je zato zahtevala obnovo zaslišanja pred vojvodo, njegovimi svetniki ali odvetniki. Vojvoda Friderik Starejši je nato z dopisom, izdanim v Dunajskem Novem mestu dne 19. novembra 1434, naročil istemu Juriju Apfaltrju, naj stvar razišče ter pismeno poroča, da bo vojvoda vedel, kako ravnati. Naročilu je priložil zgornji dopis Magdalene, tokrat imenovane Wilpacherin.² Kako se je stvar končala, iz ohranjenih dokumentov ni razvidno. Iz pritožbe je videti, da je ženska sama potovala do vojvode na "daljno pot skozi tuje dežele z malo hrane in slabim znanjem jezika", kar bi kazalo na to, da ni bila prav vešča nemščine. Ker očitno osebno ni prišla do vojvode, je najela pisarja in mu narekovala svojo pritožbo.

Jurij Apfaltr je bil član znane kransjske plemiške rodbine. Njegov prednik Oton Apholter je že leta 1341 od Kostanjeviških dobil v dedno last dvor pod kostanjeviškim gradom pri Žabjaku in brodu čez Krko.³ Jurij je bil glavar v Kostanjevici med leti 1434 in 1440,⁴ kasneje se omenja kot *magister curie* grofov Celjskih.⁵

² K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains, Carniola, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana), nova vrsta 2, 1911, 165. Vojvodov nalog je bil v arhivu uvrščen med datirane dokumente, pritožba Magdalene Wilpacher pa med nedatirane, čeprav bi oba morala ostati skupaj, zato Kovaču pritožba sama ni bila znana.

³ Listina 1341, 18. oktober, nekoč v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju, sedaj v Arhivu Slovenije.

⁴ Listina 1440, 31. maj, v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju; 1440, 21. julij, nekoč v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju, sedaj Arhiv Slovenije.

⁵ Listina 1446, 20. april, v Arhivu Slovenije.

Mihael (Muleich, Mulych), verjetno Mulej, se v ohranjenih in znanih virih omenja kot zakupnik novomeškega sodišča v letih 1437 do 1438, za katero je moral julija 1439 polagati obračun. Med stroški je navedel tudi 100 funtov denaričev, ki jih je Jurij Apfaltrer porabil v Novem mestu. Ostal je dolžan nekaj denarja, ker je imel - kot je izjavil - škodo na mitnici zaradi nemirov v teh letih.⁶ Kot priča je leta 1438 pečatil oporoko novomeškega meščana krznarja Janeza. Njegov vzdevek *erber und weys* priča, da je bil vsaj član mestnega sveta.⁷ Glede njegovega bega pred Turki, kar mu tožiteljica očita, so bili le-ti na Dolenjskem, kot poroča Valvasor, leta 1431 in nato šele leta 1469.⁸ Za ime tožiteljice zvemo šele iz náloga vojvode Friderika Starejšega Apfaltrerju, datiranem 19. novembra 1434. Ta se glasi:

*Friderich der elter von gotes gnaden herczog ze Österreich etc. Getrewr Apholtrer. Wir sennden dir hieinne beslozzen ain zedl die uns Magdalena Wilpacherin furbracht hat die du wol wirdest vernemen. Emphelthen wir dir ernstlich und wellen daz du dich in den sachen aigenlich ervarest und wie sich die halte, das lass uns lauter verschriben wizzen, daz wir uns darnach kunnen gerichtten. Das ist unser maynung. Geben zu der Newnstat an sand Elzbethen tag, anno domini etc. tricesimoquarto. Dominus dux in consilio.*⁹

Magdalena Wilpacher oz. njena rodbina je iz siceršnjih virov neznana. Muchar omenja grad Wildpach pri Deutsch Landsbergu, po katerem bi se lahko imenovala.¹⁰ Leta 1558 se v Ljubljani omenja meščan Jurij Wilpacher.¹¹

Pritožba je predvsem zanimiva zato, ker v verodostojnem dokumentu daje poročilo o nedvomno pristranskem načinu delitve pravice glede na stanovsko pripadnost. O tem priča tudi verz iz leta 1608 iz Weiza na Štajerskem:

*Es ist ein teufflich Gericht
da man den knecht nicht
als den herrn richt!*¹²

Dalje zvemo iz te pritožbe o sežiganju čarovnice v Novem mestu v prvi polovici 15. stoletja. Proces naj bi vodili v nasprotju z deželnim pravom in s krivimi pričami. Zanimiva je tudi podrobnost o tem, da je novomeški mestni sodnik ponoči zbežal iz mesta iz strahu pred Turki, ki so bili pred mestom in o tem, da so ga ponovno sprejeli v mesto šele potem, ko je dal gotove obljube in izpolnil nekatere pogoje.

Pritožiteljica je na koncu prosila deželnega kneza za ponovno obravnavo pred njim, njegovimi svetniki ali odvetniki, na vsak način pa ne pred deželani, češ da nima sredstev za odvetnika. V vmesnem času je prosila za zaščito pred sodnikom.

Pritožba je zanimiv dokument, ki sicer prikazuje pravno stališče le ene stranke, vendar je tudi iz drugih znanih okoliščin take vrste, da mu je verjeti, saj nazorno slika pravne in socialne razmere prve polovice 15. stoletja.

⁶ Rokopis 275/1, nekoč v Tirolskem deželnem arhivu, sedaj v Arhivu Slovenije, fol. 19 verso.

⁷ Listina 1438, 11. november, v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu; regest: F. Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva. Acta ecclesiastica Sloveniae (Ljubljana), 17, 1995, 69-70, št. 52.

⁸ Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana), 24, 1943, 8-9.

⁹ Gl. op. 2.

¹⁰ A. Muchar, Geschichte des Herzogtums Steiermark. 3, Graetz 1846, 150; 8, Graetz 1867, 457.

¹¹ Listina 1558, 6. marec, Ljubljana, v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

¹² Graz als Residenz. Innerösterreich 1564-1619. Graz 1964, 290, št. 780.

ZUSAMMENFASSUNG

Eine interessante Beschwerde aus Novo mesto aus dem Jahre 1434

Der Autor veröffentlicht in seinem Beitrag eine interessante Beschwerde einer Bürgerin von Novo mesto (Rudolfswerth) aus dem Jahre 1434 über die - nach ihrer Meinung - unrechtmässige Verpfändung einiger Bettwäsche und Hemden durch den Stadtrichter von Novo mesto und über die nachfolgende Gerichtsverhandlung vor dem Jörgen Aphaltrer, Hauptmann in der Metlika (Möttling), die sie - wegen Besetzung des Gerichts nur mit adeligen Personen - verloren hat, auch weil sie sich einen Rechtsvertreter nicht leisten konnte. Dem Stadtrichter warf sie auch die Verbrennung einer Hexe ohne rechtliche Verhandlung vor und seine Flucht aus der Stadt als die Türken vor der Stadt standen. Die Frau nahm den weiten Weg zu dem Landesfürsten, wo sie diese Beschwerde schreiben ließ um eine neue Verhandlung vor dem Fürsten zu erreichen.

WALTER BRUNNER

EINE BESCHWERDE DER BÜRGER VON DRACHENBURG/KOZJE GEGEN DEN VIKAR VON PEILENSTEIN/PILŠTANJ IM JAHR 1592

Die Reformation Martin Luthers ist für die kulturelle Entwicklung des slowenischen Volkes von herausragender Bedeutung gewesen. Bereits für die Jahre 1524 und 1527 lassen sich erste Nachrichten über Einflüsse von Wiedertäufern und Lutheranern in Windischgraz/Slovenj gradec und Laibach/Ljubljana nachweisen.¹ Im Kerngebiet der slowenischen Bevölkerung, im Herzogtum Krain, kam es zu einer besonderen Ausprägung des Protestantismus, in deren Gefolge eine erste slowenische Literatur entstand. Entscheidend war in dieser Hinsicht das Wirken des Unterkrainers Primus Truber (Primož Trubar, 1508-1586), der 1535 Prediger am Dom zu Laibach und 1542 Domherr wurde.² 1547 mußte er vor dem Einschreiten des Bischofs fliehen und lernte bei Veit Dietrich in Nürnberg die deutsche Reformation kennen. In Rothenburg an der Tauber schrieb er den *Catechismus In der Windischenn Sprach*, das erste gedruckte Buch des slowenischen Volkes. 1557 begann er mit der Übersetzung des Neuen Testaments.³

Primus Truber wurde bei der Förderung des südslawischen Buchdruckes durch den nach Württemberg ausgewanderten steirischen Landeshauptmann Hans Ungnad von Sonneck/Žovnek tatkräftig unterstützt.⁴ Dieses frühe slowenische Schrifttum war ein wichtiger Schritt zur Ausbildung einer slowenischen Hochsprache und Schriftkultur.⁵ In diesem Zusammenhang ist auch auf die Bedeutung der slowenischen protestantischen Gesangbücher des 16. Jahrhunderts hinzuweisen.⁶ Auch für die Reformation bei den

-
- ¹ K. Amon, Der Windischgrazer Prediger Hans Has von Hallstatt und die "Neue Synagoge" von 1527. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien), 78/79, 1963, 3-15. Idem, Die Artikel von 1524 - Das früheste Zeugnis für reformatorische Predigt in Laibach? In: Trubarjev Zbornik III. Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja, Ljubljana, 9. -13. november 1987. Ljubljana 1996, 15-21.
 - ² M. Rupel, Primus Truber, Leben und Werk des slowenischen Reformators. Deutsche Übersetzung und Bearbeitung von B. Saria. Südosteuropaschriften (München), 5, 1965, 184 ff.
 - ³ K. Amon, Zu Primus Trubers Übergang von der zwinglianischen zur lutherischen Abendmahlslehre. Seine Briefe an die Verordneten von Krain vom 13. Jänner 1562. In: Im Lebensraum der Grenze. Festschrift für Fritz Posch. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (Graz), Sonderband 18, 1971, 91-104.
 - ⁴ H. B. Zimmermann, Hans Ungnad Freiherr von Sonneck als Förderer reformatorischer Bestrebungen bei den Südslawen. Südostdeutsche Forschungen (München), 2, 1937, 36-58; E. Benz, Hans Ungnad und die Reformation unter den Südslawen. Zeitschrift für Kirchengeschichte (Stuttgart), 58 (3. Folge, 9), 1939, 387-475.
 - ⁵ A. Slodnjak, Über die nationalbildende Kraft der Reformation bei den Slowenen. Abhandlungen über die slowenische Reformation. Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, (München), 1, 1968, 11-22; B. Saria, Die slowenische Reformation und ihre Bedeutung für die kulturelle Entwicklung der Slowenen. Ibidem, 23-49; Idem, Die Reformation im südslawischen Raum. Kirche im Osten. Studien zur europäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde (Göttingen), 12, 1969, 58-77; J. Rigler, Über die Sprache der slowenischen protestantischen Schriftsteller des 16. Jh. Abhandlungen über die slowenische Reformation. Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen (München), 1, 1968, 65-89; B. Berčič, Das slowenische Wort in den Druckwerken des 16. Jh. Ibidem, 152-267; J. Matl, Die Reformation und Gegenreformation als Kulturfaktoren bei den Slawen. In: Festschrift für Karl Eder. Innsbruck 1959, 101-117.
 - ⁶ T. Elze, Die slowenischen protestantischen Gesangbücher des 16. Jh. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien), 5, 1884, S. 1-39; Idem, Die slowenisch-protestantischen Bibelbücher des 16. Jh. Ibidem 14, 1893, S. 121-133; Idem, Die slowenischen protestantischen Ritual-, Streit-, Lehr- und Bekenntnisschriften des 16. Jh. Ibidem 14, 1893, 135-151.

Slowenen bot der Buchdruck wirkungsvolle Verbreitungsmöglichkeiten lutherischer Ideen.⁷ Hand in Hand damit ging die Konfessionalisierung und die Formulierung einer eigenen Kirchenordnung, die auch die deutschen Adligen und Bürger mit einschloß.⁸ Primus Truber wurde 1561 Superintendent für Krain. Die von ihm erarbeitete slowenische Kirchenordnung, die übrigens die erste in den österreichischen Erbländern war, wurde 1564 durch Erzherzog Karl II. von Innerösterreich unterdrückt und Martin Truber 1565 ausgewiesen.⁹

Im vorwiegend von Slowenen besiedelten Gebiet der Untersteiermark und vor allem entlang der Sprachgrenze regte sich in der zweiten Hälfte des 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts eine eigenartige religiöse Fanatikerbewegung, die wegen ihrer weder von der Regierung noch von der Amtskirche genehmigten Kirchenstiftungen und wegen der bei ihren nächtlichen, meist auf Bergeshöhen veranstalteten ekstatischen Umzügen üblichen springenden und hüpfenden Tänze als "Stifter, Springer und Purzler" bezeichnet wurden. Bei ihnen handelt es sich um keine reformatorische Gruppe, sondern eher um eine katholische Sektenbewegung.¹⁰

Während in der Ober- und Mittelsteiermark zwischen 1570 und 1600 der größte Teil der bäuerlichen und bürgerlichen Bevölkerung in verschiedener Intensität und unterschiedlichem Verständnis die Lehre Martin Luthers bzw. Teile davon angenommen hatte, war die Durchdringung der untersteirischen Bevölkerung mit protestantischem Glaubensgut recht unterschiedlich und durchaus nicht in allen Gegenden von gleicher Intensität.¹¹ Am meisten Anhänger hat die neue Lehre offensichtlich in den größeren Städten und Märkten gefunden. An einigen Orten sind als Zentren reformatorischer Glaubensäußerungen Beträume oder Kirchengebäude errichtet worden.¹² Für die Reformation bei den Kroaten und Slowenen hat auch Wien eine gewisse Bedeutung gehabt.¹³ Auch die Kulturbeziehungen zu deutschen Reichsterritorien sind über Primus Truber hinaus gepflegt worden und haben Auswirkungen auf die kirchlich-religiöse Entwicklung der Slowenen gehabt.¹⁴

Während zu Beginn der neunziger Jahre des 16. Jahrhunderts zwischen dem Tod Erzherzog Karls II. im Jahr 1590 und dem Regierungsantritt seines Sohnes, des Erz-

⁷ P. Simoniti, Zur Frühzeit des steirischen Druckes. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (Graz), 66, 1975, 250-252; T. Domej, Sprachsoziologische Betrachtungen zum Slowenischen an der Wende von der evangelischen Reformation zur katholischen Reform. In: Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564-1628. Klagenfurt - Graz - Wien 1994, 119-151.

⁸ Vgl. dazu C. Weismann, Die slowenische Kirchenordnung Primus Trubers von 1564. In: Beitrag zur Bibliographie der südslawischen Reformation. Gutenberg-Jahrbuch 1972, (Mainz), 1973, S. 197-210.

⁹ Vgl. dazu K. Amon, Innerösterreich. In: Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500-1650. 1. Der Südosten; Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum (Münster), 49, 1989 (2. Auflage), 102-117.

¹⁰ J. Till, Stifter und Springer. Beiträge zur Geschichte einer religiösen Bewegung im 16. und 17. Jh. Theol. Diss. Graz 1977.

¹¹ Vgl. dazu B. Saria, Die slowenische Reformation. In: Innerösterreich 1564-1619. Joanea (Graz), 3, 1967, 119-151.

¹² Vgl. dazu u.a. I. Komelj, Sevniški grad in lutrovska klet (Schloß Lichtenwald und der Lutherkeller). Ljubljana, 1969; J. Wastler, Die protestantische Kirche zu Scharfenau bei Sachsenfeld. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark (Graz), 38, 1890, 123-143; A. Luschin-Ebengreuth, Der sogenannte lutherische Keller in Oberlichtenwald. In: Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale (Wien), Neue Folge 8, 1882, 89-94; E. Winkelmann, Geschichte des evangelischen Kirchenwesens Cilli-Scharfenau 1572-1600. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien), 61, 1940, 39-72.

¹³ H. Zimmermann, Die Bedeutung Wiens für die Reformation und Gegenreformation bei den Kroaten und Slowenen. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien), 65/66, 1944/1945, 23-53.

¹⁴ F. Valjavec, Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. Bd. 2: Reformation und Gegenreformation. München 1955 (2. Auflage).

herzogs Ferdinand II. im Jahr 1595, der Protestantismus bei einem Großteil der Bevölkerung Innerösterreichs dominierend war und sich deutliche Formen der Konfessionalisierung registrieren lassen,¹⁵ scheint in der Pfarre Peilenstein bzw. in dem zu dieser Mutterpfarre gehörigen Markt Drachenburg das katholische Pfarrleben in den spätmittelalterlichen Kirchentraditionen ziemlich unverändert erhalten geblieben zu sein. Ein Vorfall aus dem Jahr 1592 wirft ein bezeichnendes Licht auf die religiösen bzw. konfessionellen Verhältnisse in dieser untersteirischen Gegend des Bezirkes Rann/Brežice und sollen als ein lokales Fallbeispiel für eine Kleinregion mitgeteilt werden.

Drachenburg und die dortige Kirche hl. Maria lagen im Pfarrgebiet der Mutterpfarrer St. Michael/Sv. Mihael in Peilenstein, einer der ältesten, erstmals im Jahr 1167 nachweisbaren Pfarren des Unterlandes.¹⁶ Das Pfarrgebiet von Peilenstein gehörte zum Bistum Laibach.

Peilenstein war ebenso wie Drachenburg Gurker Besitz.¹⁷ Im Jahr 1016 schenkte Kaiser Heinrich II. dem Grafen Wilhelm den Königshof "Traskendorf" mit 30 Königshuben. Im Jahr 1130 ist "Trachendorf" Besitz des Bischofs von Gurk. Im Gefolge dieses Bischofs scheint 1197 Otto von Drachenburg auf; er entstammte einem kleinen, kinderreichen Geschlecht, dessen Nachkommen den Besitz teilten und viele Besitzungen den Grafen von Cilli verkauften. Das Geschlecht der Drachenburger erlosch um 1500. Die Herrschaft selbst war bereits 1384 durch Heirat der Diemut von Drachenburg an Nikl von Reichenburg gekommen, in dessen Familie der Besitz bis zu deren Aussterben im Jahr 1570 blieb. Hierauf erbte Max Ruep von Pfeilberg dieses Gurker Lehen, der 1578 an Jakob Zackl Freiherrn von Friedau/Ormož und dieser 1587 an Zacharias Schneeweiß verkaufte; auf ihn folgte dessen Sohn Georg Schneeweiß.¹⁸ Die für Drachenburg zuständige Pfarrkirche lag in Peilenstein. 1254 übertrug der Patriarch die dortige St. Michaelskirche mit ihren Kapellen (Filialkirchen) und mit allen Archidiakonsrechten an das Stift Oberburg/Gornji grad.¹⁹ Mit Oberburg kam die Pfarre Peilenstein im Jahr 1461 zum neu gegründeten Bistum Laibach und bildete seither einen Teil seiner Diözese.

Zur Pfarre Peilenstein gehörte eine Reihe von Filialkirchen bzw. Kapellen: St. Ulrich am See in Fuchsdorf/Lesično, St. Primus und Felizian in Gubno, hl. Maria in Drachenburg, hl. Hemma bei Drachenburg, St. Peter in Fautsch/Buče, hl. Maria in Sagorje/Zagorje, Maria Magdalena in Sagorje, St. Oswald in Dobje, St. Anna in Prevorje, St. Andreas in Straskagorza/Straškagorza, St. Philipp in Selo sowie die Schloßkapelle in Drachenburg. Einer Beschreibung des Jahres 1782 zufolge gehörten zur Pfarre Peilenstein 18 Filialen, von denen jedoch nur 13 namentlich angeführt werden.²⁰

Während der größte Teil der Bevölkerung des Herzogtums Steiermark um 1590 mehr oder minder bewußt protestantisches Glaubensgut angenommen und im konkreten Pfarrleben umgesetzt hatte, scheint die Pfarre Peilenstein ebensowenig wie die Bewohner von Drachenburg ein besonderes Nahverhältnis zu den Lehren Martin Luthers

¹⁵ G. Reingrabner, Faktoren der Konfessionsbildung in den innerösterreichischen Ländern im 16. und 17. Jh. In: Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564-1628. Klagenfurt - Graz - Wien 1994, 233-248.

¹⁶ H. Pirchegger, Die kirchliche Einteilung der Steiermark vor 1783. Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. II. Die Kirchen- und Grafschaftskarte. I. Steiermark. Wien 1940, 166.

¹⁷ H. Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Untersteiermark. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie (Klagenfurt), 49, 1956.

¹⁸ H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission (München), 10, 1962, 239.

¹⁹ J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark. III, Graz 1903, Nr. 147.

²⁰ H. Pirchegger, wie Anm. 16.

entwickelt zu haben. Das ist aus dem am 31. März 1592 verfaßten Bericht einer Kommission über die Beschwerden der Nachbarschaft und Bürgerschaft von Drachenburg über den Vikar Stefan Cessar von Peilenstein und seinen Gesellpriester Simon Rab ersichtlich:²¹ *Herrn Casparn Dimitrovitsch eingezogner bericht auf der burger zu Trakhenburg clagschrift wider den vicari zu Peillenstain herrn Stephan Caesar.*

Auf die mündlich vorgebrachten Klagen der Bewohner von Drachenburg über ihr zwei geistlichen Herren wurde im Pfarrhof zu Peilenstein durch Caspar Dimitrovitsch, Vikar zu "Khunsparg" (Kunšperk) und dessen Gesellpriester Hans Fabrity eine Inquisition vorgenommen. Dabei anwesend waren der Peilensteiner Vikar Steffan sowie dessen Gesellpriester Simon.

Die erste Frage drehte sich um die Anzahl der Priester bzw. Gesellpriester, die früher in Peilenstein üblich gewesen war, und wer für deren Unterhalt aufzukommen verpflichtet sei. Stellvertretend für die "Gemein" (Gemeinde) von Peilenstein bzw. Drachenburg sagte Caspar Glaß aus, daß vor Zeiten außer dem Pfarrherrn noch zwei Gesellpriester in Peilenstein gewesen seien. Für den Fall, daß der Pfarrer selbst die Kaplanei innegehabt habe, soll er an seiner Statt einen Kaplan gehalten haben, so daß vier Priester vorhanden gewesen seien, die im Pfarrhof ihre Nahrung gehabt hätten. Da jedoch die Kaplanei aufgelassen worden sei, sollte der Vikar zu Peilenstein zwei Gesellpriester halten, wie dies seit alter Zeit üblich gewesen war, meinte der Vertreter der Gemeinde. Das Essen sollten diese zwei Hilfspriester im Pfarrhof erhalten, wogegen die Gemeinde nach altem Brauch für deren Bezahlung aufkommen müsse. Soweit die früher üblich gewesenen Zustände.

Zwischen dem Peilensteiner Vikar und seinem Gesellpriester herrschte jedoch Streit: Herr Simon beklagte sich, daß ihm der Vikar nicht den täglichen, ordentlichen "Tisch" gewähre, so daß er habe hungern und Durst leiden müssen. Aus diesem Grund habe er "Urlaub" von dieser Gemeinde nehmen müssen, also seinen Dienst quittiert. Vikar Steffan dagegen beteuerte, daß er seinen Gesellpriester an seinem Tisch täglich ebenso gut verköstigt habe, wie es ihm möglich gewesen sei; er habe ihm ordentlich zum Frühstück und zum Nachtmahl eine Halbe Wein vorgesetzt, der Herr Simon aber habe diesen Zehentwein nicht trinken wollen. Der Weinkonsum war also beachtlich hoch, denn ein Halbe Wein faßte rund 0,7 Liter.

Die schlechte wirtschaftliche Absicherung der Gesell- oder Hilfspriester und deren vollständige Abhängigkeit vom "Pfarrherrn" in den katholischen Seelsorgestrukturen des Landes ist offensichtlich noch unverändert aus dem Spätmittelalter erhalten geblieben. Der Gesellpriester Simon hat also den Pfarrhof von Peilenstein verlassen, seinen "Urlaub" genommen, und, wie Vikar Caspar mißbilligend vermerkt, draußen bei einer Filiationkirche heimlich Gottesdienst gehalten und auch das Salär dafür heimlicherweise angenommen. Sobald der Vikar das erfahren hat, habe er ihm das Gottesdiensthalten verboten und ihn wegen Ungehorsams im "Sagrat" (in der Sakristei) eingesperrt. Der Gesellpriester aber habe das Sagrat aufgebrochen und habe sich entfernt. Wegen seines Ungehorsams und seiner Nachlässigkeit habe sich die Gemein von Drachenburg beklagt, worauf sich Herr Simon als schuldig bekannt habe. Im Namen Ihrer Fürstlichen Gnaden (des Bischofs von Laibach) und des Herrn Erzpriesters ist ihm, dem Herrn Simon, auferlegt worden, dem Vikar und der Nachbarschaft Abbitte zu leisten und eine Strafe von vier Dukaten in Gold zu zahlen.

Wegen der versäumten Gottesdienste in Drachenberg bat die Gemeinde, daß der Vikar diese in alter Gewohnheit halten oder halten lassen möge, und zwar an allen Marienfesttagen, jeden Sonntag während der Fastenzeit, zu jeder Quatember, am Sonntag nach Christi Himmelfahrt in aller Früh ein Gottesdienst und hierauf eine

²¹ Steiermärkisches Landesarchiv, Archiv Peilenstein Schubert 1, Heft 1.

Prozession mit dem Kreuz nach Peilenstein, am Fronleichnamstag ebenfalls eine Frühmesse und hierauf mit Kreuz und Prozession nach Peilenstein. Weiters sollte am Kirchweihstag und an allen in der Kalendertabelle verzeichneten Tagen Gottesdienst sein. An jedem neuen Sonntag sei eine Messe in der Kapelle bei St. Hemma zu Drachenburg üblich gewesen, wofür die Schloßherrschaft verpflichtet sei, den Pfarrer oder seinen Gesellpriester zum Frühstück einzuladen.

Eine weitere Beschwerde betraf jene Personen, die ohne Beichte und "Gottes Gerechtigkeit" verstorben sind, wofür Vikar Steffan Cessar ebenso verantwortlich gemacht wurde wie für die ungetauften Kinder, weil die Priester zu Peilenstein nicht vorhanden waren; etliche dieser ungetauften Kinder seien mittlerweile bereits verstorben, wurde beklagt. Das könne die Gemeinde von Drachenburg nicht dulden, daß ein Mensch ohne Beichte und Kommunion oder ein Kind ohne Taufe sterbe. Deshalb sei auch an seine Fürstliche Gnaden ein Gesuch gerichtet worden, die Taufe in Drachenberg spenden zu dürfen.

Ein weiterer Wunsch der Drachenburger betraf das Recht, einen Priester nach ihrer Wahl in Drachenburg anstellen zu dürfen und diesem auch die dem Pfarrer von Peilenstein zustehenden Zehentrechte zu überlassen. Darauf bestanden sie nicht um jeden Preis, ersuchten jedoch den Bischof, dem Vikar von Peilenstein ernstlich aufzutragen, daß er oder sein Gesellpriester die Gottesdienst nach altem Herkommen verrichte, dann wären sie zufrieden.

Bis auf den Wunsch, auf die Pfarrerwahl einen weitgehenden Einfluß zu bekommen, worauf sie dann schlußendlich ohnedies verzichteten, ist aus den bisherigen Aussagen kein Hinweis auf lutherisches Glaubensgut oder protestantisches Kirchenverständnis zu finden. Vom Grundherrn Schneeweiß auf Schloß Drachenburg dagegen habe man gehört, daß er einen Prädikanten (protestantischen Prediger) haben wolle, wurde zu Protokoll gegeben. In dieser Hinsicht hätten sie, die Drachenburger, kein "Maß" zu geben, keine Vorschriften zu machen. Sie aber, die Drachenburger, wollten bei ihrer alten Religion verbleiben und nicht kurzfristig von ihrem Glauben absteigen, erklärten sie gegenüber dem Kommissär, wenn sie nur von Ihrer Gnaden in der geistlichen Betreuung gehalten würden.

Es ist durchaus kein sensationeller Bericht, der hiermit vorgelegt wird. Er erlaubt uns jedoch einen Blick in den pfarrlichen Alltag einer untersteirischen Pfarrgemeinde und bestätigt das vielfach festzustellende Faktum, daß nicht nur vor, sondern auch während und nach der lutherischen Reformation des 6. Jahrhunderts im katholischen Kirchenbereich das Defizit an gut ausgebildeten, moralisch und ethisch hochstehenden und wirtschaftlich einigermaßen abgesicherten Seelsorgern einer der Hauptgründe für die Mißstände in der Kirche am Vorabend der Reformation und für lange Zeit ein Hindernis für eine durchgreifende katholische Reform war.

Wortlaut der Niederschrift vom 31. März 1592

Zu vermerken was haben die nachperschafft unnd purgerschafft von Trakhenwerch auf die gethane clag contra herrn Stefan Cessar, vicari zu Peillenstain, und herrn Simon Rab, geselbriester daselbst, mündtlich fürbracht, wölliche inquisition ist gethan worden zu Paillnstain in pfahrhoff durch mich Casparo Dimitrovitsch, der zeit vicari zu Khunspurg, beiwessen herrn Hannsen Fabrity mein geselbriester und beiwessen des herrn Steffen vicari zu Paillenstain, auch herrn Simon geselbriester daselbst geschehen den letzten tag Martii anno (15)92 wie nah volgt.

Erstlich auf den ersten articl verwegen priesterschaftt, wievil geselbriester vorzeiten zu Paillenstain solten sein und wer innen die noturfft solle geben.

Darauf anstat aller gemein bringet für Gaspar Glaß, daß vor zaiten seindt gewesen

neben den pfarherr zwen geselbriester und wover der pfarherr die coplanai ine gehabt hat, so hat er an seiner stat einen coplan gehalten und also mit dem coplan seindt 4 priester gewessen und ihre narung haben bei dem pfarherr im pfarhoff gehabt. Derweill aber die coplanei ist weg erzogen worden, so soll der vicari zu Paillenstain zwen geselbriester wie von alter herkhumen ist und innen bäder ihr notturfft im pfarhoff zu geben die gemein aber wie von alter herkhumen die petzallung rühen.

Zum andern wegen die stritigkheit so herr Steffan unnd herr Simon miteinander gehabt haben: Herr Simon bringt für und beschwart sich über den herrn vicari, daß ime sein tägliche und ordenliche tisch rüchen nit wellen, daß er hat müessen bei ime hunger und duerst laiden, welliche ursach halben haben miessen urlab von der gemein nemen.

Verantwortd aber sich herr Steffan vicari, daß er ime herrn Simon bei seinen tisch so guet alß er hat khüenen täglich geben hat und auch sein ordenliche wein 1 halbe zum fruermal und nahtmal geben hat. Der herr Simon aber den zehetwein hat nicht wöllen trinkhen.

Nachdem wie er urlab genumen hat hat sich undterstandten an meim willen und wissen, drausen bei pfar bei filiikhürchen haimlihen weiß gotsdienst verbringen und seine solaria haimlichen weiß empfangen, derohalben bin ich inne worden hab ime gotsdiennst verboten und vom wegen inobedientiam in sagrat einverspert, er aber das sagrat aufgebrochen und ausergangen und also durch sein nachlasigkheit und unkharsam ist von gemain Trakhenwurd die klag fürkhumen, darauf hat er sich herr Simon unreht und schuldig erkant. So hab ime in namen ihrer fürstlichen genaden und in namen des herrn Erzpriesters auferlegt, daß er vom stund an dem herrn vicari und von der nachperschafft abbitten müessen und darneben ein pundt in ihr fürstliche Gnaden namen eingesezt bäden nämliche 4 ducaten in golt.

Zum dritten wegen des versambten gottesdiennst zu Trakhenweg: derweill der geselbriester nicht verhanden gewessen noch lassen worden von der gmain allein sy bitn daß der vicari zu Paillenstain solt die gottesdiennst wie von alter herkhumen, durch dem vicari oder geselbriester gebracht werden wie noch volgt.

Erstlichen in allen tagen Beate Marie Virginis, in alle suntag, im fasten, alle quatember, suntag in die Ascensionis Christi, in aller frue divinum officium, darnach mit craiz und procession auf Paillenstain. Item in die corporis Christi auch in aller frue meß und darnach mit craiz und procession auf Paillenstain. Item in dedicationibus und andere in callendari tabula verzeichnede gottesdiennst. Item alle newe suntag in der Cappele apud S. Emme zu Trakhenweg divinum officium peragit solt werden, darauf die herschafft in Khschloß Trakhenweg wie vom alter herkhumen ist schuldig dem pfarherr oder seinen geselbriester fruermal zu geben.

Zum vierten vom wegen die personen, die daß sollen haben ane paiht und gottes gerechtigkeit verschiden sein, solle si der herr Steffan Cessar vicari zu Paillenstain ist und verwegen auch die ungetauffte khünderlein ursach halben daß die priester nicht verhanden waren zu Paillenstain daß etliche khünder derzwischen gestorben wären, daß haben die gmain von Trakhenwerch nicht khüenen bsteen, daß ein mensch ane beiht und gottes gerechtigkeit oder ein khündt ane tauff gestorben waren, allein destowegen haben an ihr Fürstliche Gnaden supplicirt, wover sy heten von Ihr Gnaden khüenen die tauff zu Trakhenwerch erlangen mögen.

Zum fünfften daß sy wolten einen priester nah ihren wollgefallen zu Trakhenwerch sezen und die zehed, wöliche auf Paillenstain dem pfarherr gehörig ist, ime zuaignen, bstehn sy gar nicht, allein sy biten Ihr Fürstliche Gnaden genadigklich, daß ihr Fürstliche Gnaden wöllen dem vicario zu Paillenstain ernstlich verschaffen, daß der vicarius oder sein geselbriester den gotsdienst wie von alter herkhumen ist, verbringen, so waren wir mit allen sahen beniegt. Darauf wöllen gehorsamlich Ihr Fürstliche Gnaden oder Ihr Herrn Vicarien alles daß vom alter herkhumen ist gehorsamlich rühen.

Was aber unnser gruntoberkheit, nämlichen herr Schnöwaiß, sich hörn last, daß er wöle einen Predicanten zu haben, haben wir ime khein maß zu geben. Allein wir wöllen bei unsern alten religion verbleiben und khurzen auß dem unsern glauben nit abstehen. Derweill unß nur Ihr fürstliche Gnaden spirituale administratione liessen verbringen, der bei wöllen wir und unsere khünder verbleiben. Geschehen ut supra.

Herr Casparn Dimitrovitsch eingezogner bericht auf der burger zu Trakhenburg clagschrift wider den vicari zu Peillenstain herrn Stephan Caesar.

POVZETEK

Pritožba meščanov Kozjega proti Pilštajnskemu vikarju leta 1592

Protestantska reformacija v 16. stoletju se je na ozemlju nekdanje vojvodine Štajerske uveljavljala različno intenzivno in dosledno. Medtem ko so se mesta in trgi ter številne zgornještajerske kmečke občine okoli leta 1570 v veliki meri priključile gibanju Matina Luthra, pa v mnogih spodnještajerskih podeželskih občinah ni bilo kaj dosti sprememb v tradicionalnem življenju župnij. Toda velikokrat so nezadovoljive dušnopastirske razmere, ki so že v poznem srednjem veku v mnogih župnijah povzročile znatne nepravilnosti, povzročale tudi v spodnještajerskih župnijah napetosti in obremenjevale župnijske skupnosti.

Nekaj dokumentov iz leta 1592 dopušča vpogled v župnijsko življenje v Pilštajnu, kjer je zaradi nezadostne materialne osnove za preživljanje nižje duhovščine, zaradi nezadostne dušnopastirske motiviranosti in verjetno tudi premajhne teološke izobrazbe prišlo do deficitov v dušnopastirskem delu. Listina, ki jo obravnava prispevek, govori o pritožbah prebivalcev Kozjega nad vikarjem Štefanom Cesarjem in njegovim pomočnikom Simonom Rabom. Duhovnikov pomočnik je navedel, da je opustil delo, ker mu vikar ni zagotovil hrane za preživetje. Vikar pa mu je ugovarjal in povedal, da je pomočnik brez njegovega soglasja bral maše in zanje neupravičeno pobiral pristojbine.

Preiskovalni komisiji, ki jo je postavil škof, so župljani Kozjega izjavili, da želijo ostati pri stari veri in prosili, naj bi bila ob nedeljah in praznikih služba božja po stari navadi. Znamenj protestantskega pojmovanja vere pri njih ni opaziti, najdemo pa jih pri grajski družini v Kozjem (lastniki Schneeweißi), ki naj bi bila imela namen nastaviti protestantskega predikanta.

HELFRIED VALENTINITSCH

MIBWIRTSCHAFT UND KORRUPTION IM QUECKSILBERBERGWERK IDRİJA (Die Amtszeit des Verwalters Kienbach 1684-1696)

In der frühen Neuzeit zählte das Bergwerk Idrija zu den drei größten Quecksilberproduzenten der Welt.¹ Das Quecksilber wurde vor allem bei der Silbergewinnung benötigt. Erst das mit Quecksilber durchgeführte Amalgamierungsverfahren ermöglichte die riesigen amerikanischen Silbereinfuhren nach Europa. Das 1490 errichtete Bergwerk Idrija gelangte im Jahr 1575 in den Besitz der österreichischen Habsburger.² Im Jahr 1659 wurde auch das jahrzehntelang verpachtete Quecksilberhandelsmonopol in staatliche Eigenregie übernommen. Der Bergwerksverwalter unterstand weiterhin direkt der innerösterreichischen Hofkammer in Graz. Hingegen behielt sich die Wiener Finanzverwaltung die Lenkung des Quecksilberhandels vor. Die lange Regierungszeit Kaiser Leopolds I. (1657-1705) wurde durch schwere innere und äußere Krisen bestimmt. Vor allem die Kriege mit Frankreich und dem Osmanischen Reich erforderten enorme Mittel, weshalb der Kaiser ständig auf ausländisches Kapital angewiesen war. Quecksilber zählte nun zu den wenigen Gütern, die von den österreichischen Habsburgern der internationalen Finanzwelt als Unterpfand angeboten werden konnten. Die Folge davon war, daß das in Idrija aufgebrachte Quecksilber jahrelang ausschließlich dafür verwendet wurde, um die in Holland aufgenommenen Anleihen des Kaisers abzuführen. Das Bergwerk Idrija spielte aber auch in der Wirtschaft der innerösterreichischen Ländergruppe eine bedeutende Rolle. So war das Bergwerk um 1680 im Herzogtum Krain mit etwa 350 Beschäftigten der größte Arbeitgeber. Außerdem war die Bergwerkssiedlung in ihrer Region als Abnehmer von Lebensmitteln und anderen Bedarfsgütern ein überaus wichtiger Wirtschaftsfaktor.

Im vorliegenden Beitrag wird nun auf der Grundlage von umfangreichen archivalischen Studien die Geschichte des Bergwerks Idrija während der Amtszeit des hier zwischen 1684 und 1696 tätigen Verwalters Wolf Siegmund von Kienbach dargestellt.³ Es ist zunächst die Geschichte eines ehrgeizigen Mannes, der durch sein Gewinnstreben, seinen Starrsinn und seinem Mangel an Fachwissen das ohnehin schon gefährdete Bergwerk innerhalb von wenigen Jahren an den Rand des Zusammenbruchs brachte. Es ist aber auch die Geschichte der Kaiserlichen Finanzverwaltung, deren Beamte jahrelang durch Untätigkeit und Korruption die in Idrija herrschenden Mißstände duldeten, ja förderten. Darüber hinaus werden einige Einblicke in die Lebensverhältnisse der in Idrija lebenden Bevölkerung möglich.

Wolf Siegmund Kienbach stammte aus der Steiermark. Sein Geburtsort ist nicht bekannt. Er wurde um 1635/40 geboren, da er im Jahr 1655 in den Matrikeln der Grazer Jesuiten-Universität als Student genannt wird.⁴ Kienbach schloß aber seine Studien

¹ H. Valentinitich, Quecksilberbergbau, -verhüttung und -handel in der frühen Neuzeit. In: Montanwirtschaft Mitteleuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert. Bochum 1984, 199-204.

² H. Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idrija 1575-1659. Produktion - Technik - rechtliche und soziale Verhältnisse - Betriebsbedarf - Quecksilberhandel. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark (Graz), 32, 1981, 32.

³ Die hier verwendeten Quellen befinden sich ausschließlich im Steiermärkischen Landesarchiv in Graz. Abkürzungen: HK = Repertorien und Akten der innerösterreichischen Hofkammer.

⁴ J. Andritsch, Die Matrikeln der Universität Graz 1630-1662. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz (Graz), 6/2, 1980, 96.

nicht ab, sondern trat als Privatsekretär in den Dienst des Freiherrn Karl-Gottfried von Breuner. Der Letztere war ab 1654 in Graz Vizepräsident und ab 1660 Präsident der Innerösterreichischen Hofkammer, der das Quecksilberbergwerk Idrija unmittelbar unterstellt war. Für die weitere Laufbahn Kienbachs war nun entscheidend, daß Präsident Breuner ihn schließlich 1669 bei der Hofkammer als Gehilfen des Hofbuchhalters einstellte. Im Jahr 1673 wechselte er in die Kanzlei der Hofkammer über und übernahm hier auch die Registratur. Drei Jahre später übertrug man ihm auch noch den Posten eines Hofkammersekretärs.⁵ In dieser Funktion, für die er aber kein zusätzliches Gehalt bekam, hatte er an den Sitzungen der Hofkammerräte teilzunehmen. Ab 1678 fungierte Franz Adam Graf Dietrichstein für rund zwei Jahrzehnte als Präsident der Grazer Hofkammer.⁶ Kienbach gelang es nun, das uneingeschränkte Vertrauen seines neuen Vorgesetzten zu erlangen. Während seiner jahrelangen Tätigkeit als Registrator erwarb Kienbach zahlreiche Detailkenntnisse über das Innenleben der Grazer Zentralbehörden. Nach seinen eigenen Angaben nahm er während seiner Dienstzeit in Graz an insgesamt 25 Kommissionen teil, die sich aber vorwiegend mit militärischen Angelegenheiten beschäftigten. Hingegen hatte er zum Montanwesen keine direkten Kontakte. Als Registrator kannte er aber die Berichte über Idrija und wußte über die enorme Bedeutung des Bergwerks genau Bescheid. In der Hofkammer konnte er auch beobachten, wie sich einzelne Personen am Quecksilberhandel enorm bereicherten. Der prominenteste war hier zweifellos der Hofkammerrat Abondio Inzaghi, der erfolgreich den staatlichen Quecksilberhandel reorganisierte, dabei aber ungeniert in die eigene Tasche wirtschaftete.⁷

Als 1684 der langjährige Verwalter Idrijas, Kaspar Liechtstock,⁸ starb, sah Kienbach seine Chance gekommen und bewarb sich um die Nachfolge, obwohl er nicht die geringsten Erfahrungen im Bergbau besaß. Er erfreute sich höchster Protektion, weshalb niemand an seiner mangelnden Qualifikation Anstoß nahm, und man ihn mit Wirkung vom 1. Juli 1684 zum Bergwerksverwalter in Idrija bestellte. Wenige Monate später wurde sein Aufstieg noch dadurch ergänzt, daß Kaiser Leopold I. ihn in den Adelsstand erhob und zum kaiserlichen Rat ernannte.⁹ Gleichsam über Nacht wurde der frühere Sekretär der Vorgesetzte von 400 Beamten und Arbeitern. Außerdem waren ihm als Bergwerksverwalter die bäuerlichen Untertanen unterstellt, die in der Umgebung von Idrija wohnten. Der neue Verwalter verlegte nun seinen Wohnsitz nach Idrija, erwarb aber auch in Laibach/Ljubljana ein Haus, wo er einen guten Teil seiner Zeit verbrachte. In Idrija trat Kienbach ein schweres Erbe an. Unter seinem Amtsvorgänger waren verschiedene Mißstände eingerissen, die sich langfristig gesehen auch auf die Produktion des Bergwerks negativ auswirkten. Das größte Problem war aber, daß die bisher abgebauten Erzlagerstätten allmählich zur Neige gingen, was jedoch noch niemand wahrhaben wollte. Außerdem hatte man es verabsäumt in Idrija Fachleute auszubilden, die sich auf das Aufspüren von neuen Lagerstätten verstanden. Auswärtige Spezialisten, etwa aus der Slowakei, wollten aber nicht in den abgelegenen Bergwerksort Idrija übersiedeln. Durch seinen Mangel an Fachkenntnis und Erfahrung mußte sich Kienbach von Anfang an auf die Hilfe von einigen Bergwerksbeamten und

⁵ HK 1693-IV-60.

⁶ V. Thiel, Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564-1749. In: Archiv für österreichische Geschichte (Wien), 111, 1930, 630.

⁷ Zu Abondio Inzaghi siehe H. Valentinitich, Bedeutende steirische Kaufmannsfamilien im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: G. Schöpfer (Hg.), Menschen & Münzen & Märkte. Katalog der Steirischen Landesausstellung 1989, Fohnsdorf 1989, 256-168.

⁸ Zu Liechtstock siehe H. Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria, 394.

⁹ K. F. v. Frank, Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806. 3, Senftenegg 1971, 25.

Facharbeitern stützen, die ihm persönlich ergeben waren. Der Preis dafür war, daß Kienbach sie an seinen Machenschaften beteiligte und ihnen verschiedene Privilegien und Einkünfte verschaffte. Eine Hauptrolle spielte hier der Gegenschreiber Koppnjäger, der das Rechnungswesen des Bergwerks kontrollierte. Auch die beiden Brandmeister Tibaldi und Peter Bonzio zählten lange zu den engsten Vertrauten Kienbachs. Bonzio heiratete sogar eine Tante des Verwalters. Hingegen wurden unbequeme Kritiker entlassen oder versetzt.

Beim Amtsantritt Kienbachs wären tiefgreifende Reformen notwendig gewesen, die der neue Verwalter aber weder durchsetzen konnte noch wollte! Zunächst versuchte er durch häufige Berichte bei seinen Vorgesetzten Behörden den Eindruck großer Aktivität zu erwecken.¹⁰ Im Jahr 1688 mußten bei den Wasserbauten umfangreiche und sehr kostspielige Reparaturen durchgeführt werden. Für diese Arbeiten holte man eigens Zimmerleute aus Aussee in der Steiermark. 1692 wurden im Barbara-Schacht größere Arbeiten zur Sicherung der Anlagen notwendig. Die von Idrija nach Vrhnika führende Straße wurde ausgebaut. In seinem Amtssitz, dem Schloß Gewerkenegg, ließ Kienbach verschiedene Änderungen vornehmen und ein Magazin für die Lagerung von Flachs einrichten. Außerdem ließ er eine Schießhütte zur Belustigung der Knappen errichten. Beim eigentlichen Bergwerksbetrieb ließ Kienbach jedoch - wohl auch wegen seiner mangelnden Fachkenntnis -, die Zügel schleifen und verzichtete auf regelmäßige Kontrollen der Betriebsanlagen. Später wurde sogar behauptet, daß er während seiner rund elf Jahre dauernden Amtszeit in Idrija nur dreimal das Bergwerk befahren hätte. Er folgte auch nicht den Empfehlungen von Fachleuten, sondern beharrte eigensinnig auf den Rat von einigen ihm ergebenen Personen. Als um 1690 die Förderung im alten Achatius-Schacht wegen Erschöpfung der Lagerstätten nahezu ganz zum Erliegen gekommen war, schlugen die Beamten Kienbach vor, die hier frei werdenden 18 Arbeiter beim Barbara-Schacht einzusetzen. Der Verwalter lehnte aber diese Umschichtung kurzerhand ab. Durch Wassereintritte und verfehlte Maßnahmen gingen auch zwei neu aufgeschlossene Zinnober-Erzgänge verloren. Um das Waldwesen kümmerte sich der Verwalter überhaupt nicht. Er ließ deshalb zu, daß die Knappen und die Untertanen trotz eindeutiger Verbote Ziegen hielten, die in den für das Bergwerk bestimmten Wäldern schwere Schäden anrichteten.

Besonderes Interesse zeigte Kienbach jedoch an der Verhüttung. Offenbar hatte er den Rückgang der Erzlager schon früh erkannt und hoffte nun durch neue Brennverfahren eine Reduktion der Hüttenverluste und damit eine Produktionssteigerung zu erreichen. Seit etwa 1530 hatte man bei der Verhüttung urnenförmige Tongefäße verwendet. Die Brennkrüge waren aber sehr zerbrechlich und konnten maximal dreimal verwendet werden. Dieses Brennverfahren war mit Hüttenverlusten von bis zu 75% und einem gigantischen Arbeits- und Materialaufwand verbunden. Außerdem war diese Methode für die Arbeiter äußerst gesundheitsschädlich.¹¹ Ab 1656 benutzte man daher Retorten aus Gußeisen, die mangels anderer Produzenten aus St. Veit in Kärnten bezogen werden mußten. Es traten zwar wiederholt Lieferschwierigkeiten auf, doch bewährten sich die Eisen-Retorten im großen und ganzen.¹² Ende 1689 ging Kienbach jedoch von diesem Verfahren ab und führte wieder Tongefäße ein. Als er die Hofkammer darüber informierte, rühmte er das "neue" Verfahren überschwänglich

¹⁰ HK 1696-VII-47.

¹¹ Vgl. dazu H. Valentinitich, Idria und Fragen der Umweltgestaltung. In: H. Kellenbenz (Hg.), Wirtschaftsentwicklung und Umweltbeeinflussung (14. - 20. Jahrhundert), Wiesbaden 1983 (= Geschichte und Gesellschaft 20), 57-72.

¹² Vgl. dazu H. Valentinitich, Die Versorgung des Bergwerks Idria mit Gefäßen für die Quecksilberberhüttung 1490-1750. In: E. Westermann (Hg.), Bergbaureviere als Verbrauchszentrum. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Stuttgart), Beiheft 130, 1997, 21-32.

und sprach sogar davon, daß man die Eisen-Retorten völlig ersetzen könne.¹³ Die Tongefäße waren natürlich wesentlich billiger als die aus Eisen und mußten auch nicht über eine große Entfernung herangeschafft werden. Kienbach behauptete nun, daß die von ihm eingeführten Tongefäße so gut wie die Eisen-Retorten wären und man sie bis zu 19 mal verwenden könne! In der Praxis zeigte sich jedoch, daß es sich hier um bloßes Wunschdenken handelte, und die Tongeschirre maximal sechs Brennvorgänge aushielten. In der Regel konnte man sie sogar, bevor sie zersprangen oder undicht wurden, überhaupt nur vier bis fünfmal verwenden. Ob die Wiedereinführung der Tongefäße die Idee Kienbachs war oder ob er sich auf die Vorschläge von einzelnen Beamten stützte, geht aus den vorliegenden Akten nicht hervor. Sicher ist aber, daß er bei diesem Verfahren von den beiden aufeinander folgenden Brennmeistern Tibaldi und Bonzio bestärkt wurde. Seit 1692 experimentierte auch der Erfinder Lorenz Warath in Idrija mit Tongefäßen, die angeblich noch mehr hitzebeständig waren.

Während seiner Amtszeit in Idrija war Kienbach, wenn man vom Hüttenwesen absieht, nur an einem einzigen Ziel interessiert, nämlich sich möglichst rasch auf Kosten des Ärars und der Bergarbeiter zu bereichern. Bei den dabei angewandten Methoden war er nicht wählerisch. Seine größten Einkünfte bezog er aus dem sogenannten Pfennwerthandel. Seit der Errichtung des Bergwerks Idrija hatten auch hier wie im übrigen Montanwesen des Ostalpenraums die einzelnen Verwalter über eineinhalb Jahrhunderte lang die Knappen mit Lebensmitteln und anderen Bedarfsgütern beliefert und dabei oft weit überhöhte Preise verlangt.¹⁴ Den Bergarbeitern blieb meistens nichts anderes übrig, als diese Praktiken zu akzeptieren, da die Versorgung der abgelegenen Montanreviere schwierig war und keine Konkurrenz existierte. Der Pfennwerthandel gab daher ständig Anlaß zur Unzufriedenheit und beeinträchtigte die Arbeitsmoral. Seit der Mitte des 17. Jahrhunderts versuchte deshalb die Hofkammer, den Pfennwerthandel in Idrija zu unterbinden und nahm in die Amtsinstruktionen der Bergwerksverwalter entsprechende Bestimmungen auf. Allerdings hatte schon der Vorgänger Kienbachs sich an diese Vorgaben nicht gehalten. Der nun von Kienbach organisierte Pfennwerthandel überstieg alle bisherigen Dimensionen! Der Verwalter unterhielt in seinem Haus in Idrija ein Lager, in dem sich Waren aller Art befanden. Es war so umfangreich, daß Kienbach zwischen Laibach, Triest und Görz vermutlich der größte Kaufmann war. Über die Geschäfte des Verwalters sind wir deshalb relativ gut informiert, weil die Hofkammer im Jahr 1696 ein Inventar des Lagers anlegen ließ.¹⁵ Auffallend ist, daß sich in diesem Magazin auch viele Güter des gehobenen Bedarfs befanden, also Gegenstände, die sich ein einfacher Knappe wohl kaum leisten konnte. Als Abnehmer für diese Güter kamen daher hauptsächlich die Beamten und Facharbeiter in Frage. Einen großen Teil des Lagers nahmen Textilien und Bekleidungsgegenstände ein. Unter den ersteren sind verschiedene Samt-, Brokat- und Baumwollstoffe sowie Leinwand aus Holland hervorzuheben. Zu erwähnen ist auch türkische Seide, die man für geblünte Halstücher verwendete. Unter den Bekleidungsgegenständen befanden sich Frauenröcke, Bänder, Haarnadeln, Hüte, Schuhschnallen und Seidenstrümpfe aus Mailand. Dazu kamen Papier und anderer Kanzleibedarf, Eßbestecke mit Griffen aus Hirschhorn sowie Spielzeugfiguren aus Holz. Im Magazin des Verwalters lagerten aber auch Rohmaterialien wie z. B. Flachs für die Herstellung von Leinen sowie feines Leder für die Erzeugung von Handschuhen. Schließlich fanden sich im Lager 3.500 Ellen Leinwand und 376 Ellen Spitzen. Diese Güter waren zweifellos von der in Idrija ansässigen Bevölkerung erzeugt worden. Kienbach trat

¹³ HK 1696-VII-47.

¹⁴ Siehe H. Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria, 226 ff.

¹⁵ HK 1701-XI-48.

daher als Verleger auf, indem er die Vorfinanzierung übernahm und das Rohmaterial beschaffte und dann die fertigen Produkte weiterverkaufte.

Die Bergarbeiter waren Kienbach aber nicht nur beim Pfennwerthandel schutzlos ausgeliefert. Der Verwalter benutzte nämlich die Belieferung Idrijas mit Getreide, um sich schamlos zu bereichern.¹⁶ Billig eingekauftes Getreide gab er weit überhöht an die Knappen weiter und steckte die Differenz in die eigene Tasche. Außerdem übervorteilte er die Knappen jahrelang bei der Getreideausgabe dadurch, daß er ein falsches Maß verwendete. Das in Idrija benötigte Getreide wurde meist von einigen Krainer Grundherrschaften, wie z. B. dem Kloster Sittich/Stièna, und von Zwischenhändlern bezogen. Einzelne Lieferanten beteiligten sich an den Machenschaften Kienbachs und stellten überhöhte Rechnungen aus oder gaben ihm Quittungen für gar nicht erfolgte Lieferungen. Bei der Einstellung von neuen Arbeitern und bei der Vergabe von Lehenschaften verlangten der Verwalter und seine Beamten Bestechungsgelder. Die der Bergwerksverwaltung unterstellten Untertanen mußten neue Abgaben entrichten oder bei der Anlegung von Rodungsflächen Gebühren erlegen.

Obwohl Kienbach seinen rasch erworbenen Reichtum sehr offen zeigte, ließen die Grazer Zentralbehörden den Verwalter jahrelang gewähren. Dafür waren mehrere Gründe verantwortlich. Zunächst gelang es Kienbach, seine Gegner in Idrija so einzuschüchtern, daß lange nur vereinzelt Hinweise über seine Mißwirtschaft nach außen gelangten. Dazu kam, daß Kienbach in Graz und wohl auch in Wien höchste Protektion genoß. In Graz war der Präsident der Hofkammer Graf Dietrichstein, sein wichtigster Gönner. Kienbach konnte aber auch unter den übrigen Hofkammerbeamten auf Unterstützung rechnen. So war man, wie sich später herausstellte in Graz sehr wohl darüber informiert, daß Kienbach sich im Pfennwerthandel betätigte. Angeblich sandte er nach Graz jährlich 300 fl, die aus den Einnahmen des Pfennwerthandels stammten.

Entscheidend aber war, daß der Wiener Hof sowie die Grazer Zentralbehörden in erster Linie daran interessiert waren, daß in Idrija möglichst viel Quecksilber erzeugt wurde. Die Angaben über die Quecksilberproduktion in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts sind teilweise unvollständig und auch widersprüchlich. Sie lassen aber doch erkennen, daß die Erzlagerstätten allmählich erschöpft waren.¹⁷ Im Jahr 1667 hatte man in Idrija noch mit einer Produktion von 3.270 Zentnern einen Höchststand erreicht. In den folgenden Jahren ging die Erzeugung jedoch um mehr als die Hälfte zurück. Im Jahr 1683 hatte der Vorgänger Kienbachs noch 1.424 Zentner produziert. In den ersten 18 Monaten seiner Amtszeit gewann Kienbach 2.866 Zentner Quecksilber. Im Jahr 1686 fiel die Produktion bereits auf 861 Zentner. Im folgenden Jahr stieg sie zwar wieder auf 1.451 Zentner, doch wurde 1688 mit 397 Zentner seit Menschengedenken das schlechteste Ergebnis erzielt. Im Jahr 1689 erreichte Kienbach zwar wieder 1.319 Zentner, doch sank in den beiden nächsten Jahren die Produktion erneut unter 1.000 Zentner. Die Hauptursache für den geradezu dramatischen Rückgang der Produktion war zweifellos die rasche Abnahme der abbauwürdigen Erzvorräte. Die ohnehin schon angespannte Situation wurde aber durch die Mißwirtschaft Kienbachs und die Untätigkeit der Grazer Zentralbehörden zusätzlich verschärft. Vor allem die Wiedereinführung von Tongefäßen war mit gigantischen Hüttenverlusten verbunden! Obwohl die Hofkammer bereits 1689 angeordnet hatte, weiterhin Eisenretorten zu verwenden, benützte Kienbach bis September 1691 ausschließlich Tonkrüge. Es kam deshalb zwischen dem Verwalter und dem Magistrat von St. Veit in Kärnten, der die Eisenretorten bisher geliefert hatte, zu scharfen Auseinandersetzungen, da die Kärntner

¹⁶ HK 1696-VII-47.

¹⁷ H. v. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien - Leipzig 1907, 422.

Gewerken sich übervorteilt fühlten. Kienbach setzte nun seine Beamten unter Druck und legte ihnen eine schriftliche Befürwortung seines Verfahrens vor, das die meisten auch unterzeichneten. Durch dieses Manöver gelang es dem Verwalter wieder, Zeit zu gewinnen. Eine Kommission im Jahr 1687 hatte noch keine gravierenden Mißstände aufgedeckt. Spätestens ab 1690 konnte man aber in Graz und Wien die immer geringer werdende Ausbeute nicht mehr länger ignorieren. Trotzdem sandten die Grazer Zentralbehörden erst im Frühjahr 1691 eine Untersuchungskommission nach Idrija, der die beiden Hofkammerräte Zacharias Gottfried Freiherr von Webersberg, Viktor Jakob Graf von Prandegg sowie der Hofbuchhalter Anton Canduzzi angehörten.¹⁸ Der Kommissar Webersberg wollte sich auf die Beteuerungen Kienbachs und seiner Beamten nicht verlassen und deshalb persönlich an einem Experiment mit den Tongefäßen teilnehmen und ließ deshalb die versperrte Brennhütte bewachen. Der Bergrichter Tibaldi übertöpelte allerdings das Wachpersonal und manipulierte das Ergebnis der Quecksilberprobe so, daß Webersberg getäuscht wurde. Die Kommission stellte vor allem fest, daß der Barbara-Schacht schon sehr baufällig war und schlug die Errichtung eines neuen Schachts vor.¹⁹ In ihrem erst im Jänner 1692 vorgelegten Abschlußbericht nahmen die Kommissare zwar an einigen allzu offensichtlichen Mißständen Anstoß, drängten aber auf keine Disziplinarmaßnahmen gegenüber Kienbach.²⁰

Im Verlauf des Jahres 1692 setzte sich der Streit über das beste Verfahren zur Quecksilbergewinnung fort. Die Lieferanten der in Kärnten hergestellten Eisenretorten waren über die gegen sie von Kienbach erhobenen Vorwürfe derartig erbittert, daß sie wiederholt in Graz gegen den Verwalter protestierten. Diese Konflikte führten dazu, daß die Gegner des Verwalters immer offener hervortraten, und den Hofkammerräten wiederholt Details über die in Idrija herrschenden Mißstände zukommen ließen.²¹ Zu den Hauptgegnern des Verwalters zählte nun sein früherer Vertrauter, der Brennmeister Peter Bonzio.²² Der Letztere verhielt sich gegenüber dem Verwalter derart aufsässig, daß die Hofkammer ihm einen scharfen Verweis erteilte.

Immerhin forderte im Juli 1692 der Hofkammerrat Webersberg die sofortige Entsendung einer neuen Kommission, die das Bergwerk Idrija reformieren sollte.²³ Trotz aller Beschwerden aber konnte sich Kienbach weiter im Amt halten. Der zunehmende Druck wirkte sich aber anscheinend auf seine Gesundheit aus. Im Frühjahr 1693 fühlte er sich nämlich so krank und schwach, daß er die Hofkammer bat, seinen Neffen Johann Bonifazius Asti als seinen Gehilfen einzustellen.²⁴ Bezeichnenderweise führte er für seinen Verwandten als wichtigste Qualifikation an, daß dieser von ihm erzogen worden war. Außerdem bot er eine Kautio von 10.000 fl an! Das Ansuchen wurde am Wiener Hof vom jahrelangen Kollegen Kienbachs, dem Hofkammerrat Mathias Tobias Jöbstinger, massiv unterstützt. Die Berater des Kaisers in Wien standen dem Wunsch des Verwalters nicht ablehnend gegenüber, waren aber immerhin so mißtrauisch geworden, daß sie von Kienbach die Vorlage seiner letzten Amtsrechnungen verlangten. Der Hofkammerrat Jöbstinger war aber anscheinend maßgeblich daran beteiligt, daß die wiederholt geforderte Untersuchungskommission nicht zustande kam. Erst im April 1693 benutzten die Gegner Kienbachs die zeitweilige Abwesenheit Jöbstingers, um die Untersuchung in Idrija voranzutreiben.²⁵ Im Sommer 1693 besaßen die Kommissare so

¹⁸ HK 1691-I-68.

¹⁹ HK 1692-I-59.

²⁰ HK 1692-I-60.

²¹ HK 1693-V-80.

²² HK 1692-VIII-6.

²³ HK 1692-VII-63.

²⁴ HK 1693-IV-60.

²⁵ HK 1693-IV-9.

viele Informationen über die in Idrija herrschenden Mißstände, daß sie in ihrem, dem Präsidenten Dietrichstein vorgelegten Bericht dringend die Entsendung einer mit allen nötigen Vollmachten ausgestatteten "Hauptkommission" verlangten, die eine totale Reform des Bergwerks durchführen sollte. Dem Freiherrn von Webersberg gelang es aber nicht, eine rasche Umsetzung seiner Forderung zu erreichen. Die Grazer Hofkammer erstellte zwar auf der Basis seines Berichts ein Gutachten, daß aber dann liegen blieb. Kienbach gelang es nun im Verlauf des Jahres 1693 unter Einsatz aller ihm zur Verfügung stehenden Mittel, die beachtliche Menge von 1.530 Zentner Quecksilber zu produzieren.²⁶ Damit waren aber die vorhandenen Kapazitäten fast zur Gänze ausgeschöpft worden, weshalb bereits im folgenden Jahr die Produktion auf 931 Zentner zurückging. In den ersten Monaten des Jahres 1695 konnte der Bergwerksbetrieb anscheinend sogar nur mehr notdürftig aufrecht erhalten werden. Noch im Jänner 1694 hatte die Hofkammer Kienbach eine Mängelliste über seine für die Jahre 1684 bis einschließlich 1692 vorgelegten Rechnungen übersandt und von ihm eine Rechtfertigung gefordert. Der Verwalter und seine Freunde verstanden es aber erneut, die schon längst fällige Untersuchung hinauszuschieben. Erst im Juli 1695 raffte sich die Grazer Hofkammer auf Befehl des Wiener Hofes dazu auf, entschlossen gegen ihn vorzugehen.²⁷ Es wurde nun eine Kommission zusammengestellt, der die beiden Hofkammerräte Webersberg und Trautmannsdorf sowie der Jurist Dr. Paumann angehörten.²⁸ Außerdem wurden aus anderen Bergwerken eigens Fachleute nach Idrija beordert, um die Kommission bei ihrer Arbeit zu unterstützen. Der Hauptgrund für die plötzliche Aktivität der Grazer Behörden war, daß Kaiser Leopold I. aus Mangel an Quecksilber seine holländischen Gläubiger nicht mehr befriedigen konnte.

Die treibende Kraft der Untersuchung war nun der Freiherr von Webersberg, der in den letzten Jahren wiederholt in Idrija gewesen war. Die Kommissare blieben über ein halbes Jahr in Idrija und durften lediglich zu Weihnachten 1695 mit ausdrücklicher Zustimmung der Hofkammer für einige Tage nach Hause zu ihren Familien reisen.²⁹ Die ersten Zwischenberichte an den Wiener Hof zeigten, in welcher katastrophalen Situation sich das Quecksilberbergwerk befand. Kaiser Leopold I. äußerte sich sehr ungehalten über diese Meldungen und befahl die offenbar längere Zeit eingestellte Verhüttung sofort wieder aufzunehmen und möglichst viel Quecksilber nach Holland zu schicken.³⁰ Durch die Untersuchung kam nun Schritt für Schritt die jahrelange Mißwirtschaft Kienbachs ans Licht. Die Kommissare suspendierten nun den Verwalter von seinem Dienst und untersagten ihm sogar, die Bergwerkssiedlung zu betreten, weshalb Kienbach in Laibach Zuflucht suchte. Gleichzeitig versuchten sie mit Hilfe von auswärtigen Fachleuten die Quecksilberproduktion wieder in Gang zu bringen.

Im Juli 1696, also nach fast einem Jahr, hatte die Kommission endlich ihre Arbeit abgeschlossen und legte der Grazer Hofkammer ihren detaillierten Bericht vor, der über 200 Seiten umfaßte.³¹ Bei ihrem Bericht bestand das Hauptproblem der Kommissare darin, wie sie die jahrelange Untätigkeit der Grazer Hofkammer rechtfertigen sollten! Sie versuchten, deshalb die Förderer des Verwalters möglichst zu decken und schoben einfach die ganze Schuld an den in Idrija herrschenden katastrophalen Zuständen auf Kienbach. Tatsächlich konnten die Kommissare bei der Überprüfung der Amtsrechnungen dem Verwalter zahlreiche Fälschungen und Unterschlagungen nachweisen. Einige Vorwürfe waren allerdings sehr allgemein gehalten. So behaupteten die

²⁶ H. v. Srbik, o. c., 422.

²⁷ HK 1695-VI-23.

²⁸ HK 1695-VII-48.

²⁹ HK 1695-XII-50.

³⁰ HK 1695-IX-31.

³¹ HK 1696-IX-39, HK 1696-VII-47.

Kommissare, daß Kienbach die Disziplin vernachlässigt und arbeitslose Fremde in Idrija geduldet hätte. Die beiden wichtigsten Vorwürfe richteten sich aber gegen die Wiedereinführung der Tongefäße sowie gegen den von Kienbach betriebenen Pfennwerthandel. Bei der Verhüttung fiel es den Kommissaren nicht allzu schwer, die Fehler des Verwalters aufzuzeigen. Hingegen bestand beim Pfennwerthandel eine andere Situation. Kienbach erklärte nämlich, daß seine Amtsinstruktion kein Verbot des Pfennwerthandels enthalten würde und die Hofkammer stets über seine Geschäfte informiert gewesen sei. Die Kommissare wieder behaupteten, daß Kienbach bei seinem Amtsantritt den Text der Instruktion verfälscht und dem ahnungslosen Präsidenten Dietrichstein zur Unterzeichnung vorgelegt hätte. Dieser unterschrieb dann versehentlich das Dokument, worauf die Hofkammer anstandslos die Ausfertigung veranlaßte. Besonders peinlich war nun das Eingeständnis der Kommissare, daß man erst viele Jahre später die Manipulationen Kienbachs entdeckt hatte. Die beiden Hofkammerräte versuchten deshalb, die Bereicherungspraktiken des Verwalters besonders hervorstreichend. Nach den von ihnen überprüften Rechnungen hatte er innerhalb von elf Jahren den Knappen Waren im Wert von rund 50.000 fl. geliefert. Die Bergarbeiter wußten aber über die tatsächlichen Preise nicht Bescheid, weshalb die Gewinnspanne des Verwalters bis zu 100% betrug! Schließlich bezifferten die Kommissare den von Kienbach allein durch Unterschlagungen, Fälschungen und Erpressungen angerichteten Schaden auf rund 100.000 fl!

Kaiser Leopold I. reagierte auf den Bericht der Untersuchungskommission außerordentlich rasch und befahl, daß ab 1. September 1696 der Hofkammerrat Johann Andreas Endress in Idrija interimistisch die Verwaltung übernehmen sollte. Gleichzeitig ordnete er an, Kienbach den Prozeß zu machen und seinen Besitz zu beschlagnahmen. Die im Herbst 1696 anläßlich der Beschlagnahme angelegten Inventare geben einen Einblick in die Lebensführung des Verwalters, die im krassesten Gegensatz zu den Verhältnissen der Bergknappen stand. Das Gesamtvermögen Kienbachs wurde auf 60.580 fl geschätzt.³² Davon entfielen über 40.000 fl auf Schuldbriefe, die Kienbach während seiner Dienstzeit in Idrija an sich gebracht hatte. Der Grundbesitz wurde von den Kommissaren mit ca. 6.000 fl bewertet. In Laibach besaß Kienbach ein schönes Haus und außerhalb der Stadt noch das kleine Gut Kroissenegg. In Idrija hatte er ebenfalls mehrere Grundstücke erworben. Er wollte nicht mehr wie seine Vorgänger im Schloß wohnen, und ließ deshalb für sich am Rand der Bergwerkssiedlung ein eigenes Haus errichten. Kienbach hatte monatelang Zeit gehabt, um belastendes Material sowie Geld und Schmuck zur Seite zu schaffen. Trotzdem fanden die Kommissare in Ljubljana verschiedene Gold- und Silbermünzen im Wert von 4.000 fl. Das Haus war überaus prächtig eingerichtet.³³ Die von Kienbach angelegte Bildersammlung und seine Bibliothek zeigen, daß der ehemalige Jesuitenzögling ein außerordentlich gebildeter und kunstsinniger Mann war. In Ljubljana besaß er 146 und in Idrija 30 Bilder. Die Künstler werden zwar im Inventar nicht angegeben, doch stammten elf Bilder aus Holland. Bei den dargestellten Motiven dominierten Landschaften, Stilleben und Portraits. Die Bibliothek des Bergwerkverwalters umfaßte 578 Bücher und zählte damit zu den größten Büchersammlungen, die damals im Herzogtum Krain existierten. Bezeichnenderweise wird unter den im Inventar angeführten Buchtiteln - wenn man von einer Abschrift der Idrijanischen Bergordnung absieht - kein einziges Werk über das Montanwesen angeführt. Dafür besaß Kienbach die Werke der meisten antiken Autoren, wie z. B. Tacitus, Horaz, Sallust, Vergil, Seneca etc. Einen breiten Raum nahm die

³² HK 1697-II-3.

³³ HK 1696-X-39.

juristische Fachliteratur ein.³⁴ Der Verwalter interessierte sich jedoch auch für zeitgenössische Autoren, wie Johann Weikhard von Valvasor, Ludwig Schönleben, Abraham a Sancta Clara und Johann Heinrich Becher. Bei den theologischen Büchern dominierten von Jesuiten verfaßte Schriften. Außerdem besaß Kienbach streng verbotene Bücher von Martin Luther und Philipp Melanchton. Der Bergwerksverwalter war auch am geistigen Hintergrund der Hexenverfolgung interessiert, da er das gegen die angeblichen Hexen gerichtete Buch des Bischofs Petrus Binsfeld besaß. Zu Repräsentationszwecken hielt sich der Verwalter eine Karosse und eine kleinere Kutsche. Bei kürzeren Entfernungen ließ er sich in einer Sänfte tragen. Das Haus in Idrija war ebenfalls sehr luxuriös ausgestattet. Zur Einrichtung zählten Ledersessel, kostbare Tapeten, venezianische Spiegel und türkische Teppiche. Auch bei Gegenständen des täglichen Bedarfs legte Kienbach auf Luxus größten Wert. Das Geschirr, Schuhschnallen und Knöpfe waren ebenso aus Silber gefertigt wie ein Zahnstocher und ein spezieller Löffel, der zum Reinigen der Ohren bestimmt war. Das Puder, das der Verwalter für seine Perücke benötigte, bewahrte er in einer wertvollen Dose aus Schildpatt auf. Zwei im Inventar eigens angeführte Kaffeetassen zeigen, daß Kienbach auch im abgelegenen Idrija den Genuß des damals noch wenig verbreiteten Getränks zu schätzen wußte.

In ihren dem Kaiser vorgelegten Berichten hatten die Beamten der Grazer Hofkammer stets dem Verwalter Kienbach die ganze Schuld an der Mißwirtschaft in Idrija zugeschoben. Sie erklärten auch nie, warum sie die Machenschaften des Verwalters jahrelang zumindest geduldet hatten. Der Wiener Hof wieder nahm an diesen Darstellungen keinen Anstoß, weshalb Kaiser Leopold I. im März 1697 befahl, allein gegen Kienbach ein Verfahren einzuleiten.³⁵ Der schwerkranke Verwalter trat nun mit Hilfe seines Neffen Asti die Flucht nach vorne an. Er stritt die gegen ihn erhobenen Vorwürfe rundweg ab und behauptete, daß der Kaiser ihm sogar noch 24.000 fl schulden würde.³⁶ Er bat deshalb um die Wiedereinsetzung in das Verwalteramt in Idrija und um die Freigabe seines beschlagnahmten Vermögens. Schließlich besaß er sogar die Unverfahrenheit, für seine "Verdienste" den Titel eines Hofkammerrates zu verlangen. Die Grazer Hofkammer reagierte auf die anmaßenden Forderungen Kienbachs nur sehr zurückhaltend. Der Kaiser wieder erklärte, daß er über das Ansuchen so lange keine Entscheidung fällen könne, bis das Verfahren nicht abgeschlossen wäre. Die einzige Maßnahme gegen Kienbach bestand darin, daß der frühere Verwalter ab Sommer 1698 in Graz unter Hausarrest stand und keine Kontakte zu seinen ehemaligen Untergebenen in Idrija aufnehmen durfte.³⁷

Im Frühjahr 1699 schien das gegen Kienbach eingeleitete Verfahren vor seinem Abschluß zu stehen. Die beiden damit betrauten Kommissare Webersberg und Trautmannsdorf nahmen eine gemäßigte Haltung ein. Sie schlugen nämlich dem Kaiser vor, den ungetreuen Verwalter zu einer Geldstrafe von 30.000 fl zu verurteilen. Diese Summe war zwar hoch, lag aber immer noch beträchtlich unter dem angeblichen Schaden von 100.000 fl. Außerdem hätte Kienbach bei diesem Strafausmaß sein halbes Vermögen behalten können. Dem Wiener Hof war jedoch diese Strafe zu gering, weshalb sich das Verfahren weiter hinauszog. Im Mai 1700 versuchte Kienbach durch ein Gnadengesuch eine für ihn günstige Lösung herbeizuführen.³⁸ Der Antrag wurde

³⁴ Vgl. dazu H. Valentinitich, Bibliotheksverzeichnisse steirischer Juristen als Quelle zur Rechts- und Geistesgeschichte des 17. Jahrhunderts. In: G. Klingenberg - J. M. Rainer - H. Stiegler (Hg.), *Vestigia Iuris Romani*. Festschrift für Gunter Wesener zum 60. Geburtstag. Graz 1992, 493-518.

³⁵ HK 1697-IV-54.

³⁶ HK 1697-IV-54.

³⁷ HK 1698-VI-15.

³⁸ HK 1700-V-58.

zwar abgelehnt, doch erreichte Kienbach, daß man ihm aus seinem beschlagnahmten Vermögen jährlich 600 fl für seinen Unterhalt bewilligte. Im Sommer 1701 zeigte sich, welchen Einfluß der frühere Verwalter noch immer in Graz besaß. Obwohl er hier praktisch unter Hausarrest stand, gelang es ihm, vor den Augen der Hofkammerbeamten seinen Haus- und Grundbesitz in Ljubljana um 4.200 fl an einen Grafen Barbo zu verkaufen.³⁹ Die deshalb eingeleitete Untersuchung verlief natürlich im Sande. Wenige Monate später zeichnete sich eine Lösung zugunsten Kienbachs ab. Der Wiener Hof zeigte sich nämlich geneigt, die Beschlagnahme des Vermögens aufzuheben und den Neffen Kienbachs im fernen Siebenbürgen mit einem Posten zu versorgen. Der ehemalige Bergwerksverwalter sollte aber den Ausgang des Verfahrens nicht mehr erleben, da er am 13. Juni 1702 in Graz starb.⁴⁰ Das Vermögen des Verstorbenen blieb zwar zum größten Teil weiterhin beschlagnahmt, doch mußte seine Witwe Anna-Dorothea deshalb nicht in Armut leben. Als sie im Jahr 1708 in Graz starb, hinterließ sie ein Vermögen von rund 7.000 fl, von denen allerdings 3.400 fl Schulden abzuziehen waren.⁴¹

POVZETEK

Slabo gospodarjenje in korupcija v rudniku živega srebra Idrija (čas upravnika Kienbacha 1684-1696)

V 17. stoletju je bil rudnik živega srebra v Idriji izredno pomemben za finance avstrijskih Habsburžanov. V Vojvodini Kranjski pa je bil rudnik tudi najpomembnejši delodajalec. Služba upravnika v Idriji je bila zelo zaželena, saj je bilo ob oskrbi rudarjev in rudniškega obrata veliko priložnosti za gospodarjenje v lastno korist. Cesarski organi na Dunaju in v Gradcu so bili zainteresirani prvenstveno za čim večjo proizvodnjo živega srebra, zato so dopuščali veliko nepravilnosti. Od leta 1670 je proizvodnja živega srebra močno padala, kajti najdišča, ki so jih do takrat izkoriščali, so bila že skoraj izčrpana. Ko je leta 1684 umrl dolgoletni upravnik Liechtstock, tudi rudniške naprave niso bile v dobrem stanju. V tej situaciji bi bila potrebna radikalna reforma celotnega rudniškega obratovanja. Toda cesar Leopold I. je na predlog Notranje-avstrijske dvorne komora za novega upravnika imenoval dolgoletnega uradnika Wolfa Siegmunda von Kienbacha, ki ni bil rudarski strokovnjak. Kienbach je bil zelo izobražen in naklonjen umetnostim, ni pa imel izkušenj v rudarstvu. Zato je bil od vsega začetka svojim podrejenim uradnikom tako rekoč izroččen na milost in nemilost in sploh ne bi bil sposoben izvajati večje reforme. Pri rudniškem obratovanju v ožjem smislu je zato popustil vajeti in se je zanimal samo za predelavo. Tu je uvedel "nov postopek žganja", pri katerem so uprabljali žgalne lonce iz gline. Toda ravno te krhke glinene lonce so tri desetletja poprej - leta 1656 - opustili zaradi ogromnih izgub ob tem postopku in jih nadomestili z železnimi retortami, ki so bile bisveno bolj obstojne. Četudi je postopek, ki ga je propagiral Kienbach, tehnično predstavljal korak nazaj, se ga je upravnik držal dolga leta in s tem povzročil ogromno škodo.

Veliko uspešnejši pa je bil Kienbach pri svojih privatnih poslih. Okoriščal se je na škodo cesarske finančne uprave s fingiranimi računi, ponaredki in poneverbami. Rudarje, ki so mu bili izročeni na milost in nemilost, je izkoriščal, kjer je le mogel. Večino prihodkov pa je imel iz oskrbe rudarjev, ki jim je dobavljal vsakovrstna živila in blago

³⁹ HK 1701-VII-16.

⁴⁰ L. Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken der Stadt Graz. Graz 1909, 280.

⁴¹ Landrecht, Schubert 533, Heft 44.

po veliko previsokih cenah. In končno je Kienbach nastopal tudi kot založnik. V Idriji in v okolici rudnika so doma izdelovali čipke in platno. Upravnik je prevzel dobavljanje materiala za te proizvode, pa tudi njihovo prodajo. V samo enajstih letih je Kienbachu uspelo, da je v Idriji nagrabil premoženje, ki so ga cenili na 60.000 goldinarjev. Ta vsota je takrat ustrezala vrednosti upoštevanja vredne zemljiške posesti.

Cesarski organi v Gradcu, ki jim je bil rudnik neposredno podrejen, so dolga leta povsem ignorirali nepravilnosti, do katerih je prišlo pod Kienbachom. Eden od razlogov za to je bil, da je upravnik imel zaščitnike na visokih položajih in da je pri svojih mahinacijah verjetno dopuščal tudi koristi za nekatere uradnike v Gradcu. Potem ko je dolga leta praktično gospodaril brez nadzora, je od leta 1691 naprej več komisij, ki so jih poslali v Idrijo, opozarjalo na pomanjkljivosti v vodenju rudnika. Kljub temu je Kienbachu uspelo, da se je še naprej obdržal na položaju. Šele ko se je leta 1695 sesula proizvodnja živega srebra, je dunajski dvor prisilil organe v Gradcu, da so drastično ukrepali. Komisija je sedaj razkrila njegove manipulacije in ga suspendirala. Škodo, ki jo je povzročil, so ocenili na 100.000 goldinarjev. Zato je dal cesar zapleniti upravnikovo premoženje in sprožiti proces, ki pa je trajal leta. Kienbach ni več doživel konca postopka, ker je umrl leta 1702. V tem času pa so v Idriji s pritegnitvijo odličnih rudarskih strokovnjakov od zunaj uspeli postaviti rudniško obratovanje na nove temelje. Tisti, ki so zaradi Kienbachovega slabega gospodarjenja najbolj trpeli, namreč rudarji, so spet lahko živeli v gotovosti, da bodo imeli v rudniku delo in kruh.

JOŽE ŽONTAR

REFORME PRI IDRIJSKEM RUDNIKU LETA 1747

V začetku januarja 1747 je prispelo v Idrijo obvestilo notranjeavstrijske dvorne komore, naslovljeno na Franca Antona pl. Steinberga, namestnika (*Verweser*) v Idriji, Antona Hauptmanna, rudarskega in gozdnega mojstra ter na rudniško konzulto, da je vladarica sklenila poslati na Kranjsko Friderika Viljema Haugwitza, tajnega svetnika in predsednika šlezijskega višjega urada kot opolnomočenega c. kr. komisarja. Ukazala je, da mu namenijo potrebno pozornost, kadar bo potrebno z njim korespondirajo ter nudijo potrebno pomoč, razen tega naj opozorijo vse katedralne uradnike na Kranjskem, da so mu podrejeni in dolžni izvajati njegove ukaze. Proti potrdilu mu morajo izročiti akte, bodisi v kopiji ali v originalu, mu postreči s potrebnimi informacijami in z vsem, kar bo zahteval, ter sploh prispevati samemu namenu njegovega prihoda. Dvorna komora je še dodala, da mu morajo v primeru, če bo hotel komisar opraviti kak pregled, to brez prigovora omogočiti.¹

Naslednji mesec je omenjeni graški urad sporočil Antonu Hauptmannu, da vladarica grofu Haugwitzu, ki se je tedaj že mudil na Kranjskem, ni le naročila, da preišče poslovanje tamkajšnjega živosrebrnega rudnika, marveč ga je tudi pooblastila, da napake in nepravilnosti takoj odpravi in kjer je mogoče - brez škode za deželno knežjo blagajno, takoj ali postopoma - doseže znižanje stroškov, tako pri osebju s pomočjo redukcij ali s prerazporeditvijo, kot pri gospodarjenju in pridobivanju živega srebra. Haugwitz naj odloči v Idriji tudi glede osebe, ki bi jo postavili za kaščarja.²

Sploh se je notranjeavstrijska dvorna komora morala zadnje čase ukvarjati s številnimi idrijskimi problemi, med drugim tudi s pomanjkanjem žita. Ob koncu leta 1746 je vladarica potrdila kot faktorja za preskrbo idrijskega rudnika v Ljubljani mojstra tehtnice višjega nakladniškega urada Šemerla, na Vrhniki pa tamkajšnjega urbarialnega prejemnika Dietricha. Prvi naj bi prejemal za to 120 goldinarjev na leto, iz tega pa je moral plačevati tudi prekladanje in čiščenje žita. Za kaščo na Vrhniki so plačevali kranjski deželni stanovi 30 goldinarjev na leto. Na Dunaju so zahtevali poročilo, ali bi bilo mogoče in s koliko nižjimi stroški bi se dalo urediti lastno skladišče na Vrhniki. Glede idrijske pritožbe zaradi pomanjkanja žita je notranjeavstrijska dvorna komora zahtevala poročilo od deželnih stanov, pa tudi od grofa Haugwitza, da bi uspešno podprli dobavo žita.³ Rudniška konzulta je januarja poročala, da jim primanjkuje konoplje, nakar je dvorna komora naročila trgovcu Mihael-Angelu Zoisu v Ljubljani, naj hitro dobavi v Idrijo 80 centov dobre bolonjske konoplje na podlagi pogodbe iz leta 1742 po 18 goldinarjev za cent. Usnje za podplate rudarjev naj bi dobavil tukajšnji, to je graški meščanski usnjarski mojster Mennhardt.⁴

Glede ureditve skladišča za shranjevanje živega srebra, ki so ga imeli v Idriji na zalogi, se notranjeavstrijska dvorna komora ni mogla sama odločiti in je prosila dvor za mnenje.⁵ Vladarica sprva tega ni odobrila, ker se ji ni zdelo potrebno, da zgradijo novo skladišče, marveč naj bi od obstoječe zaloge postopoma transportirali v Trst, varno in z dobrim spremstvom toliko, kolikor bi mogla znašati letna proizvodnja. Tako naj bi

¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, oddelek v Idriji, Rudnik živega srebra Idrija (v nadaljevanju: ZAL-Idr, Rudnik), fasc. 136, št. 2, 3. 1. 1747.

² ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 10, 7. 2. 1747.

³ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 6, 6. 1. 1747; št. 12, 11. 2. 1747.

⁴ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 8, 14. 1. 1747; št. 9, 17. 1. 1747; št. 12, 11. 2. 1747.

⁵ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 12, 11. 2. 1747.

pridobili potrebni prostor. O transportu v tržaška skladišča bi morali obvestiti tamkajšnje faktorje za živo srebro.⁶

Nadalje je notranjeavstrijska dvorna komora sporočila, da jo je na ponovno urgiranje grof Marija Ludvik pl. Saurau iz Štajerske obvestil, da je medtem že odposlal 144 kosov pločevine za retorte in da so morali že dospeti v Ljubljano. Sicer pa je upal, da do časa ne bo dobavil le redno naročilo, marveč prek tega tudi 600 kosov, kot so jih naročili.⁷

Medtem se je grof Haugwitz, ki je podrobno preiskoval kranjsko deželno gospodarstvo, dodobra seznanil tudi s stanjem deželnoknežjega idrijskega rudnika. Kot posebno pozornost do grofa so ob njegovem obisku rov, ki so ga pravkar prebijali od Terezijenega jaška do Ahacijevega rudišča, poimenovali po njem.⁸ Sicer pa je grof spoznal sposobnost idrijskega rudarskega mojstra Hauptmanna. Iz meseca marca sta ohranjeni dve Haugwitzovi pismi, naslovljeni nanj. Prvo se je nanašalo na zasutje reke Save, do katerega je prišlo pred nekaj leti zaradi usada pri Prusniku. Če so hoteli omogočiti plovbo po Ljubljanici in reki Savi, ki jo je štel Haugwitz za nadvse koristno, je bilo treba usad odstraniti. Haugwitz je naročil, da morajo to previdno in gospodarno opraviti, idrijski rudarski mojster pa naj ovire pregleda in navigacijskega inšpektorja Sillo napoti in pouči, kako bi skalovje, ki se je vsulo v reko, odstranili.⁹ V drugem pismu je Hauptmannu poročal, da je vladarica ukazala, naj c. kr. kraljevi dvorni špital v Ljubljani sprejema in vzdržuje revne in nepremožne osebe, posebno pa rudarje in delavce iz Idrije in drugih deželnoknežjih rudnikov. Špital je upravljal intendenca, ki so jo sestavljali deželni vicedom grof Orson, grof Leopold Lamberg ter ljubljanski škof, ki ji je tudi predsedoval. Obvestilo je poslal z namenom, da bi se tamkajšnji revni in nepremožni rudarji in delavci lahko potegovali za sprejem.¹⁰

Novi deželnoknežji urad, kraljevo reprezentanco, je postavil Haugwitz v Ljubljani aprila 1747. Prva resolucija, ki jo je prejela reprezentanca od vladarice, se je našala prav na Idrijo, kar kaže na pomen, ki so ga pripisovali tamkajšnjim reformam. Sklicujoč se na opolnomočeno katedralno dvorno komisijo, ki je bila pred kratkim v Idriji (namreč na Haugwitza), je vladarica ugotavljala, da je deželnoknežji rudnik živega srebra zopet v odličnem stanju. To so dosegli s pomočjo dragih dvornih komisij in mnogo tisoč goldinarjev, ki so bili potrošeni za ureditev in popravilo mnogih podzemnih in nadzemnih gradenj, deloma za pomnožitev osebja. Sedaj pa je finančni položaj države zahteval zmanjšanje izdatkov, kajti še vedno so trajali težki časi, ki jih je povzročila vojna za avstrijsko nasledstvo. Dvorna komisija je zlasti predlagala, da zmanjšajo odvečno osebje, da bi tako namesto letne naložbe 78.000 goldinarjev, ki je bila potrebna za proizvodnjo 1000 sodčkov ali 1500 centov živega srebra, po novi ureditvi ne potrebovali več kot 50.000 goldinarjev.

Zato je vladarica naročila, da sestavijo novo rudniško sistemizacijo, ki bi stopila v veljavo 1. julija. Rudnik je s svojimi nadzemnimi in podzemnimi gradnjami ležal zelo skupaj, v jamah sta bila po rudarskih pravilih zagotovljena varnost in red. Ni bilo potrebnih več toliko višjih uradnikov, med drugim je bil odveč tudi namestnik, zato je vladarica njegov urad odpravila. V bodoče naj bi to malo komorno imetje z rudnikom upravljali trije višji uradniki, in sicer višji rudarski mojster, prejemnik in knjigovodja, ki bi po potrebi pritegnili tudi ostale uradnike, ki so bili člani rudniške konzulte.

Ukinitev namestniškega urada naj za Franca Antona pl. Steinberga, ki je vse od leta 1724 upravljal idrijski rudnik, ne bi predstavljala, ponižanja.¹¹ Vladarica ga je upokojila

⁶ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 16, 28. 2. 1747.

⁷ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 21, 14. 3. 1747.

⁸ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 44, 26. 5. 1747.

⁹ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 19, 12. 3. 1747.

¹⁰ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 20, 12. 3. 1747.

¹¹ B. Korošec, Franc Anton pl. Steinberg: Predidrijska leta, Idrijski razgledi (Idrija), 33, 1988, 53-57; idem, idem Leta 1724-1747, ibidem 37, 1992, 65-72.

z nazivom svetnik notranjeavstrijske dvorne komore in odredila, da 1.600 goldinarjev, ki jih je do tedaj prejemal na leto v fiksnem znesku, obdrži še nadalje. Pri tem se je sklicevala na njegovo starost in bolehnost, zaradi česar - glede na zahtevnost - ne bi mogel biti več predstojnik nove organizacije rudnika. Kasneje se v zvezi z višino pokojnine omenja tudi njegova mnogoštevilna družina. Tudi sinu Antonu Steinbergu, ki se je razvijal v sposobno rudarsko osebnost, naj bi se k 200 goldinarjem, ki jih je prejemal kot vodja idrijske jamske knjige in risar, dodalo še 300 goldinarjev, dokler ne bi bil sposoben za višjo službo. Odpotoval naj bi v Smolnik na Gornje Ogrsko (danes na Slovaškem), da bi preizkušal in se izučil v postopku prebiranja, praženja in taljenja ter ostalih rudarskih znanostih. Teh 500 goldinarjev bi mu letno izplačevala rudarska blagajna v Smolniku.

Krčenje osebja je zajelo odvečne uradnike, rudarje in rudniške delavce, ki v Idriji niso bili več potrebni. Za te uradnike in uslužbence je moral dvorni kolegij za upravljanje denarništva in rudarstva na Dunaju nakazovati - do njihove nadaljnje prestavitve, ponovne nastavitve ali smrti - idrijski blagajni za preživetje letno odmerjeno plačo, s pogojem, da se bodo obnašali "miroljubno in častivredno". Delavcem pri topilnicah in v jamah, ki so bili odveč, naj bi se začasno - dokler ne bi bili prestavljeni, ponovno nastavljeni ali umrli - pustil njihov dosedanji zaslužek in delo v Idriji, v bodoče pa ni bilo več dovoljeno sprejeti nobenega novega delavca, marveč je bilo treba dosledno vztrajati pri zmanjšanem številu. Rudniška konzulta pa je morala pripraviti o osebju, ki bi ga skrčili - o rudniških uradnikih, uslužbencih in jamskih delavcih - poročilo, ter priložiti seznam teh, ki bi bili sposobni za drugo delo, pa tudi podatke o tem, koliko so jih poslali v Čabar, kjer so bili rudniki železa in fužine, v Steinfeld (na Koroškem), kjer je bil deželno knežji rudnik zlata in srebra, na Savo ali na delo pri vodnih grabljah v Gorico. Reprezentanca v Ljubljani je morala poslati nekoga izmed svetnikov v Idrijo, da bi po tej napovedi odpustil to osebje, višje in nižje uradnike, ki bi ostali v službi, pa še niso položili običajne prisegel.¹²

Obenem se je spremenil tudi položaj idrijskega rudnika, kar je bila posledica preurejanja državnih oblasti. Vladarica je prav v tem času razglasila dvorno komisijo v zadevah denarništva in rudarstva za dvorni kolegij za upravljanje denarništva in rudarstva kot neposredno dvorno oblast ter dotedanjega predstojnika Karla Ferdinanda grofa Königsegga postavila za njenega predsednika.¹³ Dvorni kolegij je pojasnil novo ureditev in 26. aprila sporočil v Idrijo, da je bila po novi deželni ustavi v vojvodini Kranjski postavljena za katedralne, deželne, komercialne in politične (upravne) zadeve deželna reprezentanca, ki je bila pristojna tudi za rudnike, s tem je prenehala po eni strani odvisnost od notranjeavstrijske dvorne komore v Gradcu, po drugi strani pa je bil ukinjen tudi namestniški urad v Idriji, kar je pomenilo, da so podredili Idrijo deželnim oblastem. Ukazali so, da mora v bodoče pošiljati rudnik poročila v vseh uradnih zadevah v dvojniku direktno na c. kr. dvorni kolegij za upravljanje denarništva in rudarstva, tako da jih podpišejo vsi trije višji uradniki. Na kolegiju naj bi na duplikatu, na levi polovici lista, ki so ga morali pustiti praznega, pripisali odločitve in to vrnili v Idrijo prek reprezentance v Ljubljani.¹⁴

Opisano navodilo je bilo posledica odločitve, da denarniške in rudarske zadeve povsem ločijo od katedralnih in jih podredijo upravi dunajskega dvornega kolegija za denarništvo in rudarstvo. Idrija pa ni bila podrejena temu kolegiju le glede rudarskih zadev, marveč tudi glede celotnega idrijskega gospostva, s sodstvom, gozdovi, zem-

¹² Arhiv Republike Slovenije, Reprezentanca in komora (v nadaljevanju: ARS, RK), škatla 179, knjiga resolucij o odredbah c. kr. reprezentanci na Kranjskem (v nadaljevanju: knjiga resolucij), str. 1-4, 8. 4. 1747.

¹³ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 17, 7. 3. 1747; št. 18, 7. 3. 1747.

¹⁴ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 31, 26. 4. 1747.

ljišči, podložniki, tlako, urbarialnimi dajatvami in ostalimi prihodki. Graški urad je s tem izgubil svojo vlogo, ki jo je dolgo imel glede Idrije, ta pa se je vse bolj navezovala tudi na Kranjsko.¹⁵

Reprezentanca v Ljubljani je začela pospešeno izvajati naročila iz resolucije z dne 8. aprila. Višjemu rudarskemu mojstru je v začetku maja sporočila, da bo v naslednjih dneh dopotoval svetnik reprezentance Franc pl. Raigersfeld, ki naj bi mu izkazali vso potrebo poslušnost, mu v vsem ugodili, ter se dogovorili o vsem, kar bi bilo koristno.¹⁶ Čez čas je naročila, da ji sporočijo, koliko so se zmanjšale potrebe po žitu v Idriji, potem ko je komisar grof Haugwitz skrčil osebje. Morali so sestaviti poimenski seznam oseb, ki so prej prejemale žito, pa ga sedaj ne prejemale več.¹⁷

Ob uvajanju nove organizacije je vladarica predlagala, da pločevine za retorte ter ostale železne predmete za rudnik ne bi več nabavljali izven dežele, temveč pri deželnoknežjem rudniku železa in fužinah v Čabru. Čas naj bi že bil, da tudi končajo toliko let trajajoče spore zaradi meja in gozdov med temi fužinami in okolnimi gospostvi Kočevje, Lož in Ribnico. V Čabar naj bi odšla podpredsednik ljubljanske reprezentance Janez Seifrid grof Herberstein ter idrijski višji rudarski mojster Anton Hauptmann ter dosegla, da bi proizvajali železo v različnih vrstah in potrebni kvaliteti. Kot prvo naj bi poskrbela za sposobnega predstojnika, sposobne uradnike, delovodje, ljudi v rudnikih in kovačijah, ki bi priskrbeli dober material za železo in iz njega proizvajali za trgovanje primerne vrste železa, Herberstein pa je dobil še nalogo, da prisrbi za to potreben denar. Vladarica je obenem sporočila odločitev, da bo upravljal rudnik in fužine v Čabru - poleg Idrije - višji rudarski mojster Hauptmann, jih nadziral in vpeljal potreben red. Višji rudarski mojster pa se zaradi Idrije in drugih komisij, ki so mu bile občasno naložene (večkrat se omenja, da mora potovati na Koroško ali na Gornje Ogrsko), ne bo mogel zadrževati v Čabru, marveč naj, kolikor potrebno, enkrat ali dvakrat na leto opravi pregled. Postavi naj enega ali dva sposobna višja uradnika, da se ne bi dogajalo kot prej, ko so zaradi njihove malomarnosti in sebičnosti ter brezbržnosti rudnik in fužine skoro povsem propadle. Sploh pa mora oceniti vse tamkajšnje uradnike ali uslužbence ter moštva glede na njihovo dolgoletno službo, starost ali pogoje, in nesposobne upokojiti ali odpustiti. Čabar, ki ga je do tedaj upravljal bakarski deželni namestnik in rentni urad, je prešel tako pod Idrijo kot podružnično podjetje.¹⁸

Glede nabave pločevine za retorte je dvorni kolegij za novčarstvo in rudarstvo računal na Čabar tembolj, ker od grofa Sansana so se v začetku maja na rudniški konzultu pritoževali, da razen 144 kosov še niso še ničesar prejeli, čeprav potrebujejo, kar so tudi naročili, za proizvodnjo 1.300 sodčkov živega srebra, 2.100 kosov pločevine; nastopil pa je že čas za žganje. Proti koncu meseca so pritožbo ponovili, ker pločevina ni prišla in niso mogli žgati rude. Dvorni kolegij je menil, da lahko brez škode to leto žganje izpade, ker še vedno trajajo vojne operacije na morju in na kopnem in zato ni možnosti za varen transport živega srebra. V bodoče pa so nameravali tako urediti žganje, da železne retorte ne bi bile več potrebne.¹⁹

Proti koncu julija je reprezentanca v Ljubljani posredovala poziv z dvora na Dunaju, da se mora višji rudarski mojster Hauptmann podati za nekaj tednov v gornjecoško rudarsko mesto Štiavnico (danes na Slovaškem). Pot na Dunaj naj bi pospešil tako, da bi prispel tja najkasneje do 8. ali 10. avgusta in se javil pri dvornem kolegiju za uprav-

¹⁵ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 76, 26. 9. 1747. L. Hauptmann, Krain, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4, Wien 1929, 452 in 481, je bil mnenja, da je bila Idrija združena s Kranjsko šele leta 1783.

¹⁶ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 36, 9. 5. 1747.

¹⁷ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 42, 9. 6. 1747.

¹⁸ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 28, 20. 4. 1747; ARS, RK, škatla 179, knjiga resolucij, str. 353-358, 12. 9. 1747.

¹⁹ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 44, 14. 6. 1747.

ljanje denarništva in rudarstva, kjer naj bi prejel nadaljnja navodila.²⁰ Gotovo je bil navzoč še pri izgotavljanju resolucije kranjski reprezentanci, ki jo je podpisala Marija Terezija 30. avgusta in z njo - na podlagi ugotovitev Haugwitzove komisije - predpisala celotno poslovanje idrijskega rudnika. Resoluciji je bila priložena dokončna sistematizacija osebja, ki je vsebovala zelo malo sprememb v primerjavi s tem, kar so 1. julija že začeli izvajati. Na podlagi zahtevanega poročila, ki ga je v mesecu juniju pripravil svetnik reprezentance v Ljubljani baron Raigersfeld, je bil resoluciji priložen seznam višjih uradnikov, katerih število so na podlagi nove ureditve skrčili in ki so do nadaljnega prejeli sredstva za preživljanje od dunajskega urada za baker in živo srebro.

V nadaljevanju je vladarica z zadovoljstvom ugotavljala, da je bil na podlagi božje milosti in pomoči, idrijski rudnik z vsemi pritikinami v najboljšem redu. Da bi bilo tako tudi v bodoče, niso smeli brez pristanka dvornega kolegija ničesar spremeniti, marveč se je bilo treba dosledno ravnati po predpisih. Zato je dala vladarica za višje in ostale uradnike, kot uslužbenec omenjenemu kolegiju izdelati 13 instrukcij.

Drobljenje rude, tako v jamah kot na površju, prebiranje rude ter suho in mokro pranje, ki so ga koristno vpeljali, je bilo treba v skladu z navodili komisij vestno upoštevati. S temi deli so morali nadaljevati, brez vednosti in dovoljenja dvornega kolegija niso smeli ničesar spremeniti.

Da ne bi moral erar predčasno prevzeti nase bremena stroškov za preživljanje do kraja izčrpanih kopačev in ubogih rudarjev ali njihovih žena in otrok zaradi naprežanja za doklado (*Erzkauf*) in doseganje akorda - izčrpavanje pa je pospeševalo še nevarno vdihavanje živosrebrnih hlapov - je naročila vladarica dvornemu kolegiju, da izdela norme. Te naj bi temeljile na načelu, naj bi se rudarji, ki bodo pri delu marljivi in prizadevni - ne da bi se morali skrajno izčrpati - imeli kar dobro. Če pa bi se čez čas pokazalo, da bi morali normo za doklado povečati ali zmanjšati, so morali predlog z navedbo vzrokov poslati v potrditev, sami pa niso smeli ničesar spreminjati.

Glede žgalnega postopka se naj zaenkrat ne bi nič bistvenega spremenilo, ne glede na to, da so komisije, ki so prišle v Idrijo, izvedle številne poskuse. Gradili so novo, bolj prostrano žgalnico, v kateri so načrtovali vertikalne spremembe peči - pravkar so začeli s šestimi; to naj bi pomagalo, da bi bil ogenj močnejši. V starih žgalnicah so stale peči preveč blizu in nepravilno, tako da delavci, posebno pri močnem vetru in deževnem vremenu - zaradi vročine, vdihavanja živosrebrnih par in dima - skoro niso mogli vzdržati.

V času, ko so gradili novo žgalnico, se je ponudila dvornemu kolegiju priložnost, da preudari, ali ne bi bilo smotrno zaradi varnosti ljudi in zaradi zmanjšanja izdatkov namesto železnih retort, ki so bile le slabo uporabne, tudi v Idriji vpeljati španski žgalni postopek, kot so ga uporabljali v Almadenu. S tem namenom je bilo povezano tudi Hauptmannovo potovanje v gornjeogrška rudarska mesta, da bi mogel po svoji vrnitvi, to metodo tudi preizkusiti. Dokler pa so postavitev nadaljnjih novih peči ustavili, so morali pustiti staro žgalnico tako, kot je bila, da bi jo lahko za vsak primer - ob eni ali drugi izboljšavi - če bi bilo potrebno, še uporabljali, ali če predlaganega novega načina žganja ne bi vpeljali. Pomisleki pa so se kmalu izkazali za odveč.

Pri tem žgalnem postopku je bila izdelava železnih retort, ob nemajhnih stroških za erar, odvisna od fužin bivšega namestnika pl. Steinberga. Ker je prihajalo do nesoglasij in sporov, je vladarica prepovedala, da bi imel rudniški uradnik ali uslužbenec ali kdo drug sredi rudniškega obrata in kameralnega gospostva lasten obrat, ne glede na to ali bi ga oskrboval sam ali s pomočjo drugih. Zato je sklenila, da odkupi od bivšega namestnika pl. Steinberga njegove fužine z zalogami starega in novega železa, skupaj z njegovo žago in mlinom, in jih priključi idrijskemu rudniku. V bodoče naj bi te obrate

²⁰ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 53, 27. 7. 1747.

upravljali rudniški uradniki, fužine višji žgalniški mojster Passetzky, za kar bi prejemal na leto dodatek 100 goldinarjev, žago in mlin pa praktikant Seyringen, za dodatek 25 goldinarjev na leto, pod vodstvom in nadzorom višjega rudarskega urada - odslej se je tako imenovala uprava rudnika - vendar le tako dolgo, dokler se ne bo našel sposoben interesent. Zakupne pogodbe je moral sestaviti višji rudarski urad in s svojim mnenjem poslati v potrditev dvornemu kolegiju.

Poleg tega je vladarica že pred časom naročila, da sporočijo pl. Steinbergu, naj kot upokojenec prebiva zunaj idrijskega območja. Stanovanje, ki ga je imel v idrijskem gradu Gewerkenegg, naj bi najkasneje v 6 tednih izpraznil skupaj s pripadajočimi zemljišči, travniki in vrtovi. Izročil naj bi ključe cerkvene in bratovske skrinje, arhiv s pripadajočimi rudniškimi kartami, mapami in dokumenti, prav tako idrijskemu gradu pripadajoče predmete, staro in novo orodje ter vse, kar ni bilo njegova last, s popisom, ki naj bi ga izdelali obe strani in predali rudniškemu prejemniku in knjigovodji. Višjemu rudarskemu mojstru Hauptmannu pa je dovolila, da se sme vseliti v stanovanje na gradu in ga uživati na način, kot je komisija predpisala, da ga je pa dolžan stalno vzdrževati v dobrem in uporabnem stanju ter paziti in nadzirati zaradi nevarnosti pred požarom. Zemljišč, travnikov in vrtov ni bilo več dovoljeno obdelovati na stroške države s pomočjo izmen, kot se je prej dogajalo, s t. i. delom za gospodo, temveč na lastne stroške in proti letni zakupnini, ki je bila določena ob ogledu zadnje komisije. Višji rudarski mojster je moral plačevati za grajski vrt in travnike letno 12 goldinarjev nemške veljave, višji žgalniški mojster in zapriseženi preizkuševalec za t. i. Kreuzbergerjevo hubo in za knežji rovt 20 goldinarjev, rudniški kirurg Jožef Gutth pa za hubo v Brusovšah, ki je bila namenjena v zakup za 43 goldinarjev, 5% letnih obresti, in sicer v blagajno rudniškega prejemniškega urada.

Glede gozdnih zadev Idrije in kameralnega gospostva ni imela vladarica ničesar pripomniti razen tistega, kar je bilo glede gozdnega mojstra kot gozdarja v instrukcijah predvideno in ukazano. Tudi tukaj, kot v mnogih avstrijskih dednih deželah, je bilo v vladaričino največje nezadovoljstvo razširjeno škodljivo in strogo prepovedano požigalništvo, ko so pretvarjali visoke in črne gozdove, ki so bili na podlagi rudarskega reda posebej rezervirani za rudnike, v njive, travnike in pašnike za živino. Rerezentanci v Ljubljani je naložila, da na vsakokratno zahtevo pomaga idrijskemu višjemu rudarskemu uradu in gozdnemu uradu, da tam, kjer je potrebno, njive in travnike, ki so nastali na krčevinah, zopet pogozdijo. V tistih krajih, kjer to ne bi koristilo rudniku, pa naj zaradi povečanja urbarialnih dajatev, krčevine izmerijo, knjigovodja in gospodarski upravnik pa naj jih postopoma vključita v urbar. V bodoče so morali uradniki gozdnega urada brez nadaljnega postopati proti iztrebljevalcem gozda s kaznimi, ki so bile predvidene v njihovih instrukcijah, in o tem poročati; predvsem pa so morali predlagati, ali ne bi - po zadostnem preudarku - mogli pri moštvih, ki so delala v gozdovih, postopoma vpeljati dogovor za akordno delo.

Enega največjih izdatkov rudnika je predstavljala preskrba z žitom. Prav v času, ko je bila vladarica zaskrbljena, kako bo podjetje rešila pred popolnim propadom, je moral erar utrpeti - zaradi slabe letine in nepravilnosti - izgubo v višini 75.214 goldinarjev in 3 krajcarjev, računano samo za zadnjih devet let. To žito so dobivali od davnine idrijski rudniški uradniki in tamkajšnje rudniško prebivalstvo vedno po stalni t. i. uradni ceni, čeprav je bila ta v primerjavi z nakupno pogosto višja. Že pred mnogimi leti je bivši namestnik pl. Steinberg na podlagi pogodbe s kranjskimi deželnimi stanovi kot njihov kaščar in dobavitelj prevzel prevoz in razdeljevanje tega žita. Na podlagi nove pogodbe sklenjene 1. januarja 1747 s kranjskimi deželnimi stanovi pa so bili postavljeni za kaščarja v Idriji Franc Čuk, v Ljubljani mojster pri tehtnici Šemerl in na Vrhniki urbarialni prejemnik Dietrich; za predstojnika in "glavo podjetja" naj bi bil ta posel pomi-sleka vreden in neprimeren. Višji uradniki in rudniška konzulata so sporočili, da je

kaščar v Idriji odgovoren za celoten prevzem žita, torej za celotno pogodbeno količino, kaščarja v Ljubljani in na Vrhniki pa le za vmesni prevzem in za transport na Vrhniko oz. od tod do Idrije. Za v bodoče je vladarica oba kaščarja podredila višjemu rudarskemu uradu, polagati sta morala račun kaščarju v Idriji, ta pa skupni račun višjemu rudarskemu uradu. V bodoče tudi niso smeli več priznavati kaščarjem 2% kalo.

Da bi zmanjšali izgubo pri preskrbi, so bili odslej višji uradniki ter uradniki, ki so bili člani rudniške konzulte, skupaj z rudniškim kaplanom upravičeni le do polovice zagotovljene količine žita po stari uradni ceni, drugo polovico pa so morali plačati po ceni, kot je erar žito stalo, vključno z vsemi izdatki za transport. Če pa bi želeli poleg zagotovljene količine še nekaj več žita, pa so ga lahko dobili le po tej ceni. V primeru, da bi prišlo ponovno do tega, ko bi bila ta nižja od uradne, so morali ti uradniki plačati drugo polovico žita prav tako po višji uradni ceni glede na to, da jim je bila v letih draginje priznana ugodnost za polovico zagotovljene količine. Vsi drugi, vključno z rudarskimi vdovami in sirotami, pa so še nadalje prejeli žito po stari uradni ceni, namreč mernik pšenice po 50 krajcarjev, rž, proso in ajdo pa po 40. Če pa so upokojeni uradniki in uslužbenci ter gostilničarji v Idriji ali kmetje iz bližnjih krajev prišli po žito v idrijsko kaščo, so jim ga zaračunali vedno po ceni, kot je erar stalo žito, vključno s transportnimi stroški. Višji uradniki in rudniška konzulta so morali sporočiti dvornemu kolegiju količino žita, ki naj so jo potrebovali za prihodnje leto, vedno šest mesecev vnaprej, da bi mogel pravočasno skleniti pogodbo s kranjskimi deželnimi stanovi, ki so dobavljali žito za Idrijo.

Novo zgradbe v Idriji, ki so bile nad zemljo, so bile večinoma dokončane, razen žgalnice, klavž na Belci in kašče za živo srebro v gradu, ki je stala erar 300 goldinarjev. T. i. Putrihove glavne klavže in jez na Kobili pa bi morali čim prej popraviti. Za te zgradbe je vladarica že dala dovoljenje, da jih na novo zgradijo, ali obnovijo, reprezentanca pa je morala idrijskemu višjemu rudarskemu uradu in rudniški konzulti strogo ukazati, da nadaljnjih ne smejo graditi oziroma obnavljati, dokler ne pošljejo dvornemu kolegiju približnega predračuna in dobijo dovoljenje za gradnjo. Izjeme so bile dopustne le v primerih, ko bi obstajala življenjska nevarnost: do te bi moglo priti ob nepredvidnem usadu pri zelenjavnem nasadu, ali zaradi nevarnosti požara pri "kamštih". V zelo slabem stanju naj bi bila glavna župnijska cerkev sv. Ahaca in Barbare v Idriji; potrebna je bila generalne preнове. Reprezentanca v Ljubljani je morala ukazati višjemu rudarskemu uradu in rudniški konzulti, da s pomočjo večšega zidarskega in tesarskega mojstra ugotovita, kako bi se dalo obnovo najboljše izvesti in s koliko stroški; o tem naj bi napravila načrt skupaj s potrebnim opisom in vse to poslala dvornemu kolegiju.

Haugwitzova komisija je poročala, da so v Idriji različni beneficiji. Da bi se tudi v bodoče čimbolj zanesljivo izvajali pravi nameni pobožnih ustanov in ne bi prišli v pozabo, so morali narediti seznam teh beneficijev v dveh izvodih in ju razobesiti, enega v sobi, kjer je imela konzulta seje, drugega pa v zakristiji. V začetku tedna naj bi s prižnice naznanili svete maše v nemškem in "kranjskem" jeziku, rudniška konzulta pa naj bi preverjala, ali se to dejansko izvaja. Vladarica je na predlog Haugwitzove komisije tudi ukazala, da morajo omogočiti rudarjem, da vsak dan prisostvujejo sveti maši, ne da bi zamudili na delo. Te naj bi bile zato ob zimskem času - namreč od Mihaela do Jurija - ob šestih, poleti - od Jurija do Mihaela - pa ob petih zjutraj. Zanje je moral skrbeti prejšnji namestnik rudniškega kaplana Josip Bonča, ki je moral tudi občasno pomagati z nemško pridigo. Za njegovo vzdrževanje so namenili, poleg šestih klafter lesa za kurjavo, še Šenovičev, Šigovičev in Koglovičev beneficij (kar je znašalo skupaj 127 goldinarjev 15 krajcarjev) ter od rudarjev iz bratovske skladnice 25 goldinarjev 30 krajcarjev na leto.

Celo do Dunaja so dospele obtožbe, da spodnejidrijski župnik Janez Burattelli razpolaga po mili volji s cerkvenim premoženjem. V bodoče je moral vsako leto

predložiti račune župnijske cerkve po starem običaju v gradu Gewerkenegg in da ne bi povzročili tej revni župnijski cerkvi novih stroškov, bi jih pregledali kar v prisotnosti treh višjih uradnikov kot predstavnikov skrbniške gosposke. Predvsem pa naj bi naložili cerkveni denar na varnem kraju, in na enem mestu. Beneficij barona Lichtenthurna naj ne bi služil svojemu namenu, vladarica pa je pozvala, naj ga kot prej, uporabljajo za pobožne namene. Kameralna komisija je tudi poročala, da se zadržuje v Idriji mnogo svetnih duhovnikov, ki dajejo povod za vsemogoče prepire in neredne. "Vččinoma le berejo maše, v Gospodovem vinogradu pa za dušno skrb le malo naredijo." Reprezentanca v Ljubljani je morala naložiti višjim uradnikom in rudniški konzultu, da skupaj z rudniškim kaplanom dovolijo le tolikšnemu številu duhovnikov v Idriji, kolikor je bilo za tamkajšnjo cerkveno službo potrebno, odvečne pa naj napotijo drugam.

Pred uvedbo novega sistema so znašali stroški za vzdrževanje rudarjev, ki so bili dela nezmožni, vdov in sirot okoli 3.056 goldinarjev. Grof Haugwitz je naročil dvornemu kolegiju za upravljanje denarništva in rudarstva, ta pa svetniku notranjeavstrijske dvorne komore Kofflerju, da to stanje preišče. Koffler je menil, da je mogoče znesek podpor za tiste, ki so v službi pri rudniku, zaradi bolezni, starosti ali nesreče postali dela nezmožni, ali pustili po smrti ženo in otroke v revščini, znižati do 2.036 goldinarjev. Vladarica je naročila, da morajo pri tem znesku vztrajati, morajo pa preudariti, kako bi zadeve tako uravnali, da razen v posebno izjemnih primerih, ne bo mogoče začeti uživati nobene nove podpore, četudi je bila že odobrena, dokler ne ostane zadosti viška v okviru omenjene letne vsote. To tembolj, ker so morali tudi kranjski deželni stanovi, na podlagi ustanove cesarja Ferdinanda, skrbeti za vzdrževanje 12 rudarjev invalidov. Ker je bila večina njih poročenih, ločitev od družine pa bi bila zelo težka - če bi bil mož v Ljubljani, žena z otroci pa v Idriji, - je morala reprezentanca v Ljubljani s kranjskimi deželnimi stanovi ugotoviti, koliko je znašala za vzdrževanje teh dvanajstih mož namenjena vsota letno. To bi nakazovali bodoče v gotovini v blagajno idrijskega rudniškega prejemniškega urada, da bi jo ustrezno razdelil. Vladarica pa bo potrebno sporočila deželnim stanovom. Uradnikom višjega rudarskega urada ter rudniški konzultu je še ukazala, da sami in brez soglasja dvornega kolegija, ne smejo podeljevati podpor, še manj pa podpore povečati, marveč morajo poročati od primera do primera, ko se število oskrbovancev zmanjša in o tistih, za katere so menili, da bi morali prejemati podporo. Vsak mesec so morali pošiljati dvornemu kolegiju spisek užiivalcev podpor, z navedbo imena in priimka, dneva in leta, ko so pričeli ali prenehali uživati podporo, posebej pa so morali paziti na to, da otroci in sirote, ko postanejo sposobni za delo, in so si mogli sami služiti vsakdanji kruh, podpor ne bi več prejemali.²¹

Reprezentanca v Ljubljani je posredovala resolucijo v Idrijo, kjer so jo na konzultu 8. oktobra javno prebrali in "z vso pozornostjo in spoštovanjem vzeli na znanje. Dvornemu kolegiju so zagotovili, da bodo vedno in neprekinjeno zastavili vse svoje sile in zmožnosti za blagor erarja, da bo plemeniti rudnik vedno v odličnem stanju, da bosta vladala mir in enotnost in ne bo prišlo do pomanjkljivosti ali malomarnosti."²²

Izgleda, da se je pl. Steinberg še vmešaval v rudniške zadeve. Notranjeavstrijska dvorna komora mu je sicer že meseca maja sporočila, da misli vladarica prevzeti njegove fužine za izdelavo retort, ter žago in mlin v Idriji, potem ko bodo pravično in nepristransko ocenjene, sam pa se mora izseliti iz idrijskega območja. Dvorni kolegij je stavil to sedaj kot pogoj, preden bi pl. Steinbergu izgotovil dekret o novem nazivu in mu ga poslal. Pokojnino pa bi mu nato nakazovala blagajna dunajskega urada za baker in živo srebro.²³

Sredi avgusta je reprezentanca v Ljubljani pozvala, da morajo rudniški knjigovodja

²¹ ARS, RK, škatla 179, knjiga resolucij, str. 304-322. 30. avgusta 1747.

²² ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 95, 8. 10. 1747.

²³ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 44, 26. 5. 1747.

Janez Vidic in upokojeni jamski pisar Karel Posavec, skupaj z dvema obratovodjema, ki naj bi ju imenovala konzulta, s pomočjo koga od Steinbergovih ali namestnika, ki bi ga ta določil ter njegovega kovaškega mojstra, žagarja in mlinarja, sestaviti prevzemni inventar.²⁴ Dvorni kolegij je sporočil pl. Steinbergu, za koliko so obrate ocenili, pripomnil pa je da - kolikor se s tem ne bi zadovoljil - lahko da na svoje stroške obrate ponovno oceniti, dvorni kolegij pa bo odločil, ali se s ceno strinja ali ne. V tem primeru si bo moral sam pripisati krivdo, če fužin, žage in mlina rudnik ne bo več potreboval in fužine ne bodo več obratovala. Pismeni odgovor je kolegij zahteval v roku osmih dni.²⁵ Ker se pl. Steinberg še ni izselil iz stanovanja na gradu, mu je dvorni kolegij v drugi polovici meseca avgusta poslal nalog, da to stori v roku šestih tednov. Reprezentanca v Ljubljani je še sporočila višjemu rudarskemu uradu v Idriji, naj v primeru, če se pl. Steinberg ukazu ne bo pokoraval, pritegnejo koga od Steinbergovih in ga po uradni dolžnosti izselijo.²⁶

Steinbergu je uspelo izsiliti še nekoliko višjo odkupno ceno, nakar je bila 12. septembra na Dunaju med dvornim kolegijem za upravljanje rudarstva in denarnišva in Francem Antonom pl. Steinbergom sklenjena pogodba, po kateri je prodal Steinberg fužino za železne retorte, mlin in žago v Idriji za 8.000 goldinarjev, pripadajoči inventar za 1.435 goldinarjev 36 krajcarjev, oglje v gozdovih za 217 goldinarjev 24 krajcarjev. Skupno je to znašalo 9.653 goldinarjev 1/4 krajcarja, kar so na prošnjo Steinberga zaokrožili na 10.000 goldinarjev na računa zaslužka, ki mu je pripadal za prvo četrtletje 1747. Denar naj bi mu izplačala blagajna dunajskega urada za baker in živo srebro v petih letnih obrokih, prvega ob koncu septembra 1748. Pogoji za prejem obveznic pa je bil ta, da Steinberg prej izroči obrate z vsem materialom višjemu rudarskemu uradu v Idriji.²⁷

Ko je vladarica obveščala reprezentanco v Ljubljani o sklenjeni pogodbi s pl. Steinbergom in o pogojih za izplačilo, je Steinbergu priznala še dodatek, ki ga je do tedaj prejemal v denarju ali naravi, namreč en sodček živega srebra na leto. Zaradi varčevanja je vladarica ukinila vse dodatke, ugotovilo pa se je, da je priznal dodatek pl. Steinbergu Karel VI. kot poplačilo za kritje stroškov za maketo idrijskega rudnika, ki jo je izdelal zanj. Reprezentanca je to sporočila idrijskim višjim uradnikom in rudniški konzulti s pristavkom, da se pl. Steinberg ne sme direktno ali indirektno vmešavati v zadeve rudnika, marveč mora bivati zunaj idrijskega območja, rudniški arhiv kot vse spise, risbe in načrte pa mora v redu izročiti in izpolniti vse, kar mu je dvorni kolegij ukazal.²⁸

Pl. Steinberg se je preselil v Ljubljano, kjer je dočakal starost 81 let. Hauptmann pa je le kratek čas vodil idrijski rudnik. V začetku novembra 1747 je prispelo z dunajskega dvornega kolegija za denarnišvo in rudarstvo sporočilo, da je zaradi posebnih okoliščin vladarica sklenila poslati svetnika dvorne komore in kolegija, Franca barona Wiesenhütena kot c. kr. komisarja v Idrijo, da bi bil na čelu vsem uradnikom in bi skupaj z višjim rudarskim uradom upravljal rudnika v Idriji in Čabru. To sporočilo je bilo poslano direktno v Idrijo, čeprav naj bi bili o tem obveščeni preko reprezentance v Ljubljani.²⁹ Hauptmann je postal rudarski svetnik in višji rudarski upravnik v gornjeogrskih rudnikih, ostal pa je idrijski in čabarski višji rudarski mojster in brez njegove vednosti

²⁴ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 60, 15. 8. 1747.

²⁵ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 69, 4. 9. 1747.

²⁶ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 66, 31. 8. 1747.

²⁷ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 71, 12. 9. 1747.

²⁸ ARS, RK, škatla 179, knjiga resolucij, str. 350-352, 12. 9. 1747; ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 96, 14. 10. 1747; B. Korošec, Franc Anton pl. Steinberg: Leta 1724-1747, Idrijski razgledi (Idrija) 37, 1992, 66.

²⁹ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 90, 27. 10. 1747.

niso smeli ničesar spreminjati glede dela v jamah, pranja ali žganja rude. To dolžnost naj bi opravljal s pomočjo rednega, vsaj tedenskega dopisovanja.³⁰

Tako se je končalo obdobje idrijskega rudnika, ki mu je dal svoj pečat pl. Steinberg. Obenem pa je izgubila Idrija svoj posebni upravni položaj in postala sestavni del Kranjske.

ZUSAMMENFASSUNG

Reformen im Bergwerk von Idrija im Jahre 1747

Anläßlich der Kontrolle der kranischen Landeswirtschaft schickte Kaiserin Maria Theresia Friedrich Wilhelm Haugwitz auch nach Idrija, um die Geschäftstätigkeit des dortigen Quecksilberbergwerks zu überprüfen. Sie stellte fest, daß der Zustand des landesfürstlichen Bergwerks wieder vorzüglich sei. Das wurde durch kostspielige Hofkommissionen und viele Tausend Gulden erreicht, die für die Anlegung und Sanierung der zahlreichen unter- und oberirdischen Bauten und teilweise für die Stärkung des Personals aufgewandt wurden; die Finanzlage, in die der Staat geraten war, forderte allerdings eine Reduktion der Ausgaben, denn die durch den österreichischen Erbfolgekrieg verursachten schweren Zeiten waren noch nicht vorbei.

Haugwitz schlug eine Reduktion der jährlichen, für die Produktion von 2000 Fäßchen bzw. 1500 Zentner Quecksilber notwendigen Investitionen von 78.000 Gulden auf 50.000 Gulden vor, in erster Linie durch die Reduktion des Personals. Nach der neuen Postenaufstellung wurden allerdings nicht nur überflüssige Beamte, Bergknappen und Bergarbeiter wegrationalisiert, die Kaiserin schaffte auch das Statthalteramt ab und pensionierte den Statthalter Franz Anton Edlen von Steinberg. Er mußte die Schlüssel der Kirchen- und Bruderschaftstruhe, das Archiv mit den zugehörigen Landkarten, Mappen und Unterlagen, alles dem Bergwerk von Idrija gehörende alte und neue Zubehör und alles, was nicht persönlich ihm gehörte, aushändigen und aus dem Bereich von Idrija wegziehen. Er wurde gezwungen, auch die Hammerwerke mitsamt Säge und Mühle, die er mitten des Berweksbetriebes unterhielt, zu verkaufen. Danach war das Bergwerk nicht mehr der innerösterreichischen Hofkammer, sondern dem Hofkollegium für die Verwaltung des Finanz- und Bergwerkswesens unterstellt, Idrija wurde auch dem Land Krain eingegliedert.

Sparmaßnahmen wurden auch in anderen Bereichen beschlossen. Retortenblech sollte nicht mehr in der Steiermark angekauft sondern vom landesfürstlichen Berg- und Hammerwerk in Čabar geliefert werden. Es mußten Normen für den Erzkauf festgelegt werden; man überlegte sogar, ob nicht auch in Idrija das spanische Brennverfahren eingeführt werden sollte. Es wurden Beschränkungen der Getreideversorgung beschlossen. Neue Gebäude durften nicht errichtet oder ohne Genehmigung erneuert werden. Für die Erneuerung der Pfarrkirche des hl. Achaz und der hl. Barbara, die sich in sehr schlechtem Zustand befand, mußte ein Voranschlag vorgelegt werden. Für die Zukunft wurde vorgeschrieben, daß der Zweck von religiösen Anstalten konsequenter zu beachten sei, die kirchlichen Rechnungen mußten genauer unter die Lupe genommen werden.

³⁰ ZAL-Idr, Rudnik, fasc. 136, št. 100, 7. 12. 1747.

MARKO ŠTUHEC

**"AH, LJUBI BOG, KAKO BI SI BIL MOGEL UMIŠLJATI,
DA SI MI JO BIL NAMENIL!"
TA VESELI DAN ALI RAIGERSFELD SE ŽENI**

*Den 14. Jener habe ich das erstemahl die englische frle m. a. freyin von Erberg gesehen. NB. dieses ist umständlich zu beschreiben.*¹ Tako je zapisal Franc Henrik pl. Raigersfeld v družinski kroniki, ko se je v retrospektivi sprehajal po tistih postajah svojega življenja, ki so se mu v trenutku pisanja zdele dovolj pomembne in vredne spomina. To prvo srečanje z njegovo poznejšo ženo se je zgodilo v stanovskem gledališču v Ljubljani, pet dni po tem, ko je Raigersfeld pretrgal z Orientalno trgovsko družbo in zapustil Trst, ter tri dni za tem, ko se je po trinajstih letih spet za stalno vrnil v Ljubljano. Leta 1712 je odšel kot petnajstleten mladenič in se leta 1725 vrnil kot zrel mož. Za njim je bil filozofski študij na Dunaju in v Gradcu, pravni študij na Dunaju in Louvainu ter študij praktičnih trgovskih spretnosti v Genovi.² Za njim so bile študentske rajže, ki so ga med počitnicami v maniri kavalirskih potovanj vodile po zahodni in srednji Evropi od Pariza do Prage in od Londona do Rima.³ Na njih si je z zanimanjem ogledoval *das merkwürdigste* in si zavestno širil obzorje, *umb unter wegs etwas mehres zu sehen*.⁴ In končno je bilo za njim kar nekaj let delovnih izkušenj. Uslužbenec in družabnik v reški trgovski firmi Orlando, iniciator neuspelega načrta ljubljanske sukarnarne in uslužbenec poldržavne Orientalne trgovske družbe,⁵ to so bile postaje na njegovi dotedanji službeni poti. V imenu Orientalne družbe je leta 1723 celo odpotoval na Portugalsko, da bi tam organiziral družbino filialo, odskočno desko za habsburški poseg v azijski, ameriški in afriški prostor portugalskih kolonij, in stkal za dunajski dvor in Portugalsko *gemeinschaft nuzliches Commercium*.⁶ Velikopotezni gospodarski načrt se sicer ni posrečil, zato se je julija 1724 Raigersfeld vrnil v Trst, toda izkušnje, razgledanost in poznavanje sveta in ljudi so ostali. S takimi izkušnjami in tekočim znanjem nemščine, italijanščine, francoščine, angleščine, najbrž pa tudi portugalščine in holandsščine ter seveda "kranjščine"⁷ se je pri osemindvajsetih spet nastanil v Ljubljani.

Po prihodu domov je seveda kazalo navezati družabne stike s kranjsko družbeno elito. Zvez z domovino Raigersfeld sicer ni nikoli pretrgal, saj se je v času svoje dolgoletne odsotnosti večkrat mudil doma, a veliko tesnih poznanstev in zvez vendarle ni imel in moral se je nekako vpeti v socialno mrežo, ki je povezovala in strukturirala de-

¹ Arhiv Slovenije (AS), Graščinski arhiv Dol, fasc. 201, str. 71. Objavljeno v: A. Luschin v. Ebengreuth, Die Freiherren von Raigersfeld, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo (GMDS) (Ljubljana), 12, 1931, 27. O Raigersfeldu gl. tudi: J. Šorn, Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld (1697-1760), Kronika (Ljubljana), 3, 1955, 81-87.

² AS, Graščinski arhiv Dol, fasc. 201, str. 32-40.

³ Idem.

⁴ Idem, str. 35 in 40.

⁵ O tej družbi gl.: J. Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Ljubljana 1984, 18. V tem delu Šorn navaja tudi veliko podatkov o Raigersfeldu. Gl. osebno kazalo, o. c. 262.

⁶ Kot v op. 2, str. 53.

⁷ Na njegovo znanje portugalščine kaže dejstvo, da je posredoval v nekem sporu med posadko portugalske ladje, ki je decembra 1724 zaradi neugodnega vetra morala pristati blizu Pirana, in beneškimi oblastmi: "Baron Fleischman und der Director ersuchten mich, weil ich mit die Portugesen reden konte ..." Kot v op. 2, str. 69. Da je morda znal holandsko, pa lahko domnevamo zato, ker je študiral in živel v Louvainu oziroma Loewenu, ki je sicer blizu francoske jezikovne meje, vendar že na flamskem jezikovnem ozemlju. O kranjščini gl. spodaj.

želno plemstvo. Predvsem mladi plemiči in plemkinje so bili zanj neznanci. Bržčas tudi zato in ne le zaradi zadovoljevanja literarno estetskih potreb se je v soboto 14. januarja odpravil v gledališče. Gledališče je bila pač tista oblika plemiškega druženja, kjer so moški in ženske kramljaje tkali in parali zveze in zavezništva, iskali in najdevali poglede in nasmehe, opazovali druge, kazali sebe, oddajali in sprejemali znake. Ta z obleko, tisti z lasuljo in srebrno tobačnico, oni spet z gibom, držo telesa ali načinom govorjenja. Stanovsko gledališče je bilo skratka javno mesto, kjer so plemiči funkcionirali kot "semiotične eksistence".⁸ *Die Begebenheit ist merkwürdig*, je Raigersfeld zapisal v izvlečku iz dnevnika in nadaljeval: *Ich ware bisherr und fast seit anno 1712 mehrentheils ausser land, folglich ich sunderlich die junge welt alhier in mein vaterlandt nicht gekannt*.⁹ O sami predstavi ni izgubljal besed. Tisto bistveno se je pripetilo potem, ko ga je njegov bodoči svak baron Kušlan pozval, naj vstane, ker da mu hoče pokazati lepo dekle. Raigersfeld je ubogal in se napolil vzdolž prve vrste, kjer so sedele gospodične. Na Kušlanovo vprašanje, kako mu dekle ugaja, je Raigersfeld navdušeno izjavil, da *wan mich diese fraule haben wolte, so wäre ich resoluirt sie gleich zu heyraten*. Ob tem je v dnevnik še vzneseno pripisal: *ach grosser gott, wie hätte ich mich einbilden können das du sie mir destiniret hast?*¹⁰ Za zdaj Raigersfeldovih izjav na bomo obremenjevali s suhoparno učenjakarskimi analizami in tudi nadaljnega razvoja dogodkov ne bomo prekinjali s tehtnimi komentarji. Raje bomo pustili zgodbi njeno pot in pripeljali Raigersfeldovo vneto srce v varen zakonski pristan. Takole so stvari potekale naprej.

Po usodnem večeru Raigersfeld mladenke, ki je, mimogrede bodi povedano, tedaj štela komaj 14 let in 2 meseca,¹¹ ni srečal skoraj cel mesec. Šele na obisku pri gospe pl. Wertenthal, 12. februarja, jo je spet ugledal v družbi njene leto dni starejše sestre Frančiške.¹² Vse tri plemkinje, gospo in gospodični, je Raigersfeld odpeljal v gledališče. Tudi naslednjega dne je bilo gledališče kraj, kjer je Franc Henrik lahko užival bližino mlade Erbergovke. Z Marijo Ano je bila spet sestra Frančiška, zraven pa je bila tudi gospa pl. Widerker. Ponovno srečanje devet dni pozneje je potekalo na drugačnem kraju. Živahno gledališče z njegovimi posvetnostmi je zamenjal kraj kontemplacije in transcendence: cerkev. Mladi mož je sestri Erberg ter gospe Widerker in Wertenthall pospremil k svetemu grobu. Pobožnost v družbi izvoljene mladenke je seveda čisto nekaj drugega kot običajna služba božja: ... *ach angenehme andacht*,¹³ zapiše v dnevnik. Dan za tem je Raigersfeld spoznal še dekletove starše. Opoldne je na povabilo gospoda pl. Wertenthalla kosil na gradu in tam srečal barona Franca Mihaela Erberga, popoldne pa ga je Wertenthall peljal k Erbergom. Tam je Raigersfeld spoznal še gospo baronico in seveda srečal tudi Marijo Ano: ... *sahe auch daselbst, was mir gott destiniret hat*.¹⁴ Prvega in osmega marca se je zgodba ponovila: obisk svetega groba *in Compa(nie) mehr frauenzimmer worunter auch mein englisches Obiectum war*.¹⁵ Zdi se, da Raigersfeldova februarska ofenzivna taktika, s katero je v treh tednih šestkrat srečal Marijo Ano, ni ostala neopažena. Dol se je zganil in ripostiral. S poizvedovalnim manevrom je hotel odkriti, kaj Raigersfeld pravzaprav misli. Zato je tega istega 8. marca Raigersfelda poiskala gospa Knopper, *die in Erbergischen haus wohl bekannt war*¹⁶ in kar naravnost povedala, da bi baronica Erberg prav rada kaj slišala o njegovih namenih *wegen ihrer*

⁸ O pojmu semiotična eksistenca gl. D. Schümer, *Der Höfling. Eine semiotische Exsistenz*. Journal für Geschichte 1, 1990, 15–23.

⁹ AS, Graščinski arhiv Dol, fasc. 201, str. 102.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ L. Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogums Krain, Görz 1905*, 49.

¹² Gl.: E. Umek, *Erbergi in dolski arhiv*, Ljubljana, 1991, 82.

¹³ Kot v op. 9.

¹⁴ Ibidem, str. 103.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

freulen Tochter.¹⁷ Zdaj je bil Raigersfeld na čistini in ni se mogel umakniti. Pa saj se niti ni hotel. Brez obotavljanja je izjavil, da ima *vor ihr tochter mehr estime und hochachtung, als vor kein andere Person in der welt und das sie dessen die B(arone)ssa von Erberg meiner allerdings versichern könne*.¹⁸ Dva dni zatem mu je Knopperjeva napisala še pismo. Raigersfeld ji je na to pismo ustno odgovoril.¹⁹ Žal ne o vsebini pisma ne o odgovoru ne izvemo nič, ker se izvleček iz Raigersfeldovega dnevnika z 10. marcem konča.

Nadaljnemu razvoju dogodkov je mogoče slediti spet iz družinske kronike. Toda ta, pisana z večje časovne distance, je z Raigersfeldovimi osvajalnimi koraki in odgovori Erbergov nanje pač posejana bolj na redko, zato je naslednja omemba Marije Ane šele 13. decembra. Sploh pa Raigersfeld tudi od drugih dogodkov med januarjem in decembrom omenja le zaroko in poroko svoje sestre z baronom Kušlanom ter svoje imenovanje za prisednika deželne in dvorne pravde.²⁰ Da so se stvari od Knopperičinega pisma do predbožičnega časa bistveno premaknile naprej, kaže dogajanje 13. in 14. decembra. 13. se je namreč Raigersfeld odpravil na Dunaj, da bi dvignil kapital, ki ga je bil naložil pri Orientalni družbi. A ne naravnost. Najprej se je ustavil v Dolu in tam naslednjega dne pri mladenikini materi baronici Erberg slovesno zasnubil Marijo Ano. Baronica se je strinjala, še več, svojo naklonjenost je izrazila *mit denen obligeantesten Expression*.²¹ Ker tudi Marija Ana ni imela nič proti, sta si Franc Henrik in Marija Ana kot znamenje resnične zvestobe izmenjala darili. On ji je podaril prstan z napisom *Fidel et Constant*, ona mu je dala obesek v obliki črke Z. Po tem je Raigersfeld *volkommen vergnügt* odpotoval. Z Dunaja, kjer je dvignil svoj denar in nakupil različne stvari za svojo *allerliebste braut*,²² se je vrnil februarja 1726. 19. marca sta se v Dolu ob navzočih sorodnikih in znancih zaročila. Poročila sta se 10. junija v filialni cerkvi sv. Katarine nedaleč od dolske graščine. Teden dni kasneje sta se preselila v hišo v Ljubljani, ki jo je ženin konec marca kupil od grofa Auersperga.²³ Hiša je bila ob Raigersfeldovi smrti leta 1760 vredna kar 15 000 goldinarjev.²⁴ Ob zaroki sta sklenila tudi poročno pogodbo²⁵ in z njo, kot je bilo v navadi, uredila finančno plat zakonske zveze. S preselitvijo v svojo hišo sta začela 27 let trajajoče zakonsko življenje, ki si ga je Raigersfeld tako vroče zaželel že ob prvem srečanju z Marijo Ano.

Dasiravno bi se bil menda Josip Mal ne strinjal z mojo trditvijo, da je vednost o preteklosti posledica zgodovinarjevega posredovanja v viru in rezultat interference zgodovinarjevega pogleda in pogleda ustvarjalca vira,²⁶ bom vendarle interveniral v oba vira, ki sem ju do zdaj brez posebno nasilnih posredovanj pustil, da sta po malovsko govorila sama zase. Šele z analizo in konceptualizacijo vsebin, ki jih zgodovinar najdèva v virih, je mogoče na podlagi virov konstruirati problem, vir interpretirati in tako spoznati in razumeti nekaj o preteklih ljudeh in družbah. Vrvežanje o tem, kako imenitno da je, če zgodovinar pusti viru, da govori sam - in to je bila menda ena od največjih odlik J. Mala -, namreč v skrajni konsekvenci pomeni, da zgodovinopisje kot stroka ni potrebno.

Poskusimo torej tematizirati vsebinske sklope, ki jih vsebuje gladka in neproble-

17 Ibidem.

18 Ibidem.

19 Ibidem, str. 104.

20 Kot v op. 2, str. 71.

21 Ibidem.

22 Ibidem.

23 Ibidem, str. 72.

24 AS, Zapuščinski inventarji, fasc. 41, lit. R št. 100, str. 4.

25 AS, Zapuščinski inventarji, fasc. 41, lit. R št. 88, str. 9-11.

26 S. Granda, Življenje z Josipom Malom, Malov zbornik, Ljubljana, 1996, 90; M. Štuhec, Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren, Ljubljana, 1995, 140.

matična zgodba s srečnim koncem, nam znanim že vnaprej, o tem, kako je Raigersfeld oženil Erbergovo. Za začetek predlagam razlikovanje med mikro in makrosocialnim okoljem te zgodbe. Z mikrosocialnim okoljem razumem vse tiste med seboj povezane in soodvisne sestavine resničnih socialnih situacij, v katerih so dejanske osebe v tej zgodbi nekaj govorile, počele, mislile in čutile in se na nek način obnašale. V mikrosocialno okolje sodijo tiste socialne, psihološke, kulturne in biološke lastnosti, ki so jih konkretni posamezniki v konkretno družbeno situacijo prinesli s seboj, denimo, socialna vloga in status, ugled, prestiž, premoženje, osebnostne lastnosti, motivi, intence, čustvovanje in razpoloženje, izobrazba, razgledanost, spol in starost. In vanj sodi seveda tudi družbeni in fizični prostor, v katerem se posamezniki navadno gibljejo. Mikrosocialno okolje je empirično, njegove sestavine so vedno vezane na konkretne osebe z imenom in priimkom in se nanašajo na konkretne socialne interakcije. V nasprotju s posameznimi mikrosocialnimi situacijami, ki so spremenljive in neponovljive, je mikrosocialno okolje razmeroma stabilno, čeprav načeloma ni trdno zacementirano. Odvisno je od dinamike, s katero se spreminjajo pomembne socialne, kulturne in biološke značilnosti posameznika ali njegove družine. Za Jurija Belana, podložnika kosteleskega gospostva, ki je leta 1758 svoji graščakinji baronici Androcko dolgoval 5 jajc po 1 denarič,²⁷ se mikrosocialno okolje, vaška skupnost Dren, bržčas ni spremenilo vse njegovo življenje, toda Raigersfeldov oče Sebastjan, podložniški sin, je svojo družbeno vlogo, status, premoženje, izobrazbo in ugled spremenil tako temeljito,²⁸ da se je njegov sin Franc Henrik lahko uspešno potegoval za roko baronske hčere. Makrosocialno okolje zgodbe o poroki Franca Henrika in Marije Ane v najširšem smislu, v katerega so se vpenjali mikrosocialno okolje in mikrosocialne situacije kot njegove specifične, posamične konkretizacije, je bilo kranjsko plemstvo, družbeni razred s svojo notranjo členjenostjo in odnosi, s svojimi privilegiji in ideologijo, z družbenimi, kulturnimi, gospodarskimi, mentalitetnimi značilnostmi, z lastnim življenjskim slogom in jasno opredeljenim položajem v celotni družbeni strukturi. Nekoliko bolj konkretno in z vidika poroke, o kateri govorimo, so mikrosocialno okolje sestavljale vse našteje prvine, ki so se dotikale poroke med Raigersfeldom in Erbergovo, makrosocialno okolje pa splošne značilnosti vseh plemiških porok na Kranjskem v približno istem času. Če je mikrosocialno okolje pretežno empiričen, konkreten in analitičen koncept, je makrosocialno okolje bolj abstrakten in sintetičen pojem.

Poglejmo torej še enkrat mikrosituacije, ki so pripeljale do omenjene poroke, njihove vsebine in značilnosti njihovega mikrosocialnega okolja. Sledile so si v tem vsebinskem zaporedju: - prvo naključno srečanje bodočih zakoncev v gledališču - srečanja pri ženah Raigersfeldovih in Erbergovih znancev v gledališču in v cerkvi - srečanje z Erbergi v Ljubljani - intervencija posrednice Knopper - snubljenje v dolski graščini - aktiviranje ženinovih finančnih rezerv - zaroka in sestavljanje ženitne pogodbe - poroka.

Prvo srečanje razkriva nekaj zanimivih prvin, zato velja izčrpno navesti vir: *Heüt war ich in der Comedie wo ich m. Liebe das erstmahl gesehen und zu kennen das glück gehabt. ... Ich sasse in der zweyten reihe und die fräuleins nebst andern frauenzimmer in der ersten reihe. Der Br Kuschland mein bald darauf gewordener shwager sagte mir auf crainerishe ich sollte aufstehen, er wolte mir eine lepa Punza zeügen. Ich ging mit Ihm und passirte bey dem ersten Rang wo er mich die fräule observieren lassen. Er fragte mich wie sie mir gefalt, ich antwortete ihm, wan mich diese fraule haben wolte, so wäre ich resoluirt sie gleich zu heyraten, ach grosser gott, wie hätte ich mir einbilden können, das du sie mir destiniret hast?*²⁹

²⁷ AS, Zapuščinski inventarji, fasc. 3 lit. A št. 64, str. 69.

²⁸ Gl. spodaj op. 61 in v op. 1. omenjeno Luschinovo razpravo.

²⁹ Kot v op. 9.

Tisto, kar nam najprej pade v oči - razen slavistom, te najbrž v delirij spravi kranjščina -, je čustvena komponenta dogajanja. Raigersfeld se na mah zaljubi do ušes. Njegova takojšnja zaljubljenost se ni mogla roditi zaradi takih ali drugačnih duševnih in moralnih kreposti deklince, saj ta ni izustila niti besede, ko so Raigersfeldu po glavi že zarojile misli o poroki, ampak zgolj zaradi njene fizične podobe. Ne pozabimo, njegov bodoči svak mu je po moško pokazal privlačno dekle. V ozadju Kušlanovega usmerjanja Raigersfeldovega pogleda na Marijo Ano je bilo opazovanje ženske, voyerizem, neke vrste vizualno opravljanje dveh moških. Kadar moški opazujejo ženske, pa seveda ne gre le za nevtralen estetski užitek. Tako opazovanje je navadno erotično konotirano in seksualno motivirano.

Čustveni angažma Raigersfeld poudari tako, da spremeni pripovedno zvrst. Če so dogodki pred 14. januarjem in po 10. marcu zapisani v družinski kroniki kot izrazita retrospektiva, so dogodki med obema datumoma predstavljeni kot sproti pisani dnevnik.³⁰ Raigersfeld sam v kroniko med koncem zapisa o 11. januarju, ko je prišel v Ljubljano, in začetkom zapisa o dogajanju 24. marca, ko je bil z dekretom imenovan za prisednika ograjnega sodišča, vrinc: *Den 14. jener habe ich das erstmahl die englische frle m. a. freyin von Erberg gesehen. NB. dieses ist umständlich zu beshreiben.*³¹ Ta natančni opis, na katerega Raigersfeld usmerja, fizično ločen od kronike, je opremljen z naslovom: *Extract aus meinen diariis.* Dnevnik je že po sebi besedilna zvrst, kjer so zapisana bolj osebna stališča in občutenje in je v tem pogledu bolj neposreden in avtentičen, ali vsaj hoče dati tak videz. Raigersfeld dosega večjo avtentičnost zunajbesedilne podstave - in ta je resnični, čeprav nikoli neposredno dosegljivi predmet zgodovinarjevega zanimanja - tako, da spreminja pripovedno strategijo in tu in tam zunanjo fokalizacijo spremeni v notranjo.³² Pri tem uporabi elementa samogovora: *ach grosser gott* beremo v gornjem citatu, *ach, angenehme andacht*, najdemo ob opisu enega izmed naslednjih srečanj. Včasih pa mu kot aktualizacijski pripomoček rabi časovni prislov *heut*.³³ Res pa je, da se razen po navedenih in še nekaterih drugih čustveno nabitih izrazih in časovnem prislovu "danes" besedilo dnevniških izvlečkov ne razlikuje od besedila kronike. Včasih dobi bralec celo vtis, da ne gre za sproti pisani dnevnik, ampak za spominc. Poglejmo si samo stavek: *... wie hätte ich mich einbilden können, das du sie mir destniret hast?* iz prve mikrosituacije, ali komentar: *... sahe auch daselbst, was mir gott destniret hat*, zapisan v zvezi s prvim obiskom pri Erbergih. Preteklik, ki ga Raigersfeld uporablja, ko govori o dogodkih, ki so šele sledili opisovani situaciji, napeljuje na misel, da je Raigersfeld že ob poročanju o prvem pogledu na bodočo nevesto in ob prvem srečanju z njenimi starši vedel, kaj mu je bilo namenjeno in je torej pisal, ali kaj dodajal k že napisanemu, po tistem, ko je bila vsa zadeva že srečno pripeljana do konca. Vendar pa kljub temu ne gre zanikati pristnosti snubčeve ljubezni. Ta se nenazadnje kaže v njegovih poznejših pismih³⁴ in dolgotrajnem, globokem, na trenutnem prav patološkem žalovanju ob njeni smrti: *La mort prématurée de ma très chère et très aimable Epouse eoit le coup le plus fatal, que je pouvois survivre et la perte en est pour moi inestimable.*³⁵

³⁰ Ibidem.

³¹ Kot v op. 1.

³² O naratološkem pojmu fokalizacija gl. Miran Štuhec, Tipi fokalizacije in njihov vpliv na premike v narativnem sistemu, Mednarodni slavistični dnevi Szombathely, 29-30. V. 98. (v tisku); idem, Historische Quellen in der Rolle des Narrems der historiographischen Erzählung, Semiotische Berichte (Dunaj), 2, 1997, 201-212.

³³ Kot v op. 9.

³⁴ Gl. spodaj, op. 67.

³⁵ AS, Graščinski arhiv Dol, fasc. 199, str. 587. Breckerfeld je konec 18. stoletja v njeni biografiji zapisal, da je baje Franc Henrik dal po njeni smrti v svojo spalnico prinesiti dve krsti. V eni naj bi do svoje smrti spal sam, v drugo pa naj bi bil položil mavčni odlitek njene podobe. Gl. AS, Graščinski arhiv Dol, fasc.

Pristnost Raigersfeldovih eksplicitnih in implicitnih opisov lastnega čustvenega stanja je bistvena, ne glede na to, ali je bila zapisana neposredno ali reflektirana kasneje. Le v tem primeru lahko namreč dovolj argumentirano rečemo, da je bila emocionalna motivacija osnovni vzgib, ki je Raigersfelda gnal v nadaljne akcije. Poleg tega je bilo njegovo čustveno stanje bistvena sestavina vseh naslednjih mikrosituacij in mikrosocialnega okolja. Zakaj je to zanimivo? Zato, ker je bila ljubezen, torej emocionalni motiv, pri sklepanju plemiških porok praviloma nepomembna, njena seksualna komponenta pa pomembna le, kolikor je rabila rojevanju potomcev.³⁶ Ena od sestavin mikrosocialnega okolja naše zgodbe, začetna motivacija za poroko, se torej razlikuje od osnovnih motivov, ki so v makrosocialnem okolju kranjskega plemstva skoraj zagotovo prevladovali. To seveda ne pomeni, da zaljubljenosti, ljubezni in strasti v nobenem od plemiških zakonov, ki sicer z ženitnimi pismi dajejo izrazito podobo pogodbene zveze, ni bilo. Nenazadnje testamenti uporabljajo izraze *meiner geliebten frau ehgemahlin* ali *meinem lieben ehgemahl*. Tudi razžaljena, ponižana in prevarana grofica Trillek govori o tem, da moža ne more več ljubiti,³⁷ torej je bila ljubezen zanjo sestavni del zakonskega življenja, ne glede na to, da je v njenem zakonu že od začetka ni bilo. Toda kaj je bila vsebina te ljubezni? Za Trillekovo brez dvoma tudi zvestoba. Toda ali ni njen prešuštniški mož govoril, da je njegov zakon brez spolnosti?³⁸ Zanj je bila torej spolnost ena od vsebin zakonskega življenja, spet ne oziraje se na to, da je ženino zavračanje rabilo za sijajen alibi njegovim seksualnim pustolovščinam. In spet, kaj je lahko ljubezen pomenila za Marijo Ano Erberg, ki je imela komaj nekaj nad 14 let, ko je začel za njo plesati in skakljati Franc Henrik? Kakšna je bila njena motivacija? O tem ne moremo iz našega vira, pisanega izključno s stališča moškega, iztisniti ničesar razen tega, da je Raigersfeld že od vsega začetka kot nujni pogoj za njuno zvezo razumel njen pristanek. In končno, kaj pomeni čustveni kapital, ki ga je Raigersfeld nedvomno prinesel v zakon? Z vso previdnostjo bom formuliral takole: dejstvo, da je bil Raigersfeldov začetni motiv zaljubljenost in da se mu je zdelo pomembno o tem pisati, izraža postopno premikanje k emocionalizaciji in seksualizaciji zakonske zveze kot pretežnemu motivacijskemu vzorcu, ki se razlikuje od motivacijskih sklopov, prevladujočih v srednjem in zgodnjem novem veku. Ta premik od prevladovanja enega k prevladovanju drugega vzorca se je v meščanski pa tudi aristokratski zahodni in srednji Evropi začel uveljavljati v 18. stoletju.³⁹ Kranjski in seveda tudi ostali slovenski prostor iz teh procesov dolgega trajanja ni bil izključen.

Druga sestavina mikrosocialnega okolja v izhodiščni situaciji naše zgodbe je jezik dogajanja. Za analizo jezikovne performance je ključna zamenjava sporočilnega koda, preskok iz nemščine v slovenščino: ... *schwager sagte mir auf crainerische*. Ko razmišljamo o jezikovni performanci v obravnavani situaciji, so pomembni tile vidiki: družbeno in družabno okolje, začetek in konec komunikacije v slovenščini ter vsebina,

127, str. 168. Resničnost te zgodbe pravzaprav niti ni bistvena, bolj pomembno je, kakšne govorice so se ohranile še štirideset let po njeni in trideset let po njegovi smrti. Izjemno zanimiv za psihološko analizo patološkega žalovanja pa je Raigersfeldov opis ženinega umiranja, sestavljen v obliki pisem mrtvi ženi. Gl. AS, Grašičinski arhiv Dol, fasc. 201, str. 565-578. Analizo teh besedil sem prihranil za kakšno drugo priložnost.

³⁶ Gl. M. Žvanut, Ločitev zakona pred tristo leti, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 50, 1996, 343-356; B. Bastl, "Adeliger Lebenslauf". Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit, v: Adel im Wandel. Politik - Kultur - Konfession. 1500-1700. Wien, 1990; J. L. Flandrin, Le sexe et l'Occident, Paris, 1981, 83 sl.; P. Spierenburg, The broken Spell. A Cultural and Anthropological History of Preindustrial Europe, London 1991, 241; S. F. Matthews Grieco, Körper, äussere Erscheinung und Sexualität, v: Geschichte der Frauen 3 (Hrsg. A. Farge - N. Zemon Davis), Frankfurt, 1994, 85 sl.

³⁷ M. Žvanut, o. c., 351.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Gl. J. L. Flandrin, o. c.; R. Sieder, Socialna zgodovina družine, Ljubljana, 1998, 124 sl..

nanašalnost in motiviranost slovenskega govorjenja. Družbeno in družabno okolje nista vprašljiva. Stanovsko gledališče s socialno elito na predstavi. Brez posebnega tveganja lahko rečemo tudi, da je bil vsakdanji pogovorni jezik občinstva v dvorani nemščina. Slovenščina nikakor ni mogla biti. Če bi bila namreč slovenščina v stanovskem gledališču nekaj običajnega, Raigersfeld ne bi bil imel nobenega razloga za to, da se ob njej ustavi. Dejstvo, da ga je Kušlan nagovoril *auf crainerische*, se mu je torej zdelo tako nenavadno, da je to zapisal. Dasiravno nenavadna, pa je slovenščina vendarle mogla zveneti tudi na kraju, kjer se je zbirala družbena elita v večjem številu. To pomeni, da tudi v kulturni ustanovi ni bila v položaju manjvrednega sociolekta. Kot sta jasna prizorišče in situacija dogajanja, je jasen tudi začetek komunikacije v slovenščini. Kušlan je začel s pozivom Raigersfeldu, naj vstane, in nadaljeval, da mu hoče pokazati *lepo Punzo*. Nejasen pa je konec slovenskega govorjenja. Nikakor ne moremo ugotoviti, ali se je slovenščina nehala že z Raigersfeldovim sprehodom ob prvi vrsti, ko ga je kot strela zadelo ob pogledu na Marijo Ano, ali pa se je nadaljevala s Kušlanovim vprašanjem in Raigersfeldovim ekstatičnim odgovorom. Prav tako ni jasno, ali je Raigersfeld sploh spregovoril kakšen slovenski stavek. Ker na to vprašanje ne moremo odgovoriti, se obrnimo k realni vsebini, na katero se je nanašala komunikacija v slovenščini med obema žlahtnima gospodoma in k njeni psihološki motiviranosti. Ta je bila, kakor smo že rekli erotično konotirana in seksualno motivirana. Kušlanova *lepa Punza* tako kaže, kako se slovenščina, za plemiče sublimni jezik srca, kakor sodijo nekateri,⁴⁰ desublimira in se pokaže tudi kot jezik falusa. Sicer pa so za tako rabo slovenščine Kranjski žlahtni gospodje imeli dovolj priložnosti.⁴¹

Če je bilo prvo Raigersfeldovo srečanje Marije Ane naključno in njegov odziv spontan, sta bili za naslednje mikrosituacije spontanost in naključnost bolj videz. Raigersfeldovi nameni postajajo vse bolj organizirani in na očeh javnosti. Srečanja med njim in Marijo Ano se namreč dogajajo v varnem okrilju žensk, ki so povezane z obema stranema. V pojasnilo: mož Widerkerjeve, Avgust Ludvik, je recimo pristavil svoj podpis na poročno pogodbo med Francem in Marijo Ano na ženinovi strani, mož Wertenthallove, Seyfried Bonaventura pa na nevestini, vrhu tega je bila mati Marije Ane botra Wertenthallovemu desetletnemu sinu Adamu Jožefu.⁴² Stiki med obema bodočima partnerjema so potekali v okviru družbenih norm in konvencionalnega vedenja širšega družbenega okolja. Obiske gledališča so nadomestile pobožnosti, primerne predvelikonočnemu postnemu času. Da je bila cerkev primeren kraj za razvijanje odnosov med partnerji in njihovo medsebojno spoznavanje, kaže, da cerkev tudi v času zmagovite katoliške reforme ni bila le kraj molitve, ampak prostor različnih družbenih stikov. Sicer je pa na to zelo plastično opozoril že knez Auersperg, ki je leta 1676 v zvezi z obnašanjem v cerkvi takole opozoril svojo hčerko Alojzijo, bodočo dvorno damo: *Alles schwätzen, herumbsehen, in die ohrn reden und lachen sey weit von dir ...*⁴³

V februarskih in marčevskih srečanjih med bodočima zakoncema se pokaže, kako delikatno je bilo pletenje stikov in pripravljanje terena za poroko. Zaznamo lahko nekaj varovalnih mehanizmov, ki so preprečevali, da bi se zainteresirani strani preveč izpostavili, oziroma, da sta se izpostavili toliko, kot je bilo v določenem trenutku potrebno. Zlasti velja to za dekletovo družino, ki je seveda morala vedeti, kaj se dogaja. Da bi bili plemiški dekleti, stari štirinajst in petnajst let, hodili na obiske, v gledališče in cerkev brez dovoljenja staršev, je popolnoma nemogoče. Nenazadnje, poslati hčerki v gle-

⁴⁰ Merkujevo oznako slovenščine kot jezika plemiških src navajam po: M. Žvanut, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994, 34.

⁴¹ Prim. M. Žvanut, o. c. kot v op. 36.

⁴² Kot v op. 25, str. 11; L. Schiviz v. Schivizhoffen, o. c., 55.

⁴³ Citirano po: A. Mell, *Ermahnungen, des Fürsten Johan Weikhard von Auersperg an seine Tochter Aloisia, Mittheilungen des Musealvereins für Krain (Laibach)*, 19, 1906, 175.

dališče, pomeni poslati ju v družbo in s tem na ženitni trg. Zato sodim, da so bila srečanja pri Wertenthallovi in Widerkerjevi "naključno" pripravljena, tisti mesec med prvim in drugim srečanjem pa ne tako prazen tek, kot se zdi ob branju vira. Poleg tega, da sta obe plemeniti gospe nudili fizični prostor in socialno lupino za srečanje, da sta srečanje kot nekakšni "garde dami" nadzirali in uravnavali, sta prav kot "garde dami" javnosti hkrati skrivali in razkrivali dogajanje. Razkrivali sta ga kot osebi, ki družbenemu okolju kažeta Marijo Ano in seveda tudi Frančiško skupaj z Raigersfeldom, in s tem javnosti kodirano sporočali, da se nekaj dogaja, skrivali sta ga tako, da sta omogočali dvojno interpretacijo tega razkazovanja. Predstavljajmo si, kaj je videl zunanji opazovalec, ki je v gledališču, v cerkvi ali na ulici srečal Raigersfelda, Wertenthallovo, Marijo Ano in Frančiško. Ali Raigersfelda, Widerkerjevo, Marijo Ano in Frančiško. Ali Raigersfelda, Wertenthallovo in Widerkerjevo, Marijo Ano in Frančiško. Z vidika družbenih vlog je družbico dekodiral takole: samski moški v letih za ženitev, dve poročeni ženski, ki se samostojno brez mož in otrok⁴⁴ pojavljata v družbi, in dve sestri, mladi sicer, a vendarle že skoraj godni za možitev. To kombinacijo je širše družbeno okolje seveda takoj moglo interpretirati kot smukanje Raigersfelda okoli ene od Erbergovih deklet, vendar tudi kot skupino, ki zadovoljuje svoje družabne, kulturne ali verske potrebe. Dokler pa je bila mogoča taka dvojna interpretacija, se je bilo mogoče tudi dovolj diskretno umakniti brez posebne družbene škode in drugo interpretacijo ponuditi kot alibi. Dvojno vlogo je imela tudi sestra Marije Ane, Frančiška. Kot zaščita je funkcionirala tako, da je del družbenih interpretacij oziroma opravljanj speljala nase, kot priča dogajanj pa je lahko o njih doma postregla s svojimi vtisi in videnji. Da, pot pred oltar tlakuje izrazito semiotično vedenje.

Funkcijo zaščite obeh strani, zapletenih v predporočno dogajanje, je imela v predporočni strategiji tudi gospa Knopperjeva. Kot posrednica je vsaki strani sporočala želje, pričakovanja, zahteve, pogoje in interese druge strani in onemogočala kočljive situacije, moreč molk, neprijetno zadrego, razočaranje ali celo bolj odprte konflikte, ki bi, ali so mogli nastati ob različnih in neskladnih mnenjih. Taki konflikti in neskladja bi bili v neposrednih stikih bolj boleči, bolj bi poškodovali samopodobo udeležencev in lahko bi razdrli načrtovano zvezo tudi takrat, kadar bi posredovanje lahko zgladilo nesporazum. Tudi "ne" je seveda lažje in obzirneje reči prek posrednika kot zalučati ga v obraz in preprosteje se je umakniti, če ni mogoče najti skupnega jezika. Zato je bilo delovanje posrednice Knopper delikatno in odgovorno, pa tudi dejavno. Brez dvoma ni bila le pasivna prenašalka sporočil med Erbergi in Raigersfeldom. Z interpretacijo ustnih sporočil in okoliščin ob stikih z obema stranema je mogla vplivati na dogajanje.⁴⁵ Če je bila ob prvih srečanjih pobuda na strani Raigersfelda, Erbergi pa so dogajanje nadzirali posredno in z razdalje, je bil nastop Knopperjeve dejaven poseg mladenske družine. Knopperjeva, čeprav ni bila plemkinja, je sodila v zaupni krog baronice Erberg. Ta je po slabih štirih tednih Raigersfeldovega ovohavanja njene gospodične hčerke očitno presodila, da se kredibilnost druge, alibične interpretacije, da je namreč Raigersfeld ud kulturno - verskega krožka, v katerem sodelujeta čisto po naključju in nič hudega sluteč tudi njeni hčerki, utegne stopiti v vse močnejšem marčevskem soncu. Možnosti za dvoumno razumevanje je bilo treba odpraviti. Njeno pošiljanje gospe Knopper k Raigersfeldu po jasno besedo pa ravno kaže, da je bila dvojna interpretacija, o kateri smo govorili zgoraj, res mogoča, saj če bi bilo vse na dlani, taka poizvedovalna operacija ne bi bila potrebna. Raigersfeldov odgovor je bil torej ključen za začetek resnih pogovorov o poroki.

⁴⁴ Tudi Widerkerjeva je že imela kopicu otrok. Gl. Schiviz v. Shivizhoffen, o. c., 56, 60, 61, 63.

⁴⁵ O pomenu posrednikov glej: E. Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge, 1997, 32 sl.; B. Basti kot v op. 36, 378.

Raigersfeld je na baroničino vprašanje odgovoril v skladu z zadevo: kodirano. Ni namreč udarno izjavil, da se hoče poročiti, ker ljubi Marijo Ano, temveč je svoje impulze, čustva in namene prevedel v evfemistično in kultivirano izjavo o cenjenju in spoštovanju mladenke. S francoskim *estime* mu je pridihnil še ščepec svetovljanske galantnosti. Zanimivo je, da je svoje glazirano govorjenje sam ocenil kot odločno in brez ovinkarjenja: *Ich sagte ohne umschweif*.⁴⁶ Spet vidimo delikatnost zadeve, ki zahteva delikatno, kodirano govorjenje tudi takrat, kadar se govori naravnost. Baronica Erberg pa je sporočilo dobro razumela, ga ocenila za solidno osnovo za nadaljnje korake in spet poslala v akcijo Knopperico. Ta se je v drugo odločila za pisno komunikacijo, toda Raigersfeldu je bil očitno bolj pri srcu neposreden stik s prednostmi in pastmi, ki jih prinaša. V ustni komunikaciji namreč ne sporočajo le besede, ampak tudi gibi, mimika, obleka in še kaj.

Ne vemo, kolikokrat je Knopperjeva opravila svoje posredništvo, ne vemo, ali se je kasneje v pogajanja vključil kdo drug, ne vemo, kdaj sta se začeli obe strani o poroki pogovarjati neposredno, ne vemo, kako in koliko se je Raigersfeld sestajal z Marijo Ano. Podatkov ni do 13. decembra, zato lahko razčlenimo šele značilnosti mikro-situacije tega in naslednjega dne.

Kljub temu, da ne poznamo vmesnih korakov, je povsem jasno, da je bil veter za Raigersfelda ugoden. Ugoden vsaj toliko, da ga je gnal v zakonski pristan. Raigersfeld je torej proti koncu leta 1725 dobil zeleno luč, da lahko zasnuje dekle. To je pomenilo, da je bila poroka praktično domenjena. Snubitev je imela že nekaj formalnih značilnosti. Formalnost ji je dala v prvi vrsti izmenjava daril med partnerjema. Zlasti za dekle je bilo dajanje darila znamenje zaupljivosti in domačnosti z obdarovancem: *Wan einer von dir ein büschl, blieml, bündl oder was anders begert, gib es nicht, dan es ist nicht gebreichig und sheindt schon ein unthuenliche vertreülikeit*,⁴⁷ je opominjal knez Auersperg svojo Alojzijo. Dajanje in sprejemanje daril je bilo torej že tako obvezujoče, da je dopuščalo le enoznačno interpretacijo z vsebino, ki se ji je dekle moralo izogibati, če ni šlo za resno zvezo. Raigersfeld je zasnujlenemu dekletu *zum zeichen ... wahren und beständiger Treue*⁴⁸ podaril prstan z geslom *Fidel et constant*. Pozornost zaslužita tako vsebina kot oblika gesla. Pomembna sta tako označenec kot označevalec bi rekli strukturalisti. Pomembna in značilna pa je tudi Raigersfeldova samointerpretacija. Najprej k vsebini. Ta govori o osebnih lastnostih, ki so se snubcu zdele ključne za zakon: obljubljal je, da bo zvest in stanoviten. Zanj sta bili torej zvestoba in stanovitnost najpomembnejši sestavini skupnega življenja. To sta bili tisti lastnosti, ki sta pomagali prebijati se v dvoje skozi negotovosti življenja. Veljalo ju je izpostaviti v trenutku formalnega zasnujlenja neveste in ju zapisati v darilu, ki je tudi v javnosti simbolno predstavljalo zvezo. Raigersfeld torej samega sebe v prstanu ne interpretira kot ljubečega zakonskega partnerja in se kot tak ne ponuja. Dvočlenik *Fidel et Constant* je zaljubljenost in ljubezen, njegov začetni motiv za poroko, potisnil v sfero zasebnega. Saj ne, da bi zanj ljubezen postala nepomembna, ali da bi jo skrival. Prav narobe. V njegovih zapisih je precej ljubečih in nežnih izrazov. Marijo Ano imenuje *mein herzl, meine liebste gemahlin* in zlasti *meine englische gemahlin*.⁴⁹ Tudi njegovo rekordno vrnitev z Dunaja februarja 1726, ko je za pot do Ljubljane, kljub uro in pol dolgem postanku v Gradcu potreboval le 46 ur, je v danem kontekstu moč razumeti kot željo, po mesecu in pol odsotnosti spet kar se da hitro priti v bližino drage osebe.⁵⁰ Toda takrat, ko jo je formalno snubil, se je prilagodil in izpostavil vrednote, ki so bile očitno v Dolu

⁴⁶ Kot v op. 9, str. 103.

⁴⁷ Citirano po A. Mell, o. c., 178.

⁴⁸ Kot v op. 9.

⁴⁹ Gl. npr. op. 67.

⁵⁰ Kot v op. 2.

in v makrosocialnem okolju kranjske družbene elite bolj primerne. Drugi, oziroma tretji moment, ki ga je v zvezi z napisom na prstanu vredno omeniti, je jezik napisa, francoščina. Raigersfeld je vodilni evropski jezik svojega časa zelo dobro obvladal.⁵¹ Tudi sicer je kranjsko plemstvo, zlasti nekateri plemiči, v svoja pisma včasih vpletalo francoske besede, stavke, da, celo cele strani, ali pa je na pisma pisalo francoske naslove.⁵² Tako uporabljena, je francoščina naslovnika nagovarjala prek konkretne vsebine sporočila in kazala na njegovo svetovljanstvo in omiko, seveda pa tudi na vljudnost, svetovljanstvo in omiko pošiljatelja. V tem smislu gre razumeti tudi izbiro francoskih besed na prstanu. Sicer pa, v Dolu je bilo v knjižnici zasnovanega očeta veliko francoskih knjig.⁵³

Medsebojna obdaritev - kako zapeljivo bi bilo recimo mladenkino darilo, obesek v obliki Z, interpretirati kot zvestoba in potegniti sklep: slovenščina je bila plemstvu jezik srca - je bila zaključni del snubitvenega rituala. Pred njo se je bilo izvrstilo nekaj drugih korakov. Najprej je bila na vrsti snubčeva formalna prošnja. Čeprav je bil skoraj zanesljivo že pred 13. decembrom sklenjen načelen dogovor o poroki, je bilo treba ta načelni dogovor potrditi z ritualiziranim vedenjem. V njem odseva tudi specifika mikrosocialnega okolja v Dolu. Z naslavljanjem prošnje za nevesto na baronico se pokaže pravi subjekt snubljenja. Ta seveda ni ne Marija Ana in tudi ne Franc Henrik, temveč Marija Renata Terezija Erberg, rojena baronica Gall. Pravi subjekt, tisti, ki odloča, je torej zunaj para, ki si obljublja zvestobo. Dekle je formalno privolila šele potem, ko je njena mati to dovolila *mit obligeantesten Worten*.⁵⁴ Če so bile te strukturne značilnosti snubljenja najbrž tipične za plemiško okolje, je za Dol specifična vloga, ki jo je imela mati Marija Renata Terezija. Ta je bila namreč vodilna in odločujoča oseba v Erbergovi družini in se je kasneje tudi podpisala na poročno pogodbo. Tak podpis pa je bil v prvi polovici 18. stoletja izjemen. Samo podpisa matere namreč na poročnih pogodbah ne najdemo, če je bil nevestin oče še živ.⁵⁵ Svojo vlogo v družini je baronica dobila, ker je bila njenemu možu Francu Mihaelu odvzeta opravilna sposobnost.⁵⁶

Po uspešnem snubljenju je bilo treba poskrbeti za finančno podlogo bodočega zakona. Levji delež je pri tem nosil ženin. Takoj po snubitvi se je zato napotil na Dunaj in dvignil svoj kapital, naložen pri Orientalni trgovski družbi. Na Dunaju je kupil tudi darila za nevesto, ki se je torej mogla ponašati s stvarmi, kupljenimi v cesarski prestolnici. Največji finančni zalogaj je bila hiša. Raigersfeld je z njo pokazal svoje socialne ambicije, saj jo je kupil od grofa Dizme Auerspega. V njegovem zapuščinskem inventarju so jo leta 1760 ocenili na velikanskih 15.000 goldinarjev. Če vemo, da so inventarni komisarji nepremičnine cenili bodisi kot kapitalizirano rento, bodisi na podlagi kupnine v kupni pogodbi,⁵⁷ lahko sklepamo, da je Raigersfeld zanjo res odrl približno toliko. V poročni pogodbi pa se je zavezal, da bo ženi za zaženilo, jutrnjo in prosto darilo (*freye donation*) dal po 1000 goldinarjev, skupaj torej 3000 goldinarjev nemške veljave. Marija Ana je v zakon kot doto prinesla 1000 goldinarjev nemške

⁵¹ Nekaj primerov Raigersfeldove francoščine je najti v: AS, Graščinski arhiv Dol, fasc. 199, str. 580, 587, 590.

⁵² Gl. npr. korespondenco med Johanom Benjaminom Erbergom in Francom Andrejem in Jurijem Seyfriedom De Copinisom: AS, Graščinski arhiv Dol, fasc. 66, str. 651-907.

⁵³ AS, Zapuščinski inventarji, fasc. 13, lit. E št. 38.

⁵⁴ Kot v op. 9.

⁵⁵ Od nekaj deset poročnih pogodb, ki so ohranjene v zapuščinskih inventarjih, nastalih med letoma 1751-1760, navajam le nekaj primerov: AS, Zapuščinski inventarji, fasc. 3, lit. A št. 64, str. 19; fasc. 3, lit. A št. 61, str. 25; fasc. 3, lit. A št. 69, str. 28; fasc. 3, lit. A št. 53, str. 37; fasc. 3, lit. A št. 65, str. 21; fasc. 7, lit. B št. 64, str. 64; fasc. 7, lit. B št. 73, str. 26.

⁵⁶ E. Umek, o. c., 16.

⁵⁷ Lep primer takega vrednotenja hiše je hiša grofa Aleksandra Auerspega v Krškem. Gl.: AS, Zapuščinski inventarji, fasc. 3, lit. A št. 67, str. 5.

veljave.⁵⁸ Žal ne vemo, kako je potekala poroka. Najbrž pa ne bistveno drugače, kot je bilo to pri plemstvu v navadi.⁵⁹

Za konec si pogledjmo poroko še z vidika statusa partnerjev. Ženin in nevesta sta namreč sodila v različna plemiška sloja. Nevesta je spadala v višje plemstvo, *herrenstand*, ženin je bil iz nižjega plemstva. Ta razlika se je videla že ob podpisih na poročni pogodbi. Na nevestini strani najdemo ob njeni materi in stricu Johanu Benjaminu še barone Apfaltrerna, Hallersteina in Galla ter grofa Raspa. Med pričami je bil le Wertenthall iz nižjega plemstva. Ženin se ob sklenitvi poročne pogodbe ni mogel ponašati s tako imenitnimi pričami. Poleg očeta Sebastjana in že omenjenga Widerkerja sta se podpisala še dva barona Kušlana, s katerimi so bili Raigersfeldi v sorodstvu, in Jožef Anton pl. Thalberg. Prestiž je bil torej izrazito na nevestini strani. Zato plemiška stopnja ni bila tisto, kar je Francu Henriku odprlo vrata. Pomembni so bili socialna dinamika in perspektiva Raigersfeldov in njihovo mikrosocialno okolje, ki je bilo z mikrosocialnim okoljem Erbergom dovolj skladno, da je omogočalo poroko.

Analiza porok kranjskih plemkinj in plemičev med 1701 in 1760 pokaže izrazito homogamnost višjega plemstva. Zlasti velja to za moške, pa tudi ženske so se izven tega socialnega sloja poročale le v dobri četrtini porok. Moški iz nižjega plemstva pa so statusno višje neveste dobili le v dobrih 16%.⁶⁰ Zato poročanje ni bilo najbolj običajen kanal za družbeno napredovanje. Treba je bilo upoštevati postopnost plezanja po družbeni lestvici. Da so se, na primer, Oblaki lahko ženili s Thurn Valsassini, so morali najprej postati Oblaki von Wolkenpergi in nato baroni Wolkenpergi.⁶¹ In da so se Rakovci, kmetje iz šmartinske fare pri Kranju, pomešali z dolskimi baroni Erbergi, se je moral najprej Henrikov oče Boštjan Rakovec izkazati kot *lebender Protokoll von Krain*, si s tem prislužiti cesarsko plemiško pismo, postati Sebastjan von Raigersfeld, se poročiti skladno svojemu družbenemu položaju s hčerko Eggenberovega upravnika v Postojni Sorgerja von Sorgfelda, si kupiti zemljiško gospostvo in dobiti še deželansko diplomu.⁶² Šele potem je lahko sin Franc Henrik, izobraženi svetovljan in perspektivni poslovnež in uradnik osvajal Marijo Ano in si pridobil naklonjenost njene matere Marije Renate Terezije. Potem šele so postali smiselni njegovi koraki, opisani zgoraj. Da se je zaročil in poročil s hčerko enega izmed najpremožnejših kranjskih plemičev izmed tistih, ki so v desetletju 1751-1760 za seboj pustili popis premoženja,⁶³ in vnučkinjo Janeza Danijela Erberga, moža, ki je, potem ko je bil spisal več pravno-upravnih priročnikov za delo ograjnega sodišča, resignirano ugotovil, da se biti intelektualec in opravljati *schwere kopfarbeit* finančno pač ne spleča,⁶⁴ za poroko v tako družino torej se je Franc Henrik moral izkazati drugače kot s plemiško stopnjo. Podjetnost, sposobnost, izobrazba in svetovljanstvo, morda pa tudi izpričana izrazita vnema za mladenko, so bile pri izobraženih Erbergih najbrž tiste odlike in vrednote, ki so se zdele družbeno in premoženjsko dovolj perspektivne, da so odtehtale nižjo plemiško stopnjo. In res se je Raigersfeldova socialna perspektivnost uresničila: dobrih dvajset let po poroki si je s svojim delom v državni upravi prislužil baronski naslov.⁶⁵ Sploh pa: tudi Erbergi niso bili rodbina, ki bi se lahko kitila s starodavnim baronstvom. To plemiško stopnjo je nevestin stari oče Janez Danijel zase in za svoje potomstvo izprosil komaj dobro de-

⁵⁸ Kot v op. 25, str. 9.

⁵⁹ Prim. M. Žvanut, o. c. kot v op. 36, 343; G. Makarovič, Slovenci in čas, Ljubljana, 1995, 133 sl.

⁶⁰ Številke sem dobil na podlagi analize plemiških stopenj mladoporocencev v 347 plemiških porokah, sklenjenih med 1701 in 1760.

⁶¹ Gl. Gospodarska i družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II. Družbena razmerja in gibanja, Ljubljana 1980, 186.

⁶² A. Luschin v. Ebengreuth, Die Freiherren von Raigersfeld, GMDS XI, 1930, 36 sl.

⁶³ Njegovo premoženje je znašalo 94 212 goldinarjev 16 krajcarjev. Kot v op. 53.

⁶⁴ AS, Graščinski arhiv Dol, fasc. 66, str. 363.

⁶⁵ Kot v op. 24, str. 17.

setletje pred poroko Franca Henrika z Marijo Ano.⁶⁶ Marija Ana se je torej leta 1710 rodila kot plemenita in ne kot baronica. Manj se je Francu Henriku Raigersfeldu uresničila premoženjska perspektivnost. Taka vsaj je bila njegova percepcija lastnega finančnega stanja. Dasiravno ob smrti njegovo imetje ni bilo skromno in je sodil med 20% najbogatejših plemičev, umrlih v desetletju 1751-1760, katerih zapuščinski inventarji so se ohranili,⁶⁷ sam s premoženjem, ki ga je ustvaril, ni bil zadovoljen. Zaradi tega so ga pred ženo obhajali občutki krivde in nelagodje. Takale je bila njegova zadrega, ko je na silvestrovo leta 1746 na Dunaju sestavljal osnutek oporoke: *Ich kan dich mein Engel wohl versichern, dass eine von meiner grösten Sorgen jederzeit war dir, mein herz, nicht allein bey meiner lebenszeit meine zu dir getragene zartlichste liebe bey allen gelegenheiten bezeügen, sondern auch mit solcher nach meinem todt continuiren und zu dem ende dich wohl versorgen zu können. Da sich aber leider mein vermögen dahin nicht erstreckt dass ich dich nach meinem wunsch und nach deinen meriten versorgen könnte, sonderlich da mich das glück auch nicht einmahl so viel favorieren wollen, dass ich nur meine von meinen lieben eltern überkomene mittel (wie dir, mein herzl wohl bekant ist) hette conservieren können. Als muss ich wohl bekennen dass ich einer seits consideration meines schwachen vermögens, anderer seits aber in ansechen meiner vor dich, mein englische gemählin jederzeit gehabt iniglicher und allerzärtlichen liebe öffters sehr embarassieret gewesen, wie ich dir meine shuldige und von dir wohl meritirte treyeste liebe wenigst mit meinen gutten willen genugsam bezeügen könnte.*⁶⁸ Kakorkoli, Raigersfeld je sicer dobil za ženo mladenko formalno višjega družbenega statusa, tisto, na katero je bil vrgel oko, in z lastnimi zadregami je opravil, kakor je pač opravil. Toda za nižje plemstvo v celoti je vendarle veljalo, da se je poročalo znotraj svoje plemiške stopnje. Sicer pa: tudi Gracielita se ni mogla poročiti z Andresom.⁶⁹

Gledano v makrosocialnem okolju porok kranjskega plemstva je bila Raigersfeldova poroka v nekaterih pogledih netipična. Netipična je bila že po tem, da je o njej ohranjen zelo osebni vir, netipična je bila po ženinovi osnovni motivaciji in netipična je bila po formalnem statusu partnerjev. Tipična pa je bila po ritualnosti predporočnega vedenja. Zlasti pa je bila tipična v tem, in v tem je tipičen vsak historični fenomen, ki za seboj pušča kakršnokoli sled, da je pokazala, kako vir ne govori sam zase.

SUMMARY

That Merry Day or Raigersfeld is getting married

The author describes on the basis of extracts from the diary of Franc Henrik (nobleman) Raigersfeld (1697-1760), a marriage contract, inheritance inventories and other sources Raigersfeld's courting and asking for the hand of the baroness Marija Ana Erberg (1710-1752). Štuhec analyses the typicality of the micro-social environment of the seven meetings of the future consorts in January, February and March in Ljubljana, and the courting in the castle in Dolsko in December. The author was interested in the fiancé's motive, the language and manner of his speaking, in places of meetings, persons present at the meetings and their semiotic function, possible interpretations of meetings from a wider social point of view, the ritual of courting. The author also researched into the social status of the newly married within the Carniolian nobility,

⁶⁶ E. Umek, o. c., 14.

⁶⁷ Znašalo je 31 756 goldinarjev 16 krajcarjev. Kot v op. 24.

⁶⁸ AS, Graščinski arhiv Dol, fasc. 201, str. 339.

⁶⁹ Telenovela Esmeralda, 7895. nadaljevanje.

their properties state and financial construction of the marriage and their cultural surrounding. In the end the author placed the analysed matrimonial tie into the frame of nobility weddings in Carniola in the time between 1701 and 1760. The fiancé's basic motivation was amorousness, which was triggered during their first meeting in the theatre. Raigersfeld's comment on that meeting clearly points to that fact: *ach grosser gott, wie hatte ich mich einbilden können das du sie mir destiniert hast*. There are more such emotional raptures and change of narration strategy as Raigersfeld sometimes alters the external focalisation into internal. The future partners were at first apparently accidentally meeting in the theatre. In the days before Easter the scene for their meetings became the church. Two adult noblewomen who knew both families and the older sister of Marija Ana were present during the meetings. Their presence enabled at least for some time an alibi interpretation of the meetings - as if they were a group of people satisfying their cultural and religious needs. Such an interpretation guarded both sides from a possibility of being too exposed in the delicate knitting of the relation. Similar was the function of the intercessor that the mother of the young girl sent to Raigersfeld to get from him a clear word on his intentions. The courting shows some ritual elements: the request of the courtier addressed to the girl's mother who was because of the father's functional incapability the key person in appointing the marriage, the formal agreement of the wooed girl and exchange of gifts among the future consorts. The bride's family was stronger by the noble degree, prestige, reputation and wealth, but education, cosmopolitanism and social prospects of the fiancé, who later reached a baron degree, meant that the micro-social environment of both sides was in correspondence. Despite those facts the marriage was in the frame of marriages among the Carniolian nobility not a typical one. An analysis of 347 nobility marriages from the period 1701 to 1760 shows to expressive homogamy of the *herrenstand*. The treated marriage was non-typical because of the fiancé's basic motivation, which does lead to a thought that "emotionalisation" of matrimony gradually asserted in Carniola in the first half of the 18th century.

VINCENC RAJŠP

VERSKI SKLAD

Verski sklad (Religionsfond) je ustanovil cesar Jožef II. leta 1782. Rado Kušej je pojmovanje cerkvene lastnine v času jožefinizma opredelil takole: "Po pojmovanju jožefinskih državnikov je tvorilo celokupno imetje katoliške cerkve v državi po svojem izvoru in svoji svrhi in tudi po pravem duhu cerkve enotno ustanovo, namenjeno za božjo in cerkveno službo, za dušno pastirstvo in za uboge. Duhovniki in cerkvene zaruge smejo iz te ustanove dobivati samo toliko, kolikor potrebujejo za stanu primerno življenje. Skrb za pravilno uporabo prebitka v označeni glavni namen pa je ena poglavitnih pravic in dolžnosti deželnega kneza kot najvišjega pokrovitelja cerkve in čuvarja nad njenimi zakoni. V smislu jožefinizma ni smatrati cerkveno premoženje za državno imetje, ampak za ustanovo, katere dohodki so izključivo namenjeni verskim svrham, a ki so odvisni glede pravilne razdelitve in uporabe vseskozi od državne oblasti."¹

Čeprav sta pojem in ime verskega sklada povezana predvsem z imenom in osebo cesarja Jožefa II., segajo njegovi začetki v prvo tretjino 17. stoletja. Leta 1630 je cesar Ferdinand II. sporazumno s papežem Urbanom III. uvedel na Češkem dajatev na sol v korist Katoliške cerkve. Denar se je zbiral v tako imenovani *Salzkasse*, s katero je razpolagal Sveti sedež prek kongregacije za širjenje vere. Leta 1782 je bila blagajna združena z verskim skladom za Češko.

Razvoj v smeri oblikovanja verskega sklada je nadaljevala Marija Terezija v petdesetih letih 18. stoletja. V Nižji Avstriji, Gornji Avstriji, na Štajerskem, Koroškem in Moravskem je ustanovila verske blagajne (*Religionsfundi* ali *Religionskassen*). Namenjene so bile pokrivanju stroškov za spreobračanje protestantov, ustanavljanju misijonskih postojank med njimi ter kupovanju in širjenju knjig. Denar so blagajne pridobivale deloma od države, deloma pa od samostanov, bratovščin, z nabirkami v cerkvah in z odvzetim premoženjem emigrantov.

Med predhodnike verskih skladov je mogoče šteti tudi sklade, ki so jih poznale nekatere škofije kot npr. Dunaj, Praga in Olomuc in so bili namenjeni vzdrževanju tistih duhovnikov, ki niso bili več zmožni opravljati službe. Leta 1785 so bili ti skladi združeni z deželnimi verskimi skladi.

Čeprav je Marija Terezija leta 1772 odklonila predlog za ustanovitev verskega sklada, kot ga je deset let kasneje ustanovil njen sin cesar Jožef II., je skupaj s svetovalcem Wenzlom Kaunitzem ustvarila še en pomemben temelj jožefinskemu verskemu skladu, ko je dosegla, da razpolaga s premoženjem ukinjenih samostanov država. Državni kancler Kaunitz je že ob ukinitvi nekaterih samostanov v začetku sedemdesetih let 18. stoletja v Milanu po težkih pogajanjih z Vatikanom dosegel, da je pravica razpolaganja s premoženjem ukinjenih samostanov pripadla cesarici Mariji Tereziji, torej civilnim oblastem. Tudi za primer razpustitve jezuitskega reda si je Marija Terezija zagotovila nedvomno pravico do razpolaganja z njegovim premoženjem. 3. aprila 1773 je državni kancler Kaunitz z lastnoročnim pismom vladarice sporočil španskemu kralju, da v primeru ukinitve reda njegova posest ne bo pripadla papežu, ker so - kot je poudaril - "knezi vrhovni upravitelji časnih dobrin klera".² Ko je bil jezuitski red leta 1773 uki-

¹ R. Kušej, Posledice državnega preobrata na polju patronatnega prava. Zbornik znanstvenih razprav (Ljubljana), 2, 1921, 148.

² F. Maas, Der Josephinismus. Quellen zur seiner Geschichte in Österreich 1760-1790. II. Entfaltung und Krise 1770-1790, v: Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta (Wien), 72, 1953, 25.

njen, premoženje reda ni prešlo v državno blagajno, temveč je Marija Terezija ustanovila tako imenovani *Exjesuitenfond*, ki je bil s patentom 1. februarja 1774 združen s študijskim fondom.³

V avstrijski državi predstavlja ukinitvev jezuitskega reda korenito spremembo v razmerju med državo in Cerkvijo ter posameznimi cerkvenimi ustanovami. Ukinitvev jezuitskega reda je sicer formalno še izvedel papež, ni pa več mogel zapolniti praznine, ki je nastala na verskem in izobraževalnem področju, niti mu ni uspelo premoženja reda obdržati v izključni uporabi znotraj Cerkve. "Knezu kot vrhovnemu upravitelju časnih dobrin klera", torej Mariji Tereziji in Jožefu II., so se s tem odprle prve realne možnosti za zagotovitev materialne osnove idejam cerkvene reforme. Nastala je nova možnost za ustvarjanje "jasne meje med cerkveno in svetno oblastjo", ki bi onemogočala kolizijo med njima in bi veljala za območje cele države, kot si je to želela Marija Terezija v cesarski resoluciji 10. maja 1768 dvornemu svetniku Franzu Heinkeju.⁴ Prav tako pa so dobili oprijemljivejšo obliko Heinkejevi nazoni⁵ o vlogi vladarja glede verskih zadev, namreč, "da je deželni knez po Božji volji dolžan ščititi vero in Cerkev", upravljati premoženje, medtem ko se naj Cerkev ukvarja predvsem z duhovnimi zadevami, za kar ima pravico od države zahtevati odgovarjajoče plačilo, duhovniki pa so se dolžni pokoriti vsem državnim zakonom - tako kot ostali državljani.⁶

Uresničevanje teh nazorov z reformami v času cesarja Jožefa II. - v prvi vrsti ga zaznamuje ukinjanje redov in samostanov - je temeljito spremenilo upravno strukturo v Cerkvi, versko življenje samo in cilje delovanja Cerkve. Ti so bili prilagojeni ciljem gospodarske in družbene reforme države. Glavni cilj državnih reform je izražala beseda "koristnost = *Nutzlichkeit*".⁷ Kot nekoristni so bili ukinjeni številni stari samostani v Avstriji, pravico do razpolaganja s premoženjem, ki je predstavljalo velik del celotnega cerkvenega imetja, pa si je pridobila država. To premoženje Cerkvi sicer ni bilo odtuženo, vendar je za njegovo namembnost odslej skrbela država v skladu s predstavami cesarja Jožefa II. in njegovih politikov. S pomočjo tega premoženja je bilo mogoče izvesti šolsko reformo, reorganizacijo škofij in dušnopastirskih postojank. Večina dotedanjih škofij v državi je dobila nove meje, ki naj bi se v skladu z nazori državne uprave kolikor mogoče ujemale z mejami političnih enot, to je z deželnimi ali okrožnimi mejami. Prav tako odločilno vlogo je imela državna uprava pri ustanavljanju novih fara in drugih dušnopastirskih postojank (vikariatov, lokalij in kaplanij).

Reformne ideje in misel na reorganizacijo dušnopastirskih postojank v slovenskem prostoru v jožefinski dobi niso bile nove. Takšna prizadevanja na Kranjskem zasledimo že v času vladanja Marije Terezije, ko so si deželne oblasti močno prizadevale reorganizirati dušno pastirstvo v duhu kasnejših jožefinskih reform. Leta 1750 je npr. izšla okrožnica za Kranjsko, Goriško in Gradiško, Reko ter glavarstvi Bovec in Tolmin. V njej je oblast izražala potrebo po ustanavljanju novih dušnopastirskih postojank tam, kjer so bila farna središča zelo oddaljena od posameznih vasi. Razporejene naj bi bile tako, da verniki nebi bili od vikarja (*vicarius ex Meditullio*) oddaljeni več kot eno uro. Ugotavlja tudi, da so revni ljudje na Kranjskem na lastne stroške zgradili veliko cerkva,

³ H. Haberzettel, Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Österreichs zu Ende des 18. Jahrhunderts. Dissertation der Univesität Wien, Wien 1973, 13.

⁴ F. Maas, o. c. III. Das Werk des Hofrats Heinke 1768-1790, v: Fontes rerum Austriacarum. Diploataria et acta (Wien), 73, 1956, 10.

⁵ Franz Joseph Frh. v. Heinke (1726-1803) je bil v letih 1767-1792 dvorni svetnik v češko-avstrijski dvorni pisarni (*Böhmisch-österreichische Hofkanzlei*) in je pripravil večino cerkveno-pravnih odlokov Marije Terezije in Jožefa II.

⁶ F. Maas, o. c. III., 49.

⁷ J. R. Kušej, Joseph II. und die äussere Kirchenverfassung Innerösterreichs (Bistums- Pfarr- und Kloster-Regulierung), v: Kirchenrechtliche Abhandlungen (Stuttgart), 49, 50, 1908, 239.

ki jih zdaj zaradi revščine ne morejo vzdrževati. Zato bi se naj ohranile cerkve z vikarji, ostale pa naj bi bile prepuščene propadu. Za cerkve, ki bi ostale, je bilo predpisano strogo vodenje cerkvene blagajne in državni nadzor porabe.⁸ Pobude za ustanavljanje novih dušnopastirskih postojank pa niso prihajale le od državnih oblasti, saj je v tem času ustanovil nekoliko vikariatov tudi samostan Stična, ampak tudi od samih vernikov, ki so za to prevzemali tudi del novih materialnih obveznosti.⁹ Tudi v času Jožefa II. cerkvene reforme niso bile samo sad politike dunajskega dvora, saj so imele pomembnega zagovornika v ljubljanskem škofu Herbersteinu.¹⁰

Nedvomno pa so bile jožefinske cerkvene reforme v celoti odvisne od cerkvene politike dunajskega dvora. Sad te politike je tudi ustanovitev verskega sklada. Kot v celotni državi je bil v osemdesetih letih 18. stoletja tudi na Slovenskem izveden temeljit nadzor nad uporabo prihodkov cerkvenega premoženja in onemogočen odtok denarja čez državne meje.

Ustanovitev verskega sklada (*Religions- oder Pfarrkasse*) je nasvetoval Heinke cesarju Jožefu II. leta 1781. Med drugim je videl v njem možnost financiranja semenišč, ki bi omogočala boljše izobrazbo duhovnikov in zadostno število škofijskih duhovnikov za dušno pastirstvo. Prihodke sklada je videl predvsem v tistem delu dohodkov, ki je presegal "stanu primerno življene" duhovnikov.¹¹

Dokončno obliko je Heinkejeva ideja dobila naslednje leto, ko je cesar Jožef II. v kabinetnem pismu grofu Blümecku 11. marca 1782 določil, da se premoženje ukinjenih samostanov združi v verski ali farni sklad, ki se je kasneje preimenoval v verski sklad (*Religionsfond*). Verski sklad je deloval v okviru posameznih dežel.¹²

Največji del materialne osnove verskih skladov je predstavljalo premoženje ukinjenih samostanov. Kmalu so v te sklade namenjali tudi premoženje, ki je ostalo brez lastnika zaradi nadaljnjih cerkvenopolitičnih ukrepov Jožefa II., premoženje cerkva in kapel, ki niso bile namenjene dušnemu pastirstvu ter premoženje bratovščin. Verskemu skladu so pripadli še interkalarni dohodki škofij in ostalih beneficijev ter tisti del premoženja prenovljenih kapituljev, ki je presegal novo zasedenost. Med dohodke verskega sklada so spadale tudi nekatere denarne kazni.¹³ Sestavni del dohodkov verskega sklada je bil še 7,5 odstotni davek na cerkveno premoženje, katerega dohodki so presegali določeno mejo. Tako se je npr. ljubljanski škof Wolf vrsto let pritoževal, ker so po državnih izračunih dohodki ljubljanskega škofa presegali 12.000 goldinarjev, medtem ko je sam dokazoval, da dohodki te vsote ne dosegajo.¹⁴ Leta 1787 je bil uveden poseben davek v višini 7,5 odstotka na dohodke duhovnikov, ki so bili višji od 600 goldinarjev. Leta 1874 je bil reformiran davek na cerkveno posest za verski sklad.

Sredstva verskega sklada so se uporabljala za: dotacije škofom in škofijskim upravam, članom kapituljev, za vzdrževanje semenišč, za plače profesorjev na teoloških šolah, za plače dušnih pastirjev tam, kjer dohodki nadarbin niso zadostovali, za podporo beraških redov, ki jim je bilo prepovedano beračenje, za patronatske dolžnosti tam, kjer je bil verski sklad patron, ter za podporo vdov in sirot po grko-katoliških duhovnikih.

Verski skladi so bili po deželah strogo ločeni od ostalih deželnih financ. Upravljanje

⁸ Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (AVA), Alter Cultus 88a, Karton 704, april 1750.

⁹ J. Mlinarič, Stiška opatija 1136-1784, Novo mesto 1995, 774.

¹⁰ F. M. Dolinar, Jožefinci med Rimom in Dunajem. Škof Janez Karel grof Herberstein in državno cerkvenstvo, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae* (Ljubljana), 1, 1979, 43-105.

¹¹ F. Maas, *Der Josephinismus* III., 56.

¹² M. Hussarek, *Religionsfonds*. A. *Katholische Religionsfonds*, v: *Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*, Wien 1909², 92.

¹³ M. Hussarek, *Religionsfond*, v: *Oesterreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*, Wien 1897, 978.

¹⁴ V. Rajšp, Škof Wolf - mecen, Wolfov simpozij v Rimu, Celje 1994, 122.

je bilo pod strogim nadzorom dvorne pisarne (*Hofkanzlei*) in dvorne komore (*Hofkammer*). O tem nam npr. pričajo cirkularji v zvezi z verskim skladom za Goriško, ki so od tamkajšnjih oblasti zahtevali sproten vpogled dvorne pisarne v finančno stanje tamkajšnjega verskega sklada.¹⁵

V začetku so najpomembnejšo postavko izdatkov verskega sklada predstavljale pokojnine redovnikov in redovnic ukinjenih redov. Že v letih 1782 in 1783 pa je Jožef II. s svojimi načrtovalci cerkvene politike videl v verskem skladu materialno osnovo za ustanavljanje novih fara. Pri tem je bilo kaj hitro jasno, da sredstva verskega sklada ne bodo zadostovala. V svoji odločenosti, da reforme izpelje, je Jožef II. določil, da jih v skrajnem primeru podpre iz državne blagajne. Vendar stvar ni bila preprosta.

Sprva (1782) so bili verski skladi organizirani po posameznih deželah. Politiki države, v kateri se je utrjevala centralizacija, pa so posamezne verske sklade gledali kot celoto, v kateri naj bi se sredstva solidarnostno pretakala. To gledanje je bilo uzakonjeno z dvornim dekretom 24. decembra 1794, ko je bila ustanovljena centralna blagajna verskega sklada. Vendar ta uredba ni dolgo vzdržala. Ukinjena je bila z novim dvornim dekretom 24. julija 1802. Odtlej pa do propada monarhije so verski skladi delovali na ravni dežel. Obstoječim verskim skladom sta se v prvi četrtini 19. stoletja pridružila še dva, leta 1818 za Salzburško ter leta 1821 za Dalmacijo, tako jih je bilo skupaj sedemnajst. Prostor s slovenskim prebivalstvom so pokrivali verski skladi za Trst, Goriško, Istro, Kranjsko, Koroško in Štajersko.

Ukinitve redov v času cesarja Jožefa II

Po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 je bilo v letih 1782-1786 ukinjenih veliko samostanov in sicer na osnovi zakona o ukinitvi redov, ki ga je cesar sankcioniral 12. januarja 1782. V njem so bili naštetih naslednji redovi: kartuzijani, kamaldulenci, eremiti, karmeličanke, klarise, kapucinke in tisti ženski redovi, ki ne vzgajajo mladine, nimajo šol, ne skrbijo za bolnike ter redovi, ki se posvečajo le kontemplativnemu življenju.¹⁶ Istega meseca je izšel še dekret, ki je zahteval ukinitve vseh samostanov, ki ne služijo poučevanju mladine in negi bolnikov, ker so "nekoristni za državo in bližnjega". Po letu 1782 je kot razlog ukinitve nastopila nepotrebnost *Entberhrlichkeit*, ko niso ukiniteli celotnih redov, temveč posamezne hiše, ki niso služile dušnemu pastirstvu.¹⁷

Ob ukinitvi samostanov je šlo tudi v slovenskem prostoru za veliko premoženje, ki je na Kranjskem znašalo 1.287.472 goldinarjev, na Štajerskem pa 885.058 goldinarjev.

Ukinjeni redovi in samostani med Slovenci¹⁸

Na **Kranjskem** so bili razpuščeni naslednji samostani in redovne skupnosti:

Kartuzija Bistra, ukinjena 29. januarja 1782, premoženje 201.926 goldinarjev.

Klarise v Ljubljani, razpuščene 29. januarja 1782, premoženje skupaj s cerkvijo in Bratovščino srca Jezusovega 156.036 goldinarjev.

Klarise v Škofji Loki, ukinjene 29. 1. 1782, premoženje je bilo cenjeno na 80.079 goldinarjev. Zgradba je bila prepuščena uršulinkam.

Klarise v Mekinjah, samostan je bil ukinjen 29. 1. 1782, premoženje 140.579 goldinarjev.

¹⁵ AVA, Alter Cultus 82, Karton 688, Görz, 132 ex April 1789.

¹⁶ F. Maas, o. c. III, 311.

¹⁷ J. R. Kušej, o. c., 237.

¹⁸ Kjer ni navedeno drugače, so podatki vzeti po J. R. Kušej, o. c. II., 272-289.

Dominikanke v Velesovem, samostan je bil ukinjen 3. 7. 1782 premoženje 204.487 goldinarjev.

Samostan obutih avguštincev - eremitov v Ljubljani je bil ukinjen 14. 4. 1784, premoženje so cenili na 62.251 goldinarjev. Cerkev in samostan so dobili frančiškani.

Cistercijanski samostan v Stični je bil ukinjen 25. 10. 1784, premoženje 238.985 goldinarjev.

Cistercijanski samostan Kostanjevica je bil ukinjen 3. 1. 1786, premoženje 168.758 goldinarjev.

Samostan bosonogih avguštincev v Ljubljani je bil ukinjen 14. oziroma 19. 4. 1784, premoženje je znašalo 63.423 goldinarjev.

Kapucinski samostan v Novem mestu je bil ukinjen z dvema dekretoma: 16. 5. in ponovno 13. 7. 1786.

Kapucinski samostan v Kranju je bil ukinjen 21. 11. 1786, premoženje le 2.518 goldinarjev, pripadlo pa je provinci.

Pod Kranjsko sta spadala tudi samostana pavlincev

Sv. Petar u Šumi, ki je bil ukinjen 13. 10. 1782, premoženje so cenili na 75.943 goldinarjev in

Sv. Marija na Čepičkom jezeru 19. 10. 1782 s premoženjem 25.013 goldinarjev.

Na **Štajerskem** so bili v mejah današnje Slovenije ukinjeni naslednji samostani:

Kartuzija Žiže je bila ukinjena 22. 1. 1782, premoženje so cenili na 271.666 goldinarjev.

Pavlinci v Olimju so bili razpuščeni 3. 9. 1782, premoženje 36.118 goldinarjev.

Dominikanke v Studenicah so bile ukinjene 21. 3. 1782, premoženje pa so cenili na 180.318 goldinarjev.

Dominikanke v Radljah so bile razpuščene 21. 3. 1782, premoženje 118.746 goldinarjev. (Po Wolfu¹⁹ je znašalo premoženje 180.318 goldinarjev).

Celestinke v Mariboru so ukinili 2. 4. 1782, premoženje pa so cenili na 10.784 goldinarjev.

Kapucinski samostan v Mariboru, ukinjen 10. 4. 1784.

Avguštinci - eremiti na Muti so se razšli 6. 10. 1785, premoženje pa so cenili na 26.606 goldinarjev.

Minoritski samostan v Slovenski Bistrici je bil ukinjen 4. 11. 1785, premoženje 21.954 goldinarjev.

Dominikanski samostan na Ptuju je bil ukinjen 17. 1. 1786, vreden je bil 66.558 goldinarjev.

Kapucinski samosta na Ptuju je bil ukinjen, 6. 3. 1786.

Dominikanci v Novem Kloštru so bili ukinjeni 18. 7. 1786, premoženje 90.736 goldinarjev.

Na **Goriškem** sta bila v mejah Slovenije ukinjena **frančiškanski samostan na Sveti gori in frančiškanska skupnost v Solkanu** z dvornim dekretom 9. 11. 1784; samostan in cerkev na Sveti gori sta pripadla verskemu skladu, ocenjena sta bila na 13.390 goldinarjev.²⁰

¹⁹ A. Wolf, Die Aufhebung der Klöster in Innerösterreich 1782-1790, Wien 1871, 78.

²⁰ J. R. Kušej, o. c., 254.

Premoženje leta 1782 ukinjenih samostanov na Kranjskem je bilo razčlenjeno po naslednjem tabelaričnem pregledu:²¹

zap. št.	ime samostana	gotovina		kapitalije - aktiva	
		goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji
1.	Dominikanke v Velesovem	455	33	43.100	-
2.	Klarise v Mekinjah	162	34	50.470	48
3.	Klarise v Škofji Loki	42	49	43.882	-
4.	Klarise v Ljubljani	1.661	30 1/4	120.742	15 3/4
	Klarise v Ljubljani - cerkev	2	29 1/4	22.212	-
5.	Kartuzija Bistra	982	47 2/4	69.654	2 2/4
6.	Pavlinci v Čepiču (v Istri)	10	6 1/4	-	-
	Pavlinci v Čepiču - cerkev	-	-	2.040	-
7.	Pavlinci pri Sv. Petru (v Istri)	750	14	737	19
	Pavlinci pri Sv. Petru (v Istri) - cerkev	-	-	1.387	-
	SKUPAJ	4.068	3 1/4	354.225	25 1/4

dolgovi		zemljišča in zgradbe		vino, žito in ostale zaloge		oprema in stroji	
goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji
7.132	22 3/4	137.938	7 2/4	1.829	54	615	46
1.247	23	84.586	21	3.055	34	550	42
173	34	42.764	35	1.242	46	939	30
-	-	-	-	2.824	27 1/4	2.078	14 1/4
366	14	-	-	-	-	-	-
1.591	37 3/4	137.081	46 1/4	9.398	45	3.096	30
64	56	20.520	50	1.507	22 2/4	287	49
-	-	-	-	-	-	-	-
4.217	56 2/4	66.693	20	2.963	58	856	15 2/4
-	-	5.000	-	18	30 2/4	-	-
14.788	4	494.584	59 3/4	22.841	17 1/4	8.424	46 3/4

samostansko srebro in dragocenosti		cerkveno srebro in paramenti		vsota aktive		pasiva	
goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji
258	23 3/4	384	22 1/4	191.714	29 1/4	34.618	33 1/4
523	44	2.095	19	142.692	25	7.195	34
197	-	-	-	89.242	14	2.963	5 2/4
596	43 3/4	-	-	127.903	11 1/4	736	47 2/4
-	-	6.691	34	29.272	17 1/4	-	-
371	22 2/4	-	-	222.176	51 2/4	450	-
2	50 2/4	-	-	22.393	54 1/4	204	31 1/4
-	-	884	56	2.924	56	-	-
34	53 1/4	-	-	76.247	56 1/4	304	35 1/4
-	-	1.094	33	7.500	3 2/4	-	-
1.984	57 3/4	11.150	44 1/4	912.068	18 1/4	46.473	6 3/4

²¹ AVA, Alter Cultus 82, Karton 681, 209 ex 7bri 783

premoženje po odštetju pasive	
goldinarji	krajcarji
157.095	56
135.496	51
86.279	8 2/4
127.166	23 3/4
29.272	17 1/4
221.726	51 2/4
22.189	23
2.924	56
75.943	21
7.500	3 2/4
865.595	11 2/4

Vsota aktive in pasive leta 1782 ukinjenih samostanov na slovenskem delu Štajerske:

štev.	ime samostana	premoženje po odštetju pasive v goldinarjih
1.	Kartuzija Žiče	282.516
2.	Celestinke v Mariboru	9.502
3.	Dominikanke v Marnbergu	109.194
4.	Dominikanke v Studenicah	162.853
5.	Dominikanke v Studenicah -cerkev	16.464
6.	Pavlinci v Olimlju	49.839
	SKUPAJ	630.368
	SKUPAJ za celo Štajersko	2.327.764

Vrednost premoženja ukinjenih samostanov na Kranjskem leta 1782 je bila 865.595 goldinarjev in 11 2/4 krajcarjev, vrednost samostanov na slovenskem delu Štajerske 630.368 goldinarjev, za celotno Štajersko 2.327.764 goldinarjev, vrednost vseh ukinjenih samostanov v državi pa je znašala 14.952.377 goldinarjev. Podatki v tabeli se v nekaterih primerih malenkostno razlikujejo od objavljenih pri Kušcu. Za večjo razliko (47.383 goldinarje) gre pri samostanu Velesovo.

Premoženje verskega sklada

Dvorna pisarna na Dunaju je skrbno spremljala finančno stanje posameznih verskih skladov, ki nam ga npr. kaže tabela za december leta 1784:²²

zap. štev.	blagajne verskih skladov po deželah	dohodki			
		vrednostni papirji.		gotovina.	
		goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji
1	Blagajna verskega sklada v Pragi	2.180.268	59	72.898	37 3/8
2	Blagajna verskega sklada v Brnu	1.413.875	26 1/8	93.506	12
3	Blagajna verskega sklada na Dunaju	4.253.818	44 2/8	134.451	52
4	Blagajna verskega sklada v Linzu	556.015	34	27.013	48 6/8
5	Blagajna verskega sklada v Gradcu	1.226.867	58	87.031	19 6/8

²² AVA, Alter Cultus 82, Karton 681, 307 ex Februario 785: Religions Fonds Kasse Stand für den 6. Dezember 1784.

zap. št.	blagajne verskih skladov po deželah	dohodki			
		vrednostni papirji.		gotovina.	
		goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji
6	Blagajna verskega sklada v Celovcu	153.173		3.085	8
7	Blagajna verskega sklada v Ljubljani	386.211	6	28.226	51
8	Blagajna verskega sklada v Gorici	105.602	57 2/8	8.763	4/8
9	Blagajna verskega sklada v Innsbrucku	817.685	43 2/8	59.564	18 2/8
10	Blagajna verskega sklada v Frenburg**	566.398	39	55.774	51 2/8
11	Blagajna verskega sklada v Lvovu	217.069	55	54.543	42 5/8
12	Blagajna verskega sklada v Trstu	25.200	27 6/8	2.285	29 4/8
	SKUPAJ	11.902.188	29 5/8	627.145	11

izdatki				ostanek			
vrednostni papirji		gotovina		vrednostni papirji		gotovina	
goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji	goldinarji	krajcarji
2.450		47.583	20 2/8	2.177.818	59	25.315	17 1/8
520		40.338	5	1.413.355	26 1/8	53.168	7
2.375		65.167	31 4/8	4.251.443	44 2/8	69.284	20 4/8
		1.793	57	556.015	34	25.219	51 6/8
501.600		37.638	13 2/8	725.267	58	49.393	6 4/8
500		2.000	31 6/8	152.673		1.084	36 2/8
21.250		12.958	35 2/8	364.961	6	15.268	15 6/8
		4.265	8	105.602	57 2/8	4.497	52 4/8
34.188	36	2.274	19 6/8	783.497	7 2/8	57.289	58 4/8
773	13 6/8	9.483	34	565.625	25 2/8	46.291	17 2/8
		9.162	3	217.069	55	45.381	39 5/8
		2.024	9	25.200	27 6/8	261	20 4/8
563.656	49 6/8	234.689	27 6/8	11.338.531	39 7/8	392.455	43 2/8

Leta 1893 je bilo premoženje verskih skladov naslednje:²³

verski sklad	kapitalska vrednost posesti, zgradb, realitet in služnosti	državne in skladove obligacije in kapitalije
	goldinarji	avstrijske veljave
Spodnja Avstrija	762.147	11.767.388
Gornja Avstrija	3.312.368	1.883.607
Salzburg		9.628
Tirolska in Vorarlberg	220724	2.293.523
Štajerska	1.385.068	3.579.462
Koroška	635.060	1.202.208
Kranjska	301.730	1.784.652
Trst		304.623
Goriška	91.660	551.080
Istra	59.742	206.644
Dalmacija	537.650	486.306
Češka	929.170	17.124.223
Moravska in Šlezija	363.814	11.287.753
Galicija	2.224.644	8.580.801
Krakov	20.212	144.596
Bukovina	1.850	100
Skupaj	10.845.839	61.206.594

²³ M. Hussarek, o. c., Wien 1897, 981.

Premoženje verskega sklada na Kranjskem se je leta 1895 povečalo za 1.400.000 goldinarjev, kolikor so bili vredni leta 1895 pridobljeni gozdovi v Bohinju, na Jelovici, na Jesenicah in Javorniku. Last verskega sklada sta bili še posesti nekdanjih samostanov Stična in Kostanjevica, s katerima je gospodarilo kmetijsko ministrstvo.

Leta 1906 je znašalo premoženje verskih skladov v posameznih deželah v kronah:

verski sklad	kapitalska vrednost	nepremičnine	dolgovi
	krone	krone	krone
Spodnja Avstrija	24.795.752,00	2.056.998,00	1.680,00
Gornja Avstrija	3.633.303,64	7.074.081,00	1.384.198,00
Salzburg	19.302,83		
Tirolska in Vorarlberg	3.506.710,00	421.522,00	13.839,00
Štajerska	7.755.731,94	2.823.860,77	
Koroška	2.350.726,00	1.287.250,00	9.366,00
Kranjska	1.069.605,00	3.490.204,00	474.649,00
Trst	609.063,00		
Goriška	1.088.912,00	183.320,00	
Istra	413.733,00	117.139,34	
Dalmacija	1.618.663,85	310.083,31	
Češka	34.523.205,68	2.318.535,38	
Moravska in Šlezija	17.630.104,83	553.202,80	13.138,86
Galicija	17.980.815,75	4.607.833,00	
Krakov	245.203,95	559.575,00	
Bukovina	200,00	3.700,00	
SKUPAJ	117.241.033,47	25.816.304,60	1.896.870,86

Knjigovodska vrednost celotnega premoženja verskih skladov je v letu 1906 znašala 141.160.467,21 kron. Dohodki verskih skladov po posameznih deželah so bili kmalu premajhni za pokrivanje vseh potreb. Tako je npr. za verski sklad za Goriško razvidno iz napovedi-preliminara za leto 1779, da so znašali dohodki 22.141 goldinarjev, potrebe pa so bile prikazane v višini 33.872 goldinarjev. Leta 1791 so znašali predvideni dohodki 31.290 goldinarjev, potrebe pa 43.257 goldinarjev.²⁴ Potrebe so s prihodki usklajevali na dva načina: prilagajali so jih prihodkom, določena sredstva pa je verskim skladom prispevala tudi država.

Leta 1905 so državni prispevki za posamezne deželne verske sklade znašali:

verski sklad	krone
Nižja Avstrija	3.147.599,73
Gornja Avstrija	7.216.662,08
Salzburg	3.383.858,35
Tirolska in Vorarlberg	19.527.796,53
Štajerska	23.702.095,46
Koroška	8.542.287,73
Kranjska	10.294.627,71
Trst	7.684.694,64
Goriška	10.353.391,93
Istra	9.321.743,43
Dalmacija	31.104.604,67
Češka	22.642.468,71
Moravska in Šlezija	5.140.596,00

²⁴ AVA, Alter Cultus 82, Karton 688, Görz, 161 ex Majo 791.

Galicija	102.706.405,66
Krakov	5.140.421,12
Dalmacija	31.104.604,67
SKUPAJ	269.954.298,75

Vprašanje lastnine verskega sklada in upravljanje z njim

Ves čas obstoja verskega sklada je bilo odprto vprašanje lastnine. Cerkev je pojmovala verski sklad kot cerkveno lastnino. Do leta 1848 je s tem premoženjem popolnoma samostojno upravljala država. Škofje z upravljanjem niso bili zadovoljni, saj so bili prepričani, da država slabo gospodari. Tako so škofje na konferenci na Dunaju spomladi leta 1849 v posebni deklaraciji zapisali, da gre pri verskem skladu za cerkveno premoženje, vendar priznavajo državi pravico do upravljanja tega premoženja. Zase so zahtevali večjo vlogo pri upravljanju in gospodarjenju z verskim skladom. Sredstva, ki jih je država dodajala verskim skladom, so pojmovali kot nadomestilo za slabo gospodarjenje države z verskim skladom. Po njihovem prepričanju bi namreč prvotna sredstva verskega sklada zadostovala za pokrivanje vseh cerkvenih potreb. Zahteva škofov je bila upoštevana le toliko, da so po letu 1852 škofove seznanjali s preliminarni verskega sklada za posamezno leto in z zaključnimi računi, po letu 1855 pa so pri preliminarnih posvetovanjih smeli sodelovati tudi predstavniki škofov.

V konkordatu leta 1855 je za lastnino verskega sklada pisalo, da je po izvoru last cerkve.²⁵ To posest upravlja država v cerkvenem imenu, škofom gre pravica do nadziranja upravljanja. Z dohodki verskega sklada se krijejo: božja služba, gradbena dela pri cerkvah, semenišča in vse, kar zadeva cerkveno poslovanje. Odločnejšega vpliva pri gospodarjenju z verskim skladom si škofje tudi po podpisu konkordata niso pridobili.

Oblikovalci verskega sklada pa so lastnino verskega sklada pojmovali kot javno lastnino, ki pripada državi, vendar je vezana za določene namene. To jim je pomenilo pravno podlago izključnega upravljanja državnih organov s to posestjo. Šele po letu 1848 so si škofje izborili vpogled v poslovanje. Čeprav je bilo do konkordata v državni upravi prevladujoče naziranje, da gre pri verskem skladu za državno lastnino, to ni nikdar dobilo zakonske odobritve in podlage. Ne v tem času niti kasneje ni bil izdan noben pravni akt, ki bi premoženje verskega sklada razglasil za državno lastnino. Tudi upravljanje z verskim skladom (tako s prvotnim premoženjem kakor tudi s prilivi iz državne blagajne) je bilo ves čas strogo ločeno od ostale državne blagajne.

Prav tako pa premoženja verskega sklada tudi kot izrecne cerkvene lastnine ni bilo mogoče definirati. V nemški verziji 31. člen konkordata res govori, da gre pri premoženju verskega sklada za cerkveno lastnino (*Eigentum der Kirche*), vendar rabi avtentična latinska verzija previdnejši izraz, da te dobrine *ad ecclesiae proprietatem spectant*. Tako je bilo jasno izraženo, da premoženje verskega sklada ni državno, ne pa tudi, da je cerkveno. Določen namreč ni bil nosilec lastnine znotraj Cerkve. Tako je konkordat odpravil le močno zakoreninjeno naziranje iz predkonkordatnega časa, da gre pri verskem skladu za državno lastnino, ki ni bilo nikdar uzakonjeno. Takšno stanje se ni v ničemer spremenilo niti po letu 1870, ko je bil konkordat s strani avstrijske države preklican. Naziranje, da s premoženjem verskega sklada upravlja država v cerkvene namene, premoženje pa ni niti v lasti države niti v lasti celotne Cerkve ali njenih posameznih delov, je ostalo nespremenjeno.²⁶

²⁵ P. Leisching, *Die Römisch-katholische Kirche in Cisleithanien. Die Habsburgermonarchie, IV., Die Konfessionen*, Wien, 1985, 32.

²⁶ M. Hussarek, o. c., Wien 1909, 95.

Lastnina verskega sklada je bila po propadu Avstro-Ogrske zelo aktualna v novo nastali Jugoslaviji. V 20. členu načrtovanega konkordata med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo, ki je bil parafiran 25. julija 1935, vendar ga jugoslovanska skupščina ni potrdila, je bila lastnina verskega sklada opredeljena kot lastnina Katoliške cerkve. "Imovina 'verskega zaklada' pripada katoliški Cerkvi, služi izključno njenim namenom in jo upravljajo odnosni ordinariji. Dotični škof bo s sodelovanjem pristojnega državnega oblastva po določenih splošnega prava ugotovil stanje te imovine. V kolikor gre za zgradbe in druge objekte, ki se bodo tudi v bodoče dajali v najem, imajo država in javna telesa pod enakimi pogoji prvenstvo pred ostalimi najemniki. Mešana paritetna komisija, ki govori o njej čl. XXXVI konkordata, bo odločevala o morebitnih nesoglasnostih v tej stvari in bo določila tudi način prehoda te imovine pod upravo Cerkve."²⁷

ZUSAMMENFASSUNG

Der Religionsfonds

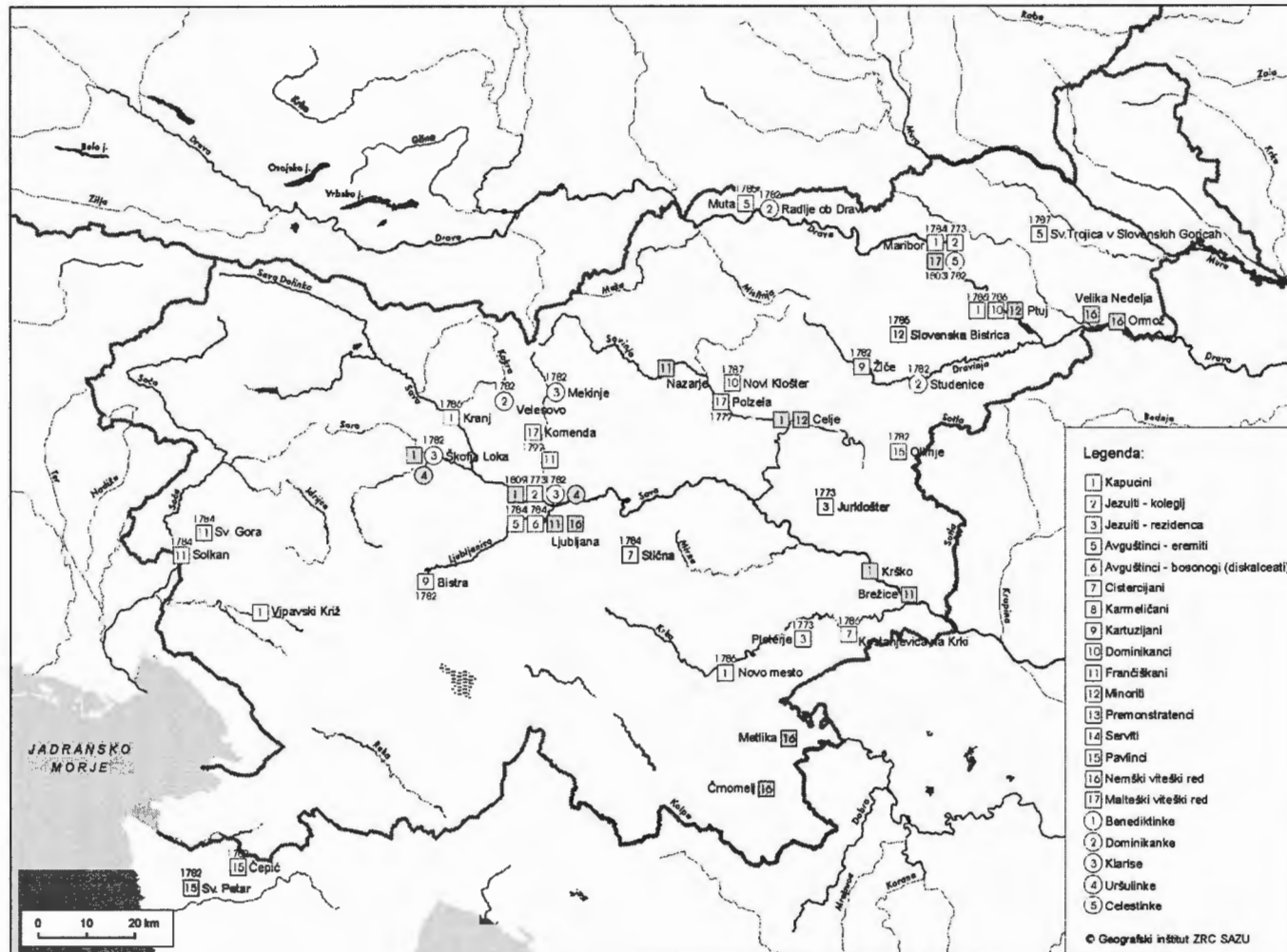
Der Beitrag stellt Entstehung und Wirkung der Religionsfonds in der Donaumonarchie unter Berücksichtigung der Verhältnisse im slowenischen Raum dar. Ge gründet wurde der Religionsfonds von Kaiser Josef II im Jahre 1782 zur Finanzierung von neuen, durch Reformen entstandenen Anforderungen auf kirchlichem Gebiet. Der Fonds wirkte auf Landesebene, deshalb ist von Landes-Religionsfonds die Rede. Auf slowenischem Boden wirkten der Krainische Religionsfonds, der Religionsfonds für Kärnten, der Religionsfonds für Steiermark und die Religionsfonds für Istrien, Triest und Görz.

Die Vermögensgrundlage der Religionsfonds bildete das Vermögen von aufgelösten Klöstern. Auch im slowenischen Raum wurden etliche Klöster aufgelöst. Aus dem Fonds wurden zunächst Renten an die aus Alters- oder Krankheitsgründen arbeitsunfähigen Ordensangehörigen der aufgelösten Klöster gezahlt. Weiters wurde daraus das Theologiestudium stipendiert, der Fonds übernahm die Patronatspflichten für Pfarren der aufgelösten Klöster und bei zahlreichen neueingerichteten Pfarren. Aus dem Religionsfonds wurden Gehälter an Seelsorger, deren Pfarreinnahmen unter der vorgeschriebenen Summe lagen, gezahlt, daraus wurden auch Diözesen dotiert, die selbst nicht ausreichende Mittel aufbringen konnten und einige andere Anforderungen gedeckt.

In der Zeit des Wirkens der Religionsfonds kam wiederholt die Frage auf, wem das Vermögen dieser Fonds gehöre: ob es sich um kirchliches oder staatliches Vermögen handle. Husarek hat das folgendermaßen formuliert: "Es sind also die Religionsfonds auch gegenwärtig (1909= Vermögensschaften in staatlicher Verwaltung mit kirchlicher Zweckbestimmung, welche nicht im Eigentume des Staates, ebensowenig aber in dem der Gesamtkirche oder kirchlicher Institute stehen. Ihre Gebarung unterliegt weder den Rechtssätzen über jene mit Staas, noch über jene mit Kirchengut. Sie sind, privatrechtlich beträchtlich betrachtet, selbstständige Zweckvermögen stiftungsartigen Charakters. Insofern ihr Zweck in Frage kommt, sind sie Kirchenvermögen im weiteren uneigentlichen Sinne. Dem Staate liegt die publizistische Pflicht ob, sie lediglich für diesen Zweck zu verwanden und ihm gemäß zu verwalten".

²⁷ Rado Kušej, Konkordat. Ustava in verska ravnopravnost. V Ljubljani 1937, str. 20.

Ukinjeni samostani (z letnicami) v drugi polovici 18. stoletja

OTHMAR PICKL

ZUR ORGANISATION DES HANDELS AUF DEN WASSERWEGEN VON DONAU, INN UND SALZACH AM AUSGANG DES MITTELALTERS UND IN DER FRÜHEN NEUZEIT

Unter der umfangreichen Literatur zur Organisation des Handels im mitteleuropäischen Raum nehmen die Arbeiten unseres Jubilars eine hervorragende Stellung ein. In diesem Zusammenhang seien vor allem seine Untersuchungen über den Seehandel zwischen den Häfen der oberen Adria und Marken hervorgehoben.¹

Aus unseren gemeinsamen handelsgeschichtlichen Interessen heraus sei der vorliegende Beitrag über den Handel auf den wichtigsten Wasserwegen des Ostalpenraumes meinem verehrten Kollegen, Univ. Prof. Dr. Ferdo Gestrin, mit den herzlichsten Glückwünschen gewidmet.

I. Quellen und Literatur

Nachrichten über die Organisation des Handels auf den Flüssen Donau, Inn und Salzach enthalten in erster Linie die zum Teil bereits publizierten primären Quellen zur Handelsgeschichte, wie zum Beispiel Kaufmannsbriefe und Geschäftsbücher,² sowie Zoll- bzw. Mautregister,³ und alle anderen amtlichen Akten, die den Nah- und Fernhandel betreffen.⁴ Vor allem aber ist auf die darüber erschienenen Untersuchungen zu verweisen.⁵

- ¹ F. Gestrin, *Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju* (A Survey of the Naval Affairs of the Slovenian Littoral), *Pomorski Zbornik* (Zagreb), *Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije*, 1942-1962, 2, 1962, 1489-1516; idem, *Il commercio dei pellami nelle Marche del XV e della prima metà del XVI. secolo*, *Atti e memorie* (Ancona), 82, 1978, 255-275.
- ² Zu den Geschäftsbriefen vgl. die Behaim-Geschäftsbriefe der Jahre 1441 bis 1443 bei T. Mayer, *Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter*, *Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs* (Innsbruck), 6, 1909, im Anhang, 191-200; O. Pickl, *Innerösterreichs Handelsbeziehungen zu Süddeutschland und Venedig im Spiegel von Behaim-Handelsbriefen der Jahre 1418 bis 1457*, *Festschrift Friedrich Hausmann*, Graz 1977, 379-408. Zu den Geschäftsbüchern vgl. F. Tremel, *Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körbler*, *Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen* (Graz), 47, 1960; O. Pickl, *Das Älteste Geschäftsbuch Österreichs. Die Gewölberegister der Wiener Neustädter Firma Alexius Funck (1516 bis ca. 1538)*, *Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark* (Graz), 23, 1966; S. Vilfan - B. Otorepec - V. Valenčič, *Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja* (Zwei Handelsbücher aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhundertts), *SAZU, Viri za zgodovino Slovencev* (Ljubljana), 8, 1986; F. Gestrin, *Häutearten und Preise in Fano in den Jahrzehnten um 1500*, *Festschrift Univ. Prof. Dr. Othmar Pickl zum 60. Geburtstag*, Graz-Wien 1987, 135-138.
- ³ Vgl. dazu H. Hassinger, *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts*, *Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit* (Stuttgart), XVI/1, V, 1987; O. Pickl, *Das Mautbuch von Vransko/Franz von 1584/85. Zur Geschichte des Handels auf der "Laibacher-Straße" der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts*, *Tiroler Wirtschaftsstudien* (Innsbruck), 33, 1977, 307-329.
- ⁴ Vgl. dazu die ausführlichen Literaturhinweise bei: O. Pickl, *Die Stellung der Steiermark im europäischen Fernhandel vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, in: *800 Jahre Steiermark und Österreich, 1192 bis 1992*, *Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark* (Graz), 35, 1992, 168 ff., sowie idem, *Funck-Geschäftsbuch* (wie Anm. 2).
- ⁵ A. Loehr, *Beiträge zur Geschichte des mittelalterlichen Donauhandels*, *Oberbayerisches Archiv* (München), 60/2, 1916, 155-262; die Zollorte, 210-249, 44 ff. bzw. 61 ff.; E. Neweklowsky, *Die Schifffahrt und Flößerei im Raume der oberen Donau*, 1, Linz 1952, 17; O. Pickl, *Handel an Inn und Donau um*

II. Handelswege

Von den Fernhandelsstraßen des Ostalpenraumes waren die Wasserweg oder Ströme Donau, Inn und Salzach bzw. die sie begleitenden Straßen die wichtigsten. Die Straßen entlang von Enns, Mur und Drau und diese Flüsse selbst traten dahinter deutlich zurück.⁶

Für den von den Häfen der oberen Adria (Venedig, Triest, Rijeka, Bakar) nach Norden bzw. nach Nordosten laufenden Handel war im Ostalpenraum der Brennerpaß (über den um 1600 jährlich ca. 60.000 Zentner oder 3.360 t Fernhandels- oder Kaufmannsgüter verfrachtet wurden) der wichtigste Alpenübergang.⁷ Ein nicht unererblicher Teil der von Süden über den Brenner verfrachteten Waren wurde jedoch ab Hall auf dem Wasserweg des Inn weiterbefördert.

Östlich von Tirol war die von Villach-Spittal an der Drau über den Radstädter Tauern nach Hallein bzw. Salzburg an der Salzach führende "Tauernstraße" (mit ca. 40.000 Zentnern oder 2.240 t Kaufmannsgütern pro Jahr um 1600) die am stärksten frequentierte Alpenstraße. Der größte Teil dieser Güter wurde von Hallein bzw. Salzburg an auf dem Wasserwege der Salzach zum Inn und zur Donau transportiert. Im Vergleich dazu blieb die von Villach über St. Veit-Friesach und den Neumarkter Sattel-Leoben-Bruck an der Mur und weiter über den Semmeringpaß nach Wien führende "Semmering-Straße" (mit jährlich etwa 15.000 Zentnern oder 840 t Kaufmannsgütern um 1600) weit hinter den erstgenannten Alpenstraßen zurück.⁸ Dies offenbar nicht zuletzt deshalb, weil auf dieser Route keine Wasserstraße für den Warentransport genutzt werden konnte.⁹

Alle die eben genannten Handelsrouten dienten - ob als Wasser- oder Landweg - neben dem Fernhandel natürlich auch dem Handel mittlerer Reichweite und dem Nahhandel. Entsprechend den jeweiligen Gegebenheiten bildeten sich auf den einzelnen Handelsrouten auch spezifische Formen der Handelsorganisation, speziell der Transportorganisation aus. Wir beschäftigen uns in der Folge jedoch ausschließlich mit dem Handel und Transport auf den Strömen bzw. Flüssen Donau, Inn und Salzach bzw. mit den Organisationsformen, die sich dort dafür ausgebildet haben.

III. Transportorganisationen auf Donau, Inn und Salzach

Im West-Osthandel dieses Raumes spielte die Donau, die mit einer Länge von 2.850 km nach der Wolga der zweitgrößte Strom Europas ist, zweifellos die wichtigste Rolle. Die Donau und die sie begleitenden Straßen bildeten nämlich durch zwei Jahrtausende

1630, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte (Stuttgart), 5, 1978, 205-243; W. Rausch, Handel an der Donau, Linz 1969; H. H. Vangerow, Linz und der Donauhandel des Jahres 1627, 1, Historisches Jahrbuch der Stadt Linz (Linz), 1962, 223-332; 2, Historisches Jahrbuch der Stadt Linz (Linz), 1963, 255-377; F. Plaseller, Die tirolische Innschiffahrt, Tiroler Heimat (Innsbruck), 9/10, 1936-1937, 62-159; über die Anfänge der Schifffahrt auf dem Inn besonders 65 ff.; F. Koller, Die Salzachschiffahrt bis zu den erzbischöflichen Privilegien der Jahre 1267 und 1278, Das Salzfaß, Heimatkundliche Zeitschrift des Historischen Vereins Rupertiwinkel, 12, 1978, 41-55; H. Dopsch, Die erzbischöflichen Ordnungen für die Salzschiffahrt (1267 und 1278), ibidem, 56-80.

⁶ O. Pickl, Mur und Drau als Verkehrswege nach dem Südosten; Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 9, 1977, Maribor 1977, 225-237.

⁷ Vgl. dazu H. Hassinger, Der Verkehr über Brenner und Reschen vom Ende des 13. bis in die 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts, Tiroler Wirtschaftsstudien (Innsbruck), 26, 1926, 137-194; idem, Die Übergänge über die Hohen Tauern vom Frühmittelalter bis ins 19. Jahrhundert, in: Tauernautobahn-Scheitelsecke, Salzburg 1976, 215-246; idem, Zur Verkehrsgeschichte der Alpenpässe in der vorindustriellen Zeit, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden), 66, 1979, 441-465.

⁸ H. Hassinger, Übergänge bzw. Alpenpässe (wie Anm. 7).

⁹ O. Pickl, Der Handelsweg über den Semmering. Die Bedeutung der Semmeringstraße im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, in: Katalog zur niederösterreichischen Landesausstellung, Wien 1992, 403-411.

den wichtigsten Handelsweg Österreichs und dies nicht zuletzt auch stromaufwärts. Funde im Greiner-Strudel beweisen, daß die Donau schon in der Jungsteinzeit befahren wurde.¹⁰ Die Raffelstettner Zollordnung von 903/905 enthält Angaben, die beweisen, daß der Schiffsverkehr auf der Donau damals auch schon stromaufwärts betrieben wurde.¹¹ Im Hochmittelalter nahm die Schifffahrt auf der Donau und ebenso auf dem Inn - dem wichtigsten Handelsweg des Halleiner und Berchtesgadener Salzes nach dem Norden - einen bedeutsamen Aufschwung, und dies trotz der verhältnismäßig hohen Stromgeschwindigkeit, wodurch die Schifffahrt auf der Donau und dem Inn wesentlich schwieriger war als auf dem Rhein.

Stromgeschwindigkeit¹²

Donau Regensburg-Passau 1,0 - 1,8 m/sec

Passau-Linz 1,8 - 2,1 m/sec

Linz-Wien 2,0 - 2,2 m/sec

Inn 3,0 m/sec

Rhein bei Köln 1,5 m/sec

Der Verkehr auf der Donau war vom Mittelalter bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts hauptsächlich auf den Oberlauf des Stromes konzentriert, d. h. auf die Strecke von Ulm bis Wien. Unterhalb von Wien konnte auf der Strecke Wien-Preßburg/Bratislava der Landtransport bis zum Ende des 18. Jahrhunderts gegenüber dem Schiffttransport den Vorrang behaupten¹³

Vom 13. bis zum 18. Jahrhundert lassen sich im Fernhandel auf der Donau deutlich zwei Etappen unterscheiden: die erste von Ulm bis Wien und die zweite von Wien weiter stromabwärts. Diese Zweiteilung ist unter anderem durch das Wiener Stapelrecht von 1221 bedingt, das es den oberdeutschen Kaufleuten ebenso verbot, über Wien hinaus nach dem Südosten Handel zu treiben, wie den ungarischen Fernhändlern donauaufwärts in Richtung Westen.¹⁴

Im 14. Jahrhundert erfuhr der Handel auf Inn und Donau durch die Entfaltung des Fernhandels von Venedig nach Norden, insbesondere aber durch den verstärkten Handel mit den Massenverbrauchsgütern Salz, Wein, Getreide und Eisen in der Gegenrichtung einen bedeutenden Aufschwung. Besonders durch die Ausweitung des Handelsvolumens vollzog sich der Übergang vom mittelalterlichen Handel, der sich hauptsächlich auf wertvolle und leicht zu transportierende Fernhandelsgüter (Gewürze, teure Textilien)

¹⁰ E. Neweklowski (wie Anm. 5), 17.

¹¹ M. Mitterauer, Wirtschaft und Verfassung in der Zollordnung von Raffelstetten, Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs (Linz), 8, 1964, 344-373, und A. Hoffmann, Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich, I, Linz 1952, 43 f.

¹² O. Meißinger, Die historische Donauschifffahrt, Melk 1975, 8 f. und G. Wagner, End- und Landschaftsgeschichte, 1, 2, Öhringen 1931, 101 ff.

¹³ F. Bastian, Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden), 22, 1929, 289-332; F. Ilwof, Flußregulierungen und Wasserbauten 1772-1774, Archiv für Österreichische Geschichte (Wien), 97, 1909, 521 ff.; H. Gilsdorf, Die Beseitigung der Schifffahrtshindernisse in der Kataraktenstrecke der unteren Donau (Eisernes Tor), ihre Schwierigkeiten und ihre wirtschaftliche Bedeutung, Ulm 1928.

¹⁴ Vgl. dazu T. Mayer, Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter, Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs (Innsbruck), 6, 1909, 7 ff., sowie idem, Zwei Passauer Mautbücher aus den Jahren 1400/01 und 1401/02, Verhandlungen des Historischen Vereins für Niederbayern (Lands-hut), 44, 1908 und 45, 1909; F. Engel-Janosi, Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien (Wien), 6, 1926, 36 ff.; als jüngere Arbeit P. Csendes, Die Donaustädte von Passau bis Preßburg im 15. Jahrhundert, in: Die Stadt am Ausgang des Mittelalters, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas (Linz), 3, 1974.

gestützt hatte, zum Typus des modernen Handels mit Massenhandelsgütern.¹⁵

Für den Fernhandel war die Ausbildung einer von der Grundherrschaft unabhängigen freien Handelsschiffahrt durch unabhängige Schiffeleute eine wichtige Voraussetzung.

Entsprechend der hohen Bedeutung Regensburgs als Fernhandelsstadt des Früh- und Hochmittelalters gewann hier die Handelsschiffahrt schon im 12. Jahrhundert eine hervorragende Stellung, doch stammen die ältesten erhaltenen Schifffahrtsordnungen von Regensburg erst aus den Jahren 1311 und 1329. Sie schildern eine schon gut entwickelte Organisation der Schiffahrt, die von freien bürgerlichen Schiffeleuten betrieben wird. Diese übernahmen die Waren von den Kaufleuten durch Frachtvertrag ausschließlich zum Transport, trieben aber mit eigenen Waren auch selbst Handel.¹⁶ In einzelnen Städten an Donau und Inn sind im 13./14. Jahrhundert bereits Schiffervereinigungen bzw. Schifferzünfte nachzuweisen. In Amberg schon im 13. Jahrhundert eine *societas navium*, in Gmunden 1343 eine *zecha nautarum*,¹⁷ in Hall 1358 eine *Einung*,¹⁸ und in Passau 1393 eine *Schiffeleutezeche*.¹⁹ Auch die Schiffer von Wien und Tulln besaßen schon um 1261 besondere Vorrechte.²⁰

Die Eigentümer der Schiffe hießen Schiffherren, später Schiffmeister, und waren selbständige gewerbliche Unternehmer.²¹ Die Schiffahrt besorgten in ihrem Auftrag hochqualifizierte Schiffeleute oder Schiffknechte, die meist beim Meister in Kost und Lohn standen.²² Für die schwierige Schiffahrt *gegenwärts*, d. h. stromaufwärts, war ein Pferdezug (*Gschirr*) mit allem Zubehör notwendig. Um 1420 sollte nach der Passauer Ordnung ein Schiffmeister nicht mehr als vier bis fünf Pferde besitzen; 1682 aber schrieb die Linzer Ordnung jedem Schiffmeister den Besitz von mindestens *zehn Roß mit Schöff und Geschirr* vor.²³ Da für größere Schiffzüge aber 40 bis 60 Pferde notwendig waren, mußten die zusätzlich benötigten Pferde samt den Reitern und *Geschirrtreibern* von Bauern gegen bestimmte Vereinbarung gemietet werden. Das bedeutete für die Bauern einen wichtigen Zusatzverdienst und führte dazu, daß sich in einigen Gegenden entlang von Inn und Donau die Bauern auf die Beistellung von *Schiffroß* einrichteten.²⁴

Wie sich der Übergang von der grundherrschaftlichen zur berufsmäßigen Handelsschiffahrt im Verlauf des 12./13. Jahrhunderts vollzog, läßt sich an der Salzschiffahrt auf der Salzach besonders gut verfolgen.²⁵ Hier werden die Schiffer, die das Salz von der Saline Hallein auf der Salzach flußabwärts verfrachteten, 1130 noch als Eigenleute

¹⁵ Vgl. dazu u. a. die Untersuchungen von F. Gestrin, *Piranska komenda v 14. stoletju* (La Commenda di Pirano nel secolo XIV), in: Hauptmannov zbornik, SAZU, Razprave (Ljubljana), 5, 1966, 241-268; Z. Pál Pach, *The Role of East-Central Europe in International Trade*, Études Ethno Historiques, 1, Budapest 1970, 217-264; Westeuropäische und ungarländische Agrarentwicklung im XV.-XVII. Jahrhundert (ungarisch), Budapest 1963, 58-64. Vgl. dazu besonders auch den von I. Bog herausgegebenen Sammelband *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln 1971, der die Ergebnisse des gleichnamigen 1967 in Marburg/Lahn veranstalteten Symposions enthält.

¹⁶ A. Loehr (wie Anm. 5).

¹⁷ Ibidem, 194 ff.

¹⁸ F. Plaseller (wie Anm. 5).

¹⁹ A. Loehr (wie Anm. 5).

²⁰ Ibidem, 195.

²¹ Vgl. F. Koller (wie Anm. 5), 41-55 und H. Dopsch (wie Anm. 5), 56-80. Die Laufener Schiffherren (*domini navium/Schefherren*) betrieben schon 1276 als Unternehmer "auf eigenes Risiko und Gewinn die gesamte Schiffahrt auf der Salzach mit allen Handelsprodukten", 64.

²² E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 17.

²³ Ibidem, 329 f.

²⁴ Ibidem, 316; die Selbstbiographie des Schiffmeisters Michael Fink sen. (1758 bis ca. 1835) bei O. Meißinger, *Die historische Donauschiffahrt*, Melk 1975, 8 f.

²⁵ Über Organisation und Personen der Schiffahrt auf der Salzach vgl. jetzt F. Koller (wie Anm. 5), 48 ff., bzw. H. Dopsch (wie Anm. 5), 60 f.

(*servi*) des Erzbischofs von Salzburg, des Herrn der Saline Hallein, bezeichnet. Infolge der schwierigen Flußverhältnisse auf der Salzach stiegen die bei den Stromschnellen von Laufen als Schiffleute tätigen Eigenleute des Erzbischofs gegen Ende des 12. Jahrhunderts zu Bürgern dieser erzbischöflichen Stadt auf. So kam es schon an der Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert in Laufen zur Ausbildung eines berufsmäßigen Schifferstandes von selbständigen Schiffherren (*domini navium*). Erzbischof Wladislav bestätigte den Schiffherren in Laufen 1262 ihre Privilegien in aller Form. Danach betrieben diese damals die gesamte Schifffahrt auf der Salzach bereits als Privatunternehmer mit eigenen Schiffen und auf eigenes Risiko und Gewinn.²⁶ Leider kann in diesem Rahmen aber nicht näher auf die so bedeutsame Rolle der Salzach-Schifffahrt eingegangen werden.

Die bedeutendste Leistung der Donau- und Inn-Schiffleute stellt die Schifffahrt *gegenwärts* dar. Infolge der verhältnismäßig hohen Stromgeschwindigkeit (vgl. Tabelle 1) war die Schifffahrt gegen den Strom auf der Donau und ihren Nebenflüssen Inn und Salzach schwieriger als etwa die Schifffahrt auf dem Rhein.

Ursprünglich wurden die Schiffe - wie auf den meisten anderen Strömen - auch auf der Donau durch Menschen stromaufwärts gezogen; der Übergang zum Pferdezug erfolgte auf der Donau erst um die Mitte des 14. Jahrhunderts.²⁷ Die erste urkundliche Nachricht über *Rosszillen*, d. h. von Pferden gezogene Schiffe auf Inn und Donau, stammen aus den Jahren 1364 und 1374. Sehr wahrscheinlich hängt dieser Fortschritt mit den enormen Menschenverlusten durch die Pest von 1348 zusammen. Dennoch beschränkten die Schifffahrtsordnungen von Passau (ca. 1425) und Laufen (1426) den Pferdezug.²⁸ Obwohl auf der Donau auch im 16. Jahrhundert der Menschenzug noch keineswegs abgekommen war,²⁹ setzte sich seit der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert infolge seiner größeren Leistungsfähigkeit der Pferdezug immer mehr durch. Die schwierige Technik des Gegentriebes, d. h. der Fahrt stromaufwärts mit Pferden, wurde jedoch von den Schiffmeistern der Handelsschifffahrt so rasch entwickelt, daß mit einem Gegenzug (*Hohenau*) bald nicht mehr bloß ein, sondern zwei bis vier große Schiffe stromaufwärts geschleppt wurden. König Ferdinand I. verbot das zwar 1544,³⁰ aber die Konkurrenz der freien Schifffahrtsunternehmer bewirkte sehr rasch entscheidende Verbesserungen in der Technik des Gegenzuges.³¹ Daher wurde das Verbot von 1544 trotz seiner Erneuerung durch Kaiser Maximilian II. im Jahre 1568 praktisch nicht beachtet, und die Zahl der Schiffe, die mit einem Gegenzug stromaufwärts befördert wurden, nahm ständig zu. Schon an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert umfaßte ein Gegenzug in der Regel vier Transportschiffe, die von 40 bis 50 Pferden stromaufwärts gezogen wurden.³² Pro Pferd wurde gewöhnlich eine Ladung von 100 Zentnern (5,6 t) berechnet;³³ tatsächlich konnten - wie unsere Forschungen ergaben - 50 bis 53 Pferde eine Nutzlast von 220 bis 240 t gegenwärts schleppen;³⁴ dazu kam noch das Eigengewicht der vier Schiffe und der Schleppseile, das insgesamt auf etwa 70 t berechnet wird,³⁵ woraus sich eine Zugleistung von mindestens 6 t pro Pferd ergibt. Diese Gegenzüge des 16./17. Jahrhunderts entsprachen durchaus bereits den großen

²⁶ Ibidem, F. Koller bzw. H. Dopsch (wie Anm. 5), 60.

²⁷ E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 291 f. und 329.

²⁸ E. Neweklowsky, *ibidem*, 291; A. Lochr (wie Anm. 5), 199 f.

²⁹ E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 292.

³⁰ Ibidem, 329.

³¹ Und dies auch im Greiner Strudel (E. Neweklowsky, *ibidem*, 370 f.), wo für die Schiffzüge gegenwärts ein Kanal, das Lugwasser, angelegt wurde (*ibidem*, 324).

³² E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 329.

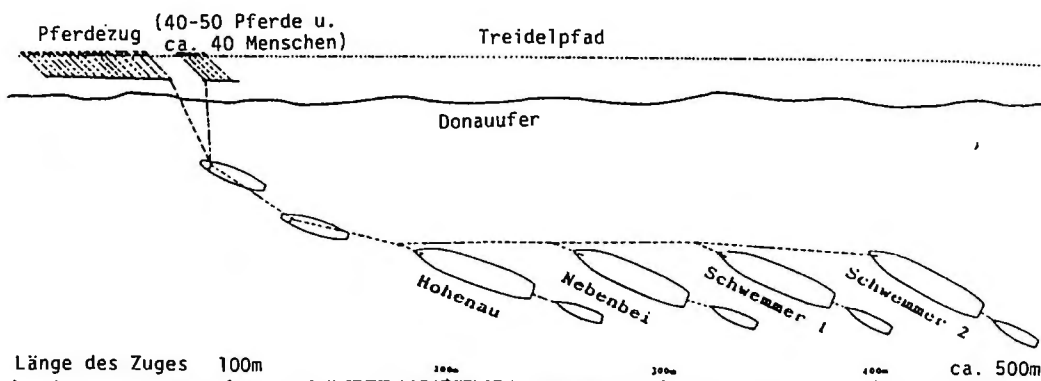
³³ Ibidem, 317.

³⁴ Vgl. Tabelle der Gegenzüge bei O. Pickl, *Handel an Inn und Donau um 1630* (wie Anm. 5), 225 f.

³⁵ E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 276.

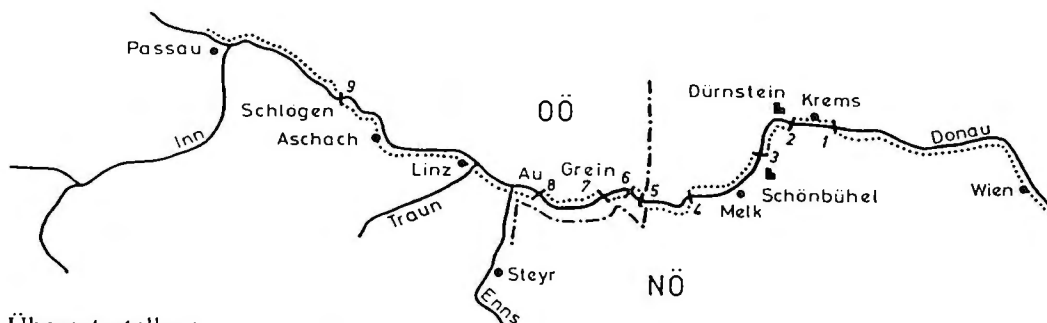
Schiffzügen des 19. Jahrhunderts, die - inklusive des Pferdezuges - eine Länge von 400 bis 500 m hatten.³⁶ Für einen so großen Gegenzug benötigte man bis zu 60 Menschen, wovon allein 40 beim Pferdezug verwendet wurden, die übrigen auf den drei bis vier Schiffen, die 280 bis 340 t Fracht³⁷ stromaufwärts transportierten.

Schematische Darstellung eines Donauschiffzuges

Für den Gegetrieb wurde entlang des Ufers der sogenannte Treppelweg, auch Leinpfad oder Schiffritt, angelegt, auf dem die Zugpferde gingen. Er wechselte von Wien bis Passau mindestens achtmal von einem Ufer auf das andere.³⁸ Ebenso oft war daher auch das außerordentlich gefährliche Übersetzen des schwer beladenen Schiffzuges bzw. der einzelnen Schiffe auf das andere Ufer (*sprengen über Wasser*) notwendig.³⁹

Der Treppelweg an der Donau von Wien bis Passau

Übersetzstellen:

1 Altenwörth	4 Persenbeug	7 Grein
2 Dürnstein	5 St. Nikola	8 Au
3 Aggsbach	6 Struden	9 Schlägen

..... Treppelweg
 - - - - Grenze NÖ./OÖ.

Entwurf: O. Pickl
 Zeichnung: R. Hausmann

Das Übersetzen der schwer beladenen Schiffe aus jeweils andere Ufer war außerordentlich schwierig und setzte hohes Können voraus.

³⁶ O. Meißinger (wie Anm. 12), 27.

³⁷ Ibidem, 28.

³⁸ E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 322 ff.

³⁹ Beschreibung dieses gefährlichen Vorganges ibidem, 321.

Die Geschwindigkeit eines Schiffzuges gegenwärts war gering; pro Tag konnten im Durchschnitt nur 15 bis 20 km zurückgelegt werden, obwohl die Fahrt beim Morgenrauen begann und erst gegen Abend endete. Über die Reisegeschwindigkeit von Schiffzügen "gegenwärts" sind folgende Zahlen überliefert.⁴⁰

Reisegeschwindigkeiten von Schiffzügen flußaufwärts im 16. Jahrhundert

a) Schiffzug auf der Donau mit 112 t Fracht und 24 Zugpferden

Orte	Sommer	Mittherbst	Spätherbst
Wien-Linz	14 Tage	19 Tage	25 Tage
Linz-Passau	6 Tage	7 Tage	8 Tage
Passau	9 Tage	12 Tage	15 Tage
Regensburg-Ulm	14 Tage	19 Tage	25 Tage
Gesamtstrecke	43 Tage	57 Tage	73 Tage

Entfernung 86 österr. Meilen = 653 km

Auf der Donau dienten nicht nur Schiffe - die auch zum Transport *gegenwärts* verwendet werden konnten - als Transportmittel, sondern *nauwärts* auch Flöße und Plätten. Auf dem Inn und auf der Salzach waren hingegen mehrheitlich Plätten üblich, die nur zum Transport flußabwärts geeignet waren. Schiffe und Plätten machten 1627/1628 bei den Mauten Aschach und Linz mit rund 5000 Stück 86% der registrierten Transportmittel aus; die Flöße mit rund 900 Stück lediglich 14%.⁴¹

Der Warenhandel und seine Organisation

Aus dem lebhaften Handelsverkehr auf der Donau flossen den Inhabern der Donaumauten, d. h. sowohl Landesfürsten als auch hochfreien Geschlechtern, bedeutsame Einkünfte zu. Das bewirkte, daß zwischen Ulm und Wien nicht weniger als 60 Donaumauten und auf dem Inn von Hall bis Passau zehn Mauten eingehoben wurden.⁴² Welche Rolle die Donau im Hochmittelalter als Fernhandelsweg spielte, hat Theodor Mayer schon 1909 in seiner bis heute grundlegenden Arbeit über den "Auswärtigen Handel Österreichs im Mittelalter" gezeigt.⁴³ Seine damals getroffene Feststellung: *Für Österreich gab es überhaupt nur eine große Straße nach Oberdeutschland und das war die Donau*, galt aber nicht bloß für das 15. sondern ebenso auch für die folgenden Jahrhunderte.

Über die Organisation des Handels und die auf dem Wasserweg der Donau beförderten Waren sind wir durch die Auswertung von drei Donaumauten aus der Zeit um 1630 sowohl *nauwärts* (d. h. stromabwärts) als auch *gegenwärts* (d. h. stromaufwärts) recht gut informiert. Es handelt sich hierbei um die Donaumauten von Aschach, Linz und Emmersdorf gegenüber Melk. Die Mauten zu Aschach und Linz erfaßten:

1. alle auf Iller, Lech und Isar zur bayrischen Donau verflößten und die auf der bayrischen Donau von Ulm und Regensburg herab verschifften Waren;

⁴⁰ Ibidem, 327 f.

⁴¹ O. Pickl, Handel an Inn und Donau (wie Anm. 5), 207.

⁴² Verzeichnis der Mautorte an der Donau und ihren Nebenflüssen bei A. Loehr (wie Anm. 5), 203-250.

⁴³ T. Mayer (wie Anm. 14), 39. Ebenso hat die Feststellung T. Mayers: "Die schlechten Straßen und die daraus entspringenden Transportkosten erhöhten im Mittelalter die Bedeutung der Flüsse für den Verkehr in solchem Maße, daß uns das Bild des Handels auf einem großen Strom zugleich auch eine Übersicht über den Handel weiter Gebiete zu geben vermag" für den österreichischen Donaauraum um 1630 noch die selbe Gültigkeit wie im 15. Jh.

2. die auf Salzach und Inn nach Passau und von dort auf der österreichischen Donau herabtransportierten Güter, sowie

3. schließlich die auf der österreichischen Donau über Linz und Aschach hinaus *gegenwärts* verschifften Waren.

Bei der Maut Emmersdorf (gegenüber Melk) wurde ausschließlich der donauaufwärts gehende Frachtverkehr erfaßt. Er umfaßte vor allem die Massenhandels Güter Donauösterreichs (d. h. Getreide und Wein) sowie die Agrar- (Rohhäute, Honig, Zwetschken) und Bergbauprodukte (Kupfer, Glätte) Ungarns sowie Wachs aus Polen.⁴⁴

Betrachten wir zunächst die Transportmittel des *nauwärts* laufenden Wasserverkehrs. Er umfaßte drei wichtige Warenströme: Den größten bildeten jene Waren, die auf Iller, Lech und Isar der Donau zugeführt wurden bzw. von Ulm und Regensburg die bayrische Donau selbst herabkamen. In zweiter und dritter Linie sind sodann jene Güter zu nennen, die auf der Salzach und auf dem Inn zunächst nach Passau und von dort auf der österreichischen Donau *nauwärts* befördert wurden. Bei den Mauten Linz (1627) und Aschach wurden in den Jahren 1627 bzw. 1628 (im 1. Halbjahr) jährlich 5.700 Schiffe und 900 Flöße registriert, d. h. daß die Flöße nur rund 14% der bei diesen Mauten registrierten Wasserfahrzeuge ausmachten.⁴⁵

Die meisten Flöße kamen von der Isar (1627: 560), etwa gleich viel vom Lech (1627: 121) und der bayrischen Donau.⁴⁶ Was den Transport der mautbaren Waren betrifft, stehen jedoch die Lechflöße an der Spitze, denn ihre Floßführer transportierten u. a. die Silber- und Goldarbeiten, die Pelze, wertvollen Kürschnerarbeiten und sonstigen Kaufmannsgüter der Augsburger Kaufleute und Handelsgesellschaften.⁴⁷ Die Flößer waren in der Regel nämlich bloß Frächter der von ihnen transportierten Waren.

Die Isarflöße transporten nur vereinzelt Waren von Münchner und Landshuter Kaufleuten, dafür aber brachten sie jährlich rund 3.000 fm Rundholz nach Österreich.⁴⁸

Die Donau war von Ulm an schiffbar und die Ulmer Frachtführer beförderten vor allem schwäbische Tuche und Borten, St. Gallener und Ulmer Leinwand sowie Papier und Rohfelle, sowie auch größere Mengen von Kürschnerwaren und Schnecken nach Österreich. Als Eigentümer der Waren erscheinen hauptsächlich Ulmer Kaufleute.⁴⁹

Über die beste Handels- bzw. Transportorganisation verfügte das vom Schiffmeisteramt geleitete Speditionswesen der freien Reichsstadt Regensburg. Das Schiffmeisteramt wurde jeweils von 3 *Schiffherren* geleitet, welche die mit Kaufmannsgütern beladenen Frachtschiffe offiziell abfertigten. Die darauf befindlichen Waren und deren Eigentümer wurden in einem sogenannten *Aussand-Zettel* verzeichnet. Die Vermautung erfolgte nach diesem offiziellen Warenverzeichnis nicht nur schneller, sondern zumindest in Aschach auch zu einem um 20% ermäßigten Mautsatz.⁵⁰ Darüber hinaus entsandten die Regensburger Schiffherren zu den Linzer und Kremser Jahrmärkten sogenannte *Amtsschiffe*. Das waren große Frachtzillen, welche die in Regensburg ver-

⁴⁴ Vgl. dazu O. Pickl (wie Anm. 5), 205 ff.

⁴⁵ Ibidem, 207.

⁴⁶ O. Pickl, Die Nutzung der Holz-Ressourcen der Alpen durch den Floß-Fernhandel, in: Itinera, Fasz. 12/1992, 277-283.

⁴⁷ O. Pickl (wie Anm. 5), 209 f.

⁴⁸ O. Pickl, Nutzung (wie Anm. 46), 277.

⁴⁹ O. Pickl (wie Anm. 5), 210. Die Ulmer Kaufleute setzten ihre Waren hauptsächlich auf den Linzer und Kremser Jahrmärkten ab; sie spielten also im Donauhandel nauwärts durchaus eine führende Rolle! Über den Handel Ulms vgl. F. M. Röss, Geschichte und wirtschaftliche Bedeutung der oberpfälzischen Eisenindustrie bis zum 30-jährigen Krieg, Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg (regensburg), 91, 1950, besonders 142-148 mit weiteren Literaturhinweisen.

⁵⁰ Vgl. zur Organisation des Regensburger Speditionswesens: H. Kellenbenz, Regensburger Fernhandelsbeziehungen in der Mitte des 17. Jahrhunderts, Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs (Linz), 8, 1964, 463-472; idem, Bürgertum und Wirtschaft in der Reichsstadt Regensburg, Blätter für deutsche Landesgeschichte (Wiesbaden), 98, 1962, 90-120, besonders 114 f.

ladenen und registrierten Kaufmannsgüter für eine große Anzahl von Kaufleuten beförderten; für den Linzer Ostermarkt 1628 z. B. für nicht weniger als 60 Kaufleute bzw. Firmen.⁵¹ Im Jahre 1627 gingen neun solcher Amtsschiffe von Regensburg ab; je drei hatten den Linzer Oster- bzw. Bartholomäi-Markt (11. August bis 7. September) zum Ziel; die drei restlichen brachten Waren zum Kremser Jakobi- (19. Juli bis 1. August) bzw. Simeoni-Markt (22. Oktober bis 4. November).⁵²

Jedes Amtsschiff entrichtete in Aschach 2 Pfund Pfeffer *in natura*, war dafür aber von der Zahlung des sogenannten *Pfeffergeldes* befreit.⁵³ Das mußte jedes andere von den Regensburger Schiffherren abgefertigte Regensburger Frachtschiff in Aschach gemäß dem Maut-Vectigal von 1560 entrichten.⁵⁴ Dafür wurde das von den Schiffherren im *Aussand-Zettel* angeführte *beschlagene Gut* per Zentner zu einem ermäßigten Satz von 80 Pfennig vermautet, während der übliche Mautsatz 100 Pfennig betrug.⁵⁵ Außer den zwei Amtsschiffen für den Linzer Ostermarkt passierten allein im 1. Halbjahr 1628 weitere 23 mit einem amtlichen Warenverzeichnis der Regensburger Schiffherren ausgestattete Regensburger Schiffe die Mautstätte Aschach.

Nach dem Linzer Mautbuch von 1627 wurden von den Kaufmannsgütern, die auf der bayrischen Donau herabkamen, folgende Prozentsätze auf Regensburger Schiffen befördert:

- 76% des beschlagenen Gutes,
- 65% des Zentnergutes,
- 92% des unbeschlagenen Gutes,
- 95% des gemachten Zentnergutes und
- 86% der Krämerei.⁵⁶

1627 kamen von den Spezereien 87,5% über Regensburg nach Linz und lediglich 7,3% über Hall bzw. Salzburg und Laufen, d. h. aus Italien.⁵⁷ Das Aschacher Mautbuch, das die Gewürze genau aufschlüsselt, zeigt eindeutig, daß Pfeffer damals offenbar nicht mehr über Venedig sondern beinahe schon ausschließlich von den Niederlanden und *via* Nürnberg-Regensburg an die Donau gehandelt wurde. Der hauptsächlich auf Regensburger Schiffen nach Aschach gebrachte Pfeffer wird nämlich ebenso wie Zucker immer wieder zusammen mit holländischen Waren genannt.⁵⁸ Die Mengen sind beträchtlich. Allein auf dem Regensburger Amtsschiff für den Linzer Ostermarkt 1628, das am 14. April 1628 Aschach passierte, befanden sich

- 79 3/8 ce Zucker
- 74 ce Pfeffer

⁵¹ Die großen oberdeutschen und offenbar auch Salzburger, Linzer und Wiener Kaufherren schlossen mit den Regensburger "Schiffherren" jährlich Kontrakte ab, auf Grund deren die Regensburger Schiffherren durch die von ihnen bestellten Schiffmeister die Beförderung der Kaufmannsgüter nach Linz, Krems und Wien gegen eine bestimmte Schiffsmiete für das ganze Jahr übernahmen. A. Hoffmann, Wirtschaftsgeschichte (wie Anm. 11), 235.

⁵² H. H. Vangerow, o. c. 2 (wie Anm. 5), 260.

⁵³ Es scheint bemerkenswert, daß die Aschacher Mautprotokolle von 1627/28 die Namen der Kaufleute, deren Waren auf den Regensburger Amtsschiffen transportiert wurden, stets in einer bestimmten Reihenfolge anführen. Diese Reihung entsprach zweifellos der Nennung in den Aufzeichnungen der Regensburger Schiffherren. Dieser Umstand deutet darauf hin, daß schon damals die großen Kaufleute jährlich Verträge über den Transport ihrer Güter mit den Regensburger Schiffherren abschlossen.

⁵⁴ Die Entrichtung des Pfeffergeldes war eine der Voraussetzungen für die Gewährung des um 20% ermäßigten Mautsatzes. Seine Höhe hing von der Menge der auf den Schiffen beförderten Gewürzen ab und beträgt in der Regel etwa 1 Gulden und einige Schillinge.

⁵⁵ Vgl. dazu E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 214.

⁵⁶ Berechnet nach H. H. Vangerows Übersichten 16 und 20 (wie Anm. 5).

⁵⁷ Nach H. H. Vangerows Übersichten 16 und 20 (wie Anm. 5).

⁵⁸ Insbesondere erscheinen in den Sendungen der Großkaufleute, die auf den Regensburger Schiffen zu den Linzer Jahrmärkten transportiert wurden, neben den größten Posten von Pfeffer, Ingwer und Spezereien immer wieder auch holländischer Käse, niederländische Sohlenhäute und ähnliche Waren.

10 1/2 ce Zucker - Kandit
 11 1/2 ce Ingwer
 5 1/4 ce Konfekt
 und 20 1/4 ce Spezerei⁵⁹

Das macht allein bei Pfeffer mehr als ein Viertel der im 1. Halbjahr 1628 in Aschach vermuteten Gesamtmenge von 273 ce (15,29 t) Pfeffer aus!

Die Aschacher Mautregister - und insbesondere das von uns für das Jahr 1628 ausgewertete - haben gegenüber dem Linzer Mautbuch von 1627 den unschätzbaren Vorteil, daß darin auch die Kaufleute genannt werden, denen die von großen und kleinen Frachtschiffen beförderten Waren gehörten. Im Aschacher Mautprotokoll von 1627 werden auch die Heimortorte der Kaufleute und Händler noch ziemlich häufig, im Mautprotokoll von 1628 leider nur mehr ausnahmsweise genannt.

Die Angaben der Aschacher Mautbücher lassen uns daher erkennen, von wo überall her die vielfältigen Kaufmannsgüter in Regensburg zusammenströmten, um von hier aus donauabwärts verschifft zu werden. Zugleich lassen uns die Eigentümer auch vermuten, wohin die Waren gingen. 1627/28 transportierten die Regensburger Schiffführer Waren für: 46 Nürnberger Kaufleute bzw. Handelsfirmen, 9 Ulmer, 13 Augsburg, 2 Passauer, 7 Linzer, 4 Steyrer und 10 Kaufleute aus der Lausitz, aus Sachsen und dem Erzgebirge sowie für 35 Kaufleuten von Wien. Auch Kaufleute von Danzig, Bremen, Aachen, Prag, Eger und Amberg, ließen ihre Waren auf Regensburger Schiffen transportieren.⁶⁰

Überraschend ist vor allem die große Zahl von Wiener Kaufleuten. Offenbar war die Wiener Kaufmannschaft um 1630 doch wesentlich aktiver als bisher allgemein angenommen wurde.⁶¹ Die 1628 im Aschacher Mautbuch genannten Wiener Kaufleute bezogen ihre Waren - hauptsächlich westeuropäische Tuche - offenbar von den "Hauptplätzen" Nürnberg bzw. Frankfurt/Main. Im Handel mit Gewürzen und Spezereien über Regensburg waren die Nürnberger Kaufleute führend, nur Georg Fuchs von Salzburg und Hans Fuchs von Passau sowie Andree Holzapfel von Wien konnten mit ihnen einigermaßen Schritt halten.⁶²

Wie die Aschacher Mautbücher zeigen, hatten die Regensburger Kaufleute keinen entscheidenden Anteil am Handel mit jenen Gütern (beschlagenem bzw. unbeschlagenem Gut und mit gearbeiteten Fellen), wovon die Regensburger Frachtführer die größten Mengen beförderten. Darin waren die Firma Hans Taag und Nicolaus Fürst von Ulm, die Rechbaum von Nürnberg, Ludwig von Wertha und Christoph Khaltschmidt von Augsburg führend. Von den Regensburger Kaufleuten treten u. a. Christoph Praun, Math. Braun, Tobias Braun, Christoph Scheifflinger, Wolf Stadler, Tobias Rieß, Simplicius Super, Paul Schultzberger, Achaz Lang sowie Georg und Paulus Dimpfel hervor.⁶³

Von den Orten an der bayrischen Donau übertraf Passau in der Transportleistung alle anderen Orte. Die 1627 genannten 65 Passauer Frachtführer transportierten nicht

⁵⁹ O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 212.

⁶⁰ Ibidem, 212 f.

⁶¹ F. Tremels Feststellung aus dem Jahre 1973: "Die Entwicklung des Wiener Handels im 17. Jahrhundert blieb ein Stiefkind der Forschung" gilt leider auch heute noch. F. Tremel selbst hat in seinem Aufsatz Der Venezianerhandel Wiens in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts, in: Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel, Toulouse 1973, 621-631, den Handel zwischen Wien und Venedig auf der Semmeringstraße behandelt. Die grundlegende Arbeit von P. Csendes, Zur Wiener Handelsgeschichte des 16. Jahrhunderts, Wiener Geschichtsblätter (Wien), 29, 1974, 218-227, sollte für das 17. Jahrhundert fortgesetzt werden. Der Mangel an aussagestarken Wiener Mautregistern, den Csendes (223) beklagt, könnte für das 17. Jahrhundert durch die von uns bearbeiteten Donaumautregister zumindest gemildert werden.

⁶² O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 213.

⁶³ Christoph Praun sowie Georg und Paulus Dimpfel betätigten sich als Schiffmeister auch selbst intensiv am Handel.

nur Waren für die Passauer Kaufleute, unter denen Hans Fuchs und der sowohl in Passau als auch in Salzburg ansässige Achatz Leopoldt besonders hervorstachen, sondern auch für Firmen und Händler von Salzburg sowie von Braunau und Neuburg am Inn. Die führende Stellung unter den Passauer Frachtführern nahm Wolf Gschaidter ein, der vor allem große Schiffzüge mit Getreide, donau- und innaufwärts beförderte. Darunter war 1628 ein mit nicht weniger als 84 Pferden bespannter Schiffzug, der ca. 236 t Getreide und Schmalz nach Tirol transportierte.⁶⁴

Beim Transport der mautbaren Güter auf Flößen standen 1628 die Lechflöße an der Spitze, denn sie wurden in Augsburg vielfach mit hochwertigem Kaufmannsgut, wie z. B. Silber und Goldarbeiten, Pelzen und wertvollen Kürschnerwaren beladen. Allein auf Augsburger Flößen gingen daher im ersten Halbjahr 1628 Waren im Mautwert von 114 Gulden durch Aschach. Während die aus Augsburg kommenden Waren 1627 in Linz *überhaupt nicht in Gewicht fallen*⁶⁵ erreichen im 1. Halbjahr 1628 in Aschach die Augsburger Silber- und Goldarbeiten, Pelze, wertvolle Kürschnerarbeiten und sonstigen Kaufmannsgüter 3,51% des gesamten Mautwertes. Als Eigentümer der Augsburger Silberwaren werden Hans Koller, Christian und Hans Jacob Warnperger (Augsburg), Isaac Mennth, Hans Haas (von Passau bzw. Annaberg) und Christoph Schandernels Erben (Nürnberg) genannt; mit Pelzen, Fellen und Kaufmannsware handelten u. a. Caspar Wirth, Tobias Khalt Schmidt, Elias Ostermayer, Mathäus Schranckenmüllner (alle Augsburger), Thomann Hardter, Caspar Rempolt, Martin Furtenbach (von Augsburg), Georg Ammann und Consorten (Augsburg) und Anton Felix Welser.⁶⁶

Die Isarflöße standen, was die beförderten mautpflichtigen Güter betrifft, weit hinter den Lechflößen zurück. Das ist deshalb bemerkenswert, weil der Frachtgutverkehr von München nach Wien auf dem Wasserweg von Isar und Donau spätestens seit dem 16. Jahrhundert durch eine Ordnung der Münchner Floßführer genau geregelt war.

Offenbar beruhte die Bedeutung der urkundlich seit 1318 nachweislichen Isarflößerei vor allem auf Holzfernhandel nach Donauösterreich bzw. Wien,⁶⁷ wo Isarholz (Floßbäume) bereits 1415 nachweisbar ist, wogegen sich Ulmer und Augsburger Floßholze in Wien erst um 1500 nachweisen läßt.⁶⁸

H. H. Vangerow hat berechnet, daß ein Isarfloß im Durchschnitt aus 5,4 fm Holz bestand. Die insgesamt 899 Flöße, die 1627 die Donaumaut Linz passierten, entsprechen somit mindestens 5.000 fm Holz, was dem Jahreszuwachs von 2.400 ha Wald entspricht.⁶⁹

Inn und Salzach

Floßverkehr auf dem Inn ist bereits für das Spätmittelalter nachweisbar. In der *Vita Sancti Severini* (Kap. III/3) wird nämlich um 480 n. Chr. von Flößen (*rates*) berichtet, die Nahrungsmittel von Rätien nach *Favianis* (= Mautern gegenüber Stein/Krems)

⁶⁴ O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 214 bzw. 225.

⁶⁵ H. H. Vangerow, o. c. 2 (wie Anm. 5), 264.

⁶⁶ Allein am 22. April 1628 (Karsamstag) transportierte Martin Fanzolt aus Augsburg auf einem vermutlich für den Linzer Ostermarkt bestimmten Floß 6 1/2 Zentner (356 kg) Silbergeschmeid durch die Maut Aschach. Zum Handel Augsburgs in unserem Zeitraum vgl. W. Zorn, Grundzüge der Augsburger Handelsgeschichte 1648-1806, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden), 43, 1956, 97-145 und 288; C. Warnemünde, Augsburger Handel in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts und dem beginnenden 17. Jahrhundert, Diss. Freiburg im Breisgau 1956; A. Mayer, Die großen Augsburger Vermögen in der Zeit von 1618 bis 1717, Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg (Augsburg), 4, 1931.

⁶⁷ H. H. Vangerow, Die Isarflöße und ihre Fernverbindungen nach Österreich zwischen 1318 und 1568, Jahrbuch der Stadt Linz (Linz), 1960, 344-351.

⁶⁸ Ibidem, 349.

⁶⁹ O. Pickl, Nutzung (wie Anm. 46), 277.

bringen sollten. Sie wurden aber auf dem Inn vorübergehend vom Eis eingeschlossen; ihr verspätetes und unerwartetes Eintreffen erschien daher den hungernden Bewohnern von Favianis wie ein Wunder.

Seit dem Mittelalter wurde der Handel am Inn durch die Haller Schiffmeister beherrscht, die jedoch ausschließlich nauwärts fuhren und für die keine einzige Fahrt stromaufwärts nachzuweisen ist. Wir schließen daraus, daß sie ihre Waren auf Plätten beförderten. Seine hervorragende Stellung im Warenhandel verdankte Hall dem Umstand, daß um 1630 die für Donauösterreich bestimmten höchstwertigen Venedigwaren (Seide, Seidenwaren, Goldborten, gesponnenes Gold usw.) aber auch Mailändische Tuche, Spallier usw. nicht mehr auf der Tauernstraße nach Salzburg sondern beinahe ausschließlich über die Brennerstraße nach Hall gebracht und dort auf Inn und Donau verschifft wurden.⁷⁰ Daher transportierten die Haller Frachtführer 1627 nach den Regensburger Schiffen das wertvollste Frachtgut, das hauptsächlich den italienischen Hofhandelsleuten in Wien sowie einigen reichen Salzburger, Augsburger und italienischen Kaufherren gehörte.⁷¹ Bemerkenswerter Weise befinden sich darunter aber auch vier jüdische Kaufleute aus Krakau.⁷²

Am Handel mit hochwertigen Venedigwaren, die über die Brennerstraße nach Hall und von dort flußabwärts ging, beteiligten sich auch einige bedeutende Salzburger Kaufleute, die um 1630 am Italienhandel auf der Tauernstraße kaum oder überhaupt nicht mehr in Erscheinung traten.⁷³ Sie bezogen damals ihre Gewürze bereits in großen Mengen über Regensburg und die hochwertigen Venedigwaren über Hall. Nur die billigeren Venediger Waren (Südfrüchte, Oliven, Öl, Seife, Glas, Baumwolle, Schwefel, Alaun und Farbwaren) kamen nach wie vor über Villach und die Tauernstraße nach Salzburg.⁷⁴

Die Mengen der hochwertigen Venedigerwaren, die auf dem Inn und der Donau stromabwärts gingen, sind beachtlich: im 1. Halbjahr 1628 wurden in Aschach nicht weniger als ca. 157 Zentner (8,79 t) Seidenwaren, 950 Pfund (532 kg) halbseidene Waren, 146 Pfund (81,7 kg) gesponnenes Gold und 61 Pfund (34 kg) goldene Borten vermutet. Der allergrößte Teil davon kam über Hall ins Land.⁷⁵

Auch das Obst vom Gardasee (*Gartsee-Früchte*, d. h. Pomeranzen, Orangen sowie Lemoni und Zitronen) gingen um 1630 in einer Menge von ca. 1.250 Saum (3.750 Zentner oder 210 t) von Hall den Inn herab zur Donau.⁷⁶

Infolge der hochwertigen Waren, die sie beförderten, entfiel 1627 in Linz ein Anteil

⁷⁰ Den Schiffmeistern der Haller Schifferzunft war im wesentlichen nur der Warentransport "nauwärts" erlaubt. Vgl. F. Plasseller, (wie Anm. 5), 72 ff. Die Getreidelieferungen gegenwärts standen seit dem 16. Jh. den Schifffahrtsunternehmern der österreichischen Donaustädte bzw. der bayrischen Innstädte zu; besonders letztere konnten bis ins 17. Jahrhundert beinahe eine Monopolstellung im Getreidehandel nach Tirol behaupten, (F. Plasseller wie Anm. 5, 87 und 93 ff.; J. Fischer, Tirols Getreidepolitik 1527 bis 1601, Innsbruck 1919, 90 ff.). Bezeichnend für die Situation ist, daß z. B. am 14. September 1628 der Linzer Schiffmeister Christoph Heitzenperger für den Haller Schiffmeister Mathäus Aichinger 70 Mut Getreide gegenwärts durch die Maut Aschach transportierte! Vgl. zur Innschifffahrt auch E. Neweklowsky (wie Anm. 5), 443 ff.

⁷¹ Zu den Wiener Hofhandelsleuten und Kaufleuten vgl. E. J. Görlich, Graubündner in Wien, Wiener Geschichtsblätter (Wien), 26, 1971, 211-213; F. Tremel, Graubündner Kaufleute in Wien in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts, ibidem, 137-144, 178-185 und 200-206.

⁷² O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 216.

⁷³ Nach H. Hassinger (Villach, wie Anm. 5, 257) z. B. Georg Fuchs, Achaz Leopoldt und Wolf Feyertag. Alexander Fuchs stand danach im Salzburger Steuerbuch von 1623 mit einem Vermögen von 60.000 Gulden an der Spitze der Salzburger Handelsleute, gefolgt von Christoph Altenstrasser mit 52.000 Gulden und Wolf Feyertag mit 50.000 Gulden.

⁷⁴ Vgl. zu diesem Strukturwandel auf der Tauernstraße H. Hassinger-Villach, 258 f. und H. Hassinger-Tauern 242 f. (wie Anm. 7).

⁷⁵ Auch 1627 kamen nach H. H. Vangerow (wie Anm. 5, Übersichten Nr. 16 bzw. 20) rund 80% der 44 Saum Seidenware über Hall nach Linz, der Rest über Salzburg.

⁷⁶ O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 217 f.

von 15,6% der Gesamtmaut an die Frachtführer von Hall. Neben Hall erscheint der Anteil der übrigen Innstädte am Handel vergleichsweise gering. Im ersten Halbjahr bezahlten die Schiffführer aus Kufstein, die fast ausschließlich Transporte nauwärts tätigten, nur 1,14% der Gesamtmaut.

Beachtlich waren die Leistungen der Schiffmeister von Kufstein, Rosenheim, Wasserburg, Kraiburg, Mühlendorf, Ötting und Braunau, allerdings im Handel innaufwärts. Sie transportierten mit großen Schiffzügen vor allem Getreide aus dem Marchfeld oder der Umgebung von Wien innaufwärts. Vermutlich war das Getreide für die Bergwerkszentren Schwarz, Kitzbühl etc. bestimmt. Da aber der Mautsatz für Getreide viel niedriger war als für die hochwertigen Venedigwaren, waren die Mautzahlungen, welche die Schiffmeister der letztgenannten Innstädte bezahlten, verhältnismäßig gering, obwohl die Getreideversorgung Tirols am Beginn des 17. Jahrhunderts nur durch die jährliche Einfuhr von 12.000 Wiener Mut (à 14 hl) Getreide sichergestellt werden konnte. Das entsprach einer Menge von 168.000 hl bzw. 16.800 t.⁷⁷

50 bis 60% dieser Menge wurden auf dem Wasserweg von Donau und Inn aus Niederösterreich und Oberösterreich und 1591 erstmals auch aus Ungarn importiert. Tatsächlich wurden allerdings schon an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert jährlich 7.000 bis 8.600 Mut Getreide, d. h. rund 10.000 t bis 12.700 t auf dem Wasserweg des Inn nach Hall in Tirol gebracht. Rund 100 Jahre später, von 1604 bis 1610, waren es im Jahresdurchschnitt 7.200 Mut (10.650 t). Diese Mengen waren aber allein für die Versorgung Tirols notwendig.⁷⁸

Auf der Salzach kamen um 1630 nach wie vor große Mengen billiger Venedigerwaren herab, die auf der Tauernstraße nach Norden gebracht worden waren. Es waren dies immerhin etwa 40.000 Zentner bzw. 2.240 t Kaufmannsgüter pro Jahr.⁷⁹ Der wichtigste Umschlagplatz für die auf der Tauernstraße nach Norden zur Salzach beförderten billigeren Venedigwaren blieb bis ins 17. Jh. Salzburg. Von dort wurden die Waren hauptsächlich durch Schiffführer aus Salzburg und Laufen, vereinzelt auch durch Frachtführer aus Hallein auf der Salzach zum Inn und zur Donau und auf dieser nauwärts weiterbefördert. Die Masse der von den Salzburger und Laufener Schiffführern transportierten Waren bestanden aus Südfrüchten (Baum- bzw. Olivenöl, Mandeln, Weinbeeren, Feigen, Lorbeer, Boxhörnln, Anis, Kapern, Rosinen und Zibeben), wovon um 1630 pro Jahr etwa 750 Saum (2.250 Zentner oder 126 t) durch die Donaumaut Aschach nach Österreich transportiert wurden.⁸⁰

Den Handel mit den billigeren Venedigwaren, die auf der Salzach zur Donau kamen, beherrschten die reichen Salzburger Kaufleute, die auch größere Mengen Holzwaren sowie bearbeiteten und unbearbeiteten Marmor⁸¹ zur Donau verhandelten.

Welche wichtige Rolle Inn und Salzach als Zubringer für den Handelsverkehr auf der österreichischen Donau spielten, beweist die Tatsache, daß rund ein Viertel des bei der Linzer Maut registrierten Donauverkehrs nauwärts (nämlich 459 von insgesamt 1.732 Fahrten) auf dem Inn und der Salzach herabkamen; dementsprechend machte auch das Frachtaufkommen dieser Zubringer-Flüsse rund 26% des Gesamtfrach-

⁷⁷ F. Plaseller (wie Anm. 5), 84 ff. und 90 ff.

⁷⁸ O. Pickl, Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau, Historisches Jahrbuch der Stadt Linz (Linz), 1987, 20.

⁷⁹ O. Pickl, Die Stellung der Steiermark im europäischen Fernhandel vom 13. bis zum 17. Jh., in: 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192-1992, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark (Graz), 35, 295-342.

⁸⁰ O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 218.

⁸¹ Große Mengen der billigen Venedigerwaren kamen als "unbeschlagenes Gut" (1627: 311 1/2 Saum) bzw. als "Zentnergut" (1627: ca. 15 Saum) über Salzburg und Laufen nach Linz; (H. H. Vangerow o. c. 2, wie Anm. 5, Übersicht 20). Der Marmor war zum Teil für die Klöster Kremsmünster bzw. Göttweig bestimmt.

taufkommens nauwärts aus (7.737 von 28.848 Zentnern).⁸²

Der Handel auf der Donau und ihren Nebenflüssen stromaufwärts

Besondere Beachtung verdient der Handelsverkehr, der auf der österreichischen Donau *gegenwärts* bis Linz bzw. über Linz hinaus, meist bis Regensburg, Salzach aufwärts bis Laufen und innaufwärts sogar bis Hall lief.

Von den Häfen und Länden an der österreichischen Donau spielten im Transportgeschäft donauaufwärts bis Linz die Frachtführer von Steyr, Krems/Stein, Ybbs, Enghaggen, Au bei Mauthausen und Spitz an der Donau eine größere Rolle. Den Frachtverkehr donauaufwärts über Linzhinaus beherrschten die Schifführer aus Nußdorf/Wien, Aggsbach (östlich Melk), Linz/Urfahr und Aschach.⁸³ Außer den oben bereits genannten Massenhandelsgütern Donauösterreichs sowie den Agrar- und Bergprodukten Ungarns wurden von Linz donauaufwärts große Menge Stahl und Eisen verfrachtet. 1627 waren es nicht weniger als 15.681 Zentner oder 878 t,⁸⁴ die allein durch Linzer Schifführer donauaufwärts befördert wurden. Allein im ersten Halbjahr 1628 setzten die Linzer Schiffsmeister in 37 Fahrten donauaufwärts nicht weniger als 362 Pferde ein.⁸⁵ Ihre *Hohenauen* (d. h. gegenwärts geschleppten Schiffe) beförderten u. a. die von den oberdeutschen Kaufleuten auf den Linzer und Kremser Jahrmärkten gekauften Güter donauaufwärts - meist offenbar bis Regensburg, weil als Eigentümer der Waren Regensburger und Nürnberger Firmen und Kaufleute genannt werden.⁸⁶ Daneben spielte der Transport von Getreide stromaufwärts auf der Donau und dem Inn eine zentrale Rolle. Allein im ersten Halbjahr 1628 wurden mit 15 größeren Schiffzügen, von denen die zwei größten je 5 bzw. 6 Schiffe umfaßten, die von 84 bzw. 53 Pferden gezogen wurden, insgesamt 2.575 t Ladegut (hauptsächlich Getreide) die Donau bzw. den Inn aufwärts transportiert (vergleiche Tabelle 2). Vor allem der gewaltige Lebensmittelbedarf der Bergwerksreviere Schwaz und Kitzbühel konnten nämlich nur durch entsprechende Getreidelieferungen aus Bayern oder Österreich gedeckt werden.⁸⁷ Da der Inn infolge seiner großen Wasserführung im Sommer nur im Frühjahr und Herbst schiffbar war, konnten die Getreidetransporte nach Tirol nur in den Monaten April/Mai und Oktober/November erfolgen.⁸⁸

Welche Getreidemengen auf dem Wasserweg des Inn durch Rattenberg Richtung Hall transportiert wurden, zeigt folgende Tabelle:

Getreide auf dem Inn durch Rattenberg Richtung Hall:

1487	7.353 Mut (10.878 t)
1493	4.860 Mut (7.552 t)
1502	7.991 Mut (11.840 t)
1512	8.585 Mut (12.580 t)
1605	7.375 Mut (10.952 t)
1606	7.698 Mut (11.396 t) ⁸⁹

⁸² H. H. Vangerow, o. c. 2 (wie Anm. 5), 18.

⁸³ O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 218 ff.

⁸⁴ H. H. Vangerow, o. c. 2 (wie Anm. 5), 290 ff.

⁸⁵ O. Pickl, Handel (wie Anm. 5), 221.

⁸⁶ Aschacher Mautbuch vom 27. 5. 1628.

⁸⁷ Im 16. Jahrhundert. benötigte Tirol neben der Selbstversorgung pro Jahr zusätzlich ca. 8.000 Wiener Mut Getreide (à 1844 hl). In den Jahren 1605-1610 wurden auf dem Inn alljährlich mindestens 7.300-7.700 Mut Getreide stromaufwärts befördert. F. Plaseller wie Anm. 5, 90 ff., vgl. auch J. Fischer, (wie Anm. 70), 63.

⁸⁸ F. Plaseller (wie Anm. 5), 62 ff.

⁸⁹ Ibidem, 90 ff.

Auf der Salzach wurde die Schifffahrt *gegenwärts* genauso wie die *Naufahrt* (flußabwärts) von den Laufener Schiffmeistern dominiert. 1627 kamen von den insgesamt 58 Salzburger Schiffführern, welche von der Salzach kommend die Donaumaut Linz passierten, nicht weniger als 32 von Laufen.⁹⁰ Im Handel *gegenwärts* transportierten im Jahre 1627 die Laufener Schiffführer: 1407 Dreiling (25.640 hl) Wein, 221 Eimer (125 hl) Branntwein und 380 Mut (7,09 hl oder ca. 560 t) Getreide⁹¹ durch die Mautstelle Linz und von dort die Donau sowie den Inn und die Salzach aufwärts vermutlich bis Salzburg bzw. zum Teil auch bis Hallein. Stellten doch die dortige Saline und ihre Arbeiter ein Verbraucherzentrum ersten Ranges dar. Merkwürdigerweise betätigten sich weder die Halleiner noch die Salzburger Schiffmeister (dort gab es im Jahre 1608 bloß 7, 1647 hingegen gar keinen) kaum am Transport stromaufwärts. Das Verhältnis von *Naufahrt* (flußabwärts) zur *Gegenfahrt* (flußaufwärts) betrug bei Hallein bloß 13,5 : 1, während es bei den Laufener Schifffahrern bei 2 : 1 stand.⁹² Offenbar waren die Laufener Schiffer auf die schwierige *Gegenfahrt* auf der Salzach spezialisiert.

Von Jänner bis Juni 1628 passierten allerdings bloß drei Laufener Schiffe - mit insgesamt nur 12 Pferden bespannt - die Maut Aschach gegenwärts.⁹³ Dies hängt jedoch offenbar mit den ungünstigen Schifffahrts-Verhältnissen auf der Salzach in den Wintermonaten (Niederwasser) bzw. im Frühjahr (Hochwasser) zusammen. Immerhin rangierten jedoch 1631 die Laufener Schiffer bei der Donaumaut - Emmersdorf (gegenüber Melk) im Transport stromaufwärts hinter den Schiffern von Nußdorf bei Wien, Aggsbach, Linz/Urfahr und Ybbs an fünfter Stelle. Ihre Hauptfracht bestand aus Getreide aus der Umgebung von Wien und Wein.⁹⁴ Beide Massenhandels Güter waren offenbar für die Verbraucherzentren des Erzbistums Salzburg bestimmt. Außer Getreide wurden aber auch noch folgende Güter in großen Mengen gegenwärts befördert:

- Wein (Osterwein) aus der Wachau, der donauaufwärts vor allem nach Bayern und Salzburg verfrachtet wurde;⁹⁵
- Salz, das von den Salinen Hallein, Berchtesgaden und Hall auf Salzach und Inn nach Passau und von dort donauaufwärts nach Süddeutschland ging,⁹⁶ sowie
- Eisen und Stahl, die aus dem Raume Steyr nach Linz und von dort donauaufwärts nach Regensburg und von dort in Richtung Nürnberg und Augsburg, aber von Passau auch inaufwärts nach Tirol verhandelt wurden.⁹⁷

Ein Teil dieser Massenverbrauchsgüter wurde zwar bloß über mittlere Entfernungen von bis zu 400 Kilometern verhandelt, ein Teil aber doch auch über größere Entfernungen,⁹⁸ so daß wir sie durchaus zu Recht den Fernhandels Gütern zurechnen dürfen. Die Mengen dieser auf dem Wasserweg transportierten Massengüter waren recht beachtlich, wie die folgenden Zahlen zeigen:

⁹⁰ H. H. Vangerow, o. c. 2 (wie Anm. 5), Übersichten.

⁹¹ O. Pickl (wie Anm. 5), 222.

⁹² F. Mathis, (Salzburgs) Handwerk, Handel und Verkehr 1519-1816, in: H. Dopsch, Geschichte von Salzburg, 4, 2563-2594, hier 2593.

⁹³ O. Pickl (wie Anm. 5), 222.

⁹⁴ Auswertung der Emmersdorfer Mautregister durch O. Pickl.

⁹⁵ T. Mayer, Passauer Mautbücher (wie Anm. 14), 120 ff.

⁹⁶ T. Mayer, Handel (wie Anm. 14), 41 ff.

⁹⁷ Vgl. dazu O. Pickl (wie Anm. 5), 221.

⁹⁸ So z. B. Getreide von Niederösterreich und Linz bis Venedig, Mantua und Ferrara. Vgl. dazu J. Fischer (wie Anm. 70), 90 und 108.

W e i n

durch **Passau:**

1400/01 8.457 Dreiling à 24 Eimer (115.690 hl oder ca.11.569 t)⁹⁹

Export **Wien:**

1445 10.101 Dreiling (138.181 hl oder ca.13.818 t)¹⁰⁰

durch **Linz:**

1627 85 Schiffzüge mit 24.200 Dreiling (331.056 hl oder ca. 33.105 t)¹⁰¹

S a l z

durch **Passau:**

1400/01 108.600 Meterzentner (10.860 t)¹⁰²

von **Hall** nach **Telfs:**

1570 ca. 5.000 Fuder à 100 lb (280 t)

1660 9.000 Fuder (504 t)

1661 18.000 Fuder (1.008 t)

1662 21.558 Fuder oder 1.207 t)¹⁰³

E i s e n u n d S t a h l

durch **Linz:**

1527 Eisenwaren 3.719 Zentner (208,3 t)

Stahl und Eisen 46.845 Zentner (2.623,3 t)¹⁰⁴

verzinnete Bleche 9.900 Stück

durch **Rattenberg:**

1562 Eisen 5.179 Zentner (290,0 t)¹⁰⁵

K u p f e r

durch **Rattenberg:**

1561 3.046 Zentner (170,5 t)¹⁰⁶

durch **Linz:**

1627 1.761 Zentner (98,5 t, davon 1/3 aus Neusohl)¹⁰⁷

Wie diese imposanten Zahlen beweisen, haben die Schiffmeister als freie und selbständige Unternehmer die Schifffahrt auf Inn, Salzach und Donau im Laufe des 15./16. Jahrhunderts zu einer solchen technisch-organisatorischen Vollkommenheit entwickelt, daß vom Ende des 16. bis ins 19. Jahrhundert auf Inn und Donau keine wesentlichen Verbesserungen der Schifffahrt notwendig waren. Ihre hohe Leistungsfähigkeit war die wichtigste Voraussetzung dafür, warum der Fernhandel die Wasserwege von Inn, Salzach und Donau in einem so hohen Maße nutzte, wie dies die Tabellen über die Menge der transportierten Massenhandelsgüter beweisen.

⁹⁹ T. Mayer, Mautbücher (wie Anm. 14), 120 ff.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ H. H. Vangerow, o. c. 2 (wie Anm. 5).

¹⁰² T. Mayer, Mautbücher (wie Anm. 14), 115 ff.

¹⁰³ F. Plaseller (wie Anm. 5), 142 ff. über die Haller Salzschiifffahrt innaufwärts nach Telfs.

¹⁰⁴ F. Plaseller (wie Anm. 5), 90.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ H. H. Vangerow, o. c. 2 (wie Anm. 5).

¹⁰⁷ E. Newcklowsky (wie Anm. 5), 291 f. und 329.

POVZETEK

**K organizaciji trgovine po rekah Donava, Inn in Salzach
konec srednjega in v zgodnjem novem veku**

Med trgovskimi potmi v vzhodnoalpskem prostoru so bili najpomembnejši tokovi rek Donava, Inn in Salzach in ceste ob njih. V trgovini zahod-vzhod je v omenjenem prostoru nedvomno pripadala ključna vloga reki Donavi. V visokem srednjem veku je plovba po Donavi in po reki Inn doživela pomemben razmah. Nanjo je vplivala trgovina Benetk proti severu, še bolj pa porast trgovine z dobrinami široke potrošnje (sol, vino, žito, železo).

V nekaterih mestih na Donavi in Inn so na prelomu 13. v 14. stoletje obstajali združenja in cehi ladjarjev. Lastniki ladij so bili samostojni obrtni podjetniki, ki so s pomočjo usposobljenih ladjarjev in pomočnikov organizirali plovbo. Plovba proti toku se je opravljala sprva s človeško silo, kasneje s pomočjo vleke s konji. Sprva so vlekli posamezno plovilo, ko se je uveljavila nasprotna vleka, pa dve do štiri plovila hkrati, vprega pa je štela 40 do 50 konj, pri čemer naj bi posamezen konj potegnil 5,6 tone. Za tako vleko je bilo potrebno urediti obrežne vlačilne steze. Hitrost vleke proti toku ni bila velika, znašala je v povprečju 15 do 20 kilometrov na dan.

Transport trgovskega blaga po rekah je bil organizirano nadzorovan, saj je bil zelo donosen za upravičence do pobiranja mitnin. Med Ulmom in Dunajem je bilo npr. na Donavi kar 60 mitnic.

Mitninske knjige omogočajo kvantifikacijo trgovskega blaga, ki je potovalo skozi mitninske postaje. Impozantne količine trgovske robe, ki jih izkazujejo podatki, kažejo, da so ladijski mojstri kot samostojni podjetniki v 15.-16. stoletju razvili plovbo po Donavi, Inn in Salzach do take mere, da od konca 16. do 19. stoletja na teh rekah ni bilo potrebno vpeljati nobenih bistvenih izboljšav.

MIHA KOSI

K PROBLEMU MITNINE V SREDNJEM VEKU

Mitnina je bila prometno-trgovska pristojbina, ki se je pobirala od transporta blaga skozi določeno mitninsko postojanko.¹ V srednjeveških virih se pojavlja pod različnimi nazivi: *vectigal*, *theloneum*, *muta*, kasneje *Maut*, *Zoll*. Vprašanje terminologije in mogočih različnih pomenov posameznih izrazov ter sploh značaja mitnine je izredno zapleteno.² Na kratko lahko povzamemo, da je v karolinški dobi in še kasneje *theloneum* pomenil skupni izraz za celo vrsto prometno-tržnih dajatev (cestnina, mostnina, brod-nina, pobrežnina, tržnina idr.),³ ki so bile podedovane že iz antike in so v preprostejših prometnih razmerah težile k vedno večjemu poenotenju.⁴ Najstarejša omemba mitnine v naših deželah se pojavlja v falzificirani darovnici kralja Arnulfa iz 10. stoletja (k letu 890) in njenih potrditvah iz 977, 982, 984, v katerih je bila Salzburgu podeljena pravica do *bannis*, *theloneis et ponte* v Ptujju, v Blatenskem kostelu pa *theloneo in civitate*.⁵ V primeru Ptujja gre očitno za več prometno-tržnih dajatev, pri čemer lahko predvidevamo mitnino v ožjem pomenu (od trgovskega blaga, ki je prispelo na Ptuj)⁶ in mostnino.⁷

Mitnina je pomenila dajatev od trgovskega blaga, tako od tistega, ki je bilo pripeljano v določen kraj na trg, kot od tranzita skozi neko mitninsko postojanko (na cesti, reki idr.). To dokazuje že določitev splošnega principa pobiranja mitnine v Capi-

¹ Ena izmed novejših definicij v Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte (=HRG) III., Berlin 1984, 1753, se glasi: "Zoll ist eine Abgabe, die fällig wird, wenn irgendwelche Güter oder Waren einen bestimmten Ort oder eine besondere Linie passieren."

² O problematiki mitnine gl. zlasti O. Stolz, Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten Deutschen Reiches, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden) 41, 1954, 1 sl.; M. Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich, Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich (Wien) 19, 1969, 95-96, 104 sl.; idem, Wirtschaft und Verfassung in der Zollordnung von Raffelstetten, v: idem, Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung, Stuttgart 1980, 236-237; H. Hassinger, Die Bedeutung des Zollregals für die Ausbildung der Landeshoheit im Südosten des Reiches, v: Festschrift für Herman Aubin (hg. O. Brunner) Wiesbaden 1965, 151 sl.; F. Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev (Ljubljana) 5, 1972, 11 sl.

³ Vir iz leta 805 govori o *theloneis ... tam de pontibus quam de navigiis vel mercatis* - W. Schlesinger, Der Markt als Frühform der deutschen Stadt, Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter I (hg. H. Jankuhn et alii), Göttingen 1973, 267 (op. 30). V oprostitvi plačevanja mitnine za samostan Murbach kralj Konrad leta 913 določa: *Theloneum ... neque in urbe, neque in via, neque ad pontes seu aliquas stricturas accipiatur vel queratur* - M. Mitterauer, Wirtschaft und Verfassung (kot v op. 2), 237 (op. 12).

⁴ M. Mitterauer, Wirtschaft und Verfassung (kot v op. 2), 236-237. Tam navedena listina kralja Ludvika Nemškega iz leta 837 omenja ... *nullum thelonium neque quod lingua Theodisca muta vocatur aut portaticum aut pontaticum aut rotaticum aut pulveraticum aut salutaticum aut ullum censum vel ullam redibitionem ab eis exigere vel exactare presumatis*, kjer gre očitno za formalno naštevanje, ki ni več ustrezalo realnemu stanju.

⁵ F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev (=Gradivo) 2, Ljubljana 1906, št. 296, 460, 473, 482.

⁶ F. Zwitter predvideva, da gre pri Ptujju za dajatev ob letnem sejmu (tržnino) - K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, Zgodovinski časopis (=ZČ) 6/7, 1952-53, 223, 243.

⁷ V vrsti virov iz 9. in 10. stol. se *teloneum* omenja v neposredni zvezi z mostom: *telonei ab eisdem pontibus; teloneum de ponte; neque in pontibus, nisi ubi antiquitus telonea exigebantur* - T. Szabó, Antikes Erbe und karolingisch-ottonische Verkehrspolitik, v: Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag, Sigmaringen 1984, 135 sl. (op. 58, 66, 68); M. Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich (kot v op. 2), 104 (op. 44). Podoben primer kot pri Ptujju *thelonea* najdemo kasneje pri Beljaku *mauten*, in v dokumentu je jasno razloženo da gre za *maute ze Villach mitsampt der brukmaute* - H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae (=MHDC) 7, Klagenfurt 1961, št. 559.

ulare de functionibus publicis iz 821, kjer so kot kraji pobiranja pristojbine na prvem mestu navedeni trgi-sejmi, kjer se prodaja in kupuje (... in mercatibus ubi commertia emuntur ac venundantur), nato mostovi, rečni pristani, ceste idr.⁸ Vendar iz splošnih načel, ki jih prinašajo karolinški kapitularji, ni razviden značaj mitnine v tržnih krajih - lahko je šlo za mitninjenje blaga, ki je šlo tu v prodajo, kot tudi blaga, ki je bilo le v tranzitu skozi kraj (v nemški literaturi opredeljeno kot "Passierzoll" in "Markt Zoll"). Natančneje pa je to razvidno iz raffelstettenskega mitninskega reda iz 904/906, ki prikazuje mitninske razmere ob Donavi v pozni karolinški dobi, in ugotovitev na osnovi nekaterih drugih primerov - očitno je, da sta se pri krajih trgovanja v zgodnejšem času dajatvi od tranzita in trgovanja pokrivali in je šlo za eno in isto pristojbino - *theloneum*.⁹ Splošen princip bi se dalo opredeliti sledeče - blago je bilo zavezano k plačilu mitnine v trenutku, ko je doseglo kraj (trg),¹⁰ kjer se je pristojbina pobirala, kaj se je z njim dalje dogajalo pa ni imelo nobenega vpliva. F. Gestrin v istem smislu opredeljuje mitnino kot dajatev, ki jo je plačal lastnik blaga, ko ga je pripeljal v kraj mitnine ali šel skozenj.¹¹ Teoretično osnovo davščine je predstavljala transportirana količina blaga, od katere je bilo v zgodnejši dobi potrebno oddati delež ali pri nedeljivem blagu dajatev v denarju. Mitnina kot "prometni davek" oz. tržna mitnina od vrednosti prodaje se je začela pojavljati v nemških deželah šele v 12. in bolj na široko v 13. stoletju.¹² Lep primer tega razvoja je mitninska tarifa vojvode Friderika II. Babenberškega za Dunajsko Novo mesto iz 1244, ki v pretežni meri odraža star princip dajatve od uvoza/izvoza robe, ki je tedaj še prevladoval, vsebuje pa že tudi nekatere poteze "prometnega davka".¹³ Marsikje pa se je preprostejši princip mitninjenja po količini pripeljane robe ohranil še skozi ves srednji vek, kar je verjetno veljalo tudi za mnoge tržne kraje na našem ozemlju.¹⁴

⁸ *Ubi telonea exigi et ubi non exigi debeant. Volumus firmiter ... notum fieri, ut nullus teloneum exigit nisi in mercatibus ubi commertia emuntur ac venundantur, neque in pontibus nisi ubi antiquitus telonea exigebantur, neque in ripis aquarum, ubi tantum naves solent aliquibus noctis manere, neque in silvis neque in stratis neque in campis neque subter pontibus transeuntibus nec alicubi, nisi tantum ubi aliquid emitur aut venditur qualibet causa ad communem usum pertinens ... Quod si aliquis constituta mercata fugiens, ne teloneum solvere cogatur, et extra praedicta loca aliquid emere voluerit constringatur et debitum telonei persolvere cogatur.* - M. Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich (kot v op. 2), 104 (op. 44).

⁹ Ibid., 105. Mitterauer na osnovi raffelstettenske uredbe zaključuje: "Ob die Handelsware im Marktort zum Verkauf gelangte oder bloß durchgeführt wurde, war dabei völlig gleichgültig. Eine Scheidung in Markt- und Passierzoll ist bei dieser frühen Form der Zolleistung in Marktorten demnach offenbar gar nicht möglich. Elemente beider späterhin von einander getrennt auftretenden Zollarten erscheinen hier in einem einzigen Abgabentypus vereint. Diese Verhältnisse ... dürften im allgemeinen für das frühe Zollwesen charakteristisch sein."

¹⁰ "Die Zollpflicht war in dem Augenblick begründet, wenn die Ware den Markt erreichte" - M. Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich (kot v op. 2), 105; W. Schlesinger, Der Markt (kot v op. 3), 267 (op. 30).

¹¹ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, SAZU, Dela (Ljubljana) 15/1, 1965, 227.

¹² M. Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich (kot v op. 2), 107.

¹³ V mitninskih postavkah se jasno omenja plačilo za blago, ki je uvoženo v mesto (*quicquid venditores ... duxerint ad civitatem...dabunt de curru.; Si aliquid aliud duxerint, dabunt de curru.; de curru vini in civitatem adducto duo denarii*) ali tu kupljeno in izvoženo (... *de curru vini ... de civitate adducto ...; Veneti dabunt de saum viginti quatuor Frisacenses denarios, in reditu vero ...; Si cives Winnenses emerint aliquid apud Novam Civitatem, dabunt de curru ...*). Eno od določil pa opredeljuje že pravi prometni davek od vrednosti prodaje, ki se je očitno obračunaval na samem trgu - *de negotiatione triginta denariorum dabitur unus denarius. Infra hunc numerum usque ad quindecim denarios obulus, infra quindecim nichil* - E. Schwind, A. Dopsch, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der Deutsch-Österreichischen Erblande im Mittelalter, Innsbruck 1895, št. 39, 84.

¹⁴ Ta princip mitninjenja se je pojavljal pri nas v mestih še ob koncu srednjega veka in kasneje. Na to kaže dejstvo, da so bile mitnice najpogosteje pri mestnih vratih, kjer so mitnili pripeljano in odpeljano blago. Na Reki in v Trstu so imeli v začetku 16. stoletja po dva paznika, ki sta pri vratih pazila na to, da

Ne morem pa pritrditi mnenju F. Gestrina o zgodnjem značaju mitnine, namreč, da "je sprva *theloneum* pomenil pristojbino, ki se je dajala na samem sejmu, torej sejmmino oziroma tržnino".¹⁵ Kot smo videli, *theloneum* sploh ni bil vezan izključno na institucijo *mercatus*, temveč je pomenil tudi prometno pristojbino na cestah, rekah, mostovih.¹⁶ Pri krajih trgovanja pa je šlo v zgodnejši dobi nedvomno za privilegirane letne (in ne tedenske) sejme, zato bi to pomenilo, da so mitnino pobirali zgolj v omejenem času sejma, kar pa glede na že povedano gotovo ne drži in so mitninili vse blago, ki je v teku leta potovalo skozi določen kraj.¹⁷ Res je, da se v 10. in 11. stoletju pravica do mitnine pogosto omenja v povznavi z *mercatus*, kar naj bi v tej dobi pomenilo zlasti letni sejem. Cesar Oton II. 975 podeli vdovi Immi za kraj Lieding na Koroškem privilegij z *mercatum et monetam construendam ac teloneum de eodem mercato exigendum*.¹⁸ Leta 1016 Henrik II. podeli grofu Viljemu v njegovi breški grofiji na Koroškem *mercatum ... in suo predio ubicumque placuerit sibi ... atque theloneum in qualicumque loco sit mercatum ... cum moneta*.¹⁹ To v potrditvi posesti grofa Viljema iz 1028 ponovi cesar Konrad II. za Breže ali druge kraje v njegovi domeni in navaja *mercatum ... cum theloneo ad hoc iure pertinente*.²⁰ Leta 1060, ko kralj Henrik IV. podeljuje bamberškemu škofu pravico do *mercatus* v Beljaku, poleg sodstva in kovne pravice ločeno navaja mitnino in vse, kar sodi k tržni pravici (*mercatum ... cum banno, monetariis, theloneis omnibusque forensis iuris utensilibus*),²¹ kar bi se dalo razumeti, kot da so zadeve dejanskega trženja oz. dohodki od tega bili formalno ločeni od mitnine. Na to bi kazala tudi (sicer falsificirana) darovnica o ustanovitvi krške škofije, nastala okrog 1172/1177, kjer kralj potrjuje krški cerkvi vse daritve svojih prednikov in sicer *foris, mercatibus, monetis, theloneis*.²² Nedvoumno jasna pa je listina iz 1180/1192, kjer sta brata Trušenjska oprostila v trgu (*in foro*) Dravograd podložnike šentpavelskega samostana plačevanja mitnine in vseh tržnih dajatev (*a teloneo quoque et omni forensi exactione*).²³ Podobno so bili v dokumentu iz 1169 krški kanoniki v Ogleju oproščeni pristaniške dajatve, mitnine (*ripaticum ac theloneum*) ter tržnine (*forensi censu*).²⁴ Tržnino ozi-

so trgovci prijavljali blago za mitninjenje. Na Reki se tudi jasno ločijo dohodki mitnin od sejmne, stojnine in drugih dajatev (F. Gestrin, *Trgovina /kot v op. 11/, 224, 228-229*). V Mariboru so bile mestne mitnice še v 18. stoletju pri treh mestnih vratih. V prvi ohranjeni mitninski tarifi, ki najverjetneje izvira iz 15. stoletja, se tu omenja paznik, ki je imel najbrž podobno funkcijo kot na Reki in v Trstu (A. Leskovec, *Mitnina in mitnice v Mariboru, Časopis za zgodovino in narodopisje /ČZN/ Maribor*, n. v. 5, 1969, 412). V Beljaku, najpomembnejšem prometnem in trgovskem središču Koroške, so v 16. stoletju pobirali mitnino pri Zgornjih in Spodnjih vratih ob vstopu oziroma izhodu iz mesta - H. Hassinger, *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts 1, Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit V, Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit (Stuttgart)*, 16/1, 1987, 280-287.

- ¹⁵ F. Gestrin, *Mitninske knjige* (kot v op. 2), 12. Podobno razlaga *teloneum* F. Zwitter (kot v op. 6), 242.
- ¹⁶ Eden zgodnejših virov z našega območja, ki omenja *theloneum* izrecno v zvezi s tranzitom tovora na cesti in brez vsake povezave z mestom trženja, je na primer iz let 1131/1138 oprostitev tovarnikov krških kanonikov plačila mitnine na oglejski mitnici v Klužah (Chiusaforte) za tovore, ki so bili namenjeni špitalu v Krki na Koroškem (*theloneum quod transeuntes ... eorum homines ... soumas deferentes dare debent, eis remitto*) - MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 84; Gradivo 4, Ljubljana 1915, št. 108. Enako dokazuje tudi privilegij goriškega grofa Engelberta za samostan Stična iz leta 1217, v katerem ta oprošča menihe plačila mitnine od robe, ki jo tvorijo skozi njegov trg Planino, *nullum ... de bonis suis, quae ad cellaria, ubicunque sint posita, portantur, persolvant telonium* - M. Kos, *Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku, ZČ (Ljubljana) 19-20, 1965-66, 146*.
- ¹⁷ O. Stolz (kot v op. 2), 22, glede mitnine v krajih s privilegiranimi sejmi pravi: "In älterer Zeit enthalten die Tarife zugleich die Abgaben für die Durchfuhr der Frachten und für den Besuch des Marktes."
- ¹⁸ MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 8; Gradivo 2, Ljubljana 1906, št. 451.
- ¹⁹ MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 13; Gradivo 3, Ljubljana 1911, št. 36.
- ²⁰ MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 15; Gradivo 3, Ljubljana 1911, št. 84.
- ²¹ MHDC 3, Klagenfurt 1904, št. 338; Gradivo 3, Ljubljana 1911, št. 204.
- ²² MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 28; Gradivo 3, Ljubljana 1911, št. 263.
- ²³ MHDC 3, Klagenfurt 1904, št. 1257; Gradivo 4, Ljubljana 1915, št. 639.
- ²⁴ MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 258; Gradivo 4, Ljubljana 1915, št. 501.

roma sejmno v času privilegiranega sejma (ki je bila namenjena zagotovitvi miru in varnosti, uporabi tržnega prostora idr.) je najverjetneje zajemala že sama pravica do sejma,²⁵ saj je bila v srednjeveškem pravnem ustroju dejansko vsaka pravica zvezana z dohodki (pravica=korist=dohodek).

Izpostaviti je potrebno še sledeče - četudi razumemo termin *mercatus* v 10. in 11. stoletju kot letni sejem, je težko verjetno, da bi kraji s temi privilegiranimi sejmi živeli od trgovine in prometa izključno v sejemskem času. Zelo verjetno je šlo že tedaj za naselja, kjer se je del prebivalcev stalno ukvarjal s trgovino in prometom,²⁶ saj sta npr. Breže in Beljak kmalu zatem že izkazana kot pravi meščanski naselbini. Za rednejši promet in trgovanje govori tudi lega na pomembnih prometnicah in pravica do kovnice, ki gotovo ni bila vezana le na trgovski promet v času letnega sejma. Že raffelstettenski mitninski red iz 904/906 jasno kaže živahnost prometa in vsakdanje trgovanje s potrošnimi dobrinami (zlasti soljo), ki je bilo neodvisno od privilegiranih letnih sejmov.²⁷ Prav ta pomembni vir tudi omogoča sklep, da bi bilo *mercatus* potrebno razumeti širše kot le letni sejem, namreč kot trg, tržišče, kraj, kjer je bilo dovoljeno trgovati oziroma izvajati sejme.²⁸ Navajanje pravice do mitnine v povezavi z *mercatus* in kovnico pa je zlasti v 10. in 11. stoletju posebej značilno in tudi logično, saj je šlo za načrtno koncentriranje sicer še omejenega obsega blagovnega prometa na zakonito tržišče z namenom čimbolj povečati donos tržno-prometnih pristojbin.

V 12. stoletju se začne v alpskih deželah za prometno pristojbino pogosteje pojavljati tudi naziv *muta*,²⁹ ki v naslednjem stoletju sploh prevlada. Ugotovljeno je, da se *muta* pojavlja izključno v jugovzhodnem nemškem govornem območju - na Bavarskem ter v avstrijskih (in slovenskih) deželah, v severnih in zahodnih nemških pokrajinah pa je za isto pristojbino prevladujoč naziv *theloneum*.³⁰ Na osnovi mitnic se je v omenje-

²⁵ O. Stolz (kot v op. 2, 22) tolmači *mercatus* kot sejem in hkrati kot sejemsko oziroma tržno dajatev, dohodek imetnika sejemске pravice.

²⁶ To mnenje je že pred časom izrazil F. Zwitter (kot v op. 6), 242.

²⁷ Objava A. Boczek, *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I*, Olomouc 1836, št. 97, 71; Gradivo 2, Ljubljana, 1906, št. 341. V viru je na več mestih zveza, ki kaže na *mercatus* v smislu kraja, tržišča - *si autem liber homo ... legitimum mercatum transierit ... ; si autem locum mercati ... transire voluerint; si eis in ipso mercato ... conplaceat mercari; Sclavi vero qui ... loca mercandi optinuerint*. Termin *legitimus mercatus* jasno kaže, da je šlo za zakonite trge, dovoljene s strani vladarja. V teh krajih je potekalo redno, vsakdanje trgovanje, nevezano na poseben sejemski čas. Od trgovskega blaga, ki se je tu prodajalo, kupovalo ali pa se je transportiralo po reki in cesti, je bilo potrebno plačati *theloneum*. Verjetno bi lahko v tem smislu tolmačili tudi zgoraj omenjene vladarske privilegije za kraje na Koroškem, ki so dovoljevali legalno tržišče, kraj, kjer se je lahko odvijala trgovina in po želji prejemnika privilegija letni sejmi.

²⁸ Že Zwitter (kot v op. 6, 240-241) je bil mnenja, da gre pri zgoraj citiranih privilegijih za Koroško za splošne formule, ki prepuščajo prejemniku, da konkretizira vsebino in ne vemo, ali je šlo le za sejme ali pa za naselbine, ki so živele od redne trgovine.

²⁹ Prva meni znana omemba je že iz leta 837 - ... *nullum thelonium neque quod lingua Theodisca muta vocatur* - gl. zgoraj op. 4.

³⁰ O. Stolz, *Zur Entwicklungsgeschichte* (kot v op. 2), 4-5; HRG IV, 1753 sl. Termin *muta* je verjetno gotskega izvora in ga povezujejo s prometnimi pristojbinami v Teoderikovi vzhodogotski državi - gl. HRG III, 399. Glede na to menim, da ni pravilna teza F. Gestrina o pojavu izraza *muta* in njegovem značaju (Mitninske knjige /kot v op. 2/, 12, zlasti op. 6). On namreč domneva, da sta bili *muta* in *theloneum* sprva dve različni pristojbini. *Theloneum* naj bi pomenil sejmno oziroma tržnino na kraju privilegiranega sejma, ko se pojavijo na mestu takih sejmov meščanske naselbine, pa naj bi se začela omenjati še *muta* - mitnina (prometna pristojbina). V primeru nastanka meščanske naselbine brez naslonitve na privilegiran sejem naj bi se *theloneum* sploh ne pojavljal, temveč le *muta*. Kot sem prikazal zgoraj, menim, da to ne bo držalo in ni v nobeni zvezi z nastajanjem meščanskih naselbin, saj se *muta* pojavlja že v karolinški dobi. Pri Dravogradu in Planini nastopa *theloneum* v povezavi s tranzitom blaga v trgu, ki se ni razvil na osnovi privilegiranega sejma, v Bistrici ob Dravi ter Klužah pa *muta* na podeželju brez povezave z meščansko naselbino (gl. pod op. 16, 23, 35, 37, 41). Gestrin omenja, da se je začel izraz *theloneum* konec 12. in v začetku 13. stoletja ponekod uporabljati kot sinonim za *muta* oziroma mitnino v smislu prometne pristojbine, nato pa je drugi termin sploh prevladal. Sem mnenja, da

nem območju razvila cela vrsta krajevnih imen kot Mauthen, Mauthausen, Mautern, Mauterndorf, Mauthdorf, Mauthstadt, na Slovenskem na primer Muta v Dravski dolini ter dva kraja Mota na Murskem oz. Radenskem polju.³¹ Kot je razvidno iz mnogih virov, je bila *muta* v tem času sinonim za *theloneum* oziroma *vectigal*.³² Eden zgodnejših virov iz vzhodnoalpskega prostora, v katerem se omenja, je sicer precej dvoumen - to je darilna listina iz 1103, s katero koroški vojvoda podarja samostanu St. Lambrecht *mercatum Judenpurch cum usu qui muta dicitur, thelono et pretereuntium merce*, kar bi lahko pomenilo "trg Judenburg s pravico, ki se imenuje *muta*, *theloneum* in sicer od blaga mimoidočih".³³ Če je ta vir še nejasen, pa identičnost obeh terminov več kot stoletje in pol kasneje (1267) nedvoumno potrjuje listina koroškega vojvode Ulrika, v kateri omenja trg Velikovec *cum theloneo transitu mercature, id est muta, cum omnibus fori iuribus*.³⁴ Zanimivi sta tudi dve listini oglejskega patriarha Ulrika II. v zvezi z njegovo mitnico v Klužah (Chiusaforte) pri Možacu. V prvi iz 1162 je oprostil šentpavelski samostan v Klužah in Ogleju letno plačila mitnine za dvajset tovorov robe, ki se tovari prek njegove zemlje (*apud Clusam ... mutam de viginti saumis que ad claustrum suum de terra nostra ducuntur, ... sibi remisimus*).³⁵ V drugi iz 1169 pa je potrdil privilegij svojega predhodnika za krške kanonike in se omenja *theloneum ... apud Clusam*.³⁶ Isti patriarh uporablja za isto mitnico in isto pristojbino enkrat izraz *muta*, drugič *theloneum*,³⁷ obakrat pa nedvomno za dajatev od tranzita blaga. Ko avstrijski vojvoda Leopold VI. 1211 šentpavelskemu samostanu potrjuje posesti in pravice, jim obenem prepoveduje v Lovrencu na Pohorju pobirati mitnino (*mute sive thelonei*), da ne bi bili oškodovani njegovi uradi v Mariboru.³⁸ Patriarh Bertold pa 1222 v pogodbi s Padovanci jasno navaja *omnem mutam seu theloneum, ripaticum, pontaticum ...*³⁹

sta bila prav v zgodnejši dobi *muta* in *theloneum* sinonima za isto dajatev - mitnino, in je do eventualne diferenciacije prišlo šele kasneje, kot bo vidno v nadaljevanju.

- ³¹ V Muti, nemško *Muttenberch, Mautenberch, Maut, Mawtt*, kasneje *Hohenmauthen*, posesti nemške škofije Bamberg, se mitnica prvič omenja leta 1255. Nekaj kilometrov od Ljutomera je Mota, kjer se leta 1400 prvič omenja "stara mitnica", kraj pa okrog 1500 kot *An der Maut*, kasneje *Mauthdorf*. Jugovzhodno od Radgone je bila v Moti (danes Hrastje-Mota) mitnica ustanovljena v času cesarja Maksimilijana, kraj pa se je nemško imenoval *Mauthdorf*. Gl. H. Hassinger, *Zollwesen und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (Innsbruck) 73, 1965, 332, 354.
- ³² Raffelstättenski mitninski red iz let 904/906 na začetku omenja *iniuste theloneo et iniqua muta*, v nadaljevanju pa je ves čas govor le o *theloneum*; *loca thelonio et modum thelonei*, torej sta oba naziva pomenila isto (kot v op. 27). Kralj Ludvik Otrok leta 908 salzburški nadškofiji podarja *curtem nostram Salzpurchhof ... cum theloneis duobus, qui vulgo muta vocantur* (M. Mitterauer, *Wirtschaft und Verfassung* /kot v op. 2/, 243). Dokument za Magdeburg iz leta 946 omenja *vectigal id est theloneum* (O. Stolz /kot v op. 2/, 4). V *Constitutio de regalibus* cesarja Friderika Barbarosse iz leta 1158 pa se kot kraljeve regalne pravice navajajo tudi *vectigalia que vulgo dicuntur thelonea* (MGH *Leges 4, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum I*, Hannover 1883, št. 175, 244). O. Stolz, o. c., 5, v zvezi s tem omenja: "In Bayern und Österreich wechseln nun im Mittelalter die Worte "theloneum" und "muta", Zoll und Maut in den Urkunden öfters ab, aber das letztere Word wird hier doch häufiger gebraucht. Einen begrifflichen Unterschied kann man jedoch zwischen diesen beiden Worten nicht feststellen, es wird vielmehr öfters die Einheitlichkeit ihres Sinnes angedeutet."
- ³³ J. Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark (=UBSt) 1*, Graz 1875, št. 95. Po Zwitterjevem razumevanju te vsebinske zveze (kot v op. 6, 242) pa naj bi šlo za tri različne reči: *muta* (mitnina), *theloneum* (tržnina) in *pretereuntium merce* (skladiščno pravo), kar je na prvi pogled verjetneje, vendar po mojem mnenju napačno, kot bo vidno kasneje.
- ³⁴ MHDC 4/2, Klagenfurt 1906, št. 2916.
- ³⁵ MHDC 3, Klagenfurt 1904, št. 1042; Gradivo 4, Ljubljana 1915, št. 450.
- ³⁶ MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 258; Gradivo 4, Ljubljana 1915, št. 501.
- ³⁷ V Klužah se 1206 spet omenja *muta*, leta 1211 pa *theloneum* - MHDC 4/1, Klagenfurt 1906, št. 1578; MHDC 1, Klagenfurt 1896, št. 431.
- ³⁸ H. Fichtenau, E. Zöllner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich I*, Wien 1950, št. 178 (v UBSt 2, Graz 1879, št. 191 z letnico 1222).
- ³⁹ Gradivo 5, Ljubljana 1928, št. 362.

Nazoren je tudi primer Beljaka, ki mu je bila 1060 s kraljevo darovnico podeljena pravica do *theloneum*, v naslednjih stoletjih pa se za označevanje prometno-trgovskih pristojbin v mestu dosledno uporablja izraz *muta* oziroma *mawt* (tako 1179, 1278, 1310, 1357, 1377, 1423, 1535).⁴⁰ Isti pomen nazivov *vectigal* in *muta* je razviden v dokumentu iz 1181, v katerem Rajnbert Cmureški izjavlja šentpavelskim menihom, da na svoji mitnici v Bistrici pri Mariboru (*apud Feustritz ... qui est mee iurisdictionis, que vulgo muta vocatur*) ne bo več terjal nepravične mitnine (*indebita vectigalia*).⁴¹

Vendar pa se zlasti v 13. stoletju pojavlja vrsta dokumentov, kjer nastopata skupaj *muta* in *theloneum* kot dve navidez različni pristojbini, npr. v že omenjeni listini glede Judenburga iz 1103. Včasih je to videti še posebej dvoumno. Koroški vojvoda Bernard 1243 oprošča Stično mitnine (*soluant nullo teloneo neque mutae*) za vso robo, ki je v **tranzitu** (*transire contingat*) skozi Ljubljano ali je tu kupljena,⁴² v drugem privilegiju iz istega leta pa to svoboščino podeljuje za Ljubljano jurkloštrskim menihom - *nulla solvant thelonea neque mutas*.⁴³ Cesar Friderik II. 1237 na Dunaju v velikem privilegiju nemškemu viteškemu redu dovoljuje, da dobrine za svoje potrebe **prevažajo** (*deducant*) *tam in aquis quam in terris sine theloneis, mutis, vectigalibus et exactionibus aliis*, v obvestilu mitničarjem in drugim uradnikom o tem pa pravi, da so križniki upravičeni do **transporta** (*transire et deferre*) svoje robe *sine qualibet exactione mute et thelonei*.⁴⁴ Koroški vojvoda Ulrik III. v dokumentu za Vetrinj iz 1256 podeljuje pravico, da se roba za samostan **prevažajo** (*transducuntur transeant*) skozi njegove mitnice *sine muta theloneo vel etiam vectigali*, 1260 pa gornjegrajski samostan izvzema *a jure vectigali, a muta, a thelonio ...*.⁴⁵ Leta 1270 kralj Otokar Přemysl oprosti vetrinjske redovnike *exactione qualibet thelonei atque muta* za potrebščine konventa pri **tranzitu** skozi Muto (*per Mavtenberch transire debeant ...*),⁴⁶ kralj Rudolf pa jim sedem let kasneje dovoli za njihov dvor v Mariboru svobodno **prevažanje** robe tja in nazaj - *libertates ... in deducendis suis victualibus hinc et inde sine theloneo atque muta*.⁴⁷ Od Dravograjskih dobi Vetrinj 1279 še privilegij, da za **prevažanje** in vse potrebščine *nichil mute, vectigalis aut thelonei solvere tenerentur* in imajo *transitum liberum ... per eandem mutam et theloneum in Traberch*.⁴⁸

Izstopa predvsem to, da se v večini primerov kljub naštevanju navidez različnih pristojbin vse izrecno povezujejo s tranzitom oziroma transportom blaga, kar je posred-

⁴⁰ MHDC 3, Klagenfurt 1904, št. 1248, 1298; MHDC 5, Klagenfurt 1956, št. 334; MHDC 7, Klagenfurt 1961, št. 559; MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 473, 835; MHDC 11, Klagenfurt 1972, št. 50; H. Hassinger (kot v op. 14), 283 sl.

⁴¹ MHDC 3, Klagenfurt 1904, št. 1276; Gradivo 4, Ljubljana 1915, št. 648. Da je *vectigal* v Bistrici res pomenil mitnino od transporta blaga dokazuje pritožba na papeža iz leta 1210, da je Rajnbert Cmureški od ljudi vetrinjskega samostana, ki so tovorili življenjske potrebščine, terjal nepravično mitnino - *a famulis eorum victualia eis portantibus in Veustriz vectigalia contra iustitiam extorqueri permittens* - UBSSt 2, Graz 1879, št. 102.

⁴² B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane (=GZL) 7, Ljubljana 1962, št. 1.

⁴³ GZL 1, Ljubljana 1956, št. 1.

⁴⁴ F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain (=UBK) 2, Laibach 1887, št. 93, 94. Ta dva dokumenta sta še posebej zanimiva, če ju primerjamo z velikim deželnim mirom istega vladarja iz leta 1235 ("Constitutio pacis"), namenjenim celotni državi, kjer se kot prometna pristojbina "na vodi in kopnem" omenjajo zgolj *thelonea*. Glede na to se zdi, kot da so edino na jugovzhodu cesarstva poleg *thelonea* obstajale še *muta*, *vectigal* in druge prometne dajatve, kar pa je seveda nemogoče. MGH (kot v op. 32) II, št. 196, 243.

⁴⁵ UBK 2, Laibach 1887, št. 219, 275.

⁴⁶ MHDC 5, Klagenfurt 1956, št. 54.

⁴⁷ MHDC 5, Klagenfurt 1956, št. 298.

⁴⁸ MHDC 5, Klagenfurt 1956, št. 419. V Dravogradu se v času 1180/92 mitnina omenja kot *theloneum*, v letih 1193/1220, 1239, 1275, 1282, 1286 in 1295 pa kot *muta* - MHDC 3, Klagenfurt 1904, št. 1257, 1426; MHDC 4/1, št. 2172; MHDC 5, Klagenfurt 1956, št. 163, 512; MHDC 6, Klagenfurt 1958, št. 14, 299.

no dokaz, da v tem času ne gre ne pri *muta* ne pri *theloneum* za sejmmino oziroma tržnino, temveč za mitninjenje količine transportirane robe.⁴⁹ To potrjuje tudi privilegij o oprostitvi plačevanja mitnine na goriških mitnicah v Lokvah in Rupi na poteh proti Trstu oz. Reki, ki ga je 1288 vojvoda Majnhard Goriško-Tirolski podelil samostanu Bistra - *in mutis nostris in Ruppe et Hulbe et aliis nostris mutis seu theloneis ... de vino, frugibus, oleo ... per mutas ac thelonea predicta duxerint ac decreuerint deferendum, nullas mutas dare debeant uel theloneum aliquale*, v nadaljevanju pa je govor še o *nostris theloneariis ... in locis predictis*.⁵⁰

Ko se v 13. stoletju v virih s prevlado nemščine nad latinščino za mitnino uveljavita izraza *Maut* in *Zoll*, imamo še več primerov, ko nastopata oba termina skupaj v zvezah, ki bi lahko kazale na dve vrsti mitnine. V privilegiju nemškemu viteškemu redu 1247 vojvoda Ulrik III. dovoljuje, da lahko bratje z robo za svoje potrebe *durich unser marcht und unser mawtstetten ... frey ... durchfürn oder gen an mwt und an zol*.⁵¹ Zlasti zanimiva je nemška verzija privilegija istega vojvode za stiški samostan iz 1256, kjer je rečeno: *Wöllen wir das alle die, die güeter ... durch die stett und märkht, da zu mautten ist ..., durchgeführt werden, sollen sy gannz frey seyn mautt, zoll, aufschlag, wechsel, fuhrlohn unnd aller gabe*.⁵² Kralj Friderik 1322 Konradu Aufenstainu podeli pravico, da vsako leto **prepelje** 30 vozov vina iz Maribora na Koroško *auf dem wazzer, das die Trau haiset, oder auf dem Lande an alle maut, an alle zoll und aller andern irrung*.⁵³ V vseh treh virih je jasno izraženo, da gre za mitninjenje tranzita robe skozi mesta, trge in druge mitninske točke, zato je še posebej pri drugem primeru očitno zgolj formalno naštevaje izrazov, ki v tem času niso mogli pomeniti toliko različnih prometnih pristojbin⁵⁴.

Formalna zveza *maut und zoll* se zlasti pogosto pojavlja v listinah 14. stoletja. Leta 1304 Henrik Hohenlohe proda Goriško-Tirolskim gospostvo Dravograd z gradom, trgov, sodstvom, mitnino (*mit der maute, mit dem zolle*), brodom in drugim.⁵⁵ Ena od mestnih pravic, ki jo Št. Vidu na Koroškem 1308 potrdi vojvoda Friderik je, *daz dehain burger, der zu der stat gehoret, weder maute noch zol in der stat geben sol*.⁵⁶ Isto določbo najdemo tudi na prvem mestu med mestnimi pravicami, ki jih 1370 Habsburžani podelijo Pliberku - *sol dhain purger, der ze Pleyburg gesezzen ist, mautt noch zol nicht geben*.⁵⁷ Grofje Goriški 1341 zastavijo trg Šmohor v Ziljski dolini *mit leut und gut, gericht, zol, maut, vogtey* ...⁵⁸ Leta 1371 Šteberški prodajo postojnsko gospostvo

⁴⁹ To je še en argument več, da bi bilo v enakem smislu kot v navedenih dokumentih potrebno razumeti zvezo *muta ... thelono et pretereuntium merce* v zgoraj omenjeni listini iz leta 1103 (gl. op. 33), namreč, da gre za pristojbine od tranzita blaga in ne za skladiščno pravo.

⁵⁰ J. Chmel, *Urkunden zur Geschichte von Österreich, Steiermark, Kärnten, Krain, Görz, Triest, Istrien, Tirol aus den Jahren 1246-1300*, Wien 1849, št. 58, 229.

⁵¹ F. Schumi, *Archiv für Heimatkunde (=AH) 1*, Laibach 1882, št. 6, 12.

⁵² UBK 2, Laibach 1887, št. 220.

⁵³ MHDC 8, Klagenfurt 1963, št. 615.

⁵⁴ To se ujema s Stolzevo ugotovitvijo (kot v op. 2, 36), da se v srednjeveških virih tranzitna mitnina ne opredeljuje ločeno s kakšnim posebnim terminom in so bile v zgodnejši dobi celo vse "Zölle oder Mauten" zgolj tranzitne, torej davščine od transporta.

⁵⁵ MHDC 7, Klagenfurt 1961, št. 252. Čez nekaj mesecev novi lastnik vojvoda Henrik Goriško-Tirolski obljubi šentpavelskemu opatu, da mu bo izplačal odškodnino za pravice samostana v Dravogradu, in sicer *an dem viertail des marches ze Traberch, des urvares und des zoles da selben*, torej brez omembe *maut* (MHDC VII, št. 257). Mitnina v Dravogradu se je že prej omenjala enkrat kot *theloneum*, drugič *muta* - gl. op. 48.

⁵⁶ V enem od členov dokumenta se med uradniki v mestu naštevajo tudi *mauter, ... zolner* ... (MHDC 7, Klagenfurt 1961, št. 464). A leta 1319, ko vojvoda Henrik zastavi kovnico in mitnico v Št. Vidu, se omenja le *die munz und maut* - MHDC 8, Klagenfurt 1963, št. 485.

⁵⁷ MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 729.

⁵⁸ MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 138.

Habsburžanom skupaj z dohodki *an zollen, an mautten und an gerichtten* ...⁵⁹ V računski knjigi vojvode Albrehta III. Avstrijskega iz 1391-1392 se pri vicedomskem uradu za Kranjsko navajajo dohodki od *statmautt und zol* v Ljubljani.⁶⁰ Ti in drugi podobni primeri iz 14. stoletja zbujejo vtis, da je prišlo do neke diferenciacije pri trgovsko-prometnih pristojbinah in sta izraza dejansko dobila različne pomene. Do takšnega zaključka sta prišla M. Mitterauer in H. Hassinger pri proučevanju prometnih razmer v Zgornji in Spodnji Avstriji. Stara mitnina (nekdanj *theloneum*) naj bi se pri meščanskih naselbinah formalno razdelila na čisto tranzitno mitnino za prehod kraja (*muta, Maut*) in "tržno mitnino" za obisk trga-sejma oziroma prodajo in nakup (*theloneum, Zoll*).⁶¹ Na osnovi številnih primerov s podobnimi formulacijami Mitterauer zaključuje, da pri zvezi "Maut und Zoll" ne gre za golo istorečje pri označevanju prometno-tržnih pristojbin, temveč dejansko za ločeno tranzitno in tržno mitnino. Hassinger pravi, da je v primerih, ko se oba termina skupaj nanašata na isti kraj, šlo za dve različni vrsti mitnine.⁶² Vendar ta teza še zdaleč ni splošno sprejeta in v literaturi je prevladujoče mnenje, da sta imela oba izraza enak pomen.⁶³ Stolz pravi, da je nemogoče ugotoviti vsebinsko razliko med obema terminoma in se celo najpogosteje zdi, da je šlo za identičen pomen.⁶⁴ Ferdo Gestrin pa ugotavlja, da se od konca 13. stoletja za trgovsko-prometne pristojbine **brez razlikovanja** uporabljata *mautt* in *zoll*, občasno pa še termin *aufslag*.⁶⁵

Poglejmo, kaj lahko ugotovimo na primerih mitnin iz naših dežel. Najzgodnejša meni znana omemba, ki kaže na možno terminološko diferenciacijo mitnine v tržni naselbini, je falsificirana darovnica žičke kartuzije s konca 12. stoletja, v kateri si je samostan "podelil" oprostitev plačevanja mitnine za prodajo, nakup ali tranzit v andeških mestih Slovenj Gradcu (*de omnibus rebus nostris ... quas ibi uendemus aut ememus quod nullus presumat a nobis theloneum exigere, aut siquid per uiam eundo seu redeundo duxerimus, nec tributum dare, nec exactionem aliquam exigere*) in v Kamniku (*ne quis theloneum aut tributum in foro ... a nobis accipiat*).⁶⁶ Iz te zveze je razvidno, da naj bi bila *theloneum* dajatev od prodane ali nakupljene robe, od transporta

⁵⁹ 1371, februar 24., Dunaj - B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Slovencev 1246–1500 (=GZS), v rokopisu na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU.

⁶⁰ To je mestna mitnina, ki nastopa poleg vodne mitnine (*maut am Rayn*) in posebne živinske mitnine (*vichmautt*) - gl. Christian Lackner, Ein Rechnungsbuch Herzog Albrechts III. von Österreich, Studien und Forschungen aus dem niederösterreichischen Institut für Landeskunde, Band 23, Wien 1996, 79. V računski knjigi iz let 1421-1422 se mestna mitnina omenja le kot *statmautt* (torej brez *zol*), čeprav po višini dohodka ustreza nekdanji postavki *statmautt und zol* - GZL 9, Ljubljana 1964, št. 61.

⁶¹ Prim. M. Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich (kot v op. 2), 95-96, 104. Za omenjeno tezo navaja primer iz leta 1224, kjer se omenja, da so v Melku pobirali *ab universis ibidem ementibus et vendentibus sive undecunquē venientibus et ibidem mercandi proposito transeuntibus vectigalia sive thelonea que vulgo zol et mouitte nuncupantur*. Menim, da ta pasus ne potrjuje njegovega zaključka, temveč ravno nasprotno, da sta bila *vectigal* oziroma *theloneum* po domače imenovana *Zoll* ali *Maut*. Ta vir je tudi zelo lep primer principa pobiranja mitnine v meščanski naselbini, ki se popolnoma ujema z zgoraj navedenimi ugotovitvami.

⁶² H. Hassinger, Die Bedeutung de Zollregals (kot v op. 2), 157 (op. 19); idem, Zollwesen und Verkehr (kot v op. 30), 297 (op. 16). Večina ostalih meni znanih avtorjev le navaja zvezo "Maut und Zoll", ne spušča pa se v poskus razjasnitve eventualne razlike.

⁶³ Österreichisches Staatswörterbuch (hg. E. Mischler, J. Ulbrich) 3, Wien 1907, 551 pod geslom *Mauten* navaja: "Unter Mauten und Zollen verstand man vom Mittelalter her nicht verschiedene Arten von Abgaben, sondern man verwendete diese Ausdrücke als gleichbedeutend für alle Abgaben, die beim Betreten eines bestimmten Territoriums (besonders einer Stadt) oder beim Passieren eines bestimmten Punktes der Straßen ... eingefordert wurden." V HRG III, 1984, 399 pa je jasna in nedvoumna definicija: "**Maut - eine Bezeichnung des südostdeutschen Sprachraums für Zoll bzw. Zollstätte.**"

⁶⁴ Gl. zgoraj op. 32.

⁶⁵ F. Gestrin, Mitninske knjige (kot v op. 2), 13.

⁶⁶ UBSt 1, Graz 1875, št. 718; Gradivo 4, Ljubljana 1915, št. 755.

blaga po cesti tja ali nazaj pa naj bi se pobirala druga pristojbina (*tributum* ali *exactio aliqua*). Ta druga pristojbina pa je bila lahko *muta*, kar je razvidno tudi v potrditvi tega žičkega falsifikata s strani vojvode Ulrika III. 1267, kjer je rečeno *ut omnia que ipsi ad usus proprios vendiderint, vel etiam compararint in civitatibus nostris Stain ac Windizgrez sine thelonio transeant atque muta*.⁶⁷ S takšno formalno delitvijo mitnine bi se ujemala tudi zgoraj omenjena listina vojvode Bernarda Spanheima za Stično iz 1243, kjer se izrecno omenja v Ljubljani oprostitev plačevanja *teloneo neque mutae* od blaga v tranzitu in od tam kupljene robe.⁶⁸ Ostali že omenjeni viri iz 13. stoletja ne omogočajo takšnega sklepa, saj gre v njih zgolj za prehod robe skozi kraj in bi bolj kazali na pleonazem pri omenjanju iste dajatve.

Na primerih iz 13. stoletja je nemogoče zanesljiveje diferencirati prometno-trgovske pristojbine. Ugotovimo lahko le, da so vsi izrazi zajemali davščine od trgovskega blaga pretežno po preprostem principu uvoza/izvoza robe, ki se v mnogih meščanskih naselbinah tega časa še vedno označujejo zgolj kot *muta*. Babenberški urbar iz 1229/1246 pod naslovom "Dohodki od mitnic in kovnic na Kranjskem" (*redditus in Carniola de muta et de moneta*) navaja tudi vsote iz Kamnika, Kranja, Gutenwerda, torej meščanskih naselbin, kjer je poleg tranzita v vsakem primeru šlo tudi za trženje. Enako urbar kralja Otokarja II. iz 1265/1267 v glavnih štajerskih mestih Gradcu, Mariboru, Ptuju, Judenburgu, Brucku, Leobnu, Knittelfeldu idr. omenja kot dohodek od mitnine povsod le *muta*.⁶⁹ V mitninski tarifi Dunajskega Novega mesta iz 1244 se pod *muta* navaja plačilo od uvoženega, izvoženega ali v mestu kupljenega blaga ter celo davek od same prodaje na trgu.⁷⁰ V poravnavi sporov med goriškim grofom Albertom in patriarhom Rajmundom iz 1281 je bila dogovorjena za grofove ljudi oprostitev plačevanja mitnine v tržnih krajih in na drugih mitnicah - *nullam mutam in aliquo mercato vel loco patriarche solveere teneantur*.⁷¹ Še v začetku 14. stoletja (okrog 1310) v novi izredno obsežni in natančno razdelani mitninski tarifi Dunajskega Novega mesta *maut* zajema dajatve od tranzita, prodaje in nakupa, ki so se pobirale pri mestnih vratih in na tržnem prostoru (v nekaterih postavkah v obliki čistega prometnega davka od vrednosti prodajane robe).⁷² *Muta civitatis* 1322 v Brežicah je nedvomno zajemala blago v tranzitu in tisto, ki je prišlo na tamkajšnji trg.⁷³ Očitno je bil v tem času izraz *muta* še pretežno uporablján kot sinonim za nekdanji *teloneum*, ki je pokrival celoto prometno-tržnih pristojbin.

Kakšne zaključke pa nam omogočajo analize omemb mitnin iz 14. in 15. stoletja? Mnogi viri iz tega obdobja bi se lahko ujemali s tezo o dveh vrstah mitnin, ker gre pri večini primerov, kjer nastopa zveza "Maut und Zoll", za meščanske naselbine (mesta in

⁶⁷ UBK 2, Laibach 1887, št. 372. Da pa je tako opredeljevanje različnih prometno-trgovskih pristojbin za ta čas še zelo negotovo in relativno kaže listina iz leta 1251, v kateri patriarh Bertold prepušča Ogleju vso svojo dediščino v Slovenj Gradcu s posestjo, pravicami in koristmi - *omnem proprietatem ... cum omnibus iuribus tam in iudicio, muta, quam etiam in moneta ...*. Torej vse oblike mitnine v Slovenj Gradcu zajema termin *muta* - UBSt 3, Graz 1903, št. 88.

⁶⁸ Kot v op. 42. V vseh treh omenjenih virih je potrebno izpostaviti zanimiv detalj - redovniki so poleg tranzitne mitnine oproščeni plačila za blago, ki ga tu **prodajo** ali **kupijo**. To so najzgodnejši meni znani primeri s slovenskega ozemlja, ki kažejo, da je bilo mitnino potrebno plačati tudi od kupljene robe, kar je bil dolžan novi lastnik-kupec, medtem ko je najprej plačal zanjo pristojbino že prodajalec po principu uvoza robe v kraj. Vendar še nič ne kaže, da bi bil to prometni davek (v % vrednosti robe) temveč je verjetno šlo za star način mitninjenja količine pripeljanega/odpeljanega blaga.

⁶⁹ A. Dopsch, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Österreichische Urbare, I/2, Wien und Leipzig 1910, 51 sl., 58 sl.

⁷⁰ Gl. zgoraj pod op. 13.

⁷¹ MHDC 5, Klagenfurt 1956, št. 481.

⁷² A. Redik, Regesten des Herzogtums Steiermark, 1., 1308-1319, 1. Lieferung, Graz 1976, št. 693.

⁷³ M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev (Ljubljana) 1, 1939, 112.

trge). Pri mitnicah na podeželju, kjer gre izključno za tranzit brez trgovanja, praviloma ne nastopata oba termina skupaj, temveč se uporablja le en izraz, najpogosteje *maut*.⁷⁴ Vendar mi med viri s slovenskega ozemlja in sosednjih dežel ni znan noben dokument, ki bi popolnoma jasno in nedvoumno dokazoval, da sta bila *muta* in *theloneum* oziroma *maut und zol* različna tipa mitnine. Nikjer nimamo ločeno navedenih dohodkov od *Maut* in od *Zoll*, kar bi bil nesporen dokaz. Zato teza o različnem značaju obeh terminov ostaja hipoteza. Zgolj peščica virov bi kazala, da je "Zoll" pomenil dajatev od trženja v meščanski naselbini. Pri potrditvi mestnih pravic Celovca 1338 je vojvoda Albreht II. podelil Celovčanom ugodnost plačevanja znižane mitnine (*zoll*) za nakup žita, živine, zelenjave, sukna ter prodajo na mestnem trgu.⁷⁵ Med tržnimi pravicami Spittala iz 1403 pa so določila, da lahko trgovci na letnih in tedenskih sejmi vse blago, ki je pripeljana v mesto, prodajajo brez plačila mitnine (*sol. alles das, das man da uf dem markt verkaufft, ...des zolls davon frei sein*).⁷⁶ V računski knjigi vojvode Albrehta III. so za leto 1392 na Dunaju izkazani dohodki od vodne mitnine *Muta pey dem Rotenturm* in od mitnine na Novem trgu - *Zol an dem Newnmarkcht ze Wienn*, kjer bi lahko šlo za razločevanje tranzitne in tržne mitnine.⁷⁷ Da pa je tako opredeljevanje pomena dajatve "Zoll" v odnosu do "Maut" spet nezanesljivo, kaže medsebojni dogovor koroških mest Št. Vida, Velikovca in Celovca iz 1386, v katerem so se dogovorila, da lahko meščani enega mesta v drugih dveh v tržnih dneh prosto trgujejo in morajo le kramarji in trgovci z lodnom plačevati mitnino (*maut gebn als recht ist*), torej tržno dajatev tu zajema "Maut".⁷⁸ Podoben primer najdemo v pritožbi salzburškega nadškofa nad deželno-knežjim vicedomom v Št. Vidu iz 1423, da je od njegovih ljudi terjal previsoko *Mawtt* za blago, ki so ga pripeljali na letni sejem.⁷⁹ Krški urbar iz 1404 v manjšem lokalnem trgu Grades v dolini reke Metnitz na Koroškem pod *muta fori* navaja pravo tržno mitnino za trgovanje na tamkajšnjem trgu, ki sta jo plačala po preprosti tarifi tako prodajalec kot kupec.⁸⁰ Verjetno je v tem istem urbarju (1404) pri trgu Vitanje pod *muta fori*⁸¹ kot tudi v salzburškem urbarju iz 1448 pri Sevnici pod *markt mawtt*⁸² razumeti enako tržno pristojbino. Tudi mitnino na sejmi ob cerkvenih proščanjih na podeželju, kamor je bilo blago pripeljana z izključnim namenom trženja, so pogosto označevali z "Maut", kot 1498 *kyrchtagmewt* na gospostvu Prem.⁸³ Vsi ti primeri kažejo, da se v poznem srednjem veku kot oblika mitnine vedno pogosteje pojavlja dajatev, ki se je pobirala od trgovanja oziroma menjave blaga na trgu/sejmu. Mnogokrat se v isti mitninski tarifi prepletajo pristojbine za transport in trgovanje, redkeje pa zasledimo tudi čiste oblike tržne mitnine (npr. omenjeni Grades). Vendar pa nimamo nobenega jasnega

⁷⁴ Pri tem bi opozoril na zanimivo formulacijo, ki smo jo srečali že zgoraj (gl. pod op. 51) - *durich unser marcht und unser mawtstetten ... frey ... an mwt und an zol*. Tudi v latinskih dokumentih najdemo podobne zveze - *per loca et fora thelonearia ... sine muta theloneo vel etiam vectigali* (UBK 2, Laibach 1887, št. 219, 370). Po tem sodeč je očitno, da so začeli glede na značaj mitnine razlikovati med podeželskimi (tranzitnimi) in bolj kompleksnimi mitninami v meščanskih naseljih.

⁷⁵ MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 91. Leta 1356 se sicer v Celovcu omenjajo dohodki od mitnine kot *von der Maut* - MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 450.

⁷⁶ MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 1068.

⁷⁷ C. Lackner (kot v op. 60), 50.

⁷⁸ MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 933.

⁷⁹ MHDC 11, Klagenfurt 1972, št. 45.

⁸⁰ H. Wiessner, Gurker Urbare, Österreichische Urbare, III/3, Wien 1951, 163-164.

⁸¹ Ibid., 270.

⁸² M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev (Ljubljana) 1, 1939, 131.

⁸³ M. Kos, Urbarji slovenskega Primorja 2, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev (Ljubljana) 3, 1954, 249. Ta isti tip mitnine se dve stoletji prej (1265) na freisingški dolenski posesti imenuje *theloneum* - vojvoda Ulrik se odpoveduje davščini v korist Freisinga in pravi *in festis dictis chirchtag ... iudex noster nec thelonium aliquid recipiat* (UBK 2, Laibach 1887, št. 346).

dokaza, da so različne oblike terminološko razlikovali.⁸⁴

Dejansko je popolnoma nemogoče ugotoviti kakršnokoli zakonitost v poimenovanju prometno-tržnih pristojbin. Kot je ugotovil že Mitterrauer in je pogosta značilnost srednjeveškega obdobja, je bilo poimenovanje nedosledno in so čiste tranzitne mitnine (npr. na cestnih mitnicah na podeželju) imenovali "Zoll", tržne "Maut", en ali drugi termin pa pogosto uporabljali tudi kot splošen izraz za prometno-trgovske dajatve.⁸⁵ Tipičen primer nedoslednosti najdemo v goriških listinah iz 1313 in 1322, ki se tičeta goriških mitninskih postaj v Latisani, Rupl in Lokvah - v prvi govor o dohodkih mitnic *der zolle und der movte ze Portlanzan, ze Ruppe und ze der Hulbe*, v drugi pa o *mutam Portus Latisane ... et mutas in Hulba, Rup ...*, čeprav je šlo pri prvem kraju za mesto s pristaniščem, pri drugih dveh pa za podeželski izključno tranzitni mitnici.⁸⁶ Po drugi strani je morda omemba zveze "Maut und Zoll" pri istem kraju res v določenih primerih pomenila po značaju dve različni vrsti mitnine, vendar nikjer popolnoma jasno in tega nikakor ne gre posploševati. V Št. Vidu, kjer se 1308 skupaj omenjata "Maut und Zoll", imamo kasneje, 1338, 1377, 1391/1393 in 1424 le "Maut".⁸⁷ Primer Ljubljane 1391/92 in 1421/22 kaže, da postavki *statmautt und zoll* v prvi računski knjigi ustreza postavka *statmautt* v drugi,⁸⁸ torej gre za isto prometno-tržno dajatev, ki se tudi v bodoče označuje le z "Maut" (1432, 1450).⁸⁹ V isti deželnoknežji računski knjigi iz 1391/92 se pri velikih in pomembnih avstrijskih mestih Linzu, Ennsu, Wellsu ali pri koroških mestih navaja le "Maut",⁹⁰ čeprav gotovo ni bilo nobene bistvene razlike v strukturi mitnine v primeri z Ljubljano. Ko so Habsburžani 1382 prevzeli v svoje roke Trst, se v določilih glede pobiranja mitnine navaja *datia mude, gabelle et thelonia*,⁹¹ v omenjeni računski knjigi deset let kasneje pa so mitnine iz Trsta navedene preprosto kot *de muta in Triest*.⁹² V Ptujju, v tem času najpomembnejšem trgovskem mestu na Slovenskem, se v statutih iz 1376 ter 1513 in v obsežni mitninski tarifi, ki izvira iz 14. stoletja, vse oblike mitnine imenujejo skupno *die mawt*.⁹³

V mnogih dokumentih se zveza "Maut und Zoll" spet uporablja zgolj formalno pri omenjanju tranzita skozi mitninsko postojanko. Avstrijski vojvoda Leopold 1407 podeljuje novoustanovljenemu samostanu v Pleterjah poleg ostalega oprostitev plačevanja mitnin - *daz sy in allen unsern landen und an allen unsern mautsteten auf wasser und auf lande von aller jir notdurfte die man in zu irem kloster furet nicht mautten noch zöllen sullen*.⁹⁴ Goriški grof Henrik 1408 potrdi privilegij svojih prednikov samostanu Bistra za prehod mitnic v Lokvah in Rupl - *an unsern mautten und czollen ze Rupp und zu der Hulben* - kjer je šlo za tranzit skozi navadni cestni mitninski postaji.⁹⁵ Celjski grof Friderik 1445 vetrinjskemu samostanu dovoljuje, da skozi njegova mesta in trge Slovensko Bistrico, Vuzenico in Muto blago za svoje potrebe *mawt und zollfrey furen*

⁸⁴ Prim. O. Stolz (kot v op. 2), 36.

⁸⁵ M. Mitterrauer, *Zollfreiheit* (kot v op. 2), 95.

⁸⁶ GZL 2, Ljubljana 1957, št. 3; GZL 7, Ljubljana 1962, št. 19.

⁸⁷ MHDC 7, Klagenfurt 1961, št. 464; MHDC 10, Klagenfurt 1968, št. 83, 823; MHDC 11, Klagenfurt 1972, št. 45; C. Lackner (kot v op. 60), 75-76.

⁸⁸ Gl. zgoraj op. 60.

⁸⁹ GZL 3, Ljubljana 1958, št. 46, 59.

⁹⁰ C. Lackner (kot v op. 60), 43, 53, 55, 75-76, 109, 112, 114.

⁹¹ E. Schwind, A. Dopsch (kot v op. 13), št. 139, 275.

⁹² C. Lackner (kot v op. 60), 117, 128.

⁹³ Statut mesta Ptujja 1376, transkripcija in prevod dr. Dušan Kos, Ptuj 1998 (v tisku); Statut mesta Ptujja 1513, Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), Rokopisna zbirka sign. R-69, fol. 23; mitninske tarife za Ptuj iz leta 1511, kopije v ZAP, FKS šk. 7 (reg. 408), original v Državnem arhivu na Dunaju, Repertorij XIV/10. Za prijazno posredovanje fotokopij in podatkov se zahvaljujem gospe Mariji Hernja-Masten, arhivistki v Zgodovinskem arhivu na Ptujju.

⁹⁴ GZS 1407, februar 21., Dunajsko Novo mesto.

⁹⁵ GZS 1408, september 15., Gorica.

sullen.⁹⁶ V velikem sporu med šentpavelsko opatijo in mariborskimi meščani *von des zols wegen* v Velikovcu sredi 15. stoletja, kjer Mariborčani niso hoteli plačevati mitnine, pa je izraz "Zoll" pomenil mitnino na splošno - kot dajatev od prometa in trženja. To je v viru o poravnavi spora tudi razloženo - *daz wir ... alle die kauffmanschaft, so wir ... zu Völkenmarkt durch und für füeren oder handdelen, den obgenanten zol ... geben sullen*.⁹⁷ Obsežna mitninska tarifa Velikovca iz 1496 pa vse dajatve od tranzita in trženja zajema pod izrazom "Maut",⁹⁸ torej sta bila oba termina za mitnino pri tem mestu izmenično rabljena v širšem pomenu prometno-tržnih pristojbin.

Enega od vzrokov za tako pisano podobo pri poimenovanju mitnin je gotovo potrebno iskati tudi v lokalnih oziroma regionalnih posebnostih - v enem mestu ali pokrajini je prevladoval ta, drugje drug naziv, kar je bilo verjetno odvisno tudi od pisarja dokumenta, višje inštanca pa so v težnji po čimvečji univerzalnosti večkrat uporabljale vse tozadevne termine skupaj. Kot smo že omenili, se npr. v Beljaku ves srednji vek dosledno uporablja za mitnine izraz "Maut", kar je posebnost, ki je ne zasledimo pri drugih koroških mestih.⁹⁹ Stolz glede poimenovanja navaja zelo zanimiv primer Tirolske, kjer od 11. stoletja nastopa le izraz "teloneum" in kasneje "Zoll", "muta" ("Maut") pa se praktično sploh ne pojavlja. Nasprotno pa v sosednji tridentinski kneževini zasledimo skoraj izključno "muta" (oz. "muda"), kar je še toliko bolj izstopajoče, ker je to v romanskem govornem območju, "Maut" pa je specifičen termin južnih germanskih dežel.¹⁰⁰ V zahodnih in severnih pokrajinah cesarstva so sploh v obravnavani dobi vse prometno-trgovske dajatve zajemali le z izrazoma "teloneum" in kasneje "Zoll".¹⁰¹

Kaj lahko zaključimo na osnovi obsežnega in za marsikoga suhoparnega razglabljanja? Množica pregledanih virov za slovenske in sosednje vzhodnoalpske dežele ne omogoča splošne ugotovitve, da bi bilo v srednjeveškem obdobju pod nazivi *theloneum*, *muta*, *vectigal* ter *Zoll* in *Maut* razumeti kakšne različne pristojbine, temveč zgolj mitnino. Za končno opredelitev mitnine kot prometno-tržne pristojbine lahko navedem celovito in vseobsežno definicijo Ferda Gestrina: **"Pod mitnino je praviloma razumeti prometno pristojbino, ki so jo pobirali od blaga ali na prehodu čez mitninsko postajo ali ob prihodu v mestno ali tržno naselbino in ob odhodu iz nje ali ob prodaji na trgu ali sejmu (tudi v času cerkvenega proščanja)."**¹⁰² Iz vsega ugotovljenega sledi, da poskus prevajanja zveze *maut und zoll* kot "mitnina in carina", ki ga pogosto zasledimo v naši literaturi, ni smiseln, ker v srednjeveškem cesarstvu poleg mitnine ni ugotovljena nobena druga dajatev, ki bi imela značaj carine (v današnjem smislu). Prave mejne carine na izvoz ali uvoz robe v državo, kot se je razvila v 13 stoletju na Ogrskem (tridesetnina), v cesarstvu niso poznali.¹⁰³ Dopuščam pa možnost,

⁹⁶ J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora (=GZM) 6, Maribor 1980, št. 110.

⁹⁷ GZM 7, Maribor 1981, št. 95.

⁹⁸ Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953, 77-78. To je zelo lep primer principa pobiranja mitnine v meščanski naselbini ob koncu srednjega veka, ki je popolnoma odgovarjal v začetku razprave opredeljenim značilnostim prometno-tržne dajatve. Dokument za zelo številno in pestro blago navaja tarife po tovornih enotah oziroma embalaži, teži (v centih) ali kosih, torej gre za princip transporta (uvoza) robe. Pri redkih artiklih pa sta posebni tarifi, če se blago pelje dalje ali če se proda na tamkajšnjem trgu.

⁹⁹ Gl. zgoraj pod op. 40.

¹⁰⁰ O. Stolz (kot v op. 2), 5-6.

¹⁰¹ Ibid., 4. Stolz pravi: "Seit dem Beginn des Mittelalters ist dann *teloneum* in den Urkunden des fränkischen und deutschen Könige und Kaiser und in anderen Urkunden des westlichen und nördlichen Deutschland für Verkehrsabgaben fast allein üblich, **nur in Bayern und Österreich** abwechselnd mit *muta*. *Teloneum* wurde dann auch aus der lateinischen Sprache sehr früh in die deutsche übernommen und erhielt in der mittelhochdeutschen Sprache die Form *zol*, in der niederdeutschen *tol*."

¹⁰² F. Gestrin, Mitninske knjige (kot v op. 2), 14.

¹⁰³ Šele v 16. stoletju zasledimo v habsburških deželah uvajanje carin na prehodu iz ene v drugo deželo ter na ozemlje beneške republike - F. Gestrin, Trgovina (kot v op. 11), 233. Idem, Mitninske knjige (kot v op. 2), 14, pravi, da nemški termin *zoll* do konca 15. stoletja nasplošno še nima vsebine poznejše carine.

da so bile v redkih izjemnih primerih z navajanjem več terminov pri istem kraju mišljene različne oblike mitnine. Proti koncu srednjega veka in v 16. stoletju zlasti pri nekaterih pomembnejših meščanskih naselbinah zasledimo že precejšnjo pestrost pri oblikah mitnin, torej je prišlo do diferenciacije nekdanje enotne trgovsko-prometne pristojbine, kar naj ponazorijo naslednji primeri.

Na **Reki** se okrog 1400 v urbarju mitnina navaja še preprosto pod nazivom "Maut".¹⁰⁴ V teku 15. stoletja se je kot glavna oblika prometno-trgovske pristojbine razvila štiridesetnina (*quarentes*), 2,5% dajatev od blaga, ki je po kopnem ali po morju prispelo v mesto ali potovalo iz njega. To je lepo razvidno v mitninski knjigi iz 1527, kjer je pri obračunu dohodkov razloženo *Der quarenthes am lanndt hat tragen von den guetern, so die kawfflewte ein und aus gefuert haben ...*¹⁰⁵ Štiridesetnina na morju je bila uvedena 1444, na kopnem pa verjetno v prvi četrtini 16. stoletja. Za uvoz blaga iz zaledja po kopnem je dotedaj verjetno še veljala nekdanja mitnina pri mestnih vratih, ki so vodila proti Ljubljani (*die Thor Mautt auff Laybach*), ki so jo sedaj pobirali poleg štiridesetnine le od olja, vina in soli pod imenom *täglich mawt*. Že sama lokacija mitnice pri mestnih vratih kaže na davščino od uvoza/izvoza, kar sta tu v 16. stoletju nadzirala dva paznika. Od teh dveh oblik mitnine so bile ločene sejmna ob letnih sejmih, stojnina in druge davščine. Kakšna posebna tržnina od prodaje in nakupa pa se na Reki ne pojavlja.¹⁰⁶

V **Kranju** je obstojala stara mestna mitnica, ki se prvič omenja v babenberškem urbarju (1230/46).¹⁰⁷ V urbarju kranjskega deželno knežjega gospostva iz okrog 1400 se v mestu kot "Maut" navajajo dohodki mitnine, ki je bila razdeljena glede na vrsto blaga: *cornmawt, tuch- und viechmawt, salczmawt, klainmawt* in *kramermawt*. Verjetno je zajemala vso tovrstno robo, ki je potovala skozi mesto ali šla tu na trg, lahko pa je šlo tudi za obliko čiste tržne mitnine za to robo.¹⁰⁸ Vključevanje tranzitnega prometa v kranjski mitnini dokazuje privilegij o prisilnosti ceste cesarja Friderika III. (1483), kjer je navedeno, da mora vse blago, ki prihaja s Koroške in je namenjeno na Laško ali v obratni smeri proti Koroški, **potovati skozi Kranj**, kjer je potrebno plačati mitnino.¹⁰⁹ Leta 1487 je bila mestu podeljena še pravica do mostne mitnine (mostnine).¹¹⁰ Ohranjena tarifa iz 1569 za mitnino, ki so jo v Kranju pobirali od žita, živine, sukna, platna, soli, kramarije idr. robe na tedenskih in letnih sejmih, pa dokazuje ločeno "tržno mitnino",¹¹¹ ki je bila verjetno posodobljena pristojbina, omenjena že 1400. To je prava tržna dajatev, ki sta jo glede na vrsto blaga plačala prodajalec, kupec ali oba. Značaj nekdanje srednjeveške kranjske mitnine, ki je zajemala tranzit in trgovanje, je razviden v sporih iz začetka 17. stoletja, ko so se meščani Kranja zavzemali za uvedbo nove, posebne tranzitne mitnine. Plemiška opozicija jim je na deželnem zboru nasprotovala s trditvijo, da gre za novo mestno mitnino, in po odobritvi davščine s strani deželnega kneza z očitkom, da pobirajo dvojno mitnino. Meščani pa so se branili z razlago, da je potrebno razlikovati med staro mestno mitnino iz srednjega veka in novo tranzitno mitnino.¹¹²

¹⁰⁴ M. Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400 o imanjima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci 3, 1955-1956, 16.

¹⁰⁵ F. Gestrin, Mitninske knjige (kot v op. 2), 144.

¹⁰⁶ Ibid., 25 sl; idem, Trgovina (kot v op. 11), 224, 226 sl.

¹⁰⁷ Gl. op. 69.

¹⁰⁸ W. Milkowicz, Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, Mitteilungen des Musealvereines für Krain (Laibach) 3, 1890, 49; prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, 96.

¹⁰⁹ J. Žontar, Vloga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij (do 19. veka), v: 900 let Kranja, Kranj 1960, 146; idem, Zgodovina mesta Kranja (kot v op. 108), 100-101.

¹¹⁰ Ibid., 146.

¹¹¹ Ibid., 140-142.

¹¹² Ibid., 154-155.

V **Mariboru** se je mitnina nedvomno pobirala že od ustanovitve meščanske naselbine, prvič pa jo izrecno kot *muta* omenja urbar kralja Otokarja iz 1265/1267.¹¹³ Natančno sliko o strukturi mariborske mitnine dobimo v mestni knjigi iz 16. stoletja, v kateri so zapisi starih privilegijev, zgorelih ob požaru 1513. Pod naslovom *die mawtt der statt Marburg* so navedene mitninske tarife za razne vrste mitnin, ki najverjetneje izvirajo iz 15. stoletja.¹¹⁴ Na prvem mestu je vodna mitnina (*Wasser mawtt*) za vse blago, ki so ga s splavi prevažali po Dravi. *Die mawtt am platz* je bila tržna mitnina, ki je še vedno delno temeljila na starem principu uvoza robe, kot kažejo postavke za voz žita *der heerein gefuert wiert*, tovornega konja *das trayd tregt* in vozove ter tovore druge robe. Pri nekaterih artiklih pa se izrecno navaja, da mitnino plača kupec. Pristojbina *Fürfart*, ki je že 1513 sodila med stare pravice mesta,¹¹⁵ je pomenila čisto tranzitno mitnino, kar je tudi jasno razloženo.¹¹⁶ Navaja precej več vrst blaga kot tržna mitnina in se je pobirala predvsem od robe, ki je potovala na večje razdalje. Posebna *Tuech mawtt* je zajemala promet s suknom, ki je bilo očitno pomembna roba mariborske trgovine. Poleg teh mitnin pa so za prehod mostu po posebni tarifi pobirali še mostnino.

ZUSAMMENFASSUNG

Zum Problem der Maut im Mittelalter

Die Maut war im Mittelalter eine Verkehrs- und Handelsabgabe, die von Handelswaren erhoben wurde. Sie entwickelte sich auf Grund einer ganzen Reihe von aus der Spätantike überkommenen verschiedenen Abgaben vom Verkehr und Handel. Meist kommt sie unter den Bezeichnungen *theloneum*, *vectigal*, *muta*, später *Zoll*, *Maut* vor. Die Frage der Entwicklung des Zollwesens, seines Charakters und der unterschiedlichen Bedeutung verschiedener Ausdrücke ist ziemlich kompliziert. Damit hat sich eine Reihe von Forschern (z. B. Stolz, Hassinger, Mitterauer, Gestrin) beschäftigt, doch bleibt noch immer eine ganze Reihe von Fragen noch nicht zufriedenstellend gelöst.

In der Karolingerzeit und dem Kaiserreich des 10. und 11. Jahrhunderts wird die Maut insbesondere mit dem Ausdruck *theloneum* bezeichnet, der den Sammelausdruck für verschiedene Verkehrsabgaben darstellt: Straßengeld, Brückengeld, Fährgeld, Marktgeld ... Die älteste Erwähnung einer Maut auf dem heutigen slowenischen Gebiet kommt im verunechteten Diplom des Königs Arnulf aus dem Jahre 890 vor, mit dem der König Salzburg die Stadt Ptuj/petau *cum bannis, theloneis et ponte* schenkte. Im 10. und 11. Jahrhundert wird in königlichen Privilegien die Maut sehr oft mit *mercatus* und dem Münzrecht verbunden. Für Kärnten sind aus dieser Zeit drei Privilegien dieser Art erhalten - für die Ortschaften Lieding (975), Breže (1016) und Villach (1060). Einige Forscher nahmen aufgrund von diesen und ähnlichen Quellen an, daß *theloneum* in jener Zeit in erster Linie das Marktgeld, also die Marktgebühr vom Handel bezeichnet hat. Doch war die Natur der Maut weiter, sie erfaßte sowohl Transithandelswaren als auch Waren, die im Ort vermarktet wurden. Sie war im Grundsatz der antransportierten Ware verankert - Waren wurden abgabenpflichtig im Augenblick, in dem sie die Mautstelle erreichten.

¹¹³ A. Dopsch (kot v op. 69), 60.

¹¹⁴ GZM 14, Maribor 1988, 47 sl.; prim. A. Leskovec, Mitnina in mitnice v Mariboru, ČZN (Maribor) n. v. 5, 1969, 410 sl.

¹¹⁵ GZM 13, Maribor 1987, št. 17.

¹¹⁶ *Die fuerer, so auf Khärnntten, Radkerspurg, Pettaw, Grätz oder annder ortten faren unnd guetter samen, die geben fürfart, als heernach volgt.* - GZM 14, Maribor 1988, št. 48.

Insbesondere seit dem 12. Jahrhundert wird im Ostalpenbereich (Bayern, österreichische Länder, Gebiet des heutigen Sloweniens) für die Bezeichnung der Verkehrs- und Handelsabgabe der Ausdruck *muta* gebräuchlich. Wie schon andere Fachleute festgestellt haben (z. B. Stolz), bestätigt auch der Verfasser aufgrund von zahlreichen Fällen aus Quellen die Ansicht, daß dieser Ausdruck nur ein Synonym für *theloneum* bzw. das in west- und norddeutschen Ländern nicht gebräuchliche *vectigal* gewesen ist (dort kommt für dieselbe Abgabe durchwegs vornehmlich der Ausdruck *theloneum*, später *Zoll* vor). Strittig und zweifelhaft sind natürlich zahlreiche Dokumente, in denen zwei oder mehr Ausdrücke zusammen vorkommen, z. B. *nullo teloneo neque mutae, sine theloneis, mutis, vectigalibus ...*, *nichil mute, vectigalis aut thelonei, ohne Maut und Zoll*. Weil solche Erwähnungen in Zusammenhang mit bürgerlichen Siedlungen häufiger vorkommen, entsteht der berechnete Eindruck, daß es sich um unterschiedliche Abgaben handelt - vom Verkehr und von der Vermarktung. Nur wenige Fachleute haben sich mit diesem Problem auseinandergesetzt. Der Verfasser stellt fest, daß in den Quellen des 13. Jahrhunderts keine Bestätigung für die Ansicht, daß es sich um unterschiedliche Abgaben handelt, zu finden ist, denn im Großteil der diesbezüglichen, ihm bekannten Quellen wird ausdrücklich angegeben, daß es sich nur um den Warentransport durch den Ort handelt und nicht um die Vermarktung im Ort. Insbesondere aufgrund der im 14. Jahrhundert häufigen Verbindung *Maut und Zoll* wurde von einigen Forschern die These aufgestellt, daß es sich in Fällen, wo das im selben Ort vorkommt, immer um Abgaben unterschiedlichen Charakters handle. Die ehemalige gemeinsame Verkehrs- und Handelsabgabe soll in mehrere Abgaben geteilt worden sein. *Theloneum (Zoll)* soll die Abgabe vom Handel im Ort (Marktzoll) gewesen sein, *muta (Maut)* die Abgabe für den Warentransport durch den Ort (Transitzoll). Der Verfasser ist der Ansicht, daß es für eine solche Festlegung der Natur der Maut einerseits und des Zolles andererseits keine stichhaltigen Argumente gibt. Die Verwendung von Bezeichnungen für Mauten ist viel zu inkonsequent, um verlässliche Schlußfolgerungen zuzulassen. Auch die Abgabe vom Handel wird oft als Maut erwähnt und die vom Warentransport als Zoll. Aufgrund von zahlreichen Quellen ist nur eine einzige Annahme möglich, nämlich daß im Laufe des späten Mittelalters in Städten und Märkten auch eine Marktmaut vorkommt, die an manchen Orten getrennt von der Transitmaut vorkommt und daß es anderswo in derselben Abgabe zu einer Überlagerung beider Abgaben kommt. Eine Unterscheidung aufgrund der Terminologie ist keinesfalls möglich.

Die Hauptfeststellung des Verfassers ist, daß die Ausdrücke Maut und Zoll in spätmittelalterlichen Quellen dieselbe Bedeutung haben und für Verkehrs- und Handelsabgaben stehen. Eine ganzheitliche Definition dieser Abgaben wurde vom Jubilar Professor Ferdo Gestrin folgendermaßen formuliert: "Unter Maut ist in der Regel die Verkehrsabgabe zu verstehen, die von Waren oder beim Passieren der Mautstelle oder bei der Ankunft in die Stadt- oder Marktsiedlung oder beim Verlassen einer solchen Siedlung oder beim Verkauf auf dem Markt oder Jahrmarkt (auch in der Zeit des Kirchtages) erhoben wurde." Wenn also die Verbindung **Maut und Zoll** als Bezeichnung für verschiedene Abgaben angeführt wird, was in der Literatur oft vorkommt, ist das deplaciert, es entsprechen entweder der eine **oder** andere Ausdruck.

EMA UMEK

PROMET PO SAVI IN MITNINA V KRŠKEM (1569-1574)

Krško gospostvo je v Krškem pobiralo mitnino in brodnino od tovorov, ki so šli po kopnem in tudi od prometa po Savi.¹

V letih 1569-1574 je bil mitničar Mojzes Herrenberger (Herrnberger). Tedanjemu upravitelju gospostva Mihaelu Mikužu (Mikusch-u) je dajal obračune dohodkov mitnine in brodnine: v letih 1569-1572 za obdobje od 1. maja - 30. aprila, v letu 1572 tudi za čas od 1. maja - 31. decembra ter za koledarski leti 1573 in 1574.²

V teh obračunih je navedel dohodke mitnine vseh treh mitnic in brodov gospostva Krško, posebej natančno pa je popisal dohodke od pobrane mitnine za promet po Savi. Verjetno so ti obračuni povezani s prihodom deželno knežjih komisarjev v gospostvo Krško, leta 1575.

Promet po Savi je bil živahen, splavi (*Floss*) so tovorili razne vrste lesa in trgovsko blago. Splavi z lesom so pripluli po Savinji in krenili dalje po Savi navzdol. Kakor nam pričajo navedbe zagrebških trgovcev, so bili namenjeni v Zagreb, verjetno pa tudi dalje, vsaj v Vojno Krajino.

Zapisi ločijo običajen splav (*Flossladen*), splav s tesarskim lesom, s poleni (*Stubenholz*), ki ima navadno po dve vesli. Le dvakrat srečamo v letu 1570 splav s štirimi vesli. Manjši splavi, ki so pripluli po Savinji, so imeli tudi le po 1 veslo. Z njimi so običajno prevažali kamenje. Le redkokdaj so savinjski splavi prevažali poleg lesa tudi trgovsko blago. V času 1569-1574 je znan en sam primer iz maja 1573, ko imata na splavu Rajh in njegov sosed Jernej Šuštar iz Ljubnega še 2 tovara lodna.

Mitnina za splav, ki je bil "običajno" ali "bogato" naložen, je bila 6 krajcarjev, enako od splava tesarskega lesa; če je imel splav štiri vesla, je bila mitnina od vsakega vesla po 3 krajcarje, splav z enim veslom pa je tudi plačeval 3 krajcarje. Če je bilo na splavu še trgovsko blago, so mitnino zanj plačevali po mitninskem redu.³

Splavarji, ki so prevažali splave z lesom mimo Krškega, so bili vsi iz Ljubnega v Savinjski dolini, le enkrat je omenjen splavar iz Mozirja. Vir navaja poimensko naslednje splavarje iz Ljubnega: Luka Golob 1569 (1 splav), Peter Gale 1569 (1 splav), Jurij Veselko 1569 (1 splav), Jakob Golob 1569 (1 splav), Gregor Kolarič 1569 (3 splave, 1 splav z enim veslom), Lovrenc 1569 (5 splavov) - morda je identičen s splavarje Lovrencem Jankovičem, (tudi Janko) 1569-1574 (22 splavov), Rajh (Reich, Alte Reich)

¹ Urbar gospostva Krško iz 1570, AS (Arhiv Republike Slovenije), Vic. A, škatla 81.

² AS, Vic. A 135, obračun dohodkov (*Maut vnnnd Vrfar Geldt Emphang zu Gurgkhfeldt Auch Mugkhen dorff, vnnnd in der Claussen Was Jedes Tags gefallen, vnnnd durch mich Moysen Herrenberger der Zeit Geordenter Mauttner dasselbst aingenomen worden. Alss von Ersten tag May Antzuraitten des 69 isten Jar, vnnnd Piss den lesten Tag Appril des 70 isten Jar*) 1569/70, 1570/71, 1571/72, (*Mauth vnnnd Vrfars Geld Emphang zu Gurgkhfeldt Auch Mugkhendorff vnnnd in der Clausen. Was Jedes tags gefallen vnnnd durch mich Moysen Herrnberger der Zeit Geordenter Mauttner daselbst eingenomen werden Alss von Ersten Tag May Anzuraitten des 1572 Isten Jars vnnnd Pis den Letsten tag December Dits Ob Bemelten Jars Wie Hernach volgt*) 1572, (*Mautt vnnnd Vrfar Geldt Emphang zu Gurgkhfeldt Auch Mugkhendorff vnd In der Khlausen. Wass Jeder Tags Gefolgen vnnnd durch mich Moysen Hernberger derzeit Geordenter Mautner daselbst Eingenomen worden. Alss von Ersten Tag Januari vnnnd Pis den Lesten December dits 1573 Isten Jar. Wie hernach folgt*) 1573, 1574. Gradivo je bilo doslej v konvolutih Deželne vlade za Kranjsko. Vir uporablja vedno izraz splav (*Floss*), čeprav Herrenberger uporablja v obračunu izdatkov tudi besedo čoln (*Schiff*).

³ AS, Vic. A 135, Mitninski in broderski red gospostva Krško iz 1566.

1569-1573 (15 splavov), Valtan Vadlak (Vadlagkh, Fudlagk, Fadlagk, Fadlägkh, Vodlägk) 1569-1574 (24 splavov), Klemen 1570 (1 splav) - morda je identičen s splavarjem Lovre Klemenom 1572 (1 splav) in Klemenom 1574 (6 splavov), Tomaž Blašnik (Wlaschnigk, Wleschnigk, Plasnik) 1571, 1573 (3 splavi) - morda je identičen s splavarjem Tomažem 1572 (1 splav), Matevž Klemenšek 1573 (2 splava), Peter Sabinz 1573 (2 splava), Matevž Wetschar 1573 (2 splava), Jernej Šuštar 1573, 1574 (11 splavov) - morda je identičen s splavarjem Jernejem 1573 (1 splav), Gregor Šuštar 1573, 1574 (8 splavov), Anton Železnik 1573 (1 splav), Lovre Kolenc 1573 (1 splav), Matija Kotnik 1573 (1 splav), Gregor Rajh (Reich) 1574 (17 splavov), Jurij Sušnik 1573 (1 splav), Florijan Kužnik 1574 (1 splav). Nekaj splavarjev navaja mitničar le z rojstnimi imeni: Boštjan 1570 (1 splav), Ožbalt 1573 (1 splav) in Blaž 1573 (1 splav). Včasih pa se omeji vir le na navedbo "splavar iz Ljubnega", tako obstaja možnost, da je bilo število splavov, ki so jih vozili poimensko navedeni splavarji, še večje.

Le pri enem splavarju je navedeno, da je iz Mozirja; to je bil v letu 1573 Florijan Košutnik (Gaschutnigk).

Frekvenca splavov z lesom prek leta ni bila enakomerno porazdeljena. Največ splavov je plulo od meseca marca do oktobra, v mesecu januarju pa v vseh šestih letih ni omenjen noben splav. V novembru in decembru 1572 je povzročil zastoj prometa izredno hud mraz.

Število splavov z lesom, ki so plačali mitnino v Krškem

mesec leto	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	skupaj
1569					6 1/2	4	1	4	4	2	-	-	21
1570	-	1 1/2	-	4	8	4	1	2	-	1	-	-	21
1571	-	1	5	6	1	-	1	1	-	3	-	-	18
1572	-	3	2	4 1/2	3	-	5	3	1	-	-	-	21
1573	-	-	2	18	10	8	11	9	4	-	8	-	71
1574	-	-	2	15	10 1/2	-	7	2	4	4	-	2	46
splavi z 2, 4 vesli	-	5	11	47	38	16	26	21	13	10	8	3	198
splav z 1 veslom	-	2	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	5

Nekateri splavarji so peljali mimo mitnice po več splavov naenkrat. Gregor Rajh je v letu 1574 peljal celo osem splavov naenkrat, včasih je vodstvo splava prepustil tudi hlapcu. Splavarji so se združevali v skupine, da je plulo več splavov skupaj, zlasti v letih 1573 in 1574.

Mimo Krškega so po navedbi zapisa pluli tudi splavi s trgovskim blagom. Pri njih je mitničar zapisal imena splavarjev - prevoznikov in trgovcev - lastnikov trgovskega blaga. Splavarji - prevozniki so bili v obdobju 1569-1574 povečini iz Ljubljane, v letu 1569 se jim je pridružil še splavar iz Litije Jožef Sapor. Ljubljanski splavarji so bili: Mihael Wuschagk (Wuschägk), ki je 1569-1574 prepeljal 45 splavov, splavar Lovrenc 1569 (1 splav), Andrej Babnik 1569-1571 (8 splavov), Matevž Babnik 1571 (1 splav) - morda je identičen z Matijem Babnikom 1571, 1572 (2 splava). Blaž Krošl 1572 (1 splav), Lovre Dimnik 1573 (1 splav), Tomaž Snoj (Sneu, Snew) 1574 (2 splava). Litijski splavar Jožef Sapor je prepeljal v času 1569-1574 25 splavov, večkrat je vozil splave skupaj z Mihaelom Wuschagkom.

Žal se je včasih mitničar zadovoljil kar z navedbo "splavar iz Ljubljane". Mitničar je navedel, da so vozili na splavih trgovsko blago ljubljanski trgovci. Morda so bili to splavi v njihovi lasti. To so bili: Mihael Khraifuss, Hans Frey, Krištof Reuna leta 1570, Jernej Alexandrin 1571-1574, Gašper Stettner 1574, Hegkhstetter (?) 1574, zagrebški

trgovci Andrej Žafranič 1569, 1572-1574, Jakov Wolff 1570, Andrijaš Kopinič 1573, morda identičen z Andrijašem iz Zagreba 1569, Gregor Publič 1574, samoborska trgovca Kasperič 1570 in Moschkon 1574.

V obračunih mitnine najdemo tudi več prevoznikov, ki jih mitničar ni označil za splavarje ali trgovce, čeprav je večja verjetnost, da jih velja prištevati med zadnje. Tako so navedeni leta 1569 Vincenc Kocjan, Jernej Jurič, Štefan Piblič, 1572 Gašper Kramar (Cramer?), dvakrat pa sta navedena Tržičana Anton Petz 1569 in Andrej Pez 1574, ki prevažata železo.

Razporeditev splavov s trgovskim blagom, ki je šlo po Savi navzdol, je neenakomerna, verjetno vpliva nanjo tudi vodostaj reke, tako je promet upadel v mesecih maj, julij, september in november.

Splavi s trgovskim blagom v Krškem 1569-1574

mesec leto	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	skupaj
1569	1	2	?	?	2	3	5	3	2	2	-	3	23
1570	2	6	6	4	-	2	4	2	2	1	1	2	32
1571	1	4	3	2	1	-	4	1	-	2	2	1	21
1572	-	2	2	2	1	1	3	3	-	2	-	1	17
1573	5	-	2	3	1	1	3	4	1	2	1	1	24
1574	1	1	6	2	-	-	4	2	-	2	-	3	21
skupaj	10	15	19	13	5	7	23	15	5	11	4	11	137

Največ splavov s trgovskim blagom je šlo po Savi leta 1570, namreč 32, najmanj pa leta 1572, le 17 splavov. Trgovsko blago, ki so ga vozili trgovci iz Ljubljane, Zagreba, Samobora, je bilo namenjeno na Hrvaško, v Vojno Krajino morda pa tudi na ozemlje Balkana, a vir o kraju, kamor je bilo blago namenjeno, ne govori.

Trgovsko blago je bilo po poreklu delno iz avstrijskih dežel, delno pa iz Primorja in Italije.⁴ Iz kranjskih, morda tudi koroških fužin izvira železo (*Eysen, Eisen*), železni (*Eisenwerk*) in kovani izdelki (*Geschmiedt*), kose. Petz (Pez) prevažata iz Tržiča bodala leta 1569 in 1574. Iz Primorja in Italije so prevažali pomaranče, fige, riž sladka vina, olje, slanike, česen. Vrste trgovskega blaga so se v letih 1569-1574 spreminjale.

Spreminjala se je tudi količina posamezne vrste prepeljanega trgovskega blaga v obravnavanem obdobju. Navedbe kažejo, da je bilo v času 1569-1574 prepeljano 396 tovorov olja, kramarije 229, železa 149 1/2, železnih izdelkov 22 1/2, kovanih izdelkov 1 1/2, kos 3 1/2, bodal 159 1/2, sukna 129, soli 100 1/2, lodna 80 1/2, pomaranč 22, brusov 12 1/2, platna 9 1/2, plemenitega sukna 5 1/2, odev 1 1/2, pločevine 12, kotlov 4 1/2, pušk 1/2, svinca 14 1/2, stekla 7 1/2, kozarcev 9, vrčev 2 1/2, kož 11, vina 10, sladkega vina 5 1/2, proščka 1, malvazije 4, muškatele 2, kislega vina 5 1/2, žganja 1/2, fig 6 1/2, česna 6 1/2, slanikov 4 1/2, jegulj 17, krampov 1, odev za konje 1 1/2, žita 5, riža 1, jelenjih kož 3, mila 1 1/2, papirja 1/2, lesa 7, droži 1, uzd za konje 1, škafov 1 tovor, 3 mlinski kamni, 6 butar zob za brano.⁵

⁴ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, 1965; F. Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, 1572. Gospodu prof. dr. F. Gestrinu se zahvaljujem za pojasnila o trgovskem blagu.

⁵ AS, Vic. A 135, obračuni dohodkov ... Pri nekaterih vrstah trgovskega blaga je mitničar navedel mitnino za več vrst skupaj.

Vrste trgovskega blaga

vrsta	1569	1570	1571	1572	1573	1574
sukno	X	X	X	X	X	X
loden	X	X	X	X	X	X
platno	X	X	X	X	X	X
železo	X	X	X	X	X	X
železni izdelki (<i>Eisenwerkh</i>)	X	X	-	-	X	X
kovani izdelki (<i>Geschmiedt</i>)	X	-	-	-	-	-
kose	X	-	X	X	-	X
kotli	X	X	X	X	-	X
bodala (<i>Stachl, Stachel, Stechl, Stochl</i>)	X	X	X	X	X	X
svinec	X	X	X	X	-	X
steklo	X	-	X	X	X	X
kozarci (<i>Glässer</i>)	X	-	X	X	X	X
kože	X	X	-	X	X	X
sol	X	X	X	-	X	X
olje	X	X	X	X	X	X
pomaranče	X	X	X	X	X	X
sladko vino	X	X	X	X	X	-
malvazija	X	X	-	-	-	-
muškotel	X	X	-	-	-	-
kramarija	X	X	X	X	X	X
brusi	X	X	X	-	-	X
česen	-	X	X	-	X	X
slaniki	-	X	-	X	X	-
fige	-	X	X	-	X	X
pločevina (<i>Plech</i>)	-	X	-	-	-	-
vrči (<i>Khrieg</i>)	-	X	X	-	-	-
jegulje	-	X	-	-	X	X
puške	-	X	-	-	-	-
žebelji	-	X	X	-	X	X
odeje (<i>Kholter</i>)	-	X	-	-	X	X
vino	-	X	X	X	X	X
kislo vino	-	X	-	-	X	X
žganje	-	-	X	-	-	-
riž	-	-	X	-	-	-
milo	-	-	X	X	X	X
jelenja koža	-	-	X	-	-	-
mlinski kamni	-	-	X	-	-	-
škafi	-	-	-	X	-	-
zobje za brano (<i>Egen Zendt</i>)	-	-	-	X	-	-
prošek	-	-	-	-	X	X
plemenito sukno	-	-	-	-	X	X
papir	-	-	-	-	X	-
uzde za konje (<i>Silb</i>)	-	-	-	-	X	-
krampi (<i>Hacken</i>)	-	-	-	-	-	X
žito	-	-	-	-	-	X
konjske odeje (<i>Meertuch</i>)	-	-	-	-	-	X
les	-	-	-	-	-	X
droži	-	-	-	-	-	X

Vrste trgovskega blaga so se spreminjale ne le glede na ponudbo in povpraševanje na trgu, ampak ker je trgovina iskala najbolj ugodno pot tudi glede mitnin. Mitniški red iz leta 1566 ne določa tarif za nekatere vrste trgovskega blaga, ki so ga vozili po Savi navzdol, npr. za steklo, kozarce, olje, pomaranče, fige, česen, slanike, jegulje, olje. Nadaljne raziskave nam bodo pojasnile, ali je šlo pri tem tovoru za neke vrsto tihotapstvo ali pa je bil mitninski red po letu 1566 še dopolnjen.

Mitniška tarifa za blago na splavih je določala mitnino za žito, sol, razne vrste vin, žganje, plemenito sukno, loden, platno, kramarijo, lesene predmete, okovana in neokovana kolesa za vozove, kože, železo, bodala, pločevino, železne krampe, svinec, baker, mlinske kamne, železne palice, kovino za pluge, zobe za brane, živino.

Mitnina na žito, sol in vino je razlikovala med menjalno trgovino, uvozom in izvozom pridelka. Tovornik s konjem, ki je šel po žito, je plačal 1 beli pfenig, ko pa je imel tovor žita, je plačal zase in za konja 3 bele pfenige in od tovara žita 3 krajcarje, od polanca soli ali žita po 1 beli pfenig. Mitnina na sol je znašala 3 pfenige, če pa jo je zamenjal za žito in tega izvozil iz dežele, je tovarnik plačal za tovor žita 3 pfenige. Tujci, ki so pripeljali žito na tedenski sejem v Krškem, so bili mitnine oproščeni, vsi drugi, ki so pripeljali žito na tedenski sejem, pa so plačevali po 1 krajcar od tovara žita. Od črnega vina je bila tarifa 2 krajcarja od voza, če se vino uvažali ali izvažali iz mesta za prodajo. Za tovor deželnega vina je znašala mitnina 1 krajcar, za laška vina, muškotel, malvazijo 3 krajcarje, za tovor žganja 3 krajcarje, za plemenito sukno, ki so ga vozili izven območja deželskega sodišča po suhem ali po vodi 6 krajcarjev za tovor ali od lakta 1 beli pfenig, od tovara lodna ali platna 3 krajcarje, od lakta kranjskega lodna ali platna 1 pfenig, za tovor kramarije, ki so jo kramarji nosili je bili treba plačati 2 pfeniga od kramarja ali od brente. Za par neokovanih koles so plačevali 2 pfeniga, za par okovanih pa po 1 krajcar, za tovor kož 2 krajcarja, od posamezne kože 1 pfenig. Za tovor železa, bodal, pločevine, železnih krampov, svinca, bakra in para mlinskih kamnov po 2 krajcarja, od posameznih železnih palic, pločevine po 1 pfenig, od butare zob za brano 1 krajcar. Za konja je znašala mitnina 2 krajcarja, za 100 volov 1 goldinar 30 krajcarjev, za posameznega vola 3 pfenige in za glavo drobnice po 1 pfenig. Po tarifi naj ne bi plačevali mitnine na lesene izdelke (sklede, krožnike, nečke, rešeta, škafe, putrihe in podobno), ampak naj bi dajali od vsakega tovara po 1 kos.⁶

Mitničarji se mitninske tarife iz leta 1566 niso držali, večkrat so pobirali večjo mitnino ali pa so pobirali mitnino od blaga, ki ga mitninski red 1566 ni zahteval. V letu 1569 srečamo primer, ko so za bodala zahtevali po 2 krajcarja in 1 pfenig, za železo 1574 po 2 krajcarja in 2 pfeniga, za olje so v letih 1569 in 1570 pobirali po 2 krajcarja in 2 pfeniga, za tovor medu 1569 2 krajcarja, za tovor pomaranč 2 krajcarja in 2 pfeniga.

Mitninski red tudi ni predvidel dajanje desetine od predmetov, kar so mitničarji mnogokrat pobirali. Ko so pobrali desetino, so na preostalo blago zaračunali še mitnino. Primerjave dajanja desetine in mitnine od posameznih vrst trgovskega blaga niso pojasnile, kdaj je prišla desetina v poštev. Pri istem trgovcu in enakem trgovskem blagu se namreč enkrat pojavi desetina, drugič pa ne.⁷

Poleg mitnine od blaga, ki je šlo po vodi in po suhem, je bila dohodek zemljiškega gospodarstva Krško tudi brodnina. Ta je bila za tovarnika s soljo pri nizki vodi za tovor soli 5 belih pfenigov, pri visoki vodi pa po preudarku, brodnina za tovor žita je znašala 2 pfeniga, za tovarnega konja s soljo 2 ali 3 pfenige; za voz vina, ki naj bi ga v mestu prodajali gostilničarji, je bila brodnina 2 krajcarja in sod vina za brodarskega hlapca, od tujcev so pobirali 3 krajcarje; če je bila voda visoka, se je jemalo od voza črnega vina

⁶ AS, Vic. A 135 Mitninski in brodarski red 1566.

⁷ AS, Vic. A 135, obračuni dohodkov.

tudi 8, 10 ali 12 krajcarjev. Jezdec s konjem je plačal pri visoki vodi brodnino 2 ali 3 krajcarje, pri nizki vodi 1 krajcar, pešec pri visoki vodi 2 ali 3 pfenige, pri nizki vodi 1 pfenig. Brodnine za vole, ki so bili predmet tranzitne trgovine se je plačevalo 2 ali 3 pfenige, za drobnico, ki se je selila iz ene dežele v drugo pri nizki vodi 6 krajcarjev po glavi.⁸

Mitnina in brodnina kažeta tudi na živahno trgovsko pot iz Ogrske prek Ptuja, Radgone, Krškega in po Dolenjskem, kjer so v letih 1569-1574 gnali vole proti beneški republiki. V tej trgovini prek Krškega so bili udeleženi trgovci iz Radgone: Martin Steiner, Nikolaj, Ambrož Werwaur; iz Ptuja: Moffedt Anton Marenzi, Peter Vallendtin (morda identičen s Petrom Vallenitschin), Luka Wasyn (za katerega navaja vir, da je doma iz Bergamaškega), Peter Wasin, Mikola Dariba (Da Ryba, Daryba, morda je istoveten tudi s Mikolinom iz Ptuja), Samaria Varrest (?), Stogkhitschwein, Stefan Zagkhistbaum, iz Ljubljane Franičišek Moscon; iz Nedelice Walthausner; leta 1574 se pojavi kot trgovec z voli še Danijel Piro, za katerega zapis ne navaja njegovega krajevnega porekla.

Za koga so gnali v letu 1574 vole pastirji Kos, Jurko Vodopivec, Jurko Turica in Matevž Krajcar, vir ne navaja. Vole so gnali v velikih skupinah predvsem v drugi polovici leta. Največjo skupino 578 volov naenkrat je peljal trgovec Mikolin Dariba 22. julija 1574, pastirja Jurko Vodopivec in Jurko Turica pa sta gnala 30. junija 1574 čez Krško 592 volov. Največ volov je šlo prek Krškega v letih 1573 in 1574, v vseh obravnavanih letih pa so gnali prek Krškega skupaj 20.119 volov.

Voli, ki so jih gnali prek Krškega

1. 1569	1. 1570	1. 1571	1. 1572	1. 1573	1. 1574	skupaj
1.836	837	997	2.624	5.974	7.851	20.119

Dohodke je imelo zemljiško gospostvo Krško tudi od brodnine, ki so jo plačevali meščani Krškega, prebivalci Vidma, in mlinarji na Savi.⁹

Vse te dohodke je prikazal v obračunih Mojzes Herrenberger. Če jih medseboj primerjamo, ugotovimo, da je pomemben delež pri krški mitnini imela tranzitna trgovina z voli. V letih 1573 je njen delež znašal 44% in 1574 skoraj 50%. Večji del trgovskega blaga se je še vedno tovoril ali prevažal z vozovi, le manjši del je šel po Savi.

Dohodki mitnine in brodnine v gospostvu Krško

	1569/1570	1570/1571	1571/1572
celokupni	165 gld 37 kr 3 pf	119 gld 15 kr 1 pf	171 gld 57 kr 2 pf
splavi	2 gld 34 kr	2 gld 54 kr	1 gld 39 kr
blago na splavih	18 gld 6 kr 2 pf	8 gld 51 kr 2 pf	7 gld 19 kr 1 pf
voli	27 gld 29 kr	9 gld 43 kr	19 gld 29 kr

	1572	1573	1574
celokupni	122 gld 23 kr 1 pf	195 gld 48 kr 17 pf	225 gld 42 kr
splavi	1 gld 12 kr	6 gld 48 kr	4 gld 18 kr
blago na splavih	6 gld 51 kr 1 pf	10 gld 3 pf	11 gld 35 kr
voli	29 gld 44 kr	86 gld 44 kr	108 gld 44 kr

⁸ AS, Vic. A 135, Mitninski in brodarški red 1566.

⁹ AS, Vic. A 135, obračuni dohodkov.

Iz dohodkov mitnine in brodnine je gospostvo Krško plačevalo mitničarja in brodnika. Mitničar Mojzes Herrenberger je dobival letno plačo 20 goldinarjev, brodnik pa 16 goldinarjev, poleg tega sta oba dobivala letno po 2 škafa pšenice. To pa je glede na cene pšenice pomenilo višanje plače, saj je škaf pšenice stal 1569 1 goldinar in 26 krajcarjev, 1570 in 1571 1 goldinar in 40 krajcarjev, 1572 1 goldinar in 44 krajcarjev, 1573 1 goldinar in 40 krajcarjev, 1574 pa 2 goldinarja.

Mitničar je tudi skrbel za popravila mitniške hiše, broda in nabave novih čolnov (*Schiff*). Za brod so kupovali vesla, 1569 in 1572 nova velika čolna v Podsusedu in 1571 majhen star čoln od brodnika v Sevnici. Stalno so obnavljali mostič pri brodu.

Mitničar tudi poroča, da so Uskoki 5. februarja 1573, ko so bili premagani kmečki uporniki, požgali mitniško hiš in hišo za brod. V aprilu 1573 so na novo zgradili mitniško hišo, v tem in v letu 1574 so morali na novo zgraditi mostič do broda in brv, kupiti dva nova čolna v Podsusedu in 6 vesel.

Vsi stroški, ki jih je imelo gospostvo za plače mitničarja in brodnika ter za vzdrževanje brodu, so znašali od aprila 1569 do decembra 1574 260 goldinarjev in 4 krajcarje. Če primerjamo te izdatke z dohodki mitnine in brodnine v istem času, vidimo, da sta mitnina in brodnina predstavljali znaten del dohodkov gospostva.¹⁰

Podložniki krškega gospostva so dajali za uporabo brodu pri Krškem še dajatev v pšenici. Znašala je po 1 ali 1/2 startinca pšenice (2 startinca sta 1 škaf), kar je bilo verjetno odvisno od velikosti kmetije. To dajatev pšenice so dajali ob sv. Juriju in je znašala 1569/70 122, 1570/71 115, 1571/72 102, 1572/73 64 in 1573/74 67 startincev.

Obračuni mitničarja Mojzesa Herrenbergerja očitno bogato osvetljujejo promet po Savi in tranzitno trgovino z voli v času 1569-1574, čakajo pa še na objavo in podrobnejšo obravnavo.

ZUSAMMENFASSUNG

Verkehr auf der Save und die Maut in Krško (1569-1574)

Die Herrschaft von Krško trieb in Krško Maut und Fährgeld von Frachten ein, die auf dem Landwege oder dem Wasserwege auf der Save befördert wurden. In den Jahren 1569-1574 war Moses Herrnberger Mauteintreiber. Dem damaligen Herrschaftsverwalter Michael Mikusch legte er Rechnung über die Einnahmen von Maut- und Fährgeld: in den Jahren 1569-1572 für die Zeit vom 1. Mai bis zum 31. Dezember und für die Kalenderjahre 1573 und 1574. In diesen Abrechnungen gab er die Mauteinnahmen von allen drei Mautstellen und Fähren der Herrschaft Krško an, besonders genau listete er die Mauteinnahmen vom Verkehr auf der Save auf.

Der Verkehr auf der Save war lebhaft, verschiedene Holzarten und Handelswaren wurden mit Flößen befördert. Flösse mit Holz kamen auf der Savinja und wurden die Save hinab weiter befördert. Wie aus Angaben der Kaufleute aus Zagreb zu ersehen ist, war ihr Bestimmungsort Zagreb, es kann aber auch wenigstens die Militärgrenze gewesen sein.

Die Floßfrequenz im Jahreslauf war nicht gleichmäßig verteilt, die meisten wurden vom März bis zum Oktober befördert, im Januar wurde in sechs Jahren nicht ein einziges erwähnt. In den erörterten sechs Jahren wurde in Krško von 203 mit Holz beladenen Flößen Maut entrichtet.

¹⁰ AS, Vic. A 135. Stroški za mitnino in brodnino (*Vincosten so in Sechs Jarn zu ainpringen Maut vnd Vrrfargeldts zu Gurgkhfeldt, auf schiff Mautner Vrrfar Khnecht auch anderen Notturfften aussgeben werden*) 1569-1574.

An Krško vorbei kamen auch Flösse mit Handelswaren. Auch ihre Frequenz im Jahreslauf war nicht gleichmäßig verteilt, vermutlich wurde sie auch durch den Wasserstand des Flusses mitbeeinflusst. Ein Rückgang des Verkehrs macht sich in den Monaten Mai, Juli, September und November bemerkbar. In den erörterten sechs Jahren wurde in Krško von 173 mit verschiedenen Handelswaren beladenen Flößen Maut entrichtet.

Saumfahrer mußten in Krško Fährgeld entrichten, das vom Wasserstand und der Ware abhing.

Aus den Abrechnungen von Herrnberger sind neben den Einnahmen der Herrschaft von Krško auch die Namen und die Herkunft der Flößer, die Handelsware und die Höhe der Mauten bzw. Fährgelder dafür ersichtlich. Über Krško wurden auch Ochsen nach Venedig getrieben.

EMA UMEK

PROMET PO SAVI IN LJUBLJANICI¹

Po Savi in Ljubljani je že od nekdaj znana plovba. O njej nam v 17. stoletju poroča in jo opisuje kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor v svojem delu *Die Ehre des Herzogthums Krain*.

Na plovbo po Savi je bila vezana trgovina Kranjske, Štajerske in obrobni delov Hrvatske. Izhodišče savske plovbe je bil Kašelj. Tu so blago s plovil pretovarjali na tovarne živali ali vozove in ga po kopnem prepeljali do Ljubljane; tam so ga na Bregu ponovno naložili na čolne in ga po Ljubljani prevažali do Vrhnike.

V začetku 18. stoletja je plovba po Savi pridobila na pomenu in preseгла lokalne potrebe. Avstrijska država je bila tedaj vpletena v vojne: v Italiji v špansko nasledstveno vojno (1701-1714) in v vojno za poljsko nasledstvo (1733-1735) in na Balkanu v vojne s Turki (1716-1718, 1736-1739). V požarevskem miru 1718 je Avstrija pridobila Banat, Malo Vlaško in Srbijo do Timoka.

Vojaške potrebe države za hitro premeščanje čet iz Vojne Krajine na bojišča v Italiji, preskrba čet s proviantom iz Banata in iskanje novih trgovskih poti za pridelke iz Banata, Ogrske, Slavonije in Srbije, so sprožili misel na povezavo plovbe po Savi in Ljubljani in izboljšanje plovbe po Savi, ki so jo ovirale brzice in številni slapovi (pri Renkah, Mitalu, Beli slap, Mostovski sklad).

Regulacijska dela v 18. stol.

Prve pobude za regulacijske načrte za Savo in Ljubljano so povezane za nastajanjem avstrijske mornarice. Gradbeni mojster za vojne ladje Facundus Gerald Focke Gerson je 1719 predlagal, da bi prepeljal potrebni les za ladje po Savi in Ljubljani in da bi uredil plovbo po Savi vse do Beograda. Vendar dalje od zamisli ni prišel.

Ko pa je avstrijska država skušala napeljati trgovino iz Ogrske in Slavonije po Dravi, so začeli v letih 1723-1725 tudi kranjski deželni stanovi preučevati možnost povezave Save z Dravo. Leta 1723 je predlagal Franc Anton pl. Stenberg (Steinberg) povezavo Save z Dravo v več variantah: prvič po rekah Lonja in Velika, drugič po Krapini in Sotli in tretjič povezavo Ljubljane, Save, Savinje in Drave. Slednje je najbolj ustrezalo Kranjski in Štajerski. Pri tem bi morali prvenstveno urediti savsko plovbo, regulirati strugo in narediti plovbo varnejšo pri slapih in brzicah.

Notranjeavstrijska vlada je 1724 imenovala posebno komisijo, da bi pregledala plovnost Save in Kolpe. Naloge te komisije so bile tudi, da nariše karte rečnega toka, da ugotovi, kateri povezavi bi dali prednost: ali povezavi Save in Ljubljane ali povezavi Save in Kolpe, ter da izbere najboljšo varianto cestne povezave med smerjo Zagreb-Ljubljana-Trst in smerjo Brod na Kolpi-Bakar.

Ker je bila Kolpa plovna le do Karlovca, Kranjska in Štajerska pa sta bili bolj zainteresirani za povezavo Ljubljane in Save, je zmagala varianta Sava-Ljubljana-Trst. Leta 1732 je posebna dvorna komisija za ureditev plovnosti Save in Ljubljane dobila nalogo, da razišče možnosti regulacije Save tako za potrebe trgovine kakor tudi za prevoz vojaških čet. To je soglašalo z interesi kranjskih deželnih stanov. A kmalu se je pokazal strah Štajercev in Kranjcev pred prevelikim uvozom agrarnih pridelkov iz

¹ Besedilo je bilo pripravljeno za tretjo knjigo gospodarske in družbene zgodovine Slovencev in ga je redigiral prof. dr. Ferdo Gestrin.

Banata in s tem konkurenco domačim pridelkom.

6. junija 1735 so na konferenci v Ljubljani, ki so jo sklicali na pobudo dvora, razpravljali o regulacijskih delih na Savi od Hrvaške do Ljubljane in še istega leta začeli z regulacijskimi načrti in deli.

- Po predlogu B. pl. Neffzerna, sekretarja dvorne komisije in svetnika temišvarske administracije, so 1735 začeli regulirati odsek Nart-Radeče in s tem omogočili plovbo večjih čolnov.
- V letu 1736 so naredili kanal pri Belem slapu in opravili druga regulacijska dela, tako da so tudi večji čolni prišli do Kašlja.
- Leta 1737 so začeli delati na Štajerski strani ob Savi poti za konjsko vleko in na Ljubljani graditi kanal med deželno manufakturno sukna na Selu in cerkvijo v Štepanji vasi. Dogradili so pomožno cesto čez zemeljski usad pri Prusniku.
- V letu 1738 so odstranili ovire pri slapu pri Zidanem mostu, nadaljevali z izgradnjo vlečne poti pri Suhadolu, urejali vlečne poti ob Savi in Ljubljani za vleko s konji, dokončali kanal pri Štepanji vasi, delali kanala pri Forstlechnerjevem mlinu in v Vevčah. Graditi so začeli veliki kanal pri Fužinah pri Ljubljani. Risali so karte savskega toka od črnuškega mosta do Beograda in karte toka Ljubljanice. Nadaljevali so z deli na usadu pri Prusniku.
- Leta 1739 so delali cesto pri novem usadu pri Prusniku, dokončali zadnji kanal na Ljubljani pri Fužinah; s tem je bila povezana plovba po Ljubljani s savsko plovbo. Na kanalih na Ljubljani so s pomočjo zapornic urejali vodostaj reke in s tem omogočali plovbo. Kanal pri Štepanji vasi je bil dolg 323 m in je imel 3 zapornice, kanal pri Fortlechnerjevem mlinu je bil dolg 106,4 m in je imel 2 zapornice, kanal v Vevčah je bil dolg 218,5 m in je imel 2 zapornice, kanal pri Fužinah je bil dolg 912 m in je imel 9 zapornic.
- Leta 1740 so narisali dva bakroreza savskega toka do Narta, 1741 pa še preostale štiri bakroreze savskega toka do Beograda, karte vlečnih poti med Zagorjem in Renkami, usada pri Prusniku in kanale na Ljubljani.

Zmanjšanje interesa države zaradi sklenjenega miru s Turki in nasprotovanje kranjske dežele, ki se je bala konkurence tujih kmetijskih pridelkov, sta povzročila, da so 1741 ustavili regulacijska dela. Opravljali so le manjša popravila, 1743 pa so tudi s temi prenehali. Ker kanalov na Ljubljani v štiridesetih letih niso vzdrževali, so propadali.

Šele z obnovitvijo dvorne komisije za ureditev plovnosti Save in Ljubljanice v letu 1747 so ponovno začeli z deli. Od 1749-1758 so odstranjevali stari in novi usad pri Prusniku. V šestdesetih letih so uredili vlečne poti pri Prusniku in skrbeli edinole za obnavljanje in čiščenje vlečnih poti ob Savi, odstranjevanje skal pri slapovih, ker se niso mogli sporazumeti, kdo naj delo financira. Niti erar niti dežela nista bila zainteresirana za popravila in obnavljanje naprav. V letih 1753-1754 so tako prenehala vsa dela, ker se niso mogli sporazumeti, kdo bo prevzel vzdrževanje naprav. Leta 1765 so odstranjevali zemeljski usad med Zidanim mostom in Loko pri Radečah.

Šele z ustanovitvijo navigacijske direkcije 1772 so znova začeli s sistematičnimi deli na podlagi usklajenega načrta za vso avstrijsko državo. V času 1773-1781 so bila regulacijska dela omejena predvsem na izdelavo vlečne poti od Zaloga do Litije, na čiščenje bregov od Zaloga do Brežic, na izravnavanje savskega toka pod Krškimi in pri Brežicah, na obnavljanje kanalov pri slapovih (Beli slap), na popravilo nakladalnega kanala pri Zalogu in na poglobitev struge od Mošenika do Renk. S prenehanjem delovanja navigacijske direkcije 1781, so bila dela na Savi prepuščena deželnim uradom in skrbi posameznih zemljiških gosposk. Gubernij je skrbel za vzdrževanje plovnosti Save in Ljubljanice, ki pa nista bili povezani s plovbo. Tako velikopoteznih regulacijskih del, kot jih poznamo iz prve polovice 18. stol. ni bilo več. Z uvedbo železnice je skrb deželnih institucij za plovnost Save prenehala.

Vodenje del za plovnost in čolnarski urad

Skrb za plovnost rek so imeli sprva deželni stanovi, na katere sta se obračala s svojimi pobudami notranjeavstrijski tajni svet in dvorna komora na Dunaju. Leta 1732 je bila ustanovljena v Ljubljani dvorna komisija za ureditev plovnosti Save in Ljubljane. Vodila naj bi dela, čeprav so si deželni stanovi prizadevali obdržati vodstvo. Leta 1736 je vladar postavil za vodstvo navigacijski konses ali navigacijsko komisijo pod predsedstvom deželnega glavarja Kranjske, med člani so bili med drugim kranjski deželni vicedom, najstarejši član kranjskega deželnega odbora, predstavnik štajerskih deželnih stanov, višji prejemnik ljubljanskega mitniškega urada, tehnični vodja del in drugi, ki jih je imenoval po potrebi kranjski deželni glavar. Komisija je tudi upravljala z navigacijskim fondom, določala vodno mitnino, imela je pravico prodati osušeno ozemlje, ki bi nastalo z regulacijo Ljubljane na ljubljanskem Barju, skrbela je za vse, kar je bilo v zvezi s čolnarjenjem. Navigacijska komisija je bila podrejena notranjeavstrijskemu tajnemu svetu in dvorni komori na Dunaju. Bila je odvisna od kranjskih deželnih stanov, ki so mogli omejevati dela le z neodobranjem finančnih sredstev ali njihovim zaostalim nakazovanjem. Tehnično vodstvo del je bilo poverjeno vojaškim tehničkim strokovnjakom, ki so imeli izkušnje s podobnimi deli v Banatu. Dela so vodili: Ignac Kempf pl. Angret, svetnik srbske administracije 1735-1738; po Kempfovem odhodu sta vodila dela Anton Hauptmann, notranjeavstrijski rudarski mojster in Ernest Vencelj Durchlasser, inženir poročnik. V letih 1737-1741 sta bila pri tem podjetju zaposlena še vojaška inženirja Friderik Konrad Renner in Abraham Keltschmidt. Od 1738 dalje je bil stalni nadzornik savske plovbe Štefan Silly (Sila), po rodu Tržačan, višji mornar vojne mornarice. Poleg omenjenih sta bila v tem resorju zaposlena še poseben blagajnik navigacijske blagajne in gradbeni pisar.²

Grof Haugwitz je ob prihodu na Kranjsko 1747 poveril skrb za regulacijska dela začasno reprezentanci in komori na Kranjskem in obnovil delo dvorne komisije za ureditev plovnosti Save in Ljubljane. Njene naloge so bile skrb za odstranitev zemeljskega usada pri Prusniku, vzpostavitev neprekinjene plovbe po Savi in Ljubljani, poravnava odškodnine za zemljo, odvezto pri gradnji kanalov na Ljubljani, preizkušnja vožnje s čolni šesterci in pospeševanje vleke plovil s konji. Leta 1749 je prevzela skrb vzdrževanja plovbe ministerialna bankalna deputacija. Ta je določala tudi višino čolnarskih tarif, sprejemala je pritožbe glede plovbe in imela jurisdikcijo nad čolnarji. Ministerialna bankalna deputacija se je skušala teh nalog otresti in jih prenesti na kranjske deželne stanove. Ti so se tega branili zaradi finančnih bremen. Leta 1749 je vodil dela inženir major Fräst in ponovno je prišel iz Petrovaradina ing. Renner.

Predlog iz 1754, da bi prepustili skrb za plovbo v zakup Jožefu Martinicu, ki je bil upravitelj gospostva Ponoviče, ni bil sprejet. V letih 1755-1772 je skrb za plovbo prevzela reprezentanca in komora na Kranjskem in nato deželno glavarstvo za Kranjsko. Inšpektor plovbe je bil baron Zierheim (1755-1758). Skrbel je za izboljšavo in pospeševanje plovbe, nadzoroval izdatke in prejemke vodne mitnine. Njegov naslednik je bil Franc Leopold pl. Seethall (1758-1762). Vrhovno vodstvo nad deli za plovnost rek v avstrijskih deželah in na ogrskih rekah je imel komerčni svetnik pl. Fremaunt (1762-1770), po njegovi smrti pa dvorni svetnik pl. Raab. Njima je deželno glavarstvo posredovalo predloge za izboljšanje plovbe. Deželno glavarstvo je po 1767 nadzorovalo dela in plovbo s pomočjo navigacijskega komisarja (v letih 1767-1772 je to funkcijo opravljal Franc Mühlbacher), in inšpektorja savske plovbe Štefana Sillyja s sedežem v Prusniku.

² Ko so leta 1741 ustavili dela, so odpustili inženirje. Nadzor in popravila so prevzeli proti plačilu posamezni podložniki.

Leta 1771 je bila ustanovljena dvorna komisija za plovbo na Dunaju, ki je skrbela za plovbo po rekah. Njej so bile podrejene navigacijske direkcije "divizionov", ki so obsegali porečja določenih rek. Tako je bila 1772 v Ljubljani ustanovljena navigacijska direkcija za prvi divizion, ki je obsegal Savo od Ljubljane do Zemuna, Ljublanico in Kolpo. Navigacijska direkcija je delovala do 1781. Navigacijski direktor je postal 1772. leta jezuit Gabrijel Gruber. Naloge direkcije so bile predlagati in izvajati dela za izboljšanje plovbe, jih nadzorovati, skrbeti za skladišča na Vrhniki v Zalogu, Krškem, Dobavcu pri Karlovcu in Sisku, ter voditi navigacijski sklad. Navigacijska direkcija je dajala navodila tudi čolnarskemu uradu v Prusniku. Leta 1777 so Savo razdelili na postaje. Na slovenskem delu Save sta bili postaji v Brežicah in Ljubljani. Tu so bili nastanjeni navigacijski inženirji. Leta 1773 je bila navigacijska direkcija neposredno vezana na deželno glavarstvo na Kranjskem. Med osebje navigacijske direkcije so spadali poleg Gabrijela Gruberja še navigacijski inženirji Ignac Kunstl, Jožef Schemerl, Johann Becker, Matija Starezky, navigacijski blagajnik, računovodja, mojstri ladjedelci, zidarji, tesarji in 12 čolnarjev. Leta 1775 so namesto Beckerja nastavili še inženirje Andreja Schemerla, Karla pl. Prignitza in Ignaca Chrösa. Ti so ostali na Savi do konca regulacijskih del.

Čolnarski urad je bil ustanovljen leta 1766. Njegove pristojnosti so bile: vodenje čolnarskih matičnih knjig, obveščanje deželnega glavarstva o spremembah v njih, skrb za red roloja čolnov, oddajanja čolnov trgovcem, nadzorovanje regulacijskih del in vodenje čolnarske blagajne. Sprva je bil čolnarski urad podrejen deželnemu glavarstvu na Kranjskem, od 1772 dalje pa navigacijski direkciji. Inšpektor čolnarskega urada je bil 1766-1779 Štefan Silly. Čolnarski urad je nadzoroval regulacijska dela v času 1766-1772, ko je prevzela to nalogo navigacijska direkcija. Čolnarski urad je imel svoj sedež v Prusniku. Tu so že v času del pri odstranjevanju zemeljskega usada odkupili polovično kmetijo Janža Prusnikarja, ki je spadala pod gospostvo Radeče in poleg Prusnikarjeve hiše 1759 zgradili še novo poslopje za savskega inšpektorja.

Nova gospodarska politika Jožefa II. in nezanimanje države za pospeševanje plovbe po Savi sta bila vzroka za ukinitvev navigacijske direkcije v Ljubljani leta 1781. Ostal je le še čolnarski urad v Ljubljani, ki je imel le malo kompetenc nad čolnarstvom na Savi, vse ostalo pa je bila skrb deželnega glavarstva Kranjske.

Financiranje del za ureditev plovbe 1735-1781

Denar za ureditev plovnosti Save in Ljubljanice je pritekal iz navigacijskega sklada. Njegova osnova so bili prispevki dvorne komore, dežel Kranjske in Štajerske, vodna mitnina, naklada na dolensko vino, skladiščnina ali špeditorske pristojbine ter drugi viri. Navigacijski sklad je sprva vodil višji urad v Ljubljani, od 1772 pa navigacijska direkcija. Ko je 1735 zahteval dvor, da Kranjska in Štajerska prispevata v sklad, sta obe deželi to pogojevali z zagotovitvijo vračanja njunega deleža, ohranitvijo njunega monopola v trgovini z žitom in vinom; njuno trgovsko blago se naj ne bi obremenilo z novimi ali višjimi mitninami ali nakladami.

Zakasnela nakazovanja denarja so poslabšala finančno stanje del, zlasti ko je 1737 prišlo do zemeljskega usada pri Prusniku, kar je terjalo nova finančna sredstva. Štajerski in kranjski prispevek v navigacijski sklad se je od 1737 vračal iz dohodkov sklada vinske naklade, ki je znašala 1 denarič od mere dolenskega vina. Ta sklad vinske naklade so do 1747 upravljali kranjski deželni stanovi. Vodno mitnino so od 1738 plačevali po 2 goldinarja od polnega tovora, 1 goldinar 30 krajcarjev od polovice tovora in 30 krajcarjev od četrteine tovora čolna. Pobirali so jo v Litiji in Radečah, od 1742 dalje pa še v Klečah in Krškem in to proporcionalno glede na dolžino vožnje. Leta 1747 so znova uvedli tarifo glede na naloženost čolna, 1749 pa je bila določena proporcionalno

glede na dolžino vožnje. Vodne mitnine je bilo oproščeno le privatno žito in živina za armado. Vodna mitnina je bila ukinjena 1754, a 1755 ponovno uvedena. Od 1759 dalje so jo pobirali od mere vina in mernika žita. Od 1766 so pregledovali bolete vodne mitnine tudi na čolnarskem uradu v Prusniku. Tarifa vodne mitnine se je spremenila 1781, ko je znašala 3 goldinarje za polno naložen čoln in so jo pobirali le v Radečah.

Navigacijski sklad je 1747 od deželnih stanov Kranjske pridobil še glavnico za regulacijo Save in Ljublanice, 1754 pa tudi prihranek administracije bankalne deputacije od vodnih pristojbin. Špedicijsko in skladiščno pristojbino so začeli pobirati 1766 v skladiščih v Zalogu, Krškem in Sisku po 1 krajcar od 1 centa (100 funtov) trgovskega blaga ter 1/2 krajcarja od stara sadežev. Vinsko naklado so pobirali od 1769 po 1 goldinar od vedra vina.

Navigacijski sklad je upravljala sprva navigacijska komisija, reprezentanca in komora na Kranjskem, deželno glavarstvo za Kranjsko, 1772-1781 pa navigacijska direkcija. Istočasno z ukinitvijo navigacijske direkcije je bil ukinjen tudi navigacijski sklad. Sredstva za regulacijska dela so pritekala odslej iz glavne komerčne blagajne prek kameralne blagajne deželnemu glavarstvu na Kranjskem in nato guberniju.

Leta 1766 je bila osnovana pri čolnarskem uradu v Prusniku še posebna čolnarska blagajna. Vanjo so šli dohodki tega urada: pristojbina od vpisovanja čolnarjev v matične knjige, pristojbine od oddajanja erarialnih čolnov, dohodki od prevoza pri Prusniku, arc na plače uslužbencev. Pristojbina od uporabe erarialnih čolnov je bila od 1767 po 15 krajcarjev od čolna, od 1770 pa po 2 goldinarja 30 krajcarjev za vsako vožnjo. Z ukinitvijo roloja 1778 je blagajna čolnarskega urada v Prusniku postala nepotrebna.

Ureditev plovbe po Savi 1766-1778

Do 1766 je vsak čolnarski mojster svobodno sklepal pogodbe za prevoz blaga. Ker pa se je promet po Savi sredi 18. stoletja močno povečal zaradi trgovskega blaga, ki je prihajalo iz Banata, čolnarji pa so zaradi zaslužka raje prevažali vino, je morala poseči vmes država. Predlogi za ureditev prometa po Savi so se vrstili že od 1762 dalje. Vendar je šele patent 23. marca 1766 o plovbi po Savi uvedel s strani države nadzorovano ureditev prometa, ki je veljala do 1778. Poslej so se morali vsi čolnarji vpisati v čolnarske matične knjige v čolnarskem uradu v Prusniku. Vsak čoln je dobil številko in je moral voziti po vrstnem redu. Čolnarski urad je razdeljeval čolne trgovcem, ki so prijaviли svoje potrebe. Čolnarski urad je imel tudi lastne čolne. Dokler ni bila ta ureditev prevoza, imenovana rolo, docela vpeljana, so čolnarji vozili po abecednem redu. Če trgovske družbe ali trgovci niso dali svojih čolnov v rolo, so morali plačevati čolnarskemu uradu od vsake vožnje po 2 goldinarja in 30 krajcarjev. Lastniki čolnov, ki niso vozili v roloju, niso imeli pravice do čolnov, ki jih je razdeljeval čolnarski urad. Ker rolo ni docela uspel - mnogo čolnov je bilo zunaj njega - je bilo pomanjkanje čolnov vedno večje. Prihajalo je do zastoja prometa. Zato so 1767 vožnjo razdelili na dva dela: Sisak-Krško in Krško-Zalog. Stanje je postalo tako kritično, da je patent 3. septembra 1737 prepovedal pluti po Savi vsem čolnarjem, ki niso bili vpisani v matične knjige, in čolnom, ki niso bili v roloju. Le zemljiška gospostva so smela imeti čolne za prevoz lastnih pridelkov. Odslej je odpadel prevoz v režiji trgovskih družb. Padanje trgovskega prometa po Savi, ki se opaža od 1776 dalje, nezanimanje banaških trgovskih hiš za pot Sisak-Zalog, liberalizacija ekonomske politike države, so 1778 povzročile ukinitvev roloja. Ta je povzročila težave pri prevozu žita in 1779 je Gabrijel Gruber predlagal ponovno uvedbo roloja, kar pa je dvorni dekret 1780 odločno zavrnil. Odslej država ni več urejala režima plovbe po Savi. Prepuščen je bil interesom čolnarjev in trgovcev.

Čolni

Po deročem delu Save so običajno uporabljali čolne celake, izdelane iz enega debla, ki so nosili tovor do 30 centov (funtov). Na mirnem toku Save po Gorenjski in od Radeč dalje pa so blago prepeljavali s splavi. Vinske sode so povezovali skupaj v rajde in z njimi pluli. Načrti del za plovnost Save od Narta do Radeč iz 1735 so predvidevali plovo čolnov, ki bi nosili tovor 20 sodov. Te čolne bi gradili ladijski mojstri iz Temišvara. Načrtovali so še gradnjo čolnov po avstrijskem vzorcu, ki so potrebovali po dva čolnarja in šest vlačilcev. Za plovo po Savi so uporabljali tudi beograjske in karlovške čolne ali uranice. Ti so nosili le tri sode, dolgi so bili 3,16 m, široki 1,64-1,90 m, kasneje so bili daljši. Po prvih regulacijskih delih so nosili čolni 100-120 centov tovara, okoli 1740 pa 120-130 veder vina ali 70-80 metzov žita. Imeli so 4 čolnarje in 4-5 vlačilcev. Po modelu Fremaunta so 1765 izdelali čoln imenovan barchetone, 1766 pa tako imenovani gabar (ladja s ploščatim dnom). Čolne so s tovorom preobremenjevali, zato so morali 1767 tovor maksimirati na 139 centov. Po poročilih navigacijske direkcije iz 1772 so bili čolni na Savi iz mehkega lesa, dolgi so bili 82 čevljev (25,91 m) ter široki 5 čevljev 9 col (1, 81 m). Pri visoki vodi so nosili do 140 centov, pri nizki vodi v smeri toka 80 centov, proti toku do 200 centov. Leta 1775 so prišli na Savo tudi čolni, grajeni po renškem načinu, ki so nosili 3000 centov in so jih gradili v ladjedelnici v Karlovcu.

Čolnarji

Čolnarje na Savi ni vezal noben ceh, tisti na Ljubljani pa so bili vključeni v ceha velikih in malih čolnarjev. Čolnarjenje na Savi je bilo za večino čolnarjev postransko delo, ki so ga opravljali tedaj, ko niso bili vezani na delo na lastni kmetiji ali na zemljiškem gospodarstvu.

Čolnarji, ki so bili zaposleni pri transportih iz Banata in Ogrske so bili 1764 oproščeni vojaške službe, od 1766 dalje pa le tisti, ki so 10 let čolnarili po Savi. To določilo so 1767 spremenili tako, da so bili oproščeni vojaške službe vsi, ki so se vpisali v čolnarsko matično knjigo. Ko je bil 1778 ukinjen rolo, so čolnarje znova pritegovali v vojaščino. A 1780 je bilo določeno, da so oproščeni vojaščine čolnarji, ki dokažejo, da so služili najmanj eno leto na Savi.

Glavna čolnarska naselja ob Savi so bila: Hotič, Litija, Sv. Jurij, Mitalo, Sava, Zidani most, Grmače, Log, Loka, Tenetiše, Breg pri Radečah, Leskovec, Brestanica in Sevnica. Čolnarji so imeli tudi lastne čolne - takih čolnov je bilo 1766. leta 17 - ali pa so pluli na čolnih trgovskih družbah in čolnarskega urada v Prusniku.

Čolnarske tarife

Tarifa za prevoz blaga je bila prepuščena dogovoru med čolnarjem in trgovcem in se je prilagajala ponudbi in povpraševanju. Patent 1736 je prvič določil tarifo, ki pa je bila spremenjena po usadu pri Prusniku 1737. Poleg tega je moral trgovec preskrbeti prehrano za čolnarje, kruh in vedrico vina. Leta 1751 je bila določena nova tarifa, vendar so čolnarji mnogokrat zahtevali višje plačilo. To samovoljno zviševanje čolnarskega prevoza je ustavil patent 1766. Veljavna tarifa pa je bila čolnarjem prenizka in se niso hoteli vpisati v čolnarske matične knjige. Naslednjega leta (1767) so zato tarifo zvišali. Kljub temu ni zadoščala za kritje prevoza, ker so iz nje morali čolnarski mojstri poravnati stroške za prehrano in vleko čolnov. Deželni patent 13. novembra 1767 je tarifo vnovič povišal in taka je ostala do 1773.

Ker so čolnarji pri prevozu vina dobili še sod vina, so raje prevažali vino. Po ukinitvi

roloja je bila ukinjena tudi predpisana tarifa. Odslej so čolnarji zaračunavali prevoz po dogovoru z lastnikom tovora. Od plačila, ki ga je dobil čolnar, je moral plačati vleko čolna ali prevoz blaga pri Prusniku, pa tudi drugje proti toku. Vleka proti toku je bila 1772 od Brestanice do Orehovca z voli ali konji, od Orehovca do Prusnika z ljudmi, pri Prusniku z voli, od Prusnika do Loga z vlačilci, od Loga do Brega z voli, od Poganka do Zaloga z vlačilci. Poleg trgovskega blaga se je po Savi odvijal tudi prevoz ljudi in tudi za to je patent iz 1766 določil tarifo.

Čolnarji niso bili obremenjeni s pristojbinami, ki jih je predpisovala država, ampak je po podatkih iz 1772 v Litiji pobiral knez Auersperg od čolna naloženega z vinom 17 krajcarjev, v Vidmu pa grof Rihard Auersperg od barile vina 3 krajcarje, od soda apna 1 1/2 krajcarja in od čolna tobaka 30 krajcarjev.

Trgovina po Savi 1747-1781

Sprva je bila Sava le prometna pot med Kranjsko, Štajersko in obrobni deli Hrvaške, zato je bila omejena le na izmenjavo tukajšnjih agrarnih pridelkov. Po pridobitvi Banata, nastanku svobodne luke v Trstu in regulaciji Save pa je potekala po Savi trgovina zlasti z žitom iz Banata. V letih 1741-1747, v času avstrijske nasledstvene vojne, pa so prevažali po Savi do Zaloga tudi proviant. Sava je postala glavna trgovska pot v avstrijski državi v smeri vzhod-zahod. Nanjo se je preusmerila tudi trgovina s Turčijo, po njej je šla večina tranzita iz Banata, Hrvatske, Slavonije v avstrijske dedne dežele in v Trst. Po njej so potovali žito, baker, tobak. Trgovina je do 1776 stalno naraščala. V razdobju 1767-1776 je plulo po Savi letno od 306-506 čolnov, o količini blaga nam pričajo tudi dohodki skladiščne pristojbine in vodne mitnine. Dohodki od skladiščne pristojbine nam kažejo, da je 1776 količina blaga preseгла 77.000 centov (funtov), vodna mitnina v tem letu pa izkazuje 65.100 centov (funtov) trgovskega blaga. Ko je bila 1776 Reka priključena Hrvaški, se je promet preusmeril na cenejšo in krajšo pot Karlovac-Reka (ali Bakar). Glavni del tovora po Savi so spet predstavljali vino in pridelki ob Savi ležečih dežel.

Trgovsko blago so skladiščili v skladiščih v Zalogu, Krškem in Sisku, ki so jih začeli graditi 1766. V Zalogu, Prusniku in Krškem so bile nastanjene tudi vojaške posadke po 16 mož, ki so varovale prevoz blaga pred roparji in nepokorščino čolnarjev.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Gradivo za zgodovino plovbe je v raznih fondih glede na kompetence posameznih institucij. Gradivo je v Arhivu dvorne komore na Dunaju, v Deželnem arhivu v Gradcu v fondih notranjeavstrijske vlade, notranjeavstrijske dvorne komore, deželnih stanov. Za Kranjsko je gradivo v Arhivu Republike Slovenije v naslednjih fondih:

Deželni stanovi za Kranjsko; reg. I, fasc. 11, 55, 84, 320, 379c, 379, 385, 405, 527c, 527d, 555, fasc. Neu Weinaufschlag; protokoli deželnega zbora. - Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, fasc. XLVI/1, 2, 3; knjige resolucij. - Deželno glavarstvo za Kranjsko, Navigationswesen lit. S 1-10. Deželna vlada za Kranjsko, konvolut 442. - Zbirka normalij. - Komerčna komisija, fasc. S/20. - Dvorna navigacijska komisija za Savo in Ljubljano. - Gubernij v Ljubljani.

Literatura

A. MÜLLNER, Die Zukunft der Stadt Laibach, Die Sava-Schiffahrt, Argo (Laibach), 7, 1899, 127-133, 144-147, 158-162, 174-179. - ISTI, Der Getreidehandel, prav tam, 8, 1900, 21-25, 65, 70. - ISTI, Die Fahrzeuge und ihr Verkehr auf Save, prav tam, 8, 1900, 87-91, 104-109, 128-132, 144-146. - ISTI, Der Laibach Fluss und seine Bedeutung für

den Handel Laibachs, prav tam, 8, 1900, 165-167, 184-187, 196-199. - I. VRHOVEC, Čolnarji in brodniki na Ljubljani in Savi, Zabavna knjižica Slovenske Matice (Ljubljana), 9, 1895, 105 sl., 126 sl. - ISTI, Trnovska župnija, Ljubljana 1933, 50-56. - H. KRONBERG, Die schiffbare Save in Krain, Carniolia (Laibach), 1, 1839, 35 sl., 354 sl., 385 sl., 362-364, 366 sl. - C. PRENNER, Der Save Strom in Krain, prav tam, 3, 1840, 69 sl., 73 sl., 77-79, 81-83, 85 sl., 93 sl., 97, 101 sl., 105 sl., 108-110. - J. WESTER - A. PLANINA, Nekdanje brodarstvo po Savi, prav tam, n. v. 5, 1914, 123-136. - K. PICK, O čolnih na Savi in Ljubljani, prav tam, n. v. 2, 1911, 172-174. - S. RUTAR, Zur Schiffahrt auf der Laibach, Mittheilungen des Muscalvereins für Krain (Laibach), 5, 1892, 65-82. - F. ILWOF, Flussregulierungen und Wasserbauten 1772-1774, Archiv für österreichische Geschichte (Wien), 1909, 521-538. - J. MATASOVIĆ, Iz ekonomske historije 1754-1758, Narodna Starina (Zagreb), 8, 1929, 181-190. - E. UMEK, Gradnja kanalov na Ljubljani v prvi polovici XVIII. stoletja, Kronika (Ljubljana), 4, 1956, 82-86. - ISTA, Trgovski promet po Savi v XVIII. stoletja, prav tam, 12, 1964, 194-200. - J. W. VALVASOR, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach-Nürnberg 1689, II, 154, 157 sl., 202 sl.; IV, 606-608. - R. LOZAR, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, 191. - A. DIMITZ, Geschichte Krains von den ältesten Zeiten bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung, 4, Laibach 1876, 152, 180. - J. GRUDEN, Zgodovina slovenskega naroda I, Ljubljana 1910-1916, 1030-1033. - A. MÜLLNER, Die Anfänge der kaiserlichen Kriegsflotte und die krainischer Wälder, Argo (Laibach), 8, 1900, 149-159. - E. UMEK, Plovba po Savi v 18. stoletju, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 40, 1986, 233-268.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verkehr auf den Flüssen Save und Ljubljana

Auf der Save und Ljubljana ist seit alters her die Schiffahrt belegt. Beschrieben wird sie auch vom krainischen Polyhistor Johann Weichard Valvasor in seinem Werk *Ehre des Herzogthums Krain*. Auf die Save-Schiffahrt war der Handel von Krain, Steiermark und der Randbereiche von Kroatien gebunden. Den Ausgangspunkt bildete der Ort Kašelj. Hier wurden die Waren auf Saumtiere oder Fuhrwerke umgeladen und nach Ljubljana gebracht. Am Breg wurden sie wieder auf Kähne verladen und auf dem Fluß Ljubljana bis Vrhnika befördert.

Zu Beginn des 18. Jahrhunderts gewann die Save-Schiffahrt an Bedeutung, auch überregional. Militärische Anforderungen der Monarchie legten Pläne für eine Verbindung zwischen der Schiffahrt auf der Save und auf der Ljubljana und die Regulierung der Save nahe, auf der die Schiffahrt durch Stromschnellen und Wasserfälle behindert wurde. Im 18. Jahrhundert folgten auf Vorschläge für die Regulierung der beiden Flüsse Geländebesuche von Kommissionen, die Regelung von Schlepptwegen und Straßen und die Regulierung einzelner Saveabschnitte. Mit einem Kanal bei Fužine wurde eine Schiffahrtsverbindung zwischen der Save und der Ljubljana hergestellt. Die Fahrt wurde durch Schleusen auf der Ljubljana zur Regelung des Flußpegels ermöglicht. In den vierziger Jahren des 18. Jahrhunderts kamen die Regulierungsarbeiten zum Erliegen. In bescheidenem Umfang lebten sie in den siebziger Jahren wieder auf, doch wurde die Großzügigkeit der ersten Jahrhunderthälfte nicht mehr erreicht. Mit der Einführung der Eisenbahn erübrigte sich die Sorge für die Schiffahrttauglichkeit der Save.

DARJA MIHELČ

ZGODOVINA MESARSKE OBRTI NA SLOVENSKEM**I. Pojem**

1. Opredelitev
2. Postopek
3. Viri in literatura

II. Klavne živali

4. Vrste
5. Razširjenost

III. Zgodovinski pregled mesarske dejavnosti

6. Mesnica, mesar, delo
 - a. Najstarejše dobe
 - b. Razdobje od 12. do 18. stoletja
 - c. Razdobje 18. do 19. stoletja
 - d. Industrijska usmeritev od druge polovice 19. stoletja

IV. Konserviranje mesa

7. Načini konserviranja mesa
 - a. Konserviranje do 19. stoletja
 - b. Industrijska usmeritev konserviranja

V. Trgovski vidik mesarstva

8. Prodaja na debelo
9. Prodaja na drobno

I. Pojem**I. 1. Opredelitev**

Mesarstvo je gospodarska dejavnost, ki se uvršča med živilske *obrti*, v sodobnem času pa se pojavlja tudi v industrijski obliki. Zajema predpisano, strokovno obdelavo raznovrstne živine od predhodnih higienskih ukrepov, prek omamljanja, zakola in puščanja krvi, odiranja, odvzemanja notranjih delov, razpolavljanja razkosavanja do priprave primernih kosov mesa in slanine za uporabo neposrednih potrošnikov. Obrtno spretnost zahteva tudi raznovrstno konserviranje surovih, polkuhanih, polpečenih živilnorskih proizvodov (meso, drobovina, mastno tkivo, kri) v kosih, klobasah ali z brez-zračnim konserviranjem.

Predmet mesarske obrti so beljakovine (meso, notranji deli, kri, maščobe, hrustanec, kosti), ki izvirajo od različnih živali: od udomačene ali le na pol udomačene živine (konj in goveje živine, prašičev, drobnice, kuncev), in perutnine, dlakaste divjadi in divje perjadi. Mesarstvu sorodna je tudi predelava mesa (gojenih in negojenih) rib. Ribe so včasih prodajali na istih mestih kot divjačino.

Meso in mesnine so zaradi svojega beljakovinskega sestava bistvena sestavina človeške prehrane, enako tudi deli mastnega tkiva, ki vsebuje maščobe. Prehrani služijo tudi živalski notranji organi in črevesje. Telečji siriščnik se uporablja za sirilo. Kri je uporabna v prehrani ljudi, v novejšem času za prehrano živine in v tehnične ter medicinske namene. Zaradi hitre pokvarljivosti jo je možno nepredelano porabiti bodisi takoj, ali pa jo predelati v nekatere vrste klobas. V novejšem času iz krvi (v poštev prihaja goveja kri, ker je pri prašičji teže obdržati čistočo) proizvajajo krvno plazmo, ki jo s sodobnimi metodami konservirajo. Loj so včasih uporabljali za razsvetljavo, za beljenje hrane, za mazivo, kasneje za izdelavo mila in sveč. Kostni so sestavina kostne moke. Za obrtne in dandanes za industrijske namene so uporabni tudi koža, ščetine, volna, rogovi

in parklji. Vsebina govejih vampov služi za pripravo gnoja. Nekatere žleze so v sodobnem času uporabne v farmaciji.

Mesarsko dejavnost moremo deliti na *podeželsko* in mestno. Prva je v preteklosti zadovoljevala prehrabene in nekatere druge potrebe posameznih kmečkih in gospodarskih gospodarstev. V novejšem času se je obdržala na kmeth v obliki domače obrti ali priložnostne sezonske dejavnosti v zvezi s kolinami.

Mestno mesarstvo sodi med najstarejše živilske obrti in je pomembno v prvi vrsti za preskrbo prebivalcev naselbin mestnega tipa - to je mest in trgov - z mesom in drugimi živilnoredskimi proizvodi. V novejšem času imajo preskrbo neagrarnih naselij z večjim številom prebivalcev v rokah zasebni mesarji ali industrijska mesarska podjetja, ki opravljajo klavniško-predelovalno dejavnost na grosistični, podjetniški način.

Mesarski poklic poleg obrtnega dela vključuje tudi nabavo oz. nakup potrebnih živali za opravljanje dejavnosti ter posredovanje oz. prodajo ustrezno pripravljene mesa in mesnih izdelkov potrošnikom. Pri teh opravilih mesarska dejavnost posega na področje druge osrednje neagrarne gospodarske dejavnosti, namreč *trgovine*.

Takó obrtniški del mesarskega poklica kot prodaja mesnih izdelkov sodita v *pridobitno dejavnost*, s katero se mesar preživlja in od nje plačuje dajatve oz. davke. V sodobnem času se je mesarstvo z industrializacijo prelevilo v prehrabeno dejavnost širših razsežnosti z možnostmi izvoza in trgovsko-pridobitnimi učinki večjega obsega, ki zadevajo interes širše skupnosti (države).

I. 2. Postopek

Mesarjevo obrtniško delo moremo razčleniti v več segmentov. Prvi je zakol živali. Klavni postopek zajema *omamljanje* (mehanično, v sodobnem času z električnim tokom ali s kemičnimi pomirjevali), *puščanje krvi* in *odiranje oz. pri prašičih odstranjevanje ščetin*. Sledi mu *odvzem notranjih delov* in *razkosavanje*.

Postopek pri *govedu* je naslednji: pred zakolom žival omamijo. Pri mehanskem omamljanju mesar žival s kladivom ali ušesom sekire udari po čelu in jo onesvesti ali pa jo omami z vbodom v zatilje ali udarcem po njem s posebnim kladivom, ki je na eni strani priostreno. V sodobnem času pri omamljanju uporabljajo posebno pištolo (Schermeyer aparat), s katero žival ustrelijo v čelo. Z električnim tokom omamljajo živali na način elektrošoka ali s posebno kletko. Govedu nato spustijo kri prek vboda v prsi (pri ležečem govedu) ali z vratnim vbodom (pri visečem govedu). Kri prestrežejo. Posamezna žival ima 7 do 8 litrov krvi. Žival nato oderejo z noži ali v sodobnem času s posebnimi odiralniki. *Teleta* imajo tanjšo kožo, zato jih odirajo brez uporabe rezila. Živali nato mesar odvzame drob. Sledi razpolavljanje goveda s sekiro in žago. Polovici operejo. Razkosavajo ju s sekiro in žago ter z noži.

Pri zakolu *prašiča* mehanično omamljanje ni primerno, čeprav je bilo - sodeč po upodobitvah - v starejših časih v uporabi. V sodobnem času se za prašiče uporablja metoda elektrošoka ali omamljanje z ogljikovim dvokisom (ta način je uporaben tudi pri drobnici in teletih). Tudi prašiču odvzamejo kri s prsnim vbodom. Žival, ki leži na posebnem stojalu ali klopi, odirajo z nožem. Po odiranju lahko odrežejo slanino. Za odiranje prašičev obstojajo dandanes tudi posebne odiralne naprave. Prašiča lahko tudi gárajó: ga oparijo in mu odstranijo ščetine. Dandanes uporabljajo za to posebne stroje. Nato mu kožo dokončno očistijo z britjem, ožiganjem ali mu odstranijo ščetine s koreninami vred. Tudi prašiča nato razpolovijo s sekiro ali žago, včasih pa mu izsekajo hrbtenico. Takó pripravljenega operejo in pripravijo za razkosavanje.

Za zakol prašiča pri domačem postopku pripravijo stojalo, plohe, kad, škaf, čeber, skledé, nože, pribor, kolofonijo. Pri zakolu prašiču prerežejo odvodnico na levi strani vratu. Prestrežejo kri in jo mešajo, dokler se ne ohladi, da ne zakrkné. Staremu prašiču oderejo kožo, mlademu pujsku (odojku) pa jo le očistijo. Polijejo ga z mrzlo vodo in

zdragnejo s kolofonijo. V kadi ga oparijo z vrelo vodo, nato mu ostrgajo ščetine. Očiščenege obesijo za zadnje noge, ga operejo s hladno vodo in obrišejo. Prašiču odvzamejo drob, hrbtenico pa presekajo ali prežagajo po sredini in obe polovici ohladijo. Nato ju razkosajo. Meso, drobovina, špoh, salo, ušesa, parklji, koža in ščetine služijo nadaljnji uporabi in obdelavi.

Drobnico omamljajo navadno mehanično z udarcem z lesenim betom po zatilnici, sodobno omamljanje pa je z elektrošokom in z ogljikovim dvokisom. Kri ji spustijo z vratnim rezom ali vbodom v ležečem položaju na posebni klopi. Ovce odirajo brez uporabe rezila. Kožo ji na top način slečejo.

Perutnino je še do nedavnega znala vsaka gospodinja zaklati sama. Pod ušesom ji je naredila rez. Obesila jo je z glavo navzdol, da ji je kri odtekla. Kri je - če jo je nameravala porabiti - prestregla. Perutnino je nato ohladila v hladni vodi. Nato jo je poparila in oskubla. Odvzela ji je drob in kljun ter noge pod kolenom. Pri goseh in racah je odstranila tudi konce peruti. Gosi in race je pred skubljenjem namočila, nadržnila s kolofonijo in jih oparila.

V sodobnem času koljejo perutnino v posebnih klavnicah. Obešeno za zadnje noge omamljajo z elektriko ali mehansko (z udarcem po glavi ali z vbodom vanjo). Kri ji spustijo s pomočjo vratnega reza ali skozi kljun. Perutnino oparijo in oskubejo; v sodobnem času sta postopka mehanizirana. Po takem skubljenju je treba perutnino očistiti še ročno. Za skubenje poprej oparjenih rac in gosi uporabljajo tudi vroč vosek. Ostanke tankih dlak jim ožgejo. Oskubljenim živalim odvzamejo drob.

I. 3. Viri in literatura

Viri za zgodovinski razvoj mesarstva so zlasti:

- neposredni materialni ostanki, med katere štejemo za starejši čas ostanke živali v arheoloških najdiščih, ki pričajo o tem, katere živali je človek v starejših dobah gojil za svojo preskrbo z mesom;

- neposredni materialni ostanki za nekoliko kasnejši čas so: mesarsko orodje: noži in sekire (ki jih je pogosto težko ločiti od orožja), sekljači, brizgalke za izdelavo klobas;

- posredni materialni ostanki: ohranjeni simboli združenj mesarjev: skrinje, bandera, cehovske ročke, žigi, potne knjižice pomočnikov;

- besedišče različnih jezikov, ki s skupnimi besedami slovanskega izvora omogoča sklepanje na stopnjo živinoreje (oz. gojenja živine za zakol) pred razselitvijo Slovanov;

- pisani viri (listine, cehovski in zemljiškogospodski urbarji, normativni viri kot mestni statuti, zapisi o dejavnosti mesarskih bratovščin in cehov /pravila, zapisniki/, policijski in obrtni /mesni/ redi, odredbe o cenah mesa, drugi spisi);

- likovne upodobitve mesarskih dejavnosti ter mesarjev in njih orodij v pisnih virih, na mesečnih koledarjih, freskah, platnih z upodobitvami obrtnikov; panjske končnice (večinoma iz 19. in začetka 20. stoletja) občasno tudi uprizarjajo motiv mesarskega dela.

- likovne upodobitve zavetnikov bratovščin in cehov na oltarjih in sklepniških slovenskih gotskih cerkva;

- običaji oz. ljudske igre (npr. Škofjeloški pasjon, pri katerem so od 1721 v predigri sodelovali tudi cehovski člani: mesarji so bili predzadnji med sedmimi cehovskimi skupinami).

Literatura o mesarski dejavnosti obsega zgodovinska in etnološka dela, nekdanje in sodobne praktične in strokovne napotke pri tem poslu in opise mesarske zakonodaje. Zgodovinska dela obravnavajo mesarstvo v sklopu drugih prehrabnih obrti ali pa omogočajo posredno sklepanje nanj. Podatke o organizaciji mesarjev in mesarsko zakonodajo vključujejo zgodovinske objave nekaterih virov, za sodobnejši čas pa navodila za nadzorne službe. Etnološke študije se posvečajo predvsem običajem v zvezi s pripravo kolin. Praktični in strokovni napotki opisujejo klavno živino, postopek pri zakolu,

razkosavanju, raznovrstnem konzerviranju mesa. Nekatere segmente mesarske dejavnosti opisujejo tudi splošni uvodi v nekatere kuharske knjige.

VIRI

F. KOS, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1-4, Ljubljana 1912-1915; ISTI - M. KOS, isto 5, Ljubljana 1928. - B. OTOREPEC, Gradivo za zgodovino Slovencev 1246-1500, v rokopisu na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU. - Zbirki urbarjev: SAZU, Viri za zgodovino Slovencev. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. - SAZU, Viri za zgodovino Slovencev. Novejši urbarji za Slovenijo. - Österreichische Urbare. I. Landesfürstliche Urbare; II. Urbare geistlicher Grundherrschaften. - F. GESTRIN, Mitninske knjige 16. In 17. stoletja na Slovenskem, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 5, Ljubljana 1972. - Gradivo za statistiko trgovine, obrta in industrije v Sloveniji, Ljubljana 1929. - Trgovsko-obrtno-industrijski letnik. Register trgovine, obrti in industrije. Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Novo mesto. Industrija Dravske banovine, Ljubljana 1931.

F. POPELKA, Schriftdenkmäler des steirischen Gewerbes, I, Graz 1950. - N. KURET, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842), Ljubljana 1985. - Oznanilo kupčijske in obertnijske zbornice za Kranjsko kronovino v Ljubljani visocemu c. k. ministerstvu kupčije, obertnije in javnih stavb o zadevah kupčije in obertnije v letu 1852.

B. OTOREPEC, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 1-12, Ljubljana 1956-1968. - S. VILFAN - B. OTOREPEC - V. VALENČIČ, Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 8, Ljubljana 1986. - A. LAVRIČ, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631-1632, Acta ecclesiastica Sloveniae (Ljubljana), 12, Ljubljana 1990. - J. MLINARIČ, Gradivo za zgodovino Maribora 1-23, Maribor 1975-1998. - C. de FRANCESCHI, Chartularium Piranense I (1062-1300), II (1300-1350), Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 26, Parenzo 1924; 43, Pola-Parenzo 1931-1932, 19-96; 44, Pola-Parenzo 1932-1933, 271-320; 45, Pola-Parenzo 1933-1934, 255-320; 46, Pola 1934, 107-192; 47, Pola-Parenzo 1935-1937, 123-230; 50, Pola-Parenzo 1938-1340, 171-200. - F. BISCHOFF, Das Pettau Stadtrecht vom Jahre 1376, Wien 1887. - Statut mesta Ptuj 1376. Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Viri 2, Maribor 1998. - P. KANDLER, Statuti municipali del Comune di Trieste che portano in fronte l'anno 1150, Trieste 1849. - C. CAGNARONI, Statuta civitatis Tergesti 1550, Trieste 1665. - M. de SZOMBATHELY, Statuti di Trieste del 1350, Trieste 1930. - ISTI, Statuti di Trieste del 1421, Archeografo Triestino (Trieste), 48, 1935. - F. COLOMBO, Statuti di Muggia del 1420, Trieste 1971. - M. L. IONA, Statuti di Muggia del secolo XIV, Trieste 1972. - A. BARBADICUS, Statuta Iustinopolis, metropolis Istriae, Venetiis 1668. - L. MARGETIČ, Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668, Koper-Rovinj 1993. - M. ZJACIČ, Kritički osvrt na objavljeni statut občine Izola iz 1360, Jadranski zbornik, (Pula-Rijeka), 6, 1966. - L. MORTEANI, Isola ed i suoi statuti, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria (Parenzo), 4, 1888, 155-213, 349-421; 5, 1889, 155-222. - P. KANDLER, Fragmentum statutorum terre Pyrrhani, corrente anno Domini 1274, Codice diplomatico Istriano, L'Istria (Trieste), 1852. - C. de FRANCESCHI, Gli statuti del comune di Pirano, Venezia 1960. - M. PAHOR - J. ŠUMRADA, Statut piranskega komuna, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 10, Ljubljana 1987. - F. KOS, Najstarejši statut mesta Gorice, Carniola. Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana), n. v. 7, 1916, 282-284. - F. GESTRIN - D. MIHELIC, Tržaški pomorski promet 1759/1760, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 12, Ljubljana 1990.

LITERATURA

P. BLAZNIK, O cehih na Slovenskem, Ljubljana 1940. - J. ŠORN, Začetki industrije na Slovenskem, Documenta et studia historiae recentioris 4, Maribor 1984. - F. GESTRIN, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Dela SAZU, 1/15, Ljubljana 1965. - D. MIHELIC, Prispevek k poznavanju obrti v srednjeveških mestih Piran, Ljubljana in Maribor, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 47, 1993, 497-503.

Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave (Ljubljana), 3, 1972. - Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Razprave (Ljubljana), 4, 1977. - P. BLAZNIK, O obrti v Škofji Loki v srednjem veku, Loški razgledi (Škofja Loka), 7, 1960, 80-87. - B. OTOREPEC, Donesek h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stoletja, Kamniški zbor-

nik (Kamnik), 3, 1957, 43-61. - B. C. ŠUŠTAR, Spodnja Šiška. Pušeljc Ljubljane. Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje. 1885-1914, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave (Ljubljana), 18, Ljubljana 1996.

F. GESTRIN, Prispevek k poznavanju povezav Pirana s slovenskim zaledjem. (Oskrba Pirana z mesom v desetletjih okoli srede 15. stoletja), Slovensko morje in zaledje, Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave (Koper), 1, 1977, 13-19. - D. MIHELIC, Mesarstvo, v: Neagrarno gospodarstvo Pirana 1280-1340, Dela SAZU 1/27, Ljubljana 1985, 74. - ISTA, Trgovina z živino in živinorejskimi proizvodi, prav tam, 124-128. - A. SAKSIDA, Mesarska obrt in njen pomen v severozahodnih istrskih mestih od 13. do 17. stoletja, Annales, Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin (Koper), 5, 1994, 261-266.

I. PESTOTNIK, Mestna klavnica ljubljanska in njen razvoj, Kronika slovenskih mest (Ljubljana), 1/1934, 202-205. - J. MRKALJ, Večstoletna tradicija klavništva in predelave mesa v Škofji Loki, Loški razgledi (Škofja Loka), 33, 1986, 169-172.

S. RENČELJ, Suhe mesnine - narodne posebnosti, Ljubljana 1990. - Stručna knjiga za mesarski, kobasičarski i srodni zanat, Ljubljana 1932. - V. OLUŠKI, Prerada mesa, Beograd 1973. - O. NOVAK - MARKOVIČ, Koline, Ljubljana 1988. - F. BUČAR, Meso. Poznavanje in priprava, Ljubljana 1997. - ISTI, Osnove tehnologije mesa. I. Klavna tehnika, Ljubljana 1968.

II. Klavne živali

II. 4. Vrste

V obdobjih ekstenzivne živinoreje je na naših tleh imela zlasti *drobnica* (ovce, ovni, jagnjeta, koze, kozli, kozlički) velik pomen. Ovca je bila domača žival, ki so jo ob naselitvi alpskih Slovanov ter skozi ves srednji vek redili v največjem številu. Sredi 19. stoletja so pri nas prevladovala navadna domača ovca, žlahtne so bile redke. Zlasti v sušnejših območjih s skromnim rastlinstvom in v višjih predelih, kamor ovce niso mogle na pašo, pa so prevladovala okretne koze, ki potrebujejo manj nege. V 19. stoletju so koze so dajale po 100 bokalov (po 1,414 litra, torej 141,4 litra) mleka letno.

Govejo živino (krave, bike, junce, teleta) so pri nas v srednjem veku redili bolj za vleko kot za prehrano. Bila je bistveno manjša od današnje in za vleko pluga je bilo potrebno vpreči več parov vlečne živine. Sodobno količinsko vrednotenje (1 glava govedi = 10 glav drobnice = 5 prašičev) zato za starejši čas ne prihaja v poštev. Leta 1705 so cenili ogrskega ali velikega štajerskega vola na 4 stote (400 funtov oz. liber po 0,56 kilograma), torej na 224 kilogramov. Tudi po uveljavitvi hlevske živinoreje se stanje glede kakovosti živine ni spremenilo čez noč. Še sredi 19. stoletja je bilo govedo majhno in je v povprečju tehtalo po 300-400 liber (168-224 kilogramov). Krava je dajala v povprečju 600 bokalov (928,4 litra) mleka na leto, torej šestkrat toliko, kot koza.

Svinje so bile pred obdobjem hlevske živinoreje na pol divje, pasle so se po gozdovih, vendar je bilo po njihovem mesu, od 16. stoletja pa tudi po masti, dosti povpraševanja. Tudi svinje so bile pred uvedbo hlevske živinoreje mnogo manjše od današnjih. V 19. stoletju pa je bilo pitanje prašičev zelo v veljavi, in to ne le domačih, ampak so jih vsako leto več tisoč prignali s Hrvaške.

Konji so bili dolga stoletja jezdne, vlečne in tovarne živali. Vlečni in tovarni konji so bili manjši od jezdnih. Konji pri nas so bili srednje kakovosti. Njihovo meso pa je prišlo do veljave šele v sodobnem času. Isto velja za *osle*, katerih meso je v sodobnejšem času ključnega pomena za nekatere salame.

Pač pa so ljudje pri nas že od srednjega veka gojili in uživali razno *perutnino* (kokoši, peteline, piščance, purane, race, gosi in golobe). V novejšem času se ponekod uveljavlja gojenje nojev za zakol.

Kunce so začeli pri nas gojiti v 20. stoletju. Kdaj se je na Slovenskem kunčjereja pojavila pri zasebnikih, ni povsem jasno, nedvomno pa prej, kot pri ustanovah: konec leta 1917 sta se kuhinji za osebje Južne železnice v Zalogu in Ljubljani preskrbovali z mesom iz lastnega gojišča kuncev, ki je bilo na železniški postaji v Zalogu.

Divjačina je v srednjem veku in kasneje na jedilniku pomenila razkošje, saj je bila pravica do lova pridržana plemstvu, v sodobnem času pa je tudi strogo nadzorovana. Za užitno velja pri nas dlakasta (jelen, srna, gams, veper, medved, zajec) in pernata divjad (jerebica, fazan, prepelica, divja raca itd.)

II. 5. Razširjenost klavnih živali

Razširjenost živali za zakol je skladna s pogoji za živinorejo in lov. Za starejši čas pred uvedbo hlevske živinoreje, ko še ni bilo ocen in popisov živine, je mogoče nanjo sklepati iz krajevnih imen, pa tudi iz urbarialnih obveznosti kmeta do gospoda, iz mitninskih knjig in podatkov o kmečkem tovarništvu, iz zapisov o sklepanju dogovorov v zvezi z živino (na Primorskem).

Za starejši čas je ocena razširjenosti živali za zakol tvegana. Možnost najnižjih ocen stanja glav živine na Primorskem nudijo za srednji in prva stoletja novega veka notarske in vicedominske knjige primorskih mest, kamor so se vpisovali tudi dogovori o prodaji (nakupu) živine ter njeni oddaji v uporabo ali oskrbo; izvorniki pa ne omenjajo tiste živine, ki ni bila predmet takih poslov.

Iz tovrstnih zapisov pridobljena, najnižja ocena števila živine na območju piranske komune v zaporednih štirinajstih letih 14. stoletja (1325-1339, z izjemo leta 1337, za katero taki viri niso ohranjeni) je razvidna iz tabele, ki upošteva le prvo omembo živine, katere življenjska doba ni znana.

Številčno stanje živine na Piranskem 1325-1339

leto	drobnica	govedo	svinje	konji	osli	tovorna živina
1325	856	49	29	4	3	3
1326	146	10			1	
1328	1342	66	9	5	6	8
1329	12	11		2	1	1
1330	704	107	6	9	4	3
1331	126	2		2		1
1332	2	1				
1333	208	3			3	
1334	408	19	1		2	1
1335	392	27		1	2	
1336	120	43				
1337	616	29		1		
1338	535	8		1	2	
1339	445	29	7			
SKUPAJ	5912	404	52	25	24	17

Za kasnejši čas, po uveljavitvi intenzivne, hlevske živinoreje, so znani uradni podatki o številčnem stanju živine, ki so rezultat popisov po deželah. Poglejmo primer Kranjske sredi 19. stoletja po popisu 1851.

Številčno stanje živine na Kranjskem 1851

krav	79.610	prašiči	75.200
volov in bikov	67.692	SKUPAJ	75.200
mlade živine	39.805	kobil	6.480
SKUPAJ	187.107	konj	13.234
ovac	67.542	žrebcev	88
koz	8.484	žrebet do treh let	467
SKUPAJ	76.026	SKUPAJ	20.264

Podatki o stanju živine pa ne povedo, koliko živali je bilo dejansko namenjenih zakolu ter koliko so jih uporabljali kot delovno živino, za razplod, za mleko in volno ali celo za izvoz. Kranjske vole so namreč prodajali na Beneško in v Furlanijo, konje na Primorsko in Laško, prašiče v Trst in na Koroško, dokaj razširjena perutnina (purani, gosi, race, kokoši, le malo pa golobi) je neredko pristala na mizah v Ljubljani in Trstu.

Pač pa omogočajo količinsko oceno dela mesarjev in porabe mesa podatki za Ljubljano v 18. stoletju. Znano je število govedi, ki so jo (ali naj bi jo) za potrebe mesta letno zaklali ljubljanski mesarji. V začetku 18. stoletja je vsak od dvajsetih ljubljanskih mesarjev letno zaklal po 26 volov. Za mestno prehrano je bilo tedaj potrebno zagotoviti 520 volov letno. Konec tridesetih let (1738) je izkazana občutno večja (predvidena) potreba: tedensko naj bi se zaklalo po 12 vol, v celem letu torej 624. Do konca stoletja se je poraba klavnice živine v Ljubljani več kot podvojila.

Poraba klavnice živine v Ljubljani 1794-1805

leto	voli	krave	junci	teleta	koštruni
1794	1162	34	104	3983	3200
1795	1294	69	83	3974	2728
1796	1391	116	86	3369	3302
1805	1650			2366	3076

V dvajsetih letih 20. stoletja je v Ljubljani začela delovati sodobna klavnica s hladilnico. V njej so klali živino in pregledovali tisto, ki so jo zaklali drugod in pripeljali prodat v Ljubljano. Poglejmo promet klavnice v desetletju 1924 do 1933.

Dejavnost ljubljanske klavnice 1924-1933

zaklanih v letu	goved	prašičev	telet	velike drobnice	male drobnice	konj
1924	6.988	13.742	7.626	2.779	975	308
1925	7.009	17.039	11.475	1.846	795	285
1926	8.117	19.296	12.901	1.491	1.280	451
1927	8.337	22.879	10.453	1.523	778	513
1928	8.771	22.831	12.665	1.321	1.068	609
1929	9.765	23.325	9.987	1.493	1.241	696
1930	8.035	24.513	8.788	2.055	1.497	515
1931	7.739	28.622	11.880	980	1.401	325
1932	8.258	27.296	14.998	925	1.717	156
1933	9.236	25.116	14.194	892	1.635	114

pripeljanih v letu	goved	prašičev	telet	velike drobnice	male drobnice	uvoz izdelkov v kg
1924	57	3.495	4.335	106	1.272	96.926
1925	38	2.903	2.903	57	1.623	71.213
1926	15	2.258	3.365	113	1.499	50.165
1927	18	2.597	5.154	110	1.933	59.205
1928	20	2.273	4.357	118	1.630	91.602
1929	42	3.181	4.903	71	1.638	116.853
1930	23	2.095	3.712	47	1.560	88.619
1931	16	1.236	2.976	20	1.521	56.970
1932	8	1.751	4.311	8	1.080	40.413
1933	3	1.381	4.431	23	1.080	150.000

Klalo se je tudi v ljubljanskih predmestjih. V Spodnji Šiški so 1908 zaklali 1.111 goved, 857 telet, 1.439 prašičev, 242 koštrunov in 28 jagnjet.

V sodobnem času se velik del živine za prehrabene potrebe goji v velikih obratih z industrijsko organiziranim zakolom živine. Statistiko številčnega stanja glav klavne živine je zamenjala statistika letne proizvodnje in porabe mesa. Tako je npr. od 1986 do 1991 letna proizvodnja mesa v Sloveniji znašala okrog 180.000 ton.

III. Zgodovinski pregled mesarske dejavnosti

III. 6. Mesnica, mesar, delo

Mesarska dejavnost se je v mestih opravljala na predpisanih lokacijah. Prostor za opravljanje dejavnosti je bil premišljeno izbran. Ključnega pomena pri tem je bila bližina vode, ki je zagotavljala možnost vzdrževanja najosnovnejše higiene pri delu.

Združevanje mesarske dejavnosti na enem mestu je pripomoglo k temu, da so se človeškim čutom neprijetni spremljevalci mesarske dejavnosti kot hrup in kri ob zakolu in obdelavi živine, smrad razpadajočih organskih sestavin in odpadkov itd., dogajali na omejenem prostoru. To je tudi omogočalo zdravstveni in higienski nadzor. Na eni strani je bilo moč preverjati stanje živine, namenjene za zakol, na drugi pa nadzirati pošteno poslovanje mesarjev.

Mesarsko "delavnico" je lahko predstavljala mesarska stojnica, ki je bila samostojen obrat mesarja in njegovih pomočnikov, ali pa je bila dejavnost mesarjev združena pod isto streho v klavnici, kjer so stali mesarski pulti.

Na podeželju je poklicna izkušnja mesarske dejavnosti prehajala z očeta na sina, v mestu pa z mojstra na vajenca in pomočnika. Skozi stoletja so se kot osnovno mesarsko orodje uporabljale sekire in noži. Mestni mesarji so nosili značilno obrtniško oblačilo in imeli pokrivalo. Mesarji so preskrbovali okolico z mesom in mesnimi izdelki. V ta namen so v domačem okolju ali zunaj njega kupovali klavno živino, jo zaklali, razkosali in v nepredelani ali predelani obliki prodajali živinorejske proizvode. V nekaterih mestih so se mesarji povezovali v poklicna združenja, cehe, ki so varovali člane pred konkurenco tujih mesarjev in preprečevali tekmovalnost med lastnimi člani. Od 18. stoletja so cehi izgubljali vpliv in pomen. Do srede 19. stoletja so v mesarski dejavnosti prevladovali majhni obrati, ki so se jim postopno pridruževala industrijsko usmerjena večja podjetja.

III. 6. a. Najstarejše dobe

O začetkih mesarstva nimamo pisanih zapisov, ampak moremo nanje sklepati iz arheoloških ostankov osti, rezil nožev, sekir, kladiv, ki so bili sprva kamniti in koščeni, kasneje kovinski. Lesena držala mesarskih orodij se niso ohranila. Obdelavo kovin in kovaštvo ter z njima povezano izdelavo mesarskih orodij so poznali že stari Slovani. Pri orodju kažejo arheološki ostanki do 5. stoletja naraščanje števila sekir, ki pa seveda niso služile samo mesarskim opravilom.

Sama mesarska tehnika za najstarejše dobe ni znana, mesarstvo pa tudi ni veljalo za posebno veččino, ki bi zahtevala poklicno usposobljene strokovnjake. Postopek pri zakolu in razkosavanju živali je bil podoben kot še stoletja kasneje.

III. 6. b. Razdobje od 12. do 18. stoletja

V srednjem veku je nastanek naselbin mestnega tipa povzročil, da se je mesarska dejavnost prelevila v pravo, poklicno obrt. Mesarji so imeli pravico in dolžnost zagotoviti okoliškim prebivalcem potrebno količino mesa. Za ustrezno preskrbo so bili odgovorni oblastem. V mestih in trgih so sami ali s posredništvom poklicnih trgovcev nabavljali potrebno, včasih tudi predpisano količino živine (zlasti govedi in drobnice, manj pa svinj) za oskrbo meščanov in tržanov z mesom. Na majhnem prostoru, ki ga je obsegala naselbina mestnega tipa, namreč ni bilo mogoče rediti zadostnega števila domače živine. V oskrbi z živino so pomembno mesto imele Štajerska, Ogrska in Hrvaška.

Za starejša razdobja sklepamo na tehniko opravljanja mesarskega poklica iz ohranjenih *likovnih upodobitev* in pisnih podatkov o mesarstvu. Likovne upodobitve pričajo o orodju in noši mesarjev.

Tržaški statut iz 1350 upodablja mesarja v vijolični obleki z zelenim predpasnikom. Pokrit je z zeleno čepico s privihanim robom. V roki drži, prislonjenega na ramo, mesarski nož, ki se od ročaja navzven širi in je na koncu prisekan. S podobnim orodjem - masivnim, prisekanim nožem - seka meso na mizi pred seboj rdeče oblečeni mesar na freski z upodobitvijo prepovedanih nedeljskih opravil v Crngrobu iz druge polovice 15. stoletja. Kaj počne njegov pomagač, ki je oblečen v zeleno, ni razvidno. Na mesarjevi desni strani je pokrita lesena stojnica, za katero sedi temno oblečen prodajalec, ki prodaja prekajeno meso, klobase, salame, pleča.

Radovljiški koledar iz 1415 uprizarja k mesecu novembru kmeta v zeleni prepasani suknji in temno sivih oprjetih hlačah, ki se pripravlja, da bo z ušesom sekire pobil pujska. Glava sekire se od ušesa na obe strani širi do rezila. Prav tako sekiro najdemo na prizoru mesarjevih opravil na enem redkih tovrstnih motivov na panjski končnici, ki je nedvomno nekaj stoletij mlajša od radovljiškega koledarja. Uprizarja dogajanje na dveh straneh stene. Na levi strani je mesar, ki namerava s sekiro, ki je pri ušesu ožja, proti rezilu pa razširjena, pobiti telička. Na desni strani stene stoji za pultom možki, ki ima pred seboj tehtnico in najverjetneje prodaja meso. Oba imata na sebi prepasano suknjo in oprjete hlače nedoločljive barve.

Na platnu z upodobitvami obrtnikov iz graškega Joanneuma iz 1481 je mesar oblečen v rdeče oblačilo, ki je pod pazduho in pod laktmi zaščitena s svetlejšimi všitki. Na sebi ima svetlejši predpasnik in na glavi svetlo čepico. V desnici drži sekiro, ki jo prislanja na ramo. Glava sekire se proti rezilu močno razširi v smeri ročaja sekire.

Mesarjevo orodje na upodobitvah je sekira in masiven nož, ki pa nista vselej enake oblike. Mesarji so bili oblečeni v rdeča ali rdečkasta oblačila, na katerih se je kri manj poznala. Nosili so pokrivala, pogosto tudi predpasnike. Živino so klali in razkosavali blizu prodajnega mesta mesa.

Najstarejše znane *pisne omembe* mesarjev nimajo vselej zveze z opravljanjem njihove obrtne dejavnosti. V Škofji Loki je 1263 freisinški škof podelil mesarjema Ulriku in Gotfridu po dve njivi. V Ljubljani se 1267 omenjajo mesarske stojnice ob Ljubljani blizu križevniškega kopališča. Na Piranskem srečamo prvega mesarja 1269. Bil je to Janez Longus iz Benetk, ki je imel precej zemljiške posesti na Piranskem.

Na Slovenskem ni ohranjenih zapisov o pogojih za izučitev mesarskega poklica, verjetno pa se le-ti niso razlikovali od tistih, ki so bili uveljavljeni drugod: učna doba za mesarje je trajala običajno tri leta. Mojstrski izdelek, s katerim se je izkazal pomočnik za dosego mojstrstva, je bil v strokovnem zakolu in razkosanju goveda.

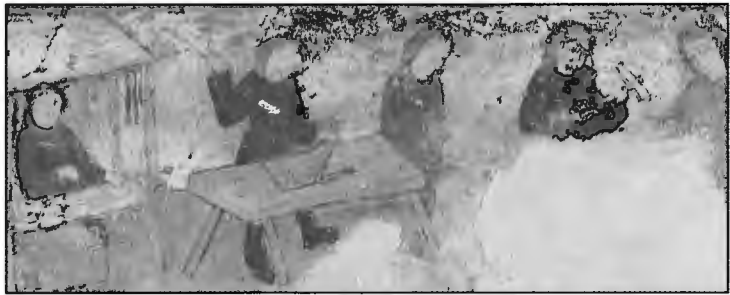
Tudi *omembe* konkretne obrtne tehnike (klanje, razkosavanje živine) mesarjev so v virih pri nas razmeroma redke. Slovenska mesta so bila majhna, zato se v njih ni razvila specializacija mesarskih dejavnosti kot v večjih severnonemških mestih (zakol in odiranje je tam opravljal specializiran mesar, ki je za plačilo dobil drobovino; izdelavo in prodajo klobas in paštet ter prodajo pripravljenih jedi so opravljali drugi posebni obrtniki).

V skladu z obstoječimi predpisi so mesarji pri nas opravljali svoj posel na predpisanim mestu - v klavnici ali na mesarski stojnici, kjer so meso tudi prodajali potrošnikom.

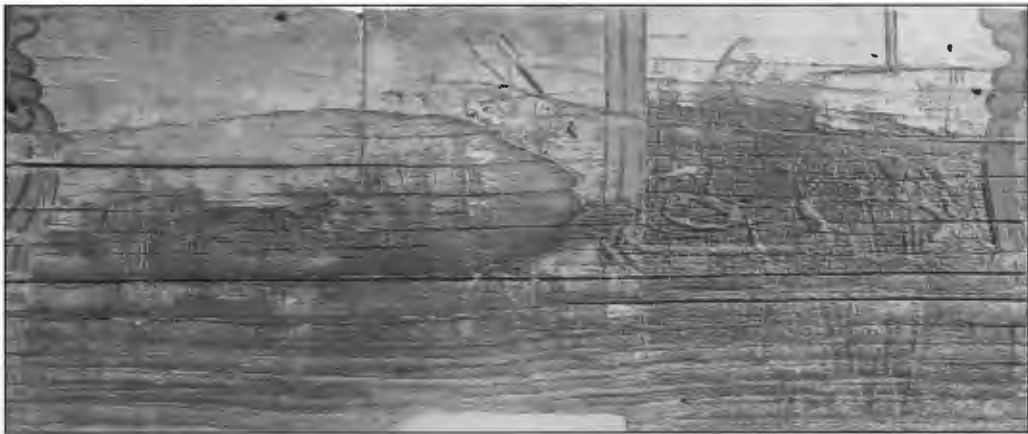
Mesarska dejavnost v mestih pri nas se je odvijala pod budnim nadzorom oblasti, ki je imela od nje dohodek, v zvezi z njo izdajala predpise in določala cene mesa. V večini primorskih mest so mesarsko dejavnost urejali statuti, v mestih v slovenski notranjosti pa s posameznimi izjemami (kot npr. Ptuj) privilegiji, mesni in policijski redi.

1

2

3

4

5

1. Mesar v tržaškem statutu iz 1350; 2. Mesar pri delu po freski Sv. Nedelja iz Crngroba iz druge polovice 15. stoletja (rekonstrukcija M. Tršarja); 3. Mesarska dejavnost upodobljena na panjski končnici; 4. November v radovljiškem koledarju iz 1415; 5. Graški mesar na sliki iz Joanneuma iz 1481.

Meso je hitro pokvarljivo blago, ki je (v času, ki ni poznal hladilnikov in hladilnic) oddajalo neprijeten vonj ter predstavljalo nevarnost za širitev bolezni in zastrupitev. Oblastni predpisi so določali lokacijo klavnic in prodajnih stojnic. Opredeljevali so način pridobitve pravice do izvajanja mesarske obrti, ki jo je mesar smel opravljati le, če je pridobil ustrezno dovoljenje. Zadevali so trgovsko plat poslovanja z mesom: način prodaje mesa, predpisovali njegovo kakovost in ceno ter določali dajatev/davek od te dejavnosti. Predvideli so možne zlorabe mesarjev in kazni za mesarje, ki bi pri poslu goljufali. V nekaterih mestnih okoljih so se mesarji združevali v poklicna združenja. Ta so mesarje na eni strani ščitila navzven, na drugi pa jim predpisovala načine poslovanja. Na Slovenskem moremo razlikovati poslovanje v primorskih mestih in v naselbinah mestnega tipa v notranjosti.

V *primorskih mestih* se je mesarska obrt opravljala znotraj komunalne klavnice, ki je stala ob mestnem trgu. To je bil higienski ukrep, ki je mesarsko dejavnost združil pod skupno streho; to je omogočalo nadzor nad zdravjem klavne živine, nad kakovostjo mesa in opravljanjem mesarskega poklica. Tovrstne klavnice se omenjajo v Trstu, Kopru in Piranu. V Kopru je imela klavnica kamnite stebre in zid. V Kopru in Piranu zapisi omenjajo mesarske mize oz. klopi, ki so stale v klavnici. Pred sredo 14. stoletja je v Piranu znanih šest poklicnih mesarjev, ki so verjetno imeli vsak svojo mizo v klavnici; ta je stala ob notranjem pristanišču. Piranskih mesarjev je bilo v omenjenem času vsaj toliko kot miz v klavnici, saj so obrtniki navadno imeli še pomočnike. V drugi polovici 14. stoletja sta bili v piranski klavnici postavljeni dve novi mesarski mizi, na katerih naj bi opravljali svojo obrt samo tuji mesarji. Kot edini prostor, kjer se je smelo v trgu Gorici prodajati meso, omenja goriški privilegij-"statut" iz 1307 javni trg v Gorici.

Od konkretnega dela mesarjev v primorskih mestih navajajo zapisi odiranje in razkosavanje živine ter trgovsko poslovanje z mesom. Mesarjeva dejavnost, zlasti trgovska, je bila dokaj natančno predpisana. Meso je moral prodajati po pošteni teži, in pravi ceni, biti je moralo tisto in take kakovosti, za kakršno ga je označil. Koprski mesarji niso smeli hkrati prodajati dveh vrst mesa; najprej so morali prodati boljše, nato slabše meso. Mesa niso smeli napihovati, nog in stegen niso smeli prodajati skupaj na težo. Izolski mesar ni smel odstraniti tolščice z mesa, ki ga je uradnik že ocenil, v Miljah je ni smel dodati k nemastnemu mesu, v Trstu je bilo prepovedano oboje. Tudi ledvic mesar ni smel dodati na skrivaj. Jetra je moral prodati v enem kosu. Boljših kosov mesa ni smel spravljati pod pultom.

Mestni nadzorniki so prisostvovali klanju, pregledovali vrsto živine, kakovost, težo in prodajno ceno mesa; ta je bila predpisana. Zaklano živino so v Piranu tudi ožigosali (koštruna z enim žigom, ovna in skopljenega kozla z dvema, ovco, kozo in kozla pa s tremi), šele nato so jo smeli mesarji obglaviti in odreti. V Piranu so nadzirali poslovanje klavnice komunalni cenilci in to vsako nedeljo in praznik, enkrat tedensko tudi ob drugih dneh, po določilu statuta iz 1332 pa, kadar se je v njej klalo. Piranski nadzorniki in drugi komunalni uradniki ter člani velikega sveta niso smeli opravljati mesarskega poklica, niso smeli biti družabniki mesarjev, od mesarjev niso smeli sprejemati darov. V Kopru je po en nadzornik prisostvoval vselej, ko so v klavnici prodajali meso, in sicer od jutra do devetih in od treh do večera. Imel je svoje uteži in preverjal težo, vrsto in ceno mesa. V času službe koprskim nadzornikom ni bilo dovoljeno piti in jesti z mesarji.

Prekrški mesarjev so bili, da se pri delu niso držali predpisanega kraja in časa, da so neposredno ali posredno umazali pristanišče in okoliške ulice ali samo mesnico. Kupca so goljufali s tem, da so dajali meso slabe teže, da so eno meso prodajali za drugo, da so mu spreminjali videz, da so skrivaj dodajali manjvredno meso kvalitetnemu, da so prodajali crkovino, da komu niso hoteli prodati mesa oz. da so le-tega skrivali pod pultom. Na svoj dom je smel piranski mesar posredovati le določeno količino mesa, če pa mu je zvečer meso ostalo, ga je smel odnesti le z dovoljenjem nadzornika. Mesarji so

očitno večkrat poskušali podkupiti nadzornike, da bi jim pogledali skozi prste.

Trgovska plat mesarske dejavnosti, prodaja svežega ali soljenega mesa, je bila podvržena plačilu dajatev mestni komuni glede na količino proizvoda. Za obdavčitev je bilo včasih odločilno mesto prodaje mesa: V Piranu je bila npr. obdavčena prodaja v klavnici (edino tam se je smelo prodajati sveže meso) in prodajalnah, na trgu pa ne. Davke za govejo živino je v Piranu v 14. stoletju znašal štirikrat, za svinjo pa trikrat toliko, kot za glavo drobnice. Pri prodaji na težo je bilo potrebno za libro (0,56 kilograma) prodanega mesa plačati četrtno davka, predpisanega za glavo drobnice. Komuna teh dajatev ni pobirala sproti, ampak jih je pridobila v pavšalnem znesku tako, da je pravico do opravljanja mesarske obrti dala na vsakoletno dražbo. Tam je skušala od najboljših ponudnikov - mesarjev zanjo iztržiti protivrednost svojega celokupnega letnega prihodka od mesarske dejavnosti. Kdor je za pravico do opravljanja mesarskega poklica ponudil najvišjo vsoto, je v tekočem letu imel izključno pravico, da je oskrboval mesto z živino in mesom. Ob nekaterih praznikih in posebnih priložnostih pa je bilo dovoljeno opravljati mesarski posel tudi drugim. V Piranu je bilo npr. vsakomur dovoljeno, da je na soboto pred veliko nočjo zaklal jagnje ali kozlička za praznik. V času trgatve je smel vsakdo prodajati drobovino na piranskem trgu.

V devetdesetih letih 13. stoletja je na Piranskem libra (0,56 kilograma) govedine stala 6 denaričev, libra svinine 10, jerebica pa 12 do 16 denaričev. Cene mesa so postopno rasle, ker je vrednost denarja padala.

V obdobjih pomanjkanja mesa je oblast določila cenik za razne vrste mesa. V devetdesetih letih 16. stoletja (1594) so v Piranu predpisali obvezne cene za libro različnega mesa. Cena je bila odvisna od teže živali.

Cene mesa v Piranu 1594

žival	cena za libro mesa
tele pod 60 liber (33,6 kilograma)	4 soldi (po 12 denaričev)
juncac nad 60 liber	4 soldi
krava	3 soldi
kozliček	4 soldi
kastrat	4 soldi
koza, kozel, koštrun	3 soldi

V naslednjih desetih letih so mesarji že dosegli zvišanje cene mesa. Leta 1604 so namreč v piranskem velikem svetu ugotovili, da mesarji nočejo prodajati mesa kastratov po 4 solde in 6 denaričev (!) in so jim dovolili dvigniti ceno na 5 soldov za libro tovrstnega mesa.

V *mestih v notranjosti* se je mesarski poklic opravljal v znamenju konkurence mestnih in podeželskih mesarjev. Mestni mesarji so se organizirali v poklicna združenja, versko-poklicne bratovščine in cehe, ki so varovali interese mesarjev-članov zlasti proti podeželskim mesarjem. Konkurence mestnih in podeželskih mesarjev v primorskih mestih ni bilo, ker so po tradiciji iz antike sama nadzorovala širši podeželski okoliš in tamkajšnje izvajanje mesarske obrti. Iz istega razloga so tudi mesarski cehi v primorskih mestih izostali.

Cehi so se potegovali za izključno pravico do opravljanja obrti proti mesarjem-nečlanom (šušmarjem) in podeželskim mesarjem ter proti branjevcem in prodajalcem sira, ki so tudi prodajali klobase, svinino in slanino. Cehi so tudi usklajali medsebojno razmerje svojih članov: ti so morali imeti enako število pomočnikov, niso smeli preseči norme zaklane živine, imeti dodatnih stojnic itd., kar bi povzročalo konkurenco med njimi. Vzlic cehovskim prizadevanjem za monopolom nad mesarsko dejavnostjo pa so se razmere za podeželske mesarje občasno sprostile, kadar je v bližnjem mestu primanjkovalo mesa.

Cehi mesarjev v mestih na Slovenskem so imeli svoje zavetnike. Mesarji v Kranju so se

obračali k sv. Kancijanu, v Ljubljani k sv. Lenartu, v Tržiču k sv. Tomažu Akvinskemu.

V Ljubljani je bil mesarski ceh ustanovljen 1465, ko je cesar Friderik III. podelil ljubljanskim mesarjem iste pravice, kot so jih imeli mesarji v štajerskih mestih. Ljubljanski ceh je tedaj vključeval le dva mojstra, imel je posest v Gradišču in nekaj hiš. Lastna pravila so ljubljanski mesarji dobili šele 1674.

Tudi mariborski mesarji so privilegij dobili od omenjenega cesarja in sicer 1492. Za nameček je cesar Friderik III. 1453 dovolil dvema meščanoma Radgone postavitev dveh mesnic v Radgoni.

S podeželsko konkurenco so se spopadali tudi loški mesarji in jo skušali zatreti. Leta 1547 je soseska v Železnikih, ki je štela okrog 400 ljudi, tožila, da jim loški mesarji ponujajo smrdljivo meso. Loško gospostvo je odločilo, da morajo loški mesarji do končne poravnave vsak teden prignati v Železnike eno govedo, ki so ga smeli pobiti v Železnikih, vendar Železniki niso smeli imeti lastne mesnice. Začasno dovoljenje za mesnico v poletnem času od sv. Jurija do sv. Mihaela (od 24. aprila do 29. septembra) so uspeli izposlovati 1550.

Ptujski statut iz 1376 je dovoljeval, da smejo podeželski mesarji v mestu, ki je pripadalo salzburškemu nadškofu, prodajati prekajeno meso na debelo (cele, razpolovljene in razčetverjene svinjske polovice) ob torkih, sicer pa ne. V času letnega sejma so smeli prodajati v Ptujju meso samo mestni mesarji in sicer na običajnih prostorih.

Tudi Lipnica je pripadala salzburškemu nadškofu. Leta 1402 je nadškof potrdil in obnovil pravice lipniških mesarjev. Tuji mesarji so smeli na trgu prodajati samo celo žival, ob četrkih in sobotah v času pred obhajilom po četrčinah. Na predvečer 1. maja so smeli do večernic prodajati meso na drobno ter sledečega jutra do obhajila spet po četrčinah. Na predvečer letnega sejma 25. julija in naslednji dan so smeli prodajati meso do večernic. Na predvečer 15. avgusta so tuji mesarji smeli prodajati meso na lokaciji Franenberg do večernic in naslednjega dne do obhajila.

Mesarji v mestih v notranjosti svoje obrti niso opravljali na skupnem mestu v mestni klavnici, kot je bil primer na Primorskem, ampak na mesnicah-stojnicah. Pravica za podelitev dovoljenja za stojnico je v deželno knežjih mestih pripadala deželnemu knezu. Mesar-zakupnik stojnice je moral plačevati letno zakupnino za stojnico upravniku deželno knežjega imetja - vicedomu.

Mesarji deželno knežjega mesta Maribor so bili (na prelomu 15. in 16. stoletja) dolžni trikrat letno jesti z mestnim sodnikom in sicer ob sv. Juriju 24. aprila, po trgatvi in ob svečnici 2. februarja. Njihova dajatev je znašala 13 mark (po 160 denaričev oz. 2/3 funta), od katerih so tri pripadle sodniku za hrano.

Mesarji salzburškega Ptujja so (po statutu iz 1376) morali dvakrat letno plačati dajatev in sicer po letnem sejmu in po svečnici, vsakič 20 denaričev manj od 12 mark. Mestni svet je mogel izmed njih imenovati odbor šestih oseb, ki so bile kazensko odgovorne za kolektivno krivdo.

Prostor, kjer so stale mesarske stojnice je bil stalen. Običajno so bile postavljene ob vodi, pogosto na mostovih. Tam je bilo poleti hladneje, odpadke pa je bilo mogoče odvreči kar v vodo. Dohodki od mesnic so služili tudi vzdrževanju mostov. Ob pomanjkanju mesa je deželni knez v svojih mestih dovoljeval postavitev novih mesnic-stojnic in mesarskih mojstrov. Ljubljana je tako 1390 dobila novo mesnico. Tudi 1416 je deželni knez v Ljubljani dovolil zgraditi novo mesnico, kjer bi smel vsak podeželan prodajati meso ob navadnih tržnih dneh (v sredo in soboto).

V Škofji Loki so stale mesnice pri kamnitem mostu na desni strani Selške Sore (1291, 1318). Tri stoletja kasneje, 1649, je bilo v Loki sedem mesnic.

Leta 1267 so mesarske stojnice v Ljubljani stale ob Ljubljanici v bližini Novega trga. Sredi 14. stoletja so znane štiri mesnice v Ljubljani in sicer na Zgornjem (danes Čevljarskem) mostu. Dve sta pripadali samostanu v Bistri: eno je dobil v dar, drugo pa

je kupil. Mesarske stojnice so stale tudi na Spodnjem (kasneje Špitalskem, kjer je danes Tromostovje) mostu ter ob Špitalski (danes Stritarjevi) ulici. Samostan v Bistri je imel tudi tu dve stojnici za prodajo mesa. V 15. stoletju je cesar Friderik III naročil vicedomu, naj da na mostu zgraditi novo stojnico in jo odda v letni najem, najemnino pa izroči kaplaniji samostana Bistra pri (danes porušeni) cerkvi sv. Klementa in Fridolina na Bregu. Leta 1467 je vicedom prodal eno stojnico križevniškemu redu v Križankah. Mesto je imelo na vsakem mostu po eno stojnico, a sta bili proti koncu 15. stoletja opuščeni; kasneje je dobilo v najem drugi dve. Prodajalne mesa so bile tudi v mestu; sredi 15. stoletja se omenja mesarska stojnica na na Starem trgu.

Vicedomski urbar iz 1496 omenja 14 mesarskih stojnic (od teh 5 opuščeni; za primerjavo: za Maribor je za šestdeseta leta 15. stoletja dokumentiranih 13 mesarjev oz. mesarskih stojnic). V prvih desetletjih 16. stoletja je bilo v Ljubljani devet mesarskih stojnic, v drugi polovici 16. stoletja pa je tam delovalo 16 mesarskih mojstrov. V prvi polovici 17. stoletja (1614) so stojnice na Čevljarskem mostu v Ljubljani podrli. Tam so postavili kramarske prodajalnice, mesarske stojnice pa so preselili k Špitalskim vratom pri sedanjem Tromostovju. Sredi 17. stoletja so se mesarji preselili v predmestja Ljubljane, zlasti v Šentjanžovo predmestje, v današnje Trnovo. V začetku 18. stoletja je bilo v Ljubljani okrog 20 mesarjev, njihovo število pa je upadlo pred sredo stoletja.

Ljubljanske mesarske stojnice, podložne vicedomskemu uradu

leto	število	leto	število
1496	9	1636	9
1515	9	1726	6

Deželno knežja komisija je 1725 mesnice prodala mestu, pri številu mesnic za leto 1726 gre torej za bivše deželno knežje nepremičnine.

Število ljubljanskih mesarjev 1610-1760

leto	število	leto	število
1610	17	1690	20
1620	13	1700	15
1630	11	1710	17
1640	15	1720	22
1650	14	1730	22
1660	13	1740	26
1670	7	1750	17
1680	17	1760	12

Poslovanje mesarjev je v mestih v notranjosti - enako kot v Primorju - nadziralo in urejalo mesto. Mestna oblast je določala cene mesa in z določili urejala prodajo mesa. Izdajala je mesne rede, ki so se jih morali mesarji pri poslovanju držati. Mesar ni smel goljufati pri vrsti mesa, prodajal naj bi po pošteni teži. Držati se je moral predpisanih cen.

Sredi 16. stoletja so bili ljubljanski mesarji dolžni vsakomur prodati, kolikor bi hotel, telečjega ali govejega mesa. Brez županovega dovoljenja niso smeli tujcu prodati celega teleta, kasneje pa niti meščanom ne, da ne bi prihajalo do izvoza mesa. Količina drobovine in manjvrednih delov, ki so jih smeli dodajati kupljenim količinam mesa, je bila določena. Mesni redi so za goljufe določali kazni: globe, sramotilni steber in odvzem obrti.

V začetku 16. stoletja sta v Ljubljani na kakovost, ceno in pravo težo mesa pazila dva za leto dni izvoljena nadzornika. V 17. stoletju se je število nadzornikov podvojilo na štiri. Njihova naloga je bila tudi, da nadzirajo zdravstveno stanje klavnice živine. Leta 1738 se je število nadzornikov povečalo še za dva.

Nabava potrebne živine za zakol je ljubljanskim mesarjem povzročala težave, saj je na Kranjskem ni bilo dovolj in so jo morali dobavljati v sosednjih deželah. Več gospodk ni dovoljevalo prodaje živine ljubljanskim mesarjem in so jo kljub prepovedim rajc

izvažali na Laško. Konec 16. stoletja so se mesarji pritoževali nad prekupčevalci, ki so tihotapili živino na Beneško. Dovoljen je bil izvoz le za potrebe Trsta, Gorice in Reke.

O oskrbi Gorice s klavno živino govori goriški privilegij-"statut" iz 1307: v Gorici, ki se je s klavno živino preskrbovala iz severovzhodnega zaledja, je moral vsak ponuditi naprodaj vso klavno živino, ki jo je nabavil onstran Razdrtega, in tretjino tiste, ki jo je kupil med Gorico in Razdrtim.

Cene za raznovrstno meso (goveje, telečje, koštrunovo, kozličje itd. so bile v pristojnosti mestnih svetov. Leta 1697 je ljubljanski mestni svet sklenil, da se mesni cenik natisne in razobesi po mesnicah. Cene mesa so bile pogosto višje v času od velike noči do binkošti (petdeseti dan po veliki noči), včasih do sv. Jakoba (25. julija). Zahteve po zvišanju cen so pogosto postavljali mesarji; če jim magistrat ni ugodil, so zaprli mesnice in stavkali.

Cene za funt oz. libro (0,56 kilograma) govejega mesa v Ljubljani (16., 17. stoletje)

leto	vol/dobro goveje meso
1526	1 kr
1624	2 kr oz. 2 kr, 1 d
1650	2 kr, 2 d
1651	4 sol = 2,2/3 kr
1660	2,2/3 kr
1691	2,2/3 kr

Tudi stroškovniki priložnostnih poedin ljubljanske mestne vlade slikajo cene mesa. Poglejmo primer za leto 1651.

Stroškovnik poedin ljubljanske mestne vlade 1651

vrsta mesa	goldinarjev	krajcarjev
funt govedine		2,2/3 kr
tele	2 gld	8 kr
jagnje		20 oz. 40 kr
kozliček		40 kr
zajec		20 kr
puran (a)	1 gld	20 kr
puran (b)	2 gld	8 kr
kopun		30 oz. 32 kr
petelin		14 kr
kokoš		12 oz. 15 kr
piščanec		5 oz. 6 oz 6,1/2 kr
golob		6 oz. 6,5/8 oz. 6,2/3 kr
šunka		30 kr
prekajen goveji jezik		16 kr
funt špeha		10 kr
funt masti		10 kr

legenda:

kr - krajcar

sol - sold

gld - goldinar

d- denarič

1 gld = 60 kr = 90 sol = 240 d

Konec 17. stoletja je v poslovanje mesarjev pristavila svoj davčni mošnjiček tudi država. Za kritje svojih naraščajočih finančnih potreb je bil 1698 v avstrijskih deželah za stalno uveden davek, ki se je plačeval ob zakolu živine. Znašal je krajcar od funta (0,56 kilograma) teže zaklanc živine. Davek na živino se je prej plačeval ob prodaji

doma in pri izvozu, kasneje ob uvozu. V letu 1629 je bilo začasno obvezno plačati davek na meso tudi ob zakolu. Sprva so patenti predvidevali odmerjanje davščine na težo, kasneje pa na glavo živine: 1705 so na ogrskega ali velikega štajerskega vola (težkega 400 funtov ali 224 kilogramov), v glavnih mestih predpisali 6 goldinarjev in 40 krajcarjev mesnega davka, za srednjega vola 4 goldinarje 30 krajcarjev, od velike krave pa 3 goldinarje. V manjših mestih so bile cene nižje. Za teleta in drobnico se je plačevalo po vsej deželi enako. Pobiranje davka je država dajala v zakup deželam. 1701-1704 je zakupnina za Ljubljano in predmestja znašala 6000 goldinarjev.

Ti podatki omogočajo sklepanje na predvideno porabo žive živine za preskrbo Ljubljančanov z mesom v omenjenih prvih letih 18. stoletja. Pri davku 1 krajcar od funta bi predvidena potrošnja znašala 360.000 funtov (201.600 kilogramov) žive teže živine v tem razdobju. Davek na 10 funtov (5,6 kilograma) čistega mesa je bil v petdesetih letih 18. stoletja maksimiran na 1 goldinar, torej na 6 krajcarjev za funt mesa.

V začetku 18. stoletja je bilo v Ljubljani okrog 20 mesarjev. Vsak od njih je v poprečju zaklal enega vola na dva tedna. Voli so 1738 brez loja tehtali po 3,5 stota (po 56 kilogramov, torej slaba dva centa). Vsak od 20 mesarjev je na leto zaklal 26 volov, vsi skupaj torej 520, letna poraba je znašala slabi 102 toni žive teže živine.

Konec tridesetih let so zahteve mesarjev po zvišanju cen mesa povzročile odločitev vicedoma, da zapre večino ljubljanskih mesnic. Mesarsko poslovanje je poveril novomeškemu mesarju Juriju Pleškoviču, ki naj bi za potrebe Ljubljančanov zaklal po 12 volov na teden (torej 624 volov letno ali dobrih 122 ton žive teže).

Ljubljansko mesarsko cehovsko organizacijo, ki je stala za prizadevanji mesarjev, je 1732 doletela ukinitvev cehovske avtonomije v notranjeavstrijskih deželah: mesarski ceh ni mogel več samostojno odločati pri sprejemanju novih članov, mojstre je moral sprejemati po sklepu mestnega sveta. Spori zaradi cene mesa so pred sredo 18. stoletja povzročili znižanje števila mesarjev; leta 1768 je prodajalo meso le še šest mesarjev.

Ob delitvi proizvodnih obrti na komercialne, ki so delale za izvoz, in policijske, ki so oskrbovale lokalne potrebe, do česar je prišlo po sredi 18. stoletja, se je mesarska obrt umestila med slednje. S tem načelom neuskklajeno izjemo je predstavljala mesarija "fabrika pršuta" Tomaža Kumarja v Gorici, ki so jo opredelili za "manufakturo". V tem času je v Trstu, na Kranjskem in v slovenskem delu mariborskega okrožja delovalo 184 mesarskih mojstrov in pomočnikov.

Mesarji v Trstu, na Kranjskem in v slovenskem delu mariborskega okrožja po sredi 18. stoletja

Trst 1758	25 mesarjev
Kranjska 1762	94 mojstrov, 14 pomočnikov
Maribor 1766	33 mojstrov, 18 pomočnikov
SKUPAJ	184 mesarjev

III. 6. c. Razdobje 18. do 19. stoletja

Tudi v drugi polovici 18. stoletja je v Ljubljani prihajalo do sporov zaradi zahtev mesarjev po zvišanju cen mesa. Deželna vlada je cehu odvzela skrinjo s cesarjevim privilegijem, mesarji pa so izgubili obrtno in meščansko pravico; ceh je bil ukinjen. Mestna vlada je sama prevzela klanje živine. Klanje in prodaja sta nato prešla v roke posebne mesne komisije, ta pa je prodajo mesa prepustila šestim mesarjem. Zaradi nezadovoljive preskrbe je vlada na Dunaju izdala dovoljenje, da sme vsak prodajati meso v mestu, imeti pa je moral potrdilo zemljiškega gospodstva, da meso izvira od zdrave živine. Klanje živine se je razširilo v vaseh ljubljanske okolice.

Proti koncu stoletja so začele cene mesa v Ljubljani rasti, mestne oblasti so jih bile spet prisiljene maksimirati. Cena mesa je 1790 znašala že 7-8 krajcarjev za funt. Leta

1795 je prišlo do obnove mesarskega ceha, katerega člani so se v zameno za izključno pravico do prodaje mesa obvezali prodajati meso po predpisani ceni.

V času francoskih vojn so zaradi razvrednotenja denarja cene mesa poskočile. V času francoskega medvladja, ki je ukinilo cehe, so smeli meso v mestih prodajati tudi podeželski mesarji.

Pod ponovno avstrijsko upravo so si ljubljanski mesarji prizadevali za svoje omejeno število, deželna vlada pa je dovoljevala mesarsko dejavnost tudi kmetom. Cene mesa so bile še vedno predpisane. Leta 1835 je cena mesa zrasla s 7 na 8 ½ kr, a mesarjem to ni zadoščalo in njihovo število je nazadovalo. Tedensko so zaklali 54 volov, sedem okoliških mesarjev po 14, dva sta prinašala prodajat meso 4 volov (skupaj 72 volov za potrebe mesta na teden, letno torej 3.744 ali slabih 734 ton žive teže živine).

Po marčni revoluciji 1848 je dunajska vlada skušala ugoditi obrtnikom: razen ob letnih sejmih naj bi se domači obrtniki zaščitili pred tujo konkurenco. Ljubljanska mestna vlada je 1850 podeželskim mesarjem prepovedala prodajo mesa v mestu. Meso se je podražilo na 11 krajcarjev za funt, medtem ko je bilo treba v Kranju, Kamniku in Novem mestu za funt mesa odšteti le 7 ½ krajcarja. Da je dosegla znižanje cene mesa, je mestna vlada dovolila petim okoliškim mesarjem vsakodnevno prodajo v mestu, in izdala sedem novih dovoljenj za mesarsko obrt. Kasneje je izdajala dovoljenja mesarjem, tudi če niso izkazovali imetja, kot so zahtevali predpisi o policijskih obrteh.

Cene mesa v Ljubljani od 1790 do 1850

leto	cena
1790	7-8 kr
1835	8 ½ kr
1850	11 kr

Leta 1859 je bil uveljavljen obrtni red, ki za posamezne obrti ni več zahteval dotlej nujnega spričevala o usposobljenosti.

Mesarski poklic se je do druge polovice 19. stoletja še vedno opravljal v številnih majhnih obrtnih delavnicah oz. klavnicah. Mesarji so se izučili obrti pri mojstrih, v drugi polovici 19. stoletja pa so imeli možnost obiskovati obrtno nadaljevalno šolo. Posebne vajeniške šole za mesarje so šele rezultat 20. stoletja (npr. troletna mesarska vajeniška šola v Mariboru po 2. svetovni vojni, ki je bila predhodnica sedanjega oddelka za živilce na štiriletni agroživilski srednji šoli).

Sredi 19. stoletja je bilo v Ljubljani 18 mesarjev, 31 mesarjev za manjšo živino ter en prodajalec divjačine; v Novem mestu sta bila dva mesarja "slabe živine" ter en mesar.

Število ljubljanskih mesarjev 1780-1860

leto	število
1780	7
1790	9
1801	2
1809	6
1814	16
1820	16
1837	15
1840	10
1850	12
1859	18
1860	19

III. 6. d. Industrijska usmeritev od druge polovice 19. stoletja

Pod vplivom industrializacije, ki je prodirala v obrt na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja, so tudi vzreja, zakol živine, obdelava in razpečavanje mesa težili k temu, da se odvijajo v velikih obratih na grosistični, podjetniški način, ob katerem se je ohranjala tudi klasična mesarska obrt. Pač pa so se klasični mesarji-obrtniki bolj in bolj specializirali.

Statistika obrti (vključno z industrijo) v Sloveniji na bivšem Kranjskem za leti 1902 in 1912 izkazuje 484 oz. 472 mesarjev in klavcev drobnice, vsakič po 11 prekajevalcev; na Štajerskem je bilo 1902 406 mesarjev in klavcev drobnice in 14 prekajevalcev ter sedem snažilcev črev. Prodajalcev mesa in mesnih izdelkov je bilo 1925 51, prodajalcev perutnine 234, prodajalcev živalskih surovin (volna, perje, žima) 13. Leta 1925 sta na Slovenskem delovala 802 mesarja, 26 prekajevalcev, 11 snažilcev črev. Konec 1927 je tu delovalo 6 industrijskih proizvajalcev mesnih izdelkov in konserv.

Od 19. stoletja so po evropskem zgledu na Slovenskem nastajali predpisi, da mora vsak večji kraj imeti skupno javno klavnico (kar je bilo na Primorskem uveljavljeno že od srednjega veka dalje). Klati se je smelo le v njej, kar je olajšalo zdravstveni nadzor mesa, ki se prej zaradi raztresenosti dejavnosti ni mogel učinkovito opravljati. Skupna klavnica je omogočila celovito koncentracijo dejavnosti (klanje, ohlajevanje, zmrzovanje, nasoljevanje) in njenih nosilcev na enem mestu. Taki obrati so bili prikladni za mehanizacijo ter za vpeljavo tehničnih novosti. Funkcionalno zvezani s temi obrati so bili tudi tisti, ki so imeli opraviti s pripravo črev (črevarne), s topljenjem masti (topilnice masti), z izdelavo klobas in salam ter s skladiščenjem mesa in mesnih izdelkov.

V Kranju je 1827 ljubljanski trgovec Gašper Kanduč zgradil poslopje, v katerem so morali poslej mesarji klati in sekati meso na spodnji mestni gmajni. Škofja Loka je dobila večjo klavnico 1903.

V Ljubljani je bila do 1881 skupna klavnica le za govedo. Bila je zgrajena na Prulah, na kolih nad Ljubljano. Prašiče in teleta so mesarji klali po večjih mesarskih dvoriščih po mestu. Leta 1881 je ljubljanska občinska uprava odprla novo javno klavnico. Klanje doma je bilo prepovedano. Z naraščanjem števila prebivalcev Ljubljane je rasla tudi potrošnja mesa. Po prvi svetovni vojni so klavnico preuredili in ji dodali moderno hladilnico. Prenovljena klavnica in hladilnica sta začeli obratovati 1927.

Pred drugo svetovno vojno in po njej je bilo v Sloveniji okrog 240 klavnic: tri velike komunalne (Ljubljana, Maribor, Murska Sobota) in mreža majhnih krajevnih obrtnih klavnic. Nekaj deset majhnih obrtnih delavnic je predelovalo meso v mesnine. Pred drugo svetovno vojno so se razvila tri mesnoindustrijska podjetja: Tovarna mesnih izdelkov in izvozna klavnica Josip Benko v Murski Soboti, Velemesarija, tvornica mesnih izdelkov ter sadnih in mesnih konzerv Franc Slamič v Ljubljani in Veleklavnica, tovarna klobas, mesnih izdelkov, masti in konzerv Herman Woegerer v Mariboru.

Okoli 1960 se je začel proces preoblikovanja obratov v industrijsko organizacijo zakola živine ter predelave mesa s sodobno tehnologijo in velikoserijsko proizvodnjo. Število klavnic se je zmanjševalo; leta 1993 je znašalo njihovo število 37, velikih sodobnih podjetij pa je ostalo sedem: Zalog pri Ljubljani, Murska Sobota, Nova Gorica, Sežana, Ptuj, Maribor, Ljubljana.

Na novo so nastali obrati za zakol perutnine in predelovalnice perutninskega mesa na Ptuju, Zalogu, Pivki pri Postojni in Murski Soboti. Od okoli 180.000 ton, kolikor v razdobju od 1986 do 1991 znašala letna proizvodnja mesa v slovenskih klavnicah, je 45.000 ton odpadlo na goveje meso (pretežno junčevina), 45.000 ton na svinino in 73.000 ton na perutninsko meso; količine drugih vrst mesa (konjsko, jagnječje, kunčje, divjačinsko) so bile manjše. Domač zakol (kmetije, gostinstvo) je k temu znašal okrog 20.000 ton, zlasti svinine.

IV. Konserviranje mesa

IV. 7. Načini konserviranja mesa

Sušeno meso je hitro pokvarljivo živilo. Ljudje so zato že zgodaj začeli uporabljati postopke, s katerimi so meso začasno obvarovali pred kvarom. Pomembna vloga mesarskega poklica je bila vezana na konserviranje mesa.

Surovo, polpečeno ali polkuhano meso so predelovali s soljenjem na suho, s sušenjem in dimljenjem, z vlaganjem v razsol ali mast v kamnitih, lesenih, lončenih posodah. Način konserviranja mesa je tudi v obliki klobas in salam. Klobasa je pravzaprav prva konzerva.

V časih, ko še niso poznali hladilnic, so ljudje manj mesa pojedli svežega, več pa sušenega ali soljenega. Tudi v sodobnem času se precejšen del mesa porabi v obliki mesnin, (pol)trajnih izdelkov iz mesa.

Iz raznih načinov priprave mesa so se razvile tipične slovenske mesne specialitete. Kot nekdanj jih še danes izdelujejo zasebni kmetje (koline), obrtniki mesarji, v večjih količinah pa mesna industrija. Slovenske specialitete so dimljeno meso (šunka), na zraku sušeno meso (kraški pršut, panceta) na Primorskem, razne klobase (krvavice, pečenice, kranjske klobase, suhe klobase, hrenovke), salame (suha salama, šunkarica, mortadela, posebna salama, hladetina), želodci (savinjski, gorenjski), polnjeni mehur, pastete, tlačenke, žolca, gorenjska zaska, štajerska tunka, različni načini priprave slanine.

Sodobna industrija uporablja tudi konserviranje z ohlajanjem oz. zamrzovanjem, ki zavira kvar mesa. Toplotne obdelave v obliki pasterizacije in sterilizacije pa se poslužuje pri brezračnih načinih konserviranja v kovinskih, steklenih, lončenih, plastičnih posodah ter aluminijastih in plastičnih ovojih.

IV. 7. a. Konserviranje do 19. stoletja

Za starejša razdobja je le malo znanega o konkretnem pristopu k načinu konserviranja mesa. Ker so se mesarji vzgajali pri mojstrih, je znanje prehajalo z mojstra na vajenca in pomočnika in se je način dela in tudi konserviranja mesa ohranjal iz roda v rod. Domnevati je, da se je v zasebnem obrtnem načinu konserviranja mesa skozi stoletja zgodilo le malo korenito novega.

En najstarejših načinov konserviranja mesa je v slanici. Postopek je naslednji: dno lesene kadi potresejo s soljo in z dušikovo spojino solitrom ter začimbami. S tem obdrgejo kose mesa in jih naložijo tesno drugega ob drugega. Povrh še dobro potresejo s soljo in obtežijo ter pustijo, da se meso uleži. Nato ga prelijejo s slanico, da je pokrito. Vloženo meso je potrebno med razsoljevanjem obračati. Tako obdelano meso operejo, obrišejo in prekadijo v dimnici v dimu iz bukovega lesa in brinja. Prekajeno meso se obesi še na zrak, da se posuši. Nato se meso umije, posuši in shrani na suhem, v masti, olju, zaseki, tunki.

Konserviranje s prekajevanjem je zelo staro. Dim vsebuje snovi, ki zaradi protioksidacijskih sestavin preprečujejo kvarjenje. Učinek dima so pri nas že zgodaj znali kombinirati z delovanjem soli, kar je mesu omogočilo daljše trajanje. Za klasičen način dimljenja je značilno nepopolno izgorevanje trdega lesa (hoblancev in iveri) na odprtem ognjišču.

Tradicionalen način konserviranja je tudi konserviranje klobas v črevu, ki ga napolnijo s sesekljanim mesom, začimbami in dodatki; za polnilo so lahko uporabljali tudi jetra ali mešanice kaše in krvi. Podobno so pripravljali tudi salame in polnjeni želodec.

V 19. stoletju so slovele kranjske klobase iz svinjskega mesa, ki so jih nato še na kratko dimili, nato pa prezračili in hranili na zračnem prostoru ali v masti.

IV. 7. b. Industrijska usmeritev konserviranja

V sodobnem času dimijo meso s pomočjo elektrike in s posebnimi generatorji; les se žge na električni plošči, ventilatorji ga po ceveh usmerjajo v komoro z mesom. Za sušenje v dimu uporabljajo sušilne komore, kjer obdelujejo meso na topli, zmerno topli ali hladni način. Pospešen učinek prekajevanja omogoča elektrostatični način ali uporaba dimnega izvlečka.

Dimljenje se uporablja tako za meso v kosih kot za tisto v črevu (klobase, salame). Za pripravo polnilne mase se danes uporabljajo stroji, trajnost zagotavljajo kemični dodatki. Tudi čreva pripravljajo v posebnih obratih - črevarnah. Klobase pripravljajo surove, sušene, kuhane, prekajene, vse pa z dodatki konservansov.

Ko so se pojavili hladilniki in zmrzovalniki, so pristope ohlajanja za podaljšanje trajnosti vpeljali tudi pri mesu. To je tudi omogočilo klanje "na zalogo", kar poprej zaradi pokvarljivosti mesa ni bilo mogoče. Moderne hladilnice so se pri nas v sklopu klavnice pojavile šele po prvi svetovni vojni. V Ljubljani je prenovljena klavnica s hladilnico začela delovati 1927. Klavnica je imela dve dvorani (za klanje goveda in drobnice ter za klanje prašičev). Hladilnica pa je obsegala ohlajevalnico, hladilnico, zmrzovalnico, nasoljevalnico in oddelek za hlajenje slanine. Le-to so sprva hranili v kleti, kasneje pa so v ta namen hladilnici prizidali še en oddelek. Hladilnica je občutno zmanjšala zgubo zaradi kvara mesa. Pomemben oddelek klavnice je bila ledarna, kjer so proizvajali umetni led in ga razpečavali odjemalcem v posebej za to prirejenem avtomobilu. Dandanes se ohlajanje-zmrzovanje ne uporablja le za hrambo nepredelanega mesa, ampak tudi za konserviranje pripravljenih mesnih jedi.

Konserviranje hrane s toploto ima svoje začetke že v prvem desetletju 19. stoletja, ko so odkrili način hermetičnega zapiranja mesa v posode; te so potem izpostavili temperaturni obdelavi. Za pripravo polkonserv se uporablja pasterizacija, pri kateri se uporablja temperatura do 100 stopinj. Take konzerve je potrebno hraniti na hladnem. Konzerve, ki so podvržene višjim temperaturam (sterilizacija) pa so obstojne tudi pri sobni temperaturi.

Vakuumski načini konserviranja v kovinskih, steklenih, keramičnih, plastičnih posodah ter v aluminijastih in plastičnih ovojih se pri nas uporabljajo za konserviranje posebej v ta namen pripravljene šunke, krač, jezika, klobas, hrenovk. V pločevinkah konservirajo tudi druge mesne proizvode: pasteto, zasko in pripravljene mesne jedi (golaž, ragu, meso z zelenjavo, vampe, čorbe itd.).

Več industrijsko proizvedenih jedi vsebuje tudi suhe mesne izvlečke (npr. razne juhe), številnim proizvodom prehranske industrije (puding, žele, aspik, mesne in ribje specialitete) za boljšo obstojnost dodajajo želatin, ki ga pridobivajo iz kože in kosti živine.

V. Trgovski vidiki mesarske dejavnosti

V. 9. Prodaja na debelo

Pri veliki prodaji ne gre za neposreden stik prodajalca mesa s potrošnikom, ampak za preprodajo večjih količin mesa in mesnih izdelkov mesarjem, gostinskim podjetjem, ki jih nato predelujejo ali prodajajo na drobno. Tovrstno trgovanje zadeva interese širše skupnosti, kolikor gre prek meja, tudi interese države.

V preteklosti je mesarska obrt praviloma delovala le za lokalne potrebe, prek njih pa je segalo trgovanje za preskrbo potrebne klavne živine. Kranjska se je preskrbovala z živino s Hrvaške in Ogrske. Živino s Kranjske pa so enako kot tisto hrvaškega in ogrskega porekla izvažali v Trst, Gorico, na Reko in Koroško ter na nedovoljen način prek meje v Furlanijo in na Beneško.

Poti nabav mesnih izdelkov pa so tekle tudi v obratni smeri. Konec šestega desetletja 18. stoletja so v Trst prihajali slano goveje in svinjsko meso ter mast tudi po morju,

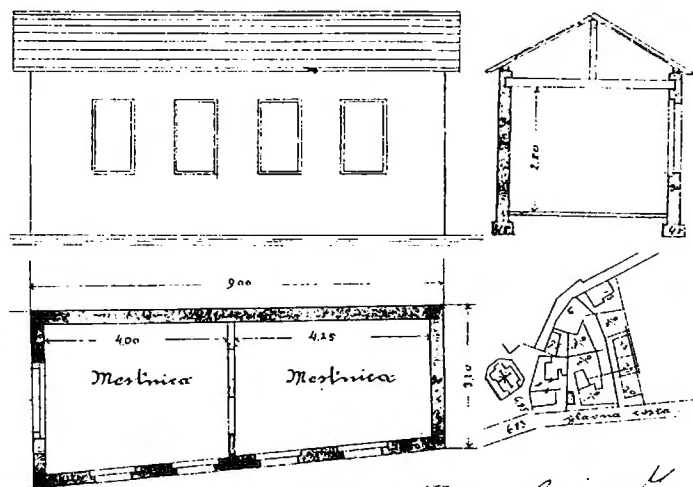
pretežno z italijanske strani Jadrana, a tudi iz Dalmacije.

Obe Jugoslaviji sta imeli močno živinorejsko osnovo in sta meso izvažali. V Sloveniji je mesna proizvodnja draga, zato je država v preskrbi z mesom odvisna od uvoza.

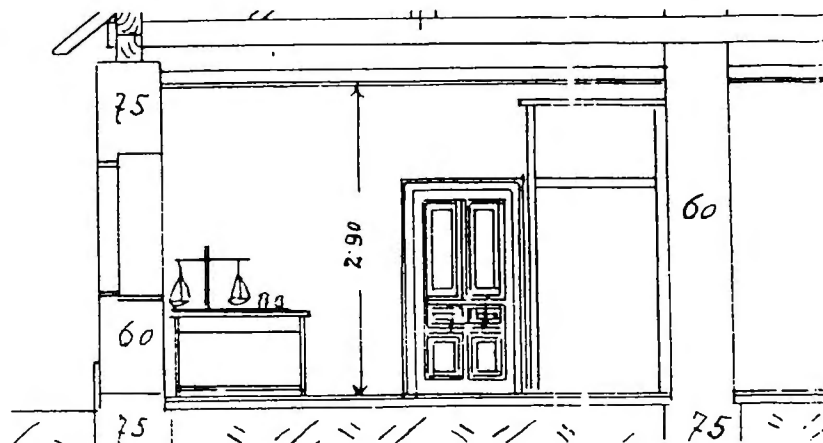
V. 9. Prodaja na drobno

Posredovanje mesa in mesnih izdelkov drobnim odjemalcem je bila in ostaja ena pomembnih nalog mesarskega poklica. Na Slovenskem se je v starejših obdobjih meso prodajalo v mesarijah-klavnicah in na mesnih stojnicah ter na trgu; prostor, čas, cene in obseg prodaje je nadzorovala in narekovala oblast.

V sodobnem času se na slovenskem trgu meso in mesni izdelki prodajajo na drobno v klasičnih prodajalnah obrtniškega značaja ali v samopostrežbah in specializiranih prodajalnah, mesne proizvode pa prodajajo tudi v specializiranih prodajalnah z živili. Vse prodajalne, kjer se prodaja meso, morajo biti zgrajene iz pralnih materialov in imeti opremo za hrambo mesa (hladilnike, zmrzovalne omare ali skrinje, hlajene vitrine) ter primerne sanitarne in skladiščne prostore. Prodajni prostor mesa naj bi bil v sodobnem času klimatiziran in zračen. Premišljeno načrtovanje mesnic ima v Ljubljani in njeni okolici dokumentirano tradicijo.

Načrt za mesnico Boštjana Tometa ob Celovški cesti, 1902.

Načrt prodajalne mesarije Breceljnik v Spodnji Šiški 23, 1909.

Pri obrtniškem načinu se polovice in četrti živali razrežejo v delc za veliko in malo prodajo. Mesar na željo kupca odreže od dela meso v željeni količini in ga zavije v mesnici. Če kupec želi kupiti mleto meso, ga mesar zmelje pred njim in mu postreže z željeno količino. Ker mleto meso nima daljše obstojnosti, ga mesar nima na zalogi. Mesar zaračuna kupcu konkretno količino mesa. Mesarji morajo imeti ustrezno opremljeno in vzdrževano delavnico in prodajalno, meso morajo hraniti v hladilnikih in občasno v zmrzovalnikih. Upoštevati morajo načela higijene in se po potrebi podvreči pregledom nadzornikov.

Pri industrijskem načinu polovice in četrti živine že pred prodajo razsekajo na maloprodajne kose in spakirajo; položijo jih na čvrsto podlago, in jih prekrijejo s prozorno folijo. Podobno pakirajo mesne izdelke, ki so že pripravljene za v ponev (ražnjiči, zrezki, ki so obloženi z vsemi prilogami, panirani zrezki), pa tudi specialitete iz mletega mesa (čevapčiči, pljeskavice). Zapakirane zavitke stehtajo in nalepijo nanje cene. Tako pakirano meso mora stati na hladnem, rok trajanja tako pripravljenega mesa (zlasti mletega) pa je kratek. Bolj obstojni so na enak način pripravljene suhomesnate izdelki ter poltrajne in trajne klobase. Kupec ima tu možnost izbrati med pripravljenimi zavitki in odmerami mesa in izdelkov.

Prevoz mesa se opravlja v posebnih avtomobilih s hladilnimi napravami ali pa v posebnih hlajenih kontejnerjih.

ZUSAMMENFASSUNG

Geschichte des Fleishergewerbes in Sloweenien

Der Beitrag ist ein Versuchskapitel der Wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Geschichte der Slowenen - Geschichte der Gewerbe in Slowenien. Behandelt wird die verhältnismäßig wenig erforschte Geschichte des Fleishergewerbes in Slowenien. Die Thematik ist in folgende Kapitel gegliedert:

I. Begriff

1. Bestimmung
2. Verfahren
3. Quellen und Literaturnachweis

II. Schlachttiere

4. Arten
5. Verbreitung

III. Geschichtliche Übersicht der Fleischertätigkeit

6. Fleischerladen, Fleischer, seine Arbeit
 - a) älteste Zeiten
 - b) der Zeitabschnitt vom 12. bis zum 18. Jahrhundert
 - c) der Zeitabschnitt des 18. bis zum 19. Jahrhundert
 - d) Industrierichtung seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts

IV. Fleischkonservierung

- a) Arten der Fleischkonservierung
- b) die Fleischkonservierung bis zum 19. Jahrhundert
- c) Industrielle Richtung der Fleischkonservierung

V. Handelsgesichtspunkt der Fleischerei

8. Verkauf en gros
9. Detailverkauf

OLGA JANŠA ZORN

GOSPODARSKA IN SOCIALNA ZGODOVINA V DELIH PETRA PAVLA RADIČA (RADICSA)¹ - PRISPEVEK K ZGODOVINI ZGODOVINOPISJA

Zgodovinopisje 19. stoletja pri nas, zlasti tisto, pisano v nemškem jeziku, je bilo doslej deležno manjše pozornosti. Nekatere napačne predstave sem skušala popraviti že z opozorilom na dela F. X. Richterja,² pa tudi s svojo knjigo o Historičnem društvu za Kranjsko (1996), kjer nisem predstavila le delovanje društva, ampak tudi zgodovinopisje, ki ga je to društvo razvilo. Podoben namen je imel moj referat na blejskem zborovanju zgodovinarjev 1996. leta.³ S tem prispevkom to sliko še dopolnjujem.

Redkokateri zgodovinar, ki je v 19. stoletju deloval pri nas, bi bil po številu in obsegu objavljenih del primerljiv s Petrom Radičem, zato ni čudno, da so ga sodobniki imenovali "kranjski deželni zgodovinopisec".⁴ Tudi Radič je izšel iz kroga okrog Historičnega društva za Kranjsko, kjer je pričel objavljati svoje prve prispevke. Od njega so nekateri pričakovali, da bo napisal zgodovino Kranjske, zlasti potem, ko je že objavil prvi del knjige s tem naslovom (1862).⁵ Vendar se mi zdi, da je Radič potem, ko je odšel iz Ljubljane na Dunaj in za krajši čas v Zagreb, to misel nekoliko opustil, saj je bil precej zaposlen s publicističnim in drugim delom. Sintezo kranjske zgodovine v nemškem jeziku je napisal Avgust Dimitz,⁶ mož, ki je prav tako uspešno deloval v krogu Historičnega društva za Kranjsko.

Radičevo zgodovinopisno delo je obširno in raznoliko, zanimala ga je tako kulturna zgodovina, kot zgodovina plemiških rodbin, pravna in cerkvena zgodovina, precej je pisal o vojaški zgodovini (v zvezi s problematiko turških vpadov), pisal je celo o glasbi in pesništvu, pa o reformaciji in kmečkih uporih, o društvih (gasilskem, strelskem, o društvu ljudske kuhinje) o dobrodelnih ustanovah in dejavnostih, o posameznih zgodovinskih osebnostih (npr. o Mariji Tereziji, Jožefu II., Valvasorju, Vegi, Trubarju, Prešernu, A. Grünu, J. Slatkonji, Schönlebnu itd.). Sodeloval je pri Historičnem društvu za Kranjsko, pri Slovenski matici, bil aktiven pri Društvu ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje; veliko je objavljal v nemščini, vendar tudi v slovenščini. Kljub temu se mi zdi, da je njegovo delo premalo cenjeno in da ga zlasti mlajše generacije skoraj ne poznajo več.

Precej njegovih del sem si pobliže ogledala, o njem sem deloma tudi že pisala.⁷

Tu želim predstaviti Radiča kot zgodovinarja, ki se je ukvarjal z gospodarsko in socialno zgodovino. Tovrstna dela so nastala zlasti potem, ko se je leta 1876 dokončno naselil v Ljubljani, kjer je 1912. leta tudi umrl.

Če sodobniki Radiču očitajo servilnost,⁸ to do neke mere drži. Radič je v mnogih delih hvalil predvsem vladajoče kroge, v prvi vrsti člane dinastije, res pa je tudi, da so ti

¹ Radič se je različno podpisoval, v začetku kot Radits, potem kot Radič (v Mittheilungen des historischen Vereins für Krain /Laibach/, 1846-), od srede šestdesetih let dalje pa kot Radics. Tu uporabljam slovensko obliko imena, razen ko gre za citiranje.

² O. Janša-Zorn, Zgodovinopisje o Slovencih v dunajskih glasilih "Archiv" in "Taschenbuch" v prvi polovici 19. stoletja. Dunaj in Slovenci, Ljubljana 1994, 59-80.

³ O. Janša-Zorn, Ob 150-letnici začetka izhajanja prvega historičnega glasila na Kranjskem. Razvoj turizma v Sloveniji, Zbornik referatov, Bled 26. - 28. 9. 1996, Ljubljana 1996, 13-23.

⁴ F. Šuklje, Sodobniki mali in veliki. Ljubljana 1933, 31.

⁵ P. Radics, Geschichte Krains. I., Laibach 1862.

⁶ A. Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Laibach 1874-1876.

⁷ O. Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko. Ljubljana 1996, 228-230.

⁸ F. Šuklje, o. c., 31.

ob različnih priložnostih dajali denarne prispevke za dobrodelne namene npr. za ljubljansko bolnišnico, za ljudsko kuhinjo itd. V dobrodelne namene so občasno darovali denarna sredstva še razni visoki državni uradniki in njihove žene, nekateri posamezniki iz krogov ljubljanskih trgovcev in obrtnikov, iz duhovniških vrst idr. Če odmislimo slavošpeve na račun članov dinastije, pa vendarle ostane v Radičevih delih marsikaj uporabnega.

Zanimivo bi bilo vedeti, ali je avtor za ta svoja dela prejemal honorar in ali so bila naročena. Menim, da so vsaj tista, ki so nastala ob raznih obletnicah bila naročena in tudi plačana.

Včasih je iz samega naslova težko sklepati o tem, ali je v delu kaj gospodarske in socialne zgodovine. Po drugi strani se zavedam, da je Radičevo delo danes v marsičem preseženo, marsikaj pa nas še vedno lahko preseneti. Ker je v naših predstavah pogosta miselnost, da se zgodovinarji 19. stoletja niso ukvarjali z gospodarsko in socialno zgodovino, sem se odločila raziskati prav ta problem.

V knjižici o **Mariji Tereziji in deželi Kranjski**⁹ se je avtor deloma dotaknil gospodarskih vprašanj in ob tem naglašal, kako zelo se je Marija Terezija zavedala pomena gospodarstva in njegove trdnosti. Prav zato naj bi namenila veliko pozornost položaju kmetov in kmetijstvu nasploh. Radič omenja, da je 1767 bila ustanovljena Kranjska kmetijska družba, ki jo je vodil Henrik Auersperg in da se je kar 13 članov družbe ukvarjalo s pisanjem in objavljalo v društveni publikaciji *Sammlung nützlicher Unter-richte*. Kot zelo delavnega omenja v tem obdobju P. P. Glavarja. Cesarici pripisuje Radič zaslugo za pospeševanje izsuševanja Ljubljanskega barja, opozarja, da je izdala dve uredbi o uporabi šote, skrbela za napredek vinogradništva, svilarstva, čebelarstva, lova na Kranjskem, skrbela za dvig manufaktur, obrti in trgovine, za tehnične izboljšave v idrijskem rudniku; delavce ljubljanske tovarne platna je oprostila nabora itd., poskrbela za razne olajšave v zvezi s trgovanjem, povečala število sejmov itd. Navaja statistične podatke o stanju obrti na Kranjskem.¹⁰ Zanimiv je med drugim podatek, da je bilo na Kranjskem leta 1763 kar 750 tkalcev, istočasno naj bi ljubljanska suknarna Ruard in Desselbrunner zaposlovala 90 delavcev, 18 stolarjev, 1 mojstra, 28 pletilcev in pomočnikov in kar 409 predic.¹¹

Tudi v Radičevem delu o **potovanjih cesarja Jožefa II.** je marsikaj zanimivega iz gospodarske zgodovine celotne monarhije.¹² Ob znanih dejstvih, da je Jožef II. pogosto potoval *incognito* in skoraj brez spremstva kot grof Falkenstein, izvemo, da je namen njegovih potovanj po raznih deželah cesarstva bil zlasti proučevati gospodarske razmere v državi zato, da se pomanjkljivosti čim prej izboljšajo ali odpravijo. V knjigi najdemo natančen opis potovanj, ki so segala do turške meje, potoval pa je tudi v Rusijo in Francijo. Zanimala so ga mesta in podeželje (posebej položaj kmetov), rudarski kraji, manufakture, trgovina in obrt. Na svoji poti je podpiral delovanje poljedelskih (kmetijskih) družb. Na Ogrskem naj bi ga zelo zanimali živinski sejmi. Izvemo, da je leta 1770, ko je potoval po Češkem, tam bila velika lakota. Prepotoval je vsa okrožja in ukazal odpreti privatne žitnice, poleg tega je ukazal razdeliti žito in moko iz vojaških skladišč pomoči potrebnim. Ukazal je pripeljati celo živila z Ogrske na Češko. Radič poudarja, da je Jožef II. tudi na potovanjih, ki so bila namenjena obiskom vojašnic in reševanju vojaških vprašanj, imel odprte oči za gospodarske razmere.

⁹ P. Radics, *Maria Theresia und das Land Krain*. Rudolfswert 1881. Leta 1992 je delo bilo prevedeno v slovenščino: P. Bergler, *P. Radics: Marija Terezija in Slovenci*. Ljubljana 1992.

¹⁰ Slovenski prevod o. c., 174-175.

¹¹ Slovenski prevod o. c., 174.

¹² P. Radics, *Die Reisen Kaiser Joseph II. und die Volkswirtschaft in Oesterreich-Ungarn*. Zum 100. Gedenktage seines Todes am 20. Februar 1790 und aus Anlass der grossen land- und forstwirtschaftlichen Ausstellung in Wien 1890. Wien 1890.

Po Radičevih podatkih naj bi si Jožef II. ves čas svojih potovanj dopisoval z Marijo Terezijo, ki pa je na njegova potovanja gledala precej kritično in si je menda bolj želela, da bil več doma in bi ji pomagal pri vladanju. V naših krajih se je Jožef II. mudil predvsem na poti v Italijo ali na Ogrsko. Poleg obiska Trsta, Lipice in Gorice, je nekajkrat omenjen Ptuj in Ljubljana. V Ljubljani (1784) ga je predvsem zanimala Kmetijska družba, obiskal je bolnico, samostan uršulink, se zanimal za naravoslovje, za izsuševanje Ljubljanskega barja itd.

Med drugim je moje zanimanje pritegnilo delo **Nationalismus und Fabrikwesen in Krain. Eine kulturgeschichtliche Studie**,¹³ ki ga ne najdemo v nobeni od Radičevih biografij¹⁴ in verjetno zato našim gospodarskim zgodovinarjem ni poznano. Avtor je želel prikazati delež tujcev v neagrarnih gospodarskih panogah na Kranjskem, ki jih dejansko ni bilo tako malo. Svoj prikaz je začel celo s prazgodovino in tako opozoril na kontinuiteto v razvoju nekaterih obrti (lončarstvo, tkanje platna, ulivanje kovin itd.). Pri orisu srednjega veka je naglasil vpliv nemških kolonistov na nekatere dejavnosti, npr. na Škofjeloškem. Ni pa prikazan samo nemški vpliv, ampak tudi vpliv z zahoda, iz italijanskih dežel. Tu omenja Furlane v Železnikih že v 14. stoletju in našteva razna imena furlanskih rudarjev in železarjev,¹⁵ razlaga ime fužina iz italijanske oblike *fucina* itd. Omenja nekatere rudnike, zlasti idrijskega in priseljence s Koroške. Poseben status so dobili Kočevarji leta 1492 s podeljenim privilegijem pravice do krošnjarjenja. Tujci na Kranjskem so bili tudi Židje, ki so se po Radičevem mnenju včasih ukvarjali celo z obrtjo, o čemer naj bi pričali priimki kot Müllner, Tischler (po podatkih iz vicedomske knjige).

Cesar Maksimiljan I. je leta 1513 ukazal, naj bi ljubljanski meščani ne uvažali izdelkov iz Nürnberga, ampak naj bi jih izdelovali v Ljubljani predvsem nemški obrtniki. Tako bi bili obvarovani tuje konkurence, obrtništvo v Ljubljani pa bi se bolje razvijalo. Avtor našteva lastništvo nekaterih obrti v 16. stoletju, omenja zlatarje (S. Hoff in J. Vogl), lastnike glažut (Moscon itd.), ki so bili tujci.

Večkrat poseže v panoge, v katerih niso bili udeleženi le tujci. Zanima ga npr. tudi stanje kmečke obrti v 16. stoletju, pravi, da je bilo podložnikom dovoljeno trgovati z deželniimi produkti (železo, platno, loden, sukno, les, škornji, lončarski izdelki, krzno itd.). Omenja ukvarjanje jezuitov z mlinarsko in žagarsko obrtjo na Fužinah pri Ljubljani. Zadrži se ob problemu izganjanja protestantskih obrtnikov v času protireformacije, če niso bili pripravljene stopiti nazaj v katoliško vero (primer lastnika glažute Augusta Khöberla in nekega Italijana po imenu Carnion v bližini Hotavelj, kar je omenjal že Valvasor). Po Radičevem mnenju je nastalo precej škode zaradi teh ukrepov, vendar je v 17. stoletju prišlo v deželo spet večje število tujih obrtnikov. Posebej naglašja, da zaradi pripadnosti določeni naciji med ljudmi ni prihajalo do napetosti. Njegova splošna ugotovitev je, da je v Ljubljani v 17. stoletju živela približno ena tretjina tujcev, pri čemer k tujcem šteje poleg Nemcev še Štajerce, Korošce, Hrvate, Italijane, Bavarce, prebivalce drugih nemških dežel, dalje Čehce, Holandce, Francoze.

Podrobno opiše nekatera podjetja, ki so bila v 17. stoletju v tujih rokah, omenja, da sta se tudi kler in plemstvo ukvarjala s podjetništvom, kot primer navaja, da je provincial frančiškanskega samostana v Ljubljani Lazari leta 1687 ustanovil platnarsko podjetje in dobil celo državno podporo. Podobno je grof Lanthieri iz Vipave z državno

¹³ Objavljeno v *Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft, Politik und Kulturgeschichte* (Berlin), XXII, 2, 1885. Tudi separatni odtis.

¹⁴ Slovenski biografski leksikon III/9, Ljubljana 1960, 4-7; Ljubljanski zvon (Ljubljana), 32, 1912, 567-568; Carniola (Laibach), 3, 1912, 293-296; Slovenec (Ljubljana), XL/220, 1912; Dom in svet (Ljubljana), XXV, 1912, 389; Laibacher Zeitung (Laibach), 131/220, 25. 9. 1912, 2103; S. Stanojević, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka (Zagreb), III, 758-759, itd.

¹⁵ P. Radics, *Nationalismus und Fabrikwesen in Krain*. Berlin 1885, 10.

pomočjo ustanovil platnarsko podjetje. Omenja zvonarno v Ljubljani, usnjarne v Tržiču, Ložu, Šmartnem pri Litiji, papirni mlin Lanthierijev v Vipavi in zlasti številne železarske obrate na Gorenjskem, katerih lastniki so bili priseljeni tujci, zlasti Italijani (Buccellini, Barbo, Locatelli, Locarno, Petrazzi, Gasparin, Coronini, Zois), čeprav so se dvigali tudi domači lastniki npr. Plauc v Železnikih in Kapus v Kamni Gorici.

Potem govori o izvozu izdelkov in o tem, da so posamezni obogateli tujci kupovali plemiške naslove. Avtor se je včasih naslonil na Valvasorja, sicer pa je uporabljal še razne druge vire.

V 18. stoletju naj bi bilo za kranjsko gospodarstvo značilno oskrbovanje Vojne krajine s suknom in drugimi izdelki s Kranjske. Dva Francoza sta ustanovila manufakturno svile 1735. Velik gospodarski vzpon je bil dosežen v času Marije Terezije, kar je po avtorjevem mnenju zasluga Kranjske kmetijske družbe, ki je pospeševala vse veje gospodarstva, med njimi tudi domačo obrt. K nam je z Dunaja prišla učiteljica čipkarstva, prihajali so tuji predilski mojstri, naši fantje so se učili rezbarstva v nemških deželah. Zanimiv je podatek, da je proti koncu 18. stoletja bila zelo uspešna ljubljanska suknarna in da smo imeli leta 1775 in 1776 v Ljubljani kar 12 suknarn, lastniki so bili že Slovenci (Plehan, Šark, Vesel, Anšic, Gošcl, Čahovnik, Bresar, Rešen, Skotiek, Jurman).¹⁶ Desselbrunnerjeva tovarna naj bi zaposlovala leta 1781 že 1000 delavcev. Omenja, da je M. Bauer leta 1776 v Ljubljani ustanovil podjetje za čokoladne izdelke, italijanski kavarnar Costagna pa 1787 podjetje za kandirano sadje in sladkarije. Lastnica manufakture svile v tem času je bila Susanne Pasquet, svečarne Italijan Silva, lastništvo Žige Zoisa pri železarskih podjetjih pa je tako ali tako znano. Konec 18. stoletja je knez Auersperg na Dvoru pri Žužemberku ustanovil železarno, v 19. stoletju je imel maršal Radecky v Tržiču tovarno pil, v Zagradcu na Dolenjskem je imel železarsko podjetje Italijan Lazzarini.

Kljub vsemu pa se Radič strinja z nekim rojakom, ki je 1820. leta tožil, da premore Kranjska poleg železarskih le malo večjih obratov. Vse kar ima, naj bi bila bolj obrt npr. preja, slamnikarstvo, papirni mlini, žganjekuha, suha roba. V 19. stoletju se je razvila papirnica v Goričanah (lastniki Nemci), lep izvoz je dosegalo sitarstvo v Stražišču pri Kranju (lastnik Globočnik), prav tako je bila po izvozu uspešna tovarna kresilnih gob v Planini (lastnik Kantz), dva Dunajčana sta v Ljubljani 1828. leta ustanovila cukrarno, Anglež Moline pa bombažno predilnico. Leta 1844 je bila v Ljubljani razstava obrti in industrije, kjer je bila Kranjska dobro zastopana. Razvoj industrije so podpirali guverner Schmidburg, grof Welsersheimb, grof Chorinsky in še nekateri uglednejši tujci.

Delo zaključuje prikaz tedanjih razmer (druga polovica 19. stoletja) na gospodarskem področju. Omenja tobačno tovarno v Ljubljani, Samassovo zvonarno, bombažno predilnico G. Tönniesa, Kozlejevo pivovarno, delavnico pečarja Drelseja, pohištvni podjetji Doberleta in Naglasa in še vrsto drugih. Naševa pa tako nemške kot slovenske lastnike podjetij.

Dodan je še seznam 29 razstavljalcev s Kranjske (ne glede na narodnost), ki so bili udeleženi na kulturnozgodovinski razstavi v Ljubljani 1883, z opisom razstavljenih predmetov. Omenjeno delo je koristen prispevek k gospodarski zgodovini Kranjske, čeprav nima vseh podatkov.

Leta 1887 je v Leipzigu na 93 straneh izšlo Radičevo delo **Landschaftliche Kulturbilder 1486-1886 zumeist aus Österreich**, kjer je prav tako precej gospodarske zgodovine slovenskih dežel, zlasti o Kranjski. V posebnem poglavju so obravnavani gozdovi na ljubljanskem barju. Že Dežman naj bi ob izkopavanjih na Barju ugotovil, da je bilo tu gozda nekoč precej več (hrast, jesen, topol, jelša), najbolje se je menda med izkopa-

¹⁶ P. Radics, *Landschaftliche Kulturbilder 1486-1886*, Leipzig 1887.

ninami ohranil bor, medtem ko so bili ostanki bukovega lesa popolnoma strohneli. Dežman je opisal tudi arheološke najdbe, narejene iz lesa. Radič navaja, da je Müllner v delu Emona raziskoval številna po drevju imenovana krajevna in ledinska imena kot Dobje, Barje, Jesenje, Jelovica in opozoril na rimske spomenike, ki imajo na nagrobnikih večkrat upodobljene lesene izdelke. Do konca 19. stoletja se je v okolici Ljubljane ohranilo malo gozda, izjema je le t. i. Mestni gozd (log). Mnogo lesa naj bi v srednjem veku šlo proti morju in za gradnjo utrdb v času turških vpadov. Radič opozarja na uredbe o zaščiti gozda na tem območju v 17. stoletju. Omenja prizadevanja za izsuševanje močvirja od 16. stoletja dalje. Mestni log je bil v predmarčni dobi prizorišče ljudskih praznovanj, posebno ob zelo priljubljenih vožnjah po Ljubljani, ki jih je organiziralo Filharmonično društvo; sem so ljudje prinesli jedačo in pijačo, tu je bila glasba in Mestni log je še v Radičevem času bil privlačna točka tako pozimi kot poleti. Radič omenja tudi gostilne, kjer je bilo mogoče dobiti narodne jedi (kranjsko klobaso) in pijačo (cviček).¹⁷

V posebnem poglavju omenjenega dela govori Radič o cvičku in njegovi zgodovini (deloma po Valvasorju), omenja vinogradniško in sadjarsko šolo na Slapu pri Vipavi in njeno premestitev na Grm pri Novem mestu. Zanimive so cene cvička, omenja, da stane četrtinka 9 krajcarjev (kr.). Za najbolj kvalitetno vino je tedaj veljal vipavec in šele ko je bil ta v času ene od beneških vojn zelo prizadet, se je po Radičevih navedbah bolj uveljavil cviček. Prvi cviček naj bi prišel v Ljubljano leta 1569. Avtor omenja številne vinorodne kraje širom po Kranjski. Nadaljuje z opisom zgodovine pivovarništva na Kranjskem in pravi, da je nekoč vsaka hiša varila pivo, tudi kot dajatev se pivo omenja zelo zgodaj, že leta 1160 (dajatve zapisane v freisinških urbarjih). Med dajatvami je bil npr. tudi hmelj, pšenica in oves. Prav pšenico in oves so dolgo časa uporabljali za pridobivanje piva. Po Valvasorju povzema podatek, da so samo v Ljubljani delali pivo iz pšenice, drugod (Kranj, Tržič) so ga varili iz ječmena in ovsu. V Škofji Loki se že v 14. stoletju omenja pivovarna. Radič pravi, da je varjenje piva bilo bolj razširjeno v severnem delu Kranjske, kjer je bil nekoč močnejši nemško-bavarski vpliv, po drugi strani pa ugotavlja, da imata Dolenjska in Notranjska bogate vinograde, zato je tam bilo piva manj. V Kranju naj bi prva pivnica piva nastala leta 1653, dotlej so pivo proizvajali doma za lastne potrebe. Radič domneva, da so v Valvasorjevem času pivo deloma tudi prevažali v okolico, ker se pogosto omenjajo sodarji. Pivo so varili celo jezuiti iz Celovca, podobno jezuiti na Fužinah pri Ljubljani. V 18. stoletju pa se v Ljubljani že omenja več pivovarn¹⁸. V letu izdaje te knjige so bile v Ljubljani 3 pivovarne zlasti velika pivovarna bratov Kozler, njihovo pivo so izvažali daleč naokrog, v številnih gostilnah so točili tudi plzensko pivo in dve vrsti graškega piva. Dalje omenja Radič pivovarno Auer in Perles, kamor je na pivski vrt zelo rada zahajala "vsa Ljubljana" pa tudi tujci. Ne pozabi omeniti še prijetnih izletov v Mengeš, kjer so točili dobro pivo.

V posebnem poglavju opisuje gozdni red iz leta 1650 (instrukcija za gozdnega mojstra). Gre za dokument cesarja Ferdinanda in njegovo službeno navodilo Hansu Jakobu Gallu, rudarskemu in gozdnemu mojstru na Kranjskem. Govor je tudi o kaznih za prekrške v gozdu, o vlogi gozdnega mojstva, ki je bil pomembna avtoriteta na svojem področju.

Nekoliko nenavadna se morda zdi obravnava reje perutnine in ptičev. Tu avtor omenja, da ni zgolj slučaj, da imamo toliko krajevnih poimenovanj po ptičih, saj smo Slovenci znani kot veliki ljubitelji živali. Znamenitemu juristu iz 16. stoletja, Martinu Pegiusu, pripisuje delo o pasjem pravu, ki mu je dodano še golobje in kokošje pravo.¹⁹

¹⁷ Ibidem, 76-77.

¹⁸ Ibidem, 82-83.

¹⁹ Ibidem, 88.

Nekateri raziskovalci se kasneje z Radičem niso strinjali, npr. Glonar.²⁰ Izvemo, da je bil v 17. stoletju velik ljubitelj ptičev W. Engelbert Auesperg, ki je imel v knežjem dvorcu v Ljubljani vrt za fazane in za redke ptiče. Podobno so številni drugi plemiči in naravoslovci na Kranjskem od Valvasorja do Scopolija in Hacqueta imeli velik smisel za naravoslovje.

Ob koncu knjige je še krajše poglavje o ribištvu, ki je bilo - kot pravi Radič - značilno že za mostiščarje, v kasnejših stoletjih pa so v tej panogi bili vodilni Krakovčani, pomebno vlogo je odigral tudi ribiški ceh v Ljubljani (ustanovna listina z dne 17. 6. 1628).

Ko se je v letu 1893 pričel uresničevati načrt **železniškega prometa po obeh dolenjskih železnicah**, je Radič obširno pisal o tem.²¹ Poudarjal je gospodarski pomen obeh železnic, naglašal naravna bogastva Dolenjske (premog, gozdovi, rodovitna polja, vinogradi, stare obrti), pridnost in trgovski duh dolenjskega prebivalstva. Opisuje 30-letno predzgodovino gradnje železnice, vlogo nekaterih posameznikov pri tem, zlasti barona Schwegla. Piše o finančnih sredstvih, omenja poseben odbor pri kranjskem deželnem zboru, v katerem sta bila ljubljanski župan Grasselli in Ivan Tavčar, objavlja besedilo koncesije ter podaja opis poteka proge. Ko opisuje posamezne železniške postaje, mimogrede omenja nekatere značilnosti posameznih krajev, npr., da je Rašica Trubarjev rojstni kraj, na Ortneku so doma Kozlerji, Ribnica je središče suhorobarstva in lončarstvu. Zanimiv je prikaz Kočevja (grad, nižja gimnazija, rudnik, krošnjarjenje, srednjeveška nemška kolonizacija), Novega mesta in še vrste drugih krajev. Predvsem vidi Radič velik ekonomski pomen gradnje obeh železnic za izvoz in uvoz, našteva vrsto artiklov, ki jih bo mogoče prevažati (premog, les, žito, usnje, mast itd.). V tem delu pa najdemo še zanimive podatke o lovstvu, gozdovih, o velikosti nekaterih velepostev (Auersperg, Rudež, Windischgrätz), o raznih poljedelskih pridelkih, sadjarstvu, čebelarstvu, konjereji, govedoreji, svinjereji (vse opredeljeno količinsko), obrtništvu itd.

S problematiko gradnje železnice in njenimi posledicami za posamezne kraje se je ukvarjal tudi v prispevku **Vrhnika in nova železniška proga Ljubljana-Vrhnika**.²² Tu je predstavil pomen Vrhnike v prometu od najstarejših časov do danes, od prazgodovine, preko rimskega Nauportusa, kasnejšega tržnega središča do izgradnje južne železnice 1857, ki je Vrhniko pustila nekoliko ob strani, zato je bila toliko večjega pomena izgradnja lokalne vrhniške železnice leta 1899, ki pa je zadala dokončni udarec plovbi po Ljubljani. Radič naglašá pomen rečnega prometa v preteklosti, omenja, da so po Ljubljani potovali celo cesarji (Leopold I. in Karel VI.) in druge znane osebnosti. Obenem izvemo, kako težavna je bila še v začetku 19. stoletja cesta med Vrhniko in Logatcem zaradi klancev in slabe ceste, čeprav je po njej vozilo veliko furmanskih voz. Omenja, da so leta 1840 na Ljubljani uvedli plovbo s parnikom (družba Moline in Scaria), ki je vozil le 3 leta, potem je zaradi neugodnih vodnih razmer prenehal voziti. Izvemo tudi, kako je posebna družba, kjer so sodelovali baron Schwegel, Ivan Hribar, ljubljanska hranilnica itd. poskrbela za gradnjo vrhniške železnice. Opisana je vloga Vrhnike kot trga, dekanije, okrajnega sodišča, sedeža raznih društev, omenjene so nekatere tedaj delujoče in uspešne tovarne, vloga Vrhnike v izletniškem turizmu itd. Tako izvemo marsikaj ne le o železnici, ampak tudi o krajevni zgodovini.

Proučevanja krajevne zgodovine se je loteval tudi ob drugih priložnostih. Omenim

²⁰ Geslo Martin Pegius, v: Slovenski biografski leksikon II/6, Ljubljana 1935, 281-292.

²¹ P. Radics, Die Unterkrainer Bahnen. Eine volkswirtschaftliche Studie. Wien 1893.

²² Objavljeno v slovenskem jeziku v Ilustrovani narodni koledar (Celje), XII, 1900, 104-113.

naj prispevek o **zgodovini Tržiča**.²³ Naglaša pomen trgovske poti skozi Tržič in preko Ljubelja od rimskih časov dalje. Navaja, da že "Življenje sv. Heme" (Acta sanctorum) omenja Tržič. Prvotno je kraj bil podrejen dvema gradovoma Neuhausu in Gutenbergu in dvema fevdalnima rodbinama, Paradajzarjem in Lambergom. O njegovi zgodovini je v 19. stoletju pisal tržiški rojak Peter Hicinger. Poleg podatkov o fevdalnem lastništvu navaja Radič še podatke iz gospodarske zgodovine Tržiča, omenja fužine in kovaško obrt, promet preko Ljubelja, našteva, kdo vse od znanih oseb je potoval tod v preteklosti. Omenja vlogo Radeckega, v drugi polovici 19. stoletja pa lastništvo Kranjske industrijske družbe. Podatke za to svoje delo je črpal deloma iz literature, uporabljal pa je tudi arhivske vire.

Krajevnozgodovinski in gospodarski značaj ima Radičevo delo o **dohodkih in izdatkih mesta Ljubljane leta 1581**.²⁴ V času, ko je bil ljubljanski župan oče škofa Tomaža Hrena, je Ljubljana imela naslednje dohodke:

1. mitnine ob štirih mestnih vratih, izmed teh so največ prinesla Špitalska vrata in sicer 700 goldinarjev (gld), torej so največ uvažali po Dunajski cesti in iz Gorenjske, precej manj so nabrali pri Starotrških vratih blizu Florjanske cerkve (210 gld), gre za promet, ki je prihajal z Dolenjske, še manj pa Kloštrska in Nemška vrata.

2. dohodke od pristojbin od merjenja žita, vina, platna, soli z mestnimi tehtnicami, od nakupovanja žita in od mestnih prodajalnih kruha.

3. od hišnega davka in zaostalih davkov.

4. od prodaje lesa iz Mestnega loga, od mestnega mlina in od mestnih opekarn.

5. od glob.

6. od stojnic na sejmi.

Skupaj naj bi ti dohodki po Radičevih ugotovitvah za omenjeno leto znašali 4437 gld, 54 kr. Med izdatki pa omenja plače mestnih uradnikov, deželni davek, ki ga je mesto plačevalo stanovom, popravila stavb itd., vse skupaj naj bi istega leta zneslo 4938 gld in 46 kr. Vsekakor pa je zanimivo, da so izdatki za okrog 500 gld presegli dohodke.

Za zgodovino Ljubljane je neprecenljive vrednosti delo o **starih ljubljanskih hišah**.²⁵ Ima predvsem kulturnozgodovinski značaj, z opozorili na lastništvo hiš nekaterih obrtnikov in trgovcev pa lahko služi tudi gospodarskemu zgodovinarju.

Eno najpomembnejših del s področja gospodarske zgodovine izpod peresa Petra Radiča je gotovo **Die k. k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung**, ki je izšlo v Ljubljani 1896 na 151 straneh in je še danes temeljno delo za zgodovino pošte na Kranjskem. Delo je nastalo ob priliki otvoritve nove poštna stavbe v Ljubljani. Radič poudari centralno lego Ljubljane med vzhodom, zahodom, severom in jugom, kar so spoznali posebno Rimljani, pa tudi srednji vek je sledil njihovemu zgledu. Opiše nastanek in vlogo posameznih hospicev v srednjem veku (npr. Špitalič), poštna povezave oglejskih patriarhov, samostanov in nekaterih posameznikov. Redna pošta je stekla šele v času cesarja Maksimiljana I. Avtor posebej prikaže napredek poštna službe v 17. stoletju, ko poznamo nekaj poštnih uradnikov že po imenu, še bolj natančno opiše poštna razmere v 18. stoletju, piše o vlogi prometa skozi Kamnik, o poti skozi Hrušico, omenja Florjančičevo karto (1744), ki je prvič vrisala cesto proti Trstu, poostren nadzor države v času Marije Terezije in Jožefa II. nad prometom sploh.

Najdemo celo vozni red za leto 1768 in še veliko zanimivega. Še bolj natančno so

²³ P. Radics, Zur Geschichte der Herrschaft Neumarkt (Neuhaus - Altguttenberg), Mitteilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereines (Laibach) 29, 1911, 132-153.

²⁴ P. Radics, Einnahmen und Ausgaben der Stadt Laibach im Jahre 1581. Laibacher Zeitung (Laibach), 129/136, 18. 6. 1910, 1231; 129/138, 21. 6. 1910, 1253; 129/139, 22. 6. 1910, 1261-1262; 129/140, 23. 6. 1910, 1273-1274.

²⁵ P. Radics, Alte Häuser in Laibach. Geschichtserinnerungen. Laibach 1908, 1909, 1911 (prej izhajalo v Laibacher Zeitung).

opisane razmere v 19. stoletju, celo posamezni sedeži poštnih uradov, vozni redi, patenti in poštna tarife. Najdemo vrsto statističnih podatkov s konca 19. stoletja in pomenski seznam poštnih uslužbencev. Delo je nastalo na arhivskih podatkih in je natančen opis razmer na tem področju, torej tudi bogat vir za gospodarsko zgodovino. Vrsta zgodovinarjev je to delo znala ceniti in zgodovina pošte sodi med pomebnejša Radičeva dela.

Tematika, ki se je Radič večkrat loteval, je **zgodovina lova**. Leta 1910 je ob prvi mednarodni razstavi lovstva na Dunaju, napisal brošuro **Geschichte der Jagd in Krain und Franz Anton von Steinberg, ein altkrainer Weidmann**. Delo, ki je med strokovnjaki dokaj poznano in večkrat citirano, prikazuje zgodovino lova v času mostiščarjev na Ljubljanskem barju, v rimskem obdobju, potem pod vladno Habsburžanov. Marsikdaj se sklicuje na podatke iz Valvasorja in na nekoliko kasnejše Steinbergove podatke. Posebej ga zanima lov na polhe in na nekatere divje živali. Omenja prvo navodilo za cesarskega lovskega mojstra na Kranjskem iz leta 1650, ki velja za najstarejše (v dodatku je tudi objavljeno), omenja še druge uredbe in patente. V zvezi z J. A. Steinbergom navaja njegovo knjigo o Cerkniskem jezeru,²⁶ ki govori zlasti o lovu na Cerkniskem jezeru. Dalje navaja delo Heinricha Schollmayer-Lichtenberga, generalnega sekretarja deželnega odbora za Kranjsko za prvo mednarodno lovsko razstavo na Dunaju in njegove podatke o polharstvu in lovstvu. V posebnem poglavju je Radič spregovoril o lovu na medveda leta 1791 v snežniških revirjih, ko se je tega lova udeležil neapeljski kralj Ferdinand. Radič omenja "Dianino družbo", o tej je sam že pisal pred leti.²⁷ Sicer pa prikaže tudi čas Ilirskih provinc in obdobje 19. stoletja do priprav na mednarodno razstavo. V zvezi z dunajsko razstavo predstavlja deželni odbor za to razstavo, v njem najdemo kot člane npr. deželnega predsednika F. Šukljeta in ljubljanskega župana Hribarja, dalje Ivana Tavčarja, razne posestnike in graščake (R. Chorinsky, F. Galle, F. Born, Kozler, J. Schwegel itd.). Predsednik predsedstva tega odbora je bil knez Hugo Windischgrätz, kot podpredsednika srečamo Frana Šukljeta in Ivana Tavčarja.

Delo prinaša vrsto zanimivih podatkov in je napisano delno po starejši literaturi, deloma pa sloni na virih.

Vrsta Radičevih del posega na področje socialne zgodovine. Leta 1887 je Radič pripravil dve tovrstni deli. Po naročilu kranjskega deželnega odbora je ob **100-letnici deželne civilne bolnice v Ljubljani** napisal njeno zgodovino v nemščini in slovenščini.²⁸ Delo gotovo sodi tudi v zgodovino medicine, in posamezni strokovnjaki so iz njega že črpali številne podatke. Leta 1786 je namreč cesar Jožef II. v samostanu diskalceatov na Ajdovščini v Ljubljani ustanovil civilno bolnico in jo izročil usmiljenim bratom. V tem delu spoznamo celotno predzgodovino zdravstvenih razmer na Kranjskem od srednjega veka dalje, izvemo za ustanavljanje kopalnišča, špitalov, sirotišnic, za bolnico, namenjeno gobavcem pri nemškem viteškem redu v Ljubljani v 13. stoletju, za bolnico v Kamniku, Kranju, Krškem, Novem mestu, Metliki in še kje, v Ljubljani za t. i. meščansko bolnico Elizabete Ogrske v 14. stoletju, za bolnico za kužne bolnike pod Rožnikom v času turških vpadov, za cesarsko dvorno bolnico pri Sv. Jakobu, ki jo je v 16. stoletju ustanovil Ferdinand I. V njej so se zdravili predvsem idrijski rudarji. Avtor našteva ustanove za oskrbovanje revežev v Ljubljani in jih leta 1767 našteje kar osem.²⁹

²⁶ F. A. Steinberg: Gründliche Nachrichten von dem in dem Inner-Crain liegenden Czirknitzer See. Laibach 1758.

²⁷ P. Radics: Die adelige Gesellschaft Diana der Jägerin in Krain. A. Hugo's Jagdzeitung (Wien), 18, 1876.

²⁸ Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani. Ljubljana 1887; Geschichte des landschaftlichen Civilspitales in Laibach. Laibach 1887.

²⁹ Ibidem, 14.

Omenja nekatere zaslužne posameznike kot so bili Hacquet, J. K. Žagar, Makovic, Kastelic, zlasti pa hvali nekdanjega priorja usmiljenih bratov Fausta (Matevža) Gra-diška, ki je kot homeopat uspešno zdravil po deželi. Navaja celo finančne vire, ki so služili za vzdrževanje teh ustanov. Veliko je bilo darov, kasneje je skrb prevzela mestna občina ljubljanska. Naglaša pomen podpore dežele in države; zanima ga oskrbovanje bolnice s hrano, statistika bolnikov ter vrsta aktualnih zdravstvenih vprašanj tedanjega časa.

Istega leta je Radič objavil delo, ki govori o **10-letnem delovanju ljudske kuhinje v Ljubljani**.³⁰ Delo je bilo napisano na pobudo Društva ljubljanske ljudske kuhinje. Radič, ki je bil sam aktivni član tega društva, je desetletno delo označil za zelo uspešno in se pri tem zahvalil zlasti ljubljanskim damam za nesebično pomoč. Velike zasluge za uspešno delovanje ljudske kuhinje je pripisal obema kranjskima deželinima glavarjema. To sta bila baron Widmann pl. Kallina ter baron Winkler. Izkazali sta se tudi njuni ženi, zlasti Ana Kallina, ki je bila celo prva pokroviteljica te ustanove. Veliko izvemo o številnih darovalcih, ki so prispevali finančna sredstva, kajti ta dobrodelnna ustanova se je morala sama vzdrževati. Med drugim so med dobrotniki bili gospa Recher, dr. Gutmansthal, Martin Hočevnar iz Krškega in njegova žena, Jožef Rozman, ki je prispeval kar 3000 forintov (fr); med ustanovami pa naj bi vsako leto največ podarila Kranjska hranilnica.

Idejo za ustanovitev Društva ljudske kuhinje je dal ljubljanski mestni blagajnik Franz Hengthaler leta 1876, do uresničitve je prišlo naslednje leto 1877. Pri delu Društva ljudske kuhinje srečamo tako Slovence kot Nemce, med članstvom je veliko žensk, kar pri drugih društvih ni bil običaj. Predstojnica ljudske kuhinje je bila sprva Avgusta Vesel, njene ožje sodelavke pa gospe in gospodične iz meščanskih krogov npr. Marija Murnik, Fani Sirknik, Franja Tavčar, Cornelijska Schollmayer, več članic družine Valenta itd. Članstvo Društva ljudske kuhinje se je delilo na delujoče in podperne člane, med zadnjimi srečamo leta 1887 tudi ljubljanskega župana Petra Grassellija, knezoškofa Jakoba Missio, primarija dr. Karla Bleiweisa, muzejskega kustosa Dežmana, člane nekaterih plemiških družin (Auersperg, Apfaltrern, Codelli), precej ljubljanskih trgovcev in večjih podjetnikov (Kozler, Luckmann), državnih uradnikov, nekaj posestnikov in gostilničarjev. Članstvo podpornih članov je bilo povezano z vsakoletnimi prispevki, ti pa so bili od 100 do 2 gld. Pred tem je bil podporni član tudi knezoškof dr. Pogačar, župan Laschan, dolgoletni član odbora je bil dr. Josip Stare (finančni prokurator). Nedvomno so tudi posamezni duhovniki sodelovali z ustanovo, Radič večkrat omenja Luko Jerana, ki je skrbel zato, da so v ljudski kuhinji dobili poceni hrano zlasti dijaki. Svoje prostore je ljudska kuhinja dobila v pritličju stare stavbe ljubljanskega strelišča.

Društvo je imelo statut iz katerega je razvidno, da se je ustanova vzdrževala iz članarine in občasnih daril ter prispevkov. Vsako leto meseca marca je bil redni občni zbor, kjer so izvolili 15 članski odbor, izmed članov odbora je bilo 6 dam. Odbor je iz svoje srede izvolil predsednika društva in namestnika, predstojnico kuhinje in namestnico, blagajnika, ekonomo in zapisnikarja. Odbor se je moral sestajati vsak mesec. Dnevno so razdelili več sto kosil (cena 10 kr za celo kosilo in 6 kr za polovično porcijo, 1 kr za kruh). V prvem desetletju delovanja ljudske kuhinje je po Radičevih podatkih bilo najbolj uspešno prvo leto, ko so razdelili skupaj 77.406 porcij (29.025 celih in 48.381 polovičnih). Pozneje je to število nekoliko nihalo, vendar se je gibalo med 50.000 in 60.000. Radič omenja, da je pri delu ljudske kuhinje ves čas aktivno sodelovalo okrog 30 gospa in gospodičen letno, objavlja celo njihov tedenski urnik. Pre-

³⁰ P. Radics: Geschichte der Laibacher Volksküche. Festschrift zur Feier des zehnjährigen Bestandes, 1877-1887, Laibach 1887.

cejšnje obremenitev je prineslo leto 1878, ko je v Ljubljano prišlo večje število oskrbovancev iz Bosne in Hercegovine in ranjenih vojakov.

Glavni namen je torej bil, da bi zagotovili dnevni obrok revnim prebivalcem po najnižji možni ceni, zlasti vdovam, sitotam ostarelim, beračem, delavcem in dijakom. Posebne jedilne bone za kosilo so prodajali v trafiki pri frančiškanski cerkvi in še na nekaterih krajih. Iz Radičeve knjižice izvemo, da so za pridobitev finančnih sredstev organizirali javne plese in koncerte. Ob priliki teh prireditev so bili tudi pozdravni nagovori v nemščini in slovenščini, med slovenskimi govorniki se omenjata dr. Stare in Valentin Zarnik.

Ob nekaterih posebnih priložnostih so delili tudi brezplačne obroke revežem. Tako npr. ob praznovanju srebrne poroke cesarskega para leta 1879, ko so razdelili okrog 500 brezplačnih kosil. Ko je leta 1883 cesar obiskal Ljubljano, je bilo razdeljenih prvi dan 400 in drugi dan prav toliko kosil zastoj. Finačna sredstva v ta namen pa sta prispevala zlasti Gutmansthal in Hočevar. Cesar je ob odhodu ljudski kuhinji podaril 200 fr.

Velike ugodnosti so ščasoma pridobili študentje, nekateri so imeli hrano celo zastoj. Po desetih letih se je Ljubljanska ljudska kuhinja preimenovala v Ljubljansko dijaško in ljudsko kuhinjo in razširila svoje prostore. Ob 20-letnici je izšla nova publikacija z naslovom **Die Laibacher Studenten- und Volksküche in ihrem Einfluss auf die Volkswohlfahrt** (1897) in leta 1902 ob 25-letnici še dvojezična knjižica P. Radiča **Ljubljanska dijaška in ljudska kuhinja**. V njej je posebej poudaril pomoč društva ob ljubljanskem potresu 1895, ko je ljudska kuhinja v času od začetka potresa do konca junija razdelila preko 50.000 brezplačnih kosil. To pomoč naj bi v veliki meri omogočila Kranjska hranilnica. 100-letnico rojstva F. Prešerna so proslavili tako, da so vsi redno obiskujoči učenci Ljudske kuhinje bili prezplačno pogoščeni, slavnosti pa so prisostvovali med drugim župan Hribar in gospa Tavčarjeva. Kljub draginji so vsa leta uspeli ohraniti enake cene kosil, kar je bila tudi zasluga raznih oporok in prispevkov v korist ljudske kuhinje.

O dobrotelnih dejavnostih in ustanovah na Kranjskem je Radič spregovoril v posebni leta 1898 na Dunaju tiskani knjižici.³¹ Tudi to delo je nastalo ob pomembnem dogodku - 50-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa, najbrž je zato izšlo na Dunaju in ga je financirala država. Prinaša nekatere že v drugih delih objavljene podatke, zlasti o bolnicah in špitalih (hospicijih) na Kranjskem. Sicer pa omenja delo za uboge v okviru samostanov, omenja nekatere hiše, namenjene kužnim bolnikom (za obolele za kozami v Ljubljani že leta 1277, nato 1572 lazaret pri sv. Petru itd.). Poudarja zasluge posameznih vladarjev npr. Maksimiljana I., ki je preko deželnega glavarja Dietrichsteina ustanovil bratovščino sv. Krištofa kot dobrodelno ustanovo, njeni člani so bili tudi Hans Auersperg, Andrej Ravbar, S. Windischgrätz, B. Mindorf idr. Vsak član je moral za vratom nositi sliko sv. Krištofa, za člane so bile predpisane denarne kazni za kletve in prekomerno pitje alkohola, zbrani denar je šel v dobrodelne namene. Med bolnišničnimi ustanovami je večkrat omenjen špital pri sv. Jakobu, kjer so se zdravili idrijski rudarji in za katerega je npr. deželnoknežji vicedomski urad letno prispeval po 1000 fr. Kasneje se je ta špital preselil na sedanji Vodnikov trg. Zanimiv je podatek, da je bilo v njem povprečno 30 oskrbovancev, 6 žensk pa ni živelo tu, so pa dobivale po 7 krajcarjev dnevno, zato pa so morale moliti (petkrat dnevno Oče naš, Zdravo Marijo, Kesanje in Sveto kraljico, zvečer rožni venec in litanije) in ob 10. uri dopoldan biti pri maši in popoldan med 16. in 17. uro pri litanijah pri frančiškanih. Za oskrbovance so frančiškani dobili letno 52 goldinarjev na osebo. Pri frančiškanih so imeli tudi skrb za otroke - sirote. Radič omenja tudi skrb ljubljanske mestne občine za reveže in skrb posameznih cechovskih združenj za svoje člane.

³¹ P. Radics: Die Wohltätigkeit in Krain unter den Herrschern aus dem Hause Habsburg. Eine cultur-geschichtliche Studie. Wien 1898.

Ne pozabi povedati, da je bilo tudi izobraževanju mladine namenjenih več ustanov in štipendij (štipendija M. Tiffernusa, dalje 3 štipendije za študente s Kranjske za študij na univerzah v Tübingenu, Heidelbergu in Strassburgu, vsaka po 50 gld na leto). Tudi jezuitski kolegij v Ljubljani pri sv. Jakobu se je vzdrževal z darovi deželnega kneza in drugih podpornikov. Tu so bili gojenci deležni vzgoje in izobraževanja delno za plačilo in delno brezplačno. Kot podpornike jezuitskega kolegija omenja Lenkoviča, Thalerja, Schellenburga, Kacijanarja³² in druge. Dalje omenja izobraževanje posameznih zdravnikov (Josef Schaidt naj bi npr. imel 600 gld štipendije, kar je kar lepa vsota, študiral je v Padovi). Izvemo, da je Akademija operosov zbrala z darovi za filozofske študije 10.800 fr. Omenjena je Schellenburgova štipendijska ustanova v 18. stoletju, ki je menda imela celo 240.000 fr kapitala. Namenjena je bila dvem plemiškim in več neplemiškim dekletom za vzgojo pri uršulinkah, invalidom in mladeničem s Kranjske, ki so jih vzgajali v dunajskem Teresianumu. Določena vsota je šla za podporo 12 oficirskim vdovam kranjskega izvora in 12 štipendijam. Omenja tudi Knafljevo štipendijsko ustanovo, namenjeno študentom s Kranjske za študij na Dunaju in še nekatere.

Samo v Ljubljani naj bi leta 1767 bilo 8 dobrodelnih hiš s kar lepim kapitalom, med njimi t. i. ustanova grofa Lamberga, iz katere so dobivale podporo revne ženske, moški, ostareli, bolni, nekatere siromašne plemenite dame itd. Sicer pa je gubernij leta 1784 uvedel t. i. župnijske ustanove kot neke vrste ubožni sklad.

Radič posebej opiše problem tržaške najdenišnice. Pravi, da je večina najdenih otrok v tržaški najdenišnici izvirala s Kranjske in hvali ukrep gubernija, da teh otrok ne bi pošiljali v Trst, ampak bi jih že na Kranjskem prevzele posamezne družine. Poleg Marije Terezije in Jožefa II., naj bi dobrotelnost podpiral še cesar Franc I. Sicer pa je v 19. stoletju po Radičevem mnenju velika podpornica bila ljubljanska hranilnica, kazinsko društvo in posamezniki. Ob koncu 19. stoletja je delovala v Ljubljani kongregacija usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega, ki je skrbelo za bolne duhovnike in je leta 1896 imela 594 članov ter 1,054.484 fr kapitala.

Kot posebna dobrotnika revežev se omenjata Marija Murnikova in njen mož. Leta 1848 je bil ustanovljen kranjski invalidski fond, namenjen vojakom invalidom. Zanj je daroval svojo zapuščino gimnazijski ravnatelj Kleemann. 1846 je škof Wolf ustanovil Alojzijevišče v Ljubljani za ubožne in nadarjene dijake ljubljanske gimnazije in za bodoče teologe.

Leta 1855 je bilo ustanovljeno evangelijsko žensko društvo v Ljubljani z namenom pospeševanja krščanske ljubezni.

V 19. stoletju sta nastala zavoda za slepe in za gluhe. Nastala je vrsta društev oz. fondov, katerih cilj je bila dobrotelnost npr. 1856 fond za ubožne učence ljubljanske gimnazije in 1860 društvo za vdove in sirote ljudskošolskih učiteljev s Kranjske, 1866 podporni sklad za vdove in sirote članov Zdravniškega društva (Löschnerjeva ustanova). Radič govori še o vlogi marjanišča, o Lichtenthurnovem zavodu za šoloobvezna dekleta itd. Poleg ustanov v Ljubljani omenja še dobrotelne ustanove drugod na Kranjskem (Postojna, Kočevje, Kranj, Radovljica, Kamna Gorica, Kamnik, Komenda, Novo mesto itd.). Marsikje navaja finačno stanje in število oskrbovancev. Na koncu podaja seznam vseh dobrodelnih ustanov leta 1898. Delo je vsekakor pomemben prispevek k naši socialni zgodovini, čeprav kak podatek pogrešamo, zlasti o štipendijskih ustanovah.

Morda velja omeniti še eno brošuro s podobno vsebino. Mislim na **zgodovino trgovsko-bolniškega podpornega društva v letih 1838-1898**.³³ To društvo je nastalo

³² Ibidem, 15.

³³ P. Radics, Geschichte des kaufmännischen Kranken- und Unterstützungs-Vereines in Laibach, 1838-1898, Laibach 1898. Separat iz Jahresbericht des kaufmännischen Kranken- und Unterstützungs-Vereines, Laibach 1898.

iz leta 1835 ustanovljenega Krankeninstitut für Handlungs- und Apothekergehilfen. Omenjeno delo je bilo objavljeno ob jubileju, 60-letnici društva in 50-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa. Gre za humanitarno društvo in Radič prikaže historiat priprav na njegovo ustanovitev, zlasti pripisuje zasluge za ustanovitev društva trgovcu in naravoslovcu Ferdinandu Jožefu Schmidtu, znanemu zbiralcu žuželk, delujočemu tudi v Muzejskem društvu za Kranjsko. Društvo naj bi nastalo po vzoru dunajskega društva, podobno društvo so imeli v Gradcu. Schmidt je bil celo 21 let ravnatelj društva, vidnejši sodelavci so bili še J. Hofbauer, G. Heimann, J. Kham idr. Pristopnina je bila 3 fr, članarina pa 2 fr. Imeli so podporo župana Hradeckega, kasneje je bil ravnatelj društva Miha Ambrož. Da bi pridobili potrebna sredstva za nego svojih bolnikov, so prirejali vsakoletne plesse od 1839. leta dalje. Skupno naj bi bilo 37 karnevalskih plesov v reduti, kazini in potem v Narodnem domu. Društvo je večkrat dobilo nov statut (1838, 1858, 1870). Po letu 1870 so pričele nastajati podružnice (Kočevje, Kranj, Litija, Novo mesto), prav tako so imeli podružnice na Štajerskem (Celje, Maribor, Ptuj, Radgona, Brežice, Slovenj Gradec) in na Koroškem (Celovec, Beljak, Velikovec). Dolgoletna želja omenjene dobrodelne ustanove je bila, da bi imela svoje bolnišnične prostore. Tako so 1877 dobili najprej prostore pri usmiljenih sestrah pri sv. Jožefu, kasneje (1894) pa v leonišču v Vodmatu, kjer so imeli 3 sobe s kopalnico. Ko je leta 1888 stopil v veljavo zakon o bolniškem zavarovanju, je pričelo prihajati do ustanavljanja bolniških blagajn na Kranjskem in Štajerskem. Trgovsko bolniško podporno društvo je imelo redne, podporne in častne člane. Leta 1918 je bilo 497 rednih članov.³⁴

Radič je poleg omenjenih del napisal vrsto turističnih vodnikov.³⁵ Tudi v njih bi našli precej zanimivih podatkov iz gospodarske in socialne zgodovine, vendar tovrstnih publikacij tu ne bomo podrobneje predstavljala, ker je bil njihov namen drugačen, bolj praktičen.

Čeprav v tem prikazu ni bilo mogoče zajeti vsega, kar je Radič napisal s področja gospodarske in socialne zgodovine, menim, da je že iz povedanega jasno, da je Radičev prispevek k tej veji zgodovinopisja bil dokaj pomemben.

ZUSAMMENFASSUNG

Die wirtschaftliche und soziale Geschichte in den Werken von Peter Paul Radics Ein Beitrag zur Geschichte der Geschichtsschreibung

Peter Radics gehörte zu den fruchtbarsten Historikern des 19. Jahrhunderts und der Jahrhundertwende. Neben zahlreichen Artikeln in Zeitschriften und Zeitungen veröffentlichte er auch eine ganze Reihe von selbständigen Publikationen. Im vorliegenden Beitrag wird nur ein Teil seines umfangreichen Opus erfaßt und zwar seine Werke aus dem Bereich der wirtschaftlichen und sozialen Geschichte. Davon gab es nicht wenig, deshalb kann Radics als einer der slowenischen früheren wirtschaftlich-sozialen Historiker gelten.

Radics schrieb in erster Linie in deutscher Sprache (in den Mittheilungen des historischen Vereins für Krain, Mittheilungen des Musealvereins für Krain, Laibacher Zeitung, Schumi Archiv, auch in Wiener Zeitungen), teilweise aber auch in slo-

³⁴ F. Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnoma, Zgodovinski časopis (Ljubljana) 24, 1970, 229.

³⁵ Das Warmbad Gallenberg (Valvasors-Heim) in Krain. Wien 1855; Adelsberg und seine Grotten. Triest 1861; Mineralbad Töplitz in Unterkrain und seine Umgebung. Wien 1878; Führer durch Bad Veldes. Laibach 1879; Quellenstudien. Wien 1884; Abbazia. Wien 1884; Führer durch Krain. Laibach 1885; Führer durch Laibach, die Landeshauptstadt des Herzogtums Krain. Laibach 1903.

wenischer Sprache (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, Ljubljanski zvon, Letopis Slovenske matice, Dom in svet usw.). Er hat auch einige zweisprachige Publikationen veröffentlicht.

Radics ist aus dem Kreis des Historischen Vereins für Krain hervorgegangen. Er war in verschiedenen Vereinen allseitig aktiv und war an allen Zeitabschnitten der slowenischen Geschichte von verschiedenen Gesichtspunkten aus interessiert, einer darunter war zweifellos auch der wirtschaftlich-soziale Gesichtspunkt. Unter seinen Werken dieser Art gibt es vermutlich etliche Auftragsarbeiten zu verschiedenen Jahrestagen, doch kann man vom heutigen Standpunkt nur froh sein, daß diese Werke entstanden sind, denn sie enthalten eine Reihe interessanter Angaben. Leicht störend ist dabei der Umstand, daß solche Auftragsarbeiten manchmal nur loben und zu wenig kritisch sind.

Für diese Darstellung sind nur diejenigen Werke gewählt worden, in welchen die Geschichte von Krain vom wirtschaftlich-sozialen Gesichtspunkt behandelt wird. Unter den weniger bekannten hinweist die Autorin auf die Publikation *Nationalismus und Fabrikwesen in Krain, eine kulturgeschichtliche Studie* (1885), in der der Anteil von Nichtslowenen in nichtagrarischen Wirtschaftszweigen im Laufe der Jahrhunderte dargestellt ist. Das Werk mit dem Titel *Landschaftliche Kulturbilder 1486-1886 zumeist aus Österreich* (1887) behandelt die agrarischen Verhältnisse und die damit verbundenen Tätigkeiten (Bierbrauerei, Forstwesen usw.). Radics war sich zweifellos der großen Bedeutung des Eisenbahnbaus für die wirtschaftliche Entwicklung des Landes bewußt und verfaßte zu diesem Thema etliche Beiträge (z. B. über die beiden Bahnen von Unterkrain, die Bahn nach Vrhnika). Auch seine örtlichgeschichtlichen Beiträge enthalten Angaben zur Wirtschaftsgeschichte, so schrieb er z. B. über die wirtschaftliche Lage und die Geschichte von Tržič, über Einnahmen und Ausgaben der Stadt Ljubljana im 16. Jahrhundert. Ziemlich bekannt sind auch seine Werke zur Postgeschichte in Krain, der Jagdgeschichte, zur Geschichte des zivilen Landesspitals, über die Volksküche von Ljubljana.

Weniger bekannt dürfte sein Werk *Die Wohltätigkeit in Krain unter den Herrschern aus Hause Habsburg* (1898) sein, das viele interessante Daten über verschiedenste wohltätige Einrichtungen, Stipendienfonds und einzelne Spender für wohltätige Zwecke enthält. Radics ist auch als Verfasser von Fremdenverkehrsführern bekannt, die aber in der vorliegenden Abhandlung nicht besonders behandelt werden.

Im Allgemeinen war es der Hauptzweck des vorliegenden Beitrages, den Anteil von Radics bei der Erforschung der wirtschaftlich-sozialen Geschichte von Krain zu schildern, der keineswegs gering gewesen ist.

STANE GRANDA

**GOSPODARSKE RAZMERE PRI SLOVENCIH V
REVOLUCIONARNEM LETU 1848/49****Uvod**

Gospodarska vprašanja se v zvezi z revolucijo 1848/49 običajno raziskujejo predvsem v smislu njene predzgodovine in v iskanju vzrokov za njen izbruh. Tovrstna dela so na eni strani izraz zanimanja za gospodarska vprašanja, na drugi pa pristajanje na teorijo, da je treba družbeno dogajanje pojasnjevati z gospodarskimi vzroki. Kot temeljno delo za področje Avstrijskega cesarstva se običajno navaja knjiga Juliusa Marxa, *Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution von 1848 in Österreich*.¹ Pri nas je bilo takih poizkusov manj, oziroma skoraj nič, čeprav je bilo na področju raziskovanja gospodarskih razmer predmarčne dobe razmeroma veliko narejenega. V mislih imamo odlično razpravo Marjana Britovška² in številne razprave Jožeta Šorna³ in Vlada Valenčiča. Seveda nihče od njih ni gospodarskih vprašanj raziskoval pod vidikom raziskovanja gospodarskih vzrokov nastanka revolucije. Gospodarska vprašanja, ne glede na to, kako so bila pereča, niso sprožila marčne revolucije, so ji pa kasneje dajala tako vsebino kot ton. Pri nas je veliko večino kmetov žulilo predvsem davčno vprašanje, ki se je zaostriло po vpeljavi pobiranja zemljarine na podlagi stabilnega katastra 1844. leta. Odmevi tovrstnih težav so v samem poteku revolucije pri nas neverjetno redki. Vprašanje, ali je temu iskati vzrok v dejstvu, da njena kmečka oblika ni bila uperjena proti vladarju ali pa je kmete pomirjalo dejstvo, da je bila v teku revizija stabilnega katastra, puščamo na tem mestu ob strani.

Pri raziskovanju predrevolucijskih razmer je bila pri nas veliko večja pozornost posvečena socialnim vprašanjem pri čemer imamo v mislih predvsem znano razpravo Boga Grafenauerja, *Slovenski kmet v letu 1848*.⁴ Vsekakor je bilo socialno vprašanje pri nas glede na velik delež kmečkega prebivalstva veliko pomembnejše kot ostala.

Tematika, ki jo želimo raziskati, je nedvomno zanimala slovenske gospodarske zgodovinarje. Ivan Slokar je v svoji razpravi *Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860*⁵ o njej razmeroma veliko napisal. Opozarja na pomanjkanje drobiža v Ljubljani, na strah obrtnikov, da bi bila uvedena obrtna svoboda, ter opisuje ravnanje in stališča oblasti do širjenja obrtne dejavnosti. Navaja, da je ministrstvo omejilo možnosti izdajanja novih obrtnih dovoljenj. Na to problematiko opozarja tudi Vlado Valenčič, ki navaja, da je ljubljanski magistrat "zaradi negotovih političnih razmer in gospodarskega zastoja v letu 1848" odklanjal izdajo dovoljenj za kleparske, krznarske, urarske in podobne obrti.⁶ Ta vprašanja so pritegovala tudi Jožeta Šorna⁷. Zbral je številne podatke, ki pa jih ni analiziral v luči takratnega političnega dogajanja.

¹ Graz-Köln 1965.

² M. Britovšek, Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 12-13, 1958-59, 151-241.

³ Bibliografija, v: *Prispevki za novejšo zgodovino* (Ljubljana) 29, 1989, 243-258.

⁴ *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 2-3, 1948-1949, 7-68.

⁵ *Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja*. Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Razprave 4, Ljubljana, 1977, 54 sl.

⁶ V. Valenčič, Pregled ljubljanske obrti od začetka 18. stoletja do obrtnega reda iz leta 1869 ter njen gospodarski in družbeni razvoj, *ibidem*, 163.

⁷ J. Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984, 228.

Hochgefühl eines freien Herzens.

LAIBACHS SCHÖNSTER TAG.

Am 20ten März 1848 um 3 Uhr. Nachmittags proclamirten im allgeheilten städtischen Rathhaus unter Präseszenz der Herr Landesregierung Leopold Graf v. Helldorfer die im ämtlichen Wege erhaltene von S. Majestät unsern viel- und allgeliebten KAISER FERDINAND an seine treuen Vöther

CONSTITUTION

gegeben

und gedenken diesen feierlichen Act mit einer tieflichen gefühlten Rede zu begleiten die mit Freuden Thränen und innigstem Gefühle die Herzen aller erfüllte und aus aller Wäldern erschallt der begeisterte Ruf:

Hoch lebe! S. Majestät unser all- und allgeliebter Kaiser FERDINAND!

Hoch lebe! S. Excellenz unser hochverehrter Herr Landes-Gouverneur!

Hoch lebe! die erhaltene CONSTITUTION!

Hoch lebe! DEUTSCHLAND und das freie ÖSTREICH!

ÖSTREICH'S
GROSSER
KAISER.

Heil und Segen über das befreite
ÖSTREICH!

Völker-Schutz, unserm geheiligten Rechte der erhaltenen
CONSTITUTION.

Grufs und Handdruck jeden braven Kameraden der österreichischen National-Garde.

FIDELIS TERPINZ,
Druckerey der 1ten Compagnie der k. k. National-Garde.

Lith. Joh. v. d. Blumh. -

Na splošno velja trditev, da so si gospodarstveniki političnih sprememb v državi zelo želeli, saj so jih obstoječe razmere očitno omejevale. Po reakciji na vesti o političnih

spremembah na Dunaju, nam odziv gospodarstvenikov nedvomno dokazuje znameniti nemški lepak Najlepši dan Ljubljane Fidelisa Trpinca, enega takratnih najbolj prodornih kranjskih podjetnikov, kot tudi primer politične dejavnosti koroškega podjetnika Rothorna, lastnika Prevalj, ki nam je zapustil o letu 1848/49 čudovito zbirko lepakov, ki je v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu. Znano je, da so navdušenje nad političnimi spremembami izkazovali tudi delavci v eni največjih takratnih kranjskih fabrik, železovarni Dvor, kjer so imeli lastno enoto nacionalne garde. Številni obrtniki so sodelovali tudi v narodnem gibanju. V mislih nimamo samo znamenitega ljubljanskega nožarja Miklavža Hofmana, ampak številne posameznike, ki so podpisovali celo peticije za Združeno Slovenijo in poleg podpisa navedli tudi svoj obrtni poklic.

Iskanje kompleksnega odgovora na izzive, ki jih zastavlja naslov razprave, bi zahtevalo dolgoletno raziskovanje zlasti v tujih knjižnicah in arhivih. Ker gre za neko vrsto pilotske raziskave, ki naj pokaže smotrnost nadaljnega tovrstnega raziskovanja, smo se omejili le na Bleiweisove Novice, še zlasti, ker so kot kmetijske in rokodelske izrazito gospodarski list.

Prvi vtis, ki ga dobimo, je pravzaprav presenetljiv. Prebiranje Novic nas pušča glede mnogih vprašanj nepotešene. Zelo ilustrativen je primer ljubljanske mehanične bombažne tkalnice v Ljubljani. Odprta je bila 1848 in je imela 150 statev. Njen lastnik je bil znani Anglež Moline.⁸ Novice tega izjemnega dogodka v gospodarskem življenju Ljubljane in Kranjske ne registrirajo. Edino vest o novi tovarni je moč najti v oglasu, da "W. in D. Molina" ponujata delo večjemu številu kmečkih fantov med 12. in 16. letom, v delavnici "kjer se pavola prede"⁹ Pregled zbranih podatkov iz časopisa, zlasti pa temeljit razmislek o njih, pa pokažejo, da je marsikaj le mogoče izluščiti iz Novic, le zelo pozoren je treba biti. Upoštevati je potrebno tudi priloge časopisa in pozorno brati različne oglase.

Gospodarsko ozadje revolucije 1848/49 na Slovenskem, v ospredju bo seveda Kranjska, bomo prikazali najprej z opozorili na gospodarsko ozadje osrednjih slovenskih političnih stališč, nakar se bomo dotaknili še agrarnega in neagrarnega področja gospodarstva.

Gospodarsko ozadje slovenskih političnih zahtev

Kot je znano, so Slovenci zahtevali Združeno Slovenijo, uvedbo slovenskega jezika v šole in urade ter nevklučitev slovenskega ozemlja v združeno Nemčijo. Prvi dve zahtevi sta tesno povezani. Upravna zaokrožitev slovenskega ozemlja ima poleg svoje nacionalne vsebine, ki izhaja iz skrbi za enoten slovenski kulturni razvoj, tudi svojo ekonomsko ozadje. V primerih nemškega uradovanja so bili naši ljudje namreč dvakrat prizadeti. Bolj kot branja, so bili nevešči pisanja. Nemško besedilo, zlasti upravno-pravne narave, je zahtevalo pomoč človeka, ki je obvladal tako jezik kot vsebino. Ljudi, na katere so se naši kmetje v takih primerih opirali, pravzaprav ni primanjkovalo, le resnično dobrih je bilo malo. Običajno pa so tako eni kot drugi svoje usluge zaračunavali v denarju ali naturi. Uvajanje slovenskega uradovanja je torej pomenilo ne le priznanje za slovenski jezik, ampak tudi pocenitev upravnih in sodnih postopkov ter večjo možnost njihove kontrole, saj bi kmetje v primeru slovenskega uradovanja, le-to lažje nadzirali. Lahko bi navedli številne primere, ki našo trditev potrjujejo. Zadovoljimo se samo z enim. "Slovenska podružba v Barkovljah" je dala decembra 1848 natisniti posebno pismo, v katerem je zahtevala v imenu Slovencev slovenske dopise od vseh uradov, "ktere se Slovencam v vas pošiljajo ..., de ne bodo Slovenci, posebno kmetje, kteri v svojim jeziku brati ne znajo, nemškiga in pa laškiga jezika ne zastopijo,

⁸ Ibidem, 237.

⁹ 15. Dokladni list Novice, 12. 4. 1848.

prisiljeni, sebi poslani pisma, drugim dostikrat tudi zapeljivim bravcam, v razlago nositi, in tako čas in denarje brez potrebe zapravljati." Iz citata tudi zvemo, da so imeli kmetje občutek, da jih zaprošeni ne samo stanejo, ampak tudi zapeljujejo. Pravidanje, ki so mu bili naši predniki zelo naklonjeno, je bilo vedno zelo drago.¹⁰

Druga dimenzija zahteve po slovenskem uradovanju prinaša možnost, da bi domači ljudje lažje našli zaposlitev doma. Obstajalo je sicer pravilo, da morajo uradniki, ki službujejo med Slovenci, znati njihov jezik. Takšne dokaze so zahtevali celo od tako visokih uradnikov, kot je bil na primer okrožni glavar. Praksa je bila žal drugačna, saj je bilo to zahtevo mogoče obiti s potrdilom o znanju slovenščine, katerega resničnosti ni nihče preverjal. Obvezno slovensko uradovanje bi taka izigravanja v veliki meri odpravilo. Slovenski uradniki bi tako ostajali doma, njihovo življenje bi bilo lažje in cenejše. V prvih tednih revolucije, zlasti aprila in maja, je pogosto zaslediti trditve, da bodo morali vsi neslovenski uradniki naše kraje zapustiti. "Kdor hoče jesti slovenski kruh, mora znati slovensko!" je bilo geslo najbolj radikalnih. "Ako hočejo pri nas biti in ostati, se morajo tistim postavam vkloniti, ki so za občni prid nar boljji, tistim, ki po sklepu in pravicah naroda domovini strežejo. Ako temu nočejo, mislijo gosti biti, kateri so sreči naroda nasproti." je pisal njihov najbolj znani predstavnik Janez Bučar, sin ljubljanskega trgovca.¹¹ Ni slučaj, da vesti o poti delegacije dunajske Slovenije v Ljubljano drugi teden v maju 1848. leta spremljajo vesti, da je ena njenih zahtev tudi odselitev vseh neslovenskih oziroma slovenskega jezika nezmožnih uradnikov. Zelo verjetno to ni bilo uradno stališče dunajskega društva, gotovo pa je mnogo njegovih članov tako mislilo, saj so s svojo potjo in poslanstvom nakazovali navezanost na domača tla. Med neslovenskimi uradniki je zaradi tega marsikje prišlo do revolta, ki je povzročil določen razkol med pristaši revolucije, ki jih je bilo v nižjih uradniških vrstah zelo veliko. "Ako hočemo sčasoma slovenski jezik v pisarnice vpeljati, kako pa bo potem z Nemci, Italijani in Furlani, ki sredi slovenskih mejnikov ostanejo? ... prošnja za Slovenijo in slovenski jezik bi bila veliko manj zoperstave našla, ko bi bila s takimi razločki pisana, kakoršne sila zdaj na dan spravi."¹² Tudi mnogi Slovenci so se tega bali, saj slovenskega izrazoslovja niso obvladali. "V kancelijah je slovenska beseda sicer zmiraj v ustih, samo ne piše se ne; popolnoma vunkej vreči se pa nemšina, za zdaj še, ne da," je trdil P. H.¹³ Teh težav se je Matija Majar zavedal že od vsega začetka, ko je zagovarjal zmernost in predvsem postopnost: Ni slučajno zapisal v svojem znamenitem članku Slava Bogu v višavah ...: "... da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in kanclije vpeljati naš slovenski jezik, ..."¹⁴ Spor okoli vpeljave slovenskega jezika torej ni bil zgolj političen, ampak je za mnoge Slovence, odpiral vprašanje možnosti zaposlitve to še v domačih krajih.

Med slovenskimi kmeti je bilo pogosto slišati tudi tožbe, da tuji uradniki z njimi grdo ravnaajo, da so mnogokrat njihove večurne poti na urade brezuspešne in se morajo večkrat vračati. Tako izgubljajo veliko časa in denarja. Prepričani so bili, da bi bili domačini v občevanju z njimi prijaznejši. in bolj razumevajoči.

Tudi vprašanje slovenskega vključevanja v Združeno Nemčijo ima še kako močno gospodarsko vsebino. Najprej se je zastavilo vprašanje Trsta. Prav glede tega osrednjega avstrijskega pristanišča pridejo na dan razlike med načelnimi in "realnimi" demokrati. Načrtovalci Združene Nemčije so na Trst izredno računali. Zdelo se jim je, da je to mesto eden izmed bistvenih pogojev za gospodarsko perspektivnost prihodnje

¹⁰ J. Navratil, Kotni pisači, podpihivalci kmetov, Novice, 5. 4. 1848.

¹¹ Odgovor na besede gosp. P. Hicingerja zavoljo vpeljavanja slovenščine v pisarnice, Novice, 16. in 23. 8. 1848.

¹² P. Hicinger, Še ena beseda k sostavam k vpeljanju slovenščine v pisarnice, Novice, 2. 8. 1848.

¹³ Kako in koliko bi bil slovenski jezik precej v šole in kancelije vpeljati, Novice, 14. 6. 1848.

¹⁴ Novice, 29. marca 1848.

velike države. "... ako Nemci slavni in mogočni postati hočejo, oni tudi Jadransko morje in Terst imeti morajo," je govoril in pisal Vinzenz Rizzi, "cdini takratni odkrito srčni Nемеc" in "častilec našega Prešerna".¹⁵ Mož, ki je v Radovljici širil propagando za Združeno Nemčijo in nagovarjal ljudi k udeležbi na frankfurtskih volitvah, je sicer načelno priznaval Slovencem narodnostne pravice, zdele pa so se mu neuresničljive, ker naj bi imelo njihovo ozemje to napako, da je prometno prepomembno za velike sosede. Zanj ni bila Združena Slovenija politični nesmisel, ampak gospodarski vidiki naj bi onemogočali njen nastanek.

Novice so ostro protestirale tudi zoper načrte za gradnjo nemškega brodovja s pomočjo denarne "nabirke" med Slovenci. Kot je znano, je tak poziv podpisal tudi znameniti Radovljičan Anton Fuster. V Ljubljani je k takim dejanjem objavil poziv v *Laibacher Zeitung* Gustav Heimann. Novice so bralce najprej spomnile, da so že pred leti neko ladjo v Trstu poimenovali *Germania*. Potemtakem naj bi šlo le za nadaljevanje nemških načrtov. Opozorilo Slovcem je bilo povsem nedvoumno: "Saj nimate slame v glavi! ... Vam nemškovačci dobiček v ptujim duhu obetajo; spomnite se besed nekdanjiga Laokona: "Timeo Danaos et dona ferentes."¹⁶

Proti vključitvi v Združeno Nemčijo so bili še drugi izrazito gospodarski razlogi. Zelo običajne so bile trditve, da bo poslej treba vzdrževati dosedanjega in tudi novega vsenemškega vladarja, dve armadi, prispevati sredstva za izpolnjevanje nemških interesov, skratka, država se bo podražila in že tako visoki davki bodo še večji. Poleg takih protinemških osti pa je zaslediti še eno, dokaj originalno. V svoji protinemški propagandi se je slovenska politika naslonila na podatek, naj bi se iz nemških dežel izselilo letno okoli 60.000 ljudi v Ameriko. "Ni tedaj čuda, de si Nemci prizadevajo, z našim Cesarstvom se tako pobratiti, de kakor bi se jim zdelo in poljubilo, bi se tudi v naše kraje preselili, na naših njivah orali in našo obertnijo in rokodelstva prevzeli."¹⁷ Vključitev Slovencev v Združeno Nemčijo jih torej ne bi uničila le v narodnem, ampak tudi gospodarskem pogledu.

Opozarjanje na gospodarsko ozadje slovenskega političnega programa v letu 1848 ne izhaja iz prepričanja o vsemogočnem vplivu gospodarstva na idejni svet, ampak iz iskanja vzrokov, zakaj so Slovenci tako množično podprli program Združene Slovenije. Narodna zavest v širokih ljudskih masah še ni bila toliko močna, da bi lahko imela ključni vpliv, smisel za eksistencialna vprašanja pa je obstajal. Le z opozarjanjem nanja lahko razumemo na nekatere politične opredelitve. Za člana dunajske Slovenije, ki je zbiral podpise k peticiji med rojaki na vzhodu Dolenjske in bil pri tem izjemno uspešen, so v poročilu okrajnega urada iz Kostanjevice o njegovi dejavnosti zapisali, da obljublja ljudem stvari, ki so težko ali pa celo neizvedljive.¹⁸ Nedvomno je kmetom utemeljeval Združeno Slovenijo s socialno in gospodarsko problematiko.

Agrarno gospodarstvo

Velike pretrese je revolucija 1848/49 povzročila tudi na agrarnem področju. Tega je treba obravnavati tako s stališča zemljiških gospodstev kot kmetov. Ni slučajno Janez Trdina glede graščin zabeležil naslednjo izjavo: "Tisto leto so izgubili tlako. S tem je v njihovo premoženje udarila strela."¹⁹ Kmetje so dejansko takoj prenehali izpolnjevati fevdalne obveznosti. Vsa opozorila, da tega do njihovega uradnega preklica ne smejo

¹⁵ S. Granda, *Radovljica v letu 1848*, Radovljiški zbornik 1995, Radovljica 1995, 148-149.

¹⁶ M. R. P. Slovcem zavoljo nemške barbe!, *Novice*, 16. 8. 1848.

¹⁷ Kako se Nemci v ptuje dežele preseljujejo, *Novice*, 27. 9. 1848.

¹⁸ S. Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*, Novo mesto 1995, 306. Originalno poročilo je delno reproducirano na strani 307.

¹⁹ J. Trdina, *Črtice in povesti iz narodnega življenja*. 23. Berta. Zbrano delo 9, Ljubljana 1956, 174.

delati, so bila bob ob steno. Kmečka radikalnost, ki jo je pri nas simboliziral napad na ižanski grad v noči z 21. na 22. marec, je tako trezne graščake kot oblast pripeljala do spoznanja, da kmetov nima smisla izzivati. Oblast ni skrivala svoje nemoči pred kmeti in je upravičencem do kmečkih dajatev odsvetovala kakršnekoli nasilne poizkuse, saj jih ni bila sposobna zaščititi pred kmečko nevoljo. Kdor tega ni razumel, kot na primer lastnik gospodarstva Smuk v Beli krajini, je lahko podoživel klasičen kmečki upor.²⁰ Biti zemljiški gospod v revolucionarnem letu 1848/49 je bilo dejansko izjemno težavno. Na eni strani se je rušil star fevdalni sistem, ki ni bil samo družbeni, ampak tudi gospodarski pojav. Tlaka in različne fevdalne dajatve so se nezadržno bližale že dolgo pričakovanemu koncu. Kako gospodariti naprej je bilo seveda teoretično vsem jasno, toda znanja in izkušenj, kako voditi bivše zemljiško gospodarstvo kot kapitalistično veleposest, kljub temu ni bilo. Številne prodaje gospodarstev nas nedvoumno prepričajo o podobnih posledicah, kot jih povzroči udar strele. Še huje je bilo za tiste, ki so do graščin prišli pred kratkim z nakupom. Mnogi so se zadolžili, tudi na račun dajatev, zlasti žita in v vinorodnih krajih tudi vina, ki naj bi jih dobili. Usahnile so, vrednost zemljiških gospodarstev je padla, dolg pa je ostal. Lastniki nekaterih zemljiških gospodarstev, zlasti tistih, ki so bila dana v zakup, so se znašli v denarnih težavah že med letom. Država jim je priskočila na pomoč s posojili na račun zemljiške odveze, vendar ob plačilu obresti. Kmetom neizvršene obveznosti za leto 1848 kot tudi za nazaj niso bile odpisane, pač pa so bili dani nekakšni popusti. Za leto 1848, šteli so ga od 1. 11. 1847 do 1. 11. 1848, ni bilo treba plačati tistih obveznosti, ki so bile odpravljene brez odškodnine, ostale pa so zmanjšali za šestino. Zaostanek so nato plačali skupaj z rednimi davki v 12 mesečnih obrokih ali pa takoj. V tem primeru so bili deležni še 10% popusta.²¹ Vsekakor je vprašanje izpolnjevanja fevdalnih obveznosti kot tudi vprašanje odškodnine za odpravljene fevdalne obveznosti, eminentno ekonomsko vprašanje tako za tistega, ki je moral plačati kot za tistega, ki je odškodnino prejel.

Novice so glede odprave fevdalnega sistema ves čas zagovarjale ravnanje oblasti. Razumele so stisko kmetov, pa tudi strah zemljiških gospodarstev. Ob pisanju o njih pogosto pozabljamo, da niso bile Bleiweisova last ampak Kranjske kmetijske družbe. Zato so jim eni članki očitali pretirano naklonjenost eni, drugi pa nasprotni strani. 30. avgusta so Novice objavile načelen članek Za koga se potegujejo Novice zastran desetine in tlake: ali za kmeta ali za gospoda? Po mnenju uredništva, ki ga je podpisalo, nobena od prizadetih strani nima popolnoma prav. Država ne more prevzeti na svoja ramena breme odkupnine odpravljenih fevdalnih obveznosti. Kmetje bodo morali prevzeti svoj del obveznosti, ne morejo jih prevaliti na druge stanovce. "Kakor kmet za rokodelca, fabrikanta in druge stanovce nič ne plačuje, kateri imajo svoje davke, tako tudi rokodelca, fabrikant in drugi stanovci ne bojo hotli za kmeta plačevati. Vsak plačuje od svojega posestva." "Prekucije sedanjih časov tirjajo pravično svobodnost vsaciga stanu, de ne bo več en stan sužen družimu, ampak de bojo vsi med sabo živeli kot prosti ljudje v prijaznosti, miru in pravi ljubezni. De se bo pa moglo to doseči, bojo mogli grajšaki in druga gospoda marsikter goldinar na oltar domovine položiti." "Kmet in grajšak imata pravice pa tudi dolžnosti, in nobenimu se ne sme krivica goditi." Vsi trije citati dokazujejo zelo racionalen in domišljen odnos uredništva Novic ali bolje dr. Janeza Bleiweisa do enega osrednjih vprašanj revolucije. Kako je v podrobnostih poznal gospodarske razmere, ne nazadnje pa tudi njegovo osebno prepričanje, pa najbolje izkazuje njegovo upanje, da bo cesar oziroma država morala ponekod odpraviti fevdalizem s prevzemom vseh obveznosti, ki iz tega izvirajo: "... kar se bo na Dolenjskim, kjer je posebna revšina doma, berž ko ne, moglo zgoditi." Mož se je motil.

Poleg načina odprave fevdalnega sistema je bilo pri Slovencih že vse po letu 1844

²⁰ -e-, Dopis iz Semiča, Novice, 30. 8. 1848.

²¹ A. Krošl, Zemljiška odveza na Kranjskem, Ljubljana 1941, 34.

silno aktualno tudi davčno vprašanje. Takrat so namreč začeli pobirati zemljarino na podlagi rezultatov stabilnega katastra, kar je pomenilo marsikje znatno zvišanje davka, zlasti na Kranjskem. Kmetje so se silno razburili, grozili so upori večjih razsežnosti, zlasti na Dolenjskem, pomirjevati je morala tudi vojska. Kranjsko plemstvo je takrat izvršilo eno zadnjih velikih dejanj pri nas, saj se je postavilo na čelo prizadevanj za znižanje zemljarine. Deželni stanovi so pod vodstvom grofa Antona Aleksandra Auerperga - Anastazija Grüna izdelali poseben elaborat. Oblast je argumente Kranjske upoštevala in ukazala revizijo stabilnega katastra. Njeni rezultati so bili znani 1849.

Glede na silen odmev, ki ga je sprožila uvedba zemljarine na podlagi stabilnega katastra, bi pričakovali, da bo prav to vprašanje eno osrednjih v letu 1848. Resnica je nekoliko drugačna. Že v zahtevah kranjskih deželnih stanov do vladarja, ki so bili sprejete na seji 6. aprila, zamenjamo iščemo zadevno problematiko.²² Iz literature je znano, da so vprašanje višine davkov načeli Zasavci²³ in kmetje iz ribniškega okraja.²⁴ Očitno je bilo fevdalno breme neprimerno težje, njegova odprava pa se jim je zdela na dosegu roke. Res je tudi, da kmetje 1848. leta proti cesarju - in davki so bili cesarski - niso nastopali. Zelo verjetno je pri mogih prevladovalo prepričanje da, "davki morajo biti, in so v vsih deželah sveta."²⁵ Ne nazadnje so mnogi tudi vedeli, da se iz njih vzdržujejo vojaki, tudi njihovi svojci, ki se borijo v Italiji. Zanimiva je v tem pogledu argumentacija Janeza Cererja, carinskega uradnika iz Trsta, ki je v Novicah v obširnih člankih²⁶ pisal o davkih. Po njegovem je bilo nujno potrebno poraziti italijanske upornike zaradi njihovih ozemeljskih načrtov: "Odrezali bi bili avstrijski državi žile vnanjiga kupčevanja, žile notranjiga blagostanja."²⁷

Uredništvo Novic je davčno vprašanje kljub temu, da so hotele kmete neprestano pomirjati, toliko zanimalo, da so tik pred iztekom koledarskega poletja iz časopisa Slovenija ponatisnile članek Petra Kozlerja Zemljišni davek na Štajarskim in Kranjskim.²⁸ V njem je poročilo o predlogu slovenskega štajerskega poslanca iz ptujskega volilnega okraja v dunajskem parlamentu Andreja Dominkuša 25. avgusta, "da bi se zneski katastralne cenitve v Štajerski in Krajnski deželi pregledali." Ker pa je minister odgovoril, da je revizija na Kranjskem v teku, s Štajerske pa doslej ni bilo pritožb, je poslanec svoj prvotni predlog umaknil in sestavil posebno vlogo samo za Štajersko. V njej je podal kratek historiat izdelave stabilnega katastra za Štajersko. Po prvi, že v zakonu o uvedbi stabilnega katastra predvideni reviziji, so vrednost čistega donosa te dežele zvišali, ker "Štajarski cenitni zneski, zlasti pa v dveh doljnih kresijah prenizko stoje proti čistim zneskam Krajnske dežele, in se tedaj povikšati morajo." Zato so zvišali davčno osnovo ponekod v mariborski kresiji, zlasti pa celjski, ki ima to smolo, "de zraven preobložene Krajnske kresije Noviga mesta leži." Novi Dominkušev predlog se je glasil, da naj vnovič pregledajo rezultate stabilnega katastra na spodnjem Štajerskem, predvsem pa, "de bi vse dežele po enaki meri davke odrajtovale."

Eno osrednjih gospodarskih vprašanj v revolucionarnem letu 1848/49 na agrarnem področju je povezano z gozdom. Problem je večplasten. Na eni strani je bil gozd eno glavnih bogastev zemljiških gospodstev in je dobival z izgradnjo železniške proge Dunaj - Trst šele svojo pravo vrednost. Za mnoge dolenjske in gorenjske graščine je dotlej prinašal denar predvsem v obliki oglja, pepelike, tudi lesne gobe je bilo mogoče dobro

²² Dr. Bleiweis, Prošnje kranjskih deželnih stanov v rečeh slovenskiga naroda, Novice, 12. 4. 1848.

²³ J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1936, 866.

²⁴ B. Grafenauer, o. c., Zgodovinski časopis (Ljubljana), 2-3, 1848-1849, 37.

²⁵ Pomenki s kmeti in rokodelci v mnogih rečeh sedanjiga časa, Novice, 12. 4. 1848.

²⁶ Nekaj od davkov in v katerih davkih bi bilo kmetiškemu stanu nar poprej polajšanja vošiti, pri katerih pa po pameti kaj pozneje?, Novice, 10. 5. 1848 - 14. 6. 1848.

²⁷ Novice, 10. 5. 1848.

²⁸ Novice, 20. 9. 1848.

prodajati,²⁹ zlasti Notranjci pa so že pred izgradnjo železnice izkoriščali bližino Reke in Trsta, kamor naj bi šlo dnevno tudi po sto vozov lesa. Služili so tako graščaki kot kmetje. Slednji ne samo kot furmani, ampak pa so prodali tudi veliko lesa, do katerega so prišli na podlagi služnostnih pravic. Graščaki so želeli te pravice omejiti, kmetje pa čimbolj široko razlagati. Spor med enimi in drugimi je potekal že nekaj desetletij, pravico so oboji iskali tudi na najvišjih mestih. Spomladi leta 1848 je napetost planila na dan z vso silo. Mirno lahko trdimo, da je bilo bistvo revolucije na Notranjskem borba za gozd. Podrobnosti in obseg preprirov je potrebno še raziskati. Kljub dejstvu, da arhiv postojnske kresije ni ohranjen, obstajajo druge možnosti. Dokumenti o tamkajšnjih sporih so ohranjeni celo v arhivu dunajskega parlamenta iz leta 1848/49.

Druga plat gozdnega problema smo že omenili. Izvira iz služnostnih pravic kmetov. Zemljiški gospodarji so bili prepričani, da so gozdovi njihovi, kmetje imajo le služnostne pravice, za kar jim dajejo dajatve. Te niso bile tako nepomembne, saj so bile plačljive predvsem in ovsu in perutnini. Kmetje si glede narave lastništva gozdov obloženih s služnostmi niso belili glav, nesporno pa jim je bilo dejstvo, da je to dejansko njihov les, da je graščina le nekakšen skrbnik, ki mu je zaupano racionalno in pošteno izkoriščanje. Pravice kmetov do lesa so bile namreč za tiste čase dokaj natančno določene tako glede služnostnih gozdnih predelov, vrste lesa (ločili so les za kurjavo in gradbenega) kot časa sečnje. Kmetje so bili v strahu, kakšna bo usoda servitutnih gozdov po odpravi fevdalizma. Čeprav so na glas govorili o svojih neodtujljivih pravicah, so bili vendar prepričani, da bodo površine servitutnih gozdov zanje zgubljene, zato pa morajo pred tem posekati svoj les. Začele so se velike divje sečnje, ponekod celo do golega. Pri nekaterih kmetih je zaslediti tudi strah pred prihodnostjo, če ne bo več služnostnih pravic v gozdovih, saj lastnih niso imeli. Poslanec ljubljanskega volilnega okraja dr. Matija Kavčič, ki ga je označil dunajski, Slovanom nenaklonjeni časopis Oesterreichischer Courier "ein tüchtiger, freisinniger, vielseitig gebildeter, denkender Staatsman. Slave von Geburt, ist er dennoch kein Sklave slavischer Nationalität. Seine Ansichten sind gediegen, wie steirisches Erz, seine Redeweise, an mancher Stelle etwas gezwängt, ist prägnant, durchdacht, frei von hohlen Phrasen, mehr dem Kerne als Schale huldigend. Er genießt die Achtung beider Partheien".³⁰ Mož, ki je užival izjemen ugled, je problem, kot enega največjih na Kranjskem, predstavil sopolancem: "Po nobeni ceni se ne sme kmetam njih pravica vzeti v nekterih gojzdih les sekati in pasti, ako nočemo veliko tavžent kmetov v nič pripraviti. Jaz postavim tu naš Planinski in Postojnski kanton v izgled, kjer veliko tavžent družin od tega živi, de imajo dervarsko in pašno pravico v gojzdih. Kmetje terdijo, de je ta pravica njih lastninska pravica (Eigenthumsrecht), grajšine pa pravijo, de je le sužna pravica (Servitutsrecht). Čigava je prava, ne morem tukej razsoditi, tedaj le terjam, de se te pravice kmetam še ohranijo, brez kterih bi jih moglo veliko na beraško palico priti."³¹

Gozd je bil za kmete pomemben tudi zaradi gozdnih sadežev, zlasti kostanja, ki je zasladi marsikateri jesenski večer, ter seveda gozdne paše in nastilja.

Pri nas je najbolj znan prepir glede služnostnih pravic na lanšpreških gozdovih.³² Izbruhnili so že maja 1848 in se vlekli tja v pomlad naslednjega leta. Še pred tem je bilo vroče okoli gospostev Planina, Snežnik, Bistra in drugih na Notranjskem. Novice temu dogajanju namenjajo neverjetno malo pozornosti. Vzrok je dvojen. Na eni strani so morale Novice kot glasilo Kranjske kmetijske družbe v kateri je prevladovalo plemstvo,

²⁹ Zlasti knezi Auerspergi naj bi z njihovo prodajo na Dunaju precej zaslužili.

³⁰ Dr. Kavčič, Novice, 4. 10. 1848. Omenjeni dunajski časopis je portretiral najvidnejše poslance dunajskega parlamenta. Med našimi je bil tudi dr. Anton Füstler, ki pa še zdaleč ni bil deležen tako ugodne oznake. Prej bi lahko rekli, da so o njem pisali na porogljiv način, čeprav je bil časopis liberalen, idejno blizu Füstlerju.

³¹ Iz Dunajskega zbora, Novice, 20. 9. 1848.

³² S. Granda, Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49, 199, sl.

delovati izrazito pomirjevalno. To so storile pogosto tako, da o določenih težavah niso poročale. Druga plat takšnega odnosa Novic do tega vprašanja pa je bilo dejstvo, da enostavno uredništvu - pa ne samo njemu - ni bilo jasno, kdo ima v teh sporih prava-zaprav prav. Z molkom v poznih jesenskih in zimskih mesecih Novice niso mogle več nadaljevati. Kmetje so začeli na veliko sekati. K temu so jih vzpodbudili že zgoraj opisan strah za usodo njihovega lesa, nekatere nejasnosti v zakonu o zemljiški odvezi (7. člen)³³ in ne nazadnje tudi samo koledarsko obdobje, ki je primerno za sečnjo. Kmečka samovolja ali bolje, njihovo jemanje sečnih redov v lastne roke, je zavzelo tak obseg, da je bilo nujno politično ukrepanje.

Novice so reagirale glede gozdov šele 13. decembra.³⁴ Opisujejo razmere, kot smo jih že omenili, in dodajajo, da ponekod kmetje prepovedujejo sečnjo graščinam. Iz tega je razumeti, da so pričakovali, da bodo gozdne površine dobile graščine, oni pa odkupnino za izgubljenе služnostne pravice. Nek graščak na Notranjskem, verjetno je to knez Windischgraetz,³⁵ naj bi celo v javnem pismu obžaloval, da je pred dobrim desetletjem kupil gozdove: "... nima celo nobeniga veselja v tako deželo priti, kjer si še človek svojega premoženja ni svest". Novice so po svoji klasični navadi posredovale pomirjevalno: "Dokler ni nova postava čez gojzde dana, in dokler ni po postavi izgovorjeno, kako se bo gojzdnim služnostim pravica zgodila, nej kmetje in grajšine ravnajo v prijazni zastopnosti med seboj, in pravica naj se vselej po postavah išče, ktere še zdaj veljajo." Seveda so bili takšni in podobni nagovori sprtim stranem zgolj pobožne želje. Udeleženi kmetje zanje verjetno niso slišali, pa četudi bi, ne bi nič zaleglo. Boj za gozd je namreč ena značilnosti revolucije 1848/49 na našem podeželju. Obe strani sta bili v njem dokaj nepopustljivi. Plemstvo, ki ga je dodatno prizadelo še prepričanje kmetov, da: "... ves lov (jaga) in vse ribištvo je samo naše; gojzdi, v katerih smo imeli poprej le pravico sekati, so zdej popolnoma v naši oblasti, noben drug nima nič govoriti, vse je naše, če ne z lepo, pa s silo i. t. d."³⁶ Mnoge navdušene lovce med njim je zajel strah, da poslej lova sploh več ne bo.

Samovoljna kmečka sečnja se je kar nadaljevala. V začetku januarja je zajela že tak obseg, da je morala intervenirati vojska. Tudi Novice so svoje stališče nekoliko spremenile. "Mi ne vemo: čigava reč da je pravična: ali kmetov ali grajšin, ker vsih okoljšin na tanjko ne vemo, da bi zamogli to reč razsoditi, - pa to dobro vemo: de bo vsak pravico dosegel, če je njegova reč zares pravična, in da se pravica le po postavni poti doseže, ne pa z razvujzdanostjo."³⁷ Poslanec Mihael Ambrož je v dunajskem parlamentu vložil 10. januarja interpelacijo glede gozdnih služnosti. Predlagal je, naj bi kmetom do sprejetja končne odločitve določili količine lesa, ki jih smejo posekati.³⁸ Na naslednji seji je odgovoril grof Stadion. Vladino stališče je bilo, naj kmečke pravice ostanejo nespremenjene do končne rešitve servitutnega vprašanja, "- de pa kmetje predalječ segali ne bojo, nasproti pa tudi de ne bojo grajšine kmetam njih pravico kratile, se imajo gojzde postave zvesto spolnovati."³⁹ Še v isti številki Novic kot ta odgovor je bil v povzetku objavljen tudi tozadevni ministrski ukaz. Uvedel je gozdarje, ki so morali ne glede na to, ali so bili v državni ali zasebni službi, priseči vladarju. Njihova opolnomočja so bila razmeroma velika, saj za svoje ugotovitve in seveda ovadbe niso potrebovali prič. Njihova naloga je bila varovanje gozdnih posesti. "Zavoljo svoje lastne varnosti znajo v službi pušo in meč imeti, kteriga orožja se pa smejo samo v pra-

³³ Pravice v gojzdi in za pašah kakor sužne pravice (Servituts - Rechte) med gosposkami in med njih dozdanjimi podložnimi imajo z odškodovanjem nehati - ...

³⁴ Opomin krajskim kmetam zastran gojzdnih služnosti.

³⁵ 8. septembra 1846 je gospostva Planino, Šteberk, Logatec in Jamo pri postojni kupil knez Veriand Windischgraetz.

³⁶ K. Codeli, Serčin opomin našim kmetam, Novice, 20. in 27. 12. 1848.

³⁷ Novičar iz Ljubljane, Novice, 7. 2. 1849.

³⁸ Iz državnega zbora, Novice, 24. 1. 1849. V arhivu parlamenta je interpelacija.

³⁹ Iz državnega zbora, Novice, 31. 1. 1849.

vični sili poslužiti."⁴⁰ Tako je bila nekakšna gozdna policija uvedena prej kot civilna, saj so jim žandarji šele sledili. Dotlej jih ni bilo. To seveda ne kaže zgolj na velikost in težo problema, ampak na še vedno izjemen vpliv plemstva kot največjega gozdnega posestnika. Iskalo je stike z dvorom in vlado, zelo verjetno se je močno angažirala pri tem tudi rodbina Windischgractz, in počasi so se začele stvari spreminjati. Prav ta naveza je pripeljala tudi k močnejšemu angažiranju Cesarskokraljevega notranjeavstrijsko-primorskega apelacijskega in kriminalnega nadsodišča v Celovcu, saj je bilo njemu podrejeno deželno sodišče v Ljubljani glede teh vprašanj notranje razklano.

Gospodarsko silno zanimiva vest z agrarnega področja je tudi poročanje o obisku ameriškega izseljenca Matije Premuta, sicer uspešnega trgovca, v stari domovini, saj je povezana z razmišljanjem o možnostih prodaje slovenskih kmetijskih pridelkov v Ameriki. Lovro Pintar je v Novicah 20. decembra 1848 poročal, da je v Ljubljani srečal Premuta. Poleg ostalega mu je povedal, da je nakupil veliko belokranjskega vina, ki ga misli izvoziti v Ameriko in tam prodati. Pintarja, izjemno zavednega Slovenca in eno osrednjih osebnosti političnega življenja v Radovljici, kjer je bival kot okrevajoči duhovnik, je tako navdušil, da je članek končal z besedami: "Slovenci! le naprej v vsih rečeh."⁴¹ Zanimiva gospodarska novica je bila kmalu dopolnjena. Premuta je dejansko vino šele kupoval in sicer v sodih, ki so držali od 8 do 12 veder. Verjetno misli mala vedra, ki merijo 20 bokalov ali 28,3 litra. Nakupil naj bi ga okoli 20 sodov ali 4000 bokalov. Zanj naj bi tu plačal okoli 400 goldinarjev, v Ameriki pa zanj iztržil med 20.000 in 24.000 goldinarjev, pri čemer bi znašali transportni stroški okoli 4000 goldinarjev. Za primerjavo: za 1 goldinar je bilo moč kupiti 7,5 kilograma kruha, usposobljen otrok za delo v zgoraj omenjeni Molinejevi ljubljanski tekstilni tovarni je delal za 1 goldinar 3 dni. Premuta je nameraval kupiti tudi 300 centov, to je okoli 16.800 kilogramov, suhih sliv. Plačeval jih je po 2 goldinarja za cent. Koliko je nameraval z njimi zaslužiti, žal ne zvemo. Že v Trstu so bile slive točno polovico dražje (3 goldinarje in 30 krajcarjev za cent).⁴² Čeprav je namen članka, da opozori tako na trgovsko uspešne rojake kot na možnosti izvoza slovenskih pridelkov v Ameriko, pa je potrebna pri branju teh podatkov določena mera previdnosti. Mož se je namreč rad malo pobahal. Tako je trdil, da želi, da bi njegov oče imel doma tako hrano, kot njegovim delavcem v Ameriki ostaja na krožnikih, rad je kazal ameriške dolarje, s katerimi pa v Semiču ni bilo mogoče "ne kruha, ne tobaka kupiti" in jih je moral iti zamenjati v Trst.

Med zanimivejšimi kmetijskimi vestmi v letu 1848/49 presenečajo opozorila slovenskim vinogradnikom, "ker se zdaj vsak grič ternja čisti, in s tersovjem obsaja, imamo v malih letih veliko vina pričakovati,"⁴³ naj pazijo tako na kvaliteten trsní izbor kot kvaliteto sadik. Na Štajerskem dotlej še niso pridelovali sončnic za olje in so prosili Novice za informacije.⁴⁴ Glasilo kranjske kmetijske družbe je dalo izčrpne podatke, kakšnega posebnega navdušenja za njihovo gojenje pa ni čutiti, ker je bilo luščenje semen preveč neprijetno.⁴⁵ Povsem drugačno stališče je imelo uredništvo do gojenja sviloprejk, katero naj bi zlasti Dolenjski precej koristilo.⁴⁶

Sodeč po posameznih poročilih 1848. leta ni bila slaba letina. Med dobre so jo šteli v Beli krajini⁴⁷ in na Gorenjskem,⁴⁸ na Tržaškem pa so se pritoževali zaradi suše.⁴⁹ Veliko

⁴⁰ Nova ministerialna ukaza, Novice, 31. 1. 1849.

⁴¹ Slovensko vino v Ameriki.

⁴² Dopisi, Iz Sel pri Semiču na Dolenskim, Novice, 3. 1. 1849.

⁴³ Novice, 5. aprila 1848.

⁴⁴ V - č, Od obdelovanja sončnic, Novice, 30. 8. 1848.

⁴⁵ Obdelovanje sončnic, Novice, 6. 9. 1848.

⁴⁶ Svila (žida) in kupčija z njo, Novice, 21. 3. 1849.

⁴⁷ Dopisi, Iz Sel pri Semiču na Dolenskim, Novice, 3. 1. 1848.

⁴⁸ J. Uršič, Dopis iz Gorenjskiga, Novice, 15. 9. 1848.

⁴⁹ C., Letina na Tržaškem, Novice, 13. 12. 1848.

pozornost so namenjali krompirju. Marsikje so ga iz strahu pred gnilobo premalo posadili. Vse je kazalo, da bolezen odhaja, kot je prišla. Kljub temu pa je bil strah pred njo še močan in so se kmetje, zlasti ponekod na Gorenjskem, bolj navduševali za koruzo.⁵⁰

Gledano v celoti so Novice svoj odnos do kmetov v letu 1848 precej spremenile. V začetku revolucije so bile nad njimi nemalo presenečene, saj takih reakcij niso predvidevale. Trudile so se, da bi jih pomirile in zato očitki, da so na strani graščin, niso nepričakovani, čeprav tudi utemeljeni ne. Pesmi Jožefa Hašnika Svobodni Lenart,⁵¹ kjer zasledimo med drugim tudi naslednje verze:

Zdaj desetina - stari davk -
In preč bo tlaka ino kazen.
Pa tudi žep je Lentov prazen.
Gotov je skušne resni navk:
"Lenoba da dobička malo,"
"Le dolgov več se bo nabralo."
Pa kaj mu mar? - Saj prost je zdaj!

Še clo gosposke neče več.
In tud duhovšne ne imeti,
De bo svobodnost le na sveti.
Na zadnje Lenart sam je preč.
napuh do pekla se poniža.
In jok je terme tužna viža.
Kaj ima zato, de prost je bil?!

Bleiweisove Novicev jeseni ne bi več objavile. Že ob analizi servitutnega vprašanja smo videli, da je bil obravnavani časopis kmetu v bistvu naklonjen. Našli bi lahko še več dokazov. Glavno sporočilo Novic slovenskim kmetom pa je zelo enostavno. Zavedajo naj se, da so nastopili novi časi, ki tudi njim prinašajo velike spremembe in koristi. Pravi smisel pa bo vse to imelo, če bodo bolj kot dotlej odprti do izobraževanja. Bolje je vzdrževati hlapca več pri hiši, kot pa onemogočiti otrokom izobraževanje - tudi v slovenskem jeziku.⁵² Pozdravile so tudi novo organiziranost Kranjske kmetijske družbe, ki naj bi se z 20 podružnicami (pol bi jih bilo na Dolenjskim) bolj približala kmetu in izpolnjevanju svojega osnovnega namena.⁵³ Z vso pravico so bili njeni člani veseli tudi ustanovitve in začetka delovanja podkavske šole.

Neagrarno gospodarstvo

Že v uvodu smo nakazali, da Novice kakšnega izjemnega posluha za industrijo v revolucionarnem letu 1848/49 niso kazale. Pogrešamo članke tudi o železarstvu, nekdanji paradni panogi kranjskega gospodarstva. Iz arhivskih dokumentov se spominjamo posebne spomenice gorenjskih fužinarjev, želje enega kranjskogorskih železarjev, ki ga ne zanima ne tlaka, ne narodno vprašanje, le miru si želi, da bi znova imel delo. V Novicah nam namreč ni uspelo zaslediti podatkov o omejitvah izvoza železa in železnih izdelkov, zlasti kos (Tržič), na Ogrsko in v Italijo.

⁵⁰ J. Uršič, Dopis iz Gorenskiga, Novice, 15. 9. 1848.

⁵¹ Novice, 26. 4. 1848.

⁵² Kaj imajo naši kmetje noviga začeti, in kaj stariga obdržati, Novice 17. 1. - 7. 3. 49.

⁵³ Velki zbor kranjske kmetijske družbe v Ljubljani, Novice, 31. 1. - 7. 3. 1849.

Primer dvogoldinarskega bankovca iz leta 1848. Numizmatični kabinet narodnega muzeja v Ljubljani.

Kovanca za 6 in 2 krajcarja iz jeseni 1848.

Zgoraj: primer četrtnik goldinarskega bankovca. Vrednost vsake je 15 krajcarjev. Spodaj: primer polovice bankovca za 6 krajcarjev. Numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani.

Ljubljanski dvojezični nadomestni drobiž. Numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani.

Kot vse kaže, je uredništvo Novic, mogoče tudi pod vplivom ljubljanskih razmer, zanimala predvsem trgovina. Dokaj redno so objavljali žitne cene v Ljubljani in Kranju, prinašale pa to tudi Tržaški kupčijski list, tabelarične pregledne o cenah na veliko za Trst, nekakšna poročila blagovne borze. Primerjava cen svinca, železa, kranjskih žebeljev in usnja 13. februarja, 15. aprila in 16. avgusta,⁵⁴ to se pravi za čas pred izbruhom revolucije in med njo, oziroma, ko se ta že nekoliko umirja, ne kaže skoraj nikakršnih nihanj. Politični nemiri niso vplivali na tukajšnjo trgovino. Bolj povedne pa so primerjave med domačo in tujo ponudbo. Za primerjavo smo vzeli cene 16. avgusta 1848.

Vrsta blaga	mera	vrednost
svinec		
koroški	cent	11 5/6 gld
španski in angleški	cent	9 1/2 gld - 11 gld
železo		
angleško	10 centov	60 gld - 76 gld
rusko	10 centov	92 gld
koroško	10 centov	98 gld - 105 gld
usnje		
domače	cent	52 gld - 58 gld
tuje	cent	45 gld

Gornji podatki nam govorijo o veliki nekonkurenčnosti domačega blaga, saj je bilo tuje dokaj cenejše ne glede na transportne stroške. Če bi na eni strani predpostavljali tehnolo-

⁵⁴ Dokladni listi: 4, Novice, 23. 2. 1848; 8, Novice 26. 4. 1848; 14, Novice 16. 8. 1848.

loške in zaradi tega tudi cenovne prednosti angleškega blaga, pa nam govori cena usnja o primerjalno predragi domači delovni sili. Mogoče je prav v takih podatkih iskati vzroke, da so graditelji železnic pripeljali v naše kraje dobrih deset tisoč furlanskih delavcev.

Za Ljubljano je bila zelo pomembna žitna trgovina. Poglejmo, kaj nam govori časovna in krajevna primerjava žitnih cen med Ljubljano in Kranjem:

Srednje cene za mernik pšenice in turšice v Ljubljani in Kranju. Za to mesto je datum v oklepaju.⁵⁵

datum	pšenica d. Lj.	pšenica b. Lj.	pšenica d. Kr.	pšenica b. Kr.
Lj. (Kr.)	gld. kr.	gld. kr.	gld. kr.	gld. kr.
8/1 (3/1)	-	2 37	2 40	2 45
26/2 (21/2.)	2 06	2 25	2 15	2 22
20/3 (20/3)	2 20	2 25	2 22	2 26
8/4 (3/4)	2 20	2 23	2 20	2 22
6/5 (1/5)	2 08	2 24	2 20	2 22
10/6 (5/6)	2 08	2 15	2 18	2 16
22/7 (17/7)	1 59	2 10	2 06	2 09
12/8 (7/8)	2 12	2 20	2 05	2 12
9.9 (4/9)	2 11	2 20	2 33	2 40
16/9 (11/9)	2 26	2 31	2 33	2 40
21/10 (18/10)	2 17	2 24	2 10	2 40
2/11 (30/10)	2 24	2 24	2 10	2 40
16/12 (11/12)	2 40	2 50	2 30	2 48

Legenda: pšenica. d. Lj. - pšenica domača Ljubljana; pšenica b. Lj. - pšenica banatska Ljubljana; pšenica d. Kr. - pšenica domača Kranj; pšenica b. Kr. - pšenica banatska Kranj.

Pri pšenici je opazno trajno naraščanje cene. To je lahko povezano tudi z vojno med Hrvati in Madžari, ki je ovirala, ne pa preprečevala, dovoz slavonskega in zlasti banatskega žita v Ljubljano. Julijski padec je povezan z žetvijo. Zanimiv je septemberski dvig cene, zlasti domače pšenice, ki je verjetno povezan s kratko prepovedjo izvoza žita iz hrvaškega ozemlja, ki ga je ukazal ban Jelačić 26. avgusta⁵⁶ za kratek čas⁵⁷ zaradi preskrbe vojske. Odmeve vsega tega dogajanja zaman iščemo v člankih ali komentarjih Novic. Zadovoljiti se moramo z branjem števil in njihovimi primerjavami.

Še največ pozornosti pa so Novice posvetile finačnemu vprašanju. To ima dve plati. Kot vse kaže, je meščanstvo pred revolucijo zelo očitalo dvornim in vladnim krogom neracionalno in nepregledno trošenje državnega denarja. Novice so neposredno po revoluciji v poduku ljudem predstavile bistvo sprememb, ki da jih prinaša revolucija tudi na tem področju: "Novo vladanje našiga cesarstva bo prihodnjič tako, da ne bo smel nihče z deržavnimi denarji delati kakor bi hotel, ker se bo vse očitno delalo, in ker bojo mogli tudi nar vikši cesarjevi služabniki za vsako stvarco dobro stati, kar bojo storili. ... Dozdej ni bila taka. Podložniki so plačevali, pa niso zvedili, kam so njih denarji šli."⁵⁸ Revolucija naj bi torej prinesla javnost, preglednost in odgovornost glede

⁵⁵ Podatki po stalnih objavah v člankih Žitni kup, ki so na zadnji strani posamezne številke Novic.

⁵⁶ Oznanilo c. k. ilirskiga poglavarstva, 15. Dokladni list, Novice, 6. 9. 1848.

⁵⁷ Novičar, Novice, 20. 9. 1848

⁵⁸ Pomenki s kmeti in rokodelci o mnogih rečeh sedanjiga časa, Novice, 29. 3. 1848.

finančnega položaja države in njene porabe denarja. K temu so nekoliko kasneje, vendar že v smislu večje politične mobilizacije državljanov, tudi slovenskih, dodali še nov moment: "Dozdanje vladanje, velikrat v rokah terdoserčnih, lakomnih, prevzetnih, za srečenje bližnjiga merzlih velikanov, žlahtnikov in priliznjencov je nehalo, in namesto njih bodo nastopili možje iz ljudstva, vneti za njega in dežele srečo, kateri imajo serce in glavo v pravim kraji. ... Dvojni zbor prebrisanih in razjasnjenih glav, večidel od vas in po vašim pametnim previdu izvoljenih bo že to leto vkup poklican, ki bo vaše in celiga cesarstva potrebe prevdaroval, in sklenil, kar bo k vašimu in cele dežele pridu."⁵⁹ Torej naj bi v novi demokratični državi ljudje ne le vedeli kako in za kaj se troši državni denar, ampak bodo v parlamentu vnaprej določali in v skladu z lastnimi potrebami sooblikovali višino in namen porabe državnega denarja. Koliko so taki načini razmišljanja vplivali na ravnanje kmetov pri volitvah, je težko presoditi. Vsekakor je bila tovrstna tematika bližje meščanstvu, obrtnikom in trgovcem. Pri kmetih je predvsem prevladalo vprašanje odprave fevdalnega družbenega reda, zlasti odškodnine zemljiškim gospodarjem za odpravljene fevdalne obveznosti. Takšna vprašanja so zasenčila vsa ostala, tudi narodno.

Druga plat finančnega vprašanja je bolj povezana z njegovo monetarno platjo. Za izredne razmere je značilno, da na trgu poleg določenih vrst hrane zelo hitro začinja primanjkovati tudi kovin, sprva plemenitih, potem tudi ostalih.

Že na aprilskem sejmu v Mokronogu so ljudje zahtevali od tamkajšnjega državnega urada, ki mu je načeloval ljudem priljubljeni Karl Raab, znan kot silno flegmatičen, menjavo papirnatega denarja za kovanega. Ljudje so namreč šele tu dojeli izrednost razmer in temu primerno reagirali. Najstarejši so se verjetno še iz časov Ilirskih provinc spominjali, kako je padla vrednost papirnatega denarja. Raab jim je ustregel in jih tako pomiril, predvsem pa se je izognil ekcesom, ki so za tiste tedne na Dolenjskem precej znani.⁶⁰ Na okrožnem uradu v Novem mestu, kamor je poročal o dogajanju, predvsem pa spraševal, kje naj bi dobil v prihodnje zadostne količine kovanega denarja, niso bili nad njegovim ravnanjem nič navdušeni, saj njegov okrajni komisariat ni bil pooblaščen za menjalniške posle. Predvsem pa bi tako ravnanje lahko sprožilo verižno reakcijo. Čeprav podobnih vesti za druge kraje nimamo, je zelo verjetno, da so se ljudje začeli otepati papirnatega denarja, kovanega pa so kopičili doma. Novice poročajo o nekem nesrečnem kmetu, ki mu je pogorela hiša. Z njo vred je bil tudi ob 300 goldinarjev kovanega denarja, ki ga je imel skritega doma in ga je ogenj stopil.⁶¹

Poleti 1848. leta je v Ljubljani nastopilo precejšnje razburjenje. Trgovske firme Gustav Heimann, Bratje Heimann in L. Fleišman, oziroma njihovi lastniki, so bili prek govoric obtoženi, naj bi zbirali kovance, papirnat denar pa zamenjavali zanje ob dodatnem plačilu. Samo mimogrede naj spomnimo, da smo zgoraj G. Heimanna omenili kot ljubljanskega zbiralca denarja za nemško brodovje. Obe dejavnosti nista med seboj povezani, opozoriti želimo le na naravo tega moža. Objavljen je bil tudi javni poziv, ki je obsodil tako ravnanje, ni pa imenoval konkretnih oseb. Seveda so v Ljubljani vsi vedeli na koga obtožbe letijo. Prizadeti so na obtožbe reagirali in jih v Novicah javno zavrnil.⁶² Poslovali naj bi pošteno in vselej upoštevali zgolj nominalno vrednost denarja. Zahtevali so, naj tiste, ki dejansko zahtevajo dodatno plačilo ob menjavi papirnatega denarja za kovanega, javno imenujejo. Izziv je bil sprejet. Oglasile so se trgovske firme Baumgartner in tovarišija, Jožef Bernbaher, Jožef Pleiweis, Franc Ks. Souvan in Jožef Šantel. Potrdile so, da obtoženi to dejansko delajo in so pripravljene to

⁵⁹ J. O. Poslušajte, kaj se zdaj na Dunaji godi, Novice, 19. 4. 1848.

⁶⁰ S. Granda, Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49, 150 sl.

⁶¹ Dopisi, Novice, 3. 1. 1849.

⁶² 12. Dokladni list, Novice, 12. 7. 1848.

tudi dokazati. Ne nazadnje: "Kdor se izgovarja predin je tožen, se sam sebe toži." Hkrati so omenjene trgovske hiše sporočile, da s strankami poslujejo v vsem veljavnem denarju, niso pa pripravljene "vsej deželi" menjati papirnatega v kovanega.⁶³ O nadaljnjem razpletu Novice ne poročajo, nedvomno pa so se opisana dejanja dogajala.

Zadrege s kovanim denarjem oziroma drobižem so bile vse večje. 18. avgusta je država izdala nov kovani drobiž: srebrne kovance za 6 krajcarjev (šestice) in bakrene za 2 krajcarja (dvojaki).⁶⁴ Razmere so se - če sploh - popravile le za zelo kratek čas, kajti kovani denar so ljudje shranjevali, srebrnega naj bi celo izvažali. "Pretečeni teden so nam poslali iz Dunaja za 20.000 goldinarjev srebrnine - pa toliko zdajo, kakor bi jih juda v pekel vergel. Menda de ljudje zakopujejo srebrnino, drugači ne more biti."⁶⁵ Trpela je trgovina, zlasti drobna, v mestih je grozil finančni kolaps. Iskali so različne izhode. Ponekod so si pomagali z za danes nepojmljivim in kaznivim načinom trganja papirnatega denarja. Tako je polovica goldinarskega bankovca pomenila trideset krajcarjev, četrtinka pa 15. Drugi, veliko bolj praktičen način, je bila izdaja nadomestnega papirnatega drobiža. Tega so se oprijela mesta, najprej Reka in Praga. Izdajali so ga na podlagi vložnega pravega denarja in je bil tudi stalno zamenljiv zanj. Ljubljanska mestna občina je novembra 1848 izdala "denarne listke" za 3, 5, 10, in 15 krajcarjev. Njihov format je spominjal na takratne spovedne listke. Med seboj so se ločili ne samo po vrednostih, ampak - to je bilo za nepismene zelo pomembno - tudi po barvi: "... listki za 3 krajc. so z črnimi, - za 5 krajc. z zelenimi, - za 10 krajc. z modrimi (plavimi), - za 15. krajc. z rujavimi čerkami natisnjeni; ... "Predvidevali so tudi možnost izdaje polgoldinarskega nadomestnega bankovca, ki pa bi bil rdeč. Kot vse kaže, tega ni bilo potrebno storiti, saj ni znan noben ohranjen primerek. Ukrep je bil začasen. Veljal naj bi le toliko časa, "dokler se ne bo spet srebrniga denarja dovolj med ljudmi prikazalo." Uredništvo Novic, članek je nepodpisan in taki so bili verjetno uredniški, zaključuje vest z zanimiv predlogom. Oblast naj bi izdala ukaz, da bodo imeli dosedanji kovanci za 20 krajcarjev in za 10 krajcarjev le še mesec dni staro vrednost, potem pa naj bi jo zmanjšali za 10%. "Gotovo bi po tem tacim prišlo berž veliko veliko srebrniga denarja na dan!"⁶⁶ Ljubljanski nadomestni denar iz leta 1848 pa ni zanimiv le po čisti finančno-monetarni plati, ampak ima še neko značilnost, ki ji lahko iščemo vzroke v novih političnih razmerah, tudi v prebujenemu slovenskemu narodu, čeprav je bilo tedaj že bolj ali manj jasno, da z Združeno Slovenijo ne bo nič. Na "denarnih listkih" je bilo tudi slovensko besedilo: "Ljubljanska mestna srenja plača take denarne listke tistimu, kateri jih prinese, po celi ceni s cesar. banknoti; tode mora tacih listkov nar menj za en goldinar spremenjati prinešti." Tudi kranjska prestolnica ni imela v lastni blagajni zadosti kovanega drobiža.

Podobne težave so imeli tudi drugod. Srebrni denar so zelo pogrešali tudi na Štajerskem. V Celju srebrnih dvajsetic skoraj ni bilo več v prometu. "Nekateri jih zakopujejo; nekteri - kristjanski judje in grdi mešetarji - jih skupej pobirajo in dalje prodajajo, nekteri jih imajo v loncih in skrinjah zaperte in shranjene." Nadomestni papirnati denar naj bi nameravali izdati tudi v Gradcu, vendar le za 10 krajcarjev in za 20 krajcarjev. Poročevalcu se je zdel tak način reševanja pomanjkanja drobiža, do katerega pa so očitno imela v avstrijskem delu cesarstva Habsburžanov pravico le glavna deželna mesta, pameten, vendar tudi nevaren, ker bi bi omogočil dokončni umik srebrnega drobiža iz plačilnega prometa.⁶⁷

⁶³ 13. Dokladni list, Novice, 19. 7. 1848.

⁶⁴ 17. Dokladni list, Novice, 27. 9. 1848.

⁶⁵ Nov denar v Ljubljani, Novice, 22. 11. 1848.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Dopisi, Novice, 3. 1. 1849.

Papirnati nadomestni denar se je razmeroma hitro uveljavljal. Znani januarski sejem ob sv. Pavlu 1849. leta je bil izjemno živahen, čeprav "so večidel le s papirjem barantali".⁶⁸ Država je skušala zadrege zaradi pomanjkanja drobiža reševati z nakupom srebra iz Anglije. Iz njega naj bi nakovali za 8 milijonov goldinarjev drobiža. Do končne rešitve pa je bilo še razmeroma daleč, saj so še ob koncu revolucije ugotavljali v Ljubljani: "Sreberniga denarja je tudi pri nas čedalje manj viditi. Denarni listki Ljubljanske mestne srenje imajo že po celi deželi veliko zaupanje, in kakor to zaupanje rase, zginva srebernina."⁶⁹ Napovedi poročevalca iz Celja so bile torej pravilne.

Ob omembi januarskega ljubljanskega sejma, ki je potekal v pravem pomladanskem vremenu in je bil tako živahen, "da kramarji že zdavnaj niso skupili", še dodajmo, da so v letu 1848 Mokronogu⁷⁰ in Sodražici⁷¹ potrdili pravico do tedenskih sejmov, vendar le za hrano.

Najboljšo podobo kranjskega in ljubljanskega meščanstva in poslovnega sveta v revolucionarnem letu 1848 pa daje poročilo o poslovanju ljubljanske Kranjske hranilnice. Za ta, po starosti drugi tovrstni denarni zavod v Avstrijskem cesarstvu, je bilo to leto dokaj burno. Vplačila so znašala 144.894 goldinarjev in 37 krajcarjev, izplačila pa 311.839 goldinarjev. To so bila najvišja izplačila v vsej njeni dotedanji skoraj tridesetletni zgodovini. Ob vsem tem pa je ohranila solventnost ne da bi se zadolžila; še več: rezervni fond je povečala za nekaj nad 6.000 goldinarjev. Največji dvigi gotovine so bili marca, aprila in maja, ko je kar 1129 lastnikov hranilnih vlog zahtevalo njihovo polno izplačilo. Bali so se prihoda Francozov.⁷² Tudi to je del zgodovinskega spomina na Ilirske province.

Novice prinašajo še neko izjemno vest, ki nakazuje določene povezave med pripadnostjo revoluciji in gospodarskim delovanjem ali bolje mišljenjem. Novice so 21. februarja 1849 objavile vest, da je bila na Bledu ustanovljena delniška družba, ki namerava zidati "novo gostivnico". Mišljen je hotel, saj v nadaljevanju pove: "Rajski kraj v Bledu bo poleti zmirej bolj obiskan, torej bo potreba več prostora za goste."⁷³ Mesec dni kasneje je bila vest podrobneje predstavljena. V nekakšnem povabilu k sodelovanju je najprej pohvaljena dotedanja blejska gostinska ponudba, nato pa sledi: "Železnica bo Bledu še marsikteriga gosta in še marsiktero petico privabila, če si bomo Krajnci tudi po vunanjih časopisih prizadevali, ptujce soznaniti s Krajsko Švajco! Naša skerb mora biti za poznanje rajskega kraja pomagati." Hotel naj bi povečal prenočitvene možnosti, ki že tedaj niso zadoščale, hkrati pa presegal dotedanjo "domačnost", kar pomeni nizek standard prenočišč. Namenjen naj bi bil zahtevnejšim gostom, ki "imajo večidel polno možnjo denarjev - zato pa tudi terjajo priročne in prostorne staniša. Ptujci so večidel kočljivi in zberljivi." Predračun za hotel je bil 32.000 goldinarjev. Do potrebnega kapitala so nameravali priti z razpisom 320 delnic po 100 goldinarjev, ki naj bi bile očitno polno vplačane. Prijave zanje sta zbirala ustno ali pisno ljubljanska trgovca Malner in Majer. Če ne bi bilo do konca avgusta prijav za nakup vseh delnic, so mislili načrt opustiti. V nasprotnem primeru so nameravali takoj po uspešni suskripciji oklicati v Ljubljani ali na Bledu občni zbor delničarjev, da bi delniško družbo dokončno ustanovili. "Upati je, de bo tu naloženi kapital gotove in dobre obresti (činže) nesel." Med pobudniki in gotovo bodočimi delničarji so naštet: "Gosp. Guzeli, Malner, Majer, vitez Panc, Evzebi Rizzi, Ruard, Stroj, Ulrih, Dr. Zoff in baron Alfons Zois."⁷⁴ Guzelj, Rizzi,

⁶⁸ Novičar iz Ljubljane, Novice, 31. 1. 1849.

⁶⁹ Novičar iz Ljubljane, Novice, 7. 3. 1849.

⁷⁰ 6. Dokladni list, Novice, 12. 4. 1848.

⁷¹ 10. Dokladni list, Novice, 31. 5. 1848.

⁷² S., Hranilnica (Sparcasse) v Ljubljani 1848, Novice, 4. 4. 1849.

⁷³ Iz Gorenskiga, Novice, 21. 2. 1849.

⁷⁴ S. Granda, Radovljica v letu 1848, 141-174.

Ulrich in dr. Zoff sodijo med politično izjemno aktivne ljudi v letu 1848, saj so še z nekaterimi drugimi Radovljčani sestavljali eno naših najliberalnejših političnih skupin v letu revolucije. Po njeni zadušitvi je oblast to skupino neusmiljeno razgnala in jo podvrгла ostremu in mučnemu zasliševanju. Glede na takratno veliko popularnost Bleda načrt ni bil nerealen. Tudi imena pobudnikov so ugledna in bi morala privabiti lastnike kapitala. Prek Rizzija oziroma njegovega brata Vinzenza bi lahko privabili tudi Korošce. Čeprav številnih podrobnosti ne poznamo, doslej je znano le to "Povabilo", lahko zapišemo, da je te obetavne gospodarske načrte aktivnih pristašev revolucije zadušila politika. Ne zaradi izjemno podjetnih načrtov, ki izhajajo iz spoznanj o prihodnih koristih železniškega omrežja, ki poznajo pomen turistične propagande, zlasti v tujini, ki računajo na spremembe, ki jih bo politika povzročila v gospodarstvu z nastajanjem delniških družb, ampak zaradi političnega mišljenja in delovanja.

Revolucionarno leto 1848/49 je bilo v gospodarskem pogledu po pisanju Novic dokaj nenavadno. Da na gospodarstvo politične spremembe niso vplivale, ne moremo govoriti. Na eni strani pišejo o številnih načelnih gospodarskih stališčih, upajo na znižanje cene soli, na odpravo cestnin in mostnin, se veselijo odprave kolkovanega papirja za politične in sodne vloge,⁷⁵ na drugi pričakujejo drobne spremembe, kot je na primer obuditev nekdanjega prometa med Ročinjem in Kanalom.⁷⁶ Ker kmetje tlake niso hoteli opravljati, bi pričakovali poročila o poslabšanju kvalitete lokalnih cest. Ni jih. Vsekakor kaže glasilo Kranjske kmetijske družbe veliko zanimanje za gospodarska in socialna vprašanja na agrarnem področju, razmeroma veliko pozornosti namenja trgovini, malo ali skoraj nič obrti. Kljub temu bi bilo glede agrara potrebno poiskati vsaj spomenico dolenskih graščakov o njihovem gospodarskem položaju. V arhivu dunajskega parlamenta iz leta 1848/49 je namreč omenjena, vendar je v njem ni.

Neverjetno malo so pisale Novice o obrti. Slednja se je znašla zaradi revolucije na Ogrskem in v Italiji še v posebno težkih razmerah. Pričakovali bi članke o tržiških izdelovalcih kos. Da bi se uredništvu Novic zamerili, ker so radi zapeli Wacht am Rhein, je malo verjetno. Zamanj iščemo namige o težkih razmerah, v katerih živijo fužinarji. Njihove spomenice avstrijskemu parlamentu seveda Novice niti ne omenjajo. Celo o vlogi ljubljanskih obrtnikov ministru za trgovino 17. julija 1848⁷⁷ ni zapisane niti besede.

Kljub številnim pomanjkljivostim, ki jih lahko očitamo Novicam, pa lahko njihovo pregledovanje strnemo v oceno, da razkrivajo gospodarsko ozadje revolucije 1848/49 in vzpodbujajo k pregledovanju vsega relevantnega časopisja. Pri njegovem branju je potrebno biti pozoren na številne podrobnosti, ki razkrivajo tudi način gospodarskega razmišljanja. Kljub temu da pomeni revolucionarno leto izbruh demokracije, pomlad narodov, ki ju spremlja izjemna pomnožitev tiska in nastanek številnih časopisov, pa ni mogoče dobiti kolikor toliko zadovoljive podobe brez pregledovanja arhivskega gradiva. Pri tem ne gre spregledati tudi priložnostnih spomenic. Čeprav so tendenciozne, saj so prošnje za pomoč, pa se je vendar treba zavedati, da so jih pisali strokovnjaki, ne pa politiki ali demagogi.

⁷⁵ J. Cerer, Nekaj od davkov, Novice, 7. 6. 1848.

⁷⁶ F. J. Cafov, Prerokovanje Slovincem poleg Soče, Novice, 12. 4. 1848.

⁷⁷ J. Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, 228.

ZUSAMMENFASSUNG

Wirtschaftliche Verhältnisse bei den Slowenen im Revolutionsjahr 1848/49

In der bisherigen slowenischen Fachliteratur über das Jahr 1848/49 richtet sich das Augenmerk nur auf politische, soziale und kulturelle Fragen. Der Wirtschaftsbereich und insbesondere seine Wechselwirkungen mit der Politik standen bisher nicht im Mittelpunkt des Interesses. Als Ausgangspunkt der vorliegenden, in diesem Sinne neuartigen Untersuchung wurde nur eine der damaligen Zeitungen *Kmetijske in rokodelske novice*, Organ der Krainischen Landwirtschaftlichen Gesellschaft berücksichtigt. Es war eine Wochenzeitung und in der Vorrevolutionszeit die einzige slowenische Zeitung. Redakteur war Dr. Janez Bleiweis, Arzt und Tierarzt, später auch als "Vater des slowenischen Volkes" bezeichnet. Weil sich das Interesse der Zeitung auf das Land Krain konzentrierte, beschränkt sich die Untersuchung auf dieses Land, das unter allen österreichischen Ländern mit slowenischer Bevölkerung am stärksten slowenisch war.

Elemente der wirtschaftlichen Denkweise kommen bereits in drei berühmten Punkten des slowenischen Nationalprogramms vor, in dem ein Königreich Slowenien mit eigenem Parlament, die Vereinigung aller Slowenen zu einer neuen Einheit der Staatsverwaltung, in der die slowenische Sprache in Schulen und Behörden eingeführt werden soll, und die Nichteingliederung in den deutschen Bund gefordert wurde. Die Vereinigung aller Slowenen in einer Einheit der Staatsverwaltung und deren eigenes Parlament sollten allen Slowenen die Teilhabe daran und auf diesem Wege die Einflußnahme auf die Wirtschaftsverhältnisse in Slowenien ermöglichen. Durch die Führung von Amtsgeschäften in slowenischer Sprache würden die damals über die ganze Monarchie verstreuten slowenischen Beamten die Möglichkeit einer Dienststelle in der Heimat bekommen, der Jugend würde sich die Möglichkeit von neuen Anstellungen bieten. Durch die slowenische Führung von Amtsgeschäften würden auch die zahlreichen Winkelschreiber überflüssig werden, denen Bauern das Lesen, Übersetzen und Deuten von Amtsschreiben und die Beschwerden dagegen bezahlen mußten. Die Schreiber sollen Bauern auch oft zu Klagen verleitet haben. All das würde in Zukunft entfallen, denn die Bauern könnten Schriftstücke besser verstehen und würden durch Beamte der eigenen Volkszugehörigkeit auch besser behandelt werden. Gegen die Eingliederung in den deutschen Bund wurden erhöhte Kosten für einen neuen Herrscher, die deutsche Armee und die Unterstützung der deutschen Politik ins Feld geführt. Die Gegner der Eingliederung wiesen auch auf die damalige deutsche Auswanderung in die Vereinigten Staaten hin, die im Falle des gemeinsamen Lebens in einem Staat auch auf slowenische Gebiete übergreifen könnte. Außerdem könnte dadurch auch die bisherige heimische Wirtschaft zum Erliegen kommen, denn die wirtschaftliche Initiative läge dann bei der deutschen Seite.

Auf agrarischem Gebiet hatten insbesondere Grundherrschaften großen Schaden, denn die Bauern kamen ihren feudalen Verpflichtungen nicht mehr nach. Einige von ihnen suchten bereits zum Jahresende bei der Obrigkeit um Finanzkredite an, die wegen der ins Auge gefaßten Grundentlastung auch gewährt wurden. Zu schweren Konflikten zwischen Grundherren und Untertanen kam es im Bereich des Forstwesens, wegen Dienstbarkeiten. Weil die Bauern überzeugt waren, das in Zukunft die Wälder den "Schloßherren" gehören würden, haben sie "ihre" Bäume vermehrt gefällt, auch hin bis zu Kahlschlägen. Gegen solche eigenwillige Baumfällungen schritt sogar die Armee ein, die slowenischen Abgeordneten Dr. Matija Kavčič und Mihael Ambrož haben im Reichsrat in Wien interveniert. Außerhalb der Landwirtschaft, für Krain war die Beförderung von Getreide zwischen der Pannonischen Ebene und den Apenninenhalbinsel von außerordentlicher Bedeutung, machten sich trotz des Krieges in Ungarn

und in Italien keine nennenswerten Preisschwankungen bemerkbar. Durch die Revolution wurde ein beträchtlicher Anstieg von Spareinlagen und ein Horten von Silbermünzen und anderem Prägegeld ausgelöst. Der Kleinhandel klagte deshalb insbesondere in Ljubljana über einen Mangel an Kleingeld, von der Stadt wurde deshalb ein Papierersatzgeld herausgegeben, auf dem es eine Inschrift auch in slowenischer Sprache gab, was zweifellos eine Folge des "Völkerfrühlings" gewesen ist. Die Zeit zeigte aber kaum Interesse für die damalige Krise der Hammerwerke und einiger Metallgewerbe, insbesondere die Sensenerzeugung. Im Allgemeinen lag eine Tendenz der Beschwichtigung vor, nicht der Beunruhigung der Bevölkerung.

Eine politisch außerordentlich stark exponierte Bürgergruppe aus Radovljica (Radmannsdorf) in der Nähe von Bled (Veldes) bereitete eine Hotelbau-Aktiengesellschaft vor. Weil nach Niederschlagung der Revolution die Initiatoren verfolgt wurden, es sind sogar Verhörprotokolle erhalten, fiel der interessante Plan ins Wasser.

Die Analyse der *Kmetijske in rokodelske novice* weist unzweideutig auf die Möglichkeiten und die Notwendigkeit solcher Untersuchungen hin. Es müßten möglichst viele Zeitungen berücksichtigt werden, auch ganz lokale. Das Augenmerk muß sich auf zahlreiche Einzelheiten richten, insbesondere auf kommerzielle und politische Anzeigen. Als Schatzkammer von statistischen Daten und etwaigen Dokumentäranlagen sind auf jeden Fall auch verschiedene Petitionen und Adressen an das Parlament von außerordentlicher Bedeutung, auch wegen der Verfasser, die durchwegs Fachleute waren.

PETER VODOPIVEC

O PROTEKCIONISTIČNIH NAZORIH LUBLJANSKEGA TRGOVCA V. C. SUPANA

Profesor Ferdo Gestrin je v predavanju z naslovom "Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju" na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev septembra leta 1982 v Celju prikazal dotedanje dosežke slovenskih gospodarskozgodovinskih raziskovanj, pri tem pa opozoril na pomembne, še neizpolnjene naloge slovenske socialne in gospodarske zgodovine in med drugim omenil, da bi moralo raziskovanje "gospodarskih aktivnosti" in "dogodkov" zajeti tudi "razvoj ekonomske misli in teorij v vsej konkretnosti, v času in prostoru".¹ Naj zato v zborniku v čast visokemu profesorjevemu jubileju kratko predstavim enega prvih mož na slovenskem ozemlju, ki je, čeprav po izobrazbi samouk in po svoji temeljni dejavnosti trgovec, že v drugi polovici 19. stoletja spoznal, kako pomembno je poznavanje gospodarske zgodovine in gospodarske teorije pri načrtovanju gospodarske politike in poskušal po svojih močeh in znanju svoje gospodarskopolitične predstave osmisliti in utemeljiti. Ta mož je bil prvi slovenski predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice Valentin C. Supan, ki je zbornici predsedoval v letih 1866-1874 in je v času od srede šestdesetih do srede sedemdesetih let 19. stoletja objavil več člankov in razprav z gospodarskopolitično vsebino.

Valentin C. Supan seveda ni neznana osebnost slovenske narodne in politične zgodovine. Vanjo se je zapisal kot soustanovitelj ljubljanske čitalnice in sopolpisnik njenih pravil leta 1861, kot ljubljanski občinski svetnik (1864-1867) in kranjski deželni (1870-1872) ter nekaj mesecev tudi državni poslanec (1871), hkrati pa kot vnet zagovornik gradnje gorenjske in dolenske železnice in eden avtorjev prvega slovenskega železniškega programa, načrta t. i. Ilirskih železnic (1872). Manj znane so podrobnosti o njegovem življenju in njegovih trgovskih ter drugih gospodarskih dejavnostih. Rojen v fužinarski družini v Kropi na Gorenjskem leta 1822, naj bi se trgovske obrti izučil pri ljubljanskem trgovcu Gustavu Heimannu, nato pa leta 1851 v Ljubljani skupaj s Henrikom Škodlerjem odprl trgovino z manufakturnim in tekstilnim blagom. Trgovske posle je postopoma prevzel sam in se "s pridnostjo in talentom" povzpел med uspešnejše ljubljanske trgovce (leta 1857 je imel zaposlenih pet ljudi: štiri "komije" in enega vajenca).² 1. maja 1860, ko je stopil v veljavo novi, liberalno usmerjeni avstrijski obrtni zakon, se mu je zdelo potrebno v *Laibacher Zeitung* posebej opozoriti nase in na svojo trgovino, saj naj bi sprva simpatiziral z liberalno gospodarskimi idejami.³ Že v prvi polovici šestdesetih let je postal odbornik kranjske trgovske in obrtne zbornice, leta 1869, tri leta za tem ko je bil izvoljen za njenega predsednika, pa je trgovino opustil in se povsem posvetil narodnogospodarskemu delu.⁴ Med drugim naj bi kar precej potoval

¹ F. Gestrin, Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 36, 1982, 210.

² Slovenski biografski leksikon (Ljubljana), 11, 1971, 547; *Zgodovinski arhiv Ljubljana*, ljudsko štetje 1857, M. 259. Podatek mi je že pred leti posredoval V. Valenčič.

³ Anhang zur *Laibacher Zeitung* (Laibach), št. 95, 25. April 1860. O njegovih prvotnih simpatijah za svobodno trgovino: V. C. Supan, Vorrede, v: *Reflexionen uber die österreichische Handelspolitik und Ideen wie es bald besser werden kann*, Laibach 1876.

⁴ *Oglasnik k: Novice* (Ljubljana), (tečaj) XXVII/(list) 31, 4. avgusta 1869, 251.

po zahodni Evropi, saj naj bi obiskal Nemčijo, Belgijo, Francijo, Veliko Britanijo in Švico.⁵

Supan je bil nedvomno vse od aktivne vključitve v javno življenje leta 1861 pristaš slovenskega tabora. Toda o njegovih narodnih in političnih nazorih ni mnogo znanega. Svoje članke, ki so se ukvarjali skoraj izključno z gospodarstvom in gospodarsko politiko, je objavljial v *Laibacher Zeitung*, v *Novicah* in *Triglavu*, po ustanovitvi Slovenskega naroda pa tudi na njegovih straneh. Za predsednika kranjske trgovske in obrtne zbornice je bil leta 1866 izvoljen s podporo "narodne večine". Slovenski narod ga je ob smrti enajst let kasneje - leta 1877 - proglašal za "zaslužnega veterana narodne stranke", Slovenec za Tomanovega in Costinega prijatelja, čeprav naj bi se z njima v "učenosti, odličnosti in delavnosti za narod" ne mogel primerjati, Novice pa so se ga spominjale kot "rodoljuba", ki je soustanavljal ljubljansko čitalnico in spodbujal gradnjo gorenjske in dolenske železnice.⁶ Toda njegova poslanska kariera je bila kratka: deželni poslanec je bil le dve leti in pol, državni - kot že omenjeno - okoli tri mesece. Kot poslanec se ni posebej izpostavljial, v razpravi o nekaterih pomembnih vprašanjih pa se je priključil svobodomiselnim manjšini in se zato razšel s kranjsko deželnozbornsko večino, kar naj bi bil tudi glavni vzrok za njegovo naglo odložitve deželnozbornskega mandata konec leta 1872. Tako je med drugim nasprotoval stališču, naj Slovenci nastopijo proti direktnim volitvam v državni zbor, saj je bil prepričan, da je "neposredno voljeno državnozbornsko zastopstvo edino pravilno" in Slovincem lahko le v korist. Slovenski narod mu je ob nasprotovanju stališču večine očital, da je opustil narodni program, njegovo vztrajanje pri lastnem prav pa bolj kaže na njegovo doslednost, hkrati pa tudi na liberalne, če ne celo demokratične politične predstave.⁷

Supan si je prizadeval, kot je leta 1877 v nekrologu zapisal Slovenec, "kar mu je vednosti primanjkovalo, z lastno pridnostjo in marljivostjo nadomestiti". V "prostih urah" se je naučil francoščine, italijanščine, celo nekaj angleščine⁸ in se v isti sapi ukvarjal z gospodarsko zgodovino in gospodarskopoličnimi vprašanji. Vseeno se ne zdi napačen vtis, da je ostal v javnosti že v desetletjih po smrti bolj kot po gospodarskopoličnih člankih in predstavah v spominu po svojih železniških načrtih in prizadevanjih za izgradnjo dolenske železnice ter t. i. "druge" železniške proge proti Trstu. Slovenec se ga je v tem smislu še konec devetdesetih let 19. stoletja spominjal kot "očeta" slovenskih železnic.⁹ Te so bile v resnici prva velika tema njegovih javnih nastopov, saj se je že kot odbornik kranjske trgovske in obrtne zbornice v prvi polovici šestdesetih let živahno vključil v razpravljanja o gradnji pomembnejših avstrijskih prometnic in videl v preišljenem oblikovanju železniške mreže enega najpomembnejših predpogojev gospodarske modernizacije in prihodnjega tako avstrijskega kot slovenskega "narodno gospodarskega" razvoja. "Da se kupčijstvo, obrtnijstvo in narodno gospodarstvo dandanašnji povzdigne, treba nam je železnic",¹⁰ je ugotavljal v komentarju načrta avstrijskega železniškega omrežja, ki ga je poleti leta 1864 avstrijsko trgovsko ministrstvo poslalo v razpravo pokrajinskim trgovsko-obrtnim zbornicam, tako tudi

⁵ V. C. Supan, emeritierter Präsident der Handels und Gewerbekammer von Krain etc., über Oesterreichs Volkswirtschaft. Handelspolitische Schriften mit Bezug auf die Zollverhandlungen mit Deutschland und Wendung der Handelspolitik am ganzen Kontinent England gegenüber, Laibach 1877, 20.

⁶ Domače stvari. Pogreb V. C. Supana, Slovenski narod (Ljubljana), X/295, 28. decembra 1877, 3; Domače novice, Slovenec (Ljubljana), VI/1, 3. januarja 1878, 4; Naši dopisi, Novice (Ljubljana), XXXV/52, 26. decembra 1877, 417.

⁷ O tem je sam kratko pisal v opombi k svojemu spisu *Die Unterkrainer und Lackereisenbahn. Mit Bezug auf das adriatische und schwarze Meer*, Laibach 1873, 14. Gl. tudi: Dolénjska in Loška železnica z ozirom na Adrijatsko in Črno morje, Slovenski narod (Ljubljana), VII/255, 7. novembra 1874, 1-2.

⁸ Slovenec, kot op. 6.

⁹ V petindvajsetih letih, Slovenec (Ljubljana), XXI/219, 25. septembra 1893, 1-2.

¹⁰ Železnic nam je treba, Novice (Ljubljana), XXII/45, 9. novembra 1864, 364-365.

Kranjski. V obsežnem poročilu je v imenu kranjske trgovske in obrtne zbornice podprl zamisli o gradnji železniške proge od Briksna prek Lienza do Beljaka, ki bi s podaljškom po dolini Save do Ljubljane kranjsko prestolnico povezala z zahodnoevropsko železniško mrežo, hkrati pa se zavzel za železniške povezave proti vzhodu v smeri: "južna železnica" - Št. Peter-Reka, Reka-Sisak in Sisak-Zemun, s katerimi bi - med drugim prek Kranjske - stekla pomembna prometna transferzala, ki bi po "najkrajši poti" povezovala "evropejske zahodne dežele", Jadransko morje in "jutrovo".¹¹

Kot je znano so bili železniški načrti, ki so opozarjali na ugodno zemljepisno in prometno lego Kranjske v zaledju Trsta, na "vratih Orienta" in v skoraj enaki razdalji od Dunaja in Münchna, v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja priljubljen predmet razprav kranjskega - slovenskega in nemškega - meščanstva.¹² Njihovi zagovorniki in pobudniki so se na eni strani navezovali na razmišljanja tržaških trgovcev in podjetnikov, zlasti kroga veletrgovca Pasquala Revoltelle, ki so se ob napovedani gradnji brennerske železnice proti Benetkam zbal za tržaško prihodnost in se v misli na perspektive, ki so se sredozemskim in jadranskim pristaniščem odpirale s sueškim prekopom, ponovno in po zgledu nekdanjega ravnatelja paroplovne družbe Lloyd ter kasnejšega avstrijskega trgovskega in finančnega ministra Karla Ludwiga von Brucka¹³ zavzeli za preusmeritev pretežno prek Nemčije potekajoče avstrijske izvozne in uvozne trgovine k Trstu. Avstrijske oblasti so spodbujali k napadalnejši in ekspanzivnejši trgovinski, celo kolonijalni politiki in obžalujejo ugotavljali, da se avstrijsko trgovsko ladevje preredko pojavlja v afriških, azijskih in južnoameriških pristaniščih.¹⁴

Toda kranjske zamisli o velikem železniškem vozlišču, s katerim bi Kranjska in njena prestolnica postali mednarodno prometno križišče, kjer bi se križale prometne poti iz severa proti jugu in od zahoda proti vzhodu, so bile na drugi strani tudi rezultat konkretnih kranjskih in slovenskih gospodarskih stisk ter težav, predvsem pa neuresničenih pričakovanj po izgradnji južne železnice, ki Trstu, neposrednemu tržaškemu zaledju in deželam, skozi katere je stekla, ni prinesla zaželenih sprememb.¹⁵ Trst je postal potem, ko je bila proga proti Dunaju leta 1857 zgrajena v vsej svoji dolžini, pomembno izvozno pristanišče za ogrske kmetijske izdelke¹⁶ in mnogo manj, kot so želeli in pričakovali tržaški trgovci in pomorci ter za gospodarski razvoj vneti posamezniki v deželah v neposredni tržaški bližini, luka za avstrijsko oz. notranjeavstrijsko obrt in industrijo. Kar zadeva Kranjsko, je z novo prometno potjo proti Trstu zavel v kranjskem gospodarstvu sploh precej "enosmeren prepih". Proga Dunaj-Trst je imela v prvi vrsti tranzitni pomen, pri čemer je bistveno bolj odpirala cenenu tujemu - kmetijskemu in industrijskemu - blagu vrata na kranjsko tržišče kot pospeševala kranjsko proizvodnjo in izvoz. Zaželjene gospodarske prihodnosti s "tovarnicami", ki bi bližnje tržaško zaledje sprememnilo v "avstrijski Manchester" (kot je to sredi petdesetih let sanjaril tedanji tajnik kranjske trgovske in obrtne zbornice

¹¹ Ibidem.

¹² I. Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem*, Ljubljana 1968, 94-101; P. Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja, *Prispevki za novejšo zgodovino* (Ljubljana), 27, 1987, 23-26; idem, *Die slowenische Pläne für den Eisenbahnbau im slowenischen Raum (1836-1901). Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern* (Hrsg. R. Plaschka, A. Drabek und B. Zaar), Wien 1993, 75, 76.

¹³ Za Bruckove načrte gl. Ronald E. Coons, *Steamships, Statesmen and Bureaucrats*, Wiesbaden 1975; A. Agnelli, *La genesi dell'idea di Mitteleuropa*. Pubblicazioni della Facoltà di giurisprudenza della università di Trieste 11, Milano 1971.

¹⁴ P. Revoltella, *Oesterreichs Btheiligung an Welthandel. Betrachtungen und Vorschläge*, Triest 1863.

¹⁵ H. Haas, *Triest in altösterreichischen Verkehrssystem. Ein eisenbahngeschichtlicher Versuch*. Felix Kreissler Festschrift. Mélanges, Wien-München-Zürich 1985, 91, 95.

¹⁶ Ibidem, 93.

Vinko Fereri Klun) torej ni bilo od nikoder, na Kranjskem in v drugih deželah s slovenskim prebivalstvom pa so v šestdesetih letih že žalostno ugotavljali, da je proces modernizacije gospodarstva prepočasen in se zaostanek "juga monarhije" v primerjavi z njenimi najrazvitejšimi deželami le še povečuje.¹⁷

Supan je v tem smislu že leta 1864, ko je bil še odbornik kranjske trgovske in obrtne zbornice, podprl zamisli in načrte Revoltellinega tržaškega kroga, čeprav je menil, da Revoltellinih predlogov in pobud tržaške trgovske in obrtne zbornice po organizaciji ambiciozne avstrijske trgovske "transatlantske ekspedicije" ne bo mogoče učinkovito uresničiti, vse dokler bo Trst "svobodno pristanišče". Status Trsta kot "svobodnega pristanišča" je bil po njegovem mnenju ena največjih ovir za živahnejši izvoz avstrijskih izdelkov in tesnejšo povezavo Trsta z zaledjem, saj naj bi bil Trst s tem, ko je bil izločen iz avstrijskega carinskega sistema, za habsburško monarhijo "inozemstvo".¹⁸ To stališče je zastopal tudi po letu 1866, ko je postal predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice in so Lessepsove okrožnice, ki so napovedovale skorajšno otvoritev sueškega prekopa, razburkale domišljijo zborničnih svetnikov.¹⁹ Podpiral je projekt gorenjske železnice in celo vodil konzorcij, ki se je potegoval za njeno izgradnjo, čeprav naj bi bil v isti sapi skupaj s Tomanom udeležen pri prodaji koncesije zanjo in naj bi pri tem celo zaslužil 10.000 goldinarjev.²⁰

V drugi polovici šestdesetih let se je aktivno vključil tako v boj za odcep od "južne železnice" proti Reki ter dalje proti Sisku in Zemunu, kot tudi v prizadevanja za izgradnjo dolenske železnice, ki jo je kranjska trgovska in obrtna zbornica prav tako že leta 1864 sprejela v svoj program. V isti sapi je potem, ko je postalo znano, da avstrijsko trgovsko ministrstvo - razen gorenjske železnice - ni upoštevalo slovenskih železniških načrtov in ni nobenega sprejelo v svoj program, skupaj z Lovrom Tomanom in Etbinom Costo sodeloval v odboru, ki je pripravil načrt mreže t. i. "centralnih Ilirskih železnic". Načrt, ki so ga pobudniki poslali avstrijskemu trgovinskemu ministrstvu in leta 1872 objavili v časopisju, je bil že večkrat prikazan v literaturi,²¹ zato naj tu kratko le še enkrat omenim, da je bil predlog mreže "Ilirskih železnic" prvi program prometne in gospodarske povezave celotnega slovenskega ozemlja. Njegovi avtorji so si Kranjsko in Ljubljano zamislili kot veliko prometno sečišče, ki bi južno Nemčijo (oz. Bavarsko) s progo prek Beljaka, savske doline, Ljubljane, Novega mesta, Metlike in Karlovca povezovalo z Bihačcem, Sarajevom in od tam dalje z Istanbulom. V obratni smeri vzhod-zahod naj bi tekla proga iz Budimpešte prek Štajerske in Ljubljane proti Trstu in Italiji. Hkrati naj bi Dunaj prek slovenskega ozemlja dobil vsaj še eno povezavo s tržaškim pristaniščem, ki pa ne bi smela biti v privatnih rokah, kot je bila južna železnica. Ta "druga železniška zveza s Trstom" je bila - kot je znano - v vseh dotedanjih slovenskih železniških načrtih (od prvega v letu 1836 dalje) in tako tudi v "ilirskem" zamišljena kot proga, ki bi tekla mimo Škofje Loke in Cerkna (po prvih enačicah mimo Vrhniko in Idrije) do Sv. Lucije (Mosta na Soči) in nato ob Soči do Gorice in Trsta.

¹⁷ P. Vodopivec, O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja (Ljubljana), 23, 1983, 15-21, gl. tudi: idem, Kako so slovenski vodniki v 19. stoletju videli svojo gospodarsko in družbeno prihodnost?, Vesela znanost, O okolju (Ljubljana), 1, 1995, 84-94.

¹⁸ Arhiv Slovenije, arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 296/1, zapisnik seje 20. julija 1864.

¹⁹ Zbornica je sueškemu prekopu in okrožnicam, ki jih je v zaledje Trsta in deželam ob Sredozemlju in ob Jadranu pošiljala Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez, posvečala nenavadno veliko pozornost. O korespondenci kranjske trgovske in obrtne zbornice s F. Lessepom in družbo so poročali vsi časopisi, hkrati pa so si bile tudi vse politične strani edine, da se s prekopom odpirajo številne nove možnosti za promet prek Kranjske in ozemlja v neposrednem tržaškem zaledju.

²⁰ J. Logar, Levstik v boju s prvaki. Levstikov zbornik, Ljubljana 1933, 211 (cit. po D. Rupel, Svobodne besede, Koper 1976, 209).

²¹ Gl. I. Mohorič, kot v op. 12, 94-101, P. Vodopivec, Die slowenische Pläne, kot v op. 12, 81-82.

Supan je t. i. "škofjeloški proggi" in "dolenjski železnici" leta 1873 posvetil posebno nemško pisano (in v samozaložbi izdano) publikacijo, v kateri je povzel svoja stališča in predloge kranjske trgovske in obrtne zbornice, hkrati pa - podobno kot pred njim Klun in nekateri drugi zbornični svetniki - znova opozoril, da je "Kranjska bolj kot katerakoli druga dežela na kontinentu" primerna za industrijo.²² "Mi smo prvi mejaši Jadrana z dvema pomembnima pristaniščema Trstom in Reko," je pisal. "Čas, ko bo odpravljen 'francoporti' ne more biti daleč; imamo ceste na vzhod, na jug in jugovzhod, kamor tečejo naše naravne prometne poti ...Toda absolutni predpogoj, da bo naša najdražja Kranjska ...res postala industrijska dežela, je gradnja smiselno načrtovanih železnic ...".²³ Po Supanu so bile železnice ne le nadvse pomemben temelj razvoja že obstoječe industrije, temveč tudi nepogrešljiv pospeševalec in pobudnik novih industrijskih vej in panog. Zato je najodločneje odklanjal predloge za drugo železniško zvezo s Trstom, ki bi po soški dolini tekla do Kobarida ali Bovca in od tam proti Čedadu oz. - v drugi enačici - čez Predil proti Trbižu (t. i. "predilska železnica") ter dokazoval "številne" prednosti proge, ki bi se od Soče - namesto proti zahodu - usmerila na vzhod in sever - v notranjost kranjske dežele. Železnice prek Kranjske, Koroške in Štajerske naj bi imele pač ne le lokalni in avstrijski, temveč "svetovni" pomen, saj naj bi bila pot po kopnem do Trsta in od tam dalje po morju proti Egiptu mnogo hitrejša kot prek Marseilla ali Genove,²⁴ železniška transferzala proti Solunu in Istanbulu prek Kranjske in Bosne pa naj bi bila sploh najhitrejša kopenska pot iz zahodne Evrope v Levanto. Supan je avstrijski vladi očital, da Jadranskemu in Črnemu morju ne posveča pozornosti, ki jo zaslužita kot potencialna "zlata jama Srednje Evrope", obenem pa po gospodarski krizi in borznem polomu leta 1873 svaril pred odlaganjem železniške gradnje, saj bi bila odločitev o preložitvi ali celo preklicu načrtovanih in predlaganih prog po njegovem mnenju "strašno velika napaka".²⁵

Precej manj kot opisani prometni in železniški načrti so znani Supanovi kritični spisi in polemični nastopi kranjske trgovske in obrtne zbornice proti avstrijski liberalni gospodarski zakonodaji in politiki, čeprav niso nič manj zanimivi in so morda še bolj značilni za vzdušje med kranjskimi trgovci, obrtniki in podjetniki v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja. Habsburška monarhija je po letu 1859, ko je bil s cesarskim patentom uveden nov liberalno usmerjeni obrtni red, ki je v skladu z željami trgovskih in obrtnih zbornic močno olajšal postopek pri pridobivanju podjetniških, obrtnih in trgovskih dovoljenj, sledila gospodarski politiki "laissez faire" in vlada se je omejevala le na najnujnejše posege v gospodarstvo. V tem smislu je leta 1865 sklenila tudi liberano usmerjena trgovinska sporazuma s Francijo in Veliko Britanijo, ki pa razen določil o "največjih ugodnostih" do leta 1872 še nista stopila v veljavo.²⁶ Kljub temu sta bili obe pogodbi za veliko večino podjetnikov, obrtnikov in trgovcev v monarhiji znak za preplah in dokaz več za prevlado liberalnogospodarskih predstav v avstrijskem državnem vrhu, ki se je po prepričanju nasprotnikov liberalnih gospodarskih načel v boju za vpliv v Nemčiji in nemški carinski zvezi opredelil za domači

²² Die Unterkrainer und Lacker-Eisenbahn, kot v op. 7, 8. Supan je o obeh progah in njihovem pomenu pisal tudi v številnih drugih v slovenščini objavljenih člankih, besedilo nemške publikacije o "dolenjski" in "škofjeloški" železnici (Dolénjska in loška železnica z ozirom na Adriatsko in Črno morje) pa je v nadaljevanju objavil tudi v Slovenskem narodu (Ljubljana), VII/252, 4. novembra 1874, 1; VII/253, 5. novembra 1874, 1-2; VII/254, 6. novembra 1874, 1-2; VII/255, 7. novembra 1874, 1-2.

²³ Die Unterkrainer und Lacker-Eisenbahn, kot v op. 22.

²⁴ Ibidem, 9-10.

²⁵ Ibidem, 11-13.

²⁶ H. Matis, Österreichs Wirtschaft 1848-1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I., Berlin 1972, 49, 90.; idem, Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. I, Die Wirtschaftliche Entwicklung (Hrsg. A. Brussati), Wien 1973, 38-40.

industriji škodljivo carinsko in trgovinsko politiko. Nezadovoljstvo z vladno usmeritvijo k svobodni trgovini se je še stopnjevalo, ko so v drugi polovici šestdesetih in v začetku sedemdesetih let sledile nove liberalne meddržavne pogodbe tako z evropskimi kot azijskimi in latinsko-ameriškimi državami.²⁷

Postopnemu avstrijskemu usmerjanju k liberalni gospodarski politiki na Kranjskem vsaj sprva - to je v petdesetih letih - niso glasneje ugovarjali ali nasprotovali. V razmerah neoabsolutizma so bile možnosti za javne kritike res omejene, toda obrtni zakon, ki je odpravljal zadnje še preostale gospodarske omejitve iz predmarčne dobe, so v kranjski kmetijski družbi in trgovski in obrtni zbornici pozdravljali z nedvoumnim optimizmom in simpatijami. Novice so tako leta 1860 ugotavljale, da gospodarstvo mora iz starih spon in da je svobodno tekmovanje pomembna spodbuda napredku ter modernizaciji. "Da rokodelstva in obrtnije niso več vkovane v tisti jarm, ki jih je do zdaj tlačil, to je gotovo dobro ..." so pisale. "Al če kdo misli, da bo zdaj le kako rokodelstvo ali obrtnijo na svojo roko začeti treba, pa bo že srečen in bogat, in pečena pišeta mu bojo sama letela v usta, se bo grozno sam sebe goljufal. Zdj ko bojo rokodelstva in obrtništva proste ... bojo le tisti dobro izhajali, ki bojo najbolje svojo robo izdelovali in jo najcenej prodajali ..." ²⁸ V Novicah so konec petdesetih in v začetku šestdesetih let podobno previdno, toda obenem pozitivno ocenjevali tudi odpravo visokih carinskih zaščit, privilegijev in drugih trgovinskih omejitev in se zavzemali za "zmerno svobodo" v trgovanju.

Že s pripravami na meddržavna svobodnotrговinska sporazuma s Francijo in Veliko Britanijo in nato zlasti njuno potrditvijo pa so zastopniki kranjskega gospodarstva povsem spremenili svoje stališče in začeli vladno gospodarsko politiko in njeno svobodnotrговinsko usmeritev odločno odklanjati. Kranjska trgovska in obrtna zbornica je konec leta 1864 v odgovoru na okrožnico odbora za pripravo trgovske pogodbe z Veliko Britanijo ugotavljala, da se avstrijska trgovina nikakor ne more meriti z mnogo pomembnejšo angleško in se zato tudi ne more in ne sme spuščati v svobodnotrговinska pogajanja z Londonom. Supan, glavni zbornični poročevalec o zadevi, je bil v začetku leta 1865 sploh mnenja, da Avstrija ob vladajoči gospodarski stagnaciji in preobremenjenosti z davki za konkurencu s "svobodno Anglijo, ki v trgovskih zadevah načelno sledi le lastne koristi in interese", še dolgo ne bo sposobna.²⁹ Stališče, da morata avstrijska vlada in država v prvi vrsti ščititi domačo industrijo, so v državnem zboru zastopali tudi slovenski poslanci, zlasti Lovro Toman, ki je opozarjal na propadanje domačega železarstva in pozival k večji državni skrbi za razmere v agrarnem in neagrarnem gospodarstvu. Na Kranjskem je tako pred ustanovitvijo nemškoliberalnega Laibacher Tagblatt (1868) vladne zunanjetrговinske sporazume z zmerno naklonjenostjo pozdravljala le uradna Laibacher Zeitung, ki je ves čas izčrpno sledila gospodarskopoličnim težnjam v nemški carinski zvezi, gospodarskim pogajanjem med Francijo, Veliko Britanijo in Prusijo, nemško-avstrijskim gospodarskim odnosom in pripravam na avstrijske trgovske pogodbe s Parizom in Londonom. V tej zvezi je že pred sklenitvijo obeh pogodb poročala tudi o odporu, ki so ga vladni svobodnotrговinski ukrepi povzročili v avstrijskih industrijskih krogih, in hkrati o argumentih zagovornikov večje svobode v mednarodnem trgovanju,³⁰ ob potrditvi sporazumov v

²⁷ H. Matis, Leitlinien, kot v op. 26.

²⁸ Nova cesarska postava za rokodelstva in obrtnije, Novice (Ljubljana), XVIII/1, 4. januarja 1860, 4-5, tudi: P. Vodopivec, Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (Ljubljana) 7 - Bleiweisov zbornik, 1983, 37-38.

²⁹ Aus der Handels- und Gewerbekammer, Triglav (Ljubljana), I/11, 7. februar 1865, 45 (poročilo s seje trgovske in obrtne zbornice).

³⁰ Čeprav je Laibacher Zeitung na svojih straneh predstavljala različne poglede, je v bistvu v zvezi z gospodarsko politiko zastopala vladna stališča. Pri tem je problematiki posvečala razmeroma veliko pozornost, saj so bili članki zelo izčrpni in večinoma objavljeni na uvodni strani.

državnem zboru leta 1865 pa izražala upanje, da bo konkurenca avstrijskemu industrijskemu razvoju "bolj koristila kot škodila", saj je "svobodni promet med narodi bistven znak in zdrav temelj narodnega blagostanja".³¹

Toda konkretno prizadetih v trgovskih in obrtnih zbornicah o tem ni bilo tako lahko prepričati. Verjetno ni napačen vtis, da je bil Supan leta 1866 za predsednika kranjske trgovske in obrtne zbornice z večino kar 14 glasov proti dvema izvoljen tudi zato, ker se je s svojimi dotedanjimi nastopi že uveljavil kot odločen "Schutzzöllner".³² Novi predsednik je zahtevo po "večji zaščiti domačega dela" in spremembi "nesrečne in nena ravne" državne gospodarske politike na zbornični seji 13. septembra 1866, ko je prevzel predsedniško funkcijo, proglasil za osrednjo točko svojega in prihodnjega zborničnega programa. V dramatičnem nastopnem govoru, ki ga je zbornica izdala v posebnem natisu,³³ je črnogledno orisal stanje avstrijskega gospodarstva in ugotavljal, da je "splošno obubožanje Avstrije izvršeno dejstvo". Trgovina, industrija, obrt in poljedelstvo, "ti najvažnejši in najsilnejši dejavniki vsake moderne države", naj bi se dobesedno sesuli. Glavni krivec za razvoj, ki je "kulturno državo v srcu Evrope s statistično dokazano največjim naravnim bogastvom" pripeljal v takšno stanje, je bila po Supanu avstrijska gospodarska politika, ki je avstrijske narodnogospodarske interese presojala predvsem s fiskalnimi merili in z očmi nemške carinske zveze ter Prusije.³⁴ Avstrijska gospodarska pot navzdol naj bi se namreč začela že leta 1853, ko sta "dva Prusa" - pruski trgovinski minister in njegov avstrijski kolega Karl Ludwig von Bruck, ki je bil po rodu prav tako Prus - podpisala trgovinsko pogodbo med Avstrijo in nemško carinsko zvezo. Ta naj bi bila po Supanovem prepričanju ne le prvi avstrijski korak k svobodni trgovini, temveč tudi vse od začetka pogubna za avstrijsko gospodarstvo.

V Supanovem popisovanju avstrijskih gospodarskih razmer je bilo nemalo pretiravanja in tudi njegovo namigovanje na "prusko zvezo", ki naj bi poskušala avstrijsko-nemške gospodarske odnose uravnati in oblikovati v skladu s pruskimi interesi, ni odgovarjalo dejstvu. Supanove protipruske poudarke kaže zato razumeti predvsem kot izraz protipruskega razpoloženja med slovenskim meščanstvom, ki se je še okrepilo po avstrijskem porazu pri Kraljevem Gradcu. Avstrijska zunanjetrgovinska politika je bila sicer v petdesetih letih res pod močnim vplivom dunajskih, zlasti Schwarzenbergovih in Bruckovih zunanjepolitičnih ambicij po oblikovanju "srednjeevropske" carinske unije in avstrijsko-nemškega cesarstva "sedemdesetih milijonov" s Habsburžani na čelu, toda leta 1853 sklenjeni avstrijsko-nemški trgovinski sporazum je imel za Avstrijo sprva ugodne posledice. Monarhija je začela že pridobljene prednosti izgubljati šele v začetku šestdesetih let, ko so se Prusija in za njo druge nemške države odločile za gospodarsko odpiranje k zahodni Evropi in so s Francijo sklenile gospodarske pogodbe z določili o "največjih ugodnostih".³⁵ Habsburškemu cesarstvu je tako grozilo, da bo ostalo gospodarsko osamljeno in bo - ob izgubi političnega in gospodarskega vpliva v Nemčiji - izključeno tudi iz novo nastajajočih, na liberalnotrgovinskih sporazumih temelječih zahodnoevropskih gospodarskih povezav. V takšnem položaju so se na Dunaju odločili, da sledijo pruskemu zgledu in zgledu še nekaterih članic nemške carinske zveze in še sami sprostijo trgovinsko menjavo z obema najpomembnejšima zahodnoevropskima državama - z drugim francoskim cesarstvom in z Veliko Britanijo.

Supan je imel torej prav, ko je ugotavljal, da so bili razlogi za avstrijsko usmeritev k

³¹ Laibacher Zeitung (Laibach), 22. Mai 1865, št. 117, 467.

³² Laibacher Zeitung (Laibach), 10. August 1866, št. 182, 1221.

³³ Rede des Präsidenten der krainischen Handels und Gewerbekammer, gesprochen bei der ordentlichen Kammersitzung am 13. September 1866, Laibach 1866.

³⁴ Dobesedno: "Man hat in Oesterreich die volkswirtschaftlichen Interessen nach fiskalischen Grundsätzen und nach deutscher Politik bemessen ..."

³⁵ H. Matis, Oesterreichs Wirtschaft, kot v op. 26, 90.

svobodnejši zunanjetrgovinski menjavi bolj politični kot gospodarski, čeprav v njihovem ozadju ni bila le Prusija, kot je trdil, temveč avstrijski državopolitični interes. Toda njega samega so - tako kot njegove številne somišljenike na Kranjskem in drugod v Avstriji - pri nasprotovanju vladnim svobodnotrgovinskim odločitvam dejansko vodili gospodarski premisleki, predvsem pa strah pred avstrijskim gospodarskim odpiranjem zahodni Evropi. "Vsesplošno je priznано, da je naša industrija v primerjavi z zahodno in posebej obrensko še v otroških čevljih," je poudarjal v svojem nastopnem govoru v kranjski trgovski in obrtni zbornici. "In kar je še v otroških čevljih, naravno potrebuje odgovarjajočo domovinsko zaščito. Zato kličem k razumni, avstrijskim razmeram primerni zaščiti domačega dela znotraj in navzven." Po Supanu je Avstrija plačevala preveč "tujega dela", medtem ko je doma "dela primanjkovalo", in pred nadaljnim obubožanjem bi jo lahko obvaroval le ustrezeni zaščitni sistem. Zgodovinski zgled za takšno politiko naj bi bila prav Velika Britanija, ki naj bi ji uspelo po zaslugi dolgoletne zaščite pred tujino "trgovino dvigniti na doseženo višino". Supan je zavračal očitke, da se s svojimi pozivi k zaščiti domače proizvodnje v bistvu zavzema za vrnitev v predmarčni prohibitivni sistem, in se je proglašal za načelnega, odločnega pristaša vseh oblik svobode, vendar z omejitvijo, da svobode ne sme biti več, kot jo posameznik lahko "prenese", saj je povsem jasno, da je desetletniku ni mogoče "dati" prav toliko kot 24-letnemu odraslemu. To naj bi v prispodobi veljalo tudi za gospodarstvo. Avstrija, ki naj bi se že s Prusijo in nemško carinsko zvezo ne mogla meriti ne v kapitalu in ne v ravni strokovne izobrazbe prebivalstva, naj bi zato v obstoječih razmerah in ob "neenakem orožju" ne imela nobene možnosti za uspešen boj.

Novi predsednik kranjske trgovske in obrtne zbornice je v sklepnem delu svojega nastopnega govora pikro pripomnil, da zagovorniki svobodne trgovine niso sposobni s "svobodnimi načeli" nasiti "tisoče naših lačnih delavcev" in izrazil upanje, da bo v Avstriji končno prevladala prava "svobodna avstrijska narodna politika", ki bo spoznala, da lahko avstrijsko moč in veličino zagotovita le Jadransko in Črno morje. Če bi se "nesrečna avstrijska diplomacija" bolj ozirala k Avstriji kot Nemčiji, bi se lahko že davno prepričala, da vodijo "naše" naravne prodajne poti proti vzhodu in jugovzhodu - tembolj, ker teče iz cesarske prestolnice v tamkajšne dežele tudi "najlepša vodna pot na svetu", Donava, je poudaril Supan in dodal: "Kar se moramo naučiti na zahodu, moramo izkoristiti na vzhodu". Po Supanu bi potrebovala Avstrija "odločno svobodomiselnost narodno vlado", ki bi razumela, da je "bogata, močna in mogočna" le država, v kateri "vsi podložniki nekaj imajo", in bi si zato prizadevala za blagostanje vseh državljanov. Pri tem naj bi bilo neizpodbitno, da je osnova materialnega razvoja lahko samo "pristna, resnična politična svoboda", kajti vse je "rezultat politike". "Ustavna svoboda" in dosledna trgovinska politika sta industrijsko bogate države dvignili na njihovo raven in zato mora, če želi doseči podobne uspehe, tudi celotni avstrijski "državni stroj", čimprej dobiti novo ustavo.³⁶

Supan je torej v svojem programskem govoru v trgovski in obrtni zbornici ponovil marsikaj, kar je bilo v zbornici že izrečeno, obenem pa je obširno opredelil svoja in zbornična proti-svobodnotrgovinska stališča. V njegovem govoru ni bilo nič posebej izvirnega, česar ne bi bilo slišati v trgovsko-obrtnih zbornicah drugod po monarhiji, zahteve, naj se Avstrija vsaj potem, ko so se ji vrata v nemški prostor dokončno zaprla, gospodarsko usmeri k Balkanu in Levanti, pa so prvotno sploh prihajale iz Trsta in imele zagovornike ter pristaše ne le na Kranjskem in v drugih deželah tržaškega zaledja, temveč tudi v avstrijski vladi in avstrijskem državnem vrhu.³⁷ Toda Supanov nastop je

³⁶ Kot v op. 33.

³⁷ M. Sauer, Serbien, Bosnien und Herzegovina in den Verkehrswirtschaftlichen Grossraumplänen der oesterreichischen Regierung 1829-1866. Eisenbahnbau und Kapitalinteressen, kot v op. 12, 43-70.

vseeno pomenil pomembno novost za tedanji kranjski in širši slovenski prostor, saj je kranjska zbornica z njim prvič celoviteje, odločno odklonilno in z neposrednim obračanjem na javnost opredelila svoja stališča do vladnih gospodarskopoličnih izhodišč. Bila naj bi celo prva med avstrijskimi zbornicami, ki je objavila svoj "trgovskopolitičen program"³⁸ ter pri tem z njim spodbudila živahno razpravo o temeljnih usmeritvah avstrijske gospodarske politike.

Udeleženci razprave so se razdelili v dva tabora. Med zagovorniki zborničnega "programa" in nasprotniki gospodarskoliberalnih ukrepov so bili ne le Slovenci, temveč tudi nemški podjetniki in obrtniki, med pristaši vladne gospodarske politike in svobodne trgovine pa predvsem nemški uradniki, zbrani v vodstvu leta 1868 ustanovljenega kranjskega "ustavovernega združenja",³⁹ ter oba najvidnejša slovenska "odpadnika" Vincenc Fereri Klun in Karl Dežman. Prvi so svoja stališča pojasnjevali in utemeljevali v slovenskih časopisih, kjer so dokazovali, da so tudi najrazvitejše zahodne države štitele domače gospodarstvo, dokler niso dosegle potrebne konkurenčne ravni. Sklicevali so se na Friedricha Lista in ameriškega ekonomista Henryja C. Careya in opozarjali na primer Združenih držav Amerike, ki so še štitele svojo proizvodnjo pred evropsko konkurenco (večino člankov je po vsej verjetnosti napisal Supan sam, nekateri pa so povzemali njegove argumente).⁴⁰ Glasnika drugih sta bila Laibacher Tagblatt in Laibacher Zeitung, ki sta konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let objavila pravo množico prispevkov v podporo vladnim liberalnogospodarskim usmeritvam ter naštevala škodljive učinke omejevanja in zaščite. Trdila sta, da sta svobodno tekmovanje in svobodna menjava v času vse hitrejših komunikacij, parnih strojev in telegrafov nezogibni predpogoj vsakega napredovanja.⁴¹ Pri tem sta bila glavna tarča Tagblattovih gospodarskopoličnih polemik slovenska večina v kranjski trgovski in obrtni zbornici in njen predsednik, saj naj bi bila oba - kot so menili Tagblattovi uredniki - le podaljšek slovenske politike in njene "klerikalne klike z Bleiweisom, Costo in Genossen" na čelu.⁴²

V takšnem zaostrenem in polemičnem ozračju je Supan leta 1869 pod naslovom "Zaščita domačega dela" in z motom "Die Kraft, die ausländische Waare zu kaufen, geht mit der Kraft die eigene zu verkaufen, zu Grunde", ki naj bi povzemal misel ameriškega pristaša Friedricha Lista - Henryja Careya, objavil prvo treh publikacij, ki jih je posvetil gospodarskopoličnim vprašanjem in avstrijski gospodarski politiki.⁴³ Broušura je bila direktna reakcija na dodatek k avstrijsko-britanski trgovinski pogodbi, ki je še olajšal trgovino med obema državama. Supan je v njej ugotavljal, da velja v "narodnem gospodarstvu" aksiom, po katerem je "delovna moč" naroda njegov "najkoristnejši kapital". "Delo je glavni dejavnik vsega gospodarskega življenja," je ponavljal za nemškim gospodarskim piscem E. Becherjem. "Sposobnost za delo je bila vse od začetka v človeku, kapital se je razvil šele kasneje." Sodobno stanje gospodarstva naj bi bilo rezultat celotne "količine" v preteklosti opravljenega dela, vsakokratna gospodarska dejavnost pa naj bi bila tesno povezana s človekovo "duhovno in

³⁸ V. C. Supan, kot v op. 5, 25.

³⁹ Ustavoverno združenje - Verfassungsverein, o ustanovitvi in članih gl. P. Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva, kot v op. 12, 8-10.

⁴⁰ Supan se pod nekatere članke ni podpisoval, vendar so bili očitno njegovi, saj so se njihovi deli kasneje pojavili tudi v njegovih publikacijah. Gl. npr. Die krainische Handels und Gewerbekammer und ihr Program, Triglav (Ljubljana), IV/7, 22. Janner 1869; IV/9, 29. Janner 1869; IV/11, 5. Februar 1869; IV/16, 23. Februar 1869; IV/29, 9. April 1869 in prim. z njegovo publikacijo Schutz der heimischen Arbeit, Laibach 1869.

⁴¹ P. Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih, kot v op. 12, 15-19.

⁴² Ibidem, 19. Citat je sicer iz leta 1874, vendar bi podobne oznake lahko našli tudi že prej.

⁴³ V.C.Supan, Schutz der heimischen Arbeit, Laibach 1869.

nravno bitje". "Zveza med delom in ljudmi, ki ga izvršujejo, je neločljiva, saj vsako delo povratno vpliva na človeka," je trdil in opozarjal, da sta bili "najširša možna izraba domačih delovnih moči" in "odgovarjajoča zaščita domačega dela" vse od Jožefa II tudi vodilo avstrijskega "gospodarskopoličnega programa".⁴⁴

Toda od začetka 19. stoletja so se v znanosti "na celini" uveljavile temeljne ideje Smithovega Bogastva narodov, hkrati pa je "angleškimi industrijcem" uspelo svobodnotrgovinska načela razširiti med "celinskimi državniki". Še več: s svobodnotrgovinskimi sporazumi so se nekatere evropske države v "praksi" odvrnile od nauka o "trgovinski bilanci" in usmerile k trgovinski svobodi, mnenje o njeni edini zveličavnosti pa naj bi že desetletja vladalo tudi v "najinteligentnejših in najbolj izobraženih krogih", kjer so svobodno trgovino povezovali s kozmopolitizmom. Supan je obširno dokazoval, da so takšna razmišljanja vsaj dvakrat zmotna. Njihovi zagovorniki naj bi na eni strani povsem neutemeljeno in napačno enačili politično in trgovinsko svobodo in pri tem ne videli, da so ljudje lahko svobodomisleci, a vseeno pristaši zaščitnih carin. Geslo, da svobodno trgovanje ščasoma "vse izravna", naj bi bilo zavajajoče in napačno, saj se s tem, če ena država obuboža, medtem ko se druga okrepi in obogati, prav tako malo "izravna" kot, če "en posameznik izgubi in drugi dobi". "Kje naj išče prikrajšani odškodnino?", se je spraševal naš avtor in dodajal: "Nur mit dem Tode gleicht sich alles aus".⁴⁵

Tega naj bi se dobro zavedali Američani, ki so spoznali, da sta neizogibna posledica pospeševanja izvoza surovin na račun proizvodnje gotovih izdelkov negativna trgovinska bilanca in izvoz "dragocenih kovin", ter se zato po slabih izkušnjah s svobodno trgovino ponovno zatekli k zaščitnim carinskim meram. Neupoštevanje ameriškega zgleda in nekritično oziranje k Veliki Britaniji in Franciji brez pravega poznavanja gospodarske zgodovine, naj bi bila namreč druga velika napaka apologetov svobodne trgovine. ZDA, Franciji in drugim evropskim državam (Supan je navedel primer Portugalske) je gospodarsko odpiranje proti Veliki Britaniji vedno samo škodovalo. Pri tem je Velika Britanija od Cromwella in njegove "listine ob plovbi" v 17. stoletju dalje vztrajala pri zaščiti svojega gospodarstva in sledila politiki "uvoza surovin in izvoza izdelkov", in je šele nato, ko je postala - ob ugodni mreži cenениh vodnih poti, bogatih nahajališčih premoga in železove rude ter zadostni količini kapitala - "velikanska svetovna delavnica", proglasila sistem trgovinske svobode za načelo, ki naj velja za "ves svet". Po Supanu naj bi bilo gospodarsko načelo ločitve "proizvajalcev" od "potrošnikov", ki ga je prakticirala Velika Britanija, škodljivo za vse njene tekmice, saj naj bi bilo jasno, da je državno ali nacionalno gospodarstvo tem uspešnejše, čim bliže sta si "proizvajalec" in "potrošnik". Britanski sistem uvažanja surovin, njihove predelave doma in izvoza izdelkov na tuje naj bi koristil le Veliki Britaniji. Za vse druge države pa naj bi veljalo, da mora deželna, ki želi biti gospodarsko uspešna, čim več potrošnih potreb zadovoljiti z lastno proizvodnjo. Takšno "približanje producenta in konzumenta" naj bi vplivalo na zblíževanje cen surovin in proizvodov, pospeševalo cirkulacijo in povečevalo akumulacijo, rastli pa naj bi tudi "menjalna vrednost" zemlje in ljudi ter državna moč.

Kdor je vsaj malo poznal delo Američana Henryja Careya in gospodarski nauk njegovega učitelja Friedricha Lista,⁴⁶ je seveda takoj vedel, od kod črpa Supan svoje znanje in argumente. Sicer pa ta svojih virov in učiteljev ni skrival in se je na oba obsežno skliceval. Lista so po Supanovem prepričanju pristaši upravičeno imenovali

⁴⁴ Ibidem, opomba na tretji strani predgovora.

⁴⁵ Ibidem, 4.

⁴⁶ Iz besedila vseeno ni povsem jasno, ali je Supan oba avtorja res bral v izvirmikih (oz. Careya v nemškem prevodu) ali pa ju je navajal in se skliceval nanju le po drugih piscih.

"Luther nacionalno-ekonomske znanosti", medtem ko naj bi si njegov učenec Amerikanec Carey prav tako že pridobil veliko avtoriteto in vpliv. V nasprotju z njima naj bi bil Adam Smith največji "pokončevalec dežel" (*Länderverwüster* - zopet Listov citat!) poleg Napoleona. Supan je posebej poudaril, da nikakor ne zanika velikih Smithovih zaslug za gospodarsko teorijo, saj je nesporno prvi vpeljal "analitično metodo v politično ekonomijo". Toda s svojimi gospodarskimi nazori naj bi se navezoval na fiziokrate in nadaljeval njihovo misel ter se v tesni zvezi z "modrim" britanskim državnikom Pittom zavzemal za egoistične angleške interese in pogubni "laisser faire". Načelo "Kupuj poceni in prodajaj drago", ki ga je sprejel kot vodilo v ekonomski znanosti, naj bi bilo sicer samo po sebi pravilno, a vendar v konkretnih razmerah zavajajoče, saj naj bi pomenilo, naj Anglija "na celini" kupuje "poceni surovine ... in nato iz teh surovin proizvedene izdelke drago prodaja" nazaj "na celino". Delo drugih pač lahko kupuje le tisti, ki je v stanju lastno delo prodajati.⁴⁷ Ob velikih gospodarskih prednostih Velike Britanije naj bi bila zato "svobodna trgovina" utopija, "tvorba v zraku", ki se ne bo mogla uveljaviti v odnosih med državami, "dokler ne bo postal ves svet ena sama država". Tedaj, ko bi bil svet "ena država", bi ne bilo več "inozemstva", ne "mednarodne trgovine", ne izvoza, ne uvoza. Dokler pa različne države z različnimi duhovnimi in materialnimi zmogljivostmi še obstajajo, bodo hitreje napredujoče vedno uničevale šibkejše. Z "eno besedo": za svobodno trgovino je šele treba ustvariti svet z enakimi naravnimi možnostmi in enakimi duhovnimi, materialnimi in človeškimi močmi.⁴⁸

V sklepu svoje brošure je Supan ponovil svoje mnenje o izjemnem naravnem bogastvu habsburške monarhije, ki naj bi imela skoraj vse, kar država potrebuje, da postane bogata, močna in neodvisna od tujine, "razen bombaža in kolonijalnega blaga". Siromašenje prebivalstva, izginjanje dragocenih kovin in nizka cena zemljišč, ki so edino pravo merilo, s katerim "nacionalni ekonom" presoja narodnogospodarske ukrepe, naj bi bili v takšnih razmerah nazoren dokaz za zmotnost avstrijske gospodarske politike. Medtem ko naj bi imela Avstrija enega najvišjih hišno-najemniških davkov v Evropi, hkrati pa naj bi se množili tudi drugi davki in javne dajatve, vlada še znižuje že tako nizko obdavčenje tujih izdelkov in sklepa trgovinske pogodbe, ki uničujejo domačo proizvodnjo. To neizogibno vodi k odvisnosti od tujine, k nezadovoljstvu in obubožanju v "vseh delih cesarstva". "Da, v vseh Avstrijcih želim zbuditi občutek, da moramo med seboj z oljčno vejo in železno roko skleniti trdno zvezo," je domoljubno-patetično zapisal Supan, ko je opozarjal na prometne in trgovske poti proti vzhodu in možnosti, ki naj bi se tudi avstrijski trgovini odpirale s sueškim prekopom. "Z brati s te in one strani Lajte se moramo skupno duhovno in materialno krepiti, da industrija, trgovina, obrt in poljedelstvo vsestransko cvetijo in se jim tudi na zunaj posveča ustrezna skrb." Avstrija naj bi bila namreč kot konglomerat različnih narodov in zaradi odlične obdarjenosti za najbolj raznolike gospodarske dejavnosti ter veje človeškega znanja državna posebnost (*eine Spezialität*), ki bi lahko z močnim skupnim delovanjem in "dobrimi" državnimi ukrepi, dosegla velikansko moč.⁴⁹

Supanova publikacija je doživela precejšen odmev tako na Kranjskem kot zunaj nje. Supanu so zanj čestitali posamezniki iz vse Avstrije, v Leipzigu pa naj bi jo celo uvrstili na seznam "odličnih del".⁵⁰ Na Kranjskem so njena sporočila kratko povzele Novice in ugotavljale, da je "Svobodna kupčija!" tisti "nesrečni krič, ki ne pomisli, da niso vsaki čevlji za vsako nogo ..." Velika napaka naj bi bilo že to, da "so nam doma dali obrtno svobodo, predno so se osnovale šole, ki pomagajo k napredku". "Kdor ima

⁴⁷ Ibidem, 5 (opomba).

⁴⁸ Ibidem, 38.

⁴⁹ Ibidem, 42.

⁵⁰ Gl. V. C. Supan, kot v op. 5.

oči pač lahko vidi koliko beraštva je med nami napravila obrtna svoboda," je trdil noviški poročevalec. "Odprite le še tujemu blagu brez colnine vhod v avstrijske dežele, pa ubožala bode Avstrija še bolj". Supan naj bi to nazorno pokazal na osnovi zgodovinskih dejstev in pri tem razkril, da je "marljivo" prebral vse "imenitnejše knjige" o tematiki.⁵¹ Laibacher Zeitung je bila bolj kritična. "Zahtev industrije po zaščiti in potrošnikov po dobrem in poceni blagu ni lahko združiti," je opozarjala. "Avtor se ni podrobneje lotil te točke in se je zadovoljil z energičnim zastopanjem interesov proizvajalcev."⁵² V Laibacher Tagblattu pa Supanovega pisanja in njegovih nastopov sploh niso vzeli resno. "Težnje po zdravljenju obrtniških težav z zaščitnimi carinami in s privilegiji so v nasprotju s potrebami moderne gospodarstva," so menili. "Stiske (obrnitov in industrijcev) so večinoma rezultat njihove lastne krivde in jih je mogoče odstraniti le s samopomočjo in povečano storilnostjo." Tagblatt je kranjsko trgovsko in obrtno zbornico vse do leta 1874, ko je izgubila slovensko večino in se je moral Supan umakniti s predsedniškega mesta, obtoževal, da ne izraža dejanskih interesov kranjskega gospodarstva, saj se ukvarja z "narodnogospodarskimi govori" svojega predsednika, tožbami nad "divjo konkurenco" in avstrijskimi zunanjetrgovinskimi sporazumi, namesto z resničnimi deželnimi problemi.⁵³

Avstrijsko gospodarstvo je v nasprotju s trditvami kritikov gospodarskega liberalizma in avstrijskega gospodarskega odpiranja proti zahodni Evropi v letih 1867-1873 doživljalo konjunkturo (do manjše prekinitve je prišlo le okoli leta 1869, ko je Supan objavil svojo brošuro),⁵⁴ kar je pristaše vladnih gospodarskopoličnih ukrepov utrjevalo v prepričanju o vladnem in lastnem prav, argumentom njihovih nasprotnikov pa jemalo prepričljivost. Z gospodarskim in finančnim polomom leta 1873 pa so se razmere spremenile. Zagovorniki protekcionizma in zaščitne carinske politike so dunajski borzni zlom in gospodarsko krizo, ki je sledila - podobno kot drugod v monarhiji - tudi na Kranjskem doživeli kot prepričljivo potrditev lastnih stališč in izpolnitev svojih črnogledih napovedi. "Bilo je razloženo in svetovano, naj ne hodimo nepraktičnim in prosto-trgovinskim pripovednikom na limance, da moramo namreč dosedanjo trgovinsko politiko popustiti, če ne, potem ne bodo ob svojem času vsi prosto-trgovinarji v stanu tisoče naših stradajočih delavcev nasititi," je leta 1874, po razpustitvi kranjske trgovske in obrtne zbornice in po nemški prevladi v njenem odboru pisal Slovenski narod. "In ali nij zdaj na tisoče delavcev brez dela? Kako je angleška trgovinska pogodba uničevalno delovala, od katere je kranjska trgovska zbornica tako živo odsvetovala ... Večja obramba domačega dela, je klical govornik tačas. Vlada tačas ni poslušala teh nasvetov. In kako je zdaj? Zdaj so naenkrat postali prosto-trgovinarji zagovorniki colne obrambe ...".⁵⁵ Leta 1875 je Slovenski narod poročal z Dunaja, da je celo cesar izrazil podporo "varstvu domačega dela in izdelka". Nemški "patroni" Laibacher Tagblattu so slovenske člane nekdanjega odbora trgovske in obrtne zbornice označevali za "ničle", njenega "predsednika, ki je faktično z večletnimi študijami na narodno-gospodarskem polju bistril svoj um" pa "posmehovalno" proglašali za "velicega slovenskega nacional-ekonoma", je ugotavljal narodov dopisnik. In "evo torej, ali se nij uresničilo to vse, kakor je on pisal in govoril uže pred 10 leti, na podlagi uka utemeljeno ...".⁵⁶

Leta 1876 se je ponovno javno in obširno oglasil tudi Supan sam. V članku z naslovom Politična ekonomija in politika, ki ga je objavil Slovenski narod, je izrazil svoje

⁵¹ Kot v op. 4.

⁵² Laibacher Zeitung (Laibach), 13. September 1869, št. 208, 1535.

⁵³ P. Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih, cit. kot v op. 12, 19-20.

⁵⁴ H. Matis, Österreichs Wirtschaft, kot v op. 26, 170.

⁵⁵ Gospodarska kriza in razpuščena kranj. trg. zbornica, Slovenski narod (Ljubljana), VII/285, 13. december 1874, 1.

⁵⁶ Narodno - gospodarske stvari, Slovenski narod (Ljubljana), VII/120, 30. maja 1875, 3.

prepričanje, da so "skozi silo in uboštvo" tudi ... "avstrijski državljani" spoznali, kako pomembna so gospodarska vprašanja in "trgovinsko-politične naredbe", zato mora končno "uvideti" še država, da je "nacional-ekonomija v prvej vrsti ... državna veda, na katero je obračati največjo pozornost". Pri tem je opozoril na dolgoletno lastno ukvarjanje s "to vedo", ki naj bi mu dajalo pravico do nasvetov o tem, "kaj nam je storiti, da prebredemo to strašno nacionalekonomično stanje". Avstrijski politiki je tokrat postavil za vzor Francijo, ki je - kot je zapisal - "pred v kratkem času" plačala "miljarde za vojno in denes je njeno materialno stanje boljše, nego marsikatero druge dežele v Evropi". Francija naj bi namreč s kratko izjemo v šestdesetih letih, ko je Napoleon III. sklenil svobodnotrgovinski sporazum z Veliko Britanijo, v gospodarski politiki v veliki večini sledila načelom "ženijalnega Colberta", ki se je zavzemal za to, da "se neizdelane snovi kar največ v domači deželi izdelajo za fabrikate". "Jedino le domače francosko delo je Francijo do sedanje finančialne moči privedlo," je zatrjeval Supan. "... Nacional-ekonom kake države ali državnik ne sme nikoli in nikdaj biti kozmopolit. On mora svojo lastno državo močno in krepko za vajeti držati in vedno na njo paziti, ter vse to na stotine let v bodočnost ..." Primer takšnega "nacional-ekonoma" in državnika naj bi bil prav Colbert, ki naj bi Francijo z "vpeljavo varstvenega colnega sistema" pripeljal do "prej nikoli jednacega cvetenja". Colbert naj bi bil, kot je z odobravanjem trdil Supan, hkrati odločen nasprotnik državnega centralizma Ludvika XIV. "Hrepenel" naj bi po "socialnej in komercialnej decentralizaciji" in bi lahko bil tudi po tej plati zgled avstrijski vladi. Sicer pa naj bi bila dolžnost "vsacega pravega in odkritosrčnega Avstrijca", da "obrača največjo pozornost na občo avstrijsko državno korist" - "vsak po izkušnjah in vedi izobražen" naj poskuša "najti sredstva", "kako bi se splošnemu uboštvu pomagalo ...".⁵⁷

Leta 1876 je izšla v Ljubljani tudi druga Supanova nemško pisana brošura o avstrijski gospodarski politiki, v kateri je tedaj že bivši predsednik kranjske trgovske zbornice povzel in strnil svoje v prehodnih spisih objavljene poglede in dokazoval svojo daljnovidnost. "Carinsko-zaščitno zastavo sem razvil kot veletrgovec z manufakturnim blagom in ne kot industrijec," je omenjal, ko se je spraševal, kdo ima po dolgoletnih polemikah "prav". V publikaciji z naslovom "Refleksije o avstrijski trgovinski politiki in ideje, kako je lahko kmalu bolje", ki jo je opremil z motom iz svojega nastopnega govora v zbornici leta 1866, je poleg tega odločno zavračal na vseavstrijskem posvetovanju trgovskih in obrtnih zbornic izrečeno stališče, da je bila carinska zaščita, za katero so se zavzemali obrtniki in industrijci, v škodo kmetijstvu. "Nacionalno-gospodarski aksiom je, da cveti blagostanje le v državi, kjer sta manufakturna moč in poljedeljstvo notranje povezana," je ugotavljal in izjavo o različnih interesih kmetijstva in industrije pripisal premajhnemu spoštovanju in upoštevanju najpomembnejše "državne znanosti" - "nacionalne ekonomije". Nespoštljiv odnos do nacionalno-ekonomske vede naj bi bil sploh glavni vzrok za nejasne gospodarske predstave in pomanjkanje pravih "narodnogospodarskih" pojmov v Avstriji.⁵⁸

Leta 1877 - tik pred smrtjo - je nato Supan izdal še zadnjo, tretjo nemško pisano brošuro, s katero se je odzval na najnovejša avstrijsko-nemška trgovinska pogajanja (ta so bila, ko je bila publikacije že v tisku, prekinjena). V njej je še enkrat ponovil svoje ugovore zoper svobodno trgovino, omenjal napade in krivice, ki jih je bil deležen zaradi svojih gospodarskih nazorov, in objavil odlomke iz podpornih pisem, ki so mu jih od nastopnega nagovora v zbornici leta 1866 poslali znamenitejši avstrijski podjetniki.⁵⁹ Pri tem je, sklicujoč se na Friedricha Lista, vztrajal tudi pri svojih gledanjih na Adama Smitha. "Z Adamom Smithom, tem malikom 'freihandlerjev' in kozmopolitske šole, je v

⁵⁷ Politična ekonomija in politika, Slovenski narod (Ljubljana), IX/49, 1. marca 1876, 1.

⁵⁸ V. C. Supan, Reflexionen, kot v op. 3, 10-11.

⁵⁹ V. C. Supan, Oesterreichs Volkswirtschaft, kot v op. 5.

narodno-ekonomsko znanost prodrli duh sofistike, sholastike, nejasnosti, pretvarjanja in hinavščine," je povzegal učitelja. "Teorija je postala bojišče drugorazrednih talentov in ptičje strašilo za večino mož duha, izkušenj, zdravega človeškega razuma in pravilne sodbe".⁶⁰ Kar zadeva Kranjsko in slovenski prostor pa naj bi ne bilo dvoma, da "visoka" avstrijska vlada "jugu in jugovzhodu" (monarhije) ni namenjala tiste pozornosti in priznavala tistega pomena, kot bi bilo glede "na Jadransko, Egejsko ter Črno morje in Orient" z vidika avstrijskih koristi zaželjeno ali absolutno potrebno.⁶¹

Gospodarski polom leta 1873 in gospodarska depresija, ki mu je sledila sta - kot je znano - zadala hud udarec zagovornikom gospodarske svobode in liberalizmu v Avstriji. Depresija je omajala naivno zaupanje v naravno ravnotežje ter vsemogočnost trga in svobodnega tekmovanja, in celo v liberalnem taboru so se uveljavili pristaši državnega intervencionizma, ki so se zavzemali za povečan državni nadzor nad gospodarstvom.⁶² "Ko bi naš ranjki V. C. Supan še živel lahko bi se zdaj veselil slišati, kako se v colnej debati skoraj vsi govorniki potegujejo v mislu njegovega starega gesla: za obrambo domačega dela," je februarja 1878 pisal Slovenski narod. "Skoraj vsi priznajo, da v takej državi kakor je Avstrija, treba je skrbeti, da se neka obramba daje domačemu delu proti tujemu ...".⁶³ Supan in njegovi kranjski somišljeniki seveda na gospodarskopolične razprave v avstrijskem državnem vrhu, tudi če so bili res - kot so trdili - med prvimi, ki so odločneje, javno in z jasno opredeljenim "programom" nasprotovali liberalnogospodarski usmeritvi avstrijskih vlad v šestdesetih letih 19. stoletja, niso pomembneje vplivali. Supanovi spisi so bili nesistematični, po teoretski in gospodarski plati skromni in nedomišljeni, po svoji argumentaciji neizvirni in povsem očitno delo samouka. Ne nazadnje: iz njih ni bilo prav nič jasno, kako so si njihov avtor in njegovi prijatelji predstavljali "zaščito" in kakšna naj bi bila višina zaščitnih carin, ki so jih zahtevali. Supan sam se je jezno branil očitkov, da se zavzema za obnovitev predmarčnega prohibitivnega, v bistvu merkantilistično usmerjenega avstrijskega zunanjetrgovinskega režima, vendar se je v isti sapi nedoločno in neselekcionično skliceval na zelo različne gospodarske politike in gospodarskopolične avtorje od Colberta do Lista in Careya.

Toda, če ne drugače, je bila Supanova zasluga v tem, da je kot eden prvih Slovencev javno in glasno opozarjal na pomen sistematičnega političnoekonomskega študija in mišljenja ter se zavzemal za večje upoštevanje politične ekonomije kot "temeljne državne vede". Hkrati je bil - gledano s sodobne perspektive - eden prvih slovenskih gospodarskih proti-Evropelcev, ki je jasno izrazil misel, da prostor v katerem živi, še ni pripravljen na svobodno gospodarsko menjavo in tekmovanje z razvitejšim evropskim zahodom. Kako prepričljivi so bili njegovi argumenti, je seveda vprašanje, ki potrebuje dodatno obravnavo. Vseeno pa njegova razmišljanja kažejo, da se je razprava o gospodarskem približevanju Evropi tudi za Slovence začela že pred več kot stoletjem - tedaj, ko so začeli odločneje stopati v gospodarsko moderno.

ZUSAMMENFASSUNG

Über protektionistische Ansichten des Kaufmannes V. C. Supan aus Ljubljana

Der Beitrag schildert die wirtschaftlichen Ansichten des Kaufmannes V. C. Supan aus Ljubljana, der in den Jahren 1866-1874 als Präsident der Krainischen Handels- und

⁶⁰ Ibidem, 26.

⁶¹ Ibidem, 21.

⁶² H. Matis, Leitlinien, kot v op. 26, 45.

⁶³ Iz državnega zbora. Z dunaja 17. febr., Slovenski narod (Ljubljana), XI/41, 19. februarja 1878, 2.

Gewerbekammer entschieden gegen die Freihandelspolitik der Regierung eintrat. Supan wurde mit slowenischer Unterstützung in die Kammer gewählt, denn er war ein aktiver Anhänger des slowenischen Lagers: er war ein Gründungsmitglied des Lesevereins von Ljubljana (1861), war Gemeinderat in Ljubljana (1864-67), Verordneter zum krainischen Landtag (1870-72), eine kurze Zeit auch Abgeordneter zum Reichsrat (1872). Seine Wege mit der slowenischen Mehrheit im Landtag trennten sich, weil er die direkte Reichstagswahl befürwortete, doch blieb er auch danach Anhänger der slowenischen Seite.

Supan trat in der Krainischen Handels- und Gewerbekammer zunächst für den Bau der Oberkrainischen und Unterkrainischen Eisenbahn ein und damit auch für die zweite "Verbindung nach Triest", die seiner Meinung nach hätte über Škofja Loka und Cerkno bis Sv. Lucija und von dort weiter über Görz bis Triest verlaufen müssen. Er faßte dabei die Oberkrainische und Unterkrainische Eisenbahn als Bindeglied in einer großen Verkehrsverbindung des europäischen Westens mit der Türkei auf. Diese sollte von Bayern über Krain in Richtung Karlovac verlaufen und dann weiter in Richtung Osten und Istanbul. Im Jahre 1872 war er zusammen mit Toman und Costa einer der Verfasser des ersten slowenischen Verkehrsprogramms - des Planes der sg. Illyrischen Eisenbahn, dessen Anliegen eine Einbindung des slowenischen Raumes in Verkehrswege und zugleich die Herausbildung eines großen Verkehrsknotenpunktes in Krain war, in dem Eisenbahnlinien aus Italien nach Ungarn und Wien mit aus dem Osten und Triest nach Westeuropa und Deutschland führenden Eisenbahnen zusammenlaufen sollten.

Bereits im Jahre 1866, als er zum Präsidenten der Krainischen Handels- und Gewerbekammer gewählt wurde, widersetzte sich Supan ganz entschieden den in Richtung Freihandel ausgerichteten bilateralen Verträgen zwischen Österreich einerseits und Frankreich und Großbritannien andererseits. Unter dem Motto "Schutz für die heimische Arbeit" warf er der Regierung vor, sie würde mit der liberalen Wirtschaftspolitik die österreichische Wirtschaft zerstören und die österreichischen Wirtschaftsinteressen den eigenen politischen Ansprüchen in Deutschland und dem deutschen Raum unterordnen. Er versuchte zu beweisen, daß die österreichische Wirtschaft noch lange nicht wettbewerbsfähig mit der entwickelten westeuropäischen sein könne, insbesondere nicht mit der britischen. Zugleich lagen seines Erachtens die österreichischen Märkte nicht in Westeuropa sondern auf dem Balkan, in der Türkei und der Levante.

In den nächsten Jahren wurde Supan einer der Hauptbefürworter des wirtschaftlichen Protektionismus im Einzugsgebiet von Triest. Er veröffentlichte etliche Artikel und Publikationen zu diesem Thema und berief sich darin auf den deutschen Ökonomen Friedrich List und den Amerikaner Henry Carey, entschieden wies er dagegen Adam Smith zurück. Seiner Meinung nach diene der wirtschaftliche Liberalismus ausschließlich britischen Interessen, was inzwischen schon andere Staaten, insbesondere die Vereinigten Staaten erkannt hätten. Letztere seien nach etlichen, wirtschaftlich erfolglosen "liberalen" Zeitabschnitten wieder zum "Schutz der heimischen Arbeit" zurückgekehrt. Die Artikel und Publikationen von Supan sind zwar theoretisch inkonsequent, unsystematisch und nicht originell, doch war der Verfasser einer der ersten Slowenen, der auf die große Bedeutung des systematischen politökonomischen Studiums und Denkens hingewiesen hat und für eine stärkere Berücksichtigung der politischen Ökonomie als "grundlegender Staatswissenschaft" eingetreten ist. Im selben Atemzug - vom modernen Gesichtspunkt aus gesehen - war er einer der ersten slowenischen wirtschaftlichen Anti-Europäer.

ŽARKO LAZAREVIĆ

"ARISTOKRATI" IN "DEMOKRATI" MED ZADRUŽNIKI?

Leta 1907 je Mihael Vošnjak doživel pomemben življenjski jubilej; 18. septembra je namreč dopolnil sedemdeset let. Kakor je v navadi ob tako častitljivih obletnicah za služnih mož, je bil njegov življenjski jubilej deležen ustrezne pozornosti. Čeprav je Vošnjak odklonil kakršno koli javno obeleževanje svoje obletnice mu je Zadruga - glasilo celjske Zadružne zveze, katere predsednik je bil od začetka njenega delovanja - v septembrski številki izkazala dolžno spoštovanje. V obsežnem članku so detajlno predstavili življenjsko pot in pomembne postaje v njegovem življenju; povsem razumljivo so osrednjo pozornost namenili Vošnjakovemu združnemu udejstvovanju oziroma njegovim zaslugam za razmah slovenskega združništva.¹

Vošnjakovega jubileja pa niso prezrli niti pri Narodnem gospodarju, glasilu konkurenčne zadružne zveze, pri Zadružni zvezi v Ljubljani. Povsem pričakovano pa pisec priložnostnih vrstic o Vošnjakovem življenjskem jubileju ni bil v sozvočju z nepodpisanim avtorjem iz Zadruga. Svetoslav Premrou, pisec članka v Narodnem gospodarju, je sicer priznaval Vošnjaku častni naziv in sloves "očeta slovenskega združništva" ter temu pripadajoči ugled, vendar pa je v isti sapi Vošnjaka in njegove pristaše opozoril tudi na njegove nedoslednosti v združnem delu. Kritične pripombe so se dotikale dveh vidikov Vošnjakovega združnega udejstvovanja. Premrou je Vošnjaku tako očital, da ni imel nikoli posluha za Raiffeisenov tip kreditnih zadrug in da se je vse do zadnjega trdovratno upiral centralizaciji denarnega poslovanja oziroma preoblikovanju Zveze slovenskih posojilnic v denarno centralo.

Prvi temeljni očitke se je torej glasil, da Vošnjak ni imel posluha za Raiffeisenov tip zadrug, ki naj bi bile po Premrovovem mnenju edine sposobne zagotoviti izboljšanje gmotnih razmer revnejših slojev prebivalstva. Tip zadrug, to je Schulze-Delitzschev, ki ga je v slovenski prostor vnesel Vošnjak, se mu na načelni ravni ni zdel napačen, vendar ga je po njegovem mnenju čas presešel. Premrou Vošnjaku torej na splošno ni zameril uporabo tega principa, razmere so bile tedaj pač drugačne ali s Premrovovimi besedami: "ko je on (to je Vošnjak, op. a.) pričel delati, so bile v modi le Schulze-Delitzschevke." Vošnjaku pa je zameril, da ni opustil svojega stališča, ko je bilo več kot očitno, da je potrebno v združno delo vnesti nove poudarke. Po Premrovu so bili to "socialni" poudarki, ki naj bi nadomestili "nacionalne," kajti socialne vidike bi lahko uveljavljali le z Raiffeisenovim ustrojem. Svojo pozicijo in videnje združništva je Premrou najlažje utemeljil s kritiko združnega tipa, ki ga je uporabil Vošnjak. Tako je Premrou menil, da Vošnjakov tip zadrug nikakor ni mogel nuditi zadostne opore snovalcem za uresničevanje socialnih nalog. Trdno je bil prepričan, da so bile "Vošnjakove" zadruge, konkretno kreditne, "le nabiralniki hranilnih vlog, le predmet koristnostnega nalaganja kapitalij v škodo posojilojemalcev. Čeprav koristni, so Schulze-Delitzschevi zavodi ostali ljudstvu tuji".²

Logična izpeljava teh misli, je Premrova vodila do sklepa, da le Raiffeisenove zadruge ustrezajo "ljudstvu", ki ga je v drugih člankih več kot očitno enačil predvsem s kmečko populacijo. Le tovrstne zadruge so zaradi svoje zasnove sposobne nadgraditi gospodarski in nacionalni učinek, kar naj bi zastopal Vošnjak, z ustrezno socialno noto. Funkcija Raiffeisenovih posojilnic je bila po Premrovu torej dvojne narave, v njih sta se

¹ Mihael Vošnjak. K proslavi njegove 70 letnice. Zadruga (Celje), 9, 1907, 190-194.

² Mihael Vošnjak. Narodni gospodar (Ljubljana), 17, 1907, 275.

tesno prepletali socialna in gospodarska vloga. Utemeljitev pa je bila sledeča: "V socialnem oziru skušajo delovati kot člen velike socialno-preosnovalne verige, da se izboljšajo življenjske razmere specialno kmečkega stanu. V gospodarskem oziru, ker nudijo sredstva za to, da se gospodarska izboljšava tudi dejansko izvrši. Socialni vpliv je družabno preosnovalen. Ni revolucionaren. Ne stremi za tem, da se uniči ali v velikem obsegu preobrazi splošne gospodarske razmere današnjega časa. Pač pa deluje na to, da ustvari interesno zastopstvo kmečkega stanu v svrhu samoobrambe in samoohranitve, v svrhu socialnega uvažavanja."³

Premrou je Vošnjaku nadalje očital, da je z vpeljavo dveh vrst deležev pri zadrugah, to je glavnih in opravnih, pri čemer so imeli glasovalne in s tem upravljalne pravice le imetniki glavnih deležev, vnesel med zadružnike izrazito neenakopravnost, zadruga naj bi bile še bolj odtujene širokim ljudskim masam, katerim naj bi bile prvenstveno namenjene. Premrovovo razmišljanje se izteče v kategorično obsodbo: "Socialno - izenačevalnega namena ta preustrojba ni imela, ker so člani, ki so bili lastniki glavnih deležev uživali na občnih zborih glasovalno in volilno pravico, dočim je niso uživali člani, lastniki opravnih deležev. Še več: ustvarilo se je nekaj, kar je ločilo privilegirance od nepriviligirancev in tako posojilnico še bolj odtujilo preprostemu ljudstvu, kot bi bila še po Schulze-Delitschevem ustroju samem. Zakaj onemogočila je lastnikom opravnih deležev vsaj malo vplivati na gospodarski razvoj posojilnice. Revnejši člani so smeli le ubogati in garantirati, v razmerju mnogo več nego lastniki glavnih deležev."⁴

Drugi očitke se je na nanašal na interesno povezovanje kreditnih zadrug, oziroma na centralizacijo denarnega poslovanja, ki jo je Mihael Vošnjak resnici na ljubo res odklanjal. Le stežka so ga prepričali, da je pristal na preoblikovanje Zveze slovenskih posojilnic v denarno centralo, kar se je navsezadnje vendarle zgodilo leta 1905, istočasno s preimenovanjem Zveze slovenskih posojilnic v Zadružno zvezo v Celju.⁵ Tudi v tem primeru je Premrou pripisal krivdo Schulze-Delitschevem zadružnemu principu. Tovrstne posojilnice so bile namreč organizirane kot finančno trdni zavodi, ki so lahko uspevali tudi brez zunanje zaslombe. Glavnino krivde za dolgoletno ohlapno organiziranost Zveze slovenskih posojilnic je Premrou seveda pripisal Vošnjaku; Premrou nadalje ni pristajal na nikakršne olajševalne okoliščine, kar je podkrepil z naslednjimi besedami: "Dejstvo, da je vedno iskal zavod, kjer bi 'njegove' zadruga nalagale gotovino in najemale kredite ne spremeni dejstva, da ni hotel nič slišati o zadružni denarni centrali."⁶

Odveč bi bilo misliti, da bi ostra Premrovova stališča, ki so zmotila vzneseno in svečano vzdušje v celjski Zadružni zvezi, izzvenela v prazno. Ni preteklo dosti časa, našel se je mož z imenom in priimkom, ki je vstal v obrambo Vošnjakovega dela. A ne samo v bran Vošnjakovega, temveč celotnega dela Zveze slovenskih posojilnic oziroma Zadružne zveze v Celju, saj je obeleževanje Vošnjakove sedemdesetletnice pomenilo z oziranjem v preteklost tudi vrednotenje dela in pomena celjske zadružne zveze. Tako je sočasno kritika Vošnjakovega dela pomenila tudi kritiko dela omenjene zadružne zveze.

Ivan Lapajne, ki se je lotil pobijanja Premrovovih trditev, je le z avtoriteto lastne osebnosti, saj je šlo za uglednega zadružnika, dosegel objavo odgovora v Zadruzi. Uredništvo je namreč v opombi k članku poudarilo, da objavlja Lapajnetov odgovor na

³ S. Premrou, Narodnogospodarski pomen posojilnic Raiffeisenskega sestava. Narodni gospodar (Ljubljana), 18, 1907, 289-292.

⁴ Mihael Vošnjak. Narodni gospodar (Ljubljana), 17, 1907, 275.

⁵ Več o procesu preraščanja Zveze slovenskih posojilnic iz ohlapne povezave posojilnic v centralizirano organizacijo z denarno centralo na čelu, v Ž. Lazarević, Celje - prvotno središče slovenskega zadružništva. Od Zveze slovenskih posojilnic do Zadružne zveze v Celju 1883-1905. Celjski zbornik 1994 (Celje), 1994, 109-131.

⁶ Mihael Vošnjak. Narodni gospodar (Ljubljana), 17, 1907, 275.

njegovo izrecno željo in se tako ogradilo od njegovih izvajanj. V primeru Lapajnetovega odgovora gre pravzaprav za ironijo usode. Premrovu je namreč odgovarjal človek, ki je bil velikokrat v sporu z Zvezo slovenskih posojilnic in Vošnjakom osebno. Ivan Lapajne je bil eden od najvztrajnejših zagovornikov centralizacije Zveze slovenskih posojilnic in njenega preoblikovanja v denarno centralo. Dolga leta so bile njegove težnje odrivane in neuslišane. Poskusil je tudi z lastno združno zvezo na čelu katere je stala "njegova" Centralna posojilnica slovenska v Krškem, a brez vidnejšega uspeha. Končno se je vendarle vrnil v "varen" objem Zveze slovenskih posojilnic, kjer je še naprej trmasto motil ubrane glasove s svojimi zahtevami po denarni centrali.⁷ Glede na tako preteklost in odnose je razumljivo, da se je Lapajne v svojem odgovoru povsem izognil problemu centralizacije denarnega poslovanja, saj mu v nasprotnem ne bi preostalo drugega, kakor pritrjevanje Premrovovim stališčem.

Lapajne je Premrova zavrnil povsem pričakovano z argumenti, da ne pozna ravno dobro snovi, o kateri želi razpravljati, o čemer pričajo že uvodne besede: "Dasi je ta opis vobče še precej objektivni, za kar smo mi, iskreni častilci Vošnjakovi, hvaležni g. Premrou, vendar smo našli, da je pisatelj o nekaterih točkah zgodovinskega razvoja slovenskega posojilništva premalo poučen. Raditega je njegovo razmotrivanje Vošnjakovega delovanja nekoliko pretirano, nekoliko pomanjkljivo in njegovi nazori o posojilniških principih so pa nekoliko napačni. Pomanjkljivo je to, da pisatelj ne ve natanko, kako se je razvijalo kranjsko in slovensko posojilništvo sploh po Vošnjakovih inicijativah." Zaradi tega je bil nujno potreben ustrezen poduk. Lapajne je kategorično zatrdil, da Vošnjak ni mogel ustanavljati drugačnih posojilnic kakor Schulze-Delitzschevih, kajti pred 1. 6. 1889 Raiffeisenovih sploh ni bilo mogoče ustanavljati, ker ni bilo zakonske podlage. Pri snovanju tega zakona, ki je omogočil ustanavljanje slednjih pa je zelo dejavno kot državnozbornski poslanec sodeloval tudi Mihael Vošnjak. Resda je Vošnjak imel nekaj pripomb na ta zakon, a ne bistvenih; naprotoval je namreč le nameri vlade, da bi v tekst zakona vnesla določilo, da Raiffeisenovke ne smejo nagrajevati svojih uradnikov in da ne smejo iz svojih skladov podpirati "narodnih in človekoljubnih namenov." V tem prizadevanju je bil Vošnjak skupaj z drugimi poslanci uspešen.

Zatem pa je Lapajne prešel na drugo področje, ki ga pogojno lahko poimenujemo tudi ideološko. Ljubljanski združni zvezi je očital, da je bila porojena iz političnih nagibov, ne pa iz gospodarskih ("edinopravega plemenitega namena"), a hkrati ji je priznal, da vendarle opravlja koristno delo. Lapajnetu je zlasti zbolel očitek, da naj bi bile Schulze-Delitzscheve posojilnice "neljudske", "protikmečke", celo "kapitalistične" ustanove. Poudaril je, da finančna trdnost takih zavodov ni slabost, ravno nasprotno. Očitati jim njihov preudaren in predvsem varen način poslovanja - "obiranje slovenskih kmetov" po Premrovu - se mu je zdelo povsem neumestno. Očitki so bili težki, zato je Lapajne namesto opravičevanja ubral ostrejšje tone: "Res so si nekatere slovenske posojilnice s previdnim delovanjem opomogle nekoliko, ali njim očitati bogastvo je otročarija; njim očitati obiranje slovenskih kmetov je več kot krivično. Vsak otročaj na Slovenskem ve, da so vsi slovenski denarni zavodi le beračija nasproti bogatim nemških denarnim zavodom, nasproti raznim hranilnicam, bankam itd. Kdor nadalje ve, da vodijo slovenske posojilnice večinoma možje kmečkega pokolenja, ki ljubijo svoj rod, ta ne bo očital, da naše posojilnice odirajo slovenskega kmeta; izjem ni ali pa so zelo redke in se nahajajo tudi v nam nasprotnih vrstah. Da pa čislajo nekatere posojilnice, ki niso Raiffeisenovke, Schulzejeva načela, kdo jim bo to zameril? Schulze je tudi posojilničarje lepo učil; n. pr. da naj vsaka posojilnica stoji na svojih nogah, da naj dela s svojim denarjem, da naj se ne zanaša na tujo pomoč itd. Raiffeisenovke so tudi res

⁷ Več o tem glej Ž. Lazarevič, o. c., 123-130.

lepa podpora kmetom; ali glede denarnih sredstev se morajo večkrat obračati za pomoč centralnim zadrugam, katere slednje se morajo po večkrat obrniti do vlade za pomoč, zlasti, da pokrijejo svoje velike upravne stroške."

Lapajnetov namen vendarle ni bil razpravljati o ideoloških in gospodarskih videnjih slovenskega posojilništva, temveč "oprati našega jubilarja, da ni bil in da še dandanes ni protivnik Raiffeisenovk, kakor misli g. P." V bran tej trditvi je Lapajne posegel v preteklost. Izpod koprene pozabe je potegnil dokument iz leta 1884, "torej 5 let pred razglasitvijo Raiffeisinovega zakona", v katerem je Mihael Vošnjak opozarjal na potrebo ustanavljanja majhnih posojilnic na podeželju. Tega leta je namreč Vošnjak kot predsednik Zveze slovenskih posojilnic razposlal okrožnico južnoštajerskim občinam, s katero jih je opozoril na koristnost malih posojilnic in jim obenem določil način dela. Vošnjak je zlasti izpostavil, da naj bi take posojilnice dajale posojila proti osebnemu poroštvu s tem, da bi vodstvo natančno poznalo prosilca, njegove sposobnosti, premoženjske razmere ter gospodarske zmogljivosti. Dosledno pa naj bi se take posojilnice izogibale hipotekarnih posojil, ker nimajo na voljo potrebnih denarnih sredstev za tako dolgoročne naložbe, kakor jih terja hipotekarno kreditiranje. Samo deleži in zbiranje hranilnih vlog pač ne more ustvariti znatnega denarnega sklada za dolgoročne naložbe. Okrožnica se je zaključevala z naslednjimi besedami, katerih se niti zastopniki Raiffeisenovk ne bi branili: "Tak zavod sme imeti le majhen delokrog in raditega bode poslovanje pri takih posojilnicah tem lažje izvedljivo in tem varnejše, čim ožji je društveni delokrog. Pri takih zadrugah bodo upravni stroški neznatni, posebno raznih pisarij ne bode mnogo; posebnega društvenega uradnika ni treba imeti, tudi ne posebnih društvenih prostorov, kajti posluje se lahko v občinskem uradi ali čitalnici. Ustanavljanje takih majhnih (kmetskih) posojilnic na deželi bode gotovo ugodno vplivalo na kmetski stan, in je zveza pripravljena brezplačno sodelovati pri vstanovitvi."⁸

Z navedbo Vošnjakove okrožnice je Lapajne zaključil svoj odgovor. Menil je, da so njegovi argumenti več kot zanesljiva opora pri zavračanju stališč iz Narodnega gospodarja. Pri tem pa je "prezrl", da kritična ost ni bila naperjena proti velikosti zadrug in v njihovem delovnem okolju, temveč na samo zasnovo posojilnic, na delitev deležev na glavne in opravilne in s tem pripadajočo različno vlogo posameznikov v poslovanju zadruga. Teh Premrovovih očitkov pa Lapajne tudi z navajanjem citirane okrožnice ni uspel ovreči. Šlo je za dve različni pojmovanji "ljudskosti oz. kmečkosti". Lapajne je menil, da je zavzemanje za male posojilnice na podeželju že zadosten argument, medtem ko je Premrou presojal "ljudskost" po notranji organiziranosti posojilnic, glede na položaj in medsebojne odnose zadružnikov.

Potrditev tega osnovnega razločka v pojmovanju "avtentičnosti" zadružništva ponazarja Premrovov odgovor Lapajnetu, ki je začeto polemiko z vnosom novih elementov še dodatno zaostрил. Najprej se je po Lapajnetovem zgledu lotil "omalovaževanja" oponentove osebnosti, da bi poudaril "čistost" svojih namenov in očitkov naslovljenih na Vošnjaka. "Lapajne je še iz one dobe, ko so Slovenci pisali samo panegirike. Zato se nikoli ne strinja z ljudmi, ki se pečajo s stvarno kritiko. Živi še vedno pod vtisom že davno preteklih narodno navdušenih dob, ko se je za narod večinoma delovalo s ceneni frazami, manj z resnim načelom." Premrou je nato prešel na utemeljitev svojih kritičnih pripomb na Vošnjakov račun: "Da se mi ne strinjamo več z nazeri M. Vošnjaka, Lapajnetu ne gre v glavo, dasi priznava, da Narodni gospodar vidi v Vošnjaku zaslužnega delavca na slovenskem zadružnem polju, ki je s svojim delovanjem ustvaril začetke slovenskega zadružništva; ki je vodil po svojem osebnem prepričanju in po svojih nazerih naše zadružništvo v dobi, ki jo lahko imenujemo prvo razvojno fazo (podčrtal a.) našega zadružništva. V tej fazi so Slovenci ustanavljali zadruga edino le iz

⁸ I. Lapajne, Mih. Vošnjak in Raiffeisenske posojilnice. Zadruga (Celje), 10, 1907, 227.

narodnostnega namena (podčrtal a.), iz narodnostnega nagiba. Danes nam to ne zadostuje več. Zadruga danes ustvarjamo iz socialnega (podčrtal a.), iz strogo gospodarskega (podčrtal a.) nagiba, ker vemo, da nam ni treba poudarjati narodnostnega načela na prvem mestu. Izboljšanje gospodarskega položaja našega naroda je samoposebi obenem narodni postulat in narodni uspeh združnega delovanja. Danes delamo narodno brez 'narodne pijanosti'. To temeljno nasprotje v pojmovanju združništva je Premrou še zaostрил, ko je zatrdil, da je na osnovi organizacijskega ustroja posojilnic oziroma glede na "socialno" vlogo združništva združnike mogoče deliti na "aristokrate" (podčrtal a.) in "demokrate" (podčrtal a.). Premrovu je bilo samoumevno, da sodijo pristaši Schulze-Delitzschevih združnih načel med "aristokrate". Med njih je seveda uvrstil tako Lapajneto, kakor tudi celotno Zadržno zvezo v Celju, s tem pa tudi Vošnjaka kot njenega predsednika. Sebi, Narodnemu gospodarju in ljubljanski Zadržni zvezi oziroma vsem pristašem Raiffeisenovih naukov pa je dodelil laskavi naziv združnih "demokratov."

Za tem zgovornim podukom, ki ga je bil deležen Lapajne, je Premrou prešel na obravnavo konkretnih Lapajnetovih trditev, in sicer, da Vošnjak ni nasprotoval Raiffeisenovim posojilnicam in da slovenske posojilnice Schulze-Delitzschevega principa niso "kapitalistične" ustanove. Premrovove argumente lahko združimo v tri točke. Lapajnetu je zabrusil, da statistične službe posojilnic celjske Zadržne zveze ne uvrščajo med Raiffeisenovke, da jih mnogi pisci o združništvu ne opredeljujejo za kmečke. Slednjega naj ne bi spreminjalo niti dejstvo, da so v mnogih Schulze-Delitzschevih posojilnicah včlanjeni tudi številni kmetje. Nadalje je Premrou Lapajnetovemu nava-
janju Vošnjakove okrožnice iz leta 1884 zoperstavil Vošnjakovo izjavo iz leta 1898, ki jo je podal na občnem zboru Zveze slovenskih posojilnic, da "snovanje malih posojilnic ni zvezin namen, dasi jim tam, kjer so iz kakršnih koli vzrokov potrebne, ne nasprotuje in podpira." V tretji točki pa je Premrou ponovno zatrdil, da so Schulze-Delitzscheve posojilnice "kapitalistične" ustanove. Kot kronski argumet je navedel dejstvo, da so tovrstne posojilnice delile dividende, v povprečju naj bi znašale 4,5%, uživali pa so jih le maloštevilni lastniki glavnih deležev. "Če ne bi delile dividend, kar je med deležnike pritegnilo mnogo nepravih ljudi zasledujočih dobičke, bi lahko znižali obrestno mero pri posojilih," je opozarjal Lapajneto Premrou. V prid trditvi o "kapitalističnem" značju "celjskih" posojilnic je Premrou navrgel še podatke, da je pri takih posojilnicah mogoče vložiti prošnjo za posojilo le prek odvetnikov, "za mastno plačilo."⁹

V svojem zadnjem odgovoru s katerim se je polemika tudi zaključila je Lapajne ubral še bolj jezne tone, nasprotnika je skušal zavrniti z vprašanji, s katerimi je tudi posameznim "raiffeisenovkam" pri ljubljanski Zadržni zvezi pripisoval enako nečedne posle, kakor jih je Premrou Celjanom. Vsa njegova vprašanja Premrovu, ki jih bomo spoznali v nadaljevanju, ponazarjajo velik razkorak med združnimi ideali in vsakodnevno življenjsko prakso, ko so se avtentična načela ne tako redko umikala zasebnemu interesu tudi v združništvu. Pred takim početjem pa niso bili imuni nobeni združniki, tako tisti, ki so prisegali na Schulze-Delitzsch/ Vošnjakovo združno doktrino, kakor tudi drugi, pristaši Raiffeisenovih naukov.

Lapajne se zaradi neizpodbitnosti dejstev ni mogel izogniti priznanju, da nekatere posojilnice iz celjske Zadržne zveze, res pretiravajo z izplačili dividend, kar naj bi bile izjeme in nikakor pravilo. Ker splošna ocena ne velja, je Lapajne Premrovu močno zameril, da posplošuje izolirane podatke brez upoštevanja širšega konteksta. Premrovu je odgovarjal z vprašanji: "Če so deleži visoki - in veliko vplačanih deležev kaže moč in veljavo zavoda - morajo se vsaj nekoliko obrestovati. Ali mar ljubljanska 'Zveza' deležev ne obrestuje?"

⁹ S. Premrou, Še nekaj besed o Mihaelu Vošnjaku in njegovem združništvu. Narodni gospodar (Ljubljana), 19, 1907, 307-309.

Ali ve g. P. kaj o 10,5% dividendah posojilnic njegove 'Zveze'? Ali ve g. P., da se mnogo posojilnic njegove 'Zveze' po krivici imenujejo raiffeisenovke, kar pa nikdar niso bile. Naj vpraša svojega predsednika R.!

Posojilnica brez deležev je enaka delniškemu društvu brez vplačanih delnic. Raiffeisenovke imajo res neomejeno zavezo. Ali kaj pomaga, če ima katera raiffeisenovka le kakih 50 nepremožnih udov? Koliko zasluži tak zavod kredita? Koliko varnosti daje? Skoro nič.

Sicer pa nima samo celjska 'zveza' nekaj takozvanih 'kapitalističnih' to je velikih in starih posojilnic; ima jih tudi ljubljanska, ki je na nje posebno ponosna, npr. Ljudsko posojilnico v Ljubljani in Celju Vzajemno podporno društvo, in v vseh kronovinah še mnogo drugih, pri katerih ona celo nalaga svojo gotovino."

Zatem je Lapajne opozoril Premrova, da članice celjske Zadrुžne zveze svoje dobičke nalagajo v 'narodne namene', npr. v gradnjo Narodnih domov, medtem ko naj bi pri konkurenci v ta namen ne dajali ničesar. Lapajne nato iz tega dejstva izvede zanj temeljni sklep v obliki vprašanja: "Kateri so torej bolj kapitalistične?"

Lapajne seveda ni bil proti kopičenju kapitala v slovenskih posojilnicah ne glede na organizacijsko podlago, vendar je pri tem opozarjal, da se morajo posojilnice striktno držati pravil in zakonitosti. A tudi pri tej polemiki iskrici, si ni mogel kaj, da ne bi Premrovu postavil še nekaj dodatnih, a pomembnih vprašanj, ki so podirala res nekoliko preveč idealizirano podobo Raiffeisenovk, kakor jih je predstavljal Premrou. Zato pustimo zopet do besede Lapajnetu: "Ali ve g. P., pri kateri njegovih posojilnic jemlje na posodo ta ali oni načelnik? Ali je to v pravilih? Katera ima čudno zveržene bilance? Katera ima barbarične klavzule v zadolžnicah? Katera mora že tiskane račune prekljicati? Kateri sodnija očita, da jemlje oderuške obresti? Katera toži sistematično svoje dolžnike? ... Gospodu P. svetujem, naj izpraša vest najpoprej članicam svoje 'Zveze', katere kakor kaže še premalo pozna. Pa mirna Bosna!"¹⁰

Javnega prerekanja, ki je v zaključku postajalo že mučno, je bilo na tem mestu konec. Tako Lapajne kot Premrou sta opustila nadaljnje polemiziranje, ki tudi ne bi bilo več produktivno, lahko bi samo še ponavljala na različne načine že izrečene očitke in stališča.

Polemika, ki smo jo ravnokar spoznali, je zanimiva iz večih vidikov. Premrou je namreč s svojimi očitki, s katerimi se je strinjalo tudi vodstvo Zadrुžne zveze v Ljubljani, dregnil v nekaj občutljivih vprašanj. Temeljni izvor očitkov na Vošnjakov rovaš lahko iščemo in tudi najdemo v različnih pogledih na organizacijsko zasnovo samih zadrug, zadrुžne organizacije kot celote in v različnih presojah okoliščin v katerih je vzniknilo in se razvijalo zadrुžništvo. K temu pa se pridružuje tudi različna presoja poslovne politike posameznih posojilnic, v čemer si nasprotni strani le nista bili tako različni, kot bi kazalo na osnovi izrečenih besed. Je bilo pač tako, da je vsakdanje življenje velikokrat prišlo v navzkriž z načeli dobrega gospodarjenja, še večkrat pa z zadrुžnimi ideali in pravili. Vošnjakova sedemdesetletnica je bila torej samo povod za ponovno razčiščevanje, nikoli do konca dorečenih, a vendarle starih sporov o vlogi posameznih pobudnikov nekoliko različnih zadrुžnih tipov in različnih izhodišč pri zadrुžnem delovanju. S kritiko "nasprotnega tipa" so si oponenti dvigovali lastno veljavo in utemeljevali svojo pomembnost, v čemer sta si bili obe strani sorodni, če že ne enaki. Polemike same v potankostih ni mogoče razumeti, če v njej izraženih stališč ne vpneemo v širši kontekst in si za razjasnitev ne ogledamo še nekaj člankov, ki nam predočijo bolj jasno sliko temeljnih virov razhajanj zastopnikov dveh konkurenčnih zadrुžnih modelov.

Predno preidemo na obravnavo temeljne razlike, to je pojmovanja "kapitalističnosti"

¹⁰ I. Lapajne, O 'kapitalističnih' posojilnicah. Zadruga (Celje), 11, 1907, 248-249.

zadrag, naj se še nekoliko pomudimo pri dveh drugačnih vidikih, ki sta se jasno pokazala v besednem dvoboju med Premrovom in Lapajnetom. Kot prvo naj omenimo zanimivost, da se je s to polemiko izoblikovala periodizacija razvoja slovenskega zadružništva z delitvijo na dve etapi - prvo in drugo oziroma narodno in socialno - z jasno razmejitvijo v letu 1895, ko sta bili ustanovljeni "katoliški" zadružni organizaciji: Zveza kranjskih posojilnic in Gospodarska zveza, prva je združevala kreditne zadruge, druga blagovne. Za uporabo nevtralnih terminov se je skrivala prevlada dveh konceptov zadružništva; v prvi dobi Schulz-Delitzschevega, v drugi Raiffeisenovega principa. Tovrstna periodizacija je samodejno prešla tudi v zgodovino in jo uporabljamo vse do današnjih dni.¹¹ Tako periodizacijo je za Premrovom še dodatno utrdil Anton Kralj v prvem jubilejnim zborniku o Slovencih in Sloveniji v Jugoslaviji,¹² za njim pa tudi Dolfe Schauer v svoji disertaciji leta 1945.¹³ Tovrstna periodizacija je sicer umestna, saj opredeljuje dinamiko razvoja zadružništva, vendar ne upošteva notranjega, vsebinskega razvoja zadružnega poslovanja. Prezre namreč zelo pomemben vsebinski premik, ki je dvignil zadružno poslovanje na višji nivo. Gre za uvedbo revizij poslovanja posameznih zadrug, saj je medsebojna izmenjava denarnih sredstev nujno terjala tudi javno, razvidno in preverljivo poslovanje po cnotnih merilih. Vse do leta 1903, do izida revizijskega zakona, ki je predpisoval obvezno zunanjo revizijo poslovanja zadrug, so se kreditne zadruge le prostovoljno podrejele pregledu svojega poslovanja, česar pa niso vse sprejemale.

Drugi "nauk" predstavljene polemike nam priča o srđitem boju za prvenstvo v zadružnem gibanju. Gospodarske učinke in koristnost so si sicer med seboj priznavali, v vsem drugem pa so se razhajali. Ljubljanska zadružna zveza pri tem ni mogla prezreti že dolgoletnega obstoja Zveze slovenskih posojilnic. Ravno zaradi tega so razlikovali dve etapi v razvoju zadružništva, pri čemer so si seveda lastili prvenstvo v drugi etapi, samo zadružništvo po Raiffeisenovih načelih naj bi bilo "avtentično" zadružništvo, v tem oziru pa so bili prvi na Slovenskem. Nasprotno pa so Celjani vztrajali in utemeljevali svoj pomen ravno z dolgoletnim obstojem in zaslugami, ki so si jih pridobili pri spodbujanju zadružništva v prvi dobi. Po ne docela enotnem mnenju znotraj Zadružne zveze v Celju, naj bi vsi slovenski zadružniki in njihove zveze priznali Celjanom oprijemljiv primat, podvrgle naj bi se njeni reviziji, kar bi bil prvi korak k politični pomiritvi Slovencev: "... vse druge zveze naj bodo toliko pravične, da priznajo celjski Zadružni zvezi prvenstvo. Kaj hočemo s tem reči? Ne mislimo tukaj na kakšno platonično ljubezen od strani drugih zvez; mi imamo v misli praktično naklonjenost, katere naj bi bila deležna celjska zveza od strani drugih zvez. Vse jugoslovanske zadružne zveze morajo kot take biti nadzorovane v smislu zakona od 10. 6. 1903. izbrati jim je, da se dajo nadzorovati od strani svojega trgovskega sodišča, ali od kake, v to opravilne zveze. To pravico imajo pa tudi slovenske zveze, med katerimi je celjska najstarejša in najzaslužnejša (podčrtal a.); radi tega naj bi se vse slovenske zveze pridružile v svrhu revizije celjski zvezi." Ostale zadružne zveze - leta 1907 je slovenske zadružnike združevalo pet zvez (Zadružni zvezi v Celju in Ljubljani, goriška Zveza gospodarskih zadrug, Tržaška zadružna zveza in tega leta ustanovljena Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani) - na tovrstno podreditev nikakor niso hotele pristati, pa čeprav so Celjani pri utemeljevanju svoje želje izhajali iz "narodnih" stališč: "Če se Slovenci pobotamo na gospodarskem polju, potem imamo nado, da se približamo enkrat še na političnem polju."¹⁴

¹¹ Povsem enako zgodbo srečamo tudi pri uporabi izraza "samopomoč", na katerem so vztrajali zastopniki Raiffeisenovih zadružnih načel, in s katerim v polpreteklem in sodobnem zgodovinoisju opredelujemo val ustanavljanja Raiffeisenovih kreditnih zadrug na Slovenskem.

¹² A. Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadružništva. Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana, Leonova družba, 1928, 537-551.

¹³ D. Schauer, Prva doba našega zadružništva. Od nastanka do leta 1895. Ljubljana, 1945.

¹⁴ J. Lapajne, Slovenske zadružne zveze. Zadruga (Celje), 10, 1907, 225.

A želje in stvarnost, iluzije in resničnost so stale v nepomirljivem nasprotju. To vzdusje nam zelo očitno ponazarjajo Premrovova stališča. Celjanom je sicer priznaval prvenstvo, vendar jim je to prvenstvo priznaval le v času, ko še ni bilo ljubljanske Zadružne zveze. Z nastopom njenih predhodnic, to je leta 1895 ustanovljenih Zveze kranjskih posojilnic in Gospodarske zveze, pa se je pričenjalo novo obdobje, pričenjalo naj bi se obdobje "avtentičnega", celo "demokratičnega" zadružništva. V tej točki pa Ljubljančani, pri čemer tudi drugi niso bili izjema, Celjanom niso bili pripravljani popustiti niti za ped, o priznavanju kakršnega koli razen moralnega prvenstva sploh ni mogla teči beseda. Trdo stališče ljubljanske Zadružne zveze, ki je bila globoko zasidrana v katoliškem taboru, je navsezadnje razumljivo. Organizacija je bila še mlada, polna elana, že v svojih najstniških letih je doživela silen razmah, v dobrem desetletju obstoja je namreč organizirala mrežo nič manj kakor 481 zadrug. Vsakršen pomislek s strani Celjanov je bil grobo zavržen z očitkom o "kapitalističnem" značaju njihovih zadrug, ki se je sicer uvrščal v verbalno radikalen protikapitalistični katoliški besednjak tega časa.

Tega očitka so se Celjani silovito oteпали, vendar so bili v vseh polemikah potisnjeni v ozadje. Dejstvo, da so starejše kreditne zadruge, ustanovljene po Schulze-Delitzsčevih načelih, pri nas popularno imenovane "vošnjakovke", izplačevale dividende, statusno ločevale zadružnike glede na posedovanje glavnih ali opravičnih deležev, jim je spodbijalo obrambne argumente. Pa tudi zadružni teoretiki so menili, da so se Schulze-Delitzscheve zadruge odmaknile od avtentičnih zadružnih načel, zlasti od enakosti članov.

O upravičenosti oziroma neupravičenosti očitkov o "kapitalističnem" značaju "aristokratskih" zadrug je možno presojati šele na osnovi izvirnega gradiva, ki nam omogoča vpogled v poslovanje take "aristokratske" zadruge. V ta namen bomo pod drobnogled vzeli način poslovanja Hranilnice in posojilnice v Ljubnem, ki je bila utemeljenega na Vošnjakovih organizacijskih načelih, pri čemer pa bomo zlasti pozorni na statusni položaj zadružnikov-deležnikov.

Ob ustanovitvi v letu 1894, torej izven prvega ustanovitvenega vala, so v tej posojilnici določili tri vrste deležev in sicer glavne oziroma ustanovne ter opravilne prvega in drugega reda. Zanimivo je, da so bili tako ustanovni kot opravilni deleži prvega reda enako visoki, oboji so namreč znašali po 10 kron, opravilni drugoredni deleži pa po eno krono. Navkljub enakosti pa so bili glavni oziroma ustanovni deleži v prednosti, saj so samo njihovi imetniki imeli pravico sodelovanja in odločanja na občnih zborih. Ko je bila posojilnica že ustanovljena, so novi interesenti zelo težko prišli do glavnih deležev. Posamezne vloge so zelo skrbno tehtali, pa četudi je šlo za odprodajo, podaritev ali dedovanje deleža. Taka razmerja so veljala vse do leta 1911, ko so s spremembo pravil vsi zadružniki dobili pravico sodelovanja in odločanja na občnih zborih. Ta sprememba je samo navidezno predrugala odnose deležnikov, vsaka vplačana krona je prinesla en glas. S tem pa so imetniki ustanovnih deležev še vedno ohranili dotedanjo premoč nad navadnimi zadružniki, saj so največkrat posedovali več glavnih deležev.

Premoč glavnih deležnikov se je odražala zlasti pri delitvi delnine, to je dividende, do katere so bili upravičeni le glavni deleži, ki so se istočasno tudi obrestovali. Opravilni deleži prve in druge vrste pa so bili upravičeni le do obrestovanja, slednji šele od leta 1906 dalje. Razlika je bila občutna, saj so v najboljših letih "ustanovitelji" beležili tudi do 15% prirastek svojih vložkov, istočasno pa je opravičnim deležnikom pripadlo le 4% obrestovanje deležev. V letu 1915 se je zgodilo celo to, da so za izplačevanje delnin posegli v rezervni sklad, ker ni bilo dovolj dobička. Spet drugič pa so v sušnem letu priznali obrestovanje le glavnim deležem. V zadnjem letu poslovanja po starih pravilih, kajti v letu 1928 se je ljubenska zadruha preregistrirala v Raiffeisenovko, so imetniki glavnih deležev še zadnjič izkoristili svojo premoč in si, ne da

bi trenili z očesom in kaj malega namenili tudi navadnim zadružnikom, na račun delnice in obrestovanja delcev izplačali kar petino vrednosti svojih deležev.

Zanimivo je, da je ljubenska zadruga zadržala svoj ustroj tudi po letu 1907, ko je zapustila vrste celjske zadružne organizacije in se pridružila Zadružni zvezi v Ljubljani, pa čeprav je slednja želela združevati le Raiffeisenovke. Edina posledica, ki je bila izvršena verjetno na pritisk iz Ljubljane oziroma pododbora te zveze v Mariboru, je bila sprememba pravil v letu 1911, da imajo pravico sodelovanja na občnih zborih vsi zadružniki.¹⁵

Navedena dejstva nas zagotovo prepričujejo, da očitki o neenakopravnosti članov v zadrugah z Vošnjakovo oziroma Schulze-Delitzschevo podlago le niso bili povsem brez osnove. Vendar je na tem mestu potrebno - ne da bi karkoli opravičevali oziroma se opredeljevali za en ali drug princip - v našo analizo vnesti nekaj dodatnih elementov, ki bodo osvetlili temeljne razločke dveh videnj zadružništva. Kot prvo moramo omeniti zelo pomenljivo dejstvo, da je organizacijska struktura "vošnjakovih" zadrug zelo blizu delniški družbi z navadnimi in prednostnimi (preferenčnimi) delnicami, pri čemer so le navadne delnice zagotavljale tudi upravljalске pravice. Navkljub imenu prednostne delnice teh pravic ne zagotavljajo, zagotavljajo le pravico do prednostne udeležbe pri delitvi dobička.¹⁶ Druga ključna točka je Vošnjakov namen, pri čemer ne smemo pozabiti, da so bili Vošnjak in njegovi sodelavci vendarle izpostavljeni glasniki uveljavljajočega se slovenskega meščanstva, ki je za uveljavitev svoje gospodarske pobude in sproščanje podjetnosti nujno potrebovalo tudi finančne vire. Glede na dejstvo, da je bila slovenska zadružna zibelka vendarle Štajerska je to pomenilo zagotovitev finančnih virov neodvisno od nemškega kapitala.¹⁷

Najidealnejša oblika financiranja gospodarske pobude bi nedvomno bilo bančništvo, a kaj ko za pravo bančništvo Slovenci še niso imeli dovolj kapitala, iskušenj in ustrezno izobraženih ljudi, če odmislimo dolgotrajni upravni postopek pridobivanja koncesije in registracije takega zavoda.¹⁸ Zadružna forma je bila torej optimalna možnost, ki je združevala dve hotenji slovenskega meščanstva. Ob relativno preprosti registraciji posojilnice v zadružni obliki - registrsko sodišče je moralo samo ugotoviti, če je pobuda v skladu z zakonom in nato odobriti delovanje - so pobudniki dobili možnost zbiranja hranilnih vlog in kreditiranja svojih članov. Ravno v tem določilu, da so posojilnice/kreditne zadruge lahko kreditirale le svoje člane je iskati razlog uvedbe več vrst deležev. Meščansko okolje, bolj prežeto s pridobitniškim duhom, manj obremenjeno s skupnostjo, bolj individualizirano, gospodarsko in premoženjsko bolj diferencirano, je pač narekovalo prevzem ustrezne organizacijske forme, ki je zadovoljevala navedene gospodarsko-socialne značilnosti.

Vošnjakova prvotna namera je bila ustanavljanje občinskih in okrajnih hranilnic, ki

¹⁵ Zgodovinski arhiv Celje, Gradivo hranilnic in posojilnic, Hranilnica in posojilnica Ljubno, Zapisniki sej načelstva in občnih zborov 1894-1940.

¹⁶ Tovrstna organizacijska struktura je "vošnjakovkam" oziroma Schulze-Delitzschevim zadrugam omogočala sorazmerno lahko prelevitev v klasično delniško družbo. Značilen tovrstni primer v slovenskih razmerah je bila Celjska posojilnica - dolgoletna finančna centrala Zveze slovenskih posojilnic in ena glavnih zaviralk preobrazbe te zveze v denarno centralo -, ki se je po nastanku jugoslovanske države brez kakršnihkoli pretresov preregistrirala v banko v obliki delniške družbe, zadružniki so v enakem razmerju z deleži pač dobili v roke delnice. Seveda pa se je ob tem način in obseg poslovanja bistveno spremenil.

¹⁷ Vedeti moramo, da je v letih 1872-1892, ko so na Kranjskem in Štajerskem ustanovili 36 slovenskih posojilnic, istočasno na tem prostoru delovalo še 34 nemških kreditnih zadrug, poleg vseh drugih nemško usmerjenih denarnih zavodov (A. Kralj, o. c., str. 540).

¹⁸ Poučna je izkušnja ljubljanske Zadružne zveze, ki si je vse od leta 1910 dalje prizadevala ustanoviti zadružno banko, vendar je bila v svojih prizadevanjih neuspešna, vse do nastanka jugoslovanske države, ko so v spremenjenih političnih razmerah brez posebnih ovir uresničili staro željo in ustanovili Zadružno gospodarsko banko.

so med prebivalstvom uživale več zaupanja, kakor še ne dodobra spoznane posojilnice. Ker pa je vedel, da veliko občin in okrajev na Štajerskem vodijo nemško usmerjeni odborniki, kar je bilo v nasprotju s težnjami slovenskih gospodarskih krogov, se je odločil drugače. Posojilnice, organizirane na združni podlagi, naj bi ustanovljali v tistih krajih, kjer Slovenci niso imeli trdne večine, kajti kreditne zadruge so lahko poslovale neodvisno od političnih oblastev. Nasprotno ravnanje pa je na začetku priporočal povsod tam, kjer so imeli prevlado Slovenci, na Kranjskem naj bi npr. snovali predvsem občinske hranilnice v vsakem sodnem okraju. Obremenjen s takimi hotenji se je Vošnjak odločil za nekoliko spremenjen Schulze-Delitschev sistem, ki je omogočal oblikovanje finančno trdnih zavodov, sposobnih kosanja z nemško konkurenco. Visoki deleži (z aktivno in pasivno glasovalno pravico) niso služili samo večanju glavnice, temveč so bili predvsem zagotovilo, da bo vodstvo posojilnice v značajsko trdnih in zanesljivih narodnih rokah. Delnine in plačane upravne funkcije naj bi bile zagotovilo varnega poslovanja. Zaupanja prebivalstva ni bilo mogoče graditi samo na narodno in moralno trdnih združnikih, temveč predvsem z ustreznim jamstvom. Tako je Vošnjak menil, da je omejeno jamstvo primerno tam, kjer so deleži visoki in deležniki premožni, neomejeno pa v primeru nizkih deležev in revnejših združnikov. Prve posojilnice so bile res ustanovljene z omejenim jamstvom, vendar so kmalu bolj ali manj vse prešle na neomejeno jamstvo, kar jim je zagotovo dvigovalo ugled v javnosti. Ravno zaradi jamstva in spremljajočega tveganja se je Vošnjaku zdelo ustrezno, da so glavni deležniki za svoje poslovno udejstvovanje denarno nagrajeni, kajti samo krepitev moralnega ugleda ni dovolj, da bi ljudi trajno spodbujalo k vestnemu delu.

Te organizacijske oblike in statusnih položajev deležnikov velika večina starejših posojilnic ni spreminjala, pa čeprav je že v letu 1889 izšel zakon, ki je določal status Raiffeisenovk in ugodnosti povezane s tem, če niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervni sklad. Zadruge, ustanovljene na podlagi tega zakona, bodisi novoustanovljene ali stare s predruženimi pravili, so bile oproščene pridobninskega davka in jim je bila dovoljena uporaba meničnega koleka pri zadolžnicah. Vendar se navkljub davčnim ugodnostim večina starejših zadrug ni ozirala na ta določila, temveč so zadržale svoj dotedanji ustroj. Sicer pa, zakaj bi utečeni, preiskušeni in trdni zavodi spreminjali svoja pravila, ko davčne oprostitve niso odtehtale svobodnejšega delovanja, širokega delokroga brez teritorialnih omejitev in kar je bilo najodločilnejše - svobodno delitev dobička.¹⁹

Temeljna ločnica v pojmovanju "avtentičnosti" in "kapitalističnosti" združništva je bila torej v odnosih med deležniki-združniki. Schulze-Delitschev organizacijski sistem je bil namreč bolj pisan na kožo meščanskim slojem, ker je upošteval njihove gospodarske in socialne razmere ter prevladujočo miselnost znotraj tega kroga slovenskega prebivalstva. Tako so na prvo mesto postavljali predvsem gospodarske učinke. Etična merila (samopomoč, ljubezen do bližnjega), ki naj bi jih spodbujalo združništvo, pa niso bila v ospredju, čeprav niso bila zanemarljivo prisotna, saj je bilo združništvo vendarle namenjeno drobno-gospodarskemu sektorju, ki se je čutilo gospodarsko ogroženo ob prevladujoči logiki kapitala v gospodarskem življenju. O tem nam priča celo vrsta člankov, navedemo naj le odlomke enega od njih, ki je pomen združništva opredeljeval v treh točkah, pri čemer je vrstni red poudarkov zelo pomenjiv. Vladimir Pušcnjak, eden od izpostavljenih uslužbencev celjske Zadrugne zveze je v Radovljici, v predavanju na skupščini Zveze jugoslovanskih učiteljskih društev 25. avgusta v letu poteka polemike med Premrovom in Lapajnetom, značaj združništva opredelil v treh točkah, in sicer kot "narodno-gospodarski, nраво-vzgojevalni in socialni" pomen združništva.

¹⁹ Slovenska zadruga (Celje), 4, 1902, 25; ibidem 1, 1903, 1-2.

"V prvi vrsti pride narodno-gospodarski pomen zadružništva v poštev. Zadružništvo omogočuje srednjemu stanu, majhnim in srednjim kmetom in obrtnikom, ki so kot posamezniki gospodarsko slabi in ne morejo z veleposestniki, veleobrtniki in velikimi podjetji konkurirati, da združeni dosežejo ugodnosti velikih podjetij in morejo z istimi uspešno tekrovati. Zadruga deluje uspešno proti kapitalističnim velikim podjetjem in združenjem, kakor ringom, kartelom itd., kateri izkoriščajo svojo denarno premoč in trgovsko znanje napram kmetu in obrtniku proizvajalcu in odjemalcu.

Samo-uprava in lastna odgovornost sta temelja, na katerih slonijo zadruga; zadružniki sami upravljajo zadruga z lastno odgovornostjo, kar vpliva odgojevalno na nje. Gospodarski uspehi zadruga vplivajo odgojevalno na ljudstvo. Zadruga se bojuje za prevlado poštenih in pravičnih trgovskih načel, ublažuje skrajno oster gospodarski boj in zahtevajo, da se v sebičnem gospodarskem življenju upoštevajo tudi npravna načela.

Neprecenljive vrednosti je tudi socialen pomen zadružništva. V zadrugah delujejo skupno vsi sloji prebivalstva na deželi brez ozira na stanovske in premoženjske razlike, razlike izobrazbe, veroizpovedanja ali političnega prepričanja; pri skupnem delu drug drugega spoznavajo, ublažujejo se nasprotstva, izvirajoča iz različnih gospodarskih odnošajev ali političnih naziranj, drug drugega začnejo ceniti in se zblíževati in počasi izginja prepada, ki zija med gospodarsko močnejšimi in gospodarsko slabejšimi, med izobraženci in priprostim ljudstvom."²⁰

Kako pa so pomen zadružništva utemeljevali pri konkurenci, nam razkrije zapis iz Narodnega gospodarja, neposredno pred pričetkom polemike. Temeljno vprašanje nepodpisanega članka je bilo iskanje odgovora, ali naj duhovniki sodelujejo pri spodbujanju zadružništva. Odgovor je bil seveda več kot jasen, sodelovanje in aktivna udeležba duhovnikov ne samo, da je zaželjena, temveč je nujna, je celo njihova "moralna dolžnost". Vse to zaradi sila pragmatičnega dejstva: "gladno in nezadovoljno ljudstvo postaja tudi versko indifirentno, celo brezversko". Da bi preprečili tak potek dogodkov je nujno razvijati zadružništvo, ki presega individualizacijo družbe in obnavlja duha skupnosti. Po tem videnju je zadružništvo sredstvo v "boju" proti posledicam kapitalističnega ustroja družbe, proti prežetosti gospodarskega življenja s kapitalno logiko. Ali po Narodnem gospodarju: "Zadružništvo je nastalo iz ideje asociacije in kooperacije in sledi dvojnemu smotru: etičnemu in gospodarskemu vplivu. Predmet je boj proti kapitalizmu in njegovim posledicam, smoter osvoboditev ljudstva iz teh posledic, preosnova gospodarskih in socialnih razmer, povzročeni po nenormalnem vplivu kapitalizma... Borba proti kapitalizmu ne more biti v sredstvih antikapitalistična, marveč prilagoditi se mora kapitalizmu z namenom, da ovira njegov razvoj in vpliv. Odpor proti kapitalizmu je mogoč le potom asociacije in kooperacije vseh slabjših gmotnih sil in individuov. Protikapitalistična asociacija se le v tem razlikuje od kapitalistične, da ni njen končni cilj množitev kapitala, marveč upadek in zmanjšanje vpliva kapitalne sile. Toda neposredni vpliv združitve je odprava atomizacije družbe in s tem vsaj delna preosnova socialnih razmer. Ta vpliv sam pribije kooperativnemu združevanju pečat, ki nadkrijuje materialni uspeh zadružništva. Ta vpliv je etični moment zadružništva, ki omogoči sodelovanje pri zadružništvu tudi takim elementom, ki bi morali drugače ignorirati zadružništvo, ako bi zasledovalo le materialne cilje, kakor trgovske združitve.... Zadružništvo je socialno, je demokratično, je etično. Bistvo je krščanska ljubezen... Kolikor bolj se zadružništvo razvija, toliko bolj se kristalizirajo v njem socialno-npravni nazori, toliko bolj je prepojen gospodarski vpliv z etičnimi merili."²¹

K temu je potrebno dodati, da so pri ljubljanski Zadružni zvezi svoje delovanje usmerili predvsem na podeželje, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nag-

²⁰ V. Pušenjak, Slovensko zadružništvo in sodelovanje učiteljstva pri istem. Zadruga (Celje), 9, 1907, 194-195.

²¹ Ali naj duhovniki ne sodelujejo pri zadružništvu. Narodni gospodar (Ljubljana), 16, 1907, 257-258.

njeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisenovo zadružništvo, z velikim številom majhnih krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili zadružniki po deležih enaki. Deleži so bili majhni, da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajeni, zadruge pa tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile le za financiranje obče koristnih namenov. Ta izrazita lokalna usmerjenost nam tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisenovih zadrug po slovenskem ozemlju. V nasprotju z njimi pa Schulze-Delitzscheve zadruge niso imele tako ozko omejenega področja delovanja, ponavadi so delovale na veliko širšem območju, kakor je bila ena vas, župnija itd.

Sklepna primerjava stališč nam razkrije, da sta na Slovenskem z zadružništvom imele obe strani, tako pristaši Vošnjakovih/Schulze-Delitzschevih, kakor tudi Raiffeisenovih načel, v bistvu povsem enake namene; osnovni smoter je bila okrepitev ekonomske podlage drobno-gospodarskega sektorja. Posamezni predstavniki tega sektorja pač niso imeli zadostne moči, da bi se samostojno - brez naslombe na druge, z enakimi interesi - zoperstavili svobodni tekmi, ki jo je narekovalo tržišče. Zato se vprašanje gospodarskega pomena zadružnega delovanja v katerikoli različici ni nikoli zastavljalo, koristnost zadružnega dela so si protagonisti priznavali. Razlike pa so nastopale pri razvrščanju poudarkov zadružnega delovanja. Če so zastopniki Vošnjakovega zadružnega ustroja na prvo mesto postavljali gospodarske vidike, pa so nasprotno Raiffeisenovi pristaši v prvi vrsti stavili na etično socialne momente. Če so prvi sprejemali gospodarsko ureditev kot danost in zadružništvo uporabljali kot pripomoček za gospodarsko okrepitev, pa so drugi šli korak naprej, k zadružništvu so pristopili z nasprotnega konca. Zadružništvo so želeli uporabiti kot sredstvo v "borbi" proti aktualnemu gospodarskemu sistemu, proti njegovim stranskim učinkom; želeli so izrabiti zadružništvo kot orožje v boju proti temelju aktualne gospodarske ureditve, to je proti zasledovanju dobička, kot osnovnega motivacijskega elementa gospodarskega življenja. Nujni predpogoj za tako dejanje pa je bila sprememba človeške miselnosti z vzpostavitvijo novih vrednot, med njimi tudi gospodarskih. Zato so bili pri ljubljanski Zadružni zvezi, ki je bila več kot trdno vpeta v strukturo katoliškega tabora, etično-socialni poudarki na prvem mestu, gospodarski učinki, sicer ne nepomembni, pa drugotnega pomena. Tu najdemo vir različnih organizacijskih podlag v slovenskem zadružništvu; od tod tudi očitki o "kapitalističnem" značaju "vošnjakovih" zadrug; od tod tudi kategorična delitev slovenskih zadružnikov na "demokrate" in "aristokrate".

SUMMARY

"Aristocrats" and "Democrats" Among Members of the Co-operatives?

In the year when Mihael Vošnjak was celebrating his seventieth anniversary an interesting dispute developed among the Slovene co-operatives on the role, character and ideological definitions of the Slovene co-operative system. The polemic in which the opposites were Svetoslav Premrou as the representative of the catholic oriented Co-operative Association of Ljubljana, and Ivan Lapajne who defended the liberally decided co-operatives, brought despite sharp words, an important recognition. A conclusive comparison of the standpoints reveals that on Slovene territory both sides, the followers of the Vošnjak-Schulze-Delitzsch as well as the followers of the principles of Raiffaissen had in essence identical purposes; the basic aim was enforcement of the economic ground of the manufacturing trade sector. Individual representatives of that

sector were not powerful enough to compete - without leaning on others with identical interests - on the free market. Thus the question on economic significance of co-operative activities in any of its forms was never asked, the protagonists of co-operative work recognized its usefulness. Differences emerged in classifying priorities of co-operative activities. For the representatives of Vošnjak's co-operative system a priority were the economic sights while for the followers of Raiffaissen bet on ethnic social moments. If the first accepted the existing economic regulation as a given fact and used the co-operative system as an aid for economic enforcement, the second went a step further - they approached to co-operative system from the other end. They wanted to use the co-operative system as a medium in the "struggle" against the actual economic system, that is, to fight profitability as a basic motivation element of economic life. A necessary preliminary condition for such a deed was change of human mentality with restoration of new values, among them economic as well. That is why we find in the Co-operative Society of Ljubljana, which was more than firmly inducted into the structure of the catholic camp, ethnic-social stresses as most important and economic, otherwise not unimportant, as of secondary meaning. Here we find a source of various organisational grounds in the Slovene co-operative system. From these facts came reproaches on the "capitalist" character of Vošnjak's co-operative systems and the categorical division of the Slovene co-operators to "democrats" and "aristocrats".

MIROSLAV STIPLOVŠEK

PRIZADEVANJA SAMOUPRAV LJUBLJANSKE IN MARIBORSKE OBLASTI ZA GOSPODARSKI IN SOCIALNI NAPREDEK SLOVENIJE JESENI 1927

V razvoju in delovanju samouprav ljubljanske in mariborske oblasti od 23. februarja 1927, ko sta se sestali na prvih sejah obe oblastni skupščini in izvolili svoja izvršna organa - oblastna odbora pa do končne likvidacije ostankov slovenskih oblastnih samouprav 15. novembra 1929 s predajo vseh njunih poslov kraljevski banski upravi Dravske banovine, je pomembna prelomnica jesen 1927. Šele tedaj so se samoupravni organi ljubljanske in mariborske oblasti uspeli po dolgotrajnih vztrajnih prizadevanjih dogovoriti z nekaterimi ministrstvi v Beogradu o prenosu zadev in ustanov iz državne v samoupravno pristojnost in na II. zasedanju oblastnih skupščin decembra 1927 sprejeti oblastna proračuna za leto 1928, ki sta bila sestavljena "že povsem realno" ter prilagojena "dejanskim potrebam v oblasti in zagotavljajoč vsaj toliko dohodkov, kolikor jih je za nemoteno delo v granah oblastne samouprave neobhodno treba",¹ s čemer sta končno zagotovili osnovne gnotne pogoje za izvajanje številnih samoupravnih nalog. Te sta podrobno opredelila vidovdanska ustava² ter Zakon o oblasti in sreski samoupravi z dne 26. aprila 1922. Oblastne samouprave so imele zlasti pristojnosti, da določajo oblastni proračun in razpolagajo z oblastnimi davki, upravljajo oblastno imovino, ustanavljajo in vzdržujejo denarne in humanitarne zavode, izvajajo javna dela na cestnem in železniškem omrežju ter na hidrotehničnem področju, izdajajo gradbene predpise, pospešujejo agrarno gospodarstvo, podpirajo obrt, industrijo in združništvo, skrbijo za zdravstvo in socialne zadeve ter za pomoč pri elementarnih nesrečah, sodelujejo pri razvijanju kulture in prosvete, zlasti strokovnega šolstva, zbirajo statistične podatke za lastne potrebe, skratka skrbijo "za pospeševanje gospodarskih in kulturnih nalog čisto oblastnega interesa" ter na zahtevo vlade dajejo mnenja o zakonskih predlogih, ki zadevajo problematiko oblasti. Oblastni samoupravni organi so dobili tudi pravico, da izvajajo nadzor nad poslovanjem občin, kakršnega so izvajali nekdanji deželni odbori.³

Izpolnjevanje teh številnih nalog je bilo odvisno od poteka prenosa zadev in ustanov izpod dotedanje pristojnosti nekaterih ministrstev in velikih županstev na oblastne samouprave, s čemer je bila povezana tudi določitev dotacij iz državnega proračuna in posebnih davčnih virov za oblastne proračune. Višina dodeljenih sredstev in lastnih finančnih virov pa je okvirjala tudi možnosti za obseg in učinkovitost delovanja oblastnih samouprav, pri čemer je imel pravico potrjevati dohodke in izdatke oblastnih proračunov minister za finance. Reševanja teh dveh pglavitnih problemov ter nekaterih organizacijskih in pravnih pogojev za čimprejšnjo uveljavitev samoupravnih pristojnosti so se organi ljubljanske in mariborske oblasti z veliko zagnanostjo lotili takoj po izvolitvi, s finančnim zakonom za leto 1927/28 pa "je bila ustvarjena osnova in možnost

¹ Dr. Marko Natlačen, *Oblastne samouprave v Sloveniji, Slovenci v desetletju 1918-1928*, Ljubljana 1928, 341 (dalje Natlačen, *Oblastne samouprave*).

² Uradni list (UL) deželne vlade za Slovenijo, št. 87, 27. 7. 1921; naloge oblastnih samouprav so navedene v 96. čl.

³ UL pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 49, 15. 5. 1922, zakon št. 136; v 2. čl. so v 16 točkah podrobno našteje vse naloge oblastnih samouprav.

za uspešno delovanje slovenskih oblastnih samouprav".⁴ Ministrski svet je z njim dobil pooblastilo za prenos zakonsko določenih pristojnosti hkrati s finančnimi sredstvi na oblastne samouprave, ki so dobile tudi pravico do upravljanja vsega nekdanjega deželnega premoženja. Oblastne skupščine so tudi dobile pooblastilo, da glede na nove razmere s svojimi uredbami spreminjajo ali razveljavljajo bivše deželne zakone.⁵ Okoliščine, da so funkcionarji slovenskih oblastnih samouprav dobro sodelovali z velikima županoma v Ljubljani in Mariboru, ker so bili vsi iz vrst Slovenske ljudske stranke (SLS)⁶ ter da so jim bila ob začetku delovanja in po blejskem sporazumu med načelnikom SLS dr. Antonom Koroščem in predsednikom vlade Veljo Vukičevićem 11. julija 1927⁷ široko odprta tudi vrata za posredovanja na ministrstvih v Beogradu, so ugodno vplivale na rezultate njihovih prizadevanj za čimprejšnjo in čimširšo uveljavitev oblastnih samouprav v Sloveniji. Toda kljub temu ta prenos do jeseni 1927 zlasti zaradi problemov pri zagotavljanju zadostnih finančnih sredstev ni potekal tako naglo in uspešno, kot so si ambiciozno zastavili samoupravni organi ljubljanske in mariborske oblasti, čeprav občasni zastoji in težave niso bili tolikšni kot v drugih oblasteh v državi, še posebej v primerjavi s Hrvaško, kjer so veliki župani zavirali uveljavljanje oblastnih samouprav na čelu z opozicijsko Hrvaško seljačko stranko.⁸

Ljubljanski in mariborski oblastni odbor sta se hitro dogovorila z velikima županoma glede prenosa njunih pristojnosti na oblastni samoupravi, preko njih pa sta dobila marca 1927 iz osrednjega proračuna nakazanih po 700 000 din posojila za začetne organizacijske stroške. Še pred sprejetjem finančnega zakona za leto 1927/28 sta začela prevzemati od velikih županov nekdanje deželno premoženje, formalne lastniške prepise pa sta lahko izvedla aprila 1927.⁹ Tako sta si oblastni samoupravi ustvarili pogoje za pridobivanje nekaterih lastnih finančnih virov. Velika župana sta sredi leta 1927 prenesla na oblastni samoupravi tudi nadzor nad občinami. Oblastna odbora sta nato imela pomembno nalogo, da s potrjevanjem občinskih proračunov, z nadzorom nad gospodarjenjem z občinskim premoženjem, z dovoljevanjem pobiranja občinskih davščin, z reševanjem pritožb proti sklepom občinskih odborov in z urejanjem razmejitvev med občinami ter z vodenjem evidenc občinskih zastopov usmerjata delovanje občin, ki so izvajale posle samouprave in nekatere prenesene naloge obče uprave. To delo je bilo

⁴ Gl. op. 1.

⁵ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 45, 26. 4. 1927.

⁶ Za predsednika oblastne skupščine in oblastnega odbora ljubljanske oblasti je bil izvoljen dr. Marko Natlačen, v oblastni odbor pa še dr. Juro Adlešič, dr. Anton Breclj, dr. Anton Milavec in Peter Hauptman, veliki župan pa je bil dr. Fran Vodopivec. V mariborski oblasti je obe vodilni samoupravni funkciji opravljal dr. Josip Leskovar, člani oblastnega odbora so bili še Alojz Supanič, Marko Kranjc, dr. Andrej Veble in Jurij Kugovnik, veliki župan pa je bil dr. Fran Schaubach. Vsak odbornik je prevzel referat za posamezno delovno področje. SLS je imela tudi absolutno večino v obeh oblastnih skupščinah.

⁷ M. Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941, Ljubljana 1965, 349, 353, 358 in 364; v vladi Nikole Uzunovića od 1. 2. do 17. 4. 1927 so bili iz SLS trije ministri: ing. Dušan Serbec za gradnje, Fran Kulovec za kmetijstvo in dr. Andrej Gosar za socialno politiko, ki je to funkcijo opravljal tudi v prvi Vukičevićevi vladi od 21. 9. 1927 dalje.

⁸ Radičev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti. Priredila M. Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1993.

⁹ Ljubljanska oblastna samouprava je tako postala lastnica nekdanjega deželnega premoženja Kranjske in sicer Deželnega dvorca, Narodnega muzeja, Opernega gledališča, Prisilne delavnice, Javne bolnice v Ljubljani, Bolnice na Studencu, posestev Grm, Mala Loka in Robež, Kranjskih deželnih elektrarn in več mlinov ob Savi, za mariborsko oblastno samoupravo pa je bila najpomembnejša pridobitev lastništva nad zdravilišči Rogaška Slatina in Dobrna, dobila pa je tudi kmetijski šoli v Mariboru in Št. Juriju ter hiralnici na Ptujju in v Vojniku. Podrobnejši potek prevzema posameznih ustanov se vidi v sejhnikih zapisnikov ljubljanskega oblastnega odbora v fondu oblastnega odbora ljubljanske oblasti št. 92, fasc. 34 in zapisnikov mariborskega oblastnega odbora v fondu oblastnega odbora mariborske oblasti št. 93, fasc. 12, v Arhivu Republike Slovenije (ARS).

zelo obsežno, saj je bilo v ljubljanski oblasti 358 občin, v mariborski oblasti pa 739 občin.¹⁰ Ljubljanski oblastni odbor je dosegel uspeh tudi pri uveljavitvi svojega vpliva nad delovanjem okrajnih cestnih odborov, ki so razpolagali s precejšnjimi sredstvi za vzdrževanje in gradnjo cest. Na njegov predlog je veliki župan razpustil vse okrajne cestne odbore, razen dveh, oblastni odbor pa je izvedel nove volitve in vanje imenoval tudi svoje zastopnike. Mariborski oblastni odbor je problematiko javnih del na okrajni ravni urejal v sodelovanju z okrajnimi zastopi. Ljubljanski in mariborski oblastni odbor pa sta sestavila tudi nova oblastna šolska odbora, ki sta imela zlasti nalogo, da skrbita za izboljšanje prostorskih pogojev za razvoj šolstva in podeljevanje štipendij.¹¹ Mariborski veliki župan pa je z odredbo maja 1927 izročil oblastnemu odboru tudi nadzor nad javnimi bolnicami, hiralnicami in okrožnimi zdravniki mariborske oblasti.¹²

Ugotovitev, da sta od 1. aprila 1927 oblastna odbora v Ljubljani in Mariboru "v hitrem tempu pritegnila nase s strani državnih oblasti eno kompetenco za drugo...",¹³ pa velja le za prenos pristojnosti od obeh velikih županov na oblastni samoupravi, prevzemanje zadev in ustanov od posameznih ministrstev in zagotavljanje finančnih virov za njihovo izvajanje in upravljanje pa se kljub številnim skupnim posredovanjem predstavnikov obeh oblastnih odborov v Beogradu za čimprejšnjo izvedbo finančnega zakona ni nekaj mesecev premaknilo z mrtve točke. Hudo se je zapletlo že pri oblikovanju prvih oblastnih proračunov. Samoupravni organi obeh oblasti so aprila 1927 sestavili prva oblastna proračuna za tekoče leto, ki sta bila nerealna in sta vsebovala "le nekaj program, kako si obe oblasti samoupravi zamišljata svoje delo za gospodarsko obnovo in napredek ..." ¹⁴ na svoji območjih. Bila sta odsev naivnega pričakovanja, da bosta hkrati s hitrim prenosom pristojnosti dobili iz osrednjega proračuna tudi velika finančna sredstva. Minister za finance je slovenski samoupravi z zavrnitvijo mariborskega proračuna¹⁵ in odobritvijo ljubljanskega le v višini petine predlaganega obsega¹⁶ postavil na realna tla. Potrjeni prvi proračun ljubljanske samouprave je znašal le 10,248.750 din, mariborska oblastna skupščina pa je morala sestaviti nov proračun, ki ga je minister za finance odobril v višini 25,900.815 din.¹⁷ S tako skromnimi sredstvi je bilo delovanje oblastnih samouprav skrajno omejeno. Zapleti okoli prvih oblastnih proračunov pa so jasno pokazali, da se bodo centralni oblastni organi ob prenosu pristojnosti upirali ustreznemu prenosu sredstev iz državnega proračuna v oblastne proračune, čeprav so se v Beograd stekale tudi nekdanje deželne doklade, s katerimi so avstrijske deželne samouprave do nastanka jugoslovanske države skrbele za izvajanje nekaterih gospodarskih, socialnih in kulturnih nalog na svojih območjih. Glede pridobivanja lastnih finančnih virov za uspešno delovanje pa sta bili oblastni samoupravi odvisni od odobritve finančnega ministra, SLS pa je posebej zavezovala predvolilna obljuba, da za

¹⁰ Veliki župan ljubljanske oblasti je izdal razglas o prenosu "nadzorstvenega in disciplinskega gospostva nad občinami" 31. 5. 1927 (UL ljubljanske in mariborske oblasti št. 63, 11. 6. 1927), veliki župan mariborske oblasti pa 12. 6. 1927 (prav tam, št. 67, 21. 6. 1927); Natlačen, *Oblastne samouprave*, 342-344.

¹¹ Zapisnika 13. seje ljubljanskega oblastnega odbora 25. 5. 1927 v fondu 92, fasc. 34 in 8. seje mariborskega oblastnega odbora 26. 5. 1927 v fondu 93, fasc. 12 v ARS; Natlačen, *Oblastne samouprave*, 343 in 352.

¹² UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 67, 21. 6. 1927.

¹³ Natlačen, *Oblastne samouprave*, 341.

¹⁴ Natlačen, *Oblastne samouprave*, cit. izd., 341.

¹⁵ Mariborska oblastna skupščina je sprejela proračun z 72,471.771 din izdatkov, njegovo celotno kritje pa je pričakovala iz državnega proračuna (Stenografski zapisnik 4. seje mariborske oblastne skupščine 20. 4. 1927 v fondu 93, fasc. 10 v ARS).

¹⁶ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 75, 12. 7. 1927; ljubljanska oblastna skupščina je na 7. seji 22. 4. 1927 sprejela proračun z dohodki v višini 11,248.750 din, največ od oblastne imovine, in izdatki v višini 52,254.750 din. Za proračunski primanjkljaj je predvidela državno dotacijo.

¹⁷ UL ljubljanske in mariborske oblasti št. 101, 1. 10. 1927; poglavitna dohodka mariborske samouprave sta bila 10,000.000 din posojila in sredstva od zdravilišč Rogaška Slatina in Dobrna.

izdatke oblastne samouprave ne bodo še dodatno obremenjevali že itak preobremenjenih slovenskih davkopllačevalcev in da bodo zahtevali od države vrnitev deželnih davščin, ki so se redno stekale v osrednji proračun, iz njega pa ne tudi v Slovenijo.¹⁸ Finančna sredstva so bila nato osrednji problem v sklepnih razgovorih za prenos pristojnosti na oblastne samouprave jeseni 1927.

Prvi velik uspeh na tem področju so predstavniki ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora dosegli na ministrstvu za zdravstvo. Na konferenci v Beogradu 6. in 7. septembra 1927 so sklenili, da bosta slovenski samoupravi dokončno prevzeli upravo javnih bolnic in okrožne zdravstvene službe s 1. oktobrom, minister za zdravstvo pa jima je odstopil sredstva, ki so bila določena za to dejavnost v državnem proračunu.¹⁹ Tako sta slovenski samoupravi prvi v državi prevzeli vse pristojnosti na zdravstvenem področju. Ob tem naj poudarimo, da sta se njuna oblastna odbora glede prevzema zadev in ustanov ter finančne problematike stalno posvetovala, tudi na skupnih sejah, na katerih so obravnavali še organizacijska in uredbodajna vprašanja za čimbolj enotno in usklajeno delovanje obeh samouprav v Sloveniji.²⁰

Pomembna načelna in konkretna stališča za bodoče delovanje oblastnih samouprav je sprejela prva konferenca predsednikov vseh oblastnih odborov od 28. do 30. septembra 1927 na finančnem ministrstvu v Beogradu, ki sta se je udeležila tudi ministra za socialno politiko in za kmetijstvo. Na njej so najprej razpravljali o nujni državni pomoči krajem, ki so jih hudo prizadele elementarne nezgode, izhodišče za osnovno temo konference o prenosu kompetenc s področij ministrstev za javna dela, zdravstvo in deloma ministrstva za kmetijstvo na oblastne samouprave pa je dal v svojem ekspoziciji minister za finance. Ob temeljni ugotovitvi, da jim je vlada v skladu s finančnim zakonom pripravljena prepustiti posle "lokalnega značaja", ki jih je doslej opravljala državna uprava, je poudaril dotedanjo neenakomerno razvitost samouprav v posameznih oblasteh, ki jih bo ponekod za prevzem novih pristojnosti treba še izpopolniti. Posebno pozornost je posvetil problematiki zagotovitve finančnih sredstev oblastnim samoupravam za izvajanje njihovih novih nalog. Pri tem je nakazal dve možnosti, in sicer da bi jim hkrati s prenosom posameznih pristojnosti odstopili tudi odgovarjajoči del državnih dohodkov ali pa bi jim dovolili, da same poiščejo finančne vire s pobiranjem različnih davščin. Posebej pa je poudaril, da pri tem ne bodo dovolili novih obremenitev gospodarstva, skratka napovedal je, da bodo lastne vire oblastnih proračunov omejevali.²¹

Predsednika ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora dr. Marko Natlačen in dr. Josip Leskovar sta prišla na konferenco s podrobnim programom pristojnosti, ki jih hočeta prevzeti obe slovenski oblastni samoupravi. Uvodoma sta poudarila, da bi bilo potrebno državni upravni sistem po čehoslovaškem zgledu dopolniti z dodelitvijo oblastnim samoupravam nadzorne oblasti in pristojnosti tudi nad okrajnimi samoupravami oziroma okrajnimi zastopi. Glede prenosa pristojnosti z ministrstva za zdravstvo na oblastne samouprave sta predlagala, naj se izvede po slovenskem zgledu.

¹⁸ Na novo delo za avtonomijo Slovenije. Izdalo in založilo tajništvo SLS, Ljubljana 1926, 8.

¹⁹ Ljubljanski oblastni odbor je prevzel upravo nad splošno in žensko bolnico z babiško šolo v Ljubljani, bolnico za duševne bolezni na Studencu in splošno bolnico v Brežicah ter pljučnim zdraviliščem Golnik, nad občinsko bolnico v Krškem, žensko bolnico in bolnico usmiljenih bratov v Novem mestu pa nadzor. Mariborski oblastni odbor je opravljal upravni nadzor nad javnimi bolnicami v Mariboru, Celju, Murski Soboti, Slovenj Gradcu, Ptujju in Čakovcu že sredi leta 1927, šele s 1. oktobrom pa je za te ustanove dobil tudi sredstva iz državnega proračuna in nato definitivno prevzel upravo nad njimi (Stenografska zapisnika prvih sej II. zasedanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine 5. 11. 1927 v fondu 92, fasc. 31 oziroma v fondu 93, fasc. 10 v ARS).

²⁰ Skupne seje obeh oblastnih odborov so bile 3. 4. in 26. 5. v Celju ter 1. 5. 1927 v Rogaški Slatini (Zapisniki skupnih sej so v fondu 93, fasc. 12 v ARS).

²¹ Slovenec (Ljubljana), št. 220, 29. 9. 1927 in št. 221, 30. 9. 1927.

Zahtevala sta širši prenos zadev in ustanov iz ministrstva za kmetijstvo, kot ga je vseboval vladni predlog. Posebej sta navedla nujnost prenosa hidrotehničnih del z melioracijami, izgradnje vodovodov, agrarnih operacij, kmetijskega in gospodinjanskega šolstva, navedla pa sta tudi konkretne ustanove s področja kmetijstva, živinoreje in gozdarstva, ki jih želita upravljati oblastna odbora. Glede vzdrževanja in gradnje cestnega omrežja sta slovenska predstavnika opozorila zlasti na finančne probleme. S prenosom dela državnih cest na oblastne samouprave sta se strinjala le v primeru, če bo ministrstvo za javna dela zagotovilo tudi ustrezna finančna sredstva. Kot glavni problem pa sta navedla t.i. deželne ceste, ki so jih nekdanje upravljale deželne samouprave, in jih minister za finance ni omenil, čeprav je država ves čas v ta namen pobirala doklade. Država naj bi dolgovala Sloveniji za vzdrževanje deželnih cest kar 27 milijonov din in v bodoče bi naj dobivala tudi sorazmerni vir dohodkov. Predlog, da s področja socialne politike prenesejo na oblastne samouprave otroške in invalidske domove, je dr. Natlačen podprl spet le ob dodelitvi ustreznih dotacij. Zahteval je tudi prevzem celotne invalidske oskrbe ter zavodov za gluhoneme in slepe, s primerno podporo pa naj bi država omogočila ustanovitev izseljeniškega urada v Ljubljani. Končno je zahteval, da tudi ministrstvo za industrijo in trgovino prenese na oblastni samoupravi v Sloveniji skupaj z dotacijami obrtno šolstvo in ustanove za pospeševanje domače obrti. Slovenska predstavnika sta obrazložila tudi svoje poglede na prenos dohodkov iz osrednjega v oblastne proračune.

Slovenska prizadevanja za čimvečjo razširitev delovnega področja oblastnih samouprav in zagotovitev zadostnih finančnih sredstev za njihovo delovanje so podprli tudi predstavniki drugih oblastnih odborov,²² med katerimi je izstopal z ostro kritiko dotodanjega odnosa državnih oblasti do oblastnih samouprav predstavnik zagrebškega oblastnega odbora Josip Predavac, tudi podpredsednik Hrvaške seljačke stranke, ki je bil tudi predlagatelj posebne resolucije o stanju in bodočem razvoju oblastnih samouprav. V njej so udeleženci konference uvodoma poudarili, da so mnogi državni organi, zlasti ministrstva za notranje zadeve, delali oblastnim samoupravam "razne velike težave", tudi s kršitvijo zakona, ter da so se sklepi in ukrepi državnih oblasti do oblastnih samouprav "izvajali neenako". V tem pogledu je izstopal skrajno negativen odnos osrednjih državnih oblasti in velikih županov do samouprav v šestih hrvaških oblasteh, medtem ko sta slovenski samoupravi glede na režimski položaj SLS svoje probleme dokaj uspešno reševali. V resoluciji so oblikovali številne zahteve in predloge, da bi oblastne samouprave v bodoče uspešno delovale. Tako bi bilo nujno natančno razmejiti pristojnosti državnih oblasti in oblastnih samouprav, ki bi bile pripravljene čimprej prevzeti ne le vse zakonske pristojnosti, temveč tudi nove naloge ob zagotovitvi zadostnih finančnih virov. Oblastnim samoupravam bi bilo potrebno "kot državnim oblastem koordiniranim, ne pa subordiniranim" organom zagotoviti enotne in popolne pristojnosti pri njihovem delu ter celoten nadzor nad nižjimi samoupravnimi enotami, hkrati pa bi se moral izenačiti tudi položaj državnega in samoupravnega uradništva. Popolno notranjo in finančno samostojnost oblastnih samouprav bi bilo potrebno urediti z novim zakonom. Za uspešno delovanje bi jim bilo treba omogočiti tudi najemanje posojil. Končno je konferenca pozvala vse oblastne odbore, da vladi pošljejo konkretne predloge za prenos pristojnosti, ker se bo le na ta način zagotovilo uspešno delovanje oblastnih samouprav.²³ Pripomnimo naj, da sta z natančno navedbo zahtev in predlogov izstopala predsednika slovenskih oblastnih odborov, medtem ko predstavniki nekaterih drugih oblastnih samouprav na konferenci niso posredovali svojih programov za prevzem pristojnosti.

²² Slovenec (Ljubljana), št. 221, 30. 9. 1927.

²³ Slovenec (Ljubljana), št. 223, 2. 10. 1927; Radičev sabor, cit. izd., 160-162.

Dr. Leskovar je v oceni rezultatov konference poudaril prav problem neenakomerne razvitosti oblastnih samouprav v državi. Mnoge so pričakovale pobude za svoje delovanje od državnih oblasti in se niso zavedale svoje samoupravne vloge, s katero naj bi se izognili "neokretnostim" centralističnega državnega aparata. Izjavil je tudi, da je predvideni prenos pristojnosti šele "skromen začetek" samouprav, ki jih bo treba še široko razviti za izpolnjevanje njihovih nalog. Slovenci so v preteklosti prav prek samouprav dosegli pomemben gospodarski in kulturni napredek. Zahteve po čimširših samoupravah pa niso separatistične ali protidržavne, kajti njihovi dosežki na posameznih območjih prispevajo tudi k splošnermu napredku države. Optimistično je tudi ocenil, da bodo s prenosom državnih agend na samouprave prenesli tudi davčne vire, ki jih je doslej pobirala država. Dr. Natlačen pa je poudaril vtis, da se iz prizadevanj finančnega ministra vidi njegova želja, utrditi oblastne samouprave in razširiti njihove pristojnosti s ciljem, da bi izboljšali gospodarstvo in razbremenili državo. Njegova predvidevanja, "da bodo končno državi ostale samo še agende, ki se morajo v resnici voditi enotno za celo državo" in da bodo "veliki župani samo še čuvarji javne varnosti", vse druge zadeve pa bodo prevzele samouprave, so se izkazala za nerealna. Posebej je pohvalil novega ministra za socialno politiko dr. Andreja Gosarja, ki je v nasprotju s svojim predhodnikom pripravljen prenesti nekaj zadev iz svojega resorja na oblastne samouprave. Ob sklepu je poudaril, da je razprava na konferenci pokazala neustreznost sedanjih oblasti, ki so premajhne za izpolnjevanje gospodarskih in drugih nalog in bi jih bilo zato treba združiti: "To stremenje je važno zlasti za naše slovensko stališče, po katerem gre stremenje za tem, da pride čimprej do združene zadovoljne Slovenije, ki bi kot obmejna oblast bila najboljši branik in varstvo države proti severu in zapadu in bi mogla dati ljudstvu vse, kar potrebuje za kulturni in gospodarski razvoj."²⁴ Vodilna predstavnika slovenskih oblastnih samouprav sta ob konferenci ponovno poudarila dva temeljna cilja, ki ju je podpirala večina Slovencev, in sicer razširitev pristojnosti oblastnih samouprav v smeri prave avtonomije ter združitvev obeh oblasti v eno upravno enoto Slovenijo.

Kralj Aleksander je v skladu z zakonskimi določili za 5. november 1927 sklical prve seje II. zasedanja oblastnih skupščin, ki bi morale najprej sprejemati oblastne proračune za leto 1928. Toda minister za finance je z odlokom odložil proračunske razprave z utemeljitvijo, da trenutno med posameznimi ministrstvi potekajo pogajanja o določitvi pristojnosti in finančnih sredstev za prenos na oblastne samouprave. Prav problematika prevzema pristojnosti in ustanov od ministrstev in z njimi povezana finančna vprašanja so bila osrednja tema prvih sej ljubljanske in mariborske oblastne skupščine.²⁵ Na njih sta najprej oba velika župana obsežno poročala o stanju občne državne uprave v ljubljanski oziroma mariborski oblasti. Podrobno sta prikazala proces prenosa bivše deželne imovine, nadzora nad občinami in drugih zadev, ki so bile dotlej v njuni pristojnosti, na oblastni samoupravi. Osvetlila sta tudi stanje in probleme na področju notranjih zadev, vseh gospodarskih panog, javnih gradenj, socialne politike ter kulture in prosvete, pri čemer je bilo posebej zaskrbljujoče, da je prav za zadeve, ki naj bi jih v prihodnje prevzeli oblastni samoupravi, osrednji proračun odmeril nezadostna finančna sredstva. Oba velika župana sta tudi zagotovila oblastnima samoupravama vso pomoč pri prevzemu novih nalog in plodno sodelovanje. Za njima sta podrobno poročala o delovanju oblastnih odborov od februarja 1927 dalje njuna predsednika, ki sta posvetila posebno pozornost problematiki prevzema novih pristojnosti.

²⁴ Slovenec (Ljubljana), št. 223 a, 3. 10. 1927.

²⁵ O II. zasedanju ljubljanske in mariborske oblastne skupščine so ohranjeni stenografski zapisniki in zapisniki (skrajšani) s številnimi prilogami. Stenografski zapisnik I. seje skupščine ljubljanske oblasti 5. 11. 1927 je v fondu 92, fasc. 31, zapisnik pa v fasc. 34. Stenografski zapisnik I. seje skupščine mariborske oblasti 5. 11. 1927 je v fondu 93, fasc. 11, zapisnik pa v fasc. 10, vse v ARS.

Dr. Natlačen je poudaril, da se na tem področju Zakon o oblastnih in sreskih samoupravah "po ogromni večini še ni pričel izvajati; smo pač šele pri prvih skromnih poskusih" in da v njem ni določil o finančnih virih, brez njih pa je "seveda tudi vsaka samouprava nemogoča". Prenos pristojnosti pa ovira tudi nezadovoljiva upravna usposobljenost posameznih oblastnih samouprav. Nato je navedel nekatere uspehe dotodanjih posredovanj na ministrstvih za kmetijstvo in za zdravstvo. Pokazalo se je, da je za uspešno vodenje ustanov, ki jih s področja kmetijstva hoče prevzeti oblastna samouprava, v državnem proračunu "daleč premalo sredstev". Minister za kmetijstvo pa je na prenos nekaterih strokovnih šol, posestev in agrarnih operacij pristal le v primeru, da poišče oblastna samouprava lastne finančne vire. Tudi o prevzemu zdravstvenih ustanov in službe je oblastni odbor ugotovil, da so zanje določena proračunska sredstva "popolnoma nezadostna" in da jih bremenijo tudi veliki dolгови, ki jih je napravila državna uprava v preteklih letih. Oblastna samouprava bo morala za sanacijo slabega stanja na področju zdravstva nameniti več sredstev, kot bodo znašale obljubljene dotacije. Predsednik je nato poročal o prizadevanjih oblastnega odbora za preoblikovanje Kranjske hranilnice v oblastni denarni zavod, za kar pa osrednja vlada še ni izdala dovoljenja. Oblastni odbor je pripravil tudi nekaj novih uredb, načrtoval pa je v skladu z zakonskimi pooblastili več uredb za prilagoditev nekdanje deželne zakonodaje novim razmeram. Glede na to, da so bile gospodarske in kulturne zadeve, ki so jih urejali bivši deželni zakoni Kranjske, Štajerske in Koroške, v obeh slovenskih oblasteh "identične", je predlagal ustanovitev organa: "Skupni uredbodajni odbor ljubljanske in mariborske oblasti za spremembe, dopolnitve in razveljavljanje bivših deželnih zakonov," o njegovih predlogih pa naj bi obe skupščini razpravljali na skupnem zasedanju v Celju. Hkrati je predlagal tudi izdajanje skupnega uradnega lista in glasila obeh slovenskih oblasti. Oblastni poslanci so oba predloga soglasno podprli. V skupni uredbodajni odbor so izvolili pet članov, prav toliko kot mariborska oblastna skupščina že na seji 21. julija 1927.

Dr. Leskovar je v poročilu o delu mariborskega oblastnega odbora glede prenosa pristojnosti in financiranja navedel podobne izkušnje in probleme kot so jih imeli v ljubljanski oblasti, prav tako pa so morali tako kot v Ljubljani tudi v Mariboru zlasti zaradi prevzema občinskih in zdravstvenih zadev okrepiti samoupravni administrativni aparat. Iz njegovega poročila se vidi, da je oblastni odbor pomagal pri reševanju elementarnih nesreč, ki so prizadele nekatera štajarska območja, pri regulaciji rek, popravilu in gradnji cest, urejanju zdravstvenih problemov in perečih zadev na področju kmetijstva. Svoje poročilo je sklenil z ugotovitvijo, da "nismo mogli bogve kaj napraviti in to radi tega, ker smo šele v razvoju, ker nismo imeli denarnih sredstev in tudi ne osobja".

Obe oblastni skupščini sta po omenjenih poročilih obravnavali - s strani opozicije tudi polemčno - več aktualnih zadev, ki sta jih predložila v rešitev oblastna odbora ali pa so jih sprožili oblastni poslanci. V Mariboru so opozicijski poslanci hudo napadli oblastni odbor, ker še ni pripravil predloga oblastnega proračuna za naslednje leto. Oba predsednika sta morala ob sklepu I. seje preložiti nadaljevanje II. zasedanja do rešitve kompetenčnih in finančnih zadev v Beogradu, po katerih naj bi šele oblastna odbora izdelala predloga proračunov za leto 1928.

List Slovenec je v članku Zlati dokument poudaril, da je ustanovitev skupnega uredbodajnega odbora za obe oblasti²⁶ za oblikovanje enotne samoupravne zakonodaje nov

²⁶ Slovenec je napačno pisal, da je tudi skupščina mariborske oblasti na prvi jesenski seji 1927 sklenila oblikovati skupni uredbodajni odbor. To je storila že na 7. seji 21. 7. 1927 (stenografski zapisnik v fondu 92, fasc. 10 v ARS), na kateri so izvolili pet članov skupnega uredbodajnega odbora. Proti predlogu za njegovo ustanovitev sta glasovala le dva poslanca Samostojne demokratske stranke.

korak k udejananju "političnih ambicij za zedinjeno samoupravno Slovenijo" oziroma, da se pospeši na temelju samouprave "popolno združenje vsega naroda in vsega slovenskega ozemlja". Ob tem je napadel Samostojno demokrasko stranko, da s parolo o centralističnih Kranjcih in zapostavljenih Štajercih nasprotuje temu velikemu narodnemu cilju. Slovenec pa je komentiral tudi pomen prevzema nadzora obeh slovenskih samouprav nad občinami. Občinski župan in odbornik, "ki sta zadnja leta bila le še eksekutorja politične uprave, sta dobila v oblastnih samoupravah mogočno zaslombo" za delo v korist občine, to pa je tudi pot za postopno oblikovanje gospodarsko trdne in strnjene zgradbe "samoupravnih organov, preko katerih se bo prelivalo vse narodno, politično, gospodarsko in socialno življenje".²⁷

Šele 26. novembra 1927, torej kar osem mesecev po sprejetju finančnega zakona, so Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca objavile vladno Uredbo o prenosu poslov na oblastne samouprave.²⁸ V njej so bile podrobno naštete zadeve in ustanove, ki so bile iz resorjev ministrstev za zdravstvo, za gradnje, za trgovino in industrijo, za socialno politiko in za kmetijstvo prenesene na posamezne oblastne samouprave, pri čemer sta po številu novih pristojnosti izstopali slovenski samoupravi, uredba pa je določala tudi letne dotacije iz državnega proračuna za izvedbo teh nalog.²⁹ V uredbi so bili navedeni tudi pogoji, pod katerimi morajo oblastne samouprave upravljati prevzete ustanove in zadeve, kakor tudi oblike nadzora, ki so ga še obdržala ministrstva. Resorni ministri so dobili tudi pravico, da lahko prenašajo na oblastne samouprave še druge pristojnosti, ki v uredbi niso konkretno navedene. Ministrstva in oblastni odbori morajo izvesti prenos zadev in ustanov od 1. 12. 1927 do 31. 3. 1928, njihovo financiranje pa mora biti urejeno z oblastnimi proračuni za leto 1928.

Ljubljanski in mariborski oblastni odbor sta na osnovi teh izhodišč že do srede decembra 1927 pripravila oblastna proračuna za naslednje leto za obravnavo in sprejetje v oblastnih skupščinah. Poslanci skupščine ljubljanske oblasti so se te naloge lotili na 2. seji 14. decembra, po dolgotrajnih polemičnih razpravah pa so oblastni proračun za leto 1928 sprejeli na 4. seji 20. decembra 1927.³⁰ Mariborska oblastna skupščina se je s problematiko proračuna ukvarjala na petih sejah od 19. do 22. decembra 1927.³¹ Obe skupščini sta začeli proračunsko razpravo po soglasnem protestu zoper grozečo okrnitev slovenske univerze. Predloga proračunov sta začela obravnavati skupščinska finančna odseka, nato je v plenumu potekala najprej splošna proračunska razprava, za njo pa podrobna obravnavo posameznih izdatkov in različnih finančnih dohodkov za njihovo

²⁷ Slovenec (Ljubljana), št. 252, 6. 11. 1927.

²⁸ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 123, 13. 12. 1927, uredba št. 484.

²⁹ Samo ljubljanska in mariborska oblast sta npr. prevzeli okrožno zdravstveno službo ter poleg Dalmacije dobili tudi nekaj sredstev za vzdrževanje deželnih cest. Uredba je v 30. členu določala za ljubljansko oblast prevzem sedmih bolnic, dveh kmetijskih šol in podkovske šole, treh državnih nasadov in žrebčarne, 62 km državnih cest, dveh mladinskih domov, vzgajališča, zavodov za slepe in gluhoneme ter nižje ženske obrtne šole, za kar naj bi skupaj dobila 18,671.204 din. Mariborska oblast pa je po določilu 31. člena prevzela šest bolnic, po dve hiralnici in zdravilišči, tri posebne kmetijske šole, pet nasadov, kmetijsko in semenogojno postajo, 173 km državnih cest in mladinski dom, za kar ji je bilo določeno 10,784.748 din. S področja kmetijstva so oblastne samouprave prevzele še številne druge naloge, sredstva zanje pa so bila zaenkrat še centralizirana.

³⁰ Stenografski zapisniki 2. seje 14. 12., 3. seje 19. 12 in 4. seje 20. 12. 1927 skupščine ljubljanske oblasti so v fondu 92, fasc. 31, zapisniki navedenih sej II. zasedanja pa v fasc. 34 v ARS. O poteku teh sej so poročala glasila vseh strank, ki so imele svoje poslance v skupščini ljubljanske oblasti. Najobsežnejša poročila je z vidika podpore predloženemu proračunu objavljalo glasilo SLS Slovenec, kritično pa so o njem pisala zlasti glasila Samostojne demokraskе stranke Jutro, Slovenske kmetске stranke Kmetски list in Socialistične stranke Delavska politika.

³¹ Stenografski zapisniki 2. seje 19. 12., 3. in 4. seje 21. 12. ter 5. in 6. seje 22. 12. 1927 skupščine mariborske oblasti so v fondu 93, fasc. 11, zapisniki pa v fasc. 10 v ARS. O poteku proračunske razprave sta poleg osrednjih slovenskih strankarskih glasil objavljala članke katoliški Slovenski gospodar in liberalni Mariborski večernik Jutra.

kritje. Ob tem naj poudarimo, da je bila razprava v Ljubljani obširnejša in je občasno preraščala v ostro strankarsko obračunavanje, medtem ko je potekala na mariborski oblastni skupščini bolj umirjeno in z večjo stopnjo soglasja, oba proračuna pa sta bila končno sprejeta z delno podporo tudi opozicijskih poslancev.

Pri sestavljanju proračuna so se samoupravni organi obeh oblasti odločili, da za vse prenesene zadeve in ustanove izboljšajo gmotno osnovo v primerjavi z njihovim položajem v okviru ministrstev in velikih županstev. Poročevalec skupščinske večine, torej poslancev SLS, prof. Evgen Jarc je na 3. seji ljubljanske oblastne skupščine poudaril, da so se v dilemi ali naj oblikujejo proračun le na osnovi določenih državnih kreditov ali pa naj poiščejo še lastne finančne vire, odločili, da "na en mah postavimo naše samoupravno gospodarstvo na širšo podlago z edinim ciljem, poiskati pot iz gospodrske krize s tem, da skušamo dvigniti produkcijo z investicijami". Predlagani proračun zato ne bo "birokratično životarjenje iz dneva v dan", temveč podlaga za reševanje perečih socialnoekonomskih problemov. Če se odštejejo izdatki za splošno upravo, je približno ena polovica proračunskih izdatkov določenih za zdravstvo in socialo, druga pa za kmetijstvo, javna dela ter trgovino in obrt, in so torej "sami produktivni izdatki". Pri iskanju sedmih različnih lastnih davčnih virov niso naložili doklad na nobenega od temeljnih državnih direktnih davkov, največji priliv pa naj bi dalo povečanje trošarin na alkoholne pijače. Poudaril je, da nova davčna bremena niso simpatična, jih je pa mogoče zagovarjati, ker so "podlaga novega gospodarskega dela v naši oblasti...", od katerega bodo imeli koristi kmetje, delavci, obrtniki in drugi. Ob tem je Jutrovo negativno pisanje o proračunskih dohodkih in izdatkih označil za demagogijo. Ta stališča so nato v splošni in specialni razpravi podprli in podrobno obrazložili oblastni odborniki oziroma poslanci SLS.

Na drugi strani pa so opozicijski poslanci iz vrst Samostojne demokratske stranke, Slovenske kmetijske stranke in Socialistične stranke izrekli številne kritične pripombe glede izdatkov in dohodkov ter obžalovanje, da je bil v finančnem odseku izrabljen za zavrnitev vseh opozicijskih predlogov "večinski princip do skrajnosti". Kritizirali so dejstvo, da namembnost nekaterih postavk ni podrobno določena in imajo značaj disopozicijskih fondov, kar jim onemogoča nadzor nad porabo in bo z njimi enostrankarski oblastni odbor lahko svojevoljno razpolagal. Protestirali so zaradi skromne odmere sredstev za pospeševanje obrti, trgovine in industrije ter za reševanje socialnih problemov, medtem ko so sredstva za napredek kmetijstva določena "širokogrudno," menili pa so tudi, da bi bilo treba nameniti nekaj sredstev za potrebe mesta Ljubljana. Zlasti odklonilno stališče pa so izrazili do proračunskih davčnih dohodkov. Spomnili so SLS na obljube ob uvedbi oblastnih samouprav, da zanje ne bo potrebno uvesti novih davkov, temveč da bodo sredstva dobili iz državnega proračuna. Tako pa je prekršila svojo obljubo. Samoupravnim organom so tudi očitali, da so prevzemali zadeve in ustanove od države, ne da bi pridobili zanje tudi finančno pokritje, slovenski davkoplačevalci pa so že doslej daleč najbolj obremenjeni v državi. Iz konkretnih podatkov v razpravi se je videlo, da centralistični režimi dotlej tudi niso poravnavali svojih obveznosti do Slovenije, zlasti na področju javnih gradenj in zdravstva. Poslanci SLS so na očitke odgovarjali, da je takšno stanje posledica dolgotrajnega centralizma, ki so ga pomagali utrditi prav politiki iz vrst samostojnih demokratov in kmetijcev ter da bodo vsa zbrana sredstva uporabljena za socialnoekonomski in kulturnoprosvetni napredek na območju ljubljanske oblasti. Končno so na 4. seji 20. decembra sprejeli z le petimi glasovi proti oblastni proračun za leto 1928 z izdatki in dohodki v višini 55,941.975 din.³² Kot zanimivost naj omenimo, da so bile vse največje proračunske postavke, to je

³² Predlog oblastnega odbora je predvideval celo proračun v višini 60,438.575 din, vendar ga je finančni odsek zaradi precenitve dohodkov zmanjšal na navedeno višino.

za zdravstvo, za javne gradnje in kmetijstvo sprejete soglasno. Predsednik dr. Natlačen je ocenil, da je s tem sklenjeno "veliko delo, o katerem upamo, da bo postavilo trden realen temelj bodočnosti naše ljubljanske oblasti".

Tudi na sejah mariborske oblastne skupščine je bilo največ ugovorov opozicije - tu so jo sestavljali tudi poslanci Hrvaške seljačke stranke - na uvedbo novih davščin, precej predlogov je bilo za povišanje sredstev za socialno skrbstvo, ker da so interesi delavstva v primerjavi s kmečkim prebivalstvom zapostavljeni, poslanci iz Medjimurja pa so zahtevali večjo finančno pomoč za svoje območje. Na opozicijske kritike so predstavniki oblastnega odbora odgovarjali z izjavami, da "je samouprava za to tukaj, da delamo" in da morajo uvesti davke, "ako hočemo postaviti samoupravo na lastne noge". Pri sestavi proračuna je imel mariborski oblastni odbor ugodno izhodišče, ker je lahko računal tudi na precejšen dohodek od zdravilišč Rogaška Slatina in Dobrna, realno pa je tudi ocenil državne dotacije. Večina izdatkov je bila nato sprejeta soglasno. Proti celotnemu proračunu z uravnoteženimi dohodki in izdatki v višini 42.423.171,50 din so ob sklepu glasovali le štirje poslanci. Predsednik dr. Leskovar je po sprejetju oblastnega proračuna poudaril, da je sedaj prva "naša skrb, da dobimo odobritev proračuna," kajti šele nato ga bo mogoče udejanjati.

Minister za finance oziroma njegov zastopnik dr. Mehmed Spaho je 24. januarja 1928 Uredbo glede proračuna oblastne skupščine mariborske oblasti za leto 1928 z manjšimi spremembami glede dohodkov in izdatkov, vendar v navedeni skupni višini potrdil,³³ medtem ko je ob potrditvi proračuna ljubljanske oblastne samouprave dohodka in izdatke zmanjšal na 48.030.843 din in oblastni odbor zadolžil, da v skladu z redukcijo za skoraj osem milijonov izvede tudi popravke v proračunu.³⁴ Po zahtevanih spremembah sta oblastna odbora končno določila vse proračunske postavke, pri čemer so se ob skupnih temeljnih usmeritvah pokazale tudi nekatere posebnosti pri pridobivanju dohodkov in glede potreb za izdatke v ljubljanski in mariborski oblasti.

Ob uvodni ugotovitvi, da je bil ljubljanski oblastni proračun za okoli 13,5% višji od mariborskega, tudi realno najvišji med vsemi 33 oblastnimi samoupravami v državi,³⁵ so bile glede dohodkov naslednje razlike: za prenesene zadeve in ustanove je ljubljanska oblastna samouprava dobila iz državnih dotacij 37,3%, z davki je zbrala 43,2%, približno petino dohodkov pa je ustvarila z oblastnimi zavodi in posestvi ter drugimi viri; mariborska oblastna samouprava je imela približno enake dohodka od davkov in oblastnega premoženja (okoli 35%) pri čemer je visoke dohodka dobila od obeh zdra-

³³ UL ljubljanske in mariborske oblasti št. 18, 23. 2. 1928.

³⁴ Veliki župan ljubljanske oblasti je Oblastno uredbo glede oblastnega proračuna za leto 1928 objavil v prvi številki Uradnega glasila in uradnega lista Ljubljanske in Mariborske oblasti Samoupravi, ki je izšla v Ljubljani 18. 2. 1928. Največji izpad dohodkov so bile državne dotacije, ki jih je oblastni proračun predvideval za vse leto, medtem ko je začel novi državni proračun veljati šele s 1. 4. 1928, ko so tudi formalnopravno začele oblasti opravljati vse prenesene pristojnosti. Ljubljanski oblastni samoupravi so omejili tudi pobiranje trošarin na alkoholne pijače in premog (poročilo predsednika oblastnega odbora dr. Natlačena na 6. seji 14. 3. 1928, stenografski zapisnik v fondu 93, fasc. 31 v ARS).

³⁵ V primerjavi z ljubljanskim oblastnim proračunom je bil redni proračun zagrebške oblasti za leto 1928 nekoliko višji in je znašal 55.478.098 din. Ob upoštevanju dejstva, da je imela zagrebška oblast 809.482 prebivalcev, ljubljanska pa le 537.176, je bil ljubljanski oblastni proračun realno precej višji (M. Kolar - Dimitrijević, Financijski proračuni samouprave Zagrebačke oblasti za 1927., 1928. i 1929. godinu, Acta historico-oeconomica (Zagreb) 21, 1994, 89; Radićev sabor, cit. izd., XII, 248). Oblastni odbor zagrebške oblasti pod predsedstvom Stjepana Radića si je prizadeval čimbolj okrepiti gmotno osnovo za delovanje oblastne samouprave. Režimska SLS in opozicijska Hrvaška seljačka stranka sta kot absolutno najmočnejši v oblastnih samoupravnih organih v tem pogledu vodili enako politiko, toda SLS je za uspešnejše delovanje oblastnih samouprav v Sloveniji uveljavila tudi prednosti vladne stranke. SLS in HSS sta si prav tako prizadevali, da bi čimveč sredstev porabili za financiranje posameznih dejavnosti, iz razprav v zagrebški oblastni skupščini pa se vidi, da so v nekaterih oblasteh v vzhodnem delu države velik del državnih dotacij in skromnih lastnih sredstev porabili za administrativne stroške.

vilišč, le 23,1% je dobila od države za prenesene pristojnosti, za proračunski pri-manjkljaj pa je najela posojilo. V ljubljanski oblasti so največ sredstev namenili za področje zdravstva in socialnega skrbstva (47,3%), večinoma za bolnišnice, okrožno zdravstveno službo in hiralnice (40,5%), za javna dela in vzdrževanje deželnih zgradb je bilo določenih 19,8%, za kmetijstvo okoli 14 %, za šolstvo in prosveto 5,2%, za obrt in trgovino 1,8%. V mariborski oblasti je bila pri izdatkih največja postavka za javna dela in vzdrževanje deželnih zgradb (skoraj 52%), največ za delovanje obeh zdravilišč (35,7%), glede na manj razvito zdravstvo so sredstva za bolnišnice in zdravstveno službo ter socialno skrbstvo obsegala 26,5%, za kmetijstvo je bilo določenih 11,6%, za kulturnoprosvetno dejavnost 1,9% ter za obrt in trgovino le dober odstotek. Obe oblasti sta za splošno oblastno upravo določili približno enak delež izdatkov, ljubljanska 6,2% in mariborska 5,8%. Obe oblastni samoupravi sta manjša sredstva razporedili v proračunsko rezervo za neplanirane izdatke oziroma za kritje morebitnega izpada dohodkov.

Slovenski oblastni samoupravi sta v primerjavi z dotedanjim stanjem zagotovili ustrezne gnotne pogoje zlasti za izboljšanje položaja zdravstva, deloma tudi prevzetih socialnih zavodov, za vzdrževanje in gradnjo cestnega omrežja in deželnih zgradb ter za nova regulacijska dela, med gospodarskimi panogami pa sta precejšnja sredstva namenili za napredek različnih agrarnih panog. Na področju socialnega skrbstva sta s skromnimi sredstvi podprli tudi gradnjo delavskih stanovanj in reševanje problema izseljencev. Sredstva, ki so namenjena za področje šolstva in prosvete so dejansko večja kot so v omenjeni postavki, ker so bil dotacije za kmetijske, obrtne in druge strokovne šole določene v ustreznih panožnih proračunskih razdelkih. Oblastni samoupravi sta si s svojimi sredstvi prizadevali zlasti izboljšati prostorske pogoje za razvoj šolstva. Za razvoj neagrarnih panog sta oblastni samoupravi posredovali zlasti s podpiranjem strokovnega šolstva, manjša sredstva sta namenili tudi za turizem, posredno pa so bile za vse gospodarstvo pomembne javne gradnje. Za neagrarno gospodarstvo pa je bila pomembna tudi njuna skrb za povečanje zmogljivosti elektrarn in omrežja. Naložbena in vzdrževalna sredstva so bila tudi prispevek k omilitvi brezposelnosti, za reševanje socialnih problemov pa so bile pomembne tudi ugodnosti za siromašne pri zdravljenju. Samoupravni organi pa so tudi lahko šele s sredstvi proračuna za leto 1928 dokončno organizirali svoje lastne urade, ki so bili pomemben pogoj za njihovo uspešno delo.

Poseben problem pa je bilo dejstvo, da za reševanje vseh navedenih perečih zadev SLS - čeprav je bila vladna stranka - ni uspela dobiti ustreznih državnih dotacij in sta morali obe slovenski samoupravi z dobrim gospodarjenjem z oblastno imovino ter s posebnimi davčnimi viri pretežni del izdatkov pokriti z lastnimi dohodki. Ne glede na to in na določena nesorazmerja pri razdelitvi sredstev za posamezna področja, kmetijstvo je podporo zaslužilo kot tedaj vodilna gospodarska panoga, kmetje pa so bili tudi poglobitna volilna baza SLS, lahko ugotovimo, da sta si obe slovenski samoupravi po enoletnih vztrajnih prizadevanjih uspeli ustvariti pogoje za uspešno izvajanje večine svojih pristojnosti. Za to ima velike zasluge SLS, ki pa ji je opozicija očitala tudi izrabo oblastne samouprave za strankarske namene. Toda večina sredstev je bila namenjenih in porabljenih za socialnoekonomске in kulturnoprosvetne zadeve, ki so bile pomembne za splošni razvoj in napredek Slovenije.

Prevzem številnih zadev in ustanov od ministrstev in velikih županstev, oblikovanje ustreznih proračunov, pridobitev nekaterih uredbodajnih pristojnosti, različne oblike sodelovanja oblastnih skupščin in oblastnih odborov ljubljanske in mariborske oblasti so bili temeljni pogoji, da sta obe slovenski oblastni samoupravi leta 1928 lahko uspešno in tudi usklajeno opravljali svoje pomembne naloge. Bili sta primer, koliko je bil unitarnocentralistični režim v pogojih vidovdanske ustave pripravljen največ dovoliti na področju izvajanja samouprave, kot protiuslugo za sodelovanje SLS v vladi. Ob ukinitvi oblastnih samouprav leta 1929 je Slovenec poudaril, da sta obe slovenski

oblastni samoupravi dosegli velike uspehe na vseh področjih svojega delovanja in "da bo objektivni zgodovinar moral priznati predstaviteljem oblasti samouprave veliko umevanje za gospodarski napredek naroda ..." ter izredno delovno vnemo.³⁶

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bemühungen der Selbstverwaltungen des Guberniums von Ljubljana und Maribor um den wirtschaftlichen und sozialen Fortschritt in Slowenien im Herbst 1927

Unter den Bestimmungen der Verfassung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen aus 1921, deren Umsetzung wegen des Widerstandes der unitaristisch-zentralistischen Kräfte am längsten auf sich warten ließ, war die Errichtung von Selbstverwaltungen in den größten Verwaltungseinheiten - Gubernien. Erst nach der Wahl der Verordneten der Gubernialversammlungen im Januar 1927, in denen es in Slowenien der katholischen Slowenischen Volkspartei (SLS) gelang, die absolute Mehrheit zu sichern, begann im nächsten Monat die Selbstverwaltung zu funktionieren. Für ihre Tätigkeit galten zwar vom Gesichtspunkt der Exekutive, der Finanzen und des Erlassens von Verordnungen so starke Beschränkungen und eine so weitgehende Aufsicht seitens der Regierung und anderer Stellen in Belgrad, daß die zentralistische Staatsverfassung keineswegs gefährdet war, doch boten sie trotzdem zumindest bescheidene Möglichkeiten für unmittelbare Lösungsversuche einiger regioneller wirtschaftlicher, sozialer und kulturell-bildungsmäßiger Angelegenheiten. Und die selbstverwaltenden Organe des Guberniums von Ljubljana und von Maribor versuchten unter der Leitung der Volkspartei diese Möglichkeiten möglichst voll auszuschöpfen bei der Lösung von anstehenden Problemen und für die Verbesserung der sozial-ökonomischen Verhältnisse in Slowenien.

Im Wirken beider slowenischer Gubernialselbstverwaltungen war der Herbst 1927 ein wichtiger Wendepunkt. Damals gelang es den Selbstverwaltungskörperschaften, mit den Ministerien in Belgrad endlich eine Vereinbarung über die Übertragung von einzelnen Angelegenheiten und Einrichtungen aus der Staats- in die Selbstverwaltungszuständigkeit zu treffen. Zu Beginn ihrer II. Sitzungsperiode beschlossen die Gubernialversammlung von Ljubljana und Maribor auch Gubernialhaushalte für das Jahr 1928, welche die grundlegenden materiellen Voraussetzungen für die erfolgreiche Umsetzung einer großen Zahl von Gubernialaufgaben ermöglichten. Die meisten Mittel wurden für die Verbesserung der Lage im Gesundheitswesen, für die Instandhaltung und den Ausbau des Straßennetzes und für Staatsgebäude, Flußregulationen und die Elektrifizierung und die Förderung von einigen Agrarzweigen vorgesehen, einige Haushaltsmittel wurden auch für die Lösung von sozialen Problemen, fürs Fachschulwesen, für Investitionen in Schulgebäude und für einige Kulturaktionen vorgesehen. Die materielle Lage aller von den slowenischen Gubernien übernommenen Einrichtungen hat sich im Jahre 1928 merklich gebessert. Schon nach kurzer Zeit ihres Wirkens stellte es sich heraus, daß im Vergleich zur zentralistischen Ordnung viele bedeutende regionale Angelegenheiten über die Selbstverwaltung viel schneller und erfolgreicher erledigt werden können. Es wird darauf hingewiesen, daß es den Gubernien von Ljubljana und Maribor unter allen 33 Gubernien des Königreiches gelungen war, sich die größten Zuständigkeiten zu sichern, auch auf dem Gebiet der Erlassung von Verordnungen; sie waren ein Beispiel für das Maximum, das vom zentralistischen Regime auf dem Gebiet der Selbstverwaltung

³⁶ Slovenec (Ljubljana), št. 262, 16. 11. 1929.

anerkannt wurde, wohl als Belohnung für die Volkspartei für ihren Eintritt in die Zentralregierung. Doch gelang es der Volkspartei auch als Regierungspartei nicht, für die Lösung der erwähnten Aufgaben auch Staatsgelder zu sichern; die beiden slowenischen Selbstverwaltungen mußten durch gutes Haushalten mit dem ehemaligen Landes-eigentum und mit Sondersteuerquellen den Großteil der Ausgaben durch eigene Einnahmen decken. Ihre kurze Wirkungszeit - unterbrochen durch die Einführung der königlichen Diktatur im Jahre 1929 - war für den sozialökonomischen und kulturellen Fortschritt von Slowenien von großer Bedeutung.

JANKO PLETESKI

O BROŠURI PETRA KOZLERJA

Najbrž januarja 1849 je Peter Kozler objavil na Dunaju drobno brošuro v nemškem jeziku z zanimivim naslovom "Program levice avstrijskega državnega zbora glede Slovenske in Italijanske Avstrije" (Das Programm der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch- und Italienisch-Oesterreich, von Peter Kosler, Wien, Mechitaristen-Buchdruckerei, 1849., strani 1-20.) Napisal jo je decembra 1848, po objavi omenjenega programa levice.¹

V svoji imenitni knjigi o Slovencih v 1848. letu prikaže Josip Apih delovanje "Kluba levice" v avstrijskem državnem zboru v Kromerizu in poroča o programu narodnostne federalizacije Avstrije, ki ga je za ta klub sestavil dr. Ludwig Löhner. Apih levice v državnem zboru ne označuje kot izključno nemške, četudi je večinoma takšna bila. Toda v njej so tudi Poljaki in "nekateri Slovenci". Raznovrstnost levice je izvirala iz dejstva, da so se vanjo uvrščali poslanci po svojem liberalnem značaju, a tudi po narodnih in družbeno radikalnih interesih. Levica je imela zaslombo v dunajski avli in "ako treba, tudi v krogih delavcev in proletariata; ti zavezniki so ji bili v pomoč, ako je hotela terorizovati (slovansko) večino zbornice". Slovensko okolje je bilo v njej zelo vidno zastopano z dr. Antonom Füsterjem.²

Robert A. Kann piše, da je bil Löhnerjev program najprej - očitno že poleti 1848 - predložen Društvu Nemcev Avstrije na Dunaju. Že to ga je odobrilo, nekaj zatem pa mu je pritrdil tudi strankarski zbor čeških Nemcev v Teplici. Löhnerjev predlog je po Friedjungu vplival na načrte Palackega in Stadiona. Kann posebej opozarja na pomembnost Löhnerjevega priznanja načela, da bodo avstrijski Nemci v pravnem pogledu zgolj enakopravni drugim narodnostim. Poprej je bil Löhner privrženec frankfurtskih zamisli o Veliki Nemčiji, a se je dotlej že spreobrnil k malonemškemu konceptu, ki naj reši nemško državno vprašanje, ne pa tudi avstrijskega. Kann navaja Löhnerjevo prepričanje, da se Nemčija ne bo mogla nikoli združiti z Avstrijo in da je zato treba Avstrijo spraviti s poti, da bi se lahko vsaj drugi Nemci združili. Löhner je program izdelal v okviru takšne svoje presoje. Zahteval je - po Kannovem povzetku - polno narodno avtonomijo za avstrijske narodnosti približno znotraj njihovih etničnih meja. Povsod tam, kjer se ta avtonomija ni mogla vzpostaviti znotraj obstoječih meja kronovin, je zahteval ustanovitev narodnostno enotnih okrožij. Ta bi se potem združila z obstoječimi, četudi ozemeljsko nekoliko spremenjenimi kronovinami istega narodnostnega značaja v narodnostno enotne države, članice avstrijske federacije. Predlagal je ustanovitev peterice takšnih federalnih držav: Nemška Avstrija (med drugim z nemškimi deli Tirolske, Koroške, Štajerske, Šlezije in Češke), Češka Avstrija (iz čeških delov Češke, Moravske in Šlezije), Poljska Avstrija (Galicija s Krakovom in Bukovino), Slovenska Avstrija (v načrtu imenovana "Slavonska"; Kranjska s slovenskimi deli Štajerske, Koroške in Goriške) in Italijanska Avstrija (Južna Tirolska, Istra, italijanski del Goriške, Trst in Dalmacija). Lombardija in Benečija nista vključeni v načrt. Tudi vprašanje Ogrske ni zajeto. To je onemogočalo - piše Kann - da bi se dalo v celoti rešiti jugoslovansko, romunsko, slovaško in rusinsko vprašanje.³

¹ Načrt ustave, izdan od levice na državnim zboru v Kromerizu, Slovenija, 8. grudna 1848, št. 46, 182.

² J. Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana, 1888, 159 in 179.

³ R. A. Kann, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. 2. Ideen und Pläne zur Reichsreform, Graz-Köln, 1964, 21-22; za K. Löhnerja gl. tudi: E. K. Sieber, Ludwig von Löhner. Ein Vorkämpfer des Deutschtums in Böhmen, Mähren und Schlesien im Jahre 1848/49, Veröffentlichungen

Toda program, objavljen v "Sloveniji", dejansko dopušča, da bi "potlej tudi drugi, zdaj na državnim zboru ne namestovani (zastopani) deli pristopiti hotli, (in) bi se to lahko učinilo; tako bi p. r. Horvatje in Slavonci državi: Slovenska Avstrija, pristopili!" - Tudi Apih omeni, da bi k Slovenski Avstriji mogli pristopiti tudi Hrvatska in Slavonija. Njega bolj preseneča in veseli dejstvo, da je "Ultra-Nemec Löhner onde snoval zjedinjeno - Slovenijo". Kozlerjevo brošuro omeni Apih pod črto. Na tem manj vidnem mestu tudi prav kratko povzame njene poteze.⁴

Takole pravi: "Kozler zahteva za osrednjo vlado tudi ministerstvo notranjih zadev, pravosodja in bogočastja; imenoma glede pravosodja bi sicer prišli do tiste mnogovrstnosti, ki je bila pred objavljenem gradjanskega zakonika. Löhnerju dokazuje nedoslednost, ker v "poljski Avstriji tlači vkupej Poljake, Rusine in Rumune; kara 'Slavonisch-Oesterreich' mesto 'Slovenisch-Oesterreich', odtrganje koroških Slovencev o levem bregu Drave in združene Dalmacije z 'laško Avstrijo'. 'Ein hohn auf das princip der nationalität wäre auch die zutheilung des Küstenlandes mit seiner vorwiegend slavischen bevölkerung zu Italien. Oesterreich'. Marveč bi Primorje moralo priti k Sloveniji, a ondodnim Lahom bi se pustil domači jezik v crkvi, šoli, srenji in okraji. Sumljivo se mu vidi konečno, da molči Löhner o nemškem pitanji." Apih je navajal gotovo neposredno iz brošure.

Naslov brošure je 1921 navedel Dragotin Lončar med literaturo o politični zgodovini Slovencev, v besedilo knjige pa Kozlerjevega spisa ni vključil, četudi naj bi jo - po oznaki v seznamu - imel v rokah.⁵

Od avtorjev, ki so o brošuri pisali pozneje, lahko domnevamo le za Avgusta Pirjevca, da jo je povzema neposredno iz vira. Njegov članek o Petru Kozlerju za Slovenski biografski leksikon (1932) podaja njeno vsebino v izvlečku, ki ni Apihov, torej samostojen. Za novejša pisanja o njej pa je očitno, da je avtorji niso brali sami, marveč so se naslanjali na povzetke, pač na oba prva, Apihovega in Pirjevčevega. Ali celo le na povzetek povzetkov. Žal so pri tem vsi zapadali neki Pirjevčevi navedbi, ki ni upravičena. Namreč tisti, ko je zapisal, da je Kozler v brošuri "zopet nastopil proti levičarjem".⁶

Če preberemo Pirjevčev podatek o Kozlerjevih prejšnjih nastopih glede levice ("se izrekel proti levičarjem avstrijskega državnega zbora, ker hočejo razrušiti Avstrijo in se združiti z Nemčijo, in apeliral na poslance, naj ne glasujejo z levičarji ..."), moramo Pirjevca razumeti, da gre v brošuri za novo nasprotovanje levici ("zopet").

Če zdaj pogledamo k Apihu, vidimo, da on tega ni trdil ne nakazoval. Iz njegovega povzetka se jasno razbere, da Kozler v brošuri ne izraža načelnega nasprotovanja Löhnerjevemu načrtu, marveč da stopa z njim v stvarno razpravljanje o posameznostih. Izvemo, da ima Kozler drugačen predlog glede pripadnosti avstrijsko ilirskega Primorja. V celoti se naj vključi v Slovensko Avstrijo, ne le slovenski del Goriške. Vidimo, da zahteva poleg tega natančnejšo izpeljavo načela etnične razmejitve federalne Slovenije na Koroškem. In da načelno kara program le v tem, da molči o vprašanju razmerja med (federalizirano) Avstrijo in Nemčijo. Po Apihu samem torej ni mogoče trditi, da bi bil Kozler Löhnerjevemu načrtu nasprotoval in ga polemično zavračal.

Toda pod vtisom neustreznega Pirjevčevega tolmačenja o polemičnem značaju Kozlerjeve brošure je najbrž nastala oznaka, ki jo preberemo v Zgodovini Slovencev Cankarjeve založbe 1979. Tukaj je najprej dano ustrezno priznanje načrtu "nemške" levice: "... odpravljal (je) zgodovinske meje (avstrijskih dežel) in postavljajl namesto njih

des Collegium Carolinum (München), 18, 1965.

⁴ J. Apih, o. c., 241-242.

⁵ D. Lončar, Politično življenje Slovencev. (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta), Ljubljana, 1921, 158.

⁶ Slovenski biografski leksikon, I, Ljubljana 1932, 543-544.

narodne, čeprav ne povsem dosledno, ter tako sprejel tudi načelo Zedinjene Slovenije ..." Nato je - tudi ustrezno - ugotovljeno, da so načrt "nekateri na Slovenskem sprejeli s simpatijo in upanjem na sporazum. Menili so, da so nepravilno načrtane meje le posledica nepoznavanja in da jih bo mogoče popraviti." In dovolj ustrezno bi bilo, če bi bil med takšnimi ljudmi na Slovenskem imenovan Peter Kozler. Toda ne! On se imenuje celo kot najvidnejši primer drugače mislečih: "Drugi, kakor liberalni Peter Kozler, pa so nemško levico še naprej ogorčeno napadali in odklanjali z njo vsak sporazum."⁷ Brošura sicer ni omenjena, toda kdor je zanjo vedel (vsaj od Pirjevca), si je mogel misliti, da je Kozler načrt "nemške" levice ogorčeno napadal ravno v njej.

In tako se je 1991 očitno tudi zgodilo. V članku o Petru Kozlerju v Enciklopediji Slovenije zdaj beremo: "Kljub liberalnemu političnemu prepričanju je zagovarjal naravne pravice slovenskega naroda. To ga je pripeljalo v spore z nemškimi liberalci, proti katerim je nastopil v brošuri "Das Programm der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch- und Italienisch-österreich" ..., (kjer je) dokazoval nesprejemljivost zamisli liberalcev o razmejitvi federalističnih narodnih držav..." In beremo še druge netočnosti, izvirajoče iz dejstva, da pisec nima brošure v rokah, da operira s parafrazo povzetkov, a brez prvega, Apihovega. Človek, ki se hoče v enciklopediji poučiti o Petru Kozlerju, ne more brez poprejšnjih lastnih vednosti opaziti, da je tukaj nekaj narobe. Seveda, če ne vzdigne obrvi že ob podatku, da mu je bila razmejitev narodnih (!) držav nesprejemljiva, ali če ga ne zbode presenetljiva logika pripovedi, da Kozler zagovarja naravne pravice naroda kljub (!) svojemu liberalnem prepričanju ...⁸

Na brošuro Petra Kozlerja me je opozoril profesor Fran Zwitter, ko mi je bil mentor pri delu na doktorski disertaciji. Pokazalo se je, da mi je bila brošura koristna zlasti v zvezi s preučevanjem radikalno demokratične levice na Koroškem v letu 1848. Ugotovil sem lahko, da je to bila politična skupina, ki je brez pridržka sprejemala Löhnerjev program za ustavno preureditev Avstrije v federacijo petih narodnostno razmejenih držav, med njimi tudi Slovenske ("Slavonske") Avstrije. Radikalni demokrati na Koroškem niso izrazili nobenega pomisleka glede v programu predvidene narodnostne razdelitve Koroške med nemško in slovensko federalno državno enoto. To je tembolj pomembno, ker se je sicer na Koroškem vzdignil proti tej Löhnerjevi nameri velik hrup in so zato v deželnem zboru prvič razpravljali o vprašanju delitve dežele. Seveda, v celoti odklonilno.⁹

Medtem ko v disertaciji brošure nisem navedel, sem pozneje izrecno iz nje navajal v razpravi o Trstu v slovenski politični misli.¹⁰ To je bilo najbrž prvič, da kdo po izidu članka Avgusta Pirjevca črpa naravnost iz brošure. Saj je Valter Bohinec 1975 v svoji razpravi o Kozlerjevem zemljevidu ni obravnaval in jo je le navedel v seznamu virov.¹¹

Kozlerjeva brošura bi zaslužila reprint. Ne le zato, ker je redkost, ampak zlasti zato, ker je dokument iz leta 1848, ki priča o obstoju nemške zamisli o Združeni Sloveniji in o slovenskem premisleku te zamisli. Pa tudi dokument o tem, da se v obeh primerih govori brez zadržka o "Slovenski Avstriji" kot o pravi državi, enakopravni z drugimi v narodnostno federalizirani Avstriji. Tu ni tiste negotovosti, ki jo najdemo tudi še v

⁷ Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1979, 457.

⁸ Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana 1991, 354-355.

⁹ Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana, 1965, 58-73; nemška izdaja: Slowenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848-1914), Klagenfurt/Celovec, 1996, 71-87.

¹⁰ Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne. Referat na posvetu "Italijanski in slovenski socialisti v dobi Henrika Tume (1905-1918)" maja 1977 v Trstu. (S prevodom v italijanski jezik.), Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (Ljubljana-Trst), 17, 9-40. (Ponatis 1981 in 1996.)

¹¹ V. Bohinec, Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja, spremna študija k reproduciranemu ponatisu "Zemljevida slovenske dežele in pokrajin 1853", Ljubljana, Trst, Celovec, 1975, 25.

najnovjšem zgodovinopisju.¹² Poleg tega je brošura prva samostojna publikacija, ki natančneje opiše meje Slovenije in je v tem smislu predhodnik Kozlerjevega zemljevida. In končno, reprint bi zaslužila tudi zato, ker vsebuje nekatere zanimive nazore svojega avtorja. Toda za zdaj naj zadostuje obširnejši povzetek.

V uvodu pohvali Kozler lastnost politike, ki odkrito pokaže svoj nazor in tako omogoča svetu, da presodi vrednost njenih prizadevanj. To sta storila "levi center in skrajna levica našega državnega zbora" in objavljeni program zato vsi berejo in ocenjujejo z največjim zanimanjem. Sam takole oceni njegovo usmeritev: "Izrecni končni cilj levice je svoboden ("freiheitlicher" to je liberalen) razvoj vseh narodnosti ("Völkerstämme") Avstrije v državni obliki demokratične monarhije. Njeno volilno geslo je enakost vseh (državljanov) in enakopravnost vseh narodov. Da bi dosegla ta cilj, hoče krepko centralno oblast; toda pri tem hoče zagotoviti vsakemu narodu ("Nation") lastno upravo in zakonodajo in ne dovoliti, da bi bili člani nekega naroda ("Volk") brez absolutne potrebe vključeni v ozemlje drugega."

Očitno se Kozler s takšno načelno usmeritvijo strinja, saj se v nadaljevanju omeji na to, da ugotovi nedoslednosti programa: najprej delno nedoslednost vodilnim načelom levice, nato delno neskladnost z zemljepisnimi in etnografskimi lastnostmi kompleksa dežel, ki se naj na novo organizira, in končno, zadržanost programa v izjavah o najpomembnejših političnih vprašanjih.

Kakor je povzel že Apih, se Kozlerjeve pripombe glede nedoslednosti pri izpeljavi načel levice nanašajo na opozorilo, da centralna oblast nima vseh nujnih pristojnosti in da jih je treba razširiti! Gre mu za nekatere pristojnosti iz območja ministrstev za notranje zadeve, pravosodje in bogočastje, ki so potrebne za enotno vodenje federativnega državnega sklopa v smislu, da bo na vseh ozemljih zagotovljena enotna podlaga za gospodarske stike in promet med narodi. Vprašanje razloži na primeru stikov državljanov dveh med seboj najbolj oddaljenih dežel, Tirolske in Bukovine. Državljanji morajo biti prepričani, da v obeh deželah veljajo isti predpisi poslovanja. To je neizogiben pogoj za izpolnitev "demokratične želje vsestranskega pobratenja", ki je končni skupni cilj.

Nedoslednost v zvezi z načelom o enakopravnosti narodov razloži ob primeru 242.000 Vlahov - Romunov v Bukovini. Prepričan je, da že takšno število upravičuje ustanovitev posebne federalne države! Skliče se celo na primer švicarskega kantona Uri s komaj 13.000 prebivalci.

Glavnino študije nameni omejitvi slovenske federalne države. Na začetku popravi ime Slavonska Avstrija, navedeno v programu, ne da bi v tem videl kaj več kakor pomoto. To je pač Slovenska Avstrija, ker se na tem ozemlju živijo Slovani, ki govore svoj jezik ("slovenski jezik"), imenujejo "Slovenci" in jih je treba razlikovati od Slovanov, ki živijo v Kraljevini Slavoniji.

Po tem pojasnilu glede imena države še popravi očitno zmoto v besedah programa, ki določajo, naj se slovenski državni enoti na Koroškem priključi tisti del celovškega okrožja, ki leži "na levem bregu Drave". To je najprej zemljepisni nesmisel. Določilo pa je tudi netočno, ker živijo na Koroškem Slovenci v soseščini s Kranjsko na obeh bregovih Drave. Nasloni se na podatke krške (celovške) škofije iz leta 1848 o jeziku bogoslužja v posameznih farah in zariše "jezikovno ali nacionalno mejo". In sicer: "Od meje Italije nasproti zahodu (meja) far Pontabelj in Brdo nasproti severu: gorski hrbet med spodnjezilsko in dravsko dolino, Dobrač do njegovega izteka v Zilo (pač: v dolino Zile), odtod po Zili do njenega ustja v Dravo: potem po gorskem hrbtu od gradu Vajškra

¹² "Druga zahteva (programa Zedinjene Slovenije) je bila, naj ima ta enota svoj deželni zbor, naj ne bo samo upravna ampak samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota." - V. Melik, Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941), Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas, Ljubljana, 1997, 45.

(Landskron) do Poreč, kjer se meja obrne na Šenturško goro; odtod čez Štalensko goro in Christofberg) prek Djekš h Grebinjski gori, po katere hrbtu se mejna črta spusti na jug in se razteza do poštne ceste, ki potem tvori ločnico tja do meje Štajerske; od le-te potem poteka čez Schwanberger Alpe pri Soboti na (prelaz) Radlje, čez faro Gomilica in Arnovž tja do Mure, ki je potem naravna ločnica do mesta Radgona, ki leži ob ogrski meji. Drava ni jezikovna meja, marveč je vse ozemlje južno od opisane črte ločnice slovensko ..."

Kozler torej zariše celotno severno slovensko jezikovno (državno) mejo na Koroškem in Štajerskem. Pri tem jemlje kot celoto prav vse slovensko ozemlje južno od nje, ne glede na deželne meje. Saj nadaljuje v istem stavku: "... z edino izjemo okraja Kočevje na Kranjskem, ki ga naseljuje 20.000 Nemcev, in fare Apače, ki leži pri Cmureku na desnem bregu Mure in šteje 3.759 duš, in katere po 2/3 nemški prebivalci so spričo obstoja slovenskih krajev na levem murskem bregu prav tako malo omembe vredni, kakor so to posamezni nemški prebivalci posameznih mest in trgov."

Na tem mestu spisa izrazi Kozler svoje nasprotovanje predlogu v programu leveice, da se ustanovi Italijanska Avstrija, sestavljena iz Južne Tirolske, Dalmacije in avstrijskega ilirskega Primorja (z izjemo slovenskega dela Goriške). Najprej ugotovi, da Dalmacija ni italijanska, marveč po velikanski večini prebivalstva slovanska dežela, ki bi jo bilo najbolje priključiti Hrvaški ali pa jo vsaj oblikovati v posebno federalno državo Avstrije. Nato pa se ves obrne k vprašanju avstrijsko ilirskega Primorja, za katero ugotovi, da je kot celota po veliki večini slovansko. Retorično vpraša, ali je dopustno Slovane obravnavati kot italijansko pleme in mu vladati po italijanskih maksimah. Ali to ne bi bilo posmeh načelu enakopravnosti?

Podrobno dokazovanje večinsko slovanskega etničnega značaja celokupnega Primorja (Istre z otoki, mesta Trst in okrožja Gorica) napolnjuje glavino brošure. Glede same Istre se opre na statistične podatke, ki jih je objavil uradnik glavnega carinskega urada v Trstu Gerer v "Sloveniji" 1848, št. 14. Za poreško puljsko in za tržaško koprsko škofijo navaja podatke šematizmov za leto 1848 in enako tudi za nadškofijo Gorica. Podatke za posamezne fare dopolnjuje po potrebi tudi s podatki za posamezne kraje, da bi dokazal, da je italijanski živelj omejen predvsem na obmorska mesta, sicer pa živi pomešan med Slovane. Za fare mesta Trst in Gorica, ki se vodijo kot v celoti italijanske in jih kot takšne v svojih izračunih tudi upošteva, opozarja, da je v njih vsaj tretjina prebivalstva slovanska in deloma nemška. Slovanov v Trstu in Gorici je vsaj 15.000 (v Trstu srbska občina, veliko trgovcev, številni delavci in služabniki) in to število odšteje od števila Italijanov. Tako pride za celotno Primorje do podatka: 161.635 Italijanov in 344.491 Slovanov. Priznava sicer, da je med Slovani veliko takšnih, ki znajo italijanski jezik. "Toda, kakor ni mogoče na slovenskem Štajerskem in Koroškem smatrati za Nemce tistih slovanskih prebivalcev, ki razumejo in govore nemški, tako tudi Primorcev, izvirajočih od slovanskih staršev, ki govore italijanski, ne gre šteti k italijanskemu prebivalstvu." In zatrdi: "Šteti jih je treba k slovanski narodnosti, enako, kakor Slovence v delegaciji Videm (Udine)". Pod črto še opiše beneško ozemlje ob meji z goriškim okrožjem, kjer bivajo beneški Slovani, ter navede njihovo zahodno jezikovno mejo.

Z nadrobnim naštetjem občin, ki imajo italijansko večino v posameznih okrožjih, a so med seboj razkropljene, zavrne misel o izoblikovanju posebnega italijanskega okrožja in s tem tudi delitev avstrijskega Primorja. Italijanske manjšine naj svoje jezikovne pravice vseh vrst uveljavljajo samostojno na ravni občin ali tudi okrajev. "Kdor se ne strinja s (takšno) strogo izpeljavo načela enakopravnosti, mora dopustiti na svoj račun očitek, da goji zahrbtno misli, ki načelo enakopravnosti izpodkopavajo." Izrecno zavrne sklicevanje na Danteja in na njegove verze o Kvarnerju kot meji Italije.

Nikjer ne omenja, da obstajata v Istri dve slovanski narodnosti, poleg Slovencev tudi

Hrvatje, za obe dosledno rabi oznako Slovani. Seveda se različnosti zaveda, saj na str. 6, kjer govori o narodnostni posebnosti Slovencev, da bi jih ločil od Slavoncev, navede, da prebivajo v "severni in severovzhodni Istri" in istrskih Hrvatov k njim ne prišteje. Vendar mu v zagovoru nedeljivosti Primorja in pri zahtevi, da se mora v celoti priključiti Slovenski Avstriji, enotno ime Slovani pač bolje služi.

Slovenski Avstriji naj torej pripade vse ozemlje Koroške in Štajerske južno od opisane jezikovne meje (nemški del Koroške bi se glede na željo prebivalcev razdelil na dve okrožji: beljaško bi se priključilo Tirolski, celovško Štajerski). Nadalje sestavljata to federalno državo cela Kranjska ter celo okrožje Gorica in Istra z istrskimi otoki Cres, Lošinj in Krk. Tej zahtevi je pod črto dodana pripomba: "Pri popolni izpeljavi načela o narodni združitvi, bi lahko v Slovensko Avstrijo vključili tudi 50.000 ogrskih Slovencev, ki bivajo ob štajersko - ogrski meji, in tudi tiste v delegaciji Videm."

Tako je opisana meja celokupne (ne zgolj avstrijske) Slovenije, še vedno z izjemo narodnostne meje Slovencev med Muro in Rabo nasproti Madžarom, za katero Kozler nadrobnih podatkov očitno še ni imel.

Šele prav v zadnjem odstavku brošure opozori Kozler na (njemu sumljivo) dejstvo, da Löhnerjev program molči o razmerju Avstrije do Nemčije. Avtorji programa naj se odkrito izrečejo o tem vprašanju. S tem bi pokazali, da levica ni sovražnica integritete avstrijske cesarske države v sedanjem obsegu, da ne namerava razpustiti sedanje avstrijske državne skupnosti in ustvariti zedinjeno Nemčijo, kraljevino Poljsko, samostojno Ogrsko in Italijo. "Gotovost glede teh točk bi pomenila važen preizkusni kamen političnih zmožnosti levice," zaključuje Kozler svoj spis.

Če pomislimo, da januarja 1849 niti František Palacky, podobno kot Karl Löhner, ni zavračal delitve čeških zgodovinskih dežel in da je pristajal na utemeljitev federacije na državi narodov,¹³ lahko še bolj razločno vidimo, zakaj Peter Kozler ni imel razloga, da bi napadal načrt levice, četudi nemške. Hotel je le natančneje govoriti za Zedinjeno Slovenijo ob tem skoraj neverjetnem prizoru, ko so se interesi narodov skladno prekrili tudi programsko. Žal je prizor zbledel že skoraj v istem hipu in ostal v zgodovini habsburške Avstrije, kolikor je je še preostalo, le neponovljiva epizoda.

ZUSAMMENFASSUNG

Über die Broschüre von Peter Kosler

Der in einer deutschen Familie im Gottscheerland geborene Peter Kosler, Verfasser der ersten Landkarte des slowenischen nationalen Gebietes (1853) veröffentlichte im Januar 1849 die Broschüre "Das Programm der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch- und Italienisch-Österreich, Wien, Mechitaristen - Buchdruckerei, 1848." Es handelte sich um das unter dem Namen des Vorschlagenden Ludwig Löhner bekannte Programm. Löhner hatte die Föderalisierung von Österreich durch die Errichtung von fünf, den Sprachgrenzen angepaßten Bundesländern vorgeschlagen. Darunter auch Slowenien, das im Programm irrtümlicherweise als Slavonisch-Österreich bezeichnet wurde. In der neueren Geschichtsschreibung wird der Inhalt als polemisch dargestellt. In Wahrheit stellte sich Kosler nicht gegen das Programm der Linken, er berichtete es vielmehr was die Benennung und die Grenzen von Slovenisch-Österreich betrifft und wies auf einige Unstimmigkeiten im Programm hin. Die Broschüre von Kosler ist ein Dokument aus dem Jahre 1848, das die Existenz einer deutschen Idee vom Vereinten Slowenien und slowenische Überlegungen dazu belegt.

¹³ S. Z. Pech, *The Czech Revolution of 1848*, Chapel Hill, 1969, 215.

Es ist zugleich auch ein Beleg dafür, daß in beiden Fällen ohne Vorbehalte vom Slowenischen Österreich als richtigem, anderen im national föderalisierten Österreich ebenbürtigen Staat die Rede ist. Außerdem ist die Broschüre die erste selbständige Publikation, in der die Grenzen von Slowenien näher beschrieben werden, in diesem Sinne ist sie eine Vorgängerin der Koslerschen Landkarte. Im Januar 1849 wies nicht einmal der tschechische Politiker František Palacky, ähnlich wie Karl Löhner, die nationale Teilung von Böhmen zurück, er akzeptierte die Föderalisierung von Nationalstaaten. Er gab das Prinzip der Unteilbarkeit von hiastorischen Ländern auf, das als solches so unabänderlich jede deutsch-tschechische Vereinbarung verhinderte, aber auch jede Lösung der slowenischen Frage durch die Gründung eines Vereinten Sloweniens aufgrund einer nationalen Teilung von Kärnten und Steiermark. Es war in der österreichischen Geschichte bis zum Jahre 1918 ein einmaliges Ereignis, daß die Interessen verschiedener Völker, auch des slowenischen, auch programmäßig deckungsgleich waren. Verständlicherweise hatte Kosler keinen Grund, diesen Plan der Linken anzugreifen, was er auch nicht machte.

VASILIJ MELIK

DEŽELNI POSLANCI KMEČKE KURIJE NA GORENJSKEM 1861-1895

Z volitvami v deželne zборе, ki so se začele 20. marca 1861 na Štajerskem, 21. marca pa na Kranjskem, Goriškem, Koroškem in v Istri, se je nadaljevalo pri Slovencih marca 1849 prekinjeno parlamentarno življenje. Volitve so se začele v kmečki kuriji, nadaljevale v mestih in končale v veleposestvu. Volitve niso bile ob nedeljah, kakor je navadno danes, ampak ob delavnikih. Na Kranjskem so se do prve svetovne vojne začele ob četrkih (petkrat), sobotah (trikrat), ponedeljkih (dvakrat), torkih in petkih (po enkrat). 21. marec 1861 je bil četrtek. Tedaj so volili na kmetih, v mestih so glasovali naslednji torek, v veleposestvu pa v četrtek 28. marca. Volitve v prvi deželni zbor so torej trajale teden dni. Ni bilo pa vselej tako. Druge splošne volitve na Kranjskem so se začele v soboto 26. januarja 1867 ter končale v šestih dneh, v petek 1. februarja. Še hitreje je šlo leta 1870. Podeželje je volilo v ponedeljek 27. junija, mesta takoj naslednji dan, veleposestvo pa v četrtek 1. julija - trajale so torej le pet dni. Leta 1889 pa se je začela razdalja med posameznimi volilnimi dnevi večati: tega leta je trajala pot od kmečkih do veleposestniških volitev 8 dni, leta 1901 12 dni, leta 1908 14 dni. Najdaljše pa so bile zadnje splošne volitve, edine, pri katerih je bila v vrstni red vključena tudi nova splošna kurija. Ta je volila prva, v ponedeljek 1. decembra, kmečka je sledila v torek 9. decembra, mesta v torek 16. decembra, veleposestvo pa v ponedeljek 22. decembra. Od začetka do konca so torej minili trije tedni. V nekaterih volilnih okrajih je prišlo tudi do ožjih volitev. Te so bile leta 1913 v splošni kuriji pet dni po prvih volitvah, v soboto 6. decembra, v mestih pa štiri dni po prvih volitvah, v soboto 20. decembra.

Redno volilno obdobje (perioda) deželnega zbora je trajala šest let, vendar je cesar lahko zbor razpustil kadarkoli prej. Od vseh dežel, v katerih so živeli Slovenci, je imel kranjski deželni zbor največ splošnih volitev - dvanajst. Druge so jih imele le 11 (Goriška, Istra) ali 10 (Štajerska, Koroška). Vzrok je bil v tem, da je bil kranjski deželni zbor kar trikrat zgodaj razpuščen. Drugi, izvoljen januarja 1867, je bil razpuščen že v začetku marca istega leta, tretji in četrti pa tudi nista trajala dolgo. Osem zborov je trajalo po šest let, pol leta več ali manj. Dvanajsti deželni zbor, izvoljen decembra 1913, je imel eno samo zasedanje od 5. februarja do 3. marca 1914 s sedmimi sejami. Temu so sledile še nadomestne volitve 12. marca 1914 v postojnskem okraju kmečke kurije, med vojno 1914/1918 pa ni bilo ne zasedanja ne volitev. "Deželni odbor dosedanje vojvodine Kranjske", izvoljen 5. februarja 1914, je razpustila slovenska Narodna vlada z naredbo 4. novembra 1918.¹ Tako je dokončno nehal sistem, ki ga je ustvaril februarski patent leta 1861.

Naslednja razpredelnica nam kaže, kdaj so se začele splošne volitve od prvega do 12. deželnega zbora (a) in koliko let in dni je poteklo do začetka volitev v naslednji deželni zbor (b).

¹ Podatki o volitvah so povzeti po knjigi V. Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965. O razpustu deželnega odbora gl. L. Bogataj, Uprava v Sloveniji od prevrata 1918 do izvržitve vidovdanske ustave. Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, 386.

	a	b
I	21. 3. 1861	5,311
II	26. 1. 1867	0,54
II	21. 3. 1867	3,98
IV	27. 6. 1870	1,168
V	12. 12. 1871	5,207
VI	7. 7. 1877	5,337
VII	9. 6. 1883	6,25
VIII	4. 7. 1889	6,140
IX	21. 11. 1895	5,295
X	12. 9. 1901	6,152
XI	21. 2. 1908	5,304
XII	1. 12. 1913	

Mestna kurija na Kranjskem je volila 8 poslancev: dva Ljubljana, ki je štela leta 1869 22.593 ljudi, torej 46% prebivalcev celotne kurije, dva gorenjska mesta (Kranj, Škofja Loka, Tržič, Radovljica in Kamnik z 9.513 ljudmi), dva dolensjska mesta (Novo mesto, Višnja gora, Črnomelj, Metlika, Kostanjevica, Krško, Kočevje in Ribnica z 8.358 ljudmi) in dva notranjska mesta (Idrija, Postojna, Vrhnika in Lož z 8.303 prebivalci). Kmečka kurija je volila 16 poslancev. Dolensjska jih je volila sedem (186.623 prebivalcev), Gorenjska štiri (109.290 prebivalcev), Notranjska tri (70.017 prebivalcev) ter ljubljanski in vrhniški sodni okraj dva (48.576 prebivalcev).

Naše razpravljanje je namenjeno poslancem kmečke kurije na Gorenjskem v letih pred končnim razcepom v slovenskem narodnem gibanju, to se pravi, od leta 1861 do 1895, v času prvih osmih deželnih zborov.

Od štirih gorenjskih poslancev je volil kranjski volilni okraj (sodni okraji Kranj, Tržič in Škofja Loka) po dva, kamniški (sodna okraja Kamnik in Brdo) in radovljiški okraj (sodna okraja Radovljica in Kranjska gora) pa po enega. 21. marca 1861 je bil dr. Janez Bleiweis izvoljen za poslanca v treh kmečkih okrajih, v Ljubljani, Kamniku in Kranju. Odločil se je za ljubljanski mandat, v Kamniku in Kranju pa so bile čez dvanajst dni nove volitve. Če te Bleiweisove volitve ne računamo, je imela kmečka kurija na Gorenjskem do leta 1895 17 poslancev.

- 1 Matija Golob 21. 3. 1861 - 27. 11. 1866 odstopil (Kranj)
- 2 dr. Lovro Toman 21. 3. 1861 - 2. 1. 1867 (Radovljica)
- 3 Jožef Derbitsch 2. 4. 1861 - 2. 1. 1867 (Kranj)
- 4 Janez Toman 2. 4. 1861 - 19. 5. 1877 (Kamnik)
- 5 Anton Kos 26. 1. 1867 - 10. 12. 1868 umrl (Kranj)
- 6 baron Anton Zois 16. 1. 1867 - 21. 5. 1870 (Kranj)
- 7 Lovro Pintar 26. 1. 1867 - 9. 9. 1874 odstopil (Radovljica)
- 8 dr. Radoslav Razlag 19. 4. 1869 - 24. 3. 1877 odstopil (Kranj)
- 9 Franc Kramer 27. 6. 1870 - 19. 5. 1877 (Kranj)
- 10 Luka Robič 10. 10. 1874 - 19. 5. 1877 (Radovljica)
- 11 Luka Svetec 7. 7. 1877 - 11. 5. 1883 (Kamnik)
- 12 dr. Josip Poklukar 7. 7. 1877 - 17. 3. 1891 umrl (Radovljica)
- 13 Karel Klun 7. 7. 1877 - 9. 10. 1895 (Kranj)
- 14 Oton Detela 7. 7. 1877 - 11. 5. 1883, 4. 7. 1889-1908 (Kranj)
- 15 Blaž Mohar 9. 6. 1883 - 19. 4. 1889 (Kranj)
- 16 Janko Kersnik 9. 6. 1883 - 9. 10. 1895 (Kamnik)
- 17 Janez Mesar 10. 9. 1891 - 3. 5. 1895 umrl (Radovljica)

Med temi 17 poslanci je bilo šest duhovnikov (Janez Toman, Kos, Pintar, Kramer, Klun, Mesar), 4 advokati in notarji (Lovro Toman, Razlag, Svetec, Kersnik), 2 uradnika (Derbitsch aktiven, Robič v pokoju), 2 graščaka (Zois, Detela) - prišteli bi jima lahko tudi Kersnika, ki je bil notar in graščak, 3 posestniki. Posestnik (*Realitätenbesitzer*) je bila pred prvo svetovno vojno najbolj priljubljena oznaka, ki so jo navajali kot poklic na kmetih in v mestih. Tako so se opredeljevali kmetje, ki so bili obenem gostilničarji, mesarji ali trgovci, ali pa samo kmetje. Tako so se opredeljevali meščani, hišni posestniki, obrtniki in še mnogi drugi. Med našimi gorenjskimi poslanci so bili posestniki Mohar v Škofji Loki (župan, mesar in posestnik), Golob v Šenčurju in Poklukar v Ljubljani, ki je bil precej več kot onadva. Dostikrat je naveden le kot "dr. Jožef Poklukar" brez poklica. Bil je *doctor iuris*, bil tudi odvetniški in notarski koncipient, vendar je opustil juridično službo, prevzel nadzorstvo, pozneje vodstvo Blasnikove tiskarne in postal njen solastnik, ko se je poročil z Blasnikovo hčerko Aleksandrino (februarja 1875).²

Samo štirje naših 17 poslancev niso bili Gorenjci. Razlag je bil doma v ljutomerskem okraju na Štajerskem, Kramer in Klun sta bila Dolenjca iz ribniškega okraja. Derbitsch je bil rojen v Šiški pri Ljubljani, v deželni zbor pa so ga izvolili, ko je bil okrajni predstojnik v Kranju. 13 poslancev je bilo Gorenjcev. Robič je bil rojen v Gozdu (okraj Kranjska gora), Kos in Mesar na Jesenicah, Janez Toman v Bohinjski Bistrici, Poklukar v Krnici pri Gorjah, Lovro Toman v Kamni gorici, Golob v Šenčurju; Zois je bil rojen v Ljubljani, toda njegov dom je bila graščina na Brdu. Trije poslanci so bili s škofjeloškega območja: Detela in Mohar iz Škofje Loke, Pintar od Sv. Tomaža pod Lubnikom. Svetec je bil iz Podgorja pri Kamniku, Kersnik z Brda pri Lukovici.

Še nekaj podatkov o poslancih. Razvrščeni so po rojstnih datumih. Slovenski biografski leksikon jih je v svojo evidenco uvrstil enajst, šestih ne omenja.

Isto leto kot Prešeren, pol meseca prej, se je rodil Franc Kramer v Prigorici pri Ribnici (16. 11. 1800). Dvajset let je bil župnik in dekan v Stari Loki (1847-1867), potem pa kanonik v Ljubljani. V kranjsko-loškem okraju je bil dvakrat (1870, 1871) izvoljen za poslanca, tako da je bil sedem let v deželnem zboru. Umril je 30. junija 1884.

Anton Kos je bil rojen 3. junija 1805 na Jesenicah. Kot dom bi mu lahko šteli graščinico Boben (Auritzhof) v Zagoricah na Bledu, ki jo je imel njegov oče, pozneje pa brat in njegova rodbina. V letih 1839-50 je bil župnik in dekan v Idriji, 1850-58 v Kranju, potem pa stolni prošt v Ljubljani.³ Ker je umrl v Ljubljani že 10. decembra 1868, ni bil poslanec niti dve leti. Manj časa ni bil v deželnem zboru noben od gorenjskih poslancev.

Janez Toman je bil rojen v Bohinjski Bistrici 22. junija 1807 in je umrl 7. januarja 1888 v Moravčah, kjer je bil dolga leta župnik in dekan.⁴ Za poslanca je bil izvoljen na nadomestnih volitvah 2. aprila 1861 in je bil prvi duhovnik, ki je prišel v kranjski zbor po februarškem patentu. Slovenci so bili zelo navdušeni nad njegovim govorom o slovenščini v šolah 12. februarja 1866, ob enem pomembnejših spopadov med slovensko in nasprotno stranko. Dekan Toman je bil izvoljen petkrat zaporedoma, tako da je bil v deželnem zboru 16 let.

Baron Anton Zois, rojen 22. julija 1808, umrl 9. maja 1873, ki je (1836) podedoval brdsko graščino, je bil pri prvih deželnozbornih volitvah 28. marca 1861 izvoljen v veleposestvu. Edini med vsemi poslanci te kurije se je opredelil za slovensko stranko - tudi pozneje je bilo veleposestvo vselej brez Slovencev. 11. aprila 1864 je bil izvoljen Zois na prvi seji osnovalnega odbora za prvomestnika Slovenske matice.⁵ 26. januarja

² Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana 1933-52, 425.

³ M. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, 150; Novice gospodarske, obrtniške in narodne (Ljubljana) XXVI/50, 9. 12. 1868, 419.

⁴ Slovenec (Ljubljana), XVI/6, 9. 1. 1888.

⁵ J. Žigon, Veliko pismo slovenske duhovne združitve, Ljubljana 1935, 67, 68.

in 26. marca 1867 je bil kot slovenski kandidat izvoljen v kranjskem kmečkem okraju. Po Bleiweisovem nekrologu⁶ se je leta 1869 "zavoljo slabotnega zdravja moral odpovedati" poslanstvu. Isto vest je ponovil tudi Slovenski biografski leksikon. Toda zadnje seje deželnega zbora v letu 1869, ki je bila 22. oktobra, se je Zois še udeležil⁷ in vzorno sestavljeni Pfeiferjev seznam deželnih poslancev⁸ nič ne govori o demisiji.

Jožef Derbič ali Joseph Derbitsch je bil rojen leta 1809 v Šiški pri Ljubljani. Ko je prišel dr. Josip Vošnjak 1. septembra 1859 za zdravnika v Kranj, je bil Derbitsch tam okrajni predstojnik. "Derbič je bil Kranjec starega kova, ki o novi slovenščini nič ni hotel slišati", je zapisal Vošnjak o njem.⁹ Deželni zbor ga je poslal tudi v dunajski državni zbor. Tam je sodeloval pri izročitvi slovenske peticije Schmerlingu, toda slovenski stranki se ni priključil ne v Ljubljani ne na Dunaju. Med gorensjkimi poslanci kmečke kurije je bil edini, ki ni stal v slovenskih vrstah. Umril je 13. januarja 1884 v Ljubljani.¹⁰

Luka Robič se je rodil 18. oktobra 1813 v Gozdu pri Kranjski gori. Bil je davčni uradnik in je šele po upokojitvi postal deželni poslanec, najprej v domačem okraju (Radovljica), nato pa še 12 let v ljubljanski okolici. Umril je 8. avgusta 1891 v Ljubljani.

Lovro Pintar je bil rojen 2. avgusta 1814 pri Sv. Tomažu pod Lubnikom. Ko je bil župnik v Breznici, je bil izvoljen januarja 1867 v radovljiškem okraju. Bil je član štirih deželnih zborov, zaradi bolezni pa je odstopil 9. septembra 1874 in je leto dni pozneje 10. septembra 1875 v Tupalčah umrl.

Dr. Radoslav Razlag je bil rojen 12. junija 1826 v Radoslavcih pri Ljutomeru, umrl pa 5. junija 1880 v Brežicah, star 54 let. Svoje politično življenje je začel na Štajerskem. Leta 1862 so ga Slovenci kandidirali v celjskem kmečkem volilnem okraju - to je bil njihov prvi pravi politični nastop. Ni bil izvoljen. Leta 1863 so ga kandidirali drugič, a še brez uspeha. Tretji poskus 1865 je pa uspel in celjski okraj je s tem za vselej prišel v slovenske roke. Vendar Razlag ni vztrajal na Štajerskem. 19. aprila 1869 je bil izvoljen na nadomestnih volitvah v Kranju kot ljubljanski advokat. Ponovno je bil izvoljen 1870 in 1871, odstopil pa je 24. marca 1877, malo pred splošnimi volitvami. V času Hohenwartove vlade je bil 11. septembra 1871 imenovan kot prvi Slovenec za kranjskega deželnega glavarja. Vendar velikega dela kranjskih Slovencev to ni preveč razveselilo, zdelo se jim je prav pregrešno, da je zasedel Štajerc tako mesto.

Pol leta pozneje kot Razlag je bil rojen Luka Svetec v Podgorju pri Kamniku (8. oktobra 1826) - živel pa je mnogo dlje kot Razlag, saj je umrl šele v 95. letu starosti 21. januarja 1921. Najprej je bil izvoljen na Kočevskem, kjer je bil leta 1863 okrajni adjunkt. Tu je bil poslanec deset let (do 23. septembra 1873). 1867-71 je bil tudi v državnem zboru na Dunaju. V kranjskem deželnem zboru se je preselil za šest let (1877-83) v domači kamniški okraj, nato pa še za 12 let v trebanjskega (1883-95). Kot notar v Litiji je spadal v trebanjski okraj.

Lovro Toman (rojen 10. avgusta 1827 v Kamni gorici) je bil izvoljen 1861 v radovljiškem okraju, kamor je spadal po svojem domu in delovnem mestu, saj je bil advokat v Radovljici. V prvem deželnem zboru je poleg Bleiweisa največ govoril slovensko. Izvoljen je bil tudi v dunajski državni zbor, kjer se je edini med kranjskimi poslanci opredelil za slovensko stranko. Januarja 1867 so kandidirali Slovenci Tomana v Ljubljani, torej v najodličnejšem volilnem okraju. Na novih volitvah marca istega leta ob vladnem pritisku v deželnem glavnem mestu niso mogli več obdržati večine. Tomanu je zato dala deželno poslansko mesto trgovsko-obrtna zbornica. Število slo-

⁶ Letopis Matice slovenske za 1872 in 1873, Ljubljana, 157.

⁷ Obravnave dež. zbora kranjskega (Ljubljana) 9, 1869, 237.

⁸ J. Pfeifer, Die Landtagsabgeordneten des Herzogtums Krain 1861 bis 1901, Laibach 1902.

⁹ J. Vošnjak: Spomini, Ljubljana 1981, 62.

¹⁰ O. Knauer: Das österreichische Parlament von 1848-1966, Wien 1969, 80.

venskih poslancev na Dunaju se je leta 1867 precej povečalo. Njihovo politiko sta vodila Toman in Svetec v oportunističnem duhu, kar je doma povzročilo ostro kritiko. V zvezi z razpletanjem političnega položaja v državi so Slovenci 31. marca 1870 zapustili državni zbor. Junija 1870 se Toman zaradi bolezni ni dal več voliti v deželni zbor in je umrl še isto leto 15. avgusta v Rodaunu pri Dunaju, star 43 let in 4 dni.

Josip Poklukar se je rodil 7. marca 1837 v Krnici, umrl pa je 17. marca 1891 v Ljubljani, v isti starosti kot Razlag. 14 let je bil, do svoje smrti, poslanec radovljiškega kmečkega volilnega okraja. 25. avgusta 1888 je bil imenovan, kot drugi Slovenec, za kranjskega deželnega glavarja.

Oton Detela se je rodil in je umrl v Ajmanovem gradu pri Škofji Loki (12. 11. 1839 - 12. 3. 1917). Za deželnega poslanca je bil izvoljen 7. julija 1877 in ni bil v deželnem zboru samo do volitev leta 1895, torej 18 let, ampak še 12 let, torej skupaj celih 30 let. Ves čas, z izjemo let 1883-89, ko je bil poslanec mest Kranja in Škofje Loke, je zastopal kmečke občine kranjskega, tržiškega in škofjeloškega sodnega okraja. Bil pa ni samo poslanec. Po Poklukarjevi smrti je bil 30. julija 1891 imenovan za deželnega glavarja. Za deželnega glavarja je bil imenovan še dvakrat, 16. decembra 1895 (takrat že kot Oton pl. Detela) in 21. julija 1901. Zadnja seja, ki jo je vodil, je bila 4. aprila 1906. Tedaj so liberalci posegli v razpravljanje o reformi deželnega reda in volilnega reda s hrupno obstrukcijo. V zapisniku seje piše: "Pirc ima majhne čincele, dr. Ferjančič, dr. Majaron in Božič kravje zvonce, dr. Tavčar piščalko, Hribar motocikel-piščalko, Franc Arko ragljo, Supančič trobento, in začne se med smehom na levi in ploskanjem, živijo-klici in razgrajanjem in smehom na galeriji strahovit, po raznih inštrumentih povzročeni ropot in vrišč, ki se odslej skoro neprenehoma nadaljuje".¹¹ Vsako delo je bilo onemogočeno. Zvečer je deželni glavar zaključil sejo, februarja 1908 so bile nove volitve. Na njih Detela ni bil več kandidat, njegova glavarska funkcija pa je prenehala, ko je bil Šuklje 22. marca 1908 postavljen za novega deželnega glavarja. Leta 1907 je doživel Detela še novo čast: imenovan je bil za člana gosposke zbornice. Od Slovencev je bil pred njim na takem položaju samo Miklošič, naš največji slavist. Kljub vsemu, kar je postavljalo Detelo v vrhove slovenske politične uspešnosti, ga niti Slovenski biografski leksikon niti Enciklopedija Slovenije nista sprejela v svoje vrste. Carniola mu je posvetila spominski članek, v katerem je bilo rečeno: "Bil je mnogoleten prezaslužen sodelavec pri vseh kulturnih, predvsem pa za deželo važnih kmetijskih zadevah. Posebne zasluge si je pridobil pri ureditvi zemljiškega davka. C. kr. kmetijska družba za Kranjsko ga je imenovala leta 1908 za svojega častnega člana ... Oton pl. Detela je bil tudi med najstarejšimi udi Muzejskega društva ... Vobče je bil čist, značajan in nesebičen rodoljub, ki je vedno skrbno varoval ugled in interese dežele Kranjske."¹²

Karel Klun, rojen 15. oktobra 1841 v Prigorici pri Ribnici, je bil 18 let poslanec kranjskega okraja. Bil je tako rekoč naslednik svojega strica Franca Kramerja. Stric in on sta bila pobudnika katoliškega časopisa Slovenec (1873). Klun je vodil katoliški del deželnih poslancev in postal po razcepu tudi prvi predsednik Katoliškega političnega društva. Pri volitvah 1895 se je preselil iz kranjskega v domači kočevsko-ribniški okraj, pa je že čez pol leta v Budimpešti, kjer so zasedale delegacije, umrl 8. junija 1896.

Najmlajši med našimi poslanci je bil Janko Kersnik, rojen 4. septembra na Brdu pri Lukovici. 12 let je bil poslanec svojega domačega kamniškega volilnega okraja, ko pa je leta 1895 kot liberalni kandidat izgubil bitko s katoliškim kandidatom Kajdižem, ga je izvolila za poslanca trgovsko-obrtna zbornica, toda umrl je že 28. julija 1897.

¹¹ Obravnave dež. zbora kranjskega (Ljubljana) 46, 1908, 294.

¹² Carniola. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana), n. v. VIII, 1917, 146.

ZUSAMMENFASSUNG

Landesabgeordnete der Bauernkurie in Oberkrain von 1861-1895

Mit den Landtagswahlen im März 1861 wurde das im März 1849 unterbrochene parlamentarische Leben wieder aufgenommen. Gewählt wurde nicht sonntags, so wie heute, sondern an Werktagen. Zuerst wurde in der Bauernkurie und zuletzt im Großgrundbesitz gewählt. Die Wahlen dauerten mindestens 5 Tage (1870) und höchstens drei Wochen (1913), als auch schon in der allgemeinen Kurie gewählt wurde. Krain hatte von allen innerösterreichischen Ländern die meisten allgemeinen Wahlen (12), weil der Landtag dreimal sehr früh aufgelöst worden ist.

Der Beitrag erörtert 17 Abgeordnete der Bauernkurie in Oberkrain im Zeitraum zwischen 1861 und 1895. Es waren 6 Geistliche, 4 Anwälte, 2 Beamten, 2 Schloßherren und 3 Realitätenbesitzer. Nur 4 unter ihnen stammten nicht aus Oberkrain: zwei stammten aus Unterkrain, 1 aus der Umgebung von Ljubljana, 1 aus dem Bezirk von Ljutomer in der Steiermark. Der Beitrag enthält auch kurze Lebenslaufangaben für alle 17 Abgeordneten; sechs von ihnen werden im Slowenischen biographischen Lexikon (Slovenski biografski leksikon) nicht erwähnt.

EVA HOLZ

NEKAJ ZANIMIVOSTI O SLOVENSKO - ČEŠKEM SODELOVANJU V DRUGI POLOVICI 19. IN V ZAČETKU 20. STOLETJA

Članek govori o nekaterih oblikah slovensko-češkega sodelovanja v času druge polovice 19. stoletja in do konca prve svetovne vojne. Ker smo takrat živeli v skupni monarhiji, je bilo sodelovanje živahno na vseh področjih. Prav zaradi tega se bom omejila le na dve in sicer bom predstavila češko uradništvo pri nas in vpliv nekaterih čeških kulturnih ustvarjalcev, ki so precej pripomogli k razvoju naše glasbene kulture. Ob tem pa ne smemo prezreti dveh zanimivih in samosvojih osebnosti, Frana Milčinskega in Henrika Tume.

Več kot pol stoletja si je cesar Franc Jožef prizadeval, da bi ohranil svoji deželi ugled in stabilnost. Da bi državo uredil tako, kot se mu je zdelo najprimerneje, se je opiral na "tri stebre oblasti", na vojsko, duhovščino in državno uradništvo. Ker je bilo uradništvo podaljšana roka vlade, je cesar za višje uradnike določal ljudi, na katere se je lahko zanesel.¹ Uradni jezik je bila nemščina in državno uradništvo zato ni bilo vezano na določeno deželo avstrijskega dela monarhije. V tem delu monarhije je cesar premeščal državne uradnike kamorkoli. Temu se niso mogli izogniti niti najvišji državni uradniki (deželni namestniki in deželni predsedniki). Začetnike, ki so stopali na prve stopničke hierarhične lestvice državnega uradniškega aparata, pa so praviloma premeščali vsako leto.

V leposlovni literaturi, ki govori o tem času, je vedno prisotno tudi državno uradništvo, ki je večinoma predstavljeno kot suhoparno, primerno bedasto in ozkosrčno. Znana je bila krilatica, da se državnim uradnikom ne sme pripovedovati šal v petek popoldne, ker se začnejo smejati pri nedeljski maši. Narodno opredelitev nenemškega uradništva je določala vlada, ki je od uradništva pričakovala, da bo opravljalo svojo službo, politično pa se bo udejstvovalo le takrat, kadar bo to ustrezalo vladi. Tisti, čigar vest tega ni prenesla, je moral zapustiti državno službo. V avstrijski birokraciji je bila hierarhična lestvica trdno določena, dosledno so izpolnjevali načelo avtoritete od zgoraj navzdol in odgovornosti od spodaj navzgor. Nižje uradništvo je bilo praviloma take volje in opredelitve kot njegov šef. Seveda so bile tudi izjeme, ki pa so prej ali slej začutile posledice svoje nepokorščine. Pokorščina je segla celo tako daleč, da so smeli uradniki obiskovati le določeno gostilno, da jim je bilo dovoljeno ali pa tudi ne udeleževati se pevskih vaj. Ugled države je moralo uradništvo ohranjovati tudi na materialnem področju. Uradniki so morali živeti "stanu primerno", kar pa v nekaterih obdobjih ni bilo prav lahko. Visoki uradniki - deželni namestnik in deželni predsednik - so imeli zagotovljene vse pogoje, da so lahko živeli "stanu primerno", dobivali so primerno plačilo, imeli so državno stanovanje in funkcijski dodatek, katerega višina je bila odvisna od dežele, kjer so službovali. Deželni namestnik ali pa deželni predsednik sta imela vrsto obveznosti, ki so sodile v njun službeni položaj, lahko sta tudi vplivala na kulturno področje, in to ne le po službeni dolžnosti. Zato je bilo za vsako pokrajino tako pomembno, kdo je v njej predstavljal cesarja.

¹ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, 1853, Wien 1853, IV Stück, No 10, 19. 1. 1853, 65-67. A. Allerhöchste Bestimmungen über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Bezirksämter, 68-81; *ibid.*, 1867, Wien 1867, X Stück, No 22, 3. 2. 1867, 64-66; *ibid.* *ibid.*, XX Stück, No 43, 28. 2. 1867, 107; Zakonik in ukazni list za vojvodstvo Kranjsko. Leto 1867, (Ljubljana) VII, 1867, št. 8, 18.

Materialni položaj nižjih uradnikov ni bil zavidanja vreden. Tudi oni so morali živeti "stanu primerno". To je pomenilo tudi prepoved opravljanja kakršne koli pridobitne dejavnosti zanje in za njihove družinske člane. Ti uradniki so se večkrat znašli v finančnih težavah, to pa se je odražalo tudi v njihovem obnašanju. Marsikdo je skrival svojo narodno zavest in se je opredeljeval tako, kot je zahteval šef. Narodno zavest so v tem poklicu obravnavali kot zasebno zadevo posameznika, ki je ta v realnem življenju največkrat ni smel ali ni mogel izraziti, če je želel ohraniti službo.

Uradniki češke narodnosti ali pa češkega porekla so se prav gotovo pojavili tudi na Slovenskem. Po dosedanjih uradnih podatkih, ki govorijo o državnih uradnikih, še ni mogoče natančno dokazati, koliko jih je bilo. V statističnih rubrikah, kjer statistike za naše kraje navajajo versko pripadnost ali narodnost, govorijo o Slovencih, Nemcih, Italijanih, včasih o Srbohrvatih, vsi ostali narodi pa so stlačeni v rubriko "drugi". Kot vemo, pa po imenih in priimkih ne moremo sklepati o narodni opredelitvi posamezne osebe. V statističnem popisu iz leta 1880 in leta 1900 so prebivalstvo razdelili tudi po pogovornem jeziku.

Češko govoreče prebivalstvo

Po deželah	1880	1900
na Štajerskem	2512	733
na Koroškem	97	196
na Kranjskem	244	390
v Trstu z okolico	92	145
na Goriško-Gradiščanskem	58	83
v Istri	316	446

Štajerska	1880	1900
V večjih mestih		
Gradec	1230	212
Celje	5	5
Maribor	80	26
Ptuj	/	2

Po okrajnih glavarstvih na slovenskem Štajerskem	1880	1900
Celje okolica	44	28
Ljutomer	10	3
Maribor okolica	23	25
Ptuj	7	4
Radgona	10	3
Slovenj Gradec	10	12

Kranjska	1880	1900
Ljubljana	136	208
Po okrajnih glavarstvih		
Postojna	8	18
Kočevje	9	10
Krško	/	34
Kranj	9	4

Ljubljana okolica	21	8
Litija	9	3
Logatec	21	25
Radovljica	5	31
Novo mesto	14	8
Kamnik	11	30
Črnomelj	1	11

Primorska	1880	1900
Trst s svojim območjem	92	145
Trst - mesto	65	145
Trst - predmestja	15	/
Trst - okolica	12	/

Goriška	1880	1900
Gorica	40	54
Po okrajnih glavarstvih		
Gorica	2	12
Sežana	11	2
Tolmin	4	5

Očitno je, da je bilo več Čehov naseljenih v krajih, kjer se je razvijala tekstilna in usnjarska industrija ali pa kjer je bilo razvito gozdarstvo in rudarstvo, v Idriji jih je bilo n. pr. 13.² Kljub temu pa teh podatkov ne moremo povezati s podatki o poklicih, ki so jih opravljali ti ljudje.

V drugi polovici 19. stoletja je državna oblast v avstrijskem delu monarhije zelo pogosto selila državne uradnike iz pokrajine v pokrajino. Na Kranjskem je bil zunanji jezik uradovanja nemščina, zato so v naših krajih lahko uradovali tudi češki uradniki, ki so znali nemško. Dostopne so jim bile vse stopnje uradniške lestvice. Edini visoki uradnik pri nas na Kranjskem, ki se je javno deklariral za Čeha, je bil deželni predsednik Franc Kallina vitez Urbanow. Pri nas je služboval dve leti, od 1878 do 1880. To je bil čas, ko se je začela Taaffejeva vlada in so se pri nas razmere na narodnostnem področju nekoliko sprostile. S svojim nastopom kot deželni predsednik je Kallina dokazal, da lahko upošteva razmere v deželi in tudi želje različnih strank, pa ni zato prav nič okrnjena avtoriteta visokega cesarskega uradnika, prej nasprotno. Izhajal je iz meščanske uradniške družine na Moravskem, leta 1842 je stopil v uradniško službo in zelo hitro preplezal prve stopničke uradniške hierarhične lestvice. Kot večino uradnikov so tudi njega precej premeščali. Leta 1852 je bil v Budimpešti tajnik namestnika (Statthalter), tu je bil precej let tudi namestniški svetnik (Statthalterrath). Ko so morali vsi nemški uradniki zapustiti Madžarsko, je bil prestavljen na okrajno glavarstvo v bližini Gradca, potem so ga poklicali v namestniški svet. Leta 1876 ga je cesar povzdignil v plemiški stan s priimkom Urbanow, leta 1878 ga je imenoval za deželnega predsednika na Kranjskem, v letu 1880 pa za deželnega namestnika v Brnu, kjer je v juliju 1880 umrl za srčno kapjo.³ Imenovanje Kalline za deželnega predsednika na Kranjskem je zbudilo precej komentarjev. Sloven-

² Österreichische Statistik 2. Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache und nach ihrer Gebräuche, Wien 1882, 22-23, 26-27, 32-33, 38; Österreichische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900. I. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December, Wien 1902, XXXVII, 59-63, 65-69, 71-73; Z. Torkar, Iz življenja in dela kamniških Čehov in Slovakov, Kronika (Ljubljana) 34, 1986, 45-49.

³ Laibacher Zeitung (Laibach), 156, 12. 7. 1880, 1317

ska časopisa *Novice in Slovenski narod* sta o njem pisala zelo navdušeno. *Novice* pravi: "Novi c. kr. deželni načelnik je že pred prihodom v Ljubljano mnogo slišal o strankah, ki ste v naši deželi in o tem, da cesarski uradniki se evidentno ukvarjajo s politiko (menda najbolj iz pritožb dr. Vošnjakovih in Pfeiferjevih v državnem zboru), kajti pri mnogih prilikah je poudarjal, da se cesarski uradniki nimajo udeleževati strankarskim rovarstvom in da njihovo načelo je popolna objektiviteta, po kateri bode pri njem vselej tista stranka prav dobila, ki bode prav imela. O "verfassungi" ni veliko govoril. Narodno stranko so razveselile te besede gospoda predsednika, al po mnogih bridkih izkušnjah, ki smo jih že doživeli, čakamo le, da bodo lepe besede tudi dejansko se vresničile. Sistema sedanja in ozir na višje gospode na Dunaju, ki so se sami po ministru Ungerju izrečeno za strankarje proglasili, navdajata nas - naj nam gospod predsednik za zlo ne vzame, da to očitno rečemo - s strahom, da ne bode mogel biti mož beseda. Kar se tiče znanja slovenskega jezika, je gospod predsednik ob priliki, ko se mu je odbor Matice Slovenske predstavil, objavil, da mu je materin jezik češki in da bivši nekdanj v Celji, je s slovenskim ljudstvom mnogo se občil al poslednja leta ni imel več prilike v slovenščini se vaditi..."⁴ Slovenski narod pa pravi: "Novi deželni načelnik vitez Kallina je predvčerajšnjim sprejel uradnike, načelnike komor in deputacijo mestnega zbora. Kakor čujemo, je njegovo vedenje in govorjenje naredilo dober vtis na vse z nami jednako misleče mej uradniki in narodnjaki sploh. Gospod deželni načelnik Kallina nij posnemal svojih prednikov na istem sedeži, nij metal le fraze okolo sebe, temuč obljubil je z možko besedo na pr. mestnej deputaciji, da bode on varoval v deželi objektivnost in pravičnost brez ozira na stranko. To jako radi slišimo in bi bili v popolnem zadovoljni, če se bode tudi res godilo odslej tako. Upajmo, da se v svojih pričakovanjih ne bodemo prevarili."⁵ Njegov nastopni govor je bil usmerjen v poudarjanje objektivnosti in pravičnosti, pri tem je nameraval upoštevati razmere v deželi. Ni imel namena popuščati nobeni politični ali narodni smeri. Iz zapisnikov kranjskega deželnega zbora je razvidno, da se je dane obljube držal. Potrudil se je, da je na interpelacije odgovarjal hitro; ko so razpravljali o šolskem zakonu, se je zavzel za napredek dežele. Zagovarjal je širjenje bolnišnice v Ljubljani, poudarjal pomen nižje gimnazije v Kranju. Pri obravnavanju razvoja šolstva je naletel na splošno težavo - na pomanjkanje denarja. Ob prizadevanju za napredek dežele v dolgoročnem smislu je zagovarjal višjo splošno izobrazbo prebivalstva.

Do strank na Kranjskem je znal ohraniti objektivni odnos. V času njegovega predsednikovanja so bile tudi državnozbornske volitve, tokrat izjemoma brez vladnega pritiska. *Novice* so o tem spregovorile tako: "Hvaležen spomin ostane vrlemu gospodu zagotovljen tudi pri našem slovenskem narodu, kajti spoštoval ga je kot moža v vseh zadevah pravičnega, ki pri velevažnih volitvah državnih ni dopustil, da bi bila birokracija volilce tako silovito begala, kakor se je to godilo pod njegovim prednikom, in kakor mu je tudi čast in hvala, da je sedanjemu gospodu predsedniku pot ugladil za objektiviteto in pravico." Slovenski narod je dogodek komentiral tako: "Kallina je bil vendar jeden tistih, pod katerim je vsaj zakon vladal, kateri je bil pri volitvah objektivni, kakor je pri nastopu vlade obljubil. Sicer birokrat, torej nemški vzgojen nij mogel biti prijatelj slovenske stvari. A bil je prijatelj vsaj one nepristranosti, ki meri vsaj vnanje obe stranki z enakim zakonom." Na področju uradovanja je zahteval, da se izpolni že sprejeto načelo o slovenskem uradovanju. Kasneje se je tudi pokazalo, da so imele *Novice* prav, ko so zapisale, da je ugladil pot svojemu nasledniku Andreju Winklerju.⁶

⁴ Kmetijske in rokodelske novice (Ljubljana), 18/36, 1. 5. 1878, 143.

⁵ Slovenski narod (Ljubljana), 93/11, 24. 4. 1878.

⁶ Kmetijske in rokodelske novice (Ljubljana), 11/38, 17. 3. 1880, 89; 12/38, 24. 3. 1880, 95-96; 13/38, 31. 3. 1880, 103 sl.; 14/38, 7. 4. 1880, 113; 18/38, 5. 5. 1880, 144; Slovenski narod (Ljubljana), 158/13, 14. 7. 1880; Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 12. septembra do 16. oktobra 1878, Ljubljana 1878, 88, 116-117, 196, 222, 256-258, 260, 275, 281-283, 307-309, 332-334, 342-343.

V začetku 20. stoletja so se tudi v naših krajih razmere spreminjale. Vse pomembnejša je postajala nacionalna opredelitev. Navdušenje nad Slovani, ki se je razmahnilo sredi 19. stoletja, se je v začetku 20. stoletja še stopnjevalo. Ob tem ne moremo prezreti vpliva, ki ga je imelo masarykovstvo v slovenskem narodnem prostoru. Čehi so igrali pomembno vlogo tudi pri povezovanju s Slovenci na področju fizkulture, saj sta se tu povezovali fizkultura in narodno - prebudna dejavnost, pa naj je šlo za sokolsko gibanje ali pa za planinsko dejavnost.⁷ Leta 1905 so popisali uradništvo in revija Omladina je prinesla zanimive statistične podatke. Pri narodnostih so upoštevali Slovence, Nemce, Italijane, Čehce, imeli pa so tudi rubriko "Nezanesljivi". Revija je postopoma objavljala podatke za posamezne slovenske dežele in tako podala pregled o tem, katera nacionalnost prevladuje med državnimi uradniki v neki deželi.

Kranjska

Med JURISTI, kamor je ta statistika štela sodnijske uradnike, politične uradnike, advokaturu, notariat, deželne uradnike, komunalne uradnike in privatno službo, so prevladovali Slovenci, nekaj manj je bilo Nemcev, bil je en Italijan, nobenega Čeha in štirje nezanesljivi.

ZDRAVNIKI	Slov.	Nem.	Čehi	Lahi	Nezaneslj.
I. pri deželni vladi sanitetni koncipist	/	/	2	/	/
II. okrožni zdravniki	28	2	10	/	2

INŽENIRJI	Slov.	Nem.	Čehi	Lahi	Nezaneslj.
A. Stavbni inženirji					
I. Deželna vlada					
Nadinženirji	1	2	2	/	/
Inženirji	/	4	3	/	/
Stavbni adjunkti	1	2	1	/	/
Stavbni praktikanti	/	/	3	/	/
III. Mestni stavbni urad					
Svetnik			1	/	/
B. Strojni inženirji					
IX. Obrtni inšpektorat		1	1	/	/
C. Rudarski inženirji					
XIII. Rudarski urad v Ljubljani		2	1	/	/
XIV. Rudarsko ravnateljstvo v Idriji	1	4	8	1	/

GEODETI	Slov.	Nem.	Čehi	Lahi	Nezaneslj.
I. Pri deželni vladi					
Evidenčni nadgeometri			2	1	/
II. Evidenčni katastralni urad					
Evidenčni nadzornik			1		
Evidenčni nadgeometri	1	4	1	1	2
Evidenčni geometri	7	1	2	1	/
Evidenčni elevi	1	/	5	/	1

⁷ I. Gantar-Godina, Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih, Ljubljana 1987; I. Hribar, Moji spomini I - II, Ljubljana 1983-84. B. Rozman, Hazena, ženska športna panoga, Kronika (Ljubljana) 36, 1988, 225-231; Ctibor Nečas, Na pragu češko-slovenskih finančnih stikov, Zgodovinski časopis (Ljubljana) 43, 1989, 49-57.

Štajerska

Statistični podatki so zajeli celotno Štajersko, zato so prevladovali Nemci, Italijanov v tej deželi v uradniških službah sploh ni bilo. Med JURISTI ni Čehov. Le med poštnimi uradniki najdemo enega Čeha. Cesarsko-kraljevo poštno in brzojavno ravnateljstvo je bilo skupno za Štajersko in Koroško.

ZDRAVNIKI	Slov.	Nem.	Čehi	Lahi	Nezaneslj.
Distriktni zdravniki	17	17	4	/	1
Privatni zdravniki	12	19	2	/	/
Živinozdravniki v deželni službi	8	2	2	/	2

INŽENIRJI	Slov.	Nem.	Čehi	Lahi	Nezaneslj.
Deželni stavbinski urad					
Inženirji I. razreda	/	4	1	/	/

GEODETI	Slov.	Nem.	Čehi	Lahi	Nezaneslj.
V državni službi	1	4	1	/	/

Za Koroško nimamo natančnih podatkov; ker je statistika delana za slovensko področje, govorijo le o tem, kako malo slovenskih uradnikov je v tej deželi, natančnih podatkov pa revija ni objavila. Podobno je tudi s Primorsko. O njej so sicer začeli objavljati podatke, vendar se je vse ustavilo pri poglavju JURISTI. Tu Čehov ni bilo. Kljub nepopolnim podatkom vidimo, da je bilo največ čeških uradnikov na Kranjskem (41), na Štajerskem jih je bilo le deset in še poštni svetnik, torej enajst. Zelo značilno pa je, da prevladujejo v tehničnih poklicih. Na to se je skliceval tudi avtor članka v Omladini, ki je skušal preusmeriti slovenske dijake od študija že prezasedene pravne smeri na realna tla in je ugotovil: "... da imajo realne študije lepo bodočnost nam kaže dejstvo, da študira skoraj polovica čeških dijakov - in Čehi so v Avstriji najbolj praktičen narod - realko. Danes so na Slovenskem skoraj vsa mesta za tehnike zasedena od Nemcev in Čehov, tako državna kot tudi privatna."⁸

Razen uradnikov pa so že v času avstro-ogrske monarhije delovali na Slovenskem tudi pomembni kulturniki češkega rodu. S svojim delom so vplivali na razvoj različnih umetniških področji.

Zaradi bogastva podatkov, ki govorijo o njihovem življenju in delu, sem se odločila pobliže predstaviti tiste češke dirigente in skladatelje, ki so izjemno vplivali na razvoj te umetniške smeri v slovenskem kulturnem življenju. Nekateri med njimi so se v Sloveniji ustalili in tudi ostali, drugi so se vrnil v domovino, a vseeno vtisnili slovenski glasbi neizbrisni pečat. Skušala sem izbrati take ljudi, ki so delovali v različnih predelih naše dežele in ne le v Ljubljani.

Do neke mere je na slovensko glasbeno romantiko vplivala italijanska in nemška glasba, vse bolj pa je bilo čutiti tudi poljski in češki vpliv. Češki vplivi so bili odraz bivanja čeških glasbenikov pri nas in šolanja naših glasbenikov na Češkem.⁹

Med prvimi češkimi glasbeniki druge polovice 19. stoletja, ki so živeli in ustvarjali pri nas, velja omeniti Antona Foersterja (1837-1926), ki je prišel v Ljubljano leta 1867. Na Slovenskem se je naturaliziral in s Franom Gerbičem ter Benjaminom Ipavcem sodeloval pri oblikovanju najpomembnejšega obdobja slovenske glasbene romantike, ki se je pri nas zavlekla še globoko v začetke 20. stoletja. Foerster je pisal skladbe raznih vrst in ustvaril okrog 400 del, od katerih je znaten delež pripadal posvetni glasbi. Za

⁸ Omladina (Ljubljana) II, 1905, 103-107, 115-119; idem (Ljubljana) III, 1906, 20-23.

⁹ D. Cvetko, Stoletja slovenske glasbe, Ljubljana 1964, 241.

naše tedanje razmere pa je bilo pomembno predvsem to, da je napisal prvo res slovensko opero Gorenjski slavček. Izvajali so jo v Ljubljani leta 1872 in 1896 ter v Brnu leta 1910. Postala je del železnega repertoarja slovenske opere. Foerster je v Ljubljani prevzel vrsto dolžnosti. Bil je kapelnik Dramatičnega društva, pevovodja Čitalnice, od leta 1868 je bil 41 let vodja glasbe v stolnici. Tu se je pričelo njegovo nad vse pomembno delo v cerkveni glasbi v Sloveniji. V stolnici je uvedel liturgično petje, glasbo in petje je dvignil na zavidljivo višino. Kljub nasprotovanju je dosegel preureditev cerkvene glasbe ne le v stolnici, pač pa tudi v drugih cerkvah v Ljubljani in na podeželju. K preureditvi naše cerkvene glasbe je pripomogla tudi orglarska šola Cecilijanskega društva, ki jo je ustanovil in vodil od leta 1877 do leta 1908. V njej je vzgojil 150 organistov. Ustanovil je časopis Cerkevni glasnik, pri katerem je bil 31 let urednik glasbene priloge, izdajal je različne cerkvenoglasbene zbirke. V Ljubljani je poučeval glasbo na orglarski šoli, v semenišču, na obeh takratnih gimnazijah, na realki, v Huthovem zavodu, v alojzijevišču in privatno. Uspelo mu je slovensko glasbo dvigniti na visoko umetniško raven.¹⁰

Drugi češki glasbenik, ki se je pri nas naturaliziral je bil Emerik Beran (1868-1940). V Maribor je prišel leta 1898. Zaposlil se je kot profesor glasbe na državnem moškem učiteljskišču, bil je tudi učitelj čela na šoli Glasbene matice, obenem pa je skladal in nastopal kot soločelist. V začetku je svoja dela objavljajl pod psevdonimom Emerik Below. Pisal je kantate in simfonične skladbe. O njegovih delih je večkrat poročal časopis Marburger Zeitung, ki je bil kljub svoji protislovenski in protislovanski usmeritvi pošten do skladatelja in je njegova dela pravično ocenjeval.¹¹

V istem času kot Beran so na Slovenskem delovali še Josip Michl, Josip Procházka, Julij Junek in Karel Hoffmeister. Pisali so dobre klavirske skladbe in samospeve ter s svojimi zgledi vplivali na tehnično rast slovenske klavirske glasbe.¹²

Josip Michl (1879-1952) je deloval v Gorici. Tja je prišel leta 1902 kot zborovodja Pevskega in glasbenega društva, ki je bilo ustanovljeno leto prej. Prevezel je tudi vodstvo glasbenega šolskega društva, kjer je učil violino, solopetje in teorijo. Izšolal je kar nekaj priznanih slovenskih skladateljev, dirigentov in violinistov (Matija Bravničar, Vladimir Prinčič, Breda Šček, Srečko Kumar, Karol Pahor). Do prve svetovne vojne je bil osrednja osebnost na glasbenem področju v Gorici. Zbor je pripravil za zahtevne vokalnoinstrumentalne nastope n.pr. za Dvořakovo Stabat Mater. Sam je zložil nekaj zahtevnih zborovskih skladb in samospevov. Med vojno je bil v vojaški službi, po vojni pa je v rojstnem kraju ustanovil glasbeno šolo.¹³

Josip Procházka (1874-1964) je v letih od 1891 do 1908 poučeval klavirsko igro na šoli Glasbene matice v Ljubljani, mnogo je koncertiral. V Ljubljani je zložil vrsto koncertnih in klavirskih skladb, samospevov in zborovskih skladb in tako dvignil slovensko komorno glasbo na doslej neznano višino. Slovan, mesečnik za književnost, umetnost in prosveto je v letu 1904/05 spregovoril o njem in dejal, da je eden "... najznamenitejših in najproduktivnejših skladateljev. Njegove skladbe se odlikujejo z ljubko, izvirno, vedno tekstu primerno ubranostjo, narodno ljubeznivo melodiko in rafinirano moderno formo polno dražesti in fines. V Procházki se družijo bujna muzikalna domišljivost, razvit čut za narodni značaj motivov, za eleganco izraza in čistost glasbenega dela. Banalnih efektov ne išče, nego stremi vedno za čisto umetnostjo, ki seveda ni lahka." Jeseni leta

¹⁰ Slovenski biografski leksikon I, Ljubljana 1925-1932, 183-184. D. Cvetko, o. c., Ljubljana 1964, 235-236.

¹¹ Muzička enciklopedija I, Zagreb, 1971, 177; Leksikon jugoslavenske muzike I, Zagreb, 1984, 65; Marburger Zeitung (Marburg), 57/60, 10. 3. 1920, 3.

¹² D. Cvetko, o. c., Ljubljana 1964, 238-239.

¹³ Primorski slovenski biografski leksikon II, Gorica 1982-1985, 418; Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana 1933-1952, 112.

1908 je bil imenovan za profesorja klavirja na praškem konservatoriju.¹⁴

Za razvoj slovenske simfonične reprodukcije je bil pomemben Vaclav Talich (1883-1961). V Ljubljano je prišel v času, ko so tu pripravljali reorganizacijo Društvene godbe, oziroma Ljubljanskega koncertnega orkestra v Slovensko filharmonijo, ki je bila uradno ustanovljena 23. 10. 1908. Talich je postal njen dirigent in že s prvim koncertom zbudil pozornost kritike. Programsko se je usmeril v izvajanje slovanskih in slovenskih avtorjev, hkrati pa je upošteval najvažnejša dela primerna za koncertni spored. Ob koncu sezone 1908/1909 je ustanovil godalni kvartet, ki je prvič nastopil leta 1909. Leta 1909/10 je dirigiral operne predstave v ljubljanskem Deželnem gledališču, kjer je sodeloval že od ustanovitve filharmonije, začasno je prevzel še vaje zbora Glasbenc matice. Od zime do spomladi 1910/11 se je izpopolnjeval v Leipzigu in obiskal tudi dirigenta Artura Vignija v Milanu. Po vrnitvi v Ljubljano 1911/12 je postal dirigent v slovenskem Deželnem gledališču, hkrati je vodil koncerte Slovenske filharmonije. V tem času se je tudi izkazal kot izvrsten operni dirigent. Sam je sestavljal programe in si vneto prizadeval, da bi dvignil slovensko opero na višjo raven, zato je angažiral tudi nove pevce. Leta 1912 je zapustil Ljubljano in odšel na Češko, kjer je v naslednjih letih organiziral in izpopolnjeval glasbeno življenje. Njegov odhod je bil posledica nezdravih razmer v ljubljanskih glasbenih krogih.¹⁵

Zanimiva in pomembna osebnost na kulturnem področju je bil Fran Milčinski (1867-1932). Po rodu je bil Čeh, katerega oče se je že ustalil na Slovenskem. Milčinski je bil in je še vedno poznan predvsem po svojem literarnem delovanju in kot publicist. Bil je eden redkih humoristov na Slovenskem. Nekoliko manj znano je, da je kot pravnik-sodnik igral zelo pomembno vlogo, ko so v začetku stoletja začeli spreminjati zakonodajo, ki je urejala sojenje mladoletnim prestopnikom. Do začetka 20. stoletja so v Avstriji otroke starejše od 11 let sodili kot odrasle osebe in tudi zanje je veljalo načelo, da "nepoznavanje zakonov ni olajševalna okolnost". Sodba, pa če še tako malenkostna, je spremljala človeka vse življenje. Milčinski se je tem stališčem upiral. Sodeloval je na prvem avstrijskem shodu za otroško varstvo, ki je bil na Dunaju leta 1907. O vsej tej problematiki je objavil vrsto strokovnih člankov, kjer je kljub vsej resnosti obravnavane snovi prišla na dan njegova humoristična žilica. Morda je prav to še bolj plastično prikazalo razmere na sodišču, v poboljševalnici in v prisilni delavnici, kjer so imeli tudi mladinski oddelek. V svojih spisih ni prizanašal niti staršem niti lokalnim oblastem. Vrsta nasvetov, ki jih je posredoval v svojih člankih, je še danes aktualna. Po njegovem mnenju ni dovolj, da razne dobrodelne dame tekajo od hiše do hiše in vtikajo nosove v razmere prizadetih, pač pa je treba vsem tem res pomagati. Leta 1909 se je pričelo v Avstriji uvajati mladinsko sodstvo. Že istega leta je bil zaradi prizadevanja Milčinskega ustanovljen pri ljubljanskem okrajnem sodišču oddelek za mladinsko skrbstvo. Sem so od tega leta dalje spadale vse varstvene zadeve kot tudi organizacija in vodstvo sirotinskih svetovalcev. Kazensko postopanje zoper prestopnike mlajše od 18 let so izločili iz dotodanje opredelitve opravi, sodil jim je varstveni sodnik, prekrške in hudodelstva pa poseben stalen mladinski senat. Mladinski sodnik je imel precej obsežno delo, moral je poznati ne le prekršek, pač pa zelo dobro kršitelja in okoliščine, ki so pripeljale do prekrška. Po sodbi je moral prestopniku določiti skrbstvo in tudi nadzorovati njegovo življenje. Milčinski je bil prvi mladinski sodnik in prizadeval si je, da bi oddelek za mladinsko skrbstvo, ki je bil prvi in edini te vrste v Avstriji, tudi uspešno deloval. Prva svetovna vojna je delo tega oddelka prekinila, po vojni se je njegovo delo obnovilo in v

¹⁴ Slovenski biografski leksikon III, Ljubljana 1960-1971, 585-586; Slovan, mesečnik za književnost, umetnost in prosveto (Ljubljana), 3, 1904/05, 254.

¹⁵ Slovenski biografski leksikon IV, Ljubljana 1980-1991, 3-4. D. Cvetko, o. c., Ljubljana 1964, 244. Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, 125; M. Kuna, Vaclav Talich, Praga 1980; The New Grove Dictionary of Music and Musicians 18, London 1980, 539.

času med obema vojnama živelo dalje. O otrocih, ki se znajdejo pred sodnikom, je Milčinski napisal tudi mladinski roman, ki pa je namenjen predvsem odraslim in spada sedaj že v klasiko slovenske literature.¹⁶

Za konec naj omenim še izredno zanimivo osebnost, ki se je udejstvovala na Slovenskem ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. To je bil dr. Henrik Tuma (1858-1935), po rodu Čeh, vendar se je že njegov oče ustalil na Kranjskem. Henrik Tuma je bil po izobrazbi pravnik, ukvarjal pa se je s politiko, publicistiko, etimologijo, alpinizmom in še čim. Na vseh področjih je vehementno zagovarjal svoja stališča. Ker se ta večinoma niso skladala z menji drugih strokovnjakov, se je s svojimi trenutnimi tovariši znal zelo ostro sporeči. Kot politik se je začel oglašati okoli leta 1906 v levoliberalnem časopisju, od leta 1908 pa v socialdemokratskem. V člankih je razpravljal o sociologiji, filozofiji, pisal o književnih pojavih, o likovni umetnosti, o alpskem svetu. Ob koncu prve svetovne vojne je bil zelo aktiven, ko se je pripravljala konferenca socialne demokracije v Stockholmu. Po vojni je živel še nekaj časa v Italiji, v Gorici, in se udejstvoval pri pripravah podružnic komunistične stranke v različnih krajih na Primorskem. Razočaran je bil nad razvojem delavskega gibanja in ker je imel težave z italijanskimi oblastmi, se je umaknil v Jugoslavijo. V svojem dolgem življenju je prehodil politično pot od liberalne usmeritve, preko socialne demokracije do komunistične opredelitve.¹⁷

Po veliki vojni je Avstro-ogrska monarhija razpadla na nacionalne države. Med Čehi in Slovenci so se stiki ohranili in bili v vsej prvi polovici 20. stoletja pogosti in pristni. Nadaljevalo se je sodelovanje, ki je živelo že v času Avstro-ogrske monarhije. Stiki in vplivi so bili zelo izraziti in močni tako na političnem kot tudi na gospodarskem in kulturnem področju. Pomembne so bile gospodarske povezave, pa naj je šlo za nalaaganje kapitala v naše kraje ali za prihajanje delavcev-strokovnjakov, saj vemo, da je bilo na Slovenskem domače tehnične inteligence zelo malo. V času med obema vojnoma je v Sloveniji po tedanjih statističnih podatkih živelo 2941 Čehov in Slovakov. Ti statistični podatki zaradi različnih vzrokov niso primerljivi s statističnimi podatki Avstro-ogrske. Lahko pa nam povedo, kje se je zadrževalo večje število Čehov in Slovakov. Ljubljana je v času te statistike (leta 1921) štela 53.294 prebivalcev, med njimi je bilo 605 Čehov in Slovakov, v Mariboru je bilo takrat 30.662 prebivalcev, med njimi je bilo 397 Čehov in Slovakov, na Ptujju je živelo 4449 prebivalcev, med njimi pa je bilo 46 Čehov in Slovakov, Celje je takrat štelo 7756 duš, med njimi je živelo 64 Čehov in Slovakov. Po posameznih okrajnih glavarstvih pa so bili razporejeni takole:

Ptuj	81.433 preb.	585 Čehov in Slovakov
Celje	102.331 preb.	236 Čehov in Slovakov
Maribor	96.596 preb.	161 Čehov in Slovakov
Ljubljana	65.349 preb.	126 Čehov in Slovakov

V ostalih petnajstih okrajnih glavarstvih je bilo število Čehov in Slovakov bistveno manjše, v radovljiškem okrajnem glavarstvu jih je bilo 94, najmanj jih je bilo v

¹⁶ Nekateri članki F. Milčinskega: Iz delovanja mladinskega sodnika, Slovenski pravnik (Ljubljana) 26, 1910, 97-121; Verwahrlose und entartete Jugend in Krain, Laibacher Zeitung (Laibach), 83/125, 11. 4. 1906, 755; 84/125, 12. 4. 1906, 763; 85/125, 13. 4. 1906, 771; 86/125, 14. 4. 1906, 777; 87/125, 17. 4. 1906, 793; 88/125, 18. 4. 1906, 801; 89/125, 19. 4. 1906, 809; 90/125, 20. 4. 1906, 819; 91/125, 21. 4. 1906, 827; 92/125, 23. 4. 1906, 843; 93/125, 24. 4. 1906, 852-853; Prvi avstrijski shod za otroško varstvo, Pedagoški letopis (Ljubljana) 8, 1908, 60-73; Praktična vzgoja brez vzgojnovarstvenega zakona, ibid. 11, Ljubljana 1911, 70-96; Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana 1933-1952, 124-125; Slovenec (Ljubljana), 245/60, 25. 10. 1932, 3.

¹⁷ Slovenski biografski leksikon IV, Ljubljana 1980-1991, 231-236; H. Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937, ponatis 1997; Henrik Tuma: Pisma. Osebnosti in dogodki (1893-1935) (ur. B. Marušič), Ljubljana 1994.

črnomaljskem, le 14. Velika pomanjkljivost tega štetja je, da ne loči Čehov in Slovakov, pač pa govori ves čas o Čehoslovakih.¹⁸

Med obema vojnama so pri povezovanju in poglobljanju medsebojnih stikov imele pomembno vlogo t. i. lige. V Pragi so v letih 1930-1940 izdajale glasilo Československo-jihoslovanska revue, v kateri so bili tudi prispevki o kulturi. Rubriko jugoslovanska književnost je v letih 1936-1939 urejal Oton Berkopec. Praška organizacija je skrbela za Strossmayerjevo knjižnico in čitalnico ter za študentski dom, brnska pa za jugoslovansko čitalnico. Jugoslovanski študentje so leta 1933 dobili v Pragi novo zgradbo s 175 ležišči. Lige so bile tudi pobudnik in organizator jezikovnih tečajev in raznih kulturnih prireditiv. V slovenskih mestih so v letih po prvi svetovni vojni organizirale tečaje češkega jezika. Po letu 1930 se je število udeležencev na teh tečajih povzpelo na 400 do 500, v letu 1938 pa je na petdesetih tečajih sodelovalo 1600 članov. Polovica teh tečajev je bila v Ljubljani.

V prvi polovici 20. stoletja so bili zelo živahni stiki na vseh področjih kulturnega življenja. Najprej bi omenila lutkarstvo. Čehi so izredno vplivali na razvoj te posebne gledališke umetnosti pri nas. Leta 1922 so v okviru organizacije ljubljanskih Čehov ustanovili marionetno gledališče, kmalu so bile predstave tudi v slovenščini.

Nadaljevalo so je tudi sodelovanje na glasbenem področju, ki ga je prekinila prva svetovna vojna. Takoj po prvi svetovni vojni je začel v Ljubljani nastajati poklicni balet (v ljubljanski Operi), plesalke so bile večinoma Čehinje, prvi baletni mojster, koreograf, solist in pedagog je bil Vaclav Vlček.¹⁹

Po vojni se je vrnil v Slovenijo Josip Michl in med leti 1921-1925 poučeval na konservatoriju v Ljubljani. Leta 1924 je nekaj časa vodil zbor Glasbene matice. V Ljubljani je tudi sestavil Glasbeno oblikoslovje; rokopis hrani Glasbena matica.²⁰ Na gostovanje v Ljubljano je po prvi svetovni vojni prišel tudi Vaclav Talich. S Češko filharmonijo je gostoval leta 1926 in 1931. Ob 25 letnici svojega prvega dirigentskega nastopa v Ljubljani je leta 1933 ponovno dirigiral orkestru Slovenske filharmonije.²¹

Pomembno je bilo tudi sodelovanje na področju likovne umetnosti in arhitekture. Češki umetniki in arhitekti so prihajali k nam in prinašali nove zamisli, naši ljudje so se šolali v Pragi in se novim idejam niso mogli izogniti.

Po vojni se je obnovilo tudi sodelovanje na fizikalnem in planinskem področju.²²

Ta pregled lahko sklenem z mislijo, da je za zgodovinarje še zelo veliko dela pri preučevanju češko-slovenskih povezav in medsebojnih vplivov. Zanimivo bi bilo n. pr. ugotoviti delež Čehov med zdravniki in lekarnarji na vsem slovenskem prostoru od druge polovice 19. stoletja dalje, koliko jih je bilo med tehnično inteligenco, pa tudi med redovniki in svetnimi duhovniki.

¹⁸ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 godine. Kraljevina Jugoslavija, opšta državna statistika. Sarajevo 1932, 2-3 in 293-345.

¹⁹ Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, 115-126; Slovenski gledališki leksikon III, Ljubljana 1975, 775.

²⁰ Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana 1933-1952, 112; Primorski slovenski biografski leksikon II, Gorica 1982-1985, 418.

²¹ Slovenski biografski leksikon IV, Ljubljana 1980-1991, 3-4; D. Cvetko, o. c., Ljubljana 1964, 244; Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, 125; M. Kuna, o. c., Praga 1980; The New Grove Dictionary of Music and Musicians 18, London 1980, 539.

²² Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, 115-126; M. Keršič-Svetel, Češko-slovenski stiki med svetovnimi vojnama. Zgodovinski časopis (Ljubljana) 49, 1995, 231-258, 427-454, 613-630; Zbirka Zgodovinskega časopisa (Ljubljana) 14, 1996.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Blitzlichter zur slowenisch-Tschechischen Zusammenarbeit in der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und weiter bis zum Ende des 1. Weltkrieges lebten die Slowenen und die Tschechen in der österreichischen Hälfte der Donaumonarchie. Zusammenarbeit und Kontakte zwischen den beiden Völkern waren in dieser Zeit sehr gut und rege. Sie erfaßten alle lebenswichtigen Bereiche, von der staatlichen Beamtenschaft, die von den Völkern selbst nicht beeinflußt werden konnte, über die wirtschaftliche und politische Zusammenarbeit bis zur Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Kultur und des Sports. Der Beitrag bringt nur eine Übersicht der Zusammenarbeit auf zwei völlig gegensätzlichen Gebieten, im Bereich der staatlichen Beamtenschaft, wo sich der Wille der Einzelperson nicht durchsetzen konnte, und im kulturellen, insbesondere musikalischen Bereich, wo jeder viel mehr Entscheidungsfreiheit hatte.

Die Beamtenschaft bildete in der Donaumonarchie einen der Stützpfeiler der kaiserlichen Macht. Zu Staatsbeamten wurden nur die verlässlichsten gewählt, ob es sich nun um Anfänger oder um die höchsten Staatsbeamten im Lande handelte, um die Landesverweser oder Präsidenten. Amtssprache war Deutsch und die Beamten wurden vom Kaiser in ein beliebiges Land des österreichischen Teils der Monarchie versetzt. Der Landesverweser oder Landespräsident hatte in seinem Land große Macht. Weil die Beamtenhierarchie sehr streng und konsequent geregelt war, war es für ein Land von großer Bedeutung, welche Anschauungen und welchen Charakter der Landespräsident oder Verweser hatte. Das kam sehr gut auch in Krain zum Ausdruck, als Franz Kallina Ritter Urbanow, der sich zu seiner tschechischen Herkunft bekannte und auch bei seinen Untergeordneten zuließ, daß sie sich national bekannten, zwei Jahre lang Landespräsident war. Außer des Landespräsidenten gab es in Krain noch einige tschechische Beamte, doch waren sie meist in technischen Berufen tätig.

IRENA GANTAR GODINA

SPRAVNA POGAJANJA IN SLOVENCİ

S koalicijsko vlado Windischgraetza, ki je svoje delo začela 11. novembra 1893 in zaradi celjskih dogodkov končala sredi leta 1895, se je začelo novo obdobje avstrijske politike. Sledila ji je "konservativno-slovanska" vlada Kazimirja Badenija, ki je z jezikovnimi naredbama za Češko in Moravsko sprožil silovit odpor nemških nacionalistov. Cesarjev preklic podpore Badeniju je politično krizo še zaostрил.

Novi ministrski predsednik Paul Gautsch von Frankenthurn je 24. februarja 1898 podpisal nove jezikovne naredbe in istega dne, ko so bile objavljene, 3. marca, tudi odstopil. S sprejetjem Gautschevih naredb so prenehale veljati Badenijeve, kar je pomenilo novo zmago Nemcev. Gautscheve naredbe, sicer provizorične, so predvidele teritorialno oziroma regionalno jezikovno politiko na Češkem. Predvidel je uvedbo posebnih uredb za češka ozemlja, posebnih za mešana in posebnih za nemška ozemlja na Češkem. Obenem so spremenili tudi Badenijeve naredbe o dvojezičnosti na Češkem in Moravskem. Gautsch je z novimi naredbami predvidel, da bi moralo uradništvo znati oba jezika le v povsem čeških okrajih. Toda ker so bili vojaštvo, žandarmerija in pošta v nemških rokah, je to pomenilo, da bi morali vsi, tudi nenemški uradniki znati nemško. Obenem je Gautsch, tako kot njegov predhodnik, iz uredb izpustil Šlezijo, tako da Čehi spet niso mogli vzpostaviti enotne jezikovne politike za vse češko prebivalstvo. Tej uredbi so se enotno uprle vse češke stranke, to pa je izzvalo novo parlamentarno krizo in Gautschev odstop.¹

7. marca 1898 je za Gautschem ministrsko predsedništvo prevzel grof F. A. Thun-Hohenstein, ki je takoj sestavil novo vlado. Z imenovanjem mladočeha Josefa Kaizla za finančnega ministra je skušal pridobiti Čehce, z imenovanjem Nemca Josefa Maria Baernreitherja za predstavnika ustavotvorne stranke pa je skušal pomiriti Nemce, ki so trdili, da je vlada protinemška.² Obenem si je Thunova vlada prizadevala rešiti jezikovno vprašanje; med številnimi predlogi skoraj vseh strank je bil tudi predlog članov Slovenske krščanske socialne zveze (SKNZ), ki so ga podali 22. aprila 1899.³ Še pred tem je SKNZ sprejela izjavo, ki jo je v imenu zveze na Dunaju prebral predsednik Ivan Šušteršič. "Naše stališče je označeno po naših znanih načelih ter s tem, da smo v organizirani zvezi s strankami desnice. Mi vztrajamo tudi v bodoče pri adresnem programu strank večine ... Sedanji vladi nasproti stojimo mi neodvisni in popolnoma brez predsodkov ... Mi pogrešamo, da vlada ni določeno in nedvomljivo označila svojega stališča glede narodnih vprašanj v smislu popolne enakovrednosti in enakopravnosti vseh narodov v državi. To je jedna najvažnejših in najnujnejših zahtev naše veze, v kateri so zbrani zastopniki v pravicah prikrajšanih, da ne rečem zatiranih narodnostij ..." Poleg dejstva, da vlada ni upoštevala slovenskih zahtev, ki jih je SKNZ postavila že aprila 1897 na Dunaju, je poudaril, da je bil premalo upoštevan tudi "verski moment kot podlaga avtoritete, reda in miru ...". Tako kot vse slovenske stranke, ki so vedno poudarjale svoj slovenski in slovanski patriotizem do države, je tudi Šušteršič poudaril, da SKNZ podpira vlado pri njenih prizadevanjih za vzpostavitev parlamentarnih razmer: "Vendar pa ne moremo prezreti, da je vlada sedaj v izredno težavnem položaju ter da mora predvsem skrbeti za to, da uvede zopet redne parlamentarne razmere in

¹ Zelo podrobno v O. Urban, *Česka společnost 1848-1918*, Praha 1982, 465-469.

² O. Urban, o. c., 468.

³ V. Melik, *Slovenci v državnem zboru*, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 33, 1979, 63.

redno poslovanje zakonodavstva. Zato izjavljamo naravnost, da smatramo za svojo patriotično dolžnost brez pridržka in z vso močjo podpirati vlado pri tej prvi in najnujnejši akciji ...".⁴

Thunov program je med drugim predvidel tudi krepitev deželnih avtonomij, kar so zahtevali predvsem Čehi. Slovenska katoliška stranka temu načelno ni nasprotovala, toda "le pod pogojem, da se zagotovi narodnim manjšinam po posamičnih kronovinah njihove politične pravice. To ne velja samo za Slovence, to velja za vsako narodnost, ki naj se svobodno razvija v vsaki kronovini, tudi če je v manjšini ...".⁵

Fran Podgornik je bil prepričan, da so Čehi s sprejetjem tega programa izgubili večino pravic, ki so jih pridobili z Badenijem. Z Badenijevimi naredbami, je trdil, je bila zaščitena vsaj enotnost češkega ozemlja oziroma kraljestva, predlogi Thuna in nemških strank pa so v tem primeru pravzaprav rušili to enotnost, kajti "princip jednojezičnosti dobiva nad starim češkim principom dvojezičnosti tako nadmoč, da se vpliv poslednjega kar izgubi pred posledicami principa jednojezičnosti". Zato bi morali po Podgorniku mladočehi vztrajati pri enotnem slovanskem stališču in zahtevati enakopravno izvedbo dvojezičnosti pri vseh narodih in v vseh deželah.⁶

Še v času Vseslovenskega kongresa v Pragi julija 1898 in preden so se začela t. i. "spravna pogajanja" med Čehi in Nemci, je SKNZ 15. junija poslala zastopnike, poslanca Einspielerja, Povšeta, Robiča, Spinčiča in Wachnianina s svojimi zahtevami h grofu Thunu. Poudarili so, da jezikovno vprašanje ne zadeva samo Čehe, temveč tudi Slovence, Hrvate in Rusine, ki še niso dosegli enakopravnosti. O avtonomiji so imeli enako mnenje kot ga je imela slovenska katoliška stranka. Grof Thun je delegaciji obljubil, da bo v tem pogledu storil vse, kar je mogoče. Toda na pogovore julija 1898 je grof Thun povabil samo češke in nemške stranke, ki so se ga vse tudi udeležile.

Pogajanja brez SKNZ so naletela med Slovenci in Hrvati na nadvse neugoden odmev. To, da Thun na pogajanja ni povabil SKNZ, so slovenski poslanci ocenili kot veliko napako in predvsem kot omalovaževanje Slovencev, Hrvatov in Ukrajincev. Nekateri so se tolažili, da jih k sodelovanju ni povabil, ker se je zbal Jugoslovanov, češ "Čehi in Nemci mi delajo tolike preglavice z jezikovnimi naredbami, če pridejo sedaj še Slovenci in Hrvati s svojimi enakimi zahtevami, kaj bo potem".⁷

Na Thunovo ignoriranje so reagirali precej ostro tako liberalci kot katoliki, ko pa je Thun septembra povabil na pogajanja samo Ferjančiča, ne pa tudi Povšeta, so se katoliki odločili, da izstopijo iz vladne večine. Svojo odločitev so utemeljili z izjavo, da Slovenci ne morejo pričakovati ničesar več ne od vlade ne od večine, kajti pokazalo se je, da so Slovenci, Hrvati in Ukrajinci "le za peto kolo, le za štafažo, katerih niti ne poznajo, ne vidijo, ko se vlada posvetuje z ostalimi strankami o načrtu jezikovnega zakona".⁸ Zato tudi slovenski poslanci v SKNZ niso mogli doseči ničesar, saj so bili vedno izigrani; slišali so lahko "le lepe obljube, kadar je vlada potrebovala njih glasov, a po vsakem glasovanju je vlada pozabila ...". Obenem so trdili, da je Thunova politika, ki se je zavzemala predvsem za češko-nemško spravo, vse prej kot pravična, kajti ravno Jugoslovani so najtrdnější temelj in opora avstrijske države.⁹

Ta t. i. "spravna pogajanja" so postavila na resno preizkušnjo tudi idejo slovanske vzajemnosti, ki se je po junijskem kongresu 1898 v Pragi ne le okrepila, marveč predvidela precej novih načrtov za medсловansko sodelovanje. Slovenski katoliki so radi poudarjali, da so za nastali položaj krivi predvsem mladočehi in njihova "sebična"

4 Izjava SKNZ, Slovenec (Ljubljana), XXVI/70, 29. marec 1898, 1-2.

5 Thunov program, Slovenec (Ljubljana), XXVI/56, 10. marec 1898, 1.

6 Izpembe jezikovnih naredb, Slovanski svet (Dunaj), XI/1, 20. 1. 1898, 3-4.

7 Uvodnik, Soča (Gorica), XXVIII/62, 5. avgust 1898.

8 Državni zbor, Slovenec (Ljubljana), XXVI/221, 27. september 1898, 1-2.

9 Ibidem.

politika: "Oni so veliko zakrivili, da smo doslej igrali tako žalostno-komično politično vlogo; oni so veliko zakrivili, da smo politično in kulturno zadnja desetletja bili toliko zanemarjeni ... Njihov položaj ni naš položaj, sta različna kot noč in dan ... Priznavamo, da zlasti Čehi še nimajo vsega, kar treba narodu v razvitek in razcvit, toda mi nimamo niti vsega za obstoj. Oni vsaj živce, mi pa komaj životarimo." Kljub kritiki so zagotavljali, da zaradi odhoda SKNZ ali vsaj slovenskih poslancev iz večine slovanska vzajemnost ne bo prezrta, saj bodo slovenski poslanci še vnaprej odločno podpirali češke in poljske interese v parlamentu, "morda bolj kot se ti potegujejo za naše narodne reči ...".¹⁰

Posredno so bili z mladočeško politiko nezadovoljni tudi kranjski liberalci. Kritičnih zapisov v tem času še ni bilo; na eni strani so skušali mladočehe vseskozi opravičevati, jih nekako razumeti, obenem pa so objavljali ostre polemične zapise iz hrvaških in rusinskih listov. Mnenje kranjskih liberalcev o izstopu SKNZ iz večine pa je izhajalo predvsem iz želje po nadaljnjem sodelovanju s Čehi in Poljaki, zato so ob tej priložnosti poudarili predvsem to plat problema. Ker je bila v SKNZ večina slovenskih predstavnikov iz vrst katolikov, niso pretirano poudarjali pomena SKNZ za Slovence, marveč predvsem željo, da SKNZ ostane združena in da "s številom svojih glasov podpre Čehe ter tako pomore, da pridejo na krmilo slovanske stranke, da se spremeni politični sistem; kaj drugega od zveze nismo nikdar pričakovali in tudi nikdar ne učakamo". Bili so prepričani, da bi izstop najbolj škodil prav Slovencem, zato bi morali slovenski poslanci vztrajati v večini vse dotlej, "dokler se ne doseže popolno pojasnjenje mej desnico in mej vlado, mej desnico in SKNZ in, kar je glavno, mej Zvezo in mej vlado ...".¹¹ Sicer pa so tudi liberalci nasprotovali t. i. "spravnim pogajanjem", ki bi bila lahko za Slovence zelo nevarna, zato so vseskozi upali, da pogajanja med Čehi in Nemci ne bodo uspešna.¹² O tem vprašanju je na učiteljskem shodu avgusta 1898 v Ljubljani govoril tudi poslanec dr. Ferjančič. V spravi med Čehi in Nemci je videl predvsem veliko nevarnost za Slovence, Hrvate in Rusine, kajti to bi bila prava katastrofa, ker bi s tem Slovenci "izgubili najmočnejše svoje zaveznike ...".¹³

Zdi se, da so slovenski liberalci skušali skušali slovensko vzajemnost uresničevati tudi v politiki in obenem s tovrstnimi zapisi zagotovo hoteli posredno apelirati na Čehe, naj simpatije, izpričane na shodu v Pragi, prenesejo tudi na svojo politiko v parlamentu. Tedaj so izkazali Čehom največ zaupanja goriški liberalci oziroma urednik Soče, Andrej Gabršček, in jih tako posredno zavezali, naj še naprej ravnajo v skladu s slovansko idejo. Naravnost so povedali, da "zaradi ignorance ... zanašamo (se) jedino na prijateljstvo Čehov. To prijateljstvo je naša nada. Zanašamo se, da se slovanska vzajemnost, ki se je ob raznih slovesnih prilikah naglašala, izkaže v tistem kritičnem trenutku, ko se odloči naj li bomo Slovenci in Hrvati zavrženi ali ravnopravni, kakor nam jamčijo temeljni zakoni. Beseda o slovanski vzajemnosti naj postane meso in kri in naj obrodi tisti sad, ki reši slovenski ali hrvaški narod krutih sovražnikov." Od Čehov so zato pričakovali, da ne bodo pristali na parcialne rešitve.¹⁴ Tako kot kranjski liberalci je tudi Soča nasprotovala izstopu SKNZ iz večine.

Neuspešne pogovore SKNZ s Thunom in vprašanje izstopa SKNZ iz večine so zelo kritično sprejeli tudi v celjski Domovini. Za neuspeh so krivili zvezo, ker se je povezala

¹⁰ Naš položaj, Slovenec (Ljubljana), XXVI/222, 28. september 1898, 1-2.

¹¹ Naj li gremo v opozicijo?, Slovenski narod (Ljubljana), XXXI/218, 23. september 1898, 1-2.

¹² Spravna pogajanja, Slovenski narod (Ljubljana), XXXI/146, 1. julij 1898, 1.

¹³ Ferjančičev govor so objavili Slovenski narod, Soča ter Slovanski svet. Obenem je Slovenski narod objavil tudi notico, da so bili glavni nasprotniki sodelovanja SKNZ pri pogajanjih Nemci in nemško katoliška ljudska stranka (Slovenski narod /Ljubljana/, XXXI/217, 22. september 1898, 4).

¹⁴ Uvodnik, Soča (Gorica), XXVIII/62, 5. avgust 1898; Ferjančičev govor na učiteljskem shodu odmeva tudi med češkimi listi, Uvodnik, Soča (Gorica), XXVIII/63, 9. avgust 1898.

s propoljsko usmerjenimi poslanci, ki "v toliko trpijo v večini, kolikor oni za njih interese glasujejo ...". Zato je bil ta čas Dragotin Hribar morda edini, ki se ni zavzel le za izstop SKNZ iz večine, marveč za njeno razpustitev in ustanovitev Jugoslovanskega kluba. S tem bi Slovenci pridobili klub, "katerega bodo družili enaki interesi, ki ne bodo našli naravnih nasprotnikov po drugih slovanskih klubih".¹⁵ Sicer je odločitev prepustil poslancem, toda ti bi morali vseeno nastopati bolj odločno, da bi jih vlada sploh upoštevala.

Fran Podgolnik je za nastali položaj krivil predvsem mladočeh, ker so stopili v vladno večino in sploh pristali na separatna pogajanja. SKNZ pa je očital, da je stopila v vladno večino preveč optimistično in pričakovala nemogoče, zato ni podprl njenega izstopa, ker je bilo za kaj takega tedaj že prepozno. Pri tem mu je šlo za enotnost slovanskih strank, ker "slovanske posamične in razdeljene stranke ne dosežejo s svojo opozicijo ne le nič, temveč nakopljejo svojim narodom še kaj hujšega ...".¹⁶

Najodločneje se je za izstop iz večine potegoval dr. Krek, nasprotoval pa mu je zlasti Ukrajince Aleksander Barwinski. Izstop iz večine je podprla tudi Edinost, zlasti zaradi razmer na Goriškem in ker finančni minister Čeh Kaizl, tudi mladočeh, ni podprl ustanavljanja banke in posojilnice Kmetijske zadruge na Goriškem.

Pogajanja med poslanci SKNZ o izstopu so potekala vse do konca septembra 1898. Dne 23. septembra je vodstvo katoliške narodne stranke v sporazumu s katoliškimi narodnimi poslanci sprejelo izjavo o izstopu:

"1. Sedanji položaj nujno zahteva, da slovenska delegacija izstopi iz vladne večine in si pridobi s tem taktično svobodo.

2. Slovenska delegacija naj bode na vse strani neodvisna, vse svoje delovanje naj ureja strogo po svojih načelih.

3. V vprašanju narodne ravnopravnosti naj slovenska delegacija tudi v bodoče postopa vzajemno z drugimi slovanskimi strankami.

4. Slovenska delegacija ne more glasovati za vladne nagodbene predloge, ker so narodnemu gospodarstvu naših pokrajin v kvar."¹⁷

Utemeljitev so podprli tudi člani SKNZ in po končanem sestanku sprejeli skupno izjavo: "Sedanji položaj nujno zahteva, da slovenska delegacija izstopi iz vladne večine in si pridobi s tem taktično svobodo. Pri tem vztrajamo toliko časa, dokler se tudi mi v javnosti ne prepričamo, da so bili koraki poslancev za izboljšanje položaja res uspešni, da se je politični položaj za Slovence res spremenil in izboljšal ...".¹⁸

Dne 29. septembra so v okviru SKNZ izvedli glasovanje, na katerem so se slovenski katoliški poslanci enotno odločili za izstop, prav tako Ante Trumbić in Juraj Biankini, toda to še ni bila večina. Zato so sprejeli predlog dr. Matka Laginja, naj "SKNZ stoji neodvisna nasproti vladi, da bo delovala izključno glede na delovanje vlade. SKNZ sicer ostane v večini v toliko, kolikor se večina ne identificira z vlado."¹⁹ Tako kljub veliki odločnosti SKNZ ni izstopila iz večine.

Bolj odločno so oktobra 1898 nastopili poljski krščanski socialci s Stanislawom Stojalowskim na čelu. Zaradi spravnih pogajanj so napovedali izstop iz večine in vrnitev v opozicijo. Odločitev je pomenila protest in kritiko politike poljskega kluba in mladočehov, češ da premalo storijo za zatirane Slovence in Rusine.²⁰

Pogajanja med Čehi in Nemci so potekala vse do novembra 1898 in ker niso dosegli soglasja, je Thunova vlada 2. oktobra odstopila. Nova uradniška vlada, ki jo je vodil

¹⁵ K položaju, Domovina (Celje), VIII/39, 30. september 1898.

¹⁶ O novem jezikovnem načrtu, Slovanski svet (Dunaj), XI/13, 15. julij 1898, 193-194.

¹⁷ Izjava vodstva narodne stranke, Slovenec (Ljubljana), XXVI/218, 23. september 1898, 1.

¹⁸ Izjava SKNZ, Slovenec (Ljubljana), XXVI/225, 1. oktober 1898, 1.

¹⁹ Telefonska in brzozjavna poročila, Slovenec (Ljubljana), XXVI/223, 29. september 1898, 3.

²⁰ Politični pregled, Domovina (Celje), VIII/242, 21. oktobra 1898.

grof Manfred Clary-Aldringen, ni hotela nadaljevati s pogajanja in je Badenijske jezikovne navedbe takoj preklicala. Preklic je izzval proteste, nemire in obstrukcijo Čehov v parlamentu.²¹ Onemogočili so normalno delovanje parlamenta, zato je moral grof Clary že po dobrih dveh mesecih odstopiti. Za krajši čas ga je nasledil Heinrich von Wittek, 18. januarja 1900 pa je postal predsednik vlade Ernest von Koerber. Le-ta je skušal pomiriti sprte strani ter za češke dežele predlagal novo rešitev: uvedbo treh vrst jezikovnih ozemelj, nemško, češko in mešano, ki bi imela avtonomijo. Predloga niso sprejeli, saj so Nemci vztrajali pri nacionalni pariteti, Čehi pa pri nedeljivosti češkega ozemlja. Zato sporazum nikakor ni bil mogoč in češka obstrukcija se je nadaljevala.

Z obstrukcijsko politiko Čehov se niso strinjali poljski krščanski socialci, že napovedan izstop iz večine so izvedli zdaj in se odločili za samostojno politiko ter za podporo Koerberjevi vladi. S tem je dotedanja parlamentarna večina razpadla, kar je bilo usodno tudi za SKNZ, ki češke obstrukcije ni podprla; izjavili so da "češke obstrukcije ne podpira, ker samo v parlamentu lahko zagovarjamo svoje koristi, da torej to obstrukcijo obžaluje, da pa je ne pobija, to je, da ne nastopa proti njej".²²

Slovenski narod je precejšen del krivde pripisal samim voditeljem SKNZ. Kljub temu da jih grof Thun julija 1898 ni povabil na sestanek, pa se tudi sami legitimni zastopniki in voditelji "ne ganejo nego počivajo na medvedjih kožah, prav kakor da jih vse to, kar se sedaj godi na Dunaju, čisto nič ne briga ...". Za tako situacijo so ugotavljali krivdo na obeh straneh: na eni strani so bile to nemške stranke, ki so SKNZ ignorirale kljub temu, da je bila s 35 člani močnejša od kluba nemške katoliške stranke; na drugi pa so pripisali veliko mero odgovornosti članom in voditeljem SKNZ, ker so prenašali to ignoranco, in "to poniževalno bagateliziranje s pravo krščansko potrpežljivostjo ter se ne gane, kakor bi hotela pokazati, da res nima ne v desnici ne pri vladi nobene veljave ...". Obenem je Slovenski narod skrbelo, da bi jezikovno vprašanje rešili samo v korist Čehov, saj bi Slovenci in Hrvati v tem primeru ostali praznih rok. Češko jezikovno vprašanje so primerjali s poljskim in se bali, da bi bilo v primeru pozitivne rešitve za Čeha "jezikovno vprašanje kratkomalo postavljeno z dnevnega reda, prenehalo bi biti politična aktualnost". Prav zato so "načelno" odločno nasprotovali pravnim pogajanjem. Menili so, da slovenski poslanci vsekakor niso upravičili zaupanja, da niso dosegli ničesar, kar so napovedovali.²³

Protestirali so tudi Rusini, ki so poslali na Dunaj t. i. Rusinski memorandum; z njim so nasprotovali sestavi rusinskega predstavništva v avstrijskem parlamentu in se zavzeli oziroma zahtevali razširitev ozemeljske avtonomije. Sklicevali so se na že pridobljeno enakopravnost s Poljaki, ki jim jo je že leta 1774 priznala Marija Terezija. Protestirali so proti obveznemu učenju poljskega jezika v osnovnih šolah, proti pomanjkanju srednjih šol ter zahtevali ustanovitev prave rusinske univerze. V Memorandumu so omenili tudi rusinske kmete, ki naj bi jim znižali davke in pravičneje porazdelili bremena. Zahtevali so, naj bi imeli Rusini, tako na Poljskem kot v Rusiji, možnost, da sami odločajo o svojih narodnih, kulturnih, znanstvenih, verskih in gospodarskih zadevah.²⁴

Memorandum je zelo pohvalno ocenil Fran Podgornik, ki je menil, da je njihov program tak, da bi "mogel ustrezati interesom celokupne monarhije avstro-ogerske in spraviti pa zadovoljiti tudi narode. Ta program mogel bi in bode koncem koncev tudi moral postati program naše države in njenih narodov."²⁵

Z vztrajanjem pri obstrukcijski politiki so mladočehi razočarali tudi svoje največje

²¹ O. Urban, o. c., 472.

²² V. Melik, o. c., 63.

²³ Slovenski narod (Ljubljana), XXXIII/45, 24. februar 1900.

²⁴ Rozhledy a zpravy, Slovanský přehled I, Praha, 1899, 100-101.

²⁵ Maloruski-avstrijski program, Slovanski svet (Dunaj), XI/17, 15. septembra 1898, 258-260.

zagovornike na Slovenskem, kranjske liberalce. V tem obdobju so se v Slovenskem narodu že pojavili kritični zapisi, v katerih so ostro nasprotovali tako češki obstrukciji kakor ignoriranju slovenskih, hrvaških pa tudi rusinskih zahtev. Čehom so očitali nesolidno neslovansko in separatistično politiko, s katero so "kršili slovansko solidarnost v svojo lastno škodo".²⁶ Prepričani so bili, da bi Čehi dosegli veliko več, če bi se zavzeli za rešitev jezikovnega vprašanja za celotno Avstrijo, kajti podprla bi jih vsa desnica, ki je imela v programu kot eno osrednjih točk prav uveljavitev enakopravnosti vseh avstrijskih narodov. Obenem so nasprotovali obstrukciji tudi zato, ker "je skoro izključeno, da bi Čehi dosegli z njo, kar si žele doseči. Nikoli še ni reševala in rešila obstrukcija pozitivnih nalog ..."²⁷ V nadaljnjih zapisih so bili še bolj črnogledi in kritični do mladočeške stranke in Čehov sploh. Trdili so, da so bili Čehi pripravljene v imenu historične trialistične tvorbe, ki bi obsegala Avstrijo, Češko in Ogrsko, žrtvovati Slovence nemški "notranji" Avstriji. Glede na to, da so se Čehi sprijaznili s parcialno rešitvijo jezikovnega vprašanja in tako prezrli ali celo žrtvovali šlezjske Čehe in celo Slovake, so mladočeško politiko primerjali z madžarsko, češ, "Madžari so Mladočehom sploh vzor prave politike ...".²⁸ Toda neposredno mladočehov niso želeli kritizirati, opozorili so le na to, da bi lahko vodili boljše jezikovno politiko, ki bi temeljila na stališčih narodne avtonomije, "...šele v drugi vrsti prihaja historično pravo in deželna avtonomija ...". To je bil v liberalnem časopisju tako rekoč prvi primer neposredne primerjave češke politike in čeških interesov s slovenskimi. Obenem je bila to tudi prva grenka ugotovitev, da bi se morali Slovenci popolnoma jasno zavedati "tega načelnega nasprotstva med nami in Mladočehi". Kritiko pa so napatili tudi na slovenske državne poslance, ki da so mladočehe že večkrat, pustili na cedilu.²⁹

Kmalu za tem je Slovenski narod objavil odgovor, ki je izšel v mladočeškem glasilu Narodni Listy. Čehi so zavrnilo slovenske očitke in poudarili, da so za nastali položaj v največji meri krivi Poljaki, ki so bili proti temu, da bi tudi Rusinom priznali narodnostno enakopravnost. V komentarju je urednik Slovenskega naroda povsem spremenil stališče izpred nekaj dni in zapisal, da čeprav češke obstrukcije Slovenci niso veseli, kajti le v državnem zboru lahko izražajo svoje zahteve in želje, pa na drugi strani "priznavamo popolnoma in brez zadržka opravičenost češke obstrukcije". Poudaril je, da je dolžnost slovenskih poslancev podpreti obstrukcijo tako moralno kot materialno.³⁰ Slovenski narod je poznal vsa zgodovinska dejstva, ki so vplivala na različna pojmovanja uveljavljanja nacionalnih zahtev ter iz tega izhajajoča nasprotja med Čehi in drugimi, politično manj uveljavljenimi narodi v monarhiji. In čeravno se je zdelo, so zapisali, da so Čehi zaradi uveljavljanja dvojezičnosti žrtvovali šlezjske Čehe ter posredno tudi Slovake, bi morali Slovenci ostati njihovi zavezniki v parlamentu. Toda ker so slovenski poslanci mladočehe že velikokrat pustili na cedilu, so v Slovenskem narodu izrazili bojazen, da bi tudi Čehi videli "naposled v naših poslancih le cokljo lastne politike ...". In ker že Nemci sovražijo Slovence zaradi fraz o slovanski vzajemnosti, o slovanski politiki, je obstajala nevarnost, da bi začeli slovenski narod sovražiti "kot političnega paglavca vsi na svetu: Nemci vseh strank, Čehi vseh barv ..., vlada ...".³¹

Po volitvah za državni zbor 1901 so kranjski katoliki lahko znova narekovali sestavo parlamentarnih predstavnikov. Iz parlamentarnega dela so skušali izločiti liberalce in so predlagali povezavo samo slovenskih katoliških in hrvaških poslancev. Temu so se uprli hrvaški poslanci in zahtevali sodelovanje vseh, ne glede na strankarsko pripadnost.

²⁶ Audiatur et altera pars!, Slovenski narod (Ljubljana), XXXIII/110, 14. maj 1900, 1-2.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Nasprotja v slovenski politiki, Slovenski narod (Ljubljana), XXXIII/144, 26. junija 1900, 1.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Čehi in Slovenci, Slovenski narod (Ljubljana), XXXIII/113, 17. maj 1900, 1.

³¹ Kot v op. 28.

Katoliški poslanci so vztrajali pri zahtevi, a neuspešno, tako da so tik pred sejo državnega zbora 31. januarja 1901 ustanovili začasen Slovanski centrum, ki je štel 14 poslancev, katerega začasni predsednik je bil dr. Ivan Šušteršič. V klub so stopili Alfred vitez Berks, Anton Gregorčič, Viljem Pfeifer, Jožef vitez Pogačnik, Fran Sal. Povše, dr. Ivan Šušteršič, Vencajz, Žičkar ter dr. Ignacij Žitnik. Za klub so pridobili še dva Čeha, župnika Antonina Cirila Stojana in moravskega predstavnika Morica Hrubana, in štiri Rusine (Aleksandra Barwinskega, Dlovžanskega, Gradiševskega ter Kornela Mandyczewskega).

Preostali poslanci, bilo jih je enajst, so se zavzeli za ustanovitev t. i. Jugoslovanskega kluba, ki bi bil politično povsem neodvisen tako od klerikalcev kot od liberalcev. Temeljal naj bi na narodni podlagi, o vseh vprašanjih pa bi poslanci razmišljali in odločali povsem samostojno. Kranjski katoliki se niso hoteli pridružiti tej zvezi, zato so se liberalni poslanci februarja 1901 povezali s Hrvati v t. i. Hrvaško-slovenski klub. Vanj so vstopili Andrej Ferjančič, Andrej Gabršček, Ivana Plantan, Ploj, Franc Robič ter Ivan Tavčar. Hrvati so nasprotovali, da bi stopila v klub oba dalmatinska Srba, ker so predvidevali, da ne bosta hotela priznati hrvaškega državnega prava. Klub je tako štel sedemnajst poslancev, predsednik kluba je postal dalmatinski poslanec Vinko Ivčević. V programu so zapisali: "Hrvatsko-slovenski klub, stoječ na krščanski podlagi, se hoče zavzemati z vsemi zakonitimi sredstvi za narodne pravice Hrvatov in Slovencev in njih vsestranski napredek na kulturnem in gospodarskem polju. Pripravljen je, vzajemno podpirati opravičene zahteve vseh ostalih slovanskih narodov ter v to svrho stopiti v čim ožjo zvezo z njihovimi zastopniki."³²

Prav tedaj se je začela t. i. "gonja proti Tavčarju",³³ ki so jo v katoliškem časopisju začeli nekateri slovenski katoliki, kar se je razširilo tudi na nasprotovanje celotni liberalni stranki. Z gonjo so dosegli razpad kluba, saj je najprej izstopil Tavčar, kasneje pa tudi Ferjančič, Plantan in Gabršček, ki so se maja povezali s srbskima poslancima iz Dalmacije in ustanovili še en "jugoslovanski klub", t. i. Jugoslovanski napredni klub (JNK). S tem so bili slovenski poslanci v državnem zboru ločeni na tri klube in dva idejna tabora (klerikalno-narodni ter napredno-narodni).

Kranjski liberalci so s simpatijami pozdravili ustanovitev JNK in videli v njem zagotovilo, da bodo člani branili skupne narodne in gospodarske pravice Srbov, Slovencev in Hrvatov. Toda junija 1902 sta se Slovanski centrum in Hrvatsko-slovenski klub združila v Slovansko zvezo, ki je sprva podpirala vladno politiko, marca 1904 pa je tudi Slovanska zveza podprla češko obstrukcijo.³⁴

SUMMARY

Reconciliation negotiations and the Slovenes

In March 1898 count F. A. Thun-Hohenstein became the prime minister, who saw his main task in "reconfiguring" the Czechs and the Germans. Thus he appointed a Young Czech as a minister of finances and the German as the representative of a constitution

³² Hrvatsko-slovenski klub, Soča (Gorica), XXXI, 9. februar 1901.

³³ Iz zapisnika seje mestnega občinskega sveta ljubljanskega z dne 5. 2. 1901 je razvidno, da je bil vzrok 'gonje' proti Tavčarju v tem, da je v Slovenskem narodu objavil razmišljanja o 'bordelih' v Ljubljani. Klerikalci so reagirali zelo burno in ostro in Tavčarja napadali ne le na politični, marveč tudi na povsem zasebni ravni. Zato se je mestni svet odločil tožiti list Slovenec (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Cod III, št. 60).

³⁴ V. Melik, o. c., 64.

party. Besides he wished to resolve the language question and provincial autonomy, demanded mostly by the Czechs. The Slovenes - mainly Slavic Cristian National Unity with Šušteršič - were involved in this, too. They had similar demands concerning the equality of language. The Slovenes felt let down by the fact that they were not invited to the negotiations by Thun. At the same time it was a stern test for the idea of "slavic mutuality" since both, the liberals and the catholics were convinced that the situation was the fault of the Young Czechs and their selfishness.

MARJAN DRNOVŠEK

OKRAJNA POROČILA O IZSELJEVANJU IZ KRANJSKE V LETIH 1892-1913

Naraščanje izseljevanja iz Avstrije v Brazilijo in Združene države Amerike je na začetku devetdesetih let 19. stoletja spodbudilo državo, da se je začela bolj zanimati za vzroke in obseg tega pojava. Posamezna deželna predsedstva so bila zadolžena za zbiranje podatkov o izseljevanju, tako tudi deželno predsedstvo za Kranjsko. Z odlokom 1893, ki so ga dopolnili leta 1908, so določili obseg in postopek zbiranja podatkov.¹ Okrajna glavarstva Črnomelj, Kamnik, Kočevje, Kranj, Krško, Litija, Ljubljana mesto, Ljubljana okolica, Logatec, Novo mesto, Postojna in Radovljica so morala ugotoviti vzroke in obseg izseljevanja in poročati deželnemu predsedstvu v obliki predpisanih polletnih poročil. Edino za pretečeno leto 1892 so bila zadolžena za sestavo letnega poročila. Okrajna glavarstva so nalogo zbiranja konkretnih podatkov prepustila posameznim občinam in na njihovi podlagi izdelala skupne polletne preglede za svoja območja. Ti so služili deželnemu predsedstvu za sestavo polletnega sumaričnega poročila o izseljevanju iz Kranjske, s katerimi so dvakrat letno seznanili notranje ministrstvo na Dunaju.²

Prva okrajna poročila o izseljevanju so bila narejena za leto 1892, ki so mu sledila polletna poročila do prve svetovne vojne, ko so v praksi zamrla. Tako je okrajno glavarstvo Kranj občinam poslalo zahtevek za njihovo izdelavo še za prvo polovico leta 1916, vendar je uradnikova roka v Škofji Loki pripisala na že izdelano poročilo o izseljevanju, da ga glavarstvu niso poslali.³ Formalno-pravno jih je odpravilo poverjeništvu za notranje zadeve pri deželni vladi za Slovenijo leta 1920 z ugotovitvijo, da bo predložitev poročil o izseljevanju - kot tudi o izdanih potnih listih - odpadlo "samo po sebi", ker bo izdajanje potnih listov v bodoče možno samo s pooblastilom poverjeništvu za notranje zadeve pri deželni vladi.⁴

Glede ohranjenosti občinskih poročil o izseljevanju, kot tudi poročil na okrajni in deželni ravni, lahko trdimo, da so ohranjena v sorazmerju z ohranjenostjo fondov, ki je, žal, slaba. Če to ilustriramo na primeru Ljubljane, ki ima relativno dobro ohranjeno arhivsko gradivo na mestni ravni, ugotovimo, da so se ohranili tudi koncepti teh poročil, ki jih je magistrat pošiljal direktno deželnemu predsedstvu.⁵ Ko je bila mestu odvzeta

¹ Arhiv Slovenije (AS), Deželno predsedstvo za Kranjsko (DPK), Okrožnici 5. 3. 1893, št. 713 in 30. 5. 1908, št. 2716. V spisih nista ohranjeni in njuno vsebino poznamo posredno iz arhivskega gradiva občine Škofja Loka. Prvo okrožnico je okrajno glavarstvo v Kranju posredovalo s št. 3914 že 14. 3. 1893 ("Vsem županstvom /.../ Visoko c. kr. deželno predsedništvo je ukazalo, da se mora ozir jemati na izseljevanje v Ameriko, posebno pa v Brazilijo". Drugo okrožnico pa je poslalo občinam v okraju 6. 6. 1908 s št. 13 638. Glej: Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Občina Škofja Loka, škatla 98.

² V okrožnici okrajnega glavarstva Kočevje z dne 19. 3. 1893, ki jo je razposlala županstvu v zvezi z izdelavo poročil o izseljevanju, je navedena tudi označba izseljenca: "Pri tem se opozarja, da ne gre samo za premembo državljanstva, ampak da se k izseljencem štejejo vsi tisti, kateri zapustijo domovino, da se za več časa nastanejo v Ameriki". Glej: ZAL, Občina Ribnica, a. e. 3194.

³ Na okrožnici okrajnega glavarstva iz Kranja, z dne 8. 6. 1916, št. 16078, v kateri so zahtevali izdelavo poročila za čas od 1. 1. do 30. 6. 1916, je ohranjen zapis škofjeloškega občinskega uradnika, da poročila niso "odposlali" v Kranj. Zakaj? Verjetno vojni čas ni bil primeren za zbiranje tovrstnih podatkov, izseljenski tok v Združene države Amerike pa se je po njenem vstopu v vojno skoraj popolnoma zaustavil. Glej: ZAL, Občina Škofja Loka, t. e. 98.

⁴ Okrožnica Deželne vlade za Slovenijo, št. 950, 12. 1. 1920. Glej: ZAL, Mesto Ljubljana, Reg I/1638, fol. 666.

⁵ ZAL, Mesto Ljubljana, Reg II/21. Tu so ohranjena za leta 1896-1912. Za leto 1894 so ohranjena v Reg I/1004, fol. 308-312. V gradivu zasledimo manjše vrzeli. Za leti 1892 in 1893 pa so se ohranila v fondu AS, DPK, konvolut 4. Glej: M. Drnovšek, Nekatero evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno. Kronika (Ljubljana), 36, 1988, 205-217.

večina policijskih zadev (1913) in predana novemu Policijskemu ravnateljstvu v Ljubljani, je magistrat izgubil tudi pravico do izdajanja potnih listov. S tem usahnejo tudi poročila o izseljevanju iz Ljubljane. In še več: arhivsko gradivo, ki ga je mesto predalo novemu ravnateljstvu, med njim tudi zapisnik oz. register potnih listov, se ni ohranilo. Usoda arhivskemu gradivu, ki je nastajalo v zvezi z izseljevanjem Slovencev na Kranjskem, ni bila naklonjena, saj so se tudi v fondu Deželnega predsedstva za Kranjsko ohranili le fragmenti.⁶ Tako so se fragmentarno ohranila tudi polletna poročila o izseljevanju, ki so jih pošiljala okrajna glavarstva deželni vladi za čas 1892-1912. Verjetno je neokrnjeno gradivo v celoti imel v rokah Ivan Mulaček, ki se je pod črto v razpravi 'Naše izseljevanje v številkah' (1913)⁷ zahvalil grofu Küniglu za dovoljenje glede uporabe in oficialu Finku za uslužnost in potrpežljivost pri uporabi. Danes teh dokumentov ne najdemo več v fondu Deželne vlade za Kranjsko in vsa poizvedovanja v Arhivu Slovenije niso rodila sadov.⁸

Polletna poročila okrajnih glavarstev na Kranjskem je za čas 1896-1911 prvi analiziral že omenjeni Ivan Mulaček.⁹ Namen svojega prispevka je jasno označil: opozoriti je želel "politično javnost" na izseljevanje Slovencev, na proces, ki je bil po njegovem mnenju premalo prisoten v zavesti takratnega razmišljajočega Slovenca. Za to je bilo potrebno "temeljitega znanja in dolgotrajnih vsestranskih izkušenj"; nadaljeval je: "Nemara je v teh dejstvih iskati vzroka za nerazumljivo, uprav fatalistično indiferentnost naše politične javnosti nasproti tej rakrani na telesu našega naroda, kakor se je naše izseljevanje že imenovalo".¹⁰ Z golimi številkami iz uradnih poročil je želel opozoriti na obseg tega procesa, ki je slabil moč slovenskega naroda.

Iz njegovih razmišljanj lahko sklepamo, da se je odločil za leto 1896 kot začetno, ker so bila poročila od vključno tega leta dalje bolj ali manj popolna. Zaradi uradnega značaja teh poročil je verjel v njihovo zanesljivost in vrednost, čeprav je opazil tudi "neenakosti", kar mu je onemogočalo uporabo podatkov iz vseh rubrik.¹¹ Glede popolnosti podatkov je menil, da so v poročilih navedene številke mnogo prenizke, saj so se pridobljeni podatki "izvečine" naslanjali na registre potnih listov.¹² S tem je opozoril na bistveno dejstvo, ko uporabljamo evidentirane podatke: nastali so le na podlagi evidenc o izdanih potnih listih, pri čemer je Mulaček verjel, da so vse navedene osebe tudi res odpotovale. Menil pa je, da je treba vse uradne podatke zvišati za 25-35%.¹³

V okrajnih poročilih je pogrešal ločeno vodenje moških in žensk, navedbo njihove starosti, poklica, višine s seboj vzetega denarja, navedbo ladijske družbe, natančen cilj izselitve (navedbo mesta, države in osebe, h kateri so potovali), razdelitev podatkov po

⁶ Kot posebna zbirka se je ohranilo gradivo, ki je bilo izločeno iz redne registrature. Za čas po letu 1890 se je okrnjeno ohranilo za naslednje zadeve: izdajanje potnih listov, nadzor nad izseljenci (sezname izseljencev), nadzor nad agenturami (kazenski spisi, ovadbe, reklame, dopisi avstrijskih konzulatov), ugotavljanje izseljevanja v Ameriko po okrajnih glavarstvih (poročila o izseljevanju), preprečevanje bega vojaških obveznikov in informacije o priseljenskih državah. Glej: AS, DPK, konvoluta 4 in 5.

⁷ I. Mulaček, Naše izseljevanje v številkah. Čas (Ljubljana), 4, 1913, 256-266.

⁸ Zahvaljujem se kolegici Emi Umek za pomoč pri iskanju. Ohranili so se drobci za leta 1892, 1893, 1910 (za drugo polovico leta), 1912 (za prvo polovico leta) in 1913 (za prvo polovico leta). Glej: AS, DPK, konvolut 4 (Auswanderung nach Amerika). Sumariji, ki jih je deželna vlada pošiljala na Dunaj, so ohranjeni za leta 1893, 1895 (prvo polovico leta) in 1910. Glej: AS, DPK, konvolut 4 in 5.

⁹ Ivan Mulaček, rojen 1874, publicist in prevajalec. Leta 1903 je odšel v Ameriko, kjer je urejal Novo domovino (Cleveland) in ustanovil Nado (Chicago), prvi ameriško slovenski mesečnik za leposlovje, pouk in zabavo. Napisal je tudi Angleškega tolmača in Slovensko-angleško slovnico (1912). Vrnil se je v domovino in študiral anglistiko in v tej zvezi obiskal univerze na Dunaju, Pragi, Gradcu in Londonu. Iz Londona je poslal tudi razpravo Naše izseljevanje v številkah, ki jo je objavila revija Čas.

¹⁰ I. Mulaček, o. c., 256.

¹¹ Uporabni so mu bili samo podatki o stanu izseljencev in o spremstvu na poti, cilju izselitve, posestnem stanju in glede navedbe vzrokov izselitve.

¹² I. Mulaček, o. c., 257.

¹³ I. Mulaček, o. c., 257-258.

mesecih, navedbo narodnosti, izseljenčevega predhodnega bivanja v tujini (in kje) in zlasti število in druge podatke o povratnikih, ki so se za stalno vrnili iz tujine. Če bi pri izdelavi poročil upoštevali našete manjkajoče podatke, bi okrajna poročila pridobila na praktični vrednosti, saj bi bilo: "na podlagi dognanih dejstev /.../ mogoče marsikateri kričeči nedostatek pri našem izseljevanju če ne docela odpraviti in onemogočiti, pa vsaj v precejšnji meri omejiti".¹⁴ Omenil je tudi, da bi bila izredno zanimiva analiza izseljevanja po posameznih občinah, kar bi sicer zahtevalo veliko časa in raziskovalnih naporov. To misel je podkrepil z ugotovitvijo, da so bile nekatere občine "malone nedotaknjene od ameriške manije" medtem ko so bile druge skoraj popolnoma izpraznjene s prebivalstvom v najbolj produktivnih letih. Danes, žal, ugotavljamo, da se nihče ni lotil tovrstnih analiz še v času, ko je bilo arhivsko gradivo še ohranjeno. Glede okrajnih poročil o izseljevanju je bil kritičen tudi do navedb v rubriki o smeri izselitve, ker se je po njegovem mnenju posplošeno vpisovala samo Severna Amerika, razen v zgodnjih poročilih za postojnski in logaški okraj, kjer so bili omenjeni še Brazilija in "tupatam poredko posamezniki v krajih izven Severne Amerike".¹⁵ Sam menim, da je bil to odraz resničnega množičnega odhajanja Slovencev v Združene države Amerike, saj ni bilo razloga, da bi za cilj navajali kako drugo državo. Tu lahko omenimo "misterij" izseljevanja v Vestfalijo in Porenje, ki se v okrajnih poročilih skoraj ne omenja, čeprav vemo, da je ravno v tem času veliko slovenskih rudarjev in drugih iskalo boljši kos kruha v Nemčiji. Za pot v Nemčijo praviloma niso potrebovali potnega lista, saj je zadoščalo že dovoljenje v poselski ("Dienstbotenbuch") ali delavski ("Arbeitsbuch") knjižici.

Mulaček je opozoril tudi na zanimivo gradivo, ki se tudi ni ohranilo do danes, in bi dopolnjevalo omenjena uradna poročila. To so bili sezname izseljenskih agentov (pisarn), ki so jih morali pošiljati mestni policiji.¹⁶ Ti sezname so vključevali izseljence, ki so potovali z določeno ladijsko družbo. Vendar jim je že Mulaček očital neenotnost in nezanesljivost (bila so pač le "agentovska" poročila), hkrati pa ugotovil, da so bila premalo nadzorovana glede točnosti navedb in pomankljiva. V dnevnem časopisju so se objavljale tudi številke o izseljevanju prek ljubljanskega kolodvora. Tudi o teh navedbah je Mulaček imel slabo mnenje in jih je primerjal z nezanesljivostjo raznih ocen o številu ameriških Slovencev, ki so se od časa do časa pojavljale v tisku. S tem je izpostavil, da so bila uradna občinska in okrajna poročila najbolj zanesljiva, kljub vsem slabostim, ki so jih imela.

Za čas od 1910 do vključno prve polovice 1913 je analizirala ohranjena okrajna poročila o izseljevanju Ema Umek.¹⁷ Razen drobnega odstopanja v skupnem številu odšlih v letu 1911 se dobljeni rezultati za leti 1910 in 1911 ujemajo z Mulačkovimi tabelami, dodala pa je še rezultate za leto 1912 in 1913. Sam sem na podlagi konceptov oz. kopij ljubljanskih polletnih poročil analiziral podatke za Ljubljano (1892-1912)¹⁸ in za čas od 1893 do 31. avgusta 1913 za okrajna glavarstva Kamnik, Kranj in Radovljica, s poudarkom na občini Škofja Loka.¹⁹ V nadaljevanju želim dopolniti in komentirati nekatere ohranjene podatke, zlasti pa manj znane za leti 1892 in 1893.

¹⁴ I. Mulaček, o. c., 258.

¹⁵ I. Mulaček, o. c., 260. Ko so leta 1893 posamezna okrajna glavarstva pošiljala navodila za sestavo poročil o izseljevanju po posameznih občinah, so v okrožnici okrajnega glavarstva Kočevje navedene kot možne smeri - poleg Amerike - še Afrika, Azija in Avstralija. Glej: ZAL, Občina Ribnica, a. e. 3194.

¹⁶ Ohranili so se le drobci tega gradiva kot dokazni material v kazenskih spisih, npr. pri spisih ljubljanske mestne policije.

¹⁷ E. Umek, Prispevki k zgodovini izseljevanja iz Kranjske v Ameriko v letih 1910-1913. Slovenski izseljenski koledar 1967, Ljubljana 1966, 199-207.

¹⁸ M. Drnovšek, Nekatere evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno. Kronika (Ljubljana), 36, 1988, 205-217.

¹⁹ M. Drnovšek, Prispevek k zgodovini izseljevanja iz Gorenjske pred prvo svetovno vojno - s posebnim poudarkom na Škofji Loki.- Kronika (Ljubljana), 37, 1989, 203-218.

Občinska in okrajna poročila o izseljevanju

Rubrike okrajnih poročil so bile tipske in enake rubrikam, ki so jih izpolnjevale posamezne občine. Oglejmo si razmnoženi (kamnotisk) in v nemščini tiskani obrazec za uporabo v mestu Ljubljana, ki je po rubrikah enak slovenskemu obrazcu, ki ga najdemo pri Škofji Loki za leto 1909.²⁰ Ljubljanski je bil razmnožen samo za Ljubljano, škofjeloškega pa so uporabljale tudi druge občine kranjskega okraja. Skupno je bilo štirinajst rubrik (14), in sicer z zahtevano navedbo:

- sodnega okraja (1),
- občine (2),
- imena in poklica izseljenca (3),
- njegovega stanu: samski (4) ali poročen (5),
- spremljevalcev: žena (6), otroci (7), drugo sorodstvo (8),
- zbirna števil iz predhodnih dveh alinej (9),
- smeri izselitve (10),
- odnosa do posestva: prodano (11) ali neprodano (12),
- kratke oznake resničnega ali domnevnega vzroka izselitve (13) in
- opomb (14).

Tretja in trinajsta rubrika sta se po letu 1908 spremenili v tem, da je bila prva, žal, ukinjena, druga pa je bila bolj pocnotena.²¹ Zahtevali so navedbo vzrokov, ki so bili deloma označeni (odhod zaradi pomanjkanje zaslužka oz. upanja na boljši zaslužek, zaradi zadolžitve oz. slabega dohodka in zaradi bojazni pred vojaško službo), omogočena pa je bila tudi prosta navedba kakega drugega vzroka za izselitev.²²

Jezik obrazcev, kot tudi odgovorov okrajnih glavarstev deželnemu predsedstvu za Kranjsko, je bil nemški, kar je veljalo tudi za spremne dopise, vendar z nekaterimi izjemami pri ljubljanskih dopisih. Tako je začasni komisar za Ljubljano leta 1911, ko je skrbel za občinska opravila po razpustu občinskega sveta - kriza je nastala zaradi cesarjeve nepotrditve Ivana Hribarja za ljubljanskega župana -, podpisal slovenski spremni dopis k poročilu o izseljevanju iz Ljubljane v drugi polovici leta 1910.²³ Če prebiramo ljubljanska poročila o izseljevanju opazimo, da so dosledno pisana nemško, tudi imena. Marsikdaj se je uradnik zmotil in v koncept zapisal, npr. Marija, kar je popravil v Maria. To je razumljivo, če poznamo 6. člen magistratnega pravnega reda, ki je določal: "Uradni jezik mestnega magistrata je slovenski jezik pri občevarstvu s strankami in uradi po vseh pokrajinah, koder bivajo Slovenci, ter po kraljevinah Hrvatske, Slavoniji in Dalmaciji. Izvzete so le stvari v prenešenem delokrogu in pa dopisovanje vojaškim oblastem."²⁴ Izseljenske zadeve, ki jih je opravljal ljubljanski magistrat, so bile iz t. i. prenesenega delokroga, zato so bili tudi ti dopisi pisani v nemščini. Komuniciranje z občinami je bilo, vsaj v škofjeloškem primeru, vseskozi slovensko. In še več: okrajno glavarstvo v Kranju je občinam pošiljalo do leta 1908 le slovenske obrazce za polletna poročila.²⁵ Seveda pa so bila poročila o izseljevanju s strani kranjskega glavarstva deželnemu predsedstvu za Kranjsko le pisana v nemškem jeziku.

Ko pozorno pregledamo ohranjena okrajna poročila se nam vzbudi pomislek glede doslednosti in vestnosti občinskih in okrajnih uradnikov pri njihovem izpolnjevanju.

²⁰ ZAL, Občina Škofja Loka, šk. 98.

²¹ Okrožnica Deželnega predsedstva za Kranjsko, št. 2716, 30. 5. 1908.

²² To razčlenitev najdemo že v prvih sumarnih poročilih Deželnega predsedstva za Kranjsko, npr. leta 1893, ki so bila poslana Notranjemu ministrstvu na Dunaj.

²³ AS, DPK, konvolut 4.

²⁴ Pravilni zapisnik mestnega magistrata ljubljanskega, Ljubljana 1898.

²⁵ Z dopisom 6. 6. 1908 je okrajni glavar ukazal: "Ob enem se županstvu pripomni, da si priložen obrazec dobro shrani, ker jih v prihodnje podpisano c. kr. okrajno glavarstvo ne bo več razpošiljalo". Glej: ZAL, Občina Škofja Loka, šk. 98.

Glede doslednosti zaradi tega, ker rubrika z navedbo imena in poklica marsikje ni bila izpolnjena še pred letom 1908, ko je bila šele odpravljena (npr. pri ljubljanskih poročilih za drugo polovico leta 1900 in za leti 1901 in 1902, za drugo polovico 1903 pa niso navedeni poklici). Po njeni ukinitvi pa imamo pri Ljubljani primere, da so navajali poklice, npr. za drugo polovico 1910 in 1911 ter 1912. Tudi okrajno glavarstvo v Kranju je v dopisu 1. junija 1909 opozorilo županstva, da naj v poročilih o izseljevanju navedejo le število izseljencev, ne pa tudi njihovih imen. Če pa vzamemo v roke poročilo okrajnega glavarstva v Radovljici za drugo polovico leta 1912, vidimo, da niso samo obdržali tretje rubrike, temveč so jo izpolnili z imeni in priimki izseljencev, navedbo poklica pa so izpustili.²⁶ Bolj kot nedoslednost je zaskrbljujoča nevestnost pri izpolnjevanju rubrik. Tako je okrajno glavarstvo v Kranju večkrat opozarjalo županstva na netočnosti pri izpolnjevanju rubrik.²⁷

Tabela 1:²⁸

Število izseljencev iz Kranjske za čas 1892 do 1913

LETO	ČRN	KAM	KOČ	KRA	KRŠ	LIT	LJ-M	LJ-O	LOG	NME	POS	RAD	A
1892	301	16	604	48	243	83	13	93	276	406	16	8	2107
1893	246	33	766	43	328	172	15	366	390	583	5	8	2955
1895*	79	-	75	13	15	23	7	45	-	78	-	1	336
1896	231	12	693	51	74	107	3	135	346	306	938	2	2898
1897	156	5	449	16	24	33	6	102	148	90	88	1	1118
1898	299	10	566	13	72	77	5	209	78	340	25	-	1694
1899	561	39	938	94	133	200	15	388	310	613	37	-	3328
1900	396	78	617	161	214	132	17	366	279	514	78	5	2857
1901	619	64	1048	247	277	236	39	575	451	729	209	10	4504
1902	535	195	1220	170	336	259	78	611	530	921	233	31	5119
1903	453	298	1132	258	524	382	199	791	703	897	730	145	6512
1904	239	148	703	140	180	168	47	272	332	511	130	13	2883
1905	602	307	1326	246	501	298	70	733	677	836	678	60	6334
1906	491	316	994	304	436	300	92	662	670	832	628	112	5837
1907	489	342	1540	281	451	320	98	815	595	947	419	231	6528
1908	154	98	384	122	73	112	35	229	202	261	127	17	1814
1909	356	179	951	182	240	176	53	402	504	692	398	57	4190
1910	205	162	1239	271	290	202	58	389	367	839	326	56	4404
1911	190	101	574	131	135	119	41	151	159	427	140	40	2208
1912	124	280	888	243	335	298	53	478	272	759	513	83	4326
1913*	141	377	859	318	416	230	-	423	277	631	454	117	4243
B	6867	3060	17566	3352	5297	3927	944	8235	7566	12212	6172	997	76195

Okrajna glavarstva: ČRN (Črnomelj), KAM (Kamnik), KOČ (Kočevje), KRA (Kranj), KRŠ (Krško), LIT (Litija), LJ-M (Ljubljana mesto), LJ-O (Ljubljana okolica), LOG (Logatec), NME (Novo mesto), POS (Postojna), RAD (Radovljica)

(*) Oznaka nepopolnih poročil za posamezno leto omenjeno leto.

(A) Seštevki po posameznik letih.

(B) Seštevki po posameznih okrajnih glavarstvih.

(-) Podatki niso ohranjeni.

Omeniti moramo tudi posebno evidentiranje oseb, ki so odpotovale v Ameriko brez potnih listov. Okrajno glavarstvo Kočevje je 22. maja 1893 izdalo okrožnico vsem županstvom, da morajo do vsakega petega v mesecu redno oddajati poročila o osebah,

²⁶ AS, DPK, konvolut 4.

²⁷ ZAL, Občina Škofja Loka, šk. 98.

²⁸ Tabela sem sestavil na podlagi rezultatov raziskav Ivana Mulačka, Eme Umek in lastnih analiz. Mulačkove navedbe so pomembne zaradi izgubljenega arhivskega gradiva, vendar nezanesljive, saj je delal napake. V seštevku izseljencev iz Kranjske za čas 1896-1911 je prišel do števila 62.241 oseb. Če seštevke preverimo, ugotovimo, da se je za 100 oseb zmotil v seštevanju pri okrajnem glavarstvu Kamnik za leto 1911, ko je namesto 201 evidentiral le 101 osebo. Tako je pravilen rezultat 62.341 oseb.

ki so odpotovale brez potnega lista.²⁹ Za to poročilo je obstojal obrazec. Da se posamezna oseba ne bi navajala dvakrat, so svetovali županom, da za interno ("domačo") rabo vodijo "zapisnik", seznam oseb z zaznamkom meseca, ko je posamezna oseba odpotovala v Ameriko brez potnega lista. Nasvet županom je predvideval tudi možnost, da je izvedel za odhod svojega občana šele kasneje, kot v mesecu dni - kar kaže na manjšo preglednost nad občani - in zato predlagal, da se ta oseba kasneje vpiše v poročilo z navedbo točnega meseca pobega. Če teh primerov ni bilo so bili župani dolžni sporočiti okrajnemu glavarju, da ni nihče odpotoval brez potnega lista. Na koncu je okrajni glavar Thomann še zabičal: "Proti malomarnim županom postopalo se bo kazenskim potom".

Podatki o izseljevanju iz Kranjske so na podlagi dosedanjih raziskav in ohranjenih okrajnih poročil - ob upoštevanju vseh njihovih slabostih - znani za čas od 1892 do 1913, z izjemo celega leta 1894, za drugi polovici leta 1895 in 1913 in pri mestu Ljubljani za vse leto 1913.

Skupno se je v obravnavanih letih (domnevno) izselilo iz Kranjske vsaj 76.195 izseljencev. Njihovo število pa je bilo nedvomno višje, saj so zaradi znanih razlogov navedeni podatki v gornji tabeli nepopolni oz. pomankljivi. Če bi sledili domnevi Ivana Mulačka o potrebnosti povečanja dobljenih podatkov za 25% do 35%, bi pri upoštevanju gornjega seštevka dobili pri 25% povečanju izračun 95.244 oz. pri 35% povečanju 102.863 oseb. Število izseljencev, ki ga dobimo s seštevanjem podatkov iz okrajnih poročil, predstavlja le enega od približnih rezultatov izseljevanja iz Kranjske, čeprav mnogo bolj realnega od številnih ocen, ki so se že v času izseljevanja pojavljale v javnosti, npr. na slovensko-hrvaškem katoliškem shodu (1913) izrečeni oceni Andreja Lavriča in Jakoba Mohoriča³⁰ oz. zelo raznolike v takratnem v časopisju.³¹ Za območje Kranjske je demograf Živko Šifrer ugotovil za čas 1891-1913 migracijski saldo v višini 75.522 oseb, kar je zelo blizu ugotovljenega - čeprav pomankljivega - skupnega števila po gornji tabeli, namreč 76.195 oseb.³² Kranjska je bila sicer najbolj izrazita izseljenska dežela, vendar ne smemo zanemariti izseljevanja iz drugih upravnih dežel, kjer so živeli Slovenci in tudi ne iz Beneške Slovenije in Rezije, ki sta bili pod Italijo.³³ Združene države Amerike so bile najvažnejši cilj množičnega vala slovenskih izseljencev v zadnjih dveh desetletjih pred izbruhom prve svetovne vojne, del pa je bil usmerjen tudi v Brazilijo, Vestfalijo, Egipt in v manjšem obsegu tudi v druge dele sveta. Leta 1910 so pri popisu prebivalstva v ZDA spraševali tudi za materni jezik. Za slovenski materni jezik se je odločilo kar 123.631 oseb prve generacije priseljencev (in 59.800 oseb druge, tj. rojene v Ameriki).³⁴ Ta podatek je še med najbolj zanesljivimi, kadar govorimo o številu Slovencev v ZDA, čeprav je bilo realno število slovenskih priseljencev ob popisu nedvomno višje, saj so mnogi navajali tudi nemški jezik (če ne drugi, pa ne tako majhno število Kočevarjev, ki so zajeti tudi v okrajnih poročilih o številu izseljencev iz

²⁹ ZAL, Oblina Ribnica, a. c. 3194.

³⁰ Lavrič je za čas 1896-1910 ocenil odhod 110.372 oseb iz Kranjske, Mohorič pa za isti čas in z upoštevanjem leta 1911 samo 48.131 oseb. Lavrič je ob tem navedel, da ni bilo občine, kjer ne bi bil vsaj eden na tujem. Navajal pa je podatke deželne vlade na Kranjskem z opozorilom na nezanesljivost statistik. Glej: Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913. Ljubljana 1913, 61 in 205.

³¹ V Slovincu se je npr. pojavila ocena le 33.965 izseljencev iz Kranjske v času 1900-1910. Glej: Naše izseljevanje. Slovenec (Ljubljana), XL/87, 17. 4. 1913.

³² Ž. Šifrer, Statistični podatki o izseljevanju s slovenskega ozemlja, I.: Doba od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, 60, 81-82, 104, 128 in 137. (Tipkopis 1965, hrani Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.)

³³ Glej razprave: V. Valenčič, Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije. Zgodovinski časopis (Ljubljana), 44, 1990, 49-71, in idem, Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. Dve domovini = Two Homelands (Ljubljana), 1, 1990, 43-81.

³⁴ M. Klemenčič, Slovenci v ameriški statistiki v 19. in 20. stoletju. Celovski zvon (Celovec), II/4, september 1984, 23-31.

Kranjske). Kakorkoli že, vse to nam potrjuje zamotanost vprašanja o številu slovenskih izseljencev v času do prve svetovne vojne, ki ga zaradi nepopolnih in pomanjkljivih statistični evidenc ne bomo nikoli zadovoljivo razrešili.

Bolj kot za število, so dobljeni podatki iz okrajnih poročil zanimivi za ugotavljanje intenzitete (valov) izseljevanja iz naših krajev. Leto 1907 je pomenilo vrhunec prihodov evropskih priseljencev na Ellis Island in v ZDA na splošno.³⁵ Tudi izseljenski val iz avstrijske polovice monarhije je v tem letu dosegel višek s 139.756 osebami, upoštevajoč le primerjavo do leta 1910.³⁶ Enaka ugotovitev velja tudi za izseljevanje iz Kranjske. V letu 1907 se je po okrajnih poročilih iz Kranjske izselilo 6528 oseb, kar je najvišje število v primerjavi z ostalimi leti, ko so podatki za obe polovici leta popolni. Le malo za tem številom zaostajata leti 1903 s 6512 in 1905 s 6334 osebami. Znano je, da je tik pred izbruhom prve svetovne vojne izseljevanje izredno naraščalo in že samo podatki za prvo polovico leta 1913 (4243 oseb) oz. do vključno avgusta istega leta (5793 oseb), nam dajo slutiti to naraščanje. Po nizkem številu pa izstopa leto 1908, ko je v ZDA vladala politična in gospodarska (finančna) kriza.³⁷ Že Mulaček je opozoril na dejstvo, da se je tok izseljevanja v ZDA upočasnil v času gospodarskih in političnih kriz, npr. ob volitvah predsednika ZDA, hkrati pa je izrazil bojazen, da se bo ta tok naglo večal zaradi razmer v Evropi (1913): "Bati pa se je, da bo zadnja politična kriza v Evropi zopet v povečani meri vplivala na izseljevanje in to - mimogrede - vzlic temu, da je poslednja volitev prinesla Amerikancem predsednika demokrata (med našimi Amerikanci je namreč brezvestna politična agitacija utrdila vero, da pridejo z demokratskim predsednikom slabi časi za Ameriko)".³⁸

Število izseljencev iz gornje tabele (Tabela 1) nam potrjujejo, da je bilo izseljevanje iz Kranjske v stalnem naraščanju, vsaj do leta 1908, nakar se je krivulja naraščanja po kratkem zatišju začela dvigati. Dolenjska je bila med najbolj izseljenskimi predeli Kranjske, zlasti pa kočevski okraj. Tu se je množično izseljevanje v ZDA začelo po letu 1880. Kočevsko je bilo območje izrazite depopulacije, saj se je prebivalstvo stalno zmanjševalo (1857 okoli 23.000, 1869-78 26.000, 1900 okoli 18.000, 1921 15.000).³⁹ Gorenjska je v tem času bila na obrobju množičnega izseljenskega vala. Seveda nam bi primerjava s prisotnim prebivalstvom dala bolj realno sliko. Že Mulaček je ugotovil, da sta bili v omenjeni primerjavi po intenziteti izseljevanja daleč pred ostalimi Bela in Suha krajina.⁴⁰

Okrajna poročila o izseljevanju potrjujejo, da je bilo izseljevanje v prvem desetletju 20. stoletja močnejše, kot v predhodnem, kar je veljalo tudi za avstrijski prostor v celoti. Kot smo že omenili je porast v prvi polovici leta 1913 napovedovala pravi veliki val. Pomlad je bila vedno čas, ko je bil izselitveni val najmočnejši (to dokazujejo tudi poročila, ki so bila vodena po polletjih), vendar je visoko število (4243) za prvo polovico 1913 napovedovalo porast izseljevanja v ZDA. Do konca avgusta 1913 se je temu številu pridružilo še 1550 oseb, skupno se je torej izselilo 5793 oseb.⁴¹ Prva svetovna vojna je prekinila ta tok, ki se je nadaljeval v prvih letih po njej, dokler ga niso omejevalni ukrepi ZDA glede priseljevanja (1924) skoraj popolnoma zavrli. Zlata vrata

³⁵ Golden Door. U. S. Immigration and Ellis island. U. S. Information Agency, New York 1990, 4-5.

³⁶ H. Chmelar, Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905-1914, Dunaj 1974, 24.

³⁷ Pozitivni odmev ameriške krize na Slovenskem je bilo večje število povratnikov in s tem pojav, da so se lažje in ceneje dobili kmetijski delavci. Vendar so mnogi "Amerikanarji" komaj čakali, da kriza pojenja, da bi se lahko vrnili v ZDA. Glej: J. Adlešič, Organizacija slovenskega izseljeništv. Čas (Ljubljana), 4-5, 1909, 170.

³⁸ I. Mulaček, o. c., 259. Leto 1913 je bil za novega ameriškega predsednika izvoljen demokrat Woodrow Wilson (1913-1921).

³⁹ Enciklopedija Slovenije. 5, Ljubljana 1991, 180.

⁴⁰ I. Mulaček, o. c., 259.

⁴¹ M. Drnovšek, o. c. (Ljubljana), Kronika 37, 1989, 205.

Amerike so se tako močno priprla in s tem se je končalo veliko priseljevanje Evropejcev v Ameriko, ki smo mu sledili od konca 18. stoletja dalje, slovenskemu množičnemu valu (v manjšem obsegu so odhajali v ZDA že od srede 19. stoletja, misijonarji pa že prej) pa od začetka devetdesetih let 19. stoletja.

Smer in trajnost izselitve

Nesporno so bile Združene države na vrhu zanimanja slovenskih izseljencev do prve svetovne vojne. O bolj konkretnih ciljnih potovanja in ureditve življenja izseljencev (država, okrožje, mesto) dobimo redke podatke v ohranjenih popisih prebivalstva, statusih animarum, anketi 1913⁴² in v okrajnih poročilih o izseljevanju iz Kranjske. Te navedbe so le redko bolj konkretne in najbolj pogost zapis v omenjenih virih je le "Amerika", pojavljajo pa se tudi oznake "Severna Amerika" in "Združene države severne Amerike". Če analiziramo rubriko 10. ("Die Auswanderung erfolgte nach...") iz poročil občine Škofja Loka, opazimo, da občinski uradniki niso bili dosledni pri izpolnjevanju te rubrike. Mnoge so bile prazne, v marsikateri je vprašaj, kar nam dopušča misel, da uradniki niso vedeli za cilj. Marsikdaj je naveden samo ameriški kraj brez države (kar nam onemogoča določitev cilja, npr. v primeru kraja Pittsburg(h), ki se je nahajal tako v državi Pennsylvaniji kot v Texasu, Kansasu in Kentuckyju, nekajkrat sta kraj in država napačno povezana, da ne omenjam fonetičnega in napačnega pisanja krajev, kar je razumljivo zaradi neznanja angleščine pri uradnikih in seveda tudi pri bodočih izseljencih, ko so dajali podatke o cilju poti v prošnji za potni list. V obrazcu okrajnih poročil po letu 1908 je pod opozorilom dan napotek glede pisanja smeri: "...navesti se mora ameriška država, če je ta neznana pa 'v Ameriko' oziroma 'država neznana'".⁴³ Pri navajanju smeri so škofjeloška poročila precej bolj natančna kot ljubljanska, medtem ko so okrajna poročila že bolj skopa (običajno so navedli kot cilj le Severna in Južna Amerika ali Brazilija). Mulaček je opozoril na to skopost podatkov in celo podvomil v njihovo točnost, saj večina navaja za cilj samo Severno Ameriko: "...če odštejemo početne številke izseljevanja iz postojnskega in logaškega okraja v Brazilijo in tupatam poredko posameznike v kraje izvan Severne Amerike. In vendar je mnogo Kranjcev v Braziliji in so nadalje precejšnje kranjske naselbine v Egiptu, južni Afriki, Novi Zelandiji i. dr."⁴⁴ Glede Brazilije moramo reči, da je glavni val odhajanja že usihal z letom, ko je Mulaček začel spremljati statistične podatke, sama poročila pa so že v obrazcu imela navedeno, da zajemajo le izseljevanje "v Ameriko", ne pa tudi drugam. V Egiptu je bila močna kolonija Slovenk, saj je tam živelo leta 1897 okoli 7700 deklet in žena in samo 300 moških. Vendar je večina prihajala iz Goriške in okolice in le malokatera iz dežele Kranjske. Zato v poročilih o izseljevanju tudi ne zasledimo Aleksandrije ali Kaira kot cilja priselitve. Če je pri nekaterih navedena kot cilj Afrika, je to bolj izjema kot pa pravilo. "Precejšnje" kolonije Kranjcev v južni Afriki in na Novi Zelandiji konec 19. stoletja pa so mi neznane. Podatke o smeri oz. cilju izseljencev iz Kranjske od druge polovice 1893. do 1904. leta navajata Emily Balch (1910)⁴⁵ in po njenih ugotovitvah Branko Mita Čolaković (1973).⁴⁶ Po njenih podatkih se je v označenem času izselilo iz Kranjske kar 28.882 v Severno in "le" 1673 oseb v Južno Ame-

⁴² Papež Pij X. je 15. avgusta 1912 ustanovil poseben urad oz. sekcijo pri konzistorialni kongregaciji, ki je imela za nalogo, da skrbi za izseljence latinskega obreda. Med prvimi nalogami je bila izdelava pregleda nad izseljevanjem iz evropskih dežel. V ta namen je ordinarijem poslala vprašalno polo s trinajstimi vprašanji, na katero so odgovarjali župniki leta 1913. To je anketa 1913, ki so jo župniki sestavljali na podlagi matičnih knjig, knjig župljanov ali iz pričevanj sorodnikov izseljencev.

⁴³ ZAL, Občina Škofja Loka, šk. 98.

⁴⁴ I. Mulaček, o. c., 260.

⁴⁵ E. Green Balch, *Our Slavic Fellow Citizens*. Charities Publication, New York 1910.

⁴⁶ B. M. Colakovic, *Yugoslav Migrations to America*, San Francisco 1973.

riko. Ne glede na število izseljencev, ki so se odselili v razne dele sveta, nam podatki iz okrajnih poročil o izseljevanju iz Kranjske potrjujejo, da je bila v obravnavanem času Severna Amerika, še bolj točno, Združene države Amerike, najpomembnejši cilj izseljencev iz te osrednje slovenske dežele.

Razmerje med navedbami začasne in trajne odsotnosti v tujini je po tedanjih virih bolj v korist prvih, npr. v ohranjenih popisnicah prebivalstva za leta 1890, 1900 in 1910. Večin, a slovenskih izseljencev je verjela v začasnost svoje odsotnosti z doma. Mož, ki je doma pustil posestvo, ženo in otroke, je verjel v začasnost svoje odsotnosti v Ameriki. Vračali so se domov, še več pa jih je ostalo na tujem. Večina se je v Ameriki ustalila, fantje so si ustvarili družine (v ta namen so mnogi poklicali dekleta iz domačega okolja), možje pa pritegnili žene in otroke. To je pomenilo ustalitev v novi domovini, odraščanje otrok ter njihovo šolanje pa je še povečalo verjetnost hitrejše integracije in skorajšnje asimilacije v novem okolju. V "Vestfalskih pismih" (1899) je Janez Evangelist Krek razmišljal o razmerju med začasnim in trajnim izseljevanjem pri Slovencih. Izseljence je razdelil v dve skupini, prvič: "... tiste, ki samo nekaj mesecev v letu gredo na delo izven domovine: tu sem štejemo rojake, ki mnogobrojno hodijo vsako leto vzlasti iz Tolminskega okraja in sosednjih Kranjskih vasi v Galicijo, Romanijo, Sedmograško in tamošnje gojzdove delat; dalje rojake z Notranjskega in Dolenjskega, ki hodijo na Hrvaško gojzdarit; krošnjarje iz Kočevskega in Črnomeljskega okraja, ženjice, ki hodijo od nas na Koroško...", in drugič: "Druga vrsta izseljencev je trajna. Malokdo sicer zapušča domovino, da ne bi mislil vrniti se vanjo, a ta želja ne izpremenja značaja stalne izselitve. Takih izseljencev je največ v Ameriki, nekoliko v Bosni, pa tudi po Gorenjem Štajerskem, po Ogrskem in zadnji čas tudi v tukajšnjem industrijskem okraju (Porenju in Vestfaliji, op. a.)."⁴⁷ Sama misel na vrnitev ni bila porok za začasnost izselitve. Neverjetno trdna je bila vera pri mnogih razmišljajočih Slovencih tistega časa, da gredo slovenski izseljenci v svet samo za krajši čas, vendar Krek ni bil med njimi. Zanimiva je tudi Čolakovičeva ugotovitev, do katere je prišel na podlagi ankete vzorca Jugoslovanov v ZDA: od 323 priseljencev v ZDA pred letom 1919 je ob prihodu kar 162 oseb mislilo na stalno naselitev, 156 o vrnitvi, 5 pa jih ni dalo nobenega mnenja. Glede na narodnost so se slovenski anketiranci (priseljenci v ZDA do leta 1924) ob prihodu odločili: 137 za stalno naselitev, 66 za vrnitev in 2 sta bila brez določenega mnenja.⁴⁸ Podatke so anketiranci navajali po dolгих desetletjih od odhoda, zato lahko dvomimo o objektivnosti danih informacij anketirancev, in to zlasti pri slovenskih priseljencih glede trditve, da so odšli od doma s trdnim prepričanjem o stalni nastanitvi v ZDA.⁴⁹ Čolaković je postavil tudi tezo, da so se izseljenci pred letom 1900 raje vračali domov kot prihajajoči po tem letu. Kot sem omenil, so imele tudi popisnice prebivalstva (1890, 1900, 1910) rubriko o začasni in trajni odsotnosti. Če vzamemo za primer popise za Poljansko dolino nad Škofjo Loko, le pri redkih odsotnih zasledimo oznako trajne odsotnosti; navadno le pri tistih, ki so bili že dlje časa od hiše. Pri ostalih je uradnik naredil znak (/) za začasno odsotnost. Za popis 1890 je dalo okrajno glavarstvo Kranj navodila o poteku popisa, med drugim: "Ob določenem času se bode moral vsak gospodar pri komisarju oglasiti in mu na vsa vprašanja natanko in vestno odgovoriti, sicer bode strogo kaznovan /.../ Vsak gospodar naj pravočasno poizvé, kedaj in kje so njegovi otroci in njegova žena rojeni in kje v slučaju, ako jih ni doma, prebivajo, in kdaj in kje so rojeni...".⁵⁰ Pri popisih prebivalstva so podatki o

⁴⁷ J. E. Krek, Vestfalska pisma, XVI. Slovenec (Ljubljana), XXVII/118, 25. 5. 1899.

⁴⁸ B. M. Colakovic, o. c., 58 in 59.

⁴⁹ Lahko pa je vzorec zajel samo priseljence iz zadnjih let priseljevanja v ZDA, med katerimi je bilo veliko žen im mater, ki so sledile možem, ki so večinoma odšli "začasno", nato pa so se premislili in sklenili, da ostanejo v Ameriki.

⁵⁰ ZAL, Občina Škofja Loka, šk. 98.

odsotnih manj točni, saj svojci marsikdaj niso vedeli, kje se nahaja njihov družinski član, kakšen poklic opravlja v tujini in koliko časa bo odsoten.

Evidenca o vzrokih izselitve

Rubrika 13 v okrajnih poročilih o izseljevanju iz Kranjske je do leta 1908 omogočala opisno navedbo vzrokov, vendar so te navedbe zelo suhoparne, če imamo pred očmi najrazličnejše ekonomske in neekonomske vzroke in spodbujevalce za odhod v tujino. Ker so se navedbe vzrokov do leta 1908 stalno ponavljale (marsikdaj imaš občutek, da je uradnik kar prepisal predhodno navedbo), so to rubriko razčlenili v že omenjene štiri alineje,⁵¹ ne zaradi večjega poudarka vzrokom izselitve, temveč zaradi olajšanja dela uradnikom. Bolj konkretni so morali biti le pri alineji "Drugi vzroki", pri ostalih pa so enostavno naredili črtico (/). Podobno kot pri navedbi smeri izselitve lahko tudi pri navajanju vzrokov opazimo večje podrobnosti v prvih letih, npr. pri ljubljanskih poročilih,⁵² kasneje pa so se te oznake vedno bolj unificirale. Do leta 1908 so pri izseljencih iz Ljubljane navedeni naslednji vzroki:

1. Najdba, iskanje ali pridobitev dela, službe ali namestitve.
2. Prislужiti si denar ali premoženje.
3. Opravljati gostinsko obrt (to je ena redkih konkretizacij).
4. Slediti možu, bratu, staršem (včasih konkretizirano: materi ali očetu, svaku ipd.).
5. Vzrok je neznan (sicer redka opredelitev).⁵³

Tudi pri okraju Ljubljana okolica so za leto 1892 navedbe vzrokov zelo pestre, čeprav bi se jih dalo združiti, kar se je zgodilo leta 1908.

Tabela 2:

Navedeni vzroki izselitve v okraju Ljubljana okolica leta 1892

ŠTEVILO	NAVEDENI VZROKI
46	zaradi zaslužka denarja
15	da bi si z zaslužkom kupil posestvo doma
10	da bi rešil zadolženo imetje, posestvo
8	da bi posestvo razbremenil dolgov
4	zaradi pomanjkanja zaslužka
1	zaradi zadolžene kajže in zaslužka denarja
1	zaradi plačila dolga na zadolženo imetje
1	da bi se rešil dolga na posestvo v višini 4000 gld*
1	da bi si prislужil premoženje**
1	zaradi strahu pred vojaškim stanom***
1	iz obupa
1	da bi se pridružila že pet let v ZDA živečemu očetu
1	obisk bratu Jakobu Trobcu v St. Paul, Minnesota****

* Jernej Pleško, kmet ("Landmann") iz Dobrove se je odločil za Brazilijo, posestvo pa je prepisal na ženo.

** Johann Zalokar, kmet ("Landmann") iz Črnuč se je odločil za Ameriko, posestvo pa prodal sestri.

*** Anton Žagar, ("Student und Rekrut") iz Dobrunj je odšel v Ameriko iz strahu pred vojaško suknjo (brez potnega lista) in da bi se izobrazil.

**** Zemljiški posestnik Alojz Trobec iz Polhovega Gradca je odšel na obisk k bratu Jakobu (Jamesu) Trobcu v St. Paul v Minnesoti.

⁵¹ To so: 1. pomanjkanje zaslužka oz. upanje na boljši zaslužek, 2. zaradi zadolžitve oz. slabega zaslužka ali dohodka, 3. zaradi bojazni pred služenjem vojaščine in 4. drugi vzroki.

⁵² Od štirih izseljencev iz Ljubljane 1892 je pri dveh navedeno upanje na boljši zaslužek, pri enem vzrok ni bil znan, pri četrtem (ženskega spola) je navedeno, da sledi možu, ki je že nekaj let živel v ZDA. Tudi za prvo polovico leta 1893 je pri izseljenki (babici po poklicu) navedena brezposelnost, medtem ko je za vse izseljence v drugi polovici leta naveden kot vzrok odhoda le izboljšanje eksistence.

⁵³ M. Drnovšek, o. c. (Ljubljana), Kronika 36, 1988, 211-212.

Za celotno Kranjsko pa dobimo statistično sliko, ki nam potrjuje tezo, da je bila želja po boljšem zaslužku glavna privlačna sila ZDA za slovenske izseljence in to ne samo v slabem desetletju in pol pred prvo svetovno vojno, temveč že v zadnjem desetletju 19. stoletja. Za leti 1895 in 1913 so navedeni le polletni podatki (*), za leta 1894, 1908 in 1909 pa jih nimamo. Mulačkove podatke za čas 1896-1907 je navajal tudi Čolaković in izračunal tudi procente (A=87,7%, B=1,2%, C=0,1% in Č=10,9%).⁵⁴

Tabela 3:

Število navedenih vzrokov (A, B, C, Č) za izselitev na Kranjskem 1893-1913

LETO	A	B	C	Č
1893	2657	219	10	67
1895*	207	29	-	96
1896	1976	23	3	896
1897	713	24	-	381
1898	1292	58	-	341
1899	2763	51	2	512
1900	2466	50	2	339
1901	4007	81	9	407
1902	4513	63	9	534
1903	6067	52	1	392
1904	2443	23	3	414
1905	5684	34	-	612
1906	5514	49	1	273
1907	6128	83	-	317
1910	3210	380	7	158
1911	1914	153	-	134
1912	3831	223	9	226
1913*	3761	300	6	153

A ... Zaradi upanja na boljši zaslužek.

B ... Zaradi zadolženosti posestva.

C ... Zaradi strahu pred služenjem vojaškega roka.

Č ... Drugi (neimenovani) vzroki.

Sestava izseljencev po spolu, stanu in starosti

Na splošno lahko trdimo, da je bilo med izseljenci več Slovencev kot Slovenk (oz. Kočevarjev kot Kočevark), kar velja tako za sezonske kot ostale izseljence. Posebnost slovenskega izseljevanja glede na spol so predstavljale dekleta in žene, ki so dobile službo kot služkinje, dojlje, varuške, kuharice ipd. v Aleksandriji in Kairu.⁵⁵ Velika mesta in turistični kraji so zvalili marsikatero dekle, da se je zaposlila kot kuharica ali hišna pomočnica v Opatiji, na Reki, v Zagrebu, v Gradcu, na Dunaju, v Milanu, Trstu itd. Izseljencem, ki so iskali delo v evropskih rudarskih in industrijskih centrih in so se odločili za stalno naselitev, so sledila dekleta, žene in otroci. Torej je bila stalna naselitev moškega izseljenca pogoj za prihod ženskega dela družine in otrok. Posebno obliko izseljevanja deklet poznamo zaradi želje slovenskih fantov v Ameriki, da si ustvarijo družino z dekleti iz domačih logov. Po pisni poti, s posredovanjem prijateljev in domačih ali kar z izborom na obisku doma, so "zvalili" v Ameriko marsikatero dekle. Med njimi je bila tudi Francka Demšar iz Hotavelj, rojena 1880, čipkarica, ki je bila leta 1900 še samska, deset let kasneje pa že omožena v Ameriki. Z istim namenom

⁵⁴ B. M. Colakovic, o. c., 183.

⁵⁵ D. Makuc, Aleksandrinke. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1993.

ji je v Ameriko sledila štiri leta mlajša sestra Terezija.⁵⁶ Iz literature poznamo še primere izseljevanja deklet, ki so jih v Ameriko zvalili slovenski gostilničarji in jim plačali vozno karto.⁵⁷ Ekonomski interes je bil poglavitni razlog tej obliki izseljevanja: domače dekletke je privabilo več slovenskih gostov v lokal, njej pa se je odprla možnost, da si je hitro našla ženina (še prej pa je morala odslužiti gostilničarjevo investicijo, namreč plačilo vozne karte).

Po Englischu se je v letih 1876-1910 iz avstrijske polovice monarhije izselilo 670.473 (65%) moških in 361.179 žensk.⁵⁸ Po ameriških priseljenjskih statistikah se je med leti 1898-1914 priselilo 374.173 (81,6%) moških in le 84.407 (18,4%) žensk slovenske in hrvaške narodnosti.⁵⁹ Čolaković navaja podatke za čas 1899-1910, ko se je priselilo v ZDA 284.866 (84,9%) moških in 50.677 (15,1%) žensk slovenske in hrvaške narodnosti.⁶⁰ To razmerje v prid moških je razložil s psihološkim ozadjem, saj naj bi bili moški bolj "trdni" in zaradi patriarhalne vloge v družini obvezani, da gredo pri iskanju boljšega zaslužka prvi v tujino.

Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske za leti 1892 in 1893 nam zaradi navedenih poklicev v moški in ženski obliki (npr. Taglöhner - Taglöhnerin, Köchin, Dienstmagd ipd.) omogočajo, da pri kategoriji "samski" in "poročeni" dobimo tudi razmerje med moškimi in ženskami. Dobljeni podatki so zanimivi zaradi tega, ker kažejo različna razmerja med moškimi in ženskami po posameznih okrajnih glavarstvih.

Tabela 4:

Spolna sestava izseljencev na Kranjskem v letih 1892 in 1893*

OKRAJ	M (1892)	Ž (1892)	M (1893)	Ž (1893)
ČRN	206	53	202	36
KAM	11	5	24	5
KOČ	363	165	544	178
KRA	42	3	30	6
LIT	71	9	149	17
LJ-O	86	5	300	52
LOG	98	3	299	39
POS	16	-	5	-
RAD	6	2	5	1

M ... moški

Ž ... ženske

* Izpuščeni so okraji Ljubljana mesto, Novo mesto in Krško.

V gornji tabeli niso upoštevane maloštevilne omožene žene, ki so odšle skupaj z možem ali kot drugo sorodstvo, niti ne otroci ženskega spola. Kljub temu nam dobljeni podatki dokazujejo, da je bil odstotek žensk v letu 1892 visok pri Kočevju (31,3%), Kamniku (31,3%) in Radovljici (25%). Zaradi nizkega števila odhajajočih v okrajnem glavarstvu Kamnik in Radovljica je še najbolj povedno število izseljenk v okrajnem glavarstvu Kočevje, ki je bilo po intenziteti v celoti vedno v vrhu izseljevanja iz Kranjske. To nam potrjuje tudi naslednje leto (1893), ko so izseljenke (med njimi veliko Kočevark) dosegle kar 24,7%.

Poleg Kočevske je bil močan ženski izselitveni val tudi iz Domžal in okolice. Župnik Franc Bernik je leta 1923 objavil seznam farank in faranov iz domžalske žup-

⁵⁶ ZAL, Občina Škofja Loka, Popisnice prebivalstva 1900 in 1910.

⁵⁷ F. Česen, Zelenc. Majski glas (Chicago), 19, maj 1939, 57.

⁵⁸ H. Chmelar, o. c., 112.

⁵⁹ M. Klemenčič, o. c., 41.

⁶⁰ B. M. Colakovic, o. c., 42.

nije, ki so bili junija 1923 v Združenih državah Amerike.⁶¹ Skupno jih je naštel 384. Imena nam omogočajo, da jih razdelimo tudi po spolu.

Tabela 5:
Spolna sestava izseljencev iz Domžal in okolice v ZDA (1923)

KRAJ	IZSELJENKE	IZSELJENCI
ZGORNJE DOMŽALE	126 (63,6%)	72
SPODNJE DOMŽALE	52 (66,7%)	26
STOB	43 (59,7%)	29
ŠTUDA	9 (50%)	9
DEPALA VAS	8 (44,4%)	10
	238 (62%)	146

Visok odstotek ženske izseljenske populacije iz Domžal in okolice je bil posledica izseljevanja "slamnikar" v New York, Chicago in Cleveland, kjer so se - izučene za izdelavo slamnikov - zaposlile v tovarnah slamnikov in klobukov.

Glede Kranjske so na podlagi statističnih podatkov znane tudi številke o stanu izseljencev (samski, poročen), ki žal ne ločujejo po spolu, posebej pa so navedene žene (ki so odšle ali sledile možu), otroci in drugi (sorodniki). Na podlagi okrajnih poročil o izseljevanju iz Kranjske je Mulaček za čas od 1896 do 1911 ugotovil, da je izseljenski val sestavljalo 38.420 samskih, 17.920 poročenih, 1218 žen, 4445 otrok in 238 "drugih".⁶² Jurij Trunk se je omejil samo na čas od leta 1893 (upošteval je le ohranjene podatke za drugo polovico leta) do vključno 1904. leta in ugotovil, da se je v tem času izselilo iz Kranjske 18 345 samskih, 9222 poročenih, 591 žena, 2280 otrok in 123 "drugih".⁶³ Podatki med Mulačkom in Trunkom so primerljivi za čas 1896-1904, ko se ujemajo, razen v primeru leta 1899, ko Mulaček navaja 65 žena in 168 otrok, Trunk pa 173 žena in 63 otrok (tu bi bila možna tiskovna napaka), in leta 1901, ko so številke bistveno drugačne. Tako je Mulaček navedel za to leto 2644 samskih (Trunk 1383), 1574 poročenih (686), 55 žena (27), 220 otrok (98) in 11 drugih (1). Občutna razlika me navaja na misel, da je Trunk upošteval le polovico leta oz. le polletno okrajno poročilo o izseljevanju iz Kranjske.

Cerkev je iz moralnih razlogov nasprotovala razbijanju družin. V desetletju 1903-13 se je samo iz Kranjske izselilo v Ameriko 12.690 oženjenih mož brez žena. Zlasti nevarno za zakonsko zvestobo je bilo dejstvo, da so odhajali mladi, mnogi kmalu po poroki. Andrej Lavrič je 1913 predlagal: če žc ne moreš ostati doma, ne hodi v svet brez žene oz. družine. Mož bi smel iti v tujino samo z ženinim dovoljenjem in to za krajši čas, do enega leta. Prvi prihranek naj bi bil namenjen za ženino vozovnico, da bi se mu pridružila v tujini.⁶⁴ Okrajna poročila o izseljevanju so posebej evidentirala odhajajoče soproge z možem. V času 1896-1912 jih je odšlo 1320, samo 2% vseh izseljencev.

Čolaković je za t. i. jugoslovansko izseljevanje postavil tezo, da so v glavnem odhajali možje brez družin, kar naj bi bilo odraz dejstva, da je bilo to izseljenstvo izrazito delovno ("labor migration").⁶⁵ Pri odhajajočih iz Poljanske doline nad Škofjo Loko lahko trdim, da ni bilo malo primerov, da so očetu sledili žena in otroci. Kdor se je odločil za stalno naselitev v Ameriki in si tam ni omislil nove družinske partnerice, je pritegnil vso družino ali vsaj posamezne družinske člane, npr. sinove in hčere. Malo je bilo

⁶¹ F. Bernik, Zgodovina fare Domžale. Svojim faranom doma in na ptujem v spomin na veliko dobo farne in domovinske ljubezni, Domžale 1923, 246-252.

⁶² I. Mulaček, o. c., 265.

⁶³ J. M. Trunk, Amerika in Amerikanci, Celovec 1912, 381.

⁶⁴ Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913, Ljubljana 1913, 61-63.

⁶⁵ B. M. Colakovic, o. c., 41.

primerov, da bi naenkrat odšla vsa družina. Take primere najdemo v času izseljevanja iz Dovij, Mojstrane in okolice Bleda v 60. letih 19. stoletja, ko so se nekatere gorenjske družine odločile slediti vabilom misijonarja Franca Pirca za preselitev v Minnesoto. V času množičnega izseljevanja je najprej odšel oče, ko pa si je uredil življenje v Ameriki, je pritegnil še družino ali vsaj nekatere družinske člane.

Za avstrijsko polovico monarhije nam ohranjeni podatki o starostni sestavi izseljencev za čas od 1876 do 1910 povedo, da so odhajali ljudje v srednjih in najbolj ustvarjalnih letih.

Tabela 6:

Starostna sestava avstrijskega izseljenskega vala 1876-1910⁶⁶

MLAJŠI OD 15 LET	212.045	14,8%
MED 15. IN 40. LETOM	1,086.399	76%
STAREJŠI OD 45. LET	131.424	9,2%

Ameriška statistika daje tudi podatke o starostni sestavi priseljencev. Ločevala je priseljence pod 14. letom starosti, med 14. in 45. letom in nad 45 leti. Za čas 1898-1914 je bila starostna sestava slovenskih in hrvaških priseljencev naslednja.

Tabela 7:

Starostna sestava slovenskih in hrvaških priseljencev v ZDA (1898-1914)⁶⁷

MLAJŠI OD 14 LET	25.149	5,5%
MED 14. IN 45. LETOM	417.641	91,1%
NAD 45. LETOM	15.790	3,4%

Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske ne nudijo podatkov o starosti odhajajočih in le rubrika 6 ("Otroci") navaja število otrok, ki je relativno nizko. Če vzamemo sklenjeno obdobje 1896-1912 se je po omenjenih poročilih izselilo 4974 otrok, to je 7,5% vseh izseljencev. Neizpodbitno je dejstvo, da so odhajali ljudje v najbolj produktivnih letih. Z vidika izseljenskega okolja je to pomenilo demografsko izgubo najbolj ustvarjalnih moči, za priseljsko pa pridobitev delovne sile na višku delovnega elana. Zlasti mladi so bili dovzetni za prilagajanje in pridobivanje novih znanj, ki so jim služila pri vsakdanjem delu, kar je pomenilo nadaljno pridobitev za priseljsko okolje.⁶⁸ Zato lahko razumemo obupne ocene nekaterih takratnih slovenskih intelektualcev, ki so izseljevanje primerjali z "rak-rano", "odtekanjem najboljše krvi" in odhajanjem "najinteligentnejšega dela Slovencev". Te oznake je zapisal Janko Mačkovšek leta 1911 in nadaljeval: "To je slovenska elegija, najžalostnejši list slovenske zgodovine, ki še ni popisana in mogoče tudi skoro ne bo...".⁶⁹

Poklicna sestava in odnos izseljencev do posesti

Največje število slovenskih izseljencev je pripadalo kmečkemu (agrarnemu) delavstvu, ki je na drugi strani Atlantika našlo delo v rudnikih in tovarnah, deloma tudi v kmetijstvu, gozdarstvu, pri komunalnih gradnjah ipd.

⁶⁶ H. Chmelar, o. c., 113.

⁶⁷ M. Klemenčič, o. c., 41.

⁶⁸ M. Drnovšek, Ameriška zgodba Franca Česna. V novi svet (zbornik), Slovenski koledar 1993, Ljubljana 1992, 227-232.

⁶⁹ J. Mačkovšek, Statistika Slovencev. Slovanski svet. Zemljepisna in statistična slika današnjega Slovenstva (Lubor Niederle). Znanstvena knjižnica Omladine (Ljubljana), 3, 1911, 248.

Iz avstrijske polovice monarhije se je v letih 1876-1910 izselilo 628.215 oseb s področja kmetijstva in gozdarstva, 300.988 delavcev, 122.790 oseb s področja obrti in industrije, 37.845 oseb s področja trgovine in prometa, 6115 oseb iz t. i. svobodnih poklicev in kar 95.833 zaposlenih v drugih poklicih. Med leti 1901-1910 je bilo v njihovih vrstah 23,75% dninarjev, 19,45% samostojnih kmetov, 15,86% obrtnih delavcev, 10,17% poslov, 28,28% brez poklica in pripadajočih družini in 0,72% iz svobodnih poklicev.⁷⁰

Ameriška statistika je tudi spremljala poklicno sestavo priseljencev. V času 1898-1914 se je priselilo v ZDA 458.580 slovenskih in hrvaških priseljencev.

Tabela 8:

Poklicna sestava slovenskih in hrvaških priseljencev v ZDA (1898-1914)⁷¹

DELAVCI*	201.912	44%
KMEČKI DELAVCI**	133.250	29,1%
ŽENSKE IN OTROCI***	60.133	13,1%
"SLUŽABNIKI"	35.703	7,8%
SAMOSTOJNI KMETJE	7.146	1,6%
DRUGI	20.436	4,5%

* Industrijski delavci in vajenci in drugi.

** Hlapci, dekle, sinovi gospodarjev brez lastnine in drugi.

*** Mišljeni so kot vzdrževane osebe brez poklica.

Čolaković se sklicuje na podatke ameriške priseljske komisije (1911)⁷² in navaja naslednje podatke o priseljenih Slovencih in Hrvatih v letih 1899-1910.

Tabela 9:

Poklicna sestava slovenskih in hrvaških priseljencev v ZDA (1899-1910)⁷³

DELAVCI (LABORERS)	53,6%
POLJEDELSKI DELAVCI (FARM LABORERS)	32,8%
IZUČENI (SKILLED)	5%
STROKOVNJAKI (PROFESSIONALS)	0,1%
DRUGI	8,5%

Ohranjena okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske za leti 1892 in 1893 imajo pri imenih in priimkih izseljencev navedene tudi poklice, kar nam omogoča vpogled v poklicno sestavo pri večini okrajnih glavarstev. Pri krškem okraju večina občin ni poslala izpolnjenih obrazcev s podatki o poklicu, zato so za obe leti (1892 in 1893) njihova poročila okrnjena. Oznake so primerljive med posameznimi okraji, problem pa se pojavi pri nekaterih, npr. pri uporabi splošnega naziva delavec ("Arbeiter"). Možno je, da se je nanašal na poljedelskega, tovarniškega ali obrtnega delavca, čeprav se drugod pojavlja točen naziv, npr. poljedelski delavec ("Feldarbeiter") oz. tovarniški delavec ("Fabriksarbeiter"). Podobno je z oznako kmet ("Bauer", "Landmann", "Grundbesitzer") oz. samo "Besitzer", ki lahko pomeni tudi posestnika kake druge nepremičnine in ne samo zemlje. Pri okrajnem glavarstvu Logatec se pojavlja izraz poljedelstvo ("Feldbau"), ki ga lahko opredelimo kot poklic: poljedelec. Vsa poročila, kjer se navaja poklic dekla, poznajo dva nemška izraza, "Magd" in "Dienstmagd". Sicer redek, vendar ponavljajoč se

⁷⁰ H. Chmelar, o. c., 114.

⁷¹ M. Klemenčič, o. c., 42.

⁷² U. S. Immigration Commission, Emigration Conditions in Europe, Washington, Government Printing Office, 1911.

⁷³ B. M. Colakovic, o. c., 44.

je izraz "Student", kar je pomenilo dijaka. Le v enem primeru je bil konkretiziran kot gimnazijski dijak oz. učenec. Pogoste so tudi napake pri pisanju, npr. "Besizer" (namesto "Besitzer"), ne do konca izpisane besede itd. Omenili smo že uradniške nepravilnosti, ki mečejo senco na mit o točnosti in vestnosti avstrijskega uradništva. To se lepo kaže tudi pri pisanju občinskih in okrajnih poročil o izseljevanju iz Kranjske.

Na nivoju Kranjske je število pripadajočih posameznemu poklicu ali stanu naslednje (upoštevam le skupine nad 10 oseb za obe leti skupaj).

Tabela 10:

Poklici oz. stan izseljencev iz dežele Kranjske v letih 1892 in 1893

POKLIC	1892	1893	SKUPAJ
DELAVEC	295	407	702
DNEVNIČAR	280	382	662
ZEMLIŠKI POSESTNIK	179	162	341
POSESTNIK	75	200	275
DELAVKA	109	109	218
DEKLA*	104	112	216
KMET**	7	159	166
KAJŽAR	40	109	149
DEKLA***	45	80	125
POLJEDELEC	-	117	117
1/4 ZEMLJAK	3	76	79
POSESTNIKOV SIN	47	23	70
RUDAR	28	30	58
1/2 ZEMLJAK	10	34	44
ŠIVILJA	5	34	39
POSESTNIK NEPREMIČNIN	38	-	38
MIZAR	14	22	36
ČEVLJAR	11	24	35
KUHARICA	17	17	34
TESAR	10	12	32
HLAPEC	6	21	27
POSESTNICA	16	11	27
KOVAČ	9	18	27
DNEVNIČARKA	9	15	24
KROJAČ	7	13	20
POLJ. DELAVEC	9	5	14
ZEMLJ. POSESTNICA	9	4	13
GOSTAČ	-	11	11
STROJAR	3	7	10
ITD.			
BREZ NAVEDBE	240	238	478

* Mišljena je dekla, ki jo vir označuje za "Dienstmagd".

** Mišljeni so kmetje, ki jih vir označuje kot "Landsmann" oz. "Bauer".

*** Mišljena je dekla, ki jo vir označuje kot "Magd".

V nadaljevanju povzemam število prvih petih (od najvišjega navzdol) poklicev oz. stanovskih položajev po posameznih okrajih v procentualnem odnosu (%) do vseh odhajajočih iz posameznega okrajnega glavarstva v obravnavanih letih 1892 in 1893 (vključujoč tudi žene, otroke in drugo sorodstvo). Navajam samo okrajna glavarstva, ki so dala večje število izseljencev, izpuščam pa okrajno glavarstvo Krško, kjer je zaradi pomanjkljivih podatkov poklicna in stanovska sestava neznana, in mesto Ljubljano, ki je glede teh podatkov že obdelana v literaturi.⁷⁴

⁷⁴ M. Drnovšek, o. c. (Ljubljana), Kronika 36, 1988, 260.

Tabeli 11: Poklicna in stanovska sestava izseljencev po posameznih okrajnih glavarstvih (1892 in 1893)

A: 1892

POKLIC	LJ-O	LIT	LOG	KOČ	NME	ČRN
DELAVEC	-	32 (38,5%)	8 (2,9%)	-	161 (40%)	91 (30,2%)
DELAVKA	-	-	-	-	86 (21,2%)	22 (7,3%)
RUDAR	-	7 (8,4%)	-	-	-	-
ŽELEZOLIVAR	-	-	-	-	6 (1,5%)	-
Z. POSESTNIK	-	25 (30,1%)	-	71 (21,2%)	78 (19,2%)	-
Z. P. + R.*	-	3 (3,6%)	-	-	-	-
POSESTNIK N.	-	-	38 (13,8%)	-	-	-
POSESTNIK	-	-	-	-	-	67 (22,2%)
POSESTNICA	-	-	-	-	-	16 (5,3%)
POSEST. SIN**	19 (20,4%)	-	-	-	-	25 (8,3%)
1/2 ZEMLJAK	9 (9,7%)	-	-	-	-	-
KAJŽAR	5 (5,4%)	-	10 (3,6%)	20 (6%)	-	-
DNEVNIČAR	21 (22,6%)	-	10 (3,6%)	214 (64%)	-	-
POLJSKI DEL.	9 (9,7%)	-	-	-	-	-
DEKLA (M)***	-	6 (7,2%)	-	29 (8,7%)	-	-
DEKLA (DM)	-	-	-	101 (30,2%)	-	-
ČEVLJAR	-	-	-	-	4 (1%)	-

B: 1893

POKLIC	LJ-O	LIT	LOG	KOČ	NME	ČRN
DELAVEC	97 (26,1%)	62 (36%)	12 (3,1%)	-	156 (26,7%)	79 (32,1%)
DELAVKA	27 (7,2%)	11 (6,4%)	-	-	48 (8,2%)	14 (5,7%)
Z. POS. ****	67 (39%)	-	-	87 (11,3%)	-	-
KMET	-	-	146 (37,7%)	-	-	-
POSESTNIK	-	-	44 (11,4%)	-	-	88 (35,8%)
1/2 ZEMLJAK	20 (5,4%)	-	-	-	-	-
1/4 ZEMLJAK	-	-	-	63 (8,2%)	-	-
KAJŽAR	40 (10,7%)	8 (4,6%)	-	53 (7%)	-	-
DNEVNIČAR	47 (12,6%)	-	40 (10,3%)	259 (33,9%)	-	-
POLJEDELEC	-	-	-	-	111 (19%)	-
DEKLA (M)	-	-	13 (3,3%)	-	-	15 (6,1%)
DEKLA (MD)	-	-	-	100 (13%)	-	-
ČEV.+K.*****	-	3 (1,7%)	-	-	-	-
ŠIVILJA	-	-	-	-	25 (4,3%)	-
MIZAR	-	-	-	-	10 (1,7%)	-
B. POKLICA	-	-	-	-	-	18 (7,3%)

Okrajna glavarstva: LJ-O (Ljubljana okolica), LIT (Litija), LOG (Logatec), KOČ (Kočevje), NME (Novo mesto), ČRN (Črnomelj); * Zemljiški posestnik in rudar. ** Posestnikov sin. *** Poročila ločujejo dve vrsti dekel: dekla (Magd) in dekla (Dienstmagd). **** Zemljiški posestnik. ***** Čevljar in kajžar.

Ohranjene popisnice prebivalstva za območje Kranjske (1890, 1900, 1910) pri odsotnem prebivalstvu skoraj v celoti navajajo kot poklic v novi domovini "rudokop". Večina je bila res zaposlena v premogovnikih in drugih rudnikih po Evropi in Ameriki, vendar nas le preseneti to dosledno in poenoteno označevanje izseljenskega poklica z enim samim, rudarskim. Možna rešitev te uganke je v dejstvu, da so podatke dajali sorodniki izseljencev, ki so bili pod vtisom večinskega mnenja: "Naš fant v Ameriki pa je rudokop!" V Ameriki je moral vsakdo poprijeti za tisti delo, ki je bilo na voljo, zlasti v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno. Poklici oz. znanja, ki jih je prinesel s seboj, niso bila vedno odločujoča pri zaposlitvi v novi domovini. Marsikdo je želel z

dotatnim izobraževanjem napredovati in se otresti fizičnega dela, kar je uspelo le maloštevilnim. Med tipične in ne tako redke primere posameznika, ki se v novem okolju ni vtopil, ampak je hotel napredovati, uvrščam Franka Česna, doma iz Doba pri Domžalah. Kot šestnajstletni fant je prišel v Ameriko (1906), kjer je moral zagrabiti za fizično delo, poleg tega pa je obiskoval še "jezikovno" šolo in dvoletno strokovno šolo, da se je izučil za tehničnega risarja.⁷⁵ Večina priseljencev v Ameriko je v času množičnega prihajanja našla delo v rudnikih in tovarnah, visoko izšolanih je bilo med njimi malo (največ duhovnikov in mladih, ki so prihajali iz Kranjske z namenom, da nadaljujejo bogoslovni študij). Vendar je ameriška družba nudila možnosti napredovanja, saj jo je, po Hugolinu Brenu, obvladovalo dvoje: 1. usmerjenost v praktičnost (pragmatizem) in 2. boj za obstanek in napredek.⁷⁶

Tabela 12: Odnos izseljencev do posesti v letih 1892 (A) in 1893 (B)

	A-P	A-NP	A-ŠI	A-BP (%)	B-P	B-NP	B-ŠI	B-BP (%)
ČRN	1	89	266	66,2%	1	89	238	62,2%
KAM	-	-	16	100%	-	4	28	85,7%
KOČ	7	130	528	74,1%	10	259	720	62,6%
KRA	-	11	45	75,6%	1	7	37	78,4%
KRŠ	6	159	234	29,5%	3	183	324	42,6%
LIT	1	30	80	61,3%	3	81	166	49,4%
LJ-M	-	-	7	100%	-	-	13	100%
LJ-O	1	22	91	74,8%	2	112	358	68,2%
LOG	8	64	101	28,7%	3	52	335	53,7%
NME	-	81	372	78,2%	-	155	558	72,2%
POS	-	2	16	87,5%	-	4	5	20%
RAD	-	-	8	100%	1	2	6	50%

Okrajna glavarstva: ČRN (Črnomelj), KAM (Kamnik), KOČ (Kočevje), KRA (Kranj), KRŠ (Krško), LIT (Litija), LJ-M (Ljubljana mesto), LJ-O (Ljubljana okolica), LOG (Logatec), NME (Novo mesto), POS (Postojna), RAD (Radovljica)

P ... Prodana posest.

NP ... Neprodana posest.

ŠI ... Število izseljencev (brez žen, otrok in drugih sorodnikov).

BP ... Brez posesti v procentih.

Tabela 13: Odnos izseljencev iz Kranjske do posesti v letih 1910-12 in v prvi polovici 1913*

KRANJSKA	P	NP	ŠI	BP
1910	6	692	3998	3300 (83%)
1911	9	309	2106	1788 (85%)
1912	22	449	3763	3292 (87%)
1913*	6	914	3826	2906 (76%)

Kakršnakoli je že bila posest Slovencev, ki so došli v Ameriko, nam okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske potrjujejo, da so ga le redki prodali. V poročilih navedena oznaka "neprodana posest" pomeni, da so jo imeli, vendar so jo dali v upravljanje ženi ali drugim sorodnikom oz. v najem. Pri večini izseljencev je rubrika prazna, kar pomeni, da niso imeli posesti. Žal so ti podatki zelo skopi in Mulaček jim očita celo

⁷⁵ M. Drnovšek, o. c., Slovenski koledar 1993, Ljubljana 1992, 227-232.

⁷⁶ H. Bren, Slovenci v inozemstvu. Slovenci v desetletju 1918-1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine (ur. Josip Mal). Znanstvena izdaja Leonove družbe v Ljubljani, 1., Ljubljana 1928, 117-144.

površnost, da bi nam omogočili boljši vpogled v imovinsko stanje odhajajočih.⁷⁷ Vendar nam ohranjeni podatki omogočajo sklep, da večina posestnikov imovine ni prodala in da je bilo prevladujoče število tistih, ki niso imeli posesti. Do te ugotovitve je prišel Mulaček, ki je imel v rokah vsa poročila, to nam pa potrjuje tudi pregled ohranjenih poročil za leta 1892, 1893, 1910-1912 in prvo polovico 1913.

Delež izseljencev brez posesti je bil velik v primerjavi z deležem tistih, ki so jo imeli, in delež neprodane posesti je bil še večji v primerjavi z deležem prodane (1910: 99,1%, 1911: 97,2%, 1912: 95,3% in 1913*: 99,3%).

Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske oz. ohranjeni drobcu gradiva nam omogočajo še bolj poglobljene študije, ki bi nam verjetno odkrile - ob pritegnitvi vseh razpoložljivih virov - specifičnosti posamezne regije ali kraja tudi glede izseljevanja. Na drugi strani bi analize enakega gradiva pri drugih deželah Avstrije, v katerih so živeli Slovenci, omogočile primerjave z razmerami na Kranjskem. Enako zanimive in potrebne pa so primerjalne študije migracijskih procesov s podobnimi v Evropi in s slovanskimi v starejših zgodovinskih obdobjih. Na zadnje omenjene je opozoril prof. Ferdo Gestrin s svoji razpravi Zgodovinske primerjave (Dve domovini - Two Homelands, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990), ko je ugotovil podobnosti glede vzrokov, pojavnih oblik, organiziranosti življenja in medsebojnega povezovanja in ne nazadnje na izginjanje priseljencev v novem okolju, če se živi tok priseljevanja zaustavi. S tem je bila podrt določena časovna meja pri obravnavanju migracij na Slovenskem, ki je bila postavljena na začetek 19. stoletja oz. povezana z imenom Friderika Barage, s katerim naj bi se začele sodobne migracije iz slovenskega prostora. Vendar je stara resnica, ki pravi: odkar obstaja človeštvo, obstajajo tudi selitve (migracije) ljudi. In vsako postavljanje mej (periodizacija) ima slabe strani, zlasti pri obravnavanju procesov, npr. izseljevanja, ki so stalno prisotni tudi v našem prostoru.

SUMMARY

District Reports on Emigration from Carniola in the Years 1892-1913

The growing emigration from Austria to Brazil and to the United States of America at the beginning of the 90ies of the 19th century stimulated the state's interest to investigate reasons and extent of the phenomenon. Individual Austrian provinces were in 1893 ordered to collect data on emigration - so was Carniola, which was at that time considered a province with most intense emigration in the Austrian half of the monarchy. World War I actually interrupted that practice but formally it was suppressed with an order by the provincial government for Slovenia in 1920. The Austrian provincial presidencies received information from individual administrative districts and those from the communities. On the provincial level the information were merged and sent in a summary form as half-year reports to Vienna. In 1893 they had to compose an annual report for 1892.

Only fragments of documentation for Carniola are preserved, for example on the communal level for the towns Ljubljana and Škofja Loka and on the provincial level only for some years (see fund Deželno predsedstvo za Kranjsko in the Archive of Slovenia). The best we can get from the preserved documents is the situation for the years 1892 and 1893. When the archival materials for individual administrative districts

⁷⁷ I. Mulaček, o. c., 260.

will be put in order I expect to find documents for provincial reports on emigration. Luckily - or sadly - the materials on the provincial level were in the hands of Ivan Mulaček. He published them in a very resumed form in a treatise *Our Emigration in Čas*, Vol. 4, Ljubljana 1913. I wrote "sadly" because in one of the notes Mulaček thanked the provincial clerks for their kindness of giving him the material at disposal. That is the very material we cannot find.

According to the preserved documentation 76.195 persons emigrated from Carniola in the time from 1892 to 1913. The number is undoubtedly too low as the gained information was based on registers of passports. Beside the legal illegal emigration was at that time very strong. Running from serving the army was for example among reasons. Crossing the border without documents was then not difficult. Thus we can agree with the statement of Ivan Mulaček that the above mentioned number should be enlarged for 25-35%.

More preserved - than those for ascertaining an exact number of emigrants from Carniola - are pieces of reports on emigration that are important for determining direction and duration of emigration, reasons, the structure of emigrants by sex, class and age, professional structure and relation of emigrants towards their own property.

The United States of America repeatedly occur as a direction of emigration in the reports, being written as North America or just America. From time to time we trace Brazil, very rarely other destinations. That confirms to us that the USA was in the mentioned period the most important destination of emigrants from Carniola. At the same time immigration to Westphalia and to the Ruhr basin was strong. The mentioned destination is rarely traced in the preserved reports. We may assume that is a consequence of the fact that a passport was not necessary for entering Germany. A working book (*Arbeitsbuch*) was sufficient.

Considering the duration of absence the reports are supplemented by other sources, for example population censuses from the years 1880, 1890, 1900 and 1910. Many of the emigrants hoped for temporary absence although the majority stayed in the new homeland. As soon as the husband or the father asked his family to follow him to the USA that was a sign he had in mind a longer absence which easily turned to permanent settlement in the USA.

As for reasons the reports on emigration from Carniola confirm the thesis that a wish for a better life was the main attribute of the USA not only in the last decade and a half before World War I but as well in the last decade of the 19th century. The reports tell us less about non-economic reasons as answers were formulated (particularly after 1908) into a few statements, for example deficiency of earnings, involvement in debt and similar.

Considering the sex men in their best years prevailed, that is between their teens and thirties. Those were as well the most fertile and active years. Women prevailed from some parts of Carniola, for example from Kočevsko and from Domžale and vicinity (from there went the skilled straw-hat makers to hat factories in New York, Chicago and Cleveland).

It is necessary to stress - having in mind the vocational profile of the emigrants - that in the United States everyone was to take whatever job available, no matter what education one brought from the homeland. Archival sources in which professions of the immigrants in the USA are stated reveal that most of the Slovenes were employed in the American mines. The mines were the largest customers of new labour force from Europe but Slovene immigrants were as well employed in factories, forests and in farming. Considering professions in the emigrant surrounding, which is in Carniola, the majority belonged to the so-called agrarian labour force that did not have any property. In cases when they had possession they very seldom sold it before leaving for America.

FRANC ROZMAN

SOCIALNODEMOKRATSKI TISK V SLOVENŠČINI IN NJEGOV VPLIV NA DELAVSKO IZOBRAZBO

Splošno znano dejstvo je, da je socialna demokracija vseskozi, predvsem v letih nastajanja in poskusa uveljavitve kot sodobna politična stranka, imela pred očmi izobraževanje delavstva, to pa je bilo najbolj učinkovito in hitro prav s tiskom, pa naj gre za brošure, letake, revije in posebej časopisje. Tudi slovenska socialna demokracija v tem ni bila izjema, specifičnost pri njej je le ta, da je bil njen položaj nekoliko drugačen kot pri velikih narodih in iz tega so izvirale tudi različne težave in slabosti, ki jih v vsem času obstoja do konca prve svetovne vojne ni mogla učinkovito premagati.

Slovenci kot narod so v okviru habsburške monarhije živeli v dobi dualizma v šestih kronovinah: Kranjski, Štajerski, Koroški, Goriški, Trstu in Istri, medtem ko je del Slovencev na levem bregu Mure spadal v ogrsko polovico monarhije. Od vseh teh dežel so bili Slovenci v večini samo na Kranjskem in Goriškem, drugje pa le večja ali manjša manjšina, večinsko in sklenjeno naseljeni so bili le še na Spodnjem Štajerskem. Ta razcepljenost na dežele in sploh etnična raznolikost se je še posebej pokazala v delavskem gibanju, ki je bilo po eni svojih okvirnih predpostavk mednarodno in je nacionalni predznak potisnilo v drugi plan, pri čemer je seveda vseeno, koliko je v tem uspelo in koliko ne. V začetni fazi delavskega gibanja, v tako imenovani "Heldenzeit" ali junaški dobi, ko se je delavsko gibanje odvijalo predvsem v društvih brez širše organizacijske povezave, nacionalni moment še ni prišel tako do izraza. Povsem drugače je bilo po letu 1889, ko je bila ustanovljena avstrijska socialnodemokratska stranka. Avgusta 1896 je bila v Ljubljani ustanovljena Jugoslovanska socialna demokratska stranka (JSDS), ki je v naslovu izpovedovala svojo ambicijo, da bi bila stranka vseh južnoslovanskih socialnih demokratov v Cislajtaniji, kar pa se ji ni posrečilo, ampak je bila v bistvu stranka slovenske socialne demokracije na Kranjskem, v Trstu, na Goriškem, v delu Spodnje Štajerske in zelo malo v Istri, medtem ko na Koroškem sploh nikoli ni imela svojih organizacij. Razen na Kranjskem pa to ni bila edina socialnodemokratska stranka, ampak je morala svoj delokrog in članstvo deliti še z italijansko na zahodu in z avstrijsko-nemško na Štajerskem, medtem ko je na Koroškem povsem prevladovala nemško govoreča socialna demokracija. To pa je pomenilo, da so se slovenski delavci glede na objektivne in subjektivne okoliščine vključevali kar v tri socialnodemokratske stranke v okviru avstrijske "Gesamtpartei", to je v JSDS, italijansko in avstrijsko-nemško. Dejstvo, da je precejšen del delavstva postal član klerikalnih in liberalnih delavskih organizacij, bomo v temle prispevku pustili ob strani.¹

Nadalje je treba upoštevati dejstvo, da so se slovenski delavci zaposlovali v podjetjih in obratih, ki so bili v večjih središčih, vsa ta večja središča pa so bila neslovenska, zlasti Gradec in Trst, pa tudi v manjših mestih, ki so že imela industrijske obrate, je bil močan sloj nemškega in italijanskega prebivalstva, ki je bil neredko tudi večinski (Maribor, Celje, Celovec, Gorica, Pula). To omenjam zlasti zato, da poudarim, da so slovenski delavci zelo hitro morali postati večjezični in so znali poleg materinščine še

¹ F. Rozman, Die südslawische Sozialdemokratische Partei (JSDS) und die slowenische Nationale Frage, in: Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830-1918, Wiesbaden 1987, 237-252.

italijanščino in nemščino ali celo oboje.² Ta večjezičnost je omogočila, da so delavci brali socialnodemokratski tisk v nemškem, italijanskem, mnogi tudi v češkem jeziku in z vidika slovenskega delavskega tiska je to pomenilo zanj veliko konkurenco. Iz tega tudi izhaja, da se je slovenski delavski tisk relativno kasno uveljavil, precej bolj kot recimo srbski, kjer je prvi delavski list začel izhajati že leta 1871. Toda srbski delavec ni bil večjezičen, vsaj v mejah tedanje kneževine Srbije ne. Poleg tega je bil tudi žurnalistični nivo nemških in italijanskih delavskih listov znatno višji, kot je bil lahko nivo slovenskega časnikarstva.

Prva delavska društva pri Slovencih so bila ustanovljena podobno kot v vsej Cislitvaniji v letih 1868 in 1869 v večjih industrijskih ali glavnih deželnih mestih (Ljubljana, Maribor, Trst, Celje, Ptuj) in nekaterih manjših obrtniških mestih. Bila so pretežno nemško-slovenska, delovanje društev je potekalo obojejezično, vodstvene strukture pa so bile bolj nemške kot slovenske, z izjemo Ljubljane. Značilno je, da so se društva od vsega začetka zavedala pomena pisane besede in so bila naročena na tedanje v Avstriji izhajajoče nemške in tudi češko pisane liste (*Arbeiterfreund*, *Volkswille*). Češke zaradi precejšnjega števila čeških mojstrov in predelavcev in železničarjev. Društva so naročala tudi različne knjige, predvsem splošno izobraževalnega značaja. Med vsem tem tiskom ni bilo slovenskega čisto nič, razen vodilnih slovenskih meščanskih listov, ki so jih društvene knjižnice tudi imele naročene.³

Prav od vsega začetka se je v društvih govorilo o potrebi ustanovitve delavskega lista tudi v slovenskem jeziku, vendar pa je bilo premalo denarja, manjkalo pa je tudi ustreznih časnikarjev. Ponavadi so bili najbolj izobraženi in pismeni predsedniki delavsko izobraževalnih društev in člani odborov. Nekaj poročil o delovanju n.pr. ljubljanskega društva lahko najdemo v nemškem jeziku v dunajski *Volkswille*, pisal pa jih je Matija Kunc. Vse do srede osemdesetih let nimamo prav nobenega tiska v slovenščini.⁴ 1883 pa je izšel letak *Na naše brate*, ki je bil delo ljubljanskih, k anarhizmu tendirajočih delavcev in leto kasneje 1884 je izšla prva in edina številka lista *Slovenski delavec*, ki ga je v Trstu poskušal izdajati Maksimilijan Candolini.⁵ Ostalo pa je le pri eni številki, prav tako kot tudi z listom *Novi čas*, ki je v Ljubljani začel izhajati novembra 1889; urejala pa sta ga tudi kasneje znana časnikarja Karel Kordelič in Ivan Brozovič. Tudi tednik *Delavski list* v uredništvu Ludvika Zadnika je bil kratkega veka, le od začetka oktobra 1890 do konca aprila 1891, ko je izšlo vsega trinajst števil.⁶ Vendar je treba omeniti Franza Wiesthalerja, ki je bil od 1869 do 1874 vodilna osebnost delavskoizobraževalnega društva v Mariboru in je bil tudi prvi poklicni žurnalist, ki je bil pripadnik socialne demokracije na Slovenskem. Wiesthaler je bil sam mariborski Nемец in ni znano, če je znal slovensko, vsekakor je razumel, dejaven je bil že v revoluciji 1848, zbežal v Švico, kjer se je seznanil s J. Ph. Beckerjem, kasnejšim urednikom glasila prve internacionale *Der Vorbote*, s katerim je imel stike v začetku sedemdesetih let 19. stoletja in je na ta način nemška sekcija prve internacionale vodila mariborsko delavsko izobraževalno društvo kot svojo podružnico. Wiesthaler je bil najprej časnikar, nato tudi urednik *Marburger Zeitung*, sicer glasila nemške nacionalne usmeritve, kamor je zašel tudi on

² F. Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne*, Ljubljana 1979 (na več mestih); J. Fischer, *Čas vesolnega socijalnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*, Ljubljana 1983 (na več mestih).

³ J. Fischer, *Die Arbeiterbewegung in Laibach/Ljubljana von den Anfängen bis 1896*, Oesterreichische Osthefte (Wien), 23, 1981, 5-17.

⁴ Glej op. 2. in 3.

⁵ S. Volk, *Ob stoletnici izida Delavskega lista*, *Jadranski koledar* 1990, Trst 1989, 79-88.

⁶ J. Munda, *Bibliografija delavskega socialističnega tiska na Slovenskem od 1868 do 11. aprila 1920*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (Ljubljana), 1962, 1-52.

sredi sedemdesetih let. Toda v času sodelovanja s socialnimi demokrati je vendarle omogočil, da je Marburger Zeitung zelo dosti pisala o dogajanju med delavstvom, seveda predvsem v Mariboru in na Štajerskem, pisal pa je tudi prve teoretične članke. Vsekakor imamo lahko Wiesthalerja za prvega delavskega novinarja na Slovenskem.⁷

Tako je do konca leta 1893 izšlo v slovenščini samo kakšnih 10 brošur, letakov in društvenih pravil. V začetku novembra 1893 je izšla prva številka lista Delavec, ki je zaradi šikaniranja s strani oblasti moral izhajati v Ljubljani, nato v Zagrebu, Dunaju in končno v Trstu. List je bil v glavnem polmesečnik, nekaj časa pa je izhajal tudi trikrat mesečno, urejali so ga številni socialnodemokratski politiki, naj omenim le poklicna časnikarja Jožeta Zavrnika in Etbina Kristana. Vsekakor je bilo to prvo politično glasilo slovenskih socialnih demokratov, ki se je obdržalo in odtlej naprej je JSDS kontinuirano izdajala vsaj en svoj list. Delavcu je sledil od marca 1898 do konca maja 1911 Rdeči prapor, ki je bil v času volilnega boja 1907 tudi prvi slovenski socialnodemokratski dnevnik. Do junija 1911 ga je nadomestila Zarja, ki pa je bila že dnevnik vse do začetka prve svetovne vojne, ko je potem konec septembra 1915 morala nehati izhajati. Z daljšim ali krajšim izhajanjem so se tem osnovnim glasilom JSDS pridružila tudi strokovna glasila kot glasilo železničarjev Svoboda (1896-1898), pekovskih delavcev International (1906-1915), ki je izhajal dvojezično, poleg slovenščine tudi v italijanščini, Tobačni delavec (1906-1917), spet železničarski Železničar (1908-1923), Stavbinski delavec (1911-1914) je bil glasilo delavcev v gradbeništvu, kamnarski delavci so imeli nekaj časa Kamnarskega delavca (1912-1914), ki je izhajal tudi v italijanščini, kovinarski delavci so izdajali Kovinarja (1914), rudarji pa Rudarskega delavca (1914).⁸

Predvsem propagandnega značaja so bile brošure ob prvem maju, tako imenovani majski listi, ki so izhajali skoraj vsako leto konec aprila tik pred vsakoletnim praznovanjem 1. maja, ki so ga na Slovenskem redno praznovali že od 1890. Prva brošura v ta namen je izšla 1895, nato pa od 1899 vse do 1910 vsako leto (razen 1906 in 1907). Poleg priložnostnih člankov ob vsakoletni politični situaciji so majski listi objavljali tudi pesmi in prozo z delavskega življenja. Literarni prispevki so objavljali tudi prevode iz svetovne literature (Petöfi, Gorki, Tolstoj).⁹

Vrh politične publicistike pri slovenskih socialnih demokratih pa je predstavljala socialna revija Naši zapiski 1902-1913, ki so jo začeli izdajati slovenski masarykovci, predstavnik mlajše intelektualne generacije, ki so na študiju v Pragi prevzeli nazore T. Masaryka in poudarjali etičnost v političnem boju. Nekaj časa se niso aktivno vključevali v socialno demokratsko stranko, pač pa bili le njeni somišljeniki. Po letu 1906 so le postali organizirani socialnodemokrati in v stranki predstavljali intelektualni vrh. Močno so se angažirali za reševanje socialnega vprašanja, bili skeptični do razrednega boja in skušali tudi ustvariti boljše odnose med delavci in kmeti. Bili so pristaši Bernsteina, ob tem pa so še posebej poudarjali nacionalnost, ker da slovenski narod mora doseči ne le socialno in politično, ampak tudi nacionalno osvoboditev. Pomembno vlogo so odigrali ob koncu monarhije, ko so se izrekli za sodelovanje z meščanskimi strankami v gibanju proč od Avstrije. Glavni predstavniki so bili Albin Prepeluh, Anton Dermota, Anton Kristan, Lojzka Štebi. Ti so bili tudi pisci in uredniki v Naših zapiskih, ki so postali ena najvidnejših slovenskih družboslovnih revij, ki je sicer imela velike finančne težave in za svojih 1000 izvodov ni mogla najti kupcev. Za povprečnega socialnega demokrata je bil nivo revije gotovo previsok, odlikoval pa ga je jasen uredniški koncept, izvirnost obravnavanih tem, hitro in polemično odzivanje na politične in

⁷ F. Rozman, o. c. 1979, 84-93.

⁸ Glej op. 6.

⁹ F. Rozman, Praznovanje prvega maja na Slovenskem, Ljubljana, 1986, 24-26.

kulturne razmere. Naši zapiski so objavljali tudi prevode tujih socialnodemokratskih teoretikov (Jaurès, Kautsky, Bernstein, Adler, Modraček).¹⁰

Siceršnja založniška dejavnost slovenskih socialnih demokratov je bila omejena na izdajanje različnih pravil, letakov, delavskih koledarjev, izdali so nekaj propagandnih originalnih brošur, pa tudi materiale dveh svojih kongresov (1909 in 1917). Omeniti je, da je 1908 izšel prvi slovenski prevod Komunističnega manifesta, od 1908 do 1910 pa tudi Kautskyjev erfurtski program pod naslovom Temeljna načela socialne demokracije v štirih zvezkih.

Če se na podlagi tega pregleda socialnodemokratskega tiska pri Slovencih vprašamo, kako je bil slovenski delavec informiran, kaj je bral in kaj je lahko bral, potem se zdi odgovor večplasten. Najprej je treba reči, da so delavci bolj malo brali, saj o tem v časnikih stalno beremo, pa tudi delavsko časopisje v slovenščini se je vsekakor otepalo z velikimi finančnimi težavami. Pri tem mu je dunajska centrala vseskozi in zvesto stala ob strani in mu z denarno pomočjo omogočila izhajanje. Žal ne razpolagamo s številkami, iz raznih tekstov pa je mogoče sklepati, da je bila ta pomoč neredko prav odločilna pri izhajanju. Delavski časopisi v slovenščini so izhajali v majhni nakladi, ki ni presegala 3000 izvodov, večinoma pa je bila nižja. Zaloga Naših zapiskov, ki so izhajali v 1000 izvodih, je bila stalno velika in takoj prodanih je bilo le kakih 200-300 izvodov. Zato se je manjšala tudi naklada. Nadalje je podčrtati, da na Koroško in severneje od Celja slovenski delavski list skoraj ni mogel. Tu je bila razširjena Arbeterwille, ki je bila dobro urejevan dnevnik in seveda Arbeiter Zeitung, na katero so bili kot na osrednje glasilo abonirana vsa društva. Na zahodu, na Primorskem in v Trstu je bil močno razširjen Il Lavoratore, čeprav tudi Rdeči prapor ali Zarja nista bila redka. Ta dva časnika sta dominirala le na Kranjskem in še to pretežno v Ljubljani in večjih delavskih naseljih. Naši zapiski so bili le za najbolj zahtevne bralce in so bili nemara, bolj brani med slovenskimi intelektualci ne glede na svetovni nazor kot npr. med delavci. Pomembno je tudi to, da je liberalno in klerikalno časopisje veliko pisalo o delavstvu in - čeprav z drugačnim poudarkom, je našlo dosti bralcev, predvsem na podeželju med agrarnim prebivalstvom.

Ob tem pa je le treba reči, da slovenski delavski tisk ni bil slab, po solidnosti je šel ob bok glavnim meščanskim dnevnim listom. Ko je bil urednik Rdečega prapora Etbin Kristan, pisatelj, žurnalist in voditelj JSDS, nekaj časa tudi urednik Der Eisenbahnerja na Dunaju, je zlasti kulturna rubrika po svoji odprtosti in ažurnosti presegala ostale slovenske časopise. Naše zapiske in njihov pomen ter kvaliteto sem že omenil. Končni facit našega razpravljanja je, da je slovenski delavski tisk glede na zelo omejene finančne in intelektualne možnosti opravil veliko delo pri informiranju, vzgoji in izobraževanju slovenskega delavstva.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Sozialdemokratische Presse in slowenischer Sprache und ihre Auswirkung auf die Arbeiterbildung

Die Sozialdemokratie war von allem Anfang an bemüht, eine eigene Presse zu entwickeln und auf diese Weise den eigenen Einfluß und die Mitgliederzahlen auszuweiten. In slowenischen Ländern war das sehr schwierig, aus etlichen Gründen. Die Arbeiterbewegung und danach die (Jugoslawische sozialdemokratische) Partei selbst

¹⁰ F. Rozman, Naši zapiski 1902-1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (Ljubljana), 11-12, 1971-72, 187-198.

waren zahlenmäßig schwach, in der Partei gab es wenig gebildete Leute, die Arbeiter waren meist zwei- oder sogar mehrsprachig und konnten auch die deutsche und italienische Arbeiterpresse lesen. Versuche einer Gründung eines Arbeiterblattes gehen in die 80er Jahre des vorigen Jahrhunderts zurück, meist blieb es allerdings nur bei einigen ersten Nummern. Wegen Schikanen der Behörden und dem Mangel an Geld und Abonnenten wurde eine Zeitung nach der anderen bald eingestellt. Erst im Jahre 1898 gelang es der Zeitung *Rdeči prapor* sich einige zeitlang zu halten, sie blieb sogar eine Weile die erste sozialistische Tageszeitung, seit 1911 war das die *Zarja*. Nach 1900 erschienen auch einige Fachzeitschriften, seit 1902 die sehr gute und gut redigierte Zeitschrift *Naši zapiski*, die allerdings für den Großteil der Bevölkerung zu wenig verständlich war. Ein wichtiges und für unsere Verhältnisse besonderes Propagandamaterial waren *Majski listi*. Die slowenische Arbeiterpresse blieb durchwegs von der Unterstützung der Parteiführung in Wien materiell abhängig. Doch war die Arbeiterpresse, wenigstens die führende, redaktionell relativ gut. Es gelang ihr unter den Parteimitgliedern die festgelegte Aufgabe zu erfüllen und die Lesekultur unter der Arbeiterschaft zu verbreiten.

FRANCE KRESAL

INVALIDI PRVE SVETOVNE VOJNE V OKVIRU JUGOSLOVANSKE SOCIALNE ZAŠČITE

V razpravi bomo obravnavali socialnopolitični in materialni položaj vojnih invalidov in vdov ter njihovih družinskih članov z vidika pravic po invalidskem zakonu, ki so jih lahko uveljavljali zaradi svoje invalidnosti in udeležbe v vojni. Socialnopolitični in v veliki meri tudi materialni položaj te kategorije ogroženih ljudi je urejal invalidski zakon z dne 17. novembra 1925, ki je bil dopolnjen in spremenjen 4. julija 1929.

Invalidski zakon je urejal socialne razmere velikega dela slovenskega prebivalstva; ena petina vseh slovenskih družin je bila na nek način prizadeta s trajnimi posledicami prve svetovne vojne. Leta 1921 je bilo v Sloveniji 218.823 gospodinjstev; po podatkih popisa je bilo okrog 12.000 invalidov in okrog 27.000 vojnih vdov z nepreskrbljenimi družinskimi člani.

Vojni invalidi so vedno uživali določene ugodnosti in pomoči; oblike teh pomoči so se v različnih obdobjih in družbenih ureditvah sicer spreminjale, vedno pa so imele značilnost določene posebne skrbi zanje. Čeprav so bile te ugodnosti majhne, je bila vedno razlika med vojaškimi invalidi in delovnimi invalidi. Ker so se vse do 19. stoletja vojne v glavnem vodile z manjšim številom ljudi, vojsko pa so sestavljali predvsem poklicni vojaki, tudi vojaški invalidi še niso predstavljali večjih, predvsem pa ne splošnih socialnih problemov, ki bi jih bila vladajoča družba prisiljena reševati. Zaradi tega tudi ni bilo večjega prizadevanja in skrbi za njihovo podpiranje in rehabilitacijo. Prvotno so zanje bolj skrbele cerkvene organizacije kot pa državne ustanove. Za vojne invalide so skrbeli razni samostani in specialni cerkveni redovi. V Franciji je na primer Henrik III. leta 1557 ustanovil specialni cerkveni red krščanskega usmiljenja, ki je skrbel za onesposobljene vojne veterane. Leta 1670 je bila v Franciji ustanovljena nacionalna ustanova, ki je skrbelo za vojne invalide in veterane. V Rusiji so bili ustanovljeni prvi domovi za vojne invalide leta 1682, pozneje so bile ustanovljene tudi bolnice za vojne invalide. Po napoleonskih vojnah je bil v Rusiji leta 1814 ustanovljen Komite za pomoč invalidom. V Nemčiji je bil leta 1873 ustanovljen invalidski fond iz sredstev vojne odškodnine, ki jo je Nemčija dobila od Francije. S pomočjo tega fonda je Nemčija poskrbela za vojaške invalide iz francosko-pruske vojne. V Avstriji je vprašanje zaščite vojnih invalidov urejal zakon iz leta 1875. Ustanovljen je bil tudi Karlov fond za pomoč vojnim žrtvam. V Srbiji je zakon o podpori vojnih invalidov, družin padlih, umrlih in pogrešanih vojakov iz leta 1878 prvič uredil vprašanje njihove zaščite. Ustanovljen je bil tudi Invalidski fond kneza Mihajla za zgraditev invalidskega doma, leta 1913 pa je bil ustanovljen Srbski invalidski narodni fond. Vendar socialno zavarovanje vojnih invalidov ni še nikjer obstajalo.¹

Z naglim razvojem vojne tehnike in ustanavljanjem masovnih armad od 19. stoletja dalje je problem invalidske zaščite postajal ne samo nacionalna skrb, pač pa vedno bolj tudi splošen svetovni problem. Z udeležbo velikih armad v vojnih spopadih svetovnega obsega in z uporabo sredstev za masovno uničevanje sovražnikove žive sile, se je naglo večalo tudi število vojnih invalidov na obeh straneh. Prva in druga svetovna vojna sta bili primer najmasovnejšega uničevanja ne samo materialnih dobrin, pač pa tudi ljudi na fronti in v zaledju. Medtem ko je bilo v prvi svetovni vojni največ človeških žrtev na frontah in med vojaki, je bila druga svetovna vojna primer najmasovnejših človeških

¹ Mile Polajac, Invalid, Ratni invalid. Vojna enciklopedija 3, Beograd 1972, drugo izdanje, 621.

žrtev med civilnim prebivalstvom; vojne žrtve niso bile več predvsem na frontah, pač pa v njenem zaledju. Civilno prebivalstvo je bilo deloma pasivna žrtev vojnih operacij in množičnega uničevanja zaledja, deloma pa je aktivno sodelovalo v vojnih operacijah zlasti v okviru osvobodilnih vojn in odporiških gibanj okupiranih dežel. S tem se je odprl nov vidik problema vojnih invalidov.

Kako pomemben dejavnik nacionalnega obsega so postali vojni invalidi zlasti po prvi svetovni vojni, kaže že sam podatek, da je bilo samo v prvi svetovni vojni okrog 21 milijonov ljudi ranjenih in pohabljenih (v Jugoslaviji je bilo okrog 90.000 vojnih invalidov, 180.000 vojnih vdov in 200.000 sirot brez staršev). Tako veliko število vojnih invalidov je zahtevalo posebno in bolj učinkovito skrb zanje, ker je to postalo ne samo materialni problem naroda in države, pač pa tudi moralni in politični problem. Novejša invalidska zakonodaja je znatno izboljšala njihov materialni in socialni položaj ter v marsičem razširila pravice vojnih invalidov. Njihovega problema niso več reševali samo z različnimi ugodnostmi in materialnimi podporami, pač pa z vedno večjim uvajanjem rehabilitacije, to je s ponovnim usposabljanjem invalidov za delo in njihovim vključevanjem v proizvodnjo.

V Jugoslaviji je položaj vojnih invalidov urejala najprej Uredba o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov z dne 14. februarja 1920, nato pa Invalidski zakon iz leta 1925 in 1929. Vojni invalidi so imeli pravico do invalidnine in dodatkov, brezplačnega zdravljenja, poklicne rehabilitacije in zaposlovanja. Vendar so bile zelo skromne dejanske ugodnosti, ki so jih uživali, in pravice, ki so jih dosegli.²

Leta 1922 je bil v Jugoslaviji narejen popis vojnih invalidov. Iz raznih vojnih operacij bivše kraljevine Srbije pred prvo svetovno vojno je leta 1922 prejelo invalidske pokojnine še 3.959 vojnih invalidov in sicer iz turške vojne 1875. leta 93 invalidov, iz obdobja okupacije Bosne in Hercegovine 1878. leta 118 invalidov, iz srbsko-bolgarske vojne 1884. leta 168 invalidov in iz balkanskih vojn 1912. in 1913. leta 3.580 invalidov. Iz front prve svetovne vojne je bilo leta 1922 v Jugoslaviji okrog 80.000 vojnih invalidov. Vojni invalidi so postali na naslednjih frontah. Iz srbsko-avstrijske fronte v letih 1914 in 1915 je bilo 13.850 invalidov, iz srbsko-bolgarske fronte je bilo 1.230 invalidov, iz velikega umika srbske vojske prek Albanije je bilo 1.133 invalidov, iz vojnih operacij v Črni gori je bilo 852 invalidov. Velika večina Slovencev, Hrvatov in Srbov s področja bivše habsburške monarhije je bilo ranjenih na soški fronti, v Galiciji in Rusiji. Iz fronte na Soči in Piavi je bilo 16.505 invalidov, iz fronte v Galiciji in na Karpatih je bilo 13.386 invalidov, v Rusiji je postalo 8.168 invalidov, iz operacij na morju je bilo 438 invalidov, na raznih drugih frontah (Tiroli, Romunija, Francija, Belgija) je bilo 1.388 invalidov. Iz vojnih operacij v zaledju je bilo 3.756 invalidov. V vojnem ujetništvu je postalo 1.106 vojnih invalidov.³

Največ vojnih invalidov je bilo iz leta 1915 (18.247), iz leta 1916 (14.484), iz leta 1914 (13.208) in iz leta 1917 (12.717); iz leta 1918 je bilo 8.343 vojnih invalidov. Iz leta 1919

² Uredba o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih vojakov z dne 14. februarja 1920, čl. 14, Uradni list deželne vlade za Slovenijo Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev (Ur. l.), III/47, 4. maja 1921, 247; Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih vojakov, z dne 14. februarja 1920, z dne 25. marca 1921, čl. 2 Ur. l. III/47, 4. maja 1921, 248; Zakon o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 21, Ur. l. IV/14, 14. februarja 1922, 119; Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Sl. N.) št. 294, 31. decembra 1921; Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925, čl. 39 do 41, Ur. l. VII/110, 12. decembra 1925, 787; Sl. N., št. 268, 21. novembra 1925.

³ Arhiv Jugoslavije, fond ministrstva za trgovino in industrijo, fas. 45, Objašnjenje zakonskega nacrtu o državnoj zaštiti i pomoči invalida i porodica u ratu poginulih i umrlih vojnika. Uvodni ekspozé ministra za socialno politiko dr. Dušana Peleša. Ta dokument je bil predložen v razpravo marca 1924.

je bilo 565 vojnih invalidov; to so bile predvsem žrtve vojaških operacij na Koroškem.⁴

Pred uveljavitvijo Invalidskega zakona socialni in materialni položaj vojnih invalidov in družin padlih vojakov ni bil enotno urejen v vsej Jugoslaviji. Obstajale so velike razlike med posameznimi pokrajinami, predvsem pa med ozemljem bivših kraljevin Srbije in Črne gore na eni strani in pokrajinami bivše habsburške monarhije na drugi. Pravica vojnih invalidov in vdov na bivšem avstroogrskem ozemlju so bile mnogo manjše kot na ozemlju bivše kraljevine Srbije. Vojni invalidi in družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov so do konca leta 1925 uveljavljali svoje pravice do invalidskih pokojnin, družinskih in drugih podpor še po stari zadevni zakonodaji, to je po srbski, ogrski in avstrijski. V Sloveniji in Dalmaciji je veljala avstrijska zakonodaja in sicer: Invalidski zakon z dne 27. decembra 1875, ki je bil spremenjen in dopolnjen izdan 27. aprila 1887. Ta zakon je bil deloma spremenjen z dopolnili z dne 3. aprila 1894, z dne 28. marca 1896 (RGBI. 48/1896) in z dne 19. marca 1907. Samo za Slovenijo je od leta 1918 do 1925 veljala še uredba Narodne vlade SHS z dne 20. novembra 1918. Tako stanje se je v bistvu ohranilo vse do uveljavitve invalidskega zakona z dne 17. novembra 1925. Uredba o začasni pomoči invalidom in družinam padlih vojakov z dne 14. maja 1920, ki je bila spremenjena in dopolnjena 25. marca 1921 in je 28. decembra 1921 izšla kot Zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, kakor tudi nekaterih civilnih žrtev vojne je sicer veljala za vso Jugoslavijo, po drugi strani pa so se ohranile vse razlike glede višine začasnih invalidskih pokojnin vojnih invalidov in družin padlih vojakov in drugih pravic, ki so izhajale iz prej navedene srbske, ogrske in avstrijske zakonodaje.

Invalidske in družinske pokojnine po avstrijski in ogrski zakonodaji so bile za okrog 30 do 80% nižje od pokojnin, ki so bile določene po bivši srbski zakonodaji.⁵

V Sloveniji je invalidske pokojnine vojnih invalidov in vdov ter vse podpore izplačevala vojaška intendanca za Slovenijo v Ljubljani. Upravičenci so svoje vloge vlagali pri občinskih uradih. Te vloge so okrajna glavarstva dopolnila s potrdili o premoženjskem stanju prosilcev, z zdravniškim spričevalom in potrdilom ali je družina že prejemale vzdrževalnino in podporo. Tako izpolnjene vloge so okrajna glavarstva pošiljala pristojnemu vojnemu poveljstvu s sedežem v Šempeterski vojašnici. Vse invalidske podpore pa je nato izplačevala vojaška intendantca za Slovenijo v Ljubljani po določenih bivšega avstrijskega zakona z dne 14. septembra 1887. Vse posle glede odmere, nakazovanja in izplačevanja invalidskih pokojnin za invalide, vojne vdove in sirote pa je septembra 1920 prevzela civilna uprava. Od oktobra 1920 dalje je prenehalo izplačevanje podpor vojnim vdovam. Namesto podpor je vsaka vdova po padlem ali umrlem vojaku ali žena pogrešanega vojaka dobila pravico do zakonite invalidske pokojnine zase in do vzdrževalnine za svoje nepreskrbljene otroke. Pravica do invalidske pokojnine ni bila odvisna od premoženjskega stanja upravičencev. Invalidski dodatek in družinske podpore pa so bile odvisne od premoženjskega stanja upravičencev.⁶

⁴ Prav tam str 7-8.

⁵ Prav tam str. 21-22. V Srbiji in Čri gori so jih določali po zakonu o podpori vojnih invalidov in družin padlih, umrlih in pogrešanih vojakov z dne 8. julija 1878 s poznejšimi dopolnitvami in sicer z dne 19. januarja 1879; 6. aprila 1881; 3. januarja 1883; 26. julija 1886; 28. marca 1888; 24. januarja 1896; 29. julija 1898; 10. aprila 1902 in z dne 10. aprila 1914, ko je izšlo novo in prečiščeno besedilo kot Zakon o podpori vojaških invalidov z dne 10. 5 aprila 1914. Določbe tega zakona so veljale tudi za invalide in družine padlih vojakov pred letom 1875 kakor tudi za invalide vstaše, dobrovoljce in četnike iz Srbije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine.

⁶ Naredba deželne vlade za Slovenijo, Poverjeništvu za socialno skrbstvo, Ur. l. št. 58, z dne 4. marca 1919. V Sloveniji in Dalmaciji je veljala avstrijska zakonodaja in sicer invalidski zakon z dne 27. decembra 1875, ki je bil spremenjen in dopolnjen izdan 27. aprila 1887. Ta zakon je bil deloma spremenjen z dopolnili z dne 3. aprila 1894, z dne 28. marca 1896 (RGBI. 48/1896) in z dne 19. marca 1907. Samo za Slovenijo je od leta 1918 do 1925 veljala še uredba Narodne vlade SHS z dne 20. novembra 1918.

Vojni invalidi, vojne vdove

Definicija vojnega invalida in vojne vdove s pravico do pokojnine se je z leti spreminjala. Uredba o začasni pomoči invalidom in družinam padlih vojakov z dne 14. februarja 1920 in zakon o začasni pomoči z dne 28. decembra 1921 sta definirala vojnega invalida v smislu posledic prve svetovne vojne in obstoječega stanja leta 1920 in 1921, Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925 pa že v smislu splošnih in občeveljavnih načel, ki so veljala in se uporabljala tako za obstoječe stanje, kot tudi za bodoče primere.

Po definiciji uredb iz let 1920 in 1921 je bil vojni invalid tisti jugoslovanski državljan, ki je po zakonu o vojaški obveznosti bivše kraljevine Srbije, Črne gore, Avstro-ogrske in kakšne zavezniške države opravljal vojno dolžnost in službo kot vojni obveznik ali kot dobrovoljec, ali četnik, ali kot vstaš za jugoslovansko združitev ter pri tem brez lastne krivde dobil rane ali izgubil zdravje v tolikšni meri, da ga je zaradi tega vojaška oblast spoznala za nesposobnega za vojno službo in da se je njegova sposobnost za pridobitno delo zmanjšala za najmanj 20%. Vojni ujetniki so dobili status vojnega invalida, če so dobili poškodbe ali bolezni na prisilnem delu ali v taborišču. Za civilnega invalida so matrali tistega državljana, ki je ob vojnih operacijah (bombardiranje, eksplozije min, zastrupitev z vojnimi plini) brez lastne krivde dobil enake poškodbe kot vojni invalid. Vdova je imela pravico do invalidske pokojnine, če je njen mož padel pred sovražnikom, če je bil zadet od sovražnikovega orožja, ali pa je umrl za ranami ali težkimi poškodbami zaradi vojnih operacij, zaradi vojnih naporov ali za nalezljivimi boleznimi, ki jih je dobil pri izvrševanju vojne službe. Za pogrešanega so smatrali tistega vojaka, o katerem leto dni po sklenjenem premirju ni bilo nobenih zanesljivih vesti, da je še živ. Status vojnega invalida so imeli tudi interniranci, ki so poškodbe dobili v internaciji ali konfinaciji. Družine umrlih ali usmrčenih internirancev in konfinirancev so imele pravico do invalidskih pokojnin tako kot po padlih vojaki. Interniranci in konfiniranci so bili po tej definiciji tisti, ki jih je sovražnik iz vojaških ali političnih razlogov interniral ali konfiniral. Za nepreskrbljene družinske člane so po tej definiciji imeli ženo, zakonske otroke do 16. leta starosti, nezakonske in posvojene pa le, če jih je padli vojak prej vzdrževal prostovoljno ali po sodnem sklepu; dalje so šteli za nepreskrbljene družinske člane starše in mladoletne brate in sestre, če so prej živeli s padlim vojakom v skupnem gospodinjstvu ter je bila njihova preskrba odvisna izključno od njegovega zaslužka.⁷

Invalidi, ki so bili tuji državljani, niso dobili pravice vojnega invalida; enako je veljalo za družine padlih vojakov. Država je sicer skrbela za njih, kolikor je bila to dolžna po mednarodnih pogodbah.

Vojne invalidnine in invalidske pokojnine so po teh uredbah iz leta 1920 in 1921 določali tudi glede na politični vidik. Nekatero kategorijo vojnih invalidov in družine padlih so imele pravico do invalidskega dodatka v dvojnem znesku v znak priznanja za njihove žrtve za osvoboditev in jugoslovansko združitev. To so bili vojaški invalidi, družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, vojne sirote brez očeta in matere v bivših kraljevinah Srbiji in Črni gori, v ostalih pokrajinah (Zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih žrtev vojne z dne 28. decembra 1921 jih je imenoval "novopridružene pokrajine") pa invalidi-dobrovoljci in družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov-dobrovoljcev, ki so imeli pravico do podpore po srbskem zakonu o podpori vojaških invalidov iz leta 1914. Dalje so imeli tak status vsi bivši interniranci in konfiniranci iz vse države, kakor tudi žrtve

⁷ Zakon o začasni pomoči invalidom in družinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev, z dne 28. decembra 1921, čl. 21, Ur. l. št. 14, z dne 14. februarja 1922, str. 119-121.

sovražnikove krutosti, ki so zaradi nje postali invalidi in družine oseb, ki jim je sovražnik vzel življenje ali so zaradi internacije umrle.⁸

Invalidnine, invalidske pokojnine, invalidski in družinski dodatki ter druge pravice vojnih invalidov in družin padlih vojakov (brezplačno zdravljenje poškodb in pravica do protez, poklicna rehabilitacija, dotacija ob ustanovitvi ali izboljšavi samostojnega pridobitnega položaja ob ustanovitvi podjetja, dajanje zemlje in poljedelskega orodja v last ali zakup, pravica do prodajanja tobaka, srečk in drugih monopolnih predmetov, službe v javni upravi in samoupravnih organih, službe v javnih in privilegiranih podjetjih, brezplačna vožnja, pogrebni stroški, razni drugi privilegiji in podpiranje organizacij vojnih invalidov) se z novim invalidskim zakonom niso bistveno spremenili. Do leta 1925 se je spreminjala samo višina invalidskih pokojnin, invalidskih in družinskih dodatkov, kar je bilo predvsem posledica inflacije in druginje. Splošna načela se niso spreminjala, razlike med pokrajinami so ostale bistveno nespremenjene. Zato bomo vse pravice, ugodnosti in zneske invalidnin in invalidskih pokojnin vojnih invalidov, vdov in družinskih članov obravnavali in primerjali med seboj pri obravnavi Invalidskega zakona iz leta 1925.

Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925 pa tudi poznejši z dne 4. julija 1929, je predvsem poenotil pravice vojnih invalidov in družin padlih vojakov v vsej Jugoslaviji. Odpravili so prejšnje razlike v invalidninah, ki so izvirale iz različnih zakonodaj. Vse invalidnine in invalidske dodatke je precej zvišal. Predvsem pa je novi Invalidski zakon iz leta 1925 spremenil definicijo vojnega invalida.

Ta zakon so pripravljali več kot dve leti. Izdelanih je bilo pet zakonskih načrtov, ki so jih obravnavale razne strokovne komisije, vsa ministrstva, vsa invalidska združenja in organizacije vojnih invalidov kakor tudi kmetijske, obrtne, industrijske in trgovinske zbornice. Po vseh teh pripombah je bil pripravljen končni načrt invalidskega zakona, ki ga je dr. Dušan Peleš, takratni minister za socialno politiko, marca 1924 predložil narodni skupščini v sprejem.⁹

Ob obravnavi zakonskega načrta invalidskega zakona je tekla razprava predvsem o tem, ali sprejeti zakon, ki bi obsegal samo ureditev posledic, ki jih je povzročila prva svetovna vojna in prejšnje vojne, ali sprejeti zakon, ki naj ureja in določa položaj in pravice vojnih žrtev in njihovih družin tudi v bodoče, ali naj ta zakon razen vojaških vojnih žrtev obsega tudi civilne vojne žrtve in ali naj se s tem zakonom izenačijo vse vojne žrtve v vsej državi. Novi Invalidski zakon iz leta 1925, ki je bil sprejet na osnovi tega zakonskega načrta, je bil tako sestavljen, da so njegove določbe lahko urejale položaj vojnih žrtev iz prejšnjih vojn, lahko pa bi urejale tudi primere iz bodočih vojn. Torej je ta zakon urejal obstoječe stanje in pravice vojnih invalidov, ki bi to šele postali v prihodnosti. Po tem zakonu so imeli pravico do državne zaščite in pomoči vojni in vojaški invalidi in družine padlih, umrlih in pogrešanih v vojni ali pri opravljanju vojaške službe.

Za vojnega invalida so po tem zakonu smatrali jugoslovanskega državljan, ki postane invalid pri opravljanju vojaške dolžnosti v času od dneva mobilizacije do demobilizacije, oziroma še 6 tednov po njej, torej med vojnimi operacijami. Za vojaškega invalida so po tem zakonu imeli vsakogar, ki je tudi v mirnem času dobil poškodbe ali bolezen brez lasne krivde, medtem ko je opravljal svojo vojaško dolžnost. Vse pravice invalidov so imeli tudi vojaki, orožniki, osebe obmejnih čet in tudi nevojaške osebe, ki bi bili ranjeni, poškodovani, ali bi zboleli pri opravljanju službe v uradni dolžnosti (pregon, spopad, obramba meje); enake pravice so imeli tudi delavci vojaških zavodov, ki bi bili na vojaškem delu ranjeni ali bi zboleli in bi tako prvi kot drugi postali invalidi.

⁸ Objašnjenje zakonskega načrta o državnoj zaštiti i pomoč invalida i porodica u ratu poginulih i umrlih vojnika, AJ, fond min. trg i ind. fasc. 45.

⁹ Prav tam, str. 1-8.

Ta zakon pa ni obsegal zaščite civilnih invalidov, niti civilnih vojnih žrtev, ki bi bili zaradi nesrečnega slučaja ob priliki vojnih operacij poškodovani ali ubiti, niti takih, ki bi bili poškodovani ali umrli samo zaradi sovražnikove krutosti. Civilni vojni ali vojaški invalidi so bili zaščiteni samo, če so bili aktivni, če so bili poškodovani ob opravljanju vojaških ali vojnih nalog.

Oblike državne zaščite in pomoči

Vojni in vojaški invalidi so imeli pravico do brezplačnega zdravljenja, protez in drugih ortopedskih pripomočkov, poklicne rehabilitacije, olajšav za izvrševanje obrti, prednost pri dobivanju državnih služb, pravico do podpor in posojil za ustanovitev ali za izboljšanje samostojnega pridobitnega podjetja, brezplačno vožnjo, invalidnino, pogrebne stroške in pravico do dosmrtnega vzdrževanja v invalidskih domovih ob popolni nesposobnosti. Družinski člani padlih, umrlih in pograšanih vojakov, kot tudi družine umrlih invalidov, so imeli pravico do skoraj istih ugodnosti kot vojni invalidi (niso pa imeli pravice do popusta na železnici, pravice do pogrebnih stroškov, do vzdrževanja v invalidskih domovih in niso imeli privilegijev za izvrševanje obrti). Invalidske organizacije so imele prednostne pravice pri zakupu železniških restavracij, kinodvoran in podobno.

Pravice do brezplačnega zdravljenja so bile zelo skromne. Združenje vojnih invalidov je sicer zahtevalo popolno brezplačno zdravljenje vseh bolezni. Dosegli pa so le brezplačno zdravljenje poškodb in bolezni zaradi katerih je nastopila invalidnost. Za vse druge bolezni pa so imeli invalidi in družinski člani padlih vojakov pravico brezplačnega zdravljenja samo v primeru, če so bili popolni (100%) invalidi, ali pa če so jih smatrali za siromašne. Za siromašne so jih smatrali, če so plačevali manj kot 30 din direktnih davkov. Takih invalidov je bilo več kot polovica (52% vseh). Za brezplačne zdravniške preglede so se morali invalidi in njihovi družinski člani obračati na zdravnike okrožnih uradov za zavarovanje delavcev. Zdravili so se lahko v državnih civilnih in vojaških sanitetnih zavodih in bolnicah. Vojaki, kaplarji in podoficirji so imeli pravico do zdravljenja v najnižjem razredu, oficirji in vojaški uradniki-invalidi pa v višjem razredu.

Vojni in vojaški invalidi so imeli pravico do protez, ortopedskih čevljev in ostalih ortopedskih pripomočkov glede na poškodbo in poklic invalida. V državi je bilo okrog 25.000 takih invalidov, ki so imeli pravico do delovnih in estetskih protez.

Poklicna rehabilitacija ali pa strokovni pouk je bila pravica, ki je bila zagotovljena vsakemu invalidu, družinskim članom padlih vojakov, predvsem nepreskrbljenim otrokom in vojnim sirotam pa strokovni pouk. Bilo pa je na tem področju invalidske zaščite najmanj narejenaga. Invalidski zakon je sicer zahteval, da se mora po možnosti vsak invalid strokovno usposobiti za svoj stari poklic ali pa se izučiti za novega, če je bilo to glede na njegove razmere potrebno. Zakon je tudi zagotavljal, da se poklicna rehabilitacija vrši ob državnih stroških in sicer predvsem v državnih in humanitarnih šolah, po potrebi pa tudi v ostalih državnih šolah, podjetjih ali v raznih državnih tečajih. Do brezplačnega strokovnega pouka v teh invalidskih šolah in državnih tečajih so imeli pravico tudi otroci invalidov in padlih vojakov. Ker pa je bilo teh invalidskih šol in državnih tečajev premalo, tudi invalidi niso imeli veliko koristi od teh pravic. Po drugi strani pa je bila tudi kvalifikacijska struktura invalidov taka, da večina njih te pravice niti ni uveljavljala. Obrtnikov je bilo med invalidi samo okrog 12% in večina njih je ostala pri svojem starem poklicu, 67% invalidov je bilo kmetov, 21% pa industrijskih delavcev in drugih poklicev, ki praktično niso mogli uveljaviti pravice do strokovnega pouka.¹⁰

¹⁰ Prav tam, str. 18-19.

Prednost pri iskanju dela in službe je bila pravica vojnih invalidov, ki so jo morale spoštovati predvsem državne in samoupravne službe. Invalidni aktivni ofcirji in vojaški uradniki so lahko ostali v vojaški službi kot uradniki, prav tako so invalidni državni uradniki lahko še naprej ostali v državni službi kljub invalidnosti, če so bili za to delo sposobni. Invalidnost ni smela biti ovira, da invalid v službi ne bi normalno napredoval. Državne borze dela so morale najprej najti delo za brezposelne vojne invalide. Za vojne invalide so morala biti rezervirana vsa lažja delovna mesta, ki niso zahtevala naporega dela in predhodne izobrazbe. Posamezne občine so dobile določene kvote, koliko vojnih invalidov morajo zaposliti. Zaposlovati so morale predvsem invalide s svojega področja. Za kršitev teh obveznosti so bili župani kaznovani z denarno kaznijo 1.000 do 50.000 din.

Dotacija za ustanovitev ali izboljšavo pridobitnega podjetja vojnega invalida je bila pravica, ki naj bi vojnim invalidom omogočila samostojno vzdrževanje in večje dohodke, s katerimi bi se primerno preživljali. Ta pomoč naj bi v kombinaciji s poklicno rehabilitacijo vrnila vojne invalide nazaj v proizvodnjo. Vojni invalidi, ki so strokovni pouk pri poklicni rehabilitaciji končali z najmanj dobrim uspehom, so imeli pravico do brezplačnega orodja, ki je bilo za zadevno obrt nujno potrebno. Vsako leto je bila za te potrebe določena vsota za dajanje brezobrestnih posojil invalidom-kmetom za nakup zemlje, orodja ali popravilo hiše ali gospodarskega poslopja. Tudi obrtniki so lahko dobili posojilo iz "narodnega invalidskega fonda" za modernizacijo in razširitev svoje obrti. Trafike so podeljevali predvsem invalidom; monopolna uprava je morala najmanj 50% svojih prodajalnic-trafik odstopiti vojnim invalidom. Prav tako so imeli vojni invalidi prednostno pravico pri najemanju kioskov, kantin, restavracij in drugih malih obratov v zakup.

Popust pri vozovnicah je bila stara in že uveljavljena pravica vojnih invalidov. Imeli so pravico do brezplačne vožnje, kadar so potovali na zdravniški pregled na poziv pristojnih oblasti. Za privatne potrebe so imeli vojni invalidi pravico do polovične vožnje trikrat letno.¹¹

Invalidnine, invalidski dodatki

Invalidnine, invalidski in družinski dodatki so bile najbolj konkretna oblika pomoči, ki so jo uživali vsi invalidi in družine padlih vojakov. Njih osnovni namen ni bil zagotovitev osnovne življenjske eksistence vojnim invalidom in družinam padlih vojakov, pač pa stalno priznanje države za njihove žrtve v vojni in vojaški službi. Funkcija invalidnine tudi ni bila nadomestilo za zmanjšano delovno sposobnost vsled invalidnosti ali nadomestilo za izgubo očeta ali moža.

Invalidnine so bile osebne z invalidskimi in družinskimi dodatki in družinske invalidnine z dodatki za nepreskrbljene družinske člane.

Invalidi so bili glede na stopnjo svoje invalidnosti razdeljeni na 4 kategorije in sicer na lahke, težke, popolne in pretežke invalide. Lahki invalidi so bili tisti, katerih pridobitna sposobnost je bila zaradi invalidnosti zmanjšana za 20 do 40%. Težki invalidi so bili tisti, katerih pridobitna sposobnost je bila zmanjšana za 80 do 100%. Pretežki invalid pa je bil tisti 100% invalid, ki mu je bila za normalno življenje potrebna tuja nega in pomoč, torej popolni invalid, ki zaradi svoje invalidnosti ni mogel skrbeti sam zase.

Invalidnine niso bile enake za vse invalide in njihova višina ni bila odvisna samo od stopnje njegove invalidnosti, ampak tudi od njegovega čina, ki ga je imel v vojski, ko je postal invalid. Invalidnine so bile določene posebej za vojake in podofcirje, posebej za nižje ofcirje, posebej za višje ofcirje in posebej za generale. Do uveljavitve invalid-

¹¹ Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925, čl. 10-38.

skega zakona iz leta 1925 so se invalidnine razlikovale še po posameznih pokrajinah. Razlike so bile prav velike. Izhajale so iz razlik v zakonodaji po kateri so upravičenci uveljavljali svoje pravice. Za ozemlje bivših krajevin Srbije in Črne gore so uporabljali srbski invalidski zakon iz leta 1914, za vse ostale pokrajine pa je bil osnovni zakon po katerem so določali invalidske pokojnine avstrijski invalidski zakon iz leta 1875 oziroma 1878. Prav tako niso bili v vsej državi enako visoki invalidski dodatki, ki so bili določeni najprej v uredbi o začasni pomoči invalidom in družinam padlih vojakov z dne 14. februarja 1920 in potem še v zakonu o začasni pomoči invalidom z dne 28. decembra 1921. Vse podatke o invalidninah in dodatkih za osebne invalide in za vdove padlih vojakov bomo združili v dveh tabelah in prikazali kolikšne so bile te razlike.¹²

Letne invalidnine invalidov-vojakov do leta 1925

Invalidnost	Srbija, Črna gora			Ostale pokrajine		
	Invalidnina	Dodatek	Skupaj	Invalidnina	Dodatek	Skupaj
20-40%	180 din	-	180 din	52 din	-	52 din
40-80%	360	672	1.032	76	336	412
80-100%	360	1.344	1.704	90	672	762
100%	360	2.880	3.240	222	2.880	3.120

Invalidnine kaplarjav so bile višje za 5%, podnarednikov za 15% in narednikov za 25% višje. Za oficirje so bile invalidnine določene posebej.

Družinske invalidnine vdov padlih vojakov do leta 1925

Število otrok	Srbija, Črna gora			Ostale pokrajine		
	Invalidnina	Dodatek	Skupaj	Invalidnina	Dodatek	Skupaj
nič	360 din	-	360 din	51 din	-	51 din
1 otrok	360	960	1.320	65	480	543
2 otroka	360	960	1.320	75	480	555
3 otroci	360	1.152	1.512	87	576	673

Pravico do dotatka so imeli samo siromašni družinski člani padlih vojakov. Za siromašne družinske člane so smatrali take, ki so plačali manj kot 30 din direktnih davkov letno. Pod enakimi pogoji so dobivali invalidske dodatke tudi družinski člani osebnih invalidov. Če uživalci družinskih dodatkov niso imeli svoje hiše ali stanovanja in so morali stanarino plačevati, so dobivali za 25% višje družinske in invalidske dodatke.

Razlike med posameznimi pokrajinami so bile res velike. Osebne invalidnine vojnih invalidov na ozemlju, ki je bilo prej v okviru habsburške monarhije so bile za 55 do 71% nižje kot na ozemlju bivših kraljevin Srbije in Črne gore. Družinske invalidnine vdov po padlih vojaki so bile na bivšem avstroogrskem ozemlju za 55 do 85% nižje od srbskih in črnogorskih.

Novi invalidski zakon iz leta 1925 je te razlike odpravil in določil enotne invalidnine za vso državo po štirih kategorijah in sicer:

I. Za vojake in podoficirje: lahki invalidi so prejeli osebno invalidnino v znesku 480 din letno, težki invalidi 1.440 din letno, popolni invalidi 2.400 din letno, pretežki invalidi pa 4.800 din letno. Invalidnine kaplarjev so bile zvišane za 5%, invalidnine podnarednikov za 15%, invalidnine narednikov so se zvišale za 25%.

¹² Objašnjenje zakonskog nacrta o državnoj zaštiti invalida, AJ, fond Min. trg i ind. fasc 45, str. 18-22.

2. Za nižje oficirje (aktivne, rezervne in upokojene) so bile invalidnine naslednje: za lahke invalide 1.800 din letno, za težke invalide 3.600 din letno, za popolne invalide 4.800 din letno in za pretežke invalide 12.000 din letno.

3. Za višje oficirje (aktivne, rezervne in upokojene) so bile invalidnine naslednje: za lahke invalide 3.600 din letno, za težke invalide 4.800 din letno, za popolne invalide 6.000 din letno in za pretežke invalide 15.000 din letno.

4. Generali-invalidi so imeli naslednje invalidnine: lahki invalidi 4.800 din letno, težki invalidi 6.000 din letno, popolni invalidi 8.000 din letno in pretežki invalidi 18.000 din letno.¹³

Siromašni invalidi, ki so bili starejši od 70 let in plačali manj kot 30 din direktnih davkov so neglede na stopnjo svoje invalidnosti prejeli invalidnino popolnega invalida. Siromašni težki in popolni invalidi so imeli tudi pravico do družinskega dodatka za ženo in za vsakega nepreskrbljenega otroka v višini ene šestine svoje invalidnine. Pretežki invalidi so imeli pravico do tega dodatka ne glede na premoženjsko stanje. Iz strukture davčnih bremen invalidov vemo, da je 52% invalidov plačevalo manj kot 30 din direktnih davkov in so torej vsi ti imeli pravico do družinskih dodatkov. Za otroke je veljala ta pravica do njihovega 15. leta starosti, v primeru rednega šolanja pa do 23. leta starosti.

Družinske invalidnine so prejemale samo revnejše družine padlih, umrlih in pogrešanih vojakov, kakor tudi družine popolnih in pretežkih invalidov, ki so plačevale manj kot 30 din direktnih davkov. Družinske pokojnine vdov brez otrok so znašale 50% invalidnine popolnega invalida (50% od 2.400 din = 1.200 din), družinske invalidnine vdov z enim otrokom 65%, z dvema otrokoma 75% in invalidnine vdov s tremi nepreskrbljenimi otroki so znašale 85% invalidnine popolnega invalida. Če je imela vdova 4 ali več nepreskrbljenih otrok, je prejemale invalidnino 100% invalida v celotnem znesku.

Revne družine umrlih težkih invalidov so prejemale za svoje člane ustrezne odstotke invalidnin težkih invalidov.

Vdove aktivnih podofcirjev, oficirjev, vojaških, državnih in drugih uslužbencev, ki so imeli pravico do pokojnine po drugih specialnih zakonih, so imele pravico do vdovske invalidnine, ki je znašala 60% (vdova brez otrok), 75% (z 1 otrokom), 85% (z 2 otrokoma), ali 100% (s tremi in več otroki) invalidnine, ki bi jo prejemal njen mož, ko bi bil ob smrti spoznan za popolnega invalida.¹⁴

Odkup invalidnine. Uživanci invalidnine so lahko zahtevali, da jim je država njihovo invalidnino odkupila, če bi s to odkupnino lahko sebi in svoji družini zagotovili boljše življenje kot pa s prejetjem redne letne invalidnine. Odkupnina je bila enkratna in jo je določalo ministrstvo socialne politike. Odkupnina se je lahko dajala samo za nakup zemljišča ali za njegovo melioracijo, za zidanje hiše, za ustanovitev pridobitnega podjetja; za nabavo kmetijske opreme ali živine; za nabavo strojev, orodja in materiala za obrt; za obratni kapital pri vodenju trgovine ali obrti, če bi poslovali z njim invalidi sami ali v zadrugi ali v podjetniški družbi. Odkupljenemu invalidu se je izjemoma lahko vrnila pravica do invalidnine, če je vloženi kapital brez njegove krivde propadel in če je vrnil vso prejeta odkupnino.¹⁵

Invalidi, ki so po zakonu o agrarni reformi dobili zemljo, so izgubili pravico do invalidnine in vseh dodatkov. Pravica do invalidnine je prenehala konec tistega leta, v katerem je invalid prvič pospravil pridelke z dobljenega zemljišča.¹⁶

Čeprav so bile invalidnine in družinski dodatki razmeroma majhni, so bila za nji-

¹³ Invalidski zakon z dne 17. novembra 1925, čl. 40-42.

¹⁴ Prav tam, čl. 43-45.

¹⁵ Prav tam, čl. 46.

¹⁶ Prav tam, čl. 82-86.

hovo izplačevanje kljub temu potrebna velika sredstva, ker je bilo število njihovih uživalcev zelo veliko.

Združenje vojnih invalidov je predlagalo zvišanje invalidnin, vendar ni uspelo. Morebitne osebne pokojnine iz naslova socialnega zavarovanja, ki bi jih prejemale vojni invalidi, niso vplivale na pravico do invalidnine niti na njeno višino. To splošno načelo je izhajalo iz principa, da je bila pokojnina pridobljena z njegovim službovanjem, vojna invalidnina pa je bila državno priznanje za izgubljeno delovno sposobnost, zdravje ali življenje v službi in obrambi domovine. Zato je združenje vojaških vojnih invalidov zahtevalo, naj se vsem invalidom-oficirjem tako aktivnim kot rezervnim prizna razen invalidnine še pokojnina po novem Zakonu o ureditvi vojske. Enako so zahtevali tudi za družine padlih oficirjev. Te pokojnine so znesle v skupnem letnem znesku okrog 15 milijonov dinarjev za pokojnine invalidnih oficirjev in okrog 20 milijonov dinarjev za njihove družinske pokojnine.¹⁷

Invalidnine vojnih invalidov skupaj z družinskimi in drugimi dodatki so znašale v skupnem letnem znesku okrog 140 milijonov dinarjev. Družinske invalidnine vojnih vdov in dodatki za njihove nepreskrbljene otroke in druge družinske člane padlih vojakov so znašali okrog 270 milijonov dinarjev letno. Osebne in družinske invalidnine so torej za okrog 635.000 upravičencev znašali v skupnem znesku okrog 410 milijonov dinarjev ali v povprečju 642 din letno na enega upravičenca.¹⁸ Če pa vzamemo samo invalide in vojne vdove kot nosilce invalidnin, kar predstavlja tudi približno število invalidskih družin, potem je znašal povprečni znesek invalidnin okrog 1.500 din na družino letno. Oziroma bolj natančno je prišlo na družino vojnega invalida povprečno 1.575 din invalidnine in dodatkov letno. Na družino padlega vojaka pa je prišlo povprečno 1.483 din letno. Mesečno je to predstavljalo okrog 125 din na družino, kar je pomenilo 5% stroškov eksistenčnega minimuma 4 članske družine. Po vsem tem vidimo, da so bile invalidnine res samo državno priznanje, ne pa pomembnejša pomoč za vzdrževanje družine padlega vojaka in za primerno življenje prizadetega invalida, kar bi seveda tudi moralo biti.

Invalidnine z invalidskimi dodatki so predstavljale 90% vrednosti vseh pravic in ugodnosti, ki jih je vojnim invalidom in družinam padlih vojakov zagotavljal invalidski zakon. Vse ostale pravice in ugodnosti, ki so imeli pravico do njih invalidi in družinski člani so znašale okrog 44 milijonov dinarjev letno in sicer za zdravljenje invalidov in družinskih članov povprečno okrog 4,8 milijonov dinarjev letno, za proteze in ortopedske pripomočke 6 milijonov din, za poklicno rehabilitacijo 600 invalidov letno okrog 3,6 milijonov din, za šolanje in domsko vzdrževanje vojnih sirot brez staršev okrog 21 milijonov din, za dotacije pri opremlitvi obrtnih delavnic invalidov, za nakup zemlje, orodja in strojev s pomočjo česar naj bi si invalidi omogočili primerno življenje, je bilo letno okrog 7 milijonov din vseh sredstev, za popust na železnici, ki so ga imeli invalidi, je šlo okrog 1,6 milijonov din letno.

Vse te postavke najpomembnejših oblik pomoči so bile zaprepaščujoče nizke. Vzemimo samo rehabilitacijo invalidov. Od skoraj 90.000 vojnih invalidov so bila zagotovljena minimalna sredstva za poklicno rehabilitacijo le 600 invalidov letno (še le v 150 letih bi prišli vsi na vrsto). Vse te oblike pomoči so predstavljale v bistvu družbeni standard vojnih invalidov, ki jim ga je zagotavljal Invalidski zakon, nudila pa država. Če smo prej ugotovili, da so invalidnine predstavljale okrog 5% eksistenčnega minimuma 4 članske družine, potem za družbeni standard ne moremo ugotoviti nič boljšega stanja. Tako osebni kot družbeni standard vojnih invalidov in družinskih članov padlih vojakov, ki jim gaje nudila država z invalidskim zakonom ni bil zadosten, bil je globoko pod eksistenčnim minimumom. Če upoštevamo še osebni standard, ki ga je omo-

¹⁷ AJ, fond Min. trg. i ind., fasc. 45. Objašnjenje zakonskog nacarta o državnoj zaštiti invalida, str. 23-31.

¹⁸ Prav tam, str. 32.

gočalo premoženjsko stanje vojnih invalidov, vidimo, da je bilo porazno. Tako vojni invalidi kot družine padlih vojakov so večinoma živeli v revščini. Njihovo premoženjsko stanje že prej ni bilo tako, da bi omogočalo njim in njihovim družinam primerno življenje. Zmanjšana delovna sposobnost ali izguba gospodarja in hranitelja družine je to stanje še poslabšalo, poslabšalo v večji meri, kot pa so ga mogle izboljšati invalidnine in družinski dodatki. Če vzamemo za primer samo lahke invalide, ki jim je bila delovna sposobnost zaradi invalidnosti zmanjšana za 20 do 40%, so si ti z invalidnino lahko krili le 5% življenjskih stroškov, na račun drugih ugodnosti pa še okrog 0,5%. Poškodb in vojnih žrtev se seveda ne da izračunati v denarju, niti se ne morejo vnovčiti, to so v bistvu moralne kategorije.

Na koncu lahko zaključimo, da je bil materialni položaj vojnih invalidov in družin padlih vojakov zelo slab; da se je ta položaj po nastopu invalidnosti in izgubi hranitelja še močno poslabšal; tega stanja niti denarne podpore niti druge ugodnosti niso ustrezno izboljšale. Tudi socialnopolitični položaj te kategorije socialno ogroženih ljudi ni bil ugoden. Niso imeli ne socialnega zavarovanja, ne zaščite za druge primere eksistenčne ogroženosti.

SUMMARY

The Disabled of World War I in the Frame of the Yugoslav Social Welfare

The treatise deals with the social-political and material situation of the persons disabled in war, widows and family members from the point of view of the rights, regulated by the disability law, which they could assert for their disability and participating in the war. The social-political and to a great extent the material situation of this category of jeopardised people was regulated by the Law for the disabled from 17th November 1925, which was supplemented and altered on the 4th of July 1929.

The Law for the disabled regulated social circumstances of a great part of the Slovene population. Nearly a fifth of all Slovene families were in some way stricken with permanent consequences of World War I. In 1921 there were on the territory of Slovenia in 218.823 households 12.000 in the war disabled people and approximately 27.000 war widows with non-settled family members. In 1922 a census of the disabled in war was carried out on the territory of Yugoslavia. From various wars operations of the former Kingdom of Serbia 3.959 disabled before World War I were receiving pensions. In the whole Yugoslavia there were in 1922 80.000 in the fronts of World War I disabled, 180.000 war widows and 200.000 orphans. A great majority of Slovenes, Croats and Serbs from the territory of the former Habsburg monarchy were wounded at the Isonzo front, in Galicia and in Russia. From the front on Isonzo and Piave came 16.505 disabled, from the front in Galicia and the Carpathians 13.386, from Russia 8.168, and from the operations at sea 438. From the Serbian-Austrian front in the years 1914 and 1915 13.850 people came disabled, from the Serbian-Bulgarian front 1.230, in the great withdrawal of the Serbian army through Albania 1.133, in war operations in Montenegro 852. From other fronts (Tyrol, France, Belgium, Romania) there were 1.388 disabled. In war operations in the hinterland 3.756 were disabled. In captivity 1.106 people became disabled.

By the definition of regulations from 1920 and 1921 a war invalid was a Yugoslav citizen who performed by the law regulating military duty in the former Kingdom of Serbia, Montenegro and Austro-Hungary military service as soldier or participated in war as a volunteer, or arch trooper or as a follower for uniting Yugoslavia and was not by his fault wounded or lost health to such a degree that military authorities recognised

him incapable for military service, and that his ability for gainful work was reduced for at least 20%. The widow was entitled to a war pension if her husband was killed or died of wounds or heavy injuries in war operations. The status of a war invalid was given to internees injured in internment or in confinement. The families of the deceased or executed internees and the confined were entitled to invalid pensions as well as those of the killed soldiers. The internees and confined were by the same definition those whom the enemy interned or confined for military or political reasons.

The war disability pensions and disability pensions were by the regulations from 1920 and 1921 stipulated from the political point of view as well. Some categories of war invalids and families of the killed soldiers were entitled to a disability supplement in a double sum as a sign of recognition for their sacrifice for liberation and the union of Yugoslavia. Such were in war disabled, families of the killed, deceased and missing soldiers, war orphans in the former kingdoms of Serbia and Montenegro while in other provinces (the law defined them as "newly associated provinces") only the disabled who were volunteers, families of the killed, deceased and missing soldiers-volunteers, all former internees and confined, as well as victims of the enemy's cruelty because of which they became disabled, and families of persons killed by the enemy or died because of internment were entitled to such supplements.

The disability law assured disability pensions, disability and family supplementation and other rights for war invalids and families of the killed soldiers, for example cost-free healing of wounds, a right for prostheses, for professional rehabilitation, donations for founding companies or improving independent productive situation, leasing land and agricultural tools, allowance for selling tobacco, lottery tickets and other monopoly articles. Further more the law provided jobs in public administration and in self-managing organs, in public and privileged companies, cost-free use of public transport, funeral expenses and other privileges, and supported associations of war invalids.

ANKA VIDOVIČ MIKLAVČIČ

SLOVENSKI JUG - KLUB ŠTUDENTOV JRZ

V času ustanavljanja Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v državi se je organizirala tudi študentska mladina v okviru političnega študentskega kluba JRZ pod imenom Slovenski jug.¹ Sredi decembra 1935 je prinesel list Slovenski jug, ki je izhajal v Beogradu, proglas Akcijskega odbora študentov JRZ. Uvodoma poudarja, da bo glasilo kluba z rednim izhajanjem posvetilo pozornost zlasti univerzitetni mladini in njenim dolgoletnim slabim socialnoekonomskim razmeram. Proglas poziva mladino iz vseh slojev naj sprejme program in ideologijo Slovenskega juga, v skupnem delu vse mladine naj bi bilo zagotovilo splošnega uspeha.² V proglasu je tudi kritika razmer preteklega notranjepolitičnega življenja v državi, ki se je odsvitalo tudi v študentskem gibanju. Menili so, da je bila prav odsotnost velikih političnih strank z izdelano ideologijo in programom v zadnjem času poglavitni vzrok, da so tudi v študentskih vrstah imeli nejasno in neodločno politično stališče. Nasploh je bilo značilno, tako piše list, da študentje niso imeli zaslombe v "veliki politični grupaciji", ki naj bi se borila za demokracijo in zdravo politično ureditev države. Po drugi strani pa naj bi prav ta pomanjkljivost bila v prid skrajni levici v študentskih vrstah, ki si je poleg demagogije prisvajala prednost do izključne pravice reševanja vseh družbenih problemov. Tako je z vsedrjavno JRZ dana priložnost, nadaljuje glasilo, da se morejo študentje in nasploh mladina združevati in sodelovati v okviru programa JRZ. Na koncu poziva proglas mladino v boj za svobodo in demokracijo z geslom "Z narodom za narod".³

Sočasno je 56 "mlajših radikalov" vseh poklicev iz vrst Narodne radikalne stranke s posebno spomenico sredi decembra 1935 dalo vso podporo izvršnemu odboru JRZ. V spomenici so med drugim poudarili, da je po šestih letih političnega zatišja prav JRZ znova oživela organizirano politično življenje. Spomenica tudi ugotavlja, da je nova politična grupacija nalletela na podporo "v širokih narodnih plasteh", kar da daje zagotovilo, da je treba braniti in zastopati ideje, načela in program JRZ. Vsi člani ne glede na prejšnje funkcije pa se morajo do strankinega kongresa podrediti prav vodstvu začasnega izvršnega odbora JRZ. Skupina 56 podpisnikov spomenice je tudi pozivala mladino, naj se strne okoli JRZ in nadaljuje delo za uspešno organiziranje nove stranke v državi.⁴

Bržkone je slednje dalo večjega poleta osnovanemu Akcijskemu odboru študentov JRZ na beograjski univerzi, da so že v drugi polovici decembra istega leta sestavili pripravljalni odbor Slovenskega Juga tako na zagrebški kot na ljubljanski univerzi. Na ljubljanski univerzi naj bi, kot je poročal list Slovenski Jug 24. decembra 1935, priprave potekale "sporazumno z društvu bivše SLS": z "Danico" in "Zarjo" in z osrednjo organizacijo katoliških študentov z "Akademske zvezo". Po daljši razpravi, je rečeno v poročilu, so študentje sprejeli idejo o ustanovitvi kluba študentov JRZ, ki bo imel poleg kulturno-prosvetnega tudi politični značaj. S tega vidika je bil izbran akcijski odbor, ki so ga sestavljali predstavniki omenjenih društev.⁵

¹ Opozorimo naj, da je deloval na ljubljanski univerzi od jeseni 1923 pod tem imenom študentski radikalni klub, katerega člani so bili večinoma srbski študentje in le nekaj Slovencev, privrženecv Nika Zupaniča. (S. Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941, Ljubljana 1972, 97, 98).

² Slovenski jug (Beograd), I/12, 14. decembra 1935.

³ Ibidem.

⁴ Proglas "mlajših radikalov", Slovenec (Ljubljana), LXIII/292a, 19. decembra 1935, 2.

⁵ Slovenski jug (Beograd), I/13, 24. decembra 1935.

Med prvimi je o konferenci v Ljubljani in s tem o akciji ustanovitve kluba Slovenski Jug za študentsko mladino poročalo vladno glasilo *Vreme*, vendar ni prineslo točnejših podatkov. Drugi je bil katoliški politični list *Slovenec*, ki je povzel poročilo po Slovenskem jugu in ga 27. decembra objavil pod naslovom *Mladina se zbira okoli JRZ*. V poročilu je rečeno, da so bile priprave za ustanovitev sporazumno izvedene s predstavniki akademskih društev "bivše SLS" z Danico in Zoro (prav Zarjo, op. A. V. M.) in reprezentančne Akademске zveze.⁶ Toda že čez dva dni je *Slovenec* pojasnil skupno stališče predstavnikov Akademске zveze, Danice in Zarje. V pojasnilu je predvsem poudarjeno, da so omenjena slovenska katoliška društva izključno kulturne organizacije ne le po društvenih pravilih, marveč tudi po dejavnosti. Zato se niso v preteklosti in se tudi v tem času ne bodo vezala na kakšno politično organizacijo. Posameznim njihovim članom pa seveda ne ovirajo, da se ne bi "po svojem političnem prepričanju udeleževali v političnih strankah". Omenjenemu sestanku tudi niso prisostvovali delegati podpisanih društev.⁷ *Liberalno Jutro*, ki je tudi objavilo iste vesti po Slovenskem jugu, se je odzvalo na to Slovencevo pojasnilo. Zatrdilo je, da je bilo prepričano, da so dejstva resnična. Zdaj pa, kot kaže, katoliška študentska društva ne bodo vstopila v študentsko organizacijo JRZ, pač pa bodo stala ob strani. Obenem je *Jutro* spraševalo, če bo Slovencevo pojasnilo objavljeno tudi v Slovenskem jugu in kdo je sploh sodeloval pri ustanavljanju akademskega kluba JRZ, če se ga "sedaj vsi prizadeti tako živo odrekajo. Dobro bi bilo, ako bi se vsaj izvedelo za odbor in priporočljivo bi bilo, če akademska organizacija JRZ javno pove svoj delovni program".⁸ Seveda je bila kamen spotike idejna plat kluba in njenega organa Slovenski jug, ki je dosledno in nepreklicno vztrajal pri jugoslovanski nacionalni ideji, obstoju enega jugoslovanskega naroda s tremi plemeni. Tako program in cilj študentske mladine JRZ ni šel povsem v korak s tem, kar so slovenski strankini voditelji govorili ljudstvu na raznih strankinih zborovanjih in taborih. Zato *Slovenec* kot tudi drug katoliško politični tisk ni več poročal o obstoju in delovanju Slovenskega juga na ljubljanski univerzi. Njegovo delovanje bomo v glavnem opisali po osrednjem glasilu Slovenski jug, nekaj vesti pa je slovenski javnosti "dobrohotno" prinašalo tudi *Kramerjevo Jutro*. Pri tem velja omeniti, da tudi o *Mladini JRZ*, ki se je v Sloveniji pod vodstvom predsednika MJRZ za Dravsko banovino in Koroščevega privrženca Rudolfa Smersuja živahno razvijala in delovala v Dravski banovini, prva leta ni bilo poročil. Zlasti ne o njenem organizacijskem razvoju, v kasnejših letih pa je strankin tisk nekaj več poročal o njeni vlogi in dejavnosti.

Študentje iz katoliškega tabora na ljubljanski univerzi, organizirani v svojih študentskih društvih kot so npr. *Danica*, *Zarja* (in *Straža šele* v letu 1937), so bili seveda slovensko orientirani in so podprli leta 1932 Slovensko deklaracijo in nato opozicijo strankinih prvakov do ostre centralistične politike režimov, ki so si sledili v naslednjih letih.

Ker pa je bilo vendarle treba iz taktičnih razlogov ustanoviti študentski klub JRZ tudi na ljubljanski univerzi, so ga ustanovili, vendar pa sta sama ustanovitev in pa klubova dejavnost glede na pičle podatke, ki smo jih uspeli zbrati, precej zavita v meglo. Vendar bomo ob predstavitvi matičnega kluba v Beogradu zvedeli tudi nekaj o podružnici v Ljubljani.

Omenimo naj zanimiv podatek, ki ga je zapisal v svojih spominih dr. Stanko Kociper. Piše, da ni bil član nobenega študentskega društva ali organizacije, pač pa da sta ga za politično delovanje kot tedanjega študenta prava na ljubljanski univerzi, navdušila svetinjski dekan Franc Bratušek in njegov večkratni gost dr. Anton Korošec.

⁶ *Slovenec* (Ljubljana), LXIII/297a, 27. decembra 1935, 2.

⁷ *Mladina se zbira okoli JRZ*, *Slovenec* (Ljubljana), LXIII/299a, 29. decembra 1935, 2.

⁸ *Katoliška akademska društva in JRZ*, *Jutro* (Ljubljana), XVI/302, 31. decembra 1935, 2.

Študent Kociper, ki bil doma v Slovenskih goricah, je bil prav tako pogost obiskovalec dekana Bratuška. Pričel je delovati politično, kot piše, najprej v ptujskem okraju in sicer v volilnem propagandnem delu za poslanca Marka Kranjca v okviru priprav za skupščinske volitve decembra 1938.⁹ Kocipra je štajerski politični list Slovenski gospodar že 1937 označil za dobrega govornika, ki je na dekanijskih taborih mož in fantov navduševal množico.¹⁰

Stanko Kociper je postal član vodstva političnega študentskega kluba JRZ na ljubljanski univerzi, uradno imenovanega Slovenski jug. Bil je dejaven le kratek čas, iz kluba pa je izstopil, kot navaja, kmalu po padcu dr. Milana Stojadinovića februarja 1939, po nasvetu dr. Antona Korošca, ki je tudi sam stopil iz vlade.¹¹ Sicer pa je bil predsednik ljubljanskega študentskega kluba JRZ že od leta 1937 Vladimir Gogala. Res pa je, da je bil Kociper 1938 izvoljen v upravne organe glavnega odbora Slovenskega juga s sedežem v Beogradu.

Dne 19. januarja 1936 so na ustanovnem občnem zboru v Beogradu ustanovili Slovenski jug in sprejeli statut. Izvolili so še upravni in nadzorni odbor kluba. Spomladi je klub na beograjski univerzi že štel okrog 300 članov in bil med najbolj dejavnimi, med drugim si je tudi prizadeval za tesnejše sodelovanje z ljubljanskim, zagrebškim, sobotičkim in skopljskim klubom. Predvsem naj bi klubi nudili članom večje možnosti pri usposabljanju študentov za politično delo prek t. i. "politične šole" pri čemer naj bi postopoma uresničevali program vsedrjavne stranke JRZ.¹²

Ko je na zboru JRZ maja 1936 v Beogradu dr. Milan Stojadinović, predsednik JRZ, med članstvo vabil tudi delavsko, kmečko in obrtno mladino, je zlasti pozival univerzitetno, v kateri je gledal bodoče voditelje naroda in nosilce ideologije JRZ.¹³

V januarju 1936 na beograjski univerzi ustanovljeni prvi študentski klub JRZ Slovenski jug je poskrbel za objavo redigiranega statuta v Slovenskem jugu 22. februarja istega leta. Ko so pisali o nalogah kluba, so med drugim poudarjali potrebo po tesnem sodelovanju študentov JRZ na vseh univerzah. Poleg pospešenega zbiranja članov, naj bi klub predstavljal tisto žarišče delovanja, kjer bi se svobodno oblikovale misli in metode dela, skratka, kjer naj bi prišle do izraza vse sposobnosti političnega boja v okviru JRZ.¹⁴

Ni na voljo trdnih podatkov, kdaj so ustanovili Slovenski jug na ljubljanski univerzi, kaže pa da v letu 1936. Na drugi letni skupščini beograjskega kluba Slovenski jug, 13. novembra 1936, je v obširnem poročilu med drugim omenjen tudi ljubljanski klub. Obenem navaja poročilo podatek, da pošiljajo 3000 izvodov Slovenskega juga na druge univerze, med njimi so tudi izvodi, ki jih dobi ljubljanski klub. Poleg tega pa so pošiljali omenjeni list še krajevnim, okrajnim in banovinskim organizacijam stranke JRZ.¹⁵

Prvi državni kongres študentskih klubov JRZ s treh univerz in dveh fakultet (Svobota in Skopje) je potekal 11. julija 1937 v strankinih prostorih v Beogradu. Kongresa sta se udeležila poleg strankinih funkcionarjev - med njimi je bil tudi glavni tajnik JRZ

⁹ S. Kociper, *Za kar sem živel*. Spomini, Ljubljana 1996, 10, 64. Sicer pa so spomini na njegovo sodelovanje v Slovenskem jugu že zbledeli. (Dr. Stanko Kociper pismena izjava avtorici z dne 1. septembra 1996.)

¹⁰ Prim. Dekanijski tabor mož in fantov pri Svetinjah, Slovenski gospodar (Ljubljana), LXXI/37, 15. septembra 1937, 8-9. Sicer pa je bil že kot srednješolec aktiven v kulturno-prosvetnem delu. (prim. Jože Pogačnik, *Idila kot aktivno življenjsko načelo*. Uvodna beseda k romanu S. Kocipra, Goričanec, Maribor, 1993, 8.)

¹¹ Dr. Stanko Kociper, pismena izjava avtorici z dne 1. septembra 1996.

¹² Slovenski jug (Beograd), II/15, 30. januarja 1936; *ibidem* II/21, 19. marca 1936.

¹³ Samouprava (Beograd), 15. maja 1936; prim. tudi M. Bodrožić, *Omladinske organizacije buržoaskih partija 1936-1941 v: Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1836-1945*, Bihać 1997, 143.

¹⁴ Slovenski jug (Beograd), II/21, 19. marca 1936.

¹⁵ Slovenski jug (Beograd), II/48, 10. decembra 1936.

Dušan Trifković - še ministra Djuro Janković (za gozdove in rudarstvo) in Dobrivoje Stošovič (za prosveto). Predsedujoči na kongresu Dušan Janković je govoril v referatu o ideološkopolitičnem stanju na beograjski univerzi, sicer pa je bila osrednja točka kongresa izvolitev medklubskega odbora, imenovanega Glavni odbor akademske mladine JRZ. Pri volitvah je bil kot drugi podpredsednik izvoljen študent prava iz Ljubljane Vladimir (Vlado) Gogala, med člani uprave še Božidar Benedik. Po kongresu je bila konferenca delegatov vseh klubov, ki naj bi dajala videz popolnega sodelovanja in sloge, ki da vlada med študentsko mladino JRZ, to pa naj bi vplivalo tudi na moč same stranke.¹⁶ Sicer pa so na kongresu obravnavali pereča vprašanja študentske mladine in načrtovali konkretne akcije, pri čemer so se dotaknili tudi socialnega položaja delavske in kmečke mladine, vse pa naj bi se reševalo le na podlagi solidarnosti med posameznimi sloji.¹⁷

Na drugem državnem kongresu klubov Slovenskega juga, ki je potekal 3. julija 1938 v Beogradu, je med drugimi delagati poročal tudi delegat iz Ljubljane Stanko Kociper. Ker je Kociprov poročilo objavljeno v omenjenem listu, mu bomo posvetili nekaj besed. Uvodoma poudarja potrebo po politični organizaciji študentske mladine, ki prihaja iz vseh slojev in ki bo v bližnji prihodnosti narodu voditelj. Zatem nadaljuje, da je ob triletnici vlade JRZ narod zadovoljen, obenem pa zavrača obsodbo nasprotnikov, "da so Slovenci protidržavni separatisti ..." in nadaljuje: "Kar je res slovenskega na ljubljanski univerzi, se je zgrnilo okoli akademskega kluba JRZ "Slovenski jug". Prav ta mladina je zanesla med svoje ljudstvo in med vse sloje svojega naroda "in v vse kraje slovenske zemlje ... vsakemu članu slovenske družine ... idejo o JRZ." To pa je ideja velike in močne Jugoslavije in "velike in priznane Slovenije, ker je program JRZ tudi naš slovenski program. Slovenci smo jugoslovanski narod, kakor smo s Srbi in Hrvati združeni v pravno državo Jugoslavijo. Kot narod pa imamo samolastne vrednote in dragocenosti in imamo vse pogoje za to, da živimo in bivamo ...".¹⁸ Na koncu je Kociper še dejal, da "fanatično verujemo v uspehe vlade JRZ", dr. Milan Stojadinović bo s svojo mladino ustvaril veliko zgodovino jugoslovanske države in slovenska akademska mladina bo prav gotovo imela pomembno mesto.¹⁹

V organe Glavnega odbora Slovenskega juga so bili izvoljeni tudi prisotni delegati iz Ljubljane. Za drugega podpredsednika so izvolili absolventa prava Vlada Gogala, ki je bil obenem predsednik kluba Slovenski jug na ljubljanski univerzi, za člana upravnega odbora je bil izvoljen študent prava iz Ljubljane Božidar Benedik, v nadzorni odbor pa že omenjeni Stanko Kociper, za delegata v širši Glavni odbor stranke JRZ je bil med drugim izvoljen tudi Franc Fišer. Vsi slovenski delegati so bili, kot navaja Slovenski jug, študenti prava.²⁰

Ko je Jutro poročalo o tem kongresu je seveda po pravici spraševalo glede na Kociprov objavljen govor v Slovenskem jugu kako to, da "slovenska glasila JRZ tako molče o organizaciji svoje stranke med akademiki ljubljanske univerze". Prav bi bilo, da bi se ljubljanski Slovenski jug sam predstavil javnosti in "natočil čistega vina" zlasti še, ker je "prednost in vrednost mladine prav v tem, da se ji ni treba ravnati po oportunističnih nagibih". Jutro je tudi tokrat terjalo odkrito izjavo ali je "integralni jugoslovanski program", ki ga vsakokrat poudarja organ Slovenski jug tudi "program ljubljanskih akademikov" (študentov op. A. V.).²¹ Z gotovostjo lahko trdimo, da ljubljanski

¹⁶ Naše partijske manifestacije. Kongres studentskih klubova JRZ, Slovenski jug (Beograd), III/12-13, 17. julija 1937.

¹⁷ Ibidem; Slovenski jug (Beograd), III/14, 31. julija 1937.

¹⁸ S. Kociper, Govor predstavnika "Slovenskega juga" iz Ljubljane, Slovenski jug (Beograd), IV/16, 25. julija 1938.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ "Slovenski jug" v Ljubljani, Jutro (Ljubljana), XIX/173, 28. julija 1938; prim. še Veroizpoved slo-

študentski klub Slovenski jug kot politični klub JRZ še zdaleč ni imel takšne osrednje vloge, kot je v svojem poročilu orisal Stanko Kociper. Člani študentskih katoliških društev so, kolikor so delovali politično, delovali predvsem v okviru slovenskega dela JRZ, se pravi privrženecv Slovenske ljudske stranke (SLS). Tu bi še posebej omenili stražarje, ki jim je bil dr. Anton Korošec zelo naklonjen. Dejstvo je, da člani kluba Slovenskega juga niso imeli odločilnega deleža niti vpliva ne pri vključevanju slovenske katoliške mladine v Mladino JRZ, kaj šele pri razvoju strankine mreže in dejavnosti slovenskega dela JRZ. Nasprotno, znano je, da so se katoliška akademska društva na ljubljanski univerzi prav glede "integralnega jugoslovanstva" dejansko odvrnila ali vsaj distancirala od omenjenega kluba, da je deloval bolj ali manj v zatišju slovenskega političnega prostora, res pa je, da je o svoji dejavnosti namesto v tisku slovenskega dela JRZ seznanjal javnost v državnih osrednjih glasilih JRZ. V govoru Stanka Kocipra na omenjenem kongresu Slovenskega juga v Beogradu je marsikaj bolj manifestativnega značaja, čeprav ne gre odrekati ob tem iskrene mladeniške navdušenosti in privrženosti idejam vsedržavne stranke JRZ, kar je hkrati pomenilo tudi navdušenje za veliko in močno Jugoslavijo. Sam je o tem v svojih spominih zapisal, da so mu te vznesene besede določeni politični krogi zamerili in mu pozneje "hudo zatikali za klobuk", kar ga je bolelo, saj so izkušeni politični prvaki SLS, tedaj v svoji propagandi za JRZ podobno govorili. Vendar kot tudi Kociper sam ugotavlja, z dokajšnjo taktično spretnostjo.²² Kot bomo še govorili člani ljubljanskega Slovenskega juga niso bili zgolj privrženecv dr. Antona Korošca, marveč so prihajali tudi iz nacionalno-unitarističnih krogov. Velja pa ob tem pojasniti dejstvo, da je Mladina JRZ, delujoča v Dravski banovini, tesno sodelovala s slovenskim delom JRZ, kar se je zlasti potrjevalo pri skupščinskih volitvah decembra 1938 in na skupnih političnih shodih. V Mladino JRZ se je namreč vključevala kmečka in delavska mladina iz vaških in mestnih Fantovskih odsekov, Mladinske Kmečke zveze in iz katoliške stanovsko-strokovne organizacije Zveze združenih delavcev.²³ Posamezni člani Slovenskega juga pa so bolj izstopali na univerzitetnih tleh in manj na terenu.

Klub Slovenski jug na ljubljanski univerzi, ki je štel 1938. leta 64 članov, je bil v primerjavi s katoliškimi študentskimi društvi po številčni plati še dokaj dobro oziroma podobno zastopan. Pomembno pa je poudariti, da je bilo med člani kluba kar nekaj takih, ki niso bili dejavni le kot člani odbora v strokovnih študentskih društvih, marveč jih srečujemo tudi pri delu v vodstvu meddruštvene Akademske akcije, npr. katoliška študenta Franc Fišer in Henrik Lobe.²⁴ O perečih vprašanjih, ki jih je skušala reševati Akademska akcija v Ljubljani so seznanjali javnost tudi v glasilu Slovenski jug. Tu bi še posebej opozorili na poročilo predsednika ljubljanskega kluba Vlada Gogale.²⁵ Zanimiva je ugotovitev, da sta bila dva člana Slovenskega juga udeleženca znane demonstracije v noči od 23. na 24. februar 1933, ko so študenti na univerzitetnem poslopju izobesili slovenske zastave in klicali "Živela svoboda" in "Živela federacija" ter bila poleg drugih kmalu zatem, aprila 1933, v kazenski obravnavi (Franc Zupan in Alojzij Vrhovec).²⁶ Poleg katoliških študentov je bilo nekaj članov privrženecv libe-

venskih omladincev JRZ, ibidem XIX/188, 14. avgusta 1938.

²² S. Kociper, Kar sem živel. Spomini, Ljubljana 1996, 10 in 64.

²³ Več o tem A. Vidovič Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije, Ljubljana 1994, 122-146.

²⁴ Prim. S. Kremenšek, o. c. kot v op. 1, 199, 395.

²⁵ Prim. Vprašanje ljubljanske bolnice, Slovenski jug (Beograd), II/19, 27. februarja 1936; R. F., Potrebe slovenskih akademikov v Ljubljani. Akademska akcija za univerzitetno knjižnico v Ljubljani, ibidem II/17, 13. februarja 1936; V. Gogala, Socialno ekonomska slika ljubljanske univerze, ibidem II/29, 23. septembra 1938.

²⁶ S. Kremenšek, o. c. kot v op. 1, 173.

ralno-unitarnega tabora, zlasti še Narodne radikalne stranke v Sloveniji.²⁷ Velja opozoriti, da so se v klub Slovenski jug na ljubljanski univerzi vključevali tudi študenti iz srbohrvaškega jezikovnega področja oziroma iz drugih jugoslovanskih pokrajin. Po usmeritvi študija so prevladovali študenti prava, bili pa so tudi medicinci in tehniki.

Četudi je delovanje ljubljanskega Slovenskega juga zaradi pomanjkanja virov mogoče le okvirno prikazati, pa imamo poimenske podatke o članstvu. V opombi jih bomo navedli po vrstnem redu, kot so zapisani v glasilu Slovenski jug.²⁸ To pa še ni vse. Kot zanimivost naj zapišemo, da smo pri pregledu imen članov kluba Slovenski jug na zagrebški univerzi, ki jih je prav tako prinašal omenjeni list, ugotovili, da je bilo med njimi kar veliko slovenskih študentov, pretežno iz vrst medicincev, nekaj tehnikov in še drugih strok.

Slovenski jug vsaj na beograjski univerzi je veljal za "elitno gardo" predsednika vlade dr. Milana Stojadinovića. Klub je bil deležen predsednikove oziroma vladne podpore in omogočili so mu ugodnosti pri športnem udejstvovanju. Zgovorni so podatki, da so se dr. Stojadinović in strankini voditelji srečevali s študenti v klubskih prostorih. V okviru kluba so 18. januarja 1938 ustanovili t. i. "debatni klub". Na prvem debatnem večeru so poleg študentov predavali tudi dr. Milan Stojadinović, dr. Anton Korošec in drugi strankini funkcionarji.²⁹ Najstarejši člani beograjskega kluba so imeli nekatere ugodnosti, tako npr. so kot "pitomci vodže dr. Milana Stojadinovića" odhajali na specializacijo na tuje univerze, predvsem v Nemčijo in Italijo.³⁰ V okviru Stojadinovićeve orientacije v zunanji politiki in gospodarskega sodelovanja z Nemčijo oziroma naklonjenosti silam osi, izvemo iz poročil, da se je delegacija, sestavljena iz članov beograjskega Slovenskega juga, udeležila junija 1938 velikonemških študentskih svečanosti v Heidelbergu. Razen tega sta se dva študenta na povabilo Nemške študentske nacionalsocialistične zveze septembra 1938 udeležila 10. kongresa nemške nacionalsocialistične stranke v Nuernbergu, ki je bil v znamenju gesla "Velika Nemčija". Nemški študentje pa so istega leta med počitnicami bivali v koloniji Slovenskega juga v Sutormu pri Baru, kjer jih je obiskal predsednik vlade dr. Stojadinović s soporogo.³¹ Poleg tega so Stojadinovićevi privrženci počitnice preživeli npr. ob belopeškem jezeru (Weissensee) na Koroškem,³² ki je bilo tedaj že priključeno nemškemu rajhu. Člani beograjskega Slovenskega juga so imeli torej kar nekaj možnosti, da so se поблиže seznanjali z nacistično ideologijo in vzgojo mladine, o čemer govorijo idejni prispevki njihovega glasila. Poleg tega so člani beograjskega kluba prepotovali Italijo in sicer prva skupina 15. maja in druga 1. julija 1938. Ta potovanja naj bi pripomogla k boljšemu poznavanju italijanske države in k medsebojnemu zblíževanju italijanskih in jugo-

²⁷ Ustni vir Božidar Benedik, Bled, 26. septembra 1998.

²⁸ V seznamu so navedeni po naslednjem vrstnem redu: Gogala Vlado (Vladimir), Benedik Božo (Božidar), Fišer Franc, Končan Oskar, Kociper Stanko, Jaklič Anton, Orehek Franc, Grobovšek Maks, Grebenc Alojzij, Klemenčič Franc, Dolenc Franc, Klin Emil, Zidar Alojzij, Kolnarič Ivan, Dvoršak Ivan, Kolarič France, Petrak Marjan, Modić Milan, Pušcnjak Vladimir, Župan Franc, Vrhovec Alojz, Gros Henrik, Predanič Edo, Duh Martin, Renčelj Milojko, Pograjc Vlado, Remše Bogdan, Steska Branko, Kobe Slavko, Blaj Anton, Safožnik Rajko, Kos Jože, Osvald Janko, Senčar Aleks, Petek Janez, Bevc Rihard, Bizjak Ivan, Lobe Hinko, Babič Hinko, Ivanec Stanislav, Nedko Penev (izredni član), Semkov Simeon (izredni član), Potočnik Anton, (ob zaporedni številki 44 sta ime in priimek izpuščena), Marinšek Vinko, Ulen Franc, Frakelj Franc, Petančič France, Gorjan Otokar, Žuža Drago, Dimitrov Jurij (izredni član), Rikov Vazilij (izredni član), Todorov Todor Nedeljko (izredni član), Obretenov Cvetan (izredni član), Janiš Ljudevit, Močnik Vlado, Štavidohar Mihael, Stojanov Stojan (izredni član), Jociv Lazar (izredni član), Skambič Josip, Benkovič Ciril, Dimitrov Vazilev (izredni član), Gradef Eftim (izredni član), Petrovič Anton, Kovič Ivan, skupaj 64 imen: Slovenski jug (Beograd), IV/23, 28. oktobra 1938 in IV/22, 20. novembra 1938.

²⁹ Slovenski jug (Beograd), IV/24, 25. decembra 1938.

³⁰ Ibidem.

³¹ Slovenski jug (Beograd), IV/20, 29. septembra 1938.

³² Slovenski Jug (Beograd), IV/21, 14. oktobra 1938.

slovanskih študentov. Slovenski jug še navaja, da sta bili obe skupini tudi "primljene kod samog vodže italijanskog naroda, kod Mussolinija"(!). Takšno zблиževanje študentske mladine obeh držav, nadaljuje list, naj bi tudi okrepilo prijateljstvo med obema državnikoma.³³

Sicer pa je bila njihova pomembna dejavnost na domačem političnem prizorišču sodelovanje v protikomunističnih akcijah, zlasti na univerzi.³⁴ Pri tej dejavnosti tudi na ljubljanski univerzi niso izostajali. Značilno je tudi, da je član vodstva beograjskega kluba objavil daljši prispevek o žrtvi stražarja študenta Rudolfa Dolinarja junija 1937 pri spopadu študentov v Prihovi v času politične agitacije Petra Živkovića v Sloveniji.³⁵

Po padcu dr. Milana Stojadinovića februarja 1939 je skupina članov Slovenskega juga po kratkotrajnih notranjih nesoglasjih prešla v tabor novega ministrskega predsednika Dragiše Cvetkovića. Obenem so izdali proglas, v katerem so obsodili politiko dr. Stojadinovića in njegove metode vladanja in utemeljili sodelovanje s Cvetkovićem. Poudarili so, da bodo člani kluba še nadalje gojili jugoslovanski nacionalizem, ki je najboljšje poroštvo proti vsem nasprotnikom.³⁶ Tudi na tretjem državnem kongresu Slovenskega juga v Beogradu 27. junija 1939 so potrdili privrženost Cvetkoviću. Na kongresu ga je zastopal minister Franc Snój, ki je pojasnjeval zunanjo in notranjo politiko Jugoslavije in pri tem poveljeval zasluge vlade Dragiše Cvetkovića. Pri volitvah je bil kot predsednik Upravnega odbora Slovenskega juga izvoljen Milorad Savatić, med podpredsedniki pa že omenjeni Franc Fišer, tedaj predsednik ljubljanskega kluba, ki je bil še vedno tudi član širšega Glavnega odbora stranke JRZ v Beogradu. Med člani upravnega odbora Slovenskega juga je tudi Franc Kolarić, v nadzornem odboru pa Anton Blaj, oba iz Ljubljane.³⁷

S svojo usmeritvijo so kmalu našli skupni jezik z Jugoslovanskim radničkim savezom - JUGORASOM (Jugoslovansko delavsko zvezo). Prišlo je celo do skupnega oblikovanja in sprejetja programa na sestanku predstavnikov obeh organizacij 23. avgusta 1940 v Beogradu. Ker tako značilno kaže usmeritev k "novemu redu" bomo navedli njegovo vsebino, ki je predstavljena v 22 točkah. V programu se zavzemajo za monarhijo z dinastijo Karadjordjevićev, za nacionalizem z jugoslovansko ideologijo, "totalitarno državo s korporativno ureditvijo", privatna lastnina mora upoštevati socialno vsebino in funkcijo, ukinejo naj se vsi privilegiji, uvaja naj se "načrtno, disciplinirano in nacionalizirano narodno gospodarstvo", uveljavlja naj se pravica do dela in delovna obveznost, pravična razdelitev dobrin in socialna pravica, enakopravno sodelovanje med delom in kapitalom "s polnim priznavanjem vrednosti dela" in "vsestranska vzgoja naroda". Obenem pa so zavračali "lažni in špekulativni nacionalizem", lažno demokracijo, lažne državljanske in politične svoboščine, marksizem, masonstvo, kapitalizem kot vladajoči sistem, ekonomski liberalizem, osebno korupcijo in "razredne ugodnosti" oziroma razredne razlike, zlorabo in izkoriščanje intelektualnih in manualnih delovnih moči, svobodno trgovino in "lažno meščansko moralno". Na sestanku so izbrali delovni odbor, ki naj bi pozval vse nacionalne organizacije v državi, da se priključijo temu programu in pristopijo k skupni akciji.³⁸ Ta program naj bi se uresničeval z napovedanimi gospodarskimi in socialnimi reformami vlade Cvetkovič - Maček, o katerih je tisk v tem času veliko pisal.³⁹ Sicer pa je značilno, da se je po padcu Francije

³³ Slovenski Jug (Beograd), IV/20, 29. septembra 1938.

³⁴ M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*. godine. Beograd 1977, 639.

³⁵ M. Djikanović, *Slava Rudolfu Dolinarju*, Slovenski jug (Beograd), III/10, 19. junija 1937.

³⁶ Akademiki JRZ in jugoslovenska ideja, *Jutro* (Ljubljana), XX/162, 15. julija 1939, 2.

³⁷ Slovenski jug (Beograd), V/3, 9. julija 1939.

³⁸ Politični program Jugorasa in omladine JRZ v Beogradu, *Slovenska beseda* (Ljubljana), IV/9, 2. septembra 1940, 2; *Stremljenje Jugorasa, Delavska pravica* (Ljubljana), XIII/36, 29. avgusta 1940, 1.

³⁹ Prim. C. Žebot, *Pred gospodarskimi reformami pri nas*, *Slovenec* (Ljubljana), LXVIII/149a, 3. julija 1940, 3; *Na pragu reform*, *Jutro* (Ljubljana), XXI/192, 18. avgusta 1940, 1.

junija 1940 tudi pri nas kar veliko razpravljalo in pisalo o vzrokih zatona zahodne demokracije in da je prišel čas graditve pravičnejšega "novega reda" v Evropi.⁴⁰ Seveda so v takšni atmosferi, ki je zajela tudi Slovenijo oziroma Jugoslavijo, če se omejimo na politične grupacije v meščanskem taboru, eni znova poudarjali obnovo prave demokracije in vseh svoboščin in državljanskih pravic, drugi pa so vse to radikalno zavračali, tretji pa pristajali na t. i. avtoritarno demokracijo ali tudi "disciplinirano", ali "nadzorovano" demokracijo, pri čemer je bila mišljena nova "protiindividualistična socialna miselnost" in s tem nova vloga države.

Beograjski študentski klub Slovenski Jug si je ves čas prizadeval, da bi združil vse študente oziroma mladino, ki je privržena nacionalni ideologiji, v skupno fronto proti marksizmu, boljšeizmu. Vendar je najprej načrtoval skupno akcijo z Mladino JRZ, ki je zajemala predvsem delavsko-obrtno in kmečko mladino. Na seji Ožjega glavnega odbora Mladine JRZ v Beogradu 4. septembra 1940 so po referatih in razpravi sprejeli resolucijo, katere vsebina je podobna že zgoraj nakazanemu programu. Novo je le, da so v resoluciji zahtevali preprečevanje črne borze s hrano in izvajanje racionalizacije prehrane v korist prebivalstva,⁴¹ kar kaže na razmere uvajanja vojnega gospodarstva.

Če se povrnemo k podružnici Slovenskega juga na ljubljanski univerzi, ugotavljamo, da študentska levičarska glasila, ki so dokaj dobro razčlenjevala idejnopolitično naravnost in dejavnost študentskih klubov na ljubljanski univerzi, skoraj nikoli ne omenjajo kluba Slovenski jug. Kot vzrok bomo navedli dejstvo, da je banovinsko vodstvo slovenskega dela JRZ v Dravski banovini tesno sodelovalo z Mladino JRZ, ki je imela članstvo v katoliški organizaciji Zvezi fantovskih odsekov. Pa tudi študentski klub Straža, katerega člani so veljali za posebno frakcijo SLS, ki jih je ščitil dr. Anton Korošec, se je od Slovenskega juga bolj ali manj distanciral. Še največ stikov je imel s klubom dr. Miha Krek. Poleg tega ljubljanska podružnica omenjenega kluba ni imela nobene zaslombe v krogu glasila Slovenska beseda dr. Dinka Puca oziroma Narodne radikalne stranke, oživljene spomladi 1940, saj je znano, da so podpirali frakcijo Aca Stanojevića, ki je bil v konfliktu z vladno JRZ. Tako je ostal ljubljanski študentski klub JRZ kot podružnica beograjskega Slovenskega juga "kot celota" že od vsega začetka brez pravega zaledja in zato bolj ali manj izoliran od slovenskega političnega življenja. Ne gre pa prezreti dejstva, da so posamezni člani kluba bodisi iz katoliških ali nacionalnih vrst dokaj dejavno posegali v študentsko družbenopolitično življenje.

SUMMARY

The Slovene South - The Student's Club of JRZ

Soon after the proclamation of the Action Committee of the students of *Jugoslovanska radikalna zajednica* (JRZ) (Yugoslav Radical Community) in the middle of December 1935 at the university in Belgrade, in January 1936 the Slovene South was founded. After the constitutional congress of JRZ in June 1936 in Belgrade where they accepted the programme of the party, lively organisational and political activities followed, not only of the Youth of JRZ in the banates but as well among the students at universities. The branch of the Student clubs of JRZ - *Slovenski jug* (Slovene South) had at the Belgrade university approximately 300 members. The same branch published

⁴⁰ Prim. Samospoznanje v Franciji, Slovenec (Ljubljana), LXVIII/143a, 25. junija 1940, 1; Prevažni trenutki, ibidem LXVIII/147a, 29. junija 1940, 1; Drin. (Dr. Ivan Ahčin), V novo dobo, ibidem LXVIII/153a, 7. julija 1940, 1; Pravilna pot, Jutro (Ljubljana), XXI/174, 28. julija 1940, 1; Na pragu reform, ibidem XXI/192, 18. avgusta 1940, 1.

⁴¹ M. Bodrožič, o. c. kot v op. 13, 148.

their central bulletin *Slovenski jug*. Branches were founded in Ljubljana, Zagreb and at two faculties (Subotica and Skopje). The activities were based on the idea of Yugoslav nationalism and integration. Otherwise they built in the frame of the party's orientation a political, social-economic and cultural-educational programme. Beside the social-political education and social work among the students, members of the Slovene South paid attention to the left - communist movement at the university and were in the frame of the party's policy partaking in rigorous anticommunist activities. The party's leaders materially and morally supported them, especially Dr. Milan Stojadinović. In the frame of his German-oriented foreign policy particularly the most faithful followers from the Belgrade Slovene South formed connections with the nazi student organisations in Hitler's Germany and with fascist organisations in Mussolini's Italy. Beside that some went to study abroad.

After the fall of Dr. Stojadinović the Slovene South leaned on a new president Dragiša Cvetković. Beside their endeavours for uniting all national youth they wanted to co-ordinate their programme and activities with the programme of the regime syndicate *Jugoslovenski radnički savez - Jugoras* (Yugoslav Labour Union). They were interested in advancement of planned economy, in "totalitarian states with corporate systems", in equal co-operation of labour and capital, in acknowledging the value of work. They rejected economic liberalism, parliamentarism and "false citizen and political rights", class struggle etc.

There is no data on the time of foundation of the student club JRZ at the Ljubljana University, but we can ascertain it was active already in 1936. Although the Korošec's SLS - at that time formally dissolved - was a part of the state JRZ, the catholic student societies at the Ljubljana University distanced from the Ljubljana Slovene South. But we find among its leaders catholic students who were, like students from national and left-oriented parties, active in other organisations, especially in the Action for improvement of the University. The branch had 64 members, among them were students from the Serb-Croatian language territory. They reported on their activities in their central bulletin *Slovenski jug*. The catholic and liberal-national oriented were active in inter-societies organs of the main club at the Belgrade University. We can observe that the catholic political press in Slovenia did not mention the existence and activity of the Ljubljana branch, but the liberal press did. We may also conclude that the political club JRZ *Slovenski jug* did not have - because of different political orientation of its members - a proper background nor from the side of the Slovene JRZ neither from Puc's part of *Narodna radikalna stranka* (National Radical Party), *Slovenska beseda* (Slovene Word) and that it remained "as entirety" aside. But individual members pretty strongly intervened in the social-political life among the students.

BRANKO MARUŠIČ

CARZANO 1917. POGOVORI MED LJUDEVITOM PIVKOM IN CESAREJEM PETTORELLIJEM LALATTO O POLITIKI

Carzano je vas v Val Sugani na južnem Tirolskem, v dolini, po kateri teče reka Brenta. Pred prvo svetovno vojno je kraj spadal v italijansko kraljevino, po avstrijski ofenzivi (*Strafexpedition*) maja in junija 1916 ter po italijanski protiofenzivi 24. julija 1916, pa je prišel v avstrijske roke. Tako je bilo do 17. in 18. septembra 1917, ko se je tod odvijala "carzanska akcija", vojno dogajanje, "ki je bilo načrtovano in se je deloma razvijalo na podlagi podatkov, ki so jih zbrali obveščevalci prve in šeste armade s pomočjo zaupnikov slovanskega rodu (*'razza slava'*), vojakov nasprotnice vojske".¹ V tako zasnovani italijanski vojaški akciji pa je bila vloga "zaupnikov slovanskega rodu" pomembnejša od tistega, kar je štirideset let kasneje zapisal kot uradno italijansko verzijo dogodka Zgodovinski urad generalnega štaba italijanske vojske.

Temeljni namen carzanske akcije je bil s presenečenjem zasesti kotlino mesteca Borgo ob reki Brenti ter vzpetine Salubio, Ceolino in Civarono, zajeti ujetnike in odstraniti artilerijska orožja in municijo; ta akcija presenečenja naj bi v največji možni meri izkoristila priložnost, da bi sile za naglo ukrepanje napadalca prodrle čim dlje v sovražnikovo zaledje. Akcija je imela tudi bolj podroben načrt v katerem so do zadnjega igrale glavno vlogo informacije "avstrijskih zaupnikov", ker so mogli ti posredovati najbolj točne podatke o stanju sil na nasprotni strani. Toda te informacije naj bi imele le sekundarno vlogo,² saj naj bi vsa vojaška operacija imena značaj presenečenja, katerega uspeh "naj bi olajšale vesti, ki so jih nudili zaupniki". Vendar pa preboj fronte pri Carzanu ni uspel, predvsem zavoljo tega, ker italijansko vojaško vodstvo že od začetka ni verjelo v uspešnost akcije. Sicer je general Cadorna ugotavljal, da je imela operacija vse elemente, ki bi ji pripomogli k uspehu in morda je ta izostal le zato, ker ni imel napadalec dovolj vojakov, da bi strli odpor branilcev pri Carzanu, kjer italijanski oddelki nikakor niso uspeli zaradi avstrijskega odpora prekoračiti rečice Maso. Hiter napad je bil tako obsojen na neuspeh, zato se je napadalec umaknil na prvotno frontno črto.

Dr. Ljudevit Pivko (1880-1937) je bil pred vojno profesor na mariborskem moškem učiteljskišću, že takrat je bil uveljavljen kot publicist in prevajalec, telovadni organizator in avtor dveh šolskih učbenikov o zgodovini Slovencev. Mesec dni po sarajevskem atentatu je bil vpoklican v vojsko in sicer k 37. črnovojniškemu polku v Boki Kotorski. Svoje takratno razpoloženje je opisal v spominih: "Zavedam se, da znači vojna napoved Srbiji začetek vojnega viharja, ki je v svojem jedru borba organiziranega nemškega naroda zoper Slovanstvo in ki ima namen, da oslabi najprej Jugoslovane. - Z nikomer se ne morem pogovoriti, kako se nameravamo Jugoslovani udejstvovati v taki vojni. Sokolski ideal in narodno čustvo pa mi narekuje dolžnost, da ne smem pomagati onim, ki hočejo razbiti Srbijo. - Ob vojni napovedi se zavedam, da nisem več avstrijski državljan."³ To spoznanje je neprestano vznemirjalo Pivka in ga navedlo k odločitvi, da mora pobegniti iz avstrijske vojske. Na pobeg je pomislil proti koncu leta 1914, ko se je bojeval s Črnogorci na Krivošijah. Še pred vojno napovedjo Italije je služil pri črnovojnikih v Tolminu in pomislil je, da pobegne v Italijo z oddelkom vojakov-somišljenikov. Toda od aprila 1915 je bil v Dalmaciji in je marca 1916 prišel na soško bo-

¹ L'Esercito italiano nella grande guerra (1915-1918), IV. Le operazioni del 1917, 2. Gli avvenimenti dal giugno al settembre, Roma 1954, 411.

² Ibidem, 413.

³ L. Pivko, Proti Avstriji. Semc. Maribor 1924, 9.

jišče. Ko je opisoval svoje tedanje razpoloženje, je zapisal: "Jaz ne morem drugače, ker mi je pred očmi samo eden cilj, ki je najvišji in najlepši: uničenje Avstrije in svoboda mojega naroda, ki je drugače ne dosežemo ko z uničenjem Avstrije!"⁴ Poskus, da bi prekoračil bojno črto pri Doljah na Tolminskem aprila 1916, se mu ni posrečil.

Prava priložnost za pobeg pa se mu je ponudila, ko je bil s svojim bosanskim bataljonom prestavljen na tirolsko bojišče. Želel je, da bi bil njegov prebeg iz avstrijske vojske povezan s kakim uspešnim vojaškim dejanjem. Poleti leta 1916 je ruskima ujetnikoma, ki sta zbežala v Italijo, izročil paket z zaupnim gradivom. Oddala naj bi ga Italijanom; za pošiljatelja gradiva je navedel Ivana Vidoviča Pavlina. V okolici Col di Lana je zaman iskal primerno mesto, kjer bi lahko nagel prehod prek bojne linije omogočil Italijanom vdor globoko v avstrijski prostor.

Novembra 1916 je Pivko s svojim bosanskim bataljonom prispel v bližino mesta Borgo v Val Sugani; pozimi so hoteli vzpostaviti stike z Italijani, nameru pa jim je preprečil sneg. Od tod so se 13. maja 1917 premaknili vzhodno po suganski dolini ob reki Brenti do vasi Carzano, nad sotočjem rečice Maso in reke Brente. Novi položaj se je zdel Pivku ugoden za uresničitev načrta, ko naj bi italijanska vojska potem, ko bi dobila z avstrijske strani fronte vse potrebne podatke, prebila vojno linijo in se proti zahodu po dolini reke Brente približala mestu Trento, proti severu ob rečici Maso pa dosegla kraj Ora. Tu bi prišla na železniško progo, ki je od Bozna vodila proti jugu.

V Carzanu je nadporočnik Pivko poveljeval 5. bataljonu prvega bosansko-hercegovskega polka ter je načrtno zbiral gradivo, da bi ga posredoval Italijanom. Ti pa naj bi na podlagi zbranih podatkov uresničili Pivkovo zamisel preboja fronte. Ob sebi pa je med slovanskimi vojaki zbiral somišljenike. Enega med njimi (enega izmed petdesetih), podnarednika češkega rodu Karla Mlejneka, je 12. julija 1917 poslal prek frontne črte. Na italijansko stran je kot "parlamentarec" nosil zavoj s skicami in drugimi podatki, kar bi moralo služiti Italijanom. Podnarednik je srečno prispel do Italijanov, potem ko se je ločil od patrolje, v kateri je bil. Prinašal je gradivo, ki ga pošilja Paolino. Na italijanski strani je ostal 37 ur. Čas je bil izpolnjen z zasliševanji, z domnevnim obiskom Vicenze in srečno vrnitvijo na avstrijsko stran. Mlejneka je zaslišal tudi stotnik Cesare Pettorelli Lalatta, imenovan tudi Finzi, vodja obveščevalne službe prve armade. Mlejneku je sporočil, da bi se rad sestal z njegovim komandantom "Paolinijem" in tako začnajo srečanja med Pivkom in in dve leti mlajšim Cesarjem Pettorellijem Lalatto, ki se je ob prvem stiku Pivku predstavil kot Inzif, a je že med prvim srečanjem povedal, da je pravzaprav "kapitan Finzi"; besedilo v naslednjem uporablja obliki Finzi in Lalatta. Sestajala sta se v nočnih urah v tajnosti, med frontnima linijama oziroma na italijanski strani črte. Na sestanke sta prihajala sama ali pa v družbi somišljenikov (Pivko) oziroma sodelavcev (Lalatta). Pivko se je sestajal tudi z drugimi italijanskimi oficirji.

V dneh od 21. julija 1917 do začetka carzanske akcije (17. - 18. 9. 1917), je bilo vseh teh sestankov na fronti nedoločljivo število. Svojih srečanj in poteka celovite carzanske akcije sta se spomnila v svojih spominih in sicer Pivko najprej v krajši verziji **Proti Avstriji. Slike iz borbe Jugoslovanov na italijanski fronti proti Avstriji** (Maribor 1923). Sledil jim je bolj podrobem opis v drugi knjižici **Jablane med frontama** (Maribor 1924) ter v tretji knjižici **Vulkanska tla** (1924), ki kupaj s preostalimi sedmimi knjižicami (razdeljene na dva dela: **Carzano, Z ramenom ob ramenu**) povezujejo Pivkove spomine v skupnem naslovu **Proti Avstriji** (Maribor 1924-1928).⁵ Cesare Pettorelli Lalatta pa je svoje spomine napisal v knjigi **Il sogno di Carzano**. Delo je

⁴ L. Pivko, Ibidem, 65-66.

⁵ V celoti so Pivkovi spomini izšli v knjigi *Proti Avstriji 1914-1918* v Mariboru 1991. Ponatisu so dodani tudi spomini Pivkove soproge Ljudmile Avstrijske ječe, v izvorni verziji so izšli leta 1925 v Mariboru z naslovom *Kriminal*. Podatki o drugih Pivkovih objavah v povezavi s prvo svetovno vojno so v pregledu Petre Svovljšak *Prva svetovna vojna in Slovenci*, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 47, 1993, 278-280.

bilo natiskano v Trstu, toda ko so natiskane izvode pripeljali v Bologno, da bi jih zvezali, je fašistična policija gradivo zaplenila razen nekaj izvodov, ki jih je avtor uspel rešiti. Ob petdesetletnici Carzana je Lalatta svoje spomine z drobnimi spremembami ponatisnil v knjigi **L'occasione perduta. Carzano 1917** (Milano 1967). Leta 1963 je Lalatta objavil krajše spomine o svojem delu na tirolskem delu bojišča (avstrijska ofenziva maja 1916, povezava med carzansko akcijo in kobariškim prebojem, avstrijska ofenziva junija 1918).⁶

Medtem, ko je podoba Ljudevita Pivka dovolj poznana⁷ pa je seveda drugače z Lalatto. Pivko ga je opisal: "Majhen neznaten človek v Italiji se zove tako, toda bister, dalekoviden, neumorno delaven, ki zmore delo, kojemu bi 10 drugih ne bilo kos. Mož je znan tudi pri nas izza leta 1919., ko je vodil kot podpolkovnik urad I. T. O. v Trstu. Avanciral je vsled svojih izrednih sposobnosti nenavadno naglo - sredi 1917 - je bil še kapitan. A že tedaj je stal na odličnem mestu kot vodja komunikacijskega urada I. italijanske armade."⁸

Oba protagonistista sta se spominjala svojih srečanj, a sta le prvi dve srečanji (21. in 26. 7. 1917) opisala podrobno iz preprostega razloga, ker sta se takrat spoznavala, ob enem pa sta se takrat pogovarjala o splošnih političnih vprašanih prav zato, ker je imela Pivkova odločitev, da omogoči Italijanom vojaški uspeh, izrazito politične poudarke. V njunem spominu je nekaj razlik, a ne bistvenih, zato se spomini pravzaprav mestoma tudi dopolnjujejo. Članek opozarja na razlike in stičišča med krajšo (A) in daljšo (B) verzijo Pivkovih ter Lalattovih spominov (C) predvsem v povezavi s političnimi problemi, ki sta jih med drugim tudi obravnavala. Seveda pa je potrebno upoštevati tudi krajši zapis Lalattovih spominov (D), ki pa ga z besedili A, B in C ni mogoče primerjati; govori pa tudi izključno o vojaških problemih.

Prvo srečanje 21. julija 1917

A.⁹ V krajši verziji spominov imenuje Pivko svojega sogovornika kot Finzija: "Stala sva ponoči lice pri licu in sukal me je vedno tako, da mi je svetil reflektor [žepna svetilka op. a.] v obraz, da me lahko opazuje - on majhen, zaklonjen, nezaupen Italijan, jaz z ozirom na njegovo postavo velik, nekoliko preklonjen, dobrodušen Bošnjak. Zdelo se mi je, da se često vzpenja na prste, da bi me bolje videl v oči." Po postavi nizek Finzi je Pivku povedal, da je bil pred vojno italijanski ataše v Budimpešti in da ima ženo z južne Ogrske, torej Jugoslovanko. O Slovencih in Hrvatih je imel "strahovito mnenje vse od one dobe, ko se je začel stikati z nami. Videl je v nas Avstrijake in njegovi posli na fronti v prvih letih vojne mu niso izpodbili prvotnega prepričanja. Mnogo je menda vplivala nanj tudi strahovita tradicija, ki govori v njegovi družini od rodu do rodu o

⁶ Il servizio informazioni d'armata e le sue previsioni negli anni 1916-1918 sulla fronte Trentino. Studi Trentini di scienze storiche, 42/1963, 221-271. V isti reviji je Lalatta objavil opombe k spominom generala Tullia Marchettija (In margine alle "memorie" postume del generale Marchetti, ibidem 39/1960, 360-369). V opombah se je Lalatta dotaknil tudi Marchettijevega odnosa do carzanske akcije, general jo je zaviral. Lalatta ne omenja Pivka pač pa "češke upornike" (ribelli czechi). Njihovo dejanje naj bi bilo prvi veliki rezultat italijanske propagandne akcije na tirolskem bojišču. O Marchettiju piše tudi Pivko (Proti Avstriji ..., Maribor 1991, 601-607).

⁷ Slovenski biografski leksikon II (in tam navedena literatura). Izbor kasnejših objav: I. Juvančič, Bosanci pod vodstvom Slovenca z Italijani proti Avstriji. Ob petdesetletnici Carzana (september 1917), Primorski dnevnik 1967, št. 222-225, 227, 228; M. Beloševič, Uloga Ljudevita Pivka u talijanskem napadu kod Karcana 17. septembra 1917. godine, Vojnoistorijski glasnik 1969, 231-240; Janez J. Švajncer, Dr. Ljudevit Pivko - idealist in junak. Naša obramba 16/1984, št. 1-6; Idem, O dr. Ljudevitu Pivku in njegovem delu, v: L. Pivko, Proti Avstriji. ..., Maribor 1991, 9-19; B. Marušič, Pogovori na fronti. Carzano 1917: ob 75-letnici, Jadranski koledar 1992, 93-98.

⁸ Proti Avstriji. Slike iz borbe Jugoslovanov na italijanski fronti proti Avstriji, Maribor 1923, 15.

⁹ L. Pivko, Proti Avstriji. Slike iz borbe ..., 15-17.

onih Hrvatih, ki so leta 1849. pod vodstvom generala Radetzkega zapustili slab glas za seboj: tudi Finzijevega deda so Hrvatje zrezali do krvi in onemoglosti, razen tega so mu surovo obdelali več sorodnikov in sorodnic V Italiji teh prizorov na pozabijo tako kmalu in obči italijanski pojem 'croato' je žalostna naša dediščina izza dob Radetzkega." Finzi spočetka Pivku ni verjel, da je iz "teh krajev". Finzija je seveda zanimalo, če so njegovi Bošnjaki zanesljivi zarotniki proti Italiji in kolikšno je njih število. Finzi je govoril tudi o Cadorni, kot o "Sua eccellenza", ki je potem, ko je izvedel za Pivkov načrt, naročil Finziju, da naveže s Pivkom osebne stike. Finzija so zanimali tudi Pivkovi osebni podatki, družina, vojaška služba in motivi, zakaj se je odločil za zvezo z Italijani. Odgovoril mu je: "Mi smo jugoslovanska irredenta". Na vprašanje, če je prepričan, da bo vojna razbila Avstrijo, mu je Pivko pritrdilno odgovoril. Toda na možnost drugačne rešitve, ker ima Avstrija zagovornike v Angliji, Franciji in Združenih državah Amerike, je Pivko odgovoril: "A vendar propade. Drugega izhoda ni." Ob želji, da bi se Pivkove želje uresničile je Finzi dejal: "Želim vam, da se uresniči, kar pravite. To je teza, ki vodi tudi moje delovanje: - Meni so Slovani simpatični. Govorila bova drugič o vašem problemu."

B.¹⁰ V bolj podrobnem zapisu pove Pivko, da se je ob frontni žici srečal z italijanskimi oficirji, a ker ni znal italijansko, ga je kapitan ogovoril v nemškem jeziku in ga povprašal o vojaki, ki jim je poveljuje, potem ko so mu omogočili, da je preskočil žično prepreko. Tako so pričakali prihoda dveh parlamentarcev armadnega poveljstva. Po postavi manjši oficir se je Pivku predstavil kot Inzif. Pivko mu je dal dodatno gradivo o vojaškem stanju na avstrijski strani in obenem odgovarjajoč na vprašanja predstavil svoje somišljenike v zaroti. Bolj obširno kot v skrajšani verziji govori Pivko o politični vsebini njunega prvega razgovora. Pivko mu je povedal svoje pravo ime, Finzi je zagotovil, da bo to "moja tajna" in ko sta govorila o Mariboru, je Finzi povedal, da je bil v Mariboru takrat, ko je bil ataše v Budimpešti, in da je njegova žena z južnega Ogrskega, Slovanka (v skrajšani verziji Jugoslovanka). Finzija je tudi zanimalo, če je Maribor nemško mesto. "Uprava je res še nemška, toda nemška oblast je pri nas umetna, nenaravna. Okolica je slovanska. Nemci so pa gospodarsko močni in so si znali asimilirati del našega elementa," odgovarja Pivko. To je bilo Lalatti poznano, ker je bilo podobno na Madžarskem. Na Finzijevo vprašanje, zakaj se je odločil za povezavo z Italijani, je odgovoril, da je Italija zanj sila, ki se bori zoper Avstrijo: "Čim prej bo razbita Avstrija, tem prej dosežemo Slovani izpolnitev svojih narodnih idealov. Mi smo slovanska irredenta." Pivko je nato ponovil prepričanje, da bo vojna razbila Avstrijo, kot je zapisal v skrajšani verziji. V razgovoru je Finzi povedal, da ni Inzif njegovo resnično ime in priznal, da ima v Pivka polno zaupanje. Podobno kot Mlejnek tudi Pivko ni želel sprejeti denarja, ki mu ga je Finzi ponujal: "Kdor dela iz idealnega navdušenja, ne jemlje denarja v plačilo za trud. Kdor bi delal za denar, zanj bi ne bilo mesta med carzanskimi uporniki!" V obeh verzijah Pivkovih spominov ni nekih bistvenih razlik.

C.¹¹ Podobno kot Pivko, v skrajšani verziji spominov (A), tako tudi Lalatta omenja, da je njuno prvo srečanje potekalo brez prič. Toda opis, kako so se dogovorili za sestanek, je pri Lalatti drugačen kot pri Pivku. Pivko zapiše, da naj bi se sledeč poročilu, ki ga je prinesel Mlejnek, sestal z Lalatto med 21. in 23. julijem na dogovorjenem mestu, vendar naj se točen dan in ura sestanka določi z izstrelitvijo raket. Tisto noč, neposredno pred sestankom je še pred Pivkom kot predhodnica nastopil Mlejnek, ki mu je Lalatta zabičal: "Če ima vaš bataljonski komandant hrabrost in poštenost enako mojemu zaupanju, mu povejte, da ga jaz, višji vodja informacijskega urada armade, čakam čez eno uro pri kapelici v Speri, na pol pota med našima linijama." Še pred tem prvim sestankom so Italijani - kot piše Lalatta - prestregli avstrijska

¹⁰ L. Pivko, Proti Avstriji. Jablane med frontama, Maribor 1924, 35-46.

¹¹ C. Pettorelli Lalatta, L'occasione perduta. Carzano 1917, Milano 1967, 28-35.

telefonska sporočila (niso bila v celoti šifrirana) in iz njih razbrali, da se je vojaška obhodnica vrnila brez enega moža (ta je bil Mlejnik, ki je šel prek frontne črte). V drugem prestreženem telegramu pa je Pivko sporočal, da se je patrolja vrnila kompletna in da "sledi poročilo z interesantnimi informacijami o sovražniku". To slednje je Lalatto vznemirilo in povečalo dvome o resnosti Pivkove ponudbe in tudi pod vtisom teh vesti se je odpravil na prvo srečanje. Pivko je v spominih omenil, da je telefonskim potom poročal adjutantu poročniku Czitaryju v Telve o uspehu patrolje, ki je pridobila nekaj italijanskih letakov. "Interesantne informacije" naj bi bili torej le letaki. Sicer pa je Lalatta sodil, da ni vsebovala Pivkova dokumentacija, ki jo je prinesel Mlejnek, nič novega; pravzaprav so bili Pivkovi podatki točni in mu je zaradi "čiste koincidence sovražnik sporočal isto, kar je s tolikimi pomožnimi službami, zbiral, detajl za detajlom, v tolikih mesecih intenzivnega in potrpežljivega dela."

Lalatta se spominja, da mu je Pivko ob predstavitvi povedal, da "goji iredentistična čustva", da je Mariborčan in da je Slovan po čustvih in vzgoji, da se noče boriti za cesarja in da mu nek notranji glas pravi, da ne z Avstrijci, marveč z Italijani se bo naš rod ("nostra stirpe") osvobodil. Na vprašanje, zakaj se je prejšnja vdanost Avstriji spremenika v sovraštvu, je odgovoril: "Zakaj? Ker nov glas osvobojenja, vzbuja v meni sovraštvu. To je glas moje domovine: vse do včeraj ni prišel v notranjost moje duše, danes me vzpodbuja k dejanjem. Bil sem profesor, vdan, ponižni služabnik cesarstva. Mislil sem, da sta moja domovina in cesarstvo ista stvar, mislil sem, da moji sonarodnjaki niso zatirani in tlačeni. Kakšen pomen so imeli vsi boji srbskega naroda, ko sem verjel, da je avstrijski imperij potrebna skupnost, ko sem videl blagostanje vseh? Danes ne, danes razumem, da ni nič skupnega med nami Slovani in Nemci in da materialne dobrine ne veljajo več kot resnična svoboda, da smo združeni in ne sovražniki z lastnimi brati. Govori nov duh in ne samo v meni, tudi v mnogih Slovanih, je nova potreba, ki nas preveva. Cesarstvo, kakršno je, ne more več obstojati. Ne veste, kako se do nas obnašajo Avtrijci in Madžari ... brez poraza monarhije ni mogoča naša osvoboditev."

Potem je Pivko pojasnjeval razpoloženje vojakov. Skice v paketu pa je poslal zato, ker se mu zdi dovolj zgolj zbežati (dezertirati) iz vojske ne da bi pri tem napravil škodo cesarstvu ("male all'impero"), škodil bi le lastni družini in dosegel ne bi nobenega pozitivnega rezultata: "Tako pa boste lahko pripravili nekaj, kar vam bo koristilo."

Med pogovorom pa Lalatta ni imel več razlogov, da bi dvomil v Pivkovo iskrenost. Odločil se je, da se bo podal v avanturo, zakaj ne bi tvegati? Sprejel je igro in Pivka nagovoril, da še naprej pošilja informacije. Lalatta mu je dal dve nalogi in sicer, da pridobi med svojimi vojaki čim več pristašev (tudi med topniškimi častniki in štabnimi oficirji) in da mu posreduje podatke o lokaciji vseh avstrijskih enot v Val Sugani. Domenila sta se za sestanke na fronti. Ti naj bodo vedno opolnoči, če ne bi mogel Pivko, naj pošlje Mlejneka ali pa koga, ki pozna geslo. Pivko je ob slovesu pogledal v nebo in rekel: "Če je Bog, mora razumeti, da danes ne delujem kot navaden izdajalec, marveč kot človek, ki daje vse za osvoboditev svoje domovine." Domenila sta se, da se prihodnjič sestane 26. julija. Lalatta je tudi ponudil denarno pomoč, a ni omenil, da jo je Pivko odbil.

D.¹² V kratkih spominih, v katerih Lalatta polemizira s svojimi predstojniki, zaradi katerih ni uspel uresničiti svojih predlogov in načrtov, ki so temeljili predvsem na dobro zbranih informacijah o sovražniku in na propagandnem delu, govori le o vojaški plati "carzanskega sna". Za Pivka ("dottor Pivko") ne pojasni, da je bil Slovenec. Govori torej le o zarotnikih istega jezikovnega pokolenja ("stesso ceppo linguistico"), o "slavih", med katerimi pa razlikuje le Čeha in Srbe. Omenja prve stike s podna-

¹² V opombi 6 navedena objava ima tri dele. Drugi del nosi naslov Carzano prodromo di Caporetto 18 settembre 1917 (227-254).

rednikom Mlejnekom, s Pivkom pa naj bi se prvič srečala v noči 15. julija. Njun prvi razgovor naj bi se spremenil v "prijateljsko globoko preiskovalno zasliševanje". Tudi pri datumu drugega srečanja je pogrešil, ko je zapisal, da je bilo 18. julija. Lalatta se spominja tudi vesti, ki mu jih je Pivko posredoval v drugi polovici avgusta (čas enajste soške ofenzive) o premikih avstrijskih čet s Tirolske v Posočje in o nameravani avstrijski ofenzivi na reki Soči.

Drugo srečanje 26. julija 1917

A.¹³ Na drugem srečanju sta najprej govorila o avstrijskih notranjih razmerah. Potem ga je Lalatta vprašal, kaj menijo Jugoslovani o deklaraciji deputatov "Greka" in "Koroseka". Tega Pivko ni razumel in šele na dodatno vprašanje ali ne pozna majniške deklaracije, se mu je posvetilo, za kaj gre. Pivko je poznal deklaracijo, dasiravno so imel na fronti težave z branjem listov in je mogel zanjo izvedeti pravzaprav posredno iz pisanja dnevnika Arbeiter-Zeitung. Na Lalattovo vprašanje, če ga zanima politika, je odgovoril, da so ga narodnopolitični problemi vedno zanimali. Na vprašanje, če pripada Koroščevi stranki, je odovoril nikalno. Toda, ker je deklaracija vsenarodna, "ne samo stranke dr. Greka in Koroseka, torej jo priznavate tudi vi, kaj ne?" "Kako me izkuša", je očitno pri sebi komentiral Pivko in odgovoril: "Ne, dragi gospod! Ako bi jo priznaval, potem bi ne mogel zdaj naprimer konferirati z vami. Izjava hoče vezati naš narod z Dunajem, a Dunaja nacijonalisti ne priznavamo za svoj forum. Ne smete prezreti konca izjave, one važne točke, ki govori o Habsburgih". Lalatta je še vztrajal in vprašal Pivka, kako bi kot nacionalist preciziral svoje stališče do deklaracije, ki nosi podpise vseh Jugoslovanov ne oziraje se na stranke. Pivko je odgovoril: "Nacijonalisti lažejo, ako podpisujejo to deklaracijo. Podpisujejo nekaj, a mislijo avtonomijo brez Habsburžanov, tega pa v Avstriji ne morejo povedati, dokler je Avstrija živa in močna. Dostavek o habsburški monarhiji je iz taktičnih razlogov potreben, da bi vlada ne imela povoda za persekucije in da si pridobe podpise tudi med neintelligentnimi množicami ljudstva." To se pravi, nadaljuje Lalatta, da vodijo jezuitje jugoslovansko politiko v Avstriji, drugače mislijo, kot izjavljajo. To ni dobro. Pivko odgovarja, da morda oni, ki so deklaracijo sestavili, tako mislijo, kakor so povedali, da pa je revolucionarna misel o tem, da se morajo rešiti Habsburžanov, še malo razširjena med ljudstvom. Poslanci ne morejo še dajati izjav o zahtevi za narodno samostojnost: "Take izjave, ki imajo protiavstrijsko smer, podajajo se lahko šele, kadar so izven oblasti Avstrije. Za revolucionarne nacijonaliste ni forum Dunaj." "Temveč Corfu?", je vskočil v besedo Lalatta in mislil je na nedavni podpis krfske deklaracije (20. 7. 1917), o čemer pa ni Pivko vedel ničesar. Zato mu je Lalatta razložil njegovo vsebino, o čemer pa listi v Avstriji, kot je menil Lalatta, ne bodo smeli pisati. Trumbić (ki je predstavljal "takozvani Jugoslovanski Odbor", kot ga je označil Lalatta) in Pašić sta sklenila sporazum, da bodo Srbi, Hrvati in Slovenci združeni po vojni v skupni kraljevini pod srbsko dinastijo, da bodo vsi narodi in vse vere enakopravne in da bo nova država obsegala vse ozemlje, kjer živijo Srbi, Hrvati in Slovenci. Pivko je na vprašanje, kaj meni o sporazumu, odgovoril: "To je program, ki ga priznavamo. Ta program živi v srcih vseh naših nacijonalistov."

Pogovor je nadaljeval Lalatta, ki je sodil, da je v "vaših programih veliko neenotnosti". Tudi krfska deklaracija ima hibe, ker se ne ozira na rezultate vojne in niti ne na besede velikih držav, ki bodo imele ob sklepanju miru več besede, kot pa "revolucionarni begunci majhnih plemen, notabene plemen, ki stoje notorično in po ogromni večini v vojni na strani Avstrije". Taki pakti so torej "problematskega značaja - recimo akademskega značaja". Pivko odgovarja: "Da je neuko ljudstvo v avstrijskem taboru na

¹³ L. Pivko, Proti Avstriji. Slike iz borbe ..., 17-21.

fronti in deloma tudi s srcem, ne sme biti vam, ki poznate Austrijo, nič čudnega in obsodbe vrednega, saj je vaše italijansko ljudstvo, kolikor ga je v Avstriji, tudi orijentirano tako, da ima iredenta intelektualcev težko delo. Ta položaj je začasen in se baš v sedanji dobi obrača na boljše, rezultati vojne pa itak izpremenene vse. Kakor izjavlja Italija, da hoče svoje avstrijske rojake združiti z italijansko narodno celoto in izvršuje ta program že 70 let, tako vidimo v Srbiji isto ulogo glede Jugoslovanov." Na odgovor, da so Italijani vendar en narod, odgovarja Pivko: "I mi smo eden narod". Krfski dogovor ima zanj vrednost, čeravno se za Lalatto zdi brez vrednosti. In vendar, meni Lalatta, pri Slovencih ni želje po združitvi s Srbi in Hrvati. Motite se, odgovarja Pivko, to je že stara zamisel, a v Avstriji ni mogla nikoli priti do izraza. Toda Lalatta vztraja, da je zadeva neuresničljiva, dokler svetovna diplomacija ne sankcionira dogovorov. Pivko končuje razgovor, da se kot vojak za diplomatske dogovore ne more brigati, ker je vojak in da dela zgolj po instinktu. Instinkt pa mu pravi, da je prva dolžnost boj proti Avstriji in le po razbitju te je mogoče doseči samostojnost. Tako delajo Slovenci isto kot Čehi. Ob slovesu sta zaslišala pesem bosanskega vojaka ob rečici Maso. Pivko je Lalatti prevedel njeno besedilo: "Smiliš se mi, domovina Bosna, zapuščena sirota."

B.¹⁴ Pivko piše, da ga je na začetku drugega srečanja Lalatta seznanil, kako je o zadevi obvestil Cadorno. Vendar posveča general vso pozornost soški fronti z obrambnimi pripravami na grozečo ofenzivo na Krasu. Pivko sodi, da bi akcija na Tirolskem razbremenila soško bojišče. Istega mnenja je bil tudi Lalatta. Nato govorita o avstrijskih notranjih razmerah. Lalatto zanima, kakšen odmev je imel proces proti dr. Viktorju Adlerju.¹⁵ Pivko odgovarja, da oficirji sploh ne čutijo, kako je Adlerjev zagovor obtožba vojaške diktature v Avstriji od leta 1914 dalje. Kdor avstrijsko čuti, obsoja Adlerja kot zločinca. Drugače gledajo na to revolucionarji ("revolucionarci"), toda o tem ne govorijo. Potem preideta na pogovor o revolucionarni ideji, ki da so jo gojili "pri nas edino v gimnastičnih društvih." Pivko še dodaja, da je bil član Sokola. Govorita o sokolski organizaciji in omenita Čehce. Lalatta dodaja, da so Čehi bolj agilni revolucionarji od Jugoslovanov. Da molče vojaki, se Lalatta ne čudi, čudi pa ga, da politiki ne dajejo nobenih krepkih izjav. V Italiji in Franciji ne bi mogla vlada in vrhovna komanda delati po svoje, ne da bi se ozirala na parlament: "Ali nimate Slovani v Avstriji enega Adlerja?" Pivko mu odgovori, da je prav Jugoslovan v Sarajevu povedal 28. junija 1914 najodločnejšo besedo in še omeni Kvapilov manifest s podpisi 120 čeških pisateljev in umetnikov, ki so ga maja 1917 oddali predsedniku parlamentarne zveze.¹⁶ Morebiti je tako, da so se zganili politiki in učenjaki, toda politiki se skrivajo, komentira Lalatta. Imamo tudi izjave političnih skupin, meni Pivko. Nato Lalatta: "Ali mislite proglas čeških politikov? Kaj so rekli? Rekli so, da so Čehi veja slovanskega drevesa, ki želi ostati pod habsburško dinastijo. To je isto, kakor deklaracija deputatov Greka in Koroseka." Tako sta prišla do majske deklaracije. Pri tem se skrajšana verzija (A) Pivkovih spominov ne razlikuje od daljše (B). Tudi v povezavi s krfsko deklaracijo ni kakih posebnih razlik. Le ob mnenju, da Slovenci nimajo želja po združitvi s Srbi in Hrvati, dodaja še razširjeno Lalattovo obrazložitev: "da, posamezniki, idealisti, poctje se menda pečajo tajno ali javno s to idejo in postajajo tako imenovani narodni mučniki, ako jih policija preganja in zapira. A to ni nikako narodno gibanje. - Dokler ne bo med Slovani narodnega gibanja proti Avstriji, tako dolgo ne bodo imele težnje idea-

¹⁴ L. Pivko, Proti Avstriji. Jablane med frontama, Maribor 1924, 52-59.

¹⁵ Avstrijski socialdemokrat Friedrich Adler (1879-1960) je 21. oktobra 1916 ustrelil avstrijskega ministrskega predsednika grofa Stürgkha. Bil je obsojen na smrt, kazen je bila nato spremenjena v 18-letni zapor; po zlomu Avstro-Ogrske je bil amnestiran.

¹⁶ 17. 4. 1917 je 222 čeških pisateljev podpisalo manifest, s katerim so zavezali češke državne poslance, da na otvoritvenem zasedanju dunajskega parlamenta (30. 5. 1917) sprožijo problem preoblikovanja Češke v neodvisno državo. Poslanci so nato na otvoritveni seji zahtevali preobrazbo monarhije v zvezno državo.

listov nikakršne vloge. - Zdaj je vojna. V tej vojne ne igrate revolucionarji nikake vloge. Nekateri pa že poizkušajo, da bi dosegli od antantnih držav - pomislite - oficijelno priznanje kot enakopravna vojna sila. Tega vam nihče ne da, prvič, ker vaši narodi v resnici niso revolucionarni, drugič, ker imajo zavezniki še vedno v mislih separatni mir z Avstrijo. K temu prihajajo povrh že lojalne izjave Čehov in Jugoslovanov v Avstriji, ki vam močno škodujejo. Avstrijski dopisni urad pošilja vaše izjave v inozemstvo in plačuje švicarskim časopisom in agentom, ki jih širijo dalje po svetu. - To so vzroki za mojo trditev, da je vaš krfski program neizvršljiv, dokler se razmere v vaših narodih ne spremenijo in dokler svetovna diplomacija ne sankcionira vaših internih dogovorov."

Pivko ugotavlja, da "drobni Italijan" govori neprijetno, da ni prijatelj jugoslovanskega narodnega gibanja in da zagovarja vedoma ali pa nehote italijanske aspiracije, ki se križajo s programom zedinjenja vse Jugoslovanov v enotno državo. Vendar pri sebi razmišlja, da ni čas za polemiko, v kateri bi moral popustiti, ker je sogovornik izkušeni diplomat in boljši poznavalec trenutnih razmer. Ko govorita o češkem in slovenskem političnem gibanju, omenjata Beneša in Masaryka. Prav za Beneša izroči Pivko pismo, ki mu ga je napisal njegov nečak, oficir avstroogrške vojske Hoppa. Lalatta zagotavlja, da bo pismo poslal v Pariz. Z Lalattovo prošnjo za še nekaj dodatnih informacij o suganski fronti se je pogovor končal.

C.¹⁷ Lalatta se spominja, da je Pivko na drugo srečanje pripeljal češka častnika (Zelen in Jirsa, ki ju Lalatta navaja kot Szeleny in Irsa) ter narednika (Mlejnek in še nekdo, ki ga ne navaja z imenom); želeli so spoznati Pivkovega italijanskega sogovornika (Pivko se spominja, da sta ga spremljala le dva bosanska vojaka). Ko sta se nato oficirja vrnila na avstrijsko stran, sta Lalatta in Pivko pričela pogovor o vojaških problemih povezanih z akcijo, zelo podrobno sta govorila tudi o načinu komunikacije (zvočna in svetlobna signalizacija) v primeru potrebe.

Potem pa je Lalatta rekoč: "Ed ora anche un po' di politica" (In sedaj nekoliko politike), prešel na področje, ki ga je posebej zanimalo: "Želim spoznati stanje vašega duha." Začela sta pri majski deklaraciji. Lalatta dobro ločuje med Slovenci, Hrvati in Srbi, pozna pa tudi "popolo jugoslavo". Kreka pozna s pravim priimkom, Korošca pa brez strešice; Pivko pove, da ni član njune stranke. Toda izjava se tiče celotnega jugoslovanskega ljudstva, nadaljuje Lalatta, "da bi brskal po dnu Pivkove duše". Pivko: "Ti lažejo zaradi potrebe. Delujejo na en, mislijo na drug način. S Habsburžani je nekoristno govoriti o neodvisnosti: zaradi taktičnih razlogov in da se izogneš preiskavam pa tudi zato, da se čim prej sprejmejo nove ideje, je potrebno govoriti o neodvisnosti pod habsburško dinastijo. Čeravno je stvar brezpredmetna: ko bo naše ljudstvo izven Avstrije, ne bo več govorilo o Habsburžanih."¹⁸

Potem sta govorila govorila, kot je iz Pivkovih spominov znano, o krfski deklaraciji.¹⁹ Pivko je ni poznal in da bi bolje spoznal sporazum "med splitskim odvetnikom v imenu Hrvatov in Slovencev in srbskim predsednikom", mu je Lalatta dal izvod časopisa *Popolo d'Italia* in *Corriere della sera*. "Zedinjenje Srbo-Hrvatov želimo tudi mi nacionalisti," je odgovoril Pivko, "zato ne more drugače kot le z veseljem sprejeti sporazum na Krfu." Razgovor je nadaljeval Lalatta, češ da ne upošteva Italije: "Nismo zato šli v vojno, da bi vas osvobodili." Je že prav, odgovarja Pivko, toda tudi mali narodi imajo svoje pravice. Tu bova težko našla dogovor, je sodil Lalatta, bolje je

¹⁷ C. Pettorelli Lalatta, o. c., 42-50.

¹⁸ Na tem mestu je v Lalattovi knjigi spominov opomba (48), v kateri je zapisano, da je Pivkov odgovor gledano a posteriori, neoporečen. Majška izjava je bila taktična, ker o neodvisnosti "zatiranih slovanskih narodov" ni bilo mogoče drugače govoriti kot le v okviru habsburške monarhije.

¹⁹ Opomba v Lalattovi knjigi (48) razlaga vsebino krfske deklaracije in dodaja, da ji je takoj nasprotoval katoliški voditelj Korošec.

zato, da se pogovarjava o vojaških zadevah. Doseči moramo razkroj monarhije, ta je potreben za Italijane, koristen pa bo tudi za vaš narod: "za tiste maloštevilne Slovane, ki so onkraj italijanske zemljepisne meje, ki jo imam na Snežniku in Risnjaku (Bisniak piše Lalatta, op. a.), bomo našli prijateljsko rešitev. Toda najprej svobodni tudi v Vašem interesu." Besed o novih italijanskih ozemeljskih pretenzijah in o novih državnih mejah se Pivko ne spominja, morda pa je prav pogovor o tem vzbudil njegov vtis: "drobni Italijan govori neprijetno". Domenila sta se, da se srečata ponovno 3. avgusta.

Preostala srečanja

V spominih Pivka in Lalatte se omenjajo tudi sestanki, ki so sledili (3., 14. ali 15., 17., 25. ali 26. in 27. avgust, 4. ali 5., 6. in 10. september 1917) in so bili pred začetkom carzanske akcije. Pivko je zapisal, da je takrat vsak teden, včasih tudi po dvakrat ali trikrat tedensko, prestopal italijansko fronto, trinajstkrat pa se je osebno srečal z Lalatto. Na sestankih, ki so bili v avgustu in prvi polovici meseca septembra, sta govorila predvsem o problemih carzanske akcije, politike se nista več dotikala, kot je mogoče spoznati iz objavljenih spominov. Zelo blizu sta ji bila le tedaj - 15. avgusta - ko je Pivko načel vprašanje usode Bosancev in Čehov po končani carzanski akciji. Vendar sta se morala dotakniti tudi problema usode Pivka in tovarišev po koncu carzanske akcije.²⁰ Lalatta se pogovora o tem ne spominja, pač pa omenja, da mu je morda prav na istem srečanju (14. ali 15. 8. 1917) Pivko predstavil dokument avstrijske vrhovne vojaške komande o delovanju avstrijskih agentov med italijanskimi ekstremisti, zlasti v velikih centrih. Poleg tega je Pivko opozoril (27. 8. 1917) na veliko koncentracijo sil na Tolminskem za ofenzivo proti Italiji, čes da zato zapuščajo avstrijske čete tudi Tirolsko. Možnosti za uspeh načrtovane vojaške akcije so se tako povečale. Na dragocene vesti mu je Lalatta odgovoril: "Pivko, nekoč se vas bo vaša osvobodena domovina spomnila s ponosom."²¹

Sledila je carzanska akcija in lepi "carzanski sen", ki sta ga ustvarjala dva meseca Ljudevit Pivko in Cesare Pettorelli Lalatta, je prekinila neodločnost italijanske vojaške komande. Razmere so bile za iznenaden napad zaradi avstrijskih priprav na 12. soško ofenzivo, primerne. Vendar si italijanska stran v tem času še ni prav opomogla od izgub, ki ji jih je prizadejalo neuspešno bojevanje v komaj zaključeni enajsti soški bitki (17. 8. - 15. 9. 1917); ta bi lahko napadalcem z osvojitvijo celotne Banjske planote in predelov Trnovskega gozda prinesla važne osvojitve avstrijskega zaledja. Oba protagonista sta se še potem srečevala, vendar pa sodijo ta srečanja v sklop problematike o udeležbi pripadnikov južnih Slovanov v boju proti Avstro-Ogrski na italijanskem bojišču.

Cesare Pettorelli Lalatta, rojen v Milanu 6. junija 1882, je bil vojak po poklicu (udeležil se je v letih 1911-1913 italijanskega osvajanja Tripolitanije in Cirenajke). Po končani vojni je služboval v Trstu, kjer je bil načelnik obveščevalnega urada (Ufficio Informazione Territori Occupati - I. T. O.) pri kraljevi vladi (gubernatoratu) za Julijsko krajino.²² Prav njegov urad je poleg drugega že konec novembra 1918 nakazal potrebo

²⁰ L. Pivko, *Proti Avstriji*. Jablane med frontama. Maribor 1924, 88-90.

²¹ C. Pettorelli Lalatta, o. c., 74.

²² M. Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921*, Maribor-Trst 1972, 137. Pozna ga kot polkovnika Cesare Finzija. Kot polkovnika Finzija ga pozna tudi U. Urbanaz-Urbani v poročilu o Pivkovih spominih *L'opera eroica di un ex combattente jugoslavo* (izšlo okoli 20. februarja 1924 v enem od tržaških dnevnikov). Urbanaz-Urbani je prišel v stik s Finzijem leta 1919, ko je propagandno deloval za organizacijo Trento-Trieste. Takrat naj bi mu Finzi dejal, "da ga Pivkovo ime spominja na najlepše in najbolj smeje dni, ki jih je preživel na fronti." Nekaj podobnega je Pivku priznal Lalatta ob koncu vojne, "da šteje one mesece, ko je imel v bosenskem bataljonu v Avstriji svoje

za zamenjavo tržaškega škofa Andreja Karlina,²³ ki je kasneje vodil mariborsko škofijo. V prvi polovici leta 1919 so ohranjena obširna poročila o razmerah na zasedenih ozemljih t. i. Julijske krajine, sestavljen jih je Lalatta in se podpisal kot C. Finzi.²⁴ Leta 1927 je služboval v Pulju, 28. aprila 1937 je postal polkovnik; mesec dni pred tem, 29. marca 1937, je v Mariboru umrl Pivko. V začetku leta 1942 je Pettorelli Lalatta postal general, pridružil se je nato generalu Badogliu. Leta 1947 se je upokojil in umrl v Rimu 27. marca 1969.²⁵ Na lastno željo bil pokopan na pokopališču v Carzanu.²⁶

RIASSUNTO

Carzano 1917. Colloqui politici fra Ljudevit Pivko e Cesare Pettorelli Lalatta

Il professore di scuola media Ljudevit Pivko di Maribor sin dalla mobilitazione nell'esercito austro-ungarico, agli inizi della prima guerra mondiale, pensò alla diserzione. Concepì la propria fuga come un'azione militare utile alle forze dell'Intesa. A tale scopo ipotizzò diversi scenari possibili. Quello più favorevole al suo piano si manifestò nell'estate del 1917, in Val Sugana, nell'Alto Adige, nei pressi della località di Carzano. Preparò la fuga e la consegna di documenti segreti, che avrebbero permesso agli italiani la stesura di piani per lo sfondamento del fronte e il dilagare nelle retrovie del nemico, assieme a dei compagni cechi e bosniaci. Entrò in contatto con il servizio d'informazione italiano e, soprattutto, con un suo ufficiale, Cesare Pettorelli Lalatta. La parte italiana accettò il piano di Pivko. Durante i preparativi per la sua realizzazione Pivko e Lalatta (chiamato anche Finzi) s'incontrarono diverse volte sulla linea del fronte. I loro colloqui riguardarono anche questioni politiche, collegate soprattutto ai rapporti dell'Italia nei confronti del futuro stato degli Slavi del sud, nel quale Pivko credeva e per il quale si era convinto a disertare e a consegnare i piani segreti. Lalatta dimostrò nei colloqui di conoscere la situazione politica riguardante gli sloveni, ma difese i principi che avevano portato l'Italia ad entrare in guerra.

Il piano di Pivko non ebbe successo. L'esercito italiano riuscì effettivamente a sfondare ma, a causa della scarsa determinazione dimostrata, fece ritorno in breve alle posizioni di partenza. Pivko e i suoi fuggirono allora in territorio italiano. Dopo la guerra, le sue azioni vennero valutate in Slovenia in diversi modi. Pivko scrisse anche delle memorie sui fatti di Carzano e lo stesso fece Lalatta, che continuò la carriera militare sino al grado di generale. Lo sfondamento del fronte presso Carzano fu descritto come "un'occasione mancata".

zaupnike, med najlepše v življenju" (L. Pivko, Proti Avstriji. Slike iz borbe ..., 21).

²³ G. P. Valdevit, Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850-1919). Udine 1979, 278.

²⁴ D. Klen, Talijanska vojna obavještajna služba u bivšoj Julijskoj krajini 1919. godine. Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, 21/ 1977, 125-180, 22/1978, 59-118; Isti, Il Regio Governatorato della Venezia Giulia: la politica dei militari. Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del Movimento di liberazione nazionale nel Friuli-Venezia Giulia, 4/1976, št. 2-3, str. 20-24; Isti, Saopštenja i izvještaji talijanske vojne obavještajne službe u Istri u 1919. godini. Pazinski memorijal 9, 1979, 287-331.

²⁵ Podatki o življenju C. Pettorellija Lalatte so iz evidence generalne direkcije za vojaško osebje (urad za vojaške generale) italijanskega obrambnega ministrstva v Rimu (pismo z dne 16. 4. 1998). Posredoval jih je svetnik slovenskega veleposlaništva v Rimu g. Jože Šušmelj. V času, ko se je Pettorelli Lalatta predstavil Pivku kot "kapitan Finzi", je bil že major (capitano je postal 4. 1. 1914, maggiore 10. 12. 1916, tenente colonnello pa 17. 11. 1918).

²⁶ Il Gazzettino 31. 3. 1969.

MILICA KACIN WOHINZ

CIANO-STOJADINOVIĆEVEMU SPORAZUMU OB ROB

V političnem sporazumu med Italijo in Jugoslavijo, imenovanem po podpisnikih Ciano-Stojadinovićev sporazum, podpisanem 25. marca 1937 v Beogradu, se obe strani obvezujeta, da bosta spoštovali skupne meje in če bi bila ena izmed niju žrtev neizzvanega napada tretje sile bi se druga vzdržala vsakršne akcije, ki bi koristila napadalcu; v primeru mednarodnih zapletov naj bi se obe podpisnici dogovorili glede ukrepov za zaščito njunih interesov. Obe strani ponovno potrjujeta, da se v medsebojnih odnosih ne bosta posluževali vojne kot inštrumenta lastne nacionalne politike in da bosta vse spore, ki bi se pojavili, reševali z miroljubnimi sredstvi. V četrtem členu je zapisano, da se obe strani obvezujeta, da na svojem ozemlju ne bosta prenašali dejavnosti, niti na noben način podpirali kakršnekoli aktivnosti, ki bi bila uperjena proti teritorialni integriteti ali obstoječem redu druge podpisnice ali aktivnosti, ki bi bila take narave, da bi škodovala prijateljskim odnosom med državama. Podpisnici sta se sporazumeli, da bosta okrepili in razširili trgovsko izmenjavo in proučili možnosti za večje gospodarsko sodelovanje. Na koncu sta soglašali, da se ničesar, kar je zapisano v sporazumu ne bo smatralo za nasprotno obstoječim mednarodnim obveznostnim obeh dežel. Sporazum je bil sprejet za dobo petih let. Kot njegov sestavni del je bila sprejeta še izjava italijanske strani, ki je dopolnjevala četrti člen glede pregona, internacije in prepovedi delovanja ustašev v Italiji.¹

Kaj se je zgodilo z za Slovence najbolj zanimivim "vprašnjem manjšin", ki je bilo v načrtih jugoslovanske strani in na dnevnem redu med pogovori? Polmilijonsko slovensko in hrvaško narodno manjšino, ki je po prvi vojni pripadla Italiji je jugoslovanska stran zavestno prepuščala usodi, oziroma jo je žrtvovala za ceno dobrih odnosov.

Ko je novi italijanski veleposlanik Viola v začetku leta 1935 ob predaji akreditivov ponudil Beogradu pogajanja, se je pri primorskih Slovencih pojavilo vprašanje kakšno bo stališče Mussolinija do narodne manjšine. Že 8. februarja sta predstavnika manjšine v Kongresu evropskih narodnosti Josip Vilfan in Engelbert Besednjak pripravila spomenico za jugoslovansko vlado s predlogi. Po poročilih italijanskih diplomatov v Jugoslaviji sta obiskovala emigrantske organizacije, jih pripravljala, da bi ob začetku pogajanj med državama z brzojavkami zahtevale od jugoslovanske vlade, da zahteva od Italije obvezo, da bo ravnala z narodnimi manjšinami po splošnih pogojih. "Akcija ... je dobro organizirana, obetajo si velik odmev, ki ga bo jugoslovanski tisk še povečal ... celo zimo je bila protiitalijanska propaganda teh prebeglih drugorodcev, vzdrževana od beograjske vlade, zelo dejavna in živahna, predvsem pa dobro opravljena." Sledila je okrožnica, poznamo jo samo v italijanskem prevodu, ki jo je marca 1935 tajno širilo društvo Branibor, naslednik ukinjene Jugoslovanske matice v Ljubljani. Podpisan je bil Akcijski odbor za zaščito Jugoslovancev pod Italijo, z geslom: "Podprite to akcijo, vas prosijo zaslužni bratje". Okrožnica ugotavlja, da je nastopil "za naše ljudstvo" pomemben zgodovinski trenutek, ki zadeva naše sonarodnjake, ki so bili z nesrečno rapalsko pogodbo iz 1920 podrejeni Italiji. Opisu "Golgot" teh "600.000" sonarodnjakov sledi ugotovitev, da je treba pomagati jugoslovanski vladi pri njenih prizadevanjih z akcijo vsega jugoslovanskega ljudstva, od Triglava do Djevdelije, od Subotice

¹ Prim. B. Krizman, Vanjska politika jugoslavenske države, 1918-1941, Diplomatsko-historijski pregled, Zagreb, 1975, 92-98; J. Pleterski, Med Mussolinijem in čaršijo, Delo (Ljubljana), XXXVIII/77, 2. 4. 1996, 19.

do Kotorja. Zato naj organizacije pošljejo predsedniku vlade - zunanjemu ministru brzojavke s prošnjo, da v pogajanjih z Italijo dosežejo za Jugoslovane v Julijski krajini enake pravice, kot jih ima 2.000 Italijanov v Dalmaciji, to je: popolna pravica neodvisnega kulturnega in gospodarskega življenja. Pomebno je, da bo vlada dobila vsaj desetisoč brzojavk s strani emigrantskih društev, tako da bo Italija vedela, da Jugoslavija tega vprašanja ne more ignorirati, beremo v okrožnici.²

Na Primorskem je voditelj krščanskega tabora Janko Kralj odšel v Rim, kjer je od Mussolinijevga zaupnika izvedel za razloge italijanskega približevanja Jugoslaviji. Povedal je, da Italija, med drugim, pričakuje odprtje manjšinskega vprašanja, vendar smatra to za svoj notranjepolitični problem in Mussolini ne namerava dati pobude za obravnavo tega vprašanja. Voditelji primorske emigracije v Jugoslaviji so 1. maja 1935 pisali jugoslovanski vladi o tem pogovoru in jo opozorili, da Mussolini namerava vzeti narodni manjšini čimveč, da bi nekaj malega vrnil v obliki koncesij. Zato naj bi uničil slovensko tiskarno v Gorici, zato je med samimi pogovori z Jugoslavijo zamenjal slovenske lazarisce v mirenskem samostanu z italijanskimi iz Torina, tri je tudi konfiniral. Če torej Jugoslavija želi kaj doseči za manjšino se mora "odupreti ... Mussolinijevo taktiki, koja ide za tim, da postavi Jugoslaviju još pre direktnih pregovora pred savršene činjenice u Julijskoj krajini". Jugoslavija lahko uspe le, če bo uporabila enake metode v odnosu do italijanske manjšine v Dalmaciji. Primorci, nadaljuje pismo, ne morejo razumeti, da jugoslovanski časopisi hvalijo Italijo in da Stojadinović prihaja v Rim v trenutku najhujše gonje proti Slovencem in Hrvatom. Jugoslavija s tem izgublja prestiž, beremo v pismu, zato naj takoj postavi vprašanje Julijske krajine, v Dalmaciji pa naj ukine "Gabinetto di lettura" v Splitu, zapre italijanske knjižnice, na Krku prepove italijanske napise v cerkvah. V teh represalijah so videli podpisani najbolj učinkovito sredstvo proti Mussolinijevi taktiki, s katero poskuša v manjšini vzbuditi vtis, da je njena država ni sposobna braniti.³

Italijanski napad na Etiopijo 3. oktobra 1935 in vojna, ki se je začela maja 1936 z italijansko zmago, sta prekinila pogajanja. Po obnovitvi pogajanj leta 1936 so se pritiski emigrantskih voditeljev na jugoslovansko vlado nadaljevali v dveh smereh: da bi dosegli v pogajanjih koncesije za jugoslovansko manjšino v Italiji in obenem, da bi zavrlji, če že ne preprečili sporazumevanje, od katerega si, razen amnestije za politične kaznjence, niso kaj prida obetali. Dne 24. novembra 1936 je bilo na beograjski univerzi zborovanje, na katerem so študenti očitali vladi profašistično politiko ter sklenili, da se bodo do zadnjega borili za preprečitev sporazuma z Italijo, "tradicionalno sovražnico slovanstva". V resoluciji so naglasili, da se nobena jugoslovanska vlada ne more približevati Italiji dokler "bodo naše manjšine brez političnih, socialnih in kulturnih pravic, dokler bo naš jezik izključen iz šol, cerkva, uradov in javnega življenja, medtem ko so vse naše kulturne, gospodarske in socialne ustanove razrušene in medtem ko stotine naših bratov umira v fašističnih zaporih in v konfinaciji". V tretji točki zahtevajo, da se reši usoda 600.000 sonarodnjakov v Italiji z enakimi garancijami, kot jih ima 4.900 Italijanov v Dalmaciji. Podpisalo se je 10 študentskih organizacij.⁴

² Archivio diplomatico storico del Ministero degli esteri (ADSME). Affari Politici, Jugoslavia (AP, Jug.), 1935, b. 69 in 70; italijanski Generalni konzulat v Zagrebu 7. 4. 1935 in Generalni konzul v Ljubljani Natale italijanskemu zunanjemu ministru in veleposlanstvu v Beograd, 30. marca 1935.

³ Zgodovinski arhiv Ljubljane (ZALj), zbirka J. Vilfan, fasc. 26.

⁴ ADSME, AP, Jug., 1936, b. 74; Kraljeva delegacija Italije v Beogradu (Legazione di sua maestà il Re d'Italia a Belgrado), Ministrstvu za zunanje zadeve v Rimu, 11. 12. 1936. Število italijanske manjšine v Jugoslaviji, ki je bilo več ali manj vedno predmet ugibanja, je zapisano v dokumentu italijanskega arhiva zunanjega ministrstva in sicer: 2.185 Italijanov "di pieno diritto", 3.501 po opciji in 540 po narodnosti, a jugoslovanskih državljanov. Skupaj: 6.226 pri 1.970.000 vsega prebivalstva v Splitu, Šibeniku, Dubrovniku, na Sušaku in Krku. Samo v Dalmaciji jih je bilo 3.800. Ibidem, 1938. b. 99.

Januarja 1937 je Stojadinoviću pisal Engelbert Besednjak: Vemo, da ne bo mogoče doseči maksimalnih koncesij, vendar načelno je treba zahtevati enakopravnost z Italijani v Dalmaciji. Ker bo Italija to zagotovo zavrnila, je treba vztrajati na minimalnih zahtevah: realizacija manjšinskih obvez, sprejetih s sporazumom leta 1924 glede Jugoslovanov na Reki, za Slovence v Julijski krajini pa take pravice, kot jih imajo Nemci na Južnem Tirolskem. Te pa so: vrniti pravico do društev in dovoliti samostojno hrvatsko-slovensko Katoliško akcijo; dopustiti zasebni pouk maternega jezika bodisi v okviru društev, bodisi v okviru Katoliške akcije, amnestirati zapornike še pred podpisom sporazuma, izdati pismeno obvezo o teh koncesijah.⁵ Medtem ko je jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve zagotavljalo prosilcem, da bo doseglo amnestijo, je ministrstvo za notranje zadeve novembra 1936 v okrožnici zahtevalo od banovin, da strogo nadzorujejo dejavnost emigrantov in preprečijo vsakršno manifestacijo, sovražno Italiji.

O razpoloženju ljudi na Primorskem v zvezi s pogajanjimi imamo poročilo generalnega poveljstva fašistične milice - MVSN z dne 18. januarja 1937. Opisuje, da so na Goriškem Italijani in "drugordci" z velikim zadovoljstvom sprejeli informacije o političnem in gospodarskem približevanju Jugoslaviji, ki jih je od decembra širil lokalni italijanski tisk. Toda med Slovenci so začela krožiti vprašanja o vrednosti, pomenu, ciljih in morebitnih kompenzacijah ob predvidenem podpisu sporazuma. V conah Idrije, Vipavske doline, tržaškega Krasa se nenehoma govori o možnosti odstopitve teh ozemelj Jugoslaviji, ponekod govore, da bodo zagotovo odstopljena mesta Idrija, Ajdovščina, Vipava in Štanjel, ne sprašujejo pa se, s čim naj bi bila za vse to Italija kompenzirana, piše v poročilu. Drugače ljudje razmišljajo na Tolminskem, Podbrškem in Cerkljanskem, ki si obetajo od sporazuma le koncesije za manjšino, šole in uporabo maternega jezika v uradih in cerkvah. Poročevalec meni, da vsa propaganda prihaja iz Gorice, od koder odhajajo skupinice drugorodcev na navidezne izlete na podeželje, se srečujejo po vaseh z domačini in ustvarjajo vezi, ki jih ni mogoče odkriti in preprečiti "zaradi velike previdnosti in prirojene zvitosti Slovana, čeprav je brez posebne inteligence ali kulture". Prišlo je do prvih incidentov ob javnem praznovanju novega leta, ne da bi bilo od kogarkoli moteno. Vse to gibanje, pripisuje pisec poročila potrebi, da bi onstran meje vedeli, da še obstoje iredentistična legla v Italiji, kajti tudi neintelligentnemu in slepemu sovražniku ne bi prišlo na misel, da bi fašistična vlada komurkoli odstopila tudi le en meter državne zemlje. Pisec končuje, da je gibanje strogo nadzorovano in da je tudi "fašistični element po lastni iniciativi pripravljen na protiofenzivo".⁶

O težkem zločinu, ki so ga zagrešili fašisti očitno v "pripravljeni protiofenzivi" pa v dokumentih italijanskega zunanjega ministrstva, ki je vedno potanko spremljalo "iredentistično" gibanje, da so ga kot orožje vihтели proti Jugoslaviji, ni podatkov. Morda zato ne, ker uradna Jugoslavija nanj ni reagirala. Tragični dogodek se je zgodil 17. februarja, ko je v Gorici umrl prosvetni delavec iz krščanskega tabora, skladatelj in pevovodja Lojze Bratuž. Njegova smrt, posledica zločina, ni pretresla samo slovenske, marveč tudi italijansko javnost v Gorici, kar zveemo iz drugih italijanskih virov. Bratuž je umiral v hudih bolečinah, zastrupljen s strojnim oljem, ki so mu ga vsilili fašisti. Kriva je bila pesem Sveta noč, ki jo je dirigiral ob polnočnici 1936 v Podgori, za katero naj bi dal dovoljenje sam nadškof Margotti. Poleg Bratuža so fašisti napojili še tri pevce z ricinusovim oljem a so jo odnesli brez težjih posledic. Oblasti so bile spričo reakcije ljudi zaskrbljene, zastražile so truplo, ko so mu odvzele nekatere organe, razgnale so 4.000 ljudi in ga skrivaj pokopale. Poročevalci so poročali, da so duhovniki v cerkvah opravljali molitve za "novega mučenca slovanskega iredentizma", za mučenca, ki da pričakuje maščevanje. Slovenski duhovniki so se pritožili tudi sv. Sedežu zaradi zločina

⁵ ZALj, zbirka J. Vifan, fasc. 2, pismo z dne 30. januarja 1937.

⁶ ADSME, AP, Jug., 1937, b. 83.

in kršenja načela svobode verskega kulta.⁷

Pa še drug dogodek iz tega časa je značilen, kaže kakor da je šlo za izsiljevanje po načelu nekaj vzeti, zato da bo nazaj podarjeno. Tržaški prefekt Carlo Tiengo je maja 1936 prepovedal uporabo slovenskega jezika pri verskih obredih v tržaških predmestjih pri Sv. Jakobu, v Rojanu, v Barkovljah, pri Sv. Ivanu in v kapelici tržaške Marijine družbe. Razlog za to so bili fašistični izgredi v rojanski cerkvi. Tržaško-koprski škof Luigi Fogar je protestiral pri Mussoliniju in pri sv. Sedežu, čemur je sledil kompromis, tako da je vlada odstranila Tienga iz Trsta in preklicala prepoved, sv. Sedež pa je prisilil Fogarja, proti kateremu so že leta rovarili fašisti, da je odstopil. Odstop je razburil jugoslovansko katoliško javnost, episkopat je iz Zagreba poslal spomenico sv.očetu z zahtevo, naj se v Italiji ohranijo pridige in neliturgične pobožnosti v slovanskih jezikih, v Slovenski Benečiji, kjer pa je prepoved prefekta o jeziku s potrditvijo škofa Nogare obveljala, naj se obnovi pridiganje in verouk v slovenskem jeziku.⁸

Ni podatkov, da bi uradna Jugoslavija reagirala, čeprav se je prav tiste dni pogajala v Rimu. Vendar je očitno, da so intervencije emigrantskih organizacij vplivale, da je Stojadinović sprejel na dnevni red pogajanj vprašanje manjšine kot eno od prioriteten. Kako so pogovori potekali in kaj naj bi dosegel, je razvidno iz njegovih spominov "Ni rat ni pakt", ki jih je izdal leta 1963 v emigraciji v Buenos Airesu. Ugotavlja, da je s sporazumom Jugoslavija odstranila nasprotnika; Italija se je odrekla Dalmaciji, ustaško delovanje v Italiji je bilo ustavljeno, "našim sunarodnacima, a naročito Slovencima u pokrajini Juliji, olakšan je i osiguran miran kulturn i nacionalan život". Poleg vprašanja ustašev in državnih meja "ne manje važno bilo je i pitanje naših manjina u Italiji. Ticalo se o nekih 500.000 Slovenaca i Hrvata, njihov položaj bio je veoma težak. I raniji režimi, a naročito fašistički, hteli su da pitanje manjina reše na radikaln način. Nastojali su da jih jednostavno 'potalianče' ... Otuda sam ovom veoma važnom i ujedno možda najtugalivijem pitanju, posvetio najveću pažnju. Na moje energično zauzimanje uspio sam, da im se zagarantuje pravo upotrebe narodnog jezika - koji je dotle bio strogo zabranjen sem u čisto privatnom i to samo usmenom izražavanju. Zatim štampanje knjiga i novina na narodnom jeziku, praktikovanje narodnih običaja i religije, pravo udruživanja na nacionalnoj bazi, otvaranje škola sa narodnim jezikom, medju kojima i jedna učiteljska." Toda, čeprav je on vse to izbojeval se je pojavila težava, kako naj bi bilo to izraženo v sporazumu. Ciano mu je rekel, nadaljuje Stojadinović, da tolikšne spremembe predstavljajo za režim "neprijeten problem", saj bi se pojavile zahteve tudi od drugod; "pored toga, time bi se dezauvisala sva njihova dotadašnja propaganda i praksa". Končno je Stojadinović pristal, da se to vprašanje ne vnese v pisani tekst, temveč, da ga italijanska vlada reši kot njen notranji problem, brez širše publicitete. Za garancijo glede uresničenih dejanj, naj bi pošiljali njemu osebno pismena poročila. Tako je tudi bilo, pravi dalje, naglo so prihajala ugodna poročila, ki so zatrjevala, da so napovedane mere dejansko uresničene. Dr. Korošec, naj bi bil posebej zadovoljen in hvaležen, "morao se uveriti, da Beograd vodi računa i da je u stanju da zaštiti naš živalj i van granica Jugoslavije."⁹ Kakšna poročila je Stojadinović dobival o "dejansko uresničenih" merah, je še vedno uganka. Pri natančnem pregledovanju diplomatskega zgodovinskega arhiva pri italijanskem Ministrstvu za zunanje zadeve jih namreč nisem našla, vse dokumente v zvezi s sporazumom in Primorci iz tega arhiva navajam v tem sestavku.

⁷ Archivio Centrale dello Stato, Ministero degli Interni, Direzione Generale della pubblica sicurezza, Affari generali e riservati (ACS, PS, AGR), 1937, b. 1 in 1941, b. 58.

⁸ R. Klinec, Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe, Gorica 1967, 140-141.

⁹ M. Stojadinović, Ni rat ni pakt, Jugoslavija izmedju dva rata, Buenos Aires, 1963, 457-461. Delo je v skrajšani verziji izšlo 1970 na Reki.

Po podpisu sporazuma je Ciano med drugim izjavil novinarjem v Beogradu: "Prepričan sem, da bo imelo to tudi najpovoljnije posledice za obmejno prebivalstvo obeh držav, ki bo v najkrajšem času občutilo polni učinek sporazuma ... S svoje strani sem obvestil vašega predsednika vlade tudi o povoljnih navodilih, ki so jih izdale danes merodajne italijanske oblasti in ki se nanašajo na pouk in uporabo srbohrvatsko-slovenskega jezika in tudi na uporabo tega jezika pri bogoslužju." Od Mussolinija je Ciano prav tedaj prejel brzozjavko, da so bili "danes v proslavo sklenitve pakta izpuščeni iz zaporov in internacije vsi politični jetniki slovanskega porekla", v kolikor niso bili že prej deležni amnestije ob rojstvu v kraljevi družini. "Od danes naprej ni v zaporih in konfinaciji nobenega političnega jetnika jugoslovanske narodnosti."¹⁰

Naslednji dan po podpisu, je Ciano sporočil Stojadinoviću, da je italijanska vlada na njegovo pobudo dala navodila kompetentnim oblastnim organom glede zasebnega pouka "srbsko-hrvaško-slovenskega jezika" pod nadzorom države, kakor tudi uporabe tega jezika v kultu, glede publiciranja knjig in enega ali več časopisov v tem jeziku in glede kulturnih društev v skladu z zakoni o javnem redu. O tem pismu je sporočil državnemu podsekretarju za notranje zadeve Buffariniju, s pripisom v rokopisu: "Alla prima occasione, vorrei conferire direttamente con te." Zatem je poslal Notranjemu ministrstvu in Ministrstvu za propagando želje jugoslovanske vlade po naslednjem redu: 1. časopis v slovenskem jeziku; 2. uporaba slovenskega jezika v cerkvi pri molitvi in petju; 3. obnova nekaterih starih kulturnih in ekonomskih slovenskih organizacij. Hvaležen da bo, če bosta ministrstvi dali v tem smislu navodila prefekturam in o tem obvestili zunanje ministrstvo. Dne 14. julija je Buffarini sporočil prefektom v Julijski krajini, da je Mussolini pripravljen ugoditi jugoslovanskim zahtevam glede drugorodcev. Nato je odgovoril Ciano: "Si assicura ... di aver impartito ai Prefetti interessati le istruzioni del caso in ordine alle richieste avanzate da parte jugoslava in favore dei cittadini italiani di lingua slovena e superiormente approvate." V nekem "Appunto" brez datuma pa beremo: "Compiessivamente non risulta che siano state date dal R. Ministero dell'Interno ai Prefetti competenti nuove istruzioni in seguito ai recenti Accordi di Belgrado." Med zahtevki jugoslovanske strani je v tem "Appunto" nova alineja c): uporaba slovenskega jezika v nekaterih razredih osnovnih šol. Glede uporabe slovenskega jezika v cerkvi pa je zapisano, da so bila že pred tem dana prefektom navodila, da naj ne preganjajo duhovnikov zaradi jezika, "kakor izgleda, da so delali v preteklosti", kajti to pravico imajo že po konkordatu.¹¹ V teh dokumentih nas preseneča izrecna beseda "slovenski", ne pa "srbsko-hrvaški-slovenski jezik", kot je zapisano v Cianovih izjavah in drugje, iz česar sklepamo, da je te štiri konkretne zahteve zapisal Slovenec, morda dr. Besednjak, in so kar take potovale v italijanske roke. Nimamo korespondence med notranjim ministrstvom in prefekturami o vsej tej zadevi, le iz fragmentov je moč sklepati, da je malokdo obljube jemal resno, predvsem pa, da so vse poskuse v kali zatrli lokalni fašistični oblastniki.

V dneh po podpisu sporazuma je ljubljanski tisk optimistično pisal o koncesijah, ki bodo dane manjšinama, tako kot jih je predlagal Stojadinović. Iz Rima: "V vladnih krogih, da se sedaj izdelujejo navodila v pogledu bodočega postopanja napram kulturnim težnjam jugoslovanske manjšine", glede cerkve bo hitro urejeno z Vatikanom, "v zadevi pouka ... v šolah bo pač še preteklo nekaj časa, predno se bo našel primeren modus. Neznano je še, v katerem obsegu bodo dovoljene kulturne in gospodarske organizacije."¹² Slovenski tisk, ki mu je bil zapovedan ton poročanja v zvezi z Italijo, je celo izjave fašističnih hierarhov obmejnih pokrajin, ki so bili glavni načr-

¹⁰ Politični in gospodarski sporazum z Italijo, Jutro (Ljubljana), XVIII/72, 26. 3. 1937, 1.

¹¹ ADSME, AP, Jug., 1938, b. 99.

¹² Velik odmev beograjskega sporazuma. Kako bo zaščitena naša narodna manjšina, Jutro (Ljubljana), XVIII/73, 27. 3. 1937, 1.

tovalci in izvajalci raznarodovanja, sprejemal z zaupanjem. Ko je Francesco Giunta, požigalec slovenskega Narodnega doma v Trstu, v italijanski zbornici zagotovil, da bodo fašisti obmejnih pokrajin do pike izvrševali duh pakta, je Jutro sodilo, da je ta izjava odločilna za lokalne oblasti v Julijski krajini, da bodo izpolnile vse ukrepe. Jutro ni hotelo vedeti, da je "duh pakta" za Giunto drugačen kot za zaupljive Slovence. Manj dvoumen je bil puljski fašistični veljak Maracchi (nekoč Mrach) Giovanni, ki je v *Corriere istriano* v članku *Trajno prijateljstvo med drugim* zapisal: "Smatramo namreč, da je danes italijanska in fašistična zgradba ... dovolj trdna in uspešna, da nam ni treba z zaskrbljenostjo gledati na nove direktive, ki jih je fašistična vlada hotela določiti z namenom, da bi se kolikor se nje same tiče, ustvarila v obliki otipljive stvarnosti one 'nove baze' medsebojnega zaupanja, ki tvorijo bistveno osnovo pakta". Svet se ne bo podrl, povzema Maracchija Jutro, če se bo kakšen "fuoriuscito" vrnil v Istro, videl bo med sorodniki "balille", nove šole, Dopolavoro, kanale, melioracije, vodovod namesto mlak, "videl bo, kako mati Italija s tisočermi koristnimi ukrepi pomaga vsemu ljudstvu z namenom, da ustvari ... novo civilizacijo fašističnega ljudstva". V Jutru tistih dni beremo tudi, da je v zaporih in konfinacijah 130 Slovencev in Hrvatov, toda vsi ne bodo izpuščeni, ker so med njimi tudi kriminalci, da bo obsojencem na zapor kazen le skrajšana za dve ali štiri leta, da se z idrijskega in ilirskobistriškega območja ljudje še niso vrnil, da je pričakovati amnestijo tudi za policijske kazni kot so opomin, svarilo in policijski nadzor. Večina konfinirancev se je z otokov res vrnila, beremo v Jutru. "Ljudje so ... z napetimi prsmi globoko zajeli novo ozračje ... in ponekod nemoteno s svojo skromno pesmijo in besedo dali duška svojemu silnemu pričakovanju." Sedaj so na vrsti ukrepi, ljudstvo bo potrpežljivo čakalo. Državniki se zavedajo, da bo neizpolnjena obljuba rodila razočaranje, tudi italijanski tisk omenja, da se napake iz preteklosti ne smejo ponoviti.¹³

V naslednjih tednih in mesecih se je pokazalo, kako so bile realizirane obljube. Šest tednov po podpisu, 10. maja 1937, je Josip Vilfan sestavil peticijo za Stojadinovića. "Rimska vlada još nije poduzela ništa konkretno u korist naše manjine. Naš narod u Italiji nestrpljivo čeka, da se njegov problem pomakne sa mrtve tačke. On traži uputstva za svoju buduću politiku." Po Vilfanovem mnenju se bo morala politika manjšine naslanjati na načelo: "Predstavnici našega naroda imaju da se ponašaju prema rimskoj vladi kako da ništa ne znaju, da je Italija preuzela prema Jugoslaviji a ma kakve pravne obaveze u korist manjine. Sve što primaju, primaju iz ruku italjanske vlade." Sicer pa je glede posameznih koncesij takole predlagal: 1. Glede časopisov naj italijanska vlada dovoli manjšini, da jih izdaja toliko kot pred letom 1929, najmanj pa toliko, kot jih izdajajo Nemci na Južnem Tirolskem. Stvar oportunisti in notranjega dogovora je, koliko bo manjšina izkoristila to koncesijo. 2. Vprašanje jezika v cerkvi morejo pravno in praktično urediti le cerkvene oblasti same, saj je Italija obljubila le, da tega ne bo ovirala. Torej je treba intervenirati v Vatikanu. 3. Glede obljube o poučevanju maternega jezika je Vilfan izrazil vtis, da ga Italija namerava uvesti v državne šole kot fakultativni predmet, kar pa ni ekvivalent za zasebne tečaje. Vztrajati je treba pri tečajih, na katerih bodo poučevali slovenski učitelji. 4. "Najteži problem pretstavljaju naša prosvetna društva, i to zbog toga što u Italiji postoji ustanova 'Dopolavoro' koja je državni monopol." Vlada bo torej zahtevala, da slovanska društva postanejo sekcije fašističnega Dopolavora, kar je za manjšino nesprejemljivo, saj se bo narod uprl pridružitvi svoje dejavnosti fašističnemu gibanju, s čimer bi pomagal asimilacijski politiki. To torej ne bi bila nikakršna koncesija, vztrajati je treba pri samostojnih društvih, ki bi

¹³ Giovanni Maracchi o novem položaju, *Jutro* (Ljubljana), XVIII/75, 1. 4. 1937, 2; Mussolinijev zaupnik o beograjskem paktu, *ibidem*, XVIII/81, 8. 4. 1937, 2; Primorske vesti: Pregnanci se vračajo, *ibidem*, XVIII/96, 25. 4. 1937, 8; Iz Julijske Krajine: V duhu beograjskega sporazuma, *ibidem*, XVIII/113, 16. 5. 1937, 18.

jih najstrožje kontrolirale oblasti. Če Rim s tem ne bi bil zadovoljen, potem bo manjšina odklonila ustanovitev društev. V tem primeru bi vztrajali na samostojni in avtonomni slovensko-hrvaški Katoliški akciji, za katero pa je kompetenten Vatikan, kar bi pomenilo, da Italija ni izpolnila svoje obveze do kulturne organiziranosti. Zaenkrat, predlaga Vilfan, naj ljudje prijavijo "kulturne prireditve" ali osnujejo društvo, kjer ni Dopolavora, sicer pa to lahko storijo le v velikih centrih, v Trstu in Gorici. Kdo bo torej vse te probleme reševal, sprašuje predlagatelj, jugoslovanska vlada ali manjšina sama? Brez dvoma je, da mora manjšina vzpostaviti zvezo z italijansko vlado, toda "ona nema nikakvog pravnog naslova da raspravlja sa rimskom vladom o stvaranju manjinskog sporazuma. Ona nije niti sa Rimom pregovarala niti sme da zvanično nešto zna o sporazumu. Kakvim autoritetom može manjina da raspravlja sa rimskim vlastima? Italijanska vlada može da postupa sa našom manjinom po svojoj volji." Naj torej jugoslovanska vlada podvzame v Rimu potrebne korake, da bo sporazum izvršen. Prav pa se mu zdi, da bi se tudi manjšina približala rimski vladi, nekateri so predlagali, da bi tja šla deputacija "koja bi zahvalila g. Mussoliniju na koncesijama učinjenim našem narodu. Mi smatramo da takva deputacija nije na mestu ... Danas je ona politički nepodnosiva," dokler ne bodo koncesije uresničene. Za prvi stik naj bi šla k Mussoliniju bivša poslanca rimskega parlamenta Karol Podgornik in Virgilij Šček, pogovarjala bi se le kot bivša narodna mandatarja, "a da ne bi kompromitirali ni sebe ni interese manjine, koja zvanično uopšte ne sme da ima ni vodjstva ni svojih organizacija".¹⁴

Voditelji emigracije v Jugoslaviji, so za razliko od Vilfana, ki je deloval na ravni evropskih kongresov, hitro ugotovili, da jugoslovanska vlada ne bo pomagala. Predsednik Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijska krajine Ivan Marija Čok je 7. maja 1937 takole pisal Lavu Čermelju v Ljubljano: Manjšina je sprejela sporazum z nezaupanjem, ker je smatrala, da bo morala ona plačati račune. V obljube ni verjela. Pri voditeljih so se sicer duhovi pomirili, v širših krogih pa nezaupanje še vedno vlada. "Z ozirom na dejstvo, da je preteklo že več kot mesec dni od podpisanega sporazuma in da se na terenu ni v bistvu nič spremenilo ter da je ostal režim nasproti manjšini s političnim in policijskim pritiskom vred isti, kakor je bil", so tudi vodilni krogi spet obupani. O vsem tem je Čok poročal v Beogradu in zahteval, "da bi se izvršile dane obljube". Sledil je sestanek Čoka in Engelberta Besednjaka z namestnikom zunanjega ministra Ivom Andrićem, ki je svetoval, naj manjšina sama intervenira glede izpolnjevanja obljub, medtem ko bi Beograd nastopil le v primeru, da v Rimu ne bi bilo razumevanja. O stališčih jugoslovanske vlade je 26. maja pisal istrski voditelj Mirko Vratović iz Jugoslavije Josipu Vilfanu v inozemstvo: Učinek sklepov vodstva emigracije je porazen. "Prepuštaju manjinu samu sebi, zauzimaju apsolutno negativno stanovište, ovde kod nas naime, i odbijaju svaku pomoč." V Italiji se ni nič spremenilo, kakor da ne bi bilo nikakršnih obljub, v Jugoslaviji pa jih ne nameravajo nanje spomniti. "I tako smo ostali apsolutno izolirani." Odgovor Beograda je naslednji: "Vlada nije spremna da napravi bilo koje korake kod talijanske vlade u svrhu, da se ... postigne izpunjavanje obećanja, koje je svojedobno dao ministar Ciano u onoj famoznoj pismenoj izjavi. Neka se zato briga manjina sama." Vlada nima interesa, da se sporazum razširi "u smislu, da bi naša manjina dobila još veće pravice nego što jih danas ima, jer bi to bilo skopčano sa većim finansijskim opterećenjima. O povišanju budžeta nema govora ... Nama se ni u kom pogledu neće dolaziti u susret ... Naša manjina je danas već veliki teret i ogromna smetnja da se odnosi sa susednom zemljom poprave. Zbog toga neće se zastupati uopšte interesi naše manjine, da ne bi intervencija pomutila idilične odnose." Vilfan je Vratoviću odgovoril, da se ne kaže prepustiti takemu razpoloženju, temveč velja "poskušati kako bi se mogli približati cilju vsaj po stranskih stezah in v etapah". Sicer pa je

¹⁴ ZALj, zbirka J. Vilfan, fasc. 11.

sklepal, "da se ni nič bistvenega obljubilo, da se je temveč z ene strani zagotovilo, da so že bile izdane primerne instrukcije, in z druge strani to vzelo na znanje". Dve prijazni gesti, ki pomenita samo to "da se je ta predmet javno priznal za pripravnega, da se glede njega izmenjata dve ljubeznivi gesti. Praktično skoraj nič, načelno zelo mnogo. Praktično celo zvezano z nevarnostjo, kakor se sedaj pokazuje, da se podpiranje z naše strani še omeji, namesto, da bi se pojačalo."¹⁵

Jugoslovanska vlada je vztrajala, da gre v Rim delegacija manjšine, češ da tudi nekateri državniki v Rimu pričakujejo "poklonstveno deputacijo", s katero naj bi uredili vsa vprašanja. Engelbert Besednjak je iz Ljubljane predlagal bivša poslanca rimskega parlamenta Ščeka in Podgornika, "da ustvarita kontakt med rimsko vlado in predstavniki naše manjšine, ki ga sedaj ni". Proti delegaciji so bili "vsi mladi" na Primorskem, pa tudi večina emigrantov v Ljubljani, kot je poročal Čok Čermelju.¹⁶

Izjava za "Eccelenzo" ter spomenica s predlogi slovanske manjšine v Julijski krajini, zapisana 10. julija 1937, sta se ohranili v kopiji v italijanščini, v zapuščini Josipa Vilfana. V izjavi je rečeno, da je beograjski sporazum narodna manjšina v Italiji sprejela s simpatijo. Slovanska manjšina, ki jo vežejo z eno podpisnico sporazumov kri, jezik, tradicija, zgodovina in kultura, k Italiji pa državljanstvo, zvestoba in politična lojalnost, sprejema z izrednim veseljem možnost sodelovanja v ustvarjanju vedno večjega prijateljstva med deželama. Morda je prezigodaj za razvijanje vseh smeri programa sodelovanja, ker bo treba predhodno preseči nekatere situacije, ki ovirajo tak razvoj. Vendar manjšina ne dvomi, da bo Vaša Ekscelenca, ki ni navajena samo pokazati na cilje, marveč jih tudi doseči mimo vseh ovir, znala in hotela rešiti tudi ta problem, tako da bo koordinirala življenske interese manjšine z vrhovnimi interesi države. "Vostra Eccellenza dara' cosi' al mondo un altro luminoso esempio della sagezza che distingue la Vostra mente lungimirante e del realismo politico, proprio ad una grande Nazione." Ker manjšina nima svojih predstavnikov pošilja torej dva delegata z nekaterimi željami, katerih realizacija bi predstavljala prvi korak na poti končne rešitve problema, ki za veliko Nacijo pod prosvetljenim vodstvom Vaše Ekselence ni nerešljiv. Gre za ustvaritev možnosti, da manjšina, kateri bo spoštovana in garantirana individualnost, v popolnosti razvije "v svetlobi večnega Rima", svoje energije za lastno dobro in za dobro italijanskega kraljestva, kateremu pripada.¹⁷

Spomenica "Alcune proposte della minoranza slava nella Venezia Giulia" je razdeljen na sedem poglavij s kokretnimi predlogi. I. Šolstvo. Na ozemlju prefektur Trsta, Pule, Reke, Vidma in Zadra bodo pri vseh razredih vseh osnovnih, srednjih in poklicnih šol ustanovljeni triurni tedenski tečaji slovenskega oz. srbsko-hrvaškega jezika, obvezni za vse učence družin, ki uporabljajo ta dva jezika. Poučevali bodo slovenski oz. srbo-hrvatski učitelji, italijanski državljani. II. Knjige, revije, časopisi. Število naslovov tiska v slovenskem ali srbsko-hrvaškem jeziku lahko doseže tistega iz leta 1927, v besedilih bodo uporabljena osebna in krajevna imena v izvornem jeziku. Dovoljen bo tudi uvoz tiska iz inozemstva, razen onega izrecno prepovedanega. Novinarji in uredniki bodo vpisani v "Seznam novinarjev", čeprav ne bodo ustrezali vsem zahtevam zakona z 31. decembra 1935. III. Kulturna društva. Pripadniki slovanske manjšine bodo lahko ustanavljali zunaj obstoječih društev in organizacij svoja kulturna, športna in dobrodelna društva, lahko bodo imela svoje sedeže s knjižnicami, kjer bodo v svojem jeziku imeli prireditve. IV. Uporaba srbo-hrvaškega in slovenskega jezika v javnosti in v javnih uradih. Vsi oblastni organi v Julijski krajini bodo dobili navodila glede spoštovanja jezika, tradicij in navad narodne manjšine. Posebej bo preskrbljeno za uporabo mater-

¹⁵ ZALj, zbirka J. Vilfan, fasc. 11, korespondenca Vratović.

¹⁶ Kot v. op. 15.

¹⁷ ZALj, zbirka J. Vilfan, fasc. 20.

nega jezika v uradnem poslovanju. Ne bodo prepovedani napisi v jeziku manjšine na spomenikih in nagrobnikih, brez posebnih davkov bodo izvešeni dvojezični napisi, ukinjeno bo spreminjanje priimkov in osebnih imen v italijansko obliko in omogočena revizija že spremenjenih, oblasti ne bodo ovirale uporabe slovanskih jezikov pri verskih obredih v in zunaj cerkva. V. Pripadniki manjšine bodo imeli pravico zaposlitve v javnih službah in gospodarskih koncesijah, tudi če niso vpisani v fašistično stranko. Pretežno slovanske občine bodo primarno izročene "podestatoma" teh narodnosti. VI. Vlada bo poskrbela, da bodo osvobojeni vsi državljani slovanskih narodnosti, ki so bili kaznovani zaradi političnih motivov, prav tako politični konfiniranci. Preklicane bodo vse spremljajoče kazni in prepovedi, policijske mere, vsi bodo dobili nazaj državljanske in politične pravice, tako da bodo popolnoma svobodno lahko opravljali svoje poklice. Političnim emigrantom z italijanskim državljanstvom bo garantirana svobodna vrnitev v Italijo in opravljanje poklica; ne političnih ne upravnih postopkov ne bodo deležni zaradi espatriacije ali političnih motivov. VII. Prebivalstvo Novih provinc preživlja hudo gospodarsko krizo zaradi splošnih in tudi posebnih razmer, mnoge občine so na robu propada, cela področja ne zmorejo plačevati niti davkov, na tisoče malih posestev je bilo že prodanih na dražbi. Samo v prvem polletju tekočega leta je bilo samo v puljski pokrajini objavljenih 703 dražb. Prepričani, da ni mogoče zadovoljivo rešiti manjšinskega problema brez rešitve gospodarskega, bodo pisci predlogov sestavili "z dovoljenjem N. E. voditelja vlade detaljni memorandum".¹⁸

Kako sta delegata opravila svojo misijo v Rimu, je popisal Virgilij Šček v posebnem Poročilu, izročnem Vilfanu 26. julija 1937 skupaj z dokumentoma. Dne 7. julija sta bivša poslanca odpotovala v Rim, naslednji dan sta v palači Viminale izročila osebnemu Mussolinijevemu tajniku Osvaldu Sebastianiju prošnjo predsedniku vlade za sprejem "per esprimere gli omaggi ed i desideri della popolazione slava della Venezia Giulia in considerazione della nuova situazione creata per generosa volonta' di Vostra Eccellenza". Dne 14. julija ju je sprejel tajnik šefa Mussolinijevega kabineta Catenacci, ker je bil šef kabineta Bellazi zaseden z nekim prefektom. Tajnik jima je rekel, da je pismo prišlo, toda Duce ima obveznosti od preje in zaradi bližnjega odhoda iz Rima ju "zaenkrat" ne more sprejeti. Če se jima zdi, naj pustita spomenico, ali pa naj želje pošljeta prek prefekta v Julijski krajini. Šček je pripisal temu poročilu še svoje pripombe: Spomenice nista hotela izročiti, ker bi jo vlada lahko izrabila in dala neke nepomembne koncesije prek prefektov in mimo slovanskih predstavnikov. "Sodim, da so dolgo premišljevali, kaj in kako bi nama odgovorili." Iz Catenaccijeve izjave je sklepal, da vlada ni hotela pretrgati stikov s predstavniki manjšine in je pustila odprta vrata.¹⁹ Šček ni vedel, da je kabinet predsednika ministrskega sveta zahteval od prefektov v Trstu in Gorici, karakteristiko obeh odposlancev. Goriški je odgovoril, da Podgornik ni lojalen državljan, ni spremenil svojega odnosa do italijanskih oblasti, tri hčere ima v Jugoslaviji. Drugorodci, ga nimajo za svojega predstavnika, prefekt nasprotuje sprejemu, sicer bi si prilastil vlogo in funkcije provincijskih in občinskih oblasti. Če že, naj bi prišel k podpisnemu prefektu v vladno palačo, kamor še ni vstopil prostovoljno, niti po podpisu sporazuma ne.²⁰

Ščeka in Podgornika Mussolini ni sprejel! Še šef njegovega kabineta ne, pač pa le tajnik tega šefa. Čermelj, ki je v Ljubljani vodil Manjšinski inštitut, je pisal Vilfanu 30. julija 1937: "Po dolgem razpravljanju so se končno naši prijatelji zedinili, da pojdeta Šček in Podgornik v Rim in so v ta namen sestavili spomenico in predlog zahtev. Toda nista bila sprejeta ... Zaradi tega ni v pogledu obljub nastal noben nov moment ...

¹⁸ Kot v op. 17.

¹⁹ Kot v op. 17.

²⁰ ACS, PS, Casellario Politico Centrale (CPC), Podgornik Carlo, 4041.

Čudim se samo tukajšnjim bolj ali manj uradnim krogom, da skušajo prikazati naši javnosti položaj tako, kakor da bi bile nastale znatne izpremembe na boljše." Vilfan pa je pisal Vratoviću, da je 20. julija izvedel, da "potovanje dveh naših romarjev ni uspelo, ker se je ustavilo v 'predsobi'". V drugem pismu, 15. avgusta 1937, pa se mu je zdelo napačno, da sta šla v Rim kar oba in to mimo lokalnih prefektov, kar je pomenilo nekakšno javno manifestacijo. Predvideval je, da bo šel sam v Rim in opravil tisto česar naj bi se Šček in Podgornik "ustrašila". Sicer pa si je zastavljal vprašanje, kako formulirati zahteve manjšine, če država zahteva za sebe vsakega državljana: "To je kvadratura kroga."²¹

Očitno so imeli prav tisti "mladi", ki so delegaciji nasprotovali. Če bi jo sprejel predsednik vlade, bi priznal predstavnitvo neke manjšine in s tem tudi obstoj te manjšine, kar ni bilo združljivo s fašistično politiko do drugorodcev. Če bi sprejel predstavnika in spomenico, bi moral nanjo tako ali drugače reagirati in postaviti pod vprašaj vso dotedanjo raznarodovalno politiko in njene učinke.

Oktober 1937 je namestnik zunanjega ministra v Beogradu Ivo Andrić opozoril italijansko ambasado, naj bi čimprej sprejeli ukrepe v korist drugorodcev, predvsem zato, da bi z dejstvi okrepili Stojadinovićev položaj, ki ga napadajo opzacionalci in sam Korošec, češ, da pakt ni dal sadov. Zasebno je Andrić namignil, da bi najbolj impresionirala dobrohotnost v korist Slovencev, predvsem mladih, ki so bili obsojeni, kot drugotne osebe, na političnih procesih. Ciano je odgovoril, da se bo pri notranjem ministrstvu zanimal kako je izpolnilo njegove zahteve, iz pisma pa zvemo tudi, da je bila intervencija namestnika ministra za zunanje zadeve prva o kateri je poročala ambasada v Rim.²²

Ko se je decembra 1937 Stojadinović srečal s Ciano v Rimu, mu je potožil, da ima v beograjskem parlamentu hudo opozicijo zaradi neizpolnenih obljub. Glede sprejema predstavnikov manjšine ga je Ciano zavrnil, da ne pridejo v poštev "procedure democratiche e parlamentari che non sono assolutamente ammissibili".²³ tedaj so slovenski "AKADEMIKI" izdali letak in ponovno obsodili vlado, ker se tudi v teh pogajanjih "zastopniki" niso zmenili za narodno manjšino. "Žrtvovali so 600.000 Slovencev in Hrvatov, morda za določen kontingent svinj in prascev."²⁴

Ali so primorski Slovenci in istrski Hrvati sploh imeli kakšno korist od sporazuma? Nekaterne koncesije tudi za manjšino v Italiji so bile dosežene že med pogajanjmi od leta 1935 dalje: uvoz štirih jugoslovanskih časopisov v Julijsko krajino in olajšana potovanja v Jugoslavijo. Glede slovenskih časopisov, ki so po dolgih letih prišli Primorcem v roke, pa zvemo iz italijanskih poročil, da ljudi ne zanimajo več "odkar so spremenili svoj agresivni odnos do Italije", prodanih je le 40 odstotkov od ok. 2.500 izvodov Slovenca, Jutra in Novosti.²⁵ Dejstvo je, da so oblasti same preprečevale nakup, širjenje in branje teh časopisov. Številne so bile zaplembe posameznih številk Jutra in Slovenca, ker da "so objavljali nepravilne in neutemeljene informacije o italijanskih zadevah ali ljudeh ter tendenciozne in lažne komentarje, nasprotujoče nacionalnemu redu v Državi". V mestih so precej nemoteno prodajali jugoslovanske časopise, na podeželju pa jih je policija plenila.²⁶

Edina vredna koncesija primorskim Slovincem je bila amnestija političnih kaznjencev. Toda Cianova trditev ob podpisu sporazuma v Beogradu "od danes naprej ni v italijanskih zaporih nobenega političnega obsojenca več", ni bila resnična. Ne vemo,

²¹ ZALj, zbirka J. Vilfan, fasc. 7, korespondenca Čermelj, in 11, korespondenca Vratović.

²² ADSME, AP, Jug., 1938, b. 99.

²³ ADSME, AP, Jug., 1937, b. 87.

²⁴ ADSME, AP, Jug., 1937, b. 83.

²⁵ ADSME, AP, Jug. 1937, b. 85, Tržaški prefekt ministrstvu, 1. 8. 1937.

²⁶ Prav tam, Ministrstvo za zunanje zadeve, Appunto, 18. 3. 1937.

kako je potekala amnestija in koliko je bilo izpuščenih oziroma še zaprtih političnih obsojencev v letu 1937. Po podatkih v časopisu Istra je bilo ob podpisu, marca 1937 izpuščenih 28 oseb iz konfinacije, nihče pa iz zapora.²⁷ Ob obisku Stojadinovića v Rimu decembra 1937 je "Duce osvobodil vse politične konfinirance iz provinc Julijske krajine", temu sporočilu sledi 16 imen, pa tudi predlog jugoslovanskega veleposlaništva v Rimu, naj se v komunikeju, ki bo objavljen, beseda "vse" zamenja z "zadnje politične obsojence".²⁸ Tako naj bi bilo torej v dveh obrokih v letu 1937 izpuščenih 44 konfinirancev slovenske in hrvaške narodnosti. Toda v decembru niso bili izpuščeni vsi, pa tudi ne zadnji konfiniranci. Iz imenskih seznamov objavljenih v *L'Italia al confino*²⁹ sem pregledala samo goriško pokrajino in našela 38 izpuščenih v letu 1937, ki so bili obsojeni v letih 1935-1937. Hkrati pa je bilo še 1936. leta na novo obsojenih 27, 1937. pa 23 oseb, šele leta 1938 se je število znižalo na 9, kar pomeni, da so sodne komisije delovale enako kot pred sporazumom. Značilno je še, da so bili izpuščeni manj obremenjeni konfiniranci, za protidržavni vzklik, iredentistično propagando itd., ne pa tudi komunisti, kot n. pr. poslanec italijanskega parlamenta Jože Srebrnič. Med pomembnejšimi izpuščenimi sta bila duhovnika-vzgojitelja v goriškem semenišču Carlo Mussizza in Anton Rutar (izpuščen že 1936), na Tržaškem pa župnik iz Doline Ivan Bidovec (ponovno konfiniran 28. septembra 1940), Roman Pahor in vseh 15 fantov, ki so bili kaznovani v začetku 1936. leta zaradi božične obdarovalne akcije na Krasu. Še drug zanimiv primer naj navedem: 22. januarja 1937 sta bila obsojena dva Cerkljana, cerkovnik Ivan Kumar na tri in kmet Gabriel Peternel na dve leti konfinacije, ker sta na novoletnem plesu zaigrala sokolsko koračnico - "Manifestazione irredentista e antifascista" - oba sta bila pomiloščena čez dva meseca - 25. marca.

Glede političnih obsojencev Posebnega sodišča za zaščito države je, kot smo videli, oktobra 1937 Andrić sugeriral "benevolenco" o čemer je Ciano obvestil tudi notranjega in pravosodnega ministra, vendar ni prav razumel, ali je Andrić mislil mlade "Slovence" ali italijanske državljane slovenskega jezika. Zahteval je torej čimveč podrobnih podatkov o procesih, imenih itd. Andrićev odgovor v začetku novembra 1937 je bil: samo sugerira in ne vztraja na zadevah, ki se ne tičejo jugoslovanske vlade, mišljeni so zelo mladi ljudje slovenskega jezika, ki so bili vmešani kot stranski sodelavci pri terorističnih akcijah in v tistih časih upravičeno strogo kaznovani; "danes pa je položaj spremenjen, milostni ukrep bi v očeh vseh predstavljal najboljši dokaz o čistih odnosih med dvema deželama." Podpisnik sporočila iz Beograda Capriola je zaključil, da prav zato, ker je sam Andrić govoril o zadevi kot zelo delikatni, ki je notranja stvar Italije, se ga ni drznil povprašati po podrobnostih.³⁰

Pomilostitveni ukrepi za obsojence Posebnega sodišča za zaščito države so vsebovali znižanje kazni za določeno število let, ki so bila prišteta prejšnjim pomilostitvam. Tako se je n. pr. Zorko Jelinčič, organizator TIGRA, še oktobra 1938 v prošnji za pomilostitev skliceval na objave ob sporazumu, ko naj bi bilo pomiloščenih 70 zapornikov, njega pa so izpustili 15. marca 1939, potem ko je odsedel devet let od dvajsetih.³¹ Zagrebški nadškof Aloisius Stepinac je novembra 1938 pisal Mussoliniju zahvalno pismo, ker je pomilostil štiri obsojence z Gortanovega procesa, za katere se je sam zavzel pri Mussoliniju.³² Izpuščeni so bili avgusta 1938 potem ko so odsedeli 9 let od

²⁷ Izjava grofa Ciana: O učenju I upotrebi hrvatskog I slovenskog jezika u Julijskoj krajini, Istra (Zagreb), IX/14, 9. 4. 1937, 2; Bilanca po sporazumu, ibidem IX/27, 9. 7. 1937, 1.

²⁸ ADSME, AP, Jug., 1937, b. 38, sporočilo 4. 12. 1937.

²⁹ A. Dal Pont - S. Carolini. *L'Italia al confino*, Le ordinanze di assegnazione al confino emesse dalle Commissioni provinciali dal novembre 1926 al luglio 1943, Pubblicazione patrocinata dall'ANPPIA nazionale, La Pietra, 1983.

³⁰ ADSME, AP, Jug., 1938, b. 99.

³¹ ACS, PS, CPC, Jelincic Albino, 2622.

³² ADSME, AP, Jug., 1938, b. 94.

tridesetih. Jeseni 1938 je Stojadinović prosil italijansko stran za nadaljne pomilostitve, tako da bi v dobi volitev lahko zavrnil opozicijo z novimi dokazi o dobrohotnosti italijanske vlade. Ciano je odgovoril, da bo izpuščenih pet oseb, katerih kazni se izteče naslednje leto, in ena, ki se ji kazni izteče 1942. Ostalo bo torej v zaporu še 16 kaznjencev, obsojenih "za posebno težke krvave zločine", je pa tudi njim že znižana kazni za 11 do 14 let. Pogojno je bilo izpuščenih šest obsojencev, trije z zloglasnega procesa zaradi umora v Koprivišču, a le eden, Vladimir Štoka, s prvega tržaškega procesa.³³

Obenem ko so slovenske in hrvaške obsojence iz nacionalnih motivov pomiloščevali je policija krepko udarjala po komunističnih organizatorjih tudi slovenske in hrvaške narodnosti. Iz poročila tržaškega kvestorja zveemo, da so bile od 1. januarja 1937 do 31. januarja 1938 odkrite kar tri komunistične organizacije: maja na Krasu, novembra v Trstu in Istri in ponovno novembra v Trstu. 18 oseb je bilo predlaganih za Posebno sodišče za zaščito države, 38 pa za konfinacijo, opomin ali svarilo. Glede posameznih aretacij pa zveemo, da so prizadele predvsem vinjene in evforične ljudi, ki so se "obnašali antifashiistično".³⁴ Med njimi je bilo daleč največ Slovencev ali Hrvatov.

Za obljubljeni časopise v slovenskem jeziku se je Ciano resno zavzemal. 31. maja in 31. julija 1937 je naročal ministrstvu za ljudsko kulturo naj poskrbi za zadevo. Le-to je odgovorilo: "To ministrstvo se ukvarja s konkretizacijo pobude za časopis v slovenskem jeziku ... Je že določeno, da bo moral biti tednik in da ga bo financirala vlada. Poleg tega so bili prefekti Trsta, Gorice, Vidma, Pule in Reke opozorjeni, da se dogovore o najprimernejšem sedežu ter z moralnega in političnega vidika najprimernejši oseb, ki bi prevzela uredništvo časopisa."³⁵ Reški prefekt je odgovarjal, da na Reki ni Slovencev, oni v okolici pa predstavljajo "jezikovne entitete, ki so s kulturnega vidika prav malo vredne". Za sedež časopisa je predlagal Trst ali Gorico.³⁶ Toda še 3. novembra 1937 je Ciano z brzojavom prosil ministra za ljudsko kulturo, naj pove na kakšni točki je priprava časopisa v slovenskem jeziku za prebivalstvo ob meji. "Odveč je, da opozorim V. E. o pomembnosti zadeve. Bilo bi nadvse potrebno publiciranje čimprej začeti."³⁷ Sledil je še telegram kulturnega ministrstva prefektom: "Potrebno je zelo hitro pristopiti k tedenski publikaciji v slovenskem jeziku."³⁸ Rezultat vseh teh prizadevanj je bil samo v tem, da je na prošnjo goriškega nadškofa Carla Margottija za dobro leto, od 1. aprila 1938 do novembra 1939, smel izhajati izrazito verski mesečnik Svetogorska kraljica v počastitev štiristoletnice romarske poti na Sveto goro. Šček-Besednjakova struja krščanskega tabora je časopisu nasprotovala, ker so oblasti za urednika določile italijanskega priorja. Pač pa se je po sporazumu izboljšal odnos do slovenskih in hrvaških knjižnih izdaj, ki so sicer izhajale legalno, a dotlej pod izredno težkimi pogoji. Katoliško tiskovno društvo v Gorici je že 5. aprila 1937 naslovilo na prefekta prošnjo, da bi Katoliška tiskarna smela spet obratovati, toda po poročilu kvestorja Cocca je ta prošnja "vzbudila pravcati alarm med dobromislečimi elementi italijanskega porekla" in Mohorjeva družba je svoje knjige morala še naprej tiskati v Trstu pri zasebniku.³⁹

Glede društev obstajajo podatki, da so bili odobreni statuti srbsko-pravoslavni skupnosti v Zadru, na Reki in v Peroju, za katere naj bi jugoslovanska vlada izražala posebno zanimanje.⁴⁰

³³ Ibidem.

³⁴ ACS, PS, AGR, 1941, b.58, Relazioni sulla situazione politica ed economica delle provincie.

³⁵ ADSME, AP, Jug., 1938, b. 99.

³⁶ Vojno istorijski institut (VII), Beograd, it. fond, kutija 855.

³⁷ ADSME, AP, Jug., 1937, b. 87.

³⁸ VII, kutija 855, brzojavka vsem prefektom v Julijski krajini, 25. 11. 1937.

³⁹ R. Klinec, Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe, Gorica 1967, 142.

⁴⁰ ADSME, AP, Jug. 1937, b. 83.

Nobeno slovensko ali hrvaško društvo ni bilo obnovljeno in noben tečaj slovenskega jezika ni bil legalno ustanovljen. Za kulturno področje je Italija poskrbela tako, da je 12. in 13. junija 1937 v Politeama Rosetti v Trstu gostovala ljubljanska opera s *Prodano nevesto* in *Gotovčevim Erom* z onega sveta. Takole je poročal o tem prefekt: "Pertanto la gran massa dei presenti era slava, mentre i cittadini triestini, decisamente avversi agli slavi erano del tutto assenti." Med publiko je bilo mnogo "nepopoljšljivih iredentistov" poleg velike množice, ki je prišla iz drugih provinc. Tržaški ambient s političnega vidika odklanja take špektakle, končuje poročevalec, in želi "da se najde način za preprečitev naslednjih, ki naj bi bili v avgustu in septembru".⁴¹ Iz Sardočevih spominov zvedemo, da si je tajni odbor zelo prizadeval, da bi dvorano napolnili Slovenci, toda glavni pevec naj bi mislil, da mu ploska italijanska publika, zato je navdušeno dvigoval roko v fašistični pozdrav. V dvorani se je slišal klic: *Živijo kralj Peter, Sardoč* pa je zavpil: "kozel".⁴²

Dosedanje raziskave kažejo, da je po sporazumu nekoliko popustil policijski nadzor nad združevanjem mladine, nad izleti, cerkvenimi pevskimi zbori, pollegalnimi gledališkimi prireditvami, zasebnimi skrivnimi jezikovnimi tečaji in podobno. Da je bilo obnovljeno gibanje nadzorovano, pa kaže dejstvo, da je leta 1940, ko je Italija stopila v vojno, policija aretirala tristo udeležencev gibanja, voditelji pa so bili obsojeni na drugem tržaškem procesu na drastične kazni.

RIASSUNTO

Circa l'accordo Ciano - Stojadinović

Nel periodo di ravvicinamento tra Italia e Jugoslavia, negli anni 1935-1937, su pressione dei capi dell'emigrazione del Litorale, la parte jugoslava, presidente del governo era all'epoca Milan Stojadinović, pose per la prima volta tra i problemi prioritari, accanto alle questioni dell'Albania e degli Ustascia croati in Italia, anche le concessioni per la propria minoranza in Italia. Ma anche in questo, terzo accordo politico tra i due Stati, firmato il 25 marzo 1937 a Belgrado, la minoranza nazionale non è menzionata. I due Stati invece, nell'articolo 4, si impegnavano ad impedire sul proprio territorio attività rivolte contro l'altro firmatario. In Jugoslavia furono perciò perseguitate le organizzazioni dell'emigrazione. La parte italiana promise di ripristinare per gli "allogeni" alcuni diritti "in lingua serbo-croata-slovena", ma non volle che fossero inseriti nell'accordo, per non rinnegare la politica condotta sino a quel momento. In tal modo ammise per la prima volta, almeno verbalmente, l'esistenza delle minoranze nazionali entro i suoi confini. Promise loro giornali, l'insegnamento della lingua materna in alcune classi elementari, l'uso indisturbato di queste lingue in chiesa ed il rinnovo di alcune società. Nel luglio del 1937, la deputazione degli sloveni del Litorale, latrice di un promemoria sull'attuazione delle richieste minoritarie, non fu ricevuta da Mussolini, altrimenti avrebbe riconosciuto la rappresentanza degli allogeni. Dal canto suo, il governo jugoslavo non fece alcun intervento circa l'attuazione delle promesse, accontentandosi del bel gesto. Non protestò nemmeno in occasione dell'assassinio politico del compositore Lojze Bratuž, avvenuto a Gorizia nel febbraio del 1937. L'Italia tenne solo parzialmente fede alle promesse fatte. Ancor prima dell'accordo ammiò diverse personalità politiche condannate al confino e al carcere, e accettò l'import-export reciproco di 4 giornali. Frutto dell'accordo fu il mensile

⁴¹ ACS, PS, AGR, 1920-1945, 1937, b. 1, cat. A6 - Irredentismo; 1903-1949, A6, fasc. A-53.

⁴² D. Sardoč, *Tigrova sled*, Trst 1983, 110-111.

religioso *Svetogorska Kraljica*, che però uscì limitatamente ad un anno e soltanto in lingua slovena, e non anche in croato. Invece del rinnovo delle società slovene e croate furono solo confermati tre statuti delle comunità serbo-ortodosse. Ciononostante, Stojadinović fu convinto di aver ottenuto per la minoranza una "pacifica vita culturale e nazionale" e che Belgrado "fosse capace di tutelare le proprie popolazioni fuori dai confini jugoslavi". Per quanto riguarda la vita culturale, proibita sin dal 1927, le autorità fasciste, dopo la firma dell'accordo, in luogo delle società e dei corsi di lingua promessi, allentarono parzialmente il controllo sulle manifestazioni illegali della gioventù slovena. Ma appena l'Italia entrò in guerra, nel 1940, soppresse questo movimento con arresti di massa e condanne, anche capitali. La minoranza slovena e croata, circa mezzo milione di persone, fu quindi un'altra volta sacrificata ai rapporti interstatali.

TONE FERENC

ŠTETJE PREBIVALSTVA LJUBLJANSKE IN REŠKE POKRAJINE 1941. LETA

Po prvi svetovni vojni je Kraljevina Italija na svojem ozemlju, tudi tistem, ki ga je dobila po vojni na strani Velike Antante, opravila dve štetji ali popisa prebivalstva. Prvo je bilo še pred nastopom fašistične vlade, 1. decembra 1921, drugo pa 21. aprila 1936. Vzrok, da je fašistična vlada izbrala za števni dan prav 21. april in ne 31. december, je najbrž v fašističnem oziranju na antično mitologijo, zakaj 21. april 753 pr. Kr. naj bi bil rojstni dan antičnega Rima. Obe štetji sta zajeli tudi prebivalstvo Slovenskega primorja in Istre oz. Julijsko krajino, kot so takrat in tudi pozneje imenovali to območje. Podatke obeh štetij so tudi objavili v uradnih publikacijah.¹

Pri štetju 21. aprila 1936 so tajno ugotavljali tudi število t. i. tujejezičnih oseb (*alloglotti*) v Julijski krajini (pokrajine Trst, Gorica, Pulj, Reka in Videm), v pokrajini Bolzano in v nekaterih občinah pokrajin Trident in Belluno. V videmski pokrajini so upoštevali le Kanalsko dolino (pet občin), ki je po prvi svetovni vojni prišla pod Italijo. Pri tujejezičnih osebah so ugotavljali tudi področja njihove zaposlitve: poljedelstvo, industrija, trgovina itd. Te podatke na 225 straneh je Osrednji statistični zavod jeseni 1941 posredoval III. oddelku italijanskega notranjega ministrstva v Rimu.²

1. Števno območje 1941. leta

Še med kratkotrajno vojno s Kraljevino Jugoslavijo je Adolf Hitler s svojimi smernicami 3. in 12. aprila 1941 razkosal Jugoslavijo in posamezne dele njenega ozemlja poklonil sosednjim državam, velik del pa prisodil tudi svojemu tretjemu rajhu ter ustaški Neodvisni državi Hrvatski (NDH). Tisti del, ki ga je v Sloveniji dodelil Kraljevini Italiji, si je ta organizirala v upravno enoto z imenom Ljubljanska pokrajina (*Provincia di Lubiana*) in si jo 3. maja 1941 s kraljevim ukazom tudi priključila. Ljubljansko pokrajino, ki je obsegala večino Dolenjske in Notranjske ter Ljubljano, je vodil visoki komisar, podrejen notranjemu ministru in predsedniku vlade; obe funkciji je takrat imel Benito Mussolini, vodja (*duce*) Fašistične nacionalne stranke (*Partito nazionale fascista* - PNF). Prvi visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je bil dotedanji zvezni tajnik PNF za tržaško pokrajino Emilio Grazioli, poslednje tri mesece italijanske okupacije sta mu sledila manj razglašena Giuseppe Lombressa in general Riccardo Moizo.

¹ Ministero dell'economia nazionale - Direzione generale della statistica - Ufficio del censimento: Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1 dicembre 1921, III. Venezia Giulia; Istituto Centrale di Statistica del Regno d'Italia: VIII censimento generale della popolazione 21 Aprile 1936 - XIV, volume II province, fascicolo 24 provincia del Friuli (Udine); fascicolo 31 provincia del Carnaro (Fiume); fascicolo 32 provincia di Gorizia; fascicolo 33 provincia dell'Istria (Pola); fascicolo 34 provincia di Trieste. Roma, 1937 - Anno XV.

² V **tržaški** pokrajini so med 63.254 družinami z 278.194 navzočimi člani našeli 25.465 tujejezičnih družin s 134.721 navzočimi člani, v **goriški** pokrajini so med 41.757 družinami s 178.317 navzočimi člani našeli 28.180 tujejezičnih družin s 129.275 navzočimi člani, v **puljski** pokrajini so med 63.254 družinami z 296.460 navzočimi člani našeli 25.465 tujejezičnih družin s 134.721 navzočimi člani, v **reški** pokrajini so med 26.103 družinami s 115.065 navzočimi člani našeli 12.305 tujejezičnih družin s 54.171 navzočimi člani. V petih občinah **Kanalske doline** so med 4.003 družinami s 17.308 navzočimi člani našeli 1.689 tujejezičnih družin s 6.945 navzočimi člani. (National Archives Washington, dalje: NAW, microcopy T-586, navitek 411).

Visoki komisar Grazioli je upošteval dotedanjo upravno razdelitev ozemlja na okraje Črnomelj, Kočevje, Ljubljana, Logatec in Novo mesto ter samostojno mestno občino Ljubljana, ki jim je priključil območja tistih okrajev, katerih središča so bila po Hitlerjevem razkosanju Slovenije na nemškem zasedbenem območju (Krško, Litija); v pokrajini je bilo takrat 94 občin; z združitvijo mestnih in okoliških občin so pozneje njih število nekoliko zmanjšali.

Treba pa je opozoriti, da je bil pred fašistično okupacijo Slovenije spomladi 1941. leta del slovenskega ozemlja v banovini Hrvatski, in to v okraju Čabar občine Draga, Trava (ti občini so bili združili v občino Draga) in Osilnica. Po ustanovitvi Ljubljanske pokrajine je to območje ostalo zunaj nje in so ga skupaj z zahodnim delom Gorskega kotara in Hrvatskega primorja z rimskim sporazumom 18. maja 1941 priključili k Reški pokrajini, ki jo je takrat upravljal prefekt Temistocle Testa na Reki. Pri štetju prebivalstva bomo upoštevali tudi ta del našega ozemlja. Italijanski okupator pa je v Ljubljansko pokrajino vključil občino Radatoviči, ki je bila do aprila 1941. leta v banovini Hrvatski.³

2. Priprave na štetje

Kaže, da je štetje prebivalstva pravkar zasedenih in priključenih slovenskih in hrvaških območij ukazal sam Mussolini. To nalogo je dobil Osrednji zavod za statistiko Kraljevine Italije (*Istituto Centrale di Statistica del Regno d'Italia*) v Rimu, ki ga je vodil predsednik Franco Savorgnan. V začetku junija 1941 je v Ljubljano pripotoval ravnatelj oddelka za ljudsko štetje iz omenjenega zavoda dr. Bruno Roselli. 4. junija se je z Graziolijem dogovoril o izvedbi štetja. Kaj sta se dogovorila, izvemo iz dolge spomenice, ki jo je dr. Roselli drugi dan, to je 5. junija, izročil ali poslal Grazioliju. V njenem prvem delu pravi: "Glede na DUCEJEVO zahtevo, da bi čimprej ugotovili sedanjo sestavo prebivalstva, glede na nesodobnost in nezanesljivost, kar ste mi izjavili vi sami, podatkov poslednjega jugoslovanskega štetja iz 1931. leta, glede na ugotovitev, da je (zaradi pomanjkanja sistematične statistike o gibanju prebivalstva v občinah pokrajine) nemogoč 'preračun prebivalstva' na najnovejši datum, glede na večinoma sredotežno gibanje prebivalstva kot posledice jugoslovanskega poraza in drugih znanih vzrokov, glede na to, da je treba pred začetkom vodenja sistematične statistike gibanja prebivalstva predhodno ugotoviti njegovo stanje na določen datum, končno glede na to, da se s štetjem prebivalstva ne pride samo do sestave prebivalstva, temveč tudi do kakovostnih prvin, ki ga označujejo in pomenijo dragoceno tvarino za politične ukrepe - upravne za dokončno vključitev prebivalstva nove pokrajine v prebivalstvo kraljevstva, je Vaša ekscelenca ugotovila več kot smiselno potrebo po štetju, ki se naj opravi na tem ozemlju v najkrajšem času (15. ali 31. julija t. l.), skladno z zadostitvijo najstrožjim zahtevam, ki zagotavljajo uspeh ugotavljanja."

Glede načina štetja sta se Grazioli in dr. Roselli dogovorila, da bo Osrednji statistični zavod (ISTAT) pripravil družinski popisni list in navodila za popisovalce, ki naj bi se nato prevedla v slovenščino. Dr. Roselli naj bi oboje v italijanščini predstavil zboru okoli desetih pokrajinskih nadzornikov, ki bi jih izbral Grazioli. Ti naj bi nato to v slovenščini posredovali občinskim tajnikom na raznih krajih v okrajih, občinski tajniki pa dalje popisovalcem. Ko bi popisno gradivo prispelo v občine, bi naj občinski tajniki poskrbeli za njegovo razdelitev itd. Po popisu naj bi zbrali izpolnjene popisne liste in jih poslali na okraj, od tam pa pokrajinskemu popisnemu uradu, ki bi se najprimerneje namestil pri mestnem poglavarstvu v Ljubljani. Pokrajinski popisni urad naj bi sestavljalo najmanj 60 moških in ženskih revizorjev, ki bi bili tudi zmožni

³ O okupaciji Ljubljanske pokrajine glej T. Ferenc, Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942, Maribor 1987, 11-105; idem, La provincia "italiana" di Lubiana. Documenti 1941-1942, Udine 1994, 11-121.

prevesti v italijanščino odgovore družinskih poglavarjev.

Družinski popisni list naj bi bil napisan v italijanščini in slovenščini, vendar naj bi vprašani odgovarjali samo v svojem jeziku. Omenjeni pokrajinski revizorji pa naj bi prenesli podatke v italijanščini na drugi primerek družinskega popisnega lista, ki ga bi nato dobil ISTAT v Rimu. Prvi primerček pa naj bi po obdelavi vrnil občinskemu uradom za njihov anagrafski register občanov.

Med štetjem ali popisom prebivalstva naj bi pokrajinski revizorji obiskovali dodeljene občine in nadzirali pravilnost štetja, med pregledovanjem družinskih popisnih listov na sedežu pokrajinskega popisnega urada pa nadzirali pravilnost njihovega dela. Dva ali morda več funkcionarjev ISTAT naj bi vodila ves postopek popisa, in to najprej v občinah in nato v Ljubljani, da bi zagotovila njegov pravilni potek.

V tretjem delu spomenice je dr. Roselli predvidel stroške popisa, opirajoč se pri tem na stroške, ki jih je že predvidel za štetje prebivalstva tistega območja, ki so ga priključili k Reški pokrajini, pa so se reškemu prefektu in tamkajšnjim okrajnim komisarjem zdeli prenizki. Zato je prvotno predvideni znesek 200.000 lir zvišal na 250.000 lir. Za štetje prebivalstva v Ljubljanski pokrajini pa je v spomenici predvidel 400.000 lir in ta znesek tudi natančneje razčlenil, pri čemer pa ni upošteval stroškov dela uradnikov ISTAT in tiskanja družinskih popisnih listov ter navodil. Sodil je, da lahko tiskanje prevzame kakšna ljubljanska tiskarna in če bi soglašala reški prefekt in dalmatinski guverner (to pomeni, da so nameravali šteti prebivalstvo tudi v Dalmaciji), bi lahko v Ljubljani tiskali gradivo za popis prebivalstva na vsem jugoslovanskem ozemlju, ki si ga je spomladi 1941 priključila Italija. V tem primeru bi morali dobiti Mussolinijevo soglasje.

V četrtem delu spomenice je dr. Roselli navedel razliko med vodenjem statistike prebivalstva med dvema štetjema. V Italiji je vodenje statistike na terenu osredotočeno v občinskih anagrafskih uradih, v bivših jugoslovanskih pokrajinah pa je to razdeljeno med župnijskimi uradi, ki vodijo matične knjige (rojstne, poročne in mrliške), in policijo, ki spremlja drugo gibanje prebivalstva (priselitve in odselitve), nobeden pa občasno ne objavlja podatkov, razen morda v velikih občinah kot je ljubljanska. Nato je navedel naloge, ki so presegle samo štetje prebivalstva, in to: "Ker je nujno, da dan po štetju vse občine ljubljanske pokrajine pridejo do podatkov o gibanju prebivalstva, je treba,

- a) da župniki v 48 urah sporočijo občinskim upravam ustrezne podatke o porokah, rojstvih in smrti;
- b) da vsaka občina sama zbira neposredno od prebivalcev novice in podatke o priselitvah vanjo in odselitvah iz nje;
- c) da občine nato mesečno prek visokega komisariata sporočajo na ISTAT novice in podatke o rojstvih, smrti, porokah, priselitvah in odselitvah;
- d) da se za sporočila župnikov občinskim upravam, za prevzem novic s strani občin, ki se tičejo socialnih gibanj, za sporočila občin visokemu komisarju in za njegova sporočila na ISTAT uporabljajo tiskani obrazci, za katere bo ISTAT predložil vzorce. ISTAT namerava tudi pripraviti vsa potrebna navodila, ki jih bo visoki komisar po potrebi lahko sporočil župnijskim in občinskim uradom, da bi se ti lahko poenotili pri opravljanju zgoraj navedenih novih nalog."

Dr. Roselli se je dogovoril z Graziolijem, da bo uradnik z ISTAT ostal še kakšen dan v Ljubljani in obiskal sedem ali osem velikih, srednjih in malih občin, da bi ugotovil, kako so opremljene za popis prebivalstva in vodenje statistike o gibanju prebivalstva. Za to naj bi mu dali na voljo avtomobil in prevajalca.⁴

V virih, ki so mi na voljo, ni podatkov, kaj so nato v Rimu in Ljubljani storili v

⁴ NAW, T-586, navitek 424, posnetek O12135-40, Rosellijsva spomenica Grazioliju 5. 6. 1941.

mesecu dni, do 5. julija 1941, ko je Grazioli izdal in objavil **naredbo št. 59 z dne 5. julija 1941 - XIX, s katero se odreja popis prebivalstva za dan 31. julija 1941 - XIX**. Naredba je imela šest členov, in to:

1. z določitvijo števne dneva in izvzetja od popisa pripadnikov vseh italijanskih oboroženih sil;
2. z določitvijo popisnih uradov: pokrajinskega, ki ga sestavljajo pokrajinski popisni inšpektorji in pokrajinski popisni revizorji, ter občinskih, ki jih sestavljajo občinski tajniki in popisni uradniki;
3. s sporočilom, da bo izvršilne predpise za popis prebivalstva izdal ISTAT sporazumno z Graziolijem;
4. z opozorilom na obveznost družinskih poglavarjev in predstavnikov skupnosti za oddajo v družinskih popisnih listih zahtevanih podatkov;
5. z grožnjo kazni od 500 do 2000 lir ali z zaporom do treh mesecev za vsakogar, ki ne bi hotel dati podatkov ali bi vede navedel napačne;
6. z določitvijo dneva veljave naredbe z objavo v Službenem listu za Ljubljansko pokrajino.⁵

Drugi dan, to je 6. julija, je Grazioli objavil **Razglas o popisu prebivalstva**. V njem je novo sporočilo, da bodo v dneh od 26. do 30. julija popisni uradniki izročili družinskim poglavarjem in predstavnikom skupnosti družinske popisne liste in jih izpolnjene začeli pobirati 1. avgusta. Na koncu je poudaril, da popis nima prav nobenega davčnega namena, temveč le statistični namen in za dobljene podatke velja najstrožja tajnost.⁶

Čez dva dni, 8. julija, je Grazioli dal pisna navodila okrajnim glavarstvom, da bi začela pripravljati popis ali štetje. Opozoril jih je, naj poskrbijo, da bodo imele občine svoje krajevne sezname v redu: "Seznami krajev, ki so jih bile občine sestavile po nalogu bivše Splošne državne statistike v Beogradu, so bili predloženi bivšemu ministru v Beogradu in jih sedaj ni." Predpisal je podatke, ki naj bi jih imeli novi sezname krajev. Priložil je **seznam občin** Ljubljanske pokrajine s podatki o številu prebivalstva 31. marca 1931 in o površini občin, v katerem je upošteval vse svoje odredbe o spremembi območij občin in okrajev. Ta dva podatka sem uporabil v pregledu, ki ga objavljam za primerjavo s podatki iz štetja prebivalstva 31. julija 1941. Navedel je tudi 19 obmejnih krajev, za katere še ni vedel, ali bodo v Ljubljanski pokrajini ali ne, ker nemško-italijanska razmejitvena komisija še ni končala prve faze dela. Ko se je to zgodilo, so nekateri prišli pod nemško in drugi pod italijansko okupacijo. Svetoval je tudi, naj za topografsko stran uporabljajo "Splošni pregled Dravske banovine" iz leta 1939.⁷

Drugi dan je Grazioli izdal in objavil **odredbo št. 24 z dne 9. julija 1941 - XIX, s katero se odobravajo pravila za popis prebivalstva**. V pravilih je natančno določil način štetja ali popisa prebivalstva, kot ga že poznamo iz Rosellijeve spomenice Grazioliju. V posebnih tiskanih pravilih je naveden tudi natančen **popisni razpored** od četrta 17. julija, ko naj bi bilo vse gradivo za popis izročeno občinam, do ponedeljka 18. avgusta, ko naj bi pokrajinski popisni urad v Ljubljani sprejel v službo že dva dni pred tem preizkušeno osebje za pregledovanje družinskih popisnih pol. Poleg števne

⁵ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, kos 54, 5. 7. 1941, 401-402, naredba št. 59, popis prebivalstva v Ljubljanski pokrajini; Censimento della popolazione della provincia di Lubiana, Slovenec (Ljubljana), LXIX/158a, 8. 7. 1941-XIX, 2; Popis prebivalstva Ljubljanske pokrajine, ibidem, 3; Popis prebivalstva Ljubljanske pokrajine, Jutro (Ljubljana), XI/26, 7. 7. 1941-XIX, 2.

⁶ Dvojezični Razglas o popisu prebivalstva z dne 6. julija 1941 je objavljen v brošuri Norme per l'esecuzione del censimento della popolazione della provincia di Lubiana 31 luglio 1941-XIX - Pravila za popis prebivalstva ljubljanske pokrajine 31. julija 1941-XIX (dalje: Norme per l'esecuzione del censimento della popolazione), ki je v ARS-II, okr. glav. Logatec, fasc. 123.

⁷ ARS-II, okr. glav. Logatec, fasc. 123, Graziolijevo pismo II. No. 1323-1 z dne 8. 7. 1941.

ali popisnega dne 31. julija so namreč navedeni še naslednji pomembni dnevi in dejavnosti: 17. julija sestanek pokrajinskih nadzornikov na visokem komisariatu, 19. julija sestanek občinskih tajnikov na sedežih okrajnih glavarjev, od 1. do 5. avgusta pobiranje izpolnjenih družinskih popisnih listov, 12. avgusta izročitev zelenih obrazcev s sumarnimi izidi popisa, 14. avgusta izročitev družinskih popisnih listov pokrajinskemu popisnemu uradu.⁸

Primerek navodil za štetje prebivalstva Ljubljanske pokrajine je prek nemških obveščevalcev prispel tudi v Maribor h komandantu varnostne policije in varnostne službe, esesovskemu polkovniku Ottu Lurkerju. Ta ga je 5. septembra 1941, torej že po opravljenem štetju, poslal v glavni državni varnostni urad (*Reichssicherheitshauptamt*) v Berlinu. Poleg tistega gradiva, ki ga že poznamo, so tudi **Norme per la revisione del materiale di censimento della popolazione della provincia di Lubiana - Določila za revizijo materiala popisa prebivalstva Ljubljanske pokrajine** (9 strani).⁹

Nadaljnja navodila je Grazioli naslovil 21. julija vsem občinam v pokrajini. V njih je pojasnil pravilni prevod *coadiuvante agricolo* in določil, kako se popišejo cigani ter poklicni častniki bivše jugoslovanske vojske.¹⁰ Natančnejša navodila so dali tudi nekateri okrajni glavarji, logaški npr. 25. julija 1941.

Osem dni pred štetjem prebivalstva, to je 23. julija, je števni urad za Ljubljansko pokrajino začel izdajati svoj bilten **II Bollettino del Censimento**, in to samo v italijanščini. Najbrž ga je pisal že omenjeni Roselli, ki je najbrž deloval kot števni ravnatelj (*il Direttore del Censimento*), ali pa kdo njegovih uradnikov iz Rima. Imel je namen pojasnjevati nejasnosti in odgovarjati na vprašanja, vendar ga je izdajatelj namenil samo osrednjim in pokrajinskim inšpektorjem, da bi z njegovo vsebino seznanjali tudi občinske števne urade in uradnike za štetje, ter okrajnim glavarjem in visokemu komisarju. Bilten je res postavljajl vprašanja in odgovarjal nanja, npr. tudi kako popisati cigane, ki žive pod šotori, priseljenice, rejence itd., kako je z nagradami za popisovalce, bencinom za vožnje itd. Do 12. avgusta je izšlo 13 števil. Iz 2. številke izvemo, da bodo časniki 26. julija objavili propagandni članek, ki ga bodo v nedeljo 27. julija župniki morali prebrati tudi v cerkvah. V poslednji, 13. številki Biltena je tudi navodilo za primerjavo izida štetij 1931 in 1941.¹¹

Kdor bi mislil, da so sredstva javnega obveščanja tisti čas večkrat objavila kakšne podatke o pripravah na popis ali štetje prebivalstva Ljubljanske pokrajine, bi se zelo motil. Slovenec in Jutro sta npr. po objavi prvega naznanila o popisu z dne 6. julija 1941 šele 26. julija, kot je napovedal omenjeni Bilten, objavila obsežnejši članek **Prvi popis prebivalstva v italijanski Ljubljanski pokrajini**. Poleg tistega, kar smo že izvedeli iz drugih virov, so zanimivi podatki o osebju, ki je skrbelo za popis ali štetje:

"Dne 31. julija bo prvi popis prebivalstva naše pokrajine po njeni priključitvi h kraljevini Italiji. Zadevna pripravljajl dela so že 15 dni v polnem teku v vseh občinah, in sicer pod osebnim vodstvom ravnatelja za ljudsko štetje iz osrednjega statističnega zavoda v Rimu.

Da se vidi slika o veličini tega dela, naj zadošča omeniti število sodelujočih funk-

⁸ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 55. kos, 9. 7. 1941, 411-414, odločba visokega komisarja št. 24, odobritev pravil za popis prebivalstva Ljubljanske pokrajine in pravila za popis prebivalstva.

⁹ Centr hranjenja istoriko-dokumental'nyh kolekcij Moskva, fond št. 500, RSHA Berlin, popis št. 1, spis št. 1089, 169 in sl.

¹⁰ ARS-II, okr. glav. Logatec, fasc. 123, Graziolijevo pismo I. No. 1812-1 z dne 21. 7. 1941.

¹¹ "6. PRIMERJAVA PREBIVALSTVA 1931 in 1941. Če je število zdaj preštetega prebivalstva manjše ali malo višje kot je bilo 1931. leta, je treba ugotoviti za vsako **posamezno** občino, ali gre za znana **preselitvena gibanja** in **obdobje, v katerem so bila**. Pomoč pri ugotavljanju vzrokov za morebitne razlike v zmanjšanju ali neznatnem porastu se lahko dobi od vednosti o čistem porastu naravnega gibanja prebivalstva (vsaj v preteklih letih), ki jo morajo imeti okrajna glavarstva." (ARS-II, okr. glav. Logatec, fasc. 150, bilten št. 13 z dne 12. 8. 1941).

cionarjev in uradnikov, ki znaša 1400. Od teh je 1193 popisovalcev, 94 občinskih tajnikov, 94 županov ali občinskih komisarjev, 13 pokrajinskih nadzornikov (izbranih po večini iz tehničnega osebja Visokega komisariata in mestnega poglavarstva ljubljanskega kakor tudi iz našega učiteljskega osebja, ki vsi obvladajo italijanski jezik), 5 osrednjih nadzornikov iz osrednjega statističnega zavoda in iz gori omenjenega ravnateljstva za ljudsko štetje. Vse to poleg dela, ki ga opravljajo pristojni organi Visokega komisariata in okrajna glavarstva."¹²

Dnevnik Jutro je 1. avgusta objavil dvojezično sporočilo o štetju prebivalstva, ki se začne: "Danes, 31. julija, je dan ljudskega štetja Ljubljanske pokrajine" in poziva vsakogar, ki še ni prejel popisnega lista, naj sam pride na "mestni urad za ljudsko štetje (za mesto Ljubljano je ta urad v palači ženskega dekliškega liceja na Bleiweisovi cesti II. nadstr.)". Zanimivo je tudi, da niti Slovenec niti Jutro nista objavila nobene reportaže niti fotografije o popisu prebivalstva.

3. Popis in njegov izid

Štetje ali popis prebivalstva Ljubljanske pokrajine so res opravili na poslednji dan meseca julija 1941. Vendar o njegovem poteku, morebitnih zapletljajih, ovirah itd. (še) nisem našel v arhivih nobenega Graziolijevega poročila. Ničesar niso poročali niti časniki. Grazioli je nato 12. avgusta 1941 izdal **Določbe za uvedbo in voditev registra prebivalstva v občinah Ljubljanske pokrajine** in dva dni zatem še **Določbe za statistiko o gibanju prebivalstva v Ljubljanski pokrajini** kot sta se dogovorila z dr. Rosellijem v začetku junija in kar sem že prikazal.¹³ 27. avgusta pa se je na sestanku županov Ljubljanske pokrajine zahvalil za njihovo sodelovanje pri popisu prebivalstva.¹⁴ Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino ni objavil izida popisa ali štetja prebivalstva te pokrajine.

Do srede septembra 1941 je imel Osrednji statistični zavod v Rimu (ISTAT) žečasne podatke o številu prebivalstva na popisnih območjih. Njegov predsednik Savorgnan jih je takrat posredoval Mussoliniju s temle spremnim pismom:

Duce,

imam čast, da Vam na skupnem pregledu sporočim začasne izide štetja, ki ga je ta zavod opravil 31. julija t. l. v Ljubljanski pokrajini in na območju Reke in Kolpe ob skrbi visokega komisarja Ljubljane in eksc. prefekta. Dela so potekala z največjo rednostjo in gradivo je odlično.

V primerjavi s poslednjim štetjem v bivši Jugoslaviji 1931 je število prebivalstva v Ljubljanski pokrajini narastlo za 10,6% in na območju Reke in Kolpe 3,2%.

Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino in eksc. prefekt za Kvarner sodita, da ni treba objaviti teh začasnih izidov.¹⁵

Teh "začasnih" izidov res niso nikdar objavili. Predsednik ISTAT je Mussoliniju posredoval tale pregled:

¹² Prvi popis prebivalstva v italijanski Ljubljanski pokrajini, Slovenec (Ljubljana), LXIX/174a, 26. 7. 1941-XIX, 2; Prvi popis prebivalstva v Ljubljanski pokrajini - Il primo censimento della popolazione nella provincia di Lubiana Jutro (Ljubljana), XXII/174, 26. 7. 1941-XIX, 3.

¹³ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 65. kos, 13. 8. 1941, 461-474, določba št. 84; ibidem 66. kos, 16. 8. 1941, 478-482, določba št. 87; Uradni razglasi: Določbe za statistike o gibanju prebivalstva v Ljubljanski pokrajini, Slovenec (Ljubljana), LXIX/194a, 20. 8. 1941-XIX, 2; Register prebivalstva Ljubljanske pokrajine, Jutro (Ljubljana), XXII/193, 19. 8. 1941-XIX, 3.

¹⁴ Smernice Visokega Komisarja za delo po občinah, Slovenec (Ljubljana), LXIX/202a, 29. 8. 1941-XIX, 3; Zborovanje županov iz vse pokrajine, Jutro (Ljubljana), XXII/202, 29. 8. 1941-XIX, 2.

¹⁵ NAW, T-586, navitek 424, posnetek O12145.

ZAČASNI IZIDI POPISA PREBIVALSTVA 31. JULIJA 1941 - XIX V LJUBLJANSKI POKRAJINI IN NA OBMOČJU REKE IN KOLPE

OKRAJI	Popisano prebivalstvo		Porast	
	31. julija 1941	31. marca 1931	Št.	%
LJUBLJANSKA POKRAJINA				
Mesto Ljubljana	91.612	79.586	+ 12.026	+ 15,1
Okraj Črnomelj	29.787	27.653	+ 2.134	+ 7,7
Okraj Kočevje	40.074	38.528	+ 1.546	- 4,0
Okraj Ljubljana	68.707	59.931	+ 8.776	+ 14,6
Okraj Logatec	24.710	24.217	+ 493	+ 2,0
Okraj Novo mesto	81.389	74.031	+ 7.358	+ 9,9
Skupaj	336.279	303.946	+ 32.333	+ 10,6
OBMOČJE REKE IN KOLPE				
Okraj Čabar	12.331	11.540	+ 791	+ 6,9
Okraj Kastav	9.600	10.535	- 935	- 8,9
Okraj Krk	19.442	20.043	- 601	- 3,0
Okraj Rab	6.998	6.352	+ 646	+ 10,2
Okraj Sušak	33.340	30.721	+ 2.619	+ 8,5
Skupaj	81.711	79.191	+ 2.520	- 3,2
CELO POPISNO OBMOČJE	417.990	383.137	+ 34.853	+ 9,1

ŠTETJE 31. JULIJA 1941 - XIX NA OZEMLJU LJUBLJANSKE POKRAJINE IN OBMOČJU REKE IN KOLPE (navzočega prebivalstva)

I. NARODNOST

NARODNOST	Ljubljanska pokrajina prešteti		Območje Reke in Kolpe prešteti		Skupaj prešteti	
	Št.	%	Št.	%	Št.	%
Slovenska	318.773	93,8	3.310	3,9	322.083	76,1
Nemška (1)	13.580	4,0	599	0,7	14.179	3,4
Hrvaška	5.053	1,5	77.207	92,3	82.260	19,4
Srbska	511	0,2	383	0,5	894	0,2
Italijanska	458	0,1	1.828	2,2	2.286	0,5
Druge	1.376	0,4	345	0,4	1.721	0,4
Skupaj	339.751	100,0	83.672	100,0	423.423	100,0

(1) Po štetju bodo skoraj vsi Nemci poslani v Nemčijo.

II. VEROIZPOVED

VEROIZPOVED	Ljubljanska pokrajina prešteti		Območje Reke in Kolpe prešteti		Skupaj prešteti	
	Št.	%	Št.	%	Št.	%
Katoliška	336.298	98,9	82.230	98,3	418.528	98,8
Starokatol.	632	0,2	157	0,2	789	0,2
Evangeličan.	395	0,1	45	–	440	0,1
Grškoražkol.	2.054	0,6	1.063	1,3	3.117	0,7
Judovska	139	0,1	145	0,2	284	0,1
Framasonska	106	–	22	–	128	–
Druge	127	–	10	–	137	–
Skupaj	339.751	100,0	83.672	100,0	423.423	100,0

V Arhivu Republike Slovenije pa se je ohranil pregled izida štetja ali popisa prebivalstva Ljubljanske pokrajine, ki upošteva tudi podatke po takratnih **občinah**. Po vojni je te podatke za notranjo uporabo zapisal tudi Statistični urad Slovenije, ki ima tudi podatke o številu moških in žensk ter gospodinjstev. Navajam pregled, ki sem ga sestavil iz treh predlog, in to iz:

1. pregleda izida štetja 31. julija 1941, ki je v Arhivu republike Slovenije,
2. pregleda Statističnega urada Slovenije¹⁶ in
3. seznama občin s podatki štetja 31. marca 1931, ki ga je Grazioli 8. julija 1941 poslal okrajnim glavarstvom.

ŠTETJI 1931 IN 1941

Zap. št.	Okraj in občina	površina v ha	skupno število preb.	skupno število preb.	moški	ženske	število hiš	število gospodinjstev	število Nemcev	%	po štetju se je preselilo Nemcev	
1	Ljubljana	7.211	79.586	92.155	42.160	49.995	6.897	27.691	1.456	1,59	1.211	
	ČRNOMELJ											
1	Adlešiči	4.869	1.772	2.033	939	1.094	325	346	3	0,15	3	
2	Črnomelj	653	1.403	1.607	766	841	253	401	502	9,14	7	
3	Črnomelj-okolica	9.871	3.595	3.882	1.876	2.006	728	794			511	
4	Dragatuš	4.588	1.752	1.918	956	962	372	378	1	0,05	8	
5	Gradac	4.672	2.627	2.804	1.345	1.459	483	501	5	0,05	0,18	2
6	Metlika-okolica	6.043	4.394	4.791	2.226	2.565	895	933	1	0,18	0,2	0
7	Metlika	1.302	1.426	1.549	747	802	290	365			7	
8	Radatoviči	3.984		2.172	1.066	1.106	406	424	0	0	0	
9	Semič	7.309	3.651	3.726	1.695	2.031	833	813	24	0,64	25	
10	Stari trg ob Kolpi	7.181	1.798	1.901	928	973	385	400	90	4,73	75	
11	Vinica	8.976	3.168	3.404	1.645	1.759	699	654	1	0,03	3	
	SKUPAJ	59.448	25.566	29.787	14.189	15.598	5.669	6.009	627	2,10	641	
	KOČEVJE											
1	Dolenja vas	4.345	1.934	1.989	1.009	980	421	435	207	10,41	213	
2	Fara	5.222	2.234	2.361	1.123	1.238	537	516	10	0,42	20	
3	Kočevje	1.815	3.079	3.175	1.579	1.596	428	986	3.158	48,37	900	
4	Kočevje-okolica	10.790	3.510	3.354	1.667	1.687	937	861			2.268	
5	Kočevska Reka	14.937	2.163	2.187	1.086	1.101	735	549	1.626	74,35	1.653	
6	Koprivnik	9.135	1.278	1.262	627	635	446	303	1.059	83,91	1.022	
7	Loški Potok	5.304	2.497	2.645	1.310	1.335	501	552	3	0,11	3	

¹⁶ Za podatke iz 1931. leta glej tudi publikacijo Imenik prebivalstva Savske banovine po stanju od 1. maja 1937. Zagreb 1939, 38-39. Te podatke mi je posredoval Mitja Ferenc, ki zbira gradivo o številu Nemcev na Slovenskem v 20. stoletju.

GESTRINOV ZBORNIK

Zap. št.	Okraj in občina	površina v ha	skupno število preb.	skupno število preb.	moški	ženske	število hiš	število gospodinjstev	število Nemcev	%	po številu se je preselilo Nemcev
8	Mozelj	8.515	1.718	1.663	815	848	452	374	1.280	76,97	1.281
9	Ribnica	9.240	4.791	5.451	2.636	2.815	1.055	1.170	7	0,13	12
10	Sodražica	4.995	3.022	3.239	1.636	1.603	641	678	0	0	3
11	Stari Log	9.896	1.991	1.928	986	942	656	456	1.775	92,06	1.860
12	Velike Lašče	12.017	6.100	6.155	3.138	3.017	1.123	1.190	5	0,08	5
13	Videm-Dobrepolje	9.798	4.211	4.665	2.272	2.393	906	899	15	0,32	0
	SKUPAJ	106.009	38.528	40.074	19.884	20.190	8.838	8.969	9.145	22,82	9.240
	LOGATEC										
1	Begunje	6.488	1.667	1.776	902	874	341	341	0	0	0
2	Bloke	7.522	2.918	3.080	1.552	1.528	557	576	0	0	6
3	Cerknica	7.099	3.604	3.773	1.874	1.899	751	799	4	0,11	0
4	D. Logatec	2.664	2.017	2.044	1.003	1.041	348	491	4	0,12	0
5	G. Logatec	2.496	1.294	1.364	686	678	242	303			0
6	Hotedršica	1.364	732	741	384	357	128	147	0	0	0
7	Planina	3.219	1.446	1.361	651	710	282	338	9	0,65	0
8	Rakek	2.319	2.244	2.322	1.162	1.160	415	584	6	0,25	0
9	Rovte	3.806	2.017	2.090	1.011	1.079	332	390	0	0	0
10	Stari trg pri Ložu	16.128	5.268	5.171	2.533	2.638	1.023	1.127	12	0,23	1
11	Sv. Vid nad Cerknico	2.858	1.010	988	499	489	192	189	0	0	0
	SKUPAJ	55.963	24.217	24.710	12.257	12.453	4.611	5.285	35	0,14	7
	NOVO MESTO										
1	Ajdovec	3.452	852	954	445	500	182	179	0	0	5
2	Ambrus	2.691	1.030	1.218	642	576	265	218	0	0	0
3	Bela Cerkev	981	1.062	1.156	544	612	256	251	1	0,08	0
4	Brusnice	3.465	1.803	2.002	967	1.035	367	403	2	0,09	0
5	Črmošnjice	11.535	2.116	1.917	964	953	478	422	1.643	85,70	1.577
6	Dobrnjč	4.253	2.260	2.529	1.190	1.339	480	487	0	0	5
7	Dvor	2.930	1.320	1.502	744	758	295	296	1	0,06	0
8	Hinje	6.060	1.967	2.246	1.115	1.131	414	402	2	0,09	0
9	Kostanjevica	6.312	2.911	3.300	1.585	1.715	609	654	10	0,33	7
10	Sela pri Šumberku	1.669	516	600	296	304	101	95	0	0	7
11	Mirna	3.733	2.218	2.436	1.106	1.330	518	506	5	0,21	0
12	Mima Peč	5.544	3.243	3.453	1.705	1.748	689	679	2	0,06	5
13	Mokronog	2.261	2.043	2.314	1.076	1.238	491	538	8	0,35	0
14	Novo mesto	502	4.044	4.270	2.005	2.265	545	1.094	47	1,10	24
15	Orehovica	2.062	1.333	1.441	678	763	279	270	5	0,34	0
16	Prečna	3.364	2.679	3.066	1.497	1.569	581	653	5	0,16	5
17	Sv. Križ pri Litiji	2.803	*1.627	1.759	796	963	372	379	0	0	0
18	Sv. Križ pri Kostanjevici	3.001	2.216	2.373	1.159	1.214	425	434	0	0	0
19	Št. Jernej	6.972	4.518	4.988	2.436	2.552	1.037	970	26	0,46	4
20	Št. Peter	2.456	1.687	1.912	898	1.014	422	386	11	0,58	4
21	Št. Rupert	5.270	3.425	3.765	1.777	1.988	776	788	6	0,16	9
22	Škocjan	5.310	3.387	3.604	1.695	1.909	780	739	0	0	0
23	Šmarjeta	2.937	2.276	2.605	1.251	1.354	515	508	5	0,19	7
24	Šmihel-Stopič	14.418	8.775	9.693	4.719	4.974	1.613	1.820	13	0,13	28
25	D. Toplice	5.579	2.914	3.236	1.568	1.668	617	680	34	1,05	13
26	Trebelno	4.924	2.103	2.250	1.124	1.126	455	431	0	0	0
27	Trebnje	5.649	3.933	4.479	2.134	2.345	840	925	3	0,07	0
28	Tržišče	1.776	1.566	1.435	677	758	293	312	1	0,07	0
29	V. Loka	2.875	1.983	2.267	1.084	1.138	448	457	0	0	3
30	Zagradec	2.894	1.433	1.602	824	778	315	334	1	0,06	0
31	Zužemberk	3.907	2.418	2.785	1.346	1.439	522	550	4	0,14	0
	SKUPAJ	131.585	74.031	83.148	40.047	43.101	15.980	16.830	1.832	2,20	1.696
	LJUBLJANA										
1	Borovnica	5.770	2.541	2.663	1.339	1.324	464	612	3	0,11	3
2	Brezovica	2.875	2.183	2.635	1.276	1.359	433	529	1	0,04	0
3	Dobrova	4.219	2.590	3.529	1.742	1.787	593	727	6	0,17	3
4	Dobrunje	3.790	4.027	4.483	2.202	2.281	672	980	11	0,25	14

Zap. št.	Okraj in občina	površina v ha	skupno število preb.	skupno število preb.	moški	ženske	število hiš	število gospodinjstev	število Nemcev	%	po štetju se je preselilo Nemcev
5	Grosuplje	2.258	1.518	1.824	915	909	298	403	10	0,55	10
6	Horjul	3.235	1.833	2.072	1.052	1.020	360	373	0	0	0
7	Ig	5.142	2.424	2.577	1.305	1.272	602	572	3	0,12	0
8	Ježica	679	1.910	2.864	1.410	1.454	484	697	3	0,10	10
9	Krka	3.335	1.765	1.861	929	932	391	380	0	0	0
10	Log	1.287	797	927	459	468	170	189	0	0	0
11	Polhov Gradec	3.853	1.727	1.719	851	868	308	332	0	0	0
12	Polje	2.049	5.924	7.275	3.475	3.800	1.060	1.676	34	0,46	42
13	Preserje	3.440	1.274	1.452	710	742	250	296	1	0,07	0
14	Primskovo	1.611	746	758	382	376	191	165	0	0	0
15	Račna	1.609	648	706	342	364	142	148	3	0,42	0
16	Rakitna	2.105	604	777	371	406	119	118	0	0	0
17	Rudnik	1.490	1.226	1.714	829	885	275	391	2	0,12	0
18	Slivnica-Žalna	2.965	1.761	1.917	915	1.002	397	374	7	0,36	4
19	Stična	4.013	2.507	2.772	1.386	1.586	543	575	4	0,14	0
20	Št. Jošt	2.670	1.018	1.075	542	533	167	168	0	0	0
21	Št. Jurij	3.169	1.602	1.784	909	875	326	345	5	0,28	0
22	Št. Vid pri Stični	5.826	3.294	3.612	1.707	1.905	775	763	2	0,06	2
23	Šmarje	2.964	2.181	2.612	1.306	1.306	463	532	1	0,04	0
24	Tomišclj	3.561	1.259	1.440	738	702	296	275	0	0	0
25	Veliki Gaber	2.402	1.575	1.709	810	899	360	352	1	0,06	2
26	Višnja Gora	3.930	2.365	2.166	1.017	1.149	424	469	0	0	0
27	Vrhnika	9.230	5.895	6.658	3.277	3.381	1.180	1.461	28	0,42	12
28	Želimlje	4.150	1.314	1.367	669	698	304	286	0	0	0
	SKUPAJ	93.627	58.508	66.948	32.865	34.083	12.047	14.188	125	0,19	102
	Ljubljana	7.211	79.586	91.612	41.731	49.881	6.897	27.691	1.456	1,59	1.211
	ČRNOMELJ	59.448	25.566	29.787	14.189	15.598	5.669	6.009	627	2,10	641
	KOČEVJE	106.009	38.528	40.074	19.884	20.190	8.838	8.969	9.145	22,82	9.240
	LJUBLJANA	93.627	60.135	66.948	32.865	34.083	12.047	14.188	125	0,19	102
	LOGATEC	55.963	24.217	24.710	12.257	12.453	4.611	5.285	35	0,14	7
	NOVO MESTO	131.585	74.031	83.148	40.047	43.101	15.980	16.860	1.832	2,20	1.696
	SKUPAJ	453.843	302.063	336.279	160.973	175.306	54.042	79.002	13.220	3,94	12.897

*Pri štetju 1931. leta je bila občina Sv. Križ pri Litiji v okraju Ljubljana, pri štetju 1941. leta pa v okraju Novo mesto.

Najbrž je koristno tudi objaviti število prebivalstva tistega dela Slovenije, ki je bil v **čabarskem okraju** zunaj Dravske banovine in Ljubljanske pokrajine. Te podatke so z Reke posredovali omenjenemu Osrednjemu statističnemu zavodu v Rimu.¹⁷

Občina	Število vseh prebivalcev		Število Nemcev	
	31. 3. 1931	31. 7. 1941	31. 7. 1941	
			Št.	%
Draga	717			
		1.309	399	30,5
Trava	528			
Osilnica	1.216	1.255	1	—
SKUPAJ	2.461	2.564	400	30,5

Gradivo popisa prebivalstva Ljubljanske pokrajine 31. julija 1941 iz občin se je ohranilo le deloma. Hrani ga Arhiv Republike Slovenije.

¹⁷ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 65. kos, 13. 8. 1941, 461-474, določba št. 84; ibidem 66. kos, 16. 8. 1941, 478-482, določba št. 87; Slovenec (Ljubljana) 20. 8. 1941; Jutro (Ljubljana) 19. 8. 1941: Register prebivalstva Ljubljanske pokrajine.

RIASSUNTO

Il censimento della popolazione nelle province di Lubiana e di Fiume nel 1941

Dopo la prima guerra mondiale, il Regno d'Italia effettuò due censimenti sul suo territorio, compresi i territori annessi dopo il conflitto. Il primo si svolse il 31 dicembre 1921, prima della nascita del governo fascista, il secondo il 21 aprile 1936. Entrambi comprendevano anche la popolazione del Litorale sloveno e dell'Istria, ovvero della Venezia Giulia. I risultati dei due censimenti furono pubblicati nella "Gazzetta Ufficiale".

Durante la seconda guerra mondiale, nell'aprile del 1941, al Regno d'Italia andò una parte della Slovenia, che fu organizzata in un'unità amministrativa denominata Provincia di Lubiana. Comprende la maggior parte della Dolenjska (Bassa Carniola) e della Notranjska (Carniola Interna), nonché la città di Lubiana. Nei nuovi territori occupati e annessi, su ordine di Mussolini, venne organizzato un censimento demografico. L'Istituto Centrale di Statistica del Regno d'Italia a Roma approntò la scheda familiare del censimento e le istruzioni per i rilevatori.

Nella Provincia di Lubiana il censimento venne effettuato il 31 luglio 1941. Entro la metà di settembre dello stesso anno, l'Istituto Centrale di Statistica disponeva già dei dati ufficiosi sul numero, la nazionalità e la fede religiosa della popolazione nei territori in questione, che il suo presidente trasmise a Mussolini.

L'articolo presenta le tabelle dei risultati "ufficiosi" del censimento demografico effettuato nella Provincia di Lubiana e nell'area di Fiume e del fiume Culpa. L'autore presenta inoltre la situazione demografica scaturita da un esame di tre fonti:

1. il resoconto dei risultati del censimento del 31 luglio 1941 custodito presso l'Archivio della Repubblica di Slovenia,
2. il resoconto redatto dall'Ufficio di Statistica della Slovenia dopo la guerra in base ai dati del censimento in questione,
3. l'elenco dei comuni con i dati del censimento del 31 marzo 1931.

BOJAN GODEŠA

OCENE ITALIJANSKEGA OKUPATORJA V LJUBLJANSKI POKRAJINI O VLOGI LJUBLJANE V ZAČETNI ODPORNIŠKI DEJAVNOSTI

O razmerah v Ljubljani za časa okupacije je bilo napisanega razmeroma dosti. Naj iz množice bibliografskih enot omenim le najboljše kot so Ljubljana v Ilegali v štirih zvezkih, Junaška Ljubljana in najnovejši deli o Osvobodilni fronti v Ljubljani izpod peresa magistra Lojza Tršana.¹ Kljub temu pa so še mnogi vidiki in problemi medvojnega razvoja osvobodilnega gibanja v Ljubljani premalo ali pa sploh neraziskani. Med premalo proučene vidike sodi tudi vprašanje, kako je italijanski okupator ocenjeval vlogo Ljubljane v odporiški dejavnosti.

Pomen Ljubljane sicer tudi v strokovni literaturi ni bil vedno dovolj izpostavljen, predvsem pa ne njena specifika in izvirnost urbanega podtalnega odporištvu, v mnogih pogledih in značilnostih podobnega zahodnoevropski rezistenci. Čeprav so se vloge slovenskega glavnega mesta za osvobodilno gibanje zavedali že sodobniki (npr. Boris Kidrič²), kakor tudi nasprotniki osvobodilnega gibanja, pa je bila morda ta vloga najbolj izpostavljena ravno pri italijanskih okupacijskih oblasteh.

I.

Kmalu po napadu na Sovjetsko zvezo, torej po začetku aktivnega upiranja okupatorjem, so se v italijanskih vojaških okupacijskih vrstah že pojavljala mnenja, kot je naslednje: "Ni dvoma, da se zadržanje na ozemlju Slovenije, ki smo ga mi zasedli, počasi, vendar za gotovo spreminja... Morda ne toliko na podeželju, kolikor v Ljubljani."³

Konec septembra 1941 je generalštab kopenske vojske obvestil poveljstvo 2. armade, "da je Mussolini nezadovoljen z delom italijanskih oblasti v Ljubljanski pokrajini, ker niso dovolj odločne in se zaradi tega širi komunizem in naraščajo uporniške akcije, zlasti še v Ljubljani."⁴

Mesec dni kasneje, to je konec oktobra 1941, so italijanske okupacijske oblasti, zlasti vojaške, razmišljale tudi o ostrejših ukrepih. Tako je poveljnik XI. armadnega

¹ Ljubljana v ilegali, 1-4. Ljubljana 1959-1970; Junaška Ljubljana, 1941-1945. Ljubljana 1985; L. Tršan, OF v Ljubljani. Organiziranost v času italijanske okupacije 1941-1943, Ljubljana 1995; idem, Razbitje OF in partije v Ljubljani v zadnjem obdobju nemške okupacije. Arhivsko društvo Slovenije, Viri 10, Ljubljana 1996.

² Ob osvoboditvi mesta, 10. maja 1945, je Kidrič med drugim dejal: "V Ljubljani, tovariši in tovarišice, je bilo spočeto tisto ponosno gibanje slovenskega naroda, ki žanje danes svojo popolno zmago. Spočeto je bilo neposredno po zlomu stare Jugoslavije, neposredno po prihodu prekletih okupatorjev. Spočela ga je Ljubljana, Ljubljana ga je razvila do tako visoke stopnje, da se je že leta 1941 dogajalo, o čemer je bila prejšnje čase večina ljudi prepričana, da slovenski narod tega ne zmore. Ljubljani gre danes predvsem zahvala za nastanek in razvoj Osvobodilne fronte. Ljubljani gre danes predvsem zahvala za vse njene velike zmage. (...) Vse slovenske pokrajine, vse ljudske oblasti slovenskega naroda so žrtvovale. Toda prepričan sem, da se sleherni Slovenec danes zaveda, da te žrtve, najsi so prišle od koder koli, ne bi bile rodile takih sadov, če bi zastave borbe tako ponosno ne nosila tudi v času najhušega terorja naša bela Ljubljana." (Ljubljana v ilegali, 1, Uvod).

³ Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942. Zbral, uredil in pojasnil Tone Ferenc. Založba Obzorja, Maribor 1987 (odslej Fašisti brez krinke). Dokument številka 7, Navodila poveljstva XI. armadnega zbora 1. julija 1941 podrejenim poveljstvom za vedenje v zasedeni Sloveniji, 121.

⁴ Fašisti brez krinke, dokument 22, opomba 6, 160. Obvestilo generalnega štaba kopenske vojske poveljstvu 2. armade 23. septembra 1941.

zbor general Mario Robotti pisal visokemu komisarju Grazioliju: "Po mojem mnenju je gotovo, da je okolje celotne Slovenije (na splošno nam gotovo ni slepo pokorno, še več, v precejšnji meri je vsaj naklonjeno, če ne že kar sporazumno z banditi, to pa samo zaradi sovrašva do Italijanov in fašizma in pridobljenega prepričanja o naši šibki volji), še posebej pa študentski živelj v Ljubljani, ki se je v luči zadnjih dogodkov pokazal kot globoko okužen s komunizmom (ne vem, ali je podlaga tega teoretična ali nacionalistična) - takšen, da ga je treba krotiti z železno roko, kajti kar naprej kaže zanos, ki ga ni mogoče zmanjšati."⁵ Povzetek naštetih mnenj o razpoloženju in vlogi ljubljanskega prebivalstva vsebuje promemorija o politično-vojaških razmerah z dne 30. novembra 1941, kjer je bilo kot pomembna naloga pri preseganju nastalih razmer zabeleženo: "Dezorganizirati in zatreti vodilni center v Ljubljani (...) Ker se je hkrati dognalo, da je v Ljubljani organizacijski center teh tolpe, ki skrbi za njihovo oblikovanje in prehrano ter daje navodila za njihovo zločinsko dejavnost, je bilo poveljstvo grenadirske divizije primorano osredotočiti vso svojo pozornost na to osrednjo organizacijo. (...) Zato je lahko center v Ljubljani, (...) preuredil tolpe, ki so bile po omenjenih spopadih razkropljene in pregnane, ter jih obnovil z istimi preostalimi ljudmi in z novimi, ki jih je povsem mirno zbral v sami Ljubljani."⁶

V spomenici generala Renza Montagne o razmerah v Ljubljanski pokrajini z dne 22. decembra je predstavljena tudi obširna analiza in ocena: "Toda center in vodilna glava organizacije je ljubljanska univerza, kjer pripadajo profesorji in študenti skoraj v celoti temu gibanju. Podeželje je zunaj tega in kmetje se omejujejo na to, da nudijo zavetje in hrano upornikom. (...) osvobodilna fronta, katere voditelji stanujejo v Ljubljani, ima svoje vojaško sodišče (...). V Ljubljani stolujeta tudi centralni komite KPS in poveljstvo slovenskih partizanskih čet. (...) Zdravniki (...) opravljajo za časa akcij svojo službo v oboroženih tolpah, nato pa se, kot v ostalem tudi mnogo upornikov, vrnejo v mesto, kjer žive kot svobodni državljani. (...) Navadno daje ukaze za akcijo centrala v Ljubljani, ki ima na voljo dobro obveščevalno službo."⁷ Nato pa je pomen Ljubljane še stopnjevan: "V Ljubljani je to gibanje, ki bi se lahko zadušilo v kali, našlo v neodločnosti visokega komisarja in nepripravljenosti organov kvesture najboljšo oporo in se je razvilo tako, da se danes to mesto upravičeno smatra za center celotne komunistične propagande tudi zunaj Slovenije."

V omenjeni Montagnovi spomenici so navedeni tudi protiukrepi: "Najbližji cilj bi moralo biti uničenje osrednje organizacije vsega protiitalijanskega gibanja, ki ima svoj sedež v Ljubljani." Iz tega je izhajalo prepričanje, da "bodo uporniške tolpe nujno nehale obstajati kakor hitro izgube vodilne organe in sredstva." Zato je bilo na sestanku XI. armadnega zbora sklenjeno, da "vsa Ljubljanska pokrajina, še posebej pa prestolnica, morajo veljati za bojišče."⁸

II.

Tendenca razločevanja podeželja od Ljubljane je bila s strani italijanskih okupacijskih oblasti vseskozi jasno prisotna. Tako je visoki komisar Emilio Grazioli v petmesečnem poročilu o delu v Ljubljanski pokrajini 18. septembra zapisal: "V osebnih stikih, ki sem jih imel s prebivalstvom 38 občin v pokrajini, s krajevnimi voditelji in nekdanjimi predstavniki, sem lahko ugotovil, da kmečko prebivalstvo nedvomno se-

⁵ Fašisti brez krinke, dokument 31, 178. Pismo poveljnika XI. armadnega zbora visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino 31. oktobra 1941.

⁶ Fašisti brez krinke, dokument 35, 192-193. Poročilo poveljstva XI. armadnega zbora 30. novembra 1941 poveljstvu 2. armade o razmerah v Ljubljanski pokrajini.

⁷ Fašisti brez krinke, dokument št. 43, 237.

⁸ Fašist brez krinke, dokument št. 52, 266-267.

stavlja najbolj zdrav del, ki se vede najbolj naklonjeno do nas."⁹ Podobnemu razmišljanju smo priča tudi ob znanih prvodecemberskih manifestacijah, ko je visoki komisar Grazioli na sestanku poudaril: "da se je prebivalstvo pokrajine v celoti vzelo dobro vedlo, nasprotno pa je šlo za popolno obliko demonstracij s strani prebivalstva Ljubljane in Novega mesta, kjer je bilo tudi nekaj izgredov."¹⁰

Zato so se pri italijanskih oblasteh že kmalu pojavile ideje o ločitvi Ljubljane od podeželja. Tako je visoki komisar v svojem poročilu o sodelovanju med vojsko in policijo med drugim predlagal tudi: "Uvedba stroge nadzorne službe v predmestnem pasu mesta Ljubljane, kjer je treba preprečiti stike med komunističnimi in drugimi nam nasprotnimi tam živečimi elementi in teroristi."¹¹

Idejo o ločitvi prestolnice od ostale pretežno podeželske Ljubljanske pokrajine so na začetku leta 1942 sklenili tudi uresničiti. Na sestanku pri visokem komisarju 5. februarja 1942 je poveljnik XI. armadnega zbora general Mario Robotti dejal: "Pas okoli Ljubljane. Zbira se ves potreben material (koli, bodeča žica), da se lahko hkrati začne delo na vseh odsekih pasu. Nadzorno službo bodo prevzele vojaške oblasti: vendar sem vnaprej povedal, da bom v primeru potrebe poklical na pomoč karabinjerje na glavne prehode. Poveljstvo bom obvestil o začetku dela." Zapisnikar na sestanku je nato še zabeležil: "Poleg tega je (Robotti, op. a.) sporočil, da bo s postavitvijo pasu okoli Ljubljane uvedena na predlog vojaških oblasti posebna prepustnica za pot "v" Ljubljano in "iz" nje, izdajali pa jo bodo izključno organi javne varnosti. Ukrep bo začel veljati 15. t. m."¹²

Tako je bila Ljubljana ograjena z 41 kilometri bodeče žice in postavljenih je bilo več kot 70 bunkerjev. Visoki komisar Grazioli je istočasno izdal odlok o prepovedi odhajanja iz mesta; oditi je bilo moč le s posebnimi prepustnicami preko 11 nadzorovanih prehodov.

III.

Osrednjo vlogo je imela Ljubljana kot slovenska prestolnica že pred vojno, v času okupacije pa se je njen pomen za celotno slovenstvo izjemno okreplil. Medtem ko je v predvojni Ljubljani po štetju iz leta 1931 živelo 7% celotnega prebivalstva ozemlja, katerega upravno središče je bila, je z razkosanjem slovenskega ozemlja in ob navalu beguncev iz krajev pod nemško in madžarsko okupacijo naraslo število njenih prebivalcev na okoli 100.000. Tako je imela več kot četrtno prebivalstva (26-27%) Ljubljanske pokrajine (330.000 prebivalcev), kjer se je slovenstvo sploh še lahko javno manifestiralo. S tem je s svojimi zmožnostmi daleč presegala potrebe nove upravne enote in so se celo pojavljale primerjave z Dunajem po razpadu habsburške monarhije. Druga značilnost pa je bila, da je imela Ljubljana pri začetnem organiziranju odpora dejansko pomembno vlogo. Tu je bil centralni komite komunistične partije Slovenije, izvršni odbor Osvobodilne fronte, tu se je najprej razvila široko razpredena mreža odborov Osvobodilne fronte, od tod so vodile niti osvobodilnega gibanja. Pomembne idejne in politično-organizacijske odločitve so bile sprejete v Ljubljani: slovenska prestolnica je bila dejansko žarišče gibanja in pomembna strateška točka v politiki Osvobodilne fronte.

⁹ Fašisti brez krinke, dokument št. 21, 154. Poročilo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino predsedniku italijanske vlade Benitu Mussoliniju 18. septembra 1941 o izidu petmesečnega upravljanja pokrajine.

¹⁰ Fašisti brez krinke, dokument 40, 219.

¹¹ Fašisti brez krinke, dokument 30, 173. Poročilo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino 28. oktobra 1941 o sodelovanju med vojsko in policijo.

¹² Fašisti brez krinke, dokument številka 57, 287.

Ocene italijanskih oblasti so bile - čeprav tudi precej stereotipne - tako v veliki meri točne, odločitev za obžičenje pa je bila spodbudilo prepričanje, da se bo dalo s tem ukrepom uničiti celotno gibanje. Namen obžičenja (skupaj z drugimi ukrepi, zlasti racijami) je namreč bil ločiti mesto, ki je bilo središče protiitalijanske dejavnosti, od podeželja, hkrati pa onemogočiti vodenje in oskrbovanje partizanske vojske ter dotok novih borcev. S tem so italijanske oblasti hotele obglaviti gibanje in uničiti središče odpora, kar pa jim ni uspelo, saj se je gibanje novemu stanju razmeroma hitro prilagodilo ter preneslo velik del svoje dejavnosti na osvobojeno ozemlje. S tem je vodilna vloga Ljubljane v protiokupatorski dejavnosti dolgoročno vseskozi padala in ni bila nikoli več taka kot na začetku odpora, čeprav je bila do kapitulacije Italije njena vloga še vedno zelo velika.

RIASSUNTO

Le valutazioni dell'occupatore italiano nella Provincia di Lubiana sul ruolo della città agli inizi della resistenza

Il saggio illustra le valutazioni dell'occupatore italiano nella Provincia di Lubiana sul ruolo della città nell'organizzazione delle prime attività di resistenza. Le prime valutazioni, che assegnavano un ruolo decisivo alla città di Lubiana, risalgono al periodo immediatamente successivo all'attacco della Germania nazista all'Unione Sovietica. La tendenza a distinguere la campagna dalla città fu da allora sempre chiaramente presente. Perciò, già nell'autunno del 1941, le autorità italiane ebbero l'idea di dividere la città dalle campagne. Nel febbraio del 1942, circondando Lubiana di filo spinato (oltre 41 chilometri, circa 70 bunker e solo 11 punti di controllo), si giunse alla separazione di fatto dalle campagne. Lo scopo del provvedimento (assieme ad altre misure, in particolare le retate) era quello di separare la città, nucleo dell'attività anti-italiana, dalle campagne e di impedire la direzione ed il rifornimento dell'esercito partigiano, nonché la partenza di nuovi combattenti. In questo modo, le autorità italiane intendevano decapitare il movimento e annientare il nucleo della resistenza, cosa che fallì completamente. Il movimento infatti si conformò in maniera relativamente rapida alla nuova situazione, trasferendo gran parte della propria attività nei territori liberati. Le valutazioni delle autorità italiane erano dunque - anche se molto spesso stereotipate - piuttosto esatte. Già prima Lubiana era il centro della slovenità, e durante l'occupazione la sua importanza nella Provincia (solamente qui la slovenità si poteva manifestare pubblicamente) e per l'intero territorio sloveno si consolidò ulteriormente. Agli inizi operavano a Lubiana tutti gli organi direttivi del movimento di liberazione e qui iniziò a svilupparsi la vasta rete dei comitati del Fronte di Liberazione (OF).

ALOJZ CINDRIČ

MATRIKE KOT VIR ZA PREUČEVANJE SLOVENSKEGA IZOBRAŽENSTVA MED LETI 1585 IN 1715 (GRADEC - DUNAJ - SIENA)

Namen raziskave je ugotoviti zastopanost študentov s slovenskega etničnega prostora na univerzah na Dunaju, v Gradcu in Sieni. Gre za vzorčno raziskavo, ki je prostorsko omejena na Kranjsko, časovno pa zajema obdobje med 1585 in 1715.¹

Raziskava temelji na znanstveni ediciji matrik² dunajske³ in graške⁴ univerze ter ediciji matrik nemške "nacije" v Sieni.⁵ Njihovo pomembnost in potrebo po preučevanju in izdajanju za potrebe kulturne in splošne zgodovine oz. identitete posameznega naroda so univerze že zgodaj spoznale. Prve znanstvene edicije so iz začetka 19. stoletja za univerze v Edinburgu (1806), Pragi (1834), Padovi (1841), Wittenbergu (1841) itd. Do leta 1900 je izdalo svoje matrike okrog 40 evropskih univerz.⁶ Uvod zaradi ilustracije vključuje tudi podatke nekaterih dosegljivih edicij matrik, ki časovno ne sodijo v obravnavano obdobje.

S problematiko proučevanja matrik ter slovenskega izobraženstva po svetu, za potrebe slovenske kulturne in narodne zgodovine, se je doslej ukvarjalo kar nekaj avtorjev. Na prvo mesto bi postavil prof. Vladimirja Murka in krog okoli Slovenskega ter Primorskega biografskega leksikona; objavljenih je bilo tudi nekaj prispevkov, ki so črpali podatke iz univerzskih matrik, bodisi iz rokopisnih, bodisi iz znanstvenih edicij posameznih univerz.⁷

¹ Leto 1585 sem vzel za izhodiščno; tedaj je namreč bila jezuitska gimnazija v Gradcu s privilegijem povišana v univerzo; 1715 pa se je zaključila znanstvena edicija prvih osem matrik dunajske univerze.

² Matrika (*matricula*) je seznam na vseučilišču vpisanih študentov.

³ Za raziskavo pridejo v poštev: Die Matrikel der Universität Wien, IV, (1579/II-1658/59), Wien-Graz-Köln, 1961, V, (1659/60-1688/89), Wien-Graz-Köln, 1975 in VI, (1689/90-1714/15), Wien-Köln-Weimar, 1993.

⁴ Die Matrikel der Universität Graz, I, (1585-1630), Graz 1977, II, (1630-1662), Graz 1980 in III, (1663-1710), Graz 1987 (prir. J. Andritsch). Poleg obsežnega spremnega besedila v vsakem zvezku in imatrikulacij "študentov" so objavljene še promocijske knjige ter sezname dijakov oz. študentov, ki so bivali v kolegijem konviktu *Ferdinandum*.

⁵ Die Matrikel der deutschen nation in Siena (1573-1738), Tübingen 1962, Bibliothek des Deutschen historischen Instituts in Rom (22 in 23). V nemško nacijo (termin nation pomeni mednarodno študentsko telo slušateljev in magistrrov, na čelu katere je bil prokurator) so bili vključeni tudi študenti s slovenskega etničnega ozemlja. Glede na poreklo študentov je razumljivo, da so bile na univerzi številne "nationes".

⁶ F. Gall, Die Matrikel der Universität Wien, I, (1377-1450), Wien 1956, (predgovor).

⁷ Npr. T. Elze, Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain, Tübingen 1877 (ponatis München 1977); A. Luschin v Ebengreuth, Urban Debelack. Eine Geschichte aus dem Studentenleben zu Bologna, Mittheilungen des Muscalvereines für Krain, (Laibach), 7, 1894, 73-85; P. pl. Radics, Kranjski dijaki na nemških vseučiliščih v XVI. in XVII. veku, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, (Ljubljana), 9, 1899, 24-27; M. Pivec, Jugoslovanski dijaki na pariški univerzi v srednjem veku, Čas (Ljubljana), 18, 1923/24, 16-22, 110-125; F. Gestrin, Študentje iz jugoslovanskih dežel na univerzi v Fernu (1629-1774), Zbornik za historiju školstva i prosvjete (Zagreb), 2, 1965, 83-93; V. Petračkova, Slovenci na čeških univerzah pred tridesetletno vojno, Zgodovinski časopis (Ljubljana), 46, 1992, 165-170; M. Pivec Stele, Promocije Slovencev na graški univerzi 1728, Kronika (Ljubljana), 17, 1969, 112; L. A. Lisac, Slovenci zagrebški dijaki v letih 1776/77-1827/28, Zbornik za historiju školstva i prosvjete (Zagreb), 2, 1965, 249-254; nadaljevanje 1828/29-1849/50 ibidem 8, 1974, 169-180; nadaljevanje 1850/51-1917/18 ibidem 9, 1975, 94-109; A. Ožinger, Študenti iz slovenskih dežel na dunajski univerzi v poznem srednjem veku (1365-1518), Kronika (Ljubljana), 23, 1975, 149-153; ibidem, Slovenci na dunajski univerzi od ustanovitve do konca 16. stoletja, v: Dunaj in Slovenci,

Ker na slovenskem etničnem ozemlju ni delovala do ustanovitve univerze v Ljubljani leta 1919 nobena univerza (izjema je čas Ilirskih provinc, ko je Ljubljana dobila "popolno" univerzo), so študenti vseskozi hodili študirat na tuje univerze in tam dosegali najvišje univerzitetne in znanstvene časti. Slovenski akademiki so se aktivno vključevali v univerzitetno življenje, postali profesorji, dekani in rektorji ter hkrati posegali v širši nacionalni in mednacionalni prostor, nemajhen pa je tudi njihov prispevek k razvoju evropske kulture in civilizacije.⁸

Na slovenskem etničnem ozemlju so v srednjem veku obstajale šole pri sedežih škofij kakor tudi samostanske šole, namenjene predvsem redovniškemu naraščanju, ki pa so včasih sprejemale tudi zunanje učence. Poleg njih so obstajale župnijske šole in mestne šole, v obdobju reformacije pa so ustanavljali protestantske stanovske šole. V času protireformacije in prihoda jezuitov so - da bi zavrlili in preprečili delo humanistov ter njihov vpliv, ki so ga le-ti širili z izdajanjem slovenskih knjig - ustanavljali kolegije, v okviru katerih so delovale gimnazije, ki so jim postopno priključili višje študije (teološke in filozofske).⁹ Vsebina srednjih in višjih jezuitskih študijev, ki so bili ustanovljeni na slovenskem ozemlju (Ljubljana 1597, Celovec 1604, Gorica 1620, Trst 1620, Koper 1699, Maribor 1758), se ni bistveno razlikovala od vsebine tedanjih popolnih jezuitskih univerz drugje v monarhiji, le da pri nas niso imeli pravice podeljevati akademskih naslovov (doktoratov, magisterijev, licenciatov in bakalavreatov), kar je poseben privilegij univerze, ki ga jezuiti pri nas niso nikoli pridobili. V 17. stoletju je poleg jezuitskih gimnazij delovala še župnijska šola v Rušah pri Mariboru (1645-1758), ki je imela značaj gimnazije,¹⁰ in 1758. leta ustanovljena frančiškanska gimnazija v Novem mestu. Do srede 18. stoletja so imeli torej jezuiti v svojih rokah vse višje izobraževanje na Slovenskem in nemalo študentov je študiralo pri njih, kar potrjuje tudi dejstvo, da se npr. v Ljubljani število dijakov v 17. in 18. stoletju giblje med 500 in 700 na leto (Ljubljana s predmestjem je štela v tem obdobju okoli 7000 prebivalcev). Učenci so verjetno prihajali z vse Kranjske, pogosto pa niso bili večji latinskega jezika, ki je bil učni jezik jezuitskih šol (kar jim je dajalo nadnacionalni oz. internacionalni

Ljubljana 1994, 29-41; J. Janžekovič, Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju, *Kronika* (Ljubljana), 25, 1977, 167-177; H. Heppner, Študenti iz slovenskih dežel na univerzi Gradec (1884-1914), *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 46, 1992, 343-355, 469-478 in *ibidem* 47, 1993, 89-93; I. Gantar Godina, Slovenski doktorji v Pragi 1882-1916, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 44, 1990, 431-455. P. Ribnikar, Slovenski doktorji v Pragi 1917-1939, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 46, 1992, 519-537; W. Petritsch, *Die Slownischen Studenten an der Universität Wien* (1848-1890), Wien 1972 (doktorska disertacija); A. Cindrič, Študenti s Kranjske na dunajski univerzi v predmarčni dobi 1815-1848, Ljubljana 1997 (magistrska naloga); P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja, Ljubljana 1979; P. Vodopivec, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove, Ljubljana 1971; V. Melik, P. Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848-1918, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 40, 1986, 269-282; B. Kozina, B. Radulovič, Evidentiranje slovenskih študentov v arhivu Visoke tehniške šole v Pragi, *Arhivi* (Ljubljana), 17, 1994, 148-151.

⁸ V. Murko, Slovenski predavatelji na tujih univerzah do leta 1800, *Slovenski almanah*, Ljubljana 1977; A. Cindrič, Študenti s slovenskega narodnostnega ozemlja na dunajski univerzi 1365-1917, v: *Slovenija in Dunaj* (Katalog k razstavi), Ljubljana 1995.

⁹ F. Zwitter, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918, v: *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, Ljubljana 1969, 13-51. *Gl. tudi* : Vseučiliški zbornik, Ljubljana 1902; J. Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo, v: *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana 1929; J. Ciperle, Srednje šole in višji študiji na slovenskem ozemlju do leta 1918, *Kronika* (Ljubljana) 24, 1976, 137-150; A. Benedetič, Pot do slovenske univerze, Ljubljana 1981; F. M. Dolinar, Pomen jezuitskega reda v verskem in kulturnem življenju na Slovenskem, v: *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Ljubljana 1989, 379-384; M. Benedik, Kapucini kot pomemben dejavnik v oblikovanju duhovne podobe slovenskega naroda v 17. in 18. stoletju, *ibidem* 385-393; J. Mlinarič, Izobraževanje in izobrazba pri cistercijanih s poudarkom na stiški in kostanjeviški opatiji, v: *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996, 257-270.

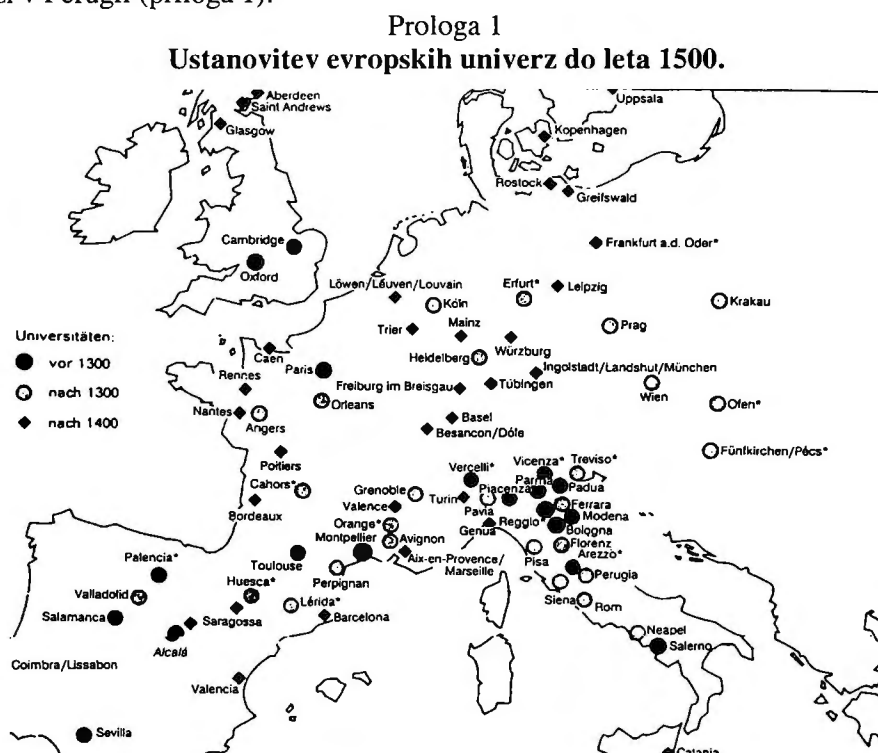
¹⁰ Ruška latinska šola, Ruše 1995.

značaj). Z nemškim jezikom je bilo podobno, tako da je pouk v začetnih letih šolanja potekal v slovenskem jeziku.¹¹

Z odpravo jezuitskega reda leta 1773 se je začela reforma šolskega sistema. Kolegij je postal državni licej s teološkim in filozofskim študijem, katerima se je leta 1782 pridružil novoustanovljeni mediokirurški študij, ki mu je bil priključen tečaj za babice. Revolucija leta 1848 je prinesla novo šolsko reformo, ukinjen je bil licej, s tem pa se je za več kot 70 let končalo obdobje posvetnega višješolskega študija na Slovenskem.¹²

Za visoko univerzitetno izobrazbo so skrbele univerze in akademije zunaj slovenskega prostora, ki so imele privilegij podeljevati akademske naslove. Poleg že omenjenih (Dunaj, Gradec, Praga, Olomouc, Zagreb, Ingolstadt, Solnograd, Würzburg, Tübingen, Padova, Bologna, Fermo, Rim /Germanicum/, Pariz), srečamo študente s Kranjske tudi na univerzi v Freiburgu, Wittenbergu, Jeni, Gicssnu, Baslu, Perugii, Sieni.

Seveda bo potrebno proučiti tudi matrike posameznih univerz, ki še niso raziskane, in na katerih so študirali naši predniki. Tako se bo sčasoma nabralo gradivo, ki bo nudilo vpogled v razširjenost univerzitetnega študija na Slovenskem pred ustanovitvijo slovenske univerze leta 1919. Že dosedanje raziskave so ovrgle zmotno mnenje prenekaterih, ki so Slovence imenovali "narod kmetov in hlapcev". Podatki o številčni zastopanosti študentov s slovenskega etničnega prostora dokazujejo, da bi se mogli imenovati prej nasprotno - narod inteligentov. Ker bodo študenti, ki so študirali na Dunaju, Gradcu in Sieni, obdelani v osrednjem delu, bom na tem mestu podal študente, ki so študirali na navedenih nemških protestantskih in katoliških univerzah ter na univerzi v Perugii (priloga 1).

* Univerza danes ne obstaja več.

Kurziva: Univerza je bila z aktom ustanovljena, vendar ni zaživela.

Vir: Die Anfänge der Universität Wien. Wien 1990, str. 11-12

¹¹ F. M. Dolinar, Pomen jezuitskega reda v verskem in kulturnem življenju na Slovenskem, v: Obdobje baroka ..., Ljubljana 1989, 379-384.

¹² A. Cindrič, Oris ljubljanskih študentov na dunajski univerzi 1896-1910, v: Homo sum ..., Ljubljana 1997, 93-114.

1. Salerno (800/900, 1173?)	31. Treviso* (1318)	61. Aix-en-Provence/Marseille (1413)
2. Parma (1064?)	32. Florenz (1321)	62. Rostock (1419)
3. Bologna (1088)	33. Cahors* (1332)	63. Besancon/Dbble (1423)
4. Paris (1100/1200)	34. Grenoble (1339)	64. Löwen/Leuven/Louvain (1425)
5. Oxford (1167)	35. Verona (1339)	65. Barcelona (1430?)
6. Modena (1175?)	36. Pisa (1343)	66. Poitiers (1431)
7. Reggio* (1175/1200)	37. Valladolid (1346)	67. Caen (1432)
8. Angers (1200/1250)	38. Prag (1348)	68. Catania (1434)
9. Vicenza* (1204)	39. Huesca* (1354)	69. Bordeaux (1441)
10. Palencia* (1212)	40. Pavia (1361)	70. Glasgow (1451)
11. Arezzo* (1215)	41. Krakau (1364)	71. Valence (1452)
12. Salamanca (1218)	42. Wien (1365)	72. Greifswald (1456)
13. Montpellier (1220)	43. Genf (1365)	73. Freiburg im Breisgau (1457)
14. Padua (1222)	44. Orange* (1365)	74. Basel (1459)
15. Neapel (1224)	45. Fünfkirchen/Pécs* (1367)	75. Nantes (1460)
16. Vercelli* (1228)	46. Lucca (1369)	76. Rennes (1461)
17. Cambridge (1229)	47. Orvieto (1377)	77. Genua (1471)
18. Toulouse (1229)	48. Perpignan (1379)	78. Lüneburg (1471)
19. Siena (1240?)	49. Heidelberg (1386)	79. Ingolstadt/Landshut/ München (1472)
20. Romische Kurie (1244/45)	50. Kulm (1387)	80. Trier (1473)
21. Sevilla (1254)	51. Köln (1388)	81. Saragossa (1474)
22. Coimbra/Lissabon (1290)	52. Erfurt* (1389)	82. Mainz (1476)
23. Alcala (1293)	53. Ofen* (1389)	83. Uppsala (1477)
24. Pamiers (1295)	54. Ferrara (1391)	84. Tübingen (1477)
25. Lérida* (1300)	55. Fermo (1398)	85. Kopenhagen (1479)
26. Avignon (1303)	56. Piacenza* (1398)	86. Aberdeen (1494)
27. Rom (1303)	57. Wiirzburg (1402)	87. Frankfurt a.d. Oder* (1500)
28. Orleans (1306)	58. Turin (1404)	88. Valencia (1500)
29. Perugia (1308)	59. Leipzig (1409)	
30. Dublin (1312)	60. Saint Andrews (1410)	

V matriki univerze v **Baslu**¹³ je bil v študijskem letu 1616/17 vpisan doktor obojnega prava Joannes Knafelius iz Kranja, ki je plačal 1 libro, 10 pfeningov vpisne takse, njemu pa je leta 1631/32 sledil študent medicine iz Kamnika Adamus Just, ki je plačal 10 šilingov vpisnine.

Univerza v **Giessnu** sodi med tiste, ki so jih študenti s Kranjske redkeje obiskovali. Tamkaj¹⁴ je najti v letih 1617-1618 vpisanega Michaela Watz, ki je h krajevne poreklu navedel *Carniolanus*.

Na univerzi v **Freiburgu**¹⁵ najdemo v akademskem letu 1773/74 med vpisanimi tudi profesorja filozofije in *materiae medicae* - spoštovanega doktorja Georgiusa Carolusa Staravasniga (Starovašnik) iz Kamnika (*Lythopolitanus*), ki je študiral v Ljubljani, doktoriral iz medicine na Dunaju ter postal profesor v Freiburgu. Umrli je v Freiburgu za pegavico, star komaj 44 let.¹⁶ Nekaj let za tem (1777/78) pa je bil vpisan na pravo 20-letni Henricus Crobeth iz Kranja.

Na univerzo v mestu **Halle (Wittenberg)**¹⁷ se je v začetku 18. stoletja (1702) vpisal Ljubljčan Joannes Philippus ab Hoffperg, (*Labacensis, Austriacus*), triindvajset let kasneje pa mu sledi magister italijanskega jezika (*linguae italicae*) Joseph Henricus Labasser de Laubenburg (*Carniolus, Labacensis*).

Vpis na univerzi v **Jeni**¹⁸ je prekašal prejšnje, saj je bilo tam vpisanih 12 študentov s Kranjske: iz Ljubljane devet, dva iz Kamnika ter eden iz Kranja. Leta 1558 je bil vpisan Jac.(obus) Koche iz Ljubljane, pri katerem je zaznamek (*pauper*, to je siromak, ubog).

¹³ Die Matrikel der Universität Basel, III, (1601/02-1665/66), Basel 1962.

¹⁴ Die Matrikel der Universität Giessen, I, (1607-1707), Giessen 1900 (prir. E. Klewitz, K. Ebel).

¹⁵ Die Matrikel der Universität Freiburg im Breisgau (1656-1806), Freiburg 1955 (prir. F. Schaub); Freiburg je bil takrat še avstrijski.

¹⁶ Slovenski biografski leksikon, III, Ljubljana 1960-1971, 452.

¹⁷ Matrikel der Martin-Luther-Universität - Halle-Wittenberg, I, (1690-1730). Halle 1960 (prir. F. Junke in F. Zimmerman).

¹⁸ Die Matrikel der Universität Jena, I, (1548-1652), Jena 1944 (prir. G. Mentz, in R. Jauernig) in II, (1652-1723), Weimar 1977 (prir. R. Jauernig in M. Steiger).

Istega leta se je vpisal Joh.(Johannes, Joannes) Flöhelius iz Kamnika, dve leti za njima pa je sledil Marc.(us) Lignarius iz Ljubljane, prav tako ubog. Deset let za njim zasledimo še dva Ljubljančana, in sicer: Mathi.(as) Lachovitz in Geo.(rgius) Xylander (*Labacen. Ex Sclavonia*), ki ima zaznamek gra.(*gratis*, to je zastonj, brezplačno), torej je bil oproščen vpisne takse. Leta 1589 ste se vpisala Sam.(uel) Hasiberus¹⁹ (*Labacensis, Carniolan*) ter Jac.(obus) Tulschackius, prav tako iz Ljubljane. Naslednjega leta 1590 zopet zasledimo dva Ljubljančana po imenu Joh(annes) Snoilschik in Christoph.(orus) Verbetius,²⁰ leta 1591 pa jima sledi Joh. Sebastianus) Rungel iz Kamnika. Naslednji vpis sledi čez enainvajset let (1612). Vpisani študent je bil Joh(annes) Taufrerus (*Labacen., Carniolan*), kasnejši dekan filozofske in teološke fakultete v Strasbourg.²¹ Leto kasneje je sledil Joh(annes) Hainricher iz Kranja, vse do l. 1723 pa v matrikah ni moč zaslediti nobenega študenta s Kranjske.

Matrike nemške "nacije" v **Peruggii**²² prinašajo podatke, da so bili tamkaj v 17. stoletju vpisani naslednji Kranjci: 7. maja 1641 se je vpisal Georgius Praesseren, doktor obojega prava, doma iz Radovljice, in je plačal 7 jul.(ius)²³ vpisne takse. Leta 1669 se je vpisal Ljubljančan Joannes Carolus Lederer (*pro tempore indignus ill. dom. Joannis Adami comitis a Saurau etc. praefectus*), na robu pa je najti zaznamek (*eur indignus adulator sycophanta*), kar bi pomenilo, da je bil začasno "priliznjeneč" grofa Sauraua; bahač, lizun, nedostojen, nevređen, zanikrn, spletkar, slepar. S čim si je prislužil takšno oznako, matrike molčijo. Zanimivo je, da je bil Janez Karel vpisan v matriko nemške nacije v Sieni leta 1662 in je plačal 19 juliusov. vpisne takse, medtem ko jih je v Peruggii plačal le 5.

Pozornost je vzbudil 1688. leta vpisani Franciscus Engelbertus Barbo grof Waxenstein (*Labacensis, Germanus*), s. *theol. et phil. laurea insignitus* - ki je plačal 1 scud vpisne takse.²⁴ Posebno pozornost zasluži Ljubljančan Joannes Jacob Schiling, ki se je vpisal leta 1701, bil je znanstvenik in doktor teologije, vpisne takse pa je plačal pet in pol juliusa. Pred letom 1708 naj bi postal doktor teologije, natančneje pred letom 1701.²⁵ Naslednji vpis je iz leta 1704, ko se je vpisal Sigismund Gabriel Luchantschitsch iz Škofje Loke, pri vpisni taksi pa ima zaznamek 2 test.(ator), kar lahko pomeni oporočnik ali kaj drugega. Vpisan je bil tudi naslednje leto s sledečim naslovom: *prior perill. dom. S. G. Lucantschitsch de Hörtenfels* (prior oz. konsilijar, to je svetovalec, načelnik v "nation"). Istega leta je vpisan sindik Augustinus Ludovicus a Widerkhern de Wiederspach iz Ljubljane, ki je bival v alumnu *Collegii Gregoriani*, in vpisne takse ni plačal. V naslednjem letu je v matriki ponovno omenjen kar dvakrat: prvič kot *prior perill. dom. A. L. ... provincialis* in drugič kot *syndicus A. L. ... provincialis Labacensis*. Po vsej verjetnosti je eden izmed sinov Hansa Jacoba, deželnega svetnika, ki mu je bilo podeljeno plemstvo in naslov pl. Wiederspach leta 1659 oz. je bil brat znanega popotnika in potopisca Sebastiana Gottfrieda.²⁶

Kot zadnji je v matriki vpisan prežgodaj umrli strokovni pisec iz Ljubljane Alexius

¹⁹ Plemiška rodbina, ki se je na Kranjskem začela uveljavljati v 16. stoletju, Slovenski biografski leksikon, III, Ljubljana 1960-1971, 293.

²⁰ Znana ljubljanska rodbina, ki se v virih omenja v 17. in 18. stoletju. Slovenski biografski leksikon, IV, Ljubljana 1980-1991, 397.

²¹ Protestantski pisec in šolnik in eden izmed devetih otrok Krištofa, vojaškega knjigovodje v Vojni Krajini. Zaradi protestantizma so bili izgnani iz Kranjske. Slovenski bibliografski leksikon, IV, Ljubljana 1980-1991, 20-31.

²² Die Matrikel der deutschen nation (ultramontanen) in Perugia, (1579-1727), Tübingen 1956 (prir. F. Weigle).

²³ Srebrni denar, ki ga je v začetku 16. stoletja začel kovati papež Julij II.

²⁴ Scudo - denar, ki ga je začel kovati Filippe De' Valois 1337 v Franciji. V začetku 16. stoletja se je uveljavil v Benetkah in Firencah.

²⁵ Slovenski biografski leksikon, III, Ljubljana 1960-1971, 218-219.

²⁶ Slovenski biografski leksikon, IV, Ljubljana 1980-1991, 690-691.

Sigismundus Thalnitsher de Thalberg, sin zgodovinarja in jurista Janeza Gregorja Dolničarja.²⁷ Vpisal se je 4. februarja 1705, plačal 6 juliusov., doktoriral pa je iz obojega prava 12. avg. 1707. V promocijskih matrikah sta navedena še dva Kranjca: leta 1516 je bil promoviran *magister art. et. med. dr. Benedictus Carniolani ducatus Austriacus*, 2. junija 1779 pa je iz obojega prava (iur. utr. dr.) promoviral *Josephus filius Joanis s. R. imp. Cometis Ursini de Blagai (Carniolus, Labacensis alumnus Sapientiae Veteris)*.

Po uvodnem poglavju preidimo k osrednjemu delu raziskave, to je predstavitvi študentov, ki so bili vpisani v matrikah **dunajske** in **graške** univerze ter v matrikah nemške "nacije" v **Sieni**. Tu moram pojasniti, da vpis v "natio" še ne pomeni, da je vpisani bil vpisan tudi na univerzo oz. da se je posvetil študiju. Marsikateri študent, po večini iz višjih oz. bogatejših družbenih slojev, je bil na študijskem potovanju (*Bildungsreise*) po Evropi. Vpisal se je v matriko, ostal nekaj dni ali tednov ter se odpravil naprej. V tistem času so bila takšna potovanja zelo popularna in tudi kranjski študenti pri njih niso bili izvzeti. Zaradi tega bodo rezultati analize študentov v Sieni hipotetični.

V razvoju univerzitetnega izobraževanja sta se najprej razvila dva modela organizacijske strukture, in sicer **bolonjski** ter **pariški** sistem, ki sta s svojimi značilnostmi vplivala na razvoj in organizacijo univerz v Evropi.

Univerza v **Bologni** je bila svetovljanska šola, glede na teritorialno pripadnost pa so bili študenti organizirani v dve vrsti "nationes": domači študenti so bili organizirani v Cismontane, medtem ko so bili tuji študenti organizirani v Ultramontane. Oboji pa so sestavljali korporacijo oz. bratovščino (*Universitas scholarum*). Profesorji so oblikovali svojo bratovščino *Universitas magistrorum*, obe korporaciji pa sta sestavljali univerzo. Najbolj pomembna predmeta v študijskih programih sta bila pravo (civilno in kanonsko) in medicina. Takšen model je prevzela večina univerz v Italiji, južni Franciji in Španiji²⁸ in tudi univerza v Sieni.

Univerza v **Parizu** pa je bila ustanovljena kot bratovščina profesorjev in ne študentov. Študenti so se delili na štiri "nationes": (francosko, normansko, pikardsko in angleško nemško). Večina univerz v srednji, zahodni in severni Evropi je posnemala pariški sistem,²⁹ med drugimi tudi univerza na Dunaju.

V dobi reformacije (v času verskih vojn) so se univerze razdelile na **katoliške** in **protestantske**, po načelu *cuius regio, eius religio*. Posebne zasluge za izobraževanje v katoliškem delu Evrope je imel jezuitski red, ki je ustanovil na stotine kolegijev (v vzhodni in zahodni Evropi) oz. univerz - včasih so njihove gimnazije in akademije posvetne ter cerkvene oblasti s privilegiji povdignile v rang univerz, s čimer jim je pripadalo podeljevanje akademskih naslovov in *licentia docenti*, npr. Dunaj, Mainz, Ingolstadt, Praga, Zagreb in seveda Gradec.

Zaradi občudovanja vrednega dejstva, da se je v obdobju obravnavanih 130 let presenetljivo veliko število študentov (**3115**) vpisalo v matrike oz. študiralo na omenjenih univerzah, se raziskava omejuje na statistično analizo podatkov, rezultati pa so razvidni iz grafikonov in tabel. Najprej so predstavljene univerze in matrike, sledijo skupne vsebinske značilnosti ter problemi pri analizi matrik, ob koncu raziskave pa so predstavljeni rezultati.

Univerza na Dunaju, Alma mater Rudolphina je bila osnovana leta 1365 kot najstarejša še danes obstoječa univerza na področju nemškega jezikovnega prostora. S tem je postal Dunaj za več kot pol tisočletja tradicionalni univerzitetni center tudi za

²⁷ Slovenski biografski leksikon, IV, Ljubljana 1980-1991, 71-72.

²⁸ S. Kump, *Akademski kultura*, Ljubljana 1994; R. Willis, *The Universities of Europe, 1100-1914*, Mississauga 1984.

²⁹ *Ibidem*.

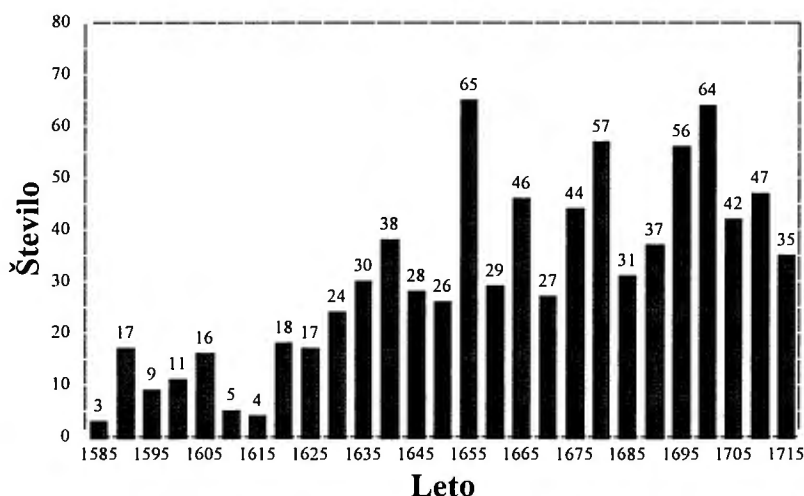
študente s slovenskega etničnega prostora. V naslednjem stoletju po ustanovitvi je doživljala univerza nagel razcvet (središče matematično-astronomskega študija, razcvet humanističnega študija za časa cesarja Maksimiljana I.). Zaradi politične negotovosti, turške nevarnosti in konkurence protestantskih univerz je njena slava od srede 16. stoletja pojenjavala. Leta 1551 je bil ustanovljen jezuitski kolegij s šolo, ki je pritegnila veliko dijakov - študentov (tudi čez tisoč na leto; na univerzi pa je bila vpisana slaba četrtina). Univerza je postopoma padla pod vpliv jezuitov, ki so leta 1623 prevzeli vodstvo univerze in "držali roko nad" teološkimi in filozofskimi študiji, za pravni in medicinski študij pa niso bili zainteresirani (primat so imele italijanske univerze). Pod jezuiti je sicer opazna izpopolnitev (teološkega in filozofskega) študija, vendar so nova spoznanja v znanstvenih disciplinah ter z njimi povezani novi pogledi na svet klicali po reformah kot tudi po ukinitvi jezuitskega reda.

Že druga ustanovna listina iz leta 1384 je predpisala, da se mora vsak študent vpisati v univerzitetno matriko; to dejanje se je imenovalo imatrikulacija - vpis. Matrike (*Hauptmatrikeln*)³⁰ dunajske univerze (28 rokopisnih knjig) so ohranjene v celoti in so s krajšimi prekinitvami vodene od začetka do leta 1917, shranjene pa so v univerzitetnem arhivu na Dunaju (gl. op. 3.).

Statistična analiza vpisa je pokazala, da se je v tem obdobju na dunajsko univerzo vpisalo 826 študentov s Kranjske (priloga 2). Prihajali so iz vseh krajev, največ pa jih je iz Ljubljane in gorenjske regije (priloga 3). Podatki o šolah, na katere so se študentje vpisali, so zelo pomanjkljivi. Pri 564 študentih ni podatkov. Na filozofijo je bilo vpisanih 146 študentov, na teologijo 20, na pravo 9, na medicino samo 2 in v gimnazijske razrede 85. Še bolj pomanjkljivi so podatki o socialnem izvoru. Pri 710 študentih ni podatkov, ki bi pričali o socialnem izvoru. Pri 37 je zaznamek *pauper*, 29 jih izhaja iz vrst plemstva, pri 15. je zaznamek *civis*, 13 jih je opravljalo akademske poklice, 9 pa je bilo cerkvenih dostojanstvenikov.

Priloga 2

Univerza Dunaj Vpis študentov s Kranjske 1585 - 1715

³⁰ Poleg glavnih univerznih matrik obstajajo tudi druge (fakultetne, promocijske, matrike nacij, etc.).

Priloga 3
Univerza Dunaj - krajevni izvor študentov

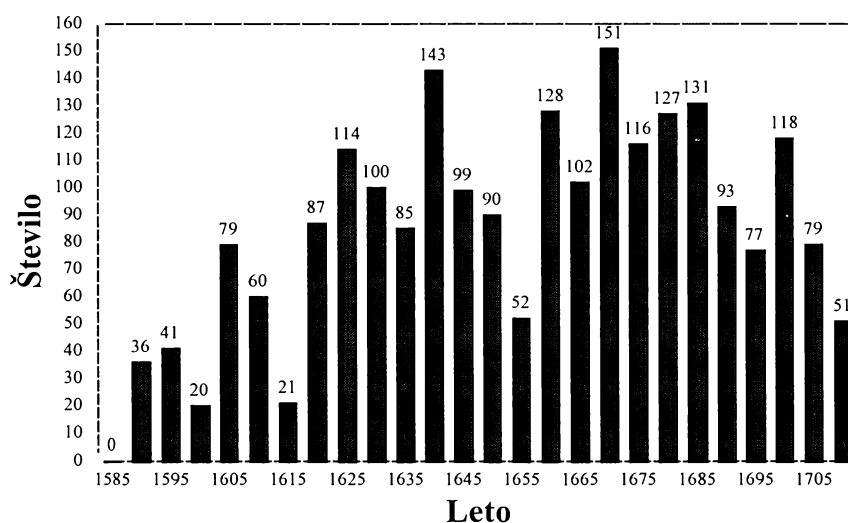
LETO	1585	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	Skupaj
	1589	1599	1609	1619	1629	1639	1649	1659	1669	1679	1689	1699	1709	1719	
Cerknica	0	0	1	1	1	0	0	2	0	1	0	0	2	1	9
Kamnik	0	1	1	1	5	3	1	2	1	2	1	1	1	0	20
Kočevje	0	0	0	0	0	0	3	4	12	3	3	3	1	2	31
Kranj	0	1	7	0	2	1	2	2	5	2	3	1	6	2	34
Ljubljana	3	5	3	3	7	5	12	21	19	21	21	15	7	7	149
Novo Mesto	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	0	0	1	1	14
Škofja Loka	0	1	1	1	4	2	2	8	9	5	0	0	4	4	41
Vipava	0	0	0	0	0	1	0	4	2	6	8	3	4	1	29
Žužemberk	1	1	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
Ostali kraji*	2	3	3	5	3	6	2	15	7	5	6	9	10	13	89
Ni podatkov	12	5	6	8	8	44	35	31	27	44	31	83	55	16	405
Skupaj	19	18	23	21	34	63	59	90	83	90	73	115	91	47	826

* pod 5 študentov

Univerzo Karla Franca v Gradcu je ustanovil nadvojvoda Karel na novega leta dan leta 1585, od papeža in cesarja pa je bila slavnostno potrjena 14. aprila 1586 (začetek jezuitske univerze).³¹ Imela je pravico podeljevati akademske časti iz filozofije in teologije in je bila pod jezuitskim vodstvom vse do ukinitve jezuitskega reda (1773). V razdobju 1782-1827 je postala licej.

Tako kot dunajske so se tudi graške matrice (*Hauptmatrikeln*) vodile neprekinjeno od ustanovitve naprej, hkrati z glavnimi matrikami so vodili tudi promocijske knjige in matrice konvikta *Ferdinandeum*. Hranijo jih v rokopisni zbirki Univerzitetne knjižnice v Gradcu,³² glede njihove znanstvene edicije prim. op. 4.

Priloga 4
Univerza Gradec
Vpis študentov s Kranjske 1585 - 1710

³¹ F. v. Krones, Geschichte der Karel Franzes-Universität in Graz, Graz 1886; gl. tudi op. 4

³² Archivpraxis und Historische Forschung, Wien 1992. (Zbornik vsebuje podatke o univerzah in visokih šolah nekdanje Habsburške monarhije, njihovih arhivih, listinah in stanju raziskovanja le-teh, kakor tudi podatke o edicijah arhivskega gradiva.)

Priloga 5
Univerza Gradec - krajevni izvor

Leto	1585- 1589	1590- 1599	1600- 1609	1610- 1619	1620- 1629	1630- 1639	1640- 1649	1650- 1659	1660- 1669	1670- 1679	1680- 1689	1690- 1699	1700- 1709	Skupaj
Cerknica	0	0	4	2	2	0	1	0	0	0	1	1	1	12
Kamnik	0	1	4	5	21	8	3	2	0	19	21	9	6	99
Kočevje	0	2	0	0	3	9	4	7	2	11	2	2	0	42
Kranj	0	3	9	10	11	4	7	3	1	13	13	3	6	83
Krško	0	1	0	2	2	3	2	0	2	12	6	3	3	36
Ljubljana	4	9	20	11	57	33	35	17	15	46	77	28	44	396
Novo Mesto	0	0	4	1	12	2	0	3	0	8	8	7	7	52
Radovljica	0	0	2	4	9	7	3	2	0	2	5	2	3	39
Ribnica	0	0	3	5	2	2	0	1	0	0	0	0	0	13
Vipava	0	0	9	7	8	17	7	7	3	14	11	3	8	94
Višnja Gora	0	0	2	3	1	1	2	0	0	2	0	1	0	12
Škofja Loka	4	3	8	9	20	20	6	2	2	9	15	8	10	116
Črnomelj	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	8	4	2	15
Ostali kraji*	2	4	14	15	31	22	9	7	0	37	39	23	41	244
Ni podatkov	22	39	54	9	52	81	134	114	205	117	20	77	23	947
Skupaj	32	62	133	83	231	209	213	165	230	291	226	171	154	2200

* pod 10 študentov

Statistični podatki kažejo, da se je na graško univerzo vpisalo 2200 študentov (priloga 4). Tudi ti so prihajali iz vseh krajev Kranjske, a zopet največ iz Ljubljane ter gorenjskih mest (priloga 5). Za razliko od dunajske univerze so podatki o šoli, smeri in stopnji študija za graške študente skorajda popolni in samo pri 16 jih ni. Največ študentov je študiralo filozofske študije (1135), sledijo gimnazijci, teologov pa je bilo 51. Tudi tu so podatki o socialnem izvoru zelo skopi in so navedeni pri dobri četrtini vpisanih (692). Med njimi je 353 študentov iz vrst plemstva, dobro desetino vseh vpisanih so predstavljali meščani (258), sledijo jim študenti, pri katerih je zaznamek *pauper* (64), pri petih je naveden akademski naslov, pri dvanajstih pa je zaznamek, da sodijo med cerkvene poklice.

Univerza v Sieni je stara, glede leta ustanovitve pa raziskovalci niso enotni (1240, 1275). Vsaj od leta 1357 (cesarska bula) je imela pravno, medicinsko ter filozofsko (artistično) fakulteto. Bula papeža Gregorja iz leta 1408 pa potrjuje študij teologije.³³ Leta 1555 si je mestno republiko Sieno podredil Cosimo Medici, toda univerza je obdržala avtonomijo. Univerza v Sieni je bila vseskozi med najuglednejšimi univerzami italijanskega govornega področja, ki so uživale mednarodni sloves (pravni in medicinski študij).

Začetek organiziranega vodenja matrik v Sieni datira iz leta 1573 in ne sovpada z ustanovitvijo nemške "nacije" kot bratovščine šolarjev v Sieni; ta je bila konstituirana že v 14. stoletju. Vsaj od leta 1572 je v okviru "nacije" deloval tudi konvikt. Letno sta bila voljena po dva prokuratorja, katerih posebna naloga je bila skrbeti za kulturno življenje ter pokopališče bratovščine s kapelo Sv. Barbare in Sv. Dominika. Kot rečeno, vpis v matriko "nacije" še ni pomenil dejanskega študija na univerzi (to so matrike "nacije" in ne univerze), zatorej bi bilo potrebno pregledati tudi druge vire (univerzitetne matrike, promocijske matrike, rektorske in dekanske knjige, štipendijske ustanove, alumne, etc.),³⁴ jih analizirati ter primerjati med seboj. Tako bi si ustvarili popolnejšo sliko o deležu študentov s Kranjske na univerzi v Sieni. Matrike nemške "nacije" so znanstveno obdelane do leta 1738 (gl. op. 5), hranijo pa jih v mestni biblioteki v Sieni.

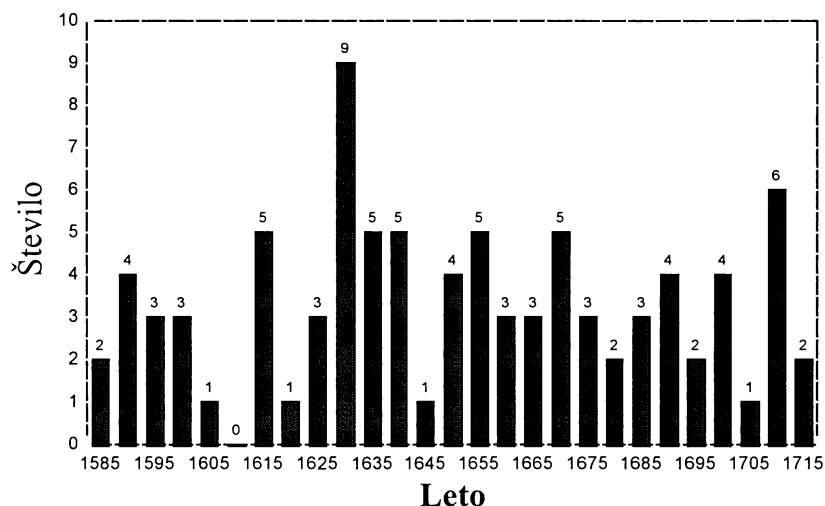
³³ F. Virgili, L'Università le istituzioni culturali in r. Università di Siena, Siena 1935, 3-5.

³⁴ F. Weigle, Die Matrikel der deutschen nation ..., 1-26.

Statistični podatki kažejo, da je bilo v obravnavanem obdobju v Sieni vpisanih 89 Kranjcev. Pri 21 ni omenjen kraj, ampak le dežela. Največ jih je prišlo iz Ljubljane (30), štirje iz Radovljice, trije iz Škofje Loke, po dva iz Novega mesta in Žužemberka, po eden iz Ribnice, Kočevja in Mengša; ostali so prihajali z gradov (Fužine, Ortnek, Smlednik, Turjak, Rožek, Kozjak, Thurn, Lebek, pri enem pa je navedeno, da sodi v faro Vodice). Tolikšna zastopanost graščakov je vsekakor razumljiva, saj v matrikah ni moč zaslediti revežev. Pri desetih je naveden akademski naslov, pri enaintridesetih je oznaka meščan (*civis*), trije so nosili posvetne naslove, največ pa jih je nosilo plemiške naslove (45). Te matrike ne prinašajo podatkov o smeri študija. Ker je na dunajski univerzi študiralo medicino in pravo le skromno število študentov, lahko domnevamo, da so Kranjci te študije hodili študirat na italijanske univerze, torej tudi na priznano univerzo v Sieni (priloga 6).

Priloga 6

Vpis študentov s Kranjske 1585 - 1715 Matrike nemške "nation" v Sieni

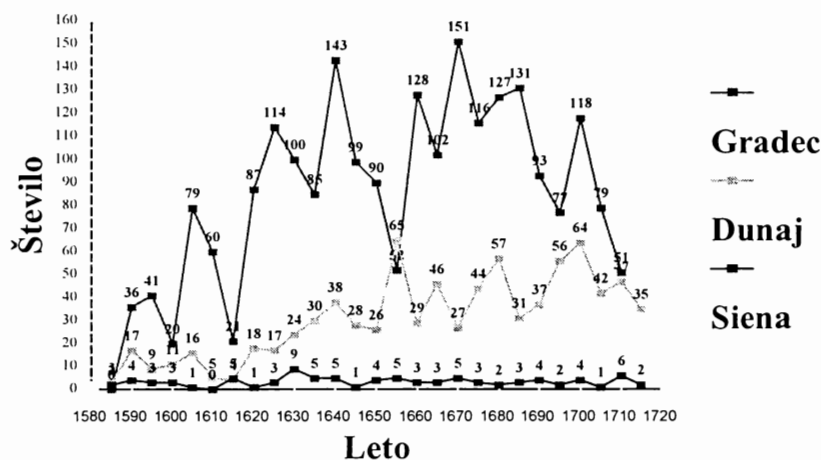
V kapeli Sv. Domenica v Sieni je vzidana spominska plošča, postavljena leta 1632, v spomin Andreasu Verbetiusu, prokuratorju nemške "nacije" (1631) in licentiatu obojnega prava iz Ljubljane.

V **vsebinskem pogledu** je vsem matrikam skupno, da vsebujejo podatke o datumu vpisa, o imenu *nomina*, o regionalnem izvoru *patria*, nudijo podatke o stanu ali poklicni dejavnosti, smeri študija, stopnji ali razredu (Dunaj, Gradec), vpisni taksi (Dunaj, Siena), sledijo zaznamki in opombe, tudi naknadno pripisane. Skupno je tudi dejstvo, da niso bili vsi zapisovalci (pisarji) enako skrbni in niso vpisovali vseh podatkov dosledno, tako so podatki o imatrikulantih dostikrat pomanjkljivi.

Imatrikuliranci so v matrikah vodeni po študijskem letu vpisa: znotraj tega na Dunaju načeloma dvakrat letno, na dan Sv. Kolomana - 13. oktobra in Sv. Tiberija in Valerija - 14. Aprila, v Gradcu pa večkrat; termini so razdeljeni po mesecih, dnevi pa so v začetku šteti po rimskem koledarju. V matrikah nemške "nacije" v Sieni je vpis čez vse leto razvrščen v tri skupine: visoko plemstvo, nižje plemstvo in meščanstvo (priloga 7).

Priloga 7

Vpis študentov s Kranjske 1585 - 1715 Gradec - Dunaj - Siena

V matrikah dunajske univerze so kranjski študenti uvrščeni v avstrijsko "nacijo", v katero so bile uvrščene tudi ostale notranje avstrijske dežele, s prihodom jezuitov pa so uvrščanje študentov v "nacijo" opustili. Najpomembnejši podatek, na katerem je raziskava osnovana, je regionalni izvor - *patria* (to je domovina, rodno mesto, rojstni kraj). Termin označuje deželno zavest oz. zavest pripadnosti posamezni deželi, ko etnična ali nacionalna pripadnost (v današnjem pomenu besede) ni bila v zavesti posameznika ali družbe. Razvrstitev študentov po krajevni pripadnosti vsebuje pomanjkljivost, ki izhaja iz dejstva, da se meja ponekod še oblikuje. Poimenovanje Kranjske in Kranjcev je zapisano v latinski obliki (*Carniola, Carnus, Carniolus, Carniolanus*). V tem času je bilo vpisanih 3115 študentov s Kranjske, dežela pa je navedena pri 2780. V 252 primerih je naveden le kraj, fara, gospostvo ali graščina, škofija ali patriarhija. Brez navedbe dežele so pogosto Ljubljana, Kočevje in Vipava. Pri 72 študentih je navedena kot *patria*: *Sclauonia, Sclaus, Slauus*, kar pa pomeni že širši prostor. Kolikor pri vpisu ni naveden kraj, je zelo težko ugotoviti, od kod študent prihaja. Pojavljajo se tudi naslednja poimenovanja: *Austriacus, Franco, Italus, Carinthus, Styria, Iliricus, Istriacus* ali celo *Croata* (v 27-tih primerih), vendar jih lahko glede na kraj, ki so ga navedli, prištevamo h Kranjski. Med njimi ne prihajajo vsi z mejnih področjih, temveč tudi iz notranjosti (Škofja Loka, Kranj, Radovljica, Ljubljana), sicer pa tudi iz Krškega, Vipave, Branika in iz Bele Krajine. Vpisanih je bilo tudi 26 Belokranjcev, a je kar pri 23 zaznamek *Croata*, kar si lahko razlagamo s stališča mejnega področja. Zasledimo pa tudi nasprotno primere, ko je navedena Kranjska, kraji pa ne sodijo k njej (Gradec, Celovec, Trst, Dunaj, Solkan, Karlovec, Gornji Grad, Laško). Problem nastane tudi pri identifikaciji in lociranju manjših krajev, ker ima več krajev (Javorniki, Št. Vid, Sv. Martin ...) isto ime. Posebno težavo predstavljajo tisti vpisi, pri katerih ni podatkov o *patrii* ali pa je naveden samo plemiški naslov, na kar najpogosteje naletimo v matrikah "nacije" v Sieni. Pri večini plemstva je naveden samo plemiški naslov (člani družine Auersperg so npr. zastopani 19-krat, Lambergi 36-krat, Sauerji 25-krat), zato je težko ugotoviti, iz katerega kraja prihajajo ali h kateri veji družine sodijo. Včasih že primerjava podatkov omogoča rešitev takšnega problema. Tak primer je npr. plemiška

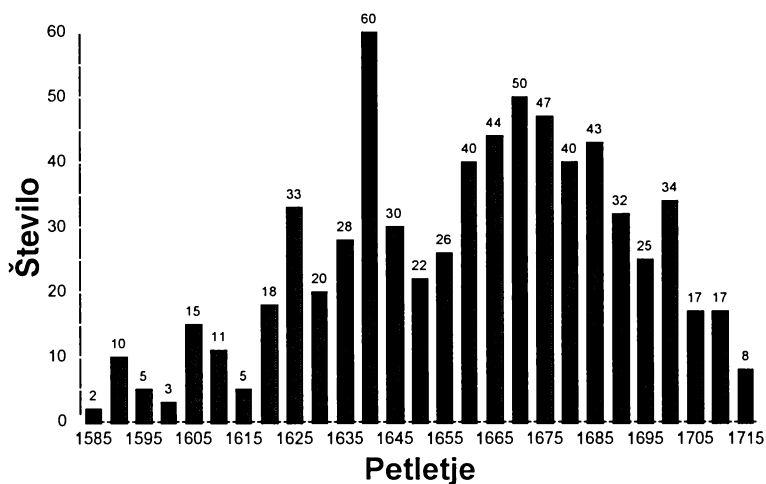
družina Khisl z gospostva Fužine (*Khaltenbrun*), ki ga je Janez Khisl leta 1583 dal v zakup.³⁵ Dve leti kasneje sta skupaj z bratom med vpisanimi študenti v Sieni. Dvajset let pred njima sta v matriki navedena Jurij (1574) in Vid Khisl (1579), oba z gospostva Fužine (*a Khaltenprun*) (priloga 8).

Priloga 8
Skupni vpis (Dunaj - Gradec - Siena) po krajevnem izvoru

Leto oz. desetletje	1585	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	Skupaj
	1589	1599	1609	1619	1629	1639	1649	1659	1669	1679	1689	1699	1709	1720	
Cerknica	0	0	5	3	3	0	1	2	0	0	1	1	3	1	20
Črnomelj	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	8	4	2	0	16
Kamnik	0	2	5	7	26	11	4	4	1	21	22	10	7	0	120
Kočevje	0	2	0	0	3	9	7	11	14	15	5	5	2	2	75
Kranj	0	4	16	10	13	5	9	5	6	15	16	4	12	2	117
Krško	0	1	1	2	2	3	3	0	3	12	6	3	3	0	39
Ljubljana	9	14	23	14	67	38	47	43	41	67	107	45	52	8	575
Mengeš	0	0	0	1	1	2	1	1	0	3	2	1	2	0	14
Novo Mesto	1	1	5	2	14	4	2	4	1	9	8	8	8	1	68
Postojna	0	0	0	0	1	2	0	2	1	1	2	1	0	0	10
Radovljica	0	1	2	4	10	8	3	4	0	3	5	2	4	1	47
Ribnica	0	0	3	5	2	2	1	3	0	0	0	1	0	0	17
Stična	1	3	2	0	3	1	0	1	0	0	0	1	0	0	12
Škofja Loka	4	4	9	10	24	23	8	12	11	14	15	8	14	4	160
Vipava	0	0	9	7	8	18	7	11	5	20	19	6	12	1	123
Višnja Gora	0	0	2	6	3	1	2	0	0	3	1	2	0	1	21
Žužemberk	3	1	0	2	3	2	0	0	0	2	0	0	1	1	15
Ostali kraji*	5	11	22	19	31	31	11	18	6	37	41	32	51	12	327
NI podatkov	34	43	55	17	60	125	168	146	231	161	50	157	76	16	1339
Skupaj	57	87	159	109	274	285	275	267	320	384	308	291	249	50	3115

* pod 10 študentov

Priloga 9
"Modnost" imena Janez
Kranjska 1585 - 1715

Nomina - osebna imena so navedena skoraj pri vseh, pri treh ni navedbe priimka, pri osmih pa manjka rojstno oz. krstno ime. Osebna (krstna imena) so zapisana v lati-

³⁵ M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, 147.

nizirani obliki, dostikrat v okrajšavah. Med njimi je največ Janezov (685), Jurijev (245), Matijev (194), Mihov (157), Francev (154), Jakobov 136, etc., kar pa govori le o "modnosti" imen (priloga 9). Prisotnost priimkov kaže na splošno uveljavljenost le-teh, na izpis priimkov pa je mnogokdaj vplival večš ali nevešč pisar (zapisovalec). Zanimivo je preučevanje priimkov, saj pogosto navajanje istih priimkov - v povezavi z drugimi podatki - kaže na hkratno ali posamično prisotnost oz. zastopanost članov iste družine (očče, sin, bratje). Takšnih primerov je veliko in pričajo o tem, da je iz prenekatere družine študiralo več članov (tudi več generacij). To ne kaže samo na željo po znanju, ampak tudi na gmotni položaj družine.

Sklepanje zaključkov na osnovi priimkov je dostikrat problematično in zavajajoče (upoštevati je potrebno pravila onomastike oz. imenoslovja).³⁶ Priimki so po izvoru tako nemški kot slovanski ali italijanski. Zanimiv je npr. priimek *Piscator* (izhaja iz poklica; lat. ribič), ki se pojavi v matrikah sedemkrat: prvi je bil Isaac, vpisan l. 1589 v Gradcu (*Carniolus*), ki ga pet let kasneje najdemo v matrikah dunajske univerze (*Carnus, Rudolphsbertanus*); drugi, Abraham, se je prav tako l. 1589 vpisal v graške matrike (*Sclaus, Carniolus*) in tri leta za tem postal magister filozofije., tretji, tudi Abraham (*Carniolus*), se je vpisal 1593. leta in ni plačal vpisne takse. Leta 1639 se je vpisal še Adamus (*Carniolus, Gurkfeldensis*), sledita pa še Jacob (*Carniolus*) l. 1648 in Michael (*Carniolanus, Neostadiensis*) l. 1677. Kam bi priimek. oz družino *Piscator* uvrstili, bodo morda pokazale kasnejše podrobnejše raziskave.

Tudi o socialnem izvoru vpisanih je moč sklepati iz matrik, saj prinašajo podatke o poklicni dejavnosti, naslovu, časti oz. stanu vpisanih kot tudi podatke o vpisni taksi. Podatki v matrikah so velikokrat pomanjkljivi in izpuščeni. Matrike dunajske univerze vodijo podatke o vpisni taksi do prihoda jezuitov. Višina vpisne takse je bila različna in se je določala glede na materialni položaj študenta. Revni študenti so bili povsem oproščeni vpisne takse, za take so v matrikah dunajske univerze zaznamki: *gratis, nihil dedit, 0 solvit, 0 solidus*. Drugače pa so plačevali: *episcopus* 6. fl.(orint), *dux* 6 fl., *comes* 4 fl., *praepositus* 2 fl., *decanus* 2 fl., *baronus* 2 fl., *canonicus* 1 talerum, *simplex nobilis* 1 talerum, *doctor* 1 fl., *magister* 4 gr.(ossus), *caeteri* (vojaki) 2 gr.

Na graški jezuitski univerzi vpisne takse niso plačevali. Da pa tudi pri jezuitih šolanje ni bilo zastonj, temveč nasprotno, saj je bilo potrebno študenta primerno opremiti (obleka, knjige), pričajo tudi drugi viri. V pismu reinskemu opatu iz leta 1692 se navaja podatek, da naj bi za petletno šolanje enega konventuala zahtevali 1000 goldinarjev.³⁷ Koliko je šolanje v resnici stalo, je vprašanje, vsekakor pa je bilo odvisno od materialnih možnosti in potreb oz. življenjskega stila vsakega posameznega študenta.

Iz matrik nemške "nacije" v Sieni je razvidno, da so vpisno takso dosledno pobirali, zato ne preseneča dejstvo, da med vpisanimi ni moč zaslediti takih, ki izhajajo iz revnejših slojev. Iz vrst visokega plemstva so bili vpisani v skupino A, nižje plemstvo in meščanstvo v skupino B. Ker pa je začetna doslednost pobiranja vpisne takse proti koncu 17. stoletja pojenjala, se je 14 Kranjcev (od skupno 89) izmaknilo plačevanju le-te. Višina vpisne takse je za grofe in barone običajno znašala dve kroni, za nižje plemstvo eno krono, za ostale pa pol krone. Najti je tudi izjeme: leta 1651 vpisani ljubljanski škof Oton Friderik grof Buchheim je npr. plačal 31 skudov. Kot plačilno sredstvo so služili novci različne provenience (*scudus, julius*). Pri dveh vpisanih najdemo navedbo o drugačnem plačilu oz. neplačilu: *imp.(erium)* in *test.(ator)* - oporočnik.

Za določanje socialnega izvora so nam v pomoč podatki o plemiškem in cerkvenem naslovu, akademskem naslovu, službah oz. poklicu, ki ga opravljajo, kakor tudi zaznamki *pauper, civis* in podobno. Iz podatkov je razvidno, da so študenti prihajali iz

³⁶ O imenoslovju in stanju raziskovanj pri nas, gl. D. Mihelič, Etnična struktura prebivalstva ob Piranskem zalivu v luči imen ~1330, ~1890 v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 359-374.

³⁷ J. Mlinarič, Izobraževanje in izobrazba pri cistercijanih ..., ibidem, 267.

vseh takrat obstoječih socialnih slojev, in se seveda razlikujejo po premoženju in položaju, po odnosu do vladarja in po mestu, ki ga zasedajo v fevdalni družbi. Podatek o socialnem stanu je naveden pri 897 (od skupno 3115 vpisanih). Za analizo so združeni v skupine, ki pa niso povsem homogene in služijo le za orientacijo.

V skupini **plemstvo** so všteti vsi, ki poleg imena navajajo še enega od naslednjih naslovov: *comes, eques, Liber Baro, nobilis, praenobilis, a, de, von*, in jih je 427.

Drugo skupino predstavljajo cerkveni dostojanstveniki, menihi in duhovniki (**kleriki**): škofi, prošti, kanoniki, diakoni, menihi. Takih je bilo 24.

V tretjo skupino, **akademiki**, so vključeni: bakalavreati, magistri, licentiati, doktorji in profesorji. K tej skupini jih sodi 28.

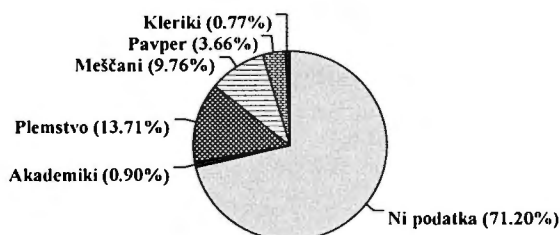
Četrto skupino sestavljajo **meščani**: *civis, oppidanus*, ki jih je 304.

Peta skupina (**pauper**) združuje predstavnike revnejših slojev, poimenovane kot: *plebeus, pauper, rusticus* oz. *dedit nihil, gratis, ignobilis, 0 solvit*. Teh je 114.

Zadnjo, največjo skupino, predstavljajo študenti, pri katerih ni podatkov o socialnem izvoru. Takih je kar 2218 (priloga 10).

Priloga 10

Socialni izvor 1585 - 1715 Dunaj - Gradec - Siena

Podatkov o štipendijah matricke v tem času še ne prinašajo, čeprav iz drugih virov vemo, da je bilo veliko štipendijskih ustanov. Pri nekaterih študentih (8) pa je v graških matrikah, zapisano, da prebivajo v konviktu *Ferdinandeum* ter alumnih *Summi Pontificis Alumnus* in *Serenissimi Domini Nostri Alumnus*.

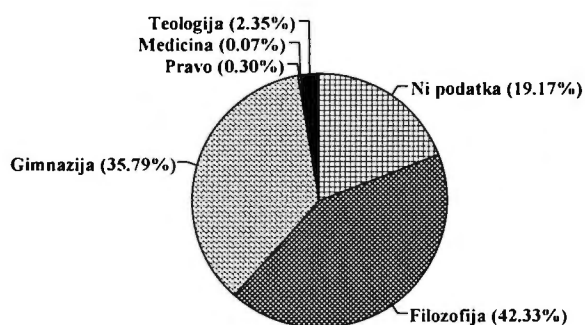
Podatke o študiju vsebujejo le univerzitetne matricke, to je matricke univerze v Gradcu in na Dunaju. Na univerzi v Gradcu je bilo moč doseči vse akademske stopnje pri študiju teologije in filozofije, na Dunaju pa vse štiri (filozofija, pravo, medicino, teologijo). V matrikah je vpisanih več kot polovica takih, ki sodijo h gimnazijskim razredom oz. humanističnim razredom. Podatki o smeri študija, stopnji ali razredu so v graških matrikah zabeleženi skoraj pri vseh študentih (2184), na Dunaju pa pri slabi tretjini. Po matrikah je le redko moč slediti študijski poti vpisanega, ker je vpis načeloma možen samo enkrat.

Za grafično predstavitev so podatki o študiju združeni v skupine. Prvo skupino predstavljajo tisti študenti, pri katerih ni podatkov (580); drugo študenti, vpisani na teološke fakultete (71); tretjo vpisani na filozofski študij (1281); četrto "gimnazijski" študenti (1083); peta in šesta skupina pa sta pravo (9) in medicina (2).

Med študente teologije so uvrščeni tisti, pri katerih je kot smer študija zapisano: *Theologia Moralis, Theologia Speculativi, Casistae*. Pri filozofiji so prištete smeri:

logika, fizika in metafizika. V gimnazijskih razredih so upoštevanc smeri: poetika, retorika; včasih je najti le zapis *studia humaniora*. Sem sodijo še vsi, pri katerih je najti eno od naslednjih poimenovanj: *studia grammatica, syntaxistae, prima, suprema, secunda, media, principiste*. Popolni začetniki so poimenovani: *parvista, infimisten, rudimentari, elementaris, nova scuola, accessarius*. Dostikrat je nejasno, katere predmete so poslušali ali na kateri stopnji šolanja so bili. Skromen vpis začetnikov ponuja sklep, da se je večina najprej šolala doma. Zadnji skupini predstavlja devet študentov prava in dva študenta medicine (priloga 11).

Priloga 11
Študijske smeri 1585 - 1715
Gradec - Dunaj

Matrike prinašajo zanimive zaznamke in opazke o vpisanih, ki so običajno pripisane naknadno. Med njimi so tudi podatki o izključitvah. Res da takšnih ni veliko, primeri pa pričajo, da tudi naši študenti sodijo mednje. Tako je bil Janez Khotschier, študent filozofije, leta 1659 z dunajske univerze izključen zaradi krivopresege (*ob periurium ... exclusus*). Na graški univerzi je bilo takih študentov več: leta 1631 so zaradi hujskanja, povzročanja nereda in razdražljivosti izgnali Friderika Švarca (*ob turbas concitatis ... eiectus et ematriculatus*); pri Christianu Kratenpacherju, vpisan leta 1633, je opazka, da je zaradi dosege magisterija pretirano ošaben in bahav (*propter insolentia ...*). Pri Georgiusu Henricusu Krazenpacherju so istega leta zapisali, da je umrl. Leta 1644 je bil odpuščen (*expunctus*) Ljubljčan Tomaž Bizjak, vpisan leta 1639. Leta 1640 se je vpisal Mihael iz Kočevja ter bil že naslednje leto *ob insolentias ematriculatus*. Janez Vincenc Distll, vpisan 1643, ima zaznamek *ob adulterata Sigilla S. Jesu* (ponarejevalec pečatov). Tomaž Mucha iz Vipave je bil leta 1643 izgnan (*eliminatus*). Izgnani oz. odslovljeni so bili tudi Matija Dragar, vpisan 1654 (*eliminatus anno 1658*), Urban Jamniker je bil izključen že v letu vpisa 1667 (*exclusus*). Med take sodi še Anton Kopinschek (1670). Janez Franciscus Weinacht je zaključil študijsko kariero že leto po vpisu (1675). Tragično se je končala študijska pot študenta, doma nekje s Kranjskega, ki se je vpisal leta 1643, naslednje leto pa je bil umorjen *interfectus*. Včasih pa so zabeležene bolj prijetne stvari, kot npr. pri študentu Štefanu Haumanu, kjer piše, da je izobražen, omikan in dostojen (vpisan bil leta 1593 v Gradcu). Pavel Černič je bil študent dunajske univerze, kasneje pa so pripisali, da je leta 1666 postal rektor iste univerze. Pri Matiji Starmanu iz Logatca, ki se je vpisal 1702. v Gradcu, je zaznamek, da je bil že vpisan na univerzi v Pragi *inscriptus Pragae*.

V matrikah obeh univerz najdemo med vpisanimi poleg rektorjev, dekanov in profesorjev tudi univerzitetno rokodelsko in služnostno osebje, *cives academici*, ki so bili vključeni v akademsko življenje.

ZUSAMMENFASSUNG

Matrikeln als Quelle für die Erforschung der slowenischen Itelektuellen zwischen 1585 und 1715 (Graz - Wien - Siena)

Der Beitrag bringt auf Grund der nach Matrikeln gesammelten Daten eine Darstellung von Krain und seinen Studenten vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts. Trotz der damals auch auf slowenischem Boden unruhigen Zeiten (Reformation und Gegenreformation, die Türkengefahr und die damit verbundenen Kriege, Änderungen von Wirtschafts- und Handelswegen, Folgen von geographischen und anderen Entdeckungen wie auch von Hungersnot und Seuchen, z. B. der in dieser Zeit wiederholt grassierenden Pest) ist die Studentenzahl beeindruckend. Die Analyse ist ein Beitrag zum besseren Verständnis des Landes und der Ausleuchtung der gebildeten Kreise und ihres Stammlandes. Auf Grund des gewählten, 3115 an den Universitäten von Wien und Graz und in der deutschen "Nation" in Siena immatrikulierten Studenten umfassenden Musters kann festgestellt werden, daß jährlich etwa 24 immatrikuliert haben. Interessanterweise immatrikulierten nicht weniger als zwei Drittel aller Studenten an der Universität Graz. Wenn es (laut Literatur) gilt, daß in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zwei Drittel aller aus dem slowenischen ethnischen Gebiet stammenden Studenten in Wien studierten, war es im 17. Jahrhundert gerade umgekehrt. Die Studierenden kamen aus Städten, Märkten und vom Lande. Genauer kann das nicht ermittelt werden, weil bei einem guten Drittel der Immatrikulierten die Angaben über den Herkunftsort fehlen und nur das Land angegeben ist. Übrigens kamen die meisten aus Ljubljana/Laibach, Škofja Loka/Bischoflach, Vipava/Wippach, Kamnik/Stein und Kranj/Krainburg. Auch bei Studenten aus ländlichen Bereichen stehen wirtschaftlich höherentwickelte Orte im Vordergrund. Interessanterweise war das Interesse für das Studium an der Philosophischen Fakultät (inklusive Gymnasialstudien) stärker als für die Theologie. Die sehr geringen Zahlen von Rechts- und Medizinstudenten sind wohl darauf zurückzuführen, daß die Jesuiten an diesen Studien kein Interesse hatten und die Studenten lieber an anderen, angeseheneren Universitäten, insbesondere italienischen, immatrikulierten. Die niedrigen Zahlen der unteren Gymnasialklassen legen die Schlußfolgerung nahe, daß die Schule zunächst zu Hause, in Ljubljana/Laibach besucht wurde, so wie das auch für den geistlichen Beruf gilt. Vorhergegangene Untersuchungen haben für das 19. Jahrhundert ein stark überwiegendes Interesse für das Rechts- und Medizinstudium ergeben (weil öffentliche Anstellungen möglich waren). Die Studenten kamen aus allen Gesellschaftsschichten bzw. Gruppen; darunter gab es nicht nur Söhne der höheren Schichten sondern auch solche aus der Mittel- und Unterschicht, aus Stadt und Land. Auch hier sind die Angaben sehr karg und lückenhaft. Allerdings geht aus der Häufung derselben Familiennamen und Orte hervor, daß nacheinander etliche Kinder aus denselben Familien studiert haben. Viele unter den Studenten waren später bekannte Persönlichkeiten des slowenischen kulturellen und öffentlichen Lebens. Es drängt sich die Frage auf, wie die Ergebnisse ausfallen würden, wenn die Untersuchung alle Länder mit slowenischer Bevölkerung erfasst hätte und wenn die Matrikeln der anderen Universitäten und Hochschulen, an denen Studenten aus dem slowenischen ethnischen Gebiet studierten, untersucht worden wären. Eine beträchtliche Zahl von slowenischen Gebildeten ist deshalb noch nicht festgestellt worden. Vielleicht werden wir Slowenen in Europa unsere Identität auch mit dem, "was wir Slowenen der Welt gegeben haben", belegen und erhalten müssen.

JANEZ ŠUMRADA

NAČRTI FRANCOSESKIH OBLASTI V ILIRIJI O USTANOVITVI LJUBLJANSKE UNIVERZE*

Ferdinando historiae magistro meo optimo

Prva uredba francoskih oblasti v Ilirskih provincah o organizaciji šolstva, odlok glavnega guvernerja maršala Marmonta z dne 4. julija 1810,¹ ki je v osnovi delo glavnega inšpektorja javnega pouka Rafaella Zellija,² je predvideval, da bo v provincah delovalo poleg osnovnih oz. primarnih (*écoles primaires*) še 25 nižjih (*gymnases*) in devet višjih srednjih šol (*lycées*), od teh 10 oz. pet na slovenskem etničnem ozemlju Ilirije. Hkrati je v svojem 8. členu določal, da bosta "liceja mest Ljubljana in Zadar organizirana kot centralni šoli, kamor bodo pripuščeni dijaki gimnazij in licejev iz drugih provinc".³

Čeprav odlok centralnim šolam - ime zanje je bilo povzeto po srednji šoli v Franciji v obdobju 1795-1802, predhodnici liceja, z dokaj enciklopedično zasnovanim predmetnikom⁴ - ni izrecno priznaval višje - oz. visokošolskega statusa, so ga v praksi vendarle imele in jim ga je posredno podeljeval odlok sam. To je jasno iz primerjave med predmetnikom centralnih šol in onim, ki je bil obenem predpisan za liceje,⁵ zatem iz dejstva, da so po načelu vertikalne prehodnosti šolskega sistema mogli na centralnih šolah študirati tisti, ki so obvladali učno snov iz licejev,⁶ nenazadnje tudi zato, ker je

* Slavljencec, akademik, zasl. prof. dr. Ferdo Gestrin, ni le moj najljubši univerzitetni učitelj, temveč v marsičem tudi vzor znanstvenika in človeka. Opogumljal me je, da sem se odločil za raziskovalno in pedagoško pot in mi na njej veliko pomagal. Bil je tudi mentor doktorske disertacije, ki sem jo z naslovom "Nekateri temeljni problemi Ilirskih provinc" uspešno zagovarjal 13. julija 1993 pred komisijo, kateri je prof. Gestrin predsedoval, njena člana pa sta bila pokojni akademik prof. dr. Bogo Grafenauer in akademik prof. dr. Vasilij Melik. - Pričujoča razprava se deloma naslanja na poglavje, ki nosi v doktorskem delu naslov Nekatera vprašanja šolstva v francoski Iliriji.

¹ Objavljen je bil v *Télégraphe officiel* (naprej: TO) (Ljubljana), št. 3, 10. 10. 1810, 9-12. Kot izhaja iz dikcije njegovega 10. člena, je pričel odlok veljati 1. oktobra 1810.

² O Zelliju prim. Slovenski biografski leksikon IV, Ljubljana 1980-1991, 792; za predzgodovino Marmontovega šolskega odloka gl. F. J. Bundy, *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire, 1809-1813*, New York and London 1987, 159-160. K temu še pismo Marmontovega pribočnika Sardija Zelliju, Ljubljana 29. 5. 1810, Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, rokopisni oddelek (poslej: NUK), *Illyrica*, stari fond 332, mapa 2.

³ Kot v op. 1, člen 8.

⁴ Prim. J. Polec, *Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo*, *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana s. d., 20-21; V. Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II*, Ljubljana 1964, 94-95; F. Zwitter, *Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918*, *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919-1969*, Ljubljana 1969, 38, 42.

⁵ Kot v op. 1, členu 25-27. V centralnih šolah naj bi predavali francosko, italijansko in latinsko retoriko, metafiziko, naravno pravo in moraliko, svetovno zgodovino, Napoleonov zakonik, kazensko pravo in postopek, tehnično risanje in arhitekturo, matematiko, mehaniko, hidravliko, eksperimentalno fiziko, splošno in farmacevtsko kemijo, naravoslovje in botaniko, anatomijo in fiziologijo, patologijo in kliniko, farmakognozijo (*matière médicale*) in sodno medicino ter kirurgijo in porodničarstvo (člen 27). Kar zadeva liceje, je bil predviden naslednji predmetnik: francoska in italijanska gramatika in retorika; pouk latinščine, in sicer tak, da so dijaki zmožni razlagati klasične avtorje; osnove zgodovine in geografije, matematike, logike, moralke in fizike (člen 25). Na ljubljanskem liceju ter senjskem in splitskem semenišču, katerima je Marmontov odlok nalagal, naj se preoblikujeta v liceja, naj bi poleg navedenih predmetov predavali tudi cerkveno zgodovino ter teološko dogmatiko in moraliko (člen 26).

⁶ Kot v op. 1, člen 38. Sprejemni izpiti na centralnih šolah so obsegali za dijake licejev: italijansko, francosko in latinsko gramatiko in retoriko, logiko ter osnove matematike. Izpraševali so jih profesorji centralnih šol v prisotnosti regenta.

tistim, ki bi dovršili svoj študij na centralnih šolah, odlok obetal, da morejo v Ilirskih provincah opravljati poklice zdravnikov, kirurgov, lekarnarjev, zemljemercev, inženirjev, arhitektov in juristov.⁷

Tako kot vrsta drugih ukrepov iz časa francoske provizorične civilne uprave, je bila Marmontova ureditev šolstva - po kateri je postala slovenščina za kratek čas predmet in učni jezik na poenoteni primarni in nižji srednji stopnji, kot njen trajni nasledek pa so nastali Vodnikovi slovenski pisani učbeniki za večino predmetov na primarnih šolah in gimnazijah - izrazito začasna in je uradno ostala v veljavi le v šolskem letu 1810/1811. Njeni kratkotrajnosti niso botrovale le hude denarne težave ilirske uprave - te so v marsičem tudi povzročile Marmontov padec - in z njimi povezane zahteve Pariza, naj se korenito zmanjšajo javni izdatki v Iliriji, temveč tudi priprave na postopno sistemsko integracijo s francoskim cesarstvom.⁸ Marmont je sicer še konec februarja 1811 kljub kritikam iz francoske prestolnice, da je ilirsko šolstvo prepotratno organizirano, odločil, da do objave cesarskega dekreta o organizaciji Ilirskih provinc niso potrebne nikakršne spremembe. Toda po njegovem odhodu je Zelli do začetka aprila 1811 pripravil svoj prvi predlog o preuredbi, v katerem je šolski sistem v Iliriji prvič približal francoskemu, obenem pa kar za polovico zmanjšal dotlej načrtovane stroške za njegovo delovanje. Predvidel je vpeljavo sistema francoske Univerze, ki bi obsegal za celotno ozemlje Ilirije eno samo akademijo. Vodila bi jo glavni inšpektor sam in pa glavni cenzor Benincasa, ki bi imela pri ilirski vladi podobno vlogo kot univerzitetni svet v Franciji.⁹ Že prvi Zellijev preureditveni načrt je odpravljal gimnazije kot nižje srednje šole s poukom v "deželnem jeziku", namesto njih pa uvajal po francoskem vzoru kolegije (*collèges*), iz katerih je bila slovenščina izrinjena in potisnjena v sfero primarnega šolstva.¹⁰ Ta Zellijeva "varčevalna" zamisel, ki je predvidevala ukinitvev za Slovence najpomembnejše dejanske pridobitve francoske dobe, je bila v celoti sprejeta pri šolski reformi v Iliriji konec leta 1811, o kateri bo še govora.

Zanimivo se zdi, da prvi Zellijev reformni načrt v ničemer ne omenja centralnih šol ne v Zadru in ne v Ljubljani - čeprav je v osnutku proračuna za šolsko leto 1811/12 z dne 20. aprila 1811, torej takorekoč sočasno s preureditvenim načrtom, glavni inšpektor predvidel v Ljubljani popolno ohranitev pouka na visokošolski ravni.¹¹ Tudi cesarski organični dekret, objavljen sredi aprila 1811, eksplicitno ne govori o centralnih šolah oz. o visokem šolstvu. Na njegovo sestavo Zellijevo prvo preureditveno besedilo vendarle ni moglo vplivati, saj je za kaj takega nastalo prepozno, je pa mogoče, da je bil

⁷ Kot v op. 1, člen 44.

⁸ O problemih postopnega integriranja ilirskega upravno-pravnega sistema s francoskim prim. J. Šumrada, Nekateri temeljni problemi Ilirskih provinc. Disertacija, Ljubljana 1992, 33-64 (zlasti tč. 3), 44 sl.

⁹ Napoléonska *Université Impériale* oz. *Université de France*, tudi *Université Napoléonienne*, kateri je načeloval od cesarja imenovani "veliki učitelj" (*Grand-Maitre*; ta ni bil prosvetni minister, kot je menil F. Zwitter, o. c. kot v op. 4, 40, saj je bil prosvetni resor v današnjem pomenu besede razdeljen med cesarsko Univerzo in notranjim ministrstvom), ob njem pa imenovani tridesetčlanski "univerzitetni svet", je združevala vse prosvetne oblasti in vse šolske zavode v Franciji, od primarnih do visokih šol oz. fakultet. Fakultete same pa medsebojno niso bile povezane, saj so med revolucijo univerzo v starem in današnjem smislu odpravili. "Akademije" so kot teritorialno-upravne enote združevale vse šole in šolske oblasti na področju, ki se je ujemalo z jurisdikcijo posameznega apelacijskega sodišča (o tem napačno J. Polec, o. c. kot v op. 4, 22; tudi gledanje V. Schmidta, o. c. kot v op. 4, 101, da je akademija "po določbah Napoleonove univerze tudi skupnost fakultet", je preozko). Prim. J. Tulard, geslo *Académies*, v: *Dictionnaire Napoléon* (ur. J. Tulard), Paris 1987, 30-32; R. Boudard, geslo *Université napoléonienne*, *ibid.*, 1687-1694; V. Schmidt, o. c. kot v op. 4, 58.

¹⁰ Archives Nationales Paris (dalje: ANP), F 1° 61, *Projet pour améliorer l'état de l'instruction publique d'Illyrie et la rapprocher du système établi dans l'Empire, en diminuant de la moitié la dépense qu'on y fait actuellement*, ki ga je Zelli 9. 4. 1811 poslal glavnemu intendantu de Bellevillu (gl. tudi NUK, Illyrica, stari fond 332, mapa 5, št. 493). - Prim. B. Vošnjak, Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809-1813), Ljubljana 1910, 231; J. Polec, o. c. kot v op. 4, 38; F. J. Bundy, o. c. kot v op. 2, 172.

¹¹ J. Polec, o. c. kot v op. 4, 25-32, 38.

Zelli seznanjen z dikcijo čistopisa dekreta. Le-ta je med drugim določil, da je treba ilirsko šolstvo urediti in upravljati po predpisih francoske cesarske Univerze, do pričetka delovanja preurejenih šolskih ustanov pa naj se ohranijo obstoječe. Zadnja formulacija je poslej dejansko glavni pravni temelj nadaljnjega obstoja visokošolskega študija v Ljubljani, saj je dekret izrecno predvideval v Ljubljani (in Dubrovniku) le obstoj licejev!¹²

Novi ilirski glavni guverner grof Bertrand je poslal sredi maja 1811 prvi Zellijev preureditveni projekt v obravnavo glavnemu intendantu Redonu de Belleville,¹³ temu pa se očitno ni zdel ustrezen organičnemu dekretu in politiki varčevanja in je 4. julija Zelliju ukazal, naj pripravi nov načrt reorganizacije prosvete. Glavni inšpektor je pohitel in svoj novi, drugi reorganizacijski načrt predložil Bellevillu že v dobrem tednu, v njem pa se ni zavzel le za nadaljnji obstoj primarnega in srednjega šolstva, po njegovem potrebnega za dvigovanje civilizacijske ravni in postopno zlitje ilirskih ljudstev v "eno nacionalno telo" (*un corps de nation*), temveč tudi za ljubljanske visoke šole. Ker organični dekret visokega šolstva v Ilirskih provincah sploh ni predvidel, je Zelli posebej podčrtal, da ni pomembno le zavoljo bodočega razvoja provinc, temveč tudi iz političnih razlogov, saj preprečuje, kot trdi glavni inšpektor, da bi približno 500 študentov ne odšlo študirat na tuje, predvsem avstrijske univerze. Da bi obšli določbo organičnega dekreta, je predlagal, naj se preurejeni ljubljanski licej razdeli v dve sekciji: ena naj izvaja licejski program, torej na višji srednji stopnji, v okviru druge smeri pa bi se odvijal program dotodanjih centralnih šol in to po v cesarstvu veljavnih predpisih za delo medicinske, pravne, teološke in tehnične fakultete.¹⁴

Po tedanji zamisli vrhov francoske oblasti v Ilirskih provincah naj bi bila reorganizacija šolstva izpeljana še pred začetkom šolskega leta 1811/1812, tako da bi mogel od novembra 1811 naprej pouk potekati povsem po francoskem sistemu. Prav zato je glavni intendant naglo proučil Zellijev predlog in ga 26. julija posredoval Bertrandu, ta pa zatem cesarskemu notranjemu ministru. Četudi je Belleville v Parizu urgiral, naj ministrstvo glede Zellijevega načrta čimprej sprejme ustrezno odločitev, odgovora ni in ni bilo, hkrati pa je ilirska vlada bojevala s pariškimi ministrstvi vnaprej izgubljeno bitko proti radikalnemu zmanjšanju svojega proračuna, kar je povzročilo porazne denarne razmere v celotni upravni sferi in v šolstvu še posebej.¹⁵

Ker notranje ministrstvo v Parizu ni sprejelo nikakršne odločitve, je Zelli proti koncu septembra in vnovič v začetku oktobra predlagal, naj glavni guverner začasno potrdi njegov drugi projekt reorganizacije šolstva, saj da je to nujno že zavoljo načrtovanja stroškov in organizacije učnega kadra. Da se to ni zgodilo pred sredo novembra, že po pričetku novega šolskega leta, sta vsaj dva razloga. Guverner se po eni strani ni hotel zadovoljiti z že drugo začasno ureditvijo šolskega sistema, brez stališča notra-

¹² Določbe o šolstvu (XI. poglavje, člani 127-130) cesarskega dekreta o organizaciji Ilirije, podpisanega v Parizu 15. aprila 1811, so bile objavljene v: Bulletin des Lois de l'Empire Français IV, 14/369bis, št. 6758 bis, 21-22; TO 29. 5. 1811, št. 43, 171; P. Kandler, Storia del Consiglio dei patrizi di Trieste dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti, Trieste 1972, 2. izdaja, 322; v slovenščini povzema J. Polec, o. c. kot v op. 4, 38. Dotlej je za organizacijo ljubljanskih centralnih šol veljal Zellijev *Règlement sur l'enseignement et la discipline des Écoles centrales de Laybach* z dne 1. 8. 1810, NUK, Illyrica, stari fond 332, mapa 2, v dveh izvodih.

¹³ ANP, F 1° 61, pismo glavnega guvernerja glavnemu intendantu, Ljubljana 17. 5. 1811. Prim. J. Polec, o. c. kot v op. 4, 38; B. Vošnjak, o. c. kot v op. 10.

¹⁴ NUK, Illyrica, stari fond 332, mapa 2, *Projet d'organisation des établissements d'instruction conformément aux articles 127, 128, 129 du Décret organique du 15 avril 1811*, katerega je 12. 7. 1811 poslal glavni inšpektor javnega pouka glavnemu intendantu Bellevillu. Prim. F. J. Bundy, o. c. kot v op. 2, 173-175; J. Polec, o. c. kot v op. 4, 38-40.

¹⁵ ANP, F17 1614/1, poročilo glavnega intendantu notranjemu ministru, Ljubljana 28. 8. 1811; *ibid.*, beležki četrtega (računovodskega) oddelka notranjega ministrstva, Pariz 11. 9. 1811 in s. d.; F. J. Bundy, o. c. kot v op. 2, 171.

njega ministrstva pa zadeve dokončno ni bilo mogoče rešiti. Vsekakor pa so v Ljubljani pred koncem novembra 1811 novi šolski odlok vendarle pripravljali, saj je novi glavni intendant grof Chabrol ob koncu meseca v svojem poročilu notranjemu ministru napovedal, da mu bo guverner poslal osnutek odloka, obenem s poročilom, v katerem bo utemeljil vzroke zanj. Chabrol je hkrati ocenil načrt glavnega šolskega inšpektorja kot "še vedno zelo nepopoln, ki pa se, takšen kot je, dovolj dobro prilagaja razmeram in krajem". Bertrand je v drugi polovici novembra tudi naročil Zelliju, naj sestavi nove pravilnike o delovanju od države in od občin financiranih šol in pri tem upošteva zakone cesarstva ter statute cesarske Univerze.¹⁶

Glavni guverner grof Bertrand je odlok o začasni ureditvi ilirskega šolstva vendarle podpisal 12. decembra 1811.¹⁷ Organizacijske podrobnosti so prepustili pravilnikom o delovanju posameznih tipov učnih zavodov, ki jih je pripravil Zelli na guvernerjevo zahtevo. Uveljavljena je bila ostrejša varčevalna politika od tiste, ki jo je v svojem drugem načrtu predlagal Zelli, odpravljena je bila vrsta učnih zavodov - tiste gimnazije npr., ki niso bile spremenjene v kolegije, so postale običajne primarne šole in so morale njihovo delovanje poslej financirati občine¹⁸ - vendar pa so bile v osnovnih potezah sprejete vse Zellijeve pomembnejše sistemske zamisli. Ljubljana je obdržala visokošolski študij z desetimi stolicami, spadajočimi v okvir ljubljanske akademije (*académie de Laybach*), liceju pa je bilo dodeljenih sedem profesorjev - eden od njih je bil Valentin Vodnik - za pouk po francoskem učnem programu za liceje.¹⁹

V skladu z ukazom, ki ga je v drugi polovici novembra 1811 dobil od grofa Bertranda, je Zelli izdelal podrobne pravilnike o delovanju kolegijev in privatnih šol, licejev ter "fakultet akademije Ilirskih provinc".²⁰ Le-ti so po dikciji odloka z dne 12. decembra 1811 organizacijsko urejali posamezne vrste pedagoških zavodov. "Pravilnik za fakultete akademije Ilirskih provinc" predvideva organizacijsko preoblikovanje ljubljanskih visokošolskih študijev, po Marmontovem odloku združenih v centralne šole, v popolno univerzo v skladu s tedanjim francoskim pojmovanjem. V okviru akademije Ilirskih provinc s sedežem v Ljubljani kot organizacije celotnega šolstva z imenovanim rektorjem (*recteur*) na čelu in desetčlanskim akademijskim svetom (*conseil académique*) ustanavlja pravilnik pet fakultet: filozofsko, tehnično, teološko, pravno in medicinsko (ob njej farmacevtsko visoko šolo) pod vodstvom dekanov (*doyens*). Glede na statut o razdeljenosti francoske cesarske Univerze z dne 18. oktobra 1808 je bila tako akademija v Ljubljani zamišljena kot najvišje, prve kategorije. Takšna organizacijska struktura se tudi povsem ujema s sočasno uredjenostjo visokošolskega pouka v Franciji.²¹

¹⁶ ANP, F¹⁷ 1614/1, izvleček iz poročila glavnega intendanta Ilirskih provinc notranjemu ministru, Ljubljana, 28. 11. 1811, ki ga omenja B. Vošnjak, o. c. kot v op. 10, 231; F. J. Bundy, o. c. kot v op. 2, 175.

¹⁷ Prim. prepis odloka v ANP, F¹⁷ 1614/1; objava v TO 4. 1. 1812, št. 2, 7-8, ne upošteva podatkov o plačah profesorjev ter stroških glavnega inšpektorata za javni pouk. Odlok je v TO tudi napačno datiran z 12. novembra 1811, kar nekritično povzema literatura.

¹⁸ O posledicah te reforme gl. npr. razpravo J. Žontar, Kranjska gimnazija v dobi Napoleonove Ilirije, Izvestja državne realne gimnazije v Kranju (Kranj) 1931, 1-18.

¹⁹ Podrobneje gl. J. Polec, o. c. kot v op. 4, 41.

²⁰ Omenjeni pravilniki so se ohranili v arhivu pariškega notranjega ministrstva pod signaturo ANP, F¹⁷ 1614/1 dossier 1: *Règlement pour les collèges, institutions et pensions, Règlement pour les lycées, Règlement pour les facultés de l'académie des Provinces illyriennes*, ki ga objavljamo v prilogi. F. J. Bundy, o. c. kot v op. 2, op. 70, 72 in 73, na str. 526, jih napačno datira v ca. Avgust 1811. Nastali so v resnici novembra ali decembra 1811, kar izhaja iz Zellijevega pisma glavnemu intendantu, Ljubljana 23. 11. 1811; tega Bundy sicer pozna (o. c., 175).

²¹ Gl. J. Tulard, geslo Académies, R. Boudard, geslo Université napoléonienne, o. c. kot v op. 9, 30 in 1693. Akademije prve kategorije so združevale v Franciji in Velikem cesarstvu po pet fakultet in sicer pravno, filozofsko, medicinsko, tehnično in teološko, kot predvideva Zellijev pravilnik za Ljubljano. F. Zwitter, o. c. kot v op. 4, 42-43, smatra, da je ljubljanska "académie samo visoka šola in da je ne gre enačiti z že omenjenimi akademijami v tednji Franciji, ki predstavljajo celoto vsega šolstva na določenem ozemlju". Tega mnenja nimam za točnega. Ker je namreč svet francoske cesarske Univerze

Univerzitetna predavanja bi naj v skladu s pravilnikom potekala v latinščini in francoščini, v nemškem in italijanskem jeziku pa le začasno, "dokler ne postane francoski jezik bolj domač" (preambula k 11. členu). Na vsaki od predvidenih petih fakultet bi delovale po tri katedre, tako na filozofski fakulteti za latinsko in grško književnost (ta profesor naj poleg kompozicije v klasičnih jezikih poučuje tudi nemško in italijansko), za francosko književnost in zgodovino ter za filozofijo. Tehnično fakulteto (*faculté des sciences*) naj bi sestavljale stolice za fiziko in kemijo, za naravoslovje (*histoire naturelle*) in botaniko ter za specialno in "transcendentno" matematiko. Na teološki fakulteti naj bi obstajale katedre za dogmatiko in sveto pismo, teoretično in praktično moraliko in pa za cerkveno zgodovino in disciplino. Pravna fakulteta bi imela stolice za civilno in rimsko pravo, za Napoleonov kodeks in za kazensko pravo ter civilni in kazenski postopek. Predavanja na medicinski fakulteti bi potekala v okviru kateder za anatomijo in fiziko, za patologijo in klinično medicino ter za kirurgijo in porodničarstvo. Na pravni fakulteti je bil poleg visokošolskega predviden tudi v prakso usmerjeni enoletni višješolski študij kazenskega prava in postopka, ki bi se zaključil s pridobitvijo potrdila o usposobljenosti v tem predmetu (*certificat de capacité*), na medicinski pa poleg štiriletnega tudi triletni študij za pridobitev diplome "zdravstvenega oficirja" (*officier de santé*).

Predvidenih je bilo torej petnajst univerzitetnih profesorjev, če bi to zahtevalo višje število študentov, pa naj bi glede na 11. člen pravilnika nastavljali tudi pogodbene visokošolske učitelje (*agrégés*). Predlog o njihovem številu izdelal akademijski svet, odobri glavni intendant, tako profesorje kot pogodbene učitelje pa imenuje glavni guverner. Plače visokošolskih učiteljev določa glavni intendant na predlog akademijskega sveta. Pravilnik natančno določa višino inskripcije, ceno izpitov, diplome, magisterijev in doktoratov za posamezne smeri študija, podrobna določila pa urejajo tudi materialno-finančno poslovanje fakultet. Da je šlo Zelliju in ilirski vladi v resnici za popoln univerzitetni študij, je vidno iz tistih členov pravilnika, kjer je posebej poudarjeno, da vseh pet fakultet podeljuje vse tri akademske stopnje, namreč bakalavreat (diplomo), licenciat (magisterij) in doktorat, hkrati pa so jasno opredeljeni pogoji, pod katerimi jih je mogoče pridobiti. Za delovanje fakultet oblasti niso prevideli nikakršnih sredstev iz proračuna provinc, saj naj bi se po njihovih pričakovanjih v celoti financirale iz predvidenih prihodkov (pristojbine za izpite, plačilo diplom ipd.). V letu 1813 so načrtovali proračun fakultet v višini nekaj nad 43.000 frankov.²²

Izvod novega šolskega odloka je dal Bertrand takoj poslati notranjemu ministru, priložil pa mu je poročilo, v katerem je podčrtal, da uvaja z njim - v pričakovanju dokončne ureditve šolstva - drugačno provizorično organizacijo, ki ohranja "tiste dele obstoječega šolstva, ki niso bili v nasprotju z našimi zakoni" oziroma so "koristni in v takšnem sistemu, da bi ga bilo mogoče sprejeti". Opisal je redukcije učnih zavodov in osebja, zatem pa ponovno apeliral - kot pred njim Chabrol v svojem zgoraj navedenem poročilu notranjemu ministru s konca novembra 1811 - naj osrednje oblasti zato, da bi

sprejel sklep, da je ustroj ilirskega šolstva, kakor so ga predvidevali Bertrandov šolski odlok in Zellijevi pravilniki, v skladu s francosko zakonodajo (prim. poročilo urada za javni pouk notranjega ministrstva notranjemu ministru, Pariz 22. 5. 1812, kot spodaj v op. 25), je treba akademijo v Ljubljani formalno imeti za teritorialno-upravno enoto vsega šolstva, od primarnega do fakultet. Nejasno pa ostaja, ali naj bi akademija s sedežem v Ljubljani združevala šole na ozemlju celotne francoske Ilirije - tako si jo je bil zamislil Zelli - ali le na ozemlju apelacijskega sodišča v Ljubljani, saj se je območje pristojnosti akademije v Franciji navadno ujemalo z jurisdikcijo apelacijskih sodišč (gl. zgoraj op. 9), 201. člen organizacijskega dekreta pa je predvideval ustanovitev apelacijskih sodišč ne le v Ljubljani temveč še v Zadru in Dubrovniku. Viri sami uporabljajo protislovno terminologijo, kot npr. "ljubljska akademija" in "akademija Ilirskih provinc".

²² Kot v op. 20, *Apperçu [sic] des dépenses des Écoles de facultés pour l'année 1813, Apperçu [sic] des produits présumés des droits de facultés pour l'année 1813*, v nadaljevanju dokumenta *Règlement pour les facultés de l'académie des Provinces illyriennes*.

mladi ne odhajali na univerzitetni študij v tujino, predvsem Avstrijo, ohranijo v Iliriji "univerzo". Bertrand obenem je tudi priporočil prošnjo, naj v Dubrovniku ustanovijo ilirsko akademijo kot učeno družbo za proučevanje "ilirskega jezika" in predložil, naj oblasti objavijo nekaj začetnih učbenikov v "ilirščini", namenjenih predvsem pravoslavnemu prebivalstvu, morebiti pa tudi "ilirsko"-francosko slovnico.²³

Čeprav je notranji minister grof Montalivet takoj po prejemu odstopil Bertrandov odlok v nadaljnjo obravnavo grofu Fontanesu, velikemu učitelju cesarske Univerze, ki je bil zato vsekakor pristojen, je Bertrand, očitno v strahu, da bi v Parizu stvari še naprej ne spale, proti koncu januarja 1812 ponovno pisal notranjemu ministru, vnovič podčrtal potrebo po ohranitvi ljubljanske "univerze" in še enkrat priporočil čimprejšnjo razrešitev odprtih vprašanj ljubljanskega liceja, zlasti ureditev konvikta (internata). Fontanes je tedaj, ko je z notranjega ministrstva prejel Bertrandovo pismo, odpisal naravnost ilirskemu glavnemu guvernerju in mu naročil, naj v Iliriji v skladu s cesarskim organičnim dekretom naglo ustanovijo liceja v Ljubljani in Dubrovniku in skušajo doseči, da bosta obe mesti prevzeli del stroškov za njuno delovanje. Formalnega koraka, da bi ljubljanski licej ustanovile kot učni zavod po francoski zakonodaji, ilirske oblasti sicer niso nikoli napravile, je pa v praksi na liceju vsaj od januarja 1812 pouk že potekal po francoskem predmetniku, ki ga je opredelil Zellijev pravilnik o licejih.²⁴

Ilirske oblasti so poslale notranjemu ministru v presojo tudi pravilnike o delovanju šolskih zavodov, ta pa je hotel pridobiti o njih mnenje velikega učitelja in univerzitetnega sveta ter urada za javni pouk lastnega ministrstva. Cesarska Univerza je sprejela jasen sklep, da so predlogi ilirskih oblasti v skladu s francoskimi zakoni in ni zadržkov, da bi jih ne odobrili. Dokler pa Ilirske province ne bodo "podvržene istim upravnim oblikam kot preostali deli cesarstva", se zdi cesarski Univerzi smotrno, da sama ne posega v "vodenje in nadzorovanje pouka v Iliriji". Kar pa zadeva urad za javni pouk notranjega ministrstva, je v svojem odgovoru - pripravljenem maja 1812 predvsem zato, da bi mogel minister na podlagi pripomb predložiti Bertrandov šolski odlok v potrditev Napoleonu - striktno zagovarjal določbe organičnega dekreta in se zato za vrsto določb odloka ni strinjal.²⁵

Potem je reševanje vprašanja dokončne organizacije ilirskega šolstva v Parizu spet za dolgo zaspalo, na kar je notranjega ministra konec aprila 1813 spomnil glavni intendant Chabrol in podčrtal, da bi bilo iz političnih vzrokov - prav istih kot sta jih z Bertrandom navedla že nekajkrat prej - nujno, da bi ilirski javni pouk dokončno organizirali in v Ljubljani ustanovili akademijo in licej z začetkom šolskega leta 1813/1814.²⁶ Vendar do tega nikoli ni prišlo, saj je prej izbruhnila vojna med Napoleonom in Avstrijo. Zato akademija, posamezne fakultete in licej niso bili nikoli formalno ustanovljeni. Licej je od januarja 1812 naprej sicer deloval po francoskem predmetniku kot ga je zastavil Zelli, je pa v praksi tako pouk na višji srednji kot tudi na visokošolski stopnji potekal bistveno drugače od zamišljenega. To je že v času avstrijske okupacije jasno ugotovil prošt Jüstel.²⁷

²³ ANP, F¹⁷ 1614/1, izvleček iz pisma glavnega guvernerja Ilirskih provinc notranjemu ministru, Trst 13. 12. 1811. Prim. tudi ANP, F¹⁷ 1093, *dossier* 24. Omenja B. Vošnjak, o. c. kot v op. 10, 231; gl. še op. 16 zgoraj.

²⁴ ANP, F¹⁷ 1614/1, pismo notranjega ministra velikemu učitelju, Pariz 7. 1. 1812 in odgovor velikega učitelja notranjemu ministru, Pariz 23. 1. 1812; Bertrandovo pismo notranjemu ministru, Trst 26. 1. 1812; pismo notranjega ministra velikemu učitelju, Pariz 15. 2. 1812 in odgovor velikega učitelja notranjemu ministru, Pariz 29. 2. 1812; pismo notranjega ministra glavnemu guvernerju Ilirskih provinc, Pariz 16. 2. 1812.

²⁵ ANP, F¹⁷ 1614/1, poročilo urada za javni pouk notranjega ministrstva notranjemu ministru, Pariz 22. 5. 1812; J. Šumrada, o. c. kot v op. 8, 200; J. Polec, o. c. kot v op. 4, 42-48; F. Zwitter, o. c. kot v op. 4, 43.

²⁶ ANP, F¹⁷ 1614/1, izvleček pisma glavnega intendanta Chabrola notranjemu ministru, Ljubljana 29. 4. 1813.

²⁷ Gl. J. Polec, o. c. kot v op. 4, 42 sl.

* * *

Cilje francoskečasne civilne uprave v Marmontovi dobi na prosvetnem področju je najbolj konkretno izrazil Rafael Zelli v pismu, poslanem koncem maja 1810 glavnemu guvernerju in glavnemu intendantu grofu Dauchyju. Značilno, utemeljevalo je osnutek bodočega Marmontovega odloka o organizaciji šolstva, ki je bil pismu priložen. Po Zellijevem gledanju naj daje šola vsakemu posamezniku v roke tiste možnosti, "s katerimi bo negoval in izpopolnjeval svoj narodni jezik, ki je konec koncev orodje človekove misli in mu daje potrebno znanje za opravljanje verskih, posvetnih in moralnih dolžnosti". Druga naloga šolskih ustanov je ilirskim višjim družbenim plastem omogočiti študij francoščine in italijanščine in jim tako "odpirati pot do znanosti in umetnosti", s tem pa se že neposredno navezuje na tretjo in za režim gotovo najpomembnejšo izobraževalno nalogo: ustvariti (in obenem nadzirati) je treba "družbeno koristno" plast inteligence, "ki jo bo vlada zaposlila v javni upravi, na sodiščih, v vojski, bolnišnicah, v mornarici in pri organizaciji javnih del".²⁸ Takšne nazore je Marmont z odobritvijo odloka nedvoumno podprl, v bistvu prosvetljenska šolska politika njegove dobe pa je omogočila, da je bila slovenščina kot "deželni jezik" v šolskem letu 1810/1811 predpisana kot šolski predmet in učni jezik na osnovnošolski in nižji srednji stopnji in da je mogel Vodnik v nagli, a načrtni in nekaj mesecev potekajoči akciji zaradi potreb tega izobraževanja napisati oz. prirediti vrsto slovenskih učbenikov. Oboje ocenjujemo kot za Slovence najpomembnejšo dejansko pridobitev kratkotrajnega francoskega obdobja v Iliriji nasploh, ne le na področju kulture v najširšem smislu.

Že kratkoročno se je pa pokazalo, da položaja slovenščine v šoli ne bo ogrožala hrvaščina (to so nameravale francoske oblasti pod Marmontom sprva širiti na škodo slovenskega jezika), temveč gospodarska kriza in proračunske omejitve - akutne že v Marmontovem času, posebno zaostrene po od 1811 naprej - in pa vedno večja sistemska integracija ilirske uprave s Francijo. Zavaljo teh vzrokov je bilo ogroženo delovanje in celo obstoj šolskega sistema: celo že v času Marmonta je prenehala delovati vrsta primarnih šol, denarno sicer povsem odvisnih od posameznih občin, po njegovem odhodu pa je bila z reorganizacijo prosvetnih ustanov razredčena tudi mreža nižjesrednješolskih gimnazij. Pri tem so precej zavodov spremenili v navadne primarne šole in jih s tem prepustili občinam, preostale pa preuredili v kolegije po francoskem vzorcu (z zaostritvijo gospodarske krize in začetkom agonije Ilirije jih je vlada prenehala financirati in so jih od novega leta 1813 morala vzdrževati mesta, v katerih so delovali), kjer pa "deželni" slovenski jezik ni imel več mesta ne kot predmet in ne kot učni jezik. V dobi vse večjega institucionalnega približevanja Franciji, ki se začenja predvsem po objavi ilirskega organičnega dekreta, so torej cilji oblasti na šolskem področju že bistveno ožji in povsem pragmatični. Slovenska in hrvaška narodnoprerodna stremjenja jih ne zanimajo več - čeprav Bertrandu, bržčas pod Zellijevim vplivom, zbujajo simpatije in se zanje občasno zavzema pri pariški osrednji vladi. Prosvetna politika je povsem utilitariistična in je v njenem ospredju predvsem višje srednje šolstvo, torej liceji, in pa višje-oz. visokošolski študij. S takšno usmeritvijo sledijo ilirske oblasti dvema osnovnima smotroma: potrebujejo domače uradništvo in profesionalne poklice, z nadzorstvom nad višjim srednjim in visokim šolstvom pa želijo obvladovati tudi nastajanje izobraženske plasti. Toliko prej, ker so imeli Francozi za politično izredno nevarno, da je odhajala ilirska študentska populacija v večjem številu na tuje višje srednje šole in univerze, saj si niso prikrivali, da se jih večina usmerja v sosednjo in sovražno Avstrijo.

Zdi se, da so prav zaradi takšne politične presoje pariške oblasti, ki v organičnem dekretu aprila 1811 niso predvidele ohranitve Marmontovih centralnih šol v Ljubljani,

²⁸ NUK, Illyrica, stari fond 332, mapa 2, Zellijevo pismo glavnemu guvernerju in glavnemu intendantu, Ljubljana, 30. 5. 1810; F. J. Bundy, o. c. kot v op. 2, 160.

ob Bertrandovi reorganizaciji konec leta 1811 in pozneje molče pristajale na delovanje ljubljanskih visokih šol, za katere so se sicer v Parizu vseskozi zavzemali vrhovi ilirske uprave in zahtevali formalno legalizacijo njihovega statusa ter ustanovitev popolne univerze francoskega tipa: akademijo prve kategorije s petimi fakultetami in po francoskem učnem načrtu delujočimi katedrami, ki bi imele tudi pravico podeljevati diplome, magisterije in doktorate. Do uresničenja tovrstnih načrtov ni prišlo, so pa skušale ljubljanske visoke šole delovati v okvirih, ki jim jih je začrtal Bertrandov organizacijski odlok, čeprav so morale tudi nanje močno vplivati vedno bolj anarhične razmere. V okviru liceja francoskega tipa v Ljubljani, ki je pričel z delom v začetku 1812, formalno pa ni bil ustanovljen in so bile nanj po Zelljevi zamisli provizorično tesno vezane tudi visoke šole, so si oblasti prizadevale, da bi uredile internat ter poskrbele za sredstva iz ilirskega in občinskih proračunov za podeljevanje štipendij. Tako kot v sočasni napoleonski Franciji ima štipendiranje v bistvu politično vlogo: tiste, ki so s pomočjo štipendij doštudirali, naj "z vezmi hvaležnosti" poveže z režimom. Čeprav velja pritegniti mnenju, da je bila prav prosveta eno od najneuspešnejše urejenih področij ilirske uprave,²⁹ se je treba strinjati tudi s F. Zwitterjem, ko pravi, da so bile ljubljanske visoke šole v času francoske Ilirije "pomembne klice bodočega razvoja, ki jih je zatrla avstrijska reokupacija in aneksija".³⁰

PRILOGA

RÉGLEMENT POUR LES FACULTÉS DE L'ACADÉMIE DES PROVINCES ILLYRIENNES¹

DISPOSITIONS GÉNÉRALES. ADMINISTRATION

Le doyen de chaque faculté est chargé de l'administration économique sous la direction du recteur à qui il rend compte. Il surveille toutes les recettes et en tient registre dans la forme qui lui est prescrite.²

Article 1

Les recettes des facultés sont toutes indistinctement pour le compte de l'académie.

Elles consistent en droits d'inscription, droits d'examens et droits de diplômes, tels qu'ils sont déterminés pour chaque faculté; ces droits sont acquittés d'avance. Ils sont versés dans la caisse de l'académie par le doyen de la faculté qui les perçoit.

Article 2

Les dépenses se divisent en dépenses ordinaires et en dépenses extraordinaires.

Les dépenses ordinaires se composent du traitement des professeurs, des droits de présence aux examens et aux actes publics, du traitement des agrégés suppléans des facultés, des indemnités pour frais d'administration accordées aux doyens pour la tenue des écritures, des frais de chauffage, de lumières, d'impression et autres frais de bureau. Ces dépenses sont réglées par le budget.

Les dépenses extraordinaires se composent des frais de premier établissement, des

²⁹ F. J. Bundy, o. c. kot v op. 2, 191.

³⁰ F. Zwitter, o. c. kot v op. 4, 43.

¹ Po izvodu v Archives Nationales Paris, signatura F¹⁷ 1614/1, dossier 1, Organisation de l'instruction publique dans les pays conquis. Italie, Provinces illyriennes 1811-1812, pièce 23.

² Na margini: Statut [de l'Université impériale, J. Š.] du 7 septembre 1810.

achats de collection etc. et en général de toutes les dépenses nécessaires non comprises dans le budget. Ces dépenses sont arrêtées par le conseil académique sur la proposition du recteur, et soumises à l'approbation de l'intendant général.

Article 3

Dans les dix premiers jours du mois de décembre de chaque année, le doyen rédige le budget de chaque faculté pour l'année suivante conformément au modèle qui est déterminée et le remet au recteur, pour être discuté au conseil académique et définitivement arrêté par l'intendant général.

Jusqu'à l'approbation du budget, les dépenses sont acquittées conformément au budget de l'année précédente.

Le budget général de l'académie pour l'an 1812 est réglé conformément à l'état joint au présent.

Article 4

Le compte de chaque faculté est dressé par le doyen dans les dix premiers jours du mois de janvier et fait partie du compte général de l'académie, le quel ainsi que le budget est discuté dans le conseil académique et arrêté par l'intendant général.

Article 5

Toute dépense qui n'a pas été autorisée ou qui n'a pas été faite régulièrement est rejetée et reste à la charge de celui qui l'a ordonnée.

Article 6

Il y a près de l'académie un secrétaire-caissier de l'académie, le quel est comptable des recettes et des dépenses; il est tenu à cet effet de fournir un cautionnement du douzième présumé de sa recette.

Article 7

Il tient séparément un livre de recettes et un livre de dépenses, l'un et l'autre côtés et paraphés par le recteur.

Sur son livre de recettes sont portés jour par jour les recettes de toute nature qui sont faites par la caisse de l'académie. Il tient en outre un registre d'ordre pour chaque nature de recettes suivant le modele arrêté par l'intendant général, sur la proposition du conseil académique.

Les dépenses sont portées de la meme manière sur le journal des dépenses et sur le registre d'ordre ouvert à cet effet et conforme au modèle qui est prescrit.

Article 8

Le secrétaire-caissier de l'académie ne paye que sur des mandats du recteur, les quels restent à l'appui de sa comptabilité. Toute autre dépense demeure à sa charge.

Article 9

Le recteur ne peut délivrer de mandats de payement que conformément au budget arrêté ou d'après une autorisation spéciale de l'intendant général.

Il présente le compte général des recettes et des dépenses de l'instruction publique dans toutes les provinces tous les trois mois. Ce compte est discuté et provisoirement arrêté par le conseil académique pour être soumis à l'approbation de l'intendant général.

Article 10

Il est tenu de faire au moins une fois par mois la vérification de la caisse de

l'académie, et d'en remettre procès-verbal à l'intendant général et au conseil académique.

Il peut faire cette vérification toutes les fois qu'il le juge convenable.

ENSEIGNEMENT ET POLICE DES FACULTÉS

L'enseignement des facultés a lieu en langue latine et en langue française. Néanmoins, jusqu'à ce que la langue française soit devenue plus familière, les professeurs pourront faire usage de la langue allemande et de la langue italienne.

Article 11

Il est établi trois professeurs pour chaque faculté. Il pourra leur être adjoints des agrégés suppléants, si le nombre des étudiants l'exige; le nombre en sera déterminé sur l'avis du conseil académique approuvé par l'intendant général. Les professeurs et les agrégés sont à la nomination du gouverneur général. Leur traitement est déterminé par l'intendant général sur l'avis du conseil académique.³

Article 12

Le recteur soumet à l'approbation du conseil académique la liste des ouvrages qui doivent servir à l'enseignement des facultés. Cette liste est publiée et affichée chaque année à la rentrée des écoles.

Article 13

Chaque faculté est présidée par un doyen qui a la police des écoles, des examens, et des actes publics. Il fait en même tems fonctions de secrétaire de la faculté pour la réception des inscriptions et la tenue du registre à ce destiné, il en reçoit le montant, le quel doit être versé à la fin du mois dans la caisse de l'académie, sur un état conforme au registre et certifié par lui. Il lui en est délivré un récépissé comptable par le secrétaire-caissier de l'académie, le quel lui tient lieu de décharge.

Article 14

Les inscriptions sont prises dans les 15 premiers jours du premier, du troisième, du cinquième et du septième mois de l'année classique, sur des registres côtés et paraphés par le recteur et conformément au modèle qui sera fourni. Le recteur ou un membre du conseil académique délégué par le recteur clôt définitivement le registre le seizième jour.

Article 15

L'étudiant inscrit lui même sur le registre ses noms et prénoms, le lieu et la date de sa naissance et l'école ou il a fait ses études antérieures. Il est tenu de représenter son acte de naissance.

Article 16

Tous les examens de chaque faculté sont publics. Ils sont faits par trois professeurs, agrégés ou docteurs de la faculté, désignés par le recteur.

Ils ont lieu dans les quinze premiers jours du mois d'août ou dans la première quinzaine de novembre.

Les examinateurs votent sur chaque candidat au scrutin secret; le résultat du scrutin est transmis au recteur.

³ *Na margini: Nota. Le décret du 17 mars 1808 donne la nomination au Grand-maître. On propose de l'attribuer au gouverneur général jusqu'à la réunion des écoles de l'Illyrie à l'université impériale.*

Article 17

Il sera délivré pour la première année seulement sur un seul examen et en acquittant les droits établis par le présent règlement, des diplômes de licenciés à tout étudiant qui justifiera de trois années d'études dans les écoles correspondantes à celles de facultés et qui produira un certificat de capacité délivré par le professeur de l'école dont il a suivi les leçons. L'aspirant devra être âgé au moins de 16 ans pour les facultés des lettres et des sciences, et de 20 ans pour les autres facultés. Il jouira de toutes les prérogatives et droits attachés au diplôme qu'il aura obtenu.

Les examens commenceront dans la première quinzaine de novembre prochain et devront être terminés à la fin du premier trimestre de l'année scolaire.

Article 18

Les candidats reçus sont admis à se présenter pour soutenir leurs thèses.

Le doyen de la faculté règle le jour, arrête le programme qui est imprimé après qu'il a été revêtu de l'approbation du recteur. Chaque thèse est présidée par le professeur chargé de l'enseignement des matières qu'elle contient. L'étudiant est interrogé et argumenté par les membres de la faculté suivant l'ordre réglé par le doyen.

Le recteur et les professeurs des facultés y assistent et votent sur la capacité du candidat au scrutin secret ainsi qu'il a été expliqué à l'article précédent.

Article 19

L'année classique des facultés est de neuf mois. Tous les cours sont ouverts dans la première huitaine du mois de novembre et se terminent dans la première huitaine du mois d'août.

Le conseil académique fixe chaque année le jour de l'ouverture des cours et la table horaire des leçons; le public est prévenu par une affiche à la rentrée du lycée.

Article 20

Outre les vacances de l'automne les facultés vacquent les jeudis, dimanches et fêtes solennelles conservées par le concordat.

*DE LA FACULTÉ DES LETTRES**Article 21*

Les trois professeurs de la faculté des lettres enseignent: l'un la littérature latine et grecque, un autre la littérature française et l'histoire, et le troisième la philosophie.

Article 22

Le professeur de littérature latine et grecque fait connaître les règles de tous les genres d'écrire, il en fait voir les préceptes et les exemples dans les auteurs anciens; il exerce les élèves à la composition dans les langues anciennes et dans les langues allemande et italienne.

Le professeur de littérature française et d'histoire explique les auteurs classiques français, il développe les principes de la langue française et en fait voir le génie dans l'explication raisonnée des plus beaux morceaux de la littérature française dans tous les genres. Il fait en même temps un cours d'histoire ancienne et moderne, au quel il applique les notions positives de la géographie tant ancienne que moderne.

Le professeur de philosophie développe dans ses leçons les principales questions de la logique, de la métaphysique et de la morale, et s'attache à former l'esprit et le jugement de ses élèves, en leur apprenant l'art du raisonnement et en leur donnant des notions positives.

Article 23

Les élèves du lycée de Laybach suivent la première année les cours de littérature latine, grecque et française et la deuxième année le cours de philosophie et d'histoire.

Article 24

Les aspirants au baccalauréat dans la faculté des lettres doivent être âgés de 16 ans au moins et justifier qu'ils ont fait une année de rhétorique et une année de philosophie dans les écoles de la faculté ou dans une école approuvée. Ils subissent un examen sur les matières enseignées dans les deux cours.

Article 25

Les aspirants au grade de licencié doivent présenter leur diplôme de bachelier obtenu depuis un an, justifier d'avoir pris 4 inscriptions et suivi les cours de la faculté. Ils sont soumis à l'épreuve d'une composition qui leur est donnée par le doyen et qu'ils sont tenus de faire dans un temps donné, en présence d'un membre de la faculté, qui s'assure qu'elle est le fruit de leur travail.

Article 26

Le doctorat dans la faculté des lettres ne peut être obtenu qu'en présentant son titre de licencié et en soutenant deux thèses, l'une sur la rhétorique et la logique, l'autre sur la littérature ancienne et sur la littérature française. La première devra être écrite et soutenue en latin.

Tout aspirant aux places de professeur et d'agrégés dans les facultés des lettres et des sciences, dans les lycées et les collèges, doit avoir été reçu docteur dans la faculté des lettres ou dans celle des sciences.

Article 27

Les droits pour les examens, inscriptions et diplômes dans la faculté des lettres sont réglés ainsi qu'il suit:

<i>Examen pour le baccalauréat</i>	<i>12 francs</i>
<i>Diplôme de bachelier</i>	<i>18 francs</i>
<i>4 inscriptions pour la licence</i>	<i>6 francs</i>
<i>Examen pour la licence</i>	<i>12 francs</i>
<i>Diplôme de licencié</i>	<i>18 francs</i>
<i>Examen pour le doctorat</i>	<i>24 francs</i>
<i>Diplôme de docteur</i>	<i>36 francs</i>

DE LA FACULTÉ DES SCIENCES

Article 28

La faculté des sciences ouvre trois cours, le premier de physique et de chimie, le deuxième [de] l'histoire naturelle et de botanique et le troisième de mathématiques spéciales et transcendantes.

Article 29

Les leçons de physique traitent des propriétés générales des corps, des lois d'équilibre et de mouvement, des solides et des fluides, de l'action du calorique, de l'aérométrie de l'eau, de l'électricité du magnétisme et de la lumière, etc.

Les leçons de chimie traitent des affinités du calorique sur les corps, de la combustion et des composés qui en résultent, des sels, des matières végétales et animales, de l'application de la chimie aux arts, etc.

Les leçons d'histoire naturelle traitent de la géologie en général, des trois règnes de

la nature, des caractères géométriques, physiques et chimiques des pierres et des minéraux, de la classification des animaux et de leur organisation, etc.

Les leçons de botanique traitent des caractères organiques et de la classification des plantes, font connaître les systèmes et déterminent celui au quel on doit donner la préférence.

Les leçons de mathématiques spéciales et transcendantes traitent des sections coniques, du calcul différentiel et intégral, de la théorie des courbes, de la mécanique et de l'astronomie, etc.

Article 30

Les élèves du lycée de Laybach suivent la première année le cours de géométrie, de trigonométrie et du levé des plans, et la deuxième année les cours de sections coniques, de calcul différentiel et intégral, de mécanique et d'astronomie.

Article 31

Les aspirans au baccalauréat dans la faculté des sciences doivent avoir obtenu le même grade dans la faculté des lettres et répondre dans les examens sur l'arithmétique, la géométrie, la trigonométrie rectiligne, l'algèbre et l'application de l'algèbre à la géométrie.

Article 32

Les aspirans au grade de licencié doivent présenter leur diplôme de bachelier dans la faculté des sciences, justifier de 4 inscriptions dans cette faculté, et répondre dans les examens sur les sections coniques, sur le calcul différentiel et intégral, sur la mécanique ou sur les sciences physiques, à l'étude des quelles ils se sont plus particulièrement appliqués.

Article 33

Pour être reçus docteurs, ils doivent soutenir deux thèses, sur la mécanique ou l'astronomie, ou sur la physique et la chimie ou sur les diverses parties de l'histoire naturelle et de la botanique.

Article 34

Les droits pour les inscriptions, examens et diplômes dans la faculté des sciences sont réglés ainsi qu'il suit:

<i>Examens pour le baccalauréat</i>	<i>12 francs</i>
<i>Diplômes de bachelier</i>	<i>18 francs</i>
<i>4 inscriptions pour la licence</i>	<i>6 francs</i>
<i>Examen pour la licence</i>	<i>12 francs</i>
<i>Diplôme de licencié</i>	<i>18 francs</i>
<i>Examen pour le doctorat</i>	<i>24 francs</i>
<i>Diplôme de docteur</i>	<i>36 francs</i>

DE LA FACULTÉ DE THÉOLOGIE

Article 35

Les cours de la faculté de théologie se composent ainsi qu'il suit:

- 1. Un cours de dogme et d'écriture sainte.*
- 2. Un cours de morale théorique et pratique.*
- 3. Un cours d'histoire et de discipline ecclésiastique.*

Article 36

Les aspirans au baccalauréat en théologie doivent être âgés de 20 ans; ils justifient d'un diplôme de bachelier dans la faculté des lettres, et de trois ans d'assiduité dans les écoles de théologie. Ils subissent un examen et soutiennent une thèse publique.

Article 37

Les aspirans au grade de licencié justifient d'un diplôme de bachelier dans la faculté de théologie, ils subissent un examen et soutiennent une thèse publique.

Article 38

Les aspirans au grade de docteur justifient d'un diplôme de licencié, ils subissent un examen sur toutes les parties de la théologie et soutiennent une thèse générale.

Article 39

Les droits pour la faculté de théologie sont réglés ainsi qu'il suit:

<i>12 inscriptions</i>	<i>18 francs</i>
<i>Examens pour le baccalauréat</i>	<i>5 francs</i>
<i>Diplôme de bachelier</i>	<i>7,50 francs</i>
<i>Examen pour la licence</i>	<i>5 francs</i>
<i>Diplôme de licencié</i>	<i>7,50 francs</i>
<i>Examen pour le doctorat</i>	<i>5 francs</i>
<i>Diplôme de docteur</i>	<i>25 francs</i>

DE LA FACULTÉ DE DROIT

Article 40

Il est ouvert dans la faculté de droit un cours d'institutions civiles et de droit romain, un cours de Code Napoléon et un cours de législation criminelle et de procédure civile et criminelle.

Article 41

Les élèves qui n'aspirent qu' à un certificat de capacité, suivent pendant un an le cours de législation criminelle et de procédure; ils subissent un examen et le certificat leur est délivré, s'il y a lieu.

<i>Ils payent pour 4 inscriptions</i>	<i>30 francs</i>
<i>Pour droits d'examen</i>	<i>15 francs</i>
<i>Pour certificat de capacité</i>	<i>20 francs</i>

Article 42

Les aspirans au baccalauréat justifient de deux ans d'études dans la faculté de droit et de quatre inscriptions et préalablement d'un diplôme de bachelier dans la faculté des lettres. Ils subissent deux examens, l'un sur les institutions civiles et le droit romain et l'autre sur le Code Napoléon.

Article 43

Les aspirans au grade de licencié justifient d'une troisième année d'études et du diplôme de bachelier dans la faculté de droit; ils subissent deux examens et une thèse publique sur les matières enseignées dans les cours de la faculté de droit.

Article 44

Les aspirans au grade de docteur justifient d'une quatrième année d'études, et de leur diplôme de licencié; ils subissent deux examens, l'un sur le droit romain, le quel

doit avoir lieu en latin, et l'autre sur toutes les matières enseignées dans les écoles. Ils soutiennent, en outre, un acte public qui embrasse toutes les matières de l'enseignement du droit, de la législation et de la procédure.

Article 45

Les droits relatifs aux grades de la faculté de droit sont réglés ainsi qu'il suit:

<i>Chaque inscription</i>	<i>7,50 francs</i>
<i>Premier examen pour le baccalauréat</i>	<i>30 francs</i>
<i>Deuxième examen idem</i>	<i>30 francs</i>
<i>Diplôme de bachelier</i>	<i>25 francs</i>
<i>Examen de la troisième année</i>	<i>45 francs</i>
<i>Diplôme de licencié</i>	<i>45 francs</i>
<i>Acte public de docteur</i>	<i>50 francs</i>
<i>Diplôme de docteur</i>	<i>50 francs</i>

FACULTÉ DE MÉDECINE

Article 46

Il y a trois professeurs pour les écoles de médecine. Le premier enseigne l'anatomie et la physique, le deuxième la pathologie et la clinique et le troisième les institutions chirurgicales et l'art des accouchemens.

Article 47

Les élèves qui se présentent pour suivre des cours, remettent un extrait de leur acte de naissance, un certificat de bonnes moeurs délivré par le maire de leur arrondissement, et une attestation qu'ils ont suivi un cours complet d'études dans les collèges. Alors ils sont admis à prendre leurs inscriptions.⁴

Article 48

Après trois ans d'études ils sont admis à subir trois examens, l'un sur l'anatomie, un autre sur la chirurgie et le troisième sur la médecine. Ces trois examens leur suffisent pour être reçus officiers de santé.

Ils peuvent suppléer aux trois années d'études dans les écoles de médecine, par six années d'exercice en qualité d'élèves près d'un docteur en médecine, ou cinq années consécutives de pratique dans les hôpitaux civils ou militaires; ils subissent les trois examens requis et obtiennent leurs diplômes d'officiers de santé.

Article 49

Les aspirans au grade de docteurs en médecine ou en chirurgie font quatre années d'études dans les écoles de la faculté, ils sont tenus de subir cinq examens, conformément aux dispositions de la loi du 19 ventôse an 11.

Le premier sur l'anatomie et la physiologie.

Le deuxième sur la pathologie et la nosologie.

Le troisième sur la matière médicale, la chimie et la pharmacie.

Le quatrième sur l'hygiène et la médecine légale.

Le cinquième sur la clinique interne ou externe, suivant le titre de docteur en médecine ou de docteur que l'aspirant veut acquérir.

Après les cinq examens l'aspirant est tenu de soutenir une thèse qu'il a écrite en latin ou en français.

⁴ *Na margini: 20 prairial an 11.*

Article 50

Les droits d'inscriptions et d'examens pour les écoles de médecine et de chirurgie sont fixés ainsi qu'il suit:

<i>Pour la première année</i>	<i>50 francs</i>
<i>Pour la deuxième année</i>	<i>60 francs</i>
<i>La troisième année</i>	<i>70 francs</i>
<i>La quatrième année</i>	<i>70 francs</i>
<i>Pour le premier examen</i>	<i>30 francs</i>
<i>Le deuxième</i>	<i>35 francs</i>
<i>Le troisième</i>	<i>35 francs</i>
<i>Le quatrième</i>	<i>40 francs</i>
<i>Le cinquième</i>	<i>50 francs</i>
<i>Thèse</i>	<i>60 francs</i>
<i>Diplôme d'officier de santé</i>	<i>50 francs</i>
<i>Diplôme de docteur en médecine ou chirurgie</i>	<i>50 francs</i>

DE L'ÉCOLE DE PHARMACIE

Les élèves pharmaciens qui se présenteront pour être reçus par la faculté doivent justifier qu'ils ont suivi pendant trois ans les cours de faculté de botanique, de chimie et de pharmacie et qu'ils ont, en outre, résidé trois autres années dans des pharmacies autorisées.⁵

Huit années d'exercice dans ces pharmacies pourront également, s'ils n'ont pas suivi les cours de faculté, les rendre aptes à se présenter aux examens.

Article 51

Les examens seront au nombre de trois: deux de théorie, dont l'un sur les principes de l'art et l'autre sur la botanique et l'histoire naturelle des drogues simples; le troisième de pratique durera quatre jours et consistera dans au moins neuf opérations chimiques et pharmaceutiques désignées par l'école. L'aspirant fera lui même les opérations; il en décrira les matériaux, les procédés et les résultats.

Article 52

Les aspirans devront être âgés au moins de 25 ans et justifier de certificats de bonne vie et moeurs.

S'ils sont admis par les examinateurs, ils reçoivent leurs diplômes.

Article 53 et dernier

Les droits d'inscription et d'examens sont réglés ainsi qu'il suit:⁶

<i>Première année d'inscription</i>	<i>18 francs</i>
<i>Deuxième idem</i>	<i>18 francs</i>
<i>Troisième idem</i>	<i>18 francs</i>
<i>Premier examen</i>	<i>50 francs</i>
<i>Deuxième examen</i>	<i>50 francs</i>
<i>Troisième examen</i>	<i>250 francs</i>

Les frais d'opération sont en outre à leur charge et ne peuvent excéder 150 francs.

Diplôme de pharmacien 50 francs.

⁵ Na margini: 21 germinal an 11.

⁶ Na margini: 21 germinal an 11 (demi droit).

RÉSUMÉ

**Projet de Création d'une université à Ljubljana par les autorités
françaises en Illyrie**

L'arrêté du premier gouverneur-général des Provinces illyriennes, maréchal Marmont du 4 juillet 1810, organisa les lycées à Ljubljana et à Zadar en Écoles centrales. Le caractère d'établissements d'enseignement supérieur ne leur fut pas explicitement conféré par l'arrêté, mais devient néanmoins évident si l'on compare les programmes d'études des Écoles centrales avec ceux des lycées illyriens et si l'on sait que ne furent reçus étudiants aux Écoles centrales que les personnes ayant prouvé devant un jury de maîtriser le programme d'études secondaires. Par l'article 48 de l'arrêté, le gouverneur-général fut chargé d'autoriser les étudiants des Écoles centrales ayant terminé leurs études, "à exercer dans toute l'étendue des Provinces illyriennes, les professions de médecins, chirurgiens, pharmaciens, arpenteurs, ingénieurs, architectes, et d'hommes de loi".

Ainsi que de nombreuses autres mesures de l'administration Marmont, le système scolaire nouvellement mis en place - prévoyant entre autres l'enseignement, au sein des écoles primaires et gymnases, "dans la langue du pays" (articles 22-24), par conséquent en slovène et croate - ne fut-il que temporaire et resta en vigueur seulement pendant l'année scolaire de 1810-1811. Les causes de ce changement subite furent au moins deux: tout d'abord une grave crise financière de l'administration illyrienne - partiellement responsable pour la chute de Marmont - qui entraîna d'importantes restrictions budgétaires exigées par Paris, ainsi que, de l'autre côté, des préparatifs visant à une progressive intégration institutionnelle de l'Illyrie à l'Empire français. L'abbé Raffaele Zelli, inspecteur-général de l'instruction publique en Illyrie, élaborait avant avril 1811 et en juillet de la même année, déjà après le départ de Ljubljana de Marmont, deux projets consécutifs "pour améliorer l'état de l'instruction publique de l'Illyrie et la rapprocher du système établi dans l'Empire, en diminuant de la moitié la dépense qu'on y fait actuellement". L'enseignement "dans la langue du pays" se confina désormais aux écoles primaires, financées par les communes, le nombre des écoles primaires et des gymnases, transformés en collèges, fut considérablement diminué, tandis que les autorités tinrent beaucoup à ce que furent maintenues deux lycées, et, à Ljubljana, les études supérieures.

Bien qu'il passât sous silence l'existence *de facto* des Écoles centrales ljubljanaïses, et ne mentionna que les deux lycées d'État retenus à Ljubljana et à Dubrovnik, le décret impérial sur l'organisation de l'Illyrie du 15 avril 1811 prévoyait l'organisation des établissements scolaires "conformément aux réglemens de notre université impériale; mais en attendant qu'ils puissent être mis en activité, ceux qui existent actuellement seront maintenus" (article 129). Ce fut, jusqu'à la chute de l'Illyrie française, ensemble avec l'arrêté provisoire du gouverneur-général Bertrand du 12 décembre 1811, relatif à l'organisation scolaire, le seul fondement juridique faisant possible le fonctionnement des écoles, voire supérieures. Car, malgré les efforts renouvelés du gouvernement illyrien, échouèrent, jusqu'à la fin du régime napoléonien, toutes les démarches de Bertrand et Chabrol de Cruzol, son intendant-général des finances, auprès des autorités compétentes de Paris (ministère de l'Intérieur, grand-maître de l'Université impériale), pour que fût adoptée et mise en oeuvre l'organisation scolaire définitive. Bertrand et Chabrol insistèrent en premier lieu qu'ils furent maintenues à Ljubljana les études supérieures, en mettant en relief leur importance politique: les jeunes auraient dû s'expatrier pour s'inscrire aux universités étrangères, surtout en Autriche, si les études supérieures ljubljanaïses n'avaient pas existé ... Dans la deuxième moitié de novembre

1811, Bertrand chargea Zelli de lui soumettre une série de règlements, destinés aux collèges, lycées, institutions et pensions privées, ainsi que "pour les facultés de l'académie des Provinces illyriennes" (Archives nationales Paris, F17 1614/1) que nous publions en annexe. Ultérieurement, Bertrand, qui les avaient approuvés lui-même, fit expédier ces règlements pour approbation à Paris, d'où il ne reçut jamais aucune réponse définitive. L'inspecteur-général de l'instruction publique y prévoyait, conformément au statut de l'Université impériale du 18 octobre 1808, la mise en oeuvre dans les Provinces illyriennes, avec son siège à Ljubljana, d'une *académie de première catégorie*, présidée par le *recteur*. Il fut également prévue la création du *conseil académique* de dix membres ainsi que l'organisation de l'enseignement supérieur en *cinq facultés* (des lettres, des sciences, de théologie, de droit, de médecine avec l'école de pharmacie), se composant chacune de trois chaires avec 15 professeurs à plein titre au total et la possibilité d'embaucher des agrégés, en fonction du nombre d'étudiants. Le règlement prévoyait que les cinq facultés pourraient conférer aux aspirants tous les trois grades universitaires: baccalauréat, licence, doctorat.

BOJAN ČAS

GUGLIELMO FERRERO, ZGODOVINAR IN SOCIOLOG EVROPSKE KULTURE¹

Guglielmo Ferrero se je rodil v Portici pri Neaplju 1871 in umrl 1943 v Ženevi. Študiral je na univerzah v Torinu in Bologni, se izpopolnjeval v Franciji (College de France, 1906). Bil je častni doktor kolumbijske in straßburške univerze. Veliko je potoval po svetu in se zanimal za družbeni svet. Kot antifašist je 1930 emigriral v Švico. Na ženevski univerzi je predaval zgodovino sodobne Evrope od francoske revolucije prek Napoleona in dunajskega kongresa do sodobnih revolucionarnih časov. Sočasno je predaval na Institut Universitaire des Hautes Etudes Internacionales. V Italiji ga srečujemo v dobrem in slabem z misleci, kot so: Cesare Lombroso, Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca, Giuseppe Rensi, Filippo Tommaso Marinetti, Benedetto Croce, Adriano Tilgher, Gaetano Salvemini, Mario Vinciguerra, Giovanni Papini, itd.

Najpomembnejša dela Guglielma Ferrera so: *La donna delinquente. La prostituta e la donna normale* (skupaj z Cesarejem Lombrosom), 1893; *L'Europa Giovane*, 1897; *Militarismo*, 1898; *Grandezza e Decadenza di Roma*, I-V, 1902-1907; *Fra i due mondi*, 1913; *The ancient Rome and modern America*, 1914; *La guerra europea*, 1916; *La vecchia Europa e la Nuova. Saggi e discorsi*, 1918; *Memorie e confessioni di un sovrano depresso*, 1920; *Roma antica* (s Corradom Barbagallom), 1922; *La tragedia della pace*, 1923; *Le Donne dei Cesari*, 1925; *La Rovina della Civiltà Antica*, 1926; *La Terza Roma*, 1926; *Julius Cesar* (z Lcom Ferrerom), 1926; *L'unité du monde*, 1927; *La fin des Aventures*, 1931; *Aventure-Bonaparte en Italie (1796-1797)*, 1936; *Nouvelle Histoire romaine*, 1936; *Reconstruction, Talleyrand a Vienne (1814-1815)*, 1940; *Pouvoir: Les genies invisibles de la cité*, 1942.

Pisal je v italijanskem in francoskem jeziku in objavljajl v mnogih svetovnih časnikih. Njegova dela so med dvema vojnama prevajali v veliko tujih jezikov in so o njih veliko razpravljali.

Pri nas je Guglielmo Ferrero malo znan. Malo je slovenskih piscev ki so poznali in obravnavali njegovo delo. To so bili: Albin Ogris (*Guglielmo Ferrero, Omladina, Glasilo narodno radikalnega dijaštva /Praga/, 10, 1913/14*), Rajko Ložar (*Debata o propadu, Križ na gori 1, 1925*); Človek in čas, Krog. Zbornik umetnosti in razprav, Ljubljana 1933), E. Spektorski (*Zgodovina socialne filozofije 2, Ljubljana 1933*), Božidar Borko (*Bogdan Radica o Guglielmu Ferreru, Jutro /Ljubljana/, 20/1939, št. 141*); G. Ferrero, *Ljubljanski zvon /Ljubljana/, 60/1940, št. 1/2*; *Agonija Evrope, Jutro /Ljubljana/, 21/1940, št. 109*).

Prav tako imamo komaj omembe vredno število prevodov, pa še to so krajši spisi, predvsem o družbeni problematiki: *Tretji spol, Edinost (Trst), 21/1896*; *Socializem v Rusiji, Edinost (Trst), 22/1897*; *Bankrot avtoritete, Slovenec (Ljubljana), 52, 1924*; *Fata morgana preobilja, Slovenec (Ljubljana), 53/1925*; *Svoboda in kruh, Življenje in svet, 4/1930*; G. Ferrero, *Tretji spol, Življenje in svet, 4/1930*; *Vojna v literaturi. Vojna in napredek, Jutro (Ljubljana), 20/1939*.

Največji poznavalec Guglielma Ferrera je vsekakor Bogdan Radica. Njegovo delo je kritično predstavil v knjigah *Colloqui con Guglielmo Ferrero, Seguiti dalle Grandi*

¹ Guglielmo Ferrero uporablja v svojih tekstih pojem civilizacija tako za kulturo, ko govori o kvalitativnih civilizacijah, kot za civilizacijo, ko govori o kvantitativni civilizaciji.

Pagine, *Nouve Edizioni Capolago*, Lugano 1939;² *Agonija Evrope, Razgovori i susreti, Geca Kon* 1940; *Živjeti - nedoživjeti I-II*, Knjižnica hrvatske revije (München - Barcelona), 23, 25, 1982, 1984.

Guglielmo Ferrero je raznovrsten pisec (mislec), zgodovinar, sociolog in predvsem pripovedovalec. Svojo osnovno misel, vprašanje izvora, razvoja in propadanja evropske civilizacije,³ je obdeloval bolj ali manj v vseh svojih tekstih, v velikih zgodovinskih delih, socioloških študijah, romanih, ki so dejansko bolj zgodovinska in sociološka dela kot beletristika.

Ferrera je znanstvena skupnost spoznala že kot mladega človeka, ko je napisal sijajno *Grandezza e Decadenza di Roma*. Od takrat naprej ga je bralno občinstvo poznalo v glavnem kot zgodovinarja.

V svojih mladostnih delih *L'Europa Giovane* in *Militarismo* je Ferrero verjel v dekadenco romanskega sveta, predvsem Francije in Italije. Te dežele so veljale za mnoge njihove intelektualce za zastarelo Evropo, manjvredno od mlade Evrope, to je germanskih industrijskih narodov Nemčije, Skandinavije in Anglije. Ferrero je prepotoval te dežele in Rusijo in po načinu Tainovih raziskav in socioloških teorij napisal slavo-spev nemški industriji, disciplini, organizaciji, omiki in bodočnosti.

Ferrero je menil, da je v *L'Europa Giovane* odkril industrijsko silo in predvidel razvoj Evrope v smeri spora med staro, fevdalno agrarno, in novo, mlado industrijsko Evropo.

V *La Vecchia Europa e la Nuova*⁴ je prišel do drugačnih zaključkov kot v *L'Europa Giovane* predvsem zato, ker je spremenil mišljenje o industrializmu. Govori o orjaških industrijah, ki nimajo za sabo naravne podpore poljedelstva, in opisuje ogromna poljedelstva, ki jim manjka naravno zaledje industrij. "Ponarejanja" industrije in trgovine so zanj samo poseben slučaj mnogo širšega vprašanja, največjega moralnega vprašanja, poštenosti.

Njegove misli v *L'Europa Giovane* se ne ujemajo z *La Vecchia Europa e la Nuova*, vendar v njej najdemo natančna in poučna opažanja o družbenem življenju nemške, angleške, judovske družbe predvsem pa o razlikah med severnimi in južnimi evropskimi narodi; avtor pravzaprav načinja vprašanja sociologije mentalitet.

Ferrero pravi, da je slabost njegovih prvih knjig v tem, da ni mogel videti, ničesar razumeti, dokler je preučeval samo sedanost. Zato se je lotil primerjalnih študij, primerjajoč antični in moderni svet. Opazil je, da je stari svet postavil za cilj in razlog življenja eno ali več intelektualnih in moralnih popolnosti, medtem ko je novi svet težil k zmedenemu, nevarnemu, nenasitnemu povečevanju moči, brez zavesti o svojem končnem smotru. Nepopolnosti in nelogičnosti (naše) industrijske kulture so Ferrera prisilile, da je pričel iskati njihove vzroke in korenine v preteklosti.

Postal je zgodovinar starega Rima. Raziskal je njegovo politično, družbeno, kulturno, vojaško, ekonomsko, pravno, notranjo in zunanjo imperialistično zgodovino. To je storil v delu *Grandezza e Decadenza di Roma*. Celoten razvoj evropske zgodovine od Julija Cezarja do svetovne vojne 1914-1918 Ferrero jemlje kot celovit predmet svojega preučevanja. Delo, ki ga je napisal v francoskem jeziku, *La Ruine de la civilisation*

² Božidarju Borku je Bogdan Radica podaril knjigo *Colloqui con Guglielmo Ferrero* z napisom "G. J. Borku u znak poštovanja i simpatije Bogdan Radica Ženeva, 1 juna 1939. 11, rue de Beaumont Genève".

³ V *Veličini in opadanju Rima* (3, Od Cezarja do Avgusta) je Ferrero označil pojem civilizacija takole: "Kultura, merkantilizem, luksuz in naslade, to je tisto, kar se običajno imenuje civilizacija".

⁴ Ta knjiga vsebuje poleg obširnega predgovora predavanja naslednja in razprave po kronološkem redu: Korupcija in progres (1907), Slava in bogastvo (1909), Znanost o človeku (1910), Rim v moderni kulturi (1910), Mišice in modrost (1913), Kaj je progres (1913), Kakovost in količina (1914), Anarhija, svoboda, disciplina (1915), Latinski genij (1916), Nova et vetera (1917), Intelektualna kriza (1917), Romanska prosveta in germanstvo (1917).

antique⁵ predstavlja kronološko nadaljevanje dela *Grandezza e Decadenza di Roma*. Je spoj med Ferrerovimi deli o rimski politiki in deli o sodobni Evropi in Ameriki.

Posledica preučevanja zgodnje grško-rimske zgodovine (kulture) je pomenila odločen preobrat v nazorih in znanstvenem delu Guglielma Ferrera. *Grandezza e Decadenza di Roma* je lepo in samoniklo delo velikega stila, ki je svojega pisca naredilo za zgodovinarja svetovnega formata. To izredno delo temelji na oceni in reviziji skoraj celotnega prejšnjega zgodovinopisja in na uporabi starih rimskih in grških virov.

Ferrero vidi začetek rimske imperialistične politike v politiki posameznih oseb in njihovih odnosih do spremenljivih političnih, družbenih, denarnih in drugih pojavov v Rimu: v politiki Lukula, Pompeja, Cezarja, Antonija in Avgusta. Njihova politika in osvajanja so pospešila latinizacijo Italije in ustvarila "cesarstvo" v Sredozemlju, s katerim se prične nova evropska civilizacija.

Strokovnjaki in specialisti sprva niso razumeli, čemu in kako se je pisec L'Europa Giovane naenkrat obrnil od moderne sociologije k preučevanju starega Rima. To se ni zgodilo naenkrat. V času svojih prvih potovanj po Evropi, med leti 1893 in 1897 in kasneje po Ameriki je Ferrero na veliko preučeval grško in rimsko zgodovino, da bi ugotovil znake, ki kažejo na to, ali nek narod napreduje ali nazaduje.

V razpravah Korupcija in progres in Rim v moderni kulturi je Ferrero komentiral svoje delo: "Rimska zgodovina je pooblaščen zgodovina, ker je popolna in sistematična. Vsaka doba lahko v rimski zgodovini najde del same sebe, se vidi kot v zrcalu. Skupaj z zgodovino Francije v 18. stoletju in zgodovino francoske revolucije je zgodovina Rima edina obča zgodovina, ki jo vsi berejo. Rimsko cesarstvo, ki že toliko stoletij ni več v igri svetovnih interesov, je ostalo v sistemu duševnih sil, ki upravljajo z modernim svetom. Iz zgodovine Rima je razvidno, da gre za sintetični napor, da se uravnotežijo vsi deli, ki sestavljajo kulturo."⁶ Skozi zgodovino Rima je videl in odkril določene osnovne probleme vsake civilizacije, usodo njene eksistence, uspeh, ki leži v njeni veličini, in črva, ki jo najeda in povzroča njen propad. V predgovoru te nove zgodovine starega Rima Ferrero odgovarja na vprašanje, v čem se njegovo pojmovanje rimske zgodovine oddaljuje od "običajne tradicije". "Ugotavljam, da je 19. stoletje napačno predstavilo zgodovino Rima, ko je prikazovalo borbo, v kateri je Rim toliko pretrpel, ko se je boril med principoma monarhije in republike. Rim je vedno bil, od svojih začetkov do Konstantina, aristokratska republika; nikoli ni vedel za borbo dveh principov, ki sta danes v sporu v Evropi od francoske revolucije naprej. Običajno se misli, da je Rim prišel v zgodovino po poti monarhije. To je pravzaprav navadna igra imen: rimski *rex* ni bil kralj v tistem smislu, kakršnega so drugi narodi dali tej besedi, ali v smislu, kot mu ga mi dajemo nekaj stoletij nazaj."⁷

Pri preučevanju rimske zgodovine je prišel do dveh odkritij:

Prvo je zajeto v naslednjem spoznanju: stari Rimljani so označevali pojem "korupcija" s tistim, kar mi danes imenujemo "progres". Vsi veliki stari pisci - Salust, Tit, Livij, Horac, Vergil, Cicero - obsojajo to mogočno "korupcijo".

Ferrero se sprašuje, kaj je pomenila ta mogočna in toliko obsojana korupcija. Odgovarja, da je označevala splošni preobrat običajev, navad in idej, zaradi česar sta postajala Rim in Italija pomembnejša in bogatejša sorazmerno z večanjem države. Zaradi razvijajočega se poljedelstva, industrije, trgovine, omike se v vseh slojih od aristokracije do ljudstva povečujejo potrebe, težnje in želje za lahkim bogatenjem. Vsi bi radi bolje živeli, več uživali, se vsaj malo izobrazili in predvsem več zaslužili. Vsi razredi postanejo nemirnejši in pretiravajo v svojih zahtevah.⁸

⁵ G. Ferrero, *La Ruine de la civilisation antique*, *Revue des deux Mondes* (1920-21).

⁶ G. Ferrero, *La vecchia Europa e la Nuova*. Saggi e discorsi, Milano 1918.

⁷ G. Ferrero, *Grandezza e Decadenza di Roma*, Garzanti 1946, X.

⁸ B. Radica, *Colloqui con Guglielmo Ferrero*. Seguiti dalle Grandi Pagine, Capolago, Lugano 1939, 35.

Šlo je dejansko za isti pojav, ki ga je v L'Europa Giovane občudoval, meneč, da gre za najvišjo obliko napredka. To nasprotje, da je tisto, kar se je pred dvajsetimi stoletji pojmovalo za slabo, izgledalo ljudem 20. stoletja kot dobro, je nanj napravilo velik vtis.

Drugo odkritje se nanaša na Cezarjevo osebnost. Po Ferrerovem mnenju so najslavnejši zgodovinarji 19. stoletja (Drumann, Mommsen, Mayer) iz Cezarja napravili Napoleonovega predhodnika. V Cezarju so videli genialnega človeka, ki na čudežen način rešuje Rim, ko vrže aristokratsko vlado in jo zamenja z ljudsko monarhijo, ki uvede red v Cesarstvu. Ko je preučeval zgodovino Cezarja, je odkril, da je bila njihova zgodovina samo zgodba, odtisnjena na drugi zgodbi - na napoleonovski legendi. Njegova zgodovina je rušila mit genija, ki ga pošilja previdnost, vsemogočnega diktatorja, ki rešuje nerešljivo politično situacijo in ljudstvo pred propadom. Grandezza je dejansko antifašistična zgodovina, napisana dvajset let pred nastankom fašizma, ko pojem fašizem sploh še ni obstajal.

Grandezza e Decadenza je doživela velik uspeh v Evropi in Ameriki, zato je bil Ferrero 1907 povabljen v Argentino, Urugvaj in Brazilijo in 1908 v ZDA, kjer je imel veliko predavanj.

Plod potovanja po Ameriki je bila knjiga *Fra i due mondi*, roman v obliki pogovora med izmišljenimi in neizmišljenimi osebami na parniku, na katerem se je vračal iz Amerike v domovino.

V obeh Amerikah je odkril novo religijo, ki je bila bolj živa od krščanstva. Govori o religiji zato, ker so vanjo vsi verovali, nihče pa o njej ni razpravljal niti dvomil. To je bila religija napredka.⁹ Vsi so bili ponosni na napredek, zanj pripravljeni narediti vse, nihče ni dvomil vanj. Ferrero, ki je izšel iz nekropole antičnega sveta, je opazil in odkril, da vsi Amerikanci, severni in južni, razumejo pod pojmom napredek hitro in nenčno povečevanje bogastva, blagostanja, razkošja, moči, znanja: torej vse tisto, kar so Rimljani označevali s pojmom korupcija. To, kar je odkril v zgodovini Rima, se je tukaj ponovilo. Vprašal se je, ali res na isti način.

Ko je primerjal antično civilizacijo z moderno, je ugotovil, da gre v resnici za dve različni civilizaciji. Stare civilizacije so bile kvalitativne, medtem ko je moderna civilizacija kvantitativna. Stare kvalitativne civilizacije so si za cilj postavile moralno in estetsko popolnost, določene vrline in določene oblike lepote. Nasprotno pa moderna kvantitativna kultura teži za tem, da v največji meri krepí in množi svoje bogastvo, vpreče moč narave, da služi človeku z namenom, da v isti časovni enoti proizvede vedno več raznovrstnega blaga. Sredstvo kvantitativne civilizacije sta (pozitivna) znanost in iznajdba stroja, ki ga poganjajo premog, para, električna moč, petrolej, medtem ko so sredstva in moč kvalitativne civilizacije bili umetniki, pravniki, moralisti, filozofi, ustvarjalci in razlagalci religij, zakonodajalci in vojaki. Do francoske revolucije je človeški rod ustvarjal samo kvalitativne civilizacije. Kvantitativna civilizacija se v Ameriki in Evropi pojavi v 19. stoletju. To je bila velika revolucija: največja, ki se je po nastanku krščanstva odigrala na zahodu.¹⁰

Kvaliteta se ne more izpopolniti, če ne žrtvuje kvantitete, kot se tudi kvantiteta ne more pomnožiti, če ne žrtvuje kvalitete. To resnico je Ferrero prenesel na zgodovino in s tem razložil bit in naravo revolucije, ki je ustvarila kulturo našega časa. Ta revolucija je bila zmaga kvantitete nad kvaliteto. Kvalitativne civilizacije preteklosti niso bile neobčutljive za bogastvo in moč. Vendar je bila v preteklosti kvaliteta cilj, kvantiteta pa sredstvo; danes pa je obratno: kvantiteta je cilj, kvaliteta sredstvo.¹¹ V zvezi s tem se je vprašal: Ali človek živi zato, da se estetsko in moralno izpopolnjuje, ali da povečuje svojo moč nad naravo in svojo večino uživanja življenja?

⁹ B. Radica, *Colloqui con Guglielmo Ferrero*, 39.

¹⁰ *Ibidem*, 41.

¹¹ *Ibidem*, 42.

Kvalitativne civilizacije so bile omejene, vedele so, kaj hočejo, in zaradi tega so imele cilj, s čimer so same sebe omejile. Kvantitativna civilizacija nima določenega in varnega cilja, za katerim bi težila, zato mora neprestano korakati naprej in se pri tem znebiti vseh določenih kvalitativnih definicij. Zato je kvantitativna civilizacija neomejena kultura.

Za kvalitativne civilizacije je nevarno dejstvo, da so lahko ostale ujete v mejah prvotnih definicij, iz katerih so izhajale. Velika nevarnost moderne kvantitativne civilizacije pa obstaja v dejstvu, da se lahko izgubi v neomejenem, ker vse bolj žrtvuje kvaliteto kvantiteti. Družbeno življenje je nemogoče brez nekega minimuma moralnih, estetskih in intelektualnih stalnic. Ljudje ne morejo živeti skupaj, če ne soglašajo o določenih bistvenih vprašanjih. Ferrero se zato sprašuje, katera kultura je pravzaprav prava.

Po njegovem mnenju kvantitativna civilizacija ni pristna oblika kulture, ampak oblika izkrivljenega prehoda, bolj ali manj dolga paranteza. Kultura je lahko samo kvalitativna. Napredek je v ustvarjanju kvalitativnih civilizacij, ki vedno bolj beže pred svojo veliko nevarnostjo, pred kristaliziranjem prvotnih definicij, iz katerih v svojem gibanju izhajajo.¹²

Opredelitev kvalitativne oziroma kvantitativne kulture je pri Ferreru izhodišče za reševanje vseh ostalih problemov, o katerih je razmišljal in pisal med prvo svetovno vojno in po njej.

Vojne v 17. in 18. stoletju so bile dolge, vendar so bile omejene in vojevane z istimi sredstvi. V 19. stoletju so se vodile z veliko več sredstvi, vendar so bile vsaj v Evropi kratke. Vojne v preteklih časih so bile torej omejene v času in prostoru ter v sredstvih. Vojna, ki se je začela 1914, je bila prva v zgodovini, neomejena po času, prostoru in sredstvih. Ferrero povezuje kvantitativno industrijo in vojno, vojna je v funkciji kvantitativne industrije.¹³

Pripoveduje, da ne bo nikoli pozabil vtisa, ki so nanj naredili Talleyrandovi spomini, kjer je med drugim predstavljena avtorjeva doktrina o legitimnosti oblasti. V Evropi je nemogoč sistem ravnotežja moči med državami, ki je pogoj varnega miru, če države niso upravljane z zakonitimi vladami, kar pomeni, da gre za pravno načelo, ki je sprejeto od tistih, ki morajo biti poslušni, in spoštovano s strani tistih, ki vladajo.¹⁴

Svetovna vojna in njene posledice so dale Ferrerovem pesimizmu prav. 19. stoletje je rodilo dva kiklopa: industrializem in novačenje. Evropa ni več znala izbirati med pravico in silo, med lepoto in obiljem, svobodo in redom. Vse je istočasno hotela in pomešala med seboj, dokler se ni vse skupaj zrušilo.

Industrializem, militarizem, materializem, ideal moči in svetovna vojna so ustvarili "dobo duševnega nereda in politične anarhije", ki jo je Ferrero predvidel.

Harmonija, mera, kakovost, ravnotežje, jasnost, poštenje, popolnost, tradicija so izrazi, ki so zelo pogosti v Ferrerovih spisih in v katerih se izraža značaj njegovega dela. Skeptičen je do moderne znanosti, ki je pogosto v službi materializma industrijske civilizacije; je topel in poln občutljivosti v vsakem svojem delu, kar dokazuje, da znanost ni vedno hladna in nepristopna širšim slojem. Ta občutljivost in lahkota njegovega jasnega izraza, s katerim je razpredal najbolj zapletene misli, so dale njegovim delom posebno privlačnost in veliko popularnost, ki so jo uživala v svetovni javnosti.

Že v njegovi Rimski zgodovini je bilo veliko jasnih znamenj, da ni samo zgodovinar. Pokazal je nagnjenje za sociološka razmišljanja, ki presegajo strogo zgodovinski okvir. To je razvidno že iz naslova dela: *Grandezza e Decadenza di Roma*. Veličina in propadanje je družbeni proces, ki ga ni mogoče zajeti in razložiti z navadno zgodov-

¹² Ibidem, 48.

¹³ Ibidem, 54.

¹⁴ Ibidem, 69.

vinsko razlago. Njegova ocena Julija Cezarja, ki je bila svojčas toliko obravnavana in kritizirana, postane jasna šele tedaj, če vemo, da je Cezarja pojmoval v glavnem s sociološkega gledišča. Cezar je za njega velik človek, vendar velik človek v času propadanja svojega ljudstva. V takem času se velik človek ne more razviti v pravega državnika, ampak se skazi v avanturista. Cezar je bil veliki kvarilec svojega ljudstva, ki se je kvarilo že pred njim. Vojne, ki jih je vodil, so bile roparske; vojni rop mu je bil neobhodno potreben, da bi lahko podkupoval politike, da bi lahko prevzemal velika javna dela, ki poslovnim ljudem prinašajo dobiček, navadnim ljudem pa zabavo. Njegovi glavni sredstvi sta bili korupcija in demagogija; kdor uporablja taka sredstva, je avanturist. Končni razlog Cezarjevega uspeha je v splošni pokvarjenosti, ki jo je znal blesteče izkoristiti. Nemški zgodovinar Edvard Mayer ni sprejel Ferrerove ocene Cezarja, vendar se ta v mnogočem pokriva s tisto oceno, ki jo je o Cezarju dal Montesquieu v svojem slavnem delu o Rimljanih.

Kot se lahko posamezniku dogodi, da izgubi občutek dolžnosti in reda, tako se lahko tudi ljudstvu zgodi, da izgubi občutek mere. Ljudstvo v svoji ošabnosti, ko ne ve več za meje, razvije veliko nekontrolirane moči. Nastopi neobvladane energije so postali pogosti od renesanse naprej. Nova Kopernikova astronomija in odkritje Amerike sta dvignila človeško samozaverovanost do vrhunca. Staro krščansko načelo, da je naš um nemočen in volja grešna, so ljudje zavrgli kot zablodo. Pričeli so verovati, da za um in za voljo ni več nič nemogočega in da bodo ljudje nekega dne gospodarji tako zemlje kot neba. Ta samozaverovanost, najprej razširjena samo med izobraženci, se je od francoske revolucije naprej prenesla na ljudske množice. Ljudstvo je pričelo verovati, da more in sme vse. Hotelo je suvereno oblast zase, rušilo družbene ureditve, ki so temeljile na stoletnih izročilih, po notranjih uporih je začelo tudi zunanje vojne, ki so s svojimi strahovitimi pustošenji v temeljih zamajale našo kulturo.

Po Ferreru je vsako opuščanje reda in prisile začetek propadanja. Vseeno je, ali je razbrzdani posameznik ali vse ljudstvo. Ljudstvo, katerega moč je brez regulatorja, je prav tako nevarno kot posameznik, čigar svoboda je ostala brez omejitev. Jasno je, da so ljudje, ko se jim prebudi samozaverovanost, v stanju, da naredijo čuda, vendar je vprašanje, ali so v stanju, da naredijo prave kulturne vrednote. Za stvaritev kulturnih dobrin je premalo gola moč, obstajati mora še ideal, ki mu bo moč služila. Tisto, kar moč naredi brez ideala, nas očara samo s svojo kvantiteto, ne pa s kvaliteto. To je veliko, to je prostrano, to je masivno, vendar je istočasno grobo in brutalno. Taka moč ni oplemenitena z razumnostjo in duševnostjo, ki se dviguje nad navadno silo kot moč višjega reda, kvalitete.

Ferrero je nagnjen k temu, da bolj ali manj vso sodobno kulturo opredeli kot nekaj kvantitativnega, ne pa kvalitativnega. Mi delamo velike stvari, vendar brez mere in meja. Imamo velike države, velika mesta, velike delavnice, velika volilna telesa, vendar vsi ti veliki kolektivi, ki so narasli prek vsake mere, težijo k temu, da bodo še večji in da se popolnoma izmuznejo našemu nadzoru. To širjenje in večanje je brez globljega notranjega smisla. To postane jasno, ko sodobno kulturo primerjamo s kulturo stare Grčije ali kulturo srednjeveškega krščanstva.

Ferrero spada med tiste, ki so že pred prvo svetovno vojno dvomili v vrednost sodobne kulture. Že tedaj se je pričela pri njem misel, da kultura ni kvantiteta, ampak kvaliteta, ki se pridobi s pomočjo omejevanja, discipline, z vodeno močjo, ne pa z neobvladano močjo.

V kritiko sodobne kulture Ferrero vnaša novo trditev. Do kulturnih problemov je prišel, ko je preučeval politično zgodovino, zato se zanj ti problemi vežejo z vprašanjem države. Od renesanse se država razvija kot sila, ki teži, da bi bila čim večja in čim močnejša. Ko razglaša samo sebe za suvereno, odriva od sebe vse omejitve, ki jih ne bi postavila sama sebi ali jih prostovoljno sprejela.

Uvesti red med suverene države je delalo in dela ogromne težave mednarodnemu pravu. Vendar z idejo reda država ne prihaja v spor samo s svojim zunanjim, ampak tudi z notranjim življenjem.

V notranjem življenju se red postavlja s pomočjo načela legitimnosti. Vedeti moramo, kdo ima pravico ukazovati, kdo je zakoniti gospodar in na kakšen način se gospostvo legitimira: Z blagoslovom cerkve? S pravico nasledstva? Z voljo ljudstva? Vsak od teh načinov je boljši, kot da se oblast pridobi ali izgubi brez vsakega reda, s prosto silo. Sila, ne glede na velikost, ne more dati oblasti jamstva, ki ji ga daje splošno prepričanje o njeni legitimnosti.

Po prvi svetovni vojni je načelo legitimnosti izgubilo precej svoje moči: to se vidi po diktaturah, ki rastejo kot gobe po dežju. Diktature so režimi, ki kljubujejo načelu legitimnosti in so prav zaradi tega prisiljeni svojo oblast krepiti do skrajnih meja.

Sodobna država kaže tako na zunaj kot na znotraj iste težnje, to je, da se čim bolj osvobodi omejitev pri uporabi prisile. Tudi ona spada pod zakon kvantitativne civilizacije. Ko se država zmanjša samo na kvantum sile, se spori med državami ne morejo reševati drugače kot z vojno. Samo tako se lahko izmeri, katera od sil je močnejša. Bolj kot so sodobne države velike in organizirane, toliko bolj so vojne med njimi katastrofalne za kulturo. Ferrero trdi, da kvantitativna civilizacija vodi v propad kulture. Sprašuje se, ali je za kulturo še rešitev?

Ferrero trdi, da je potrebno ponovno postaviti kvaliteto pred kvantiteto, to pomeni, da bi morali uvideti, da obstoje višje vrednote od enostavne sile in da sila samo v službi teh vrednot dobi opravičilo in smisel. Vrača se na stare Platonove ideje o večni resnici, večni lepoti, večni dobroti. Samo če smo nadahnjeni s temi idejami, naš trud prinaša prave sadove. Stvaritve, ki imajo mero in so skladne, trajajo mnogo dlje kot tiste, ki se drže na silo. Ferrero je človek mediteranske kulture. Želi si, da vstaneta od mrtvih stari grški občutek mere in rimsko načelo reda. Sodobno kulturo obsoja, ker vidi v njej velikost, ne pa skladnosti, a velikost brez skladnosti je po njegovem barbarstvo.

Opozarja, da je kritika sodobne kulture velika in zapletena naloga. Ni misleca, ki bi to nalogo mogel rešiti sam. Vse, kar lahko od kritika sodobne kulture zahtevamo, je, da natančno zabeleži in jasno izrazi reakcije, ki jih sodobna kultura v njem izziva.

Tak Ferrerov odziv in pogled na tragedijo Evrope sta ga postavljala v položaj, da ni mogel sprejeti laži in mistifikacije zgodovinskih resnic. Pri njem se prebudi stara zahteva uma, da ruši legende. V času, ko se Evropa opija in zastruplja z "romansiranimi zgodovinami",¹⁵ Ferrero ruši zgodovinske mite, zgodovinopisno mitologijo. Ko ruši zgodovinske mitologije, podira romantične legende in ruši temelje, na katerih žele totalitarni režimi zgraditi novo (moderno) družbo.

Zgodovinski in sociološki pogled Ferrera se je pričel razvijati pod vplivom pozitivizma, predvsem pa kriminalista in antropologa Cesara Lombrosa. Njega priznava za svojega pravega, morda edinega učitelja, ki ga je na primerih naučil, kako se iz mrtvih in razpršenih odlomkov sestavlja celota. Drugi vpliv je bilo družbeno dogajanje okoli leta 1890, ko prihaja velika industrija v odločilno fazo svojega razvoja tudi v Italiji. Rasti so pričele prve velike tovarne, nastajala sta industrijski proletariat in buržoazija bogatih kapitalistov.¹⁶ Oblikovala so ga tudi potovanja po Evropi (Anglija, Skandinavija, Nemčija, Rusija), Južni in Severni Ameriki. Na terenu je z metodo opazovanja preučeval kulturo družb.

Verjel je v pozitivizem, kot so ga zagovarjali Comte, Durkheim in Lombroso, ki so verjeli, da lahko multivariantna analiza ugotovi vzročne povezave med dvema ali več spremenljivkami. Verjeli so, da dosežejo temeljni cilj pozitivizma - zakon človeškega vedenja, če izsledke preverijo v različnih kontekstih, v različnih družbah, ob različnem

¹⁵ B. Radica, *Živjeti - nedoživjeti*, I, 484.

¹⁶ B. Radica, *Colloqui con Guglielmo Ferrero*, 29.

času. Ta znanstveni zakon po njihovem stoji med dvema ali več pojavi in je resničen v vseh okoliščinah.

Verjeli so, da je zakone človeškega vedenja mogoče odkriti z zbirko objektivnih dejstev družbenega sveta, v statistični obliki, z natančno analizo in s ponavljajočim se preverjanjem odkritij v vrsti različnih kontekstov. Uporabljali so induktivno metodo, ki se začne z zbiranjem podatkov, ki jih je treba analizirati. Iz teh analiz se razvije teorija. Ko je teorija razvita, jo je mogoče preverjati z drugimi podatki. Če jo je mogoče potrditi večkrat zapored, so predpostavljali, da so odkrili zakon človeškega vedenja. Lombroso je menil, da je potrebno dati pravo namesto abstraktnih principov pozitivne pojme o človeku in družbi.

Ta ideja je vplivala na Ferrera, da se je posvetil zgodovinskemu raziskovanju porekla in razvoja pravice. S pozitivnimi metodami naj bi preučeval razvoj sodstva, zakonikov, skušal odkriti znanstvene zakone tega razvoja in najti način, kako bi jih lahko zakonodajalci uporabili, da bi družbi lahko dali dobre zakone.¹⁷ Dejansko mu je šlo za to, da bi vzpostavil pozitivni sistem induktivne in deduktivne metode. Seveda tega cilja ni mogel uresničiti.

Praktično je to pomenilo, da so zgodovinarji in sociologi kakor naravoslovci zbirali dejstva, jih natanko opisovali, katalogizirali in uvrščali v vrste. Iz nešteti odlomkov, najdenih v arhivih, naj bi ustvarili živo sliko minulih dob. Zato so razkosali zgodovino v ogromno oddelkov, epizod in dogodkov. Za vsako malenkost so zbrali piramide literature, odlomkov, izrezkov, citatov, polemičnih starin in vse to študirali. Rezultat je bila učna strokovnjaška knjiga, podprta z vsemi dostopnimi viri, polna citatov, in dialektično zapletena, da so jo mogli razumeti le redki. Monografije so se grmadile do nepreglednosti, ni pa se pojavil genialni duh, ki bi znal vdihniti mrtvemu materialu življenje in podal filozofsko utemeljeno sintezo.¹⁸

Ferrero pravi: "Več kot sem študiral, bolj mi je nesrečni znanstveni zakon razvoja, ki naj bi omogočil pravo resnico, uhajal iz rok. Gomilil sem dejstva in opažanja, sinteze pa ni bilo. Kadarkoli sem mislil, da sem prišel do konca, sem bil izpostavljen potrebi novega raziskovanja. Namesto da bi rešil problem, sem ga zapletel. Imel sem vtis, da korakam proti cilju, ki se mi neprestano oddaljuje. V bistvu je bil načrt dela absurden, kajti zakona razvoja pravice, ki sem ga iskal, sploh ni bilo in ga zato tudi nisem mogel najti. Ko pa sem preučeval sodne institucije v raznih epohah, sem bil do določene mere presenečen nad nekimi sličnostmi, s katerimi so se mi kazenske ustanove predstavljale v določenih epohah dekadence in nemirih. Tako npr. v 4. in 5. stoletju v Rimskem cesarstvu in v zadnjih letih Ludvika XIV. To je bil povod za misel, da napišem knjigo o dekadenci in propadanju družb."¹⁹

Guglielmo Ferrero je bil znanstvenik, filozof in umetnik. Kot zgodovinar in sociolog ni bil pasiven znanstvenik, ampak je v svojem času praktično deloval. Trdil je, da je preučevanje mrtvih civilizacij samo takrat živo, kadar nek narod išče v njih koristne vzore in si z njimi pomaga. Na srčno je bila zanj zgodovina več kot znanost, namreč tudi umetnost, katere temelj je pripoved, zgodba, ki je sposobna, da na različne načine deluje na človekov duh, njegove navade in razpoloženja.

"Ne fizikalne in naravoslovne znanosti, ampak edino literatura, zgodovina in filozofija so lahko šola, priprava in disciplina tistega dela človeške družbe, katerega naloga je, da deluje ne na svetovno materijo, ampak na duhove svojih bližnjih; ne da izkorišča naravne sile, temveč da ureja človeške odnose."²⁰

Ferrero ni "navaden" zgodovinar, ker se ne omejuje na samo razlaganje zgodovine.

¹⁷ B. Radica, *Colloqui con Guglielmo Ferrero*, 27.

¹⁸ A. Ogris, *Guglielmo Ferrero, Omladina 1913/14*, Praga, 85.

¹⁹ B. Radica, *Colloqui con Guglielmo Ferrero*, 34.

²⁰ G. Ferrero, *La Vecchia Evropa e la Nuova*, Milano 1918.

vinskih dogodkov; tudi ni "navaden" sociolog, ker se ne omejuje na razlaganje zgodovinskih dogodkov samo z družbenim okoljem. Gre še naprej, daje sodbo o tem družbenem okolju. Njegova osnovna predpostavka je, da imamo dobra (ugodna) in slaba (neugodna) družbena okolja: v prvih državni posli napredujejo, v drugih nazadujejo. Ocenjujoč družbena okolja, se Ferrero spreminja iz sociologa v moralista, kot se je že prej spremenil iz zgodovinarja v sociologa.

Merilo, po katerem Ferrero ocenjuje družbene sredine, nas prvi trenutek spominja na stare grške in rimske zgodovinarje. Njegova posamezna mesta zvence kakor uvodna poglavja, v katerih se Salust pritožuje nad pokvarjenostjo nravi.

Ljudstvo napreduje, dokler je v njegovih sinovih razvit občutek dolžnosti in ljubezni do domovine; takrat je posameznik pripravljen živeti in umreti za domovino. Ko posameznik prične bolj misliti nase kot na državo, ko se v njem prebudi grabežljivost, potreba po uživanju in razkošju, ko jemlje od državne celote več, kot ji daje, jo kot parazit nažira od znotraj. To je začetek splošnega propadanja.

Ferrero je pristopal zgodovini iz življenja, na osnovi ne samo svojega, temveč tudi občega doživljanja svoje generacije in svojega časa. Zgodovina je zanj spoznanje, pridobljeno skozi tragedijo sedanosti, preneseno na zgodovinska dejstva preteklosti.²¹ Generacija, ki je doživela in občutila zlom vrednot in načel, na katerih je temeljil določen red idej in stvari, občuti močnejše tak ali podoben dogodek v zgodovini, kot pa generacija zgodovinarjev, ki je opazovala (preučevala) čas vojn in revolucij v obdobju miru, zatišja in umirjenega življenja. Od tod Ferrerovo skoraj religiozno opazovanje in preučevanje preteklosti skozi polno doživljanje sodobnosti (sedanosti) in njeno projiciranje na preteklost in obratno.

Zgodovina je pri Ferreru dejanje lastne zavesti in osebnega doživljanja zgodovinskega problema, ki živi v neprestanem stiku preteklosti in sedanosti. Ferrero zajema in rešuje zgodovinski problem v sintezi preteklosti in sedanosti, projicirajoč svoj pogled na bodočnost.²²

Zgodovina je, tako kot vsi pojavi v življenju, nezavedno delo "neskončno majhnih" sil, ki jih v neredu izpolnjujejo posamezniki in skupine ljudi, skoraj vedno za dosego takojšnih ciljev, katerih dokončen učinek presega namene in vedenje sodobnikov. Včasih se razkrije šele naslednjim generacijam. Razumeti, iz katerih naključnih, minljivih in neposrednih razlogov so se ljudje neke dobe tako trudili; slikovito opisati dogodke, tesnobo, napetost in razočaranje teh naporov; raziskovati, kako in zakaj je neka generacija ob takem naporu pogosto iz nepotešenih strasti, ki so jo spodbujale, dovršila trajno spremembo v kulturi: "za takšne stvari se mi zdi, se mora truditi, kdor naj piše zgodbe".²³

Albin Ogris je pri predstavitvi Ferrerove Grandeze podal natančno in naklonjeno oceno Ferrera zgodovinarja: "... je zelo subjektiven historik. Malokdaj je bila znanstvena polemika tako zaposlena kot tiste dni, tista leta, ko je šlo za znanstveno oceno njegove rimske zgodovine. Šlo je zato, ali je Ferrero znanstvenik ali romanopisec zgodovine. Šele počasi je zmagala misel, da zgodovinski spisi sploh niso samo znanstvena dela, da so še nekaj več, namreč umetnost, ne samo produkti mehanično sestavljajočega intelekta, temveč stvaritve iznajdljive domišljije. Ferrero je pokazal, da zgodovinarje ni samo navadna tehnika učene interpretacije spomenikov, ne zavistna kontrola specialistov in ne enciklopedična erudicija. Gotovo, zgodovina mora imeti sigurno tehniko, mora pa se je posluževati samo kot sredstva in se posluževati obenem vseh modernih, zelo važnih pripomočkov kakor je statistika, politična ekonomija, psihiatrija itd."²⁴

²¹ B. Radica. *Colloqui con Guglielmo Ferrero, Seguiti dalle Grandi Pagine*, Capolago, Lugano, 1939, 12.

²² *Ibidem*, 13.

²³ G. Ferrero, *Grandezza e Decadenza di Roma. I, La conquista dell'Impero*, Garzanti 1946, IX-X.

²⁴ A. Ogris, *Guglielmo Ferrero, Omladina 1913/14*, Praga, 86.

Stoletje veleindustrije, veliki ekonomski konflikti, nastanek magnatov, malomeščanstva, javnega mnenja itd. je privedlo Ferrera na misel, da se morajo zgodovinske metode izpopolniti, se približati zgodovinskim dejstvom z novo teorijo, pričeti uporabljati nepresodno intuicijo, spoznavati družbeno politično dogajanje, kar je mogoče le v vsakodnevnem življenju.

Do Ferrera Benedeto Croce ni bil nikoli objektivni niti širokogrudni. Njegovo Zgodovino Rima je popolnoma odklanjal. Prav tako je naredil vse, da je preprečil Ferrero, da bi prevzel katedro za rimsko zgodovino na katerikoli univerzi v Italiji. In vendar je Ferrero pisal zgodovino tako, kot je Croce menil, da je zgodovino treba pisati, to je, da je tudi zgodovina umetniška stvaritev, ki se oblikuje skozi sodoživljanje dejstev ob postavitvi zgodovinskega problema in s pomočjo sinteze sedanosti in preteklosti. Je tu šlo za nasprotje med Crocejevo heglovščino in Ferrerovim comtovskim in spencerovskim pozitivizmom?²⁵ Crocejeva pikra pripomba pove vse: "Iz romana je naredil zgodovino, iz zgodovine roman".²⁶

Ferrero je, sledeč Lombrosovi teoriji o človeku kot norcu in nenormalnem geniju, menil, da človeka instinkti in strasti žencjo v avanture in norost. Samo visoka stopnja kulture in znanosti ga more zaustaviti, da ne dela strašnih rušilnih dejanj. Dolžnost kulture je, da gradi okope in ograje, da bi zaustavila strasti in instinkte rušenja. Moderna filozofija je povzdignila instinkt in strasti nad okope in ograje, človeka osvobodila vseh ozirov, odprla pot avanturi. To, kar ni naredil Bergson, je naredil Freud, ko je povzdignil instinkt in strasti nad vse prepreke.²⁷

Ena Ferrerovih zadnjih opredelitev na vprašanje, kaj je zgodovina, je: "Zgodovina ni nič drugega kot preučevanje borbe človeka s samim seboj in človeškega razuma z norostjo".²⁸

RIASSUNTO

Guglielmo Ferrero, storico e sociologo della cultura europea

Il pensiero e la personalità di Guglielmo Ferrero si collocano nell'ambito del pensiero europeo della fine dell'Ottocento e della prima metà del Novecento. Ferrero ha coniato un gran numero di definizioni e concetti, propri non solo degli intellettuali di oggi ma anche della gente comune. Le idee di Ferrero, le sue visioni del passato, del presente e del futuro, sono, oggi come in passato, attuali, erano, e sono diffuse in strada, nelle aule, nei saloni, fra gli snob ecc.

Il pensiero di Ferrero ha tratto origine dai fatti della vita, vi esprimeva i segreti, è nato e cresciuto con gli avvenimenti, sino a precederli, essendo scaturito assieme alle loro origini. Il pensiero di Ferrero era profondamente collegato alla crisi morale e ideologica europea a cavallo fra Ottocento e Novecento.

Guglielmo Ferrero è stato l'ultimo rappresentante della gloria e della decadenza del XIX secolo, che egli datò fra il 1814 e il 1914. Per lui la storia è conoscenza, acquisita attraverso la tragedia del presente e trasferita ai fatti del passato. Da qui deriva anche il suo spirito d'osservazione, quasi religioso, lo studio del passato attraverso il presente, la proiezione di quest'ultimo nel passato e viceversa.

Ferrero spiega la decadenza delle vecchie civiltà per mezzo di paragoni con il presente e la crisi che precedette la prima guerra mondiale e quella fra le due guerre, con

²⁵ B. Radica, *Živjeti - nedoživjeti*, I, 162.

²⁶ *Ibidem*, 163.

²⁷ *Ibidem*, 206.

²⁸ B. Radica, *Agonija Evrope*, Beograd 1940, 95.

esempi presi dal passato. Questi paragoni gli sono d'aiuto, visto che i processi storici non avvengono meccanicamente ma in relazione allo spazio e al tempo. Nello scritto *Rovina della Civiltà Antica* fa un paragone fra il terzo e il ventesimo secolo. L'impero romano decadde a causa del tentativo fallito di far convivere l'anima repubblicana con quella monarchica mentre la cultura contemporanea, secondo Ferrero, muore perché non può fare andare d'accordo i principi qualitativi con quelli quantitativi. In uno dei suoi primi scritti *L'Europa Giovane*, predecessore di grandi reportage politici, sociali e psicologici, già divide i popoli europei fra vecchi e giovani. Lo studio delle istituzioni giuridiche, al quale si era dedicato in principio, lo condusse alla storia delle istituzioni, dei costumi e della natura dell'uomo e quando si rese conto che non è possibile capire le leggi senza conoscere gli aspetti sociali, economici e culturali, si diede agli studi di storia. Nello scritto *Grandezza e Decadenza di Roma* scoprì che, sorprendentemente, gli scrittori antichi indicavano come corruzione quei fenomeni nei quali noi vediamo oggi il progresso. Un'altra scoperta è costituita dal suo giudizio di Cesare, che si differenzia nettamente dalla concezione di quegli autori che vedono in Cesare la personificazione dello spirito dittatoriale. Nel libro *Fra i due mondi* si occupa del problema della cultura qualitativa e quantitativa. Il principio di quantità costringe la cultura moderna verso l'illimitato, e dunque, nel caso di persone e di valori, una sempre maggior anarchia estetica, morale e intellettuale. Al problema della civiltà e della questione barbarica, Ferrero ha dedicato i saggi narrativi dei cicli *La Terza Roma* e *Gli ultimi Barbari*.

Il suo animo sensibile intuì le tempeste prima che esse investissero i sistemi sociali esistenti. La sua opera è unitaria e conclusa entro le sue basi storiche, filosofiche e sociologiche. Affrontò i problemi con metodo interdisciplinare. La storia e la società vennero da lui studiate come un tutt'uno, tendendo conto dei rispettivi macro e micro elementi, senza dimenticare mai i personaggi della storia. Il "positivismo" di Ferrero è ed è stato solo uno dei possibili modi di comprensione e di spiegazione delle grandi crisi della civiltà.

OTO LUTHAR

**"PRETEKLOST KOT TEKST" -
ALI KAJ IMAJO SKUPNEGA JEZIK, EKONOMIJA IN
LJUBEZEN ...**

Po mnenju Gabrielle Spiegel jih, podobno kot zgodovino, družijo predvsem ena lastnost; odlično se obnesejo v praksi, v teoriji pa jih nikakor ni mogoče do konca opredeliti.

Ne vemo, kako na to gledajo ekonomisti, jezikoslovci in (drugi) ljubimci, toda zgodovinarji o tem intenzivno razpravljajo že od šestdesetih let tega stoletja. Od takrat naprej naj bi - s pomočjo fenomenologije, strukturalizma in poststrukturalizma - "dokončno" ugotovili, da je zgodovina samo reprezentacija. Ali, kot bi v zvezi z modernimi koncepti posredovanja dejal Adorno, da "je mediacija objekt sama po sebi in ne nekaj med objektom in tistim, do česar pripelje".¹

Razumljivo je, da se je tako kot že nešteto krat prej tudi v okviru teh razprav znova postavilo vprašanje: **Kaj je zgodovina oz. kaj je to, kar nam pripovedujejo zgodovinarji?** Eno najbolj duhovitih in zato tudi najbolj odmevnih razmišljanj na to temo nam je že v šestdesetih letih ponudil Edward H. Carr v svojem znamenitem delu *What is History?*² Pri oblikovanju odgovora na to ključno vprašanje si je namreč pomagal z vsem mogočim, tudi s primeri iz vsakdanjega življenja. Zgodbica o gospodu Jonesu, ki je odhajajoč z neke zabave povozil gospoda Robinsona, je še posebej zanimiva. Poteka pa takole:

Po neki zabavi, kjer je zvrnil nekaj kozarčkov čez mero, je gospod Jones sedel v svoj avto s pokvarjenimi zavorami in na nekem križišču do smrti povozil gospoda Robinsona, ki je šel v bližnjo trafiko kupiti cigarete. Kaj je povzročilo nesrečo? Vinjenost gospoda Jonesa, pokvarjene zavore, slaba vidljivost ali nikotinska zasvojenost gospoda Robinsona?

33 let kasneje so Carrovo razmišljanje dopolnile tri prodorne ameriške zgodovinarke in njegovo izpraševanje prignale na rob absurda z razglabljanjem o barvi kože obeh gospodov. Ali in kateri od njiju je bil črnc, so se spraševale. In kaj, če je bil eden homo-, drugi pa heteroseksualec? Morda pa je bil pešec na poti v gay bar preveč zamišljen ... In končno, ali s pojasnitvijo tega dogodka lahko razložimo tudi druge podobne nesreče ...?³

Joyce Appleby, Lynn Hunt in Margaret Jacob - to so imena omenjenih zgodovinarok - so se glede na to upravičeno spraševale, kako naj zgodovinar razloži tako večplastne dogodke, kot so hladna vojna ali francoska revolucija, če pa že čisto vsakdanji dogodek odpira toliko stranpoti? Odgovor na to vprašanje je vse prej kot enostaven. Poleg tega si zgodovinar ne more pomagati z pregovorom: "Česar ne vem, to me ne boli". Nasprotno, zanj je tisto česar ne ve, še posebej boleče. V prvi vrsti zato, ker mu nepoznavanje vsakokratne stvarnosti onemogoča takoimenovano "predanost"⁴ resnici. Točneje, one-

¹ Tukaj po G. Spiegel, Za teorijo srednjega dosega: zgodovinopisje v času postmodernizma, Filozofski vestnik (Ljubljana), XVI, 1995, 58.

² Knjiga je prvič izšla v New Yorku 1961 leta.

³ J. Appleby, L. Hunt, M. Jacob, Telling the Truth About History, New York 1994, 304.

⁴ Ko govorijo o predanosti resnici, omenjene avtorice mislijo na tisto koncepcijo realnosti, ki jo oblikuje človeška želja po razlagi lastnega življenja, ali točneje, ki jo oblikuje človeška predstava o tem, kaj se je v resnici zgodilo. Ibidem, 308.

mogoča mu rekonstrukcijo tistega, kar so ljudje nekoč bili pripravljeni sprejeti kot resnico. Če ta rekonstrukcija ni mogoča, ni zgodovine. Vsaj tako trdijo tisti, ki so prepričani, da se je zgodovinopisje rodilo z vzpostavitvijo trajne napetosti med preteklostjo in resnico. Dva tisoč let kasneje sta Bacon in Descartes zasnovala intelektualno tradicijo, ki je iz tega razmerja izključila božjo previdnost oz. je to napetost omejila na človeka. Od takrat naprej je ta odnos izpostavljen stalnemu izpraševanju in potrjevanju. V 18. stoletju ga je preverjal romantizem in skepticizem (Hume), v devetnajstem in deloma tudi v dvajsetem pa pozitivizem in ideja o objektivnem prikazu. V drugi polovici stoletja ga je sooblikoval predvsem družbeni determinizem, v zadnjem desetletju pa ga spodjeda poenostavljeno razumevanje postmodernizma.

Zgornje trditve predstavljajo seveda zelo splošni okvir. Natančnejši pogled nam namreč pove, da je na razmerje zgodovina - resnica v zadnjih desetletjih najmočnejše vplivalo spoznanje o neizogibni povezavi med jezikom in reprezentacijo. In ker je vsak jezik oz. lingvistični način praviloma drugačen, se upravičeno sprašujemo, kaj ostaja onkraj teksta, ki je po novem na široko odprt vsakokratnemu bralcu-uporabniku, ne oziraje se na avtorja. Historični antropologi so temu dodali trditev, da je historični tekst v prvi vrsti set semiotičnih kod, ki določajo vse reprezentacije življenja. Obenem pa so se strinjali s stališčem, da je jezik medij, v katerem je realnost skonstruirana in šele na podlagi tega razumljiva. Predstavniki novega historicizma, ki slednje še posebej vneto zagovarjajo, pa poleg tega menijo, da so politične, institucionalne in družbene prakse predvsem "kulturni scenariji" oz. diskurzivni seti simbolnih sistemov ali kod.

Skratka, postopoma je postalo jasno, da kljub zadostnemu arhivskemu materialu nekaterih stvari preprosto ni mogoče razumeti. Še več, avtorji kot Pierre Bordieu celo govorijo o nepotrebem povečevanju virov, katerih skonstruirana resnica je zaradi tega nedotakljiva. Tistim, ki se z zgodovinopisjem profesionalno ukvarjamo, zato ni preostalo drugega, kot da se naučimo živeti z "napetostjo", čeprav, kot pravi Spieglova, povzroča nastanek dvojne epistemologije. Po eni strani semiotične epistemologije - ... nikoli ne moremo do neposredovane ... preteklosti, ker je ne poznamo. Po drugi strani pa je jezik vendarle relativno statični set lingvističnih kod, s katerimi skušamo pretekla dogajanja smiselno razložiti.⁵ Ta semiotični izziv je po njenem mnenju potrebno preprosto sprejeti. Razen v predmetu preučevanja se namreč v praksi ni spremenilo veliko. Večina zgodovinarjev še vedno dela tako, kot je delala zmeraj: gredo v arhive, vendar sedaj bolj kot institucije raziskujejo diskurze. Veliko bolj jih zanima govorica preteklosti. Vse manj je takih zgodovinarjev, ki te govorice prevajajo v sodobni jezik. Vse bolj se prepuščajo "pameti" obdobja, ki ga preučujejo.

Do neke mere so, po mnenju avtorice, ki jo želimo v pričujočem prispevku natančneje predstaviti, to reflektirali že začetki zahodnjaškega zgodovinopisja, vendar je status avtonomnega področja z lastnimi epistemologijami historiografija dobila šele dva tisoč petsto let kasneje, v drugi polovici 20. stoletja. Na začetku so - v okviru filozofije zgodovine - največ naredili Nemci, "v anglosaškem in celo v frankofonskem svetu (pa) se za historiografijo ni zanimal nihče". Ko so začeli pisati ljudje kot Paul Ricoeur in Paul Veyne, so njihova dela naletela na skromen odziv. Več zanimanja zanje je zbudila tematizacija, do katere je prišlo desetletje in več kasneje. Šele takrat so ti teksti naleteli na razmišljujoč odziv. Toda tudi to ni bistveno vplivalo na historično interpretacijo. Po mnenju Spieglove se je spremenila predvsem narava naših ugotovitev o resnici. "Začeli smo dvomiti o resničnosti ugotovitev". Poleg tega je prepričana, da je to posledica radikalnega relativizma osemdesetih in začetka devetdesetih let. Relativizma, ki pa v zadnjem času postopoma izgublja na vplivu in se umika pojmovanju, "...

⁵ Gabrielle M. Spiegel: "Nekaterih stvari v zgodovini ne moremo razumeti", intervju v Razgledi (Ljubljana), 16 (1095), 3. 9. 1997, 12-15.

da so nam instrumentalne uporabe jezika zmožne posredovati pozitivno znanje o zgodovini". Ali, rečeno preprosteje, da je mogoče govoriti o (provizorični) zgodovinski resnici. Takšno pojmovanje seveda ne pomeni, da želijo avtorji, kot je Spieglova, skozi stranska vrata "pretihotapiti" pozitivistično koncepcijo zgodovino pisja 19. stoletja, temveč gre za prepričanje, da "je mogoče pridobiti določen uvid v svet preteklosti".⁶

Gre za prepričanje, da je potrebno jeziku vsaj delno priznati instrumentalno sposobnost za posredovanje informacij o zgodovinskih oblikah življenja. Brez te sposobnosti pravzaprav ne moremo nikoli ničesar zvedeti o zgodovini.⁷

Zaradi te, za "postmoderno dobo" precej nenavadne izjave, predvsem pa zato, ker se je - podobno kot profesor Gestrin - tudi ta ameriška zgodovinarica zapisala medievistiki, želim ob tej priložnosti predstaviti njeno delo. Predvsem pa želim opozoriti na njeno razmišljanje o t. i. "srednji poti", ki vidi zgodovino kot splet razpršenih epistemologij, kot na vse strani razlivajoče se tokove raziskovanja, ki pa v svojem bistvu ne spreminjajo svoje narave. K pisanju te razprave pa me je napeljal tudi izid njene četrte knjige, ki je v ameriške, evropske in avstralske knjigarne in knjižnice prišla lansko (1997) jesen.⁸

"Preteklost kot tekst: teorija in praksa srednjeveškega zgodovino pisja" (*The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*) je namreč ta trenutek ena najbolj branih zgodovinskih knjig, ki jo z navdušenjem prebirajo tudi tisti, ki se s srednjim vekom niso nikoli ukvarjali. Tudi te je začela privlačiti njena sintagma o vsakokratni **socialni logiki teksta**. Sintagma, ki jo je vpeljala že v svoji prvi knjigi (*The Chronicles Tradition of Saint-Denis*, 1978). V eni točki bi z malo domišljije lahko vzpostavili zvezo med Gestrinom in Spieglovo. Oba zelo dolgo zbirata in skrbno preverjata svoja spoznanja, preden jih začeta deliti s svojo publiko. To se njunim razpravam še kako pozna. Tako kot humor, ta zanesljivi spremljevalec inteligentnih piscev. Humor, ta nepogrešljivi material za oblikovanje distance do vsakokratnega predmeta (historične) obravnave. Material, ki je bil avtorjem, kot je Spieglova, še kako potreben v strastni razpravi poststrukturalistov z vsemi ostalimi; še posebej, če so, tako kot ona, na strani vseh ostalih.

V eni svojih referenčnih razprav o statusu zgodovino pisja v času postmodernizma se je namreč iskreno vprašala, ali v naši zgodovino pisni praksi res ni prostora za konstativno oz. deskriptivno in performativno rabo jezika, in to tudi takrat, ko je utelešena v tekstih preteklosti (z dokumenti vred)? Posredno se je torej tudi ona zavzela za "Bourgierovo (André) načelo", ki pravi, da v primeru težavnega vzpostavljanja odnosa med dvema terminoma preoblikuj enega od terminov vse dotlej, dokler ne doseže drugega, ... in si hkrati skrbno zapisuj modifikacije (!). To z drugimi besedami pomeni, da je ob protokoliranju jezikovnih modifikacij, ki konstruirajo pomen do neke mere mogoče "objektivno" rekonstruirati preteklost. Ali, kot pravi sklicujoč se na Raymonda Williamsa, ... prek lingvistične evidence ... bodisi literarne ali dokumentarne, lahko pridemo do poznavanja in razumevanja preteklosti.⁹ Z zagovarjanjem teh stališč se je uvrstila med najboljše analitike različnih konceptov historične interpretacije. Status prodorne kritičarke ji nenazadnje priznavajo tudi ljudje, kot je Lawrence Stone. Meni, da se je prav ona najbolje znašla v vse bolj zaprti pasti, v katero so se zapletli zgodovinarji z nastopom dekonstrukcije "post -Saussurjevske lingvistike", s prodiranjem v

⁶ G. Spiegel, o. c. kot v op. 1, 61.

⁷ Ibidem.

⁸ Pred tem je napisala že tri zanimiva dela: *The Chronicles Tradition of Saint-Denis* ("Kroniška tradicija samostana Saint-Denis", Baltimore 1978), "Zgodovina, historicizem in socialna logika teksta v srednjem veku" (Baltimore-London 1990), "Romantiziranje preteklosti: vzpon francoske ljudske proze v XIII. stoletju" (Berkeley-Los Angeles-London 1993).

⁹ G. Spiegel, o. c. kot v op. 1, 57.

kulturno zagledane historične antropologije ter eklekticizmom severnoameriškega novega historicizma.¹⁰

Njena iznajdljivost temelji na zelo dobrem poznavanju in domišljeni kritiki teh vplivov, pri čemer je njena pozornost osredotočena na vprašanje, ali je jezik res izgubil "zmožnost prenašanja informacij o svetu".

Jezik je namreč zanjo tudi konstanta in tiste vrste "socialna pogodba, ki članom določene jezikovne skupnosti predpisuje načine, brez katerih komunikacija in produkcija pomena sploh ne bi bila mogoča". Vsak jezik je zato "nujni (in) specifični zgodovinski pojav"¹¹, čigar analiza lahko posreduje - če ne drugega - vsaj védenje o "izumljanju" realnosti. Kakorkoli obrnemo, pravi Spieglova in se pri tem sklicuje na Whitea, "jezik je instrument mediacije med človeško zavestjo in svetom, ki ga posreduje".¹² Slednji "koncept" jezika je običajnejši v znanstvenem diskurzu oz. v disciplinah, ki se ukvarjajo pretežno s posredovanjem informacij o svetu in manj s konstrukcijo družbenega pomena. Dominick La Capra je to poimenoval za **instrumentalistično** ali **konstativno** pojmovanje jezika.¹³ Postmoderna **performativna** ideja jezika po drugi strani pa pojmuje jezik kot inherentno-samorefleksivno entiteto. Tiste poteze "lingvističnega obrata", zaradi katerih je v humanističnih vedah prišlo do omajanja zaupanja v instrumentalno zmožnost jezika, prav gotovo izvirajo iz slednjega, to je posmodernističnega pojmovanja.

Središče kritike Gabrielle Spiegel je prav zožitev izbire na dva temeljna koncepta jezika in mediacije, ko govori o vlogi jezika v "doseganju" resnice o preteklosti. Ali res moramo omejiti moč jezika na refleksivno(?), se sprašuje. "Ali v naši zgodovinopisni praksi ni prostora, kakršnega zagotovo najdemo v naših vsakdanjih jezikovnih navadah, za konstativno (to je deskriptivno), kot tudi performativno uporabo jezika, in to tudi takrat, ko je ta utelešena v tekstih iz preteklosti (z dokumenti vred) in ima tako nekaj literarnega značaja ...(?)", nadaljuje z spraševanjem. Po drugi strani pa ugotavlja, da je alternativa med pojmovanjem jezika, ki je bodisi do potankosti transparenten ali popolnoma nejasen ... preprosto ... preveč toga".¹⁴

Moti jo vsiljevanje odločitve za eno ali drugo stran semiotične razmejitev. Zdi se ji, da gre pri tem za "lingvistično igro z ničelnim izidom". V nasprotju s to neživljenjsko alternativo sama optira za "teorijo srednjega dosega" in se s tem zavzema za "... raznovrstno in potencialno bogatejšo razumevanje jezika in njegovih mediatoričnih zmožnosti, in to v interesu visoko diferencirane analize preteklih besedil in njihovih družbenih kontekstov". S tem bi po njenem mnenju dosegli simultano prepletanje obeh konceptov mediacije in jezika. Njen izraz "družbena logika besedila" zato poudarjeno opozarja na dvojnost perspektiv v preučevanju besedil in njihovih družbenih kon-

¹⁰ Gre za izziv, ki je v primeru lingvistične teorije svoj vrh dosegel z dekonstrukcijo, po kateri onkraj teksta ni ničesar. Po kateri je vsak zapis "... na široko odprt interpretaciji in kot tak podoben dvorani zrcal, ki ne zrcalijo drugega kot lastne podobe in s tem z ničemer ne razgrinjajo 'resnice', ki tako ali tako ne obstaja". (L. Stone, *History and postmodernism*, v: *The Postmodern History Reader* (ur. K. Jenkins), London-New York 1997, 242). Mišljen je izziv, ki v okviru sodobne historične antropologije poudarja, da je imaginarno prav tako imaginativno kot realno, ter da semiotične kode obvladujejo vse reprezentacije. In končno, mišljen je tudi izziv, ki prek ponovnega osredotočenja na tekst in njegov geografski, časovni, socialni, ekonomski in intelektualni kontekst vse bolj postaja "inačica simbolnega in semiotičnega aspekta kulturne produkcije, znotraj katere je jezik 'medij, ki zaznava in konstruira realno'". (Ibidem, 242-243).

¹¹ G. Spiegel, *History, historicism and the social logic of the text in the Middle Ages*, v: *The Postmodern History Reader* (ur. K. Jenkins), London-New York 1997, 185.

¹² H. White, *The Problem of Change in Literary History*, *New Literary History* (Ithaca), 7, 1975, 109.

¹³ D. LaCapra, *Soundings in Critical Theory*, Ithaca-London 1989.

¹⁴ G. Spiegel, o. c. kot v op. 1, 59. Gl. tudi prispevek M. Jay, *Should Intellectual History Take a Linguistic Turn? Reflections on Habermas-Gadamer Debate*, v: *Modern European Intellectual History: Reappraisal and New Perspectives* (ur. D. LaCapra in S. L. Kaplan), Ithaca 1982, 86-110.

tekstov. Gre za poskus oblikovanja protokola za analizo družbene umeščnosti besedila "... v družbeni prostor, ki ga zaseda na eni strani kot produkt partikularnega družbenega sveta in na drugi kot delujoč posrednik v tem svetu ... in njegov diskurzivni značaj kot 'logos', to je kot literarni artefakt, sestavljen iz jezika, ki zato zahteva literarno (formalno) analizo jezika."¹⁵

Njeni poudarki na družbeni umeščnosti besedil pa izhajajo iz njenega prepričanja, "... da moč in pomen vsake dane skupine reprezentacij v veliki meri izhajata iz njenega družbenega konteksta in njene povezanosti v družbeno in politično mrežo, v kateri je nastala. Četudi sprejmemo poststrukturalistično trditev, da jezik konstituira družbeni svet pomenov, je mogoče vztrajati, da jezik sam po sebi pridobi veljavo le v specifičnih družbenih in zgodovinskih okoljih. **Medtem ko jezikovne razlike strukturirajo družbo, družbene razlike strukturirajo jezik.**"¹⁶

Temu vprašanju namenja veliko pozornosti tudi v uvodu v *Past as text*. Hkrati se s posebno pozornostjo loti razlage razlike med literarnim tekstom in historičnim kontekstom. Ker nimata istega statusa, ju ni mogoče obravnavati na isti način. Literarni tekst je sicer odprt za različna branja in interpretacije, hkrati pa je v veliki meri že objektivirana¹⁷ entiteta. Historični kontekst pa se po drugi strani vedno znova postavlja na novo, zato zgodovinar v nasprotju z literarnim kritikom ni le bralec določenega teksta, temveč vedno tudi kreator pomena. Ali, povedano drugače, historični kontekst je večinoma konstruirajoč, literarnokritični tekst pa praviloma dekonstruirajoč. Za to, na videz precej pragmatično razdelitvijo, se skriva, tako Spieglova, osnovna "filozofska nezmožnost, ki določa ontološki status teksta, ki naj bi po eni strani oblikoval sovisnost (zgodovino), po drugi pa le-to kritično analiziral".¹⁸ To osnovno nasprotje je po njenem mnenju vpeto v vsako strategijo narativne predstavitve. V praksi je to dokazovala že v svoji predzadnji knjigi *Romancing the past. The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France* in priznala, da se ni niti od daleč približala kakršni koli pametni rešitvi. Temu problemu se je ponovno posvetila v enem izmed poglavij najnovejše knjige, v katerem skozi opis konkretnih razmer v Franciji 13. stoletja ugotavlja neločljivost obeh dimenzij.

Kot posledica takratnih političnih in socialnih sprememb je na začetku omenjenega stoletja v tem delu Evrope vzniknilo t. i. ljudsko zgodovino-pisje. Zapisi o vsakdanjih težavah, ki so takrat nastali, so začeli jasneje pričati o tedanjih ekonomskih, socialnih in političnih izkušnjah in obenem pomagali dešifrirati hladno in neproblematično govorico kraljevskih kronik. Še več, s pomočjo ljudskega zgodovino-pisja je bilo mogoče dekodirati povzdignjeni jezik "uradne" (kraljevske) zgodovine. Na podlagi t. i. antirojalistične govorice dela plemstva je zato mogoče do neke mere na novo brati toge kraljevske kronike, predvsem pa je mogoče zvedeti marsikaj iz vsakdanjega aristokratskega življenja. Še več, tudi kraljevi kronisti so začeli opuščati arhaične literarne oblike in po vzoru nižjega plemstva z novim načinom pisanja prikazovati kraljevo politiko in s tem tudi na novo utemeljevati njeno avtoriteto.

Zgodovinar oz. zgodovinarica, ki se je skušal dokopati do interpretacije tega procesa, je moral natančno poznati vse ozadje, ali kot bi dejala Spieglova, za uspešno branje teksta - vira je moral poznati njegovo socialno logiko. Če je torej kdo, tako kot ona sama, želel rekonstruirati "kult" Saint Denisa in ustroj kapetinske vladavine (poglavje VIII), je moral razbrati tudi skriti politični namen in prek tega razkriti tipične elemente

¹⁵ G. Spiegel, o. c. kot v op. 1, 60.

¹⁶ Ibidem, 59 - 60.

¹⁷ Ko govorim o objektivirani entiteti, mislim na (običajno) dolgoročno in skozi različne interpretativne komentarje dogovorjeno "resnico" o določenem pojavu, dogodku, procesu ...

¹⁸ G. Spiegel, *The Past as Text. The Theory and practice of Medieval Historiography*, Baltimore-London 1997, XIX.

srednjeveške manipulacije preteklosti (glej poglavje v: *Political Utility in Medieval Historiography*).¹⁹

Skratka, morala se je posvetiti "načinom, na katere je sama preteklost konstituirala ideološko strukturo argumenta" oz. tudi ona ni mogla mimo primerov, ki pričajo o tem, da so ljudje že takrat iz zgodovine črpali avtoriteto za legitimiranje posameznih političnih interesov.²⁰ Tako kot njihovi antični predniki tudi poznosrednjeveški zgodovinarji niso odkrivali samo pretekle resnice, temveč so želeli predvsem opravičiti svoje "propagandistične in politične cilje". Razen tega, da zgodovinarji pred in tudi še dolgo po tem ni imelo svojega "akademskega kurikuluma", kot bi temu rekli danes, ni bilo med njihovim početjem in početjem njihovih predhodnikov in naslednikov pravzaprav nobene razlike. Pisanje zgodovine je bilo tudi takrat osredinjeno na zmožnost, da avtor prek preteklosti nagovarja aktualno politično življenje.

Glede na to po mnenju Spieglove tudi ukvarjanje s srednjeveškimi kronikami od raziskovalca terja predvsem izsleditev "osnov kredibilnosti". Kritično branje srednjeveških kronik nas v prvi vrsti sili v ugotavljanje tistega minimuma pogojev, pod katerimi prebrano vsaj za silo zadosti "kriterijem resnice". Pri tem po mnenju avtorice ne gre za neko filozofsko perspektivo v zvezi z resnico in epistemologijo ... temveč predvsem za osnovo historiografske prakse, po kateri realnost ni metafizična propozicija, pač pa razbiranje načina mišljenja v različnih oblikah pisanja o preteklosti. Izpraševanje po minimumu pogojev kredibilnosti pa je, tako Spieglova, enako izpraševanju po generativni slovnici, ki določa zgodovinarje srednjega veka. Obenem pomeni tudi razločevanje tipičnih lingvističnih protokolov, ki omogočajo transformacijo preteklosti v zgodovinsko pripoved.²¹

S tem vprašanjem se je Spiegelova sicer ukvarjala že v svoji knjigi *The Chronicles Tradition of Saint-Denis* ("Tradicija kronik opatije Saint-Denis"), Brookline Massachusetts 1978, zato ponovno odpiranje podobnih vprašanj (predvsem v poglavju o opatu Sugerju, poglavje IX) pomeni samo še dodatni poskus odkrivanja "strukture" resnice, s katero je omenjeni opat utemeljeval svoje pisanje v *Vita Ludovici Grossi*. Pri svojem delu si je na tej točki avtorica skušala pomagati z razmišljanji Northorpa Freyja, ki je poudarjal pomen ozgodbljenja kot pogoja pripovednega sporočila. Podobno kot večina drugih pa je črpala predvsem iz del Freyjevega nadaljevalca Haydna Whitea. Človeka, ki ga²² odlikuje predvsem izrazito nezaupanje do naracije, ki ni skeptična do ozgodbene zgodovine. Človeka, ki vidi narativnost samo kot potencialno represivno silo. Še posebej potem, ko je v času nastanka moderne zgodovinske znanosti prišlo do zavrnitve

¹⁹ Gre za poglavja iz drugega, "praktičnega" dela knjige, ki ima ob že omenjenih še sedem razdelkov: VI Genealogy: Form and Function in Medieval Historiography ("Rodoslovje: Oblika in pomen srednjeveškega zgodovinarstva"), VII The Reditus Regni ad Stirpem Karoli Magni: A New Look ("Reditus regni ad stirpem Karoli Magni: Nov pogled"), VIII (zgoraj), IX History as Enlightenment: Suger and the Mos Anagogicus ("Zgodovina kot razsvetljenje: Suger in Mos Anagogicus"), X Social Change and Literary Language: The Textualization of the Past in Thirteenth-Century Old French Historiography ("Družbena sprememba in literarni jezik: tekstualizacija preteklosti v francoskem zgodovinarstvu 13. stoletja"), XI Medieval Canon Formation and the Rise of Royal Historiography in Old French Prose ("Oblikovanje kakona v srednjem veku in vzpon kraljevske historiografije v stari francoski prozi"). V prvem, uvodnem delu pa najdemo štiri teoretska poglavja: I History, Historicism, and the Social Logic of the Text ("Zgodovina, historicizem in družbena logika teksta"), II Orations of the Dead/ Silence of the Living: The Sociology of the Linguistic Turn ("Govorništvo mrtvih/ tišina živih: Sociologija lingvističnega obrata"), III Towards a Theory of the Middle Ground ("Teoriji srednjega dometa naproti"), VI In the Mirror's Eye: The Writing of Medieval History in North America ("V očesu ogledala: O pisanju srednjeveške zgodovine v Severni Ameriki").

²⁰ G. Spiegel, o. c. kot v op. 18, XII.

²¹ Ibidem.

²² H. Kellner, Narativnost v zgodovini: poststrukturalizem in po njem, Filozofski vestnik (Ljubljana), XVI, 1995, 21-52.

Kantovega pojmovanja retorike kot odprte zavesti o različnih načinih oblikovanja preteklosti. Zavesti, ki sama po sebi obstaja le kot kaos oblik. Z deretoriziranjem zgodovine, do katere naj bi prišlo v času nastanka moderne zgodovinske znanosti, se je po Whitovem mnenju oblikoval določen stilistični način, ki iz svojega obzorja izključuje možnost izražanja ali imaginiranja vsega, kar presega zdrav razum vsakokratnih družbeno 'odgovornih' posameznikov. Skratka, ta "retorika antiretorike" je oblikovala preteklost v obliki 'znanosti', kar pomeni, da je s tem, ko je preteklost spravljal v obliko smiselne reprezentacije realnosti, le-to preprosto spravljal v nek željeni red.²³

Iz te osnovne perspektive izvira tudi njegova trditev, da je Comtova, Heglova in Marxova sistematična hermenevtika 19. stoletja želela preteklost predvsem **razložiti**. Podobno kot jo je klasična filološka hermenevtika skušala **rekonstruirati**, post-Saussurova hermenevtika, značilna predvsem za Nietzscheja, pa **interpretirati**.²⁴

Gre seveda za čisto osnovno in do neke mere plakativno razdelitev. V praksi vsaka od teh treh hermenevtik vsebuje elemente drugih dveh. Razlikujejo se predvsem po odnosu do "znanstvene" razlage, po odnosu do predmeta preučevanja in do vprašanja, v kolikšni meri lahko vsakokratni interpret sooblikuje predmet preučevanja.

Toda slednje je predvsem vprašanje "etike" in "politike" vsakokratne discipline. Zgodovinopisje je v zvezi s tem vprašanjem še posebej izpostavljeno. Vse prevečkrat namreč historična interpretacija nastopa kot orodje enodimenzionalne politične rekonstrukcije razumevanja naše identitete, skupnosti in kulture. Vse prepogosto izostane nujna napetost med konkurenčnimi pripovedmi. Prav tako kot se vedno znova zanamarja dejstvo, da pripovedna poročila ne vsebujejo samo navedb dejstev in argumentov, temveč vsebujejo tudi politične in retorične elemente, s pomočjo katerih se golo naštevanje primerov spremeni v zgodbo.²⁵ Po drugi strani pa je na podlagi razbiranja teh elementov lažje razumeti vsakokratno socialno okolje obravnavanega procesa. Jezik, še posebej arhaičen, je zgodovinski pripovedi vedno vsiljeval omejeno izbiro retoričnih oblik in ji določal specifično ozgodbljenje, pojasnjevalne modele ter ideološke drže. Le-te pa so nazaj določale specifičnost različnih interpretacij zgodovinskih dogodkov. To je pravzaprav tudi vse, kar imamo na razpolago. Nekega "objektivnega" zunanjskega kriterija, s katerim bi določali resničnost ene ali druge podrobnosti, preprosto ni. Tako kot ni objektivnega prikaza.

Edino, kar zadržno lahko analiziramo, je reprezentacija nekega pojava. Glede na to je do neke mere lažje analizirati t. i. sekundarne vire (če se seveda ne dogovorimo, da je vsak vir zaradi svoje skonstruiranosti sekundaren), ki jih zgodovinarji uporabljajo za vstavljanje posamičnih dogodkov v splošne interpretacije posameznih zgodovinskih procesov. Povsem drugače je pri starejših primarnih virih, tistih iz 13. stoletja na primer. Tistih, ki še ne premorejo povsem izdelanih "interpretacijskih tropoloških okusov" oz. obširne palete "specifičnih pripovednih struktur", ki določajo posamično družbo. Govorimo lahko kvečjemu o eni, zelo počasi spreminjajoči se obliki. Obliki, katere ključne spremembe je v času in prostoru skušala ujeti Spieglova v večini svojih objavljenih knjižnih del. Mislimo na premik od poezije k prozi v okviru francoskega ljudskega "zgodovinopisja" 13. stoletja. Na premik, ki ga je nato skozi prizmo socialne logike teksta obravnavala kot socialni in literarni dogodek.

Pri tem se je zatekala k moderni sociolingvistiki, ki nas uči, da so družbene skupine v krču sprememb zelo občutljive za spremembe v govorici. Oborožena s tem stališčem pa nam nato dokazuje, da se je prav skozi to spremembo "registrov beleženja socialnih

²³ Ibidem, 45.

²⁴ H. White, *Method and Ideology in Intellectual History*, v: *Modern European Intellectual History: Reappraisal and New Perspectives* (ur. D. LaCapra in S. L. Kaplan), Ithaca 1982, 283.

²⁵ Hayden White, "Historical Emplotment and the Problem of Truth", v: *The Postmodern History Reader* (ur. K. Jenkins), London-New York 1997, 393.

sprememb" v preteklosti kazalo njihovo samorazumevanje spremembe v aktualnem socialnem redu. Skratka, skuša nam pokazati, kako so bile prelomne spremembe v takratni francoski družbi vkodirane v samo govorico, ki o teh spremembah poroča.

Najizčrpnje se s tem ukvarja v predzadnjem poglavju (*Social Change and Literary Language: The Textualisation of the Past in Thirteenth-Century Old French Historiography*), kjer tudi ugotavlja, da adaptacija na prozni zapis o preteklosti služi predvsem zabrisovanju pravih namer v razmerju med aristokracijo in vse močnejšim monarhom. Prav sprememba v tem razmerju po njenem mnenju stoji za "obratom v lingvistični praksi". Skratka, tudi na tem mestu zelo jasno pokaže vzajemno razmerje med spremembami družbenega okolja in spremembami v načinu njihovega ozgodbljenja. Ali, kot pravi tudi v XI. oz. zadnjem poglavju (*Medieval Canon Formation and the Rise of Royal Historiography in Old French Prose*): generalna nasprotja nekega procesa ali, rečeno drugače, kontekst, ki ustvarja podobo preteklega dogajanja, je "preveden v vsakokratne strategije narativne predstavitve".²⁶

S tem še enkrat izrazi svoje stališče o socialni umeščenosti besedila in še enkrat srečamo trditev, da "... moč in pomen katerekoli dane reprezentacije v veliki meri izhajata iz njenega socialnega konteksta ter iz povezanosti s socialnim in političnim okoljem, v katerem nastane".²⁷ Vedno znova poudarja, da "besedilo kot materialno utelešenje ustaljene rabe jezika prav s svojo materialnostjo odraža neločljivost materiala in diskurzivnih praks ter potrebe po ohranitvi občutka za njihovo vzajemno povezanost in soodvisnost pri proizvajanju pomena".²⁸ Najbolj prepričljivo in uporabno pa je njeno "navodilo za uporabo" dekonstruktivističnih strategij, ki so se izkazale kot "močno analitično orodje za odkrivanje in razgaljanje vloge tekstov pri ideološki mistifikaciji. Do slednje moramo namreč biti še posebno nezaupljivi oz. se moramo naučiti dekonstruktivističnega branja teksta prav zato, da lahko zelo hitro in sproti ugotavljamo, kako ideološka mistifikacija "drobi pomen besedila". Oziroma, da na podlagi dekonstrukcije "odkrivamo tišino v jeziku, poiščemo neizrečeno..."²⁹ ali da najdemo to, kar je dejansko izrečeno. To je še zlasti potrebno pri analizi ideološko močno kontaminiranega besedila, značilnega npr. za neomarksistične interpretacije šestdesetih in sedemdesetih let, kakor tudi za kritično branje prepisov nacionalnih zgodovin, prepisov, ki so značilni za t. i. tranzicijske države bivše vzhodne Evrope v devetdesetih letih.

SUMMARY

The past as text

Following the review of *The Past as Text*, the recent book by one of the most influential American mediaevalist, Gabriele Spiegel, the author tries to summarize the fundamental characteristics of a modern anglo-american discourse about history: what is history or what is that thing which is, about our past, told to us by historians. He particularly refers mainly to those points of view, statements, and conclusions which characterized this kind of discussion in the 1990s. In the introduction to his text however he examines how and why, during the last thirty years, the status of truth had changed, or how the credibility of historical narrative was looked upon by historians when the very subject of history was shaken by Edward H. Carr's *What is History*; and

²⁶ Gl. tudi G. Spiegel, Introduction, v: o. c. kot v op. 18, XIX.

²⁷ G. Spiegel, "History and Postmodernism", v: *The Postmodern History Reader* (ur. K. Jenkins), London-New York 1997, 268.

²⁸ Ibidem, 266.

²⁹ Ibidem, 267.

again how Carr's views were modified in the 90es by three American women in a renown work *Telling the Truth about History*. Joyce Appleby, Lynn Hunt and Margaret Jacob began consistently and without apocalyptic posing to question, afreshly after a long time, how can a historian explain multilayered events such as cold war or French revolution, when any daily event already opens limitless possible interpretations. The author agrees with Nancy F. Parker, that Gabrielle M. Spiegel's deeply humane understanding of the medieval past and the history-making present -represents one of the peaks of historiographical theory within the last thirty years. He also agrees that "reader-friendly book which contains both a good theory and good history" she offers us an "intellectual journey inscribed in the essays which show a fresh awareness of the need to confront a generation's profound loss of certainty in older ways of knowing, conceptualizing, and experiencing the past". Moreover, after a long period of radical relativism in the 80es and 90es, her thesis - that the instrumental uses of language are able to mediate positive knowledge about the past - represents a genuine refreshment within modern historiographic debate. With her so called middle path, where she sees history as a web of dispersed epistemologies and as a theory of a social logic of a text, she is regarded to be one of those few Western authors who had, as Lawrence Stone would put it, offered way out of the ever-narrowing trap in which we historians find ourselves. Moreover, he was convinced that every historian should read some of her work regardless of his or her actual field, period or methodology; that is, every historian who has been sufficiently disturbed by rumbling from adjacent disciplines to wonder if history might be on the way to becoming an endangered species.

PAUL FREEDMAN in GABRIELLE SPIEGEL

SREDJEVEŠKO, MODERNO IN POSTMODERNO

V članku bova predočila ameriške poglede na srednji vek v dvajsetem stoletju in še posebej nedavni preporod zanimanja za nenavadne in skrajne oblike verovanja in vedenja, ki jih zdaj dojemamo kot značilne za srednjeveško civilizacijo. Do ponovnega odkritja grotesknosti v srednjeveškem zgodovinopisju prihaja po obdobju, ki je zajemalo večino dvajsetega stoletja vse do sedemdesetih let in v katerem so zgodovinarji skušali prikazati srednjeveškost kot razložljivo z modernimi termini; ob tem da so demistificali njen romantični, "gotski" sloves, so dajali prednost tistim vidikom, ki bi jih lahko imeli za napredne ali razumske. Zato naju še posebej zanima premik, ki se je zgodil v zadnjih dvajsetih letih: od tega, da so srednji vek prikazovali kot uglašen s sedanjostjo - dejansko kot samo leglo, kot civilizacijo, iz katere je izšel moderni Zahod -, do bolj živopisne in vznemirljive podobe srednjeveške civilizacije kot tipičnega "drugega" Zahoda, pri katerem glavne značilnosti srednjega veka izhajajo iz njegovega nemirnega značaja, njegove "robustne drugačnosti",¹ z besedami enega od proučevalcev, pogleda, ki je korenito drugačen od samozavestnega fundacionalizma, ki je bil v modi večino dvajsetega stoletja.

Da bi razložila to temeljno transformacijo v zgodovinopisju srednjega veka, sva iskala odgovore na način, ki je tipičen za zgodovinarje - gledala sva v preteklost. Pri tem pa naju je osupnilo, kako so modernistične paradigme, ki so vladale v desetletjih našega univerzitetnega študija (tam nekje v poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih) in ki so se osredotočale na teme kot srednjeveški izvori moderne države ali domnevno "odkritje individualnosti" v dvanajstem stoletju, upadle, celo izginile, namesto njih pa je vzniknil postmoderni medievalizem, slavljen ali preklinjan, odvisno od gledišča.

Poleg tega bi rada raziskala izziv postmodernizma ne le kot sedanje paradigme ali bodočega programa, temveč kot nečesa, kar je že premestilo pristope in predpostavke, ki so šele v zadnjem času prevladujoči. Prav tako bova pogledala določene prakse srednjeveških študij v Združenih državah, nekaj, česar običajno ne počnejo, in to iz povsem prepričljivega razloga, saj ameriški medievalisti radi razmišljajo o svoji stroki v okviru globalne interpretacijske skupnosti. Ne da bi skušala zanikati, da vse delo na področju srednjeveške zgodovine nujno vključuje najširši možni razpon nacionalnih izročil učnosti, pa vseeno verjameva, da imajo ameriške študije srednjega veka značilne poteze, ki so posledica tega, da med državami, ki si lastijo zahodnoevropsko dediščino, edino Amerika nima srednjeveške preteklosti. Tako mora vsak poskus, da bi dokazali pomembnost in tehtnost srednjeveške zgodovine v Združenih državah, najprej premagati svojo očitno "drugost", svoj manjko povezanosti s kakršnokoli vidno, skupno nacionalno ali kulturno "ameriško" zgodovino.

"Drugačnost" srednjega veka je seveda le težko posebnost ameriškega dojetja tega obdobja. Dejansko je, kot je Lec Patterson vztrajno ponavljal, srednji vek od vsega začetka za posrednjeveško zahodno zgodovinsko zavest služil kot eno primarnih torišč drugosti, skozi katerega je oblikovala samo sebe.² Tako kot so ga tolmačili renesančni hu-

¹ S. G. Nichols, *Modernism and the Politics Medieval Studies*, v: *Medievalism and the Modernist Temper*, Baltimore 1996, 49.

² L. Patterson, *Introduction. Critical Historicism and Medieval Studies*, v: *Literary Practice and Social Change in Britain, 1380-1530*, Berkeley 1990, 2. Gl. tudi idem, *Negotiating the Past: The Historical Understanding of Medieval Literature*, Madison 1987 in idem, *On the Margin: Postmodernism, Ironic History and Medieval Studies*, *Speculum*, 65, 1990, 87-108.

manisti, je srednji vek vseboval senčni "drugi" Zahod, nasproti kateremu sta bili definirani renesansa in sama moderna, moderna, ki jo je predvsem začrtovala njena razlika do predmodernega srednjega veka. Kot Patterson ustrezno povzame: "Humanizem, nacionalizem, razcvet sistemov nasprotujočih si vrednot, varen objem zgodovinske zavesti, ideja o individualni, estetski produkciji kot sami sebi namen, dojemanje naravnega sveta kot torišča kolonialnega izkoriščanja in znanstvenih raziskav, sekularizacija politike in ideja države - o vseh teh značilnostih, in še mnogih drugih menimo, da so tako ločile renesanso od srednjega veka, kot jo tudi dokončno povezale z modernim svetom."³

Iz te perspektive je srednji vek prav to, zlata doba sredinskosti, prostor praznega čakanja in navidezne smrti vse do ponovnega obujenja Zahoda v svoji pravi naravi in smislu v času renesanse.

Za Evropejce je srednji vek, če že ne moderen, pa vsaj "tu", viden v spomenikih, ki jih je postavil, in tradicijah, ki domnevno predstavljajo izvor modernih evropskih nacionalnih držav. Dejansko je ena od posebnosti srednjeveških študij povsod po svetu ta, da neprestano lebdi med dvojno zavestjo o srednjem veku kot prostoru in času neizvora (to je temno, usodno obdobje, ki je nastalo v renesansi in ki ga je renesansa ustvarila) in izvora (izvora moderne države). Delno so prav v tej drugačnosti srednjega veka medievalisti našli svoje razumevanje profesionalne legitimnosti, saj naj bi prav sama nenavadnost in "razlika", ki jima daje težo oddaljena preteklost, zahtevali posebne odlike pri študiju srednjega veka.

Obstoj tega dolgo prisotnega razumevanja srednjeveške zgodovine kot mesta zahodne drugačnosti jo ločuje od ostalih zgodovinskih obdobij. Nenavadnost srednjega veka privede do svojskega učinka, ko uporabimo destabilizirajoče postopke, ki so značilni za postmoderne pristope. V nekem smislu je srednji vek že destabiliziran. Srednjeveško obdobje spremlja vsaj ozadje drugačnosti in marginalnosti. V nasprotju z italijansko renesanso, elizabetinsko Anglijo ali Francijo v porevolucionarnem času, srednjemu veku manjka nepretrgana tradicija reprezentacije kot razumske in napredne, in s tem inherentno moderne. Decentraliziranje srednjeveške zgodovine, povrnitev njenih robov, ima tako drugačne posledice, kot če isti postopek uporabimo v drugih obdobjih, in obudi prizvoke zgodnejšega poudarjanja grotesknosti. Demodernizacija srednjega veka brez dvoma prinaša s sabo manj razgaljenih predsodkov, toda hkrati priključuje duhove iracionalnosti, ki jih spodkopavanje renesanse ne prinese. Tako so na primer svet inkvizicijske represije, nasilja, ki je pomešano z obredi, skrajnosti pri postu in telesnem spreminjanju, če navedemo le nekaj primerov, nedvomno nove postmodernistične teme v sedanjem zgodovinoopisju; vendar pa, nenavadno in brez dvoma nenamerno, spomnijo na romantično in antimoderno očaranost devetnajstega stoletja.

Dejansko je prav zato, da bi srednji vek otrsela njegovih romantičnih podtonov in vse preveč barvitih grotesknosti, prva generacija ameriških profesionalnih zgodovinarjev vztrajala pri njegovi pomembnosti kot izvoru modernosti, s tem tudi ameriškega sveta. V enaki meri kot je srednji vek v Ameriki konstituiral "odsotnega drugega", so prvi ameriški zgodovinarji s pretirano mero odločnosti vztrajali pri njegovi umestitvi v nepretrgani tok zgodovine, ki se razteza od tevtonske preteklosti do ameriške sedanjosti.⁴ Da bi premagali odsotnost in drugost, so raziskovalci srednjeveške preteklosti v

³ Critical Historicism and Medieval Studies, 2.

⁴ O teoriji o "tevtonskih zametkih", delu uradne zgodovine, ki je trdila, da so zametki ameriške demokracije nastali v Črnem gozdu, bili prenešeni v anglosaksonsko Anglijo in od tam čez ocean v Ameriko, gl. W. S. Holt, The Ideal of Scientific History in America, Journal of the History of Ideas 1, 1940, 352-362; D. Ross, On the Misunderstanding of Ranke and the Origins of the Historical Profession in America, Syracuse Scholar 9, 1988, 31-41; idem, The Origins of American Social Science, Cambridge, Ang., 1992; idem, Historical Consciousness in Nineteenth-Century America, American Historical Review, 89, 1984, 909-28. Za še posebej zloglasen primer zgodovinskega dela, opravljenega na tem področju, velja H. B. Adams, The Germanic Origins of New England Towns, Johns Hopkins University Studies in Historical

Ameriki začeli drugačnost dojemati kot izvor, kot identiteto. Če upoštevamo vse to, nas le težko preseneti dejstvo, da je bilo proučevanje srednjeveške zgodovine v Združenih državah od vsega začetka zaznamovano z notranjimi paradoksi.

Severnoameriški srednji vek

Začnimo s tem, da so bili v severni Ameriki prvi zgodovinarji večinoma protestantski, razsvetljeni in revolucionarni snovalci, srednjeveška civilizacija pa je nasprotno predstavljala zmagoslavno preteklost katolicizma in gotske kulture, svet, ki je bil organiziran glede na zapovedi globoko tradicionalističnega pogleda na življenje in družbene običaje. Jefferson in drugi zgodnji ameriški revolucionarji so bili prežeti z miti o anglosaksonski demokraciji, katere zakoni in kronike so, tako so verjeli, začrtali njihove želje po demokraciji. Jefferson se je čutil tako zavezanega anglosaksonski kulturi in temu, za kar je menil, da ta prinaša za socialno demokracijo, da je nameraval dva anglosaksonska junaka, Hengista in Horso - ki ju je v Britanijo povabil Vortigern, kot pravi Bede v knjigi *History of the English Church and People*, da bi pomagala pri obrambi dežele pred sovražniki s severa - upodobiti na velikem državnem pečatu republike, na katerega sprednji strani bi stala podoba ognjenega stebra, ki je vodil izbrano ljudstvo v obljubljeno deželo (Exodus 13: 21-22). Kot pravi John Adams, kateremu je zaupal svoje želje, sta za Jeffersona Hengist in Horsa predstavljala "obliko vladavine, kot smo si jo mi domišljali",⁵ s čimer je odkril izvor ameriških demokratičnih institucij v družbenih praksah predkrščanskih germanskih ljudstev.⁶ Jefferson svojega Beda ni prebral preveč skrbno, saj ta jasno pove, da sta Hengist in Horsa sicer prišla pod pretvezo zaščitnikov Anglije, "vendar je bil njun pravi namen, da jo podjarmita"; kar sta tudi storila in Hengist je postal začetnik *kraljevske* rodbine.⁷ Še usodnejša je bila povezava z gorečim stebrom iz Stare zaveze, ki ne pomeni usmerjanja in zaščite, temveč znamenje osvojitve, živo ponazoritev ozemeljskih teženj mlade države.⁸ Ta temeljna protislovja, ki so zaznamovala takšen način srednjeveškega upodabljanja ameriške usode, bodo ostala značilna lastnost ameriškega iskanja identitete in izvora v odsotni in premeščeni srednjeveški preteklosti.

In končno, na ameriško mnenje o srednjem veku sta bolj vplivala romantika in nostalgija po napetem, gorečem in harmoničnem svetu kot pa podoba egalitarnih gozdov Nemčije, čeprav je tudi res, da je v razmišljanju prve generacije zgodovinarjev, ki so šudirali v Nemčiji, kot sta bila Henry Adams in Bexter Adams, strašila teorija o tevtonskih "zametkih".⁹ Vendar, kot to tako dobro pokaže primer Henryja Adamsa, je bil v poznem viktorjanskem obdobju srednji vek privlačen zaradi svoje drugačnosti, alternative, ki jo je ponujal napram industrializirajočemu in tržno konkurenčnemu svetu ameriške zlate dobe.

To antimodernistično dojetje srednjega veka je bilo skorajda enako močno tako v Združenih državah kot v Angliji, kjer so torijevci, ki so hrepeneli po družbi, kjer vlada spoštovanje (kot v Disraelijevem delu *Coningsby*), sicer izumrli, a so jih nadomestile Ruskinove estetske sanje in socialistični ceh Srednji vek Williama Morrisa.¹⁰ Tako kot

and Political Science 1, 1883, 5-38, vendar je v enaki meri prevladoval v mnogih pisanih medievalistov na prelomu stoletja in je bil osrednja premisa, okrog katere se je vrtelo raziskovanje in pisanje na seminarju Henryja Adamsa o anglosaksonskih pravnih institucijah med njegovim sedemletnim poučevanjem na Harvardu. Prispevke s seminarja so kasneje objavili v knjigi *Essays in Anglo-Saxon Law*, Boston 1876, v katero je tudi sam Adams prispeval članek z naslovom *The Anglo-Saxon Courts of Law*.

⁵ Navedeno po A. J. Frantzen, *Desire for Origins: New Language, Old English and Teaching the Tradition*, New Brunswick 1990, 16.

⁶ P. W. Williams, *The Varieties of American Medievalism*, *Studies in Medievalism* 1/11, 1982, 8.

⁷ Bede, *A History of the English Church and People*, prev. L. Sherley-Price, pregledal R. E. Latham, New York 1977, 55-56.

⁸ A. J. Frantzen, *Desire for Origins*, 16.

⁹ Gl. op. 4.

¹⁰ *The Return to Camelot: Chivalry and the English Gentleman*, New Haven 1981.

njegovi angleški sodobniki se je tudi Henry Adams najbolj neprijetnih pojavov v srednjeveški zgodovini (vsaj iz perspektive razsvetljskega razmišljanja in ameriškega optimizma) lotil s čustveno zagnanostjo. Adamsa je srednji vek privlačil prav zaradi svoje drugačnosti; bil je, kot je opažal, "za ameriško dušo najbolj tuj od svetov".¹¹ Vitalna, kolektivna in organska kultura, ki je proizvedla gotske katedrale, je bila eksemplarično nasprotje "anemičnemu, razčlovečenemu industrijskemu svetu, v katerem je sam prebival".¹² V znamenitem poglavju v knjigi *The Education of Henry Adams* Device Marije zoperstavi duh dinamika, podoba razčlovečenega pohlepa in tehnologije moderne dobe. Adams je verjel, da Novi svet ni nasledil srednjeveških institucij, vzorcev družbene organiziranosti ali religioznih verovanj. Preučevanje srednjega veka tako ni ponujalo velikih naukov za vodenje ameriškega načina življenja. Njegova uporabnost pa je bila vsekakor v tem, da je nudila beg pred vse bolj kruto realnostjo moderne dobe, kraljestvo, v katerem najdemo antimodernistično bistvo.¹³

Antimoderni srednji vek je prav tako lahko predstavljal strah vzbujajoč nasprotni primer za svobodnejši sodobni svet. Henry Charles Lea, najpomembnejši ameriški zgodovinar srednjega veka pred Haskinsom, je napisal ogromno referenčnih del o inkviziciji, čarovništvu in božjih sodbah, ki predstavljajo skrbno raziskane opise preteklega vraževerja in represije.¹⁴ Lea je najbrž imel strožji in bolj praktičen pogled na srednjeveško dobo kot Henry Adams, toda tudi on je zagovarjal njeno radikalno drugačnost od sveta devetnajstega stoletja.

Progresivni srednji vek v svoji ameriški podobi je predvsem stvaritev Charlesa Homerja Haskinsa, prvega pravega profesionalnega zgodovinarja srednjega veka v tej državi.¹⁵ Če predstavlja Adams antimodernistično smer v proučevanju srednjega veka, Lea pa *écrasez l'infâme* šolo srednjeveških študij, pa sta oba soglašala glede tujosti obdobja; pogled, ki ga je Haskins zavrnil.

Potem ko je na Johns Hopkinsu doštudiral ameriško zgodovino, je Haskins odšel študirat na École des Chartes, kjer je postal medievalist. Njegova glavna dela so izšla med letoma 1918 in 1929, potem ko je na Harvardu odslužil svoj položaj dekana za študentske zadeve, kar je zavleklo izdajo njegovega pionirskega dela. Leta 1928, tri leta pred kapjo, ki mu je onemogočila delo, je Haskins našel svojega naslednika v Josephu Reesu Strayerju, ki je študiral na Harvardu in ki se je nameraval vrniti na svojo diplomsko *alma mater*, Princeton, kjer naj bi poučeval do konca svoje kariere. Haskins in Streyer sta usmerjala in vladala ukvarjanju s srednjeveško zgodovino v severni Ameriki od 20-ih do poznih 80-ih let tega stoletja in tako osnovala nekaj, kar je Norman Cantor v svoji zabavni (čeprav zgolj občasno zanesljivi) knjigi *Inventing the Middle Ages* imenoval junaška doba ameriškega medievalizma.¹⁶

¹¹ Navedeno po W. J. Courtney, *The Virgin and the Dynamo: The Growth of Medieval Studies in North America 1870-1930*, v: *Medieval Studies in North America Past, present and Future*, Kalamazoo 1982, 10.

¹² P. W. Williams, *Varieties of American Medievalism*, 10.

¹³ Vendar se je kot profesor srednjeveške zgodovine na Harvardu Adams izogibal vznesenih ali živopisnih romantičnih upodabljanj in se je omejil na branje dokumentov v skladu s filološko usmerjenostjo Nemčije, kjer je študiral dve leti. Gl. W. J. Courtney, *The Virgin and the Dynamo*, 6.

¹⁴ H. C. Lea, *Superstition and Force: Essays on the Wager of Law, the Wager of Battle, the Ordeal, Torture*, Philadelphia 1892; idem, *A History of the Inquisition in Spain*, New York 1906-1907; idem, *History of Sacerdotal Celibacy*, London 1932; idem, *Materials toward a History of Witchcraft*, Philadelphia 1939.

¹⁵ Znotraj takrat precej omejenega sveta ameriškega katolicizma je prišlo do poskusov, da bi srednji vek predstavili kot triumf človeškega duha, še posebej pri J. J. Walshu, *Thirteenth, Greatest of Centuries*, New York 1912. Knjiga je imela precej vpliva med katoliškimi bralci, toda zanemarljivega glede na ameriške univerze. O medievalizmu znotraj krščanskih skupnosti gl. P. Gleason, *American Catholics and the Mythic Middle Ages*, v: *Keeping the Faith: American Catholicism Past and Present*, Notre Dame 1987, 11-34.

¹⁶ N. Cantor, *Inventing the Middle Ages: The Lives and Ideas of the Great Medievalists of the Twentieth*

Haskinsovo izobraževanje na Hopkinsu je imelo trajen vpliv na njegovo kariero in ideje. Na njegovem oddelku za zgodovino je diplomiral Woodrow Wilson, vendar se je Haskins že nekaj let pred tem in skozi vse svoje življenje izkazal za gorečega wilsonovskega progresivca, ki si je s predsednikom delil globoko vero v napredek, racionalno reformo in koristnost oblasti, vere, ki je pomembno oblikovala njegovo ukvarjanje z zgodovino. Haskins je spremljal Wilsona na Pariško mirovno konferenco leta 1919 in 1920 kot eden od treh glavnih svetovalcev, ki so pomagali ustvariti Češkoslovaško in Jugoslavijo iz nekdanjega avstroogrskega imperija. Ko se je vrnil v Cambridge, je Haskins prevzel vodenje ameriškega sveta združenja učenjakov in s tega položaja pomagal ustanoviti in financirati Ameriško srednjeveško akademijo in njeno revijo *Speculum*, ki sta bili namenjeni oznanjanju, da prihaja doba ameriških srednjeveških študij.¹⁷

Modernistična usmeritev v srednjeveški zgodovini, ki jo je Haskins skušal presaditi na ameriško zemljo, je v najširšem smislu privzemala obliko zaveznitva med pozitivizmom, idealizmom, naturalizmom in objektivnostjo, in katere sestavni deli v končni instanci izhajajo iz nemškega znanstvenega zgodovinopisja poznega devetnajstega stoletja, ki jih je Haskins vliil v izrazito ameriški progresivistični kalup zgodnjega dvajsetega stoletja. Da bi to naredil, je moral Haskins najprej zakriti odsotnost srednjeveške zgodovine v Ameriki. Le malo zgodovinarjev je zagovarjalo pomembnost srednjeveške zgodovine za Američane tako zavzeto in s tako globoko prepričanostjo kot Haskins. Čeprav je priznal, kot je sam dejal, "da je ameriška zgodovina naša prva naloga", pa je verjel, da to ni "naša edina naloga", in da sta v vsakem primeru obe del iste zgodbe. Evropska zgodovina, kot je Haskins leta 1923 trdil v eseju z naslovom *European History and American Scholarship*, ki je izšel v *American Historical Review*, je "izjemno pomembna za Američane. Včasih se zdi, da se bolj zavedamo materialne zadolženosti, ki jo ima Evropa do nas, kot pa naše duhovne zadolženosti do Evrope; v svoji farizejski naravnosti se utegnemo zahvaljevati, da nismo taki kot tisti grešniki z druge poloble; toda takšni trenutki nas ne morejo ločiti od svetovne zgodovine. Najsi gledamo na Evropo genetsko kot na pot naše civilizacije ali pragmatično kot na velik del sveta, v katerem živimo, ne moremo prezreti vitalnih povezav med Evropo in Ameriko, katerih zgodovini sta v zadnji instanci ena sama."¹⁸

Od vsch razpoložljivih evropskih preteklosti je Haskins nakazal ameriško naravno naklonjenost do angleške, saj je, je oznanil, "angleška zgodovina na nek način zgodnja ameriška zgodovina".¹⁹ S tem se je že vzpostavljena tradicija angleške državotvorne zgodovine priključila projektu, ki naj bi iz srednjega veka naredil izvor moderne oblasti in moderne svobode.

Haskinsov trajni poklon modernizmu (in od tod hkrati tudi amerikanizmu) v srednjeveški preteklosti je predstavljalo njegovo delo *The Renaissance of the Twelfth Century*, ki je izšlo 1927 in v katerem je spodbijal glavno pripoved zahodne civilizacije, po kateri se je moderni svet začel v renesansi. Vendar pa je Haskins vztrajal, da "nepretrgan tok zgodovine ne dopušča tako ostrih in nasilnih nasprotij med zaporednimi obdobji in ... moderne raziskave nam kažejo srednji vek manj temačen in manj statičen, renesanso pa manj svetlo in manj dinamično, kot smo nekoč domnevali. Srednji vek odraža življenje, barvo in spremembe, veliko hlepečega iskanja znanja in lepote, veliko ustvarjalnosti v

Century, New York 1991, 245-286. O Haskinsu gl. tudi S. Vaughn v: *Medieval Scholarship: Biographical Studies of the Formation of a Discipline 1*, New York-London 1995, 168-181.

¹⁷ O Haskinsovi vlogi gl. G. R. Coffman, *The Medieval Academy of America: Historical Background and Prospect*, *Speculum* 1, 1926, 5-18.

¹⁸ C. H. Haskins, *European History and American Scholarship*, *American Historical Review* 28, 1923, 215.

¹⁹ *Ibid.*, 18. Leta 1963 se je S. H. Thompson med preučevanjem tega področja pridružil Haskinsonovemu mnenju in izjavil, da predstavlja "srednji vek zgodnjo ameriško zgodovino in bi ga morali kot takega tudi predstavljati". Gl. S. H. Thompson, *The Growth of a Discipline: Medieval Studies in America, Perspectives in Medieval History*, Chicago 1963, 17.

umetnosti, književnosti, institucijah. Italijanski renesansi so predhodili podobni, čeprav ne enako daljnosežni premiki; dejansko je ta izšla iz srednjega veka tako postopoma, da zgodovinarji niso složni glede tega, kdaj se je začela, nekateri pa bi šli celo tako daleč, da bi odpravili ime in nemara celo dejstvo, da je obstajala, renesansa 14. stoletja."²⁰

Tako Haskins ni vzpostavil predmodernosti zahodne civilizacije, ampak je ravno nasprotno potisnil začetke modernizma nazaj v dvanajsto stoletje in s tem hkrati ojačal tako kontinuiteto med srednjim vekom in sedanostjo kot tudi osrednji pomen, ki naj bi ga imel študij srednjega veka kot civilizacije, iz katere je izšel moderni Zahod. Čeprav jo danes bolj malo berejo, razen zaradi izvirnih doprinosov k zgodovini znanosti,²¹ pa je knjiga, v kateri se Haskins zavzema za modernizem srednjega veka, začela tisti "upor medievalistov",²² ki so iskali novo podlago za profesionalno identiteto medievalista kot odgovor na obtožbe o obskurnosti, nepomembnosti in tehničnem mojstrstvu, ki je ne-prestano preganjalo srednjeveške študije v Ameriki, kljub pomanjkanju kakršnekoli njihove povezave z nacionalno identiteto.

Ustvarjajoč iz nujnosti vrlino je Haskins trdil, da je ameriški manjko neposredne povezave s srednjim vekom pripeljal do objektivnosti preučevalcev - "ena od velikih ameriških prednosti, kar zadeva mnoge aspekte evropske zgodovine ..., da zgodovinarju omogoča odkrivanje (zgodovine evropske civilizacije) brez tistih nacionalnih predsodkov, katerih se njihovi evropski kolegi ne morejo povsem rešiti",²³ s čimer je okrepil znanstveni značaj preučevanja, ki je bilo opravljeno po nemškem, pozitivističnem kalupu. V tem smislu je sama drugačnost srednjega veka pomagala pri utrjevanju pozitivizma kot *prave* znanstvene oblike raziskovalne metode v ameriškem zgodovinopisju srednjega veka, podobno kot so v literarnih študijah enako strastno privzeli filologijo,²⁴ sestavni del specifične vrste kritične obravnave virov (*Quellengeschichte*), ki so se jo ameriški profesorji v glavnem naučili na začetku študija pri nemškem seminarju.

Če vse to prevedemo v jezik zgodovinskega proučevanja, potem lahko rečemo, da sta Haskinsonova pozitivistična objektivnost in historicizem nemškega sloga privzela obliko iskanja racionalne osnove političnega in upravnega razvoja monarhičnih institucij v Evropi, še posebej anglosaksonskih in francoskih. Podobno kot Wilson, občudovalec britanskega sistema in političnih dosežkov, je tudi Haskins usmeril pozornost na Normane, o katerih je menil, da je njihova nadarjenost za vladanje ponovno vzpostavila angleški politični sistem po normanski zmagi leta 1066, kar je neurejenemu in nerazvitemu

²⁰ C. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, New York 1964 (ponatis), vii-viii.

²¹ Haskins se je zavedal pomembnosti znanosti za modernistični pristop v medievalizmu, zato je opravil pomembne raziskave srednjeveške znanosti (gl. C. H. Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, Cambridge, MA. 1924), Georgea Sartona je zaposlil kot prvega zgodovinarja znanosti na Harvardu in z njim soustanovil revijo *Isis*, ki je danes še vedno pomembno mesto za objavljanje tekstov iz zgodovine znanosti v Ameriki. Ta aspekt Haskinsovega vpliva so nadaljevale in poudarile raziskave zgodovine tehnologije, ki jih je Lynn White začela v 50-ih letih tega stoletja, katerih učinki so bili, kot je prijazno povedal John Van Engen, "na novo zapisati srednjeveško kulturo in jo prilagoditi ameriški dinamiki". Gl. *An Afterword on Medieval Studies, Or the Future of Abelard and Heloise*, v: *The Past and Future of Medieval Studies*, Notre Dame Conferences in Medieval Studies (Notre Dame), IV, 1994, 414.

²² Izraz je populariziral W. K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation*, Boston 1948.

²³ C. H. Haskins, *European History and American Scholarship*, 224, 226.

²⁴ Nimava dovolj prostora za temeljito razpravo o vplivu nemškega pozitivizma in filologije na študije srednjega veka v Ameriki, toda njihove trajne učinke bi le težko podcenjevali. V zvezi z razpravo o tem z različnih vidikov gl. med drugim A. J. Frantzen, *Desire for Origins*, passim; L. Patterson, *Negotiating the Past*, passim; idem, *Critical Historicism and Medieval Studies*, in še posebej niz esejev v zborniku z naslovom *Medievalism and the Modernist Temper*, Baltimore 1996. Še posebej dobra esaja v tem zborniku sta: D. Hult, *Gaston Paris and the Invention of Courtly Love*, in S. G. Nichols, *Modernism and the Politics of Medieval Studies*. O povezavi filologije s francoskimi in nemškimi nacionalnimi gibanji gl. tudi R. H. Bloch, *Naturalism, Nationalism, Medievalism*, *Romanic Review* 76, 1985, 341-360, in H. U. Gumbrecht, *Un Souffle d'Allemagne ayant passé: Friedrich Diez, Gaston Paris and the Genesis of National Philologies*, *Romance Philology* 4, 1986, 1-37.

anglosaksonskemu kraljestvu prineslo svojsko sistematizirano in centralizirano obliko fevdalizma, ki so jo Normani najprej razvili v Franciji. Plodovi te raziskave so se začeli pojavljati v člankih potem, ko je Haskins začel učiti na Harvardu, toda njegove magistrske teze *Norman Institutions* niso izdali vse do leta 1918, kar je odsevalo preusmeritev v ameriškem medievalizmu proč od nemško/anglosaksonske zgodovine po prvi svetovni vojni.²⁵ Tako je bil eden od učinkov Haskinsovega osredotočenja na Normane ohranitev tradicionalne usmeritve ameriških zgodovinarjev k britanski zgodovini, toda hkrati tudi redefiniranje tistega najboljšega v Britaniji kot "francoskega" (anglonormanskega).

Pri Haskinsu lahko opazimo vpliv wilsonizma v njegovi osredotočenosti na notranjo racionalnost normanskega tipa fevdalizma s težnjo po centralizaciji, ki daje oblast eliti na dvoru v škodo anarhičnih baronov in z vzpostavitvijo političnega in pravnega reda, ki je prinesel mir in stabilnost območjem pod normansko oblastjo, tako na Siciliji kot v Angliji. Nauk, ki so ga srednjeveške monarhije zapustile ameriški sedanosti, je bila močna oblast, ki namesto razdrobljenosti in nesloge uveljavi enotnost in soglasje. Nihče ni jasneje razglašal tega nauka od Haskinsovega prvega učenca Josepha Reesa Strayerja. Strayer je bil tako kot njegov mentor zavezan raziskovanju tega, kar je nedvoumno imenoval "srednjeveški izvori moderne države",²⁶ še posebej pri raziskovanju razvoja kraljevskih birokracij, moči oblasti in pravnih načel, s pomočjo katerih so si srednjeveški kralji ne le zagotovili sposobnost vladanja s pomočjo sile, ampak tudi naklonjenost in zvestobo svojih podanikov.

Kljub temu, da je Strayer podedoval tako intelektualno usmeritev kot tudi politične tradicije svojega mentorja, pa sta se ideološka podtona njunih del precej razlikovala. Čeprav je po prvi svetovni vojni ameriška zgodovinska profesija v splošnem izgubila optimizem in doživela svoje prvo preizpraševanje pozitivističnega programa znanstvene objektivnosti, še posebej v delu Charlesa Bearda in Carla Beckerja o zgodovinskem relativizmu, se ameriških medievalistov, kot sta bila Carl Stephenson in Charles McIlwain - in dejansko tudi sam Haskins, ti ideološki tokovi niso dotaknili in so jim močno nasprotovali.²⁷ To se medievalistom po drugi svetovni vojni ni pripetilo.²⁸

²⁵ W. J. Courtney pravi, da je bil najhujši učinek vojne na ameriške učenjake ta, da so preusmerili tako pozornost, kot tudi poučevanje stran od Nemčije k Franciji, Belgiji in Angliji (*The Virgin and the Dynamo*, 14 sl.). Ena od posledic tega premika so bili maloštevilni, a močni privrženci belgijskega zgodovinarja Henrija Pirena, čigar najslavnejša študenta sta bila James Bruce Ross in Bryce Lyon. Druga posledica, ki jo je druga svetovna vojna še poslabšala, je bila ta, da je nemška srednjeveška zgodovina kot tema preučevanja dobesedno izgubila v severni Ameriki, obžalovanja vreden pojav, ki je še vedno prisoten. O zanimivi razpravi o vplivu druge svetovne vojne na nemške študije v Združenih državah gl. E. J. Peters, *More Trouble with Henry: The Historiography of Medieval Germany in the Angliterate World*, *Central European History* 28, 1995, 47-72.

²⁶ Posebej opazno v naslovu knjige J. R. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton 1970.

²⁷ Peter Novick je pokazal, da so bili med ameriškimi zgodovinarji medievalisti najodpornejši proti tokovom relativizma, ki so priplavali po prvi svetovni vojni. Medtem ko sta Carl Becker in Charles Beard izrabila priložnost in na predsedniških nagovorih 1931 in 1933 predstavila svoji relativistični doktrini - Becker v *Everyman his own Historian*, *American Historical Review* 37, 1932, 221-36; Beard v *Written History as an Act of Faith*, *ibidem* 39, 1934, 219-31 - pa je Charles McIlwain leta 1936 posvetil svoj predsedniški nagovor napadu na Beardov tri leta star nagovor in s tem zaobšel premise znanstvene objektivnosti napram predpostavkam relativizma njegovih kolegov. Gl. C. McIlwain, *The Historian's Part in a Changing World*, *American Historical Review* 42, 1937, 207-24. Medievalisti niso bili sami pri podpori "plemenitim sanjam" o objektivnosti, a so bili takrat, ko je izbruhnila razprava, vsi po vrsti na tej strani. O tem gl. P. Novick, *That Noble Dream The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Cambridge, Ang. 1988, poglavje 9, *The battle joined*. Gl. tudi J. Higham, *History Professional Scholarship in America*, Baltimore-London 1989 (prva izd. 1965).

²⁸ Tudi tu se McIlwain pokaže kot najzanimivejši primer. V nasprotju s svojim trdnim vztrajanjem na znanstvenem zgodoviniopisju in objektivnosti v svojem predsedniškem napadu na Beardov relativizem leta 1936, se je odzval na politične dogodke že pred koncem druge svetovne vojne, ko je revidiral prejšnje razumevanje rimskega prava. Tako je v članku z naslovom *Medieval Institutions in the Modern*

V nasprotju s Haskinsom je Strayer dosegel vrhunec kariere, ko je moč ameriške države neizmerno zrasla iz precej skromne zvezne oblasti iz časa pred depresijo v povojni kolos, ki je mobiliziral nacijo, jo izvlekel iz ekonomske stagnacije, spustil z vajeti jedrsko energijo in se pognal v srdit boj s svetovnim komunizmom. Seveda je šlo za ideološko kontinuiteto z intervencionističnimi načrti, ki so sledili prejšnji vojni, toda Wilsonov internacionalizem je bil premagan, medtem ko je bila po letu 1945 s koncem izolacionizma, vzpostavitev stalne vojske ter mobilizacijo industrije in vojske za soočenje s Sovjetsko zvezo, ameriška država precej mogočnejša, njena obramba pa nujnejša kot v Haskinsovih časih.

Skupna tako Haskinsu kot Strayerju, kar je ta s svojim delom tudi tako promoviral, je bila želja, da bi reinterpretirala srednjeveško zgodovino oblasti tako, da bi postala združljiva z ameriški demokratičnimi načeli. Strayer je to počel v glavnem tako, da je zagovarjal inovativni, izboljševalni vpliv centralističnih monarhij v Angliji in Franciji dvanajstega in trinajstega stoletja, katerih dejanja so prinesla red in nacionalno enotnost namesto fevdalne razcepljenosti. Za Strayerja je bila oblast dobrina, ki je svojim podložnikom zagotavljala mir in stabilnost, kar jim je omogočalo blaginjo. Toda to ni bila oblast za blagor vladarja - prav gotovo ne načičkani machiavelizem Kantorowiczevega (ali Meineckejevega) Friderika II., temveč razsoden, pazljiv (čepprav prebrisan) način vladanja kakega Edvarda I. ali Filipa Lepega, ki ga nista dosegla z nasiljem, temveč s pravnim in administrativnim sistemom, ki je bil sposoben zagotoviti učinkovito, dosledno zakonitost. Kraljevska centralizacija ni nastala kot nasprotje fevdalnim institucijam, temveč kot racionalizacija in ojačitev le teh, vseskozi ohranjajoč njihov pluralistični značaj. Ta oblika fevdalne, administrativne²⁹ kraljevske oblasti je pomenila prvi korak k uveljavitvi zahodne državotvornosti, racionalnega sistema za razsojanje o nacionalnih vprašanjih in načina vladanja, ki je bil v korist kraljevim podložnikom. Strayer je posvetil vse življenje temu, da bi pokazal, da predstavlja to, ne pa absolutizem, pravi dosežek srednjeveških monarhij. Rezultat tega dela je bila njegova veličastna knjiga *The Reign of Philip the Fair*, ki je izšla 1980, v kateri Strayer v nasprotju s predhodnimi zgodovinarji trdi, da Filip Lepi nikakor ni bil muhasti, trinoški kralj, ki si je hladno izmišljeval umazano propagando in se postavil zunaj dosega zakona, temveč "državotvorni" monarh, ki je s pomočjo pravnih načel zagotavljal blaginjo

World, *Speculum* 16, 1941, 275-283, dopustil, da so takratni dogodki v Nemčiji povsem spremenili njegovo pojmovanje mesta rimskega prava v zahodnih ustavnih ureditvah, ko je trdil, da "če najdemo rezultat germanskih izvorov naših institucij v barbarski plemenski orgiji in fantastični plemenski zgodovini v današnji Nemčiji, potem se moramo vprašati, če nismo pretiravali pri svojem poudarjanju tako še vedno trajajočega pomena našega germanskega porekla kot tudi natančnosti oziroma vsaj ustreznosti v časih von Maurerjev, dandanašnji pa von Gierkejev". Namesto vztrajanja v svojem predsedniškem nagovoru, da objektivnost za zgodovinarja ni le možna, ampak obvezna, in da jo lahko ohranjamo navkljub novodobnim ugovorom, ki sta jih poudarila tako Beard kot Becker, je zdaj McIlwain priznal, da "so me plemenske skrajnosti današnje Nemčije bolj kot karkoli drugega privedle do tega, da postavljam pod vprašaj teorijo von Gierkejevega *Genossenschaftsrecht* bodisi kot razlago srednjeveškega življenja bodisi kot načelo praktične politike" (o. c., 279-280). Še več, McIlwain je menil, da nacistično odklanjanje rimskega prava kaže na to, da so medievalisti preveč poudarjali despotski značaj tega veličastnega pravnega korpusa in nasprotno v veliki meri podcenjevali "pomen rimske državotvornosti v zgodnjem razvoju naše lastne" (o. c., 278). Ta udomačitev in demokratizacija nečesa, kar so prej dojemali kot absolutistične tendence rimskega prava, s čimer je v ameriškem kontekstu začel McIlwain, je dobila močne zaveznike v nemški izseljenciški skupnosti medievalistov, še posebej v Ernstu Kantorowiczu, med katerega študenti najdemo Roberta Bensona in Ralpa Gieseja. Gl. tudi eseje Gainesa Posta, ki so zbrani v njegovi knjigi *Studies in Medieval Legal Thought*, Princeton 1964. McIlwainov članek iz leta 1941 ne slovi le po tem, da se je daljnovidno zavedel vpliva, ki ga je vojna imela na ameriške učenjake, temveč tudi kot osmrtnica teoriji tevtonskih "zametkov" srednjeveških in ameriških institucij, ki je prevladovala v zgodovinoisju srednjega veka vse od njegovega začetka.

²⁹ Izraz sta izumila C. W. Hollister in J. W. Baldwin v *The Rise of Administrative Kingship: Henry I and Philip Augustus*, *American Historical Review* 83, 1978, 867-905.

in varnost v svojem kraljestvu.³⁰ Administrativni sistemi, ki so jih uvedle srednjeveške oblasti, so bili tako učinkoviti, vdanost njihovih podložnikov pa tolikšna, je Strayer trdil v svojem predsedniškem nagovoru Ameriški zgodovinski zvezi,³¹ da so bile nastajajoče evropske nacionalne države lahko kos krizam štirinajstega stoletja, kar je bilo popolnoma drugače kot v primeru rimskega imperija, ki je bil obsojen na muhavost četrtega stoletja natančno zato, ker ni imel birokratskih mehanizmov in emocionalne legitimnosti, ki so ju srednjeveški vladarji tako uspešno ustvarili.

Le težko bi vplivu Strayerjeve dolge kariere v poučevanju in raziskovanju na pisanje o srednjeveški zgodovini v Ameriki dajali prevelik pomen. Začenši v tridesetih letih tega stoletja, je Strayer pol stoletja poučeval generacije študentov, ki jih je razposlal po vsej državi, da so tako zasedli centre za srednjeveške študije. Če upoštevamo še Haskinsa, lahko rečemo, da je bila med njima razpeta dobesedno vsa paleta profesionalnega medievalizma v Ameriki, ki sta ga oblikovala s svojimi pojmi znanstvene metodologije, racionalnosti in progresivne ideologije.

Ker je Strayer začel s svojimi raziskavami v poznih tridesetih letih tega stoletja, so doslej raziskali vzpon administrativnih kraljevskih oblasti v Angliji, capetinški Franciji in Kataloniji.³² V zadnjih letih pa je to raziskovanje izgubilo nekaj svoje privlačnosti, kot je pred kratkim opazila Elizabeth A. R. Brown, ker se zdaj zdi država manj občudovanja vredna in manj prijazna kot 1945.³³ Namesto samozavestne analize kraljevske oblasti, centralizacije in napredka je zdaj poudarek na oblasti, ne pa na vladanju; na povečevanju družine pred umetnostjo vladanja; na vojaški in sodni moči v nasprotju z državotvornostjo.³⁴ Institucije vladanja so ponovno "osrednječili", medtem ko so njihovi obredni, zastrašujoči in izkoriščevalski aspekti ponovno začeli zbujati pozornost. V tem smislu se zdi progresivna, modernistična usmeritev, ki jo zastopa Strayerjeva prisvojitve srednjega veka, neskončno oddaljena od tega, s čimer se dandanašnji ukvarjajo medievalisti, v tem času (dejansko pa vsaj petnajst let pred letom 1980) se je razočaranje nad državno oblastjo povečalo in srednji vek, s tem hkrati pa tudi zgodnja moderna država se zdaj zdi toliko bolj roparski in izkoriščevalski.

Da bi razumeli razočaranje nad državo, ni dovolj pokazati le na padec ugleda oblasti v zadnjih nekaj desetletjih. Temu moramo dodati zlasti konec hladne vojne, saj je ta kot ideološki konflikt spodbujala ne le precej temačnega, na državo osredotočenega zgodovinarja Strayerja, ampak humanistično zagovarjanje pluralizma in človekove avtonomije, ki je bilo značilno za dobo, ki je sledila takšnim delom, kot sta bila *Open Society and its Enemies* Karla Popperja in *The Liberal Imagination* Lionela Trillinga. Spodbujeno z nasprotjem med demokratičnimi vrednotami zahoda in dozdevno monolitnim uničevanjem individualizma v totalitarizmih, je tekmovanje med demokracijo in povojnim komunizmom povzročilo, da srednji vek ni več predstavljal modela administrativne učinkovitosti, ampak izvor zahodnih vrednot, zlasti individualizma in zaupanja v moč človeškega razuma.

³⁰ J. R. Strayer, *The Reign of Philip the Fair*, Princeton 1980. Gl. tudi idem, *Philip the Fair - A Constitutional King*, *American Historical Review* 62, 1956, 18-32.

³¹ J. R. Strayer, *The Fourth and the Fourteenth Centuries*, *American Historical Review* 77, 1972, 1-14.

³² C. W. Hollister in J. W. Baldwin, *The Rise of Administrative Kingship: Henry I and Philip Augustus*; J. W. Baldwin, *The Government of Philip Augustus: Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*, Berkeley 1986; T. N. Bisson, *Fiscal Accounts of Catalonia Under the Early Count-Kings (1151-1213)*, Berkeley 1984.

³³ E. A. R. Brown, uvod v njen zbornik *Politics and Institutions in Capetian France*, Aldershot 1991, ix.

³⁴ E. g. A. W. Lewis, *Royal Succession in Capetian France: Studies on Familial Order and the State*, Cambridge, Mass. 1982; E. Searle, *Predatory Kinship and the Creation of Norman Power, 840-1066*, Berkeley 1988; T. N. Bisson, *Lordship. Previdnejšo držo zavzame precej člankov v zborniku *Cultures of Power: Lordship, Status, and Process in Twelfth-Century Europe*, Philadelphia 1995, ki politične oblasti ne obravnavajo niti kot posebej progresivno niti kot pretirano, temveč kot različno, razpršeno.*

V nasprotju z motivom o srednjeveškem izvoru moderne države, s katerim so se v glavnem ukvarjali Američani, sta za oblikovanje racionalne in optimistične podobe dvanajstega stoletja v 50-ih letih zaslužni tako Anglija kot Združene države, ki sta se osredotočali predvsem na psihološke razsežnosti in izume tega obdobja. Tako kot pri državni oblasti lahko najdemo sledi te veje zgodovinopisja že v delu Haskinsa - vendar ne v Haskinsovem normanskem ekspanzionizmu, temveč v Renaissance of the Twelfth Century.³⁵ Njegovo raziskovanje dela učenjakov v katedralnih šolah in posredovanje prevedenih besedil sta osvobodila takrat ne preveč spoštovano intelektualno gibanje pred njegovimi izključno teološkimi povezavami, še posebej pred sholastiko. Tako kot jih je predstavil Haskins, so bili mojstri iz Chartresa eklektični raziskovalci, ki niso bili omejeni na eno področje raziskovanja ali metodološko šablono in so bili bolj platonistični znanstveniki in raziskovalci Biblije kot pa aristotelovski abstraktni sistemati.

Sam Haskins se je zelo zavzemal za to, da bi pokazal, da je bilo lastnosti, ki so jih običajno pripisovali italijanski renesansi (klasična izobrazba, znanstvena radovednost, občutek človeške moči in avtonomija), moč čutiti že stoletja pred tem. Medtem ko se je ta veja raziskovanja razvijala v desetletjih takoj po drugi svetovni vojni, pa renesansa dvanajstega stoletja ni postala pomembna toliko zaradi ponovne oživitve starih modrosti kot zaradi svojega optimizma, zaradi spremembe, ki jo je povzročila v miselnosti: od epskega fatalizma k romantičnemu iskanju, od intelektualnega zanašanja na oblast in ustrežljivosti, do dialektičnega razmišljanja; od slepega zaupanja v vero aktivnega iskanja razuma. V *The Making of the Middle Ages* R.W. Southerna, nedvomno eni najvplivnejših knjig o srednjeveški zgodovini, se pojavljajo Kristusovo žrtvovanje, Anselmove logične meditacije, Abelardove teorije intencionalnosti in vsesplošna rehabilitacija narave, kot se jih še posebej opazi v pisanju takrat tako imenovane šole iz Chartresa. Vse to so dosežki tega, kar bo Southern kasneje imenoval "srednjeveški humanizem", ime, ki ni bilo toliko namenjeno spopadu s prestižem italijanske renesanse, kot opisu ogromnega premika v psihologiji Evrope in zahoda, premiku, ki ga je Southern povzel v stavku "od epa k romanci". Dvanajsto stoletje je bilo hkrati racionalno in vase usmerjeno: svet, v katerem se je božja sodba umaknila dokaznemu postopku; strahospoštovanje zbujujoči vesmogočni Kristus je postal križani človeški sin; strogi svet dolžnosti v epu je postal pustolovsko iskanje romance.³⁶

Ta nova gledanja na renesanso dvanajstega stoletja so le-to zoperstavljale tako predhodnemu kot tudi kasnejšemu obdobju. Nasproti neposredni srednjeveški preteklosti je dvanajsto stoletje predstavljalo preporod klasičnega, uporabo logike v teologiji, optimizem glede položaja človeka in spremenjeno teologijo, ki se je ukvarjala z razmerjem med bogom in stvarstvom. Prav tako se je razlikovalo od kasnejših dogmatskih in nestrpnih stoletij, zlasti pa od "trinajstega, največjega med stoletji" (kot je naslov nekoč tako slavljene knjige katoliškega zgodovinarja Jamesa J. Walsh).³⁷ Medtem ko je trinajsto stoletje utelešalo sistematično sholastično teologijo univerzalizirajoče Cerkve, je bilo dvanajsto stoletje raznoliko, spekulativno in - v primerjavi s tem, kar je prišlo kasneje - dokaj strpno.

Spremembe, ki so se zgodile v dvanajstem stoletju, so bile tako globoke, da so se zgodovinarji tako različnih pogledov, kot so bili Marc Bloch, R. W. Southern, Friedrich Heers in Norman Cantor, navadili na postavljanje nove kronologije za epoho, ki je prej veljala za enotno. V tej novi periodizaciji je dvanajsto stoletje pomenilo pomlad človekovega duha. Predvsem pa je dvanajsto stoletje za povojne zgodovinarje pred-

³⁵ C. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*.

³⁶ R. W. Southern, *The Making of the Middle Ages*, New Haven 1953; idem, *Medieval Humanism*, še posebej II., 29-132.

³⁷ Walsh v renici ni bil zgodovinar, temveč zdravnik, ki se je učil pri Rudolphu Virchowu v Nemčiji. O Walshu gl. P. Gleason, *American Catholics and the Mythic Middle Ages*, 19 sl.

stavljalo odkritje individualnega: rojstvo občutka za človekove sposobnosti in zavedanja samega sebe kot kompleksnega in edinstvenega, razvoj, ki ga lahko najdemo na raznovrstnih književnih, umetniških in duhovnih področjih srednjega veka, od romanc Chrétiena de Troyesa³⁸ do mistične teologije Bernarda de Clairvcauxa.³⁹

Ko so zgodovinarji dvajsetega stoletja umestili odkritje notranjega in razcepljenega duševnega sveta v dvanajsto stoletje, so se s tem lotili psihološkega normaliziranja srednjeveškosti glede na to, kaj so dojemali kot temeljni kamen modernosti. Da so to lahko storili, so morali sekularizirati tisto, kar je bilo prvotno jezik religiozne vdanosti (v primeru cisterijancev) ali teoloških razprav (Abelard), s tem pa so zgladili, če že ne povsem prezrli, specifično krščanske poteze verovanja, ki je navdajalo misel dvanajstega stoletja.⁴⁰ V delu R. W. Southerna se to kaže kot toplo, vendar odločno nedogmatsko dojemanje božje skrbi za človeštvo in povzdigovanje človeka v utelešeno podobo še posebej *človeškega* Kristusa, ki je trpel na križu, da bi odrešil človeštvo.

Širše zastavljene in psihološko usmerjene inačice začetkov raziskovanja lastne individualnosti so v 70-ih letih tega stoletja ponujali zgodovinarji, kot sta John Benton in Charles Radding. Na konferenci, ki so jo organizirali ob petdeseti obletnici Haskinsove knjige *The Renaissance of the Twelfth Century*, je Benton z uporabo neonietzschejanskih teorij psihologa Juliana Jaynesa našel trenutek, ko so odkrili, da zunanji glas božje zapovedi (ki je značilna za "epskost" ali presokratsko domišljijo) izhaja iz notranjosti razcepljenega sebstva (kar je običajno povezano z romanso). Individualnost je bila rezultat zavedanja neizmernosti in svojskosti tega notranjega foruma in postavitve meja med tem individualiziranim sebstvom in božanskim, kar je bila zdaj vloga racionalnosti.⁴¹ Pojav razcepljenega sebstva je zahodnemu "človeku" pustil novo globinsko psihologijo, ki ni dosegljiva zunanjim oblikam vednosti ali družbene manipulacije, sebstvo, ki je sposobno tako utvare kot alienacije.

Kjer je Benton uporabil globinsko psihologijo, da bi dokazal transformacije v naravi in pomenu srednjeveške notranjosti, je Radding črpal iz sodobnih dosežkov v kognitivni psihologiji, še posebej iz Piagetovih teorij otrokovega razvoja, in gledal na dvanajsto stoletje kot na čas, ko je zahodno človeštvo postajalo polnoletno. Pred to ključno točko, je trdil Radding, je bila srednjeveška misel omejena v svojih zaznavnih kategorijah in absolutna v svojih vrednotah ter ni poznala pojmov, kot sta človekova intencionalnost in etična dvoumnost;⁴² bila je, s Piagetovim izrazoslovjem, "otročka": sodba, ki izjemno spominja na to, kako je devetnajsto stoletje povzdigovalo srednji vek zaradi njegove nedolžnosti in nekritičnega načina verovanja. Toda v dvanajstem stoletju Radding in drugi vidijo tudi rojstvo racionalnosti, ki je lahko postavljala teorije o naravi in za katero je bilo sebstvo ustrezen objekt analize, in tako povežejo odkritje individualnosti in znanstveni napredek nasproti vraževerju in avtoriteti.⁴³

Te inačice "odkritja individualnega" so bile inovativne, vendar še vedno modernistične, saj so poskušale razložiti neko prejšnje obdobje s sodobnimi izrazi. S Haskinsom jih družijo želja, da bi umestili rojstvo modernosti tri stoletja pred razcvet italijanske

³⁸ Gl. R. W. Hanning, *The Individual in Twelfth-Century Romance*, New Haven-London 1977.

³⁹ C. Morris, *The Discovery of the Individual, 1050-1200*, New York 1972.

⁴⁰ J. V. Engen je opozoril na te značilnosti takratne misli, čeprav bolj v povezavi z antropološkimi pristopi revije *Annaliste* v 70-ih in 80-ih letih tega stoletja, *The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem*, *American Historical Review* 91, 1986, 519-552.

⁴¹ J. F. Benton, *Consciousness of Self and Perceptions of Individuality*, v: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Cambridge, Mass. 1982, 263-295.

⁴² C. Redding, *Evolution of Medieval Mentalities: A Cognitive-Structural Approach*, *American Historical Review* 83, 1978, 577-597. Gl. tudi idem, *A World Made by Men: Cognition and Society 400-1200*, Chapel Hill 1985.

⁴³ L. White, *Science and the Sense of Self*, *Daedalus* 107, 1978, 47-59; C. Radding, *Superstition to Science: Nature, Fortune and the Medieval Ordeal*, *American Historical Review* 84, 1979, 945-969.

renesanse. Takšne progresivne ideje o srednjeveškem psihološkem razvoju so dojemale dvanajsto stoletje predvsem teleološko, ko so v njem odkrivale prve obrise modela, ki se bo do konca razvil v moderni dobi, dobi, ki se ukvarja z varovanjem človekove individualnosti pred dozdevno uničujočimi silami podrejanja, tehnologije in totalitarizma.

V nasprotju s pozornostjo, ki so jo posvečali državi ali individualnosti, je razlika med strpnim in nestrpnim srednjim vekom preživela in celo cvetela ter se izkazala za osrednje pomembno pri privzemu novega pojma srednjeveške "drugačnosti", katerega začetke lahko najdemo konec sedemdesetih let, in ki je ustvaril cel pejsaž različnih ukvarjanj, ki bi jih prej le težko napovedovali. Optimistično verovanje v napredni srednji vek, ki da je utelešal pluralizem, racionalnost in spoznavanje samega sebe, ni preživelo. Namesto tega se je pojavilo ponovno poudarjanje ponavljajoče se nenavadnosti. To je s sabo prineslo ponovno ožvitev tistih aspektov obdobja, ki so jih zgodovinarji prej zanemarjali, saj so jih v zadrego spravljale skrajnosti in praznoverni obredi, in spodbudilo odkrivanje potlačenega, čudnega, fragmentarnega in marginalnega. Pri tem je bila srednjeveška zgodovina le redko sama. Spremembe, ki jih je doživela, so bile del širšega gibanja, ki ga s perspektive devetdesetih let vidimo kot vpeljavo in prirojitev postmodernizma⁴⁴ v srž ameriške misli na vseh področjih.

Ponovno odkrita drugačnost srednjega veka

Glede na količino srednjeveškega materiala, ki preiskuje meje magičnega, ki združuje racionalno analizo z nenavadnimi vprašanji, in ki zbira kramo starih oblasti, bi si lahko mislili, da so študije srednjega veka v idealnem položaju, da bi lahko izkoristile historicistične težnje v postmoderni misli, saj so vedno vztrajale na *razliki* ("drugačnosti") kot privilegirani kategoriji, ki določa razmerje med srednjim vekom in modernim svetom raziskovalcev. Ker je prevladujoča težnja v postmodernem ocenjevanju prav poskus, kako "misliti" razliko, to je, kot razlaga Eric Santner, "kako integrirati zavedanje množstva form drugosti, kako identificirati ... v široki paleti nestabilnih in raznovrstnih regionalizmov, lokalnih vednosti in praks,"⁴⁵ so bili medievalisti načeloma predisponirani za hermenevitično pozo, ki jo je postmodernizem zahteval od svojih razlagalcev. Še več, povečevana zapletenost srednjeveških dokumentov, nujnost, da se jih lotevamo z nadvse tehničnimi pristopi, sta implicirali, da pomen v srednjeveških tekstih *ni* naravno dosegljiv in da so takšni teksti po naravi nejasni, vsaj za modernega bralca. V tem smislu bi se filologija - osnovni tehnični aparat v medievalističnem interpretacijskem arzenalu - utegnila zdeti združljiva s porajajočim se zavedanjem nejasnosti vsega pisanja (pisanja kot *différence*, v derridajevskem pomenu besede) in s preusmeritvijo k tekstualnosti kot matrici in pogoju možnosti za vse oblike vednosti. Podobno bi morala biti občutek za marginalnost in iskanje le-te, ki preganjata postmodernizem, enako primerna za medievalista, katerega objekt študije leži zunaj glavne pripovedi zahodne modernosti in katerega lastni odnos do profesije je pogosto dojet, če že ne kot marginalen, pa vsaj marginalne uporabne vrednosti v nacionalnem okolju, ki je zavezano inovacijam in relevantnosti.

Pa vendar so bili ameriški medievalisti - in med njimi zgodovinarji še posebej - počasnejši od skoraj vseh akademskih skupin, ki so zgrabile izziv postmodernizma. Delno se je to zgodilo zaradi narave diskurza kontinuitete in napredka, ki je zaznamoval ameriški odnos do očitno odsotne preteklosti (dobesedno od Jeffersona naprej), in ki je dajal osnovo modernistični usmeritvi profesije pri njenem nastanku. Delno, nekako

⁴⁴ Izraz postmodernizem je prvič postal slaven 1979 z izdajo Lyotardove knjige *La condition postmoderne*, vendar se v ameriškem zgodovinspisju ni razširil vse do prevoda Lyotardove knjige 1984. O tem gl. W. D. Paden, *Scholars at a Perilous Ford*, v: *The Future of the Middle Ages Medieval Literature in the 1990s*, Gainesville 1994, 8.

⁴⁵ E. L. Santner, *Stranded Objects: Mourning, Memory, and Film in Postwar Germany*, Ithaca 1990, 51.

paradoksalno, pa je prišlo do tega zaradi konservativnosti nekaterih, ki so se priključili profesiji in za katere je srednji vek ohranil svojo privlačnost kot alternativni model družbene biti, verovanja in intelektualnega elitizma (konec koncev to ni bilo lahko narediti, saj je zahtevalo znanje jezikov, ki pa je običajno le za malo Američanov). Delno pa je bilo nemara tako tudi zato, ker so začutili, da to lahko pripelje do zmede v modernizmu, ki jo *postmodernizem* po definiciji napoveduje in tako grozi, da bo srednjemu veku odvzel kakršenkoli že *negativni* pomen, ki ga je ta imel kot zatočišče nerazsvetljenosti, iracionalnosti in "drugega".⁴⁶ Vsem tem se je moralo zdeti, da je prihod *postmodernizma* spodkopal neizrečene, vendar močne osebne investicije, ki so jih *medievalisti* vložili v svoje delo in so zrcalile njihove profesionalne identitete. Zato so se šele konec sedemdesetih let začeli pojavljati tisti tokovi med ameriški raziskovalci srednjeveške zgodovine, ki bi jih lahko povezali z vplivom *postmodernizma*.

Po najinem mnenju so bili konec sedemdesetih in v osemdesetih letih trije prevladujoči trendi v ukvarjanju z zgodovino, ki jih je bilo čutiti na področju srednjeveškega zgodovinopisja in so skupaj tvorili pravo "revolucijo" v ameriškem (in v Haskins-Strayerjevem smislu, "amerikanizirajočem") pisanju o zgodovini. Prvi je pomenil zavračanje pozitivističnih gotovosti in fundacionalizma "starega" zgodovinopisja - skupaj s svojim implicitnim, univerzalizirajočim humanizmom - v korist "novega" zgodovinopisja, ki je izhajalo iz "diskurzivnih" študij, pod katere se je (vsaj na začetku) podpisoval Foucault in imajo za posledico družbeni "konstrukcionistični" pristop do zgodovine, ki bo v končni instanci privedel do prakse "kulture zgodovine".⁴⁷ Ta premik lahko drugače označimo tudi kot transformacijo v ideji zgodovine iz pripovedi v zgodovino kot reprezentacijo, v zavedanje, da raziskovanje preteklosti nastane le skozi posredovane in posredujoče tekste, ki jih ta zapusti, in da zato tisto, kar je "odkrito", ni toliko "resnica" preteklosti kot podobe nje same, podobe, ki jih je raziskovanje proizvedlo, podobe, ki so pogojene, pravzaprav določene, s svojim okoljem in zgodovinsko določenimi diskurzi.

Drugi, s prejšnjim tesno povezan premik je bil t. i. lingvistični obrat oziroma tisto, kar bi lahko v najbolj splošnem smislu imenovali transformacijo v razumevanju dokumentov kot tekstov in ne več kot virov. *Medievalistom* je ta premik, ki ga je povzročil vpliv tako simbolne antropologije geertzovske vrste kot semiotike (in delno derridajevske dekonstrukcije, čeprav je bilo Derridajev vpliv čutiti predvsem na področju kritizma in manj na področju zgodovine), zamajal pozitivistično in filološko središče vseh srednjeveških študij, zato so ga mnogi ameriški *medievalisti* dojemali kot grožnjo samemu procesu preučevanja. To pa zato, ker obravnava dokumentov kot tekstov, in ne kot virov, pomeni nestabilnost in nejasnost vse in vsakršne vednosti o preteklosti, hkrati pa (kar je nemara pomembnejše?) napada temelje, na katerih so *medievalisti* ustvarili svojo profesionalno legitimnost, ki je bila od vedno povezana z obvladovanjem skrajno tehničnih področij, kot so paleografija, diplomatika, kodikologija, ipd., da ne omenjamo vseh tistih jezikov. Skupaj ti dve gibanji tvorita "novi *medievalizem*" (kot je naslov nedavno objavljenega zbornika esejev), ki z besedami Eugenea Vancea "ni znanost o stva-

⁴⁶ O negativni privlačnosti srednjega veka gl. W. D. Paden, *Scholars at a Perilous Ford*, 21.

⁴⁷ Do neke mere bi lahko rekli, da je takšno delo izviralo iz Blochovega poudarjanja *mentalité*, na začetku zapostavljenega aspekta paradigme *Annales*, toda v Ameriki je bilo le malo ukvarjanja s srednjeveško zgodovino, ki bi svoj prvotni zagon črpalo iz šole *Annales*. Ne le da ne obstaja prepoznavna ameriška šola, ki bi se posvečala študiju srednjeveških *mentalités* (kot tudi francoska ne, razen če si ne bi kdo želel pod to rubriko vključiti Jacquesa Le Goffa in Jean-Claudea Schmidta), prav tako ni zares moč najti izvora korenitih sprememb, ki jih je predstavljal vzpon diskurzivno usmerjenih študij v *Annales*, kakorkoli že združljiv s tem bi se utegnil zdeti poudarek *annalistov* na *mentalité*. V resnici imajo ti precej drugačne poglede na jezik, od tod tudi narava srednjeveške tekstualnosti in to, kako jo lahko, in bi jo morali uporabljati.

reh in dejanjih, ampak o diskurzih; ni umetnost dejstev, temveč kodiranje dejstev."⁴⁸

Tretja (kronološko prva) transformacija se je zgodila kot posledica pojava ameriškega feminističnega zgodovinopisja in v končni instanci študij spolov, ki sta vplivala na premik pozornosti od strogo javne sfere, s katero so se ukvarjali ameriški medievalisti Haskins-Strayerjeve tradicije, k zasebnim, domačim in vse pogostejšim karnalnim (telesnim) sferam. Čeprav se je na začetku feministično zgodovinopisje osredotočalo na prikazovanje prisotnosti žensk v srednjem veku in je te delalo "vidne" kot dejavnike na zgodovinskem (če že ne javnem) prizorišču - strategija *vključevanja*, umeščanja žensk v takrat prevladujoči zgodovinski diskurz -, se je kaj kmalu razvilo v precej širše prizpraševanje samih temeljev prakse, ki si je prilaščala "resnico", hkrati pa povsem izpuščala iz obravnave polovico prebivalstva, kar je privedlo do prikazovanja načinov, kako se je sam patriarhat (še posebej v svoji najbolj mizogeni srednjeveški inačici) opiral na spolno določene poglede na naravo in oblast, da je lahko uspešno deloval.⁴⁹ Od tu je le še majhen korak do ukvarjanja izključno z ženskami, ukvarjanja, ki je bilo še posebej izrazito na področju srednjeveške spiritualnosti⁵⁰ in literarnih študij,⁵¹ kjer iskanje avtentičnih ženskih glasov proizvaja nadvse paradoksne uporabe poststrukturalističnih interpretacij obstoječih tekstov.

Medtem ko so bile od sedemdesetih let naprej te spremembe značilne za ameriško zgodovinopisje nasploh,⁵² pa je na področju srednjeveške zgodovine tisto, kar bi lahko tukaj imenovali postmodernistični pristop v medievalizmu, zahtevalo predhodni, dvojni, analitični premik: najprej demodernizacijo modernističnega projekta medievalizma, ki je ležal v jedru dobesedno vseh srednjeveških disciplin od poznega devetnajstega stoletja naprej in ki je ameriškim medievalistom predvsem dajal profesionalni smoter in identiteto; in drugič (postmoderno) defamiliarizacijo iz tega izhajajočih - demoderniziranih - kulturnih artefaktov, analitično potezo, za katero se na trenutke zdi, da nosi s sabo določeno demoniziranje srednjega veka, čigar dodatek je natančno tista "vrnitev grotesknosti v srednjeveško zgodovinopisje", ki ga imava za osnovno tematiko postmoderne srednjeveškega zgodovinopisja v Ameriki. Kar se dogaja, potemtakem ni toliko rezultat odkritja novih tekstov (čeprav je nujno pripeljalo do njihovega odkritja) kot velikanski interpretacijski premik v pomenu srednjega veka, ki se je zgodil kot posledica preusmeritve od normalnega k spornemu, od optimističnega in "progresivnega" dešifriranja preteklosti k ponovni prilastitvi njene drugosti, drugačnosti, ki je zdaj ne dojemamo zgolj kot mejo, ki ločuje predmoderno od modernega, temveč kot radikalno formo drugosti, ki se skorajda upira razumevanju. Ali kot je dejal Aron Gurevich: "To je druga kultura, ki nam je že tuja."⁵³

⁴⁸ E. Vance, *Semiotics and Powe: Relics, Icons and the Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople*, v: *The New Medievalism*, Baltimore 1991, 227.

⁴⁹ O pregledu tega dogajanja na področju srednjeveške zgodovine gl. S. M. Stuard, *A New Dimension? North American Scholars Contribute their Perspective*, v: *Women in Medieval History*: 81-99. Gl. tudi pred kratkim izšlo številko revije *Speculum*, 68 (1993), ki je posvečena zgodovini žensk, ki je zdaj izšla tudi v knjižni obliki, *Studying Medieval Women, Sex, Gender, Feminism*, Cambridge, MA. 1993. Primer takšnega dela je tudi P. S. Gold, *The Lady and the Virgin: Image, Attitude and Experience in Twelfth-Century France*, Chicago 1985.

⁵⁰ Tu je bilo odločilno delo C. Bynum, še posebej njena *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*, Berkeley 1987 in njena pred kratkim izšla knjiga, *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200-1336*, New York 1995.

⁵¹ Gl. n. pr. članek, ki so ga skupaj napisale E. J. Burns, R. Krueger in H. Solterer, *Feminism and the Discipline of Old French Studies*, v: *Medievalism and the Modernist Temper*, passim.

⁵² Izjemno uporabna raskava teh sprememb je članek M. Kammen, *The Historian's Vocation and the State of the Discipline in the United States*, v: *The Past Before Us; Contemporary Historical Writing in the United States*, Ithaca 1980: 19-46. Nekoliko manj informativen je esej o srednjeveškem zgodovinopisju v istem zborniku, ki ga je napisal K. Morrison, *Fragmentation and Unity in American Medievalism*, 49-77.

⁵³ A. Gurevich, *Medieval Popular Culture: Problems of Belief and Perception*, prev. J. M. Bak in P. A. Hollingsworth, Cambridge 1988, 215.

Spremembe v smeri nemirnega, tujega srednjega veka lahko vidimo kot združevanje pod foucaultovsko zastavo: *inquiéter tous les positivismes* - da bi razbili vse oblike pozitivizma. A Foucault ni pomenil edinega vpliva na oblikovanje postmodernističnega pristopa v medievalizmu. Če pogledamo literarne študije in njihov vpliv na zgodovinarje, moramo dejansko enako, če ne še večjo, težo pripisati semiotiki in dekonstrukciji. Ker pa se je Foucault zavezal uporabi postmodernizma znotraj zgodovine, je bilo do neke mere normalno, da so zgodovinarji vsrkavali načela postmodernizma skozi njegovo pisanje.

Foucaultovo delo je bilo še posebej vplivno na področju historicizma, kjer je trdil, da v postmoderni dobi problem zgodovine "ni več problem tradicije, iskanja vzporednic, temveč problem delitev, mej; ni več problem trajnih temeljev, ampak transformacij, ki služijo kot novi temelji";⁵⁴ kar pomeni, da je zgodovina oblika arheologije. Če vzamemo Foucaultovo pojmovanje arheologije resno, to pomeni, da opustimo glavno pripoved o kontinuiteti in napredku, ki je navdajala zgodovinsko prakso od devetnajstega stoletja naprej (pravzaprav še od prej), v korist razlomljenemu, prekinjenemu in pretrganemu razumevanju preteklosti. V praktičnem smislu je to pomenilo osredotočanje na majhne, mikrozgodovine, za katere se ni več predpostavljalo, da ležijo znotraj večjih, premočrtnih mrež nepretrganih odnosov. Če je bila nekoč genealogija za zgodovinarje iskanje neposrednih vzporednic med preteklostjo in sedanostjo, pa zdaj v znamenju Foucaulta pomeni vse, kar je kontingentno, napadalno in naključno v zgodovini, neprestane vdore in razdore, napačne zveze in polomije, ki so zaznamovale družinske odnose skozi čas.

Hkrati pa sprejemanje foucaultovskih pojmovanj diskurza naredi verovanje v objektivnost, ctičnega dvojčka pozitivizma, za dobesedno nevzdržno, saj se ne more nobena misel (ali mislec) izogniti sistemom vednosti-oblasti svojega zgodovinskega obdobja, kar pa v samem temelju problematizira transakcije med preteklostjo in sedanostjo, ki so nujne za pristno zgodovinsko razumevanje, in ustvarja dozdevno nepremostljivo hermenevtično razpoko. Znotraj področja tekstualnosti Foucaultova metafora navaja na obravnavanje dokumentov kot "spomenikov", se pravi kot mutcev, ki nam ne govorijo več jasno in neposredno iz preteklosti, ampak jih moramo podvreči notranji analizi (tako kot neme kamne arheološkega najdišča), preden jih pripravimo do tega, da izdajo svoje skrivnosti.⁵⁵

Znotraj ženske zgodovine je Foucaultov konstruktivistični pogled na diskurz, uporabljen pri vprašanjih seksualnosti, dajal veliko spodbudo feminističnemu pogledu, da so spolne kategorije, ki so jih nekoč imeli za naravne, univerzalne in dane, za same temeljne kamne identitete in biti, pravzaprav zgodovinsko proizvedene pod določenimi, diskurzivnimi pogoji in v službi specifičnih materialnih (patriarhalnih) interesov in oblastnih razmerij. Tako so spolne razlike same razkrili kot del glavne pripovedi, ki jo feministično zgodovinopisje skuša z demaskiranjem vreči s prestola. Medtem ko je le malo medievalistov sledilo feministkam, kot je Judith Butler, pri zagovarjanju povsem performativnega pojmovanja spola, pa so se nestabilnost, labilnost in skrivnostnost srednjeveškega pojmovanja spolnosti ponujale takšne vrste obravnave.⁵⁶ Delo Caroline Bynum na področju srednjeveške spiritualnosti je še posebej razkrilo, da so bili telo in telesne prakse osrednjega pomena za formo askeze, ki je bila svojstveno ženska, tako v

⁵⁴ The Archeology of Knowledge, New York 1972, 5.

⁵⁵ O pomenu obravnavanja tekstov kot spomenikov in ne kot dokumentov, gl. knjigo A. J. Frantzen, *The Desire for Origins*, ki skuša uporabiti ta načela pri preučevanju anglosaksonske literature.

⁵⁶ Aktualni primeri dela na tem področju so: J. Cadden, *The Meaning of Sex Differences in the Middle Ages*, Cambridge 1994; J. W. Baldwin, *The Language of Sex: Five Voices from Northern France around 1200*, Chicago 1994; E. J. Burns, *Bodytalk When Women Speak in Old French Literature*, Philadelphia 1993. Odveč bi bilo omenjati, da obstaja ogromno literature o srednjeveški spolnosti, začnši z delom V. L. Bullougha, *Sexual Practices and the Medieval Church*, Buffalo 1982 in J. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago 1987.

svojem zatekanju k hrani kot osrednjemu simbolu transcendence (še posebej skozi konsumpcijo evharistije) kot v svojem nadvse spokorniškem, samokaznovalnem načinu telesnega odrekanja (posta, bičanja samega sebe, itd.).⁵⁷

In končno je Foucaultov napad na normalizirajoče mehanizme modernih epistemoloških režimov spodbudil dojemljivost za načine, kako sistemi vednosti-oblasti marginalizirajo in izključujejo - dejansko utišajo - nekatere, medtem ko druge povečujejo, in srednjeveške zgodovinarje spodbudil, da so na novo preučili delovanje Cerkve in njene sistematične teologije v poznem srednjem veku in hkrati začeli iskati tiste elemente srednjeveške družbe, ki so se jima upirali in se tako (kot se zdi) izognili njuni oblasti. Ta pogled na normalizirajoče tendence vseh diskurzivnih formacij in želja, da bi spodkopali njihovo učinkovitost, sta znotraj srednjeveške zgodovine pomenila popolno reinterpretacijo trinajstega stoletja, kot prikaz tistega, kar so poimenovali "vzpon družbe pregona".⁵⁸ Tako "največje med stoletji" ni več dojeto kot središče modernega, racionalnega progresivnega gibanja, temveč kot foucaultovski panoptikon nadzorovanja in kolonizacije, ki preganja, si podreja in kaznuje vse tiste, za katere meni, da so v nasprotju z režimom Cerkve. To je kot svoje nasprotje spodbudilo novo zanimanje za heretične skupine,⁵⁹ za Žide in za židovsko-krščanske odnose,⁶⁰ za otroke, ljudsko kulturo, homoseksualce in druge marginalizirane skupine.⁶¹ Subjekti, ki so bili nekoč sami marginalizirani, se prebijajo v središče pozornosti: inkvizicija, vizionarska histrija, *droit de seigneur* in podobni. Če gre zaupati zadnjim srečanjem akademije za srednji vek (*Medieval Academy*), bodo kmalu sledili multikulturalizem, postkolonializem, orientalizem in "sodometrije".

Poleg tega pri srednjeveških raziskavah opravljenih na ta način še posebej bije v oči, do kakšne mere se osredotočajo ne le na marginalno, temveč na groteskno. Tako se Bynumova loteva nenavadnih dejanj asketizma med ženskami, s katerimi se ukvarja; te so redno pile gnoj, ki se je cedil iz ran, se postile do izstradanosti in se zatekale v grozljiva dejanja samoodrekanja, vse v imenu duhovne transcendence. Židovski zgodovinarji so se pred kratkim vrnili k raziskovanju pokolov leta 1096, ki jih spremljajo podobe kupov mrtvih in pohabljenih teles.⁶² Celó znotraj najbolj tradicionalnega

⁵⁷ Gl. C. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*.

⁵⁸ R. I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950-1250*, Oxford 1987; in idem, *The Origins of European Dissent*, New York 1985; idem, *The Birth of Popular Heresy*, New York 1979. Gl. tudi vrsto del J. Russella, *Dissent and Order in the Middle Ages: The Search for Legitimate Order*, New York 1992; idem, *Lucifer, The Devil in the Middle Ages*, Ithaca 1984; idem, *Religious Dissent in the Middle Ages*, New York 1971. J. Richards, *Sex, Dissidence and Damnation: Minority Groups in the Middle Ages*, London 1991; J. E. Boswell, *Jews, Bicycle Riders and Gay People: The Determination of Social Consensus and its Impact on Minorities*, *Yale Journal of Law and the Humanities* 1, 1989, 205-228. Kar zadeva splošno bibliografijo, gl. C. Berkout, *Medieval Heresies: A Bibliography, 1960-1979*, Toronto 1981. Relevantno je tudi delo E. Peters, *Heresy and Authority in Medieval Europe*, Philadelphia 1988; idem, *Inquisition*, New York 1988; idem, *Torture*, New York 1985; idem, *The Magician, the Witch and the Law*, Philadelphia 1978; skupaj z A. Korsom, *Witchcraft in Europe*, Philadelphia 1972.

⁵⁹ N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, London 1957; idem, *Europe's Inner Demons; An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*, New York 1975.

⁶⁰ Gl. W. C. Jordan, *The French Monarchy and the Jews: From Philip Augustus to the Last Capetians*, Philadelphia 1989, in idem, *Women and Credit in Pre-industrial and Developing Societies*, Philadelphia 1993, ki se deloma ukvarja tudi s finančnimi transakcijami (posojili) med ženskami in Židi.

⁶¹ Delo pokojnega Johna Boswella je tu odločilnega pomena, še posebej njegovi knjigi, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality* *Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*, Chicago 1980 in *Same-Sex Unions in Premodern Europe*, New York 1994. Bržkone ni presenetljivo, da se je prva knjiga Johna Boswella še preden je usmeril svojo pozornost na homoseksualnost - kar je storil v svojem doktoratu s Harvarda -, ukvarjala z islamom: *The Royal Treasure: Muslim Communities Under the Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, New Haven 1977.

⁶² Gl. delo R. Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987; idem, *Daggers of Faith:*

področja fevdalnih študij narašča poudarek na nasilju kot motorju, ki poganja fevdalni stroj.⁶³ Najnovejše delo o Normanah, *Predatory Kinship and the Creation of Norman Power* avtorice Eleanor Searle, dejansko poudarja nasilno, obredno naravo njihovega izvajanja oblasti, kar je v ostrem nasprotju s Haskinsovim videnjem racionalne, sistematične narave normanskega fevdalizma. Tako nasilje, spori in marginalnosti proizvajajo podobne učinke na mnogih raziskovalnih področjih: kar se je prej zdelo kanonično, progresivno in moderno, se zdaj umika ironičnemu⁶⁴ in fantastičnemu.

V celoti vzeto se zdi, da obstajata dve obliki postmodernističnih pristopov do srednjega veka. Obe raziskujeta marginalce oziroma tiste, katerih glas se ne sliši, vendar z različnih vidikov destabilizacije. Na eni strani je obnovljeno poudarjanje drugačnosti in radikalne ločenosti srednjega veka od modernega, kanoničnega in progresivnega. V svoji najboljši inačici nam ta pristop prikaže zanimivejši, barvitejši in manj domači srednji vek, v katerem je država bolj roparska, pobožnost močnejša in miselnost bolj tuja, kot je zatrjevala tipično "ameriška šola" srednjeveškega zgodovinarstva, ki sta jo vodila Haskins in Strayer. Drugi pristop vidi srednji vek kot temačno domač, kot izvor tega, kar je najbolj zatiralskega in odvratnega v moderni družbi - nadvse paradoksalni rezultat postmodernega iskanja "razlike". Obema pa je skupen odpor do srednjega veka, ki je dojet kot progresiven, pluralističen, racionalen in zavedajoč se samega sebe.

Če iščeva razloge za to velikansko spremembo v proučevanju srednjeveške zgodovine v Ameriki, se nama zdi, da odgovor ne leži toliko v vplivu postmodernizma samega po sebi, kot v razlogih za ameriško dovzetnost za postmodernistično usmeritev. Da pa bi razumeli te razloge, moramo nujno pogledati, iz kakšnih družbenih slojev so prihajali ameriški medievalisti v šestdesetih in sedemdesetih letih tega stoletja. Poleg žensk in črncev, ki so prvič vstopili v univerzitetne kroge, je na začetku šestdesetih let na univerzo začel prihajati tudi novi, zelo številčni val predstavnikov vseh slojev in tistega, kar bi ob pomanjkanju boljše besede lahko imenovali etnične skupine, med njimi Židi, ki so predstavljali odjemalce, katerih interesom se je bilo treba približati, in skupino, iz katerih so lahko, in so, izšli novi profesionalci. Zato je John Van Engen, poskušajoč razumeti motivacije, ki so gnale Američane, da so se lotili študija srednjega veka s kakršnegakoli aspekta glede na absolutno odmaknjenost tako v prostoru kot času od njihovih osebnih in/ali družinskih izkušenj, pokazal na protislovnost, s katero so te "nove" skupine Američanov pristopale do študija evropske, in še posebej srednjeveške, zgodovine. Van Engen verjame, da je tudi od tistih z evropskimi koreninami večina izšla iz kmetov, nesvobodnih in razlaščenih, in je tako ohranila le "malo osebnega interesa za stari evropski red". Poleg tega Van Engen vztraja, da je bila "ostrina te odstranitve realna ... dediči tistih priseljencev se niso nikdar mogli odločiti, ali naj zlobno ohranjajo distanco in se tako izognejo stari pokvarjenosti ali naj se vrnejo v Evropo s prikrito intenzivnostjo in zahtevajo nazaj oziroma delajo prostor za vse tisto, kar jim je bilo nekoč odrekano. Za Američane ostaja študij evropskega srednjega veka še vedno dialektika med povezovanjem in ločevanjem, spopad družbenih in kulturnih značilnosti, ki so še vedno vplivne med nami, in blesk nečesa, kar je povsem, vendar dojemljivo drugo."⁶⁵

Nedvomno je to, skupaj z vplivom židovskih beguncev iz Nemčije in njihovih otrok

Thirteenth-Century Christian Missionizing and Jewish Response, Berkeley 1989; idem, *The Representation of Events in the Middle Ages*, *History and Theory* 27, 1988, 40-55; in I. Marcus, *History, Story and Collective Memory: Narrativity in early Ashkenazic Culture*, *Prooftexts* 10, 1990.

⁶³ Gl. E. Searle, *Predatory Kinship and the Creation of Norman Power*, Berkeley 1988; in T. N. Bisson, *The 'Feudal Revolution', Past and Present* 142, 1994, 6-42.

⁶⁴ Tako se je L. Patterson še posebej zavzemal za vpeljavo ironičnega zgodovinskega načina, ki naj bi bil še najbolj prilagojen postmodernističnemu ukvarjanju s srednjeveško preteklostjo. Gl. njegov članek, *On the Margin: Postmodernism, Ironic History, and Medieval Studies*, *passim*.

⁶⁵ *An Afterword on Medieval Studies*, 414.

na ameriško misel eden od bistvenih razlogov za trenutno dezorientacijo oziroma, rečeno bolj pozitivno, reorientacijo v preučevanju srednjega veka. Za nas je to prva generacija teh priseljencev, tako izmed tistih razlaščenih iz "starega evropskega reda" kot izmed beguncev iz Hitlerjeve Evrope, ki je vstopila v ameriške univerzitetne kroge v večjem številu in tako s sabo prinesla vso ambivalenco in željo po obvladovanju tistega sveta, ki smo ga vsi na nek globok način izgubili.

Glede na to nas le težko preseneti, da je dandanašnji v univerzitetnih krogih najvplivnejše dojetje srednjega veka tisto, ki ga zanima njegova drugačnost, saj nudi hermenevitična drugačnost najboljše pogoje za bežanje pred modelom totalne (in totalitarne) identifikacije, ki je bil v preteklosti glavni način preučevanja srednjega veka. Kar je v postmodernem razumevanju srednjeveške drugačnosti spremenjeno in kar ga ostro loči od zgodnejšega modernega tolmačenja srednjega veka, je to, da se zaveda sočasnosti naše želje po zgodovini in spoznanja o njeni nepovratni izgubi, spoznanja, ki paradokso vzdržuje prav tisto željo, ki je nikoli ne more izpolniti. Ta želja ima tako v sebi elegično komponento, v kateri se spremeni v neke vrste žalovanje za nedosegljivim (oziroma izgubljenim) drugim. V postmodernem zgodovinopisju napetost med našim zavedanjem, da je prišlo do izbrisa preteklosti zaradi izgube spomina, in našo željo po zgodovini nosi v sebi hrepenenje po prisotnosti, prisotnosti, ki jo hkrati dojemamo kot vselej že odsotno, podobno kot preteklost samo, kot nedosegljivi objekt želje. Želja po zgodovini še vedno predstavlja željo, da bi se spet dokopali do preteklosti oziroma drugega, vendar tudi zaznamuje nedostopnost tega odsotnega drugega; ironija, ki je del same podobe zgodovine v poznem dvajsetem stoletju.

Naša želja po preteklosti je tako postavljena ob bok našemu zavedanju njene izgube, izgube, ki je ne moremo, ali nočemo skrivati za modernistično krinko kontinuitete in progressa. Če se je tej generaciji zdel postmodernizem sprejemljiv, dejansko odločen, teoretski kontekst za njeno delo, potem je to zato, ker nas postmodernizem spodbuja, da objokujemo, kot je zapisal Eric Santner, "razmajano fantazmo o (vselej že) izgubljeni organski družbi, ki straši zahodno domišljijo."⁶⁶ Drugačnost srednjega veka je, tako se zdi, naša lastna odtujitev od te očitne fantazme.

SUMMARY

The Return of the Grotesque in American Medieval Historiography

The article examines American views of the Middle Ages during the twentieth century, in particular the recent revival of interest in strange and extreme forms of belief and behavior now perceived as characteristic of medieval civilisation. The rediscovery of the grotesque in medieval historiography comes after a period, encompassing most of the twentieth century up to the 70s, during which historians tended to present the medieval as explicable in modern terms - demystifying its Romantic, "Gothic" reputation in favor of those aspects that could be considered progressive or rational. Thus, we are especially interested in the shift over the last twenty years from a Middle Ages represented as being in tune with modernity - indeed, the very seed-bed and parent civilization as the West's quintessential "other", in which the salient traits of the Middle Ages derive from its marginal and unsettling character, its "hard-edged alterity", in the words of one scholar, a view radically different from the confident foundationalism in vogue during most of the twentieth century.

⁶⁶ E. Santner, *Stranded Objects*, 7.

IRENE PORTIS WINNER

**AN OVERVIEW OF SEMIOTICS OF CULTURE
FROM THE 1930S TO THE MID-1970S****1. The Scope of Semiotics of Culture**

We do not claim that "semiotics" as well as "semiotics of culture" form disciplines. They are rather to be seen as perspectives, and in many ways we lack fully satisfactory terms to apply to the concepts of the scholars we have in mind, since they range so widely. The following are the most important scholars working in semiotics of culture. They are members of the Prague school, particularly Roman Jakobson (in Prague and his American years), Jan Mukařovský, and Petr Bogatyrev; Jurij Lotman and Boris Uspenskij of the Moscow-Tartu group; Mikhail Bakhtin; and the American philosopher, Charles Sanders Peirce. While of course the works of these individuals differ significantly, intertextual as well as direct influences are considerable. The scholars named above all share at least the following: an interest in meaning, in the relation of form and content, and in broad considerations of contextual and pragmatic issues, as well as a belief in the inseparability of diachrony and synchrony, the importance of ambiguity, the use of the concept "sign" and, explicitly contributed by the Prague school, the ubiquitous aesthetic function, multifunctionality and polysemy of verbal and nonverbal messages; a rejection of closed systems; a qualified and contemporary form of relativism and indeterminacy which does not mean accepting incommensurability, but rather implies that some universals are part of culture no matter how difficult they are to detect (which is perhaps a modern version of Franz Boas's psychic unity of all humans). We are particularly interested in some general themes, explicit or implicit, that a semiotics of culture, as we look at it, must encompass, namely the concept of the "other", the relation of personhood to ethnic identity, memory and history, all of which are dependent upon basic beliefs, particular cultural world views, not to speak of deeper perspectives such as cultural concepts of time and space, or more specific considerations relating to distribution of power in a cultural group, and the relativity of point of view.

2. Saussure and Peirce

The immediate developments which made modern semiotics possible can be traced to two mutually isolated sources: the writings of the American philosopher Charles Sanders Peirce (1839-1914) and those of the Swiss linguist Ferdinand de Saussure (1857-1915). But only decades later did their works gradually become published, and since then more and more of Peirce's voluminous writings have been edited and published. Both Peirce and Saussure, who did not know each others work, independently laid the basis for the formal study of semiotics of culture. For Peirce, semiotics became the focus his general logic. His definition of the sign, and extension of the Augustinian definition to include more dearly the pragmatic sphere, was "something which stands to somebody for something else in some respect or capacity". A sign is thus something which points to something other than itself, and it is never identical with the object or concept to which it refers. The Peircean concept of infinite *sémiosis* means that a sign is a sign only when it is perceived and interpreted, that every sign has an interpretant which is another sign; and this new sign, in turn, is interpreted by yet another sign, and this process is an infinite regression from interpretant to interpretant. Signs are com-

posed of dynamically and hierarchically organized and interrelated levels, namely those of icon, related to its object by similarity, index, related to its object by an existential relationship, and the symbol, related to its object by convention. It was Peirce's view that human personality is essentially a semiotic construct, and that humans themselves may be looked upon as signs, which anticipates contemporary theories of semiotics of culture. But Peirce's views were not brought to the attention of American ethnologists until Jakobson's years in the USA, and then not until the seventies.

For Saussure, semiotics was implied by the development of structural linguistics. Of fundamental importance was his distinction between *langue* (code or rules) and *parole*. But he neglected and even rejected the dynamic relations between these levels. He defined the sign itself as a composite of a sound image and a concept, arbitrarily related but unified in an inseparable whole. However, Saussure also foresaw the importance of nonverbal, non-arbitrary signs, including rites and customs of all kinds (and, in effect, called for a semiotics of culture). As he wrote, "Language is a system of signs that express ideas and is therefore comparable to a system of writing, the alphabet of deaf-mutes, symbolic rites, polite formulas, military signals, etc. But it is the most important of all these systems. ... *A science that studies the life of signs within society* is conceivable ... I shall call it semiology." (Saussure 1966, 16)

Furthermore, Saussure concluded, "By studying rites, customs, etc., as signs, I believe that we shall throw new light on the facts and point up the need for including them in a science of semiology and explaining them by its laws." (Ibidem, 17)

However, in spite of this insight, Saussure interested himself primarily in the verbal realm and the referential function of language.

3. The Prague Linguistic Circle

While the scholars of the Prague Linguistic Circle knew Saussure's work, they had no knowledge of Peirce's path-breaking earlier work, nor was of course Saussure himself acquainted with Peirce's work. In opposition to Saussure's logocentric bias, his separation of statics and dynamics, the view of the Prague group was that there are many sign systems, of which language is only one, although probably the privileged one. While implied by Saussure he did not pursue this problem, but it was advanced by the Prague school and particular by Jan Mukařovský (Mukařovský 1934). In the work of the Prague school, the basis was laid for a broad theory of structure, encompassing both synchrony and diachrony, harmony and conflict. The Russian Formalist concept of the immanence of structures was replaced by that of autonomy, since intrinsic and extrinsic influences account for the particular direction and the speed of evolution of a given structure. Furthermore, all structures are in mutual relations, forming a structure of structures (Jakobson and Tynjanov 1928, 37). These advances have led during the last decades to the broad semiotic program which investigates not only linguistic systems but all sign systems, including their relation to, and/or independence from, the linguistic model, and including other interrelationships and contexts of signs, points of view of the interpreter, principles of change, and the organization of signs into larger units such as cultural texts (Lotman's term), focal symbols, also used by Lotman to express deep levels of culture. (The discussion of Lotman and the Moscow school follows in section 4.)

To return to the early developments of the Prague school, Jakobson's and Tynjanov's Theses (Jakobson and Tynjanov 1928) and the Theses of the Prague School (Theses 1929) advanced the polyfunctionality and polysemy of communicative units (verbal and non-verbal), as well as the view of the universally present aesthetic function, all of which brought to the fore the dynamic role of the subject as a purposeful sign producer.

The group of functions worked out by the Prague School supplemented Bühler's

(Bühler 1933) scheme of three linguistic functions, all oriented toward extra-linguistic phenomena—the representative function, later to be called the referential function, the primary aim of which is the imparting of referential information; the expressive function which conveys the attitude of the speaker (later Jakobson's emotive function), and the appellative function (later Jakobson's conative function)—which is directed to the addressee of the message (Bühler 1933). The first fundamental addition to Bühler's referential, contrive, and emotive functions was the poetic function outlined in the 1929 Theses of the Prague Linguistic Circle and elaborated by Mukařovský, who expanded it by using the term aesthetic function (Mukařovský 1934, 1936, 1937). The aesthetic function, as Mukařovský saw it, is the only function not directly oriented on extra-textual factors, such as the context, the sender, the receiver, etc., but on the message itself, thus calling attention to the way the message is constructed. And indirectly and ambiguously, through metaphoric techniques, the aesthetic function calls on the outside as well. Mukařovský saw the aesthetic function as aiming for the maximum foregrounding, that is a maximal breaking of norms (1937). Since, according to Mukařovský, the aesthetic function is potentially universally present, whether dominant or subsidiary, and since there is no fixed and unchangeable borderline between the aesthetic and the extra-aesthetic, its norm-breaking characteristics were seen to affect cultural dynamics. As Mukařovský stated it, already rejecting the limitations of logocentrism. "This sphere is related to the sum of human activity, as well as to the whole world of things; every activity and everything can become due to social convention or individual will - vehicles - permanent or transitory - of the aesthetic function." (1937, 54)

In an original and far-reaching essay of 1936, Mukařovský emphasized the social and cultural role of the aesthetic function and distinguished the role of this function in high or urban cultures from its role in folk societies, being more dynamic in the former and less dynamic in the latter (Mukařovský 1936), a view that had been expressed earlier in the famous joint article by Jakobson and Bogatyrev on the relation of both types of art (Jakobson and Bogatyrev 1929). However, Mukařovský avoided a strict urban/folk dichotomy (cf. Portis-Winner 1977, 417).

The terms "semiotics" and "sign" were first used by Mukařovský in 1934 in a lecture *Art As a Semiotic Fact*, where he stated that "... all psychic content exceeding the limits of individual consciousness acquires the character of a sign by the very fact of its communicability. The science of the sign... must be elaborated in its entire scope; just as contemporary linguistics enlarges the field of semantics in treating from this point of view all the elements of the linguistic system, indeed even sounds, the results of linguistic semantics should be applied to all other series of signs and should be differentiated according to their special characteristics." (Mukařovský 1934, 82)

In Mukařovský's study of 1936 (published in English in 1970) he developed the interesting point of the preservative role of the aesthetic function which may be in effect when an object may lose its practical function. The most obvious examples are the world of museum displays, or artifacts of all kinds, the original functions of which, now lost, may have been ritual, magical, practical, etc., which are looked upon by the modern viewer as aesthetic objects.

Bogatyrev's work in the Prague Circle was an early extension of the concept of sign to culture. Bogatyrev was one of the first to apply a semiotic methodology beyond verbal behavior and the arts to culture in general. He was an ethnographer originally at the University of Moscow, who carried on his work in Prague and Bratislava, and was one of the original members of the Prague Linguistic Circle. In a pioneering work, *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*, written in 1937, and translated into

English some twenty years ago,¹ Bogatyrev investigated the semiotics of the folk costume, demonstrating the transition of Slovak folk costumes from every-day to holiday to ceremonial and, finally, to ritual stages, in respect to their changing hierarchies of functions, marked by the weakening of the practical function and the strengthening of the aesthetic and other functions. Furthermore, he suggested a "general function", the "structure of functions". While the problem of the relation between sign and object is not completely resolved by Bogatyrev, the semiotic role of costumes seems to have been his basic assumption. He states, "In order to grasp the social function of costumes, we must learn to read them as signs in the same way that we learn to read and understand different languages." (Bogatyrev 1971, 83)

4. Some basic and contemporary theories pertaining to semiotics of culture

Focal underlying, and often explicit, theoretical questions in all the developments we call semiotics of culture, from the Prague school through the studies appearing in the former Soviet Union from the 1970s onward are a number of epistemological issues which we try to summarize here, and develop later, under the following five points:

- i). Expanded theories concerning the dynamics of the sign and its functions.
- ii). The status of the linguistic model in relation to other semiotic systems.
- iii). The relation of cultural communication to nature.
- iv). Boundaries. The issue of reduction and meaning, dosed and open systems and the "astructural".
- v). The concept of culture texts of the Moscow-Tartu school.

i) The theory and dynamics of the sign and its functions and the status of the linguistic model

It was Jakobson who, after the Second World War, further developed the polyfunctionality and polysemy of the message which was verbal but could be applied to non-verbal sign systems also. To Bühler's three functions and to the Prague school's autotelic aesthetic function, he added two further functions, the phatic (the term was borrowed from Malinowski) and the metalinguistic functions (Jakobson 1960), and later he added the magical function (Jakobson 1964). Jakobson also outlined a taxonomy of signs which attempted to reconcile his and Peirce's system mentioned earlier, building upon and extending the Peircean trichotomy: namely icons where, in Jakobson's terms, the signifier refers to the signified by virtue of effective similarity; the index where the signifier refers to the signified by virtue of effective contiguity; the symbol where the signified refers to the signifier by virtue of imputed contiguity, and finally Jakobson's artifice where the signifier refers to the signified by virtue of imputed similarity. The latter is based upon introversive semiosis, while icon, index and symbol are based upon extroversive semiosis. This is only a partial reconciliation since Peirce's trichotomy sign - object - interpretant did not split the sign into signified and signifier. Jakobson also accepted the Peircean interpretation that these sign types are in fact interpenetrating levels of all signs, and that each type is distinguished by a different mode of being; the index by a past mode; the icon a present mode; the symbol a future mode; and the artifice an atemporal mode (Jakobson 1987, 452 citing Peirce IV, 447; II.148).

ii) The status of the linguistic model in relation to other models of semiotic systems in culture: Jakobson and Lévi-Strauss and the Moscow Tartu school

There has been considerable disagreement about the issue of the linguistic model

¹ Other important articles by Bogatyrev have also been translated (Matejka and Titunik 1976).

and its relation to other semiotic systems. However, The Prague school and the Moscow-Tartu school have for a long time held that the verbal and other sign systems all have their own autonomy and that non-linguistic systems cannot be modelled directly on the linguistic model.

Lévi-Strauss's communication on three levels, which attempts to realize the Saussurean call for a semiotics of culture (Lévi-Strauss 1963), does not necessarily imply the priority of the linguistic model. As Lévi-Strauss wrote, culture does not consist exclusively of linguistic communication based on the system of the natural language, but also of "rules stating how the 'games of communication' should be played both on the natural and on the cultural levels" (1963, 296). For Lévi-Strauss three fundamental forms of exchange in culture involve implicit or explicit communication. As he reasoned, women and men exchanged in marriage, and goods and services exchanged in economic transactions are, analogous to verbal messages exchanged between sender and receiver, and can be considered as signs, since they stand for an exchange value, and since they (men, and women and economic objects) require signs in order to be exchanged (Ibidem, 197). Furthermore, going beyond culture to nature, he suggested a fourth type of communication, based on genes and phenotypes (Ibidem, 296).

The development of the specific approach called "semiotics of culture", as we have noted, was first of all a contribution of the Moscow-Tartu group, and although the Moscow-Tartu Theses of 1973 (Theses 1973) advanced the idea that language was the primary modeling system and other sign systems were secondary "structures on the model of language", even in the Theses this was qualified and increasing attention was given to the autonomous structure of nonverbal sign systems so that while language was privileged, it could not be understood as primary. It was under the leadership of Jurij M. Lotman of the University of Tartu that Summer Schools on Sign Systems were initiated in Kääriku in Estonia from 1964 to 1974,² and by the 1970, the first attempts were made to integrate the various areas of semiotics pertaining to humans under one overarching concept, namely that of culture seen as a system of information that is communicated by various mechanisms. Many of the members of this group work intensively in the area of ancient mythology, ritual and the arts, both archaic and modern, but their theories are not limited to this segment of culture, although until recently this area has provided most of the data for analysis.

The definition of culture as given in the Theses (1973) is the following: "In the study of culture the initial premise is that all human activity concerned with the processing, exchange, and storage of information possesses a certain unity. Individual sign systems, though they presuppose immanently organized structures, function only in unity, supported by one another. None of the sign systems possess a mechanism which would enable it to function culturally in isolation. Hence it follows that, together with an approach which permits us to construct a series of relatively autonomous sciences of the semiotic cycle, we shall admit another approach, according to which all of them examine particular aspects of the semiotics of culture, of the study of the functional correlation of different sign systems." (1.0.0) Furthermore, the significant unit of study is the culture text generated by sign systems.

Thus it is not surprising that Ivanov has held that one of the basic tasks for contemporary semiotics "remains the development of a general semiotic set of concepts and

² Some of the findings of these summer colloquia have appeared in a series entitled *Trudy po znakovym sistemam* (Researches on Sign Systems) published by the Tartu State University and edited by J. M. Lotman and others. There is also an English summary of the summer school session of 1970 (Revzina 1972). In 1974, the Kääriku summer school was closed by the KGB. One more summer session was held in 1986, during the period of perestrojka. Its topic was History and Semiotics, and some of its papers were published in *Trudy po znakovym sistemam*. I am grateful to V. V. Ivanov for some of this information.

correspondences suited to the description of various sign systems, including those structured quite differently from the natural language." (Ivanov 1975, 218-19)

iii) Cultural communication and nature

The relation of cultural codes to nature and to the human brain is a fundamental issue. Such issues have been discussed by two Russian scholars, Lev Vygotsky and Alexander Luria, and are subjects of present work by V. V. Ivanov and Lotman, and were studied by Jakobson in his aphasia work. The issue is also discussed by Lévi-Strauss who has suggested that the mind and the outside world are not separate entities, but share certain common invariants.

Thus Lévi-Strauss has rejected any dualism for, in his view, what is immediately given to us is neither abstract nor concrete, but betwixt and between, already encoded, namely a text which must be decoded. Furthermore, "nature appears more and more made up of structural properties undoubtedly richer although not different in kind from the structural codes into which the nervous system translates them, and from the structural properties elaborated by the understanding in order to go back, as much as it can do so, to the original structures of reality. It is not being mentalist or idealist to acknowledge that the mind is only able to understand the world around us because the mind is itself part and product of this same world. Therefore the mind, when trying to understand it, only applies operations which do not differ in kind from those going on in the natural world itself." (1973, 22)

iv) Boundaries, closed and open systems, and the "astructural"

As we have noted, the Prague scholars have refused to separate form from content and statics from dynamics. Opposed to the common view, held in the West and derived from Saussure, that structuralism is necessarily reductive, according to the Prague School structures are not closed and are internally organized by both conflict and harmony, and in a constant process of change characterized by the inseparable processes of incorporating new, even antithetical, elements and by transformation.

Similarly, according to the Moscow-Tartu school, culture is never a closed or static system, and the semantic and pragmatic sphere is never discounted or reduced to the syntactic. Since a cultural system is never closed, and since conflict is not ruled out, the importance of the "astructural" is heightened. In the Moscow-Tartu program the concept of the astructural became focal to the elucidation of the dynamics of the typologies of cultures and of culture texts. Thus the Theses (1973) stated that culture is a dynamic and relativistic system that must be understood both from the inner and the outer point of view. From the inner point of view, culture is linked to its opposition, non-culture. This opposition is also conceived of as the opposition of information and organization/entropy and chaos, culture/nature, and, in more formal terms, inclusion/exclusion, in other words, the astructural. As the Theses state, "The opposition culture/extracultural space is the minimal unit of the mechanism of culture on any given level... in the center there is situated a certain normal *we*." (1.2.4)

From the outer point of view, culture and non-culture appear as two interrelated spheres. "The mechanism of culture is a system which transforms the outer sphere into the inner one, disorganization into organization... entropy into information. Culture moves from one sphere to another. It needs its outer sphere which it continually both destroys and creates." (1.2.0) "From the outer point of view, that which from the inner point of view would be seen as chaos, may appear to be a different form of organization." (1.2.2)

The issue of boundaries is complex. "The boundaries of a culture, or of cultures, may only be determined in terms of specific contexts. Thus, from the changing points of

view of narrower or broader contexts, several cultures may form smaller or greater functional or structural units which are correspondingly contrasted to the outer sphere of culture (2.1.0).

The distinction between the synchronic and the diachronic, while methodologically valuable, is a relative and heuristic, rather than an existential, property of nature (Lotman 1977a, 194). Lotman calls attention to various antinomies that must be taken into account in a dynamic model of a semiotic system which a static model ignores (Ibidem, 195).

Rather, a dynamic model, according to Lotman, must not neutralize polar, binary relationships, must depict ambivalences within the system, must distinguish between the more organized nucleus and the less organized periphery of a structure, must account for the fact that a description itself tends to heighten organization of a system, and must distinguish between the necessary and the superfluous, noting that redundancy may be more dynamic than superfluous. All the above antinomies "are features of the dynamic state of a semiotic system, its immanent semiotic mechanisms which allow it, while changing with the changing social context, to preserve homeostasis, i.e., to remain itself." (Ibidem, 208)

Similarly, Lévi-Strauss has continually emphasized the important role of the astructural, not only in his underlying contrast between nature and culture, but in many other more subtle oppositions. As he has written, "Our experience of the concrete has taught us that it is quite often the most fluid and the most transient aspects of a culture which provide access to structure. That is why we pay such intense, almost compulsive attention to details. We bear in mind the example of the natural sciences where progress from one structure to another... always lies in the discovery of better methods of structuring, by means of the small facts ignored in previous hypotheses as being 'astructural'... Anthropology, a residual science par excellence, since it has been assigned the 'residue' of societies which the traditional social sciences did not deign to take into account (precisely because they considered them to be 'astructural') cannot, by definition, use any method other than that of residues." (1963, 327)

v). Moscow Tartu theory of culture texts as a resolution of dichotomies

The concept of culture text worked out in Moscow-Tartu cultural semiotics advances the resolution of various dichotomies discussed, namely that of linguistic versus other models, culture versus nature, reduction versus meaning and structure versus astructure. Yet there are many questions which need to be clarified.

While Claude Lévi-Strauss, and other Western theoreticians, notably Paul Ricoeur and Clifford Geertz, have also applied and extended the literary concept of text to culture in general, and this has become a growing preoccupation, however, only the Moscow-Tartu scholars have submitted the concept of culture text to rigorous and extensive analysis, demonstrating its significance and potentialities for further expansion and making explicit its synthesizing qualities.

In the view of the Moscow-Tartu school, texts are the primary elements, or basic significant units of culture and, in fact, a culture itself is a macrotext composed of subtexts. Indeed, universal culture is the largest text, opposed then to some extraterrestrial unit. More recently Lotman (1990) has introduced the concept of the semiosphere. While a review of the complex theory of culture texts cannot be undertaken here (Portis-Winner and T. G. Winner 1976 and Portis-Winner 1979) for a more detailed discussion of culture texts), a few main points may be briefly summarized.

The use of text in the broad sense of the Moscow-Tartu group owes much to the position of Pjatigorskij who, in 1962, defined text as a variety of signals composing a delimited autonomous whole. Such a communication is characterized in three spheres:

a) In the syntactic sphere it must be spatially (optically, acoustically, or in some other fashion) fixed so that it is intuitively felt as distinct from a nontext.

b) In the pragmatic sphere its spatial fixation is not accidental but the necessary means of conscious transmission of communication by its author or other individuals. Thus the text has an inner structure.

c) In the sphere of semantics a text must be understandable, i.e., it must not contain unsurmountable difficulties hindering its comprehension (Pjatigorskij 1962, 79).

A particularly important issue is the typologizing of culture texts. Some of the criteria for classifying texts suggested in the Theses and by Lotman (Lotman 1974a, 1974b, 1975, 1976a, 1976b, 1977b) and Ivanov and Toporov (Ivanov and Toporov 1976) of the Moscow-Tartu group are briefly summarized.

There is posed a fundamental opposition between two interpenetrating types, primary and secondary texts, which subsume various other opposition such as iconic versus conventional, visual versus verbal, discrete versus nondiscrete, continuous versus discontinuous, mythological or artistic versus scientific, plotless versus plot, texts that change by transformation as opposed to texts that change by addition, etc. Thus, based on the opposition concrete/abstract, all culture texts may be classified from the most concrete "actual culture texts" to the more abstract "cultural text", which is a secondary text (the invariants or world view of a culture) to the still more abstract "cultural models" or metatexts which compose the most abstract descriptions of "cultural texts" constructed with the help of methods of spatial modelling and particularly topological ones (Lotman 1975, 103). Furthermore, Lotman has distinguished types of "cultural models" by the criteria of the relations of, and boundaries between, internal or organized space and external or disorganized space, and further by the superimposition of orientations (direct or inverse) or points of view (inner or outer), of actors within such spatial units. It is the semantic and evaluated interpretation of these categories that provide bases for typologies of "cultural texts" or world views, texts which themselves govern diverse types of actual culture texts (Lotman 1975).

This takes us to the middle seventies, after which there were many developments as Peirce and Bakhtin were at last published and their works were introduced to semiotic studies. There followed Jakobson's praise of, and interpretation, of Peirce, particularly his human sign (Peirce 1976, 1977), new approaches to memory and history and the semiotics of everyday behavior by Uspenskij and Lotman, Lotman's semiosphere (Lotman 1990), Bakhtin's novelization, heteroglossia and carnival phenomenon (Bakhtin 1965, 1981) all of which require a second article since the developments were so rich and varied, and which I treat in a recent article (Portis-Winner 1998).

REFERENCES CITED

- Bakhtin 1965:** M. M. Bakhtin, *Rabelais and His World*. Transl. by Helen Iswolsky. Cambridge.
- 1981:** *The Dialogic Imagination. Four Essays* by M. M. Bakhtin. Edited by M. Holquist, Translated by C. Emerson and M. Holquist. Austin.
- Bogatyrev 1971 (1937):** P. Bogatyrev, *The Function of Folk Costumes in Moravian Slovakia*, Paris.
- Bühler 1933:** K. Bühler, *Die Axiomatik der Sprachwissenschaft*, Berlin.
- Ivanov 1973:** V. V. Ivanov, *The Category of Time in Twentieth Century Art and Culture*, *Semiotica* 8/1, 1-45.
- 1975 (1973):** *The Significance of M. M. Bakhtin's Ideas on Sign, Utterance, and Dialogue for Modern Semiotics*, *Soviet Studies*, 186-243.
- Ivanov and Toporov 1976:** V. V. Ivanov - V. M. Toporov, *The Invariant and Transformation in Folklore Texts*, *Dispositio* 3, 203-270.

- Jakobson 1960:** R. Jakobson, Concluding Statement. *Linguistics and Poetics*. In: *Style in Language* (ed. T. A. Sebeok), Cambridge, 355-373.
- 1964:** Minutes of Study Group in Linguistics and Psychoanalysis. Mimeographed manuscript. New York: The Psychoanalytic Institution.
- 1976:** (19. I. 93-18. VIII. 71). Expert in Transfiguration. *Sound, Sign, and Meaning*. Quinquageneri of the Prague Linguistic Circle. *Michigan Slavic Contributions* 6, 29-39.
- 1977:** A Few Remarks on Peirce, Pathfinder in the Science of Language. *Diogenes*, 21-37.
- 1987:** *Language in Literature*. Cambridge.
- Jakobson and Bogatyrev 1929:** R. Jakobson - P. Bogatyrev, Die Folklore als eine besondere Art des Schaffens, *Donum natalicum Schrijnen*. Nijmegen-Utrecht, 900-913.
- Jakobson and Tynjanov 1928:** R. Jakobson - J. Tynjanov, Problemy izučenija literatury i jazyka (Problems of the study of literature and language), *Novyj LEF*, 35-37.
- Lévi-Strauss 1963:** C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*, New York.
- 1973:** Structuralism and Ecology, *Social Science Information* 7, 932.
- Lotman 1974a (1973):** J. M. Lotman, Observations on the Structure of the Narrative Text. In: *Soviet Studies in Literature*, (IASP) X/4, 75-81.
- 1974b (1970):** J. M. Lotman, On the Mythological Code of Plotted Texts. In: *Soviet Studies*, 82-86.
- 1975:** On the Metalanguage of a Typological Description of Culture, *Semiotica* 14/2, 97-123.
- 1976a:** *Semiotics of the Cinema*. *Michigan Slavic Contributions* (Original publication in Russian, 1970).
- 1976b:** *Analysis of the Poetic Text*, Ardis.
- 1977a:** The Dynamic Model of a Semiotic System, *Semiotica* 21/3-4, 193-210.
- 1977b:** The Structure of the Artistic Text, *Michigan Slavic Contributions* (Original Russian Text: *Struktura xudožestvennogo teksta*. Moscow 1970).
- 1990:** *The Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture*, Bloomington.
- Matejka and Titunik 1976: L. Matejka and I. Titunik (Eds.), *Semiotics of Art*. Prague School Contributions. Cambridge.
- Mukařovský 1934:** J. Mukařovský, Art As a Semiotic Fact. In: *Mukařovský 1978*, 82-88.
- 1936 (1970):** Aesthetic Function, Norm, and Value As Social Facts, *Michigan Slavic Contributions*.
- 1937 (1978):** The Aesthetic Norm. In *Mukařovský 1978*, 49-56.
- 1978:** *Structure, Sign and Function. Selected Essays by Jan Mukařovský*, New Haven.
- Peirce, C. S. 1931-66.** C. S. Peirce, *Collected Papers*. 8 vols. Edited by Charles Hartshorn, Paul Weiss, and Arthur Burke. Cambridge.
- Pjatigorskij 1962:** A. Pjatigorskij, Nekotorye obščie zamečanija odnositel'no rassmotrenija teksta kak raznovidnosti signala. (Some general remarks regarding the view of text as a different for of signal). In: *Strukturno-tipologičeskie issledovanija* (Structural-typological investigations), Moscow.
- Portis-Winner 1971:** I. Portis-Winner, *A Slovenian Village: Zerovnica*. Providence.
- 1977:** The Semiotic Character of the Aesthetic Function as Defined by the Prague Linguistic Circle. In: *Language and Thought. Anthropological Issues*. World Anthropology. Paris, 407-440.
- 1979:** Ethnicity, Modernity, and the Theory of Culture Texts. In: *Semiotics of Culture*, Paris - The Hague.
- 1998:** Does the Image Sparkle? Bakhtin and Contemporary American Studies of Culture. *Elementa* IV/1, 19-44.
- Portis-Winner and T. G. Winner 1976:** I. Portis-Winner - T. G. Winner, The Semiotics of Culture Texts, *Semiotica* 18/2, 101-156.

- Revzina 1972:** O. G. Revzina, The Fourth Summer School on Secondary Modelling Systems, *Semiotica* 6, 222-43.
- Ricoeur 1971:** P. Ricoeur, The Model of the Text: Meaningful Action Considered As a Text. *Social Research* 38, 1971, 529-562.
- 1971b:** What Is A Text? Explanation and Interpretation. In: *Mythic Symbols Language and Philosophic Anthropology*, The Hague 1971, 135-150.
- Saussure 1966:** F. Saussure, *Course in General Linguistics*. New York: McGraw Hill.
- Theses 1929:** Cercle linguistique de Prague. Theses présentées au Premier Congrès des philologues slaves. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague I*, 5-29.
- Theses 1973:** Theses on the Semiotic Study of Culture. Van der Eng, J. and Grygar, M. *Structure of Texts and Semiotics of Culture*. The Hague: Mouton.

POVZETEK

Pregled semiotike kulture od 1930 do srede 1970

Semiotiko kulture ne velja gledati toliko kot posebno disciplino ampak veliko bolj kot poseben vidik. Najpomembnejši znanstveniki na področju semiotike kulture so člani praške šole, posebej Roman Jakobson, Jan Mukařovský in Petr Bogatyrev; iz moskovske in tartujevske skupine izhajata Jurij Lotman in Boris Uspenskiĵ; poleg njih velja poudariti dva, Mihaila Bahatina, teoretika, dolgo nepriznanega v Rusiji in ameriškega filozofa Charlesa Sandersa Peircea. Kljub bistvenim razlikam je vsem skupno zanimanje za pomen, za relacijo med obliko in vsebino; družijo jih široki razmisleki o sobesedilnih in pragmatičnih vprašanjih, vera v nerazdružljivost diahronije in sinhronije, pomembnost dvoumnosti; splošna je raba koncepta "znak"; pri praški lingvistični šoli je posebej izrazita povsod navzoča estetska funkcija. Skupne značilnosti definicije kulture so multifunkcionalnost in polisemija verbalnih in neverbalnih sporočil, zavrnitev zaprtih sistemov; kvalificirana in sodobna oblika relativizma in nedoločljivosti, ki pa ne pomeni sprejemanja nemerljivosti, ampak implicira, da so posamezne univerzalizacije del kulture ne glede na to, kako težko jih je odkriti. Poseben interes velja nekaterim splošnim temam, eksplicitnim ali implicitnim, ki jih mora zajeti semiotika kulture, posebej koncept "Drugega", razmerje med osebno in etnično identiteto, med spominom in zgodovino; potrebno je premisliti globlje perspektive, na primer kulturne koncepte časa in prostora ali razmisliti o distribuciji moči v kulturni skupini in o relativnosti raziskovalčevega pogleda.

Ferdinand Saussure in Charles S. Peirce sta postavila temelje za formalni študij semiotike kulture. Za Saussura je osnovna razlika med jezikom kot sistemom in govorom, pri čemer zanemarja dinamični aspekt tega razmerja. Za Peircea je znak lahko znak šele takrat, ko je zagledan in interpretiran z drugim znakom - interpretantom; gre za proces neskončne regresije od interpretanta do interpretanta. Praška jezikoslovna šola je poudarila, da je jezik resda privilegiran, a vendar samo eden od mnogih znakovnih sistemov. Glavni poudarek je bil na teoriji strukture, ki zajema diahronijo in sinhronijo, harmonijo in konflikt. Posebej se je šola ukvarjala s funkcijami jezika, predvsem z estetsko. Ob pretežno jezikovnih modelih obstajajo tudi drugi, npr. Levi-Straussove tri osnovne oblike menjave in kulture s posebnim tipom komunikacije, ki sloni na genih in fenotipih. Razmerje med jezikom in drugimi nivoji kulture tematizira t. i. moskovska - tartu šola, ki jo posebej zanima narava komunikacije kulture, njenih mej, zaprtih in odprtih sistemov in astrukturalnega. Za to šolo je značilno, da v veliki meri razreši doseganje dihotomije in definira komunikacijo na treh ravneh: na sintaktični, pragmatični in semantični.

pripravil Jurij Fikfak

CVETKA TÓTH

MATERIALISTIČNA ZAREZA SKOZI CELOTEN SVET

Nemški filozof Theodor W. Adorno (1903-1969) si je prizadeval za nov, spremenjen pojem dialektike, za *negativno dialektiko* in izrecno poudarjal, da je zanj "uvod v filozofijo" možen samo kot "uvod v dialektiko".¹ Obenem Adorno zavrača vsakršno pojmovanje dialektike v pomenu *prima philosophia*. Negativna dialektika kot "konsekventna zavest o neidentiteti",² odklanja tudi identificirajočo logiko tradicionalne filozofije, ki je razpolagala s pojmi kot absolutno, neskončno, večno, onstransko, prvo, nadizkustveno in podobno. Njegova konkretna filozofija je zato mišljena kot "polno nereducirano izkustvo v mediju pojmovne refleksije",³ pove v svojem najpomembnejšem delu z naslovom *Negativna dialektika*, ki je izšlo leta 1966.

Že zelo zgodaj, še pred svojim tridesetim letom, je Adorno izoblikoval svoje najbolj temeljne filozofske teze, ki jih je dosledno razvijal vse svoje življenje. Ena od teh tez je izrecna odpoved pojmu totalitete, ki se mu filozofija po njegovem mora odreči, če želi biti resnična. Vendar iz tega nikakor ne izhaja, da bi se filozofija povsem odrekla momentu celote, kajti taka filozofija ne bi bila resnična, sploh ne bi bila kos absolutnemu in tudi ne bi mogla določiti resnice kot nekaj negativnega. Adorno nam to lepo pokaže z naslednjo mislijo: "Ukaz biti zvest, ki ga daje družba, je sredstvo za nesvobodo, toda samo s pomočjo zvestobe prinaša svoboda neposlušnost do zapovedi družbe."⁴ V marsičem teorijo nasploh opravičuje šele pojem celote in teorije brez pojma celote ni. Ravno v tem protislovju - prepoved postavitve totalitete, ne pa odrekanje pojmu celote - vidi Adorno element filozofije, njeno aktualnost tudi v prihodnje.

Izrecna prepoved redukcije mišljenja na metodo je prav tako trajni Adornov mišljenjski impulz in le nekaj let pred smrtjo pove, da o mišljenju lahko poroča samo, kar je opazoval na svojem mišljenju, to pa ga spravlja po lastnem priznanju v spor s celotno heglovski tradicijo. Da filozofija ne bi postala defetizem uma, potrebuje moč vsebinskega mišljenja, kajti prednost vsebine opozarja na nezadostnost metode. Metodični ideal oziroma redukcija mišljenja na metodo preveč izključuje subjekt, resnica pa ni nekaj, kar bi ostalo po "izločitvi subjekta".⁵ Če iz filozofije subjekt izginja, sledi iz tega osiromašenje pojma izkustva. Ker je resnica *nastajajoča konstelacija*, nikakršen avtomatski potek, ki bi ga naj zagotavljala metoda, subjekta ne more pogrešati.

Ko razmišlja o pojmu filozofske refleksije, Adorno razume filozofijo najprej kot "obnašanje duha"⁶ in ne kot preučevanje določene problematike. Tako naravo in smisel razmišljanja Adorno lahko podaja najprej samo s Kantovo pomočjo, še posebej s pomočjo pojma spontanosti. Hkrati s tem je ves čas apeliral na avtonomijo uma, kajti očitno zlo in tragedija za mišljenjski proces je vsaka tista filozofija, ki mišljenju odvzema samostojnost ali ga celo, glede na svetovnonazorske in ideološke pretenzije, spreminja v sledništvo. Takrat, ko izginja avtonomija uma, izginja tudi koncept svobode in samoodločanja človeške družbe. Zaradi tega je, kljub vsej svoji kritiki pojma, Adorno odločno zagovarjal pojmovno posredovanje, kajti filozofiji po njegovem "možnost

¹ PhT 1, 198. (Vsa v opombah v skrajšani obliki omenjena dela so z vsemi podatki navedena v *Virih*.)

² ND, 17.

³ Ibidem, 25.

⁴ MM, 194.

⁵ T. W. Adorno, Anmerkungen zum philosophischen Denken, KuG II, 602.

⁶ PhT 1, 9.

upanja omogoča samo gibanje pojma",⁷ in temu filozofija sledi do kraja.

Logika pojma se je vedno ravnala po pravilu, da je védenje spoznavanje tega, kar je obče in nujno. To dejstvo je Adorna pripeljalo do zahteve po reviziji pojma, ki jo je imenoval "razčaranje pojma",⁸ in to pomeni, da se filozofski interes prenese k temu, kar je bilo že od Platona naprej označeno v filozofiji za manjvredno, namreč na brez-pojmovno, posamezno in posebno ter minljivo. Vendar je Adorno zelo daleč od tega, da bi filozofiji postavil za zgled predparmenidovski nivo mišljenja, nasprotno, takšne tendence v sodobni filozofiji je ostro pobijal. Kot razvito filozofsko teorijo Adorno razume *napor pojma*, da ohranja moment nepojmovnosti in ga uveljavi, zgled, ki ga dobi bolj pri Kantu in manj pri Heglu. Vse to mora biti razvidno že v sami strukturi pojma, ki kaže na nekaj neidentičnega, na to, kar ni pojem sam. Iz logike pojma nikakor ne sledi nujnost stvari, kar je zelo pomembna predpostavka za razumevanje njegove kritike konstitutivne subjektivnosti in vseh tistih, še posebej sodobnih filozofij, ki so razmišljale s pomočjo sredstev avtonomne racionalnosti. Njegovo prizadevanje, priti s pojmom čez pojem, aktualizira filozofski csejizem, ki se mu je filozofija v preteklosti žal odrekla. Adorno razvija v kontekstu dialektične tradicije mišljenja *esejizem* kot *konkreten način filozofiranja*, ki nastopa proti absolutizmu pojma, vendar pojma nikakor ne opušča. Adornovo trajno sporočilo je, da gre pri filozofsko pojmovanem eseju za *pojmovno antitezo pojmu*, ki kot konkreten način filozofiranja stvari pušča, da sama spregovori s seboj.

V marsičem je pri Adornu prevladujoča in temeljna mišljenjska struktura kantovska. Iz Adornovega soočanja s Kantom izhaja, da je, sicer z močjo subjekta, Kantu šlo v bistvu za prizadevanje, utemeljiti objektivnost spoznanja. Kantovo subjektivno filozofijo je po Adornu mogoče pravilno razumeti le, če jo dojemamo kot enkratni poskus reševanja objektivnosti. Z očitno Kantovo pomočjo skuša utemeljiti objektivnost spoznavanja oziroma ontološko podlago za spoznavanje. Ravno ta ontološki moment ga pripelje do znane formulacije o *prednosti objekta*, vendar ta prednost ne pomeni, da je subjekt nekaj drugotnega, nasprotno, prednost objekta se da misliti samo z nekaj malo več, ne pa manj subjekta. Po Adornu je odnos subjekt-objekt najbolj osrednji filozofski problem, v katerem je po njegovih zelo številnih ugotovitvah vsebovana vsa najpomembnejša ontološka in spoznavnoteoretska problematika. Med subjektom in objektom ni otrple ali celo statične antiteze, kajti mišljenje je, če je zares mišljenje, vedno mišljenje o nečem, je torej izrazito predmetno. Smisel sporočila njegove kritike konstitutivne subjektivnosti je predvsem v tem, da subjektivnost ni nekaj, kar bi konstituiralo predmetnost.

Zelo očitna in izstopajoča temeljna Adornova mišljenjska poteza je njegova zavezanost kategorialni dvojici *neposrednost-posredovanje*. Razbijati videz neposredovanosti in pokazati, da je neposredno v sebi bistveno posredovano, je Adornov trajni mišljenjski impulz, kajti samo s pomočjo posredovanja je pot in napredovanje k resnici. Ta, že na materialu razvita forma mišljenja zelo pomembno določa Adornovo pojmovanje dialektike, saj ga še pojem posredovanja pripelje do pojma neidentičnega. Z njim postane razumljiva Adornova kritika vsega neposredovanega v filozofiji, bodisi da gre za tradicionalno ali sodobno filozofijo z njunim zelo značilnim vztrajanjem na nekakšni *superiornosti izvornega* in nečesa *prvega*, na primer v podobi večnosti, neskončnosti, biti in podobno. Adornova misel nas vedno znova prepričuje, da ni ničesar prvega v filozofiji, kajti ravno od tukaj izhaja zahteva in monopol na absolutno resnico. Filozofski refleksiji Adorno izrecno prepoveduje razmišljati s pomočjo nečesa prvega in hkrati poslednjega, tak pristop je zanj *indeks slabega začetka*. Adorno s svojimi razmišljanji ravno dialektiki priznava, da ji je uspelo filozofijo pripeljati do spoznanja o

⁷ T. W. Adorno, *Wozu noch Philosophie*, KuG II, 473.

⁸ ND, 24.

nujnosti ukinjanja monopolnih vzorcev, ki so v preteklosti pripeljali do različnih oblik vztrajanja na absolutni resnici. Posledica vsega tega je, da je na ta način postal ogrožen obstoj filozofije same, vendar je Adorno vedno znova in izrecno še dialektiki sami prepovedoval postati nekaj prvega, čeprav možnost preživetja filozofije po njegovem pogojuje samó prenovljen pojem dialektike, predvsem z močjo vsebinskega mišljenja.

Tudi v strukturi njegovega pojma resnice je razvidna moč vsebinskega mišljenja. Pri Adornu imamo opraviti z dinamičnim in ne statičnim pojmovanjem resnice, resnica je pojmovana kot *afiniteta* in ne kot adekvatnost. Adornu gre za moment nastajanja in procesualnost bivajočega, kajti z njim je dana možnost in odprtost za nekaj, česar še ni, za nekaj čisto drugega od tega, kar je. Takšno dojetje resnice je zelo blizu Blochovemu razlikovanju med *anamnezo resnice* in *eshatologijo resnice*, na katero je opozoril judovski filozof Hermann Cohen (1842-1918), ko je razpravljal o razliki med antičnim in judovskim svetom. Iz tega izhajajo zelo pomembne ontološke implikacije, kajti resnice ne določamo samo z nečim preteklim, ampak tudi s prihodnjim. Tako si resnica, ki je za Adorna vedno zgodovinsko posredovana, ne zapira možnosti in poti pred utopijo, mesijanstvom in upanjem. Adorno izrecno govori o "mesijanski luči",⁹ o mišljenju, ki je smiselno samo, če s seboj prinaša nekaj odrešenjskega, in filozofija to mora povzeti v sebe. Zelo nenaklonjen je vsakršnemu razglabljanju o zlati dobi človeštva, kot nekakšnem idiličnem in harmoničnem prvobitnem stanju ljudi, ki ga je filozofija utemeljevala s pomočjo anamneze resnice in nečesa prvega. Vendar, ko govorimo o eshatološki in mesijanski naravnosti Adornove misli, smemo pri njem uporabljati samó izraze kot negativna utopija, negativno upanje itd.

Že v njegovih povsem začetnih delih opažamo resen poskus teoretske utemeljitve materializma, kajti še pred svojim tridesetim letom je doumel, da filozofija v prihodnje, zato da ne bo ogrožen njen obstoj in da bo sploh resnična, ne more več nadaljevati s sredstvi idealizma. Filozofiji je manjkala njena ontološka utemeljitev, ki je po Adornu ne more podati idealizem na podlagi konstitutivne subjektivnosti kot na primer nemški idealizem, pa tudi ne sodobna fenomenologija s svojimi sredstvi avtonomnega uma. V tem je bil zanj celo globok paradoks vseh tistih fenomenoloških intencij, ki si po razpadu idealističnih sistemov prizadevajo z njihovimi lastnimi sredstvi pridobiti objektivnost, ki takim intencijam v osnovi nasprotuje. Filozofska aktualnost in pomembnost materializma za Adorna ni v tem, da bi z njegovo pomočjo opravil z idealizmom ali ga celo postavil na izpraznjeno mesto kot prevladujočo in prvo filozofsko smer. Prej mu gre za poskus, ki ga je mogoče označiti za filozofiranje onkraj enostranosti materializma in idealizma.

Po Adornu filozofsko najprej opravičuje materializem to, da ni nikakršnega spoznanja brez somatskega momenta in to je tudi "crux vsake spoznavne teorije",¹⁰ kajti somatski moment je ireduktibilen, je nekaj, kar ni nikdar čisto kognitivno v spoznavanju. Glede kvalitete, ki jih je Adorno materializmu priznaval, je med drugim njegova načelna demaskirajoča tendenca. Tako je *materialistična zarez* skozi celoten svet izoblikovala pojem sveta, v katerem naj ne bi bilo več strahu, bede, lakote in gospostva. Ne glede na nagnjenost materializma do determinizma, njegovo pomanjkljivo pojmovanje človekove svobode in nekonkurenčnost idealizmu glede pojmovanja duha Adorno materializmu, še posebej glede na Marxov prispevek, ni očital po vzoru kritikov materializma nekakšen totalni determinizem in nezmožnost svobode. Marxu priznava, da je veliko in najbolj dialektično v njegovem materializmu to, da vidi možnost za dosego dejanske svobode v ukinjanju materializma, v pogojih, kjer bodo vse materialne prisile odpravljene in kjer se bo šele zares postavljalo vprašanje o svobodi.

Vsekakor ostaja trajno aktualen Adornov prispevek o materializmu tudi zaradi tega,

⁹ MM, 281.

¹⁰ ND, 193.

ker skuša v njem ohranjati pozitivno vsebino teologije in teološkega mišljenja tako, da ta vsebina prehaja na profano raven. Ko je pri Adornu govor o materializmu, je teološki moment posebej viden v njegovi kritiki marksistične teorije odraza, ki jo je podal v *Negativni dialektiki*. Zdaj že nekdanji uradni materialistični dialektiki je očital, da je o objektu zbirala podatke kot državna policija v svojih arhivih in preskočila spoznavno teorijo. Takó spoznanje sólo sploh ni več odraz predmeta, ampak le malikovalstvo objekta, vsa spontanost subjekta je negirana. S svojo prednostjo objekta v spoznavnem procesu Adorno zavrača vsakršno malikovalstvo objekta, saj mu gre za teoretsko prepoved ikonolatrije. Materialistična težnja, dojeti objekt, je pogojena z nečim popolnoma nasprotnim, nematerialnim, kajti polni objekt se da misliti samo brez podob, "stanje brez podob pa konvergira s teološko prepovedjo upodabljanja podob".¹¹ Materializem po njegovem takšno prepoved sekularizira tako, da ne dovoli pozitivnega kazanja utopije in v tem je vsebina njegove negativnosti. Zato se materializem ujema s teologijo ravno tam, kjer "je najbolj materialističen".¹² Adornov materializem s svojo spoznavnoteoretsko prednostjo objekta ne pomeni samo izrazite navzočnosti subjekta in ohranjanja nečesa teološkega, ampak celo utopičnega, mesijanskega in metafizičnega. Je pa to materializem, ki odklanja znano in nekoč zelo popularno stališče, da je materializem humanizem. Adorno je tudi strogo nasprotoval vsakršnemu razumevanju materializma in dialektike v pomenu svetovnega nazora, kajti smatral je, da je svetovne nazore iz filozofije treba pregnati. Tak pristop načanja nekaj zelo pomembnih vprašanj o Adornovem pojmovanju odnosa med teorijo in prakso, kar vse mu je v času njegovega življenja povzročalo nemalo konfliktov in načelnih razhajanj z dialektičnim materializmom kot tudi z marksizmom samim.

Negativna dialektika je po svojem bistvu zelo precizno izdelan sistematičen anti-sistem, ki nastopa kot modelska analiza. Iz kritike sistema in njegove identificirajoče logike sistema, to je demontaže sistema, ne izhaja, da bi Adorno povsem odklanjal sistematičnost in enciklopedičnost; nasprotno, te mišljenjske kvalitete filozofija mora ohranjati. Zato Adorno predlaga pot od totalitete k fragmentu kot formi filozofije, ki bi bila totaliteta v partikularnem. Gre mu za "potopitev v posamično"¹³ in resen teoretski napor, razpreti stvari tako, kakor so nastajale, ne pa jih prevajati po vzoru velikih sistemov v kategorije; v tem kontekstu Adorno uporablja izraze kot konstelacija in konfiguracija resnice. Organizirati teorijo kot celoto je zanj miselna obveza, ki se ne more odreči pojmu celote, toda pripeta ostaja na fragment, posebno in posamično. Tako njegova modelska analiza odklanja identitetno mišljenje, ki pove le, pod kaj neka stvar pade, česa predstavnik je, skratka, pove sólo, kar ni stvar sama; zato identitetno mišljenje sploh ne more dojeti identitete svojega predmeta. Modeli ne pomenijo občega načina opazovanja, ampak peljejo k stvarnemu problemu in njegovi vsebinski intenciji, k temu, kar je označil kot obrat k posebnemu in posamičnemu; model bi lahko razumeli kot sistem v posebnem in posamičnem. Še posebej izstopajo trije modeli v *Negativni dialektiki*: svoboda, zgodovina ter metafizika. Smisel modelov ni samo v tem, da demonstrirajo negativno dialektiko kot zavest o neidentiteti, ampak da predstavijo nekatere ključne pojme filozofskih disciplin. Z njimi nam Adorno omogoča vstopiti v tradicionalno filozofsko predmetno območje, kar je po svoje paradoks njegove negativne dialektike, saj kaže, da Adorno v bistvu sploh ni antitradicionalist.

Z omenjenimi tremi modeli je še najlažje razumeti smisel sporočila njegove negativne dialektike kot zaustavljene dialektike, razumljiva postaja tudi narava njegovega negativnega izrekanja v najširšem smislu, ne samo negativne dialektike, ampak še negativne ontologije, negativne metafizike, negativne svobode, negativne teologije itd.

¹¹ Ibidem, 207.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, 39.

Tako svobode po njem ne moremo določiti opisno, kot že nekaj bivajočega, kajti *svoboda je proces*, nekaj nastajajočega. S pomočjo judovskega teologumenona opozarja, da tudi možnost subjekta ni nekaj obstoječega, ampak nekaj, kar nastaja, saj se nesvoboda da spoznati, ne predstaviti. Potem, ko Adorno pokaže na filozofski smisel Kantovega agnosticizma, nas kljub vsej izrečeni kritiki Kanta le pripelje do spoznanja, da to, kar je na področju etike sledilo pozneje, ni niti dostojen izziv Kantu, še manj ga konstruktivno nadgrajuje. Kategorični imperativ deluje v skladu in na podlagi uma, kot je Kantova filozofija izrazil obrat k subjektu, k temu, kar samo sebi daje zakone. Samo svobodni subjekt lahko deluje moralno. Zato je po Adornu pojem *svobode* po Kantu pahnil v ozadje vse druge ideje, tudi *Boga* in *nesmrtnost*, ne da bi se jima povsem odrekel.

Njegov drugi model negativne dialektike posebej izpostavlja pojmovanje *zgodovine kot diskontinuitete*. Heglov pojem napredka, ki temelji na sovpadanju med umom in stvarnostjo, je Adorno zavračal, ker je Hegel premalo upošteval moment diskontinuitete. Zato je njegov *Ekskurz k Heglu* najprej kritika Heglovega zgodovinskorazvojnega optimizma, ki se hkrati zapleta še v nekaj regresivnega, namreč v večno vračanje enakega. K demontaži sistema in totalitete sodi po Adornu *diskontinuiteta* in *univerzalna zgodovina*, kajti samo skozi diskontinuiteto se ohranja univerzalna zgodovina, kar je po njegovem možno z "materialističnim obratom dialektike",¹⁴ ki omogoča tak uvid. Ta obrat spet v marsičem pomeni demontažo tradicionalnega pojmovanja materializma, kar vključuje tudi kritiko Marxa in Engelsa, saj sta po njegovem vse preveč poudarjala historično nujnost. Adorno ne zavrača povsem pojma univerzalne zgodovine, saj bi to pomenilo nekritično priznavanje in solidarnost z vsem obstoječim. Po katastrofi naj-novejše zgodovine opozarja na realno možnost padca nazaj v barbarstvo in nesvobodo, kajti Auschwitz in Hirošima sta dejansko bila. Mišljenju, ki vztraja na totaliteti kot hipostazi občega, se je po njegovem treba odreči; in samo takrat, če se v pričakovanju ljudi zlomi zahteva po absolutnosti, vidi možnost, da kritična družbena zavest ohranja svobodo misli o tem, da bi nekoč lahko bilo zares drugače. V primerjavi z Marxom je pri Adornu bistveno novo pojmovanje zgodovine na podlagi pojma kontingentnosti, ne v pomenu nekakšne toge naključnosti, ampak bolj v pomenu možnosti, da bi bilo drugače, kot pa samo je. Adorno ni zagovornik razvojnega koncepta zgodovine v smeri razvoja navzdol in tudi ne, glede na dogajanje najnovejše zgodovine, samo zagovornik pojma napredka. Njegov koncept zgodovine izrazito poudarja *alternativnost razvoja*. Vprašanje, ki si ga lahko zastavimo v tej smeri, je, ali bo v prihodnje možno na novo in drugače brati Marxa ravno zaradi Adornovega pojmovanja zgodovine, ki ne vztraja več na nujnosti, ampak na kontingentnosti antagonizmov, pristop, ki bo seveda na novo zastavil vprašanje odnosa med teorijo in prakso glede na včerajšnji marksistični vzorec.

Kljub nenehni kritiki kategorije totalitete je ta pri Adornu vendar navzoča, toda negativno. Tako si utopijo kot smiselno predstavlja samo v pomenu spremembe celote, je nekaj totalnega, kot je poudaril v pogovoru skupaj z Ernstom Blochom leta 1964. V sodobnem času smo soočeni s *krčenjem utopične zavesti*, zato utopija nima več utopičnega, to je pozitivnega pomena, ampak negativnega, kajti učinkuje samo še utopistično. Tudi v vsem tem vidi Adorno razloge za apel po novem, drugačnem razmišljanju o načelu enotnosti med teorijo in prakso, ki je obvladovalo nedavno marksistično prakso, znotraj katere je teorija prehajala v taktiko. Ta je po Adornovem spoznanju imitirala napačno identiteto med subjektom in objektom in tako v praksi obnavljala gospodstvo, ki ga je sicer želela odpraviti. Vendar je danes, po že sklenjeni Adornovi miselni in življenjski poti napačno pristajati na tezo o koncu utopične zavesti, kajti ravno Adorno dokazuje, da bi bil to konec mišljenja samega.

S svojo nedvomno materialistično pojmovano etiko, podobno kot Max Horkheimer,

¹⁴ Ibidem, 314.

skuša Adorno rešiti *objektivnost sreče* znotraj zgodovine, saj zgodovine ne more misliti onkraj sreče, pojmovanje, ki se zelo razhaja s Heglom in celo obrača proti njemu. Adornova filozofija namreč zelo kritično postavlja vprašanje, kako je bilo mogoče, da je filozofija v preteklosti ne samo ignorirala pojem sreče, ampak se mu je celo odrekla. Adornov materializem zelo samozavestno načinja vprašanje sreče ljudi, in ne več samo kot idealizem svobode, kajti zaveda se, da je sreča trajno sporočilo materialistične zarezke skozi svet. In kakor sta šla v zgodovini materializem in idealizem vsak v svojo smer, velja to še bolj za svobodo in srečo. Svoboda ni nekaj, kar bi po Heglovem vzoru bilo potopljeno zgolj v samo sebe, zaradi pomanjkljivo določene konkretne subjektivnosti so pri Heglu porušene trditve o identičnosti svobode in nujnosti.

Pri sreči mišljenja gre po Adornu "za srečo ljudi"¹⁵ in takšno mišljenje je imenoval "odprto mišljenje",¹⁶ še utopija se ohranja samo v odprtem mišljenju. Zato Adorno nikakor ne more pritrjevati Heglovi misli, da so časi sreče v zgodovini prazne strani in da napredek uma ni napredek sreče. Tako Heglova misel izraža nekaj represivnega, ker v svoje pojmovanje zgodovinskega razvoja sreče ne uspe potegniti. Vendar, kot za večino drugih Adornovih kategorij velja tudi za njegovo pojmovanje sreče, da jo je mogoče določiti le negativno, v kontekstu celote negativnega védenja. Očiten je Adornov poskus, ohranjati odprto možnost za drugače bivajoče v primerjavi s tem, kar obstaja, s svojo kategorijo *drugega*, kajti ne glede na to, koliko je v kakšnem trenutku vsakršni sreči onemogočeno, da se uresniči, je v bivajočem kljub vsemu prostor za drugo in drugačno od tega, kar je. Adorno se zaveda, da je mesto dialektike danes v napetosti med vpogledom v povsem nemogoč prikaz pravilnega življenja in obenem zavesti, kako bi lahko bilo. Zato Adornova filozofija sama ne more glede upanja, sreče, pravilnega življenja, odrešenja povedati nič pozitivnega in oprijemljivega, razen da izgovarja misel o možnosti neke zares *pristine drugačnosti*. Ravno ta misel je pri njem še najbolj oprijemljiva, ne glede na to, da jo izgovarja negativno.

Adornov življenjski program negativne dialektike ves čas vidno gradi na momentu negativnosti in bistvo negativnosti, oziroma kot je sam opozarjal, živec dialektike kot metode je ravno *določena negacija*. Dialektika po njegovem ni razumljiva brez momenta diskontinuitete, protislovja so zanj njena resnična in edina ontologija, s pomočjo katerih napreduje tudi zgodovina skozi ogromno trpljenja. S pomočjo določene negacije je mišljena kritika diskurzivne logike, saj diskurzivni pojmi s svojo identitetno logiko razmišljanja povečujejo občost in nujnost. Še z Nietzschejevo pomočjo pove, da se nič v stvarnosti ne pojavlja tako, da bi ustrezalo logiki. Iz njegove oporoke dialektičnemu mišljenju sledi, da je proti dialektiki nujno usmeriti dialektično mišljenje samo. Zato dialektika ne more izgovarjati absoluta, od tu Adornov *zaustavljen* pojem dialektike, zaustavljen predvsem glede na Heglovo afirmativno sintezo in premoč identitete, ki ukinja vsa nasprotja in razlike.

Smisel dialektičnega mišljenja je in ostaja, v marsičem tudi s pomočjo Hegla, sposobnost misliti vsebinsko, vendar Heglova dialektika na koncu duši vse neidentično in ostaja brez jezika. Izgovarja samo še absolutno in ravno temu izgovarjanju absolutnega postavlja Adorno za zgled biblijsko prepoved izrekanja absoluta in upodabljanja podob. Tako je njegov pojem določene negacije povezan s teološko problematiko, z njegovo *profano teologijo*, izraz, ki nam ga ponuja Adorno sam, sicer po zelo zahtevni in težavni odločitvi sploh še uporabljati izraz teologija. Gre namreč za zelo svojevrstno pojmovanje teologije oziroma za upoštevanje teološke vsebine, kajti za Adorna, podobno kot za Ernsta Blocha, velja, da teologija pri njima ne nastopa kot glas theos-a. Kakorkoli že, izrazu teologija se pri ateistu Adornu ni dalo izogniti, četudi ostaja njegova raba vprašljiva. K temu je treba dodati, da so pri njem meje med teologijo,

¹⁵ T. W. Adorno, *Resignation*, KuG II, 798-799.

¹⁶ *Ibidem*, 798.

religijo in metafiziko večinoma zabrisane, kot po drugi strani izstopa dejstvo, da se teološka problematika v pomenu najširše navezave na kakšen izbran filozofski problem pri njem nenehno ponavlja. Že, ko se zdi, da je ravno v zvezi s kakšnim problemom o njej vse povedal, pri tem pa je še pri svojih najožjih sodelavcih, kot so Alfred Schmidt, Jürgen Habermas, Max Horkheimer, svetovnonazorsko veljal za ateista.

Vemo, da Adorno ni pripoznal nobene druge možnosti za svojo, razen "izrecne askeze do vsakršne razodete vere" in "izrecne zvestobe *prepovedi upodabljanja podob*",¹⁷ po njegovi izjavi še mnogo bolj, kot je to bilo izvorno mišljeno. Toda "ateist" Adorno se zaveda, podobno kot "antikrist" Nietzsche, da ni na področju duha nič, kar svojega izvora ne bi imelo še v teologiji in kar končno tudi vedno pelje k njej. Filozofija ni nekaj samozadostnega in ne ustvarja vse iz same sebe. Takim iluzijam se je po Adornu treba odpovedati in s Kantovo pomočjo poudarja "žalosten privilegij uma",¹⁸ da lahko reflektira sam sebe in se celo omejuje. Glede teološke problematike velja tako za Adorna kot za Blocha - tega deklariranega ateista po volji Boga - da je obema skupen zelo razpoznaven motiv, ko prepovedujeta duhu postavljati meje bodisi z materializmom ali idealizmom, teološko zavestjo ali z ateizmom. Vsebina duha se nikdar in nikakor ne izčrpa samo z nečim religiozno teističnim in tudi ne s svojim zagrizenim preganjalcem ateizmom, ki ga je v bistvu sama porodila. Morda smemo danes, tudi z očitno Adornovo in Blochovo pomočjo, in po grozljivo tragični odisejadi militantnega ateizma iz nedavne preteklosti dejati, da je teologija potrebovala ateizem - in obratno - samo zato, da je človekov duh spet skušal zaživeti v svoji svobodi kot neomejevan, avtonomen, dejansko osvobojen spon, in kar že skoraj potrjuje znan, sicer povsem religiozen rek, da *duh veje, kjer hoče*.

Tudi Adornovo pojmovanje metafizike zelo odstopa od tradicionalnega pojmovanja tega pojma, po vsej izrečeni kritiki pa odločno izrazi *solidarnost z metafiziko v trenutku njenega sesutja*. Metafizika namreč ni nekaj, kar bi *a priori* nasprotovalo njegovi negativni dialektiki. Nasprotno, eden od modelov negativne dialektike je metafizika, o kateri razmišlja v poglavju, ki se glasi *Meditacije k metafiziki* in kjer se izrazito zavzema za rehabilitacijo in ohranjanje metafizike. Po Adornu danes ne moremo več reševati metafizike s pojmom *večnosti* in ne s pojmovanjem, da je resnica nekaj nespremenljivega, nadčasovnega in nadzgodovinskega, po vzoru tradicionalne metafizike. Zato pri Adornu govorimo o negativni metafiziki, ki ima kot metafizika še vedno opraviti s transcenco, toda ta je vedno posredovana z nečim docela imanentnim. Taka, to je negativna metafizika, ni več možna kot dedukcija sodb o bivajočem, ne moremo je misliti po vzoru nečesa absolutno različnega, kar je za mišljenje nedoumljivo, samo kot "berljiva konstelacija bivajočega"¹⁹ je možna. Kot mistični impulz, ki se je sekulariziral celo v dialektiki, Adorno označuje znotrajsvetni, zgodovinski moment, ki ni čisto nič transcendentnega po tradicionalnem metafizičnem vzoru, saj je očitno, da Adorno premore samo imanentno, horizontalno, ne vertikalno transcenco.

Metafizika in metafizično izkustvo sta soočena z zgodovinskim izkustvom, tudi s smrtjo, grozo in trpljenjem koncentracijskih taborišč, zato mora pojem resnice pustiti trpljenju, da spregovori tudi tam, kjer najbolj boli. Ravno zaradi Auschwitzja je bila možnost za metafiziko paralizirana, v tej zvezi Adorno opozarja na nujnost rehabilitacije metafizike, vendar nikakor ne na tradicionalnih osnovah. H *kozmosu duha* bistveno sodi metafizična moč, sposobnost negovanja metafizike in kritika metafizike ni isto kot njen konec; zdaj se metafizika in materializem ne izključujeta, trditev, ki jo dobimo že pri Maxu Horkheimerju. Skratka, pri Adornu gre za materializem, ki je metafizično predstavljen.

¹⁷ T. W. Adorno, *Vernunft und Offenbarung*, KuG II, 608.

¹⁸ PhT 1, 127.

¹⁹ ND, 399.

Tako Adorno aktualizira problem *brezdomnosti* metafizike, ko je ta v novejši dobi začela izgubljati domovinsko pravico v onstranstvu. Vprašanje, ki je ostajalo, je bilo naslednje: kje naj se zdaj ustali in naseli, ko so jo Nietzsche in pred njim romantiki pregnali iz platonističnega onstranstva, iz najbolj čiste, nadizkustvene sfere večnosti. Gre za tostransko, *znotrajsvetno* domovinsko pravico metafizike, ki se je odrekla platonističnemu pojmovanju svojega izvora, nekakšnemu večnemu zasvetovju. Na tej podlagi je Adorno prišel do sklepa, da nikakor ni osnovni pogoj za metafiziko kaj idealističnega, ampak prej materialističnega, kajti metafizični interesi ljudi zahtevajo, da v celoti zaznavamo najprej svoje materialne; življenje ni pravo tam, kjer so materialni interesi prikriti. Tudi za metafizično izkustvo ostaja obveza pobegniti od vsega totalnega, zato se "metafizika mora preseliti v mikrologijo".²⁰ Vse, kar je Adorno opisoval z izrazi, kot so berljiva konstelacija bivajočega, dojemanje absoluta samo s kategorijami imanence, nikakršno dojemanje metafizike na podlagi deduktivne logike razmišljanj o naravi bivajočega, in z očitno željo, da metafizika ostaja pripravljenost, dojemati na stvareh nekaj več kot samo to, kar so, je vsebina njegovega pojmovanja *mikrologije*.

Na koncu svojega dela *Negativna dialektika* nas Adorno pripelje do spoznanja, da tam, kjer ni transcendence, tudi ni upanja in utopije. Brez nje še v ljudeh in v stvareh ni nečesa svetlega, sijočega, opozarja Adorno. Brez pojma transcendence pa metafizika ni možna, tudi Adornova negativna metafizika ne. Negativna med drugim zaradi tega, ker ni o njej razpravljal na podlagi sijanja večnih platonskih idej iz onstranstva ali iz neskončnosti takega ali drugačnega absoluta, ampak iz sijočih oči in pogledov ljudi, ki se ne prepuščajo čemu nihilističnemu, ampak *sreči transcendence*. V tem so po Adornu zelo tehtni razlogi, da je z zadnjim stavkom svoje *Negativne dialektike* izrazil misel, da je "takšno mišljenje solidarno z metafiziko v trenutku njenega sesutja".²¹

Zelo daleč je Adorno od tega, da bi se zavzemal za konec metafizike. Na podlagi njegovih soočanj s pozitivisti je razbrati, da je uperjenost proti metafiziki hkrati uperjenost proti političnemu utopizmu. Utopiji, tudi na politični ravni, pa se dialektična tradicija filozofiranja ne bo nikdar odrekla, to sodi k bistvu njenega pojmovanja resnice. Z Adornom se da to nazorno izraziti, kajti s pojmom resnice je mišljena tudi pravilna ureditev družbe, četudi jo je povsem nemogoče predstaviti kot sliko bodočnosti. Čeprav je v zdajšnjem trenutku utopično in metafizično spet soočeno z brezdomnostjo pa, če le pravilno razumemo Adorna, gre za družbo, ki bi obvladovala samo sebe.

Z vsemi temi stališči se da vsaj deloma odgovoriti na teoretsko zagato, kaj ostaja aktualnega od dialektične tradicije mišljenja v trenutku "sesutja" socializma in kakšne so konkretne perspektive za dialektiko v prihodnje. Kot da bi postala dialektika odvečna in z novim trendom, ki se sklicuje na *pluralizem* in *duha razlik*, je za mnoge dialektika ostala samo môra preteklosti, ki jo je posebljal nekdanji znani *privilegirani duh identitete*. Adornova razmišljanja o dialektiki so v sodobni filozofiji zelo resen poskus, ne samo rehabilitirati ta pojem, ampak mu povrniti tisto veljavo, ki ga je nekoč že imel. Ne gre za nekakšen enkraten miselni proizvod, ampak za *misli ustvarjajočo silo*, kot še vedno tvorno načelo filozofiranja. S pomočjo Adorna in njegove zahteve po prenovi dialektike, kakor jo je razumel na podlagi svojega življenjskega prispevka, v *Negativni dialektiki* še posebej, je mogoče suvereno dejati, da filozofija nima razloga, da bi se odrekla pojmu dialektike, ali ga celo zavrgla. Kot je bilo nekoč nujno za vsako resno filozofsko misel, da zavzame kritično distanco do ideoloških hvalnic in slavošpevov dialektiki, tako je nasproti zdajšnjemu odporu in celo gonji proti njej potrebna enaka mera distance, če ne večja.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, 400.

Viri:

- T. W. Adorno, Gesammelte Schriften (GS) 1-22 (ed. R. Tiedemann in G. Adorno), Frankfurt am Main 1970 in naprej.
 GS 1: Philosophische Frühschriften, Frankfurt am Main 1973 (PF).
 GS 3: Dialektik der Aufklärung, Frankfurt am Main 1981 (DA).
 GS 4: Minima Moralia, Frankfurt am Main 1980 (MM).
 GS 6: Negative Dialektik, Frankfurt am Main 1973 (ND).
 GS 7: Ästhetische Theorie, Frankfurt am Main 1970 (ÄT).
 GS 10.1: Kulturkritik und Gesellschaft I, Frankfurt am Main 1977 (KuG I).
 GS 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II, Frankfurt am Main 1977 (KuG II).
 GS 11: Noten zur Literatur, Frankfurt am Main 1974 (NL).
 GS 12: Philosophie der neuen Musik, Frankfurt am Main 1975 (PnM).
 T. W. Adorno, Philosophische Terminologie 1, Frankfurt am Main 1973 (PhT 1).
 T. W. Adorno, Philosophische Terminologie 2, Frankfurt am Main 1974 (PhT 2).

ZUSAMMENFASSUNG

Der materialistische Schnitt durch die gesamte Welt

Schon in den frühesten Werken von Theodor W. Adorno läßt sich ein ernsthafter Versuch beobachten, den Materialismus theoretisch zu begründen. Nach Adorno rechtfertigt der Materialismus, daß es ohne somatisches Moment keine Erkenntnis gibt. Darin sieht er die *crux aller Erkenntnistheorien*, denn das somatische Moment ist etwas, was in der Erkenntnis nie rein kognitiv sein kann. Unter den Qualitäten, die Adorno am Materialismus anerkannte, sieht er auch in dieser Hinsicht dessen grundsätzliche demaskierende Tendenz. So hat der *materialistische Schnitt durch die gesamte Welt* einen Begriff der Welt zustande kommen lassen, in der Angst, Elend, Hunger und Herrschaft vertrieben schienen. Abgesehen davon, daß der Materialismus zum Determinismus tendierte, die menschliche Freiheit zu kurz kommen ließ und konkurrenzlos dem Idealismus gegenüberstand, was die Auffassung des Geistes betraf, warf Adorno dem Materialismus keinen totalen Determinismus und die Unmöglichkeit der Freiheit vor. Das im Marxschen Materialismus wirklich Dialektische sei, daß er die Möglichkeit, die tatsächliche Freiheit zu erreichen, in der Aufhebung des Materialismus sah, und zwar in der *Herbeiführung eben eines solchen Zustandes, in dem der blinde Zwang materieller Bedingungen über die Menschen gebrochen wird, und in dem die Frage nach der Freiheit erst wahrhaft sinnvoll wäre.*

Durchaus aktuell ist Adornos Beitrag zum Materialismus auch aus dem Grund, weil er darin den Gehalt der Theologie und des theologischen Denkens zu erhalten bestrebt war, indem dieser Gehalt auf eine profane Ebene übergeführt wird. Wenn bei Adorno die Rede vom Materialismus ist, so ist das theologische Moment besonders in seiner Kritik der marxistischen Abbildtheorie sichtbar, die er im Buch *Negative Dialektik* (1966) übte. Der offiziellen materialistischen Dialektik warf er vor, sie habe über das Objekt Daten gesammelt wie die Staatspolizei in ihren Archiven und habe dabei die Erkenntnistheorie übersprungen. Eine solche Erkenntnis ist überhaupt nicht mehr Abbild des Objekts, sondern "Götzendienst" am Objekt, wobei die ganze Spontaneität des Subjekts negiert wird. Das materialistische Bestreben, das Objekt zu begreifen, ist durch etwas dem Materiellen völlig Entgegengesetztes bedingt; denn das volle Objekt läßt sich nur *bilderlos* denken, wobei die Bilderlosigkeit mit dem theologischen Bilderverbot konvergiert. Nach Adorno säkularisiert der Materialismus ein solches

Verbot, indem er ein positives Ausmalen der Utopie nicht gestattet. Deshalb stimmt der Materialismus mit der Theologie nach Adorno gerade dort überein, wo er *am materialistischsten* ist.

Adornos negative Dialektik ist seinem Wesen nach ein sehr präzise ausgearbeitetes *systematisches Antisystem*, das als *Modellanalyse* auftritt. Die in Adornos Buch *Negative Dialektik* herausgearbeiteten "Modelle" bedeuten keine allgemeine Betrachtungsweise, sondern führen zu einem konkreten Problem und seiner inhaltlichen Intention, zu dem, was er als eine Wendung zum Besonderen und Einzelnen betrachtete. Adorno stellt drei Modelle heraus: *Freiheit*, *Geschichte* und *Metaphysik*.

Sein zweites Modell *Weltgeist und Naturgeschichte. Exkurs zu Hegel*, betont die *Auffassung der Geschichte als Diskontinuität*. Der Hegelsche Begriff des Fortschritts, der auf einer Kongruenz der Vernunft und der Wirklichkeit basiert, wird von Adorno abgelehnt, da Hegel das Moment der Diskontinuität zu wenig berücksichtigt habe. Aus diesem Grunde ist Adornos *Exkurs zu Hegel* zunächst eine Kritik am Hegelschen Geschichtsoptimismus, der sich zugleich in etwas Regressives verwickelt, in die ewige Wiederkehr des Gleichen. Zur *Demontage des Systems* und der *Totalität* gehören laut Adorno die Diskontinuität und die universale Geschichte, denn nur durch die Diskontinuität bleibt die universale Geschichte erhalten, was seiner Meinung nach mittels der materialistischen Umwendung der Dialektik, die eine solche Einsicht ermöglicht, zustande kommen kann. Diese Umwendung bedeutet darüber hinaus die Kritik der herkömmlichen Auffassung des Materialismus, was auch Marx und Engels miteinbezieht, da die beiden, Adorno zufolge, zu viel die Kategorie der historischen Notwendigkeit betont hatten. Den Begriff *Universalgeschichte* weist Adorno nicht völlig zurück, da es sonst bedeuten würde, alles Existierende unkritisch zu akzeptieren. Verglichen mit Marx wird bei Adorno die Geschichte auf eine wesentlich neue Art aufgefaßt, und zwar auf Grund des Begriffs der *Kontingenz*, nicht im Sinne einer Zufälligkeit, sondern vielmehr im Sinne einer Möglichkeit, daß es anders sein könnte, als es ist. Adorno bejaht weder ein regressives Entwicklungskonzept der Geschichte noch kann er hinsichtlich der neuesten Geschichte lediglich den Begriff Fortschritt befürworten. Sein Konzept der Geschichte betont an der Entwicklung ausdrücklich die Alternative.

Es wäre unangemessen, nun, da Adornos Lebensweg zu Ende ist, sich irrigerweise mit der These über das Ende des utopischen Bewußtseins zu begnügen, denn es ist gerade Adorno, der uns beweist, daß dies ein Ende des Denkens selbst bedeutet. Aus diesem Grunde schien es notwendig darauf hinzuweisen, daß "Adornismus" unter anderem ein *Aufbewahren des utopischen Bewußtseins* umfaßt, obwohl sich die Utopie Adorno zufolge mit nichts konkretisieren läßt und nur negativ bestimmt werden kann. Ähnlich wie Max Horkheimer versucht Adorno mit seiner materialistisch aufgefaßten Ethik, die *Objektivität des Glücks* innerhalb der Geschichte zu retten, da er Geschichte nicht jenseits des Glücks denken kann; eine Auffassung, die stark von Hegel divergiert und sich sogar gegen ihn wendet. Adorno stellt kritisch die Frage, wie es überhaupt möglich gewesen ist, daß die Philosophie den Begriff Glück ignoriert oder darauf verzichtet habe. Adornos Materialismus schneidet entschlossen die Frage des menschlichen Glücks an - ähnlich wie der Idealismus die Freiheit -, denn er ist sich bewußt, daß Glück die bleibende Botschaft des materialistischen Schnittes durch die Welt hindurch darstellt.

AVTORJI

- dr. Sergio ANSELMINI, redni profesor v. p., Strada Belardinelli 276 A,
I-60010 Scapezzano di Senigallia (Ancona)
- dr. Walter BRUNNER, docent, direktor Steiermärkisches Landesarchiv,
Bürgergasse 2 A, A-8010 Graz
- mag. Alojz CINDRIČ, Biblioteka Oddelka za sociologijo, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- prof. Bojan ČAS, Srednješolski center Rudolfa Maistra,
Novi trg 41 A, 1240 Kamnik
- dr. Marjan DRNOVŠEK, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za izseljenstvo,
ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Tone FERENC, redni profesor, znanstveni svetnik v. p.,
Bilečanska ulica 4, 1000 Ljubljana
- dr. Paul FREEDMAN, redni profesor, Vanderbilt University,
Box 66, Station B, Nashville, Tennessee 37235, U. S. A.
- dr. Irena GANTAR GODINA, višja znanstvena sodelavka, Inštitut za izseljenstvo,
ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Ferdo GESTRIN, redni član SAZU, redni profesor v. p.,
Gestrinova 1, 1000 Ljubljana
- dr. Bojan GODEŠA, znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, 1000, Ljubljana
- dr. Stane GRANDA, docent, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka
Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Eva HOLZ, znanstvena svetnica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU,
Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Olga JANŠA ZORN, izredna profesorica v. p.,
Trstenjakova 1, 1000 Ljubljana
- dr. Milica KACIN WOHINZ, znanstvena svetnica v. p.,
Celovška cesta 143, 1000 Ljubljana
- dr. Jože KOROPEC, redni profesor v. p., Morje 101 B, 2313 Fram
- dr. Dušan KOS, docent, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana

- prof. Miha KOSI, asistent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU,
Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. France KRESAL, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana
- dr. Žarko LAZAREVIČ, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana
- dr. Oto LUTHAR, docent, višji znanstveni sodelavec, direktor ZRC SAZU,
Gospodarska 13, 1000 Ljubljana
- dr. Branko MARUŠIČ, znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC
SAZU, Raziskovalna enota Nova Gorica, Trg E. Kardelja 1, 5000 Nova Gorica
- dr. Vasilij MELIK, redni član SAZU, redni profesor v. p.,
Cankarjeva 11, 1000 Ljubljana
- dr. Darja MIHELIČ, redna profesorica, znanstvena svetnica, Zgodovinski inštitut Milka
Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Božo OTOREPEC, redni profesor, znanstveni svetnik v. p.,
Linhartova 60, 1000 Ljubljana
- dr. Pier Fausto PALUMBO, redni profesor v. p., Via G. B. Martini 6, I-00198 Roma
- dr. Rade PETROVIĆ, redni profesor, Via Vittorio Polacco 55, I-00167 Roma
- dr. Othmar PICKL, redni član avstrijske akademije znanosti, redni profesor v. p.,
Steyrergasse 34/10, A-8010 Graz
- dr. Janko PLETERSKI, redni član SAZU, redni profesor v. p., Štefanova ulica 13
- dr. Irene PORTIS WINNER, redna profesorica, Massachusetts College of Art Boston,
621 Huntington Avenue, Boston, MA 02115, U. S. A.
- dr. Vincenc RAJŠP, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC
SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Franc ROZMAN, redni profesor, Oddelek za zgodovino, Pedagoška fakulteta,
Univerza v Mariboru, Koroška 160, 2000 Maribor
- prof. Drago SAMEC, Biblioteka SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana
- dr. Vasko SIMONITI, izredni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- prof. Nataša STERGAR, Biblioteka Oddelka za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana

- dr. Gabrielle SPIEGEL, redna profesorica, John Hopkins University,
3400 North Charles Street, Baltimore 21218, U. S. A.
- dr. Miroslav STIPLOVŠEK, redni profesor, Oddelek za zgodovino,
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- dr. Peter ŠTIH, docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v
Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- prof. Marko ŠTUHEC, asistent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- dr. Jancz ŠUMRADA, docent, Oddelek za zgodovino, Pedagoška fakulteta,
Univerza v Mariboru, Koroška 160, 2000 Maribor
- dr. Cvetka TÓTH, izredna profesorica, Oddelek za filozofijo, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- dr. Ema UMEK, arhivska svetnica v. p., Rašiška 5, 1000 Ljubljana
- mag. dr. Helfried VALENTINITSCH, redni profesor, Institut für Österreichische
Rechtsgeschichte, Abt. f. Geschichte d. Wirtschafts- u. Sozialrechts,
Karl-Franzens-Universität Graz, Heinrichstraße 5, A-8010 Graz
- dr. Anka VIDOVIČ MIKLAVČIČ, znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana
- dr. Peter VODOPIVEC, redni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- dr. Ignacij VOJE, redni profesor v. p., Pražakova 14, 1000 Ljubljana
- dr. Jožc ŽONTAR, redni profesor v. p., Zoisova 30, 4000 Kranj

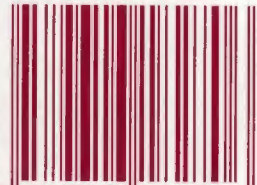
**ZALŽBA
ZRC**

Gosposka 13, P.P. 306,
1001 Ljubljana

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si
<http://www.zrc-sazu.si/zalozba>

ISBN 961-6182-70-6

9 789616 182706